

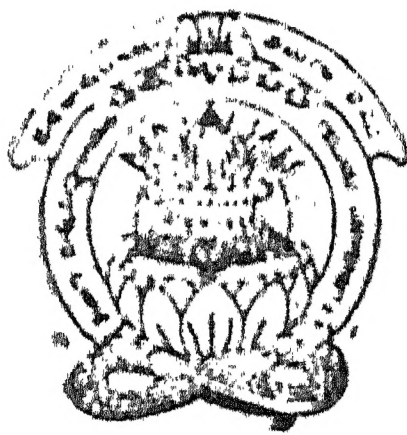
మూ ర్తతి

అనర్థరాఘవమ్

అనర్థరాఘవం తెలుగు వ్యాఖ్య

వ్యాఖ్య

అనర్థరాఘవం

తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం

హైదరాబాద్

1992

**MURARY
ANARGHARAGHAVAM
'CHUDAMANI' Telugu Commentary**

**B. Ramabrahmam
School of Literature
TELUGU UNIVERSITY, RAJAHMUNDRY CAMPUS
BOMMURU - 533 124**

Copies : 1000

Price : 80/-

Publication No : 128

For Copies :

Director

PUBLICATIONS DIVISION

Telugu University

PUBLIC GARDENS, HYDERABAD - 500 004.

June 1992

మురారిభట్టు చేది మండలం మాహిష్మతీ నగరంలో నివసించేవాడనీ, క్రీ.శ. 815-925 ప్రాంతంవాడనీ విమర్శకులు భావిస్తున్నారు. ఆయన అద్వితీయ రచన "అనర్ఘరాఘవమ్". సంస్కృత రూపక సాహిత్యంలో ఇదొక అనర్ఘరత్నం. ప్రౌఢపండితులకు నికషోపలం. సంస్కృత కవులనే కాదు తెలుగు కవులనుకూడా చాలామందిని ప్రభావితాన్ని చేసిన కృతి ఇది.

క్రీ.శ. 17వ శతాబ్దిలో ప్రాగటూరు రాజధానిగా అలంపూరు సీమను పరిపాలించిన రాజకవి బిజ్జల తిమ్మభూపాలుడు - కృష్ణకవి సహాయంతో మొట్టమొదటిసారిగా ఈ అనర్ఘరాఘవాన్ని తెలుగులోకి ప్రబంధంగా సంతరించాడు. దాన్ని 1977లో అప్పటి ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి కేశవపంతుల నరసింహశాస్త్రిగారి పరిష్కరణంతో ప్రచురించింది.

మురారిరచనకు సంస్కృతంలో చాలా వ్యాఖ్యానాలు లభిస్తున్నాయి. తెలుగులోమాత్రం ఇంతవరకూ దీనికి సమగ్ర వ్యాఖ్యానం వెలువడలేదు, తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం ఈ లోటు తీరుస్తున్నది.

ప్రముఖ కవిపండితులు, తెలుగు విశ్వవిద్యాలయ సాహిత్యపీఠం ఆచార్యులు బేతవోలు రామబ్రహ్మంగారు ఉపలబ్ధసంస్కృతవ్యాఖ్యానాలన్నీ పరిశీలించి సమగ్ర సుందరంగా ఈ వ్యాఖ్యానాన్ని రూపొందించారు.

భట్టనారాయణుడి వేణీసంహార నాటకానికి లోగడ వీరే ప్రప్రథమంగా తెలుగు వ్యాఖ్యానం రచించారు. దాన్ని తెలుగు విశ్వవిద్యాలయమే ప్రచురించింది. ఆ అనుభవ పరిపాకంతో ఈ వ్యాఖ్యానానికి మరింత ప్రామాణ్యాన్ని సమకూర్చారు. ఆచార్య రామబ్రహ్మంగారికి నా హృద్దికాభి నందనలు. యథాపూర్వంగా ఈ ప్రచురణకూడా అందరి ఆదరాభిమానాలూ చూరగొంటుందని విశ్వసిస్తున్నాను.

హైదరాబాదు

మీ

12-5-1992

సి. నారాయణరెడ్డి

విషయసూచిక

భూమిక

ప్రీతిక

నేపథ్యము

కథాసారము

కృతజ్ఞతలు

అనర్థ రాఘవము

1 796

నాటక పరిభాష

797

నిర్దేశ పరిభాష

800

నామ పరిభాష

804

సరిధి సూత్రానుక్రమణిక

808

శ్లోకానుక్రమణిక

815

భూమిక సమకూర్చిన ఉపాధ్యక్షులు శ్రీ సి. నారాయణరెడ్డిగారికి విషయనేతరణలో సలహాలిచ్చిన పెద్దలు శ్రీ ఇ. సాయిబాబాగారికి రూపకల్పనలో సహకరించిన ఓ. యస్. డి. శ్రీ జి. రామకృష్ణారావుగారికి కృతజ్ఞతలు.

— వ్యాఖ్యత

మూ రా రి

అ నర్తరా ఘ వ మ్

“చూడామణి” తెలుగు వ్యాఖ్య

పీఠిక

సమస్త సాహిత్య ప్రక్రియల్లోను దుఃఖర్తులకు, తాపార్తులకు, శ్రమార్తులకు తాపనులకు-అంటే సమాజంలో సర్వజనులకు హృదయవిశ్రాంతిని కలుగజేసే నాట్య ప్రక్రియ సర్వోత్కృష్టమైంది. ఇది భిన్నరుచులైన వారికి అందరికి ఏకసహారాధనం. చాణిషశ్రుతిః. 2 దశవిధ నాట్యప్రక్రియల్లోను నాటకం సర్వదూపకాలకు ప్రత్యేతి. సమగ్రమైన నాట్యప్రయోగం. ఇది కథావస్తుప్రచారం. దీనిలోని రసవత్తరమైన కథాసంవిధానాన్ని, దాన్ని నాట్యరంగంపై ప్రయోగించిన తీరునుబట్టి ఇది సాహిత్య ప్రక్రియలలో కవి ప్రతిభకు పాత్యన్తి పరీక్షానిధి అని లాక్షణికుల అభిప్రాయం. 3 నాటకీయవిధ పురాణోపాసప్రసిద్ధం కావాలని, ఉపాల్లన నామగూడుండాలని పీఠ శృంగారల్లో ఒకటి ప్రధానరసంగా ఉండాలని సాహిత్య నిష్ఠులుం. దీనిని అనుసరించిన వారు, ఉల్లంఘించినవారు ఉన్నారు. ఉల్లంఘించినా విృత్తవిశ్మయనైన వారూ ఉన్నారు.

రామాయణాధార నాటకాలు - 1

రామాయణ భారతాలు అనాదిగా భారతీయ సాహిత్యకావ్య మూల ప్రోతస్సులు. పీఠిని అధారంగా చేసుకొని చాలమంది నాటకకర్తలు నాటకాలను రచించారు. ఇతిహాస మంటే 'చరిత్ర' అనే సామాన్యాభిప్రాయంతో చరిత్రక పురాణాన్ని అధారంగా చేసి కొని చూడ నాటకాలు రచింపబడ్డాయి. 1 లాక్షణికుల నియమాలను త్రోసివేచి న్యతంత్రంచిన వాళ్ళే నాటకకర్తలలో ఎక్కువమంది కనిపిస్తున్నారు. ఈ న్యతంత్రత ఎంతవరకు వచ్చిందంటే, రససిద్ధాంతైన రామాయణాది కథాంశాలలో కథాపరివర్తనం చేయ రాదనే నియమాన్ని, చూడా త్రోసివేచి విశృంఖలంగా కథా సంవిధానాన్ని మార్చిన వారు కూడా ఉన్నారు. 2 రామాయణ కథాదర్శనైన నాటకాలలో విశేష ప్రాచుర్యాన్ని పొందిన నాటకం "అనర్థ రామవం".

1. దుఃఖర్తానాం శ్రమార్తానాం తాపార్తానాం తపస్వి నాం. విశ్రాంతిజననం లోకే నాట్య మేతద్భవిష్యతి ॥ [నాట్యకావ్యం]

2. దేవానామిదమామనన్తి మునయః కాంతం క్రితుం చాణిషమ్ [కాళిదాసు]

3. "నాటకానం హి సాహిత్యమ్" అని అభిముర్తి సూక్తి.

4. ఉదయనరితాప్రధాననాటకాలు, ముద్రారాక్షసాదులు ఇలాంటివే.

5. సంతి సిద్ధరసప్రఖ్యా యే చ రామాయణాదయః ।

కథాశ్రయా న తైర్లోక్యా స్వేచ్ఛా రసవిరోధినీ ॥ [ధ్వన్యారోకం]

6. భవభూతి, రాజశేఖరాదులు.

రామాయణం కథలోని పూర్వార్థాన్నో, ఉత్తరార్థాన్నో లేదా ఏ కొంతభాగాన్నో తీసికొని నాటకరచనం చేసినవారే తప్ప. మొత్తం ఒకే నాటకంగా అనువర్తించినవారు లేరు. భాసుడు ప్రతిమ - అభిషేకం అనే నాటకాల్లో రామాయణ కథను అనువర్తించి అద్భుతయ్యాడు. ఉత్తర కథను ఈయన విడిచిపెట్టాడు రఘువంశంలో రామకథను వర్ణించడం వల్లనేమో కాళిదాసు నాటకంగా రామాయణ కథను అనువర్తించలేదు. అయితే రామాయణ కథ నంతటినీ తీసికొని రెండు నాటకాలుగా నిర్మించిన ఘనత భవభూతికే దక్కుతుంది. ఈయన పూర్వరామాయణ గాథను మహావీరచరిత నాటకంగాను, ఉత్తరరామాయణ గాథను, “ఉత్తరరామచరితం” గాను నిర్మించాడు. “బాలరామాయణ” కర్త అయిన రాజశేఖరుడు సీతాకల్యాణానంతర ఘట్టాన్ని రామణవధ వరకు తీసికొని “బాలరామాయణ” నాటకాన్ని రచించాడు. “అశ్చర్య చూడామణి” కర్త అయిన శక్తిభద్రుడు అరణ్యవాసం నుండి యుద్ధాస్తంభరకు ఉన్న సన్నివేశాలను నాటకంగా కూర్చాడు. ఇది చక్కటి ప్రదర్శన యోగ్యతగల నాటకం. “ప్రసన్నరాఘవ” కర్త - జయదేవుడు సీతాకల్యాణ ఘట్టంతో ప్రారంభించి యుద్ధాస్తం సన్నివేశాలనే పరిగ్రహించాడు. అద్భుతదర్పణమనే నాటకాన్ని మహాదేవుడనే కవి లంకా సన్నివేశ ప్రధానంగా రచించాడు. హనుమన్నాటకం అనే ఒక నాటకం ఉన్నప్పటికీ అది నాటకం అనడంకంటే చంపూప్రబంధం అనటమే ఉచితం. దీన్నిబట్టి పర్యవసించిందేమిటంటే, సంపూర్ణంగా రామాయణాన్ని నాటకాలుగా అనువర్తించిన ఘనత భవభూతికి దక్కితే, భవభూతి నాటకంలోని లోటుపాటుల్ని దీర్చుతూ పూర్వరామాయణ కథను భవభూతికంటే సమగ్రంగా నాట్యరంగంపై అనువర్తించిన ఘనత మురారికే దక్కింది. తరువాతివారికి మురారి ఆదర్శం అయ్యాడు. “అనర్ఘ రాఘవం” సంస్కృత సారస్వతపాఠోనిధి మధనంవల్ల ఆవిర్భవించిన అనర్ఘ రత్నమే.

మురారి జన్మ నివాసాదికం - 2

“బాలవాల్మీకి” అనే బిరుదు కల మురారి పర్ణమాన తంతుమతుల పుత్రుడని నాటకంవల్లనే తెలుస్తున్నది.¹ ఈతడు మౌద్గల్య గోత్రుడు. కాశ్మీరదేశంలో ఈ నాటకం చాలా ప్రచారంలో ఉన్నది కనుక ఈ కవి కాశ్మీరదేశీయుడై ఉండవచ్చునని

1. పర్ణమాన తనూజన్మనః తంతుమతీనందనస్య - ప్రస్తావన.

నిర్ణయసాగిప్రతిని సంపాదించిన పండిత శ్రీదుర్గాప్రసాదుగారి మాటనుబట్టి ఊహింప వచ్చు.¹ ఇక్కడ ఇంకో కారణంకూడా ఉంది. కాశ్మీరకులైన మంఖ - రత్నాకరులు తమ కావ్యాల్లో మురారి ప్రశంసచేశారు.²

ఇంకోవాదం - ఈతడు చేదిమండలానికి అలంకారమైన కలచురి నరేంద్రుని రాజధాని అయిన మాహిష్మతీ నగరాన్ని వర్ణించడంవల్ల మురారి ఆతని ఆస్థానంలో ఉండిఉంటాడు అని. ఈవిధంగా అతడు సర్వదాతీయవాసి అని, ఈరీతినే అనుసరించి సప్తగోదావరీ ప్రశంసనంవల్ల ఆంధ్రప్రాంతవాసి అని కూడా విమర్శకులు భావిస్తున్నారు. ఈ వాదాన్ని కీ॥శే॥ కొమర్రాజు పేరిటలక్ష్మణరావుగారు ఆంధ్ర విజ్ఞాన సర్వస్వం వెంకో సంపుటంలో వ్రాసిన వ్యాసంలో ప్రతిపాదించారు. పై వాదాలతోపాటు ఈ వాదాన్నిగూడా ఉట్టంకించి కీ॥ శే॥ శ్రీమాన్ రఘుపతి పీఠరాఘవాచార్యులవారు (చూ గురువర్యులు) తమ ఉపోద్ఘాతంలో.³ శ్రీకొమర్రాజు లక్ష్మణరావుగారి వాదాన్నే బలపరచారు. ఇక్కడ ఒక విషయాన్ని గమనించాలి. సప్తమాంకంలో ఇలా వర్ణించిన పుట్టాలు చాలా ఉన్నాయి కనుక, కవి ఆయాప్రాంతాలకు చెందిన వాడని ఎవరు భావించినా కాదనడానికి లేదు. ఇలాగే ఈతడు తద్భితప్రియత్వాన్ని చూపించడాన్ని బట్టి దక్షిణాత్యయ అనవచ్చును కదా అంటే, ఉత్తర భారతంలో మాత్రమే వివాహాది కుళసమయాల్లో (పెళ్ళేడించి ఒరిస్సా బెంగాల్ రాష్ట్రాలలో) వినిపించే "ఉళాశధ్వని" ని కవి వర్ణించడాన్ని బట్టి ఈతడు ఉత్తరాహుడనవచ్చును కదా! అనే సందేహానికి కూడా తావున్నది. అనన్తరాఘవవ్యాఖ్యాత-దక్షిణ దేశంలో స్త్రీలు వివాహాల్లో ఈ ధ్వని చేస్తారని చెప్పాడు.⁴ బహుశః మహారాష్ట్ర దేశంలో కావచ్చును. ఏమైనా ఇవేవీ కవికి సంబంధించిన పుట్టుకను స్పష్టపరచేవిగా లేవు. కాళిదాసాదులలాగే ఈతని విషయంలోనూ సందిగ్ధత యథావస్థితమే.

1. అన్య నాటకన్య చితన పాతనాదిషు కాశ్మీరేషు ప్రచురః ప్రచారః పు. 2. ని. సా. ప్రతి 1937.

2. కీత్ - సాంస్కృట్ డ్రామా. పు 225-6

3. శ్రీ సత్యవోలు కామేశ్వరరావు గారి అంధ్రానువాదానికి వ్రాసిన ఉపోద్ఘాతంలో పు. 2—3.

4. దక్షిణదేశే వివాహాధ్వనసరే స్త్రీః ఉళాశధ్వనిః క్రియత ఇత్యాదారః (పు. 172 "వైదేహీకరణంధ" ఇత్యాదిశ్లోకవ్యాఖ్యానం - రుచివతి)

ఈతడు “కలమరి” ప్రభువుల ప్రస్తావన చేశాడు. క్రీ॥ శ॥ 850 ప్రాంతాన వారు చేదిరాజ్య పాలనం చేసినట్లు చరిత్రకారులు చెప్పుతున్నారు కనుక మురారి 850 కి ముందువాడు కాదని స్పష్టం. 855 - 84 ప్రాంతంలో కాశ్మీరాన్ని విలీన అవంతివర్మ ఆస్థానంలో ఉన్న రత్నాకర కవిచే హరవిజయ మహాకావ్యంలో మురారి నామం నిర్దేశింపబడింది గనుక రత్నాకరునికంటే మురారి ముందువాడని కొందరి అభిప్రాయం. అయితే రత్నాకరకవి శ్లోకంలోని విషయం మురారి నాటకానికి వర్తించదు కనుక¹, మురారి రత్నాకరకవికంటే ముందువాడు కాదని మరికొందరి అభిప్రాయం. ఇంచుమించుగా ఎవ్వరూ దృష్టిపెట్టని విషయాలు కూడా 1, 2 మురారి కాలాన్ని నిర్ణయించడానికి తోడ్పడవచ్చు. మురారి తన నాటకంలోని కొన్నిసందర్భాల్లో “శృంగా రాద్వైతవాదీ”² అని, “జ్ఞానకర్మాఖ్యాం మోక్షస్వర్గ”³ అని, “బ్రహ్మజ్యోతిర్వి వర్తస్య”⁴. ఇత్యాదిగా చేసిన శబ్దప్రయోగాలు క్రీ॥ శ॥ 750 ప్రాంతంలోనివారైన శ్రీమచ్ఛంకర భగవత్పాదుల అద్వైత - వివర్తవాదాన్ని, “జ్ఞానాన్మోక్ష” అనే సిద్ధాంతాన్ని స్ఫురింపజేస్తున్నాయి. ఇలాగే ఏడవ అంకంలో శ్రీరామచంద్రుని శోకాన్ని ప్రశమింపజేయడానికి లక్ష్మణుడు - “కేన పునరేష రసో రసాంతరేణ తిరస్కీయతే” అని అంటాడు. ఒక రసం - వేరొక రసంచేత తిరస్కరింపబడటం అనే సిద్ధాంతవిషయం ఆనందవర్ధనుని ధ్వన్యాలోకంలోనే ప్రసిద్ధం. దీన్నే తరువాతివారు రసవిరోధపరిహార ప్రకారాల్లో నిరూపించారు. ఇక్కడ మురారి వచనం ధన్యాలోకకారుని అభిప్రాయాన్నే పరామర్శిస్తున్నది. దీన్నిబట్టి ఈతడు ఆనందవర్ధనునికంటే తరువాతివాడు. అనేది స్పష్టం. ఆనందవర్ధనుడు క్రీ॥ శ॥ 850 - 900 ప్రాంతాలవాడు. ఇత కావ్య మీమాంసాకారుడైన రాజశేఖరుడు (875 - 925 మధ్యవాడు) తన కావ్యమీమాంసలో “యదిందోరన్వేతి” (అనర్ఘ, 1-58 శ్లో.) అనే శ్లోకాన్ని ఉదాహరించాడు. దీన్నిబట్టి మురారి రాజశేఖరునికంటే పూర్వుడు. అనగా 850 - 900 మధ్యలోనివాడని చెప్పవచ్చును

1. క్రీ॥ శే॥ ఈయుగ్మ వీరరాఘవాచార్యులవారి - అనర్ఘ రాఘవ నాటకోపోద్ఘాతం లోని 11 - 12 పుటలలో ఈ విషయం స్పష్టపరుపబడింది.

2. అనర్ఘ. 7 - శ్లో. 62

3. అనర్ఘ. 9 - శ్లో. 9

4. అనర్ఘ. 1 - శ్లో. 50

మూరారి కవితాప్రశంస - 3

మూరారి అపారమైన పరిశ్రమచేసి ఘృతృత్యభ్యాసాలవల్ల ప్రతిభావంతుడై కావ్యనిర్మాణం చేసినట్లు ఈ క్రింది శ్లోకం స్పష్టపరుస్తుంది.

దేహీం వాచమపాసితే హి బహుః సారం తు సారస్వతం
జానీతే నితరామసౌ గురుకులశిష్యో మూరారిః కవిః ।
అర్జిర్లంఘిత ఏష వానరభ్రతుః కింత్వస్య గంధీరతామ్
అపొతాళనిమగ్నపివరతనుః జానాతి మంథావలః ॥

సరస్వతి నుపాసించినవాడు చాలామంది ఉండవచ్చును. కాని, సారస్వత సారాన్ని గురుకులశిష్యులు అనుసరించిన మూరారితప్ప ఇతరులు ఏరుగరు. సముద్రం పై నుండి ఎందరో వానరులు మోకీ ఉండవచ్చు. కాని దానిలోతు 'మందర' పర్వతానికే రేదా తెలుసును. ఈ శ్లోకం వెనుక కావ్యనిర్మాణానికి కారణం ఏమిటి అనే నిగూఢ సాహిత్య శాస్త్రరహస్యం ఇటుడిఉంది. ఆలంకారికులలో రెండురకాల వాదాలు కావ్య కారణం విషయంలో ఉన్నాయి. 1. కొందరు కవిత్వం పుట్టటానికి దేవతామహా పురుషాద్యనుగ్రహంవల్ల కలిగిన జన్మాంతరీయం లేదా ఏతజ్జన్మీయమైన అదృష్టము. దానివల్ల పుట్టిన "అపూర్వ ప్రతిభ" కారణం అని అంటారు.¹ ఇటువంటి అపూర్వ ప్రతిభ ఎందరికో ఉండదు, ఇటువంటివారినే మహాకవులంటారు. ఇటువంటివారు ఇద్దరో ముగ్గురో, ఐదాదుగురో ఉంటారని అనందవర్ధనుడు అంటాడు.² అయితే ఇలాంటి ప్రతిభ లేనివారు ఇతర కావ్యనిర్మాణం చేయలేరా? అంటే నిరాశపడక్కర లేదని మరికొందరు - కఠోరపరిశ్రమ - అభ్యాసం ఉంటే కావ్యం నిర్మించవచ్చునని అంటారు.³ ఈ రెండురకాల వాదాలు ఒకటి "అదృష్టం" మీద ఆధారపడినదైతే, రెండవది - "పురుషప్రయత్నం"పై ఆధారపడినవాదం. మూరారి తాను రెండవకోవకు చెందినవాడినని స్పష్టపరుస్తున్నాడు. మొదటిరకం కవిత్వం - అయాచితం అప్రయత్న లభ్యం అయిన ధనం అయితే, రెండవది చెమటోడ్చి సంపాదించుకున్న ధనం. మొదటి దాన్ని సంపాదించే అర్హత కలవారు అరుదైతే రెండోదాన్ని సంపాదించడానికి శ్రమపడే ప్రతివాడూ అర్హుడే. మొదటిది నిరాశావాదానికి (పెసిమిస్టిక్ పూర్వ); రెండవది

1. కావ్యం తు జాయతే కస్యచిత్ ప్రతిభావతః (భామహః)

2. ద్విత్వాః పంచషా వా మహాకవయః (అనంద)

3. న విద్యతే యద్యపి పూర్వవాసనాగుణానుబంధి ప్రతిభానమద్భుతమ్ (దండి)

అశావాదానికి (ఆప్టిమిస్టిక్ హ్యూ) నిదర్శనం. మురారి నాటకం ఆద్యంతం - మురారి చేసిన కఠోరశాస్త్ర పరిశ్రమను “శ్రమసౌందర్యాన్ని” సాక్షాత్కరింపజేస్తుంది. కనుక కొందరికి¹. (ఈ పరిశ్రమను అర్థంచేసుకోలేని “విల్సన్” పండితునివంటివారికి) మురారి కవిత్వం “తిక్క”గా కనిపించితే అది వారి సంస్కారానికే నిదర్శనం తప్ప. మురారి కవిత్వంలోని దోషమాత్రం కాదు, అందువల్లే —

యే శబ్దశాస్త్రనిష్ఠాతా: యే శీలితనిఘంటవః ।

తేషామేవాధికారోఽస్తి మురారికృతనాటకే ॥

అన్న ప్రశంసనుబట్టి వ్యాకరణశాస్త్రంలోను, నిఘంటువులలోను సామాన్య పరిచయమైనా లేనివారు మురారి నాటకాన్ని ప్రశంసించలేరు. మురారి కూడా స్వయంగా ఇలా చెప్పుకున్నాడు —

“న శబ్దబ్రహ్మోత్థం పరిమళమనాఘాయ చ జనః

కవీనాం గంభీరే వచసి గుణదోషా రచయతు ॥”

శబ్దబ్రహ్మ పరిమళాన్ని అస్వాదించకుండా కవుల గంభీరవాక్కులలో గుణ దోషాలను ఎవ్వడూ ఎన్నకూడదని అభిప్రాయం. ఇటువంటివారినే శ్రీహర్షుడు కూడా మందలిస్తాడు —

“శ్రద్ధారాధ్యగురుశ్లఘీకృతదృఢగ్రంధిః సమాసాదయత్వేనం” అని-అంటే శ్రద్ధగా ఇటువంటి శాస్త్రవైదుష్య సంపన్నులైన కావ్యాలలోని రహస్యాలను గురువుపద్ధతి తెలిసి కోవాలేతప్ప తమకు అర్థం కాలేదుకదా అని “పాషాణపాత ప్రదుపుల”ని నిందించరాదని తాత్పర్యం. “మురారి పద చింతాచేత్రదా మాఘే మఱిం కురు” అని “మాధుర్యైకభువాం మురారివచసామాస్వాది యైః స్వాదిమా” అని². సుకవిహిత మురారి బోధముద్రః³ అని³, ‘హృదయా-కలితాశేష శబ్దశాసన సంవిదః । మురారేరిహ శబ్దార్థ తత్త్వం కో వేద తద్వద॥’ అని⁴. ఇలా అనేకులు సంస్కృత కవి పండితులు ఇలాగే ఆంధ్రప్రబంధ

1. ఈ విషయంలో మా గురువర్యులు శ్రీమాన్ ఈయంబ్రి వేంకట పీఠ రాఘవాచార్యుల వారి ఉపోద్ఘాతం చూడండి.

2. రఘువీర చరితంలో - సుకుమారకవి.

3. కమలినీకలహంస నాటికలో - రాజమూడామణిదీక్షితులు.

4. అనర్థ రాఘవ వ్యాఖ్యలో - హరిహరపండితుడు.

కర్తలు! కూడా, మురారి పదశయ్యను, పాండిత్యాన్ని కొనియాడారు. కథాసంవిధాన, కల్పనాచార్యులలో ఈతడు భవభూతిని అతిశయించాడనేది కూడా విద్వాంసులలో ప్రసిద్ధమే.

అనర్హరాఘవ నిర్వచనం - 4

మాయూరాజు రచించిన “ఉదాత్తరాఘవం” అనే పేరును ఆలంబనంగా చేసికొని నాటకకర్త “అనర్హరాఘవం” అనే పేరు పెట్టి ఉండవచ్చును. ఉదాత్తరాఘవం దశరూపకరాఘవనిదే విడిచినదే ఉదాహరింపబడిందే తప్ప పూర్తిగా దొరకడం లేదు. మురారి తమిళావారు ఈ నామకరణం చేసి అనుకరించారు. ప్రసిద్ధుల రాఘవం, ఉల్లాఘరాఘవం ఉన్మత్తరాఘవం మొదలై నవి కొన్ని. అనర్హమంటే అమూల్యమైనది. పూజనీయమైనది అని అర్థం. అనర్హ రాఘవం యప్పిన్ తత్ అనర్హరాఘవమ్ పూజనీయుడగు రాఘవుని గురించి ప్రాముఖ్యతన నాటకం వినున అనర్హరాఘవం అని నాటక వ్యాఖ్యాత రుచిపతి మిత్రుని వివరణ. ‘అర్హుని శూన్యతలం. మృచ్ఛికటికం. ముద్రారాక్షసం మొదలైన రూపకాల్లాగా ఏదోఒక ప్రధాన నన్నివేళాన్ని దృష్టిలో పెట్టుకొని కవి, కవి మొత్తం రామహతను. రామాయణంలో దానికి గల ప్రాధాన్యాన్ని ప్రతిపాదించేవిధంగా సూటిగా నామకరణం చేశాడు. అందువల్ల రామవుని ఉదాత్త చరిత ప్రతిపాదనమే ఈ నాటక పరమ లక్ష్యమని నాటకనామం స్పష్టం చేస్తున్నది. నాటకంలో ఎంచుకున్న ప్రతి సన్నివేశమూ రామవుని అనర్హతను చాటేదిగా ఉండటంచేత నాటకానికి ‘అనర్హరాఘవం’ అనే పేరు అన్వయం.

‘మూసీంద్రవంశవాదం’ అనే ప్రథమాంకంలో విశ్వామిత్రుని యాగ సంరక్షణం ద్వారా ధర్మ ప్రతిష్ఠాపనకి బీజావాపం చేయించి రామచంద్రుని అనర్హతను ఆవిష్కరించాడు కవి. దశరథునిచేత స్వయంగా - ‘అనర్హతా రఘుకులే కల్పాంతముస్మీలతు’ అని చెప్పించి రఘువంశ చరితవు అనర్హతను చాటాడు కవి. విశేషించి రామభద్రుని విష్ణ్వవతారంగా లోకానికి నిర్వ్వంద్యంగా ప్రకటించడం ద్వారా రామవుని అనర్హతను

1. యామసీ పూర్ణతిలకావిలాసంలో - నరనకవి; నరసభూపాలీయంలో రామరాజ భూషణుడు, అయ్యలరాజు నారాయణకవి - హంసవింశతిలోను ఈ కవిని ప్రశంసించారు.
2. మురారిపదచింతామౌం భవభూతేస్తు కా కథా - ఇత్యాదులు.

నిష్కర్షించాడు¹. 'కౌశూరనిక్రమం' అనే పేరుగల ద్వితీయాంకంలో తాటకాదిపథను నిర్వహించగల సామర్థ్యం, సీతాకర్తగ్రహణానికి కావలసిన ఓజఃపటిమ, శ్రీరామ చంద్రునికి ఉన్నాయనే విశ్వాసాన్ని ముందే ప్రకటించడంతో² పాటు, తనకప్పగించిన బాధ్యతను నిర్దుష్టంగా నిర్వహించి తన సామర్థ్యాన్ని నిరూపించుకున్న రాముణ్ణి ప్రశంసిస్తూ³ విశ్వామిత్రుడు ఆతని మహత్త్వాన్ని చాటడం అనర్హత్వనిదర్శనమే. 'పినాకభంగం' అనే పేరుగల మూడవ అంకంలో ధనుర్భంజనం ద్వారా సీతా పరీగ్రహణం చేసే సందర్భంలోకూడా విశ్వామిత్ర వచనాలద్వారా సాశీర్వాద ఫలపూర్వకంగా విశ్వామిత్రుని కృతకృత్యతను ఆవిష్కరించడం ద్వారా రాముని అప్రతిహత పరాక్రమునిగా నిరూపించి మళ్ళీ కవి ఆతని అనర్హతను ఉద్ఘోషించాడు⁴. అంతేకాక ప్రతిస్పర్ధియైన రావణాసురుణ్ణి కూడా ప్రశంసించగల హృదయ విశాలత రామునికుందని నిరూపించడం ద్వారా కూడా ఆతని స్వభావోదాత్త్యాన్ని సుప్రకటించేశాడు కవి⁵. ఇత నాల్గవ అంకానికి దశరథ విప్రలంభం అనేపేరు పెట్టినప్పటికీ, కూర్పణభామాల్యవంతుల సంభాషణల ద్వారా ప్రకటమైన జాంబవదాది ప్రయత్న వృత్తాంతం ద్వారా రామచనవాసానికి కావలసిన పూర్వరంగాన్ని సజ్జీకరించడమేకాక, భర్గవ శ్రీరామ సంవాదకల్పనం ద్వారా రామునిలోని వైష్ణవతేజస్సును ఆవిష్కరించి, రావణాది నిగ్రహణయోగ్యత రామునిలో మాత్రమే ఉందని జామదగ్న్య వచనాలద్వారా సూచించి⁶ కవి మరోసారి రామపాత్రలోని అనర్హతను చాటాడు. ఇక్కడ జామదగ్న్యుడు స్వయంగా రాముని ఉక్తివైదగ్ధ్యాన్ని ప్రశంసించడం కూడా రామపాత్రకు విశిష్టతను చేకూర్చింది⁷. ఈ అంకంలో జామ

-
1. వశిష్టోక్తైర్మంత్రై.....; త్వం తాస్తా; స్మృతవాన్ ఋచో దశతయీః (1 అం - శ్లో 52, 53); బ్రహ్మత్యోతిర్వివర్తస్య (50)
 2. నిర్వృత్తో బహు తావదద్వరభుజాం (అం 2 - శ్లో 39)
 3. నిశాచరాణాం తమసాం నిహంతా; ప్రకృష్టకర్తృభిప్రాయ (అం 2 - శ్లో 84, 86)
 4. దోర్లీలాదలితేందుశేఖరధను; (అం 3 - శ్లో 57)
 5. స్యాతాం నామ కపింద్రహైహయపతీ (అం 3 - శ్లో 39)
 6. యద్భమస్మాభిరిహ ప్రకోపితస్తదద్య దృష్ట్వా తవ ధామ వైష్ణవం (అం 4 - 58)
 7. ఆహోదురాత్మనోఽస్య రాజన్యపోతస్య వీరప్రహతయాః పద్ధతేః అస్థలిలిమ ఉక్తివైదగ్ధ్యమ్ (పు. 208, అం - 4)

దగ్గునిపట్ల శ్రీరామచంద్రుని ప్రబృత్తిలోని ఉదాత్తతకూడా అతని అనర్హతకు ప్రత్యక్ష నిదర్శనం. సుగ్రీవాభిషేకమునే పంచమంకంలో వారిహాసన - సుగ్రీవాభిషేకనాలద్వారా రామ పరాక్రమాన్ని చాటి నాటకనామాన్ని కవి అన్వర్థం చేశాడు. వారి స్వయంగా రామవర్ధాన్మునిచ్చి శ్రీరామచంద్రుని మధుర గంధీరాద్వితీయ ప్రశంసించడం కూడా రాముని అనర్హతకు నిరూపకము. దశగ్రీవనిగ్రహం అనే ఆరో అంకంలోను దశ కంధర్వణీ పదించిన రాముణ్ణి గంధర్వముఖంగా ఉపశ్లోకించడంచేతను, రామునిదీరోదాత్త స్వభావాన్ని అవిష్కరించడంచేతను అనర్హతే నిదర్శింపబడింది. ఇక చివరి అంకమైన 'నాయకానందం'లో శ్రీరామచంద్రుని, బై ప్రయాత్రాప్రత్యాగమనాన్ని నిరూపించడమే కాక స్వయంగా రామచంద్రుని ముఖంనుండే తత్కృతకృత్యతను అవిష్కరించి నాటక నామాన్ని సాత్త్వికంచేశాడు మురారి. ఈ విధంగా నాటకంలోని ప్రతిసన్నివేశమూ శ్రీరాముని అనర్హతను ప్రత్యక్షంగానూ పరోక్షంగానూ అవిష్కరిస్తోంది కనుక ఈ నాటకం "అనర్హరాముని" అనడంలో సందేహం లేదు.

కథా విశిష్టత - 5

మురారి తన నాటకాన్ని రామాయణ కథను ఆధారంగా చేసికొని వ్రాసినప్పటికీ, దాన్ని నాట్య రంగంపై అనువర్తించలేకపోయాడంటే కొంత స్వతంత్రతను, విదక్షణతను చూపించాడు ముఖ్యంగా భిషాతు రచించిన మహావీరచరితాన్ని అనుసరించినప్పటికీ, అది అందానుకరణం కాదని ముందు ముందు పీఠికలో స్పష్టం కాగలదు. ప్రధానంగా రామాయణకథనే ఎందుకు ఎన్నుకోవలసివచ్చింది? అన్న ప్రశ్నకు సమాధానంగా ఉదాత్త గుణ విశిష్టతైన రాముని వంటి నాయకుడు ఎక్కడ దొరుకుతాడు? అందువల్ల పూర్వ రపులచే రామకథ ఉపనిబద్ధమే కదా అని దాన్ని విడవడానికి పీలులేదంటాడు. పైగా తనవాక్కులు "వార్షికీ" వాగమృత కూపనమిపాన గల "నిపాన" ములేనని అంటాడు.

1. ఏరో వేషవిగ్రహాః (అం 5 - శ్లో - 38)

2. పౌలస్త్యన్యస్తక క్రిప్తణ (అం 6 - శ్లో 84)

3. ఏతై కాని కింసి రాక్షసవమూవక్రస్య [అం 7 - శ్లో. 2]

లంకాయం రమునంశ విక్రమకథావిజప్రరోహస్థరీ [శ్లో. 4]

తాతామధిమాళి [7 - 150]

4. యది ఉల్లం పూర్వైరితి జహతి [1 - 8]

5. త త్తాద్విగుణ్యుల కకుత్స్థ కులప్రకప్తి [1 - 12]

ఇలా అనడంలో తాను కొంత నాటకీయతకోసం స్వతంత్రించినా వాల్మీకిని మాత్రం విడవడం లేదని వ్యంగ్యంగా సూచిస్తున్నాడు. ఎలాగంటే ఒక బావిప్రక్కన అరేబి నీటితో నిండిన తొట్టి ఉన్నప్పుడు, బావి నీటికి ఉన్నరుచే తొట్టి నీటికి ఉంటుంది అప్పు. బావి నీటికంటే భిన్నలక్షణాలు తొట్టి నీటిలో ఉండవు కదా! బావిలోనుండి సాక్షాత్తుగా తోడుకొని త్రాగలేనివారికి తొట్టిలోని నీరే ఆధారం కదా! అలాగే రామాయణ రహస్యాన్నే తాను నాటకం ద్వారా సర్వజనసుగ్రాహ్యంగా అవిష్కరిస్తున్నానని మురారి అభిప్రాయం. నిజానికి, రాక్షసరాజైన రావణుడు ముల్లోకాలను తపింపజేయడం ఆతనిని సంహరించడానికి సాక్షాత్తు గరుడధ్వజుడు రఘుకులంలో ఆవిర్భవించడం, ఆ చరితాన్ని అవిష్కరించడానికి వాల్మీకి వాక్కులు అయత్నసిద్ధాలై స్వయంప్రకాశాలు కావడం ఇదంతా రామాయణ కథోపజీవులైన ప్రబంధకర్తల పుణ్యపరిపాదం అంటాడు మురారి 1 “సకలకవిసార్థ సాధారణీభిర్వియం వాల్మీకియా నుభాషితనీపి” అని ప్రశంసించుతాడు. ఈ సందర్భంలో “మద్వర్గ్యా” [1-8] ఇత్యాదికం శ్రీహర్షుని “శ్రీహర్షోనిపుణః కవిః” అనే వచనాన్ని స్ఫురింపజేస్తుంది. అంతేకాక నాటకంగా మలచటానికి కావలసిన యోగ్యత, నిసర్గరసభాషి వీరాద్భుతారంభ గంభీరమూ, ఉదాత్తమూ అయి జగదానందకందమైన రామకథలో ఉందని ఉద్ఘోషిస్తాడు. 2

మహావీరచరితం, - అనర్థ రాఘవమ్ - 6

మురారి తన నాటకాన్ని, భవభూతి మహావీరచరితం ఆధారంగా చేసికొని రచించాడని అందరూ అంగీకరించిన విషయమే. అయినప్పటికీ మహావీరచరితంకంటే సన్నివేశగ్రథనంలోను, పాత్రపోషణంలోను అనర్థ రాఘవం నిర్దుష్టం. అంతేకాదు, కథాసమగ్రతలోను రసపరిపోషణంలోను కూడా మహావీరచరితాన్ని అతీతమైంది. వాస్తవానికి ఉత్తరరామచరితంలో చూపిన రసపరిపక్వతను భవభూతి మహావీరచరితంలో చూపలేకపోయాడని, పూర్వరామాయణేతి వృత్తానికి అనావశ్యకాలు, అనుచితాలు 4. అయిన కల్పనలతో భవభూతి న్యూనతనే కల్పించాడని అట్టిపోపారేపి లేకుండా

1. అపికథమసౌ రక్షోరాజః [1 - 7]

2 తస్మై వీరాద్భుతారంభ [1 - 6]

3. విశ్వామిత్రుని ఆశ్రమంలోనే శివధనుర్భంగాదులు కల్పించడం.

4. పరశురామ పాత్రకు, రామదాత్త్యానికి, వాలిపాత్రకు తగిన న్యాయం చేకూర్చక పోవడం.

మురారి చాల బాగుదూరత వహించాడని మనం రెండు నాటకాలలోని సన్నివేశాలను తులనాత్మకంగా పరిశీలిస్తే స్పష్టమవుతుంది.

మచ్చుకు ఒకటిరెండు సన్నివేశాలను పరిశీలించుదాం.

1. మహావీరచరితంలోని ప్రథమాంక కథలోనే భవభూతి అనిదంపూర్వమైన కల్పనను చొప్పించాడు. విశ్వామిత్ర యాగరక్షణకు రామలక్ష్మణులు రాగా. అక్కడికే సీతోర్మిళలతో కలిసి విశ్వామిత్ర దర్శనానికి వచ్చిన కుశధ్వజుడు, రామలక్ష్మణుల పరాక్రమాన్ని స్వయంగా చూచి సీతోర్మిళలు రామలక్ష్మణులకు సరియైన వధువులని నిర్ణయించుకున్నాడు. సీతోర్మిళలకు చూడ రామలక్ష్మణుల పరాక్రమాన్ని స్వయంగా చూడబడవల్ల ప్రీతి కలుగుతుంది. శివధనువుగురించి అయోధ్యలోనే సీత గురించి రాము నకు ముందే తెలుసును. అయినా విశ్వామిత్రుని అడిగి స్పష్టపరచుకొంటాడు. సీతోర్మి ళలు చూస్తుండగానే రాముడు తాటకాది సంహారం చేస్తాడు. అక్కడికే సంకల్పమాత్రం చేత రప్పించబడిన శివధనువును ధంజించి సీతాపరిగ్రహణ యోగ్యతను సంపాదిస్తాడు. ఇదంతా ప్రథమాంకంలోనే కవి కల్పించాడు ఈ కల్పన సీతోర్మిళలకు రామలక్ష్మణుల పరాక్రమాన్ని ప్రత్యక్షంగా చూపించడానికే తప్ప వేరే ప్రయోజనంలేదు. అయితే ఆధి లాషిని శృంగారాన్ని పోషించడానికి ఈ కల్పనం అందామంటే, ప్రత్యక్షంగా చూడక పోయినా పరాక్రమాలు విన్నందువల్లచూడా ప్రీతికలుగవచ్చును. ఆ విధంగా ఆధిలా షిత శృంగారాన్ని పోషించవచ్చును. తనూ మురారి ఈ కల్పనాన్ని విడిచి ఈ కథ నంతటినీ రెండు అంకాలలో వితతం చేశాడు. ఈ రెండు అంకాలలో రామాయణ చాలకాండ కథను చక్కగా నాటకానుకూలంగా మలచాడు. రామలక్ష్మణులు విశ్వా మిత్రునితోపాటు ఏర్పాటానికి వెళ్లడానికి ముందు జరిగిన వృత్తాంతాన్ని భవభూతి పూర్తిగా విడచిపెట్టగా మురారి దాన్ని పరిగ్రహించి దశరథ, విశ్వామిత్ర పాత్రలకు రామపాత్రకు ఉదాత్తతను గంభీరతను ఇసుమడింపజేశాడు. శ్రీరామపాత్ర పరిచయం చూడా రామాయణాన్ని అతిక్రమించకుండా ఉదాత్తనై లిలో సాగింది. విశ్వామిత్రుడు రామలక్ష్మణులను యాగరక్షణానికై యాచించడం నిమిత్తం రావడానికిముందే దశరథ వానుదేవుల ప్రవేశాన్ని కల్పించి వారిరువురి సంభాషణలద్వారా దశరథునకు వశిష్ఠుని పెద్దగల అవరాకళయాన్ని, వశిష్ఠ వధనంపట్ల దశరథునకుగల అనతిలంఘనీయతా

1. ఉన్ముద్రయతి హి [1 - 19]; కాళికవీరకృతస్యాపి [1 - 21]

తస్యాజ్ఞయైవ [1 - 15]

బుద్ధిని¹, అవిష్కరించి విశ్వామిత్రుడు వచ్చినపనిని సానుకూలం చేయించాడు కవి. విశ్వామిత్ర ప్రవేశం జరిగిన తరువాత జరిగిన సంభాషణం రామావతారలఙ్కాన్ని². పాఠకులకు స్పష్టపరచడమేగాక విశ్వామిత్ర పాత్రపట్ల ఆదరభావం³, ఏర్పడటానికి తోడ్పడుతుంది. దశరథుణ్ణి కీర్తిస్తూ విశ్వామిత్రుడు పలికిన పలుకులు దశరథుని గొప్ప తనాన్ని అవిష్కరించేవిగా ఉదాత్తంగా ఉన్నాయి.⁴ ఇదే అంకంలో రామపాత్రను ప్రవేశపెట్టి. రామునిచే విశ్వామిత్రుని ఉపస్థాపించేసిన తీరు ఆ పాత్రయొక్క విజ్ఞతను⁵. చాటుతోంది. ఈ విధంగా ప్రథమాంక కథాసన్నివేశ నిర్మాణంలోనే కవి ఒక ఉదాత్తవాతావరణాన్ని సృష్టించి తాను భవభూతికి అందానుకర్త కాదని నిరూపించు కున్నాడు.

2. ఇలాగే రెండవ అంకంలోని సన్నివేశాలు కూడా మురారి స్వతంత్రంగా రామాయణాతిక్రమణం లేకుండా రల్పించినవే. ఇక్కడకూడా భవభూతిని అనుసరించిన చాయలు లేవు. ఇక్కడ కవి తన వర్ణనాప్రీతిని బాగా అవిష్కరించి నాటకానికి ప్రబంధతను సంపాదించి “మురారేః తృతీయః పంథాః” అనే విద్వదుక్తిని అన్వర్తం చేశాడు⁶. ఇక్కడ కవి రామాయణ కథకంటే కొంత భేదాన్ని 1 - 2 సన్నివేశాలలో చూపించాడు. ముఖ్యంగా రాయగా పడివున్న అహల్య మనుష్యత్వాన్ని పొందిందనేది, లోకవ్యవహారానుసరణమో [లేదా] పౌరాణిక కథానుసరణమో తప్ప రామాయణానుసరణం కాదు. ఈ సన్నివేశాన్ని చమత్కారంగా కునఃశేఫ - పశుమేధ్ర పాత్రల ద్వారా హాస్యరసప్రధానంగా చిత్రించాడు. ఇది ఈతని స్వతంత్రకల్పనే. అయితే

1. పూరయతుమర్థికామాన్ [1 - 43]

2. వశిష్టోక్తైర్మంత్రైః [1 - 52]; త్వం తాస్తాః స్మృతవాన్ముచో [1 - 53]

3. యః ఉత్రదేహం [1 - 22]; ఏతస్మై సమరాంగణ [1 - 30]
త్రాసోత్కంప [1 - 32]

4. చిరాదక్షోర్జాడ్యం [1 - 72]; దత్తేంద్రాభయ [1 - 27]; తైలోక్యాభయ [1-28]
త్వయ్యర్ధాసనభాజి [1 - 29]; నిర్ముక్తశేషధవతైః [1 - 35] దృష్టః సాక్షత్.

5. సురాధీశక్రోధాత్ [1 - 4].

6. సాధారణంగా దృశ్య ప్రక్రియ, శ్రవ్య ప్రక్రియ రెండు ప్రసిద్ధమార్గాలు కాగా దృశ్యంలో శ్రవ్యప్రక్రియను చొప్పించి మూడవ మార్గాన్ని ఏర్పరచిన మనత మురారిదే.

పాత్రల పేరులను ఎన్నుకోవడంలో కూడా హాస్యాన్ని అందించాలనే కవి భావించడం కొంత అనోచిత్యస్ఫూర్తికి కారణం అనికూడా గుర్తించవలసివస్తుంది. ఈ పాత్రలతో కల్పించిన విష్కంభిరం ద్వారా రాక్షససంహారానికి కావలసిన శస్త్రాస్త్ర విద్యలను రాముడు సంపాదించాడనే విషయాన్ని కవి ప్రతిపాదించాడు. తరువాత రామలక్ష్మణులు తాటకాదిపథి చేయడం మొదలైన వృత్తాంతాలు యథారామాయణంగానే సాగాయి. ఈ అంశంలో కవి కల్పనాపై చిత్రి - వర్ణనాముఖంగా బాగా అవిష్కరింపబడింది. తపో వనాదివర్ణనలు కన్నులకు కట్టినట్లు అర్థనంపదాయాన్ని. వాతావరణాన్ని అవిష్కరించా యునేది సత్యం. ఈ అంశం రామపరాక్రమ దర్శనానికి ప్రత్యక్ష నిదర్శనం.

3. మూడో అంశంలోని జనక - శతానంద విశ్వామిత్రుల సంభాషణలు సరసం గాను చతురోక్తిగర్భితంగాను కవి నిర్వహించాడు. ఈ మూడో అంశం, మిథిలలో శివధనుర్పంగానికి సీతావిల్యాదానికి ఉద్దేశింపబడింది. ఈ అంశంలో ముందు విష్కం భిరం ద్వారా, విశ్వామిత్రుడు రామలక్ష్మణులతో మిథిలానగర ప్రవేశం చేశాడని సీతా పరిణయానికి రావణుడు తన పురోహితుని పంపి, యాచించాడని, శివధనుర్పంజనం పడంగా ప్రతిజ్ఞాతమైందని, రావణపురోహితాగమనం విని సీత దుర్మనాయమాన అయిందని కవి సూచించాడు. ఈవిధంగా సీతారాముల అనురాగాన్ని వ్యంగ్యంగా సూచించినాతేతప్ప మురారి. భవభూతిలాగా విశ్వామిత్రాశ్రమంలోనే ప్రథమ సమాగమ కల్పనం రామాయణ విరుద్ధంగా చేయలేదు. మహావీరచరితంలోని "సర్వమాయ" పాత్రలను ప్రతిగా, మురారి మిథిలలో విశ్వామిత్ర శతానందాదులతోపాటు "శౌష్కల" పాత్రకు ప్రవేశం కల్పించాడు. విశ్వామిత్రాశ్రమంలోనే సర్వమాయుడు శివధను ర్పంజనాన్ని చూడగా, అనర్హ రాక్షసంలోని "శౌష్కలుడు" మిథిలలోనే జనకవిశ్వా మిత్రాది సమక్షంలో శతానందునితో వాగ్వాదంచేసి, శతానందాది ప్రోత్సాహంతో ధను ర్గ్లహంలో రాముడు శైవధనుర్పంజనం చేయడాన్ని తెలిసికొని, రాముడే సీతారంపరి గ్రహణం చేస్తాడనే నిశ్చయాన్ని గుర్తించి నిరాశతో తిరిగి వెళ్ళిపోవడంతో తృతీయాంశం ముగుస్తుంది. ఈ అంశం మొత్తం రామాయణాతిక్రమణం లేకుండా (శౌష్కలపాత్ర ప్రవేశం తప్ప) ఉపాత్తమనోహరంగా మురారి నిర్వహించాడు.

4. ఇక నాల్గవ అంశంలో కూర్పణభా-మాల్యవంతుల ప్రవేశాన్ని కవి కల్పించి తద్వారా విష్కంభికాన్ని ప్రయోగించి సీతారామ కల్యాణ వృత్తాంతంతో పాటు,

శివధనుర్బంగ కుపితుడైన జాషుదగ్నుని ప్రవేశాన్ని కూడా రచించాడు!.

ఇక్కడ గుర్తించవలసిన విశేషం ఒకటి ఉంది. శూర్పణఖ మాల్యవంతుల ప్రవేశాన్ని మురారి తన నాటకంలో భవభూతి ననుసరించి చేసినప్పటికీ, భవభూతి కల్పనలో ఉన్న క్లిష్టతను దృష్టిలో పెట్టుకొని కొంతమార్పుచేశాడు. మహావీరచరితంలో మాల్యవంతుడు - శూర్పణఖ మాట్లాడుకొన్న మాటలను బట్టి సీతాకల్యాణాన్ని స్వయంగా ఇంద్రాదుల వందిత్వాన్ని పొందడం సహించలేక రామునినుండి సీతను వేరుచేయడానికి మార్గం ఏమిటా అని అన్వేషిస్తూ - పూర్వం దశరథుని నుండి రెండు పరాలు పొందిన కైకేయి, తన పరిచారిక అయిన మంథరను మిథిలకు వార్తనందించడానికి పంపిందని, ఆ మంథరాశరీరంలో ప్రవేశించి "ఇలా"చేయవలసింది అని మాల్యవంతుడు శూర్పణఖను రహస్యంగా ప్రేరిస్తాడు¹. ఇక్కడ ఏమిచేయమనిచెప్పాడో స్పష్టంగా తెలియదు. అసలు కైకేయి ఏ వార్తను మంథర ద్వారా మిథిలకు పంపిందో కూడా తెలియదు. కైకేయికి దశరథు డిస్తానన్న పరాలలో ఒకటి భరతునికి రాజ్యం, రెండవది రామవనవాసం అయి ఉండాలి. అప్పుడు రాముడు సీతతో అడవికి రావాలి. అక్కడ రాముణ్ణి మోసగించి సీతను అపహరింపవచ్చని². ఆవిధంగా సీతావిరహితుడై నిర్వీర్యుడైన రాముణ్ణి సులభంగా నిగ్రహింపవచ్చని మాల్యవంతుని అభిప్రాయం అతని మాటలలో వ్యక్తం అవుతుంది³. ఇక్కడ ఒక సందేహం కలుగుతుంది : కైకేయి మంథరను తాను కోరిదలచిన పరాలు కోరడానికే పంపిందా? అలా అయితే ఇంక శూర్పణఖ దాని శరీరంలో ప్రవేశించవలసిన అవసరం ఏముంది? ఇతరకారణాలచేత అయితే ఆ కారణాలు ఏమిటి? ఇక్కడ ఈ సన్నివేశకల్పనంలోని అంతఃకర్మం ఏమిటో స్పష్టంగా తెలియటంలేదు. మురారి ఈసన్నివేశాన్ని వేరే విధంగా కల్పించాడు. "వాలి సుగ్రీవుణ్ణి నిష్కారణంగా దండించి వెళ్ళగొట్టాడు. అతని దెబ్బాన్ని తీవ్రంగా నిరసించి జాంబవంతుడు, హనుమంతుడు మున్నగువారు ఎలాగైనా వాలిని వదిలించే ఉపాయం చూడాలని ఆలోచించి, కేవలం శ్రీరామచంద్రుని వల్లనే అది సాధ్యమౌతుం

1. భుజాంగలితనర్మదా (4 - 15); రాజన్యరూఢిరాంభోధి (4 - 17)

2. మునిరపిగురుర్దివ్యాస్త్రాజాం (4 - 14)

3. యా సా రాజ్ఞా దశరథేన శరీరమావిశ్య ఏవమేవం కర్తవ్యమ్ (పు. 118)

4. తతోఽనేన యోగాచారన్యాయేన చద్రానా అతినందాతుమ్ (పు. 120)

5. హృతజానిరరాతిభిస్సలజ్ఞో (మహావీర. 4 - 5)

దని నిశ్చయించి అందుకోసం ఒకప్రదాశిని వీర్పరచారు. యాజ్ఞపల్క్యశ్రమానికి వచ్చిన హనుమంతుడు మిథిలాసమీప ప్రాంతాల్లో సదాభితాపాన్ని తట్టకోలేక మూర్ఛ పోయిన మంథరిను చూచి జాంబవంతునితో ఈ విషయం చెప్పుతాడు. అమె శరీరంలో సిద్ధతాపసిద్ధుల శబరిని ప్రవేశపెట్టేసి తైలేయ పక్షుల రెండువరాలు కోరించి భార్యతో పాటుగ రాముడు వనవాసానికి వచ్చేటట్లు చేయాలి. ఈ జాంబవంతుని ప్రయత్నం కావడంగా సీతతోపాటు అడవికి వచ్చిన రాముణ్ణి పిలువించి సీతాపహరణం చేయాలని మూల్యపంతుడు కూర్చుంటుంటే మంతనాలు జరుపుతాడు 1.

మహావీర చరితంలోను, దాన్ని అనుసరించిన అనర్ఘ రాఘవంలోను రాముడు అరణ్యవాసానికి వెళ్లడంలో తైలేయా పాత్ర ఏమీ లేదని చెప్పడం ప్రధానతాత్పర్యం. అందుకే భవభూతి - మురారి క్రొత్తకల్పనలు చేశారు. భవభూతి కల్పనకంటె. దాన్నే అనుసరించిన మురారి కల్పనం చేసిన ముర్ధిలూ సందర్భసముచితంగాను ఆనంద్విగంగాను ఉన్నాయి. భవభూతి నాటకంలో మంథరి మిథిలకు ఎందుకు పంపబడిందో స్పష్టపరుపబడలేదు. మురారి దాన్నిమార్చి - మంథర మేనమామ యింటిపద్ద ఉన్న భరితుని వార్తను తెలిసికోవడానికి వెళ్తూ మార్గమధ్యంలో మిథిలాసమీపానికి వచ్చిందని కవి స్పష్టపరచాడు2.

ఇది ఇదే అంశంలో మురారి జామదగ్న్య పాత్రను ప్రవేశపెట్టి కొంత భవభూతిని అనుసరించినా అనవసరంగా ఆ పాత్రను సాగదీయకుండా ఈ అంశంలోనే ఆ పాత్రను ముగిందాడు. అలాకాక భవభూతి రెండవ అంశం దివర ప్రవేశపెట్టిన జామదగ్న్య పాత్రను నాల్గవఅంశంలో ఇందుమిందు చివరిదాకా అనవసరంగా నుడిర్పంగా పొడిగిందాడు. ఈ కారణంగా జామదగ్న్య పాత్రకు తగినన్యాయం జరుగలేదనే చెప్పాలి. మీదు మిక్కిలి ప్రాచీనంలో రామదగ్న్య పరితుష్టచిత్తుడై పరమసాత్త్వికమూర్తిగా కనిపించిన జామదగ్న్యుడు రానురాను చివరకు ఉద్దతమూర్తిగానే ప్రేక్షకుల దృష్టిలో మిగిలిపోయాడు. మహావీరచరితంలోని మూడవ అంశంలో శతానందునిచేత పశు రాముణ్ణి తట్టించినతీరు అనుచితంగాను సహృదయోద్వేజకంగాను ఉంది. కవి ఎక్కడా జామదగ్న్యుని అవతారపురుషునిగా గుర్తించినట్లు కనబడదు. మురారి అలాకాక సంద

1. అస్తవసో కసోం మంత్రీజాంబవాన్.... తదమునాజాంబవత్ప్రయోగేణ పలతా.....

రామస్య సుకరం కలత్రాపహరణమ్ (అనర్ఘ. అం. 4. పు. 337, 340)

2. అయోధ్యాకే తైలేయా భరితవార్తాహరణాయ. ప్రేక్షితా మంథరా (పు. 338)

కోచితంగా జామదగ్గ్య పాత్రను ఉద్ధతంగా నిరూపించినప్పటికీ, జామదగ్గ్యని మహావిష్ణ్వవతారంగా స్పష్టపరచి ఆ పాత్రకుగల లక్ష్యన్ని బహిష్కరించేకాదు 1. జామదగ్గ్యని బౌద్ధత్వానికిగల కారణాన్నికూడా ఆతనిబట్టారనే చెప్పించి, 2 కవి ఆ పాత్రకు న్యాయంచేశాడు. శ్రీరామచంద్రుని వైష్ణవతేజోదర్శనమే జామదగ్గ్యని బౌద్ధత్వానికి నిమిత్తమని ఉద్ఘోషించాడు కవి. అయితే భవభూతి ఈ పాత్రను చిత్రించిన తీరును కొంతవరకు మురారికూడా అనుకరించాడు కనుక, జనరాయలతో జామదగ్గ్యుడు వివాదంచేసిన సందర్భంలోని పరస్పరదూషణపరాలైన సత్యాపణలు “విదేహప్రసవ పాంశుల” “క్షత్రియాయాః పుత్ర” ‘బాంధకినేయ’ ‘గౌతమగోత్రపాంసన’ ఇత్యాది నిందావచనాలతో నిండి ప్రేక్షకులకు (పాఠకులకు కూడా) కొంత ఉద్వేగాన్ని కలిగించకమానవు. అయినా భవభూతి రాముణ్ణి భీరువునిగా నిరూపించి ఆ పాత్రకుగల ఉదాత్తతకు భంగం కలిగించగా, మురారి ముందునుండి చివరిదాకా ఒకేవిధమైన వినయ సంపత్తిని చూపించి ఉదాత్తతను కాపాడాడు. భవభూతి-ముఖ్యంగా పరశురామసన్నిధికి రాముడు రావడానికియత్నించినప్పుడు అడుగడుగునా సీత అడ్డుకోవడం, జామదగ్గ్యనితో వివాదంచేస్తూనే మధ్యలో అకస్మాత్తుగా రామపాత్రను నిష్క్రమింపజేయటం ద్వారా ఆ పాత్రకుగల ఉదాత్తతకు భంగంకలిగించాడు 3, మురారి అలాకాక రామజామదగ్గ్యుల ప్రత్యక్ష యుద్ధసన్నద్ధతను కల్పించి రాముడు జయించినట్లు నేపథ్యపాత్రద్వారా సూచించాడు. ముఖ్యంగా మహావీరచరితంలోని జామదగ్గ్యుడు రావణప్రేరణతో రాముని వద్దకురాగా 4, మురారి రామాయణాన్నే అనుసరించి కేవలం శిష్యమూర్ఖంగ శ్రవణం చేతనే వచ్చి రామునితో వివాదపడినట్లు యుద్ధానికి సిద్ధమైనట్లు వర్ణించాడు. నాస్తవానికి జామదగ్గ్య పరాభవానికి భవభూతి ఇచ్చిన ప్రాధాన్యాన్ని, మురారి రాయలేదని రారెండు నాటకాలలోని ఈ క్రిందివాక్యాలు పరిశీలిస్తే స్పష్టం అవుతుంది.

1. త్రిలోకీ నిర్మాణస్థితినిధన బంధోర్మురభిదో

భవాన్ షష్ఠీ మూర్తిర్భృగు కులమధిష్ఠాయ రమతే. (4 - 63)

2. యదర్థమస్మాభిరిహప్రకోపితః తదద్య దృష్ట్వా తవ ధామ వైష్ణవమ్, (4 - 59)

3. దీన్ని ఆలంకారికులు తమ గ్రంథాలలో ఏమర్పించారు. చూ. దశరూపకం.

4. మిథిలాప్రస్థాపనాయ జామదగ్గ్యముత్తేజయితం మహేంద్రద్వీపమేవ గచ్ఛావః
(మహావీర. 2-14 శ్లో. గద్య). పరశురామోత్తేజనం కర్తవ్యమ్ (అదే. పు-52)

“తదయం జామదగ్న్య పిజయోత్పసః ప్రసజ్యతామభిషేకోత్పవేన (మహావీర) ఇక్కడ తృతీయాశ్రయోగించే అభిషేకం అప్రదానమై జామదగ్న్య పరాజయమే ప్రదానమైంది. ఇది అనర్హ రామవంశో - ప్రసజ్యతామయమపి పై దేహీ వివాహమహోత్సవో జామదగ్న్య పిజయోత్పవేన” (అనర్హ. అం 4) ఈ వాక్యవిన్యాసంలోని భేదాన్ని గమనిస్తే భవభూతి - మురారుల దృష్టిలోగల తారతమ్యం స్పష్టమౌతుంది. అయితే రామవనగమనానికి తగిన సందర్భం కల్పించడంలో మురారి భవభూతిననుసరించి మిథిలనే స్థానంగా ఎంచుకున్నాడు. అయితే మిథిలలోనే మంతరావ్రవేళ సన్నివేశాన్ని కల్పించవలసిన అవసరం ఏమిటి? అనేది ప్రశ్న. కేవలం కల్పనకోసమే కల్పన అన్నట్లు - దీనికి ప్రత్యేకలక్ష్యం ఏమీ ఉన్నట్లు కనబడదు. ఇక మిథిలా సన్నివేశం అంతా భవభూతి కల్పనాప్రదానంగానే నడిపించాడు. ఇలా కల్పించడంవల్ల కొంత నాటకీయతను సంపాదించగలిగినప్పటికీ, తాను రామాయణ కథను నాటకంగా మలుస్తున్నాననే విషయాన్ని మరచి స్వకపోలకల్పితాలైన సన్నివేశాలతో ఈ అంశాన్ని గుప్పించడం మురారికి అంతగా రుచించక కాబోలు, పాక్షికంగా భవభూతిని అనుసరించినా కల్పనలో కొంత నయమనాన్ని పొటించాడు. భవభూతి కల్పనం నాల్గవ అంకంలో ఇలా ఉంది. మంతరాదూపంలో శూర్పణఖ ప్రవేశించి, కై కేయి పంపించనిచెప్పి పత్రం ఇస్తుంది. దాన్ని ముందుగా రామలక్ష్మణులు తీసికొంటారు. రాముడు తాను కోరిందే జరిగిందని అనందిస్తాడు. దీనికికారణం పూర్వం జామదగ్న్యుడు మునిజన రక్షణకోసం వనానికి వెళ్లవలసిందని రాముని ప్రేరేపించడమే¹. రాముడు కూడా జామదగ్న్య ప్రేరితుడై ఏ వ్యాజంతో దండకకు వెళ్లాలి? అని ఆలోచిస్తుండగా, మంతరరాక రామునికి అనందం కలిగించడంలో ఆశ్చర్యం ఏముంది? ఇంతలో యుధాజిత్తు - “ప్రజలు, రాముని రాజుగా చూడదలచారనే” విషయాన్ని దశరథునకు వినిపించగా, మిథిలలోనే రామభిషేకానికి సన్నాహాలుచేసి, కోరినవారికి కోరినదల్లా ఇవ్వాలని ఆదేశిస్తాడు దశరథుడు. ఈ సందర్భంలో రాముడు ప్రవేశించి కై కేయి వర పత్రాన్ని లక్ష్మణుని ద్వారా చదివి వినిపించి, ఆ వరాలు ఇవ్వమని కోరుతాడు. ఈ సందర్భంలో భవభూతి రామపాదుకలను పరిగ్రహించి, వాటి కాసనాన్ని శిరసావహించి

1. పుణ్యానాం ఋషయస్తపేషు సరితామ్ (మహావీర. చ. అం. 4 శ్లో. 38)

2. అపినామ కేనచిదుపాయేన దండకారణ్యం ప్రతిష్ఠేయం (మహా. పు. 148)

నందిగ్రామంలో జటాధారిని ఉండి పరిశాలన చేస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేస్తాడు. రామానుల్ని విడిచిపెట్టి, వృద్ధుల్ని ఉపసాంత్యన పరచడానికి రామప్రేరితుడై యుధాజిత్తు వెనుకకు మరలతాడు. మొత్తంమీద ఈ సన్నివేశంలో కవి ఏ రసాన్ని పోషించాడు అనేది ప్రేక్షకులకు అంతు బట్టని విషయం. ఇంతటి కల్పనాన్ని ప్రేక్షకులు భరించడం రష్ట్రం. కనుక మురారి దీన్ని కుదించివేశాడు. ఇక మురారి నాటకంలో రామప్రవాసానికి మిథిలలోనే సన్నివేశం కల్పించబడినప్పటికీ చాలా సంగ్రహంగా జనక - దశరథుల ప్రసంగంలో రామపట్టాభిషేకసంకల్పాన్ని సూచించి, అదే సందర్భంలో కైకేయి పంపిన పత్రాన్ని వినిపించడంద్వారా రామవనగమన నిశ్చయాన్ని ప్రకటించి రామ పాత్రను నిష్క్రమింపజేశాడు. అసందర్భాలు అనావశ్యకాలు అయిన పాదుకాపరిగ్రహణాదుల్ని కవి ఇక్కడ కల్పించకపోవడంవల్ల కొంత క్లిష్టత రంగసమ్మర్దత తప్పింది.

4. ఇక ఐదవ అంకంలో ముఖ్యంగా అరణ్యవాస వృత్తాంతాన్ని కవి లెస్సగా నాట్యరంగంపై అనువర్తించాడు. విశేషం ఎమంటే శ్రమణాజాంబవంతుల పాత్రలను ప్రవేశపెట్టి రాముడు వనగమనప్రయత్నంలో గుహుని వద్దకు రావడం, గంగను దాటడం, జటాదుల పరిగ్రహించడం, భరతుడుకూడా అన్నను నివర్తించజేయటానికి చిత్రకూటానికి రావడం, పాదుకా పరిగ్రహణం, విరాధవధ, కాకివృత్తాంతం, సుతీష్ణుడి మునులను రాముడు సంభావించడం, శూర్పణఖా పరాభవం, అరదూషణాదివధ, రామ రావణులపై రం తప్పుదని నిశ్చయించడం మొదలైన విషయాలను వారి సంభాషణల ద్వారా కవి చెప్పించాడు. ఈ ప్రక్రియవల్ల మూలరామాయణానుసరణమే మురారి సమ్మతమని స్పష్టపరుపబడింది. నిషాదచక్రవర్తియైన గుహునిద్వారా రామసుగ్రీవులకు స్నేహం కలిపి వారివధకు బాటలు వేయాలని వారు నిశ్చయించుకుంటారు. జాంబవత్ప్రేరణచే శ్రమణ గుహుని రప్పించుతుంది. ఈ సందర్భంలోనే రావణప్రవేశాన్ని కవి పరోక్షంగా కల్పించాడు. లక్ష్మణుడు రావణునితో చేసిన సంవాదాన్ని జాంబవంతుడు వింటాడు. ఇంతలో జటాయువు ప్రవేశించి— “తాను రావణున్ని అరణ్యంలో చూచినట్లు” చెప్పి వానివల్ల రామభద్రునికి ఎట్టిబాధ కలుగకుండా చూడాలని నిశ్చయించి త్వరగా పంచవటీ ప్రాంతానికి వెళ్లిపోయాడు. జటాయువు పాత్రద్వారానే రావణుడు సీతను అపహరించినట్లు చెప్పించి రావణునిపై జటాయువు యుద్ధానికి సన్నద్ధుడైనట్లు కవి నిరూపించాడు. ఇంతవరకు విష్కంభం కాగా దానితరువాత సీతావిరహసమ్మోగం

దైన రాముని ప్రదేశ పెట్టి రామునిరహాన్ని లెప్పగా నిరూపించాడు కవి. ఇక్కడ ఈ విధంగా రామునిరహావిహ్వలతను నిరూపించడం ద్వారా కొంతవరకు భవభూతి రచితమైన ఉత్తరరామునిరత నన్నివేళలను కని అనుకరించాడనిపిస్తుంది. “మయి రసతయా శోకో భావః చిరేణ వివచ్యతే” అని రామునిచే చెప్పించడంద్వారా తాను భవభూతి నిరూపితమైన కరుణరసాన్నే ఇక్కడ నిరూపింపదలచినట్లు కవి స్పష్టపరచాడు. ఇక్కడ ఒకవిషయం మనం గుర్తించాలి. భవభూతి - మురారి ఈ ఇరువురి దృష్టిలోను కరుణ రసం అంటే ఉత్కట వివిహవ్యధాపరిపాక రూపమైన విప్రలంభమేతప్ప వేరుకాదు. ఇర మహావీరచరితంలో రావణాదులకు శ్రమణ సహాయసురాలు కాగా. ఇక్కడ ఆ స్థానాన్ని గుహాదు స్వీకరించాడు. భవభూతి, మురారి సూచించినట్లు అరణ్యకాండ విశేషాలన్నింటినీ సూచించలేదు. జటాయు మరణం, సీతాపహరణ భిన్నులైన రామ లక్ష్మణులు కలంధ్రప్రళయద్వంద్వైన శ్రమణుని విడిపించి సుగ్రీవుని లేచి సుగ్రహించడం శ్రమణాసంపాద్యంతో ఆయాయీ ప్రదేశాలుచూస్తూ ఋష్యమూకవర్వతం చేరి వారితో సంవాదింపడం మొదలైన అంశాలను భవభూతి మహావీరచరిత పంచమాంకంలో వర్ణించగా. మురారి కొంత భాయామాత్రంగా పంచమాంకంలో వర్ణించినా ప్రధానంగా రామాయణాన్నే అనుసరించాడు. పంపాసలోవర ప్రాంతంలో రాముడు సీతావిరహ రాతరుడవ్వటం దీక్షించాకాండలోని నన్నివేళాన్ని గుర్తుచేస్తుంది. కరుణ లేదా విరహ విప్రలంభశృంగారం పోషించడంలో ఈ అంకం మురారికి దాగా ఉపకరించింది.

ఇర వారిపాత్ర విషయంలో భవభూతి చాలా అన్యాయం చేశాడు రావణప్రేరితుడై వచ్చిన వారికి వాస్తవానికి రామునితో యుద్ధం చేయడం ఇష్టం ఉండదు. ఈ పాత్రలో అనావశ్యకమైన సౌజన్యాతిశయాన్ని తోప్పించి కవి వారిని మహావీరునిగా గాఢ భీరువుగా పర్యవసంపదేశాడని ముఖ్యంగా మహావీరచరితంలోని ఆరవ అంకకథ స్పష్టంచేస్తుంది. సుదీర్ఘమైన స్వగతాలు సంభాషణలు ప్రేక్షకుల సహనాన్ని పరీక్షిస్తాయి. మురారి ఈ పాత్రవిషయంలో చాలా జాగ్రత్తపడ్డాడు.

ఇక్కడ కూడా సుమంత్రప్రేరితుడై రావణవార్తనుబట్టి రామునిపై యుద్ధానికి వచ్చినా, వారి తన పరాక్రమాన్ని బద్ధత్యాన్ని విడనక రామునిచేతిలో ప్రత్యక్ష యుద్ధం లోనే సంహరింపబడటం ఈ పాత్ర చిత్రణంలోని విశేషం. వారికి లక్ష్మణునికి జరిగిన సంభాషణలు చాలా చమత్కారపూర్ణాలుగా సాగాయి. ఇక్కడ లక్ష్మణుడు,

వారిపట్ల పక్షపాతాన్ని ప్రదర్శించడం. వారిమరణానికి భిన్నుడవటం ఆతని శూరసత్వ పాతదృష్టికి నిదర్శనం. ఇది మురారి కల్పితమే. సుదీర్ఘ సంభాషణలు ఎంతమాత్రం లేక ఈ సన్నివేశం దర్శనీయంగానే మురారి చిత్రించాడు.

ఇక 6, 7 అంకాలలోని కథాసన్నివేశాలు భవభూతి అనుకరణం లేకుండా మురారి కల్పించినవే. 6వ అంకం రామరావణ యుద్ధసన్నివేశ నిరూపణప్రధానం కాగా. ఇది ప్రధానంగా కథాకథనశైలితోనే నడిచింది. 7వ అంకంలో రావణవధానం తరం సీతాసమాగతుడైన రాముడు లక్ష్మణ - విభీషణులతో తిరిగివస్తూ ఆయా ప్రదేశాలు వర్ణించడం - వశిష్టాదులచే ప్రత్యుత్థానపురస్కరంగా రాముడు పట్టాభిషిక్తుడవడంతో నాటకం ముగుస్తుంది. ఇక్కడకూడా కవి తన కల్పనాచాతుర్యాన్ని బాగా విజృంభింపజేశాడు.

మొత్తంమీద అనర్హ రామవం, మహావీరచరితాన్ని పరిశీలించినమీదట దానిలోని లోటుపాట్లు సవరించి తన అసాధారణమైన కల్పనాచాతుర్యాన్ని జోడించి, మురారి రచించిన అనర్హ నాటకరత్నమేతప్ప, భవభూతికి అంధానుకరణం కాదనేది స్పష్టం. రామాయణాధారాలైన కథలలో మార్పులు విశృంఖలంగా చేయరాదని ఆనందవర్ధనుడు పేర్కొనడం బహుశ ఇటువంటి కల్పనలను పరిశీలించడంచేతనే కావచ్చు.

మురారి కల్పనావైచిత్ర్యం - 6

ఏ కవిత్వానికైనా కల్పనే జీవం. కల్పనం అనేది ఊహప్రధానంగా ఉంటుంది. అతిశయగర్భితంగా ఉంటుంది. అందుకే మన ప్రాచీనాలంకారికులు స్వభావోక్తికంటే - అతిశయగర్భితమైన ఉత్ప్రేక్షకు ప్రాధాన్యం ఇచ్చారు. రామహాడు దీన్నే ఉక్తివక్రతగా భావించాడు. ఏ అలంకారమైనా ఉక్తివక్రత లేకపోతే అసలు అలంకారమే కాదనే ఆతని వాదనను మురారి బాగా అదర్శంగా తీసికొన్నట్లు కనబడుతుంది. సేతుబంధకర్త అయిన ప్రవరసేనుని తరువాత ఇంతటి ఉక్తివైచిత్ర్యాన్ని, కల్పనాశిల్పాన్ని చూపిన వారు నాటకకర్తలలో లేరంటే అది సత్యమారంకాదు. వివిధాలంకార గుంఫనలలో మురారి చూపిన కల్పనాచాతురి సహృదయ హృదయావర్జకం. కావ్యాల్లో నాటకీయతను చూపించడంలో సిద్ధహస్తులు చాలామంది ఉండవచ్చు. కాని నాటకాల్లో కల్పనా

దాతురిని తోప్పించి వర్ణనలకు ప్రాధాన్యం ఇచ్చి ప్రబంధతను కల్పించినవారు మురారి లాంటివారు బహుశః ఒకరిద్దరుంటారేమో. కాన్ని శ్లోకాలు పరిశీలించుదాం.

“ప్రత్యగ్రణ్యలిప్తైః” (అం. 2 - 10) అనే సూర్యోదయ వర్ణనాపరమైన శ్లోకంలోని ఈ క్రిందిభావం చమత్కారబంధురం. సూర్యకిరణాలు తూర్పు దిక్కును అలముకొని పింతతోటిల్లి ఇస్తున్నాయి. అవి పద్మరాగకాంతుల్ని, నవప్రవాళకాంతుల్ని పుణికిపుచ్చుకున్నట్లు ఎర్రగా ఉన్నాయి. ఈ సూర్యకాంతులు సూర్యకాంతమణిజ్వాల లచే నీరాటితాలు. ఈ దశలో అంతవరకు నల్లటి చిమ్మచీకట్లలో కప్పబడి ఉండి మెల్లగా తన కుబుసాన్ని విడిచి ఈ జగత్తు కుత్రింగా ప్రకాశిస్తున్నదట. ఇక్కడ నిర్మోక శబ్ద ప్రయోగం వల్ల — చుట్టలు చుట్టుకొని పడుకొన్న నల్లనితాడు, కుబుసం విడిచిన తరువాత, ముత్తువదలి స్వచ్ఛంగా కడుగకుందానే వినూత్న చైతన్యంతో ప్రకా శిస్తున్నట్లు — ఈ జగత్తు కూడా సూర్య కిరణ స్పృశచే తమోగుణాన్ని విడచి సత్త్వ సమృద్ధమై బాగుతల అవుతున్నదని వ్యంగ్యం. నిర్మోకమున్ముంచతి అనటం చేత జగత్తుకు నిర్మోకం ఉండదు కనుక — నిర్మోకాన్ని విడుస్తున్నదా అన్నట్లు ఉన్నదనే సంభావనామూలమై అతిశయగర్భితమైన ఉత్పేక్ష సురిస్తున్నది.

ఇంకొక శ్లోకం —

‘కిం ను ద్వాంతవయోధిరేషః’ (అం. 2-75) ఈ శ్లోకంలో కవి చక్కగా అలముకొన్న చీకటిలో, అప్పుడే ప్రకాశించిన కిరణాల వల్ల ఏర్పడుతున్న స్వచ్ఛతను చమత్కారంగా వర్ణిస్తున్నాడు. చీకటి దట్టంగా వ్యాపించి ఉన్నది. దానిలోనే చంద్ర కిరణాలు కూడ అలముకొని ఉన్నాయి. దీన్ని చూస్తే ఇండిగంధంచే స్వచ్ఛంగా చేయబడిన జలం గిల సముద్రమా అన్నట్లు తమస్వముదాయం, దాని అడుగున పేరుకున్న నల్లని పంకమా అన్నట్లు నీడలు వాసిస్తున్నాయట. అంతేకాదు చంద్రుడు తన కిరణాలనే కత్తెలతో అకాశాన్ని ముక్కలు ముక్కలుగా కత్తిరించి పడవేస్తే పడిన అకాశపు ముక్కల్లాగా నీడలు కనిపిస్తున్నాయట. ఇంకో శ్లోకంలో (దశవి తతీభూతాం - 2 - 76) దట్టంగా ఆకులతో కూడిన చెట్టుక్రింద ఆకులమధ్యలో ప్రసరించిన కిరణాల వల్ల భూమి తిలకండుల సముక్రితం అయిందట. దీన్ని బట్టి కాబోలు మనుచరిత్ర కర్త ‘పుడమి తిలకండుల న్యాయమున వెలుంగు’ అన్నాడు

సూర్య కిరణ ప్రసారం వర్ణిస్తూ, ఇక మధ్య మధ్య నల్లనల్లగా ఉన్న నీడల భాగాలు మాత్రం. మదించిన చకోరాలు వెన్నెలను తిన్నంత తిని ముక్కులతో ఆటూడటూ చిమ్మి పొరవేసినట్లు కనబడుతున్నాయట. ఒక్క ఉత్పేక్షలోనే కాదు రూపకాలు గుప్పించడంలో కూడా కవి కల్పన అనల్పంగా గోచరిస్తుంది. ఒకప్పుడు “అత్రినేత్ర దూషిక” అనిపించిన చంద్రుడు కవిదృష్టిలో నేత్రాలకు మధుపర్కసత్రంగాను, సముద్రానికి మేదోవృద్ధికరుడుగాను, శృంగారానికి రసాయనంగాను, దేవతల అమృత గృహాధిపతిగాను, మహేశ్వరుని వేషానికి అమరిన రత్నాంకురింగాను, పాలసముద్రపు ముత్తెముగాను కనిపిస్తాడు¹. అంతేకాదు చంద్రవంక, ముల్లోకాల నేత్రాలకు అమృతస్థాలి, సమస్తలోక కామాగ్నికి చెందిన అంగరకణం, దిక్కులను తెలివడానికి ఉపయోగించే తాళం, వీరులలో మదనుణ్ణి ప్రథముడుగా గుర్తిస్తూ గీసిన గీత². అంతేకాదు - పద్మా లకు ప్రాణాయామోపదేష్ట, యౌవనోన్మాద లీలాగోష్ఠులలో పీతమర్దుడు, ముల్లోకాల లోని సుందరీమణుల నేత్రాలకు ప్రాతరాశం, కాముణ్ణి బ్రతికించడానికి ఆయుష్కోమం చేస్తున్న హోత, శృంగారాద్వైతవాది అని చంద్రుణ్ణి వర్ణిస్తాడు కవి³.

ఇక స్వభావోక్తులలోను కవి సిద్ధహస్తుడే. ఆశ్రమవర్ణనలో కొంతవరకు బానుణ్ణి కొంతవరకు కాళిదాసును స్ఫూర్తిగా కవి తీసికొన్నాడనిపిస్తుంది. స్వభావోక్తిలో రసాన్ని జోడించి వర్ణించడంకూడా ఈతని ప్రత్యేకత. ఒకచోట బలికి ఉపయోగింపవలసిన తండులాలను మృగాలు తినిపోతూ ఉంటే చూస్తున్న తాపసగృహిణులు భేదంతో తమ చేతులలోని దండాలతో వాటిని అదిలించబోతే, అవి నిర్భయంగా ఆ దండాలనే వాసన చూస్తున్నాయట. ఆ సన్నివేశాన్ని చూచి మునులు నవ్వుకున్నారు⁴. దై నందిన కృత్యాలలోనిమగ్నులైన తాపసులనుమృగాలను, వాటికి ఘాసముష్టులు అందిస్తున్నముని బాలకులు వారువేసిన శ్యామాక ధాన్యపు గింజలను ముక్కున కరిచుకొనిపోతున్న చీమల బారులు, మొక్కల ఆలవాలాలు అందులో సుడులు తిరుగుతూ అగిఅగి వ్రవహిస్తున్న నీటి జాలులు. ఈ విధంగా - సుందరమైన ఆశ్రమ వాతావరణం వర్ణించడంలో ఉత్తమై చిత్రగర్భితమైన స్వభావ సమున్మీలనం స్పష్టంగా గోచరిస్తుంది

1. నేత్రాణాం మధుపర్కసత్రమ్ (7-67)

2. పీయూషాశ్రపణం (7-83)

3. ప్రాణాయామోపదేష్టా (7-62)

4. బాలేయతండుల విలోప (2-20)

తాపములు తపస్సులుచేసి చిక్కిపోయి నరాలు పైకి కనిపిస్తుంటే వారినిచూచి కవి - శరీరాన్నంతా శిరలతో పూరించి మిగిలిన శిరలను జడలుగా ధరించిన మునుల శిరస్సులతో సదస్సులు గహనంగా ఉన్నాయని అనటంలో చమత్కారం ఉంది.

కేవలం పన్ను ప్రధానంగా ఉండే వాక్యాలలో కూడా ఏదో ఉత్తరైచిత్ర్యం చూపించడం మురారికి నైజం అయిన అంశంలో - "విద్యాశృతుర్దశ" అనే శ్లోకంలో - బ్రహ్మ తన నాల్గముఖాలలోను పనునాల్గు విద్యలు ఇముడ్చుకోలేక తన మనుమడైన రావణునికి పదితలలు పది విద్యలు అనుగ్రహించాడని. అయినా ఇంకా నీవు జడడివి ఎట్లా అయ్యావు అని హాల్యవంతు డనే మాటలలో ఉత్తరైచిత్ర్యం సృష్టం. ఇలాగే అంశ అంశంలోని "స్వ మాత్కృత్య" (6-46) అనే శ్లోకంలో - రావణుడు తన పది తలలు అగ్నిలో వేర్చి హోమం చేస్తున్నప్పుడు, ఆ శిరస్సుల ముఖాలపై ఉన్న శ్రీవ శులు పేలి చెరిగిపోగా సృష్టంగా చిదిలిభిత్తు కనిపిస్తున్న రామాయణాన్ని ఎరిగిఉండి కూడా అట్టలిత చిత్తంతో బ్రహ్మకు ప్రీతిని కలుగజేసిన మహాపీరునివట్ల ఎవరు పైరం చూపుతారు? అని అంటూనే వ్యంగ్యంగా రావణుని ముర్ఖతను ఎత్తిచూపుతాడు రాముడు. బ్రహ్మ అంశంలోని "కష్టా పెధవ్యదా" అనే శ్లోకంలో రాముణ్ణి కన్నదీ పెంచినదీ నీవే అయినా వాని ప్రయోజనం, నీకుకాను, మాత్రే అన్న సత్యాన్ని దృష్టానపురస్కరంగా ఉత్తరైచిత్ర్యంతో కవి విశ్వామిత్రునిచే చెప్పిస్తాడు. 7వ అంశంలోని రామ - విభీషణ సంభాషణం కూడా చమత్కారపూర్ణంగా సాగింది. మైనాకపర్వతాన్ని చూసి రాముడు నవ్వుతూ (క్రౌంచం విముష్య 7-28) "తన కొడుకును క్రౌంచపర్వతాన్ని, తంద్రైన హిమవంతుణ్ణి విడిచిపెట్టి ఎక్కడో సముద్రంలో రెక్కలు కాపాడుకుంటూ బ్రతకడంలో ఏ పరమార్థం ఉంది? అని పరిహాసించగలతో - తనవారికి కాని తన బ్రతుకు వ్యర్థ మనే భావాన్ని కవి తెప్పగా వ్యక్తపరచాడు.

మురారి శాస్త్ర వైదుష్యం - 7

మురారి శ్రోతస్కృత్త సంప్రదాయాలతోపాటు బహువిధ శాస్త్రపాండిత్యం విస్ఫుటంగా ప్రదర్శించాడు. కొన్ని శాస్త్రసాంప్రదాయాలను చమత్కారంగా శ్లోకాల తోను, సంభాషణలతోను అవిష్కరించాడు. 1. రెండవ అంశంలోని 'పత్యైతే పశుబంధ

వేది' [2 - 17] అనే శ్లోకంలో ఋషుల ధర్మాచరణాన్ని వర్ణిస్తూ అపస్తంబసూత్ర విధానాన్ని సూచిస్తాడు కవి. 2. పలుమారులు బ్రహ్మజ్యోతిర్వివర్తం" అనే పదాన్ని ప్రయోగించటం - ఈతనికి వేదాంత వాదాలలోని వివర్తవాదంపట్ల ప్రీతిని సూచిస్తున్నది. "శృంగారాద్వైతవాదీ" అని చంద్రుణ్ణి గురించి చేసిన రూపకంలో అద్వైత వాదసంస్కారం సృష్టమౌతున్నది. "అవిద్యాబీజ విధ్వంసాత్" [2 - 34] అనే శ్లోకంలో అవిద్యాబీజమైన పాపం నశించడంవల్ల తన అర్హతనుతో విశ్వామిత్రుడు భూతభవిష్యత్తులను వర్తమానంలా దర్శిస్తున్నాడని, ఆయన బ్రహ్మజ్ఞానసంపన్నుడవడంచేత లౌకికకర్మకలాపంతో సంబంధం లేనివాడై నప్పటికి కేవలం క్రీడగా యజ్ఞాది నిర్వహణం చేస్తున్నాడని. (ప్రజ్ఞాతబ్రహ్మతత్త్వోఽపి - 2 - 35) చెప్పటం ద్వారా బ్రహ్మజ్ఞానం కలవానికి కర్మాచరణం అనావశ్యకమైనప్పటికీ "యాపర్జేహపాతం కర్మ నమాచరేత్" అన్న ఆర్షసంప్రదాయాన్ని బట్టి కర్మాచరణం అపరిహార్యమని సూచించాడు. ఒకవైపు తమస్సుతోటి, పేరొకవైపు తేజస్సుతోటి కూడిన యీ బ్రహ్మాండ సృష్టి "అనిర్విచనీయమ్" (తేజోమయం - 2 - 50) అని "అనిర్వచనీయ" వాదాన్ని సృశిస్తాడు. అలాగే "మునీన్ కౌళికవై దేహాన్" (3 - 9) అనే శ్లోకంలో "జ్ఞానంచేత మోక్షం, కర్మచేత స్వర్గం" పొందబడతాయనే వేదాంతదర్శన రహస్యాన్ని ఉపమా ముఖంగా కవి అవిష్కరిస్తాడు. 9. "యజ్ఞాంషి తైత్తిరీయాణి" (3-13) అనే శ్లోకంలో యజుర్వేదీయ తైత్తిరీయశాఖావిర్భావాన్ని అవిష్కరిస్తాడు. ఈ కవికి చిన్నచిన్న ఉపమానాలలో సహితం వైదికసంప్రదాయాలను అవిష్కరించడంలో ప్రీతి ఎక్కువ. మురారి అధర్వవేదాన్ని చాలాచోట్ల ప్రస్తావించడాన్నిబట్టి ఆ వేదానికి ఆ కాలంలోగల ప్రాచుర్యం, ఆ వేదంతో మురారికి గల పరిచయం సృష్టమౌతుంది. "పార్శ్వే త్రయీణామ్" (3 - 35) అనే శ్లోకంలో జనకశతానంద విశ్వామిత్రుల సన్నిధిలో ఉన్న రామ లక్ష్మణద్వంద్వం ఋగ్యజుస్సామల సన్నిధిలో ఉన్న విధి - మంత్రస్వరూపం గల అధర్వణవేదంలా ఉన్నదంటాడు. రాముడు అధర్వణవిధి రూపంతో పోల్చబడటంచేత శాస్త్రస్వరూపుడని, లక్ష్మణుడు మంత్రరూపంతో పోల్చబడటంవల్ల సాక్షాత్తుగా అభిచారికక్రియా సంబంధమైన ఉగ్రత్వం మూర్తీభవించిన వాడని కవి తాత్పర్యం సృష్టపడుతోంది. ఇలాగే జనకుణ్ణి ప్రశంసిస్తూ విశ్వామిత్రుడు పల్కిన - "అద్యప్రదక్షిణ శిఖావలయః కృశానుః" (3 - 11) అనే శ్లోకంలో "ఈనాడు ప్రదక్షిణశ్వాలావేష్టితుడైన అగ్ని మా జనపదాల్లో ప్రేల్చబడిన అహతులను స్వీకరిస్తున్నాడు. నీ తేజస్సు

స్ఫురిస్తూ ఉండగా అంగీకరించుచేసిన శతానందుడు కాన్తి - పౌష్టిక క్రియల్లో నేతిని అగ్నిలో ఉంచడానికి పట్ల ఉన్న "స్మెడ్క"ను శిథిలం చేస్తున్నాడని అంటాడు. ఇక్కడ అధర్వణచేద ప్రసిద్ధులైన కాన్తి - పౌష్టికక్రియల ప్రస్తావన కవి చేసాడు. కొంత భవభూత్యనురంజనం ఉన్నదనేది చూడ సత్యం!

4. ఇలాగే న్యాయశాస్త్ర సంప్రదాయాలను, అలంకారశాస్త్ర సంప్రదాయాలను కవి పరామర్శిస్తాడు. బదిలీ అంకంలోని నై పథ్యసంభాషణం ద్వారా రావణునిచే - "వై శేషిరవటస్త్రి పండితః జగద్విజయమానః పర్యటామి. క్వాసౌ రామః తేన సహ వివదిష్యే" అని ప్రారంభించి "భోభోవాచోయక్తిజ్ఞః సర్వేషాం విద్రావణః ఖల్వ హి ఇతి రామస్య వ్యాపారమన్యథాసందాయవాచ్ఛిలేన ప్రత్యవత్ప్రమానః నిగృహీతోఽసి" అనే వాక్యంవరకు న్యాయదర్శన ప్రతిపాదితాలైన వాదప్రక్రియలను కల - నిగ్రహస్థానాదులను స్పృశించాడు.

5. ఇది మురారి రచననుబట్టి ఈతడు రసవాదాలలో, అనుకార్యనిష్ఠం రసమనే వాదాన్నే ఆశ్రయించినట్లు కనబడుతుంది. 'మయి రసతయా శోకో భావః చిరేణ విపచ్యతే' అనే శ్లోకంలో రామునిలో అవిరళశ్వాస - ముఖరోష - స్వరభేద - అవయవతానవ - విపర్ణతాది అనుభావసోర్జితభావాలను, జాడ్యాది సందారిభావాలను పర్చించి తన్మూలంగా శోరభావం కరుణరసంగా పరిణమించుతున్నదని చెప్పడాన్నిబట్టి రసం అనుకార్యనిష్ఠమనే సృష్టపరుపబడింది. ఇలాగే పూర్వం - "పుణ్యలక్ష్మికయోః (31-34) అనే శ్లోకంలో రామాదులలోని పీరగసానికి వారి మౌఞీబంధనాదివ్యక్తమైన కాన్తరసం ఉపకారక మైందని చెప్పడంద్వారా పీరకాన్తరసాలు రెండు రామలక్ష్మణులలో అవిర్భవించాయని చెప్పి పై వాదాన్నే సమర్థిస్తాడు. అందుకే అనర్థ రాఘవ వ్యాఖ్యాతల్లో ఒకడైన శ్రీరామా నందాశ్రమముని. తన "ఇష్టార్థకల్పవల్లీ" వ్యాఖ్యలో "అథవా ముఖ్యయా పృత్యా రామాదావనుకార్యే. తద్రూపతానుసందానాన్నర్తకేఽసి పీరరసః ప్రతీయతఇతి భట్ట లోల్లటాచి మతమనుస్మత్యోక్తమ్ ఇమమేవ కవిరుత్తరత్ర పక్ష్యతి - "మయి రసతయా" ఇతి" అని వ్యాఖ్యానించాడు. ఏదైనా ఒకరసం అతిభూమిని పొందిందని భావించి నప్పుడు దాన్ని రసాంతరంచే తిరోదానం చేయటం అనేది ఆనందవర్ధనాది గ్రంథసిద్ధ

1. పుట్యోఽసి భీమకర్మా.....విభ్రదివాధర్వతోనిగమః || [మహా. 2 - 24]

బ్రహ్మద్విజోహ్యేష నిహన్తి నర్వాన్ అధర్వణ స్త్రీన ఇవాభివారః [మహా. 1-82]

మైన విషయం దీన్ని కవి-పంచమాంకంలో - “కేన పునరేష రసో రసాంతరేణ తిరస్కీయతే” అనే పదనం ద్వారా - కరుణరసం రౌద్రంచేత తిరస్కరింపబడవచ్చునని కబంధవృత్తాన ప్రస్తావనద్వారా సూచించాడు. ఇక్కడ - రౌద్రపీఠభయేః శాంత్యా కరుణస్తు ప్రశామ్యతి” అనే శాస్త్రకారపదనం ప్రమాణం. ఇలాగే సప్తమాంకంలోని “ప్రాణాయామోపదేష్టా” [7 - 62] ఇత్యాది శ్లోకంలో “శృంగారాద్వైతవాదీ” అనే పదంచేత రసాంతరోద్దీపకమవటంచేత శృంగారం ఒక్కటే రసం అనే వాదాన్ని మురారి వ్యక్తపరుస్తున్నాడు. బహుశః ఈ శ్లోకమే భోజునికి శృంగారప్రకాశ గ్రంథంలో శృంగారం ఒక్కటే రసం అనే వాదాన్ని ప్రతిపాదించడానికి స్ఫూర్తినిచ్చి ఉండవచ్చు¹. ఇలాగే సందర్భించితంగా కైశికీ. ఆరభటి². మున్నగు శబ్దాలను కూడా కవి వాడాడు. అంతేకాదు 7వ అంకంలోని “బిభ్రతీం కైశికీం”³. ఇత్యాది శ్లోకంలో కైశికీవృత్తితో కూడిన రీతిని [వైదర్భీరీతిని] మహారాష్ట్రదేశంలోని కవులు అశ్రయిస్తారని చెప్పాడు.

వ్యాకరణశాస్త్రాభినివేశం - పదవాక్యప్రయోగవైచిత్ర్య-9

“న శబ్దబ్రహ్మాత్మం పరిమలమనామాయ చ జనః

కవీనాం గంభీరే వచసి గుణదోషా రచయతు ||” (7 - 151)

అని అనడాన్నిబట్టి ఈతని రచన వ్యాకరణశుద్ధమై ప్రయోగవైచిత్ర్య బంధు రంగా ఉంటుందనేది ఎల్లరూ అంగీకరించేదే. నిఘంటువులలో మాత్రమే లభించేవి, శబ్దస్వరూపంచేతనే కొంత విచిత్రాలకు ఆస్పదమైనవీ, అయిన పదాలను, “హఠాత్తుగా పరించేవారికి” కొంతవిలంబంగానే అర్థస్ఫూర్తినిచ్చే వాక్యవిన్యాసాలను కవి ధారాళంగా ప్రయోగించాడు. “నైషధం విద్వదోషధమ్, అన్నట్లు “మురారి పదచిన్తాదేత్ తదా

1. శృంగారపీఠకరుణాద్భుత హాస్యరౌద్ర భీభత్సవత్సల భయానకశాస్త్రనామ్నః ।

అమ్నాసిషుర్దశరసాన్ సుధియో వయంతు శృంగారమేవ రసనాద్రసమామనామః ॥

[శృంగారప్రకాశము]

2 తత్కాలాదభటి విజృంభణ.... [7 - 102 గద్య]

3. బిభ్రతీం కైశికీం వృత్తిం సౌరభోద్గారిణీం గిరః । దూరాద్వానోఽపి కవయో యస్య రీతి ముపాసతే ॥ [7 - 102]

మామే మరింగురు" అనేది అనర్థరామవానికి విద్యార్థోక్తంలో ఉన్న ప్రయోగపై చిత్రక పురస్కృతమైన పై శిష్టాన్ని తెలియజేస్తున్నది.

“యే శబ్దకాష్ట్రనిష్ఠాతాః యే శీలితనిఘంటవః ।

తేషామేవాదికాలోఽస్తి మురారివృతనాటకే ॥

అన్నసూక్తి అక్షరసత్యం. ఈతనికి చక్కని చిక్కని వ్యాకరణకాస్త్ర ప్రవేశం ఉన్నదని తెలియజేసే పదవార్యప్రయోగాలు చాలా ఉన్నాయి. మచ్చుకు ఒకటి ప్రథమాంకంలోని “కచ్చిత్ కాంతారవాణాం [1 - 25] అనే ధోక్తంలోని శివ పాదంలో “కర్తుం వా కచ్చిదంత వ్యసతి వసుమతీదక్షిణః సప్తతంతుః” అనేవాక్యంలో “కర్తుమ్” అనే తుమున్నంత శబ్దప్రతిపాద్యమైన క్రియలలో “కర్మ” కారకంగా అన్వయింప వలసింది ‘సప్తతంతు’ శబ్దవాచ్యమైన యాగం కనుక దానికి ‘కర్మణీ ద్వితీయా’ అని ద్వితీయ రావారి. కాని, “వసతి” అనే ప్రధానక్రియనుబట్టి దానిలో కర్తగా యజ్ఞం అన్వయించి ‘అభిహితే తు కర్తరి ప్రథమా’ అనే నియమాన్నిబట్టి ప్రథమావిభక్తిని పొందింది. ఇక్కడి “కర్తుం” “వసతి” అనే రెండు క్రియలతోటి “సప్తతంతు” అనే శబ్దానికి అన్వయం ఉన్నప్పటికీ, ప్రధానక్రియాన్వయమే అభ్యర్థితమనే వ్యాకరణ సంప్రదాయాన్ని ఏవి ఇక్కడి పాటించాడు. దీన్నే “యదేవోక్తం విశేష్యణ తిజా వాయది వా కృతా । విశేషణక్రియా సప్తమవ్యుక్తం తద్భవేదితి ॥ అని కాస్త్రకారులు చెప్పారు. “సమూలఘాతమభిఘ్నత” “జీవగ్రాహంగృహ్ణాన్తి” ఇత్యాది ప్రయోగాల్లోను, “అష్ట కాణీ చకార” “భైరవస్య స్మరణ ఇత్యాది కారక ప్రయోగాల్లోను, చుచూషతి, పిపర్తు, ఉల్లలయతి, జంజాలపిందాయతే ప్రాయశ్చిత్తయాంచక్రే, అద్యాపిసత్, ఇత్యాది క్రియా పదప్రయోగాల్లోను, మురారి చాలాదిట్ట, కర్ణేజపాః, భోగిణః, లేలిహానః, ఇత్యాది కృత్ ప్రయోగాల్లోను, వాక్యప్రయోగాల్లోనూ — “తిలుగు” కనబడుతుంది.

ఈ క్రింది మురారి వాక్యాలు దీన్ని స్పష్టపరుస్తాయి.

1. మమహి, గురువచన తృప్తామంతుశీకరోతి శ్రోతవృత్తిః ఇంద్రియాంత రానుసారిణో హృదయమహాగణస్య. [1 - 16 గద్య.]

2. అద్యఖలు దిలీపకుల కుశలకర్మ కల్పలతానామంకురగ్రంధిభిరుదీర్యంతే శివలయాని. [1 - 24 గద్య.]

3. యదియం త్వదుపస్థాన సులభసంభావనాతిప్రసంగ సంగీతనర్తకీ మే చిత్త
వృత్తిః నియోగానుగహాయ స్పృహయతి. [1 - 33 గద్య.]

4. కస్య - తలినీ తాదృశీ జిహ్వ - యస్త్యామపి బృవాణమధరోత్తరేణ అభి
సంధతే. [అం. 1 - పు. 51]

5. కథముదయగిరి కాశ్మీరకుంకుమకేదారస్య ప్రభాత సంద్యాలతాయాః ప్రథమ
స్తబకః గభస్తమాళీ హస్తహస్తకయా కుతూహలినీఖిః దిగంగనాఖిః వారుణేః
యావదుపసీతః [2 - 43 గద్య.]

6. నహి మిహిరమరీచి నిచయపచేలిమస్య తుహినకరఖింబసంవాదాత్ అపరోఽపి
కశ్చిత్ అగదంకారః కైరవాకరస్య. [3 - 57 గద్య.]

ఇలా ఎన్నివాక్యాలైనా ఉదాహరింపవచ్చు. మొత్తంమీద ఈతని రచనానైలిలో
శాస్త్రపాండితి శ్రౌత - స్మార్తసంప్రదాయవాసన స్పష్టంగా గోచరిస్తుంది. ఇక సాక్షాత్తు
వ్యాకరణశాస్త్రసంప్రదాయాన్ని స్ఫురింపజేసే ఈ క్రింది వాక్యాలు చూడండి. 1. ఆరో
అంకంలో శుకుడు - 'దాశరథివిజయాయ సన్నహ్యతే దేవః' అని అంటాడు. ఇక్కడ
"దాశరథి విజయాయ" అనే సమస్తపదంలో దాశరథేః విజయః" అని షష్ఠీవిభక్తి
ఉంది. ఇది కర్తృత్వంలోనా లేక కర్మాత్వంలోనా అని సందేహం. కనుక రామకర్తృత్వ
విజయంకూడా కావచ్చు. కనుక ఈ మాటల్లోని అమంగళాన్ని శంకించి. మూల్యవం
తుడు - "కథం దాశరథివిజయాయేతి అవిశిష్టోపపత్తిక కర్తృకర్మకారకార్థవిషయం
వయస్యవచనమ్" అని శంకను వెలిబుచ్చుతాడు. ఇలాగే - మూల్యవంతుడు - స్వస్తి.
విజయేతాం రామలక్ష్మణౌ - కుంభకర్ణమేఘనాదౌ" అని అన్నప్పుడు. ఇక్కడ విజయం
రామలక్ష్మణ కర్తృకమా? కుంభకర్ణమేఘనాద కర్తృకమా? అని సందేహించి శుకుడు -
శాస్త్రంపాపమ్ : కథమవిశిష్టకర్తృకర్మభావముభయత్ర ద్వివచనం ప్రయుక్తమార్యేణ
అని అంటాడు.

వ్యాకరణశాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధాలైన ఆదేశ : 1. స్థానివద్భావ : ఆకృతిగణ : సాదక
తమం, జనికర్తు : ప్రకృతితా². ప్రకృష్ట కర్తృభిప్రాయక్రియాఫలవత : ³. ఇత్యాది

1. తపోభిరస్య బ్రాహ్మణాదోఽపి స్థానివద్భావేన క్షతకార్యంన జహాతి (4 అం)

2. యదిందోరన్వేతి..... జయతి జనికర్తు : ప్రకృతితా (1 - 58)

3. ప్రకృష్టకర్తృభిప్రాయ క్రియాఫలవతో విధీన్..... (2 - 88)

ప్రయోగాలు నాటకార్థపరంగా వాడుతాడు. శబ్దప్రయోగంలో కొంత వక్రతను ఈ కవి తప్పక ప్రదర్శిస్తాడు. ప్రసిద్ధ ప్రయోగాలను కాక, బుద్ధికి ఆలోచనను కలిగించే ప్రయోగాలనే చేస్తాడు. గరుడధ్వజాడు అనటానికి బదులు “శకు న్తరాజకేతుః” అంటాడు. అత్యుజ్జ్వల సుభావస్థితి అనే అర్థంలో “ప్రత్యగ్భోతిః ప్రబోధసుభాసికా” అని ప్రయోగిస్తాడు. శివధిసుస్పృంజన ప్రతివతుడడు అనడానికి— “కాత్యాయనీరాముక కార్ముకారోపణ ప్రణయ ప్రపీణః” అని అంటాడు. ఇలాగే “అషడక్షిణషాద్గుణ్య మంత్రీః” “చతుర్ముఖీశంతశృంగాటక విహారిణీమ్” “కర్ణోపకంఠ పరితంకరిణీ” “తారామైత్రకమ్” “అహినియోపజాపజర్జరమ్” నిః జారకారం” “దులిచక్షుషి” “ఏకలోష్ఠ వచః” “జయ సరాజయాలసుబట్టి అనటానికి “అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం” అని. “ప్రహాసవిభీషికామ్” అని. క్రితలో అత్యహననం చేసికొంటాననే అధిప్రాయాన్ని వ్యక్తపరచడానికి— “జుంసా చూషితస్య అత్యనః ప్రజ్ఞానాయ. ప్రాప్తం శత్రుధరా త్తీమ్” అని అంటాడు. “మరణించావు” అని అనటానికి “పర్యవసితోఽసి” అని అంటాడు.

తర్జిత ప్రయోగాల్లో ఈతడు నిశాంతాభినివిష్టుడు అనేది త్రికాలాభావనత్యం. రేణుకేయః, ప్రేక్షకంఠవమ్, కాతమన్యవం, భానవీయం, రాహవీయం, వైష్ణవీయం, హృచ్చితేతవం, హరప్రేతేయః, బంధుమతేయః, వైబుధసైందవీ ఇత్యాదులు కోకొల్లలు. ఇంతేకాక నిమంటువులు పెరికితేనే కాని చొరకని— ‘అకుకుక్షణిః’ (అగ్ని); “కమితా” (రామునుడు) “ప్రణాయ్యః” (ముముక్షువు) ‘అశ్వినం’ (అశ్వంచే ఒకరోజులో వెళ్ల దగినది) ‘తర్క్కుః’ (కుందము) “పౌరోగవః” (పాకకాలాధిపతి) “ప్రధిః” (అంచు) “శృంగాటకం” (గుతుప్పతం) “ఉల్లాసునః” (రోగమును పోగొట్టువాడు) “జాంగరికః” (విషవైద్యుడు, రాక్షసుడు) “దైవరాజ్యం” (ప్రతిపక్షత) “త్రతురిహః” (దేవతలు) “స్వాజన్యం” (సమాన కులంలో వుట్టడం) ‘బహులతా’ (దురద) “నయః” (అధి నయం) “చరమః” (జ్యేష్ఠుడు అనే అర్థంలో) ఇలాంటి ప్రయోగాలు చాలా ఉన్నాయి.

ఒకటి అంశంలోని “కాణీచకార చరమో రమురాజపుత్రః” అనే వాక్యంలో చరమ పదం రామునికి ఎలా అన్వయిస్తుందని శంకించి— “చరమో జ్యేష్ఠ కనిష్ఠయోః” అని విశ్వప్రకాశ నిమంటు ప్రమాదాన్ని వ్యాఖ్యాతలు చూపారు.

మురారి శైలి - 9

మురారి “శయ్య” అనేది ఆంధ్రకవులకు చాలా ప్రసిద్ధమైన విషయం. ఈతని కవిత్వధార ప్రౌఢంగా కనిపించినా, వాస్తవానికి పాత్రాచిత్యం, సందర్భబుద్ధి- ఈతని శైలికి నియామకాలు. అనందవర్ధనాదుల నిర్వచనాన్నిబట్టి చూస్తే మాధుర్యం : ప్రసాదాలు మూడు ఈతని రచనలో కలబోసుకుని ఉన్నాయి. ఈ మూడు గుణాలను ఆశ్రయించే ఈతని “శైలి” కనపడుతుంది. దీర్ఘ సమాసాలు ఉన్నంత మాత్రంచేత¹, లేదా సమాసాలు లేకపోవటంచేత² ఓజోగుణం ఉన్నది-లేదు అనే నిర్ణయం చేయటం కుదరదు. చంద్రవర్ణనం చేసినప్పుడు దీర్ఘ సమాసాలున్నా³ ప్రసాదగుణమే తప్ప ఓజోగుణం కాదు.

వందారు వృందారకవృందబందీమందారమాలామకరందదీపమాన్ ।

మందోదరీయం చరణారవిందరేణూత్కరై : కర్కశతామనై పీత్ ॥

(6-82) ఇలా లలిత శబ్దగ్రథనంతో ప్రసాదగుణాన్ని మురారి బాగా ఆశ్రయించినట్లు కనబడుతుంది. ఇలాగే రీప అంకంలో “కుముదపనవికాయజాగ్రదంభోరుహ” “మహిషవిషాణవ్యస్త పాషాణపీత” (5-20) ఇత్యాది శ్లోకాల్లో ప్రసాద గుణాన్నే కవి పోషించాడు. “ఇయమవిరలశ్వాసా” అనే శ్లోకంలో విప్రలంభ శృంగారం లేదా కరుణ పోషింపబడింది కనుక కైశికీవృత్తి ప్రధానమైన ‘మాధుర్య’గుణం చిత్తద్రుతికారణం. లేదా ప్రసాదగుణమేనని చెప్పవచ్చును. ‘రే కాకుత్స్థా : కథం చ.....క్రోధాదు త్కృత్తగర్భామిషరుధిరవసా విస్రగంధి : కుతార :’ (4-25) అనే శ్లోకంలో రోద్ర-బీభత్సరస ప్రధానమై దీప్తిజనికంగా ఉన్న రచన ఆరభి వృత్తినాశ్రయించి ఓజోగుణానికి సరైన నిదర్శనంగా ఉంది.

ఇలాగే మురారి తన నాటకంలో రససముచితమైన శైలిని ఆశ్రయించి ప్రసాదగుణ ప్రచురంగా రచన సాగించాడని చెప్పడం సముచితం.

1. మదచపల చకోరచంచుకోటికవలన తుచ్ఛమివ (2-76): ప్రత్యుద్యోతపురుషాత పతనవధూచత్తార్థ దర్పాంకురక్షిబోత్సంగకురంగమ్ (2-72)

2. యేన స్వాం వినిహత్య మాతరమపి (4-52):

3. దలిత కుసుమ కోశోదంచదూష్మోపచారక్షణశమితచకోరీ చంద్రికా పానజాద్యా (7-69)

అనర్థ నాటకంలో రసం - 10

మొరారి ప్రారంభంలోనే తననాటకంలోని విశాంశ ఎలాంటిదో స్వయంగా నిర్దేశించాడు. "కుతస్థిస్త్యిపాదాగతేన కలహాదిందలనాహ్లా కుశలవేన రౌద్ర - బీభత్స - భయానకాద్భుతరసకూయుష్టం విమపిప్రబంధమభినయతా నిత్యం కిలాయముద్వేజితో లోకః" అని --

'తస్మై పీరాద్భుతారంభ గంభీరేదా త్తవ ప్రపే ।

జగదానందకందాయ సందర్భాయ త్వరామహే' అని చెప్పడంచేత, తన నాటకంలో రౌద్ర - బీభత్స - భయానకాదిరసాలవంటి పీరాద్భుతరసాలకు ప్రాధాన్యం ఉంటుందని స్పష్టంచేశాడు. తనుకీ ఈ నాటకంలో పీరితనం ప్రధానం కాగా ఇతర రసాలు ఇంచుమించుగా అన్నీ అంగాలుగా పర్ణింపబడ్డాయని చెప్పవచ్చును. ప్రత్యక్షంగా సీతారాముల పాతగృహ దర్శనాదులను కల్పించకుండా - శివ ఆంకంలోని విష్కంభకం ద్వారా సీతాభావవర్ణనాదులచేత, రావణపురోహితాగమనంచేత సీతదుర్మనాయమాన అని చెప్పడమేకాక, అమె రామలక్ష్మణాభ్యాగమనాన్ని విని యౌవనోచితంగా ప్రతిస్పందించుకున్నదని వ్యక్తపరచడం ద్వారా అభిలాషి కృంగారానికి కవి బీజం వేశాడు. ఇలాగే శివ ఆంకంలోనే సీతను గురించిన ప్రస్తావనను విశ్వామిత్రుడు నవ్వుతూ పల్కిన మాటలకు, రాముని అనుచు ప్రతిస్పందనను చూచి, లక్ష్మణుడు - 'ఆర్యా యామయోనిజన్యని రాజకన్యకాయామవ' అని పరిహాసించడం - ఇత్యాది సన్నివేశంచే రామనిష్ఠమైన ప్రీతికి బీజాలువేసి అభిలాషి కృంగారాన్నే పోషించాడు. శివ ఆంకంలో దీన్నే విప్రలంభమూలమైన కరుణంగా మలచాడు కవి. చివరకు సీతపాత్రను ప్రవేశ పెట్టి సంతోగకృంగారానికి ప్రాణంపోశాడు. ఇక మిగిలినచోట అన్ని సందర్భాలలోను పీరరసం ప్రాధాన్యాన్ని వహించింది. 1. 2 చోట్ల రౌద్ర - బీభత్స - హాస్యరసాలు, అశ్రమవర్ణనంలో కాస్తంకూడా కవి స్పృశించాడు. మొత్తంమీద ఈ నాటకం పీరరస ప్రధానమైనది కవి తాత్పర్యం - పాతకుల అనుభవం, శివదనుర్భంగం, జామదగ్న్య విజయం, రావణవధ మున్నగు మట్టాలలో ప్రత్యక్షంగాను, పరోక్షంగాను ఇదే పోషింపబడింది.

సంస్కృతరూపక సాహిత్యంలో ఇంతటి ప్రాశస్త్యాన్ని సంతరించుకున్న ఈ నాటకానికి సంస్కృతంలో పలువ్యాఖ్యలు ఉన్నాయి. వీటిలో రుచిపత్యుపాధ్యాయుడు

వ్రాసిన వ్యాఖ్య ప్రాచీనమైంది. శ్రీ రామానంద విరచితమైన “ఇష్టార్ కల్పపల్లి”;
శ్రీ విష్ణుభట్ట విరచితమైన “పంచికా” వ్యాఖ్య; శ్రీ హరిహరదీక్షిత విరచితమైన టీకతో
అనర్హ రాఘవం మైసూరులో ప్రకాశితమైంది. ఇలాగే సంస్కృతంలో దీనికి వ్యాఖ్యలు
ఉన్నా. వ్యాఖ్యాసాపేక్షమైన ఈ నాటకానికి తెలుగులో అనువాదం ప్రబంధీర్పిత
ఉన్నప్పటికీ, వ్యాఖ్య లేదు. శ్లోకాలలోని జిలుగు అందాలు ప్రయోగ పై చిత్రాలు వ్యాఖ్య
లేనిదే సంస్కృత పరిచయం తగుమాత్రంగానో లేదా అసలు లేనివారికో - అందవు.
అందునా “తెలుగు” మాధ్యమంగా ఈ నాటకాన్ని అపగాహన చేసికోవడానికి తెలుగులో
వ్యాఖ్య అత్యవసగమై ఉండగా ఆ లోటును - తెలుగు విశ్వవిద్యాలయసాహిత్య పీఠా
చార్యులు, మిత్రులు బేతవోలు రామబ్రహ్మంగారు తీర్చారు.

ఇలాగే సంస్కృత సాహిత్యంలోని అనర్హ రత్నాలను తమ వ్యాఖ్యలద్వారా,
అనువాదాల ద్వారా తెలుగు పాఠకులకు అందించడానికి భగవానుడు పీరికి సర్వ
విధావకాలను కలిగించాలని, ఇటువంటివారి పై దుష్ట్యాన్ని తెలుగు పాఠకలోకం గ్రంథ
ప్రకాశకలోకం తప్పక వినియోగించుకోవాలని, వినియోగించుకుంటారని ఆశిస్తూ, అనర్హ
రాఘవనాటకంపై ఉపోద్ఘాతరూపంగా నాలుగూటలు వ్రాసే అవకాశాన్ని అనుకోకుండగ
కలుగజేసిన రామబ్రహ్మంగారికి కృతజ్ఞతాభివందనములతో సెలవు—

ఆంధ్రగీర్వాణవిద్యాపీఠం

భవదీయము.

ఎన్. వి. జె. వి. సంస్కృత కళాశాల

సముద్రాల రంగరామానుజాచార్యులు

కొవ్వూరు. ప॥ గో॥ జిల్లా.

12-5-92

నే ప థ్య ము

దేవీం వాచముపాసతే హి బహవస్సారం తు సారస్వతం
జానీతే సితరామసా గురుకులక్లిష్టో మురారిః కవిః ।
అద్భిర్లంఘిత ఏవ వానరభద్రైః కింత్వస్య గంభీరతా
మాపాతాళనిషగ్నపీఠరతనుర్జానాతి మంథాచలః ॥

మురారి పేరు తెప్పగనే సాహితీపరులకు వెంటనే ఈ శ్లోకము స్ఫురించును. గురుకులక్లిష్టుడగు పండితకవి మురారి. ఈతని రచనము అనర్హరాఘవ మొక్కటే మరికొన్ని యున్నవి కాని ఇప్పుడు లభించుటలేదు అనుటకు కొన్నిప్రతులలో కన్పించు చున్న గ్రంథాంతగద్య “భట్టమురారేః - తృతీయ - అనర్హరాఘవం నామ నాటకం సమాప్తమ్” - అనునది అవకాశమిచ్చుచున్నది. కానీ మరియొకటి ఇంతపరకును దొరుకలేదు. ఈ ఒకేఒక్క దృశ్యకావ్యముతో మురారి సంస్కృత సాహిత్యక్షేత్ర మున ప్రౌఢకవిగా స్థిరపడినాడు. ఇంతకును పై శ్లోకము అనర్హరాఘవప్రతులు కొన్నింట లేనేలేదు. కొన్నింటమాత్రము ప్రక్షిప్తపాఠముగా అథస్సూచికలో నున్నది.

‘మురారేస్తు తృతీయః పంథాః’ అనునది మరియొక సుప్రసిద్ధవాక్యము. మురారి రచన విలక్షణముగా నుండుననుటకు పండితులు ఈ సూక్తి నుపయోగింతురు. శ్రీమద్రామాయణ తిల్పచృక్షమున విశ్వనాథవారు ‘ప్రకస్తవాగ్విలక్షణుడు మురారిభట్టు’ అనిరి. భావనయందును అభివ్యక్తియందును మురారికి ఒక విలక్షణత్వము ఉన్నది. ఈతనిది అటు కాదాసాదులకుగానీ, ఇటు భవభూతి హర్షాదులకుగానీ చేరువకాని ఒక విలక్షణమైన గొంతు. దీనిని సూచించుటకే “తృతీయః పంథాః” అనుట. కానీ ఈ మాటను ప్రకాశనాభ్యా రచయిత శ్రీరామచంద్రమిత్రులు అంగీకరించుటలేదు. మీమాంస కులలో సుప్రసిద్ధుడు ఒక మురారి ఉన్నాడట. భట్టమతమునకును ప్రథాకరగురుమతము నకును దిన్నముగా ఆతడు ఒక క్రొత్త సిద్ధాంతమును ప్రతిపాదించెనట. దానినే మురారేస్తు తృతీయః పంథాః అనుచున్నారు. కావున ఈ సూక్తి లోని మురారి సాహితీమురారి కాదనియు మీమాంసామురారి అనియు శ్రీరామచంద్రమిత్రులవారి అభిప్రాయము. దీనినే పలువురు పెద్దలు అంగీకరించిరి.

రామకథను దృశ్యకావ్యముగా మలచినవారిలో భవభూతి అగ్రగణ్యుడు. కావున ఈ మురారిని భవభూతితో పోల్చి కొందరు తమ అందనాలను ప్రకటించిరి. కానీ ఇవి

యన్నియు పై రెండు పేరులలోని శైవవైష్ణవ రూపార్థములపై ఆధారపడి సాగినవే
తప్ప సాహితీపరామర్శతో నిష్పాక్షికముగా చేసినవికావు. నిర్వాణమును వాంఛించు
నేను భవభూతిని అనాదరించి మురారి పదచింతనకు మనసు తార్చుచున్నాను అని
ఒకరు—

భవభూతిమనాదృత్య నిర్వాణమతినా మయా ।

మురారిపదచింతాయామిదమాధీయతే మనః ॥

మురారి పదచింతనయందు మనసు కుదిరినచో ఇర భవభూతిమాట ఏల । భవ
భూతిని పరిత్యజించి మురారిని అంగీకరించుమని ఇంకొకరు. [పదశబ్దశ్లేష గుర్తింప
దగినది.]

మురారిపదచింతాయాం భవభూతేస్తు కా కథా ।

భవభూతిం పరిత్యజ్య మురారిమురరీకురు ॥

మరియొక పండితుడు మాఘశబ్దమును నభంగశ్లేషతో తోడించి మా + అమే =
అను విరుపుతో మరింత ముందునకు పోయెను—

మురారిపదచింతాచేత్తదా మాఘే మతిం కురు ।

మురారి పదచింతాచేత్తదా మాఘే మతిం కురు ॥

సంస్కృత సాహిత్యమున - రామాయణమును రఘువంశముగా సంతరించిన
కాళిదాసు మార్గమొకటి, మహావీరచరితముగా రూపొందించిన భవభూతి మార్గమొకటి.
కాగా ఈ రెండింటికిని భిన్నముగా విలక్షణముగా మురారిది మూడవమార్గ మనుట
సత్యము. ఇది కలగలుపు కావచ్చును.

రామసాత్రలో తనకాలము వారికి కళంకములుగా కన్పించిన సంఘటనలను
అనల్పకల్పనా చాతుర్యముతో అన్యధాకరించి రామసాత్రను సముదాత్తమందరముగా
చూపుటయే ప్రధానలక్ష్యముగా మురారి ఈ నాటకమునందు ఇతివృత్తమును అర్జునశ్ల
న్నది. “అనర్హరాఘవము” అని పేరు పెట్టుటలోని ఆంతర్యము ఇదే కావచ్చును.

ఈ కవి కాలాదులను గూర్చి స్పష్టముగా ఏమియు తెలియుటలేదనుట స్పష్టము.
కాళిదాసాదులవలెనే ఈతడును తన్నుగూర్చి తానేమియు చెప్పికొనలేదు. తంతుమతి
వర్ధమానుల పుత్రుడనియు మౌద్గల్యగోత్రుడనియు మాత్రము ప్రస్తావనవలన తెలియు
చున్నది.

ఈతడు భవదూతికి తరువాతివాడనుట నిస్సందేహము. హరవిజయ కర్తయగు రత్నాకరుడు మురారి ప్రస్తావన చేసియున్నాడు. అంకోత్థనాటక ఇపోత్తమ నాయకస్య నాశం విపర్యయిత యస్య మురారిత్వమ్ - అని. కావున మురారి ఈ రత్నాకరునికి పూర్వవాడనుట నిశ్చయము. ఈ రత్నాకరుడు అనంతవర్మకు అస్థానకవి. అనంతవర్మ కాలము క్రీ॥ శ॥ 853-884 అని చారిత్రకుల నిర్ణయము అసగ మురారి క్రీ॥ శ॥ 853 సం॥కు ముందువాడగుట తథ్యము.

నస్తమాంతములో ఈతడు చేదిమండలము నేలిన కలచురివంశీయుల రాజు దానిగా మాహిష్మతిని వర్ణించియున్నాడు [7 - 116]. ఈ కలచురివంశీయులు క్రీ॥శ॥ తొమ్మిదవ శతాబ్ది మధ్యభాగమున మాహిష్మతిని విడిచి త్రిపురికో రత్నపురికో తమ నివాసములను తరిలించినట్లు చరిత్ర చెప్పుచున్నది.

ఈ కలచురి వంశీయులలో అనంగహర్షుడు సుప్రసిద్ధుడు. ఉదాత్తరాఘవమును నాటకమును ఈతడు రచించెను. కుట్టిసీమతమును గ్రంథమున ఈ అనంగహర్షుని ప్రస్తావన యున్నది.

అయ్యాయా అధారములనుబట్టియు ఆలోచనలనుబట్టియు మురారి క్రీ॥ శ॥ 8-9 శతాబ్దముల నడిమికాలమువాడై ఉండెనని శ్రీరామచంద్రమిత్రులు స్థూలారుంధతీ న్యాయముగా ఒక నిర్ణయము చేసిరి.

అనంగరాఘవమునకు సంస్కృతమున పదికిపై గా వ్యాఖ్యానము లున్నవట. వానిలో రుచిపతి [విజ్ఞయసాగర - 1887] శ్రీరామచంద్రమిత్రుల [చాఖాంబ-1960] వాఖ్యలు సుప్రసిద్ధములు. ఇవికాక తెలుగు లిపిలో మూడువాఖ్యలతో మహీశూరపురా దీక్ష్యరుల ప్రచురణ [1906] మరియొకటి ఉన్నది. శ్రీరామానందాశ్రమముని రచించిన ఇష్టార్థకల్పవల్లి, శ్రీవిష్ణుభట్టు రచించిన పంచిక, శ్రీహరిహరదీక్షితులు రచించిన అనామిక. ఈ మూడింటిలో ఇష్టార్థకల్పవల్లి సమగ్రముగా విస్తృతముగా సాగినవాఖ్య. వ్యాకరణాంశములను సమాశ్రయముగా వివరించుట కల్పవల్లి-పంచికల ప్రత్యేకత. నిఘంటువులు అందరును చూపిరి. కాగా రుచిపతి శ్రీరామచంద్రమిత్రుల గ్రంథములలో పాతాంతరములు అథస్పాదికలుగా ఉన్నవి. తక్కినవారు వ్యాఖ్యతో కలిపి నడిపించిరి. మొత్తముమీద ఈ అయిదు వ్యాఖ్యానములకును “చూడామణి” పూర్తిగా ఋణపడి యున్నది. కృతజ్ఞతాపూర్వకముగా ఆ పండితప్రకాండలకు మనసులోనే మ్రొక్కుచున్నాను.

కథాసారము

అర్థుల కోరికలను తీర్చుట నీ వంశచారము నుమా । గుర్తుంచుకొనుమని వసిష్ఠుడు పంపిన సందేశమును వామదేవుడు దశరథునికి వినిపించును. వీరు పరస్పరము సంభాషించుకొనుచుండగా విశ్వామిత్రుడు ప్రవేశించి యజ్ఞరక్షతై రామలక్ష్మణులను అర్థించును. కృశాశ్వసుతునివలన తనకు లభించిన అశ్రువిద్యను రామునికివదలించుట మరొకప్రయోజనముగా ఆశచూపును. ఎట్టకేలకు దశరథుడు వామదేవుని అనుమతితో వసిష్ఠసందేశ స్మరణముతో విశ్వామిత్రునివెంట రామలక్ష్మణులను పంపుటకు అంగీకరించును. వారు బయలుదేరుటతో ప్రథమాంకము ముగియును.

ద్వితీయాంకము విశ్వామిత్రుని శిష్యులు శునఃశేఫపశుమేధుల సంభాషణతో ప్రారంభమగును. రాముడు అహల్యకు కావవిమోచనము గావించెను. విశ్వామిత్రుని నుంచి బలాతిబలలతోపాటు సకలాస్త్రమంత్రములను గ్రహించెను. యజ్ఞవాటికకు కావలి తిరుగుచుండెను.

వారి రావణాసురునితో సంది చేసికొనుట జాంబవంతునికి నచ్చదు. అందులకై హనుమత్సుగ్రీవులతో కలిసి తాను ఋష్యమూకమునకు తరలిపోయెను. ఇది అదనుగా రావణుడు ఆక్రమింపనెంచి ఖరదూషణ త్రిశిరాదులతో కూడిన మహానైన్యమును కిష్కింధాప్రాంతమునకు పంపెను. అందులో తాటకాదులు విశ్వామిత్ర ప్రభృతులను హింసించుచున్నారు. ఇది విష్కంభమున సూచింపబడిన కథ.

విశ్వామిత్రుని ప్రేరణతో రాముడు తాటకను సంహరించెను. సుబాహువు మరణించెను, మారీచుడు పరాస్తుడయ్యెను. కౌశికుడు సంతోషించెను. అంతలో జనకుని యజ్ఞప్రస్తావన వచ్చినది. శివధనుస్సునుగురించి హలముభోదితయగు సీతను గురించి అప్పటికే వినియున్నరాముడు కుతూహలము ప్రకటించెను. విశ్వామిత్రునితో రామలక్ష్మణులు మిథిలకు ప్రయాణమగుట ద్వితీయాంకము.

జనకుని కొలువుకూటము తృతీయాంకము. విశ్వామిత్రునికి స్వాగతనక్కారములు. రామలక్ష్మణుల పరిచయము, విశ్వామిత్రశతానందుల పరస్పరప్రశంసణ. శివధనుస్సును పణముగాపెట్టిన వియమమును శిథిలపరచుకొన్న నేతప్ప సీతకు వివాహము చేయలేనేమోయని జనకుడు విచారము వెలిబుచ్చును. విశ్వామిత్రుడు నవ్వి శివధనుస్సును రామునికి చూపుమనును. జనకుడు శివధనుస్సు కథను ఉపన్యసించును.

అంతలో రావణపురోహితుడు శౌష్కలుడు ప్రవేశించి సీతను రావణునికిచ్చి వివాహము చేయుమని అభ్యర్థించును. జనకుడు జవాబు చెప్పడు. శివధనుస్సును ఎక్కుపెట్టట అను పణమును శతానందుడు వివరించును. పీరి సంభాషణము జరుగుచుండగా జనకశిష్యశతానందుల అనుమతితో రాముడు లక్ష్మణసహితుడై ధనుశ్శాలకు వచ్చును. ధనుర్బంగధ్వని నేపథ్యములో మారుమ్రోగును. శౌష్కలుడు అశక్తదుర్జనత్వమును ప్రదర్శించుచు మాల్యవంతునికి విషయమంతయు వివరింతునని వెడలును. ఇది తృతీయాంకము.

మాల్యవంతుడు కూర్పణకు సంభాషణతో చతుర్థాంకము ప్రారంభమగును. సీతాకల్యాణమైనది. దశరథులు అయోధ్యకు ప్రయాణము కానున్నారు. కైక భరతునివార్త తెలిసికొనిరమ్మని మంతరను మిథిలకే వంపినది. కానీ ఆమె మార్గమధ్యమున (గ్రీష్మకాపమునకు) వడదెప్పితిని చెట్టునీడను మూర్ఛపోయినది. ఈ విషయమును హనుమంతుడు చూచివచ్చి జాంబవంతునికి తెలియజేసెను.

ఏదో ఒక ఉపాయముతో రామచంద్రుని ఋష్యమూకమునకు రప్పించవలెననియు సుగ్రీవునితో సఖ్యమునుగూర్చి రామునిచే వానిని సంహరింపజేయవలె ననియు కిష్కింధకు సుగ్రీవుని రాజును చేయవలెననియు జాంబవంతుని ఆలోచన. దీనికై ఒక శబరయోగినిని (శబరి) నియోగించి మంతరాశరీరములోనికి ప్రవేశపెట్టి ప్రరకాయ ప్రవేశము మిథిలకు వంపెను.

ఇది అంతయు మాల్యవంతుడు కూర్పణకు వివరించి చెప్పెను.

కావున ఓ కూర్పణభా : జాంబవంతుని ప్రణాళికప్రకారము క్రొత్తగా అడవుల పొలైన రాముని వంచింది సీతను అపహరించుట మనకు సుకరము. ఇట్లుమాత్రమే రావణుని ప్రణాళికను అమలుపరచగలము. దశరథుని నన్నిధిలో మన మాయలుపారవు. అతడు ఇంద్రునికి సహాయముగా నిల్చి అనేకవర్యాయములు రాక్షసులతో యుద్ధములు చేసెను. నమస్త రాక్షసమాయలను వరాస్తము చేయగల సమర్థుడు.

ఈ మాల్యవంతుని ఆలోచనకు కూర్పణకు సంబరపడి అంతవరకేల శివధనుర్బంగముతో కోపించిన పాశురాముడు దాశరథిపై విరుచుకొనివచ్చుచున్నాడట చూతము అని శుభవార్త నందించుటతో విష్కంఠము ముగిసినది.

పరశురామ దాశరథుల సుదీర్ఘ సంభాషణ పీఠరసపరిపోషకముగా సాగెను. కట్ట కడపట పరశురాముడు ఓడిపోయి వైష్ణవతేజము లేదా జైత్రతేజము జయించినది. జనక దాశరథులు సంతోషపడిరి. పరశురాముని జయించిన ఈ శుభసందర్భముననే రామునిరీ పట్టాభిషేకము చేయుదునని దాశరథుడనుచున్నంతలో మంథర తెచ్చిన లేఖతో లక్ష్మణుడు ప్రవేశించును. అది కైక లేఖ. అందు పరమల ప్రస్తావన భరతపట్టాభిషేకము రామవనవాసము నున్నవని జనకుడు చదివి వినిపించెను. జనకదాశరథులు మూర్ఛపోవుట లక్ష్మణుడు కటకటపడుట ఆయినతరువాత రాముడు సపత్నితల్లి అజ్ఞను శిరసావహించి పనవాసమునకు బయలుదేరును. ఇది చతుర్థాంకము.

మిథిలనుండి తిరిగివచ్చిన శబరి మంథరాశరీరమును విడిచి. స్వశరీరమును ప్రవేశించి జాంబవంతునికి జరిగినకథ అంతయు చెప్పును. సీతారామలక్ష్మణులు పనవా సమునకు వచ్చుట. గుహుడు గంగదాటించుట, చిత్రకూటమును చేరుట. భరతుడు వచ్చి దాశరథమరణవార్తను తెల్పి పాదుకలతో ఏగుట, జనస్థానప్రవేశము విరాధవధ. కాకాసురవధ. శూర్పణఖ ముక్కుచెవులను సౌమిత్రి కోయుట - ఇదంతయు శబరి వలన విన్న జాంబవంతుడు రామునికి రావణునితో ధైర్యము తప్పదని శ్లేశపడి గుహుని తనవద్దకు పంపుమని శబరికి చెప్పును.

అంతట పరివ్రాజక వేషమున రావణుడు పంచపటికి వచ్చుట. సీతాపహరణము జటాయు మరణము, రామలక్ష్మణుల దుఃఖము నేపథ్యసంభాషణలతో జరిగిపోవును. గుహునితో కలహించిన కబంధుని లక్ష్మణుడు సంహరించి వచ్చుచు మార్గమధ్యమున దుందుభికంకాశకూటమును కాలితో ఎగురదన్నును, ఇరువురును రాముని నమీపింతురు.

సీతను రావణుడు అపహరించుకొని పోవుచుండగా హనుమంతుడెగిరి వట్టుకొనె ననియు, సీత ఉత్తరీయము చిన్నిముక్క చేజిక్కినదనియు దానిని సుగ్రీవుడు నీ కిమ్మనెనిదిగో అని గుహుడు సీతాదేవి ఉత్తరీయపు ముక్కను రామునికి ఇచ్చును. సుగ్రీవునిపై రామలక్ష్మణులకు గురికుదుర్చును. వాలివధకు ప్రతిజ్ఞజరుగును. ఇదియెల్ల జాంబవంతుని ప్రతాళికయే.

దుందుభి కంకాశకూటము నెవడురా తన్నెనని అరచుచు వాలి ప్రవేశించును. రామలక్ష్మణులను చూచును. “రామలక్ష్మణులు దండకలో ప్రవేశించి నా అనుచరు లను హింసించుచున్నారు కావున నా మిత్రుడవగు నీవు వారిని మట్టుపెట్టు” మని రావ

బుడ తనకు పంపిన సందేశమును వారి తలచుకొనును, మీ ఇరువురిలో రాముడెవరని ప్రశ్నించును. తనకుతానుగా రామునితో తలపడును. ప్రత్యక్షయుద్ధమున రామదాణము నప్తకాలములను వారి ప్రాణములను చూర్చి చూడనిమును చేరుకొనును. రామ సుగ్రీవుల సఖ్యము సుగ్రీవవృద్ధిభీషకముతో జలచమాంకము ముగియును.

హనుమద్భీత్యము విభీషణ నిష్కాసములు మాల్యవత్సారణుల సంభాషణ లతో సూచింపబడుట షష్ఠాంకప్రారంభము. అంగదునిపై భేదోపాయము నుపయోగించుట, అది ఫలించకపోవుట, నేతులందఱులు సూచింపబడినవి. శుకుడు ప్రవేశించి రసిసేన లంకలో ప్రవేశించినదనియు, యుద్ధమారంభమైనదనియు ప్రహస్త చూమాక్ష మహోదరాదులు నేనాపరులు మదిసిరినియు వార్తనందించును.

కుంభకర్ణుని దేహము నేలకు ఒరిగిపోవుచున్నదని నేసథ్యమునుండి వినిపించును. ఇంద్రునిపై లక్ష్మణుని దాణమునకు నిహతుడయ్యెనని మరొకవైపునుండి పిసబడును. రావణుడు యుద్ధసిన్నద్ధు డగుచున్నాడు.

మాల్యవంతుడు పావప్రక్షాళనమునకు శస్త్రదారాతీర్థమే ఉచితమని రణరంగము నకు పోవును. ఇది ఏష్కంభము.

రత్నచూడ - హేమాంగములు ఇరువురు విద్యార్థులు ప్రవేశింతురు. రాజరాధు రణరంగమునకు తరలివచ్చుట మొదలుగా రామరావణయుద్ధమును వర్ణించి చెప్పుదురు. ఇది ఏబది శ్లోకములు సోగినది. రాజరావధతో ఆరవ అంకము సమాప్తము.

అగ్నివరీక్ష అయినది. పుష్పకాదాధుడై రాముడు సీతలక్ష్మణ సుగ్రీవవిభీష దాదులతో అయోధ్యకు బయలుదేరెను. ఆకాశమునుండి శాంతరణరంగమును వర్ణించుట ఆయా ప్రదేశములను సంఘటనలను వివరించుటలతో ప్రారంభించి సముద్రము, నేరువు, కైలాసము, సుమేరువు, చంద్రుడు, అగస్త్యుడు, తామ్రపర్తి, కుండినము, నప్తగోదావరీమేళ్యుడు, కాంచీపురము, ఉజ్జయిని, మాహిష్మతి, జాహ్నువి, వారణాసి ప్రయాగ, అయోధ్య - వర్ణనలతో సోగిసోగి శ్రీరామవృద్ధిభీషకముతో నాటకము సమాప్తమగును. రాముడు భరతవాక్యము వల్కును.

కృతజ్ఞతలు

ఈ వాఙ్మానమును సాహిత్యపీఠమున పైయక్తిక ప్రణాళికగా రచించుటకు అనుమతించి, ముద్రింపించిన తెలుగువిశ్వవిద్యాలయమువారికి, ఉపాధ్యక్షులు ఆచార్య సి. నారాయణరెడ్డిగారికి, అప్పటి రిజిస్ట్రార్ డా॥ ఎన్. శివరామమూర్తిగారికి, అప్పటి రిజిస్ట్రార్ డా॥ బి. రామకృష్ణారెడ్డిగారికి ప్రత్యేకముగా కృతజ్ఞతలు తెలియజేయుచున్నాను. ముచ్చటగా ముఖచిత్రము నందించిన శ్రీ బాలిగారికి వందనములు. సమగ్ర సుందరమైన పీఠిక సమకూర్చిన మిత్రులు డా॥ సముద్రాల రంగరామానుజాచార్యులు గారికి సాధువాదములు.

దీని రచనలో అటనట కలిగిన సంశయములను శిష్యవాత్సల్యముతో తీర్చిన పెద్దలు సర్వశ్రీ పేరి సూర్యనారాయణశాస్త్రి, మల్లంపల్లి శరభయ్య, విశ్వనాథ గోపాలకృష్ణ, చెరువు సత్యనారాయణశాస్త్రి - వీరికి కృతజ్ఞుడను. అలస్యమైనను అందముగా ముద్రించిన శ్రీ రత్నా ప్రింటర్స్ అధినేత, మిత్రులు శ్రీ కె. ఎస్. ఆర్. మూర్తిగారికి, వారి సిబ్బందికి, ఇంటికి పూవులందించిన వారి చిరంజీవులకు, సహాధినించిన సహావ్రతులకు, సహోద్యోగులకు డా॥ జి. యస్. భాస్కర్గారికి డా॥ టి. గౌరీశంకర్గారికి శ్రీ ఆర్. వీరభద్రరావుగారికి ప్రొఫెసర్ ఆర్. తిరుమలరావుగారికి నా శుభాకాంక్షలు. వ్రాయనిచ్చిన నా అర్ధాంగి సర్వలక్ష్మిని, మమ్ము పట్టించుకోవేమని అలగని మా చిరంజీవులు శర్మిల రఘువీరులను ఆ సీతారాములు దయఁజూతురుగాక !

వాల్మీకి గిరి సంభూతా రామసాగరగామినీ ।

శ్రీమద్రామాయణీ గంగా పునాతి భువనత్రయమ్ ॥

కవీందుం నౌమి వాల్మీకిం యస్య రామాయణీం కథామ్ ।

చంద్రికామివ చిన్వన్తి చకోరా ఇవ సాధవః ॥

అనర్థరాఘవమ్

ప్రథమోఽఙ్కః

నిష్ప్రత్యూహ ముపాస్మహే భగవతః కౌమోదకీ లక్ష్మణః
కోకప్రీతి చకోరపారణ పటుఙ్గోతిష్ఠతీ లోచనే ।

అన్వయము :- యాభ్యామ్, అర్థవిబోధ ముగ్ధమధురశ్రీః. అర్థనిద్రాయితః
నాభీపల్వల పుండరీక ముకులః కంఠోః సపత్నీకృతః. కోకప్రీతి చకోర పారణ పటు
ఙ్గోతిష్ఠతీః భగవతః కౌమోదకీ లక్ష్మణః లోచనేః నిష్ప్రత్యూహమ్ ఉపాస్మహే.

అర్థము :- యాభ్యామ్=ఏ నేత్రములచేత. అర్థవిబోధ=సగము వికసించు
టతోనైన. ముగ్ధమధురశ్రీః=అతి మనోహరకోభ కలదిగను. అర్థనిద్రాయితః=సగము
ముకుళించినదిగను చేయబడిన. నాభీపల్వల పుండరీకముకులః - నాభీపల్వల=రోతయిన
నాభియందలి (పల్వలము=చిన్నినరస్సు. వేళంతః పల్వలం చాల్పనరః - అమర), పుండ
రీక ముకులః=తెలిదమ్మిమొగ్గ. కంఠోః=శంఖమునకు. సపత్నీకృతః=సాటిగావింప
బడినదోః కోక....ఙ్గోతిష్ఠతీ. కోక=చక్రవాకములకు. ప్రీతి=అనందమును గూర్చు
టకును. చకోర=వెన్నెల పులుగులకు. పారణ=త్రాగుటకును (ఉపవాసానంతర భోజ
నము). పటు=సమర్థమైన. ఉపయోగపడునట్టి. ఙ్గోతిష్ఠతీ=కాంతివర్ధనవియుః. కౌమో
దకీలక్ష్మణః = కౌమోదకమను గద చిహ్నముగా కలవాడైన. భగవతః = శ్రీమహా
విష్ణువుయొక్క. లోచనే=నేత్రము (ద్వయము) లను. నిష్ప్రత్యూహమ్=నిర్విఘ్నత
కౌటకు. ఉపాస్మహే=అరాధింతుము.

తాత్పర్యము :- కావ్యరచన నిర్విఘ్నముగా కొనసాగుటకై కవి యందు
శ్రీమహావిష్ణుని నేత్రములను త్యాగించుచున్నాడు. సూర్యచంద్రులు విష్ణుమూర్తికి
నేత్రములనుట ప్రసిద్ధము. నాభీకమల మున్నదనియు ప్రసిద్ధి. ఈ నేత్రములలో ఒకటి
(సూర్యుడు) చక్రవాకములకు ప్రీతిని కల్గించును. చీకటి తొలగుటతో అవి జంట
గూడుననుట. మరియొకటి (చంద్రుడు) చకోరములకు విందులు చేయును. చకోరము

యాభ్యామర్థ విబోధముగ్ధ మధురశ్రీ రర్థనిద్రాయితో
నాభీపల్వల పుండరీక ముకులః కంఠో న్సనత్సీకృతః॥

1

అన్నవనియు అవి వెన్నెలను త్రాగుననియు కవి సమయము. ఇట్లు విష్ణుమూర్తి నేత్రములు కోకప్రీతికి చకోరపారణకు సమర్థములగు కాంతి కలవి. నాభి కమలము సూర్య కాంతికి వికసింపబోయి, చంద్రకాంతికి ముకుళింపబోయి. ఇట్లు సగము విరిసినశోభ. సగము ముడిచినశోభ - శంఖముతో సామ్యమును పొందినది. దీనికిని కారణము ఆ నేత్రములే. కౌమోదకీ గదాధరుని ఇటువంటి నేత్రములను ఉపాసించుము.

విశేషములు :- దేవ ద్విజనృపాదీనా మాశీర్వాద సమన్వితా । అష్టభిర్వా ద్వాదశభిః, పద్మైః సమ్యజ్నియోజితా । నాందీ కర్తవ్యాతియత్నేన । బుద్ధైర్విష్ణోప శాంతయే॥ అని ప్రాచీనుల నియమము. ఇది ప్రార్థనారూపమగు నాంది. పదశబ్దము పాదశబ్ద పర్యాయమని కొందరు. అట్లగుటచే నిందు రెండు శ్లోకములుగా అష్టపదగా నాంది కూర్చబడినది. పదపరిగణన విషయమున ఆలంకారికులలో నెన్నేని అప్రప్రాయ భేదములు కలవు. ఆశీర్వాదమప్రియారూపః శ్లోకః కావ్యముభోదితః । నాందీతి కథ్యతే తస్యాం పదాది నియమోఽపి వా । మాంగల్య శంఖ చక్రాబ్జ కోకై రవశంసి నీ యత్రాష్టభి ర్ద్వాదశభి రష్టాదశభిరేవ వా । ద్వావింశత్యా పద్మై ర్వాపి సా నాందీ పరికీ ర్త్యతే- అని కోహనుడు.

నాందీశ్లోకము చంద్రనామాంకితము కావలెననియు నొక నియమము, చంద్ర నామాంకితా ప్రేయో మంగళార్థ పదోజ్జ్వలా. చకోరపారణ పటు జ్యోతిష్మతి అన్న చోట ఆర్థికముగా చంద్రుడు స్ఫురించుచున్నాడని వ్యాఖ్యాతల సమన్వయము.

అర్థతశ్శబ్దతో వాపి మనాక్కావ్యార్థ సూచనమ్- సూచ్యార్థ సూచనము నాంది కోక ప్రత్యేకత. నిర్గతః ప్రత్యూహః రావణాదిర్యన్య సః (తొలగింపబడిన రాక్షస రావణరూప విఘ్నము కలవాడు) అను విగ్రహముతో నిది రామపాత్రను సూచించు చున్నది రావణవధయు సూచితము. కౌ పృథివ్యాం (కుటుమి) మోదకీ హర్ష హేతుః అను విగ్రహముతో ఇంద్రజిద్వధ (ప్రపంచమునకు ఆనందదాయకము) సూచింపబడుచున్నది. కోక పదము విభీషణునకు చకోరపదము సుగ్రీవునకు ప్రతీకలని కొందరు. అర్థవిబోధ - అర్థనిద్రలు రాఘ రావణ సేనాస్థితులకు అభీన్యంజకములు. లక్ష్మణః అన్నది సృష్టము. కోకప్రీతిత్యాది సమాసముచే రాముని రక్తాభిష్ట ప్రదాతృ

అపిచ—

విరమతి మహాకల్పే నాభీపథైక నికేతన
ప్రియవన పురశ్శిల్పి యస్య ప్రతిక్షణమాత్మభూః ।

త్వము వ్యంజితము. భగవత్పదము రామబోధకము. కామోదకీ పదములతో రామ రాజ్యము భూపుత్రి స్ఫురణ. సూర్యవంశ్యుడయిన భర్త, సోదరుడైన చంద్రుడు కల్గినది సీత. జనకుడు చంద్రవంశ్యుడనియు. అర్ధనిద్రాయిత పదమును కొందరు కుంభకర్ణ సూచకమనిరి. పుండరీకమనగా తెల్లని పద్మము. అది అమృతమునకు ప్రతీక. రావణునికి పొట్టలో అమృతభాండమున్నదని ఐతిహ్యము. నాభీపథ్యేత్యాది సమాసమున ఇది స్ఫురించుచున్నదని రామానందయోగి ఇష్టార్థ కల్పవల్లి.

సమాసములు :- ప్రత్యాహస్య అభావః - నిష్ప్రత్యాహమ్ - తస్మై. అవ్యయం విభక్తి ఇత్యాది సూత్రముచే అవ్యయీభావ సమాసము. చతుర్థికి నావ్యయీభావా దతోఽస్తు పంచమ్యాః అనుదానిచే అమ్ భావము. కామోదకీ లక్ష్మి (చిహ్నం) యస్య సః. లక్ష్మి అస్యాస్తీతి లక్ష్మణః - లోమాది పామాది పిచ్ఛాదిభ్యశ్చనేలదః. కోకానాం ప్రీతిః. చకోరాణాం పారణా. కోకప్రీతిశ్చ చకోర పారణాచ - సర్వో ద్వంద్వో విభాషైకవదృవతి. స నపుంసకమ్. ప్రాసో నపుంసకే ప్రాతినిదికన్య - కోకప్రీతి చకోరపారణే - వటునీ చ తే జ్యోతిష్మతి చ. వటునీ జ్యోతిషీ యయోః తే (న కర్మధారయాన్యత్వర్థీయః అను నియమము అనిత్యము. సర్వధనీ సర్వకేశీ అని భాష్యకార ప్రయోగములు) జ్యోతిష్మతి - జ్యోతిష్మతి - జ్యోతిష్మంతి. అర్థే విబోధః. ముగ్ధాచ సా మధురాచ. అర్థవిబోధేన ముగ్ధమధురా శ్రీర్యస్య సః. అర్థే నిద్రాయితః. నాభీ పల్వలమివ. నాభ్యేవ పల్వలమ్. పుండరీకస్య ముకుటః. నాభీ పల్వలస్య పుండరీకముకుటః. (పల్వలే స్థితః) అసపత్న స్పపత్నః సంపద్యమానః కృతః - ననత్పికృతః. ప్రతిపక్ష ప్రతిద్వంద్వీ ప్రత్యగీక విరోధినః । తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్య వాచకాః॥ అని దండి.

సంధులు :- మధురశ్రీః + అర్థ - రేపాదేశవిసర్గ. నిద్రాయితః + నాభీ - ఉత్వాదేశవిసర్గ. కంఠోః + సపత్నీ - సాదేశవిసర్గ.

క్రియ : . అనుక్ ఉపవేశనే. ఆత్మనే. లబ్. ఉత్తమ. ఉప + అస. ఉపాసే - ఉపాస్వహే - ఉపాస్మహే.

కి మధికరణం కీదృక్కస్య వ్యవస్థితిరిత్యసా
వుదరమవిశద్ద్రష్టుం తస్మై జగన్నిధయే నమః॥

2

చందస్సు :- శార్దూల విక్రీడితము. మ-స-జ-స-త-త-గ (1-12)

మ	స	జ	స	త	త	గ
లలల	లల	లల	లల	లల	లల	లల
నాభీప	ల్యలపుం	దరీక	ముకులః	కంబోస్స	పత్నీకృ	తః

అలంకారము :- సూచ్యార్థసూచన శబ్దార్థోభయ శక్తిమూలధ్వని. నాభీ
పల్వల అనుచో రూపకము. కంబోస్సపత్నీకృతః అనుటచో ఉపమాఅలంకారము.

అపిచ=మరియు

విరమతీతి :- మహాకల్పే విరమతి (నతి) నాభీపథై క నిశేతనః త్రిభువన
పురశ్శిర్షి అసౌ ఆత్మభూః, కస్య కిమ్ అధికరణమ్. కస్య, వ్యవస్థితిః కీదృక్ ఇతి
ప్రతిక్షణమ్ ద్రష్టుమ్, యస్య ఉదరమ్ అవిశత్ తస్మై జగన్నిధయే నమః.

అర్థము :- మహాకల్పే=మహాప్రళయము, విరమతి నతి=ముగియగా లేక
ఉపసంహృతముకాగా, నూతన సృష్టికి సంకల్పింపబోవుచు, నాభీపథై క నిశేతనః =
నాభియే ప్రవేశమార్గమైన గృహము కలవాడను, త్రిభువన = ముల్లోకము లనునట్టి.
పురః=నగరమునకు, శిర్షి=నిర్మాతయనై న, అసౌ=సుప్రసిద్ధుడగు, ఆత్మభూః =
బ్రహ్మః కస్య=ఏవస్తువునకు, కిమ్ అధికరణమ్=ఏది ఆధారము, కస్య=దేనియొక్క.
వ్యవస్థితిః = ఆకారాధికము. కీదృక్ = ఎటువంటిది. ఇతి = మున్నగునది అంతయు.
ప్రతిక్షణమ్=(పునస్సృష్టిలో) ఎప్పటికప్పుడు, ద్రష్టుమ్=చూచితెలిసికొనుటకు, యస్య=
ఏవనియొక్క (ఏ విష్ణుమూర్తియొక్క) ఉదరమ్=గర్భమును - త్రిజగదావాసభూమి-
అవిశత్=ప్రవేశించెనో, తస్మై=ఆ, జగన్నిధయే = త్రిజగన్నిలయుని కొలుకు,
నమః=నమస్కారము - విష్ణుమూర్తికి నమస్కారమనుట, త్రిభువన పునశ్శిర్షి అని
పాఠాంతరము. ముల్లోకములను మరల నిర్మింప బూనుకొన్నవాడని యర్థము.

తాత్పర్యము :- ప్రళయాంతమున బ్రహ్మ పునస్సృష్టి చేయవలెను.
అదియు యథాపూర్వముగా, ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్. విష్ణుమూర్తి బొజ్జలో
ముల్లోకములను సూక్ష్మరూపమున నుండును. వానినిచూచి బ్రహ్మ స్థూలజగత్తులను

(నాంద్యంతే)

సూత్రధారః :- అలమతి విస్తరేణ. భోభో ! లవణోదవేలా వనావళీ తమాల
తరు కందలస్య త్రిభువన మౌళిమండన మహా నీలమణేః
కమలాకుచ కలశ కేళికస్తూరికా పత్రాంకురస్య భగవతః
పురుషోత్తమస్య యాత్రాయా ముపస్థానీయాః సభాసదః !

సృష్టిండును. చూచుటకై మాటిమాటికి విరించి హరి గర్భములోనికి రాకపోకలు
గావించుచున్నాడు. పద్మాననుడితడు. పద్మనాభు డాతడు. నాళముతో నాభీద్వారమునుండి
కుషి గృహప్రవేశము. అట్టి జగన్నిధికి శ్రీమహావిష్ణువునకు నమస్కారము.

విశేషములు :- ఇదియు నాందీశ్లోకమే కావున భావి కథాసూచన
యుండును. రావణప్రళయము ఉపశమించిన పిదప రాముడు లంకా సౌంద్యమును
జూడ పురప్రవేశము చేయుట ఇందు సూచింపబడినదని రుచిపతి శ్రీరామచంద్ర
మిత్రులు పేర్కొనిరి. రావణ వధానంతరము రాము డయోధ్యాపురమును ప్రవేశించు
టయు గావచ్చును. రెండు శ్లోకములలోను హనుమంతుని సూచన హరిహర దీక్షి
తీయము.

సమాసములు :- మహాంశ్చాసౌ కల్పశ్చ. నాభిరేవ పంథా - ఋక్షృరట్టాః
పథామానక్షి. నాభీపథః ఏవ ఏకమద్వితీయం నికేతనం యన్యసః. త్రయాణాం భువ
నానాం సమాహారః. త్రిభువనమ్. పాత్రాది పాతమువలన జీవ లేదు. సుష్ణుపా అని
కర్మధారయమైనను చెప్పవచ్చును. త్రిభువనమేవ పూః - తస్య. పూఃప్రీ పురీనగర్భా
అని అమరము. ఉజ్జే ఉజ్జే - ప్రతిక్షణమ్. వీర్వాణమున అన్యయాభావము. అత్మని
భవః. జగతాం నిధిః. తస్మై.

సంధులు :- పథ + ఏక - వృద్ధి. నికేతనః + త్రి - సాదేశ విసర్గసంది.
వ్యవస్థితః + ఇతి - రేపాదేశవిసర్గ. ఇతి + అసౌ = యథాదేశ. అసౌ + ఉదరమ్ =
అయనాదేశ. జగత్ + నిధిః = అనునాపికాదేశ.

క్రియ :- విశప్రవేశనే. పరస్మై. లట్. ప్రథమ

అవిశత్ - అవిశతామ్ - అవిశన్.

కుతశ్చిద్వీపాదాగతేన కలహకందలనామ్నా కుశీలవేన రౌద్ర
 బీభత్స భయానకాద్భుత రసభూయిష్ఠం కమపి ప్రబంధ
 మభినయతా నిత్యం కిలాయముద్వేజితో లోకః. తత్కన్య

చందస్సు :- హరిణీవృత్తము. ననమరసలాగః షడ్వేదైః హయైః హరిణీ మతా.

న స మ ర స లగ

||| ||| ||| ||| ||| |||
 విరమ తిమహ కర్పేనా భీషథై కనితే తనః

(నాంద్యంతే=నాంది ముగిసిన పదప)

అలమితి :- అతివిస్తరేణ = విస్తృతితో, అలమ్ = చాలు. అతివిస్తృతి
 ఇక చాలనుట. లవణోద=లవణ సముద్రముయొక్క. వేలా=చెలియలి కట్టపై నున్న.
 వనావళి=వనసమూహమందలి. తమాలతరు=తాపింఛ వృక్షముయొక్క. కందలన్య=
 కాండమువంటి వాడును - ఎల్లప్పుడు ఆ వనభూములందు విహరించువాడనుట; త్రిభు
 వన=ముల్లోకములయొక్క. మౌళి=శిరోఽగ్రభాగమునకు. మండన=అలంకారమైన.
 మహానీలమణిః = గొప్ప ఇంద్రనీలమణి వంటివాడును - త్రిజగదారాధ్యుడనుట;
 కమలా=లక్ష్మీదేవియొక్క. కుచకలశ=కలశములవంటి కుచములయందు. కేళి=విలా
 సార్థము రచింపబడిన. కస్తూరికా=కస్తూరితోనైన. వక్త్రాంకురన్య = మకరికాపత్రపు
 మొలకవంటివాడును - ఎల్లప్పుడు ఆమె కుచకలశములతో వినోదించువాడనుట; భగ
 వతః=భగవంతుడనైన. పురుషోత్తమన్య = శ్రీకృష్ణునియొక్క. యాత్రాయామ్ =
 ఉత్సవమునందు (యాత్రాస్యాద్యాపనాయాం చ గతా దేవార్చనోత్సవే - ఇతి భరణి.
 యాత్రాతు యాపనోపాయే గతా దేవార్చనోత్సవే ఇతి విశ్వః) (ప్రబోధన ద్వాదశినాటి
 ఉత్సవమని ఇష్టార్థ కల్పవల్లి) ఉపస్థానీయాః = ఉపస్థితులైన లేక సమావిష్టులైన.
 భోభోః సభాసదః=ఓ సభ్యులారా! (సభా సదస్సభాస్తారాస్సభాస్సామాజికాశ్చతే - అని
 అమరము) కుతశ్చిత్=ఏదోక. ద్వీపాత్=(సింహళ) ద్వీపమునుండి. అగతేన =
 వచ్చినవాడును. కలహకందళనామ్నా = కలహకందళుడను పేరుగలవాడును. రౌద్ర
 బీభత్స భయానకాద్భుత రసభూయిష్ఠమ్ = రౌద్రాది నానారస బహుళముగా. కమపి=
 ఏదేనొక. ప్రబంధమ్=రూపకమును. అభినయతా=ప్రదర్శించుచున్నవాడు నైన. కుశీల
 వేన=ఆ నటునిచే. అయమ్=ఈ. లోకః=జనము. నిత్యమ్ = నిచ్చలును. ఉద్వేజితః

చిదభిమత రసభావభాజః ప్రేక్షణకస్య ప్రయోగానుజ్ఞయా
నాట్యవేదోపాధ్యాయ బహురూపాంతేవాసీ మధ్యదేశీయః
సుచరితో నామ భరతపుత్రోఽహ మనుగృహ్యే.

యతః —

ప్రీతిర్నామ సదస్యానాం ప్రియా రంగోపజీవినః ।
జిత్యా తదపహర్తారమేష ప్రత్యాహరామి తామ్॥

3

శీల = ఆరాటపెట్టడము చున్నదిగదా : తత్ = అందుచే, అభిమత = ఇష్టములగు, రసభావ
భాజః = రసభావములకు నిలయమయిన, కస్యచిత్ = ఒకానొక, ప్రేక్షణకస్య = రూపక
విశేషముయొక్క, ప్రయోగానుజ్ఞయా = ప్రయోగానుమతితో - ప్రేక్షణక ప్రయోగము
నకు అనుమతిఇచ్చి అనుట, నాట్యవేదోపాధ్యాయ = నాట్యాచార్యుడైన, బహురూప =
బహురూపుడను పేరుగలవానియొక్క, అంతేవాసీ = శిష్యుడును, మధ్యదేశీయః =
మధ్యదేశ (భరితఖండ) సముద్భవుడను, సుచరితోనామ = సుచరితుడను పేరుగల
వాడును, భరతపుత్రః = నటుడునైన, అహమ్ = ఈ నేను, అనుగృహ్యే = అనుగ్ర
హింపబడుదునుగాక : అనుమతిఇచ్చి అనుగ్రహింపుడనుట, యతః = ఎందువల్లననగా -

ప్రీతిరితి : - సదస్యానాం ప్రీతిః నామ రంగోపజీవినః ప్రియా, తదప
హర్తారం జిత్యా ఏషః తామ్ ప్రత్యాహరామి.

అర్థము : - సదస్యానామ్ = సభ్యులయొక్క, ప్రీతిఃనామ = అనందమనగా,
రంగోపజీవినః = నటునికి, ప్రియా = ప్రియురాలు, భార్యవంటిదనుట, తదపహర్తా
రమ్ = దానిని అవహరించిన ఆ కలహకందకుని, జిత్యా = జయించి, ఏషః = ఇదే,
తామ్ = ప్రీతి అనునట్టి ఆ ప్రియురాలిని, ప్రత్యాహరామి = కొనితెత్తును.

విశేషములు : - ద్వీపాంతరాగతుడు, కలహకందకుడు, ఉద్వేగకరుడు
అను పదములతో రావణుడు నూచింపబడగా ఇందు సీతాసహరణము సీతా వునరాహర
ణముల స్ఫురణ ఉన్నది, మధ్యదేశీయుడు, బహురూపాంతేవాసీ, సుచరితుడు భరత
పుత్రుడు అను పదములు రాఘవ నూతకములు.

సమాసములు : - రంగేణ ఉపజీవితం శీలమస్యేతి రంగోపజీవీ - తస్య.
సదసి సాధవః - తత్రసాధుః - యత్రత్యయము - సదస్యః - తేషామ్, తస్యాః అప
హర్తా - తమ్.

సంధులు :- ప్రీతిః + నామ - రేఫాదేశవిసర్గ. రంగ + ఉప - గుణ.
 ఏషః + ప్రత్యాహరామి - తదేతద్విసర్గలోప. ప్రతి + ఆహరామి - యణాదేశ.

క్రియ :- హృజ్ హరణే, పరస్మై. లట్. ఉత్తమ

హరామి - హరావః - హరామః

చందస్సు :- అనుష్టుప్సు. వక్త్రం నాద్యాన్నసౌ స్యాతామధ్యేర్యోఽను
 ష్టుభి ఖ్యాతమ్. పాదమునకు ఎనిమిది అక్షరములు. (1) తొలిఅక్షరము గురువుకాని
 లఘువుకాని కావచ్చును. (2) అటుపైని నస(ర)లు తప్ప తక్కిన ఏదేనొక గణముం
 దును. (3) నాల్గవ అక్షరముపైని యగణ ముండవలెను. (4) ఎనిమిదవ అక్షరము
 గురులఘువులలో నేదేని కావచ్చును. ఇవి అనుష్టుప్సునకు సాధారణ నియమములు.
 సమపాదములలో తొలి అక్షరమునకు తరువాత రగణముకూడ పరిహార్యమే యనియు
 సంప్రదాయము. దీనిని "వక్త్రము" అందురు. ఇందు మరికొన్ని భేదములున్నవి.
 యుజోర్జేన సరిద్భర్తుః పథ్యావక్త్రమ్ ప్రకీర్తితమ్. రెండు-నాలుగు పాదములలో
 నాల్గవ అక్షరము తరువాత యగణమునకు బదులు జగణమున్నచో అది పథ్యావక్త్రము.
 ఓజయోర్జేన వారిధే స్తదేవ విపరీతాది- ఒకటి-మూడు పాదములలో నాల్గవ అక్షరము
 తరువాత యగణమునకు బదులు జగణమున్నచో అది విపరీత పథ్యావక్త్రము. రెండు
 నాలు పాదములలో యగణమే ఉండును, చపలా వక్త్రమయ్యుజోర్నికారశ్చేత్ పయో
 రాశేః- ఒకటి-మూడు పాదములలో నాల్గవ అక్షరము తరువాత నగణమున్నచో
 చపలావక్త్రము. యస్యా లస్సప్తమో యుగ్మే సా యుగ్మవిపులా మతా - ద్వితీయ
 చతుర్థపాదములలో ఏడవ అక్షరము లఘువయినచో అది యుగ్మవిపుల. అనగా
 నాల్గవ అక్షరము తరువాత నభజత లున్నచో అది యుగ్మ విపుల. (నాలు పాద
 ములలోను ఏడవ అక్షరము లఘువున్నప్పుడే అది యుగ్మవిపుల అని మతాంతరము)
 నాల్గవ అక్షరము తరువాత భగణము ఉన్నచో భ విపుల యనియు, రగణమున్నచో
 ర విపుల యనియు, నగణమున్నచో న విపులయనియు నిర్దేశింపడును.

గు	త	య	గ	ల	మ	జ	గ
౦	౦౦	౧౦౦	౦	౦	౦౦౦	౧౦౧	౦
ప్రీ	తిర్నామ	సదస్యా	నాం-	ప్రి	యారంగో	పజీవి	నః।

(అకాశే కర్ణం దత్త్వా) కిం బ్రూథ ? “వై దేశికో భవా నసమగ్రపాత్రః
కథమీదృశే కర్మణి ప్రగల్భతే” ఇతి : (విహస్య, సప్రశ్రయమంజలిం
బద్ధ్వా) హంతభోః । కిమేవ ముదీర్యతే. భవద్విధానా మారాధనీ వృత్తిరేవ
మే పాత్రాణి సమగ్రయిష్యతి. యతః-

యాంతి న్యాయప్రవృత్తన్య తిర్యంచోఽపి సహాయతామ్ ।

అపంథానం తు గచ్ఛంతం సోదరోఽపి విముంచతి॥

4

గు	భ	య	గు	గు	మ	జ	గు
ఽ	ఽ	ఽ	ఽ	ఽ	ఽ	ఽ	ఽ
తి	త్వా	పహ	రమ్	ఏ	షప్ర	హరా	తామ్

రెండు - నాలుగు పాదములలో నాల్గవ అక్షరము తరువాత జగణముండుటచే నిది పథ్యా
వృత్తిము. ప్రథమ తృతీయ పాదములలో చతుర్థాక్షరము తరువాత యగణమున్నది.

క్రిమితి :- (అకాశే=అకాశమునందు. కర్ణం దత్త్వా=చెవియుంచి. ఏదో
వినుట నభినయించి అనుట) కిమ్బ్రూథ=ఏమనుచున్నారు । వై దేశికః=పరదేశివైన,
భవాన్=నీవు. అసమగ్రపాత్రః = సమగ్రమగు నటినటబృందము లేనివాడవై. ఈ
దృశే=ఇటువంటి. కర్మణి=ఘనకార్యమునందు. కథమ్ ప్రగల్భతే=ఎట్లు విజృంభిం
తువు (ఏల పూనుకొన్నావు). ఇతి=అనియ । (విహస్య=నవ్వి. సప్రశ్రయమ్=
నవినయముగా. అంజలిమ్ బద్ధ్వా=నమస్కరించి) హంతభోః=అయ్యయ్యో । కిమ్
ఏవమ్ ఉదీర్యతే=ఏమిట్లు పలుకబడుచున్నది । ఏల ఇట్లు భావించుచున్నారనుట. భవ
ద్విధానామ్=మీనంటి వారియొక్క. ఆరాధనీ వృత్తిః ఏవ=ప్రోత్సాహమే లేక మీనంటి
విజ్ఞానదస్యులను సేవింతు ప్రవృత్తియే (సంకల్పమే). మే=నాకు. పాత్రాణి=నటి
నటులను. సమగ్రయిష్యతి=లోటులేకుండ నమకూర్చును. యతః=ఏలయనగా-

యాంతీతి :- న్యాయ ప్రవృత్తన్య తిర్యంచః అపి సహాయతామ్ యాంతిః
అపంథానమ్ గచ్ఛంతమ్ తు సోదరః అపి విముంచతి.

అర్థము :- న్యాయ ప్రవృత్తన్య = నీతిమార్గమున ప్రవర్తించువానికి.
తిర్యంచః అపి=పరుపక్ష్యదులు కూడ. సహాయతామ్=ఉపకార తత్పరతను. యాంతి=

(పునరాకాశే కర్ణం దత్వా) కిం బ్రూథ : “తర్హి ప్రహితేయ మస్మాభిః పత్రికా” ఇతి :

(ప్రవిశ్య నటః పత్రికాం దదాతి, సూత్రధారో గృహీత్వా వాచయతి)

“యత్ర సర్వపురుషార్థ రహస్య నిష్యందిని—

పొందుచున్నవి. వానర జటాయురాదులును సహకరించుట కలదని. అపంథానమ్ = అప మార్గమును. (అధర్మ) గచ్ఛంతమ్ = పొందువానిని. సోదరః అపి = సహోదరుడు కూడ, విముంచతి = విడిచిపెట్టును. (రావణుని విభీషణుడు విడుచుట). అపంథాస్త్య పథం తులేయ - అని అమరము. (సమానముదరం యస్య సోదరః)

సంధులు :- తిర్యంచః + అపి - ఉత్వాదేశవిసర్గ. తిర్యంచో + అపి - పూర్వరూపసంధి. సోదరః + అపి - సోదరోఽపి ఇట్టిదే.

క్రియలు :- యా ప్రావణే, పరస్మై. లట్. ప్రథమ

యాతి - యాతః - యాన్తి

ముచ జ్ మోక్షణే, పరస్మై. లట్. ప్రథమ. వి. ఉపసర్గ.

ముంచతి - ముంచతః - ముంచన్తి.

ఛందస్సు :- పథ్యావక్త్రము. (చూ. ప్రథమాంకము శ్లో. 3)

కిమితి :- [పునః = మరల. ఆకాశే కర్ణం దత్వా = బయటారకించి] కిమ్ బ్రూథ = ఆః : ఏమనుచున్నారు : తర్హి = అట్లయినచో, అస్మాభిః = మాచేత, ఇయమ్ = ఇదే. పత్రికా = అక్షాపత్రిక, ప్రహితా = పంపబడినది - ఇదే అనుజ్ఞ ఇచ్చితిమనుట. ఇతి = అనియా :

(నటః = ఒకానొక నటుడు, ప్రవిశ్య = రంగప్రవేశముచేసి, పత్రికామ్ = లేఖను, దదాతి = ఇచ్చును, సూత్రధారః = సూత్రధారుడు, గృహీత్వా = స్వీకరించి, వాచయతి = చదువును.)

యత్రేతి :- సర్వ = వత్సర్విధములైన, పురుషార్థ = పురుషార్థములయొక్క, రహస్య = నిగూఢసారమును, నిష్యందిని = ప్రవించునదైన, యత్ర = ఏ దృశ్య

చేతశ్చక్తికయా నిపీయ శతశః శాస్త్రామృతాని క్రమా
ద్వాంతై రక్షరమూర్తిభిః సుకవినా ముక్తాఫలైర్గుంధితాః ।

ఉన్మీలత్కమనీయ నాయకగుణ గ్రామోపసంవల్లన

ప్రౌఢాహంకృతయో లుతంతి సుహృదాం కంఠేషు హారస్రజః॥ 5

కావ్యమునందు - [చెప్పబోవు లక్షణములుండునో అట్టి నాటకమును ప్రయోగించుటకు అనుమతించితిమి అని అన్వయము]

చేతఞ్జితి :- చేతశ్చక్తికయా క్రమాత్ శాస్త్రామృతాని శతశః నిపీయ
వాంతైః అక్షరమూర్తిభిః ముక్తాఫలైః సుకవినా గుంధితాః, ఉన్మీలత్కమనీయ నాయక
గుణ గ్రామోపసంవల్లనప్రౌఢాహంకృతయః హారస్రజః సుహృదామ్ కంఠేషు
లుతంతి.

అర్థము :- చేతశ్చక్తికయా = అంతరంగమనునట్టి ముత్తైపు చిప్పతో.
క్రమాత్ = కాలక్రమమున, శాస్త్రామృతాని = ఆయా శాస్త్ర విషయములనునట్టి అమృ
తములను [తొలకరి వానచినుకులను] శతశః = వరుమార్లు లేక సూర్యకొలది [అధిక
ముగా వివిధములననుట] నిపీయ = స్వీకరించి, వాంతైః = ఆవిష్కరింపబడినవియు,
అక్షరమూర్తిభిః = అక్షరాకారములో నున్నవియు నైన [క్షరముకాని దోషములేని
రూపము కలవియు], ముక్తాఫలైః = ముత్తైములతో, సుకవినా = మహాకవిచే.
గుంధితాః = కూర్చబడినవియును, ఉన్మీలత్ = వర్ణింపబడుచున్న, కమనీయ = అంద
మైన, నాయక = నాయకునియొక్క, గుణ = నద్గుణముల [కులీనతాదులు] గ్రామ =
సమూహముయొక్క, ఉపసంవల్లన = కలయికతోనైన, ప్రౌఢః = ప్రౌఢబంధరూపమైన,
అహంకృతయః = అతిశయము కలవియును, [తళతళలాడుచున్న అందమైన నాయక
మణియొక్కయు, గుణగ్రామ = పేటలయొక్కయు, ఉపసంవల్లన = కదలికలతోనైన
అతిశయము కలది అని ముక్త్యాలదండల వక్షమున] హారస్రజః = అందమైన మాలి
కలు [హారములపేర్లు] సుహృదామ్ = సుహృదయులయొక్క, కంఠేషు = గళసీమల
యందు, లుతంతి = విలసిల్లుచున్నవి. సహృదయులు కంఠపాతముచేసి పాడుకొందు
రనుట. [కాఠూలము]

సమాసములు :- చేతః ఏవ శక్తికా - తయా. కాస్త్రాణి ఏవ అమృతాని. అక్షరం మూర్తిః యేషాం తే - తైః. ఉన్మీలంశ్చ నః కమనీయశ్చ. ఉన్మీలత్కమనీయశ్చాసౌ నాయకశ్చ. ఉన్మీలత్కమనీయ నాయకస్య గుణాః. గుణానాం గ్రామః. గ్రామస్య ఉపసంవర్గనమ్. ప్రౌఢావసా అహంకృతిశ్చ. ఉన్మీలత్కమనీయ....సంవర్గనేన ప్రౌఢాహంకృతిః యాసాం తాః. హారాశ్చతాః స్రజశ్చ - హారాణాం స్రజోవా. ఉపసంవర్గన అనియు ప్రౌఢాలంకృతయః అనియు పాఠాంతరములున్నవి. అర్థము సులభము.

సంధులు :- చేతః + శక్తికయా, శతశః + కాస్త్రామృతాని, మూర్తిః + సుకవినా - శషసాదేశ సంధులు. కాస్త్ర + అమృతాని - ప్రౌఢ + అహంకృతి - సంవర్గదీర్ఘ. వాంతైః + అక్షర, పరైః + గుంభిత - రేపాదేశవిసర్గ. గ్రామ + ఉప - గుణనంది. అహంకృతయః + లుతన్తి - ఉత్వాదేశ విసర్గనంది.

క్రియ :- లుతనంశ్లేషణే. పరస్మై, లట్, ప్రథమ

లుతతి - లుతతః - లుతన్తి

అలంకారము :- వాంత పదమునకు క్రక్కుట అని యర్థము. వెదజల్లుట ఇత్యాదిగా అర్థము చెప్పునెడల దోషములేదు. నిఘ్నాతోద్గీర్ణ వాంతాది గొణవృత్తి వ్యపాశ్రయ మతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకఙ్కం విగాహతే అని కావ్యప్రకాశము. పరంపరితి శ్లిష్టరూపక మిందలంకారము. చేతశ్శక్తి, కాస్త్రామృత అనుచో అనుభయ తాద్రూప్యరూపకము. చేతస్సనందు శక్తిత్వము కాస్త్రమునం దంబుతత్వము నారోపింప బడి ప్రకృతమునందు న్యూనత్వాధికత్వము లేమియు ప్రకటింపబడలేదు. అక్షర మూర్తిః ముక్తాపరైః అనుచో నట్టిదే వ్యస్తరూపకము. అక్షర మూర్తిః అను పదమున శ్లేషయున్నది. నాయకుడనునట్టి నాయకమణియనియు, గుణములనునట్టి గుణములు (పేరులు) అనియు అన్వయము. ఇది శ్లిష్టరూపకము. హారస్రజః అనుచో శ్లేష విషయ్యభేదతాద్రూప్య రంజనం విషయస్య యత్ రూపకం తత్త్రిదాధిక్య న్యూనత్వానుభయోక్తిః.

తస్మై ఇతి :- వీరాద్భుతారంభ గంభీరోద్భూత వస్తవే జగదానందకందాయ తస్మై సందర్భాయ త్వరామహే ,

తస్మై వీరాద్భుతారంభ గంభీరోదాత్తవస్తవే ।

జగదానందకందాయ సందర్భాయ త్వరామహే॥

6

అర్థము :- వీరాద్భుత=వీరాద్భుత రసములయొక్క (తాటకవధ ధనుర్భంగము) అరంభ=ప్రారంభముతో, గంభీర=గంభీరమును, ఉదాత్త=సర్వహృద్యమునైన, వస్తవే=కథతో కూడినదియు, జగత్=లోకమునకు, అనందకందాయ = హర్షహేతువునైన, తస్మై=ఆ, సందర్భాయ=రచనకొఱకు (నాటకమునకై) త్వరామహే=త్వరపడుచున్నాము - చూడవలెనని ఉత్సుకతతో ఉన్నామనుట, (కందస్తు సూరణే సస్య మూలే జలదరేఽపిచ - విశ్వము).

సమాసములు :- వీరశ్చాద్భుతశ్చ, వీరాద్భుతయో రారంభః, గంభీరం చ తదుదాత్తం చ, వీరాద్భుతారంభేన గంభీరోదాత్తమ్, వీరాద్భుతారంభ గంభీరోదాత్తం వస్తు యస్మిన్ - తస్మై, అనందస్య కందః - జగతః అనందకందః - జగదానంద కందశ్చ అసౌ సందర్భశ్చ - తస్మై.

సంధులు :- వీర + అద్భుత + అరంభ - సవర్ణదీర్ఘ, గంభీర + ఉదాత్త - గుణ.

క్రియ :- (జీ) త్వరాత్ సంప్రసే - అత్మనే, లట్ - ఉత్తమ త్వరే - త్వరామహే - త్వరామహే.

చందస్సు :- పత్యావక్రము. [చూ. ప్రథమ - 3]

గ	య	య	ల	గ	మ	జ	గ
ల	।	లల	।	లల	।	లల	ల
త	స్మై	వీరా	ద్భుతారం	భ - గం	భీరోదా	త్తవస్త	వే
ల	య	య	ల	గ	త	జ	గ
।	।	లల	।	ల	లల	।	ల
జ	గదానం	దకందా	య - సం	దర్భాయ	త్వరామ	హే	

ఇతీతి :- ఇతి=అని, లేనిలోని విషయమును ముగించుట.

ఇతి —

(విమృశ్య సహర్షస్మితమ్) మారిష, రామాయణమితి శృణోషి తత్ర
భవతః కవిత్వావతార ప్రథమ తీర్థస్య వల్మీకజన్మనో మునేః సరస్వతీ
నిర్యాసో యశశ్శరీరమిచ్ఛ్యకూటామ్.

సటః :- అథకిమ్.

మారిషేతి :- (విమృశ్య = ఆలోచించి, సహర్షస్మితమ్ = ఆనందముతో
చిరునవ్వుతో) మారిష=ఓ మారిష : సహనటునికి సంబోధన. (ఉత్కృష్టో విద్యయా
భావః కించిదూనస్తు మారిషః) రామాయణమితి = రామాయణమని [ఒక కావ్య
మున్నది] శృణోషి=విందువుగదా : [తెలియునుగదా !] తత్రభవతః=మాన్యుడును.
కవిత్వ=కవనముయొక్క, అవతార=ఆవిర్భావమునకు, ప్రథమ తీర్థస్య = మొదటి
[మజిలీ] గురుడును, [తీర్థం శాస్త్రాధ్వర క్షేత్రోపాయోపాధ్యాయ మంత్రీషు -
వైజయంతి], వల్మీకజన్మనః=పుట్టనుండి పుట్టినవాడు నైన, మునేః=వార్మీకిమహర్షి
యొక్క, సరస్వతీనిర్యాసః=వాక్రసారము అది, ఇచ్ఛ్యకూటామ్=ఇచ్ఛ్యకు సంశస్తుల
యొక్క, యశశ్శరీరమ్=కీర్తికి ఆకృతి.

అథకిమ్ = అవును. [అంగీకృతౌ స్యాదథకిమ్ - అమరము]

సూత్రధారః :- తత్ప్రతిబద్ధ ప్రబంధానుబంధినీ పరిషదాజ్ఞా.

నటః :- (విహస్య) అహో, సకల కవిసార్థ సాధారణీ ఖల్వియం వార్మికీయా సుభాషితనీవీ.

సూత్రధారః :- మారిష, కిముచ్యతే.

అపి కథమసౌ రక్షోరాజస్తతాప జగత్త్రియా
మపి కథమభూదిశ్వేకూడాం కులే గరుడధ్వజః ।

తదితి :- తత్=అ వార్మికీదే, ప్రతిబద్ధ=రచింపబడిన, ప్రబంధ=కావ్యము నకు, అనుబంధినీ=అనుబంధించినది, పరిషదాజ్ఞా=ఈ సభవారు పంపిన ఆజ్ఞ.

అహోఽతి :- [విహస్య=నవ్వి] అహో, వార్మికీయా=వార్మికీ విరచితమైన, ఇయమ్=ఈ, సుభాషితనీవీ=సూక్తినిధి, సకలకవి=సమస్త కవులయొక్క [అన్ని భాషలవారు ననుట] సార్థ=సమూహమునకు, సాధారణీఖలు=ఉమ్మడిసొమ్ము కదా, నీవియనగా అపజామనియు వర్థము, కవులకు సుభాషితములు దొరకుచోటని, [నీవీ పరిషణీ గ్రంథా శ్రీదాం జఘనవాసనః - విశ్వము, నీవీ పరిషణం మూలధనమ్ - అమరము].

మారిషేతి :- మారిషుడా, కిముచ్యతే=ఏమి చెప్పుమండవు !

అపిఇతి :- అపి అసౌ రక్షోరాజః జగత్త్రియాం కథం తతాపః అపి ఇశ్వేకూడాం కులే గరుడధ్వజః కథమ్ అటూత్ : అపి ఋషౌ దైవ్యో వాచః స్వతః కథం ప్రచక్షాకేః అయం నర్వః ప్రబంధకృతాం సుచరిత పరిపాకః.

అర్థము :- అపి అనునది వాక్యారంభమునందున్నచో ప్రకృతము, అపి స్పంభావనాప్రకృత శంకాగర్భా నముచ్చయే - అని విశ్వనిఘంటువు, అసౌ=ప్రసిద్ధుడైన, రక్షోరాజః=రావణుడు, జగత్త్రియామ్=ముల్లోకములను, కథం తతాపః=ఎట్లు పీడించెను, ఇశ్వేకూడామ్=ఇశ్వకులయొక్క, కులే = వంశమునందు, గరుడధ్వజః = శ్రీమన్నారాయణుడు, కథమ్=ఎట్లు, అటూత్=జన్మించెను, ఋషౌ=వార్మికీముని యందు, దైవ్యః=దైవసంబంధములగు, వాచః=సంస్కృతవాక్కులు, [మా నిషాదే

అపి కథమృషౌ దైవ్యో వాచః స్వతః ప్రచకాశరే
సుచరితపరీపాకస్సర్వః ప్రబంధకృతా మయమ్॥

7

త్యాదికము] స్వతః=తమంతతాముగా, కథమ్=ఎట్లు, ప్రచకాశరే=ప్రకాశించినవి,
అయమ్=ఇది, సర్వః=అంతయు, ప్రబంధకృతామ్=అనంతర కవులయొక్క, సుచ
రిత పరీపాకః=పున్నెముల పంట.

సమాసములు :- రక్షసాం రాజా - రాజాహస్పఖిభ్యష్టవ్ - రక్షరాజః,
జగతాం త్రయా - తామ్, గరుడః ధ్వజ ఇవ యన్య సః, సుచరితన్య సుచరితానాం
వా పరీపాకః, ప్రబంధం కరోతీతి - తేషామ్.

సంధులు :- రక్షన్ + రాజః, దైవ్యః + వాచః - ఉత్వాదేశవిసర్గ,
రాజః + తతాప - సాదేశవిసర్గ.

క్రియలు :- తప సంతాపే, పరస్మై, లిట్, ప్రథమ.

తతాప - తేవతుః - తేషుః.

భూ సత్తాయామ్, పరస్మై, లిట్ - ప్రథమ.

అభూత్ - అభూతామ్ - అభూవన్.

కాశ్యజ్ దీప్తా, ఆత్మనే - లిట్, ప్రథమ.

చకాశే - చకాశాతే - చకాశరే

చందస్సు :- హరిణీవృత్తము - రసయుగహయైః స్వామ్రాస్త్వా గో
యదా హరిణీ తదా.

న స మ ర న ల గ

||| ||| ||| ||| ||| |||
సుచరి తపరీ పాకస్స ర్వఃప్రబం ధకృతా మయమ్

తత్ర తావన్నిరూపయామి. రూపక మభిరూప మీదృశమ్. (ముహూర్త
మివ స్థిత్యా. స్మరణమభినీయ. సోల్లాసమ్) అస్తి మౌద్గల్య గోత్ర
సంభవస్య మహాకవేర్భట్టశ్రీవర్ధమానతనూజన్మనస్తంతుమతీ నందనస్య
మురారేః కృతి రభినవ మనర్హరామవం నామ నాటకమ్. తత్ప్రయుంజానాః
సామాజికానుపాస్మహే. (ఏచింత్య సహర్షమ్) అహో! రమణీయా
ఖర్వియం సామగ్రీ పరిషదాగాధనస్య. యతః—

తత్రేతి :- తత్ర = శ్రీమద్రామాయణ విషయమునందు. ఈదృశమ్ =
ఇట్టిది. అభిరూపమ్ = సదస్యులు కోరిన లక్షణములకు అనురూపమైన. రూపకమ్ =
దృశ్యకావ్యమును, తావత్ నిరూపయామి = నిర్ధారించును - తప్పక నిర్ధారించునని, తావత్
అనునది కొంతోకతో వాక్యాలంకారార్థము. (ముహూర్తమ్ ఇవ స్థిత్యా = క్షణకాలము
వోలె ఆగి, స్మరణమ్ = ఆలోచించుటను, అభినీయ = నటించి సోల్లాసమ్ = ఉల్లాసముగా)
మౌద్గల్యగోత్ర సంభవస్య = మౌద్గల్య గోత్రమునందు జన్మించినవాడును, భట్టశ్రీ
వర్ధమాన = భట్టశ్రీ వర్ధమానునియొక్క, తనూజన్మనః = పుత్రుడును, తంతుమతీనంద
నస్య = తంతుమతీదేవి కుమారుడును, మహాకవేః = మహాకవియునయిన, మురారేః =
మురారియొక్క, కృతిః = కావ్యము. అభినవమ్ = వినూతనమైనది, అనర్హరామవమ్
నామ = అనర్హరామవమును పేరుగలది, నాటకమ్ = ఒక నాటకము, అస్తి = ఉన్నది,
తత్ = దానిని, ప్రయుంజానాః = ప్రదర్శించినవారమై, సామాజికాన్ = ఈ సదస్యులను.
ఉపాస్మహే = ఆరాధింతము. (ఏచింత్య = దాగుగా ఆలోచించి, సహర్షమ్ = ఆనందముతో)
అహో = ఓహో! పరిషత్ ఆరాధనస్య = సభను ఆరాధించుటకు. ఇయమ్ = ఈ (చెప్ప
తోపు) సామగ్రీ = సాధనసంపత్తి, రమణీయా ఖలు = మనోహరముగదా!

మదితి :- మద్వర్ణ్యాః రసపాతగీతిగతిమ ప్రత్యేకమ్ ఉత్కర్షిణః. కవేః
మౌద్గల్యస్య గిరాం వ్యూతయః గభీరమధురోద్గారాః. కావ్యార్థబీజం రముసతిః వీరో
దాతృగుణోత్తరః. చరితస్తోత్రాయ దివ్యాః గిరః యస్య ఫలితస్మ (సః) మునిః
వార్హికిః.

మద్వర్గ్యా రసపాతగీతి గతిషు ప్రత్యేకముత్కర్షిణో
 మౌద్గల్యస్య కవేర్గభీర మధురోద్గారా గిరాం ప్యూతయః ।
 వీరోదాత్త గుణోత్తరో రఘుపతిః కావ్యార్థబీజం ముని
 వ్యాల్మీకిః ఫలతిస్య యస్య చరితస్తోత్రాయ దివ్యా గిరః॥ 8

అర్థము :- మద్వర్గ్యాః=మా బృందమునందలి నటులు, రస = రసము, పాత=వాచికము, గీతి=గానము, గతిషు=ఆంగికములయందు - రసోచితమగు వాచిక గానాభినయములందని కాని, ప్రత్యేకమ్=ప్రత్యేకముగా, ఉత్కర్షిణః=అతిశయించు వారు - ఉత్కర్ష కలవారు, కవేః = అనర్థ రాఘవ రచయితయైన, మౌద్గల్యస్య = మౌద్గల్య గోత్రికుడైన మురారియొక్క, గిరామ్ ప్యూతయః=వాక్కుల సమూహములు (రాః ప్యూతిః త్రియౌ తుత్యే) గభీర మధురోద్గారాః = గంభీరములును అమృత నిష్యందులును - తీపియాటలూరునవి (శబ్దములు గభీరములు శ్రుతిపేయములు, అర్థములు గభీరములు మనోహరములు అని) కావ్యార్థబీజమ్ = కావ్యపరమార్థమునకు హేతువు, వీర=వీరులయొక్క, ఉదాత్త = గొప్పవయిన, గుణ = గుణములతో, ఉత్తరః = అగ్రగణ్యుడైన, (ధీరోదాత్త గుణోత్తరః అని సులభ పాఠాంతరము), రఘుపతిః = శ్రీరాముడు, చరిత = ఇతివృత్తముయొక్క, స్తోత్రాయ = వర్ణనకు, దివ్యాః = దివ్యములైన, గిరః = వాక్కులు - సంస్కృతవాక్కు లనుట, యస్య = ఎవనికి, ఫలతిస్య = ఫలించినవో, (సః = అటువంటివాడైన) మునిః = మహర్షియైన, వాల్మీకిః = ప్రాచేతసుడు - కవి, ఇంతకన్న సదస్యారాధనకు సామగ్రి ఏముండు ననుట, శార్దూలము.

సమాసములు :- రసస్య పాతః, రసపాతస్య గీతిః, రసపాత గీతేః గతిః - తాను, గభీరః మధురః ఉద్గారః (నవః) యాను తా, ఉదాత్తాశ్చతే గుణాశ్చ, వీరాణా ముదాత్తగుణాః, వీరోదాత్తగుణైః ఉత్తరః, ఉదాత్తాః గుణాః యస్య సః, వీరశ్చాసౌ ఉదాత్తగుణశ్చ, వీరోదాత్తగుణేషు ఉత్తరః, కావ్యస్య అర్థః, కావ్యార్థస్య బీజమ్, చరితస్య స్తోత్రం - తస్మై.

సంధులు :- వర్గ్యాః + రస, ఉద్గారాః + గిరామ్ - విసర్గలోప, ఉత్కర్షిణః + మౌద్గల్య, ఉత్తరః + రఘు - ఉత్వాదేశ విసర్గ, కవేః + గభీర, మునిః + వాల్మీకిః = రేఫాదేశవిసర్గ, దివ్యాః + గిరః - విసర్గలోపసంధి.

అయం తు ప్రాచేతసీయం కథావస్తు బహుభిః ప్రణీతమపి ప్రయుంజానో
నాపరాధ్యతి శ్రోత్రియపుత్రః. పశ్య—

యది జ్ఞిష్ఠం పూర్వైరితి జహతి రామస్య చరితం
గుణై రేతావ ద్భిర్జగతి పునరన్యో జయతి కః ।
స్వమాత్మానం త త్తద్గుణ గరిమ గంభీర మధుర
స్ఫురద్వాగ్ బ్రహ్మణః కథముపకరిష్యన్తి కవయః॥

9

క్రియః :- స్మ చేర్చుటతో వర్తమానకాలిక క్రియ భూతకాలిక మగును.
ఫలతి - ఫలతః - ఫలన్తి. ఫలనిష్పత్తౌ, ఫలస్మై, లట్. ప్రథమ.

అనుమితి :- ప్రాచేతసీయమ్ = వార్షికీయమయిన, కథావస్తు = ఇతి
వృత్తము. బహుభిః = చాలమంది పూర్వకపులచేత, ప్రణీతమ్ అపి = కావ్యరూపమున
అనుసర్తించబడినదానినీ, ప్రయుంజానః = ప్రయోగించుచున్నవాడే అయినప్పటికిని
అయమ్ = ఈ, శ్రోత్రియపుత్రః = శ్రోత్రియుని కొడుకు మురారి, నాపరాధ్యతి =
అపరాధమేముయు చేయుటలేదు - పునరుక్తి దోషాదికము లేదనుట. పశ్య = చూడు -
(వినుడునుట)

యదీతి :- పూర్వైః జ్ఞిష్ఠమ్ ఇతి రామస్య చరితం యది జహతి, జగతి
ఏతావద్భిః గుణైః అన్యః కః పునః జయతి. త త్తద్గుణ గరిమగంభీర మధురస్ఫురద్వా
గ్బ్రహ్మణః కవయః స్వమ్ ఆత్మానమ్ కథమ్ ఉపకరిష్యన్తి.

అర్థము :- పూర్వైః = పూర్వకపులచే, జ్ఞిష్ఠమ్ ఇతి = మిక్కిలిగా విని
యోగించబడినదిగదా అని, రామస్య = రామునియొక్క, చరితమ్ = చరిత్రను (ఇతి
వృత్తము). యది జహతి = విడుతులేని, జగతి = ప్రపంచమునందు, ఏతావద్భిః =
ఇంతలేసి, గుణైః = సద్గుణములతో, అన్యః = మరొకడు, కః = ఎవడు, పునః =
మరల, జయతి = జిన్నించును : త త్తత్ = అయీ, గుణ = గుణములయొక్క, గరిమ =
గొప్పదనముతో, గంభీర = గంభీరమును, మధుర = మధురమునై, స్ఫురత్ = ప్రకా
శించు, వాగ్బ్రహ్మణః = వాగ్రూపమగు బ్రహ్మకలవారైన, కవయః = ఈ కవులు

ఉపక్రమమాణశ్చ స కవిః స్వనిర్భాస శబ్దబ్రహ్మణ మాచార్యం ప్రాచేతనం
గిరం చ దేవతామేవ ముపశ్లోకితవాన్ -

తమ్మిషిం మనుష్యలోక ప్రవేశ విక్రమకాఢినం వాచామ్ ।

సురలోకాదవతార ప్రాంతరభేదచ్ఛిదం వందే॥

10

(రామకథను విడిచినచో) స్వమ్ ఆత్మానమ్ = తమ్ముతాము. కథమ్ = ఎట్లు. ఉపకరి
ష్యన్తి = ఉద్ధరించు కొందరు : తమకు తామే మేలుచేసికొనలేని వారవుదురనుట.

సమాసములు :- త త్తద్గుణానాం గిరిమా. త త్తద్గుణగిరిమా గంభీరమదు
రమ్ (గంభీరంచ తత్ మధురంచ) త త్త మధురంచ తత్ స్ఫురచ్ఛ. వాగేవ బ్రహ్మ.
త త్త — స్ఫురత్ వాగ్రహ్మ యేషాం తే.

సంధులు :- పూర్వైః + ఇతి. గుణైః + విశావద్భిః + జగతి = రేపాదేశ
విసర్గసంధులు. అన్యః + జయతి - ఉత్వాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- ఓహాక్ త్యాగే. పరస్మై. లట్. ప్రథమ

జహాతి - జహితః । జహీతః - జహతి

దుక్కుజ్జోకరణే. పరస్మై. లృట్. ప్రథమ

కరిష్యతి - కరిష్యతః - కరిష్యన్తి

భందస్సు :- శిఖరిణి. రసైరుద్రైశ్చిన్నా యమనమథిలాగ శిఖరిణి

య మ న స థ లగ

। ల ల యదిక్షు ల ల ల ణంపూర్వై ల ల ల రితిజ ల ల ల హతిరా ల ల ల మన్యచ ల ల రితమ్

ఉపేతి :- సః = ఆ, కవిః = మురారియును, ఉపక్రమమాణః = రచన
కుద్యుక్తుడై. స్వనిర్భాస = స్వయంప్రకాశమైన. శబ్దబ్రహ్మణమ్ = శబ్దబ్రహ్మ కల
వాడును. ఆచార్యమ్ = సకల కవికుల గురువునైన. ప్రాచేతనమ్ = వార్షికిని. చ =
మరియు, గిరమ్ దేవతామ్ = వాగ్దేవిని, ఏవమ్ = ఇట్లు, ఉపశ్లోకితవాన్ = స్తుతించెను.

తమితి :- వాచామ్, మనుష్యలోక ప్రవేశ విక్రమకాఢినమ్. సురలోకాత్
అవతారప్రాంతరభేదచ్ఛిదమ్ ఋషిం తం వందే.

అర్థము :- వాచామ్ = వాక్కులకు (కవితలకు) మనుష్యలోక ప్రవేశ = మానవలోక ప్రవేశమునకు. విశ్రామశాఖినమ్ = విశ్రాంతి వృక్షమైనవాచును, ప్రవేశింపబోవుచు ఆ వృక్షమున క్షణకాలము విశ్రమించెననుట, సురలోకాత్ = బ్రహ్మలోకమునుండి లేక దేవలోకమునుండి, అవతార = భూమికి దిగునట్టియెడ, ప్రాంతర = (నిరాలంబము నుదూరమునగు) మధ్యమార్గమునందైన, ఫేద = గ్లానిని, చిదమ్ = పోగొట్టువాడను, ఋషిమ్ = మునియునైన, తమ్ = ఆ వాల్మీకిని, వందే = నమస్కరింతును. (ప్రాంతరం దూరశాస్త్రోద్ధా - అనుఁము)

సమాసములు :- మనుష్యాణాం లోకః, మనుష్యలోకే ప్రవేశః. విశ్రామాయ శాఖీ (విశ్రామాప్తమ్), మనుష్యలోక ప్రవేశే విశ్రామశాఖీ ఇవ - తమ్. ప్రాంతరే ఫేదః. అవతారే ప్రాంతరఫేదః, అవతారప్రాంతర ఫేదం చిన తీతి - తమ్.

సంధులు :- ఫేద + చిత్ - తుగాగమనంది.

క్రియ :- వదిల్ అభివాదనస్తుత్యోః, అత్మనే, అట్ ఉత్తమ, వందే - వందానహే - వందామహే.

చందస్సు :- అర్యాపుత్తము. "లక్ష్మీతర్పణగణా గోపేతా భవతి నేహ విషమే || పక్ష్యోఽయం నలమూ వా ప్రథమేఽర్థే నియతమార్యాయాః || పక్ష్యే ద్వితీయలాత్పరకే న్నే ముఖలాప్స నయనిపదనియమః | చరమేఽర్థే పంచమకే తస్మా దిహ భవతి పక్ష్యోలా || [1] ఒకటి - రెండు పాదములు పూర్వార్థమనియు, మూడు - నాలుగు పాదములు ఉత్తరార్థమనియు వ్యవహారము. [2] చతుర్మాత్రగణములు ఏడుండి అపైని గురువుండుట పూర్వోత్తరార్థములకు సామాన్య లక్షణము. [3] విషమస్థానమున (తేసిగణముగా) జగణము ఉండరాదు. 1 - 3 - 5 - 7 స్థానములలో జగణము పరిహార్యము. [4] అరవస్థానమున జగణముగాని (అయమ్) నలముగాని ఉండవలెను. [5] ఉత్తరార్థమున అరవ గణముగా ఒక్క లఘువుమాత్రమే ఉండును. [6] ఎనిమిదవ గణముగా పూర్వోత్తరార్థములు రెండింటి గురువుండును. [7] పూర్వార్థమున అరవగణములో (నల - జ) తొలి లఘువు తరువాత యతి. [8] ఏడవ గణ

నటః :- (సహర్షమ్) భావ. తత్ప్రస్తాయతామ్. అన్య హి మౌద్గల్యానాం
బ్రహ్మర్షీణామన్వయమూర్ధన్యస్య మురారినామధేయస్య బాలవాల్మీకే
ర్వాఙ్మయమ్ అమృతబిందునిష్యంది కందలయతి కౌతుకం మే.

సమాసములు :- చతుర్థాం ముఖానాం సమాహారః - చతుర్ముఖ్యాః
రతః. చతుర్ముఖీ రంతః పవ శృంగాటరిమ్. చతుర్ముఖీరంత శృంగాటకే విహరతిశీల
మస్యాః - తామ్. నిత్యం ప్రగల్భా - నిత్యప్రగల్భాచ సా వాచాలా చ - తామ్. వాచాల
శబ్దము (అలజాటచే బహుభాషిణి) కుత్సితార్థము. కావున కొందరు వాచా శబ్దమునుండి
లాటి గృహ్లాతి అను అర్థముతో "వాచాల" తయారుచేసి శ్రీ ప్రత్యయముతో సమన్వ
యించిరి. (స్యాజ్జల్పారస్తు వాచాలః). ఇందు సరస్వతి పద్యాంగనగా సంభావింప
బడినదనియు వాచాలత్వము తదుచితమే అనియు మరికొందరు.

సంధులు :- చాతుః + చతుర్ముఖీ - శషసాదేశ విసర్గసంధి.

క్రియ :- స్థా గతినివృత్త. 'ఉప' అనునది ఉపసర్గ. దేవపూజేత్యాది సూత్ర
ముచే అత్మనే పదత్వము. లట్, ఉత్తమ.

ఉపతిష్ఠే - ఉపతిష్ఠావహే - ఉపతిష్ఠామహే

చందస్సు :- అర్యావృత్తము [చూ. ప్రథమ-10]

భావేతి :- (సహర్షమ్=నంబరముతో) వండితా : తత్=అదే. ప్రస్తాయ
తామ్=ప్రారంభింపబడుగాక : ప్రారంభించుమనట. మౌద్గల్యానామ్=మౌద్గల్యగోత్ర
జాతైన. బ్రహ్మర్షీణామ్=బ్రహ్మర్షులయొక్క. అన్వయ=పంశమునందు, మూర్ధ
న్యస్య=అగ్రగణ్యుడును. బాలవాల్మీకే=బాలవాల్మీకి అను విరుదుకలవాడునైన.
అన్య=ఈ. మురారి నామధేయస్య=మురారియొక్క. వాఙ్మయమ్ = కవిత్వము.
అమృతబిందు=నుధాశీకరములను, నిష్యంది=చిమ్ముచు. మే = నాకు, కౌతుకమ్ =
ఉత్సురతను. కందలయతి=మొలిపించుచున్నది.

మూరిషేతి :- మూరిషా : భవతః=నీయొక్క. ఈదృశమ్=ఇటువంటి.
వీరత్=ఈ, కుతూహలమ్=కౌతుకము, స్థానేవిప=ఉచితమే, తథాహి=అంతేకదా -

సూత్రధారః :- మారిష. స్థానే భగవతః కుతూహల మీదృశమే వై తత్.

తథాహి—

తత్తాదృగుజ్జ్వల కకుత్ స్థకులప్రశస్తి

సౌరభ్య నిర్భరగభీర మనోహరాణి ।

వార్మికి వాగమృతకూప నిపాన లక్ష్మి

మేతాని విభ్రతి మురారికవేర్వచాంసి ॥

12

తత్తాదృగితి :- తత్తాదృగుజ్జ్వల ... మనోహరాణి, మురారికవేః ఏతాని వచాంసి వార్మికి వాగమృతకూప నిపానలక్ష్మిమ్ విభ్రతి.

అర్థము :- తత్తాదృక్ = అటువంటి సుప్రసిద్ధమైన, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించు నట్టి, కకుత్స్థకుల = ఇఁకొక వంశముయొక్క, ప్రశస్తి = ప్రశంసారూపమైన, సౌరభ్య = సుగంధముతో, నిర్భర = నిండినవియు, గభీర = గంభీరములును, మనోహరాణి = మనస్సును దోచుకొనునవియునైన, మురారికవేః = కవి మురారియొక్క, ఏతాని = ఈ, వచాంసి = వాక్కులు, వార్మికి = ప్రాచేతసునియొక్క, వాక్ = కవిత్వమును నట్టి, అమృత = సుధలతో నిండిన, కూప = నూతికి, నిపాన = (గట్టునకు దగ్గరలోనున్న) తొట్టియొక్క, లక్ష్మిమ్ = శోభను, విభ్రతి = వహించుచున్నవి. (అహోవస్తునిపానం స్యాదుపకూపజలాశయే - అమరము)

సమాసములు :- కకుత్స్థస్య కులమ్. ఉజ్జ్వలం చతత్ కకుత్స్థకులమ్ చ. తత్తాదృక్ తత్ ఉజ్జ్వల కకుత్స్థకులం చ, తస్య ప్రశస్తిః ప్రశస్తేః సౌరభ్యమ్. సౌరభ్యేన నిర్భరమ్. గంభీరంచ తత్ మనోహరంచ, తత్తాదృ నిర్భరమ్ చ తత్ గంభీర మనోహరంచ - తాని. సౌరభ్యేన నిర్భరాణి చ తాని గంభీరమనోహరాణి అని బహువచనమందేని. వార్మికేః వాగేవామృతమ్. అమృతస్య కూపః, కూపస్య నిపానమ్. నిపానస్య లక్ష్మిమ్ —

సంధులు :- మనస్ + హర - ఉత్వాదేశవిసర్గ. కవేః + వచాంసి - రేఫాదేశవిసర్గ.

అపిచ—

దేవీం వాచముపాసతే హి బహవస్సారం తు సారస్వతం
జానీతే నితరామసౌ గురుకుల క్లిష్టో మురారిః కవిః ।
అద్భిర్లంఘిత ఏవ వానరభద్రైః కిం త్వస్య గంభీరతా
మాపాతాళ నిమగ్న పీఠరతనుర్జానాతి మంథాచలః ॥

13-అ

క్రియ : - దుభృచ్ఛో దారణపోషణయోః, పరస్మై, లట్, ప్రథమ.

విభర్తి - విభృతః - విభ్రతి.

చందస్సు : - పసంత తిలక, ఉక్తా పసంతతిలకా తథజాజగగః.

లల	ల	ల	ల	ల	(తథజాజగగ)
పితాపి	విభ్రతి	మురారి	కవేర్య	చాంపి	
త	భ	జ	జ	గగ	

అపిచ = మరియు

దేవీమితి : - వాచం దేవీం బహవః ఉపాసతే హి. తు సారస్వతం సారం
గురుకులక్లిష్టః కవిః అసౌ మురారిః జానీతే. అద్భిః వానరభద్రైః లంఘితః ఏవ. కింతు
అస్య గంభీరతామ్ అపాతాళనిమగ్నపీఠరతనుః మంథాచలః జానాతి.

అర్థము :- వాచమ్ = వాగ్రూపమైన, దేవీమ్ = సరస్వతిని, బహవః =
దాలమంది, ఉపాసతే హి = ఉపాసించుచున్నారగుడా : తు = కాని, సారమ్ = సారభూత
మైన లేక శ్రేష్ఠమైన, సారస్వతిమ్ = కావ్యపురాణాది సారస్వతమును, గురుకులక్లిష్టః =
గురుకులావాస శ్రేణుమును అనుభవించినవాడైన - తగిన శిక్షణను పొందినవాడనుట,
కవిః = కవియగు, అసౌ = ఈ, మురారిః = మురారి, జానీతే = ఎఱుగును, అద్భిః = సము
ద్రము, వానరభద్రైః = వివిధై నికులతో, లంఘితః ఏవ = దాటబడినదే, కింతు = కాని,
అస్య = ఆ సముద్రముయొక్క, గంభీరతామ్ = లోతును (గాంభీర్యమును), అ పాతాళ =
పాతాళలోకము వరకును, నిమగ్న = మునిగిన, పీఠరతనుః = బలిష్ఠమగు శరీరముగల,
మంథాచలః = మంథానాది - కవ్యపుగొంత - జానీతే = ఎఱుంగును, సముద్రపులోతు
మంథాదికి తెలిసినట్లు సారస్వత గాంభీర్యము మురారికి తెలియుననుట.

(4)

(నేపథ్యే గీయతే)

దినకరకిరణోత్కరః ప్రియాకరః కోఽపి జీవలోకస్య ।

కమలముకులాంకపాశీగత మధుకర కర్షణవిదగ్ధః ॥

13

సమాసములు :- గురోః కులమ్. గురుకులే క్లిష్టః. అసమంతాల్ పాతా
శమ్. అపాతాశమ్ నిమగ్నా. పీవరా చ సా తనుశ్చ. అపాతాశనిమగ్నా పీవరతను
ర్యస్య సః. వానరాశ్చతే భటాశ్చ - వానరేషు భటాః.

సంధులు :- బహవః + సారమ్ - సాదేశవిసర్గ. క్లిష్టః + మూరః -
ఉత్తాదేశవిసర్గ. అక్టః + లంఘిత. తనుః + జానాతి - రేపాదేశవిసర్గ. లంఘితః +
ఏవ - విసర్గలోప. తు + అస్య - యడాదేశ.

క్రియ :- అసజ్ ఉపవేశనే. అత్మనే. లట్, ప్రథమ

ఉప + ఆస్తే - అసాతే - అసతే.

జ్ఞా అవబోధనే. పరస్మై. లట్, ప్రథమ

జానాతి - జానీతః - జానన్తి (జ్ఞాజనోర్జః)

అత్మనే :- జానీతే - జానాతే - జానతే

అలంకారము :- భిన్నధర్మములున్న ప్రకృతాప్రకృత వాక్యములు
బింబ ప్రతిబింబభావముతో నుండుట నిది దృష్టాంతము. సముద్రపులోతు మంథాద్రికి
తెలిసినట్లు సారస్వతపు లోతు మూరారికి తెలియననుట ఫలితార్థము. శబ్దాల విక్రీడి
తము ఛందస్సు.

విశేషము :- నిర్ణయసాగర చోభాంబ మైసూరుప్రతులలో నీ శ్లోకము
లేదు. మొదటి రెండు ప్రతులవారును ఈ శ్లోకము కొన్నింట తనబడుచున్నదని అథ
స్సూచికలలో తెల్పిరి. తత్తాదృక్కు ముందున్నదట.

(నేపథ్యే=తెరవెనుక. గీయతే=పాట వినిపించును)

దినకరేతి :- జీవలోకస్య. ప్రియాకరః, కమలముకుల విదగ్ధః, ఈ
అపి దినకర కిరణోత్కరః (జయతి)

(దిణతరకిరణుక్కేరో పిత అరో కో వి జీత లోకస్స ।
కమలమఉలంతవాలీగల మహాఅర కర్షణవిఅత్తో ॥)

అర్థము :- జీవలోకస్య = చరాచర జగత్తునకు లేక ప్రాణికోటికి, ప్రియా
కరః = హితము గూర్చునదియు, కమలముకుః = మొగ్గవలె ముడచుకొన్న పద్మము
యొక్క - (ఒకసారి వికసించి ముడచుకొన్నది. కేవలము మొగ్గయైనచో అందు
ఆకులుండవు) అంతపాళి = ఒడిని, గత = పొందిన - ఒడిలోనున్నయనుట, మధుకర =
తుమ్మెదను, కర్షణ = బహిర్గతము చేయుటయందు, విదగ్ధః = నైపుణ్యము కలదియు
నైన, కలహః = అనిర్వచనీయవిషయము, దినకరకిరణోత్కరః = సూర్యకిరణ సమూ
హము, జయత = జయించుగాత - అని క్రియ అధ్యాహార్యము. [అంతపాళి పరిరంభః
ఇతి మేదినీ, విదగ్ధశ్చతురే ఖిణ్ణే నాగరే కుశలేఽపిచ - చిత్వం.]

సమాసములు :- దినం కరోతీతి, దినకరస్య కిరణాః దినకర కిరణానా
ముత్కరః, జీవానాం లోకః తస్య, కమలస్య ముకులః, కమలముకులస్య అంతపాళీం
గతః, అంతపాళిగతశ్చాసౌ మధుకరశ్చ తస్య కర్షణమ్, కర్షణే విదగ్ధః, ప్రియాకరః -
నుఖప్రియాదానులోమ్యే అనుదానిచే దాచు.

విశేషములు :- నేపథ్యము నండిల్లు పాడుటను ధ్రువాగీత మందురు.
పాత్రపరిచయము సభ్యరంజనము రసానుసంధానము దీని సామాన్యలక్షణములు.
(ప్రథయతి పాత్రవిశేషాన్పామాణికమనాంసి రంజయతి అనుసందధాతి చరసాన్నాట్య
విశేషే ధ్రువాగీతః) ఇది ప్రావేశిక, పరిక్రమణిక, ఉపస్థితిక, ఉత్థాపిని, నిష్క్రమణిక
అని అయిదు విధములు. వీనిలో - ఇతివృత్తార్థ సంబంధ రసభావ ప్రకాశకం పాత్ర
ప్రవేశే యద్దానం తత్రాపేక్ష ముచ్యతే - విభాప్రారంభ సన్నివేశముతో సంబంధము
కలది ప్రధానరసభావములను సృజించునది పాత్రప్రవేశ సమయమున గానము
చేయుటకనదియనగు శ్లోకము ప్రావేశిక.

దశరథుని అంతపాళినుండి రమరాముని తీసికొని పోవుటకు విశ్వా
మిత్రుడు ప్రవేశించుట ఇందలి ఇతివృత్త సూచన. అది జీవలోక క్షితికౌటకనుట.
విశ్వామిత్రుడు గాయత్రీద్రష్ట, శేఖస్వి, దినకరకిరణోత్కరః అనుటలో విశ్వా
మిత్రుడు, ప్రజాగరః అంతపాళీకృత అని పాఠాంతరము లున్నవి. ప్రజాగరః =

సూత్రధారః :- (ఆకర్ణ్య) కథముపక్రాంతమేవ నర్తతైః, యదియం
దశరథోత్సంగాద్రామభద్రాకర్షిణో విశ్వామిత్రస్య ప్రావేశీద్రువా.
(పురోఽవలోక్య ససంభ్రమమ్) అయే, కథమత్తైవ తత్రభవతః
కమలయోనిజన్మనో మునేరాయతనాత్ప్రతినివృత్తేన ఋత్విజా
వామదేవేన కిమపి తద్వాచికమభిధీయమానో మహారాజో దశరథ
స్తిష్ఠతి. తదేహి. న ద్వయోస్తృతీయేన భవితవ్యమిత్యావామప్యనం
తరకరణీయాయ సజ్జీభవావః । (ఇతి నిష్క్రాంతౌ)

—: ప్రస్తావనా :—

జాగరింపజేయువాడు, లేదా అగర మనగా అమృతము ప్రజలకు అమృతప్రాయము
దనియు, కమల ముకుళమే అంకపాళీగా చేసికొన్న మధురమని సమన్వయము.

చందస్సు:- ఆర్య, (చూ, ప్రథమ-10), ప్రాకృతమున ఇదియే గాథ.

కథమితి :- (ఆకర్ణ్య = నేపథ్యగానమును విని) కథమ్ = ఎట్టా,
నర్తతైః = నటులచే. ఉపక్రాంతమేవ = ప్రారంభింపబడినదే, ఇయమ్ = ఈ విని
పించినది, దశరథోత్సంగాత్ = దశరథుని ఒడినుండి, రామభద్ర + ఆకర్ణ్యః =
రామునిగొనిపోవునట్టి, విశ్వామిత్రస్య = విశ్వామిత్రునికి, ప్రావేశీ ద్రువా = ప్రవేశ
సూచకమగు ద్రువ. (పురో = ముందునకు, అవలోక్య = చూచి, ససంభ్ర
మమ్ = సంభ్రమముతో) అయే = అరే, కథమ్ = (అశ్చర్యము) ఎట్టా,
తత్రభవతః = గౌరవింపదగినవాడును, కమలయోని జన్మనః = బ్రహ్మపుత్రుడు
నైన, మునేః = వసిష్ఠునియొక్క, ఆయతనాత్ = గృహమునుండి [అశ్రమమనియు]
ప్రతినివృత్తేన = తిరిగివచ్చినవాడును, ఋత్విజా = ఋత్విక్కునైన, వామదేవేన =
వామదేవునితో, కిమపి = ఏదో, తద్వాచికమ్ = వసిష్ఠసందేశమును, అభిధీయమానః =
చెప్పబడుచున్నవాడై, మహారాజః = మహారాజగు, దశరథః = దశరథుడు, అత్తైవ =
ఇదిగో ఇచ్చటనే, తిష్ఠతి = కూర్చున్నాడు. వామదేవుడు దశరథునికి వసిష్ఠసందేశ
మును వినిపించుచున్నాడనుట, తత్ = అందుచే, ఏహి = పోదము రమ్ము, ద్వయోః =
ఇరువురినడుమ, తృతీయేన = మూడవ వ్యక్తిచే, న భవితవ్యమ్ = ఉండదగదు -
మూడవవాడు ఉండరాదనుట - ఇతి = కావున, అవామపి = మనముకూడ, అసం

(తతః ప్రవిశతి యథోపదిష్టో దశగతో వామదేవశ్చ)

దశరథః :- అహో, బహుధా శ్రుతమపి భగవతో వసిష్ఠస్యానుశాసనం
నవం నవమివ ప్రమోదయతి మామ్.

వామదేవః :-

మధుతైః టథ దానవేంద్ర మేదః స్తవవిస్ర సా విషమైవ మేదినీయమ్ ।
అధివాన్య యది స్వతైర్యతోభిశ్చిరమేనాముపభుంజతే నరేంద్రాః॥14

తరితరణీయాయ = తరువాతిపనికి. సత్తీధవావః = సన్నద్ధుల మవుదము. [ఇతి =
అని. సిద్ధిః = నిష్క్రమించిరి].

—: ఇతి ప్రస్తావన :-

[తతః = అటు పిమ్మట, యథోపదిష్టః = ఉర్తరీతిగా, దశరథః =
దశరథుడు, చ = మరియు, వామదేవః = వామదేవుడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును]

అహోబ్రూతి :- అహో = ఆశ్చర్యము, బహుధా = వలుమారులు,
శ్రుతమపి = విన్నదే అయినప్పటికిని, భగవతః = జ్ఞానియైన, వసిష్ఠస్య = వసి
ష్ఠునియొక్క, అన శాసనమ్ = ఆజ్ఞ, నవమ్ నవమ్ ఇవ = నిత్యనూతనముగా, మామ్ =
నన్ను, ప్రమోదయతి = [ఎప్పుడొప్పుడు] ఆనందపరచును.

మధ్వీతి :- మధు—విస్ర ఇయమ్ మేదినీ విషమావన, నరేంద్రాః
స్వతైః యతోభిః ఏనామ్ చిరమ్ అధివాన్య యది ఉపభుంజతే.

అర్థము :- మధుతైః టథ = మధుతైః టథులనునట్టి, దానవేంద్ర = మహా
రాక్షసులయొక్క, మేదః స్తవ = క్రొవ్వపేరులతో, విస్ర = దుర్గంధితమైన,
ఇయమ్ = ఈ, మేదినీ = భూమి, విషమా వన = భోగ్యార్హ కాదనుట నిజమే,
నరేంద్రాః = మహారాజులు, స్వతైః = తమవైన, యతోభిః = కీర్తులతో, ఏనామ్ =
ఈ భూమిని, చిరమ్ = చాలకాలము, అధివాన్య యది = సుగంధితము చేయుదురేని,
ఉపభుంజతే = భోగ్యార్హ యగును - నివాసయోగ్యయగు ననుట.

దశరథః :- (సవిమర్శ స్మృతిమ్) సఖే వామదేవ.

తస్యాజ్ఞయైవ పరిపాలయతః ప్రజాం మే

కర్ణోపకంఠ పలితంకరణీ జరేయమ్ ।

యద్గర్భరూపమివ మామనుశాస్తి సర్వ

మద్యాపి తన్మయి గురుర్గురుపక్షపాతః॥

15

సమాసములు :- మధుశ్చ కై టభశ్చ. దానవానామింద్రః. మధుకై టభో
చతా దానవేంద్రా. మేదసః ప్లవః. మధుకై టభదానవేంద్రయోః మేదః ప్లవః - ప్లవస్య
విప్రసం యస్యాఃసా. [విప్రసం స్యాదామగంధియత్-అమర] సరేష ఇంద్రః=సరాణా
మింద్రో వా - తే

సంధులు :- విషమా + ఏవ - వృద్ధి. సర + ఇంద్రః = గుణసంధి
స్వతైః + యశస్ - రేఖాదేశ వినర్గ. యశస్ + ఖస్ - ఉత్పాదేశవినర్గ. యశోః
+ చిరమ్ - శాదేశ.

క్రియ :- భుజ పాలనాభ్యపహారయోః [భుజోఽనవనే - అని]. ఆత్మ నే
లట్ ప్రథమ. భుక్తే - భుజ్జాతే - భుజ్జాతే

సఖేఇతి :- సఖేవామదేవ=మిత్రమా. వామదేవా । [ఋషే అని పాఠం
తరము]

తస్యేతి :- తస్య అజ్ఞయావీవ ప్రజాం పరిపాలయతః మే కర్ణోప కంఠ
పలితంకరణీ ఇయమ్ జరా [ఉపస్థితా], అద్యాపి. మామ్ గర్భరూపమ్ ఇవ. సర్వమ్.
అనుశాస్తి. తత్ మయి గురుపక్షపాతః గురుః.

అర్థము :- తస్య=ఆ వసిష్ఠునియొక్క. అజ్ఞయా వీవ=అజ్ఞతోనే, ప్రజామ్=
ప్రజను. పరిపాలయతః=పాలించుచున్నవాడనై న. మే=నాకు. కర్ణోపకంఠ=చెవుల
దగ్గర. పలితంకరణీ=(జుత్తును) తెల్లబరచుచున్నదై. ఇయమ్=ఈ. జరా=ముసలి
తనము. ఉపస్థితా=వచ్చినది - వృద్ధుడనై తి ననుట. అద్యాపి=ఇప్పటికిని. మామ్=
నన్ను. గర్భరూపమ్ ఇవ=బాలకునివలె. సర్వమ్=అన్నింట. అనుశాస్తి=అజ్ఞాపించును.
తత్=అందుచేతనే. మయి=నాపట్ల. గురుపక్షపాతః=వసిష్ఠులవారి అభిమానము.
గురుః=నొడ్దది. అధికమనుట. (చాలకే తరుణేఽపి స్యాద్గర్భరూపః - విశ్వ)

వామదేవః :- మహారాజ, కిముచ్యతే, సమానవృత్తేరపి క్వచిదేవ కస్యచి
తారామైత్రకమ్. తథాహి - స తత్రభవాన్ -

సమాసములు :- కర్ణయోః ఉపకంఠః, అపలితం పలితం కరోతి తచ్ఛీల
మస్యాః - పలితంరరణీ, కర్ణోపకంఠే పలితం కరణీ, గురోః పక్షపాతః.

సంధులు :- తస్య + అత్థా. అద్య + అపి - సవర్ణదీర్ఘ. ఆజ్ఞయా + ఏవ -
వృద్ధి. కర్ణ + ఉపకంఠ. జరా + ఇయమ్ - గుణ. తత్ + మయి - అనునాసికాదేశ.
గురుః + గురు - రేపాదేశ విసర్గ.

క్రియః :- కాసు అనుశ్ఛ్వా, లట్, పరిష్కృతి, ప్రథమ

కాన్తి - శ్చి - కాసతి

చందన్సు :- వసంత తిలక - ఉర్త వసంతతిలకా తథజాజగౌగః

త	థ	జ	జ	గగ
లల	ల	ల	ల	లల
తస్యాజ్ఞ	ద్వైపప	రిపాల	యతఃప్ర	కాంమే

మహేతి :- మహారాజా, కిముచ్యతే = ఏమి చెప్పును. సమానవృత్తేః
అసి = అందిరివల్ల సమాసముగా నుండవనితైనను, కస్యచిత్ = ఒక్కొక్కని పట్ల
క్వచిత్ ఏవ = ఒక్కొక్కప్పుడు మాత్రమే, తారామైత్రకమ్ = చక్షుఃప్రీతి యుండును.
వసిష్ఠులకు సీవల్ల అట్టిదున్నదనుట. [తారామైత్రకమ్ అనునది స్వజనమువలె అభింద
శృమనియు సహజమైత్రపరమనియు కొందరు పెద్దలు చెప్పుచున్నారు. తార అను పద
మునకు కసినిక, నక్షత్రము, వారిభార్య అని మూడర్థములు. (అక్షిపుత్ర్యాంచ నక్షత్రే
తారోర్తా వాలియోషితి). తారామైత్రకి నక్షత్రానుకూల్యము, చక్షుఃప్రీతి అను నర్థములు
ఇచ్చెచ్చినవి. సుగ్రీవునితో కాపురము చేయుచున్నను తార మనసు వారిదే యన్నట్లును
ఇచ్చట అర్థమును సమన్వయించుట ఇష్టార్థ కల్పవల్లిలో కన్పించుచున్నది.] తథాహి = అది
ఉచితమేకదా, తత్రభవాన్ = గౌరవార్హుడైన, సః = ఆ వసిష్ఠుడు.

సాధారణబ్ధితి :- రమూతాం సాధారణః గురుః భవన్ అపి [సః] తే
విశేషదృష్టిః. ఇందః కమ్ న ఆమోదయతి. పునః అన్య కుముదం సర్వస్వమ్.

సాధారణో రఘూణాం గురుర్భవన్నపి విశేషదృష్టిస్తే ।

నామోదయతి కమిందుః కుముదం పునరస్య సర్వస్వమ్ ॥ 16

దశరథః :- వామదేవ, మమ హి గురువచన శ్రవణ తృప్త్యామంకుశీకరోతి
శ్రోతృవృత్తి రింద్రియాంతరానుసారిణో హృదయ మహా
గజస్య, తన్న కించిదపరమవశిష్యతే.

అర్థము :- రఘూణామ్ = రఘువంశ ప్రభువులకు, సాధారణః = సర్వసాధా
రణుడైన, గురుః = గురువు, భవన్ అపి = అయియుండియును - అందరికిని తానే గురు
వై నప్పటికిని. సః = ఆ వసిష్ఠుడు, తే = సీపల్ల, విశేషదృష్టిః = ఆదరాతిశయము కలవాడు -
ప్రత్యేకదృష్టి కలవాడనుట. ఇందుః = చంద్రుడు, కమ్ = ఎవనిని, న ఆమోదయతి =
ఆనందింపజేయడు : పునః = కానీ, అస్య = ఆ చంద్రునికి, కుముదమ్ = కలువయే,
సర్వస్వమ్ = సమస్తమును - అదే నిధి వంటిది, దానిపై నే ప్రత్యేకాదరమనుట.

సంధులు :- సాధారణః + రఘు - ఉత్వాదేశ విసర్గ. గురుః + భవన్
రేఫాదేశ విసర్గ. భవన్ + అపి = అనునాసిత ద్విత్వసంధి. దృష్టిః + తే = సాదేశ విసర్గ.
న + ఆమోదయతి = సవర్ణదీర్ఘ.

భందస్సు :- ఆర్యావృత్తము. (చూ. ప్రథమ - 10)

క్రియ :- ముద సంసర్గే (జిచ్), వరస్మై, లట్, ప్రథమ. (అట్).

ఆమోదయతి - ఆమోదయతః - ఆమోదయన్తి

అలంకారము :- ప్రతివస్తుపమ. వాక్యయోరేకసామాన్యే ప్రతివస్తుప
మామతా. ఉపమానోపమేయవాక్యములలో ఆదరాతిశయము సమానధర్మము. అది భిన్న
పదములతో నిర్దేశింపబడినది.

వామదేవేతి :- వామదేవా : మమ = నాయొక్క, శ్రోతృవృత్తిః = శ్రవణ
వ్యాపారము (కర్త), ఇంద్రియాంతర + అనుసారిణః = ఇతరేంద్రియములవెంట
పరుగిడుచున్న, హృదయ = అంతరంగమనునట్టి, మహాగజస్య = మదపుటేనుగునకు,
గురువచన = వసిష్ఠుల ఆజ్ఞను, శ్రవణ = వినవలెననునట్టి, తృప్త్యామ్ = కోరికను, అంకుశీ
కరోతి = అంకుశముగా నుపయోగించుచున్నది. ఈ కోరికనే అంకుశముగా ఉపయోగించి

వామదేవః :- మహారాజ, నిశ్శేషమభిహితమ్. ఇమాం తు సర్వసందేశ
సంగ్రహకారికాం కారికామతిప్రయత్నేన భగవాన్ భవంత
మనుస్మరయతి.

దశరథః :- (సాదరమ్) అవహితోఽస్మి. కిమాజ్ఞాపయన్తి గురవః ?

వామదేవః :- హుతమిష్టం చ తప్తం చ ధర్మశ్చాయం కులస్య తే ।

గృహోత్పత్తినివర్తనే పూర్ణకామా యదర్థినః॥ 17

శ్రవణవ్యాపారము హృదయగణమును నియమించుచున్నదనుట. తత్ = అందుచే, అసరమ్ = మరిమొకటి, కించిత్ = కొంచెముకూడ, న + అపశ్యతే = లేదు. వసిష్ఠుల మాట వినుటకన్న మరిమొకపని లేనే లేదనుట.

మహారాజేతి :- దశరథమహారాజా : నిశ్శేషమ్ = పూర్తిగా, అభిహితమ్ = చెప్పబడినది. చెప్పవలసినదంతయు చెప్పితివనుట. లేదా - చెప్పవలసినదానిని ఇదిగో పూర్తిగా చెప్పితిట్లు వసిష్ఠులనాయు. సర్వసందేశ = సమస్త సందేశములయొక్క, సంగ్రహకారికామ్ = సంకలనరూపిణియైన, ఇమామ్ = ఈ, కారికామ్ = శ్లోకమును, భగవాన్ = వసిష్ఠులవారు, అతిప్రయత్నేన = మిక్కిలి పూనికతో, భవంతమ్ = నిన్ను, అనుస్మరయతి = గుర్తుచేయుచున్నారు - నీకు జ్ఞాపకము చేయుచున్నారనుట.

అవహిత ఇతి :- (సాదరమ్ - ఆదరముతో) అవహితః అస్మి = సావ దానుడ నైతిని. గురవః = మలగురువులు వసిష్ఠులు, కిమ్ అజ్ఞాపయన్తి = ఏమి అజ్ఞా పించుచున్నారు :

హుతమితి :- అర్చనః పూర్ణకామాః తే గృహాత్ ప్రతినివర్తన్తే (ఇతి) యత్ అయమ్ (ఏవ) తే కులస్య హుతమ్ ఇష్టమ్ చ తప్తం ధర్మశః.

అర్చము - అర్చనః = యాచకులు, పూర్ణకామాః = తీరినకోరికలు గలవారై తే = ఏమొక్క, గృహాత్ = భవనమునుండి, ప్రతినివర్తన్తే యత్ = తిరిగివెడలుచున్నారనుట యేదికలతో, అయమ్ ఏవ = ఇదియే, తే = ఏమొక్క, కులస్య = వంశమునకు హుతమ్ = పైశ్చర్యదాదికముగు హోమము, ఇష్టమ్ చ = అగ్నిష్టోమాదిక యాగమును,

దశరథః :- (సహర్షమ్) సుష్టు. శిరసి కృతమాచార్యవచనమ్. కించ—

అస్మద్గోత్ర మహత్తరః క్రతుభుజామద్యాయ మాద్యో రవి
ర్యజ్ఞానో వయమద్య తే భగవతీ భూరద్య రాజన్వతీ ।
అద్య స్వం బహుమన్యతే సహచరై రస్మాభిరాఖండలో
యేనై తావదరుంధతీపతిరపి స్వేనానుగృహ్లాతి నః॥

18

తప్తమ్ చ = చాంద్రాయణాదికమగు తపస్సును, ధర్మః చ = ప్రజాపాలనాదికమగు ధర్మమును. అర్థులను సంతోషపెట్టుటయే నీకు సమస్తము ననుట.

సమాసము :- పూర్ణః కామః యస్య నః - తే.

సంధులు :- ధర్మః + చ = శాదేశ విసర్గ, చ + అయమ్ - సవర్ణదీప్త.
కామః + యత్ = విసర్గలోప.

క్రియ :- వృతు (జిర్) వర్తనే. ఆత్మనే, లబ్. ప్రథమ. (ని - ఉపసర్గ)
వర్తతే - వర్తేతే - వర్తనే

భందస్సు :- పథ్యా వత్తము. (చూ. ప్రథమ - 3)

సుష్టుజితి :- (సహర్షమ్ = సంతోషముతో) సుష్టు = సోధు సోధు. ఆచార్య
వచనమ్ = వసిష్ఠుల మాట. శిరసికృతమ్ = అంగీకృతము. కించ = మరియు -

అస్మదితి :- క్రతుభుజామ్ అద్యః అయమ్ రవిః అద్య అస్మద్గోత్ర
మహత్తరః. తే వయమ్ అద్య యజ్ఞానః, భగవతీ భూః అద్య రాజన్వతీ. ఆఖండలః
సహచరైః ఆస్మాభిః స్వమ్ అద్య బహుమన్యతే. యేన. అరుంధతీపతిః ఏతావత్ నః
స్వేన అనుగృహ్లాతి.

అర్థము :- క్రతుభుజామ్ = హవిర్భోక్తలలో, (దేవతలలో) అద్యః =
మొదటివాడైన. అయమ్ = ఈ, రవిః = సూర్యుడు, అద్య = ఇప్పుడు. అస్మద్గోత్ర
మహత్తరః = మా వంశమునకు మూలపురుషుడైనాడు - సూర్యుడు మా వంశమునకు
మూలపురుషుడన్నది ఇప్పటికి సార్థకమైవదనుట; తే = ఆ (ప్రసిద్ధులమైన) వయమ్ =
మేము, అద్య = ఈనాడు, యజ్ఞానః = యజ్ఞము చేసినవారమైతిమి, మా యజ్ఞములు

వామదేవః :- రాజర్షే, సహజానుభావ గంభీరమహిమానో యూయమేవ
తాదృశాయ యశనే. వయం తు కేవలముపదేష్టారః.

నేటికి సఫలములైనవనుట. భగవత్ = పవిత్రురాలైన భూః = భూదేవి, అద్య =
నేడు. రాజన్వతీ = మంచి రాజు కలదయ్యెను. అఖండలః = దేవేంద్రుడు. సహచరైః =
స్నేహితులమైన. అస్మాభిః = మాచేత - మేము సహచరులుగా నుండుటచే, స్వమ్ = తనను
తాను. అద్య = నేడు. బహుమన్యతే = ధన్యుడుగా భావించును. యేన = ఇదియంతయు
ఎందువల్లననగా. అరుంధతీపతిః అపి = వసిష్ఠుడుతాడ. ఏతావత్ = (ఇప్పటికి) ఇట్లు. నః =
మమ్ము. స్వేన = తనకు తానుగా. అనుగృహ్ణోతి = అనుగ్రహించుచున్నాడు. (సురాజ్ఞి
దేశే రాజన్వానో - అమరము)

సమాసములు :- మమ గోత్రమ్ - అన్మద్గోత్రే మహత్తరః. క్రతుం
భునక్తీతి - క్రతుభక్ - తేషామ్. అరుంధత్యాః పతిః.

సంధులు :- అద్య + అయమ్. స్వేన + అను - సవర్ణదీర్ఘ. అద్యః +
రవిః. యజ్ఞానః + వయం. అఖండలః + యేన - ఉత్వాదేశ విసర్గ. రవిః + యజ్వ.
భూః + అద్య. సహచరైః + అస్మాభిః + అఖండలః. పతిః + అపి - రేఫాదేశ విసర్గ
సంధులు. యేన + ఏతావత్ - వృద్ధి.

క్రియ :- గ్రహణీ ఉపాదానే, పరస్మై. లట్, ప్రథమ. (అనూపసర్గకము)
గృహ్ణోతి - గృహ్ణీతః - గృహ్ణన్తి.

చందస్సు :- శార్దూల విక్రీడితము - మనజసతతగ.

రాజర్షే ఇతి :- ఓ రాజర్షీ! సహజానుభావ = సహజప్రభావముతో నేర్పడిన. గంభీర
మహిమానః = అగాధమగు మహత్త్వము కలవారైన, యూయమ్ ఏవ = మీరే,
తాదృశాయ = వసిష్ఠుల అనుగ్రహమును పొందుటవంటి. యశనే = కీర్తికై అర్చులనుట.
వయమ్ తు = మేమేమో. కేవలమ్ ఉపదేష్టారః = ఉపదేశకులము మాత్రమే.

ఉన్ముద్రయతీతి :- అశరన్నిశా నిశిత విస్తుపోఽపి తుషారకిరణః
కుముదాకరమ్ ఉన్ముద్రయతి హి. పునః సః భగవాన్ వసిష్ఠః ద్వితీయపరమేష్ఠీ
కిముచ్యతే :

ఉన్ముద్రయతి హి కుముదాకర

మశరన్నిశానిశాత నిస్తుషోఽపి తుషారకిరణః ।

స పునః కిముచ్యతే భగవాన్

ద్వితీయపరమేష్ఠి వసిష్ఠః॥ (కుముదాకరము)

19

అర్థము :- అశరన్నిశానిశాతనిస్తుషః అపి - అ + శరన్నిశా = శరద రాత్రిచేనైన, నిశాత = వాడిదనము, నిస్తుషః = నిరాపరణత్వములు లేనివాడైన అపి ను, (మొత్తమునకు నష్టతో సమానము). తుషారకిరణః = చంద్రుడు, (శరదృతు సహ కారము లేకపోయినను) కుముదాకరమ్ = కలువల సమూహమును (కొలనును), ఉన్ముద్రయతి హి = వికసింపజేయును గదా, పునః = మరి, సః = ఆ, భగవాన్ = మహానుభావుడగు, వసిష్ఠః = వసిష్ఠుడు, ద్వితీయపరమేష్ఠి = మరొకబ్రహ్మ, కిమ్ ఉచ్యతే = ఇత చెప్పెడిదేమి :

విశేషములు :- అనుకూల వాతావరణము లేకపోయినను చంద్రుడు కలువలను వికసింపజేయును. అట్టియెడ ద్వితీయపరమేష్ఠియగు వసిష్ఠుని శక్తికి అడ్డంకి యేముండును : కుముదాకరమును వికసింప జేయగలడనుట, కు అనగా భూమి, దాని మోదము కుముత్, దానికి ఆకరుడు - కుముదాకరుడు = దశరథుడు, శరత్తు అనగా సంవత్సరము, సంవత్సరములపాటు నిశలయందును మేల్కొనని ధ్యానమున నిమగ్నుడు - అశరన్నిశానిశాతనిస్తుషః, నిస్తుషుడనగా కల్మషరహితుడు, (ధాన్యత్వచి తుషః పుమాన్ అమరము) ఇట్లు వసిష్ఠునికి అన్వయము.

సమాసములు :- శరదః నిశా - శరన్నిశయా నిశాతశ్చాసౌ నిస్తుషశ్చ, స శరన్నిశా నిశాత నిస్తుషః, తుషారాంచితాః కిరణాః యస్య సః (మధ్యమ పదలోపి బహువ్రీహి) ద్వితీయశ్చాసౌ పరమేష్ఠి చ,

సంధులు :- ఉత్ + ముద్రయతి, శరత్ + నిశా - అనునానికాదేశ, కుముద + అకర - సవర్ణదీర్ఘ, నిస్తుషః + అపి - ఉత్వాదేశవిసర్గ - నిస్తుషో + అపి - పూర్వరూప.

అపిచ—

ఇదం వో యాజ్ఞానాముదితముదితం యత్కులమభూ
ద్యదిష్టం వా కుర్వన్నకృత సగరః పూర్తముదధిమ్ ।
అసౌ పూర్వేషాం తే సుచరితపతాకా యదమర

నవన్తీ కృత్సన్వయం త్రిభువనగురోస్తస్య విభవః॥ 20

క్రియ :- [1] నామధాతువు, లట్, ప్రథమ.

ముద్రయతి - ముద్రయతః - ముద్రయన్తి

[2] వచ పరిభాషణే, కర్మణి, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

ఉచ్యతే - ఉచ్యేతే - ఉచ్యంతే

చందస్సు :- కుముదాకరవృత్తము. [ముద్రాలంకారము] ఏకాదశఋత్యై
రష్టాదశశబ్దః క్రమాదుభాపాదౌ, తత్కుముదాకర వృత్తం చంద్రా తు దశాక్షరా యస్య.
మొదటిపాదమున పదునొకండు, రెండవపాదమున పదునెనిమిది, మూడు నాలుగు పాద
ములలో పదేసి అక్షరములుండును.

అపిచ = మరియు

ఇదమితి :- యాజ్ఞానామ్ వః ఇదం కులమ్ ఉదితముదితం యత్ అభూత్.
వా ఇష్టం కుర్వన్ సగరః ఉదధిం పూర్తమ్ యత్ అకృత, అసౌ అమరనవన్తీ తే
పూర్వేషాం సుచరిత పతాకా యత్, అయం కృత్సన్వయం త్రిభువనగురోః తస్య విభవః.

అర్థము :- యాజ్ఞానామ్=యజ్ఞకర్తలైన, వః=మీ పూర్వీకులయొక్క,
ఇదమ్=ఈ, కులమ్=వంశము, ఉదితముదితమ్ = సంభవించిన సంతోషములు కలది,
యత్ అభూత్=అయ్యైననగా, వా=మరియు, ఇష్టమ్=యజ్ఞమును, కుర్వన్=చేయుచు,
సగరః=సగరచక్రవర్తి, ఉదధిమ్=సముద్రమును, పూర్తమ్=త్రవ్వబడినదిగా, యత్
అకృత=చేసిననగా [త్రవ్విననగా], అసౌ=ఈ, అమరనవన్తీ=గంగానది, తే = నీ
యొక్క, పూర్వేషామ్=పూర్వీకులయొక్క, సుచరిత పతాకా యత్=కీర్తిపతాక అయ్యె
ననగా [యత్ అభూత్], అయమ్ = ఈ, కృత్సన్వయమ్ = సమస్తమును, త్రిభువన
గురోః = ముల్లోకములకును గురువైన, తస్య = ఆ వసిష్ఠునియొక్క, విభవః =
ప్రభావమే, [పూర్తంత్రిపు పూరితే స్యాత్ క్లిబం భాతాదికం మతమ్ - మేదిసి]

కించ—

కౌశికస్వీకృతస్యాపి యదాజ్ఞాతిక్రమాదభూత్ ।

త్రిశంకోరుపభోగాయ న ద్యౌరపి న భూరపి॥

21

సమాసములు :- ఉదితం చ తన్ముదితం చ. ఉదితం ముదితం యస్య తత్. సుచరితస్య పతాకా. అమరాణాం ప్రసవ స్తీ. త్రయాణాం భువనానాం సమాహారః. త్రిభువనస్య గురుః - తస్య.

సంధులు :- పః + యాజ్ఞానాం - ఉత్పాదేశవిసర్గ. కుర్వన్ + అకృత - అనునాసికద్విత్వ. కృత్స్నః + అయమ్ - ఉత్పాదేశవిసర్గ - కృత్స్నః + అయమ్ = పూర్వరూప. గురోః + తస్య - సాదేశవిసర్గసంధి.

క్రియలు :- [1] భూ సత్తాయామ్, లజ్, పరస్మై, ప్రథమ
అభూత్ - అభూతామ్ - అభూవన్.

[2] డు కృజ్ కరణే, ఆత్మనే, లజ్, ప్రథమ.
అకృత - అకృషాశామ్ - అకృషత్

చందస్సు :- శిఖరిణి. రసై రుద్రైశ్చిన్నా యమనసభలాగ శ్శిఖరిణి.

య మ న న భ లగ

ఇదంవో యాజ్ఞానా ముదిత ముదితం యత్కుల మభూత్

కించ = మరియు

కౌశికేతి :- యదాజ్ఞాతిక్రమాత్, కౌశిక స్వీకృతస్యాపి త్రిశంకోః ఉప
భోగాయ ద్యౌః అపి న అభూత్, భూరపి న అభూత్. [పథ్యావత్క్రము చందస్సు.
చూ. ప్రథమ - 3]

అర్థము :- యత్ = ఏ వసిష్ఠునియొక్క, అజ్ఞాతిక్రమాత్ = అజ్ఞోల్లంఘ
నమువలన, కౌశిక స్వీకృతస్య + అపి = విశ్వామిత్రునిచే ఆదరింపబడిన వాడై నప్పటి
కిని, త్రిశంకోః = త్రిశంకునకు [మీ వంశములోనివాడే అనుట], ఉపభోగాయ = నివాస
మునకై, ద్యౌః అపి = స్వర్గముకానీ, భూః అపి = భూలోకముగానీ, న అభూత్ = రాక

ప్రతీహారః :- జయతు జయతు దేవః. భగవాన్ కౌశికో ద్వారమధ్యాస్తే.

దశరథః :- (ససంభ్రమమ్) కిం కౌశికః :

వామదేవః :- అహం తముపేత్య శ్రాతేన విధినా పురస్కృత్య ప్రవేశ
యామి తపోనిధిమ్. (ఇతి ప్రతీహారేణ సహ నిష్క్రాంతః)

పోయెనో. సః వసిష్ఠః = అంతటివాడు వసిష్ఠుడని అన్వయము. త్రిశంకు స్వర్గము ప్రసీద్ధము.

సమాసములు :- కౌశికేన స్వీకృతః - తస్య. యస్య ఆజ్ఞాయా
అతిక్రమః - తస్మాత్.

సంధులు :- స్వీకృతస్య + అపి. ఆజ్ఞా + అతిక్రమాత్ - సవర్ణ
దీప్తు. త్రిశంకో + ఉపభోగాయ. ద్యౌః + అపి. భూః + అపి - రేఫాదేశ
విసర్గ.

విశేషము :- నానూచితస్య పాత్రస్య ప్రవేశో నిర్గమోఽపి వా.
పాత్రప్రవేశము నిర్గమనము సూచింపబడవలెనని నియమము. కౌశికపాత్ర ప్రవేశ
మిచట సూచింపబడినది. ఆతని కోరికను మన్నించుట ధర్మమని పూర్వరంగమును
సిద్ధము చేయుటగా వామదేవకృత వసిష్ఠ ప్రశంస సార్థకము.

జయత్వితి :- దేవః = మహారాజా. జయతు జయతు = జయించుగాక
జయించుగాక : భగవాన్ = మహానుభావుడైన. కౌశికః = విశ్వమిత్రుడు. ద్వారమ్
అధ్యాస్తే = గుమ్మములో నున్నాడు.

కిమితి :- (ససంభ్రమమ్=సంభ్రమముతో) కిమ్కౌశికః=విశ్వమిత్రుడా!

అహమితి :- అహమ్ = నేను. తమ్ = అ. తపోనిధిమ్ = తపస్విని.
ఉపేత్య = సమీపించి, శ్రాతేన = శ్రుతి సమ్మతమైన, విధినా = అర్ఘ్యపాద్యాదిక
క్రియతో. పురస్కృత్య = సమ్మానించి, ప్రవేశయామి = ఇటకు కొనితెత్తును.
(ఇతి = అని. ప్రతీహారేణ సహ = ద్వారపాలకునితోపాటు. నిష్క్రాంతః =
నిష్క్రమించెను.)

దశరథః :- (సహర్షమ్)

యః క్షత్రదేహం పరితక్య టంతై స్తపోమయైర్బ్రాహ్మణముచ్చకారః ।
పరోరణోభిః స్వగుణై రగాధః స గాధిపుత్రోఽపి గృహానుపై తి ॥ 22

య ఇతి :- (సహర్షమ్ = సంతోషముతో) యః తపోమయైః టంతైః
క్షత్రదేహమ్ పరితక్య బ్రాహ్మణమ్ ఉచ్చకారః, యః పరోరణోభిః స్వగుణైః
అగాధః, సః గాధిపుత్రః అపి, గృహాన్ ఉపై తి.

అర్థము :- యః = ఏ మహానుభావుడు, తపోమయైః = తపోరూపము
లైన, టంతైః = శాణములతో (తాలు పగుల్చు సాధనము - టంతః పాషాణ
దారణః - అమరము), క్షత్రదేహమ్ = క్షత్రియవంశజాతమగు తన శరీరమును,
పరితక్య = ఒలిచి - కృశింపజేసి, బ్రాహ్మణమ్ = బ్రాహ్మణజాతి శరీరముగా,
ఉచ్చకార = రూపొందించుకొనెనో, యః = ఏ మహిమాన్వితుడు, పరోరణోభిః =
రణోగుణమునకు అవలిపైన - ఇది తమోగుణమునకు నుపలక్షితము, స్వగుణైః =
తన గుణములతో, అగాధః = గంభీరమైనవాడో - లోతయినవాడో, సః = అటువంటి,
గాధిపుత్రః అపి = గాధితనూజుడైన విశ్వామిత్రుడు కూడ, గృహాన్ = మా గృహము
లను (మావంటివారిని) ఉపై తి = నమీపించుచున్నాడు, తానే ఇటుకు వచ్చుట విశేష
మని, (రజనః పరైః = రాజదంతాదిమసరమ్)

సంధులు :- టంతైః + తప - సాదేశవిసర్గ, తపః + మయ (ఓ)
రజన్ + భిన్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ, గుణైః + అగాధః - రేపాదేశవిసర్గ, సః +
గాధి - విసర్గలోప, పుత్రః + అపి - ఉత్వాదేశ విసర్గ - పుత్రో + అపి
పూర్వరూప, ఉప + ఏతి - వృద్ధి.

చందస్సు :- ఉపజాతి ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రల కలగలుపు.

త	త	జ	గగ	
ఽఽ ।	ఽఽ ।	। ఽఽ ।	ఽఽ	
యః క్షత్ర	దేహంప	రితక్య	టంతైః	(ఇంద్రవజ్ర)

జ	త	జ	గగ	
। ఽఽ ।	ఽఽ ।	। ఽఽ ।	ఽఽ	
తపోమ	యైర్బ్రాహ్మ	ణముచ్చ	కార	(ఉపేంద్రవజ్ర)

(తతఃప్రవిశతి వామదేవోపదిశ్యమానవర్తమా విశ్వామిత్రః)

విశ్వామిత్రః :- సఖే వామదేవ, త్వమధునైవ వసిష్ఠాశ్రమాదాగతోఽసి.
కచ్చిత్కుశలీ తావదరుంధతీనామ్నా పతివ్రతామయేన
జ్యోతిషా సహచరితథర్మా తత్రథవా నైత్రావరుణీ ?

వామదేవః :- విశేషేణ పునరద్య యాజ్యకులముపతిష్ఠమానే చిరంతన
ప్రణయిని కౌశికే.

విశ్వామిత్రః :- సఖే వామదేవ, చిరేణ దశరతో ద్రష్టవ్య ఇతి సర్వమనో
రథానాముపరి వర్తామహే.

(తతః = అంతట, వామదేవ = వామదేవునిచే, ఉపదిశ్యమాన = చూపింప
బడుచున్న, వర్తమా = మార్గము కలవాడై, విశ్వామిత్రుడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును.)

సఖేఽతి :- సఖే = మిత్రమా : వామదేవా : త్వమ్ = నీవు, అధునా
ఏవ = ఇటీవలనే, వసిష్ఠాశ్రమాత్ = వసిష్ఠుని ఆశ్రమమునుండి, ఆగతః అసి =
వచ్చితివిగదా : అరుంధతీనామ్నా = అరుంధతి అనుపేరుతో, పతివ్రతామయేన =
పతివ్రత్య రూపమైన, జ్యోతిషా = తేజఃపుంజముతో, సహచరితథర్మా = సహచ
రించు ధర్మముకలవాడును - (అరుంధతి సహధర్మచారిణిగా కలవాడనుట), తత్ర
థవాన్ = గౌరవార్హుడనైన, నైత్రావరుణీ = మిత్రావరుణుల విద్ధ వసిష్ఠుడు, కుశలీ
కచ్చిత్ = కుశలమేనా :

చిరేషేదేతి :- చిరంతన ప్రణయిని = చిరకాలముగా అప్తుడైన,
కౌశికే = విశ్వామిత్రుడు, యాజ్యకులమ్ = ఇక్ష్వాకు వంశమును గూర్చి, ఉపతిష్ఠ
మానే = రాగా, అద్య = ఈనాడు, విశేషేణ పునః = విశేషముగా కుశలి, తన
యజమానులను నీవు చూడవచ్చుట, వసిష్ఠునికి మరింత అనందదాయకమనుట,
(ప్రియసిహృది కౌశికే = ఇష్టుడును మిత్రుడనైన విశ్వామిత్రుడు - అని
పాఠాంతరము).

సఖేఽతి :- మిత్రమా : వామదేవా : చిరేణ = వెంటనే, దశరథః =

వామదేవః :- (సవినయమ్) భగవన్కుశికనందన. ధన్యః ఖల్వయం
రాజా సావిత్రో యమేవమనురుధ్యంతే భవంతోఽపి.

విశ్వామిత్రః :- సఖే, ధన్య ఏవాయమ్ :

నమన్నృపతిమండలీముకుటచంద్రికాదుర్దిన
స్ఫురచ్ఛరణ పల్లవ ప్రతిపదోత్తదోస్సంపదా ।

దశరథుడు, ద్రష్టవ్యః = చూడవలసినవాడు - వెంటనే మహారాజును నేను చూడ
వలెననుట. ఇతి = అందుచే, సర్వమనోరథానామ్ = అన్ని కోరికలకును, ఉపరి =
పైగా, వర్తామహే = నడుచుచున్నాము. వసిష్ఠుని సందర్శింపవలెనని మనసు పీకు
చున్నను దశరథ సందర్శనము అత్యవసరమై ముందుగా కావింపబడుచున్నదనుట.

భగవన్నితి :- (సవినయమ్ = వినయముగా) భగవన్ = మహాత్మా,
కుశికనందన = కౌశికా : సావిత్రః = సూర్యవంశ సంభవుడైన, అయమ్ = ఈ,
రాజా = దశరథుడు, ధన్యః ఖలు = చరితార్థుడుగదా : భవంతః అపి = మీవంటి
వారుకూడ, యమ్ = ఎవనిని, ఏవమ్ = ఇట్లు, అనురుధ్యంతే = సమ్మానించు
చున్నారో - న రాజా ధన్యః ఖలు అని అన్వయము.

ధన్యఇతి :- సఖుడా : అయమ్ = ఈ దశరథుడు, ధన్యః ఏవ =
నిజముగా ధన్యుడే.

నమదితి :- నమత్సంపదా అనేన తురగమేధ....దంతురా మేదిసి
సస్పజేతరామ్,

అర్థము :- నమత్ = మ్రొక్కుచున్న, నృపతిమండలీ = రాజనమూ
హము యొక్క, ముకుట = కిరీటములచేసైన, చంద్రికా = కాంతులతో, దుర్దిన =
పూర్తిగా కప్పివేయబడి, స్ఫురత్ = ఒప్పుచున్న, చరణపల్లవ = చిగురుటాకులవంటి
పాదములచే, ప్రతిపదోత్త = అడుగడుగునను ప్రకటింపబడిన - కంతోక్తిగా ప్రకటింప
బడిన, దోస్సంపదా = భుజపరాక్రమము కలవాడైన, అనేన = ఈ దశరథునిచే, తురగ
మేధ = అశ్వమేధయజ్ఞమునండు, ముత్త = విడువబడి, భ్రమత్ = నిరాతంకముగా నంచ
రించు, తురంగ = యాగాశ్వముయొక్క, ఖరచంద్రక = దెక్కుల యర్థచంద్రాకారపు
గుర్తులయొక్క, ప్రకర = సమూహముచే, దంతురా = ఎత్తుపల్లములు కలిదిగా -

అనేన సస్యజేతరాం తురగమేధము క్తభ్రమ
తురంగఖుర చంద్రక ప్రకర దంతురా మేదిసి॥

23

(పురోఽవలోక్య సహర్షమ్)

దెక్కల గుర్తులతో వ్యాఖ్యమైనదిగా, మేదిసి = భూమి, సస్యజేతరామ్ = మిక్కిలి కావింపబడినది. భూభాగమంతటను, గుర్తులు దట్టముగా పడిన వనుట, (మేఘాచ్ఛిన్నేఽహీ దుర్దినమ్ - అమరము).

సమాసములు :- సృపతీనాం మండరీ - నమస్తీ చ సా సృపతిమండరీ చ - నమన్నృపతిమండల్యాః ముకుటాః - ముకుటానాం చంద్రికాః - చంద్రికాభిః దుర్దినమ్ - చరణౌ పల్లవావివ - దుర్దినే స్ఫురంతౌ చరణపల్లవౌ - చరణపల్లవాభ్యాం ప్రతిపదమ్ ఉక్తా - దోష్టాః సంపత్. ప్రతిపదోక్తా దోస్సంపత్ యస్య సః - తేన. తురగమేధ ముక్తః - భ్రమంశ్చసౌ తురంగశ్చ - ముక్తశ్చసౌ భ్రమత్తురంగశ్చ - తురంగస్య ఖురాః. ఖురాణాం చంద్రకాః - అథవా ఖురశబ్దోఽత్ర లక్షణయా చిహ్నా - ఖురాః చంద్రకా ఇవ - చంద్రకాణాం ప్రకరః - ప్రకరేణ దంతురా.

సంధులు :- నమత్ + సృపతి - అనునాపికాదేశ. స్ఫురత్ + చరణ - శ్చుత్వ. దోః + సంపదా - సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- సృజ్ (శ్యన్) విసర్గే, అత్మనే, రిట్, ప్రథమ.

సస్యజే - సస్యజాతే - సస్యజేతే, (తిజంతాత్తర ప్రత్యయే కిమేత్తిజ వ్యయేశ్యాదినా అప్ప్రత్యయః, అనేన మహతీ కర్మసంపత్తిస్సూచితా - ఇష్టార్థ కల్పవర్తి.)

చందస్సు :- పృథ్వీ - జసౌ జనయతా పసుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీ గురుః.

అ	స	అ	స	య	లగ
1 0 1	1 1 0	1 0 1	1 1 0	1 0 0	1 0
తురంగ	ఖురచం	చ్రకప్ర	కరదం	తురామే	దిసి - 1-8

(పురః = ముందునకు, అవలోక్య = చూచి, సహర్షమ్ = అనందముతో)

చిరాదక్షోరాడ్యం శమయతి సమస్తాసురవధూ

కచాకృష్టిక్రీడాప్రసభ సుభగంభావుకభుజః ।

త్రిలోకీ జంఘాలోజ్వల సహజతేజా మనుకుల

ప్రసూతి స్ఫుత్రామ్నో విజయసహకృత్వా దశరథః॥

24

చిరాదితి :- సమస్తాసురవధూ....భుజః, త్రిలోకీ....తేజాః, సుత్రామ్నః
విజయసహకృత్వా, మనుకుల ప్రసూతిః, దశరథః, చిరాత్ అక్షోః శాడ్యం శమయతి.

అర్థము :- సమస్త = సమస్తమైన, అసురవధూ = రాక్షసాంగనల
యొక్క, కచ = సిగలను, అకృష్టి = పట్టి యీడ్చుటయనునట్టి, క్రీడా = ఆటయందు,
ప్రసభ = బలాత్కారముతో, సుభగంభావుక = ఆనందించునట్టి, భుజః = బాహువులు
కలవాడును, రాక్షసులను జంపి వారి శ్రీలను జుట్టుపట్టి యీడ్చెననుట, త్రిలోకీ =
ముల్లోకములకును, జంఘాల = వేగముగా వ్యాపించునట్టి, ఉజ్వల = ప్రకాశించునట్టి
సహజ = జన్మసిద్ధమైనట్టి, తేజాః = ప్రతాపము కలవాడును, సుత్రామ్నః = దేవేం
ద్రునికి, విజయ = యుద్ధవిజయములందు, సహకృత్వా = సహకారకుడును,
మనుకుల = మనువంశమునందు, ప్రసూతిః = జన్మించినవాడనైన, దశరథః =
దశరథుడు, చిరాత్ = చాలకాలము తరువాత, అక్షోః = నా కన్నుల యొక్క,
శాడ్యమ్ = జడిమను, శమయతి = తొలగించుచున్నాడు, దశరథుని చూచుటతో
నా నేత్రములు ఆనందముతో విప్పారుచున్నవనుట.

సమాసములు :- అసురాణాం వధ్యః - సమస్తాశ్చ తా అసురవధ్యః -
వధూనాం కచా - కచానా మాకృష్టిః - అకృష్టిరేవ క్రీడా - ప్రసభేణ సుభగం
భావుకా - క్రీడాయాం ప్రసభసుభగంభావుకౌ భుజౌయన్యసః, అసుభగస్సుభగౌ భవన్ -
సుభగంభావుకః - (భువఃభిష్టుచ్ భుకభావిత్యాదినా భుకభౌ), త్రయాణాం లోకా
నాం సమాహారః - త్రిలోక్యః జంఘాలమ్ - త్రిలోకీ జంఘాలంబ తదుజ్వలం
చ తత్ సహజంచ - త్రిలోకీ....సహజం తేజో యన్య సః, మనోఃకులమ్ - తురే
ప్రసూతిర్యన్య సః (వ్యధికరణ బహువ్రీహీ) విజయే సహకృతవాన్, (భూతాధికారే
సహేచేతి కృషః (వన్) క్వనిపి, హ్రస్వన్య కృతి పితి తుగితి తుగాగమః).

సఖే, వామదేవ, ఇయమనేన పీయూషతుషార శీకరాసార వర్షిణీ
సుజననంవాదకౌతుకమేఘలేఖా పౌరస్త్యేనేవ మరుతా లోకనాథేన
సహస్రశిఖరీక్రియతే.

వామదేవః :- భగవన్, అద్య ఖలు దిలీపకుల కుశల కర్మ కల్పలతానామ్
అంకురగ్రంథిభిరుదీర్యంతే కిసలయాని, యదత్రభవానపి
త్రిభువనసనాతనగురురేవమస్మై నరేంద్రాయ స్పృహయతి.

సంధులు :- అక్షోః + తాడ్యమ్ - రేపాదేశవిసర్గ, సమస్త + అనుర,
కచ + అత్పిష్టి - సవర్ణదీర్ఘ, ఉత్ + జ్వల - కృత్వసంది, సహజతేజాః + మనుకుల-
విసర్గలోప, సుత్రాష్టాః + విజయ - ఉత్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- శము ఉపశమే (జీచ్) పరస్మై, లట్, ప్రథమ.

శమయతి - శమయతః - శమయన్తి

చంద్రస్సు :- శిఖరిణీ, (చూ. ప్రథమ-1) రస్యై రుదైశ్చిన్నాయమ
నసభలాగః శిఖరిణీ, య-మ-న-స-భ-లగ. 1-6.

ఇయమితి :- మిత్రమా : వామదేవా : పీయూష = అమృతమనునట్టి,
తుషార = మంచయొక్క, శీకర = చిందువులయొక్క-మంచుచిందువుల, అసార =
ధారాపాతమును, వర్షిణీ = కురియనట్టి, ఇయమ్ = ఈ, సుజననంవాద = సజ్జన
సంభాషణరూపమైన, మేఘలేఖా = మేఘశ్రేణి, అనేన = ఈ, లోకనాథేన = ప్రభు
వగు దశరథునిచే, పౌరస్త్యేన = తూర్పుదిశకు నంబిందించిన, మరుతా = వాయు
వృత్, సహస్రశిఖరీ క్రియతే ఇవ = పేయకౌనలు కలదిగా చేయబడుచున్నట్లు (వర్తతే =
ఉన్నది) ఇంద్ర దశరథుల పరస్పర సంభాషణ కౌతుకము మేఘలేఖ, అది అమృత
వర్షిణీ, తూర్పుదిక్కునకు అధిపతియైన ఇంద్రుడు వర్షాదిదేవతయు, ఈ మేఘలేఖ
నాతడు సహస్రశిఖరముగా కురిపించు చున్నాడనుట, దశరథునితో నిచ్చలును సంభా
షించుటకు దేవేంద్రుడు ముచ్చటపడనని తాత్పర్యము.

భగవన్నితి :- భగవన్ = మహాత్మా : దిలీపకుల = దిలీపవంశముయొక్క,
(వాణిచేసిన) కుశంకర్మ = సత్కార్యములనునట్టి, కల్పలతానామ్ = కల్పవల్లికలకు,

(ఇతి పరిక్రమతః)

దశరథః :- (సహర్షం ససంభ్రమమాసనాదుత్థాయోపసృత్య చ) భగవన్,
కుశికనందన, ఐక్ష్వకః పంక్తిరథోఽయ మభివాదయతే.

విశ్వామిత్రః - స్వస్తి భవతే సపరివారాయ.

(ఇతి సర్వే యథోచితముపవిశన్తి)

దశరథః :- (సప్రశ్రయమ్) భగవన్విశ్వామిత్ర.

అంకురగ్రంథిభిః = గణుపులనుండి. కిసలయాని = చిగురాకులు, అద్య = ఈనాడు.
ఉదీర్యంతే ఖలు = బయల్పడుచున్నవి సుమా : ఆ కల్పలతలు నేడు చిగుర్పడుచున్న
వనుట. యత్ = ఎందువల్లననగా. త్రిభువన = ముల్లోకములకును, సనాతన
గురుః = చాలకాలముగా గురడవైన, అత్రభవాన్ అపి - నీవుకూడ, అస్మై =
ఈ, నరేంద్రాయ = దశరథునికై. స్పృహయతి = ముచ్చటపడుచున్నావు.

(ఇతి = అని, పరిక్రమతః = ముందుకు నడుతురు)

భగవన్నితి :- (సహర్షమ్ = సంతోషముతో, ససంభ్రమమ్ = సంభ్ర
మముతో, ఆసనాత్ = తన పీఠమునుండి, ఉత్థాయ = లేచి, చ = మరియు, ఉప
సృత్య = సమీపించి, భగవన్ = మహాత్మా, కుశికనందన = విశ్వామిత్రా : ఐక్ష్వకః =
ఇక్ష్వకువంశ ప్రభవుడైన, (దాండినాయనేత్యాది నిపాత) పంక్తిరథః = దశరథుడు,
అయమ్ = వీడే (ఇడిగో) అభివాదయతే = సమస్కరించుచున్నాడు.

స్వస్తితి :- సపరివారాయ = పరివార సహితుడవైన, భవతే = నీకొరకు,
స్వస్తి = శుభము - నీకు నీ పరివారమునకు శుభమనుట.

(ఇతి = అని, సర్వే = అందరును, యథోచితమ్ = తగురీతిని, ఉపవిశన్తి = కూర్చుందురు)

భగవన్నితి :- (సప్రశ్రయమ్ = సవినయముగా) భగవన్ = మహాత్మా :
విశ్వామిత్ర = విశ్వామిత్రుడా :

కచ్చితాంతరథాజాం భవతి పరిభవః కోఽపి శౌవాపదో వా
ప్రత్యూహేన క్రతూనాం న ఖలు మఖభుజో భుంజతే వా హవీంషి ।
కర్తుం వా కచ్చిదంతర్వసతి వసుమతీ దక్షిణస్సప్తతంతు
ర్యత్సంప్రాప్తోఽసి కిం వా రఘుకులతపసామీదృశోఽయం వివర్తః॥ 25

కచ్చిదితి :- కాంతరథాజాం కః అపి శౌవాపదః పరిభవః కచ్చిద్భవతి వా,
క్రతూనాం హవీంషి ప్రత్యూహేన మఖభుజః కచ్చిన్న భుంజతే వా, వసుమతీదక్షిణః
సప్తతంతుః కర్తుమ్ అంతః కచ్చిద్వసతి వా, రఘుకుల తపసామ్ అయమ్ వివర్తః
కిమ్ వా, యత్, సంప్రాప్తః అసి.

అర్థము :- కాంతరథాజామ్ = అరణ్యవాసులైన మీకు, కః అపి =
ఏదేని, శౌవాపదః = వ్యాఘ్రసంబంధమైన (క్రూరమృగములకు ఉపలక్షకము),
పరిభవః = అంతరాయము (తిరస్కారము), కచ్చిత్ భవతి వా = జరుగుచున్నదా,
(అట్టి పీడ లేదుకదా యనుట) క్రతూనామ్ = మీరుచేయు యజ్ఞముల యొక్క,
హవీంషి = పావిస్సులను, ప్రత్యూహేన = రాక్షసాదులచేతైన ఆశంకముతో,
మఖభుజః = దేవతలు, కచ్చిత్ న భుంజతే వా = స్వీకరించుటలేదా, రాక్షస సంహారముచేసి యుజ్జ్వలించుటయు చేయుదుననుట, వసుమతీదక్షిణః = భూమి దక్షిణగా కల,
సప్తతంతుః = యజ్ఞ విశేషము, కర్తుమ్ = చేయుటకు, అంతః = నీ మనస్సు (లో)
కచ్చిత్ వసతి వా = ఉన్నదా, అట్టి యజ్ఞమేదేని చేయగోరి భూమిపై వచ్చితివా యని,
రఘుకుల = రఘువంశముయొక్క, తపసామ్ = అనేక తపస్సులకు, అయమ్ =
ఇది, వివర్తః కిమ్ వా = పరిణామమా, తపస్సుల ఫలము నీ రాక అనుట, యత్ =
ఎందువల్లననగా, సంప్రాప్తః = ఇటువల వచ్చినవాడవు, అసి = అయ్యితివి కదా,
(సప్తతంతుర్ముఖః క్రతుః - అమరము).

సమాసములు :- కాంతరం భవతితి = కాంతరథాక్ - తేషామ్, కునః
వదమివ పదం యేషాంతే శ్వాపదాః (వ్యాఘ్రములు) - శ్వాపదస్య అయమ్ - శౌవాపదః,
మఖం భుంజే ఇతి - మఖభుక్ - తే, వసుమతీ దక్షిణ ఇవ యస్మిన్ సః -
వసుమతీదక్షిణః, రఘూణాం కులమ్ - రఘుకులస్య తపాంసి - తేషామ్.

విశ్వామిత్రః :- (విహస్య)

జనయతి త్వయి వీర దిశాం పతీనపి గృహాంగణమాత్రకుటుంబినః ।
రిపురితి శ్రుతిరేవ న వాస్తవీ ప్రతిభయోన్నతిరస్తు కుతస్తు నః॥ 26

విశేషము :- శ్రోత్రియుడు మన యింటికి వచ్చినచో పితృదేవతలు సంతోషింతురని - నందంతి పితరస్తస్య నృత్యంతి ప్రపితామహాః పితామహాశ్చ గాయంతి శ్రోత్రియే గృహమాగతే.

సంధులు :- కః + అపి, ప్రాప్తః + అపి - ఉత్పాదేశవిసర్గ - కో + అపి, ప్రాప్తో + అపి - పూర్వరూప. శౌవాపదః + వా, భుజః + భుంజతే. ఉత్పాదేశవిసర్గ. తంతుః + యతీ - రేపాదేశవిసర్గ, ఈదృశః + అయమ్ - ఈదృశో + అయమ్ - పూర్వరూప.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

భవతి - భవతః - భవన్తి

భుజ పాలనాభ్యవహారయోః, (భుతోఽనవనే) అత్మనే, లట్ ప్రథమ

భుంక్తే - భుంజాతే - భుంజతే

వస నివాసే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

వసతి - వసతః - వసన్తి

అనభువి - పరస్మై, లట్, మధ్యమ

అసి - స్థః - స్థ

చందస్సు :- స్రగ్ధర, మ్రచ్చైర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియతా
స్రగ్ధరా కీర్తితేయమ్ (1-7-7)

మ ర భ న య య య

లలల

లలల

లలల

లలల

లలల

లలల

లలల

కచ్చిత్కాం

తారభా

జాంభవ

తిపరి

భవఃకో

పిశావా

పదోవా

జనయతీతి :- (విహస్య = నవ్వి) వీర. త్వయి దిశాం పతీనపి గృహాంగణమాత్ర కుటుంబినః జనయతి (నతి) రిపురితి శ్రుతిరేవ న వాస్తవీ, నః ప్రతిభయోన్నతిః కుతః తు అస్తు.

అపిచ—

దత్తేంద్రాభయ విభ్రమాద్భుతభుజాసంభార గంభీరయా
త్వద్వృత్త్యా శిథిలీకృత స్త్రిభువనత్రాణాయ నారాయణః ।
అంతస్తోషతుషార సౌరభమయ శ్వాసానిలాపూరణ
ప్రాణోత్తుంగభుజంగతల్పమధునా తద్రేణ నిద్రాయతే॥

27

అర్థము :- పీర = మహాపీరుడా । త్వయి = నీవు. దిశామ్సతీన్ అపి = దిశ్చాలకులనుకూడ, గృహాంగణమాత్ర = నీ ముంగిటిలోనే, కుటుంబినః = కాపురముండు వారిగా, జనయతి (సతి) = చేయుచుండగా, రిపుఃఇతి = శత్రువు అనునట్టి శ్రుతిఃఏవ = పనికిడియే—శబ్దమే, న వా స్తవీ = అసత్యము, తు = మరింక, నః = మాకు, ప్రతిభయోన్నతిః = శత్రుభయాదిత్యము, కుతః అస్తు = ఎట్లుండును : ఉండనే ఉండదనుట.

సమాసములు :- గృహస్య అంగణమ్ - గృహాంగణమేవ - గృహాంగణమాత్రే కుటుంబినః. ప్రతిభయస్య ఉన్నతిః.

సంధులు :- గృహ + అంగణ - సవర్ణదీర్ఘ, రిపుః + ఇతి, శ్రుతిః + ఏవ, ఉన్నతిః + అస్తు - రేఫాదేశవిసర్గ, కుతః + తు - సాదేశవిసర్గ.

అపిచ :- మరియు.

దత్తేంద్ర :- దత్త = ఈయబడిన, ఇంద్ర = వానవుని కొఱతైన, అభయ = అభయమనునట్టి - దేవేంద్రునికి అభయమిచ్చుట యనునట్టి, విభ్రమ = విలాసము కలదై, అద్భుత = అశ్చర్యజనకమైన, భుజా = బాహువులయొక్క, సంభార = సామర్థ్యముకలదై, గంభీరయా = అగాధమైన, త్వత్ = నీయొక్క, వృత్త్యా = ప్రవర్తనతో, నారాయణః = విష్ణుమూర్తి, శ్రీభువన = ముల్లోకముల యొక్క త్రాణాయ = రక్షణముపట్ల, శిథిలీకృతః = మినహాయంపబడినవాడై - రక్షణభారము వదిలిపోవుటతో తెరిచినిపడి అనుట - అధునా = ఇప్పుడు, అంతస్తోష = లోపలి ఆనందముతో, తుషార = చల్లనైనవియు, సౌరభమయ = సుగంధముతో కూడినవియు

(7)

దశరథః :- (సవైలక్షస్మితమ్) భగవన్విశ్వామిత్ర. అభ్యమిత్రీణస్య
తత్రభవతః సునాసీరస్య నాసీరపూరకేణ పదాతివరమాణునా

నై న, శ్వాసానిల = ఊర్పుగాలులతో, ఆపూరణ = పుష్టినొందిన, ప్రాణ = ప్రాణ
వాయువుకలదై. ఉత్తుంగ = ఎత్తయిన, భుజంగతల్పమ్ = నాగపర్యంకమును -
ఆదిశేషుడు శ్రీహరి ఊర్పుగాలులతో బూరటిల్లెననుట. భద్రేణ = సుఖముగా, నిద్రా
యతే = నిద్రించుచున్నాడు - నాగపర్యంకమునందు నిద్రించు చున్నాడనుట.

(ఛందస్సు—శార్దూలము)

సమాసములు :- ఇంద్రాయ అభయమ్ - దత్తమింద్రాభయం యేన సః -
దత్తేంద్రా భయశ్చాసౌ విభ్రమశ్చ. దత్తేంద్రా భయవిభ్రమేణ అద్భుతః. భుజయోః
సంభారః - భుజాసంభారః. దత్తేంద్రాభయ విభ్రమాద్భుతశ్చాసౌ భుజాసంభారశ్చ.
తేన గంభీరా-తయా. తవ వృత్తిః-తయా. త్రిభువనస్య త్రాణాయ. అంతః ప్రదేశే
తోషః. తుషారాశ్చ తే సౌరభమయాః - అంతస్తోషేణ తుషార సౌరభమయాః -
తే చ శ్వాసానిలాశ్చ అనిలైః ఆపూరణం యేషాం తే ప్రాణాః. ప్రాణైః
ఉత్తుంగం చ తత్ భుజంగతల్పం చ - (భుజంగ ఏవ తల్పమ్)

విశేషము :- దత్తేంద్రాభయ దక్షిణాద్భుతభుజా సంభార గంభీరయా అని
పాఠాంతరము. అభయమనునట్టి దక్షిణతో అద్భుతమైన భుజా సంభారమని అన్వ
యము. లేదా కుడిచేయి అని కాని.

సంధులు :- ద త + ఇంద్ర. ప్రాణ + ఉత్తుంగ-గుణసంధి. ఇంద్ర +
అభయ, విభ్రమ + అద్భుత. శ్వాస + అనిల + ఆపూరణ - సవైలక్ష్య సంధులు.
కృతః + త్రిభువన, అంతః + తోష - సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- నిద్రాయతే - నిద్రావనివ ఆచరతి - లోహితాదిత్వాత్ క్యక్.
నిద్రాశబ్దో వృత్తివిషయయే నిద్రావతివ ర్తత ఇతితై యటః. ఆత్మనే, లబ్, ప్రభమ -
నిద్రాయతే - నిద్రాయేతే - నిద్రాయంతే.

భగవన్నితి :- (సవైలక్షస్మితమ్) - సిగ్గుతో కూడిన చిరునవ్వుతో)
భగవన్ = మహాత్మా. విశ్వామిత్ర = విశ్వామిత్రుడా. అభ్యమిత్రీణస్య =
శత్రువులపైకి దాడిపెడలుచున్నవాడును (యో గచ్ఛత్యలం విద్విషతః ప్రతి

మయాపి కదాచిదుద్భృతం ధన్వర్యన్మాలోఽయ మలీకలోక
ప్రవాదో భవంతమప్యాప్యాయయతి.

విశ్వామిత్రః :- (సోత్సాహస్మితమ్) సఖే,

తైర్గ్రీలోక్యాభయలగ్నతేన భవతా వీరేణ విస్మరిత

తజ్జీమూతముహూర్తమందనధనుః పాండిత్యమాఖండలః ।

సోఽభ్యమిత్రోఽభ్యమిత్రయోఽభ్యమిత్రీణః - అమరము, అభ్యమిత్రాచ్చ చ).
తత్రభవతః = గౌరవింపదగినవాడునైన నునాసీరన్య = దేవేంద్రునికి, నాసీర
పూరితేణ = సేనాగ్రభాగమున నిలిచినవాడును (నాసీరోఽగ్రగంతరి), పదాతి పరమా
ణునా = కాల్యలమునందు ఒక రేణువువంటివాడునైన, మయా అపి = నాచేతగూడ,
కదాచిత్ = ఒకప్పుడు, ధన్వః = పిల్లు, ఉద్భృతమ్ = ఎక్కు పెట్టుబడినది - ఇంద్ర
సేనలో ఒకరినై ఒకానొకప్పుడు ధనుస్సును ఎక్కు పెట్టితి ననుట, తన్మాతః =
అది కారణముగా కలదైన, అయమ్ = ఈ, అరీకలోకప్రవాదః = మిథ్యాప్రచారము -
దేవేంద్రునంతటివానికి నేనెదో గొప్పసహాయము చేసిననియు, మే మిరువురము
నెచ్చెలికాండ్ర మనియు - భవంతమ్ అపి = విన్నుకూడ, అప్యాయయతి =
సంతోషపెట్టుచున్నది.

సఖేర్షితి :- (సోత్సాహస్మితమ్ = ఉత్సాహముతో కూడిన చిలునవ్వుతో)
సఖే = మిత్రమా ।

తైర్గ్రీలోక్యైర్భయలగ్నతేన వీరేణ భవతా అఖండలః,
తజ్జీమూత ముహూర్తమందనధనుః పాండిత్యమ్, విస్మరితః, కింఛ, అజగ్రసమభార్పి
తేన హవిషో సంపుల్లమౌసోల్లసత్సర్వాంగిణవరీణిస్త నయనవ్యూహః కథమ్
వర్తతే.

అర్థము :- తైర్గ్రీలోక్యైర్భయ = ముల్లోకములకును, అభయ = రక్షణము
కల్పించుటయందు, లగ్నతేన = నిమగ్నుడవును, (స్మర్లగ్నకాః ప్రతిభవః -
అమరము) రక్షణప్రదాతవనుట, వీరేణ = మహావీరుడవునైన, భవతా = నీదేత,
అఖండలః = దేవేంద్రుడు, తత్ = ఆ (మాత్రపు) జీమూత = మేఘములకు.

కించాజస్రమభార్పితేన హవిషా సంపుల్ల మాంసోల్లస
త్సర్వాంగీణ వశీ విలుప్తనయనవ్యాహః కథం వర్తతే॥

28

ముహూర్త = స్వల్పకాలము, మండన = అలంకారమై తగు, ధనుఃపాండిత్యమ్ = విలువిద్యను, విస్మరితః = మరపింపజేయబడినాడు — మేఘములకు అలంకార ప్రాయముగా నుండునది ఇంద్రధనుస్సు, ధనుస్సును ప్రయోగింపవలసిన అవసరము లేకుండజేసి ఇంద్రుడా విద్యను మరచిపోవునట్లు నీవు చేసితివనుట, కిమ్చ = మరియు, అజస్ర = ఎల్లప్పుడును, మఖ = యజ్ఞములయందు, అర్పితేన = సమర్పింపబడిన, హవిషా = హవిస్సుతో - నీవు నిరంతరము యజ్ఞములు చేయుచు హవిస్సులు సమర్పించుటచేత, సంపుల్ల = వృద్ధిచెందిన, మాంస = మాంసముతో, ఉల్లసత్ = అతిశయించి ప్రేలుచున్నదియు, సర్వాంగీణ = సర్వాంగవ్యాప్తములునైన వశీ = స్థూలత్వముచేనైన ముడతలతో, విలుప్త = కప్పిపేయబడిన, నయన వ్యాహః = నేత్రసహస్రము కలివాడై, ఆ ఇంద్రుడు— కథమ్ వర్తతే = ఎట్లున్నాడో, లావెక్కి ఆయాసపడుచుండుననుట - కన్నుగానకున్నాడనియు, (కూర్బాలము)

సమాసములు :- త్రయో రోకాః - స్వార్థే ష్యచ్ - త్రైలోక్యస్య అభయమ్ - త్రైలోక్యభయే లగ్నకః - తేన, తీమూతానాం ముహూర్తమండనం చ తద్ధనుశ్చ - ధనుషః పాండిత్యమ్ - తచ్చతీమూత... పాండిత్యమ్ - తత్. మఖేషు అర్పితమ్ - అజస్రం మభార్పితమ్ - తేన, సంపుల్లం చ తత్ మాంసం చ - సంపుల్ల మాంసేన ఉల్లసంత్యః - సర్వాంగీణాశ్చ తా వశ్యశ్చ - ఉల్లసంత్యశ్చ తా సర్వాంగీణ వశ్యశ్చ - నయనానాం వ్యాహః - వశీః విలుప్తః - వశీవిలుప్తః నయనవ్యాహః యస్య సః.

సంధులు :- త్రైలోక్య + అభయ, చ + అజస్రమఖ + అర్పితేన, సర్వ + అంగీణ - సవర్ణదీర్ఘ, విస్మరితః + తత్ - సాదేశవిసర్గ, తత్ + తీమూత - శ్చుత్వసంధి, మాంస + ఉల్లసత్ - గుణసంధి, ఉత్ + లసత్ - లాదేశసంధి.

క్రియ :- పృతువర్తనే, ఆత్మనే, అట్, ప్రథమ, వర్తతే - వర్తతే - వర్తనే.

సామదేవః :- మహారాజ, భూకాశ్యప, యథాహ భగవాన్ కాశికః.

స్వయమనేకథా సుధర్మాయామధ్యక్షీకృత మహా మపి
బ్రహ్మి—

త్వయ్యర్థాసనభాజి కిన్నరగణోద్గతై ర్భవద్విక్రమై
రంతస్సంభృత మత్సరోఽపి భగవానాకారగుప్తౌ కృతః ।

మహారాజేతి :- మహారాజా : (భూకాశ్యపా : — భూకాశ్యపుడను
మాట దశరథునికి నామాంతరమని రుచిపతి వ్యాఖ్య) కాశ్యపుని కుమారుడు —
కాశ్యపుడు = దేవేంద్రుడు. భూకాశ్యప = భూలోకదేవేంద్రుడు : భగవాన్ =
మహాత్ముడగు. కాశికః = విశ్వామిత్రుడు. యథా అహ = పరికినట్లే - ఆ మాట
సత్యమనుట. స్వయమ్ = నాయంతట నేనుగా. అనేకథా = బహు విధము
లుగా. సుధర్మాయామ్ = ఇంద్రసభ సుధర్మయందు అధ్యక్షీకృతమ్ = ప్రత్యక్ష
ముగా చూచినవిషయమును, అహమపి = నేనుకూడ - ఈ సందర్భమున, బ్రహ్మి =
పల్కుచున్నాను

త్వయ్యూతి :- త్వయి అర్థాసనభాజి. కిన్నరగణోద్గతై : భవద్విక్రమైః,
అంతస్సంభృతమత్సరః, భగవాన్, అకారగుప్తౌ కృతః ఉన్మీలత్...తాప్రైః విలోచనైః
అఖండలః అనందమ్ ఏవ అభినయతి.

అర్థము :- త్వయి = నీవు. అర్థాసనభాజి = (సుధర్మలో) అర్థసింహా
సనమున ప్రకాశించుచుండగా. కిన్నరగణ = కిన్నరులను దేశతల సమూహముచే,
ఉద్గతైః = గొంతెత్తి కొనియాడబడుచున్న. భవత్ = నీయొక్క, విక్రమైః =
పరాక్రమ కథా విశేషములతో. అంతస్సంభృత = హృదయములో పొడసూపిన,
మత్సరః = అసూయకలవాడై. భగవాన్ = దేవేంద్రుడు. అకారగుప్తౌ = ఆకార
గోపనమునందు - ఈర్ష్యాభావము పైకి కన్పించకుండ కాపాడుకొనుటయందు. కృతః =
కృతకృత్యుడై. ఉన్మీలత్ = విరిచిపెందుచున్న. భవదీయ = నీయొక్క. దక్షిణభుజా =
కుడిభుజము నందలి. లోమాండ = పులకలచే. విద్య = గ్రుచ్చబడి - పులకాంకు
రములు పొడుచుకొని యనుట. ఉర్భరత్ = ఉబుకుచున్న. తాప్రైః = కన్నీరు

ఉన్మీలద్భవదీయ దక్షిణ భుజారోమాంచ విద్వోచ్చర

దాప్తైప్పరేవ విలోచనై రభినయత్యానంద మాఖండలః॥ 29

దశరథః :- (సస్మితమ్) వామదేవ, త్వమపి భగవంతం గాధినందన మను
ప్రపిష్టోఽసి.

ఏతస్మై సమరాంగణప్రణయినే త్త్వేత కః ప్రజ్వల
ద్దంభోః? ద్యుతిమండలోద్భటభుజ స్తంభాయ జంభారయే ।

కలపై న, విలోచనైః = నేత్రములతో, అఖండలః = దేవేంద్రుడు, అనందమ్
ఏవ = అనందమునే, అభినయతి = నటించుచున్నాడు. (శార్దూలము)

సమాసములు :- అర్ధాసనే భాజిత ఇత్యర్ధాసనభాత్ - తస్మిన్, కిన్న
రాణాం గణః - గణేన ఉద్గీతః - తైః, భవతః విక్రమః - తైః, అంతః సంభృతః
యస్య మత్సరః సః, ఆకారస్య గుప్తిః - తస్యామ్.

సంధులు :- త్వయి + అర్ధ, అభినయతి + అనందమ్ - యదాదేశ.
అర్ధ + అసన - సవర్ణదీర్ఘ, గణ + ఉద్గీత, విద్ధ + ఉచ్చరత్ - గుణనంది, గీతైః +
భవత్, విక్రమైః + అంతః, దాప్తైః + ఏవ, విలోచనైః + అభినయతి - రేపాదేశ
విసర్గ, అంతః + సంభృత - సాదేశవిసర్గ, మత్సరః + అపి - ఉత్వాదేశవిసర్గ,
మత్సరో + అపి - పూర్వరూప, ఉత్ + చరత్ - శ్చుత్వసంది.

క్రియ :- ణీష్ ప్రాపణే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ,

నయతి - నయతః - నయన్తి

వామదేవేతి :- (సస్మితమ్ = చిరునవ్వుతో) వామదేవా ! త్వమ్ అపి =
నీవుకూడ, భగవంతమ్ = మహానుభావుడైన, గాధినందనమ్ = విశ్వామిత్రుని పక్షి
మును, అనుప్రవిష్టః = ప్రవేశించినవాడవు, అసి = అయ్యితివా !

ఏతస్మా ఇతి :- సమరాంగణప్రణయినే, ప్రజ్వలద్దంభోః? ద్యుతి మండ
లోద్భట భుజ స్తంభాయ, ఏతస్మై, జంభారయే కః త్త్వేత ? ఏషః నిర్యద్భిః రోష
దహవత్క్యోతిః స్ఫులింగైః ఇవ రజ్యద్భిః స్వైః రక్షితైః, అపి అగ్నేయమ్ అత్తమ్
ద్విషామ్ సమతనోత్.

నిర్యద్ధిర్పహిరేష రోషదహనశ్యోతిఃస్ఫులింగై రివ

వై రజ్యద్ధిరపీక్షదైః సమతనోదాగ్నేయమత్రం ద్విషామ్॥ 30

అర్థము :- సమరాంగణప్రణయనే = యద్ధరంగమున నుత్పకుడై నిలిచినవాడను. ప్రజ్వలత్ = ప్రకళించుచున్న. దంభోశి = సజ్జాయుధముయొక్క, ద్యుతిమండలం = మోలించుల కాంతి పృథములతో. ఉద్భట = భీరవమైన, భుజస్తంభాయ = స్తంభములవంటి భుజావళు ఉత్తినవాడైన, ఏతస్మై = ఈ (ప్రసక్తుడైన) జంభాదే = శేషేంద్రునికై. ఏష = ఎవడు. తిష్ఠేత = ఎదురుపడగలడు - ఎదురు నిల్చువాడెవడను లేడునుట. ఏషః = ఈ జంభాది. నిర్యద్ధిః = బయల్పెడలుచున్న. రోష = కోపముననట్టి. దహన = అగ్నియొక్క. శ్యోతిఃస్ఫులింగైః ఇవ = కాంతిలములతోవలె - బయల్పెడలుచున్న రోషిగ్ని రజములతోవలె. రజ్యద్ధిః = కల్పెలగుచున్న. వైః = తనయొక్క. పీక్షదైః అపి = కన్నులతోకూడ, అగ్నేయమ్ అత్తమ్ = అగ్నియాత్తమును. ద్విషామ్ = శత్రువులకు. సమతనోత్ = ఉత్పించెను. ఉనుద్భతోనే కాది చావులతో కూడి ననుట. (కావ్యాలము)

సమరాంగణప్రణయ (సమరాంగణస్య-వా) తస్మై ప్రజ్వలంశ్చాగ్ని దంభోశి - ద్యుతీనాం మండలః - దంభోశిః ద్యుతిమండలః - శేష ఉద్భట - ఉగ్ర స్థులదాహవ - ఉద్భటో భుజస్తంభో యశ్య సః - తస్మై రోషః ఏష దహనః - శ్యోతిఃస్ఫులింగైః - రోషదహనశ్య శ్యోతిః స్ఫులింగైః - వై.

సంక్షేపము :- జంభా + అది అపి + ఈక్షదైః సమర + అంగణ - నిర్యద్ధిః. ద్యుతిమండలం + ఉద్భట - గుణ. నిర్యద్ధిః + బహిః + ఏషః, స్ఫులింగైః + ఇవ. రజ్యద్ధిః + అపి - రేపాదేః. ఏషః + రోష. వైః + రజ్యద్ధిః - ముద్భతోః.

క్రియ :- (1) ప్లాగతివివృత్తై (ప్రకాశనశ్చేయాయోశ్చేతి అత్మనే) పిడిలిక్ ప్రథమ. తిష్ఠేత - తిష్ఠేయాశామ్ - తిష్ఠేరన్
(2) తనుజాః పస్తావే. పరస్మై. లట్. ప్రథమ సమ్ + అతనోత్ - అతనుశామ్ - అతన్వన్.

విశ్వామిత్రః :- (సగౌరవం దశరథబాహుమాస్పృశన్) రాజర్షే. వసిష్ఠశిష్యః

సంవృత్తోఽయం యది తవ భుజచ్ఛాయయా సంప్రతీంద్రో

నిర్విఘ్నశ్రీరియ మభినవా కీదృశీ తే ప్రశస్తిః ।

ఇఙ్ష్యకూఱాం లిఖితపఠితా స్వర్వదూగండపీఠ

క్రీడాపత్తప్రకరమకరీపాశుపాల్యం హి వృత్తిః॥

81

రాజర్షేఽభితి :- (సగౌరవమ్ = గౌరవముతో. దశరథబాహుమ్ = దశరథుని బుజమును, ఆస్పృశన్ = స్పృశించుచు) రాజర్షే = రాజర్షి, వసిష్ఠశిష్యః = వసిష్ఠుని శిష్యుడా :

సంవృత్తభితి :- తవ భుజచ్ఛాయయా సంప్రతి అయమ్ ఇంద్రః నిర్విఘ్నశ్రీః సంవృత్తః యది, ఇయం ప్రశస్తిః తే కీదృశీ అభినవా : స్వర్వదూగండపీఠక్రీడా పత్తప్రకరమకరీ పాశుపాల్యం వృత్తిః ఇఙ్ష్యకూఱాం లిఖితపఠితా హి.

అర్థము :- తవ = నీయొక్క, భుజచ్ఛాయయా = బాహువుల నీడతో నీ బలపరాక్రమములు సంరక్షణగా అనుట, సంప్రతి = ఇప్పుడు, అయమ్ = (ప్రసక్తుడైన) ఈ, ఇంద్రః = వాసవుడు, నిర్విఘ్నశ్రీః = బాధలులేని సిరికలవాడు. తన సిరికి రాక్షసాది కృతమగు పీడలేనివాడనుట. సంవృత్తః యది = అయినాడన్నచో ఇయమ్ = ఈ, ప్రశస్తిః = యశస్సు-కీర్తి. తే = నీకు, కీదృశీ అభినవా = ఎట్లు క్రొత్తది : క్రొత్తది కానేకా దనుట, స్వర్వదూ = అమరకాంతల యొక్క, గండపీఠ = వికాలమగు చెక్కిళ్లల యందలి, క్రీడాపత్తప్రకర = మకరికా పత్రములయొక్క సమూహము నందలి, మకరీ = మొసళ్లయొక్క, పాశుపాల్యమ్ = సంరక్షణమనునట్టి, వృత్తిః = వ్యాపారము, ఇఙ్ష్యకూఱామ్ = రఘువంశీయులకు, లిఖితపఠితా హి = అభ్యస్త విద్యకదా :

విశేషములు :- రంగులతో (మొసళ్లను) చెక్కిళ్లపై లిఖించుకొనుట మగనాండ్రకు ఒక విలాసము. ఇవే మకరికాపత్రములు. దానిని సంరక్షించుట యనగా వారి భర్తలను కాపాడుటయని యర్థము. పర్యాయోక్తం హి గమ్యస్య పదో భంగ్యంతరాశ్రయమ్ నమస్తస్మై కృతా యేన ముధా రాహువధూకుచౌ. పర్యాయోక్తి

దశరథః :- భగవన్సర్వాద్యుత్తనిధే. భవంతమనుగంతు ముక్తి ప్రత్యుక్తి
కయా తే వయమ్. ఏవం కిల త్రిశంకు సంకీర్తనోపాఖ్యాన
పారద్యుక్వానః పౌరాణికాః కథయన్తి—

అలంకారము లిహత పరితా అనునది లోకోక్తి. వ్రాసి చదివినది లొంగినట్లుగా ఏపని
నేని అనామోసముగా అందిముగా చేయుట అనునర్థమున ఈ సమాసమును ఉపయో
గింతురు. తేజతలను కాపొముట నీకేకాదు నీవంశీయులకే కూనువిద్య యనుట. ఇట్లు
కూడామ్ - తత్రాధిపః అనునర్థమున లోకదాట్టనపదాత్ అని విధింపబడిన అట్ ప్రత్యయ
మునను బహుత్వమున లుక్కు.

సమాసములు :- ఓజయోః కాయా - తయా. నిర్విఘ్నా శ్రీర్యన్య సః
రిధితా చసా పరితా చ. గంధాః పీతా ఇవ - స్వర్వమానాం గంధపీతాః - క్రీడాపత్రాదాం
ప్రదితః - స్వర్వదాగంధపీతానాం క్రీడాపత్రప్రదితః - తన్య మకర్యః - మకరీదాం పాశు
పాల్యమ్ - పశుపాలన్యదాః - విత్త వా - పాశుపాల్యమ్ - బ్రాహ్మదాదిత్వాత్ ష్యణ్.

సంధులు :- సంస్కృతః | అయమ్ - ఉత్పాదేశవిసర్గ - సంవృత్త +
అయమ్ = పూర్వదాః. ఓజ + కాయయా - తుగాగమ. సంప్రతి + ఇంద్రః - సవర్ణ
క్తి. ఇంద్రః + నిర్విఘ్నః = ఉత్పాదేశవిసర్గ. శ్రీ + ఇయమ్ = రేపాదేశవిసర్గ.

భువదస్య :- మందాక్రాంత. మందాక్రాంతా జలదిషడగైః మౌ నత
తాన్మదా దేత. ము...న త...గగ. (1-4-8)

మ	క	న	త	త	గగ
లలల	లలల	లలల	లలల	లలల	లల
సంస్కృత	యలద్యుది	రివభ	బద్ధయ	యాసంప్ర	తీంద్రో

భగవన్స్మృతి :- భగవన్ = మహాత్మా : సర్వాద్యుత్తనిధే = అద్యుత
మొలకు విధానమా : ఉక్తిప్రత్యుక్తిరయా = సంభాషణ దాతుర్యముతో. భవంతమ్
= మమ్ము. అనుగౌరవమ్ = అనుకరించుటకు - నరిపోయటకు. తే వయమ్ =
మేమెవ్వరిము : - తాలమొడుట. త్రిశంకు = త్రిశంకునియొక్క. సంకీర్తన =
స్తుతితోకూడిన. ఉపాఖ్యాన = గాథయొక్క. పారద్యుక్వానః = పారంగతులైన.

త్రాసోత్కంపత్రిదశపరిషన్నాశి మాణిక్యమాలా
జాలాదిత్యప్రకర కిరణస్మేర పాదారవిందే ।

ప్రాచీమేతాం భువనరచనామన్యథా నిర్మిమాణే

కార్పణ్యోక్తి స్వయి రచితవానంతరాయం మహేంద్రః॥

32

పౌరాణికాః = పురాణప్రవాచకులు - త్రిశంకు వృత్తాంతమును బాగుగా నెరిగిన
పౌరాణికు అనుట, ఏతమ్ = ఇట్లు, కథయంతిరి = చెప్పుచున్నారునుమా ।

త్రాసేతి :- త్రాసోత్కంప పాదారవిందే, ఏతాం ప్రాచీం భువన
రచనామ్ అన్యథా నిర్మిమాణే (సతి) త్వయి మహేంద్రః కార్పణ్యోక్తిః అంత
రాయమ్ రచితవాన్.

అర్థము:- త్రాస = భయముతో, ఉత్కంప = గడగడ లాడుచున్న.
త్రిదశపరిషత్ = దేవతాసమూహముయొక్క, మౌళి = కిరీటములందలి, మాణిక్య
మాలా = మాణిక్యములవరుస యనునట్టి, జాలాదిత్యప్రకర = జాలసూర్యబింబముల
యొక్క, కిరణ = కాంతులతో, స్మేర = వికాసము పొందిన, పాదారవిందే =
పాదపద్మములు కలవాడవై, ఏతామ్ = ఈ, ప్రాచీమ్ = పురాతనమైన, భువన
రచనామ్ = లోకసృష్టిని, అన్యథా = మరొకవిధముగా, నిర్మిమాణే (సతి) = నిర్మింప
బూనుకొనగా, త్వయి = నీపట్ల, మహేంద్రః = దేవేంద్రుడు, కార్పణ్యోక్తిః =
దీనాలాపములను, అంతరాయమ్ = విఘ్నముగా, రచితవాన్ = రచించెను.
ఇంద్రుడువచ్చి బ్రతిమాలుకొనెను కావున అగితివి కానీ లేకున్న మరొక సృష్టిని
నీవు చేసియే యుందువనుట.

సమాసములు :- త్రాసేన ఉత్కంపా - త్రిదశానాం పరిషత్ - త్రాసోత్కం
పా చ సా త్రిదశపరిషచ్చ - పరిషదః మౌళయః - మాణిక్యనాం మాలా - మౌళిషు
విద్యమానా మాణిక్యమాలా - జాలాదిత్యనాం ప్రకరః - మాణిక్యమాలై చ జాలాదిత్య
ప్రకరః - తస్య కిరణాః - కిరణైః స్మేరమ్ - పాదమరవిందమివ - కిరణస్మేరమ్ -
పాదారవిందం యస్య సః - తస్మిన్, భువనస్య రచనా - తామ్, మహేంద్రాసౌ ఇంద్రశ్చ.

సంధులు :- త్రాస + ఉత్కంప, మహా + ఇంద్రః - కార్పణ్య + ఉక్తిః -
గుణసంధి, పరిషత్ + మౌళి - అనునాసికాదేశ, జాల + అదిత్య, పాద + అరవింద -
సవర్ణ దీర్ఘ, ఉక్తిః + త్వయి - సాదేశవిసర్గ.

(విహస్య)

జవాదారాద్ధృం త్వాముపనమతి వర్గే దివిషదా
మపవ్యన్తి మందై రజని రథహంసై : కమలభూః ।
నియద్యామో టిహ్వం న తవ చరితేభ్యః కిముత తే
సుదా సక్రీనీనామతిపతతి వాచా మవసరః॥

33

చందస్సు :- మందాక్రాంత, మథనతతగగ, (1-4-6)

అలంకారము :- మూర్తికమాలలే కాలాదిత్యప్రకరమనియు, కాంతులే
కిరణములనియు అనుభూతాద్రూప్యరూపము. విషయ్యభేదతాద్రూప్యరంజనం విష
య్య యద్రూపం తత్ప్రదాదిత్య స్యానత్వానుభయోక్తిః ॥

(విహస్య=నవ్వు)

జవాదితి :- త్వామ్ అర్ఘ్యమ్ దివిషదాం వర్గే జవాత్ ఉపనమతి (నతి).
కమలభూః మందైః రథహంసైః అపవ్యన్తి అజని. తవ చరితేభ్యః టిహ్వం న నియ
ద్యామః. కిముత సుదా సక్రీనీనాం తే వాచామ్ అవసరః అతిపతతి.

అర్థము :- త్వామ్=నిన్ను. అర్ఘ్యమ్=బ్రతిమాలుకొనుటకు. దివిషదాం
వర్గే=దేవతల సమూహము. జవాత్=వేగముగా. ఉపనమతి=సమీపించుచుండగా. కమల
భూః=గ్రహా, మందైః=నన్నుదిగా నడుచునట్టి. రథహంసైః=తన రథవాహనము
లగు హంసలచే. అపవ్యన్తి=చిరంబు పట్టుకొనినవాడు - వేగముగా నడువకున్నవే యని
ప్రారాధించినవాడుగా. అజని=అయ్యెను. తవ=నీయొక్క. చరితేభ్యః=ఈ పురాణ
గాథలనుంగి. టిహ్వమ్=ఈ నాల్గవను. న నియద్యామః=నిలువరించలేము - ఇంకను
వర్తింపవలసినదే యున్నది. కిముత=కాసీ. సుదా సక్రీనీనామ్=అమృతము వర్షించున
వైన - అమృతోఃమమృత్తిన, తే=నీయొక్క. వాచామ్=వాక్కులకు. అవసరః=సమ
యము. అతిపతతి=అతీక్రమించును. నామాటలతోనే సరిపోయినచో నీవాగమృతమును
గ్రోలుటకు నిమయుముందిదని నా టిహ్వను నిలువరించుకొనుచున్నాననుట. (కిముతాతి
శయే ప్రశ్నీ పరిచ్ఛేదపి ప్రయుజ్యతే - విశ్వః)

(అంజలిం బద్ధ్వా) భగవన్, ప్రసీద తావత్. ఉత్తరోత్తరేషాం మహోత్స
వానాం కదాచిదపి న తృప్యంతి పుంసాం హృదయాని, యదియం త్వదుప
స్థాన సులభ సంభావనాతిప్రసంగ సంగీతనర్తకీ మే చిత్తవృత్తిర్నియోగసు
గ్రహాయ స్పృహయతి. అపిచ—

సమాసములు :- రథస్య హంసః — పై ౧. సుధయా సహ అంచంతి ఇతి
సుధాసద్రీవ్యః - తాసామ్. సహస్య సద్రీః అనుదానిచే అంచతి పరత్వమున సద్రీ అదే
శము - అంచతేస్తుపసంఖ్యానమ్ అని జీవ - సద్రీచీ.

సంధులు :- అవస్యస్తః + మందైః, నియచ్ఛామః + జిహ్వమ్ - ఉత్వా
దేశవిసర్గ. మందైః + అజని - రేఫాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- జనీజ్ ప్రాదుర్భానే, ఆత్మనే, లజ్, ప్రథమ

అజని — అజనిషాతామ్ — అజనిషత

యమ ఉపరమే - పరస్మై, లజ్, ఉత్తమ, (ని, ఉపసర్గ)

యచ్ఛామి — యచ్ఛావః — యచ్ఛామః

పతగతా - పరస్మై, లజ్, ప్రథమ

పతతి - పతతః - పతన్తి

భందస్సు :- శిఖరిణి — రసైరుద్రైశ్చిన్నా యమనపథాగశ్చిఖరిణీ.

భగవన్నితి :- భగవన్ = మహాత్మా, తావత్ప్రసీద = అనుగ్ర
హించుము, (తావత్ వాక్యాలంకారము కొలుకు), ఉత్తరోత్తరేషామ్ = మును
ముందు రాజోవునట్టి - ఒకదానికంటె నొకటి గొప్పవియైన, మహోత్సవానామ్ =
భద్రములకు, పుంసామ్ = వ్యక్తులయొక్క, హృదయాని = అంతరంగములు, కదా
చిదపి = ఎప్పుడును, న తృప్యంతి = సంతృప్తి చెందివు, త్వత్ = నీయొక్క,
ఉపస్థాన = రాకతో, సులభ = ప్రాప్తించిన, సంభావనా = గౌరవము యొక్క,
అతిప్రసంగ = అతిశయము అనునట్టి, సంగీత = గానమునకు - లేదా ఆదరాతిశయ
మును సంకీర్తించుటకు, నర్తకీ = ఆటకత్తెయైన, మే = నాయొక్క, చిత్తవృత్తిః =
మనఃప్రవృత్తి, నియోగ + అనుగ్రహాయ = ఆజ్ఞాపాపమైన నీ అనుగ్రహముకొలుకు,

ఏతాభిస్తవ కౌతుకోక్తి తిరిపి త్రైవిద్యమూర్తేరివ
త్వష్టస్యామరశిల్పినా దినకృతోఽవచ్ఛేదవేదాక్షరైః ।
పూతాః స్తోమ పయమద్య యద్యపి తదప్యాజ్ఞామపి స్యామహా
వోషుం విష్టిరనర్హతా రఘుకులే కల్పాంతమున్మీలతు॥

34

స్పృహయత = ఉత్సాహపూరితుడై. నీవేదేని అజ్ఞాపించవలెనని. దానిని నేను నెరవేర్చవలెనని నా సంకల్పమునుట. అపచ=మరియు.

ఏతాభిరితి :- యద్యపి అద్య పయం తవ ఏతాః కౌతుకోక్తిః అమగ శిల్పినా త్వష్టస్య త్రైవిద్యమూర్తేః దినకృతః అవచ్ఛేద వేదాక్షరైః ఇవ పూతాః స్తోమః. తదపి అజ్ఞాం వోషుం విష్టాః స్యామ్. అహా! అనర్హతా రఘుకులే కల్పాంతమిన్మీలతు.

అర్థము :- యద్యపి = ఏదియేమయినప్పటికిని, అద్య = ఈనాడు, పయమ్ = మేము, తవ = నీయొక్క. ఏతాః = ఇప్పటివరకు వచ్చిన. కౌతుకోక్తిః = అద్భుతమైనవాక్యములతో, అమగశిల్పినా = విశ్వకర్మచేత, త్వష్టస్య = చిత్రకవర్ణునిచే, త్రైవిద్యమూర్తేః = వేదస్వరూపుడగు, దినకృతః = నూర్చునియొక్క, అవచ్ఛేదవేదాక్షరైః ఇవ = తునుకలైన వేదమంత్రాక్షరములతో వలె, పూతాః స్తోమః = పవిత్రమైనదైవము, తదపి = అయినప్పటికిని, అజ్ఞామ్ = నీ అనతిని, వోషుమ్ = నిర్వహించుటను, విష్టాః = ఉద్యోగిని (నేవకుడను) స్యామ్ = కాదలచితిని అహా! అనర్హతా = ఈ పవిత్రత (అమూల్యత), రఘుకులే = రఘువంశమునందు, కల్పాంతమ్ = కల్పాంతస్థాయిగా, ఉన్మీలతు = ప్రకాశించుగాక ।

నిశేషములు :- నూర్చుని వేదమును భరింపలేకున్నానని సంజ్ఞాదేవి పిన్నపింపగా ఆమె తండ్రియగు విశ్వకర్మ సూర్యకుంభమును చిత్రకవర్ణుని పురాణ తవ. అప్పటి తునుకలే వేదమంత్రాక్షరములైన వనియు గాధ. (విష్టిః కర్మకరే త్రిమ - మేదిని). శార్దూల విక్రీడితము.

సమూహములు :- కౌతుకేన ఉక్తిః-తాః త్రివిద్యైవ త్రైవిద్యమ్. ఏవ మూర్తిర్యస్య హి - తస్య. అమరాదాం శిల్పి - శేన. దినం కరోతీతి - తస్య, అవచ్ఛేదా ఏవ వేదాః - అవచ్ఛేదవేదానా మక్షరాణి - శైః.

విశ్వామిత్రః :- (విహస్య) ఐందుమతేయ, కిమన్యన్నియోజ్యమ్ :

నిర్ముక్త శేషధవతై రచలేంద్రమంథ

సంక్షిబ్ధ దుగ్ధమయ సాగర గర్భగౌరైః ।

రాజన్నిదం బహుశపక్షదశన్మృగాంక

చ్ఛేదోజ్జ్వలై స్తవ యశోభి రశోభి విశ్వమ్॥

35

సంధులు :- ఏతాభిః + తవ - సాదేశవిసర్గ, తాతుక + ఉక్తిభిః -
గుణ. ఉక్తిభిః + అపి, మూర్తేః + ఇవ, విష్టిః + అనిర్భుతా - రేఫాదేశ
విసర్గ, త్వష్టస్య + అమర, వేద + అక్షరైః, కల్ప + అంతమ్ - సప్తదీర్ఘ
దినకృతః + అవచ్ఛేద - ఉత్వాదేశవిసర్గ, దినకృతో + అవచ్ఛేద - పూర్వరూప.
స్మః + పయమ్ - ఉత్వాదేశ విసర్గసంధి, యది + అపి + అజ్ఞా-యడాదేశ.
ఉత్ + మీలతు - అనునాసికాదేశ.

క్రియ :- (1) అసభువి, పరస్మై, లట్, ఉత్తమ (2) విధిలిట్ ఉత్తమ

(1) అస్మి - స్వః - స్మః (2) స్యామ్ - స్యావ - స్యామ

(3) మీల నిమేషణే, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ.

మీలతు / మీలతాత్ - మీలతామ్ - మీలన్తు.

మైసూరు త్రివ్యాఖ్యాప్రతిలో ఈ శ్లోకములేదు.

ఐందుమతేయ ఇతి :- (విహస్య = నవ్వి) ఐందుమతేయ = ఇందు
మతీ తనయా । నియోజ్యమ్ = అజ్ఞాపింపదగినది. అన్యత్ = మరియొకటి, కిమ్ =
ఏమున్నది ।

నిర్ముక్తైతి :- రాజన్ । నిర్ముక్తశేషధవతైః, అచలేంద్ర మంథ
సంక్షిబ్ధదుగ్ధమయసాగరగర్భగౌరైః, బహుశపక్ష దశన్మృగాంకచ్ఛేదోజ్జ్వలైః తవ
యశోభిః ఇదం విశ్వమ్ అశోభి.

అర్థము :- రాజన్ = దశరథమహారాజా । నిర్ముక్త = కుటుంబము విడిచిన,
శేష = అదిశేషునివలె, ధవతైః = తెల్లనివియు, అచలేంద్ర = మంథానాద్రిచేత, మంథ =
మధింపబడుటతో. సంక్షిబ్ధ = కలచివేయబడిన, దుగ్ధమయసాగర = షీరాబ్ధియొక్క, గర్భ =

పునరిదానీమపి —

యశఃస్తిమానుచ్చైరుపచిను చకోరప్రణయినీ
రసజ్ఞాపాండిత్యచ్చిదురశశిరామధ్రమథరాన్ ।
అపి త్వత్తేజోభిస్తమసి శమితే రక్షతు దిశా
మనో యాత్రామైత్రీం నదసి నితరామంబరమణిః॥

36

అంతర్భాగమువలె. గౌరైః = చెల్లనిదియు. బహుళపక్ష = కృష్ణపక్షమునందు. దశిత = విడిచిపెట్టెను. మృగాంతర్భేద = చంద్రరేఖలవలె. ఉల్బవృక్షైః = ప్రకాశించునవియునైన తవ = నీయొక్క. యశోభిః = యశస్సులతో. ఇదమ్ = ఈ. నిశ్వమ్ = ప్రపంచము. అశోభిః = శోభించెను.

సమాసములు :- నిర్ముత్తశ్చాసౌ శేషశ్చ—నిర్ముత్త శేష ఇవ ధవళైః. అపలానామండ్రః - అపలేంద్రేన మంధః—మంధశ్చాసౌ సంక్షిప్తశ్చ - దుగ్ధమయశ్చాసౌ సాగపశ్చ - సంక్షిప్తశ్చాసౌ సాగపశ్చ - సాగరస్య గర్భః - గర్భ ఇవ గౌరాః - తైః. మృగః అంతరి యశోభిః - మృగాంతస్య భేదః - బహుళపక్షే దశన్ - దశంశ్చాసౌ మృగాంతర్భేదశ్చ - భేద ఇవ ఉల్బవృక్షైః - తైః.

సంధులు :- చివరైః + అచల. యశోభిః + అశోభి - రేఖాదేశ విసర్గ. అచల + ఉల్బవృక్షైః. చివరైః + ఉల్బవృక్షైః - గుణసంపి. రాజన్ + ఇదమ్ - అనునాసితద్విత్త్వ. దశత్ + మృగ - అనునాసితదేశ. మృగ + అంత - సప్తద్విత్త్వ. అంత + భేద - తుగాగమ. ఉత్ + త్వవృక్షైః - శ్చుత్త్వ. ఉల్బవృక్షైః + తవ - సాదేశవిసర్గ.

గ్రీయు :- శుభిర్ దీప్తా. ఆత్మనే. కర్మణి. బుద్ధి. ప్రథమ (చిత్)
అశోభి - అశోభిషిశామ్ - అశోభిషత

చలదస్యు :- వనంతతిలక - ఉత్త వనంతతిలకా తథా జగౌ గః

పునరితి :- పునః=మరల. ఇదానీమ్ అపి=ఇప్పుడును—

యశఃస్తిమాన్ ఉచ్చైః ఉపచిను, అపి త్వత్తేజోభిః తమపి శమితే అసౌ అంబర మణిః దిశామ్ యాత్రామైత్రీమ్ నదసి రక్షతు.

అర్థము :- చకోరప్రణయినీ = చకోరాంగనలయొక్క, రసజ్ఞా = నాల్గొ
యొక్క, పాండిత్య = (రుచిగ్రహణ) నైపుణ్యమును, చిదుర = మోసగించునదై, శశి
ధామ = పెన్నెలయనునట్టి, భ్రమ = భ్రాంతిని, భరాన్ = కల్గింపజాలినవైన, యశః
స్తోమాన్ = యశస్సమూహములను, ఉచ్చైః = ఇంతను అధికముగ, ఉపచిను = పృథ్వి
పొందింపుము, అపి = మరియు, త్వత్తేజోభిః = నీ ప్రతాపములచేత, తమసి = నీకటి,
శమితే = నశించిపోగా, అసౌ = ఈ, అంబరమణిః = సూర్యుడు, దిశామ్ = దిక్కులట,
యాత్రామైత్రీమ్ = రాకపోకలతోనైన స్నేహమును, దిక్కులతోగల అనుబంధముననుట
నభవి = గగనమునందు, రక్షతు = కాపాడుకొను గార : (శిఖరిణీ వృత్తము) భ్రమకరాన్ -
పాఠాంతరము.

విశేషములు :- చకోరములను భ్రమపెట్టుట యనక చకోరాంగనలను
భ్రమపెట్టుటయనుటలో విశేషార్థమున్నదని ఇష్టార్థకల్పవల్లి, శ్రీడాం ద్విగుణ అహారో
బుద్ధిశ్చాపి చతుర్గుణః అని పూర్వోక్తి. తెలివిగల చకోరాంగనలనే భ్రమపెట్టెననగా
యశస్సు ధావశ్యము మరింత స్పష్టము. అంబరమణిః అనుమాటయు సార్థకము.
సూర్యుడు నిర్వహింపవలసిన పనిని దళరథుని తేజస్సే నిర్వహించుటచే ఆకాశమున
చుట్టపుచూపుగా యాతాయాతములు చేయుచు సూర్యుడు అలంకారప్రాయుడైనాడు -
అంబరే మణిరివ. దీనిని పరికరాంకుర మనవచ్చును. సాధిప్రాయే విశేష్యేతు భవే
త్పరికరాంకురః.

సమాసములు :- యశసాం స్తోమాః - తాన్, చకోరస్య ప్రణయినీ -
ప్రణయిన్యాః రసజ్ఞాయాః పాండిత్యమ్ - పాండిత్యస్య చిదురాః, శశినః ధామ -
శశిధామ్నః శశిధామ - ఇతి వా భ్రమః - భ్రమస్య భరాః - చిదురాశ్చ తే.... భరాశ్చ-
తాన్, తవ తేజాంసి - తైః, యాత్రా రూపామైత్రీ - తామ్, అంబరస్య మణిః,

సంధులు :- ఉచ్చైః + ఉప = రేపాదేశవిసర్గ, పాండిత్య + చిదుర -
తుగాగమసంధి, తేజోభిః + తమసి - సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- చిజ్ చయనే, పరస్మై, లోట్, మధ్యమ

చిను / చినుతాత్ - చినుతమ్ - చినుత
రక్షపాలనే, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ
రక్షితు / రక్షితాత్ - రక్షితమ్ - రక్షన్తు.

కింతు కతిపయరాత్రమాయుధసద్రీచా రామభద్రదేణ సన్నిహిత వైతాన
ప్రతానామస్మాక మాశ్రమపదం సనాథీకరిష్యతే. అపిచ —

మధ్యేకృత్య మనం తినోతి జలధిః స్వైరంబుభిరేదిసిం
హంతి స్వైః కిరణైః తమిస్రమరుణం కృత్వాంతరాశే రవిః ।
త్వం రామాంతరితశ్చ పాలయ నిజై రేవ ప్రతాపైః ప్రజా
పిద్యోక్తోఽహి పరోపకారసుహృదామేష స్వభావో హి వః॥ 37

కీర్తిత్యది :- కింతు = కానీ — నీ కీర్తికొలుకు కాకున్నను నా కొలుకుగా
ఒకటి లగ్నపించుచున్నాననుట. సన్నిహిత = ఆసన్నమైన (అవలంబింపబోవుచున్న)
వైతానప్రతానామ్ = యుద్ధసంబంధమగు ప్రతవిశేషము కలవారమైన, అస్మాకమ్ =
మా యొక్క. ఆశ్రమపదమ్ = ఆశ్రమప్రదేశము. ఆయుధసద్రీచా = ఆయుధాం
విజృంభిత. రామభద్రదేణ = రామభద్రునిచే. కతిపయరాత్రమ్ = కొన్నిరాత్రుల
పర్యంతము. సనాథీకరిష్యతే = సనాథము గావింపబడును, రక్షకుడుగా నుండుననుట.
(ప్రతవిస్తారయోగశ్చ పితాన మిత్యమటః) వైతానికప్రతానామనియు పాఠాంతరము
అపిచ = మరియు.

మధ్యక్షతి :- జలధిః మనం మధ్యేకృత్య స్వైః అంబుధిః
మేదిసిం తినోతి. రవిః అరుణమ్ అంతరాశే కృత్వా స్వైః కిరణైః తమిస్రం
హంతి. త్వం రామాంతరితః నిజైః ప్రతాపైః ఏవ ప్రజాం పాలయ. పరోపకార
సుహృదాం హి పిద్యోక్తోఽహి స్వభావో హి.

అర్థము :- జలధిః = సముద్రము, మనమ్ = మేఘమును, మధ్యే
కృత్య = ద్వారముగా చేసికొని, స్వైః = తనదైన, అంబుధిః = జలములతో, మేది
సిమ్ = భూమిని, తినోతి = అనందింపజేయుచున్నాడు. రవిః = సూర్యుడు.
అరుణమ్ = అరుణుని, అంతరాశే = మధ్యభాగమున, కృత్వా = ఉంచుకొని,
స్వైః = తనదైన, కిరణైః = కిరణములతో, తమిస్రమ్ = చీకటిని, హంతి =
పోగొట్టుచున్నాడు. త్వం త = నీవును, రామాంతరితః = రాముని మధ్యస్థునిగా
నుండుకొన్నవాడిని, నిజైః = స్వయములైన, ప్రతాపైః ఏవ = పరాక్రమములతోనే

ప్రజామ్ = ప్రజను, పాలయ = పాలింపుము, పరోపకార సుహృదామ్ = పరులకు ఉపకారము చేయవలెనను మంచి మనస్సుకలవారికి, (పరోపకారము స్నేహితుడుగా కలవారికి) వః = మీకు, ఈదృక్ = ఇటువంటి - ఎవరినో ఒకరిని అడ్డుగా పెట్టుకొని ఉపకారములు చేయుట అనునది, కః అపి = ఒకానొక అనిర్వచనీయమగు, స్వభావః హి = నైజముకదా :

విశేషములు :- స్వయముగా ఉపకారము చేయగల్గియు ఎవరినో ఒకరిని మిషగా నుంచుకొనుట మీవంటి మహాత్ములకు స్వభావసిద్ధము, రాముడు లేకున్నను ప్రజాపాలనము నీవే చేయగలవనుట - రాముడు వచ్చి నా యజ్ఞమును రక్షించుట నీవు వచ్చి రక్షించుటే అనియు, శార్దూల విక్రీడితము.

సమాసములు :- మధ్యే కృత్వా - మధ్యేపదే నివచనే చ - అని గతి సంజ్ఞ రాగా కుగతిప్రాదయః అని సమపించి త్వాకు ల్యబాదేశము, రామేణ అంతరితః, పరస్మై ఉపకారః - పరోపకారః సుహృత్ యేషాం తే - పరోపకారసుహృదః - తేషామ్.

సంధులు :- పైః + అంబుభిః + మేదిసీమ్, నిజైః + ఏవ - రేఫాదేశ విసర్గ, కిరణైః + తమిస్రమ్, అంతరితః + చ - శషసాదేశ విసర్గసంధి, కృత్వా + అంతరాశే, రామ + అంతరితః - సప్తర్షీర్ష, కః + అపి - ఉత్తాదేశవిసర్గ, కో + అపి - పూర్వరూప, పర + ఉపకార - గుణసంధి, స్వభావః + హి - ఉత్తాదేశ విసర్గ, ఏషః + స్వభావః - తదేతద్విసర్గలోపసంధి.

క్రియ :- ధివి ప్రీణనే (ధిన్వికృణ్వోర్వరచ) పరస్మై, లట్, ప్రథమ,

ధినోతి - ధినుతః - ధిన్వన్తి

హన హంసా గత్యోః, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

హన్తి - హతః - ఘ్నన్తి

పాలరక్షణే (ణిచ్) పరస్మై, లోట్, మధ్యమ

పాలయ/పాలయతాత్ - పాలయతమ్ - పాలయత్.

అలంకారము :- సామాన్యముతో విశేషమును సమర్థించుటచే అర్థాంతరన్యాసము, ఉక్తిరర్థాంతరన్యాసః స్యాత్ సామాన్యవిశేషయోః.

కించ—

దృష్టస్సాదనురవిజయా నాకినాం చక్రవర్తి
మాత్యో న్యాయః కథయతి యథా వారుణీ దండనీతిః ।
పాతాలేంద్రాదహితయమథాన్యైవ నిత్యానుషక్తం
తన్నః పుద్గైరజని భవతా వీర రాజన్వతీ భూః॥

38

కించ = మరియు

దృష్ట ఇతి :- అనురవిజయా నాకినాం చక్రవర్తి సాక్షాత్ దృష్టః. వారుణీ దండనీతిః యథా (ఇతి) మాత్యో న్యాయః కథయతి. అథ పాతాలేంద్రాత్ అహితయమ్ నిత్యానుషక్తమ్ అస్తి ఏవ, తత్ సః పుద్గైః వీరః భవతా భూః రాజన్వతీ అజని.

అర్థము :- అనురవిజయా = రాక్షసులను జయించువాడైన, నాకినామ్ = దేవతలయొక్క, చక్రవర్తి = అచట, సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షముగా, దృష్టః = సందర్శించబడినాడు. ఇంద్రుడంతటి బలవరాక్రమకారియో కాంతిభద్రత లెట్లుండనో ఎంతటి గొప్ప పరిపాలకుడో ప్రత్యక్షముగా ఎరుగుదుమనుట. వారుణీ = వరుణుని కింబందించిన, దండనీతిః = పరిపాలనా విధానము (శిక్షాస్పృతి), యథా (ఇతి) = ఎట్లుండునో, మాత్యో = మత్యోఃబంధిమగు, న్యాయః = న్యాయము, కథయతి = చెప్పుచునేడనుట. పుద్గైఃను పుద్గైవ తినుట మాత్యో న్యాయము. వరుణలోకమున స్థితి లట్టిది అనుట. అథ = అట్లుగాని, పాతాలేంద్రాత్ = పాతాళాధిపుడైన వాసుకివల్ల, అహితయమ్ = దహనీ, నిత్యానుషక్తమ్ = ఎల్లప్పుడును వెంటడించి, అస్తి ఏవ = ఉండనే ఉన్నది. పాతాళలోకమున నర్ప భయముండుటచే నివాసయోగ్యము కాదనుట. తత్ = అది, సః = మాయొక్క, పుద్గైః = సుకృతములచే, వీరః = దశరథ మహావీరాః, భవతా = నీటి, భూః = ఈ భూలోకము, రాజన్వతీ = మంచి రాజు కలదిగా, అజని = అయ్యెను. నీవు పరిపాలనచేసెనుటచే భూలోకము రాజన్వతీ అయ్యెననియు, వానయోగ్య మయ్యెననియు, అది మా పుణ్యవిశేషమనియు తత్పర్యము. ఇంద్ర వారుణ పాతాళములన్ని భూలోకము నీ ఏర్పడిలో వాసతీయముగా నున్నదనుట. (కార్డూలము)

దశరథః :- (సవిషాదమాత్మగతమ్) కథమిద మస్మాకం సకలలోక శోక శంకూద్ధరణ శీల శీతలేభ్యః కౌశికప్రసాదేభ్యో రామభద్ర ప్రవాస వైమనస్య ముత్పత్స్యతే. దృష్టం వా నిశ్శేషానంద నిష్యందినీనామపీందుకర కందలీనాం కమలవనీమీలనం కలంక స్థానమ్. (విహస్య) కా గతిః ! (ప్రభాశమ్)

సమాసములు :- అనురాదాం విజయీ, అనురస్య విజయః - అనుర విజయః అస్త్యస్యేతి - అనురవిజయీ - కథాచిత్తుగా రాక్షసులచే జయింపబడిన వాడనుట. దండస్య దండాయ వా నీతిః, పాతాళస్య ఇంద్రః - తస్మాత్. అహో భయమ్ నిత్యమ్ అనుషక్తమ్.

సంధులు :- మాతస్యః + న్యాయః - ఉత్తాదేశవిసర్గ, పాతాళ + ఇంద్రాత్ - గుణసంధి. అథ + అస్తి, నిత్య + అనుషక్తమ్ - సవర్ణ దీర్ఘ. అస్తి + ఏవ - యదాదేశ, తత్ + నః - అనునాసికాదేశ, పుణైః + అజని - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- కథ వాక్యప్రబంధే (జిచ్) లట్, పరస్మై, ప్రథమ

కథయతి - కథయతః - కథయన్తి.

అసభువి, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

అస్తి - స్తః - సన్తి

జసిజ్ ఫ్రాదుర్భావే ఆత్మనే, లుట్, ప్రథమ

(దీపజనేతి/వా/చిచ్)

అజని/అజనిష్ట - అజనిషాతామ్ - అజనిషత

కథమితి :- (సవిషాదమ్ = విషాదముగా, ఆత్మగతమ్ = తనలో) సకల లోక = సమస్త ప్రపంచమునకును, శోక = దుఃఖమునునట్టి, శంకు = మేకును, ఉద్ధరణశీల = తొలగించు నైజము కలవై, శీతలేభ్యః = చల్లనివైన, కౌశికప్రసాదేభ్యః = విశ్వామిత్రుని ఈ అనుగ్రహములవలన, రామభద్రప్రవాసవై మనశ్యమ్ = రామభద్రుని అడవికి (యీగ రక్షణార్థము) వంపునట్టి దుఃఖము, అస్మాకమ్ = మాకు, ఇదమ్ = ఇదే, ఉత్పత్స్యతే = కల్గిపోవుచున్నది, కథమ్ = ఎట్టా, నిశ్శేష = అందరికిని పరిపూర్ణముగా, అనంద = ఆనందమును, నిష్యందినీనామ్ = పంచిపెట్టునవైన, ఇందుకర కందలీనామ్ = చంద్రకరణ

కూర్మరాజుభుజగాధిప గోత్రగ్రావ దిక్కరిభిరేక ధరీణః ।
మాం ప్రసూయ రథమస్తు విగీతో హా పరార్థవిముఖో రఘువంశః॥ 39

ముల సమూహమనవ, కమలవనీమలనమ్ = కలువల కొలనును ముకుళింపజేయుట అనునట్టి, రళంరస్థానమ్ = అపరీ ర్తిహేతువు, దృష్టమ్ వా = జగత్ప్రసిద్ధముగా ఉన్నదే కదా, కలువలను ముకుళింపజేయుట అనుదోషము చంద్రునియందున్నదనుట, అతే విశ్వామిత్రుడును అందరి దుఃఖములను తీర్చువాడై నన్నమాత్రము దుఃఖితునిజేయ సంకల్పించెననుట (విహస్య = నవ్వి), గతిఃకా = ఏదిదిక్కు, (మార్గమేది) (ప్రకాశమ్ = ప్రకటముగా).

టూర్కేతి :- కూర్మరాజు.....దిక్కరిః సరధరీణః రఘువంశః మాం ప్రసూయ హా, పరార్థవిముఖః (ఇతి) విగీతః, రథమ్ అస్తు ।

అర్థము :- కూర్మరాజు = అశ్వరాజు (కాదలు), భుజగాధిప = అది శేషుడు, గోత్రగ్రావ = గులహర్విరములు, దిక్కరిః = దిగ్గజములు - పీనితో, ఏక ధరీణః = సమూహముగా భూధారిమగు వహించునట్లైన, రఘువంశః = మా రఘు వంశము, మామ్ = నన్ను, ప్రసూయ = ప్రసవించె, నా పృథ్విరతో అనుట, హా = అయ్యో, పరార్థవిముఖః = పరార్థమున పరార్థము (అసి) విగీతః = నిందింప బడినది, రథమ్ అస్తు = అగునా, నా పరిత పంశమునకు ఇట్టి నింద వచ్చుననియు దానిని వారింపవలెనన్న రాముని పరిపరి రప్పించెను.

సమూహములు :- కూర్మరాజు రాజు, భుజగానామధిపః దిశః కరీ, కూర్మరాజుకు భుజగాధిపకు గోత్రగ్రావాణి చ దిక్కరిణకు - తైః, ఏకాస్మిన్ ధరీ ణకు, పరార్థే విముఖః, రఘువంశః.

సంధులు :- కూర్మ + అదిప, పరి + అర్థ - సవర్ణరీర్, కరిః + ఏక - రేఖాదేశవిసర్గ, విగీతః + హా - ఉత్పాదేశవిసర్గ, విముఖః + రఘు - ఉత్పాదేశవిసర్గ.

ద్రీయ :- అశ్వవి, పరిపైత్రి, లోక, ప్రథమ

అస్తు/స్తాత్ - స్తేష్ - సస్తు.

చందస్సు :- స్వాగతవృత్తము, స్వాగతేత రిన వాడుదుయుగ్మమ్.

క	స	ధ	గగ
కూర్మరా	భుజ	గాధిప	గోత్ర

విశ్వామిత్రః :- (సస్మితమ్) రాజర్షే, మమకారో హి రాజపుత్రేషు రాజ్ఞా
ముపలాలన క్లేశాయ కేవలమ్. ఉపయోగస్తు ప్రజానామ్.
యథైతత్.

కష్టా వేధవ్యథా కష్టో నిత్యముద్వహనక్లమః ।

శ్రవణానామలంకారః కపోలస్య తు కుండలమ్॥

40

దశరథః :- భగవన్, పరమనుగృహీతా వయమేవం తత్రభవతా సంభావ్య
మానాః. కింపునరకృతాస్త్రః క్షీరకంలో వత్సోఽయమితి ముగ్ధోఽస్మి.

రాజర్షేఽతి :- (సస్మితమ్ = చిరునవ్వుతో) రాజర్షే = రాజర్షిః (రాజుపై
ఋషివంటివాడా : - సాభిప్రాయ సంబోధన) రాజపుత్రేషు = రాకుమారులయందు
(స్వకీయ సంతానమునందు) రాజ్ఞామ్ = రాజులకు, మమకారః = మమకారము (వాత్స
ల్యము) కేవలమ్ ఉపలాలన క్లేశాయ = పెంపకములోని శ్రమకొలకు మాత్రమే.
తండ్రులైన రాజులకు మిగులునది ఆ క్లేశము మాత్రమే అనుట. ఉపయోగః తు =
రాకుమారులవలని ఉపయోగము, ప్రజానామ్ = ప్రజలకే. ఏతత్ = ఇది, యథా =
ఎట్లనగా—

కష్టేతి :- కష్టా వేధవ్యథా, నిత్యమ్ ఉద్వహనక్లమః కష్టః శ్రవణానామ్,
తు, కుండలం కపోలస్య అలంకారః : (నిత్యం చ వహన—)

అర్థము :- కష్టా = భరింపరానిదగు. వేధవ్యథా = గ్రుచ్చుట యందలి
బాధయు, నిత్యమ్ = ఎల్లప్పుడూను, ఉద్వహనక్లమః = మోచుట అనునట్టి శ్రమయు,
శ్రవణానామ్ = చెవులకు, తు = కాగా, కుండలమ్ = కుండలము, కపోలస్య = చెక్కిలికి.
అలంకారః = ఘాషణము. శ్రమ చెవులది సొగసు చెక్కిలిది అనుట.

సమాసములు :- వేధజనితా వ్యథా. ఉద్వహనే క్లమః,

సంధులు :- కష్టః + నిత్యమ్ - ఉత్వాదేశ విసర్గసంధి.

చందస్సు :- అనుష్టుప్ (చూ. ప్రథమ. శ్లో-8)

భగవన్నితి :- భగవన్ = మహాత్మా : ఏవమ్ = ఇట్లు. తత్రభవతా =
తమచేత, సంభావ్యమానాః = ఆదరింపబడుచున్నవారమై, వయమ్ = మేము, పరమ్

విశ్వామిత్రః :- (విహస్య) సఖే, తత్రభవంతఃమైత్రావరుణేమృషిం
పురోదాయ చరితబ్రహ్మచర్యవ్రతస్య ధనుర్వేదసంస్కారా
స్తావదస్య కృతాశ్వప్రసాదాదస్మా స్వాయతంతే.

దశరథః :- (సవినయోపరోధమ్) భగవన్. ఉచ్చ్వసితమపి రఘురాజ
వీఱినాం త్వదాయ త్తమేవ, కిముత కార్ముకవిద్యానంప్రదాయః.
శంతే సహస్ర కిరణక్షులై కపక్షపాతేనై వ సహస్రం వత్సరాన్
భగవంతం కృతాశ్వముపాసీనో దివ్యాత్మమంత్రోపనిషద
మధ్యగీష్ఠాః.

అనుగృహీతాః = ముక్కిలి అనుగ్రహించుచున్నవారము, కింపునః=కానీ, అయమ్=
ఈ, వత్సః = చిరంజీవి (రామభద్రుడు), అకృతాత్మః = అప్రవిద్యా నైపుణ్యము
లేనివాడు, కిరణక్షులః = చురుకైనవాడు, క్షులై = అని, ముగ్ధః = పాలుపోనివాడను-
నిర్ణయించుకొనినవాడను, అస్మి = అయితని.

సఖేచ్చితి :- (విహస్య = నవ్వి) సఖే = మిత్రహా, తత్రభవంతమ్ =
మాన్యుడైన, మైత్రావరుణేమ్ = వమ్మని, పురోదాయ = గురువుగా చేసికొని,
చరిత = అనుష్ఠించుచున్న, బ్రహ్మచర్యవ్రతస్య = బ్రహ్మచర్య నియమములవద్దైన,
అస్య = ఈ రామునికి, ధనుర్వేదసంస్కారాః = ధనుర్వేదకీర్తనలు, కృతాశ్వప్రసా
దాత్ = మా గురువుగారి కృతాశ్వని అనుగ్రహమువలన, అస్మాను = మాయందు,
అయతంతే = నిరపర్యయముగా మున్నెని, నా ధనుర్వేద విద్యను రామునికి అందీయగా
ఉత్పాదపడుచున్నాననుట, అకృతాత్మః అనువాని కిది సహజమను, తావత్ వాక్యా
లంకారార్థము.

భగవన్ప్రీతి :- (సవినయోపరోధమ్ = వినయముతోను, నిర్బంధము
తోను) భగవన్ = మహాత్మా, రఘురాజవీరనామ్ = రఘుమహారాజు వంశకర్తగా
(వీరము) కలిగిన మాయొక్క, ఉచ్చ్వసితమ్ అపి = ఉచ్చ్వసముకూడ, త్వదాయ
త్తమ్ ఏవ = ఓ అదీనమే, కార్ముకవిద్యా సంప్రదాయః = ధనుర్విద్యా సంప్రదా
యము, కిముత = ఇది దెచ్చునదెమున్నది, అది తచ్చున ఓ అదీనమే అనుట, సహస్ర
కిరణక్షులై కి=మూర్ఖులవలెమున్నట్లు, కపక్షపాతేన ఏవ=అభిమానముతోనే, భగవంతమ్ =

విశ్వామిత్రః :- అలం చ తే రామభద్రేఽపి బాలోఽయమిత్యశీక సంభావ
నయా. దివస్సృధివ్యోస్తిమిరతిరస్కరిణీం తరణి రణుత
రోఽపి తేజసా తిరస్కరోతి.

దశరథః :- (సస్మితమ్) భగవన్ కుశిక వంశకేతో, కస్య తలిసీ తాదృశీ
జిహ్వో యా త్వామపి బ్రువాణ మధరోత్తరేణానుసంధత్తే.
(అపవర్య) వామదేవ, ఏవమత్రధవాన్ కౌశికో బ్రవీతి.

మహానుభావుడగు, కృశాశ్వమ్ = కృశాశ్వమహర్షిని, సహస్రం వత్సరాన్ = వేయి
సంవత్సరాలు (అను), ఉపాసీనః = సేవించినవాడవై, దివ్యాత్మ = అమోఘములగు
అత్తములయొక్క, మంత్ర = మంత్రరూపమగు, ఉపనిషత్ = రహస్యమును
(విజ్ఞానమును) అధ్యగీష్ఠాః = అధ్యయనము చేసినవి (అని) శంకే = భావించు
చుంటిని, వానిని నీవు నేర్చుకొనుట మాకు నేర్పుటకే అనుట.

అలమితి :- రామభద్రే అపి = రామభద్రుని విషయము నందును.
అయమ్ = ఇతడు, బాలః = పసివాడు, ఇతి = అని, అశీర సంభావనయా = మిథ్యా
భావనతో, తే = నీకును, అలమ్ = చాలును, అట్టి ఆలోచన వ్యర్థమనుట, దివ
స్సృధివ్యోః = భూమ్యాకాశముల మధ్యభాగమునందలి, తిమిరతిరస్కరిణీమ్ =
చీకటి అనునట్టి అడ్డుతెరను, అణుతరః అపి = అణుప్రమాణములో నున్నవారైనను,
తరణిః = సూర్యుడు, తేజసా = తన తేజస్సుతో, తిరస్కరోతి = తొలగించును.
(ద్యావాపృథివ్యోరంతరాలే అని పాఠాంతర మున్నది. దివసశ్చ పృథివ్యామ్ అను
సూత్రముచే దివసాదేశము - దివస్సృధివ్యోః, (ప్రతిసీరా యవనికా స్యాత్తిరస్కరిణీ
చ సా - అని అమరము.)

భగవన్నితి :- (సస్మితమ్ = చిఱునవ్వుతో) భగవన్ = మహాత్మా ;
కుశికవంశకేతో = కుశిక వంశమునకు పతాకవంటివాడ; బ్రువాణమ్ = మాటలాడు
చున్న, త్వామ్ అపి = నిన్నుకూడ, అధరోత్తరేణ = ప్రత్యుత్తరముతో, యా
(జిహ్వో) = ఏ నాలుక, అనుసంధత్తే = సమాదాన పరచునో (సంతృప్తి పరచునో),
తాదృశీ = అటువంటి, తలిసీ = సమ్మమైన (స్వచ్ఛమైన), జిహ్వో = నాల్క, కస్య =
ఎవనికున్నది, ఎప్పుడును నీకు సంభాషణలో సాటిరా దనుట, (తలినం విరళే స్తోకే

వామదేవః :- రాజర్షే. కిమత్ర ప్రప్తవ్యా వయమ్.

కౌశికౌర్ధ్రీ భవాన్ దాతా రక్షణీయో మహాక్రతుః ।

రక్షితా రామభద్రశ్చేత్ అనుమన్యామహే వయమ్॥

41

స్వచ్ఛేఽపి వాచ్యవత్ - విశ్వనిఘంటువు) ఈ బ్రహ్మ అని ఏరాక్షర నిఘంటువు. బ్రహ్మయొక్క నాల్గూ మాత్రమే సమర్థమనియు సమన్వయము. (అపవర్య = విశ్వామిత్రునికి పినబాబు కుండనట్లు వారింది - ప్రేక్షకులకును వామదేవునికిని విని పించునట్లు) రహస్యం తు యదన్యస్య పరాపృత్య ప్రకాశ్యతే నాట్యధర్మ సమావేశాత్ స్మృతం తదవవారితమ్ - చిరతుడు. వామదేవ = వామదేవుడా : అత్రభవాన్ = మాన్యుడయిన. కౌశికః = విశ్వామిత్రుడు. ఏవమ్ = ఇట్లు, బ్రహ్మీతి = మాటలాడుచున్నాడు : సీ అన్వేషాయమేమి అనుట.

రాజర్షేర్బ్రతి :- రాజర్షీః అత్ర = ఈ విషయమునందు, వయమ్ = మేము, ప్రప్తవ్యాః కిమ్ = (అన్వేషాయము) అడుగదగిన వారమా : - మేముమాత్రము ఏమి చెప్పగల మనుట.

కౌశికౌర్ధ్రీ :- అర్ధ కౌశిక, దాతా భవాన్, రక్షణీయః మహాక్రతుః, రామభద్రః రక్షితా చేత్, వయమ్ అనుమన్యామహే.

అర్థము :- అర్ధ = అడుగుచున్నవారేమో, కౌశికః = విశ్వామిత్రుడు, దాతా = ఇచ్చువారేమో, భవాన్ = సీవు, రక్షణీయః = రక్షింపవలసినదేమో, మహాక్రతుః = గొప్పముల్లము, రామభద్రః = రామభద్రుడు, రక్షితా చేత్ = రక్షకులగుచో, వయమ్ = మేము, అనుమన్యామహే = అనుమరింతుము, (పర్యావర్తి) మను అనుష్ఠ్యం - చూ. ప్రతిమ - ప్లే. 3).

సంఘటన :- కౌశికః + అర్ధ - ఉత్తరదేశవిసర్గ - కౌశిక + అర్ధ - పూర్వదూర, రక్షణీయః + మహా - ఉత్తరదేశవిసర్గ, రామభద్రః + చేత్ - రక్షణీయస్య.

క్రియ :- మనలో ప్లేనే (కృన్) లక్ష్మనే, లభ్, ఉత్తమ (అను) మన్యే-మన్యామహే - మన్యామహే.

అపిచ —

జగతీభారభిన్నానాం విశ్రామో భవతామయమ్ ।

యద్యథాకామసంపత్తి ప్రీతార్థి ముఖదర్శనమ్॥

42

కించ విశేషేణ

అపిచ :- మరియు.

జగతీతి :- యథాకామ దర్శనమ్ యత్ అయమ్ జగతీభారభిన్నానాం భవతామ్ విశ్రామః.

అర్థము :- యథాకామ = కోరినంతగా లభించిన, సంపత్తి = సంపదతో, ప్రీత = సంతృప్తులైన, అర్థి = యాచకులయొక్క, ముఖ = మొగముల, దర్శనమ్ = సందర్శనము, యత్ = ఏది కలదో, అయమ్ = ఇది, జగతీభార = ప్రజాపాలన భారముతో, భిన్నానామ్ = అలిసిపోయిన, భవతామ్ = మీరు (మీవంటివారికి), విశ్రామః = వినోదస్థానము గదా, యాచకుల అనందమే మీ అనందమనుట.

సమాసములు :- జగత్యాః భారః - భారేణ భిన్నాః - తేషామ్. కామమనతిక్రమ్య - యథాకామం లబ్ధా సంపత్తిః - సంపత్త్యా ప్రీతాః - ప్రీతాశ్చ తే అర్థినశ్చ - అర్థినాం ముఖాని - ముఖానాం దర్శనమ్.

సంధులు :- విశ్రామః + భవతామ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ. ప్రీత + అర్థి = సవర్ణదీర్ఘ.

చందస్సు :- రెండు-నాలుగు పాదములలో నాల్గవ అక్షరము తరువాత జగణమున్నది. కావున ఇది పథ్యావక్త్రమను అనుష్టుప్. (చూ. ప్రథమ-శ్లో. 3)

కిమితి :- కించ = మరియు, విశేషేణ = విశేషముగా - మరియుక విశేషమున్నదనుట.

పూరయితుమితి :- అర్థికామాన్ పూరయితుం సందిశత తే గోత్రగురుణా మైత్రావరుణేన సమాధిదృష్టః అయమేవ అర్థః సందిష్టః.

పూరయితు మర్థికామాన్ మైత్రావరుణేన గోత్రగురుణా తే ।

సందిశతా సందిష్టః సమాధిదృష్టోఽయమేవార్థః॥

43

దశరథః :- వామదేవ, ఏవమేతత్ —

ధ్యానమయదృష్టిపాతప్రముషితకాలాధ్వ విప్రకర్షేషు ।

విషయేషు నైష్ఠికానాం సర్వపథీనా మతిః క్రమతే॥

44

అర్థము :- అర్థి = యాచకులయొక్క, కామాన్ = కోరికలను, పూరయితుమ్ = తీర్చుటకు, సందిశతా = సందేహము పంపినవాడగు, తే = నీయొక్క, గోత్రగురుణా = కులగురువైన, మైత్రావరుణేన = వసిష్ఠునిచే, సమాధిదృష్టః = తపస్సహాధిలో (వీరాగ్రస్థిలలో) అపలోకింపబడినదై, అయమ్ ఏవ = ఇదే, అర్థః = విషయము - విశ్వామిత్రుడు అడిగిన ఈ అంశమే, సందిష్టః = సందేహముగా పంపబడినది భూతమిష్టం చ త త్తం చ (1-17) అను కారికలో వసిష్ఠుల ఆంతర్యమిదే అనుట.

సమాసములు :- అర్థినః కామః - కాన్, గోత్రస్య గురుః - తేన, సమాధౌ దృష్టః.

సంధులు :- దృష్టః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - దృష్టో + అయమ్ - పూర్వరూప, ఏవ + అర్థః - సవర్ణ దీర్ఘ.

చందస్సు :- ఆర్యావృత్తము (చూ. ప్రథమ, శ్లో-10)

వామదేవేతి :- వామదేవా : ఏవమ్ ఏతత్ = అపును అట్టిదే.

ధ్యానేతి :- ధ్యానమయ.... విప్రకర్షేషు విషయేషు నైష్ఠికానాం సర్వపథీనా మతిః క్రమతే.

అర్థము :- ధ్యానమయ = ధ్యానరూపమైన (ధ్యానసిద్ధమైన) దృష్టి పాత = దృష్టిప్రసారముచే, ప్రముషిత = తొలగింపబడిన, కాలాధ్వవిప్రకర్షేషు - కాల = కాలసంబంధమును, అధ్వ = దేశ సంబంధమునగు, విప్రకర్షేషు = దూరములు కలిగిన, విషయేషు = అంశములయందు - (కాలదేశ సంబంధములగు దూరములు తొలగింపబడిన అంశములందు - దూరము దగ్గర, భూతము వర్తమానము

(విమృశ్య)

క్రియాణాం రజ్జయై దశరథముపస్థాయ విముఖే
మునౌ విశ్వామిత్రే భగవతి గతే సంప్రతి గృహాన్ ।
తపోలేశక్లేశాదుపశమిత విఘ్నప్రతిభయే
ప్రవృత్తే యష్టుం వా రఘుకుల కథై వాస్తమయతే॥

45

భావి మొదలైన అవధులు తపోమయ దృష్టికి అంతరాయములు కావు అనుట.) నైష్ఠికానామ్ = తపస్సులయొక్క, సర్వపథీనా = సర్వమార్గ సంచారిణియగు. మతిః = బుద్ధి. క్రమతే = ప్రవర్తించును. తపస్సుల దృష్టికి సమస్తము గోచరించుననుట.

సమాసములు:- ద్యానస్య వికారః - దృష్టిః పాతః - ద్యానమయశ్చ అసౌ దృష్టిపాతశ్చ - దృష్టిపాతేన ప్రముషితాః - కాలశ్చాసౌ అధ్వాచ - కాలాధ్వనోః విప్రకర్షాః - దృష్టిపాత ప్రముషితాః కాలాధ్వ విప్రకర్షాః యేషు తే - ద్యానమయ.... విప్రకర్షాః - తేషు (విషయేషు). సర్వపథీనా - తత్సర్వాదేరిత్యాదినా ఐ.

క్రియ :- క్రమ పాదవిక్షేపే (వృత్తినర్గతాయనేషు క్రమః - ఆత్మానే పదత్వము). లట్. ప్రథమ.

క్రమతే - క్రమేతే - క్రమస్తే.

చందస్సు :- ఆర్యావృత్తము (చూ. ప్రథమ, శ్లో. 10)

(విమృశ్య = ఆలోచించి)

క్రియాణామితి :- క్రియాణాం రజ్జయై దశరథమ్ ఉపస్థాయ విముఖే భగవతి మునౌ విశ్వామిత్రే సంప్రతి గృహాన్ గతే. తపోలేశక్లేశాత్ ఉపశమిత విఘ్నప్రతిభయే, వా, యష్టుం ప్రవృత్తే. రఘుకులకథై వా అస్తమ్ అయతే.

అర్థము :- క్రియాణామ్ = యాగక్రియలయొక్క, రజ్జయై = సంరక్షణకారకు, దశరథమ్ = ఇక్ష్వాకువంశపు రాజునైన నన్ను దశరథుని. ఉపస్థాయ = అర్చియై సమీపించి, విముఖే = నిష్పలుడై. భగవతి = మహాత్ముడను, మునౌ = తపస్వియునైన, విశ్వామిత్రే = కాశికుడు, సంప్రతి = ఇప్పుడు, గృహాన్ = ఆశ్రమపర్యవాలనుగతే = పొందగా. తపోలేశ = స్వల్పపరిమాణము(లో) తపస్సుయొక్క, క్లేశాత్ = వ్యయమువలన, ఉపశమిత = బల్లార్చబడిన, విఘ్నభయేన = రాక్షసవిఘ్నరూపమగు

(మునిప్రతి) జగద్గురో, గాఢినందన :

త్వం చేద్దీక్షిష్యమాణో మే రామభద్రం ప్రతిక్షనే ।

తన్నః పతిప్రతాప్తృత్తమియం చరతు మేదినీ॥

46

భయము కలవాడై - అట్టి భయమును ఉపశమింపజేసినవాడై అనుట, వా = మరియు, యజ్ఞమ్ = యజ్ఞము సాగించుటకు, ప్రవృత్తే = పూనుకొన్నవాడుకాగా - అప్పుడు - రఘుకుల = రఘువంశము యొక్క, కథా + ఏవ = దానపై భవ గాఢయే, అస్తమ్ అయతే = అస్తమించును. (శిఖరిణీ వృత్తము)

సమాసములు :- తపసాం లేశః - తపోలేశస్య లేశః - తస్మాత్, విఘ్నానాం ప్రతిభయమ్ - ఉపశమితం విఘ్న ప్రతిభయం యస్య సః - తస్మిన్, రమూణాం (రమోః) కులమ్ - రఘుకులన్య కథా.

సంధులు :- కథా + ఏవ - వృద్ధి, ఏవ + అస్తమ్ - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- అయత్ గతౌ, అత్మనే, లట్, ప్రథమ

అయతే - అయేతే - అయన్తే

జగదితి :- (మునిం ప్రతి = విశ్వామిత్రుని ఉద్దేశించి) జగద్గురో = జగత్తు నకు గురువా, గాఢినందన = గాఢయా :

త్వమితి :- దీక్షిష్యమాణః త్వమ్ మే రామభద్రం ప్రతిక్షనే చేత్ తత్ సః ఇయం మేదినీ పతిప్రతా వృత్తం చరతు.

అర్థము :- దీక్షిష్యమాణః = యాగదీక్షను స్వీకరింపనున్న, త్వమ్ = నీవు, మే = నాయొక్క, రామభద్రమ్ = రాముని, ప్రతిక్షనే చేత్ = కోరి కొందోడు వేని, తత్ = అప్పుడు, (అందువలన) సః = మాయొక్క, ఇయమ్ = ఈ, మేదినీ = భూమి [రాజ్యగిహ], పతిప్రతావృత్తిమ్ = పతిప్రతల ఆచారమును, చరతు = ఆశ్రయించునుగాక, భర్త ఉరిలో లేనప్పుడు పతిప్రతలు మలినాంబరదారిణులై నిరలంకారలై యుండుట, రాముడు తిరిగి వచ్చునంతవరకు మా రాజ్యము నిరలంకారము నిరుత్పవముగా నుండుననుట, రాముడే కాబోవు మహారాజనియు, త్వరగా తిరిగి సంపు మనియు వ్యంగ్యములు. (పత్యావృత్తిము, చూ. ప్రథమ, శ్లో. 3)

(నేపథ్యాభిముఖః) కః కోఽత్ర భోః.

(ప్రవిశ్య)

దౌవారికః :- కిమాజ్ఞాపయతి దేవః.

దశరథః :- ఆహూయతాం రామభద్రః.

వామదేవః :- లక్ష్మణశ్చ.

దశరథః :- (సస్మితమ్) ఋషే, పృథక్ప్రయత్నాపేక్షీ నయమర్థః. న
ఖలు ప్రకాశమంతరేణ తుహినథాసురుజ్జిహీతే.

(దౌవారికో నిష్క్రాంతః తతః ప్రవిశతో రామలక్ష్మణౌ)

క్రియ :- ఈక్షణ్ దర్శనే, ఆత్మనే, లట్, మధ్యమ

ఈక్షణే - ఈక్షణే - ఈక్షణ్యే

చర గతి భక్షణయోః, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ

చరతు/చరతాత్ - చరతామ్ - చరన్తు

[నేపథ్యాభిముఖః = తెరవైపు తిరిగినవాడై] కఃకోఽత్రభోః=ఎవరక్కడ ?

(ప్రవిశ్య = దౌవారికుడు ప్రవేశించి)

క్రిమితి :- దేవః = మహారాజు, కిమ్ అజ్ఞాపయతి = ఏమి అజ్ఞాపించు
చున్నారు - ఏమి అజ్ఞ అనుట.

ఆహూయతామితి :- రామభద్రః = రామభద్రుడు, ఆహూయతామ్ =
పిలువబడుగాక ! పిలుపుమనుట,

లక్ష్మణశ్చ = లక్ష్మణుడును, [పిలువబడుగాక ఆసి]

ఋషే ఇతి :- [సస్మితమ్ = చిఱునవ్వుతో] ఋషీ : ఆయమ్ అర్థః =
ఈ నీవన్నది, పృథక్ ప్రయత్నాపేక్షీ = ప్రత్యేక ప్రయత్నమును కోరునది [వేరుగా
చెప్పవలసినది], న = కాదు, ప్రకాశమ్ అంతరేణ = కాంతి లేకుండగా, తుహిన
థానుః = చంద్రుడు, న ఉజ్జిహీతే ఖలు = ఉదయించడుగదా ! చంద్రుడు-వెన్నెల
వలె రామలక్ష్మణులు అవిభాజ్యులనుట. [దౌవారికః = ద్వారపాలకుడు, నిష్క్రాంతః =
నిష్క్రమించును తతః = ఆ పిమ్మట, రామలక్ష్మణౌ = రామలక్ష్మణులు, ప్రవి
శతః = ప్రవేశింతురు.]

రామః :- (సహర్షమ్)

నురాధీశక్రోధా జ్జగదపరథా కర్తుమపరే
పురాణబ్రహ్మాణో భువనపితరః సప్త చ కృతాః ।
ధృతాస్తుష్టేనామీ బహిరపి చ వైశ్వానరపథాత్
కథా పౌరాణీ కథా యత్ చరితమ్ ఇతిహా ప్రథయతి॥

47

నురాధీశేతి :- నురాధీశక్రోధాత్ జగత్ అపరథా కర్తుం అపరే పురాణ బ్రహ్మాణః భువనపితరః సప్త కృతాః. అపిచ తుష్టేన అమీ వైశ్వానరపథాత్. బహిః ధృతాః. పౌరాణీ కథా యత్ చరితమ్ ఇతిహా ప్రథయతి స్మ.

అర్థము :- (సహర్షమ్ = సంతోషముతో) నురాధీశ = దేవేంద్రునిపట్ల, క్రోధాత్ = కోపముతో. జగత్ = ప్రపంచమును. అపరథా = మరొక విధముగా. కర్తుమ్ = చేయుటకై. అపరే = మరికొందరు. పురాణబ్రహ్మాణః = పురాతన ఋషీశ్వరులును, భువనములకు నిర్మాతలునగు అత్రిమరీచి ప్రభృతులు. సప్త = ఏడుగురు. కృతాః = సృష్టించిరి. అసలైన అత్రిమరీచి ప్రభృతులకు ప్రతిగా సప్తరులు మరి కొందరు సృష్టించిరినుట. అపిచ = మరియు. తుష్టేన = బ్రహ్మాండదుల ప్రార్థనతో సంతృప్తుడైన విశ్వామిత్రునిచే. అమీ = ఈ క్రొత్తములు ఏడుగురును. వైశ్వానరపథాత్ = వైశ్వానరమార్గమునుండి. బహిః = వెలుపల. ధృతాః = నిశ్చయించిరి. పౌరాణీ = ఈ పురాణసంబంధముగ. కథా = గాథ. యచ్ఛరితమ్ = వివరియొక్క చరిత్రను. ఇతిహా = ఇతిహాసముగా. ప్రథయతి స్మ = చాటునో ఆ విశ్వామిత్రుని మనము సేవించవలెనని ముందరి వాక్యములోనికి అన్వయము.

విశేషములు :- శ్రీకృష్ణుడు మహారాజును స్వర్గములోనికి రాసేలేదని అరిగి నిశ్వామిత్రుడు క్రొత్తసృష్టికి పూనుకొనెను. ముందుగా నక్షత్రమండలమును సప్తరులను సృష్టించెను. సృజన్ దక్షిణమార్గస్థాన్నప్తవర్షే నహరాన్పునః నక్షత్రమాలామ పరామస్మజత్ క్రోధమూర్ఛితః - రామాయణము. అంతట దేవేంద్రులు ప్రార్థింపగా కోపము పెరిచి సృష్టి విరమించెను ఇది రామాయణగాథ. ఈ సూతన సప్తరులు నక్షత్రమండలముగా ఆకాశమున నుండిపోయిరి. నక్షత్రమార్గములో ఐరావతాది నామములతో మూడు వీధులున్నవనియు అందు దక్షిణవీధికి వైశ్వానరమని పేరనియు,

కథం సోఽపి భగవాన్ విశ్వామిత్రః స్వయమస్మాభిరుపచరిష్యతే.
(ఇతి పరిక్రామన్ పురోఽపరోక్య హర్షాతిశయం రూపయన్) నూనం
వినయనమ్రయోస్తాతవామదేవయో స్తృతీయః ప్రశాంతపావనీయాకృతిః
స భగవాన్ విశ్వామిత్రో భవిష్యతి.

దానికి వెలుపలనున్న ప్రదేశమును పితృయాణ మందురనియు వాయుపురాణము చెప్పు
చున్నది— స్థానం జారణవం మధ్యం తథైరావత ముత్తమమ్ వైశ్వానరం దక్షిణతో
నిర్దిష్టమిహ తత్త్వతః॥ అభ్రపీధి, మృగపీధి, వైశ్వానరపీధి— అని దక్షిణపీఠీత్రయ
మున్నది. ఆర్షభి, గోపీధి, జారణవపీధి — అని మధ్యపీఠీత్రయము. ఐరావతపీధి,
నాగపీధి, గజపీధి — అని ఉత్తరపీఠీత్రయము. “ఉత్తరం యదగస్త్యస్య అజపీఠ్యాశ్చ
దక్షిణం పితృయాణస్సపై పంథా వైశ్వానర పథాద్బహిః తత్రాసతే మహాత్మానో
మునయో యేఽగ్నిహోత్రీణః.... ఇత్యాదిగా వాయుపురాణము మరిన్ని వివరముల
నిచ్చినది. ప్రతియుగమునందును బ్రహ్మ వీరిని పునఃస్థాపించుచుండునట. వైశ్వానర
మనగా అగ్ని. వైశ్వానరపథాత్ బహిః అను మాటకు హవిర్దాన మార్గమునకు వెలు
పలగా అనియు కొందరు అర్థము చెప్పిరి. “కథా పౌరాణీయం చరితమితి యస్య
ప్రథయతి”— అని పాశాంతరము. ఇయం కథా యస్య పౌరాణీయం చరితమితి కథ
యతి — అని అన్వయము సులభము.

సమాసములు :- సురాణామధీశః - సురాధీశే క్రోధః - తస్మాత్.
పురాణాశ్చతే బ్రహ్మణశ్చ. భువనానాం పితరః

సంధులు :- సుర + అది + ఈశ, తుష్టిన + అమీ - నవర్ణదీర్ఘ
సంధులు. యత్ + చరితమ్, క్రోధాత్ + జగత్ - శ్చుత్వసంధి. బ్రహ్మణః +
భువన-ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. ధృతాః + తుష్టిన - సాదేశవిసర్గ బహిః + అపి-రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ప్రథ అభ్యాసే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ (టిచ్) మటాడి,
ప్రథయతి - ప్రథయతః - ప్రథయన్తి (లట్స్మే - ఇతి భూతే లట్)

భందస్సు :- శిరిణి. రసైరుదైర్భిన్నా యమనసభలాగ్భిరిణి.

కథమితి :- సః అపి = అంతటి వాడయినప్పటికిని, భగవాన్ =
మహాత్ముడగు, విశ్వామిత్రః = కౌశికుడు స్వయమ్ = తనంతకానుగా, అస్మాభిః =

లక్షణః :- (సాశ్చర్య స్థితమ్) ఆర్యః.

అయమయమీదృశప్రశమవిశ్వసనీయతను

ర్భువన భయంకరీః కథమధత్త రుషోఽపి మునిః ।

మనచేత. ఉపచరిష్యతే - కథమ్ = సేవింపబడునా! అంతటి మహానుభావునికి మన సేవలు అవసరమగుట భాగ్యవిశేష మనుట. (ఇతి = అని. పరిక్రామన్ = నడుచుచు. పురః అవరోధ్య = ముందునకుచూచి. హర్షాతిశయమ్ = ఆనందాతిరేకమును. రూపయన్ = ప్రదర్శించుచు). వినయవినమ్రయోః = వినయముతో వినమ్రులైన. తాతవామదేవయోః = దశరథవామదేవులకు. తృతీయః = మూడవవాడును. ప్రశాంతః = ప్రశాంతితోకూడినదియు. పాపనీయ = పవిత్రీకరణ సమర్థమునగు. ఆకృతిః = రూపముగలవాడునైన. సః = ఆ. భగవాన్ = మహానుభావుడు (ఆ మూడవ వ్యక్తి అనుట). సూనమ్ = తప్పక. విశ్వామిత్రః = గౌరకుడే. భవిష్యతి = అయియుండును.

అర్యేతి :- (సాశ్చర్యస్థితమ్ = ఆశ్చర్యముతో చిఱునవ్వుతో) ఆర్యః = మాన్యుడా! అగ్రణాః । (నందోదన నియమములను అనుబంధముతో చూచునది).

అయమీతి :- ఈదృశ ప్రశమ విశ్వసనీయతనుః అయమ్ అయమ్ మునిః భువన భయంకరీః రుషః అపి కథమ్ అధత్త. వా ఇదమేవస్థితమ్ - మృదు మనోజ్ఞతుషారతమాః మహాషధయః తమసి సతి జ్వలన్తి.

అర్థము :- ఈదృశ = ఇటువంటి. ప్రశమ = ప్రశాంతితోకూడినదియు. విశ్వసనీయ = విశ్వసింపదగినదియైన. తనుః = రూపముగల. అయమ్ అయమ్ = ఈ కన్పించుచున్న (అత్యంత సన్నిహితముగానున్న - భృశార్థమున ద్వీరుక్తి). మునిః = విశ్వామిత్రుడు. భువన భయంకరీః = ముల్లోకములను గడగడలాడించునట్టి. రుషః అపి = కోపములను కూడ - (కోపముతోచేయు ప్రతిస్పృహనాదికములగు క్రియలను కూడ) - కథమ్ = ఎట్లు. అధత్త = చేసెను. వా = కాదన్నచో. ఇదమ్ ఏవ = ఇదే - ఈ వెప్పుటోపు మాటయే. స్థితమ్ = శాశ్వత సత్యము - మృదు = సుకుమారమైనదియు. మనోజ్ఞ = అందమైనదియు. తుషారతమాః = మిక్కిలి చల్ల నైనవియునగు. మహాషధయః = గొప్ప ఓషధీలతలు. తమసి సతి = చీకటి వ్యాపించ

స్థితమిదమేవ వా మృదుమనోజ్ఞతపారతమా

స్తమసి సతి జ్వలన్తి సహస్రై వ మహాషధయః॥

48

గనే. సహస్రై వ = హఠాత్తుగా, జ్వలన్తి = మండుచుండును. అపమానపరచు చీకటిని చూచి మండిపడుట వీని లక్షణమనుట, మనోజ్ఞతమాకృతయః - పాఠాంతరము.

సమాసములు :- ప్రశమా చ సా విశ్వసనీయా చ - ఈదృశా చ సా ప్రశమ విశ్వసనీయా - ఈదృశప్రశమ విశ్వసనీయా తనుర్యన్యసః. భువనానాం భయంకరీ - తాః, మృద్వ్యశ్చ తా మనోజ్ఞాశ్చ - మృదుమనోజ్ఞాశ్చ తా తుషారతమాశ్చ. మహాంత్యశ్చ తా ఓషధయశ్చ.

సంధులు :- తనుః + భువన - రేషాదేశవిసర్గ. రుషః + అపి - ఉత్వాదేశవిసర్గ - యో + అపి - పూర్వరూప. తుషారతమాః + తమసి - సాదేశవిసర్గ. సహసా + ఏవ, మహా + ఓషధయః - వృద్ధి సంధులు.

క్రియ : దుధాణ్ ధారణపోషణయోః ఆత్మనే, లట్. ప్రథమ.

అధత్త - ఆదధాతమ్ - అదధత
జ్వల దీప్తీ. పరస్మై. లట్. ప్రథమ
జ్వలతి - జ్వలతః - జ్వలన్తి.

చందస్సు :- ఇది నర్కుట వృత్తము. 'నజభజజలగ' గణములతో వీడు. పది అక్షరముల పదవ యతి. హయదశభిర్నతో భజజలా గురు నర్కుటకమ్. అదే గణములతో వీడు, ఆరు, నాలుగు స్థానములపై యతులున్నచో కోకిలకము. హయఋతు సాగరైర్యతియుతం యది కోకిలకమ్. 10-7. 8-5-4 యతి స్థానముల తోను కోకిలకమే. ప్రస్తుత వృత్తమున నాల్గవ పాదమున యతి ఎనిమిదికి పైని కన్పించుచున్నది.

న	జ	భ	జ	జ	లగ
అయమ	యమీదృ	శప్రశ	మవిశ్వ	సనీయ	తనుః

రామః :- వత్స లక్ష్మణ. ఏవం దురవగాహ గంభీరాశ్చిత్రీయ నై మహాన్తః.

అపిచ—

ప్రతవిహతికరీభిరప్పరోభిః సహ జగదస్య నిగృహ్ణతో గృణన్తి ।
నమదమరశిరః కిరీటరోచి ర్ముకుళిత రోషతమాంసి చేష్టితాని॥ 49

వత్సేతి :- వత్స = తమ్ముడా !. లక్ష్మణ = సౌమిత్రి !. మహాంతః = మహాత్ములు. దురవగాహ = చాల శత్రుముగాని. గంభీరాః = రోతుగలవారై. ఏవమ్ = ఇట్లు. చిత్రీయంతే = రోరమును ఆశ్చర్యపఱతురు.

అపిచ = మరియు -

ప్రతేతి :- ప్రతవిహతికరీభిః అప్పరోభిః సహ జగత్ నిగృహ్ణతః అస్య చేష్టితాని నమదమరశిరః కిరీటరోచి ర్ముకుళిత రోషతమాంసి గృణన్తి.

అర్థము :- ప్రత = తపోనియమమునకు. విహతి కరీభిః = విఘ్నమును కల్పించువారైన. అప్పరోభిః సహ = అప్పరసలతో సహ. జగత్ = ప్రపంచమును. నిగృహ్ణతః = నాశనము చేయఁబానుకొన్న. అస్య = ఈ విశ్వామిత్రుని యొక్క. చేష్టితాని = చరితములను. నమత్ = నమస్కరించుచున్న. అమర = దేవతలయొక్క. శిరః = శిరస్సులయందలి. కిరీట = ముకుటములయొక్క. రోచిః = కాంతులతో. ముకుళిత = చల్లార్చుటదీన. రోష = రోషమనునట్టి. తమాంసి = చీకటులు కలవిగా. గృణన్తి = పెద్దలు చెప్పుచున్నారు. విశ్వామిత్రుని రోషమనునట్టి చీకటిని దేవతల కిరీట మణికాంతులు పోగొట్టిన వనుట దేవతల నమస్కృతులతో ముసీశ్వరుడు కాంతించెనని భావము.

సమాసములు :- ప్రతస్య విహతిః - ప్రతవిహతిం కుర్వన్తి యాః - తాః. నమంతశ్చ తే అమరాశ్చ - నమదమరాణాం శిరాంసి - శిరస్సు విద్యమానాః (శిరసాం వా) కిరీటాః - కిరీటానాం రోహింషి - రోచిర్భిః ముకుళితమ్ - రోషః ఏవ తమః - ముకుళితం రోషతమః యేషు - తాని.

సంధులు :- కరీభిః + అప్పరోభిః. రోచిః + ముకుళిత - రేపాదేశ విసర్గ. నిగృహ్ణతః + గృణన్తి - ఉత్పాదేశవిసర్గ.

వామదేవః :- (సహర్షం దృష్ట్వా) కథమాగతో రామభద్రః. (మునింప్రతి)
భగవన్.

బ్రహ్మజ్యోతిర్వివర్తస్య చతుర్థా దేహయోగినః ।

ఋష్యశృంగచరోరంశః ప్రథమోఽయం మహాభుజః॥

50

క్రియ :- గృ శబ్దే (శ్నా - నేట్, శ్తి - ప్వాదీనాంప్రహస్యః) పరస్మైత్, లట్, ప్రథమ. గృణాతి - గృణోతః - గృణంతి, గృణాసి - గృణోథః - గృణోథ, గృణామి - గృణోమః - గృణోమః.

చందస్సు :- పుష్పితాగ్రా వృత్తము. అయుజి నయుగిరేపతో యకారో యుజిచ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా.

1.	న	న	ర	య	
	 ప్రతవి	 హతిక	 రీభిర	 ప్రకోభి	
2.	న	జ	జ	ర	గ
	 స్పహజ	 గదస్య	 నిగృహ్	 తోగృణ	 ని
3.	న	న	ర	య	
	 నమద	 మరశి	 రశిరీ	 టరోచి	
4.	న	జ	జ	ర	గ
	 ర్ముకుశి	 తరోష	 తమాంసి	 చేష్టితా	 ని

జేసి పాదములలో న-న-ర-య, సరిపాదములలో న-జ-జ-ర-గ.

కథమితి :- (సహర్షం = సంతోషముతో, దృష్ట్వా = చూచి) కథమ్ = ఎట్టా ; రామభద్రః = రాముడు, అగతః = వచ్చినవాడు - రానే వచ్చెననుట (మునింప్రతి = ముని నుద్దేశించి) భగవన్ = మహాత్మా ।

బ్రహ్మేతి :- బ్రహ్మజ్యోతిర్వివర్తస్య = వైదిక తేజస్సు యొక్క పరిణామరూపమై, చతుర్థా = నాలుగు (విధములు) గా, దేహయోగినః = శరీరము

విశ్వామిత్రః :- (సహర్ష సంభ్రమమ్ విలోక్య) వామదేవ, కిముచ్యత
అరణ్యకేషు కిమపి ప్రకృష్టతమం బ్రాహ్మణ్య మృష్య
శృంగస్య. న కేవలమమునా వత్సేన బ్రహ్మర్షిర్విభాండకః
పుత్రవతాం ధురమారోపితః. దశరథోఽపి.

దాల్చినదై న. ఋష్యశృంగవరోః = ఋష్యశృంగుడు నిర్వహించిన పుత్రకామేష్టి
యందలి హవ్యపాయసాన్నము యొక్క, ప్రథమః = మొదటిదై న, అంశః = భాగము,
అయమ్ = ఈ, మహాభుజః = అతానుదృఢబాహువగు రామభద్రుడు. తపఃఫలమైన
పాయసాన్నముయొక్క తొలిపాలు రూపుదాల్చి రాముడయ్యెననుట. (అథ చరుః పుమాన్
హవ్యాన్నభాండయోః)

సమాసములు :- బ్రహ్మ ఏవ (బ్రహ్మణః వా) జ్యోతిః - బ్రహ్మ
జ్యోతిషః వివర్తః - తస్య. దేహస్య యోగః అస్యాస్తీతి - దేహయోగీ - తస్య.
ఋష్యశృంగస్య చరుః - తస్య. మహాన్తా భుజాయస్య నః

సంధులు :- జ్యోతిస్ + వివర్త - రేఫాదేశవిసర్గ. ప్రథమః + అయమ్ -
ఉచ్ఛ్వాదేశవిసర్గ - ప్రథమో + అయమ్ - పూర్వరూపసంధి.

చందస్సు :- పథ్యావర్తిము (చూ ప్రథమ - శ్లో. 8)

వామదేవేతి :- (సహర్ష సంభ్రమమ్ = అనందాశ్చర్యములతో, విలోక్య =
చూచి) వామదేవా : అరణ్యకేషు = పనవానులైన మునులయందు, ఋష్యశృంగస్య =
ఋష్యశృంగునియొక్క, బ్రాహ్మణ్యమ్ = తపస్సు, కిమపి = ఏదో, ప్రకృష్టతమమ్ =
సర్వోత్కృష్టము, కిముచ్యతే = విము చెప్పబడును : అది నాకును మాటలకందని
గొప్ప తపస్సు అనుట. అమునా = ఈ ప్రసన్నుడయిన వత్సేన = పుత్రుడు-ఋష్య
శృంగునితో, బ్రహ్మర్షిః = బ్రహ్మర్షియగు, విభాండకః న కేవలమ్ = విభాండకుడు
మాత్రమే కాదు, దశరథః అపి = దశరథుడూడ, పుత్రవతామ్ = పుత్రవంతుల
యొక్క, ధురమ్ = అగ్రభాగమును, అరోపితః = బొందిం బడినాడు. ఋష్యశృంగుని
అన్యవలన విభాండక మహర్షి పుత్రవంతుడను సత్కీర్తి బొందినాడు. అట్లే ఆతని తప
శ్శక్తివలన పుత్రకామేష్టి సఫలమై దశరథుడు పుత్రవంతుడైనా డనుట.

దశరథః :- భగవన్, ఏవమైతత్.

యే మైత్రావరుణిం పురోహితవతో వంశే మనోర్జ్జితే
తాస్తా వై నయికిః క్రియా విదధిరే యేషాం చ యుష్మాదృశః।
తేషామంచలమేష తే దశరథః సంప్రత్యమీ యే పున
జ్జాతాస్తే ధ్రువమృష్యశృంగ తపసామైశ్వర్యమిజ్జ్వకవః॥

51

భగవన్నితి :- భగవన్ = మహాత్మా : ఏవమ్ ఏతత్ = ఇది సత్యమ్.

య ఇతి :- మైత్రావరుణిం పురోహితవతః మనోః వంశే యే జ్జితే,
యేషాం యుష్మాదృశః, తాస్తాః వై నయికిః క్రియాః విదధిరే తేషామ్ అంచలమ్
ఏష తే దశరథః. పునః యే సంప్రతి జాతాః అమీ తే ఇజ్జ్వకవః ధ్రువమ్ ఋష్య
శృంగస్య, తపసామ్ ఐశ్వర్యమ్. (శార్దూల విక్రీడితము)

అర్థము :- మైత్రావరుణిమ్ = వసిష్ఠుని, పురోహితవతః = పురోహితము
నందు ఉంచుకొన్నవారై (ఆతడు కలగురువుగా) మనోః=మనుష్యయొక్క, వంశే=
వంగడమునందు, యే = ఎవరు, జ్జితే = జిన్నించిరో, యేషామ్ = ఏరాజులకు,
యుష్మాదృశః = మీవంటి మహానుభావులు, తాఃతాః = ఆయా, వై నయికిః=వినయ
ప్రయోజకములైన, క్రియాః = సంస్కార విశేషములను, విదధిరే = నిర్వహిం
చిరో, తేషామ్ = ఆ రాజులకు, అంచలమ్ = చివరికొస, ఏషః = ఇతడే, తే =
నీయొక్క (నీవాడనుట), దశరథః = దశరథుడు - నీ అనుగ్రహమునకు పాత్రుడ
నైన నేనే ఆ రాజవరంపరలో చివరివాడ ననుట, పునః = మరి, యే = ఎవరు,
సంప్రతి = ప్రస్తుతము జాతాః = జిన్నించిరో, అమీ = ఈ, తే = ఆ, ఇజ్జ్వకవః=
రాఘవులు - నా సంతానమగు ఈ రామాదులు, ధ్రువమ్ = నిశ్చయముగా, ఋష్య
శృంగస్య = ఋష్యశృంగుని యొక్క, తపసామ్ = తపస్సులయొక్క, ఐశ్వ
ర్యమ్ = సంపద (ఫలము).

విశేషములు :- పురోహితయతో అని పాఠాంతరము. పురోహిత
శబ్దమునకు ఊచ్ఛేదేన శతృప్రత్యయము - పురో హితయతీతి పురోహితయన్-తస్య.
పురః + థ + క్రవతు - దధాతేర్హిరితి హిరాదేశః - పురోహితవత్ - తస్య.
వినయః ప్రయోజనమాసా మితి - వై నయిక్యః - ప్రయోజనమితి తత్. టిడ్డాబిజ్ఞేతి
జీవ్ - తాః.

(రామలక్ష్మణావుపసర్పతః)

దశరథః :- వత్సో, భగవానేష నిశ్శేషభువనమహనీయో మహామునిః
కౌశికః, ప్రణమ్యతామ్.

రామలక్ష్మణౌ :- (ఉపసృత్య) భగవన్విశ్వామిత్ర, సావిత్రౌ రామలక్ష్మణౌ
పథివాదయేతే.

సంధులు :- పురోహితవతః + వంశే - ఉత్పాదేశవిసర్గ, మనోః +
జ్జ్విరే - రేపాదేశవిసర్గ, తాః + తాః, జాతాః + తే - సాదేశవిసర్గ, తాః +
వై నయీః, క్రియాః + విదధిరే - విసర్గలోపసంధి, విషః + తే - తదేతద్విసర్గలోప.

క్రియః :- జనీజ్ ప్రాదుర్భావే, అత్మనే లిట్, ప్రథమ
జ్జ్విరే - జ్జ్జాతే - జ్జ్జ్విరే.

(రామలక్ష్మణౌ = రామలక్ష్మణులు, ఉపసృతః = సమీపింతురు)

వత్సావిత్రీ :- వత్సో = కుమారులారా, భగవాన్ = మహాత్ముడగు.
విషః = ఇతడు, నిశ్శేషః = సమస్తములగు, భువన = లోకములకును, మహనీయః =
పూజనీయుడు, మహామునిః = మహర్షి, కౌశికః = విశ్వామిత్రుడు, ప్రణమ్యతామ్ =
నమస్కరింపఁబడుగాక, నమస్కరింపుడు అనుట.

భగవన్నితి :- (ఉపసృత్య = సమీపించి) భగవన్ = మహాత్మా,
విశ్వామిత్ర = కౌశిక, సావిత్రౌ = సూర్యవంశ ప్రభవులైన, రామలక్ష్మణౌ = రామ
లక్ష్మణులు, అధివాదయేతే = నమస్కరించుచున్నారు - ఇదే మేము మ్రొక్కుచుంటి
మనుట.

వత్సోఽఙ్గితి :- వత్సో = నాయనలారా, ఆయుష్మంతౌ = దీర్ఘాయుష్మంతు
లరు, భూయాస్తామ్ = అగుదురు గాక, (ఇతి = అని, భుజాభ్యామ్ = బాహువు
లలో, గృహీత్వా = ఇరువురిని చెరియివి వైపునకు తీసికొని, సరోమాంబమ్ = పుల
కితులై, సవిహుమానమ్ = గౌరవముతో, రామమ్ = రామభద్రుని, నిర్వర్జ్య = పరి
శీలనగా చూచి, అత్మగతమ్ = తనలో)

విశ్వామిత్రః :- వత్స, ఆయుష్మంతౌ భూయాస్తామ్. (ఇతి భుజాభ్యాం
గృహీత్వా సరోమాంచం రామం నిర్వర్ణ్య చ నబహుమా
నమ్. ఆత్మగతమ్)

వసిష్ఠోక్తైర్మంత్రైర్దధతి జగతామాభ్యుదయికీం

ధురం సంప్రత్యేతే దినకరకులీనాః క్షితిభుజః ।

గృహే యేషాం రామాదిభిరపి కళాభిశ్చతస్సృభిః

స్వయం దేవో లక్ష్మీస్తనకలశవారీగజపతిః॥

52

వసిష్ఠేతి :- ఏతే దినకరకులీనాః క్షితిభుజః వసిష్ఠోక్తైః మంత్రైః జగ
తామ్ ఆభ్యుదయికీం ధురం దధతి. యేషాం గృహే, దేవః లక్ష్మీస్తనకలశ వారీ గజ
పతిః అపి స్వయం రామాదిభిః చతస్సృభిః కళాభిః (జాతః), శిఖరిణీప్రతము.

అర్థము :- ఏతే = ఈ, దినకరకులీనాః = సూర్యవంశ సంభవులైన,
క్షితిభుజః = దశరథాది మహారాజులు. వసిష్ఠోక్తైః = వసిష్ఠునిచే ఉపదేశింపబడిన,
మంత్రైః = (సూక్తైః అని పాఠాంతరము నీతి వచనములతో) మంచి ఆలోచనలతో
(మంత్రములతో) జగతామ్ = లోకములకు (ప్రజలకు), ఆభ్యుదయికీమ్ = శుభప్రద
మైన, ధురమ్ = రాజపాలన భారమును, దధతి = వహించుచున్నారు - ఇంతవరకును
ఈ వంశపు రాజులు అందరును జగన్మంగళకరముగా పరిపాలించిరనుట. అది కారణ
ముగా - యేషామ్ = ఈ రాజులయొక్క, గృహే = వంశమునందు, దేవః = దేవు
డైన, లక్ష్మీ గజపతిః అపి, లక్ష్మీ = శ్రీదేవియొక్క, స్తన కలశ = కుచకుంభము
లనునట్టి, వారీ = అలాసమునకు (బిడ్డుడైన) (వారీ తు గజబంధనీ - అమరము) గజ
పతిః అపి = గజరాజయిన విష్ణుమూర్తి కూడ, స్వయమ్ = తనకు తానుగా, రామా
దిభిః = రామ భరత లక్ష్మణ శతృఘ్న రూపమగు, చతస్సృభిః = నాలుగైన, కళాభిః =
కళలతో (స్వాంశలతో) జాతః = జన్మించెను. విష్ణుమూర్తియే పాయసరూపమున ఆవిర్భ
వించెననియు దానిని దశరథుడు నాలుగొకటి విభజించి కొనల్యాదులకు పంచెననియు రామా
యణము, సగభాగము $[1/2]$ రాముడు, తక్కిన దానిలో సగము $[1/4]$ లక్ష్మ
ణుడు. తక్కిన దానిలో దెరిసగము $[1/8 + 1/8]$ భరత శతృఘ్నులు.

అపిచ—

త్వం తాస్తాః స్మృతవాన్సచో దశతయీ స్వత్రీతయే యజ్వభిః
స్వాహాకారముపాహితం హవిరిహ త్రేతాగ్నిరాచామతి ।

సమూసములు :- వసిష్ఠేన ఉక్తాః - తైః. దినం కరోతీతి - దినకరస్య
కులమ్-కులే భవాః (కులాత్ ఐ) స్తనావేవ కలశ - స్తనకలశావేవ వారీ - వార్యాం
గణపతిః - గణానాం పతిః.

సంధులు :- ఉక్తైః + మంత్రైః + దధతి-రేపాదేశవిసర్గ. సంప్రతి +
ఏతే - యదాదేశ. రామ + అది-సవర్ణ దీప్తు. అదిః + అపి - రేపాదేశవిసర్గ. కళాభిః +
చతస్పదిః - కాదేశవిసర్గనంది. దేవః + లక్ష్మీ - ఉక్త్యాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- యదాచ్ఛో దారణపోషణయోః. పరస్మై. లట్. ప్రథమ
దధతి - దత్తః - దధతి.

అలంకారము :- స్తనకలశములన్నచో రూపకము. స్తనకలశములనునట్టి
వారి అన్నచో మరియొక రూపకము. ఇట్టిదానిని రూపక రూపకమనియు నందురూ-
పిష్టువునందు గణపతిత్వ మారోపింపబడినది. సాధ్యవసాయము. స్తనకుతుకచారీ విజ-
యతే అని పాశాంతరము.

అపిచ = మరియు

త్వమితి :- త్వం తాస్తాః దశతయీః ఋచః స్మృతవాన్. యజ్వభిః త్వ
త్రీతయే స్వాహాకారమ్ ఇహ ఉపాహితం హవిః త్రేతాగ్నిః ఆచామతి. క్షిరోదజలే
శయం త్వం బ్రతులిహః పృథ్వీమ్ అవతీతరన్. ఉద్యుక్తాః దశకంధరప్రభృతయః
త్వయా నిగ్రహితారః.

అర్థము :- త్వమ్ = నీవు. తాతా = ఆయా, దశతయీః =
పది మండలములుగానున్న. ఋచః = ఋక్కులను. స్మృతవాన్=ప్రకాశింపజేసితివి-
సోమకానురుని చంపి వేదములను తిరిగి ప్రకాశింపజేసితివనుట. యజ్వభిః=యాజకుల
చేత. త్వత్ = నీయొక్క. త్రీతయే = సంతోషమునకై. స్వాహాకారమ్ =
స్వాహాశబ్దోచ్చారణవిధాన్వితముగా (స్వాహాకారం యస్మిన్ కర్మణి భవతి తత్తథా).

త్వాం క్షీరోదజలేశయం క్రతులిహః పృథ్వీమవాతీతర

న్నుద్యృత్తా దశకంధరప్రభృతయో నిగ్రాహితారత్వయా॥ 53

ఇహ = భూలోకమునందు, ఉపాహితమ్ = సమర్పింపబడిన, హవిః = హవిస్సును - పురోడాశాదికమును, త్రేతాగ్నిః = ఆహవనీయవహ్ని - గర్హపత్యాహవనీయ దక్షిణ భేదములతో నున్న అగ్నిత్రయము, అచామతి = స్వీకరించును, క్షీరోదజలేశయమ్ = క్షీరముద్రమున శయనించియున్న, త్వామ్ = నిన్ను, క్రతులిహః = (హవిర్బోత్త లగు) దేవతలు, పృథ్వీమ్ = భూమినిగూర్చి (భూమికి) అవాతీతరన్ = అవతరింప జేసిరి, ప్రార్థించి అవతరింపజేసిరనుట, ఉద్యృత్తాః = ఉద్ధతులగు, దశకంధరప్రభృ తయః = రావణుడు మొదలగువారు, త్వయా = నీచేత, నిగ్రాహితారః = సంహ రింపబడవలసియుండిరి. (శార్దూలము).

సమాసములు :- దశసంఖ్యాకాః అవయవాః అసామితి దశతయ్యః - సంఖ్యాయా అవయవే తయః - టిద్ధాణజ్ఞాతిజ్ఞీమ్ - తాః, త్రేతాగ్ని అనునది కరికలభము వంటిది, త్రేత = అగ్ని, క్షీరోదస్యజలమ్ - జలే శేతే - అధికరణే శేతేః (అన్) - జలే + శయః - శయవాస వాసిష్వకాలాత్ - అలౌక్ - జలేశయః - తమ్, దశ సంఖ్యాకాః కంధరాః యస్య సః - దశకంధరః.

సంధులు :- తా + తాః, దశతయ్యః + త్వత్, నిగ్రాహితారః + త్వయా - సాదేశవిసర్గ, ఋచః + దశ, ప్రభృతయః + నిగ్రా - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ, హవిః + ఇహ, అగ్నిః + అచామతి - రేపాదేశవిసర్గ, త్రేత + అగ్ని - నవర్ణ దీర్ఘ, అవాతీతరన్ + ఉద్యృత్తాః - అనునాసికద్విత్వ, ఉద్యృత్తాః + దశ - విసర్గ లోపసంధి.

క్రియ :- చము అదనే (స్థివుక్లము చమాం శీతిలి దీర్ఘః)

పరస్మై లట్, ప్రథమ

అచామతి - అచామతః - అచామన్తి (అ)

త్యాప్లవన తరణయోః పరస్మై, లట్, ప్రథమ (అవ)

అవాతీతరత్ - అవాతీతరతమ్ - అవాతీతరన్

గ్రహ అదనే (జీచ్) కర్మణి లుట్, ప్రథమ (ని)

గ్రాహితా - గ్రాహితారౌ - గ్రాహితారః.

వామదేవః :- (సస్మితమ్) వత్స, అయ మత్రభవాన్ భవంతౌ నేతు
మాగతః.

రామలక్ష్మణౌ :- యదభిరుచితం భవతే తాతాయ చ.

(దశరథస్తా నన్నేహమాదాయ భగవన్ కౌశిక ఇత్యర్థోక్తౌ మన్యూ
త్పిదనిగృహ్యమానకంఠో వామదేవస్య ముఖమీక్షతే)

వామదేవః :- ఇమా తౌ రామలక్ష్మణౌ. (ఇత్యర్పయతి) (విశ్వామిత్రః
సాదరం గృహ్లాతి. నేపథ్యే శంఖధ్వనిః. వామదేవో నిమిత్త
మనుమోదమానో దశరథ ముల్లాసయతి. పునర్నేపథ్యే—)

వత్సావీతి :- (సస్మితమ్ = చిఱునప్పుతో) వత్స = నాయనలారా,
అత్రభవాన్ = పూజనీయుడైన, అయమ్ = ఈ విశ్వామిత్రుడు, భవంతౌ = మిమ్మిరు
పురిని, నేతుమ్ = కొనిపోవుటకు, ఆగతః = వచ్చినాడు.

యదీతి :- భవతే = మీకును (కొఱకు) చ = మరియు, తాతాయ = తండ్రి
కొఱకును, అభిరుచితమ్ యదీ = అంగీకారమైనచో - ఇష్టమైనచో.

(దశరథః = దశరథుడు, తౌ = రామలక్ష్మణులను, నన్నేహమ్ = ప్రీతితో.
అదాయ = దగ్గరకు తీసికొని, భగవన్ = మహాత్మా, కౌశిక = విశ్వామిత్రా : -
ఇతి = అని. అర్థోక్తౌ = సగములోనే అగి, మన్యూత్పిద = ఉక్రోశముతో, నిగృహ్య
మాణకంఠః = పూడుకొనిపోయిన గొంతు కలవాడై, వామదేవస్య = వామదేవుని
యొక్క, ముఖమ్ = మోమును, మీక్షతే = చూచిన)

ఇమావీతి :- ఇమా = ఇరిగో, తౌ = ఆ, రామలక్ష్మణౌ = రామ
లక్ష్మణులు, (ఇతి = అని, అర్పయతి = విశ్వామిత్రునికి అర్పించును.)

(విశ్వామిత్రుః, సాదరమ్ = ఆదరముతో, గృహ్లాతి = స్వీకరించును.)

(నేపథ్యే = వెనుకయందు, శంఖధ్వనిః = శంఖరావము)

(వామదేవః = వామదేవుడు, నిమిత్తమ్ = కుభశకునమును, అనుమోదమానః =
అనుమోదించుచు, ఉక్రోశమ్ = ఉక్రోశుని, ఉల్లాసయతి = ఆనందింపజేయును, పునః =
మరల, నేపథ్యే = వెనుకలో—)

(పునర్వేషణే)

వైతాళికః :- సుఖాయ మాధ్యందినీ సంధ్యా భవతు దేవస్య. సంప్రతి హి -

కిరతి మిహిరే విష్వద్రీచః కరానతివామనీ

స్థలకమరవద్దేహచ్ఛాయా జనస్య విచేష్టతే ।

గజపతిముఖోద్గిరైరాప్యైరపి త్రసరేణుభిః

శిశిరమధురామేణాః కచ్చస్థలీమదిశేరతే॥

54

సుఖాయేతి :- మాధ్యందినీ = మధ్యాహ్నకాలికమగు. సంధ్యా = సంధ్యాసమయము. దేవస్య = మహారాజునకు. సుఖాయ = సుఖమునకై. భవతు = అగుగాక. సుఖప్రదమగుగాక అనుట. సంప్రతి హి = ఇప్పుడేమో.

కిరతీతి :- మిహిరే విష్వద్రీచః కరాన్ కిరతి (నతి) జనస్య దేహచ్ఛాయా అతివామనీ స్థలకమరవత్ విచేష్టతే. గజపతి ముఖోద్గిరైః అప్యైః త్రసరేణుభిః అపి శిశిరమధురామ్ కచ్చస్థలీమ్ ఏణాః అదిశేరతే.

అర్థము :- మిహిరే = నూర్కుడు. విష్వద్రీచః = అన్నివైపులకును ప్రసరించునట్టి. కరాన్ = కిరణములను. కిరతి = పెదజల్లుచుండగా. జనస్య = ప్రజ యొక్క. దేహచ్ఛాయా = ఒడలినిడ. అతివామనీ = మిక్కిలికులుచున్నది. స్థలకమర వత్ = నేలమీద తాపేలువలె. విచేష్టతే = కదలుచున్నది (ముడుచుకొను చున్నది). ఏణాః అపి = హరితాంగనలును. గజపతి = మదగజములయొక్క. ముఖ = తుండముల నుండి. ఉద్గిరైః = చిమ్మబడినవైన. అప్యైః = జలమయమగు. త్రసరేణుభిః = తుంపుతులతో. శిశిరమధురామ్ = చల్లనై అహ్లాదకరమైన. కచ్చస్థలీమ్ = చెమ్మగిల్లిన ప్రదేశమును - ఒడ్డును అనికానీ ఇసుకతీన్నెపై అనికానీ. అదిశేరతే = అదిష్టించి నిద్రించుచున్నవి. (మిహిరారుణ పూషణః, దేవానంచతి దేవద్రవ్యజ్యేష్ఠ జ్యేష్ఠ గంచతి - అమరము) శిశిరమన్మథామ్ అని పాఠాంతరము - శీతలమై స్నిగ్ధమైన స్థలమునని అర్థము. (చిక్కణం మన్మథం స్నిగ్ధమ్ - అమరము)

సమాసములు :- వామనస్య ఇయమ్ - వామనీ - వామనీమతిక్రాంతా - అతివామనీ (చాయా) అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయా. స్థలే కమరః - స్థలకమర

అపి చేదానీం పటీరతరుకోటరకుటీర మధ్యాసీనాః -

ప్రత్యక్షర స్రుతసుధారస నిర్విషాభి

రాశీర్పి రభ్యధికభూషితభోగభాజః ।

స్యేవ- తేనతుల్యమితి వతిప్రత్యయః. దేహస్య చాయా, గజానాం పతిః - గజపతీనాం ముఖేభ్యః ఉద్గీర్ణాః - తైః. అప్యైః = అమ్మయైః, "అప్యం చ" అని చాంద్ర వ్యాకరణ నిపాత. అప్తం యోగ్యాః - అప్యాః - తైః = వేసవియగుటచే పొంద దగిన శీతరములనుట. ఏవాచో నిత్యమని పాణినీయముతో మయదంతమనియు. ||రా చ సా మధురా చ (మస్పదా చ) - తామ్.

సంధులు :- ముఖ + ఉత్ - గుణసంధి. ఉద్గీర్ణైః అప్యైః + అపి = రేపాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- చేష్టా చేష్టాయామాత్మనే. లట్. ప్రథమ (వి)

చేష్టతే - చేష్టితే - చేష్టంతే

శీతోన్మత్సే. ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ (అధి)

శేతే - శయాతే - శేరితే

చందస్సు :- హరిణీపుత్రము. ననమరసలాగః షడ్వేదైః హయైః హరిణీ మతా. [1-6-4]

న న మ ర న లగ

|| | | | | | |
|| | మస్పదా మేదాః చ్చస్థరీ మధిశే రతే

అపిదేతి :- అపిచ = మరియు, ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు. పటీరతరు = చందన పృక్షముయొక్క. కోటర = తొట్ట అనునట్టి. కుటీరమ్ = నివాసస్థానమును. అధ్యాసీనాః = ఆశ్రయించిన - ఉరగకన్యలని స్లోకములోని కన్యయము.

ప్రత్యక్షరేతి :- ప్రత్యక్షర నిర్విషాభః అశీర్పిః అభ్యధికభూషిత భోగ భాజః, కందుక వినిహర్షితరమహర్ష స్వేదోర్మయః ఉరగేంద్రకన్యాః తప గుణాన్ గాయన్తి.

గాయన్తి కంచుకవినిహ్నుతలోమహర్ష
స్వేదోర్మయస్తవ గుణానురగేంద్రకన్యాః॥

55

అర్థము :- ప్రత్యక్షర = (నీగుణగానము నందలి) ప్రతి అక్షరము నుండి. స్రుత = జాలువారిన, సుధారస = అమృతముతో, నిర్విషాః = విష రహితములు గావింపబడిన, అశీర్భిః నిహ్వలతో (అశీరుక్త హితాశంసా పవనా శనదంష్ట్రయోః - విశ్వః) అభ్యధిర = మిక్కిలి, భూషిత = అలంకరింపబడిన, భోగభాజః = పడగలు కలవియు, కంచుక = కుటుసములచే, వినిహ్నుత = దాచ బడిన (కప్పబడిన), లోమహర్ష = పులికింతలును, స్వేదోర్మయః = మర్మజలము లును కలవియునైన, ఉరగేంద్రకన్యాః = ఆడపాములు - నాగకన్యలు, తవ = నీయొక్క, గుడాన్ = శౌర్యధైర్యాదార్యాది గుణములను, గాయన్తి = గానము చేయు చున్నవి.

సమాసములు :- అక్షరే అక్షరే - ప్రత్యక్షరమ్ స్రుతశ్చసౌ సుధారసః - సుధారసేన నిర్విషాః - తాభిః. అభ్యధిరం భూషితాః. భూషితాశ్చ తే భోగశ్చ - భోగాన్ భజంతీతి - భాజః. అభ్యధిర భానుర భోగభాజః - అని పాఠాంతరిము. కంచుకేన వినిహ్నుతః - లోమహర్షశ్చ స్వేదోర్మిశ్చ [స్వేదన్య ఉర్మిః] - కంచుక వినిహ్నుతాః లోమహర్ష స్వేదోర్మయః యాను తాః. ఉరగామింద్రః. ఉరగేంద్రకన్యాః.

సంధులు :- నిర్విషాః + అశీర్భిః + అభ్యధిర - రేపాదేశవిసర్గ. అభి + అధిక - యదాదేశ, స్వేద + ఉర్మి. ఉరగ + ఇంద్ర - గుణసంధులు. ఉర్మయః + తవ - సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- గై శబ్దే, పరస్మై. లట్. ప్రథమ

గాయతి - గాయతః - గాయన్తి.

చందస్సు :- వసంత తిలక. ఉక్తా వసంతతిలకా తథిణా జగౌ గః.

సఖే ఇతి :- సఖే = మిత్రమా 1. దశరథ = దశరథుడా 1 వైతాళిః = ఈ వైతాళికుడు. ప్రియమ్ అపి = ఇచ్చకమే అయినను. తథ్యమ్ = ఉన్నవిషయ మునే (సత్యమునే). ఆహ = పలికెను.

విశ్వామిత్రః :- సఖే దశరథ, ప్రియమపి తథ్యమాహ వై తాళికః.

మందోద్ఘాతైః శిరోభిర్మణిభిరగురుభిః ప్రౌఢరోమాంచదండ

స్పాయన్నిర్రోక సందిప్రసరదవిగలత్సమ్మదస్వేదపూరాః ।

జిహ్వయుగ్మాభిపూర్ణానన విషమసముద్గీర్ణ వర్ణాభిరామం

వేలాశైలాంకభాజో భుజగయువతయ స్త్వద్గుణానుద్భవంతి॥ 56

మందేత్రి :- మణిభరగురుభిః మందోద్ఘాతైః శిరోభిః వేలాశైలాంక
భాజిః భుజగయువతయః ప్రౌఢరోమాంచ.... స్వేదపూరాః, జిహ్వయుగ్మా.... అభిరా
మమ్ త్వద్గుణాన్ ఉద్భవంతి.

అర్థము :- మణిభర = శిరోమణిని భరించుటతో, గురుభిః = విలువైన
విము (బరువెక్కినవియు), మంద = మెల్లగా, ఉద్ఘాతైః = కదలింపబడుచున్నవి
యైనై న, శిరోభిః = పదగలతో, వేలాశైల = సముద్రపు తొడ్డుననున్న మలయ
పర్వతమాయొక్క, అంక = సొనుపులయందు, భాజిః = విరాజిల్లునవైన, భుజగ
యువతయః = సర్పకాంతలు, ప్రౌఢ = దట్టమైన, రోమాంచ = పులకింతయొక్క,
దండ = పూహముతో లేని సమూహముతో [దండో యమే మానభేదే లగుడే ధర్మ
సైన్యయోః పూహభేదే ప్రకాంచే చేతి విశ్వః], స్పాయత్ = విస్తరించుచున్న,
నిర్రోక = కుటుసముయొక్క, సంది = అవయవస్థాన సందిప్రదేశముల నుండి,
ప్రసరత్ = ప్రసరించుచున్నవై, అవిగళత్ = బయల్పడలేకున్న [ప్రవించకున్న],
సమ్మదస్వేదపూరాః, సమ్మద = ఆనందముచేనైన, స్వేదపూరాః = ఘర్మజలధారలు
కలపై - వట్టిన స్వేదము కుటుసమునుండి బయల్పడలేకున్నదనుట, జిహ్వయుగ్మ =
నొల్కల బంటతో, అభిపూర్ణ = నిండిన, అనన = ముఖములనుండి, విషమ =
అసమముగా, అస్పష్టముగా, సముద్గీర్ణ = పలుకబడిన, వర్ణ = అక్షరములతో, అభి
రామమ్ = క్రొత్తయందము చిండునట్లు, త్వద్గుణాన్ = నీ గుణములను ఉద్భ
వంతి = విగ్గరగా గానము చేయుచుంటెను.

సమాసములు :- మందముద్ఘాతాః - తైః, మణినాం భరణ గురవః -
తైః, రోమాంచస్య దండః - ప్రౌఢకృపా రోమాంచదండశ్చ-దండేన స్పాయన్ -
స్పాయంకృపా నిర్రోకశ్చ - నిర్రోకస్య సందయః - సందిభ్యః ప్రసరన్తః -

(సవినయ విలక్ష స్మితమ్) రాజర్షే, ప్రత్యాసీదతి దీక్షాప్రవేశసమయః.
తదేవంవిధ మధురగోష్ఠీ భంగ నిష్ఠురాణాం ప్రథమే తావద్వయ
మేవ భవితుమిచ్ఛామః.

ప్రసరంతశ్చ తే అవిగళంతశ్చ - సమ్మదేన స్వేదః - స్వేదస్య పూరః - ప్రసరదవి
గళంతః సమ్మద స్వేదపూరః యాసాం తాః. జిహ్వాయోర్యుగ్మః - యుగ్మేన అభి
పూర్ణం చ తదాననం చ - విషమం యథా భవతి తత్తథా సముద్గీర్ణః - అననేభ్య
స్సముద్గీర్ణః - సముద్గీర్ణశ్చ తే వర్ణాశ్చ - వర్ణైరభిరామం యథా భవతి తత్తథా. పేలాయాం
శైలః - శైలస్య అంకః - అంకేషు భాజః. అంకాన్ భజంతీతి వా. భుజగాశ్చ తా
యువతయశ్చ - భుజగానాం యువతయో వా.

సంధులు :- మంద + ఉద్ధూతైః - గుణసంధి. శిరోభిః + మణి -
రేఫాదేశవిసర్గ. స్పృయత్ + నిర్మోక - అనునాసికాదేశ. యుగ్మ + అభిపూర్ణ +
అనన. వర్ణ + అభిరామ. శైల + అంక - సవర్ణదీర్ఘ. భాజః + భుజగ-ఉత్తైః
దేశవిసర్గ. యువతయః + త్వత్ - సాదేశవిసర్గ. ప్ర + ఉఃఠ-వృద్ధి (ప్రాదూహో
ధేత్యాది)

క్రియ :- గృ శబ్దే (కౌ). పరస్మై. లట్. ప్రథమ (ఉత్-ఉపసర్గ)
గృణాతి - గృణీతః - గృణన్తి.

చందస్సు :- సగ్ధర. మ్రుత్సైర్యానాం త్రయేణ త్రిముని యతియుతా
సగ్ధరా కీర్తితేయమ్.

మ ర భ న య య య

లలల లలల లలల లలల లలల లలల లలల
మందోద్ధూ తైశ్శిరో భిర్మణి భరగు దుఃప్రపౌ ధరోమాం చదండ

రాజర్షేభితి :- (సవినయ విలక్ష స్మితమ్ - వినయము సిగ్గు చిఱునవ్వు
అభినయించుచు) రాజర్షీ, దీక్షాప్రవేశసమయః = యజ్ఞ దీక్షను స్వీకరింపవలసిన తరు
ణము. ప్రత్యాసీదతి = సమీపించుచున్నది. తత్ = అందుచేత. ఏవంవిధ = ఇటువంటి.
మధుగ = అందమైన. గోష్ఠీ = చర్చను. భంగ = విఘ్నపరచునట్టి. నిష్ఠురాణామ్ =
మొరటులలో. వయమేవ = మేమే. ప్రథమే = మొదటివారము. భవితుమ్ = అగు
టకు. ఇచ్ఛామః = ఇచ్ఛగించుచున్నాము - ఈ గోష్ఠిని ఇంతటితో ముగింతుననుట.

(దశరథో రామలక్ష్మణావవలోక్య టాష్పథరోత్తరంగితలోచనో
మునింప్రతి “భగవన్” ఇత్యర్థోక్తా వాచః స్తంభ నాటయతి).

వామదేహః :- (సనంద్రమమ్) భగవన్ కౌశిక. సాధయ. శివాః సన్తు
పంథానో వత్సయోశ్చ రామలక్ష్మణయోః.

(ఇత్యుత్థాయ సర్వే యథోచితమాచరన్తి)

విశ్వామిత్రః :- ఏవమాస్యతాం భవద్భిః. (ఇతి రాజపుత్రాభ్యామనుగమ్య
మానో నిష్క్రాంతః)

[దశరథః=దశరథుడు. రామలక్ష్మణౌ=రామలక్ష్మణులను. అవలోక్య=చూచి. టాష్పథరః = టాష్టులును కప్పిటితో. ఉత్తరంగిత = నిండిన. లోచనః = కన్నులు కలవాడై. మునింప్రతి = విశ్వామిత్రు నుద్దేశించి. భగవన్ = మహాత్మా. ఇతి = అని. అర్థోక్తా = సంగమనంతే. వాచః స్తంభమ్ = మాటనిల్చిపోవుటను, నాటయతి = నటించును - భగవన్ అని అగిపోయిననుట.]

భగవన్న్తి :- (సనంద్రమమ్ = సంద్రంతో) భగవన్ = మహాత్మా. కౌశిక = విశ్వామిత్రః. సాధయ = బయలుదేరుము. వత్సయోః = కుమారులైన. రామలక్ష్మణయోః = రామలక్ష్మణుల యొక్కయు. పంథానః = ప్రయాణమార్గములు. శివాః = కుభ్రవములు. సన్తు = అగుగాక. చకారము సముచ్చయార్థకము. మీ మువ్వరి ప్రయాణము కుభ్రవము అగుగాక యనుట.

(ఇతి = అని. ఉత్థాయ = లేచి. సర్వే = అందరును. యథోచితమ్ = తత్తరుచితమును, అచరన్తి = అభినయించుట)

ఏవమీతి :- భవద్భిః = మీ అందరిచేత (దశరథ వామదేహులచే) ఏవమ్ = ఇట్లే. - ఇచ్చటనే. ఆస్యతామ్ = ఉండబడగాక. సాగనంపు మిషతో వెంట రింపక ఇక పీడించుటనుట. (ఇతి = అని. రాజపుత్రాభ్యామ్ = రామలక్ష్మణులతో. అనుగమ్యమానః = అనుసరింపబడుచున్నవాడై. నిష్క్రాంతః = విష్కమించును)

వామదేవేతి :- (స్వమ్ ఉష్ణంబ సోక్వస్య = వేడివిట్టూర్పును విడిచి) వామదేవా. ఇదాసీమ్ = ఇప్పుడా. అస్మాన్ ఇహ = మనలనువలె. నూనమ్ =

దశరథః :- (దీర్ఘముష్ణం చ నిశ్శ్వస్య) వామదేవ, నూనమిదానీమస్మా
నివ భగవంతమపి కౌశికమకారణవత్సలం వత్సో మే రామ
భద్రః—

క్వచిదస్మద్వియోగార్తి దుఃఖే దుఃఖాకరిష్యతి ।

అపూర్వవిషయాలోకసుఖీ చ సుఖయిష్యతి॥

57

తప్పక. అకారణవత్సలమ్ = అవ్యాజానురాగము కలవాడును, భగవంతమ్ = మహా
త్ముడునైన, కౌశికమ్ అపి = విశ్వామిత్రునిగూడ, మే = నాయొక్క, వత్సః = బిడ్డ,
రామభద్రః = రామభద్రుడు - అనందింపజేయును, దుఃఖింపజేయును అని ముందటి
శ్లోకములోనికి అన్వయము,

క్వచిదితి :- అస్మద్వియోగార్తిదుఃఖీ క్వచిత్ దుఃఖాకరిష్యతి. చ అపూర్వ
విషయాలోకసుఖీ (క్వచిత్) సుఖయిష్యతి.

అర్థము :- అస్మత్ = మనయొక్క, వియోగ = ఎడగాటువల్లనైన,
ఆర్తి = బాధతోనేర్పడిన, దుఃఖీ = దుఃఖముకలవాడై, క్వచిత్ = ఒక్కొక్కప్పుడు,
దుఃఖాకరిష్యతి = విశ్వామిత్రునిగూడ దుఃఖింపజేయును: చ = మరియు, అపూర్వ
విషయ = వినూతన వస్తువులను, దేశములను, ఆలోక = చూచుటచేనైన, సుఖీ =
అనందముతో కూడినవాడై, క్వచిత్ = ఒక్కొక్కప్పుడు, సుఖయిష్యతి = మునిని
అనందింపజేయును, (ఆర్తిః పీడాధనుష్కోఽభ్యోః)

విశేషములు :- దుఃఖాకరిష్యతి, దుఃఖాత్ ప్రాతిలోమ్యే అని దాచ్
ప్రత్యయము. ఊర్యాది చ్విడావశ్చ అనుదాన గతినంజ్ఞ, ప్రాత్ప్రయోగము.

సమాసములు :- మమ వియోగః - అస్మద్వియోగేన ఆర్తిః - దుఃఖ
మస్యాస్తీతి దుఃఖీ - ఆర్త్యా దుఃఖీ. అపూర్వాశ్చ తే విషయాశ్చ - విషయానా
మాలోకః - సుఖమస్యాస్తీతి సుఖీ - ఆలోకేన సుఖీ.

సంధులు :- వియోగ + ఆర్తి, విషయ + ఆలోక - సవర్ణ దీర్ఘ సంధులు.

వామదేవః :- (విహస్య) రాజర్షే, వయం వా కౌశికో వేతి క్వ పునరేష
కజ్జవిభాగో రామభద్రమాధుర్యస్య. పశ్య—

యదిందోరన్వేతి వ్యసనముదయం వా నిధిరపా
ముపాధిస్తత్రాయం జయతి జనికర్తుః ప్రకృతితా ।

క్రియ :- యత్యుక్తం తరణే, పరస్మై, లృట్, ప్రథమ

కరిష్యతి - కరిష్యతః - కరిష్యన్తి.

సుఖ తత్త్రియాయామ్ (కిచ్) పరస్మై, లృట్, ప్రథమ

సుఖయిష్యతి - సుఖయిష్యతః - సుఖయిష్యన్తి.

చందస్సు :- పద్యావత్క్రియ. (చూ. ప్రథమ - 9)

రాజర్షే ఇతి :- (విహస్య = నవ్వి) రాజర్షీ । రామభద్ర మాధుర్యస్య=

రామునికి సంబంధించిన మాధుర్యమునకు - ఆ మాధుర్యమును అనుభవించుటకు.
వయమ్ వా = మనముని కానీ, కౌశికో వా ఇతి = విశ్వామిత్రుడని కానీ, ఏషః=ఈ,
కజ్జవిభాగః = తాపతవ్య విభజ్న- లేక స్పర్థ, క్వ = ఎక్కడిది । ఇట్టి విభాగము ఉండ
దనుట. (కజ్జ ప్రదోష్ఠః స్పర్థా చ). పశ్య = చూడుము.

యదిందోరితి :- అపాం నిధిః ఇందోః వ్యసనం వా ఉదయం వా అన్వేతి
యత్ తత్ర జనికర్తుః ప్రకృతితా అయమ్ ఉపాధిః జయతి. తస్య కుముదమ్ అను
హరతే యత్ ఆయం కిః సంబంధః । విశుద్ధాః శుద్ధానామ్ అనభిసంధి ప్రణయనః
ద్రువమ్.

అర్థము :- అపాం నిధిః = సముద్రుడు (జలనిధి) ఇందోః=చంద్రుని
యొక్క. వ్యసనమ్ వా = నీలవర్ణము. ఉదయమ్ వా=అభివృద్ధిదశను. అన్వేతి యత్ =
ఏ అనుసరించుట కిందో, తత్ర = ఆ విషయమునందు, జనికర్తుః = తండ్రియొక్క.
ప్రకృతితా = స్వభావము (చరిత్ర లభ్యము). అయమ్ = అనునియ్యది. ఉపాధిః =
కారణమై. జయతి = విరాజిల్లుచున్నది. చంద్రుని వృద్ధిక్షయములను సముద్రు డనుక
రించుటలో శత్రుత్వము అను కారణమున్నది. తస్య = ఆ చంద్రునియొక్క వృద్ధి
క్షయములను. కుముదమ్ = కలువ, అనుహరతే యత్ = అనుసరించుటనునది,
అయమ్ = ఇది, కిః సంబంధః = ఏమి బంధుత్వము. దీనికి కారణముగా చూపగల

అయం కస్సంబంధో యదనుహరతే తన్య కుమదం
విశుద్ధాః శుద్ధానాం ధ్రువమనభినందిప్రణయినః॥

58

దశరథః :- (విమృశ్య) ఏవమేతత్—

రత్నాకరో జనయితా సహజశ్చ వర్గః

కిం కథ్యతామమృత కౌస్తుభపారిజాతాః ।

బంధుత్వమేదియ రేదనుట - ఇది ప్రకృతిసిద్ధము. విశుద్ధాః = నిష్కల్మషహృదయులు, శుద్ధానామ్ = నిష్కల్మష హృదయులకు, అనభినంది ప్రణయినః = అకారణ బంధువులు. సచ్చీలుర స్నేహమునకు కారణము లండవనుట, ధ్రువమ్ = నిశ్చయము. (శిఖరిణీ వృత్తము)

సంధులు :- ఇందోః + అన్వేతి, నిధిః + అపామ్. - రేఫాదేశవిసర్గ సంధి. అను + ఏతి - యజాదేశసంధి. ఉపాధిః + తత్ర - సాదేశవిసర్గ. తత్ర + అయమ్ - సవర్ణదీర్ఘ. సంబంధః + యత్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ఇచ్ఛ గతా. పరస్మై, లట్, ప్రథమ (అను)

ఏతి - ఇతః - యన్తి

హృచ్ఛ హరణే, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

హరతే - హరేతే - హరన్తే

అలంకారము :- సముద్రుని వృద్ధిక్షయములకు హేతువు రానిది (జని కర్తృత్వము) హేతువుగా చెప్పబడినది. అది సిద్ధము. కావున పూర్వార్థమున సిద్ధ హేతుత్వేక్ష. ఉత్తరార్థమున విశేషనమర్థన రూపమగు అర్థాంతరన్యాసము ఉత్తిర్ర్థాంతరన్యాసః స్యాత్సామాన్య విశేషయోః.

ఏవమితి :- (విమృశ్య = అలోచించి) ఏవమ్ ఏతత్ = ఇంతే ఇది. నీ వన్నది సత్యమే అనుట.

రత్నాకరజితి :- రత్నాకరో జనయితా. చ, అమృతకౌస్తుభ పారిజాతాః సహజః వర్గః. కిమ్ కథ్యతామ్? కిమ్ తైః? అసౌఇందః కుముదబంధుః. తత్ ఇహ తత్త్వాంతరమ్ అచింత్యమ్, అన్యత్ ఏవ.

కిం తై రచింత్యమిహ తత్పునరన్యదేవ

తత్త్వాంతరం కుముదబంధురసౌ యదిందుః॥

59

అర్థము :- రత్నాకరః = సముద్రుడు, జనయితా = తండ్రి - ఉత్పత్తి స్థానము. చ = మరియు, అమృతకౌస్తుభ పారిజాతాః = అమృతము కౌస్తుభము పారిజాతము అనునవి. సహజః = రలిసి జన్మించిన - ఒకే సముద్రగర్భమునుండి ఆవిర్భవించిన. వర్షః = సముదాయము. ఏకోదరవర్షమనుట - కిమ్ కథ్యతామ్ = చెప్పబడినదేమున్నది. తైః కిమ్ = వారితో పనియేమి; యత్ = ఏలయనగా, అసౌ = ఈ ప్రసక్తి కలయిన, ఇందిః = చంద్రుడు, కుముదబంధుః = కలువలకు చెరికాడు. అమృతాదులకు నోడియితే అయినను అమృతబంధువు మొదలయిన పేర్లను పొందక అకారణబంధుత్వానుబంధమైన "కుముదబంధుః" అనుపేరునే పొందెననుట, కుముదమునకు చంద్రుడెట్లా చంద్రునికీ కుముదమునట్లే అకారణ బంధువని సూచన. తత్ = అందుచేత, ఇహ = ఈ దూరోదమున, తత్త్వాంతరమ్ = అసలు వినలు తత్త్వము. స్నేహకారణము, అచింత్యమ్ = ఉహకులందనిది, అన్యథా వేద = మరొకటి ఏదీయో ఉన్నది.

సమాసములు :- రత్నానా మాకరః, అమృతం చ కౌస్తుభశ్చ పారిజాత శ్చైతి - అమృతకౌస్తుభ పారిజాతాః, (సముదాయభోజనన్యస్పముదాయః) కుముదస్య బంధుః.

సంధులు :- రత్న + అకరః, తత్త్వ + అంతరమ్ - సవర్ణ దీర్ఘ సంధులు రత్నాకరః + జనయితా - ఉత్పాదకవిసర్గసంధి, సహజః + చ - కాదేశవిసర్గ, తైః + అచింత్యమ్ బంధుః + అసౌ - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- కిం చాద్య ప్రణంది, కర్మణి, అత్మనే, లోబ్, ప్రథమ కథ్యతామ్ - విశేషతామ్ - కథ్యంతామ్.

చందస్సు :- వినంతి తలక, ఉక్తా వినంతలలా తదజా జగో గః.

త	ఓ	జ	జ	గ గ
రత్నాక	రేణసి	యితాస	హజ్య	వర్షః

(పురోఽవలోక్య) కథం లోచనపథమతిక్రాంతః సరామలక్ష్మిణో భగవాన్.
తద్వయమపి వత్సప్రవాసదుర్మనాయమానాం దక్షిణకోసలేశ్వరసుతాం దేవీ
ముపేత్య సాంత్యయామః. (ఇతి నిష్క్రాంతాస్సర్వే)

—: ఇతి మునీంద్రసంవాదో నామ ప్రథమోఽఙ్కః :—

కథమితి :- (పురః అవలోక్య = ముందునకుచూచి) కథమ్ = ఎట్టా,
సరామలక్ష్మిణః = సరామలక్ష్మణ సహితుడై, భగవాన్ = విశ్వామిత్రుడు, లోచనపథమ్ =
కనుచూపుమేరను, అతిక్రాంతః = దాటిపోయెను, తత్ = అందుచేత, పయమ్ అపి =
మేము కూడ, వత్స = రామలక్ష్మణుల యొక్క, ప్రవాస = ప్రవాసముతో (చేరాక
చోటికిపోయి నివసించుట) దుర్మనాయమానామ్ = కలతచెందినదైన, దేవీమ్ = పట్ట
మహిషిని, దక్షిణకోసలేశ్వరసుతామ్ = దక్షిణకోసల రాజపుత్రికను — కౌసల్యాదేవిని,
ఉపేత్య = సమీపించి, సాంత్యయామః = ఓదార్తుము. (ఇతి = అని, సర్వే =
అందరును, నిష్క్రాంతాః = నిష్క్రమించిరి).

(ఇతి = ఇది, మునీంద్రసంవాదః నామ = మునీంద్రసంవాదమును పేరుగల,
ప్రథమః అంశః = మొదటి అంశము)

అనర్థరాఘవమ్

ద్వితీయాంకః

(తతః ప్రవిశతి యజమానశిష్యః)

శిష్యః :— అయే, ప్రథాతప్రాయైవ రజసి, తథా హి—

తమోభిః పీయన్తే గతవయసి పీయూషవపుషి

జ్వలిష్యన్మాత్తందోపలపటలధూమైరివ దిశః ।

[తతః = అంతట. యజమాన = యజ్ఞదీక్షితుడైన విశ్వామిత్రునియొక్క, శిష్యః = ఒకానొక శిష్యుడు. ప్రవిశతి = ప్రవేశించును].

అయేఇతి :— అయే = అహో, రజసి = రాత్రి, ప్రథాతప్రాయావేవ = తెల్లవారినట్లే, ఇందుమిందు తెల్లవారిన దనుట, తథాహి = అట్లేగదా, [అయేక్రోధే విషాదే చ సంధిమే స్మరణేఽపి చ — విశ్వః]

తమోభిరితి :— పీయూషవపుషి గతవయసి జ్వలిష్యన్మాత్తందోపల పటల ధూమైః ఇవ దిశః తమోభిః పీయన్తే, రుదామ్ వతిః సరోజానామ్ అశమయమ్ అంత శృల్యమ్ అయస్కాంతమణి వత్ క్షిదాత్ రర్హన్ అద్యాపి న తవతి.

అర్థము :— పీయూషవపుషి = రుదామయ శరీరుడగు చంద్రుడు, గత వయసి = వయస్సు చెల్లినవాడు కాగా— వృద్ధుడై అస్తమించగా ననుట, జ్వలిష్యత్ = మరొకొంత సేపటికి సూర్యునిమొల కాకిదితో మందబోవుచున్న, మాత్తందోపల = సూర్యకాంత మణులయొక్క, పటల = సమూహమునుండి వెల్వడిన, ధూమైః ఇవ = పొగలతో వలె, దిశః = అన్ని దిక్కులున, తమోభిః = చీకటుంతో, పీయన్తే = త్రాగిపేయబడుచున్నవి, చంద్రాస్తమయమున చీకటి వ్యాపించుచున్నది, అది మంద బోవు సూర్యకాంతమణులనుండి వెదిలిన ధూమమువలెనున్నది, రుదామ్ వతిః = వెలుగు లేదు, అశమయమ్ = తుమ్మెదరూపున, సరోజానామ్ = పద్మములయొక్క (మొగ్గల

సరోజానాం కర్షన్నశిమయమయస్కాంతమణివత్
క్షణాదంతశ్శల్యం తపతి పతిరద్యాపి న రుచామ్॥

1

అపిచ—

యొక్క) అంతశ్శల్యమ్ = గుండెలలో విరిగిన ఇనుప ములుకును. అయస్కాంత
మణివత్ = అయస్కాంత శిలావిశేషముచేత. క్షణాత్ = వెంటనే. కర్షన్ = వెలుపలికి
లాగివేయుచు, అద్యాపి = ఇప్పటికిని. న తపతి = ప్రకాశించుటలేదు ఇంతను సూర్యో
దయము కాలేదనుట.

సమాసములు :- పీయూషమయం పపుర్యస్యసః - తస్మిన్. మార్తాండో
పలానాం పటలః - జ్వలిష్యంశ్చసౌ పటలశ్చ - పటలస్య ధూమైః గతం పయః
యస్య సః - తస్మిన్.

సంధులు :- జ్వలిష్యత్ + మార్తాండ - అనునాసికాదేశ. మార్త +
అండ - పరరూపసంధి. అండ + ఉపల - గుణసంధి. ధూమైః + ఇవ, పతిః +
అద్య - రేఫాదేశవిసర్గ. కర్షన్ + అశి - అనునాసిక ద్విత్యసంధి. అద్య + అపి
సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- పా పానే, కర్మణి, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

పీయతే - పీయేతే - పీయంతే

తప, సంతాపే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

తపతి - తపతః - తపంతి.

చందస్సు :- శిఖరిణీవృత్తము. రసైరుద్రైశ్చిన్నా యమనసథలాగః
శిఖరిణీ.

అలంకారము :- చీకట్లను దూమస్తోమముగా సంభావించుట ఉద్దేశంతో
త్రేక్ష, సూర్యునియం దయస్కాంతమణిత్వము. అశియందు శల్యత్వము. బహి
ర్గమనమున కర్షణము ఉత్ప్రేక్షింపబడినవి.

అపిచ :- మరియు.

జాతాః పర్వపలాండుపాండు మధురచ్ఛాయాకిరస్తారకాః
ప్రాచీమంకురయన్తి కించ న రుచో రాజీవజీవాతవః ।

లూతాతంతు వితానపర్తులమితో బింబం దధచ్ఛుంబతి

ప్రాతః ప్రోషిత రోచిరంబరతలాదస్తాచలం చంద్రమాః॥

2

జాతాద్భిత్తి :- పర్వపలాండు పాండుమధురచ్ఛాయాకిరః తారకాః జాతాః.
కించ ప్రాతః రాజీవజీవాతవః రుచః ప్రాచీమ్ న అంకురయన్తి. ప్రాతః ప్రోషితరోచిః
చంద్రమాః లూతాతంతు వితానపర్తులమ్ బింబమ్ దధత్ ఇతః అంబరతలాత్ అస్తాచలం
చుంబతి.

అర్థము :- పర్వ = పంగిదారిన. పలాండు = (శ్వేతలకున ఫలము)
వెల్లులియొక్క. పాండు = తెల్లనై. మధుర = అందమైన. ఛాయా = కాంతులను.
కిరః = వెదజల్లుచున్నవిగా. తారకాః = నక్షత్రములు. జాతాః = రూపుదార్చినవి.
తారకల రూపు లట్లు మోరినవనుట. కించ = మఱియు. ప్రాతః = ఈ తెల్లవారు
జామున. రాజీవజీవాతవః = పద్మములకు జీవనోపధములైన - పద్మములకు విరాస
హేతువులనుట (జీవాత్మజీవనోపధమ్ - అమర) రుచః = అరుణకాంతులు. ప్రాచీమ్ =
తూర్పుదిక్కును. న అంకురయన్తి = ప్రకాశించియుంటిమి - ఇంతను తూర్పున
అరుణరేఖలు సాగిలేదనుట. ప్రాతః = ఈ వరువాత. ప్రోషితరోచిః = గత తేజ
స్కుడై. చంద్రమాః = చంద్రుడు. లూతాతంతువితాన = సాలెగూడువలె. పర్తులమ్ =
గుండైనై న. బింబమ్ = మందలమును. ద థ్ = దాల్చుచున్నవాడై. ఇతః = ఈ.
అంబరతలాత్ = ఆకాశప్రదేశమునుండి. అస్తాచలమ్ = అస్త్రాదిని. చుంబతి = ముద్దాడు
చున్నాడు. అస్త్రాది నదీవిచుచున్నాననుట. (లూతాత్ తంతువాయోర్థనాథమర్కటకా.
స్వమాః - అమరము. న్యదూపానూర్ద్ధ్వయో స్తలమ్ - అమరము.)

విశేషములు :- పాండుభిదురచ్ఛాయాకిరః - అని పాతాంతరము.
పాండుపర్వమును. భిదుర = తిరగ్మిరించునట్టి. ఛాయాకిరః అని అన్వయము. కించన
అనునది ఏకపదముగా కొంచెము అన్వయించిరి. కించన = కొన్ని. రుచః = కాంతులు
అని అన్వయము. అరుణకాంతులు అల్పసంఖ్యతో అప్పుడప్పుడే ఎగత్రాడుచున్నవని
తెల్లవారటోపుచున్నదని భావము. శబ్దాల విశ్రితము.

(సర్వతోఽవరోక్య చ)

దిజ్జిండలీముకుటమండనపద్మరాగ
రత్నాంకురే కిరణమాలిని గర్భితేఽపి ।
సౌఖప్రసుప్తికమధువ్రత చక్రవాళ
వాచాలపంకజవనీ సరసాః సరస్యః॥

3

సమాసములు : - పక్వశ్చాసౌ పలాంకుశ్చ-పాండుషర్ణాశ్చతాః మధురాశ్చ-
పాండుమధురాశ్చ తాః ఛాయాశ్చ - పలాండోః పాండుమధురచ్ఛాయాః - ఛాయానాం
కిరః - (కిరంతీతి కిరః). రాజీవానాం జీవాతపః. తంతూనాం వితానమ్ - లూతా
యాస్తంతువితానమ్ - వితానమివ వర్తులమ్. ప్రోషితాని రోచీంషి యస్య సః. అంబ
రస్య తలమ్ - తస్మాత్.

సంధులు : - మఘర + ఛాయా - తుగాగమసంధి. కిరః + తారకాః -
సాదేశవిసర్గ. రుచః + రాజీవ. ఇతః + చింబమ్ - ఉత్తాదేశవిసర్గ. దభత్ + చుంబతి -
శ్చుత్వసంధి. రోచిః + అంబర - రేఘదేశవిసర్గ.

క్రియ : - అంకుర (ఛాతుత్వవివక్ష) జీచ్. పరస్మై. లట్. ప్రథమ
అంకురయతి - అంకురయతః - అంకుగయన్తి
చుచ్ఛి వక్త్రనంయోగే. పరస్మై. లట్. ప్రథమ
చుంబతి - చుంబతః - చుంబన్తి.

దిజ్జిండలీతి : - (చ = మఱియు. సర్వతః = అన్నివైపులకును,
అవరోక్య = చూచి) దిజ్జిండలీ = విశాసమూహమునకు. ముకుట = (ముకుటం
ముకుటం విదుః) కిరీటమువంటిదైన తూత్పదిక్కునకు. మండన = భూషణమైన.
రత్నాంకురే = పగడపు (తునక) మొలక వంటివాడగు. (అంకురోఽభినవోద్భిది)
కిరణమాలిని = సూర్యుడు. గర్భితే అపి = ఉపయంపకున్నను - సూర్యుడు ప్రాగ్ధికా
గర్భమునందే ఉన్నప్పటికిని; సౌఖప్రసుప్తిక = సుఖముగా నిద్రవట్టినదా అని అడుగు
చున్న - సౌఖ్యాయనికులైన. మధువ్రత = తుమ్మెదలయొక్క. చక్రవాళ = సమూ
హముచే. వాచాల = కోలాహలముగానున్న. పంకజవనీ = పద్మవనముతో. సరసాః =

అపిచ—

ప్రాచీవిభ్రమ కర్ణికా కమలినీ సంవర్తికాః సంప్రతి
ద్వై తిస్రో రమణీయ మంబరమణ్డేర్ద్యాముచ్చరన్తే రుచః ।

సరసములైనవిగా సోల్లాసములుగా, సరస్యః = సరోవరములు, (జాతాః = రూపు
దాల్చినవి) ఒప్పినపని ఆధ్యాహార్యము. (రస శబ్దే) చక్రవాళం తు మందలమ్.

సమాసములు :- దికాం మండరీ - మండల్యాః ముకుటమ్ - ముకు
టస్య ముకుటే వా మండనమ్ - మండనం చ తత్ పద్మరాగరత్నం చ - రత్నస్య
అంకుర ఇవ అంకురః - తస్మిన్, సుఖ ప్రసూప్తిం పృచ్ఛంతీతి - (పృచ్ఛతే సుస్నా
కాదిభ్యః - తత్) - సోమప్రసూప్తికాశ్చ తే మధుప్రతాశ్చ - మధుప్రతానాం చక్ర
వాళమ్ - చక్రవాళేన వాచాలా - వాచాలా చ సా పంకజవనీ చ - పంకజవన్యా
సరసాః. (పసంత తిలక)

సంధులు :- దిక్ + మండరీ - అనునాపికాదేశ. రత్న + అంకురే -
నవర్ణదీర్ఘ. గర్భితే + అట - పూర్వదూష.

అలంకారము :- తూర్పుదిక్కునందు దిక్మండరీముకుటత్వ మారోపింప
బడినది. సూర్యునియందు పద్మరాగ రత్నాంబరత్వము ఆరోపింపబడినది. ఆదిత్య
స్యానర్వములు లేవు. కావున అనుభయతాప్రసూప్తి రూపదీము, ఈ సమాసము వరకు
ప్రత్యేకముగా పరిగణించుచో ప్రవృత్తమస్తు నిగరణము వలన తుది అంశము రూపకాత్మక
యోగి అగును. పిపయ్యభేదతాప్రసూప్తిరంబంబం పిపయన్య యద్రూపకం తత్త్రి
దాదిత్య స్యానర్వసానియోగితి. రూపకాత్మకయోగి స్త నిగిర్యాద్యవసానతః చక్ర
వీరోత్పలద్వంద్వోక్ నిర్వచంతి తాః శరాః

అపిచ :- మరియు

ప్రాచీతి :- సంప్రతి అంటరమణిః ద్వై తిస్రః రుచః ప్రాచీవిభ్రమ కర్ణికా
కమలినీ సంవర్తికాః రమణీయం ద్యామ్ ఉచ్చరన్తే. ఇదిమ్ అంబోజమ్ సూక్ష్మద్వ్యాన
మనీ, ఉత్పకతయా సంజూయ కోకాత్ అహ్నిప్రస్కామద్రుమరౌప సంక్రమణిదాత్
ఉజ్జ్వంతే.

సూక్ష్మోచ్ఛ్వాసమపీదముత్సుకతయా సంభూయ కోశాద్భహి
ర్నిష్కామద్భమరౌఘ సంభ్రమభరా దంభోజముజ్జ్వంభతే॥ 4

అర్థము :- సంప్రతి = ఇప్పుడు, అంబరమణిః = సూర్యనియోక్త.
ద్యే తిస్రః = రెండుమూడు, రుచః = కిరణములు, ప్రాచీ = ప్రాగ్వికాశాంతయోక్త.
విభ్రమ = విలాసార్థమైన, కర్ణికా = కర్ణాభరణమగు, రమలినీ = పద్మముయొక్క.
సంవర్తికాః = సూతనదళములై (అట్టివై) రమణీయమ్ = అందిముగా, ద్యామ్ =
ఆకాశమును, ఉచ్చరన్తే = ఎగబ్రాజుచున్నవి - వ్యాపించుచున్నవనుట. (సంవర్తికా
నవదళమ్ - విశ్వః) ఇదమ్ = ఈ, అంభోజమ్ = పద్మము, సూక్ష్మోచ్ఛ్వాసమ్ +
అపి = కొంచెముగానే వికసించినను, ఉత్సుకతయా = సంతోషముతో, సంభూయ =
జట్లుకట్టి, కోశాత్ = (మొగ్గునుండి), పద్మగర్భ కోశాగరమునుండి, బహిః = వెలుప
లకు, నిష్కామత్ = వెలువడుచున్న, భ్రమరౌఘ = తుమ్మెద గుంపులయొక్క,
సంభ్రమభరాత్ (వశాత్) = సంభ్రమాతిశయమువలన - హడావిడితోనైన ఒత్తిడి
వలన, ఉజ్జ్వంభతే = పూర్తిగా వికసించుచున్నది.

విశేషములు :- అప్పటికి సగము వికసించిన ఆ పద్మము తన గర్భము
నుండి బయల్పెడలుచున్న తుమ్మెదగుంపుల ఒత్తిడితో నెఱ విచ్చుచున్నదనుట.
సూర్యాస్తమయమున ముకుళించుకొనుచున్న పద్మములో చిక్కువడిన తుమ్మెదలు
సూర్యోదయమున వికసించగా గుంపులై బయల్పెడలునని కావ్యప్రపంచ సిద్ధము.
(కర్ణికా కరిహస్తాగ్రే కరమద్యాంగుళావపి క్రమకాదిచ్ఛదాంశేఒట్టే వరాటే కర్ణభూష
ణే - విశ్వః)

సమాసములు :- విభ్రమార్థం కర్ణికా - విభ్రమకర్ణికా (భూతా) చ సా
కమలినీ చ - ప్రాచ్యాః విభ్రమ కర్ణికా కమలినీ - కమలిన్యాః సంవర్తికాః ఇవ.
అంబరస్య మణిః - తస్య, సూక్ష్మముచ్ఛ్వాసం యస్య తత్, నిష్కామంతశ్చ తే
భ్రమరాశ్చ - భ్రమరాణామ్ ఓఘః - ఓఘస్య సంభ్రమః - సంభ్రమస్య భరః -
తస్మాత్, (సంభ్రమవశాత్ - అని పాఠాంతరము) క్రమః పరస్మైవదేమ - ఇతి
దీర్ఘత్వమ్ - నిష్కామత్.

సంధులు :- తిస్రః + రమణీయ - ఉత్వాదేశవిసర్గ, మణిః + ద్యామ్,
బహిః + నిష్కామత్ - రేపాదేశవిసర్గ, సూక్ష్మ + ఉచ్ఛ్వాస - గుణనంది, ఉత్ +

అపిచ —

ఏకద్విప్రభృతి త్రమేణ గణనామేషామివాస్తం యతాం
కుర్వాణా సమకోచయద్దశ శతాన్యంభోజసంవర్తితాః ।

శ్వాసమ్ — శ్వుత్వసంది. దాదేశసంది. త్రమర + ఓమ — వృద్ధి. అంభన్ + జ —
ఉత్పాదేశవిసర్గ. (శాస్త్రాల విక్రీడితము).

క్రియ :- చర గతిభక్షణయోః (ఉదశ్చుచస్పరకర్మాదిత్యాత్మనే)
అట్. ప్రథమ (ఉత్)

ఉచ్చరతే - ఉచ్చరేతే - ఉచ్చరన్తే
ఋణ్ గాత్రవినామి. ఆత్మనే. అట్. ప్రథమ
ఋంభతే - ఋంభేతే - ఋంభన్తే.

అపిచ :- మరియు.

ఏకద్విప్రభృతి :- అస్తం యతామ్ ఏషాం గణనాం కుర్వాణా సశసీ ఏకద్వి
ప్రభృతిత్రమేణ అంభోజసంవర్తితాః దశశతాని సమకోచయత్. సంప్రతి ఉద్యతః
తానోః సహస్రణం అమాన్ రిరాన్ భూయః అపి సంఖ్యాతుం సకుతూహలా ఇవ
త్రమశః తాః ప్రనిరయతి (శాస్త్రాల విక్రీడితము)

అర్థము :- అస్తమ్ యతామ్ = అస్తమించుచున్న. ఏషామ్ = ఈ కిర
ణములయొక్క. గణనామ్ = విరిగణనను (లెక్కను). కుర్వాణా = చేయుచున్నదై
సశసీ = ఈ కమలిని. ఏకద్విప్రభృతిత్రమేణ = ఒకటి రెండు ఇత్యాది త్రమముతో.
అంభోజసంవర్తితాః = తా. సూతన-వర్ధి-దిశములను. దశశతాని = పేయింటిని. సమ
కోచయత్ = చిన్నటి సూచులనెము ముడుచుకొన్నది. అస్తమించు సూర్యకిరణము
లను ప్రేక్షతో లెక్కించుచున్నట్లు ఒక్కొక్కటిగా లేకలను పేయింటిని ముడుచు
కొన్నదనుట. సాధ్యము సహస్రణం అను. ఇతి (కత శతవ్రతము) సహస్రదశ
పద్యము. సంప్రతి = ఇప్పుడు. ఉద్యతః = ఉదయించుచున్న. తానోః = సూర్యుని
యొక్క. అమాన్ = ఈ. సహస్రమ్ = పేయ సంఖ్యలోనున్న. రిరాన్ = కిరణము
లను. భూయః అట్. = మరియు. సంఖ్యాతుమ్ = గణించుట. సకుతూహలా ఇవ =

భూయోఽపి క్రమశః ప్రసారయతి తాః సంప్రత్యమూసుద్యతః
సంఖ్యాతుం సకుతూహలేవ నశినీ ఛానోః సహస్రం కరాన్॥ 5

అపిచ —

ముచ్చటపడుచున్న దానివలె, క్రమశః=వరుసగా, తాః = ఆ నవదశములను, ప్రసారయతి = చాచుచున్నది, లేకలు ఒక్కొక్కటిగా వేయి విప్పిరుచున్నవనుట.

విశేషములు :- ఇట్లే గల అను దాతువునకు శత్యప్రత్యయముచేయుగా షష్ఠీబహువచనమున యథామ్, దశశతాని సంవర్తికాః అనుచోట విశేషణ విశేష్యభావము అర్థికమేకాని శాబ్దికము కాదనియు కావున లింగము అతంత్రమనియు సమన్వయము, వింశత్యాద్యాః సదైకత్వే సర్వాః సంఖ్యేయ సంఖ్యయోః, సహస్రం కరాన్ అనుచోట కరగత బహుత్వము సంఖ్యాగతైకత్వములవలన కన్నవచనత్వమున్నను సామానాధికరణ్యము పొసగునని యచిపతి వ్యాఖ్య.

సంధులు :- శతాని + అంతోఽ, సంప్రతి + అమూన్ - యదాదేశసంధి, భూయః + అపి - ఉత్వాదేశవిసర్గ - భూయో + అపి - పూర్వరూప, సకుతూహలా + ఇవ - గుణసంధి.

అలంకారము :- అంతోఽపత్రముల క్రమసంకోచమునకుగాని క్రమ వికాసమునకుగాని సూర్యకిరణముల పరిగణనము ఫలముకాదు. అది అసిద్ధము. కావున నిది అసిద్ధఫలోత్పేక్ష కాదగును. సంభావనాస్యాదుత్పేక్ష వస్తుహేతు ఫలాత్మనా ఉక్తానుక్తాస్పదాద్యాత్ర సిద్ధాఽసిద్ధాస్పదే పరే.

క్రియ :- కుచ సంకోచనే, జీచ్, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

అకోచయత్ - అకోచయతామ్ - అకోచయన్

స్మ గలౌ, జీచ్, పరస్మై, లట్, ప్రథమ (ప్ర)

సారయతి - సారయతః - సారయన్తి

అపిచ :- మరియు.

ప్రత్యాసన్నేతి :- ప్రత్యాసన్న సురేంద్ర సింధురశిర స్పిందూరసాంద్రా రుదాః యత్తేజస్త్రసరేణవః ప్రాచీనం వియత్ ఇతః ఆతన్వతే. తత్తర్కుటంకో

ప్రత్యాసన్నసురేంద్రసింధుర శిరస్సిందూరసాంద్రాదుణా
యత్రేజప్తసరేణవో వియదితః ప్రాచీనమాతన్వతే ।
శంతే సంప్రతి యావదభ్యుదయతే తత్తర్కుటంకోన్మృణా
రణ్యద్వింబ రణశృటావలయితో దేవ స్త్విషామీశ్వరః॥

6

స్మృణోరణ్యద్వింబ రణశృటావలయితో దేవః స్త్విషామీశ్వరః సంప్రతి యావత్ అభ్యు
దయతే (ఇతి) శంతే.

అర్థము :- ప్రత్యాసన్న = చేరువలోనున్న. సురేంద్రసింధుర = ఇంద్రుని
పట్టపు శేనుగుయొక్క (హర్షదీప్కునకు ఇంద్రుడచివతి. ఐరావతము చేరువలో
నున్నదనుట). శంతే = కుంభస్థలము నందలి. సింహార = సింహారమువలె. సాంద్రా
దుణా = మిక్కిలి ఎత్తునైన. యత్ = (ఏ) హర్షదీప్కు. త్రేజః = కాంతులకు
సంబంధించిన. త్రేజసరేణవః = చిద్రుపలు - కాంతిశక్తిలనుట. ప్రాచీనమ్ వియత్ =
తూర్పులకాశమును. ఇతః = ఇదే ఇటునుండి. ఆతన్వతే = వ్యాపించుచున్నవి.
తత్ = అ. తర్కు = కుంభకార చక్రముయొక్క (సొరె). టంక = [తరిణి]
టంకమును పనిముట్టలోనైన. [టంకః పాషాటభేదః అమరః - టంకో నీలకపిత్థేచ
ఖనితేటంకే ప్రయామే మేదిసి]. ఉన్మృణా = పరిశుద్ధితో. రణ్యత్ = ఎటుపెక్కుచున్న.
వింబ = మండలమయొక్క. రణశృటా = రణముతో (బొడితో) వలయితః = మట్టు
ముట్టుబడినవార్త - వింబమునకు అరుటకాంత వింబములతో రతోవలయము ఏర్పడిన
దనుట. దేవః = దేవుడగు. స్త్విషామ్ శిశ్వరః = వెలుగు (ల) తేడు. సంప్రతి =
ఇప్పుడు. యావత్ అభ్యుదయతే = ఉదయించుచున్నాడు. (ఇతి = అని). శంతే =
సంభావించుచున్నాను. [శాంతము]

విశేషములు :- ప్రాచీ శబ్దమునకు "విశాషాంచే రదిక్ ప్రయామే" అను
సూత్రముచే ७ (అన) ప్రత్యయము - ప్రాచీనమ్. యావత్పురానిపాతయో ర్లట్ అను
సూత్రముచే యావదిత్యుదయతే అనుచోట భిషగ్యద్వింబమున లద్రూపము. త్వష్టృటంకో
న్మృణా అను పాశాంతిరమన్నది. పిశ్యకర్మయొక్క టంకముచేనైన పరిశుద్ధి అని
అన్వయము. తన హతులును సూర్యవర్షియగును సంజ్ఞాదేవి కోరగా విశ్వకర్మ సూర్య
వింబమును చిక్కిపట్టి తేజస్సు తగ్గించెనని ఇరాటగాది.

(పురోఽవలోక్య) కథమిదముదయాచల మౌళిమాణిక్య మర్కమండల
మద్యాపి న విహాయస్థలమలంకరోతి. తదస్మద్గురో ర్వితాయమాన
యజ్ఞస్య కులపతేః కౌశికస్యాదేశాత్సమిదాహరణాయ ప్రస్థితోఽస్మి.
తత్త్వరితం గచ్ఛామి. (ఇతి పరిక్రామతి)

సమాసములు :- సురాణామింద్రః - ప్రత్యాసన్నశ్చాసౌ సురేంద్రశ్చ -
సురేంద్రస్య సింధురః - సింధురస్య శిరః - శిరసి సిందూరః - సిందూరేణ సాంద్రం
యథా భవంతి తథా అరుణాః. యస్య తేజః - తేజసః త్రసరేణవః. తర్కోః టంకః -
సచాసౌ తర్కుటంకః - తత్తర్కు టంకేన [కృతా] ఉన్మృణా-ఉన్మృజయా-రజ్యత్
రజ్యత్ చ తత్ బింబం చ - రజ్యద్బింబస్య రజాంసి - రజసాం ఛటా - ఛటయా
వలయితః.

సంధులు :- ప్రతి + అసన్న, అధి + ఉదయతే - యదాదేశసంధి.
సుర + ఇంద్ర, టంక + ఉన్మృణా - గుణసంధి. సాంద్ర + అరుణ -
సవర్ణధిర్వు. తేజః + త్రసరేణు దేవః + త్విషామ్. రజః + ఛటా - శషసాదేశ
విసర్గ. రేణవః + వియత్, వలయితః + దేవః - ఉత్వాదేశవిసర్గ. ఉత్ +
మృణా - అనునాసికాదేశ. అరుణాః + యత్ - విసర్గలోపసంధి.

క్రియ :- తనుయఃవిస్తారే, అత్మనే, లట్, ప్రథమ, [అట్]

తనుతే - తన్వాతే - తన్వతే

అయజ్ఞతౌ, అత్మనే, లట్, ప్రథమ [ఉట్]

అయతే - అయేతే - అయన్తే

శకిజ్ శంకాయామ్, అత్మనే, లట్, ఉత్తమ

శంకే - శంకావహే - శంకామహే.

అలంకారము :- ఉదయ సూర్యకాంతి కళికలను ఐరావత శిరస్సింహుల
కాంతిరేఖలుగను, టంకోన్మృణారజశ్చటలుగను సంభావించుటచేనిది ఉత్తవస్తూత్రిప్తి.
శంకే మన్యే ద్రువం నూనం ప్రాయ ఇత్యేవమాదిభిరుత్త్రిప్తవ్యజ్యతే శబ్దరివ
శబ్దోఽపి తాదృశః.

కథమితి :- [పురః + అవలోక్య = ముందునకు [పైకి] చూచి]
కథమ్ = ఎట్టాః, ఉదయాచల = ఉదయ పర్వతమునకు, మౌళి మాణిక్యమ్ =

(ప్రవిశ్య సంభ్రాంతో వటుః)

వటుః :- అర్య. శునశ్శేఫ. కిమప్యాశ్చర్యం భీషణం వర్తతే. (అజ్ఞ సుణస్సేహ. కిం ఏ అచ్చరిఅం భీషణం చ వట్టది)

శునశ్శేఫః :- (సచమత్కారం పరివృత్య) సఖే పశుమేత్ర. కిమాశ్చర్యం భీషణం చ వర్తతే ?

పశుమేత్రః :- అద్య రాశు ఇతి కోఽపి క్షత్రియకుమార అగత ఇతి శ్రుత్వా కుతూహలేన రావత స్తపోవన పర్యంతపరిస్థితా ప్రస్తర

కోఽలంకారమగు, అర్కమండలమ్ = సూర్యలింగము. అద్యాపి = ఇప్పటికిని, విహాయ స్థలమ్ = ఆరాశభాగమును, న అలంతరోతి = అలంకరింపడున్నది. ఇంద్రసు సూర్య లింగ ముదయంబలేదని అశ్చర్యము. తత్ = అందుచేత. అన్మద్గోః = మా గురువు గారను, వితాయమాన = విస్తృతము గాచింపడుచున్న. యజ్ఞస్య = యాగక్రియా కలాపము కలిపాడును - ముష్కరముగా యజ్ఞుని నిర్వహించుచున్నవాడనుట. శ్రవో తేర్యకి ఇత్యాత్వమ్ - వితాయమానమ్. కులవిశేః = గురుకులాధిపతియు నైన, కౌతస్య = విశ్వామిత్రునియొక్క, ఆదేశాత్ = ఆదేశమువలన, సమిత్ + అహరణాయ = సమిధలు తెచ్చుటకొఱకు. ప్రస్థితః = బయలుదేరినవారను, అస్మి = అయితిని. ప్రస్తానం గమనం గమః - అమరిము. త్వరితమ్ = వేగముగా, గద్భాని = బోవుదును. [ఇతి = అని, పరిత్రాపిత = నడచును]

[సంభ్రాంతః = భ్రాంతిపడిన, వటుః = బ్రహ్మచారి. ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి]

అర్హేతి :- అర్య. శునశ్శేఫ. కిమపి = ఏదో. అశ్చర్యమ్ = అశ్చర్యము గొల్పునదియు, భీషణమ్ = భీషణముగొల్పునదియు, వర్తతే = ఉన్నది.

సఖేతి :- (సచమత్కారమ్ పశోశేషముగా. పరివృత్య = అటు నిటు తిరిగి) సఖే = మిత్రము. పశుమేత్రః = అశ్చర్యము గొల్పునదియు. భీషణం చ = భయపెట్టునదియు, కిమ వర్తతే = ఏమియున్నది. - ఇటు నట్టిదేమియు గన్పించుట లేదే. అనుట.

అద్యేతి :- అద్య = ఈరోజు. రాశుః ఇతి = రామునిని. తః ఆపి = ఎవడో. క్షత్రియకుమారిః = రాణిమారుడు. అగతిః ఇతి = అశ్రమమునకు వచ్చెనని.

పుత్రికా సత్యమానుషీభూయ మమైవ సమ్ముఖం పరాపతితా.
తాం ప్రేక్ష్య ఉత్తరాసంగవల్కలమవ్యుక్తిత్వా పలాయ
తోఽస్మి. (అజ్ఞ రామోత్తి కో వి ఖత్తిలకుమారో అలదోత్తి
సుణీత కోదూహలేణ దావంతస్స తవోవణపేరంత పరిట్టిదా
పత్థరపుత్తలిత సచ్చమాణుసీథవిత మమ జ్ఞేవ్య సంముహం
పరావడిదా. తం పేక్షిత ఉత్తరాసంగవల్కలం వి ఉడ్డిత
పలాయదో మ్హి.

శునశ్శేషః :- (విహస్య) సఖే, సాధు కృతమ్. దిష్ట్యా హి జీవతః పునరా
వృత్తిః.

పశుమేద్రః :- తద్రక్షతు మామార్య ఏతస్యా దుష్టరాక్షస్యా ముఖాత్. (ఇతి
వేపమానః పాదయోః పతతి) (తా రక్తదు మం అజ్ఞో ఇమాపి
దుష్టరక్తసీపి ముహాదో).

శ్రుత్వా = విని. కుతూహలేన = చూడవలెనను కుతుకముతో, దావతః = పరుగు
వెట్టుచున్న నాకు. తపోవన = మన తపోవనముయొక్క. పర్యంత = సమీపమునందు.
పరిస్థితా = పడియున్న. ప్రస్తరపుత్రికా = రాతిబొమ్మ. సత్యమానుషీభూయ = నిజము
గనే ప్రీతిగా మారిపోయి. మమ = నాయొక్క. సమ్ముఖమ్ ఏన = ఎట్టఎదుటనే -
లేక నావై పునరే. పరాపతితా = వెలువడినది - నడిచి వచ్చినదనుట. తామ్ = అమెను.
ప్రేక్ష్య = చూచి. ఉత్తరాసంగవల్కలమ్ అపి = ఉత్తరీయముగా వేసికొన్న నారచీరను
గూడ. ఉడ్డిత్వా = విడిచిపెట్టి - జారవిడుచుకొని. పలాయితః = పారిపోయినవాడను.
అస్మి = అయితిని - పారిపోయి వచ్చితినినుట.

సఖ ఇతి :- (విహస్య = పరావక నవ్వి) మిత్రమా 1. సాధు కృతమ్ =
మంచివని చేసితివి. దిష్ట్యా = అదృష్టవశమున. జీవతః = ప్రాణములతో. పునరా
వృత్తిః = తిరిగివచ్చుట అయినది - ఆశ్చర్యభయములతో ప్రాణములు విడువక తిరిగి
వచ్చితి వదృష్టమవి.

తదితి :- తత్ = అందుచే. ఏతస్యాః = ఈ. దుష్టరాక్షస్యాః = చెడ్డ
రక్తసియొక్క. ముఖాత్ = బారినుండి. మామ్ = నన్ను. ఆర్యః = పెద్దవాడు.

శునశ్శేషః :- (సస్మితముత్థాప్యాలింగ్య చ) వయస్య. శృణోషి భగవతో
గోతమస్య మహర్షేరహస్యాం నామ ధర్మదారాన్.

పశుమేత్రః :- యా జనతవంశపురోహితస్య తత్రభవతః శతానందస్య జననీ.
తత స్తతః (ఘా జణితవంశపురోహితస్య తత్తభవదో సదాణం
దస్య జణతీ. తదో తదో.)

శునశ్శేషః :- నేయం పురా పురుహూతః పండితచరిత్రా తస్య దీర్ఘతపసో
మునేర్మమ్యనా నిజమేవ తదింద్రియదౌర్బల్యమేవం వివర్త
మానమనుభవన్తి సంప్రత్యస్య రఘురాజపుత్రస్య తేజసా
తస్మాదంధరారాన్నిరముచ్యత. త దలమావేగేన.

రక్షతు = రక్షించుగాక : - పెద్దవగు నీవే రక్షించవలెననుట. (ఇతి = అని, మేష
మానః = పశువునున్నవాడై, పాదయోః = పాదములపై, పతతి = పడును)

వయస్యేతి :- (సస్మితమ్ = చిరునవ్వుతో, ఉత్థాప్య = లేవనెత్తి, అలింగ్య
చ = కలిగించుకొనియి). వయస్య = పెత్తనము. భగవతః = మహాత్ముడును,
మహర్షేః = మహర్షియునగు, గోతమస్య = గోతమునియొక్క, ధర్మదారాన్ = ధర్మ
పత్నిని (దారాః పులిపి కి కూర్చున్నవ). అహస్యామ్ నామ = అహల్య అను పేరు
గల స్త్రీని. శృణోషిః = వినియుంటివా.

మేత్రః :- జననంశ పురోహితస్య = జనకునికీ కలగ్రాహ్యుడును.
తత్రభవతః = గోతమర్షుడునగు, శతానందస్య = శతానందునికి, యా = ఏ స్త్రీమూర్తి.
జననీ = తల్లియో ఆ అహల్యయేదేవత = పరమమతిననుట, తతః = అప్పుని.

నేయమేతి :- నా జయమ్ = అడుపండి ఈ అహల్య, పురా = వెనుక
ఒకప్పుడు, పురుహూతః = ఇంద్రునిదే, ఇందీతః = నాశనము గావింపబడిన, చరిత్రా =
శీలముకలదై, తస్య = అ, దీర్ఘతపసో = మహాతపస్వియగు, మునేః = గోతమ
మునియొక్క, మమ్యనా = కోపముతో, నిజమ్ ఏవ = తనదే అయిన, తత్ = అ,
ఇంద్రియదౌర్బల్యమ్ = మానసిక బలహీనతను, ఏవమ్ = ఈ రూపముగా, వివర్త
మానమ్ = పరిణమించిన దనిన, అనుభవన్తి = అనుభవించుచున్నట్టి, సంప్రతి =
ఇప్పుడు, అన్యః = ఈ, పురురాజపుత్రస్య = రామునియొక్క, తేజసా = మహిమచే,

పశుమేధః :- (ఉన్మీల్య చక్షుషీ సర్వతోఽవలోక్య) అహో అశ్చర్యమ్. ఆర్యస్య ప్రసాదేన పునరపి జీవలోకే ప్రవిష్టోఽస్మి. తథాపి శంకాజ్వరోఽద్యాపి న మాం పరిత్యజతి. తదార్య కునశ్శేష. ముహూర్తం విశ్రమ్యతామ్. (అహో అచ్చరితం. అజ్ఞస్య ప్రసాదేన పునోవి జీవలోకే పవిత్రో ఘ్ని. తహ వి సంకజ్వరో అజ్ఞ వి ణ మం పరిచ్ఛతి. తా అజ్ఞ సుణన్సేహ. ముహూర్తం వినమీతదు.

కునశ్శేషః :- సఖే. భయమితి కీమేతిత్ బ్రాహ్మణస్య. తత్పర్యవస్థాపయ ఆత్మానమ్.

(ఇత్యుపవిశతః)

తస్మాత్ = ఆ. అంధకారాత్ = (కాపరూపమగు) నీరతిసుండి, నిరముచ్యత = విడిపింపబడినది - కాపవిముక్తయైనది.

అహోబ్రూతి :- (చక్షుషీ = రెండు కన్నులను, ఉన్మీల్య = తెరిచి, సర్వతః = అంతటను, అవలోక్య = చూచి) అహో, అశ్చర్యము! ఆర్యస్య = ఆర్యునియొక్క (నీయొక్క). ప్రసాదేన = అనుగ్రహముతో, పునఃపి = మరల, జీవలోకే = ఈ భూప్రపంచమునందు, ప్రవిష్టః అస్మి = ప్రవేశించితిని. తథాపి = అయినప్పటికిని, శంకాజ్వరః = శంకవల్లనైన వణుకు, అద్యాపి = ఇప్పటికిని, మామ్ = నన్ను. న పరిత్యజతి = విడువకున్నది - ఇంకను వణుకు తగ్గలేదనుట. తత్ = అందుచే, ఆర్యః కునశ్శేషః ముహూర్తమ్ = ఉణకాలము, విశ్రమ్యతామ్ = విశ్రమింపబడుగాక! - విశ్రమింప నిమ్మనుట.

సఖే బ్రూతి :- సఖే = మిత్రమా!, బ్రాహ్మణస్య = (నీవంటి) బ్రాహ్మణునికి, భయమ్, ఇతి = భయము అని, ఏతత్ = ఇది, కీమ్ = ఏమి? నీకు భయమేమిటని, తత్ = అందుచే, ఆత్మానమ్ = విన్నునీవు, పర్యవస్థాపయ = విలువరించుకొనుము. (ఇతి = అని, ఉపవిశతః = ఇరువురును కూర్చుందురు).

కథమితి :- (చిరం విమృశ్య = చాలసేపు ఆలోచించి, విశ్వస్య = నిట్టూర్చి, సవిస్మయమ్ = ఆశ్చర్యముతో) కథమ్ = ఎట్టు! విషయ = ఇంద్రియ

వశమేత్రః :- (చిరం విమృశ్య నిశ్శయం చ సవిస్మయమ్) కథం విషయ
మృగత్పప్తౌ సలజ్జలయా భగవతో హరేరపి హరిణతా విట
వ్యతే. (వధం విషయ ముత్పప్తౌ సలజ్జలావీ భవనో
హరిణో వి హరిణదా విటప్పిలది.)

శునశ్చేషః :- (విహస్య) సామి బ్రహ్మిణి. అర్చియాన్ ఖల్వయం లోకః.
అన్యథా కథమైహికసుఖాద్యవసాయాద్వై అమూఝాయశోఽ
రాత్రయః పరాహణ్యస్తే. కిం న మనోహారిధిహార్యై
రాహాయమాణ లోచనద్వితయస్యాపి న తనో ఏవేకమండుశ

సుఖము అనునట్టి మృగత్పప్తౌ నా విటమౌ నలయెక్క. సలజ్జలయా = అస్ఫులన
ముతో - దెప్పితో (స్యాదాస్పితే సలజ్జలా - ఇతి హారావళి). భగవతః = మహాను
భావుడైన. హరేః అపి = రేచేంద్రునిగూడ. హరిణతా = పశుత్వము. విటవ్యతే =
విటగుడున్నచో (విటప్పిలనే = చిరాచి). సలజ్జలా ను లోకయామ్ అని రత్నకోశ
మట. మృగత్పప్తౌ లోకలోచన. హరిణః హరిణరీః హరిణః అని అమరము - హరి
ణతా = పరహాహరిణము. హరిః సంద్రాంత్య హరిత్వే శ్రీకృతయమాదిమ - మేదిసి.

సాద్వితీ :- (విహస్య = నవ్వు) సాద్బ్రహ్మిణి = బాగుగా నంటివి.
అయమ్ = ఈ. లోకః = లోకము. అర్చియాన్ అట = శత్రుముగదా. అన్యథా =
కాకున్నచో. అహికసుఖాద్యవసాయాద్వై = అహికా సుఖముల సంపాదనకోసే
(అపేదముతో) ఏ విధమున తర్పితతోనే అనెను. అమూః = ఈ. ఊయస్యః =
అనేకములగు. రాత్రయః = రాత్రులు - పరిలోకములములకు ప్రయత్నింపవలసిన
సమయములు. కిం నా హణ్యురే నా గుణిపవేయమిదా. కింతు = కానీ, మనో
హారిణః = మనస్సును అహరిణుడైన. అహార్త్యైః = హావయోవనాద్యలంకారము
లతో. అహాయమాణ = అహరిణుడైనదిన్న. లోచనద్వితయస్య = రద్దోయికి.
తనో = లోకము. బ్రహ్మ (ప్రీతి గానీ. విదముహగానీ). ఏవేకమ్ = జ్ఞానమును (ఉచిత
నుదిత విదానము). అలవితకము = అలవితకముగా - విరోధకాయుధముగా -
ఉపయోగించుటకు. న అర్చిస్తే = సమర్థము కాకున్నది. జ్ఞానమును అయధముగా ఉప
యోగించుటలేదనెను. కిం నా హరిణః = మేదిసికి. రత్నకోశ = అటవంటి. విటప్పి = సంపద

యితమధీష్టే. కిం పునర్నయనసహస్రతయస్య తాదృశి విభవే
మరుతాం పతిః చక్షఃప్రీతిముద్భవన్తి మనూద్భవంతి చాపరాణి
కుసుమచాపచాపలాని.

పశుమేధః :- (విహస్య) మన్యే ఏతస్యా ఏవ మునిగృహిణ్యాః పుణ్యపరి
ణామోఽత్ర రామభద్రస్య ప్రవాసే కారణమ్. (మణ్ణే ఏదాఏ
ఏవ్య ముణిఘరణీఏ పుణ్యపరిణామో ఏత్థ రామభద్రస్య ప్రవాసే
కారణమ్)

శునశ్శేఫః :- ఇదం తావత్ప్రథమమ్.

కలవాడగు - దేవలోకాధిపతిత్వాదికమగు వైభవము కలవాడై. మరుతాం పతిః =
దేవతల నాయకుడగు ఇంద్రుడు. నయనసహస్రతయస్య = కన్నులు వేయింటికి
వివేకమంకుశయితమధీష్టే కిమ్ = జ్ఞానమును అంకుశముగా చేయగల్గునా. రెండు
కన్నులను నిరోధించుటకే సాధ్యముకానిది వేయికన్నులను నిరోధింప శక్యమగునా
అనియు. సామాన్యులకే సాధ్యముగానిది విభవగర్వముగలవానికి సాధ్యమగునా అనియు.
“యౌవనం ధనసంపత్తిః ప్రభుత్వమపిచేకీతా ఏతై కమవ్యనర్థాయ కిము యత్రచతుష్ట
యమ్” - అన్నారుకదా! ఉద్భవంతీమ్ = కలుచున్నట్టి. చక్షఃప్రీతిమ్ = చూపునచ్చును
అపరాణి = మరీకొన్ని. కుసుమచాప చాపలాని = మన్మథ వికారములు. అనూద్భవన్తి =
అనుసరించి కలుగు - తక్కిన మన్మథ వికారములన్నియు చక్షఃప్రీతికి తోబుట్టువు
లనుట.

మన్యేఇతి :- (విహస్య = నవ్వి) ఏతస్యా = ఈ. మునిగృహిణ్యాః =
అహల్యయొక్క (మునిపత్నియొక్క) పుణ్యపరిణామః ఏవ = సుకృతపరిపాకమే.
అత్ర = ఈ వనమునందు. రామభద్రస్య = రామునియొక్క. ప్రవాసే = ఆగమనమున-
ఈ వనమునకు రాముడు వచ్చుటయందు. కారణమ్ = హేతువు (అని). మన్యే =
భావించును.

ఇదమితి :- ఇదంతావత్ = ఇదియేమో. ప్రథమమ్ = మొదటిది -
మొదటి కారణ మనుట.

పశుమేత్రః :- (సాధ్యర్థనమ్) అర్యః, ద్వితీయమపి శ్రోతుమనేన తవ వచనేన పర్యుత్సకోఽస్మి. (అట్టి, చుదీఅం వి సుణీదుం ఇమికాదే పఅదేణ పజ్జాస్సుఁ ట్ల య్)

కునశ్చేఫః :- సఖే, త్వయి కిమకథనీయం నామ. అస్తి కిష్కింధాయాం పురందరస్య నందనో వాలిర్నామ ప్లవగరాజః. తం చ రజనీచరచక్రవర్తినా దశకంధరేణ సహ ప్రవృత్తమైత్రీక మవలోక్య తు వానరాచృథల్ల గోలాంగూల ప్రభృతీనామాచార్యః సర్వామౌత్యానుమతో జాంబవానవాదీత్.

పశుమేత్రః :- (సకౌతుకమ్) తతస్తతః. (అదోతదో)

అర్యేతి :- (సాధ్యర్థనమ్ = అధ్యర్థనతో) అర్యః, తవ = నీయొక్క అనేన = ఈ, వచనేన = మాటతో, ద్వితీయమ్ అపి = రెండవదగు కారణమును గూడ, శ్రోతుమ్ = వినుటకు, పర్యుత్సః = అస్మి = ఉత్సుకుడ నగుచున్నాను. విన నుల్పపాపములంటి ననుట.

సఖేత్యర్థనాతి :- మిత్రవచః, త్వయి = నీవల్ల, అకథనీయమ్ నామకమ్ = చెప్పకూడనిది అనునదేమున్నది, నీ నుండి దాదలవలసినది లేదనుట, కిష్కింధాయామ్ = కిష్కింధయందు, పురందరస్య = కేమేంద్రసియొక్క, నందనః = కుమారుడగు, వలిః నామ = వలి అనుపేరుగలవారు, ప్లవగరాజః = కపీశ్వరుడు, అస్తి = కలదు, రజనీచరచక్రవర్తినా = రాక్షసచక్రవర్తయుగు, దశకంధరేణ సహ = రావణునితో, ప్రవృత్త = పర్వరండుకొన్న, మైత్రీకమ్ = మైత్రీకలవానినిగా, తమ్ = ఆ వాలిని, అవలోక్య = గ్రహించి - వలి రావణునితో పోత్తు కుదుర్చుకొనుటను గ్రహించి అనుట, వాగం + అర్చుఁడల్ల గోలాంగూల ప్రభృతీనామ్ = వానరములు ఋషీములు (పెరుగులుబాటు), మృగములు మేదలగు జాతులు, అచార్యః = గురువగు, జాంబవాన్ = జాంబవంతుడు, సర్వ + అమౌత్య + అనుమతః = అందరు మంత్రులతోను అనుమతింపబడినవాఁడు - వాలియొద్దనున్న మంత్రుల అందరి అనుమతి బడసియునుట, అవాదీత్ = పలికినను.

తతస్తతః :- (సకౌతుకమ్ = కుదోపాలముతో) తతస్తతః = అటువిమ్మట.

శునశ్శేషః :- (విహస్య) తతశ్చ రాజన్మాయావినీ ఖల్వియం రాక్షసజాతిః
 విశేషేణ మహేంద్రావస్కంద కందళిత విక్రమః పితృపైరీ
 తవాయం రావణః. అపి చ త్వదీయదోర్మూలసంపీడనగళిత
 పౌరుషో న విశ్వవిజయీతి స్వయమాశంకనీయః. నాపి
 సామంతాంతర జిఘృషాయా మంతరావర్తిని సముద్రే లఘు
 సముత్థః. తదనేన విరాధ్ధమండలేన సహసురవిజయినా మైత్ర
 మనర్థానుబంధి. కించ సర్వ థేయమసుసకారిణీ పులస్త్యాపత్యేషు
 ప్రీతిరితి భగవానిహోదాహరణం హరిణాంతశేఖరః. తథాహి-

ఉత్త రథో భూషణమస్థిమాలా భస్మాంగరాగో గజచర్మ వాసః ।

ఏకాయస్థేఽపి ధనాధినాథే సఖ్యా దశేయం త్రిపురాంతకస్య॥ 7

రాజన్నితి :- తతశ్చ = అంతట, రాజన్ = మహారాజా, ఇయమ్ =
 ఈ, రాక్షసజాతిః = రాక్షసజాతి, మాయావినీ ఖలు = మాయలాడిరదా, విశేషేణ = విశే
 షించి, మహేంద్రావస్కంద = దేవేంద్రుని పరాధవిండుటతో, కందళిత = అతిశయం
 చిన - క్రొత్తదనమును సంతరించుకొన్న, విక్రమః = పరాక్రమముకలవాడైన, అయమ్ =
 ఈ, రావణః = దశకంతుడు, తవ = నీకు, పితృపైరీ = తండ్రి తరమునుండియు
 శత్రువు - నీ తండ్రికి శత్రువుకావున నీకును శత్రువే అనుట, అపిచ = మరియు,
 త్వదీయ = నీయొక్క, దోర్మూల = బాహుమూలముతోనైన, సంపీడన = ఒత్తిడితో -
 సందిటబట్టి నలుపుటతో ననుట, గళిత = జారిపోయిన, పౌరుషః = పరాక్రమము
 కలవాడైన ఈ రావణుడు, విశ్వవిజయీ ఇతి = ప్రపంచవిజేత అని, స్వయమ్ =
 స్వయముగా, న ఆశంకనీయః = శంకింపదగినవాడు కాదు, విశ్వవిజయి, నాకన్న
 బలవంతుడు కావున పొత్తు కుదుర్చుకొంటి ననుటకు వీలులేదని, మరియు, సామంతాం
 తర = మరొక సామంతరాజును, జిఘృషాయామ్ = జయించుటయందు - జయించు
 కోరికను నెరవేర్చుకొను సమయమునందనుట, అంతరావర్తిని = నడుమనున్న,
 సముద్రే = సముద్రమునందు, లఘు = హఠాత్తుగా, సముత్థః = లేచినవాడు, న =
 కాదు - అవలివానిని జయింపబూని మధ్యనున్నవానితో పొత్తు కుదుర్చుకొనుట
 రాజనీతి - అట్టిదియు నిచ్చట లేదనుట, తత్ = అందుచే, విరాధ్ధ మండలేన =

పశుమేధః :- (సహానమ్) అహో స్థవిరభల్లూకస్య మంత్రోపన్యాసః పరిహాసకుశలతా చ. తతస్తతః—(అహో, తేరభల్లుఅస్స మంతో వణ్ణాసో పరిహాస కుసలదా అ. తదో తదో)

విరోధించిన ద్వాదశరాజ చక్రము కలవాడను. (మంగలం పరిభా కోశే దేశే ద్వాదశ రాజతే — విశ్వః). అనురవిజయనా. = రాక్షసవిజయము కలవాడను (సురవిజయః స అంగీక్రియతే అనేన ఇతి - అనురవిజయనా. అనురక్తాసో విజయీ చ—జయశీలుడగు రాక్షసుడు. సురవిజయనా అని పాఠాంతరము - దేవతలను జయించువాడని అర్థము) అగు. అనేన = ఈ రావణునితో. మైత్రమ్ = పొత్తు. అనర్థానుబంధి = అనర్థ దాయకము. కించ = మరీచము. పులస్త్యపత్యము = పులస్త్యసంతానమునందు (రావణ కుబేర కుంభకర్ణాదులతో). ఇయమ్ = ఈ విధమగునట్టి. ప్రీతిః = ప్రేమభావమును నూనుట. సర్వథా = ఎల్లసమయములను. అనుపకారిణీ ఇతి = ఉపకారముకాదు - అపకారకము అనునట్టి. ఇహ = ఈ విషయమునందు. భగవాన్ = భగవంతుడగు. హరిదాంతశేఖరః = చంద్రుడగువాడు. ఉదాహరణమ్ = నిదర్శనము. తథాహి = అంతేకదా :-

ఉదాహరణ :- ఉహి = ఉహి (ఉహి భద్రో భవీష్యః - అమరము). రథః = వాహనము అస్థిమాలా = ఎముకలదండ. టూషణమ్ = అలంకారము. భస్మ = నూడిద. అంగిరాగః = అనురేచనము. గణపర్క = ఏనుగుతోలు. వాసః = కట్ట పుట్టము. సభ్యో = చెలికావగు. చిదాదినా = కుగేరుడు (పులస్త్యపత్యము). ఏకాయస్థే అపి = ఒకే గృహమునందున్నప్పుటికిని. ఇరువురు మిత్రులును ఒకే శైలాప ముపై నున్నప్పుటికిని. త్రిషరాంతరీర్యః = త్రివిధి. ఇయమ్ = ఈ. దశా = దశవస్త్ర. తప్తలేదనుట, కువేరుడు తాను సంహస్తుడయ్యి లేమిలోనున్న చెలికానిని అదురో లేదనుట. పులస్త్యమిత్రుల పురావహిత్వే. వెచ్చింపలేని సహాయుడరు. కావున పొత్తు తగదని.

సంధులు :- ఉహి + టూషణమ్. రాగః + గణ - ఉత్సాహేకవిసర్గ. భస్మ + అంగ. ఏక + అలయ. చన + అరి. త్రిషర + అంతర. సవర్ణదీప్త ఏకాయస్థే + అపి - భార్యరూప. దశా + ఇయమ్ - గుణసంధి.

శునశ్శేఫః :- తతశ్చ తద్వచనం జరాప్రలపితవిత్త్యపహసతి హరీశ్వర
ఉపాంశు తదనుమత్యా మహామాత్యస్య కేసరిణః పుత్రో
హనుమాన్ కుమారం సుగ్రీవమాదాయ ఋష్యమూకం
నామ పర్వతదుర్గ మనుప్రవిష్టః.

పశుమేధః :- (సాకూతమ్) ఆర్య, యోఽసౌ మారుతిస్త్రేతామల్ల ఇతి
శ్రూయతే. (అజ్ఞ, జో సో మారుదీ తేదామల్లో త్తి నుణీ అది)

చందస్సు :- ఇంద్రవజ్ర ఉపేంద్ర వజ్రం కలయికతోనైన ఉపజాతి
వృత్తము.

అహో ఇతి :- (సహాసమ్ = నవ్వుచు) అహో, స్థవిరభల్లూకస్య =
వయోవృద్ధుడగు భల్లూకము - జాంబవంతునియొక్క, మంత్రోపన్యాసః = రహస్యా
లోచనం ప్రసంగము; చ = మరియు, పరిహాసకుశలతా = పరిహాస నైపుణ్యము;
రెండును ఆశ్చర్యజనకములనుట, తతస్తతః = అటుపైని -

తత ఇతి :- తతశ్చ = అంతట, తద్వచనమ్ = జాంబవంతుని మంత్రా
లోచనమును, జరాప్రలపితమ్ ఇతి = ముసలివాని వాగుడని, హరీశ్వరే = కపిరాజగు
వారి, ఉపహసతి సతి = పరిహాసించుచుండగా - పరిహాసింపగా, ఉపాంశు = ఏకాం
తమునందు (ఉపాంశు తూపభేదే స్యాదుపాంశు విజనేఽవ్యయమ్ - విశ్వః, రహస్యం
చోపాంశు చాలింగే - అమరము), తదనుమత్యా = జాంబవంతుని సమ్మతితో, మహా
మాత్యస్య = అమాత్యశేఖరుడగు, కేసరిణః = కేసరియొక్క, పుత్రః = తనయు
డగు (త్రేతజుడు), హనుమాన్ = హనుమంతుడు, కుమారమ్ = యువరాజగు,
సుగ్రీవమ్ = సుగ్రీవుని, ఆదాయ = తీసికొని, ఋష్యమూకమ్ నామ = ఋష్య
మూకమను పేరుగల, పర్వతదుర్గమ్ = గిరిదుర్గమును, అనుప్రవిష్టః = ప్రవేశిం
చెను - అటు గొంపోయెననుట.

ఆర్యేతి :- (సాకూతమ్ = సాలోచనగా) ఆర్యః, యః = ఎవడు,
త్రేతామల్లః ఇతి = త్రేతాయుగమున వీరమల్లుడని, శ్రూయతే = వినబడుచున్నదో,
సః = ఆ, మారుతిః అసౌ = హనుమంతుడేనా ఇతడు.

శునశ్శేఫః :- అథ కిమ్.

పశుమేత్రః :- (సవిచికిత్సమ్) అర్య. యథా తథా భవతు. స్వామీ స్వామ్యేవ. తం పరిత్యజ్య తత్సదృశస్తాదృశస్య మహానుభావస్య ప్రతికూల పరిగ్రహః. (అట్టి. ఇదా తదా భోదు. సామీ సామీ జేవ్య. తం పరిచ్ఛేద్య తత్సరిసో తారినస్స మహానుభావస్య పదికూల పరిగ్రహో.)

శునశ్శేఫః :- (విహస్య) పురై వ కిలాయమాంజనేయో భగవతః సహస్ర కిరణాత్ వ్యాకరణవిద్యామదీయాన స్తదాత్మజన్మనో వానర యోనేః సుగ్రీవస్య సాహాయకమధిప్రాయశ్చో గురుదక్షిణీ చకార.

అథేతి :- అథ కిమ్ = అయ్యను. (అథ కిం స్వీకరియార్హమ్ - భరతః)

యథేతి :- (సవిచికిత్సమ్ = చర్చాగర్భముగా) అర్యః 1. యథాతథా భవతు = ఎటువంటివారైనా ననుకూలముగా 1. స్వామీ = ప్రభువు. స్వామీ ఏవ = ప్రభువే. తమ్ = అట్టిప్రభువును. పరిత్యజ్య = విడిచిపెట్టి. తత్సదృశః = అటువంటి. ప్రతికూల పరిగ్రహః = శత్రుస్వీకారము - వ్యతిరేకించువానిని చేట్టుట యనుట. తాదృశస్య = అటువంటి. శ్రేణామల్లుగిని కీర్తింపఁబడిన, మహానుభావస్య = మహానుభావునికి ఉచితముకాదని నటనతోగాని కావచ్చుతోగాని స్ఫూర్తి.

పురైతి :- (విహస్య = నవ్వి) పురా ఏవ = పూర్వకాలమున, అయమ్ = ఈ, అంజనేయః = హనుమంతుడు. భగవతః = భగవంతుడైన. సహస్రకిరణాత్ = సూర్యునినుండి. వ్యాకరణవిద్యానాం = వ్యాకరణ శాస్త్రమును. అధీయానే = అధ్యయనము చేయుచున్నవారైన. తదాత్మజన్మనః = సూర్యునిపుత్రుడును. వానరయోనేః = వానరవంశమునందు పుట్టినవాడనగు. సుగ్రీవస్య = సుగ్రీవునికి. సాహాయకమ్ = మంత్రిత్వమును (సహాయక శాస్త్రమును) అధిప్రాయశ్చ = మనసు పెరిగినవారై, గురుదక్షిణీచకార = గురుదక్షిణగా సమర్పించెను. సుగ్రీవునికి సహాయమును హనుమంతుడు సూర్యునికి మోటులవచ్చిన గురుదక్షిణ అనుట.

పశుమేధః :- (సానందమ్) హుమ్. తదుచితమేవ గురుపుత్రః సబ్రహ్మ
చారీవ అనువర్తతే. తతస్తతః- (హుం. తా ఉచితం జేవ్య
గురుపుత్రో సబ్రహ్మచారీ వా అణువట్టితది. తదో తదో-)

శునశ్శేఫః :- తతశ్చాహిభయోపజాపజర్జరం సుహృద్గృహముపశ్రుత్య రాక్షస
రాజః ఖరదూషణ త్రిశిరోభిర్మహామాత్యై రధిష్ఠితమాత్మ
బలై కదేశం సింధోరుదీచి కూలే వారిప్రతిగ్రహాయ ప్రాహి
ణోత్.

పశుమేధః :- కథమపరిహీనమిత్రధర్మోఽపి స రాక్షసః. (కథం అపరిహీణ
మిత్రధర్మో వి సో రక్షసో.)

హుమితి :- (సానందమ్ = ఆనందముతో) హుమ్ : (హుం వితర్కే.
పరిప్రశ్న - విశ్వః. హుం తర్కే స్యాదిత్యమరః) తత్ = అది. ఉచితమేవ =
సమంజసమే. గురుపుత్రః = ఆచార్యుని పుత్రుడు. సబ్రహ్మచారీ ఇవ = సహాధ్యాయు
వలె. అనువర్తతే = అనువర్తింపబడును - సహాధ్యాయుని అనువర్తించినట్లు-చూచు
కొన్నట్లు గురుపుత్రుని చూచుకొనుట ఉచితమే అనుట. తతస్తతః = అటుపైని.

తతశ్శేఫః :- తతశ్చ = ఆ తరువాత. అహిభయః = స్వపక్షభయమువలనను.
(మహిభూతా మహిభయం స్వపక్ష ప్రభవం భయమ్ - అమరము) ఉపజాప = భేదము
వలనను (సమా భేదోపజాపా - అమరము). జర్జరమ్ = వీటలువారినదిగా. సుహృ
ద్గృహమ్ = మిత్రునియంటిని (వారి రాజధానిని). ఉపశ్రుత్య = విని (తెలిసికొని)
రాక్షసరాజః = రావణుడు. మహామాత్యైః = తన మంత్రులలో ముఖ్యులైన. ఖర
దూషణత్రిశిరోభిః = ఖరుడు దూషణుడు త్రిశిరసుడు అనువారితో. అధిష్ఠితమ్ =
అధిష్ఠింపబడిన. ఆత్మబలై కదేశమ్ = తన సేనాభాగమును - వారి నాయకత్వమున
కొంతసైన్యము ననుట. సింధోః = సముద్రముయొక్క. ఉదీచి కూలే = ఉత్తరపు
బొడ్డునందు. వారిప్రతిగ్రహాయ = వారి రక్షణకొఱకు (వారిని ముట్టడించి కని
కొందరు. అది ఉత్తర వాక్యముతో కుదురదు). ప్రాహిణోత్ = వంపెను.

కథమితి :- కథమ్ = ఎట్లు; సః = ఆ. రాక్షసః అపి = రాక్షసుడు

పశుమేధః :- (సకౌతుకమ్) తతస్తతః :- (తదో తదో)

శునశ్శేఫః :- తతస్సుకేతుసుతా నాగసహస్రబలధారిణీ తాదకా నామ రాక్షసీ
తస్మాదనీకాదాగత్య మనుష్యమండల విహారకౌతుకాదిమా
మస్మదీయాం భూమిమధివసతి.

ఇత్యమరః. ప్రయాతర్తుం కస్మైచన నిజిరః -- అసి పాఠాంతరము. కస్మైచన =
వాచామగోచరుడగు శివునికై. ప్రయాతర్తుం యః నిజిరః కర్తనరసప్రహృష్యద్రోహ
అని అన్వయము. “విశ్రవశో విశ్రవణరవణో” అను గణవార్తకముచే విశ్రవశ్శబ్దము
నకు అపత్యార్థమున అణ్ చేయగా రవణాదేశమై అదివృద్ధితో రావణః అగును.

సమాసములు :- నిజాని చ తాని శిరాంసి చ - నప చతాని నిజిరాంసి చ
నవానాం నిజిరసాం సమాహారో వా - నప నిజి శిరసాం కర్తనమ్ - కర్తనే రసః -
రసేన ప్రహృష్యంతి - రసప్రహృష్యంతి రోమాణి యన్య సః. లంకాయాః పరి
పృథః, విలక్షః వ్యాపారః యన్య తత్. క్షణేన ధృతమ్ - క్షణవృతం పునర్జన్మ
యన్య తత్ - పునర్జన్మనా సుభగాః

సంధులు :- తు + అస్మై - యణాదేశ. దదృశుః + యన్య -
రేఫాదేశవిసర్గ. యః + సః, శిరః + తే - సాదేశవిసర్గసంధి. సః + పరమ్ -
తదేతద్విసర్గలోప.

క్రియ :- దృశీర్ ప్రేక్షణే, పరస్మై, లిట్, ప్రథమ
దదర్శ - దదృశతుః - దదృశుః

తతబ్జితి :- (సకౌతుకమ్ = కుతుకముతో) తతస్తతః = అటుపైని -

సుకేత్వితి :- తతః = ఆ పిమ్మట, సుకేతుసుతా = సుకేతువను రాక్ష
సువి పుత్రికయు, నాగసహస్ర బలధారిణీ = వేయి వీనుగుల బలము గలిదియునైన,
తాదకా నామ = తాదక అను పేరు కలిగిన, రాక్షసీ = ఒక రాక్షస ప్రి. తస్మాత్ =
అ. అనీకాత్ = సేననుండి, అగత్య = వచ్చి, మనుష్య మండల = మానవులు నివ
సించు ప్రదేశములయందు, విహార = విహరించునట్టి, కౌతుకాత్ = ఉత్పరతతో,
ఇమామ్ = ఈ, అస్మదీయామ్ = మనదైన, భూమిమ్ = ప్రదేశమును, అధివసతి =
అధిష్ఠించినది - నివసించుచున్నది.

పశుమేత్రః :- (సకౌతుకమ్) నాగసహస్రబలా శ్రీ అస్తీత్యశ్రుతపూర్వం
ఖలేవేతత్. తతస్తతః. (జాఅస అస్సబలా ఇత్థీ అత్తి త్తి
అస్సుదపువ్వం ధ్వు ఏదం. తదో తదో.)

కునశ్శేఫః :- తతశ్చ శ్రౌతస్య విదేః ప్రత్యూహమస్యాః శంకమానః కుల
పతి రిమో దశరథీ రామలక్ష్మణావానీతవాన్.

పశుమేత్రః :- జానే రామభద్రఇతి కోఽపి రాక్షసానాముపర్యవతీర్ణఃఖల్వసౌ.
(జాజే. రామభద్రోత్తి కో వి రక్షసాణం ఉపరి అవఇజ్ఞో
ధ్వు ఏసో.)

కునశ్శేఫః :- సభే. ఏవమేతత్. రామభద్ర ఇతి కోఽప్యయం చతురక్షరో
రాక్షసరక్షసిద్ధమంత్రః. పశేషేణ పునరిదానీం భగవతా

నాగేతి :- (సకౌతుకముగా) నాగసహస్రబలా = వేయి ఏనుగుల బలము
గల్గిన. శ్రీ = అదుది. అస్తీఇతి = ఉన్నదనుట. ఏతత్ = ఇది. అశ్రుతపూర్వమ్
ఇతి = విని యెరుగనిదికదా. తతస్తతః = తరువాత —

శ్రౌతస్యేతి :- తతశ్చ = అటుపైని. అస్యాః = ఈ లాటకనుండి.
శ్రౌతస్య విదేః = యజ్ఞశార్యకలాపమునకు. ప్రత్యూహమ్ = విఘ్నమును. శంక
మానః = ఆశంకించినవాడై. కులపతిః = గురువగు విశ్వామిత్రుడ. ఇమో = ఈ.
దశరథీ = దశరథకుమారులను. రామలక్ష్మణో = రామలక్ష్మణులను. అనీతవాన్ =
తీసికొనివచ్చెను.

జానేతితి :- జానే = ఎరుగుదును. రామభద్రః ఇతి = రామభద్రుడని.
అసౌ = ఇతడు. ఈ అపి = ఒకవ్యక్తి. రాక్షసానామ్ ఉపరి = రాక్షసులకు పైని.
అవతీర్ణః ఖలు = అవతరించెనుగదా. రాక్షస సంహారమునకై భూమికి అవతరించె
ననుట.

ఏవమితి :- సభే = మిత్రమా. ఏవమేతత్ = అవును. రామభద్రః
ఇతి = రామభద్రః అని. అయమ్ = ఇది. కోఽపి = ఏదో. చతురక్షరః = నాల్గు
అక్షరములతో కూడినదగు. రాక్షసరక్ష సిద్ధమంత్రః = రాక్షసులనుండి రక్షించు సిద్ధ

కౌశికేన బ్రహ్మజ్యోతిషస్తాదృశం వివర్తమాశ్చర్యం దివ్యాస్త్ర
మంత్రపారాయణమధ్యాపితః.

పశుమేధః :- మన్యే మంత్రమయీభిరస్త్రదేవతాభిన్నమం బలాతిబలే శక్తి
అపి రామే సంత్రమిష్యతః. (మణ్ణే. మంతమరఃహిం అత్థ
దేవదాహిం సమం బలాదిబలాట నత్తీట వి రామే సంత
మిస్సన్తి.)

శునశ్శేఫః :- అథకిమ్. తదపి వృత్తమేవ.

పశుమేధః :- ఆర్య, నను భణామి యది నిజా ఏవ శక్తయో నిజా ఏవాస్త్ర
విద్యాః. తత్కిమిత్యాత్మనో విఘ్నాపశమే రాఘవస్య గౌరవ
ముత్పాదయతి తత్రభవాన్ కౌశికః. అథవా ప్రాముఖత

మంత్రము. విశేషేణ పునః = మరియొక విశేషమేమనగా. ఇదాసీమ్ = ఇప్పుడు.
భగవతా = మహాత్ముడగు. కౌశికేన = విశ్వామిత్రునిచే. బ్రహ్మజ్యోతిషః = వేద
తేజస్సుయొక్క. తాదృశమ్ = అటువంటి (అంతటి). వివర్తమ్ = ఫలమై. ఆశ్చర్యమ్ =
అద్భుతమైన. దివ్యాస్త్ర మంత్ర పారాయణమ్ = దివ్యాస్త్రముల ప్రయోగోపసంహార
మంత్రముల పారాయణము - పునః పునః సమగ్ర పఠనము (సాకల్యాసంగవచనే
పారాయణ తురాయణే - అమరము). అధ్యాపితః = ఉపదేశింపబడినది - రామునికి
నేర్పుట యైనదని.

మన్యేభితి :- మంత్రమయీః = మంత్రరూపములైన. అస్త్రదేవతాః
సమమ్ = అస్త్రదైవములతోపాటు. బలాతిబలే = బల అతిబల అనునట్టి. శక్తి అపి =
రెండు శక్తులుకూడ. రామే = దాశరథియందు. సంత్రమిష్యతః = చేరునని.
మన్యే = భావించుచున్నాను - చేరుననుకొందుననుట.

అథేతి :- అథకిమ్ = అవును. తదపి = అదియును. వృత్తమ్ ఏవ =
జరిగినది.

ఆర్యేతి :- ఆర్యః నను = ఇంతకును (నన్విత్యాభిముఖ్యే). శక్తయః =
వివిధ శక్తులు. యది నిజాః ఏవ = తనవే అయినచో. అస్త్రవిద్యాః = అస్త్రమంత్ర
ములు. నిజాః ఏవ = తనవే అయినచో - ఆ మంత్రశక్తులన్నియు విశ్వామిత్రుని
హృదయమునందే ఉన్నచో. ఆత్మనః = తనయొక్క. విఘ్నాపశమే = విఘ్నములు

హస్తేన సర్పమారణం ఖల్వేతత్ (అట్ట, ణం భణామి జఇ
ణిఅట తేవ్య సత్తీట ణిఅట జేవ్య అత్తవిజ్ఞాట, తా కిం త్తి
అత్తవో విగ్ధోవసమే రాహవస్స గోరఅముప్పాదేది తత్తథవం
కోసిట. అహవా పాహుణహత్తేణ సర్పమారణం ధ్వ ఏదమ్)

కునశ్శేషః :- సఖే. అనభిజ్ఞోఽసి. స్వయం ప్రయోగాదంతేవాసిభిర్విహితః
ప్రయోగో మహిమాన మాచార్యాణాముపచినోతి. పశ్య—

స్థానేషు శిష్యనివహ్నార్వినియుజ్యమానా
విద్యా గురుం హి గుణవత్తరమాతనోతి ।

నాశనముచేయుటకు. తత్తథవాన్ = గోరవృథగు. కోశః = విశ్వామిత్రుడు.
రాహవస్య = రామభద్రునికీ. గోరవమ్ = అచిక్యమును. ఉత్పాదయతి = తల్పించు
చున్నాడు. తత్కిమతి = అదేమి అని, భణామి = అడుగుచున్నాను. ఆ కారణమేమో
తెలియకున్నదనుట. అథవా = అట్లు కానిపక్షమున. ఏతత్ = ఇది, ప్రాఘుణకహస్తేన =
అతిథిచేతితో. సర్పమారణమ్ ఖలు = పామును చంపించుటకదా! పాము చచ్చినచో
సంతోషము. రావదేసి కొట్టిన అతిథిపై నే వెగబట్టును. అతిథేయునికి క్షేమమే. అట్టిది
తాటకను రామునిచే కొట్టించుటయని. (ప్రాఘుణ స్వతిథిర్ద్వయోరితి త్రికాండశేషే).
[ప్రాహుణకః ప్రాహుణక అగంతురతిథిశ్చ సః - వైజయంతీ.]

అనభిజ్ఞాత్రితి :- సఖే = మిత్రమా! అనభిజ్ఞః అసి = తెలిసికొన
లేని వాడనై తివి - గ్రహింపనై తివనుట. స్వయంప్రయోగాత్ = గురువుగారుతనకు
తానుగా ప్రయోగించినదానికన్న. అంతేవాసిభిః = శిష్యులచేత. విహితః = కావింప
బడిన. ప్రయోగః = ప్రయోగము (కాత్రప్రయోగము). అచార్యాణామ్ = గురువుల
యొక్క. మహిమానమ్ = గొప్పదనమును. ఉపచినోతి = అవిష్కరించును.
పశ్య = చూడుము.

స్థానేష్వితి :- స్థానేషు = తగిన దేశకాలపరిస్థితులయందు. శిష్యనివహ్నే =
శిష్యులందములచేత. వినియుజ్యమానా = ఉపయోగింపబడినట్టి. విద్యా = చదువు.
గురుమ్ = గురువుగారిని, గుణవత్తరమ్ = మిక్కిలి గుణవంతునిగా, ఆతనోతి హి =

అదాయ శుక్తిషు బలాహతవిప్రకీర్ణై

రత్నాకరో భవతి వారిభిరంబురాశిః॥

9

కిం చ దీక్షిష్యమాణా న క్రుధ్యంతి రక్షితారం శత్రుయముపాదదతే.

ప్రకాశింపజేయునుగదా! ఖ్యాతిని విస్తరింపజేయుననుట, అదాయ = సముద్రము నుండియే స్వీకరించి, శుక్తిషు = ముత్తెపుచిప్పలయందు, బలాహత = మేఘములచేత, విప్రకీర్ణైః = పెదజల్లుబడిన (స్వాతిచినుకులనుట), వారిభిః = జలనిందుపులతో, అంబురాశిః = సముద్రుడు, రత్నాకరః = రత్నాకరుడు(గా), భవతి = అగుచున్నాడు. మబ్బులు తగిన సమయమున రాల్చిన చినుకులు ముత్తెముత్తె సముద్రునికి రత్నాకర ఖ్యాతిని కూర్చినట్లు సచ్చిపుష్పలు తగిన సమయమున చూపిన విద్యావిశేషములు గురువు లకు ఎక్కువ కీర్తిని గడించిపెట్టుననుట. (బలాహతో గిరామేఘే - మేదిని) వసంతి తిలకా వృత్తము.

సమాసములు :- శిష్యావాం నివహః - రైః. బలాహతైః విప్రకీర్ణాని రైః. రత్నానా మాతరః. అంబురాం రాశిః.

సంధులు :- నివహైః + నియుజ్య. వారిభిః + అంబు - రేపాదేశ విసర్గసంధి. కీర్ణైః + రత్న - విసర్గలోప. రత్న + అకరః - సవర్ణదీర్ఘ. రత్నాకరః + భవతి - ఉత్పాదేశవిసర్గ.

క్రియః :- తనుజ్ఞః విస్తారే. పరస్మై. లట్. ప్రథమ. (అట్)

తనోతి - తనుతః - తన్వంతి

భూ సత్తాయామ్. పరస్మై. లట్. ప్రథమ

భవతి - భవతః - భవంతి.

అలంకారము :- స్థానేషు - శుక్తిషు. శిష్యనివహైః - బలాహతైః. గుణవత్తరత్వమ్ - రత్నాకరత్వమ్, గురుః - అంబురాశిః - ఇట్లు ఏర్పడిన ఉపమానోపమేయ వాక్యములతో ఒకటే సమాసధర్మము (పేరొందుట) పృథక్పదనిర్దిష్టమైనది. కావున ప్రతివస్తుపమ. “వాక్యయో రేకసామాన్యే ప్రతివస్తుపమా మతః తాపేన భ్రాజతే సూరః కూరశ్చాపేన రాజతే.”

పశుమేద్రః :- అర్యః శోధనం మంత్రయసి. అన్యదపి కిమపి ప్రష్టుకా
మోఽస్మి. (అట్లు, లోహణం మంతేసి. అట్లాం వి కిం వి
పుచ్చిదురామో హి.)

శునశ్శేఫః :- కిం తత్.

పశుమేద్రః :- సర్వథా నిగూఢమపి వానరాణాం షాడ్గుణ్యం కథమార్యేణ
ప్రతిపన్నమ్. (సర్వథా నిగూఢం వి వానరాణం చ్చగ్గుణాం
కథం అర్జేణ పడివల్లమ్.)

శునశ్శేఫః :- సభే. సర్వమేత దయోధ్యాయాత్రాయాం సమాధిమయేన
చక్షిషా సాక్షాత్కృత త్రిభువన వృత్తాంతస్య తాత

కించేతి :- కిం = వినియు, క్షిష్యమాణాః = యజ్ఞదీక్షను చేకొను
వారు. స త్రుద్యన్తి ఇతి = లోపించుచును. క్షితారమ్ = రక్షకుడైన, క్షత్రియమ్ =
రాకుమారుని, ఉపాదదతే = గురువుగారు ఆశ్రయించుచున్నారు - తీసికొనిపచ్చిరనుట.

అర్హేతి :- అర్యుః శోధనమ్ = లెప్పగా, మంత్రయసే = పల్కు
చున్నాడు. లెప్పలర్పి-తిపడెను. కిమపి = ఏదో, అన్యదపి = మరొకటి కూడ, ప్రష్టు
కామః అస్మి = అదుగగోరుచుంటిని - అదుగవలెననుకొనుచున్నాననుట.

కిమ్ తత్ = ఏమది ;

సర్వథేతి :- సర్వథా = అన్నివిధములుగను, నిగూఢమ్ అపి = గుప్త
మైనదయినను, వానరాణామ్ = వానరులయొక్క, షాడ్గుణ్యమ్ = మంత్రాంగము,
అర్యేణ = నీచేత క్షిప్తమ్ ప్రతిపన్నమ్ = ఎట్లు పొందబడినది - మంత్రసమాలోచనము
రహస్యము గదా నీ కెట్లు తెలిసినదనుట.

సభేతి :- సభే = మిత్రమా ; అయోధ్యాయాత్రాయామ్ = అయోధ్యకు
ప్రయాణము చేయు సమయమందు, సమాధిమయేన చక్షిషా = తపో దృష్టితో,
సాక్షాత్కృత = దర్శించిన, భువన వృత్తాంతస్య = ప్రపంచగాథ కలవాడైన, తాత
విశ్వామిత్రస్య = గురు విశ్వామిత్రుని యొక్క, ముఖత్ = నోటి నుండి, ఏతత్
సర్వమ్ = ఈ వానరమంత్రాంగాది సమస్త విషయమును, అశౌషమ్ = వినియుంటిని.

విశ్వామిత్రస్య ముఖాదశ్రౌషమ్. (సర్వతోఽవలోక్య)
అయే, ప్రాథాతికీ భువనస్య లక్ష్మీః. తథా హి—

ప్రత్యగ్రజ్వలితైః పతంగమణిభిర్నీరాజితా భానవః
సావిత్రాః కురువిందకందశరుచః ప్రాచీమలంకుర్వతే ।
ప్రౌఢద్వాంతకరాశితస్య వపుషశ్చాయాచ్ఛలేన క్షణా
దప్రజ్ఞశిత నిర్మలం జగదహో నిర్మోకమున్ముంచతి॥

10

విశ్వామిత్రులు దివ్యదృష్టితోచూచి చెప్పగా వింటిననుట. (సర్వతః = అన్నివైపులకును. అవలోక్య = చూచి) అయే = అహో! భువనస్య = లోకముయొక్క. ప్రాథాతికీ లక్ష్మీః = ప్రభాత శోభ. ప్రౌఢపౌదుపుటంద మాశ్చర్యజనకముగా నున్నదనుట. తథాహి = అట్లేకదా!—

ప్రత్యగ్రేతి :- ప్రత్యగ్రజ్వలితైః పతంగమణిభిః నీరాజితాః సావిత్రాః భానవః కురువింద కందశరుచః ప్రాచీమ్ అలంకుర్వతే అహో! అప్రజ్ఞశిత నిర్మలం జగత్ ప్రౌఢద్వాంత కరాశితస్య వపుషః ఛాయాచ్ఛలేన నిర్మోకమ్ క్షణాత్ ఉన్ముంచతి.

అర్థము :- ప్రత్యగ్రజ్వలితైః = క్రొత్తగా ఉద్భవములైన, పతంగ మణిభిః = సూర్యకాంత మణులతో, నీరాజితాః = ఉత్తేజితములై - సూర్యకాంత ములు నీరాజనము పట్టగా, కురువింద కందశరుచః = పగడపు మొలకల వెలుగులు కలవై, సావిత్రాః = సూర్య సంబంధులగు, భానవః = కిరణములు, ప్రాచీమ్ = తూర్పు దిక్కును, అలంకుర్వతే = దూషించుచున్నది. అహో! = ఆశ్చర్యము! అప్రజ్ఞశిత = ప్రజ్ఞశితము కాకపోయినప్పటికిని, నిర్మలమ్ = నిర్మలినముగానున్న (ప్రసన్నముగానున్న) జగత్ = ఈ ప్రపంచము, ప్రౌఢ = దట్టమైన, ద్వాంత = చీకటితో, కరాశితస్య = అచ్చాదితమైన (పులుమబదిన), వపుషః = శరీరముయొక్క నిర్మోకమ్ = కంచుకమును, ఛాయాచ్ఛలేన = (తొలగిపోవుచున్న) నీడ అను వంతతో (మిషతో) క్షణాత్ = క్షణకాలములో, ఉన్ముంచతి = విడుచుచున్నది. (కందశం స్యాత్పల్లవే చ నవాంకురే - విశ్వః. కురువిందః పద్మరాగః—ధరణిః పతంగః శలభే శాలిప్రభేదే విహగే రవా - మేదిని) శార్దూలవిక్రీడితము.

అపిచ —

విశేషములు :- అప్రజ్ఞాత నిర్మలం నిర్మోహమ్ అని కొందరును, ఛాయాచ్ఛలేన ప్రౌఢద్వాంత కరాళితస్య వపుషః నిర్మోహమ్ అనికొందరును అన్వయించిరి. ఛాయామిషతో లోకము నిర్మోహము విడిచినట్లు నిర్మలముగా నున్నదనుట.

సమాసములు :- ప్రత్యగ్రం జ్వలితః — తైః కురువిందస్య కందలమ్ కురువింద కందళస్య రుచయ ఇవ రుచయః యేషాం తే ప్రౌఢం చ తత్ ద్వాంతం చ — ప్రౌఢద్వాంతేన కరాళితమ్ - తస్య. అప్రజ్ఞాతం సన్నిర్మలమ్.

సంధులు :- ప్రతి + అగ్ర - యదాదేశ. మణిః + సిరాజితాః - రేఫాదేశ విసర్గ సంధి. సిరాజితాః + ఛానవః - విసర్గలోప. వపుషః + ఛాయా - కాదేశ విసర్గ. ఛాయా + ఛలేన - తుగాగమ సంధి. ఉత్ + ముంచతి - అనునాసికాదేశ సంధి.

క్రియ :- దుక్పట్ కరణే, ఆత్మనే, లట్ ప్రథమ

అలంకురుతే - అలంకుర్వాతే - అలంకుర్వతే

ముచ్యతే మోక్షతే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ (ఉత్)

ముంచతి - ముంచతః - ముంచన్తి

అలంకారము :- పూర్వార్థమునందు పతంగమణిఃకర్పిరాజితాః అనుచో హేతుత్పేక్షయు, కురువింద కందళరుచః అనుచో రూపకము నున్నవి. ఉత్తరార్థమునందు ఛాయాచ్ఛలముతో నిర్మోహమును విడుచుట తైతవాపహ్నుతి. తైతవాపహ్నుతి ర్వ్యక్తౌ వ్యాఖ్యాత్యైర్నిహ్నుతేః వదైః నిర్మాంతి స్మరనారాచాః కాంతాదృక్పాతతైతవాత్. అప్రజ్ఞాత నిర్మలమ్ అనుచోఁట నిర్మలత్వము ప్రజ్ఞాతమును కారణములేకున్నను సంభవించుటచే విభావన అనవచ్చును, విభావనా వినాసి స్యాత్ కారణం కార్య జన్మచేత్ అవ్యలాక్షరసాసిత్తం రత్తం త్వచ్ఛరణ ద్వయమ్.

అపిచ = మరియు

పీర్వేతి :- కమలకుడ్మల శుక్తికోశా దోషాతనీం తిమిరవృష్టిం భృశం పీత్వా అథ స్ఫుటంతః నిర్మలమధుప్రత తదంబ మిషాత్ కారణగుణాన్ చిద్రంతి ఇవ మౌక్తికాని వమన్తి.

పీత్వా భృశం కమలకుడ్మల శుక్తికోశా
దోషాతనీం తిమిరవృష్టిమథ స్ఫుటంతః ।
నిర్యన్మధువ్రతకదంబమిషాద్వమంతి
బిభ్రంతి కారణగుణానివ మౌక్తికాని॥

11

అర్థము :- కమలకుడ్మః = తామర మొగ్గలనునట్టి శుక్తికోశః = ముద్రైపు చిప్పలు (కర్త), దోషాతనీమ్ = రాత్రిసమయ సంజాతమగు, తిమిరవృష్టిమ్ = చీకటి అను వానచినుకులను, భృశమ్ = అధికముగా, పీత్వా = త్రాగి, అథ = అటుపై నిప్పుడు, స్ఫుటంతః = విశిష్టించుచున్నవై, నిర్యత్ = బయల్పెడలుచున్న, మధువ్రత కదంబమిషాత్ = తుమ్మెదలగుంపు అను వంతతో, కారణగుణాన్ = కారణమునందలి (చీకటి) లక్షణములను (నల్లదనము), బిభ్రంతి ఇవ = ధరించుచున్నవన్నట్లున్న, మౌక్తికాని = ముద్రైములను, వమన్తి = వెలిగిగర్కుచున్నవి. (కండ్మలో ముకులే ఒస్త్రియామ్ - అమరము, దోషా రాత్రౌ భుజేఽపి చ-చిశ్వః) సీలముక్తాఫలముల వలె తుమ్మెదలు వెల్వడుచున్నవనుట.

విశేషములు :- కారణ గుణములు కార్యమునందు సంక్రమించునని న్యాయము. కారణగుణా హి కార్యే గుణమారంభంతే. తిమిర వృష్టిపానమే కారణము. మధువ్రతరూపమున ముద్రైములను వెల్వరించుట కార్యము. కావున సీలముక్తాఫలము లైనవి. బిభ్రత్ - అనుదానికి వా నచ్చుంసక స్యేత్యాది సూత్రముచే వికల్పముగా నుమ్ బిభ్రన్తి. దోషా శబ్దమునకు (అవ్యయము) సాయంచరేత్యాది సూత్రముచే ట్యుప్రత్య యము తుడాగమము టిద్ధాణజ్ అని టీప్ - దోషాతనీ. నిష్కార్యతోద్గీర్ణవాంతాది గౌణ వృత్తివ్యపాశ్రయ మతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్య కణ్డ్యం విగాహతే - దండి.

సమాసములు :- కమలానాం కుడ్మలాః - కమల కుడ్మలా వీవ శుక్తి కోశాః. నిర్యంతశ్చ తే మధువ్రతాశ్చ - నిర్యన్మధువ్రతానాం కదంబః - కదంబస్య మిషాత్.

సంధులు :- కోశాః + దోషా - విసర్గలోప, నిర్యత్ + మధు - అను నాసికాదేశ.

క్రియ :- టువము ఉద్గిరణే. పరస్మై. లట్. ప్రథమ
వమతి - వమతః - వమన్తి

అపిచ —

వికసిత సంకుచిత పునర్వికస్వరేష్యంబుజేషు దుర్లభ్యైః ।

కలికాః కథయతి నూతనవికాసినీర్మధులిహామర్షః ॥

12

అలంకారము :- కమల కుడ్యములందు శుక్తికోశత్వము, తిమిరము నందు పృష్టిత్వము ఆరంభించుటకు తాద్రూప్యరూపకము — అది అనుభయము. మధు ప్రత మిషతో మోక్షిణిములు వెల్పుడుచున్నవనుట కైతవాపహ్నుతి. దానికి కారణ గుణాన్ విభవంబు అని హేతు పుత్రేక్షింపబడినది.

అపిచ = మరియు

వికసితేతి :- వికసిత = విన్నటి ఉదయము వికసించినవై, సంకుచిత = విన్నటి సాయంతనము ముడుచుకొన్నవై. పునర్వికస్వరేషు = ఇప్పుడు మరల విక సించుచున్న. అంబుజేషు = కుడ్యములయందు, దుర్లభ్యైః = గుర్తింపబడనివై, నూతన వికాసినీః = ఈ రోజే ప్రప్రథమముగా వికసించుచున్న. కలికాః = తామర మొగ్గలను (కర్క), మధులిహామ్ = తుమ్మెదల యొక్క. అర్షః = ఆదరాతిశయము (కర్త) (పూజాయాం ముడిచిపెట్టి భవేదర్షః తదాదరే - విశ్వః) కథయతి = చెప్పుచున్నది - గుర్తింపజేయుచున్నది. క్రొత్తగా వికసించు పద్మములయందు మరలంద మధికముగా నుండుటచే తుమ్మెదలు అధికముగా చేరును. అట్టి ఆదరము వలన క్రొత్త మొగ్గలు గుర్తింపబడుచున్నవనుట. (అర్యావృత్తము - చూ - శ్లోకము - 10) మధులిహా మోక్షః అని పాతాంతరము. ఓమ మనగా సమూహము, అన్వయము మారదు.

సమాసములు :- వికసితాని చ తాని సంకుచితాని - వికసిత సంకుచితాని చ తాని పునర్వికస్వరాణి - తేషు. నూతనం వికాసశీల మస్త్యస్యా ఇతి - నూతన వికాసినీ-తాః. మధు రేషి ఇతి - మధులిహా - తేషామ్.

సంధులు :- వికస్వరేషు + అంబుజేషు - యజాదేశ సంధి. వికాసినీః + మధు - రేఫాదేశ విస్క సంధి.

క్రియ :- కథ వాక్య ప్రబంధే - (చురాది ణిచ్). పఠస్మై, లట్, ప్రథమ కథయతి - కథయతః - కథయన్తి

(ఆదిత్యమండలం నిర్వర్ణ్య)

కటుభిరపి కతోరచక్రవాకోత్కర విరహాజ్వర శాంతి శీతవీర్యైః ।

తిమిరహతమయం మహోభిరంజన్ జయతి జగన్నయనాఘ

ముష్ణదానుః॥ 13

(ఆదిత్య మండలమ్ = సూర్యవింబమును, నిర్వర్ణ్య = నిరూపించి)

కటుభిరితి :- కటుః అపి = తీక్షణములే అయినప్పటికిని, కతోర = భరింపరాని, చక్రవాకోత్కర = ఉక్కిరి గుంపుల యొక్క, విరహా జ్వర = వియోగ తాపమును, శాంతి = ఉపశమింపజేయుటయందు (పోగొట్టుటయందు), శీతవీర్యైః = చల్లని శక్తి కలవైన, మహోః = కిరణములతో (మహా ఉత్సవ లేటసోః - విశ్వః) తిమిరహతమ్ = చీకటిచే చూపితమైన (తిమిరమను నేత్రరంగముతో చూచిన అనియు) జగన్నయనాఘమ్ = ప్రజల నేత్ర సమూహమును, అంజన్ = అలంకరించుచు (ప్రకాశింప జేయుచు), ఆయమ్ = ఈ, ఉష్ణదానుః = సూర్యుడు, జయతి = వృద్ధి పొందుచున్నాడు, తిమిరభరమ్, తిమిరమయమ్ అని పాఠాంతరములున్నవి.

సమాసములు :- చక్రవాకానాముత్కరః - ఉత్కరస్య విరహాజ్వరః - కతోరశ్చాసౌ చక్రవాకోత్కర విరహా జ్వరః - జ్వరస్య శాంతిః - శాంతౌ శీతః వీర్యః యేషాం తేత్యైః, తిమిరేణ హతమ్, నయనానామోఘః - జగతః నయనాఘః - తమ్, ఉష్ణాః ధానవః యస్య సః.

సంధులు :- కటుభిః + అపి, మహోః + అంజన్ - రేహదేశవిసర్గ సంధులు, చక్రవాక + ఉత్కర - గుణసంధి, జగత్ + నయన - అనునాపికాదేశ, నయన + ఓఘ - వృద్ధి సంధి.

క్రియ :- జి జయేఽభిభవే చ, పగన్తై, లక్, ప్రథమ

జయతి - జయతః - జయన్తి

చందస్సు :- పుష్పితాగ్రా వృత్తము, అయతి నయగరేఫతో యకారో యతి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా.

అలంకారము :- తీక్షణములే అయినను శీతవీర్యైః అనుటలో విరోధాభాస మున్నది, శీతవీర్య, తిమిరహత, అంజన్, నయనాఘ వదములచే వైద్య

తదనుజానీహి మాం నమిదాహరణాయ.

పశుమేధః :- అహమపి క్షత్రియకుమారయోర్ధ్వన ఉత్కంఠితోఽస్మి.
తత్కథయ దుత్ర ప్రేక్షే. (అహం వి ఖ త్తిఅకుమారాణం
దంనదే ఉత్కంఠితోహి. తా కద్దేహి కహి పేత్థామి.)

శునశ్శేపః :- (విహస్య) నన్వేతావేవ యజ్ఞవాటము త్రరేణ విహారభూమిషు
క్రీడతః. తదుపేత్య నిశ్చంకమవలోకయ. (ఇతి నిష్క్రాంతౌ)

— పిష్కంభకః —

విషయ మొకటి అప్రస్తుతముగా స్ఫురించుచున్నది. చక్షిష్యా పిప్పరీ శీతవీర్యా చ అని
నేత్రరోగమునకు చికిత్స. కావున నిందు సమాసోక్తి, సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః
ప్రస్తుతేఽప్రస్తుతస్య చేత్. అయమైంద్రీముఖం పశ్య రక్త క్షుంభతి చంద్రమాః.

తదితి :- తత్ = అందుచే (సూర్యోదయ మగుటచే), నమిదాహరణాయ
నమిధలు తెచ్చుట కొఱకు, మామ్ = నన్ను, అనుజానీహి = అనుమతింపుము —
పోనిమ్మునుట.

అహమితి :- అహమపి = నేనును, క్షత్రియకుమారయోః = రామ
లక్ష్మణులయొక్క, దర్శనే = సందర్శనమునందు, ఉత్కంఠితః అస్మి = ఉత్సుకుడ
నై యుంటిని. తత్ = అందుచే, కథయ = తెల్పుము, దుత్ర = ఎవ్వఁడు, ప్రేక్షే =
వారిని చూడగలను — వారెక్కడున్నారనుట.

నన్వితి :- (విహస్య = నవ్వి) నను = ఇదిగోచూడు, యజ్ఞవాటమ్
ఉత్తరేణ = యజ్ఞముజరుగు స్థలమునకు ఉత్తరముగానున్న (వాటో మార్గే వృత్తిస్థానే-
విశ్వః, ఏనపా ద్వితీయా అని షష్ఠ్యర్థమున ద్వితీయ) విహారభూమిషు = క్రీడాస్థల
ములయందు (విశ్వామిత్రుని ఆశ్రమము గురుకులమగుట చాతులకు క్రీడాస్థలము
ఉండును) ఏతే = రామలక్ష్మణులు, క్రీడతః ఏన = ఇదే క్రీడించుచున్నారు. విహరించు
చున్నారనుట. తత్ = అందుచేత, ఉపేత్య = సమీపించి, నిశ్చంకమ్ = నిర్భయ
ముగా — మునుఁటి కంకు విడిచి అనుట, అవలోకయ = చూడుము. (ఇతి = అని,
నిష్క్రాంతౌ = శునశ్శేప పశుమేధులు నిష్క్రమింతురు)

(తతః ప్రవిశతో రామలక్ష్మణౌ)

రామః :- అహో విచిత్రమిదమాయతనం సిద్ధాశ్రమపదం నామ భగవతో
గాధినందనస్య.

తత్తాదృక్ తృణపూలకోపనయన శ్లేశాచ్చిరద్యేషిభి
రేమేధ్యా వత్సతరీ విహస్య వటుభిః సోల్లంతమాలభ్యతే ।

విష్కంభకము :- వృత్తవర్తిష్యమాణ తథాసూచరమై బంధుత్వములేని
మధ్యపాత్రలతో ప్రయోజితమైనచో అది శుద్ధ విష్కంభము. మధ్యమాధమపాత్రలతో
నడిచినచో అది మిశ్రము. భరతుడు - వృత్తవర్తిష్యమాణానాం తథాంగానాం నివేదకః
సంక్షేపోక్తిస్సవిష్కంభో మధ్యపాత్ర ప్రయోజితః. రుతోఽపి స్వేచ్ఛయా ప్రాప్తః
సంబంధో నోభయోరపి విష్కంభవస్స ఏజ్ఞేయః తథార్థస్యాపి సూచకః. విష్కంభకో
ద్విధా జ్ఞేయః శుద్ధస్సంక్రీర్ణ ఏవ చ. శుద్ధో మధ్యమపాత్రేణ సంక్రీర్ణో మధ్యమాధమైః.
సంస్కృతోక్త్యా చ శుద్ధః స్యాత్సంక్రీర్ణో నీచభాషయా. కావున ఇది మిశ్రవిష్కంభము.
పాత్రల ప్రవేశము సూచనలేకుండ జరుగరాదని సంగీత కల్పతరు నియమము - అసూచి
తస్య పాత్రస్య ప్రవేశో నైవ యజ్యతే తతో విష్కంభశేదాస్య సూచనం లవయే
ద్బుధః. నన్వేతో అని రామలక్ష్మణ ప్రవేశము సూచింపబడినది.

(తతః = అంతట. రామలక్ష్మణౌ = రామలక్ష్మణులు. ప్రవిశతః = ప్రవేశింతురు)

అహో ఇతి :- అహో, భగవతః = మహానుభావుడగు. గాధినంద
నస్య = విశ్వామిత్రునియొక్క. ఇదమ్ = ఈ. సిద్ధాశ్రమపదమ్ నామ = సిద్ధా
శ్రమము అను పేరు గల. ఆయతనమ్ = ఆశ్రమము. విచిత్రమ్ = అశ్చర్య
జనకము ।

తత్తాదృగితి :- తత్తాదృక్ తృణ పూలకోపనయన శ్లేశాత్ చిరద్యేషిభిః
వటుభిః సోల్లంతం విహస్య మేధ్యా వత్సతరీ ఆలభ్యతే. అపి మధుపర్క పాత్ర సురభిః
ప్రాగ్వంశజన్మా ఏష అనిలః అతిథిభిః సోఽఛ్వాసనాసాపుత్రైః ఆపితః ప్రతమాభవతి.

అర్థము :- తత్తాదృక్ = అటువంటి (పెద్ద పెద్దవగు) తృణపూలక =
గడ్డి మోపులను, ఉపనయన = తెచ్చుట యందలి, శ్లేశాత్ = కట్టము వలన. చిర
ద్యేషిభిః = చాల కాలము నుండి ద్యేషించుచున్నవారైన. వటుభిః = పిద్యార్థులతో

అపేక్ష ప్రతిసూదపద్యతిఫిధిః సోచ్ఛ్వాసనాసాపుటై
రాపీతో మధుపర్కపాకసురభిః ప్రాగ్వంశజన్మాసిలః॥

14

(సకువులకు సేవలు చేయలేని ఎప్పుడూ వదిలినా అని ఎదురుచూచుచున్న శిష్యులనుట).
సోల్లంతమ్ = ఎగతాళిగా, విహస్య = నవ్వి, మేధ్యా = పవిత్రయైన, పత్పతరీ =
రెండు సంవత్సరముల పయస్సుగల పెయ్యు చూడ, అలభ్యతే = చంపబడుచున్నది.
(మహోక్షం వా పత్పతరీం దద్యాదతిథిః గృహీ అని స్మృతి) అపి = మరియు,
మధుపర్కపాక = మధుపర్కమును వంటచే, సురభిః = సుగంధితమైనదియు,
ప్రాగ్వంశ జన్మా = హరిశ్చంద్రము నుండి (పాకకాల) వెల్వడుచున్నదియునగు,
ఏషః = ఈ, అసిలః = వాయువు, సోచ్ఛ్వాస = ఎగబీల్చుచున్న, నాసాపుటైః =
ముక్కు పుటములతో, అతిథిః = అతిథులచే, అపీతః = పూర్తిగా అభూషింప
బడినదై, ప్రతఃసూదపతి = చిక్కిపోవుచున్నది - తృణించుచున్నదనుట, అతిథులు ఆ
సుగంధ వాయువును పిల్చి పేయుచున్నారనుట. (కాఠ్యాలము).

విశేషములు :- పత్పతరీ - ద్విహాయనీ గార్వత్పతరీ - అని వేదభాష్య
మున పాఠవిత్తాని రీద్దు (హరిహరదీక్షితీయము), పత్సోజ్జ్వల్వభేద్యస్తమత్వే
అను సూత్రముచేట్లుచే ప్రత్యయము, పిల్గోరాదిభ్యశ్చ అని జీప్ ప్రత్యయము.
అలంభ పింజ పిశర మూలేన్మాథపదా అపి - అని అమరము, ప్రాగ్వంశః ప్రాగ్ఘ్విరే
హాతి - అమరము, గంధవాహానిలాకుగా, మేధ్యం పూతే మేధసే చ - తరణి.

సమాసములు :- తత్తద్యక్ చ తృణపూలకం చ - తృణ పూలకస్య
ఉపనయనమ్ - ఉపనయనో శ్లోకః - తస్మాత్, సోచ్ఛ్వాసాశ్చ తే నాసాపుటాశ్చ - తైః.

సంధులు :- పూలక + ఉపనయనేన, స + ఉల్లంతమ్, స + ఉచ్ఛ్వాసమ్.
గుణ సంధులు, శ్లోక + చిర - క్షుత్వసంధి, ఉత్ + శ్వాసమ్ - క్షుత్త్వ చాదేశ
సంధులు, ద్వేషిడి + మేధ్యా, పుటైః + అపీతః - రేఫాదేశ విసర్గ, ఉత్ +
లుంతమ్ - లాదేశ సంధి, అపి + ఏషః, భవతి + అతిథిః - యణాదేశ,
అపీతః + మధు - ఉర్వాదేశ విసర్గ, ఏషః + ప్రతను - తదేతద్విసర్గలోప
సంధి.

లక్షణః :- ఆర్య. కిలాతై ౧వ

దేవః కౌస్తుభ కింజల్క నీలోత్పల మసౌ హరిః ।

స్వయం కిమపి త త్తేపే తపః కపటవామనః॥

15

క్రియ :- లభిత్ శబ్దే అవసంసనే చ (కర్మణి) లబ్. ప్రథమ. (అక్ ఫూర్వో లభిర్వదార్థః) ఆలభ్యతే - ఆలభ్యేతే - ఆలభ్యంతే.

ఆర్యేతి :- ఆర్యాః అతై ౧వ కిల = యః సిద్ధాశ్రమము నందే తదా.

దేవ ఇతి :- కౌస్తుభ కింజల్క నీలోత్పలమ్ అసౌ దేవః హరిః కపట వామనః (సన్) కిమపి తత్ తపః స్వయం తేపే.

అర్థము:- కౌస్తుభ = కౌస్తుభ మణి అనునట్టి, కింజల్క = కేసరముతో కూడిన, నీలోత్పలమ్ = నల్ల కలువపంటి వాడైన, అసౌ = యః. దేవః = పరమాత్మ యగు, హరిః = శ్రీకృష్ణుడు, కపట వామనః (సన్) = మాయామయై (బలివక్ర వర్తి కథ). కిమపి = అనిర్వచనీయమగు, తత్ = ఆ, తపః = తపస్సును, స్వయమ్ = తనకు తానుగా (ముగిశ్వరులందరును వానిని గూర్చి తపస్సులు చేయు చుండగా శ్రీహరి తాను తపస్సు చేయుట స్వయమ్ కిమపి పదములలోని సూచన), తేపే = (తపస్సు) చేసెను.

సమాసములు:- కౌస్తుభః ఏవ కింజల్కః (కింజల్కః కేసరోఽత్రియామ్ అమరము) యస్య తత్ - కౌస్తుభ కింజల్కం చ తన్నీలోత్పల మివ, కపటశ్చాసౌ వామనశ్చ. (అర్వో హ్రస్వశ్చ వామనః - అమరము).

క్రియ :- తప సంతాపే (తపః తపః కర్మ కన్యైవేతి కర్మవద్భావాదాత్మానే పదమ్ - ఇష్టార్థకల్పవల్లి) ఆత్మనే. లిట్. ప్రథమ.

తేపే - తేపాతే - తేపితే

చందస్సు :- పథ్యావక్త్రము (చూ. ప్రథమ - ౧)

ఇత్థమితి :- ఏతత్ = ఈ, మహత్కీమ్ = పుణ్యస్థలమును, అద్యాసీనః = అధిపించినవారైన (యదర్యాపితం మహద్విస్తర్ది తీర్థం ప్రవక్షతే - స్మృతి. తీర్థం

ఇత్థమేతన్మహాత్మీర్థమధ్యాసీనా ద్విజాతయః ।

అకుతోభయసంచారాః షట్కర్మాణీ ప్రయుంజతే॥

16

(అన్యతశ్చ దృష్ట్వా) ఆర్యః -

పత్యేతే పశుబంధవేదివలయైరౌదుంబరీదంతురైః

నిత్యవ్యంజిత గృహ్యతంత్రవిధయో రమ్యా గృహస్థాశ్రమాః ।

శాస్త్రే పురే క్షేత్రే - విశ్వః). ద్విజాతయః = విప్రులు, అకుతోభయసంచారాః = నిర్భయమగు సంచారములవారై. ఇత్థమ్ = ఈ కన్పించు విధముగా. షట్కర్మాణీ = షట్కర్మలను. ప్రయుంజతే = నిర్వహించుకొనుచున్నారు. (పథ్యావత్క్రమము)

విశేషములు :- దానమధ్యాపనం పితృతర్పణాతిథిపూజనమ్ హోమో బలిశ్చ విప్రాదాం షట్కర్మాణీ దినే దినే. మరికొందరు యజన - యజన - అధ్యయన - ఆధ్యాపన - దాన - ప్రతిగ్రహములను షట్కర్మలనిరి.

సమాసములు :- మహాష్ట తత్త్వం చ - (అస్మహత ఇత్యాత్వమ్ - మహా) కుతోఽపి న పిద్యతే భయ మిత్యకుతోభయమ్ - అకుతోభయేన సంచారో యేషాం తే. (మయాచవ్యంసకాది నిపాత) షట్పు తాని కర్మాణీ చ.

సంధులు :- ఏతత్ + మహా - అనునాసికాదేశ. అధ్యాసీనాః + ద్విజాతయః - విసర్గలోపనంధి. అకుతః + భయ - ఉత్పాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- యుజిర్జ యోగే - ఆత్మనే (ప్రోపాధ్యాం యజేః) లట్, ప్రథమ

ప్రయుక్తే - ప్రయుంజాతే - ప్రయుంజతే

(అన్యతశ్చ = మరొకపై పునకు దృష్ట్వా = చూచి) ఆర్యః

పత్యేతి :- పశుబంధ వేది వలయైః ఔదుంబరీ దంతురైః నిత్యవ్యంజిత గృహ్య తంత్ర విధయః ఏతే గృహస్థాశ్రమాః రమ్యాః (సన్తి) పశ్య. యత్ర ప్రచలిత స్వారాజ్య సంహాసనాః అమీ గృహమేధినః వైతానేషు కృషీట యోనిషు పురోదాశం వషట్కర్వతే (తాన్ గృహస్థాశ్రమాన్ పశ్య)

అర్థము :- పశుబంధ = పశుబంధమను పేరుగల యాగ విశేషమునకై నిర్మింపబడిన, వేది వలయైః = వేదికామండలములతోను - వృత్తాకారములో నేర్పరుప

యత్రామీ గృహ మేధినః ప్రచలితస్వారాజ్యసింహాసనా
వైతానేషు కృపీటయోనిషు పురోదాశం వషట్కుర్వతే॥

17

బడిన యజ్ఞ వేదికలనుట (వేదిః పరిష్కృతా భూమిః - అమరము), టెదుంబరీ దంతురైః = టెదుంబర వృక్ష సంబంధులగు మేడి కట్టు గొయ్యల వల్లనైన ఎత్తు పల్లములతోను - గుంపులుగా పడవేసిన మేడి చెట్టు కాఖలతోననిగాని, నిత్యం = నిత్య కృత్యముగా జరుగునవని, వ్యంజితం = సూచింపబడిన, గృహ్యా తంత్ర విధయః = గృహ్య సిద్ధాంతము ననుసరించి నిర్వహింపబడు శ్రౌత రిక్తిలు కలవై - (అదృట నిత్యమును గృహ్య తంత్ర విధులు జరుగుచున్నవని వేది పలయములతోను టెదుంబరీ కాఖలతోను సూచింపబడుచున్న దనుట) - ఏతే = ఇదే, గృహస్థాశ్రమాః = గృహ మేధుల ఆవాసములు, రమ్యాః = మనోహరములుగా, సన్తి = ఉన్నవి, షశ్యం = చూడుము, యత్ర = ఏ గృహస్థాశ్రమములయందు, ప్రచలితం = కదల్చబడిన, స్వారాజ్య సింహాసనాః = దేవరోచి సింహాసనము కలవార్త - దేవతల అధిపత్యము నకు టెదురు పుట్టించిన వారనుట, అమీ = ఈ, గృహ మేధినః = ధర్మపత్ని సమేతులు, వైతానేషు = యజ్ఞ సంబంధులగు (వైతానో యజ్ఞ విస్తారలాభేషు క్రతు రర్చనా విశ్వ) కృపీట యోనిషు = అగ్నుల యందు (కృపీట యోనిర్జ్వలనః - అమరము) అగ్నేరాపః అని శ్రుతి), పురోదాశమ్ = పురోదాశమును, వషట్కుర్వతే = హోమము చేయుచున్నారో (హూతం త్రిషు వషట్కృత మిత్యమటః), తాన్ = ఆ, గృహస్థాశ్రమాన్ = గృహస్థాశ్రమములను, షశ్యం = ఇదే చూడుము అని అన్వయము.

విశేషములు :- నాలుగు పిడికీకుల వరి సిండితో అశ్వశసారముగా తయారుచేయబడినది పురోదాశము, చతురో ముష్టిర్నిర్వపతి, అశ్వశసారః పురోదాశః అని శ్రుతి సమాజము (రుచివతి) పురః అగ్రే దాశ్యతే దీయతే ఇతి పురోదాశమ్ - (దాశ్యదానే) - ఈ పృథ్వుతతో నైనచో యతి భంగము వారింపబడవని ఇష్టార్థల్యవల్ల [కార్తూరిషు] దంతురస్తాన్నతే దంతే తథాన్నత వతేఽపి చ - మేదిసి, మేధః క్రితా ధియాం మేధీతి విశ్వః.

సమాసములు :- పశుబంధస్య వేదిః - వేదినాం వలయైః, టెదుంబరీని ర్దంతురాః - తైః, నిత్యం వ్యంజితః గృహ్యా తంత్ర విధిః యేషుతే, గృహస్థానామ్ ఆశ్రమాః, స్వారాజ్యస్య సింహాసనమ్ - ప్రచలితం స్వారాజ్య సింహాసనం యేభ్యస్తే.

రామః :- (సహర్ష స్మితమ్) వత్స, ఇతోఽపి తావత్కృతార్థయావశ్యక్షుషీ.

ప్రసన్నానాననోఽయమృషీణాం సమవాయః. ఇదమమీషామ్—

పూరయత్వేవ సర్వాలగవతిరిత్యః శిరాతతీః ।

జటారూపేణ విద్రాజైః శిరోధిర్లహనం నదః॥

18

కృషిబస్య (జలస్య) యోనిః (కాచిణమ్) కృషిటయోనిః - తేషు. గృహస్య [గృహి
ణ్యః] మేడః [సంగమః] అస్య అర్చిత - గృహమేడిన్ [అత ఇనితనా] - తే.

సంధులు :- పశ్య + సతే - వృద్ధి. పలయైః + ఔదుంబరీదంతురైః +
నిత్య - రేహదేవ విద్య. విదయుః + విద్యాః - ఉత్తాదేవ విద్య సంది. రమ్యాః +
గృహ పింహానాః + పై కానేషు - విద్య లోప.

క్రియలు :- వృత్ ప్రేక్షణీ. పరస్మై. లోట్. మధ్యమ

పశ్య/పశ్యతా - పశ్యతమ్ - పశ్యత.

అర్చితే వదితే. అత్యనే. లట్. ప్రథమ

ఉచిత - ఉద్యానే - ఉర్వతే.

వర్చేతి :- (సహర్ష స్మితమ్ = అనందముతో చిలు నవ్వుతో) వత్స =
తమ్ముడూ. పశ్యి. = దర్శించుచు. ఇతః అపి=ఇంతరన్న నధికముగా. కృతార్థయావః=
చరితార్థములు చేసికొందము - అక్షిణుడు చూచిన దానికన్న మరింత పవిత్రమగు
దృశ్యమును రాముడు చూచింప బోవుచున్నాడు. ఇతః అనుదానిని సప్తమ్యర్థక తసి
లంతముగాను అపి అను దానిని వివాదముగాను భావించి ఇచ్చటనే కన్నులను కృతా
ర్థములు చేసికొందమున దివిసరి సమన్వయము. ఋషీణామ్ = ఋషులయొక్క.
అయమ్ = ఈ. సమవాయః = సమూహము. ప్రసన్న పావనః = ప్రసన్నతతోను
పావనత్వముతోను బాధించుచు. అమీషామ్ = వీరియొక్క. ఇదమ్ = ఈ సదస్సు -

పూరయత్వేతి :- సర్వాలగం పూరయత్వా అతిరిత్యః శిరాతతీః ఇవ
జటారూపేణ విద్రాజైః శిరోధిః సదిః గహనమ్ .

అర్చము :- సర్వాలగమ్ = సమస్త శరీరమును. పూరయత్వా = పూర్తిగా
నింపి. అతిరిత్యః = వెలుపలికి పెల్లుబిగిన. శిరాతతీః = రత్న నాశములను. జటా
రూపేణ = పైల సంస్కారాదికము లేర రాగిరంగునకు మారిన జడల రూపముతో

కించ -

తపః కృశతరై రంగైః స్రష్టుమాకారితై రివ

సాయం ప్రాతరమీ పుణ్యమగ్నిహోత్రం ప్రయుంజతే॥

19

(ఇతి పరిత్రమతః)

విభాదైః ఇవ = భరించుచున్నవో అన్నట్లున్న. శిరోః = శిరస్సులతో, సదః = ఈ ఋషి పరిషత్తు. గహనమ్ = చిట్టడవివలె దుష్ప్రవేశ్యము. (గహనమివ గహనమ్) తపో నియమముల వలన కృశించిన దేహములతో క్రిక్కిరిసి కూర్చుండి రనుట. పథ్యావత్త్రము.

సంధులు :- పూరయిత్వా + ఇవ - గుణ సంధి. సర్వ + అంగమ్ - సర్వదీర్ఘ సంధి. శిరోః + గహనమ్ - రేఫారేఖ విసర్గ.

అలంకారము :- జటలను శిరాతతులుగా సంభావించుట అసిద్ధ వస్తుప్రేక్ష.

కించ = మరియు

తపబ్రతి :- తపః కృశతరైః = తపో నియమములచే మిక్కిలి శుష్కించి నవియు, స్రష్టుమ్ = సృష్టించుటకై ముమ్మొదటగా. ఆకారితైః ఇవ = కల్పింప బడినవో అన్నట్లున్న. అంగైః = శరీరములతో. బ్రహ్మదేవుడు వీరి శరీరములకు కండపుష్టి నింతను కల్పింపలేదనియు రేఖా మాత్రముగా తొలి దశలో మిగిలినట్లున్నా రనియు భావము. అమీ = ఈ ఋషులు, సాయం ప్రాతః = ఉభయ సంద్యల యందును, పుణ్యమ్ = పవిత్రమైన. అగ్నిహోత్రమ్ = యాగ విశేషమును, ప్రయుంజతే = నిర్వహించుచున్నారు. ఓపిక లేకున్నను విధులను మాన రైరనుట. (పథ్యా వత్త్రము).

సంధులు :- కృశతరైః + అంగైః, ఆకారితైః + ఇవ - రేఫారేఖ విసర్గ సంధులు.

క్రియ :- యుజిర్చ్ యోగే, ఆత్మనే. లబ్. ప్రథమ

ప్రయుజ్జే - ప్రయుంజాతే - ప్రయుంజతే

(ఇతి = ఇట్లు సంభావించుకొనుచు, పరిత్రమతః = సంవరింతురు)

లక్షణః :- (సహాసమ్) ఆర్య. రమణీయమితో వర్తతే.

కాలేయతండుల విరోధ కదర్మితాభి

రేతాభిరగ్నిశరణేషు సధర్మిణీభిః ।

తత్త్రాసహేతుమపి దండముదస్యమాన

మాప్రమాతుమిచ్ఛతి మృగే మానయో హసన్తి॥

20

అర్థేతి :- (సహాసమ్ = విజయపుష్క) ఆర్యః ఇతః = ఇటువైపున
రమణీయమ్ = మరియొక అందమైన దృశ్యము. వర్తతే = కన్పించుచున్నది.

కాలేయేతి :- అగ్నిశరణేషు కాలేయ తండుల విరోధకదర్మితాభిః ఏతాభిః
సధర్మిణీభిః ఉదస్యమానమ్ త్రాసహేతుమ్ తత్ దండమ్ అపి ఆప్రమాతుమ్ ఇచ్ఛతి మృగే
మునయః హసంతి. ఉత్త్రాస అనియు పాఠాంతరము.

అర్థము :- అగ్ని శరణేషు = అగ్నిహోత్రములుండు గృహముల
యందు (శరణం గృహరక్షితోః) కాలేయ = బలికొలుకు ఉద్దేశింపబడిన, తండుల =
నీవార దాన్యమును, విరోధ = లేడి భక్షించుటచే (మిగల్చుకుండుట), కదర్మితాభిః =
కాధవడుచున్న, ఏతాభిః = ఈ, సధర్మిణీభిః = మునిసత్నులచేత (కార్యా చ సహ
ధర్మిణీ), ఉదస్యమానమ్ = అదిలించుటకు పైకెత్తబడుచున్నదియు, (ఆనుక్షేపణే
దాతువు) త్రాసహేతుమ్ = భయహేతువునైన, తత్ దండమ్ అపి = ఆ కట్టను
కూడ, ఆప్రమాతుమ్ = మూర్ఖునుటకు, మృగే = ఆ లేడి కూన, ఇచ్ఛతి (సతి) =
ఇచ్ఛగించుచుండగా-తనను అదిలించుటకై తన కట్టను మూజాచు లేడి పిల్లను అవరో
కించి అనుట, మునయః = ఋషులు, హసంతి = నవ్వుచున్నారు.

విశేషములు :- కాలేయః - బలి శబ్దమునకు భరియపది బలేర్దఱ్ఱ అని
దఱ్ఱ ప్రత్యయము - (ఆయనేయీ....). కాలేయోంగరవల్లర్యాం కాలే బలిహితే
మతః - విశ్వ, వికటాచారవేషేణ వికృతాకారందర్శనాత్ వికృతైరపి వాక్యైశ్చ స్యాద్ధా
సోఽపి మహాత్మనామ్. మృగములకున్న విశ్వాసాతిశయము ఆశ్రమ ప్రకాంతత ఇందు
సూచించుటయైనది.

సమాసములు :- కాలేయకృపౌ తండులకు - కాలేయ తండులనాం

రామః :- (పరిక్రామస్సకౌతుకానురాగమ్) వత్స. ఇతస్తావత్ —

అర్ద్రప్రసూతి రియ మంగణయజ్ఞ వేది-

నేదిష్ఠమేవ హరిణీ తృణుతే తృణం చ ।

వత్సీయతాపసకుమార కరోపనీత

నీవారనిర్వృత మపత్య మవేక్షతే చ॥

21

విశోపః - విశోపేన కదర్థితాః - తాః. అగ్నినాం శరణమ్ - తేషు. త్రాసస్య హేతుః - తత్.

సంధులు :- కదర్థితాః + ఏతాః + అగ్ని. నదర్థితాః + ఉత్తాస రేఫాదేశ విసర్గ సంధులు.

క్రియ :- హసే హసనే. పరస్మై. లట్. ప్ర హసతి - హసతః - హసన్తి.

చందస్సు :- వసంత తిలక. ఉక్తా వసంత తిలకా తథా జగోగః.

వత్సేతి :- (పరిక్రామన్ = మరీకొంత నడుచుచు. సకౌతుకానురాగమ్ = ఉత్పకతతో అనురాగముతో) వత్స = పోదరా. ఇతస్తావత్ = ఇటు వై పునఃసా. -

అర్ద్రేతి :- అర్ద్ర ప్రసూతిః ఇయం హరిణీ అంగణయజ్ఞ వేది నేదిష్ఠమేవ తృణం తృణుతే. చ వత్సీయ తాపసకుమారకరోపనీత నీవార నిర్వృతమ్ అపత్యమ్ అవేక్షతే చ.

అర్థము :- అర్ద్రప్రసూతిః = వచ్చిబాలెంతరాలగు. ఇయమ్ = ఈ. హరిణీ = లేడి తల్లి. అంగణ యజ్ఞ వేది = ఆశ్రమ ప్రాంగణమున నున్న యజ్ఞ వేదిక యొక్క. నేదిష్ఠమేవ = మిక్కిలి సమీపమునందే. తృణమ్ = గడ్డిని. తృణుతే చ = ఎంగిలి వదులున్నది. పసికందును విడిచి తన తిండికై దూరము పోవుట లేదని. (అంతికబాధయోర్నేదసాధౌ సూత్రముచే అంతిక శబ్దమునకు నేదాదేశము - నేదిష్ఠమ్). చ = మరియు. వత్సీయ = పసికందులకు (అప్పుడే పుట్టిన లేడి మానలకు) హిత వయినవియు. తాపసకుమార = ముని బాలకులయొక్క. కర = చేతులతో. ఉపనీత = తీసికొని రాబడినవియునైన. నీవార = నివ్వరి లేత గడ్డి పరకల కొన తుంపులచేత. నిర్వృతమ్ = సంతృప్తి చెందిన. అపత్యమ్ = తన దిక్కును. అవేక్షతే చ = చూచుచున్నదియును. (వసంత తిలక) నేదిష్ఠ మంతికతమమ్ - అమరము.

అపిచ —

విష్య త్తపోధనకుమారసమర్ప్యమాణ
శ్యామాక తండుల హృతాం చ పిపీలికానామ్ ।
శ్రేణీధిరాశ్రమపథాః ప్రథమానచిత్ర
పత్రావళీవలయినో ముద ముద్వహన్తి॥

22

సమాసములు :- అర్ధా ప్రసూతిర్యస్యాః సా. అంగణే యజ్ఞపేదిః —
వేదేః నేదిష్ఠమ్. పశ్చాయ హితాః. (తస్మై హితమితి ఛః) తాపసానాం కుమారాః —
కుమారాణాం కరాః — కరైః ఉపనీతాః — ఉపనీతాశ్చ తే నీవారాః — పత్నీయాశ్చ తే
తాపసకుమార కరోపనీత నీవారాశ్చ. తైః నిర్వృతమ్.

సంధులు :- ప్రసూతిః + ఇయమ్ — రేపాదేశ విసర్గ. కర + ఉపనీత —
గుణ సంధి.

క్రియ :- తృణజ్ఞాః అదనే. ఆత్మనే. లబ్. ప్రథమ
తృణుతే — తృణ్యాతే — తృణ్యతే
ఈక్షత్ దర్శనే. ఆత్మనే. లబ్. ప్రథమ (అవ)
ఈక్షతే — ఈక్షతే — ఈక్షన్తే

అపిచ = మరియు

విష్యగితి :- విష్యక్ = అన్నిపై పులయందును (సమంతతస్తు పరితః
సర్వతో విష్యగిత్యపి — అమరము) తపోధన కుమార = మునిబాలకులచే. సమర్ప్య
మాణ = పెదజల్లుబడుచున్న. శ్యామాకతండుల హృతామ్ = శ్యామాకమను దియ్యపు
రవ్వలను నోట గరచుకొని పోవుచున్న. పిపీలికానామ్ = నల్ల చీమల యొక్క.
శ్రేణీః = బారులతో. అశ్రమపథాః = అశ్రమ మార్గములు (వీధి గుమ్మములనుట).
ప్రథమాన = సుప్రసిద్ధములగు. చిత్ర పత్రావళీవలయినః = మ్రుగ్గులు కలవై.
తెలిరవ్వలతో నల్లచీమల బారులు ముంగిట మ్రుగ్గులవలె సున్నవనుట. ముదమ్ =
ఆనందమును. ఉద్వహన్తి = కల్పించుచున్నవి. (వసంత తిలక).

లక్షణః :- అహో ! పశూనామప్యపత్యవాత్సల్యమ్, అహో ! శిశూనామపి
సత్కర్మతాచ్ఛిల్యమ్ :

రామః :- (అన్యతోఽవరోక్య)

మునివినియోగవిలూన ప్రరూఢ మృదు శాద్వలాని బర్హీంషి ।

గోకర్ణ తర్ణకోఽయం తర్ణోత్కృపకంథ కచ్ఛేషు ॥

28

సమాసములు :- తపః ఏ వధనం యేషాం తే - తపోధనానాం కుమారాః
- కుమారైః - సమర్ప్యమాణాః - విష్వక్ యథాభవతి తత్తథ తపోధనకుమార
సమర్ప్యమాణాశ్చ తే శ్యామాక తండులాశ్చ, తండులాన్ హర స్తీతి - తేషామ్.
అశ్రమాణాం పంథా - (ఋశ్పారణ్యః పథామానక్షే - అ) తే, ప్రథమానా చ సా
చిత్రపత్రావశీ చ - పత్రావశీనాం వలయాః సంతి అతేతి - వలయినః.

సంధులు :- శ్రేణీః + అశ్రమ - రేపాదేశవిసర్గ, వలయినః +
ముదమ్ - ఉత్పాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- వహజ్ ప్రాపణే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ (ఉత్)

వహతి - వహతః - వహన్తి.

అహోబ్రుతి :- అహో ! పశూనామ్ అపి = పశువులకు పైతము,
అపత్యవాత్సల్యమ్ = ఎంతటి పుత్రప్రేమ ! అహో ! శిశూనామ్ అపి = చిన్నపిల్లలకు
గూడ, సత్కర్మతాచ్ఛిల్యమ్ = మంచిపనులు చేయుట న్వభావమై కన్పట్టుచున్నదే !

మునీతి :- (అన్యతః = మరియొక వైపునకు, అవరోక్య = చూచి)
ముని = ఋషులయొక్క, వినియోగ = ఉపయోగార్థము, విలూన = త్రుంపబడినవై,
ప్రరూఢ = మరల నేదిగినవై, మృదు = ఆ కారణముచే లేతలై, శాద్వలాని =
హరితవర్ణముతో కూడినవైన, (శాద్వలః శాదహరితే - అమరము), బర్హీంషి =
కుశలను, అయమ్ = ఈ, గోకర్ణ తర్ణకః = లేడికూన, (గోకర్ణోఽశ్వతరేఽపి
స్యాన్మృగ సర్పవిశేషయోః - మేడినీ, తర్ణకోదాలక స్పృహ - అమరము), ఉప
కంథ = గృహసమీపము నందలి, కచ్ఛేషు = జలప్రాయ ప్రదేశములందు (జల
ప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్చస్తథా విధః - అమరము), తర్ణోతి = మెనపుచున్నది,
(ఆర్య. చూ. ప్రథమ-10).

(ఇతి పరివ్రామతః)

లక్షణః :- ఆర్య :

ఇయమేథిరాలవాలై : పదేపదే గ్రంథిలాసు కుల్యాసు :

తీవ్రతమా జలవేణిః ప్రవహతి విశ్రమ్య విశ్రమ్య॥

24

సమాసములు :- మునీనాం వినియోగః - వినియోగాయ విలూనాని.
విలూనాని చ తాని ప్రచూఢాని - ప్రచూఢాని చ తాని మృదుకాద్యలాని. కాదోఽస్యా
స్తీతి - కాద్యంమ్ - నడకాదాత్ ద్వలత్. గోకర్ణస్య తర్ణకః. ఉపకంఠే విద్యమానాః
కద్యః - తేషు.

సంధులు :- తర్ణకః + అయమ్ - ఉత్సాదేశవిసర్గ - తర్ణకో +
అయమ్ - పూర్వరూపనంది. తర్ణోతి + ఉపకంఠ - యదాదేశనంది.

క్రియ :- తృణజ్ఞాః అదనే (తనాది-వక్షిగుణః) లట్, పరస్మై, ప్రథమ

తర్ణోతి - తర్ణతః - తర్ణ్యంతి.

(ఇతి = అని, పరివ్రామతః = మరొకొంత ముందుకు నడుతురు).

ఇయమీతి :- ఇయం తీవ్రతమా జలవేణిః ఏణిః అలవాలై : గ్రంథిలాసు
కుల్యాసు పదే పదే విశ్రమ్య ప్రవహతి.

అర్థము :- ఇయమ్ = ఈ, తీవ్రతమా = అతివేగముగల, జలవేణిః =
నదీప్రవాహము. [నద్యాదేరంతరే వేణిః తేకస్యాపి చ బంధనే - విశ్వః]. ఏణిః =
ఈ కనిపించుచున్న. అలవాలైః = చెట్లపాదులతో, గ్రంథిలాసు = గణుపులుకలవైన,
[గ్రంథిరస్యాఅస్తీతి గ్రంథిలా - సిద్ధాది త్వాత్ లట్] కుల్యాసు = బోదెలలో,
[కుల్యాస్యాత్ కృత్రిమాసరిక్-అమరము]. పదే పదే = ప్రతి అంశము నొద్దను.
విశ్రమ్య విశ్రమ్య = ఆగి ఆగి, ప్రవహతి = ప్రవహించుచున్నది. పాదులను నింపుచు
తీతకో నెమ్మదిగా కదలుచున్న దనుట. [తీవ్రరయాజలవేణి అని పాఠాంతరము].
ఆర్యావృత్తము. చూ. ప్రథమ. 10.

క్రియ :- వహజ్ ప్రాసణే [ప్రాద్యహ ఇతి] పరస్మై, లట్, ప్రథమ

ప్రవహతి - ప్రవహ తః - ప్రవహంతి.

రామః :- వత్స, సాధు దృష్టమ్.

అలవాలవలయేషు భూరుహాం మాంసల స్తిమిత మంతరాంతరా ।

కేరళీచికురభంగిభంగురం సారణీషు పునరంబు దృశ్యతే॥ 25

వత్సేతి :- వత్స = అనుట, సాధు దృష్టమ్ = లెన్నగా గమనించితివి.

అలవాలేతి :- అంతరాంతరా భూరుహామ్ అలవాలవలయేషు మాంసల స్తిమితమ్, పునః సారణీషు కేరళీచికురభంగి భంగురమ్ అంబు దృశ్యతే.

అర్థము :- అంతరాంతరా = నడుమ నడుమనున్న, భూరుహామ్ = చెట్లయొక్క, అలవాలవలయేషు = గుండ్రని పాదులయందు [అలవాలః స్థితో మూలే వృక్షస్య జలధారతే - అమరము], మాంసల = నిండినదియు, స్తిమితమ్ = నిశ్చల మైనదియు, పునః = తిరిగి, సారణీషు = బోదెలయందు, (పాదులు నిండి తిరిగి బోదెలకు సాగుచున్న నీరు) కేరళీ = కేరళశ్రీలయొక్క, చికురభంగి = ముంగురుల వలె, భంగురమ్ = కుటిలత్వము కలదియనై, అంబు = నీరు, దృశ్యతే = కనబడుచున్నది. కేరళశ్రీల ముంగురులు మిక్కిలి కుటిలములుగా నుండునని విచోకప్రసిద్ధి, (స్వల్ప నద్యాం చ సారణీ - విశ్వః) మాంసలమ్, గ్రంథిలమ్ - సిద్ధాది గణపాతముచే మత్స్వర్థమున లబ్ధ ప్రత్యయము.

సమాసములు :- అలవాలానాం పలయాః - తేషు, మాంసలం చ తత్ స్తిమితం చ, కేరళీనాం చికురభంగిః - భంగిరివ భంగురమ్, సారణీసరదంబు - అని పాఠాంతరము, సారణ్యాం సరచ్చతదంబు చ = సారణీయందు ప్రవహించుచున్ననీరు.

క్రియ :- దృశీర్ ప్రేక్షణే, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ
దృశ్యతే - దృశ్యేతే - దృశ్యంతే.

చందస్సు :- రఘోద్ధతము - రాన్నరావిహ రఘోద్ధతా లగః.

ర	న	ర	లగ
అలవా	లవల	యేషుభూ	రుహామ్

తదేహి. భగవతీం కౌశీమాలోకయంతౌ ముహూర్తమాత్రమాత్మానం పునీ
వహే. (పరిత్రమ్యావలోక్య చ). క్వచిత్సాంక్రామికోఽపి విశేషో నై సర్గిక
మతిశేత. తథా హి —

జడస్వచ్ఛస్వాదు ప్రకృతిరుపహూతేంద్రియగణో
గుణో యద్యప్యాసామయమయతసిద్ధో విజయతే ।
తథాప్యత్కర్ణాయ స్ఫురతి సరితా మాశ్రమనదా
మిదానీం వానీరద్రుమకుసుమజన్మా పరిమళః॥

26

అర్థము :- తదేహి = ఇత రమ్ము. భగవతీమ్ = పవిత్రురాలైన, కౌశీమ్ =
కౌశీనదిని. అలోకయంతౌ = చూచుచున్నవారమై. ముహూర్త మాత్రమ్ =
కొంతసేపు. అత్మానమ్ = అంతరంగమును. పునీవహే = పావనముచేసికొందము.
[పరిత్రమ్య = ముందుకు నడిచి. అవలోక్య చ = చూచి] క్వచిత్ = ఒక్కొక్కప్పుడు.
సాంక్రామిః అపి = సంక్రమించినదైనను. విశేషః = ఒకానొక గుణవిశేషము.
నై సర్గిమ్ = సహజసిద్ధియును. అతిశేత = అతిశయించును. తథాహి = అంతేకదా!

జడేతి :- అసామ్ జడస్వచ్ఛ స్వాదు ప్రకృతిః ఉపహూతేంద్రియ గణః
అయత సిద్ధః అయం గుణః యద్యపి విజయతే. తథాపి ఇదానీమ్ వానీరద్రుమ
కుసుమ జన్మా పరిమళః ఆశ్రమనదామ్ సరితామ్ ఉత్కర్ణాయ స్ఫురతి. [శిఖరిణీ
పుత్రము]

అర్థము :- అసామ్ = ఈ జలవేణికలయొక్క. జడ = చల్లదనము
[జడోమూర్తే హిమగ్రస్తే - విశ్వః]. స్వచ్ఛ = నిర్మలినత్వము. స్వాదు = మాధు
ర్యము అనునది. ప్రకృతిః = సహజసిద్ధములగాకలదియు. ఉపహూత = (అందుచేత)
ఆకర్షింపబడిన. ఇంద్రియగణః = చూపఱుల జ్ఞానేంద్రియములుకలదియు. అయతసిద్ధః =
మరొక దానితో కలియుట వలన సిద్ధించినది కానిదియు - స్వాభావికమైనదియుననుట.
అయన, అయమ్ = ఈ, గుణః = గుణ విశేషము. యద్యపి = నిజమునకు.
విజయతే = సర్వోత్కృష్టముగా విరాజిల్లుచున్నది. తథాపి = అయినప్పటికిని. ఇదా
నీమ్ = ఇప్పుడు. వానీరద్రుమ = వేతన వృక్షములయొక్క [ప్రబ్బలి చెట్లు - శీత

లక్షణః :- అర్య. పురస్తా దనుకౌశికీర మాలోకయ.

తై ర్మేధాజననవ్రతప్రణయిభి ర్వ్యాహైర్యటూనా మియం
సిత్తా నిత్యవసంతవిభ్రమవతీ రమ్యా పలాకావళీ :

వానీరవంజులాః - అమరము. కుసుమ జన్మా = పువ్వుల నుండి ఉద్భవించిన.
పరిమళః = సుగంధము [విమర్శితే పరిమళో గంధమాత్రేఽపి దృశ్యతే - విశ్వః]
అశ్రమ సదామ్ = అశ్రమ సమీపమునందున్న. సరితామ్ = నదులకు, ఉత్కర్షాయ =
అతిశయము కొఱకు. స్ఫురతి = ప్రవహించుచున్నది. పైని పేర్కొన్న గుణ విశేష
మునకు ఈ పరిమళము ప్రకర్షను కల్గించుచున్నదనుట. [శిరో జడ ఇత్యమరః]

సమాసములు :- జడా చ సా న్వచ్ఛా చ - జడన్వచ్ఛా చ సా స్వాదుశ్చ-
జడన్వచ్ఛస్వాదుః ప్రకృతః యస్య సః ఇంద్రియాణాం గణః-ఉపహూతః ఇంద్రియ
గణః యేన సః, యు మిశ్రణా మిశ్రణయోః- క్తః. యతేన పిద్యో న భవతీతి -
అయుతసిద్ధః. వానీరాభ్యాః ద్రుమాః - వానీరద్రుమాణాం కుసుమాని-కుసుమేభ్యః
జన్మ యస్య సః.

సంధులు :- ప్రపితిః + ఉపహూత - రేఫాదేశ విసర్గసంధి. ఉప
హూత + ఇంద్రియ - గుణసంధి. గణః + గుణః + యది - ఉత్తాదేశవిసర్గ
సంధి. యది + అపి + ఆసామ్. అపి + ఉత్కర్షాయ - యణాదేశసంధి. సిద్ధః +
విజయతే - ఉత్తాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- ఆ జయే అభిభవే చ. వివరాభ్యాం తే రిత్యాత్మనేపదమ్. లట్. ప్రథమ.

విజయతే - విజయేతే - విజయన్తే
స్ఫుర స్ఫురణే సంచరణే చ. పర్ స్మై. లట్. ప్రథమ.
స్ఫురతి - స్ఫురతః - స్ఫురన్తి.

ఆర్యేతి :- అగ్రణాః పురస్తాతే = ముందు. అనుకౌశికీరమ్ = కౌశికీ
నదీ ప్రాంతమును (సమీపమును) ఆలోకయ = చూచుము.

తై ర్మేధాజననవ్రతప్రణయిభిః తైః పటూనాం ప్యాహైః
సిత్తా ఇయం పలాకావళీ నిత్యవసంత విభ్రమవతీ రమ్యా (అన్తి). ఏతస్యాం హరిణారి
పాణిజ నృణశ్రేణి క్రియః కోరకాః వనకరి క్రిదా కలాకర్షణాత్ తపోవనం గోపాయన్తి.

ఏతస్యాం హరిణారి పాణిజన్మణిశ్రేణిశ్రియః కోరకా
గోపాయన్తి తపోవనం వనకరిక్రీడాకరాకర్షణాత్॥

27

అర్థము :- మేధా = బుద్ధి విశేషమును (ధీర్ధారణవతీమేధా-అమరము)
జనన = కల్గించునట్టి, వ్రత = ఒకానొక వ్రతమును, వ్రణయిధిః = అధిలపించు
వారైన - ఉపనయనము నుండి నాల్గవ రోజున మోదుగుచెట్టు నొడ్డచేయు వ్రతమును
అచరించుచున్నవారనుట - తైః = ఆ, వటానామ్ = బ్రహ్మచారులయొక్క (విద్యార్థులు),
వ్యూహైః = సమూహములతో, సిక్తా = వ్రతావశిష్టముగు జలముతో తడుపబడినదై,
(ఆ జలమును పృథ్వీమూలములలో పోయుదురనుట), ఇయమ్ = ఈ, పలాశావళీ =
మోదుగు చెట్ల వరుస, నిత్య వనంత విభ్రమవతీ = ఎల్లప్పుడును వనంత శోభతో
కూడినదై (వనంతే గ్రాహ్యణ ముపనయాత) రమ్యా (అస్తి) = మనోహరముగా
నున్నది, ఏతస్యామ్ = ఈ వృక్షశ్రేణియందు, హరిణారి = సింహముయొక్క,
పాణిజ = గోరులనునట్టి, సృణిశ్రేణి = అంకుశపు వరుసలయొక్క, శ్రియః =
శోభతోకూడినదైన, కోరకా = మోదుగు మొగ్గలు (అంకుశములవంటి సింహనఖముల
వలె నున్నవనుట), వనకరి = అరణ్యగజములయొక్క, క్రీడా = విలాసార్థమైన,
కరాకర్షణాత్ = తొండపు లాగుదులనుండి - క్రీడలో భాగముగా ఏనుగులు తొండము
లతో ఆశ్రమ పర్వతాలలను పడగొట్టుట నుండి, తపోవనమ్ = ఆశ్రమమును, గోపా
యన్తి = రక్షించుచున్నవి, సింహనఖములవంటి మోదుగు మొగ్గలకు భయపడి అరణ్య
గజములు ఆశ్రమ ప్రాంతములకు వచ్చుటలేదనుట. (కార్థూలవిక్రీడితము).

(వ్యూహాన్తు బలవిన్యాసే నిర్మలే బృందతర్కయోః - ధరణి, అంకుశోఽస్త్రి
సృణిః త్రియామ్ - అమరము, కళికా కోరకాః పుమాన్ - అమరము)

సమాసములు:- మేధా జననాఖ్యం వ్రతమ్ - వ్రతస్య వ్రణయినః -
తైః, వనంతస్య విభ్రమః-నిత్యం వనంతవిభ్రమః అస్యా అస్తితి, పలాశానామావళీ
హరిణానామరిః - హరిణారేః - పాణిజాః - సృణినాం శ్రేణి - పాణిజా ఏవ సృణి
శ్రేణి - శ్రేణ్యాః శ్రీరివ శ్రీః యేషాం తే - కోరకాః, వనస్య కరీ - కరేణ ఆకర్ష
ణమ్ - క్రీడయా కరాకర్షణమ్ - వనకరిణాం క్రీడాకరాకర్షణమ్ - తస్మాత్.

సంధులు :- తైః + మేధా, వ్రణయిధిః + వ్యూహైః + వటా

(నేపథ్యే)

రామభద్ర, కియచ్చిరమవలోకనేన కృతార్థీక్రియంతే తపోవన విహార
భూమయః. సంప్రతి హి—

పరిణమయతి త్యోతిర్వృత్త్యా యజ్ఞాంషి రుచాంపతిః
కిమపి శమినః సావిత్రాఖ్యం రహస్యముపాసతే ।

నామ్ - రేఫాదేశ విసర్గసంధి. పలాశ + అవశీ, హరిణ + అరి, కర + అకర్షణాత్
సవర్ణదీర్ఘ సందులు.

క్రియ :- గుహ రక్షణే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

గోపాయతి — గోపాయతః — గోపాయన్తి

(నేపథ్యే = తెరలో) ప్రత్యుక్తికి అవకాశమును కల్పించుకొను పద్ధతు లయిందింటిలో
నేపథ్య గ్రహణ మొకటి— ప్రశ్నో దూతశ్చ లేఖశ్చ నేపథ్యోక్తిస్తథైవ చ అకాశోక్తిశ్చ
పంచైతే ప్రత్యుక్త్యవసరప్రదాః.

రామభద్రేతి :- రామభద్రా । తపోవన విహార భూమయః=ఈ అశ్రమ
ప్రాంతములు. అవలోకనేన = నీవు దర్శించుటతో, కియత్ చిఁమ్ = ఇంతను ఎంత
సేపు, కృతార్థీక్రియంతే = చరితార్థములు గావింపబడును, సంప్రతి హి=ఇప్పుడేమో—

పరిణమయతీతి:- రుచాం పతిః త్యోతిర్వృత్త్యా యజ్ఞాంషి పరిణమయతి.
శమినః సావిత్రాఖ్యం కిమపి రహస్యమ్ ఉపాసతే. అయం గురుః మాధ్యందినీం సవన
క్రియామ్ అనుష్ఠాస్యన్ ఇహ మఖనన్నిచౌ భవంతం నేదీయాంసమ్ అపేక్షతే.

అర్థము :- రుచాం పతిః = వెలుగుతేరు, త్యోతిర్వృత్త్యా = త్యోతిః
స్వరూపముతో, యజ్ఞాంషి = యజుర్వేద మంత్రములను, పరిణమయతి = పరిణ
మింపజేయుచున్నాడు. సూర్యుడు వేదత్రయమూర్తి, (ఋజ్జయః ప్రాతరాదిత్యో,
మధ్యాహ్నో చ యజుర్మయః, సాయం సామమయశ్చేతి త్రయీమయ ఉదాహృతః)
శమినః = నిగ్రహముకలవారైన ఋషులు (యమినః అని పాఠాంతరము), సావిత్రా
ఖ్యమ్ = సావిత్రము అను పేరుగల (సౌరాష్టాక్షరీ మంత్రము), కిమపి = ఏదో
అనిర్వాచ్యమగు, రహస్యమ్ = తత్త్వమును (రహస్యత్వేన గుహ్యం), ఉపాసతే=
ధ్యానించుచున్నారు. అయమ్ = ఈ, గురుః = విశ్వమిత్రుడు, మాధ్యందినీమ్=ప్రాత

గురురయమనుష్ఠాన్యన్మాధ్యందినీం సవనక్రియా
మిహ మఖవిధౌ నేదీయాంసం భవంతమపేక్షతే॥

28

రామః :- (అశ్రుతమధినీయ సానురాగమ్)

వారాన్త్రీనభిషుణ్వతే విదధతే వన్త్యైః శరీరస్థితీ
రై ణ్డేయ్యాం త్వచి సంవిశన్తి వసతే చాపి త్వచస్తారవీః ।

స్త్రీయసవనముల మధ్యకాలమున నిర్వర్తింపబడునట్టి, సవనక్రియామ్ = యజ్ఞ
విశేషమును లేక స్నానమున (సవనంత్యధ్వరే స్నానే - విశ్వః). అనుష్ఠాన్యన్ =
అనుష్ఠింపబోవుచు. ఇహ = ఇప్పుడు. మఖవిధౌ = యజ్ఞ విధి యందు. భవంతమ్ =
నిన్ను. నేదీయాంసమ్ = నమీపస్తునిగా. అపేక్షతే = కోరుచున్నాడు. నీవు నమీపమున
నుండుట ముని కోరిక యని.

సంధులు :- తోకతిః + వృత్తాః. గురుః + అయమ్ - రేఫాదేశవిసర్గ
సంధి. సావిత్ర + అఖ్యమ్ - నవర్ణదీప్త.

క్రియ :- ఐమ ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ (ణిచ్). వరన్త్యై. లట్. ప్రథమ(పరి)
నమయతి — నమయతః — నమయన్తి

అసక్ ఉపవేశనే. ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ (ఉప)
ఉపాస్తే — ఉపాసాతే — ఉపాసతే

ఈక్షత్ దర్శనే. ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ (అవ)
ఈక్షతే — ఈక్షతే — ఈక్షన్తే

చందస్సు :- హరిణి. ననమరసలాగః షడ్వేదైః హయైః హరిణీమతా.
(అశ్రుతమ్ = వినఁబడిమిని (అశ్రుతిమ్). అధినీయ = నటించి. సానురాగమ్ =
మునిచర్యలను చూచుటకోనైన కౌతుకముతో).

వారానిత్రీ :- శ్రీన్ వారాన్ అభిషుణ్వతే. వన్త్యైః శరీరస్థితీః విదధతే.
ఐణ్డేయ్యాం త్వచి సంవిశన్తి. అపిచ తారవీః త్వచః వసతే. చార్మణే చక్షుషీ యత్
న అభివతతః తత్ ఐమ పశ్యంతి. ధన్యానామ్ ఇయం విరజస్తమాః భగవతీ చర్యా
అహ్లాదతే.

అర్థము :- శ్రీన్ వారాన్ = ముమ్మారులు. అభిషుణ్వతే = స్నానము
చేయుచుండిరి - శ్రీషవణస్నాన మాచరించుచుండిరి. వన్త్యైః = అడవిలో దొరుకు

తత్పశ్యంతి చ ధామ నాభిపతతో యచ్ఛార్మణే చక్షుషీ
ధన్యానాం విరజ స్తమా భగవతీ చర్యేయమాహ్లాదతే॥

29

కందమూలాదులతో శరీరస్థితిః = శరీరపోషణలను. విదధతే = నిర్వర్తించుకొనుచున్నారు. ఐదేయ్యామ్ = ఏదేసంబంధమగు. త్వచి = చర్మమునందు - కృష్ణమృగ చర్మమునుట (కృష్ణాణినే జ్ఞానసిద్ధిరితి మంత్రశాస్త్రే అనవప్రకరణే). సంవిశన్తి = సమాసీనులగుచున్నారు. అపిచ = మరియు. తారపీః = తరువులకు సంబంధించిన, త్వచః = తోకులను, వసతే = కట్టుకొనుచున్నారు. చార్మణే చక్షుషీ = చర్మచక్షువులు. యత్ = దేనిని. న + అభిపతతః = పొందలేవో. తత్ ధామ = ఆ తేజస్సును - తత్పదార్థమును, పశ్యంతి = సాక్షాత్కరింప జేసికొనుచున్నారు. ధన్యానామ్ = మహాత్ములైన ఈ వానప్రస్థులయొక్క. ఇయమ్ = ఈ. విరజ స్తమాః = రజ స్తమోగుణములులేని శుద్ధసాత్త్వికమై. భగవతీ = నర్వర్ణామృతమైన - పవిత్రమైన అనుట. చర్యా = ప్రవృత్తి, ఆహ్లాదతే = అనందము కల్గించుచున్నది. (శరీరస్థి స్థితిః. విగతే రజ స్తమసీ యస్యాస్సా) కార్మలము.

విశేషములు :- చర్యా త్వర్యాపథస్థితిః అని అమరము. గురువునుండి శాస్త్రమును ఉపాసనతో గ్రహించుటకు తర్య అనిపేరు. దాని ఉపాయమును తర్యా పథమందురు. అధ్యయన పద్ధతికి చెందిన నియమనిష్ఠలని (చర్య) తాత్పర్యము. విద్యాః వికారః - విద్యా ధర్మ - టిద్ధాణర్మ ఇత్యాది తీవ్ - ఐదేయ్యా. ఇట్లే తరో ర్వికారః - తారపీ. చర్మణో వికారః - చార్మణమ్. ధన్యా వీతరజ స్తమా భగవతీ చర్యేయమాహ్లాదతే అని పాఠాంతరము. ధన్యా అనునది చర్యకు విశేషణము.

సంధులు :- వరాన్ + త్రిన్ - తాంస్తాన్సంది. స్థితిః + ఐదేయ్యామ్ - రేఫాదేశవిసర్గ. చ + అపి, న + అభిపతతః - నవర్ణ దీర్ఘ. త్వచః + తారపీః - సాదేశవిసర్గ. పతతః + యత్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ. యత్ + చార్మణే - కృత్త్వ. విరజ స్తమాః + భగవతీ - విసర్గరోప. చర్యా + ఇయమ్ - గుణసంది.

క్రియలు :- శుభో అభిషవే (శు) అత్మనే. లట్. ప్రథమ (అభి)

సునుతే - సున్వాతే - సున్వతే

దుదాణ్ దారణపోషణయోః. అత్మనే. లట్. ప్రథమ (వి)

ధత్తే - దదాతే - దధతే

(నేపథ్యే పునస్తదేవ పత్యతే)

రావః :- (శ్రుత్వా ససంభ్రమమూర్ఛ్యమవలోక్య చ) కథం గగనమధ్య
మధ్యాహ్నో నిదామ దీధితిః. వత్స. తదేహి. యజ్ఞవాటమది
ష్ఠాయ శ్రమేణ కృతాహ్నికస్య భగవతః కౌశికస్య ప్రత్యనంతరీ
భవాహుః.

(ఇతి పరిక్రామతః)

విశ ప్రవేశనే. పరస్మై. లట్. ప్రథమ (సమ్)

విశతి - విశతః - విశంతి

వసన్ అద్భూదనే (లుక్) అత్మనే. లట్. ప్రథమ

వస్తే - వసా - వసతే

వృశ్ అప్రేక్షజే. పరస్మై. లట్. ప్రథమ

వశ్యతి - వశ్యతః - వశ్యంతి

వత్ గతో. పరస్మై. లట్. ప్రథమ

వతతి - వతతః - వతంతి

(నేపథ్యే = తెరలో. పునః = మరల. తదేవ = పరిణమయతి అన్నదే. పత్యతే =
పరింపబడును.)

కథమితి :- (శ్రుత్వా = విని. ససంభ్రమమ్ = సంభ్రమముతో,
అమూఢము అవలోక్య = పైకిచూచి) కథమ్ = ఎట్టు. నిదామదీధితిః = వేడివెలుగు
(సూర్యుడు) గగనమధ్యమ్ = ఆకాశమధ్యభాగమును. అధ్యారాధః = అధిష్ఠించెను.
వత్స = సోదరా. తత్ ఏహ = ఇక రమ్మ. యజ్ఞవాటమ్ = యాగశాలను. అధిష్ఠాయ =
ఆశ్రయించి. శ్రమేణ = నెమ్మదిగా (వరుసతో) కృతాహ్నికస్య = పగటిపూట చేయ
వలసిన విధులను నిర్వహించినవాడును. భగవతః = మహానుభావుడునైన. కౌశికస్య =
విశ్వామిత్రునికి. పత్యనంతరీ భవాహుః = పన్నిహతుల మయ్యెదము - నెమ్మదిగా విక
తదిలి మునినన్నిధికి చేరుకొందమనుట.

(ఇతి = అని. పరిక్రామతః = నడుతురు).

లక్షణః :- (సర్వతో దృష్ట్యా) ఆర్యః.

ఉద్దామద్యమణి ద్యుతివ్యతికరప్రక్రీడదర్శోపల

జ్వాలాజాల జటాలజాంగల తటినిష్కాజకోయష్టయః ।

భౌమోష్మ ప్లవమాన సూర్యకిరణక్రూరప్రకాశా దృశో

రావిష్కర్మ సమాపయన్తి ధిగమూర్తధ్యాహ్నానాన్యా దిశః॥ 30

అర్యేతి :- (సర్వతః = అన్నివైపులకును. దృష్ట్యా = చూచి)
ఆర్య = అగ్రజా :

ఉద్దామేతి :- ఉద్దామ = ప్రబలమైన (ముదిరిన). ద్యుమణి = సూర్యనియొక్క
ద్యుతి = కాంతియొక్క. వ్యతికర = సంబంధముతో (సమూహముతో). ప్రక్రీడత్ =
జ్వలించుచున్న. అర్కోపల = సూర్యకాంతమణులయొక్క. జ్వాలాజాల = మంట
లచే. జాంగలతటి = నిర్జలప్రదేశములందు. నిష్కాజ = నడి మణిగిన (కూడితములు
మానిన) కోయష్టయః = టిట్టిభము లను జలపక్షులు కలవియు. భౌమ = భూమినుండి
పెల్లెగయుచున్న. ఉష్మ = వేడిమిచేత. ప్లవమాన = పరావర్తనము చెందుచున్న.
సూర్యకిరణ = సూర్యరశ్మితో. క్రూర = భీరిమైన. ప్రకాశః = వెలుగుకలవియు -
సూర్యకిరణ పరావర్తనము వలన ఎండమావు లేర్పడి దిక్కులు దుర్నిరీక్ష్యములుగా
నున్నవనుట. (క్రూరప్రకారాః అనియు పాఠాంతరము). మధ్యాహ్నానాన్యా =
మధ్యాహ్నమగుటచే ప్రాణసంహారము జొత్తిగా లేనివియునైన. అమూః = రు.
దిశః = దిక్కులు దృశో = కన్నలయొక్క. అవిష్కర్మ = అవిష్కారమును.
సమాపయన్తి = నిరోధించుచున్నవి. ధిః : ఎండ కన్నులు తెరచి చూచుటకు పీలు
పడనీకున్నదని వాద. (దృశో ఆయుష్కర్మ = చూపులయొక్క గ్రహణశక్తినని
తాత్పర్యము - పాఠాంతరము). ద్యుమణి స్తరణిర్మిత్రః - అమగము. జాంగలం
నిర్జలస్థానమితి దరణిః. స్వల్పోదక తృణోయస్తు ప్రవాతః ప్రచురాతపః దేశస్స
జాంగలో జ్ఞేయః ఇతిచ.

సమాసములు :- ద్యుమణిః ద్యుతిః - ఉద్దామాశ్చ తాః ద్యుమణి ద్యుత
యశ్చ - ద్యుతీనాం వ్యతికరః - వ్యతికరేణ ప్రక్రీడంతః - ప్రక్రీడంతశ్చతే అర్కో
పలాశ్చ - అర్కోపలానాం జ్వాలాః - జ్వాలానాం జాలమ్ - జాలేన జటాలా చ సా

అంతికతమా చేయం యజ్ఞభూమిః. తదేతదేవ న్యగ్రోధచ్ఛాయామండప
మధ్యాసీనా ఋత్విజః ప్రత్యవేక్షమహే. గళితయౌవనే పునరహని
భగవంతం ద్రక్ష్యహః.

రామః :- ఏవమస్తు. (ఇతి పరిక్రమ్య నాత్యేనోపవిశతః)

జాంగలతటి చ. నిష్కాజాశ్చతే కోయష్టయశ్చ - జాంగలతటిమ నిష్కాజకోయష్టయః
యాను తా దిశః. భౌమం చ తమాష్మ చ - భౌమోష్మదా స్థవమానాః - స్థవమా
నాశ్చతే సూర్యకిరణాశ్చ - సూర్యశ్చసౌ ప్రకార [శ]శ్చ - సూర్యకిరణైః కూర
ప్రకాశ [ర]ః యాసాం తాః దిశః. మధ్యాహ్నా కూన్యాః. [శార్దూలవిక్రీడితము].

సంధులు:- భౌమ + ఊష్మ - గుణసంధి. ప్రకాశాః + దృశోః,
కూన్యాః + దిశః - విసర్గబోవసంధి. దృశోః + అవిష్కర్మ - రేఖాదేశవిసర్గ.
అమూః + మధ్యాహ్నా - రేఖాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- అప్య లంధినే [జిత్వా]. పరస్మై. లట్. ప్రథమ [సమ్]

అపయతి — అపయతః — అపయన్తి

అంతికేతి :- ఇయమ్ = ఇదే. యజ్ఞభూమిః = యాగశాల. అంతిక
తమా = మిక్కిలి చేరువలోనున్నది. తత్ = అందుచే, ఏతత్ ఏవ = ఇదే. న్యగ్రోధ
చ్ఛాయా = మట్టిచెట్టు నీడ అనునట్టి. మండపమ్ = మండపమును లేదా మట్టిచెట్టు
నీడలోనున్న మండపమును. అధ్యాసీనాః = అధివసించినవారమై, ఋత్విజః = యజ్ఞకు
లను. ప్రత్యవేక్షమహే = ఎదురుచూతము. వారి రాకకై నిరీక్షింతమనుట. అహని =
వగలు. గళితయౌవనే = యౌవనమును కోల్పాగా - ఎండతీవ్రత తగ్గిన పిదపననుట.
భగవంతమ్ = చిత్వామిత్రులవారిని. ద్రక్ష్యహః = దర్శించుదము. [పునః - వాక్యా
లంకారము].

ఏవమితి :- ఏవమ్ అస్తు = అట్లే అగుగాక. [ఇతి = అని. పరి
క్రమ్య = రెండడుగులు వేసి. నాత్యేన ఉపవిశతః = కూర్చుండుటను అభిన
యింతురు]

ఆర్యేతి :- [పార్శ్వతః = ప్రక్కకు. అవరోక్య = చూచి] ఆర్యాః

లక్షణః :- (పార్శ్వతోఽవలోక్య) ఆర్య.

మధ్యేవ్యోమ క్రీడయిత్యా మయూఖాన్ ధానోర్పింటే లంబమానే

క్రమేణ ।

స్వైరం స్వైరం మూలతః పాదపానాం వశ్య చ్చాయాః కశ్చి

దాతర్ష తీవ ॥ 31

మధ్యేభితి :- మధ్యేవ్యోమ = ఆకాశమధ్య భాగమునందు, మయూఖాన్ = కిరణములను, క్రీడయిత్యా = విహరింపజేసి, ధానోః = సూర్యునియొక్క దింటే = మందలము - సూర్యునింబము, క్రమేణ = నెమ్మదిగా, లంబమానే = పశ్చిమమునకు దిగిపోవుచుండగా, స్వైరం స్వైరమ్ = మెల్లమెల్లగా, (స్వైరం స్వచ్ఛందమందయోః - అమరము), పాదపానామ్ = వృక్షములయొక్క, మూలతః = మొదలునుండి, చాయాః = నీడలను, కశ్చిత్ = ఎవడో (కాలపురుషుడు) ఆకర్షణి ఇవ = వెనుకకు లాగుచున్నట్లున్నది; సూర్యోదయము నుండి పడమటికి పరుగులు తీసిన నీడలు ఇప్పుడు వృక్షమూలములకు చేరి తూర్పువై పునకు లాగుచున్నట్లున్నవనుట, వశ్య = చూడుము.

సమాసములు :- వ్యోమ్నః మధ్యమ్ - పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వా అని అవ్యయీభావము, పాదైః పిబతీతి - పాదపః - తషామ్, మూల - పంచమ్యాస్తసిత్ - మూలతః

సంధులు :- ధానోః + దింటే - రేపాదేశవిసర్గ, వశ్య + చాయాః - తుగాగమ, ఆకర్షణి + ఇవ = సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- కృష విలేఖనే, పరస్మై, లబ్, ప్రథమ [అట్]

కర్షతి - కర్షతః - కర్షన్తి

అలంకారము :- చాయావ్యాపనమునకు నీరో లాగుట కారణముగా ఉత్పేక్షింపబడినది, అట్టిదేదియు సిద్ధముకాదు, అసిద్ధ హేతుత్వేష.

చందస్సు :- కాలినీ వృత్తము, కాలిన్యక్త చ్చైతగా గోఽద్ధిరోక్తః

లలల మధ్యేవ్యోమ లలల మక్రీడ లలల యిత్యామ లలల యూఖాన్. [మ-త-త-గగ]

రామః :- (సమంతాదవరోక్య) వత్స. మధ్యందిన మతిక్రాంతమితి కిమేత
ద్వినమవ్యతిక్రాంతమేవ. తథా హి—

గగనశిఖర ముదయాద్రైరధిరూఢాః కష్టమర్కరథహరయః ।

అస్తమహీధరమధునా యుడితి సుఖేనావరోహంతి॥

32

వత్సేతి :- (సమంతాత్ = అన్నివైపులకు, అవరోక్య = చూచి) అనుజ్ఞా,
మధ్యం దినమ్ = మధ్యాహ్నకాలము. అతిక్రాంతమ్ ఇతి = గడిచిపోయినదని.
కిమ్ ఏతత్ = ఇదేమి. దినమపి = పగలు మొత్తమే. అతిక్రాంతమ్ ఏవ = గడిచి
పోయినట్లున్నది : తథాహి = అంతే కదా !. సాయం సమయము త్వరగా ఏర్పడుచున్న
దనుట [ఆర్యావృత్తము].

గగనేతి :- అర్కరథ హరయః ఉదయాద్రేః గగనశిఖరమ్ కష్టమ్
అధిరూఢాః అధునా అస్తమహీధరమ్ యుడితి సుఖేన అవరోహంతి.

అర్థము :- అర్కరథః = సూర్యరథముయొక్క, హరయః = గుఱ్ఱములు,
ఉదయాద్రేః = తూర్పుకొండనుండి. గగనశిఖరమ్ = అకాశమధ్య భాగమును (గగన
శిఖామ్ అని పాఠాంతరము), కష్టమ్ అతి కష్టముమీద (నెమ్మదిగా) అధిరూఢాః =
అరోహించినవై, అధునా = ఇప్పుడు. అస్తమహీధరమ్ = పడమటి కొండను (కు).
యుడితి = త్వరత్వరగా. సుఖేన = కష్టరహితముగా. అవరోహంతి = దిగుచున్నవి.
ఎత్తున వెక్కుట కష్టమై దిగుట తేలికయై సూర్యాస్తమానము త్వరగా జరుగుచున్న
దనుట.

సమాసములు :- గగనస్య శిఖరః తమ్, అర్కస్య రథః - రథస్య హరయః

సంధులు :- ఉదయ + అద్రి. సుఖేన + అవరోహంతి - సవర్ణ దీర్ఘ
సంధులు. అద్రేః + అధిరూఢాః - రేపాదేశ విసర్గ. యుట్ + ఇతి - జస్త్యసంధి.

క్రియ :- రుహవీజజన్మని ప్రాదుర్భావే చ. పర్వస్మై. లట్, ప్రథమ(అవ)

రోహతి - రోహతః - రోహంతి

లక్షణః :- ఆర్య, సూనమద్య రక్షంసి పరాపతిష్యంతి, యదయ మధ్వర
వేదికా సన్నిధానం తే శునశేఫముఖేన భగవానుపాధ్యాయః
ప్రశాంతి,

రామః :- (సరోషహంకారమ్) వత్స, యద్యేవం స్యాత్ -
కల్పాంత కర్కశ కృతాంతభయంకరం మే
నిష్ప్రస్తుతః క్రతువిఘాతకృతామమీషామ్ ।
నీరాక్షసాం వసుమతీమపి కర్తుమద్య
పుణ్యాహమంగళమిదం ధనురాదధాతు॥

33

ఆర్యేతి :- ఆర్య = అగ్రజా, అధ్వరవేదికా = యజ్ఞభూమికి, సన్ని
ధానమ్ = సమీపమునందుండుటను, భగవాన్ ఉపాధ్యాయః = గురువగు విశ్వామిత్రుడు
శునశేఫముఖేన = శునశేఫుని (వాక్కుల)తో, తే = నీకు, ప్రశాంతి = ఆజ్ఞాపించు
చున్నాడు, యత్ అయమ్ = అందుచేత - ఇట్లాజ్ఞాపించుట కారణముగా నేనూహించి
చెప్పుచున్నాననుట - అద్య = ఈరోజు, సూనమ్ = తప్పక, రక్షంసి = రాక్షసులు,
పరాపతిష్యంతి = వచ్చిపడుచున్నారు.

వత్సేతి :- (సరోషహంకారమ్ = రోషముతో హంకారముతో) సోదరా !
యది ఏవమ్ స్యాత్ = అట్లే అగుచో -

కల్పేతి :- క్రతు విఘాతకృతామ్ అమీషామ్ నిష్ప్రస్తుతః మే కల్పాంత
కర్కశ కృతాంత భయంకరమ్ ఇదమ్ ధనుః వసుమతీమ్ అపి నీరాక్షసామ్ కర్తుమ్
పుణ్యాహమంగళమ్ అద్య ఆదధాతు.

అర్థము :- క్రతు = యజ్ఞమునకు, విఘాత కృతామ్ = విఘ్నమును
కల్గించువారైన, అమీషామ్ = ఈ రాక్షోవు రాక్షసులను, నిష్ప్రస్తుతః = పూర్తిగా
సంహరింపనున్న, మే = నా యొక్క, కల్పాంత భయంకరమ్, కల్పాంత =
ప్రళయ కాలమునందు, కర్కశ = అతితీనుడైన, కృతాంత = యమునివలె, భయం
కరమ్ = భీకరమగు, ఇదమ్ = ఈ, ధనుః = ధనుస్సు, వసుమతీమ్ అపి =
మొత్తము భూగోళమునుగూడ, నీరాక్షసామ్ = రాక్షస రహితమునుగా, కర్తుమ్ =
చేయుటకు, పుణ్యాహ మంగళమ్ = పుణ్యాహము అను ప్రారంభ పూజా విశేషమును

లక్షణః :- (విహస్య) కథం రజనీచరచక్ర వినాశోత్కంఠావినంస్తులమార్య
హృదయ మదీర్ఘదర్శినం భగవంతం కౌశికమపి సంభావయతి.

శుభకార్యారంభములలో పుణ్యాహముచేయుట ప్రసిద్ధము—అద్య = నేడు, ఆదధాతు =
నిర్వహించుగాక :

సమాసములు :- కల్పస్య అంతః - కర్కశశ్చసౌ కృతాంతశ్చ -
కల్పాంతే కర్కశ కృతాంతః - కృతాంత ఇవ భయంతరమ్. క్రతూనాం విఘాతం కరోతీతి
తేషామ్. నిర్గతః రాక్షసాః యస్యాః సా - తామ్. పుణ్యం చ తదహశ్చ - పుణ్యా
హని మంగళమ్.

సంధులు :- కల్ప + అంత, కృత + అంత, పుణ్య + అహ -
సప్త దీర్ఘ. నిర్ + రాక్షసా - ధ్రువదీర్ఘ సంధి. ధనుః + ఆదధాతు - రేఫా
దేశ విసర్గ సంధి.

క్రియ :- ఉదాహరణపోషణయోః, పరస్మై, లోప్, ప్రథమ(అజ్)

దధాతు/దత్తాత్ - దత్తామ్ - దధతు.

చందస్సు :- వసంత తిలక, ఉత్తా వసంతతిలకా తథజా జగౌ గః.

పుణ్యాహ మంగళ మిదంధ నురాద ధాతు - తథజజగగ.

౦౦౧ ౦౧౧ ౧౦౧ ౧౦౧ ౦౦

కథమితి :- (విహస్య = నవ్వి) కథమ్ = ఎట్టూ : రజనీచర =
రాక్షసులయొక్క, చక్ర = సమూహమును, వినాశ = నాశనము చేయుటలోని,
ఉత్కంఠా = అభిలాషతో, వినంస్తులమ్ = వ్యగ్రమైన, ఆర్యహృదయమ్ = అన్న
గారి అంతరంగము, (పవిత్రమగు దెందమనియు), భగవంతమ్ = మహానుభావుడగు
కౌశిక్ అపి = విశ్వామిత్రునంతటి వానినిగూడా, అదీర్ఘదర్శనమ్ = ముగదుచూపులేని
అపండితునిగా (మారదర్శి దీర్ఘదర్శి దీరః - అమరము), సంభావయతి = పరిగణించు
చున్నది - రాక్షసులు వచ్చుట జరిగినచో - యద్యేవంస్యాత్ - అని రాముడు సంభా
షణ మారంభించుట, రాక్షసులు తప్పక వత్తురన్న విశ్వామిత్రుని అభిప్రాయమును
శంకించుటగా లక్ష్యముడు భావించి ఈ మాట పల్కెను, నీ అభిలాషాతిశయము కౌశికుని
అపండితుని జేయుచున్నదనుట.

అవిద్యాదీజ విధ్వంసాదయమార్జేణ చక్షుషా ।

కాలౌ భూతభవిష్యంతౌ వర్తమాన మవీవిశత్ ॥

84

రామః :- కిముచ్యతే. తత్రభవాన్విశ్వామిత్రః —

ప్రజ్ఞాతబ్రహ్మతత్త్వోఽపి స్వర్గీయైరేష ఫేలతి ।

గృహస్థ సమయాచారప్రకాంతైః సప్తతంతుభిః ॥

85

అవిద్యేతి :- అవిద్యా = అజ్ఞానముయొక్క. దీజ = మూలమును, విధ్వంసాత్ = నాశనము చేయుటవలన, అయమ్ = ఈ విశ్వామిత్రుడు, అర్జేణ = వేదవిజ్ఞానముతో నేర్పడినదైన (ఋషిర్వేదే మనా తత్త్వే - విశ్వః). చక్షుషా = ప్రజ్ఞాచక్షువుతో - దివ్యదృష్టితో ననుట. భూతభవిష్యంతౌ = భూతభవిష్యత్తులనునట్టి. కాలౌ = కాలములను, వర్తమానమ్ = వర్తమాన కాలమును, అవీవిశత్ = ప్రవేశింపజేసెను, వర్తమానమునందువలె భూతభవిష్యత్ కాలములందలి విషయములు దృగ్గోచరమగుననుట. (పథ్యావత్క్రము).

సమాసములు :- స విద్యా - అవిద్యాయాః దీజమ్ - దీజస్య విధ్వంసః - తస్మాత్. భూతశ్చ భవిష్యద్భ్య.

క్రియ :- విశ ప్రవేశనే (ణి) యజ్. పరస్మై - ప్రథమ

అవీవిశత్ - అవీవిష్టామ్ - అవీవిశుః

క్రిమితి :- కిముచ్యతే = ఏమంటవి ; కౌశికుని అడిర్చు దర్శిగా సంభావించు చున్నాననుట సమంజసము కాదని. తత్రభవాన్ = గౌరవార్హుడగు. విశ్వామిత్రః = కౌశికుడు.

ప్రజ్ఞాతేతి :- ప్రజ్ఞాత = బాగుగా నెఱిగిన. బ్రహ్మతత్త్వః అపి = బ్రహ్మతత్త్వము తలవాడయినప్పటికిని - బ్రహ్మతత్త్వ మెరిగియును. విషః = ఈ విశ్వామిత్రుడు. స్వర్గీయైః = స్వర్గసంపాదకములై. గృహస్థః = గృహస్థులకు. సమయః = నియమములగు. అచారః = అచారములతో (విధానములతో) ప్రకాంతైః = ప్రారంభింపబడునవగు - గృహస్థాశ్రమమునందున్నవారు చేయునట్టి వనుట. సప్తతంతుభిః = యాగములతో (సప్తతంతుర్ముఖః క్రతుః - అమరము). ఫేలతి =

అపిచ. —

అర్ద్ధీకృతో వినయనమ్ర మహేంద్రమౌళి
మందారదామ మకరంద రసైరివాయమ్ ।
ప్రక్రాంతకుండలిత నూతనభూత సర్గ
స్రైశంతవం చరితమద్భుతమాతతాన॥

36

క్రీడించుచున్నాడు. నిజమునకు తాను యాగములు చేయునవసరములేదు. కానీ లోక శ్రేయస్సునకై క్రీడావితాసముగా చేయుచున్నాడనుట (వధ్యావత్క్రము).

సమాసములు :- ప్రశ్నాతం బ్రహ్మతత్త్వం యేన సః. స్వర్గాయ హితం తైః. గృహస్థానం సమయాః - సమయేభ్యః ఆచారాః - తైః ప్రక్రాంతాః - తైః.

సంధులు :- తత్త్వః + ఆపి - ఉత్వాదేశవిసర్గ - తత్త్వై + ఆపి - పూర్వరూప స్వరీయైః + ఏషః - రేఫాదేశవిసర్గ. ఏషః + ఫేలితి - తదేత ద్వీసర్గలోప.

క్రియ :- ఫేల్య చలనే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ
ఫేలితి - కేలతః - ఫేలన్తి

అపిచ :- మఱియు.

అర్ద్ధీకృతఇతి :- వినయ = వినయముతో, నమ్ర = వంగిన, మహేంద్ర = దేవేంద్రునియొక్క, మౌళి = శరోఽలంకారమైన, మందారదామ = పారిజాతపుష్పమాలనుండి స్రవించిన, మకరందరసైః = మరందప్రవాహములతో, అర్ద్ధీకృతః ఇన = తరువబడిన వానివలె - హృదయము మెత్తబడిననుట, అయమ్ = ఈ విశ్వామిత్రుడు, ప్రక్రాంత = ప్రారంభింపబడియు, కుండలిత = కుండలీకరణములతో ఉపసంహరించుకొనబడిన, నూతన = క్రొత్తదైన, భూతసర్గః = ప్రాణి సృష్టికలవాడై - బ్రహ్మకు ప్రతిద్వంద్వంగా తాను గావించిన క్రొత్తసృష్టిని ఇంద్రుల ప్రార్థనలతో ఉపసంహరించుకొనెననుట - (కుండలీకరణములు అప్పటినుండియు అలవాటై) స్రైశంతవమ్ = త్రిశంకునియొక్క, చరితమ్ = ఇతివృత్తమును, అద్భుతమ్ = అశ్చర్యజనకముగా, ఆతతాన = విస్తరింపజేసెను. (వసంతతిలక) కౌశికప్రవేశ సూచన.

లక్షణః :- (పురోఽవలోక్య సహర్షమ్)

అభిరధ్వరచర్యాభిః శ్రౌతమర్థం కృతార్థయన్ ।

అయే కులపతిః సోఽయమిత ఏవాభివర్తతే॥

87

సమాసములు :- వినయాత్ నమః - నమశ్చాసౌ మహేంద్రశ్చ - మహేంద్రస్య మాః - మాః మందారదామ - దామ్నః మకరందరసః - తైః ప్రక్రాంతశ్చాసౌ కుండలితశ్చ - భూతానాం సర్గః - సూతనం భూతసర్గః - ప్రక్రాంత కుండలితః సూతన భూత సర్గః యేన సః త్రిశంకాః ఇదమ్.

సంధులు :- కృతః + వినయ - ఉత్పాదేశ విసర్గ. మహా + ఇంద్ర - గుణసంధి, రస్యైః + ఇవ - రేపాదేశవిసర్గ. ఇవ + అయమ్ - సవర్ణదీర్ఘ - సర్గః + తైశంకవమ్ = సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- తనుభాః విస్తారే, పరస్మై, రిట్, ప్రథమ (అట్)

తతాన - తేనతుః - తేనుః

అలంకారము :- మకరందరసములతో అర్చ్యకృతుడగుట సర్గోపసంహరణ మునకు హేతువుగా సంభావించబడినది. మహేంద్రుడు వచ్చి ప్రార్థించుట సిద్ధము. కావున నిది సిద్ధహేతుత్వేష. ఇవ అనునది ఉత్పేక్షా మార్గము, శంకే మన్యే ద్రువం నూనమ్..... ఇవ శబ్దోఽపి తాదృశః.

అభిరితి :- (పురోఽవలోక్య = ముందునకుచూచి, సహర్షమ్ = సంతోషముతో) అభిః = యః కన్పించుచున్న (స్వాభిః = తనయొక్క - అని పాఠాంతరము) అధ్వరచర్యాభిః = యజ్ఞానుష్ఠాన విధులతో, శ్రౌతమ్ = వేద సంబంధమగు, అర్థమ్ = అర్థమును - వేదార్థముననుట, కృతార్థయన్ = చరితార్థ మొనర్చుచు (స్థాపించుచు), అయే = ఓ రామభద్రా : కులపతిః - విశ్వామిత్రుడు, సః అయమ్ = ఇతడే, ఇతః ఏవః = ఇతే. అభివర్తతే = వచ్చుచున్నాడు. (వర్త్యవర్తము).

సంధులు :- అభిః + అధ్వర - రేపాదేశవిసర్గ. సః + అయమ్ = ఉత్పాదేశ. సో + అయమ్ - పూర్వరూప. ఇతః + ఏవ - విసర్గలోప. ఏన + అభి - సవర్ణదీర్ఘ.

(తతః ప్రవిశతి దీక్షితదేవో విశ్వామిత్రః)

రామః :- (నిర్వర్జ్య సబహుమానమ్) వత్స లక్ష్మణ పశ్య -
కర్మణః క్రూయమాణస్య వ్యంజనై రధికోజ్జ్వలామ్ ।
తపస్తేజోమయీం లక్ష్మీమద్య పుష్టాతి నో గురుః॥

38

క్రియ :- పృథగ్గీర్ వర్తనే. అత్మనే. లబ్. ప్రథమ [అధి]

వర్తతే - వర్తతే - వర్తనే

(తతః = అంతట, దీక్షితదేవః = దీక్షవస్త్రిలతో, విశ్వామిత్రుడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును)

వత్సేతి :- (నిర్వర్జ్య = పరిశీలనగా చూచి, సబహుమానమ్ = సగౌరవముగా) వత్స = సోదరా, లక్ష్మణ = సోమిత్ర, పశ్య = చూడుము -

కర్మణ్యధితి :- క్రూయమాణస్య కర్మణః అద్య నః గురుః వ్యంజనైః
అధికోజ్జ్వలామ్ తపస్తేజోమయీమ్ లక్ష్మీమ్ పుష్టాతి.

అర్థము :- క్రూయమాణస్య = చేదప్రతిపాదితమగు, కర్మణః =
యాగకార్యకలాపమునకు, అద్య = నేడు, నః = మనయొక్క, గురుః = గురువు
గారగు విశ్వామిత్రుడు, వ్యంజనైః = దీక్షవస్త్రిది చిహ్నములతో, అధికోజ్జ్వలామ్ =
మిక్కిలి ప్రకాశించునదై, తపస్తేజోమయీమ్ = తపఃకాంతి రూపమగు, లక్ష్మీమ్ =
శోభను, పుష్టాతి = వృద్ధిపొందించుచున్నాడు. దీక్షదేశములో అధిక తేజోమయుడై
ప్రకాశించుచున్నాడనుట. (వభ్యావక్రీము)

సంధులు :- వ్యంజనైః + అధిక - రేఫాదేశవిసర్గ - అధిక + ఉజ్జ్వ
లామ్ - గుణసంధి. ఉత్ + జ్వలామ్ - కృత్త్వసంధి. తపః + తేజో -
సాదేశవిసర్గ. నః + గురుః = ఉత్తాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- పుష పుష్టా (కౌ) పరస్మై. లబ్. ప్రథమ

పుష్టాతి - పుష్టితః - పుష్టన్తి

హంతేతి :- (పరిక్రామన్ = ముందునకు నడుచుచు, సహర్షమ్ = సంతో
షముతో) హంత = హమ్మయ్య, అత్మానమ్ = నన్ను నేను, కృతకృత్యప్రాయమ్ =

విశ్వామిత్రః :- (పరిక్రామన్, సహర్షమ్) హంత కృతకృత్యప్రాయ
మాత్మానం పశ్యామః. యతః—

నిర్వృత్తో బహు తావదధ్వరభుజామాతర్పణోఽయం విధి
ద్దాయాదేన సమం సుకేతుదుహితా చాద్యైవ ఘానిష్యతే ।
పాణౌకృత్య పునర్వృషధ్వజ ధనుర్బంగై కశుల్కాం వదూ
మైశ్వకే సురకార్యదిక్షి చలతి స్వాస్థ్యం విధాతాస్మహే॥

39

కృతకృత్యుడ నయినట్లే. పశ్యామః = భావించుచున్నాము (ను). యతః = ఎందువల్లననగా—

నిర్వృత్తబుధిః :- అధ్వరభుజామ్ ఆతర్పణః అయమ్ విధిః తావత్ బహు
నిర్వృత్తః. దాయాదేన సమమ్ సుకేతుదుహితా చ అద్య ఏవ ఘానిష్యతే. పునః
వృషధ్వజధనుర్బంగై కశుల్కాం వదూం పాణౌకృత్య బిశ్వకే సురకార్యదిక్షి చలతి
(సతి) స్వాస్థ్యమ్ విధాతాస్మహే.

అర్థము :- అధ్వరభుజామ్ = యాగభోక్తలగు దేవతలకు. ఆతర్పణః =
తృప్తిహేతువగు. అయమ్ = ఈ, విధిః = యజ్ఞక్రియ. బహు = (ఇంచుమించు)
చాలపటకు. నిర్వృత్తః = నిర్వహింపబడినది - కించిదవశిష్టమై యున్నదనుట.
దాయాదేన సమమ్ = పుత్రునితో (సువాహుండు) సమముగా; (దాయాదస్తు భవేత్పుంసి
సపిందే తనయేఽపిచ) సుకేతుదుహితా చ = తాదకయ, అద్యఏవ = నేడే. ఘాని
ష్యతే = చంపబడనున్నది. పునః = అటుపైని. వృషధ్వజ = వరమేశ్వరునియొక్క
ధనుః = శరాసనమును. భంగ + ఏక = భంగవరదుటన్నదే. కశుల్కమ్ =
(కట్నముగా) వణముగా కట్టిన (కుల్కమ్ ఘట్టాదిదేయేస్యాత్పణే చ). వదూమ్ =
పెండ్లికూతును (సీతను). పాణౌకృత్య = చెట్టవట్టి. బిశ్వకే = రఘురాముడు. సుర
కార్యదిక్షి = దేవతల కార్యమును తీర్చుట కుద్దేశింపబడిన దక్షిణ దిశలయందు—
దక్షిణదిక్ప్రదేశములయందనుట, చలతి (సతి) = సంచరించుచుండగా - వన
వాసము చేయుచుండగాననుట. స్వాస్థ్యమ్ = సత్కర్మాచరణకు వలసిన చిత్త స్థైర్య
మును. విధాతాస్మహే = పడయుదుము. (ధనుర్ధ్వంసైక మూల్యామ్ అని పాఠాం
తరము). కాట్నాలము.

(రామలక్ష్మణావృత్తాయోపసర్పతః)

విశ్వామిత్రః :- (రామమతిచిరం నిర్వర్త్య నన్నేహకౌతుకమ్)

ఏష వై హరికం వేషమాదధానో ధనుర్ధరః ।

తత్త్వమాంతరమస్మాకమమృతై రివ లింపతి॥

40

సమాసములు :- సుకేశోః దుహితా. పాతౌకృత్య - నిత్యం హస్తే
పాతాపునయమనే అని గతి సంఖ్య. కుగతిప్రాదయః అని సమాసము. ల్యబాదేశము.
వృషధ్వజస్య ధనుః - ధనుః కుంగః - కుంగః ఏవ ఏకం కుల్కం యస్యాస్తామ్.
సురాణాం కార్యమ్ - సురకార్యార్థా దికః - తాను. (కాకప్రియో పార్థివః-కాకపార్థివః
అన్నట్లు మధ్యమవదలోప సమాసము.)

సంధులు :- నిర్వృత్తః + యమ్ - ఉత్తాదేశవిసర్గసంధి. తర్పణః +
అయమ్-ఉత్తాదేశవిసర్గ - తర్పణో + అయమ్ - పూర్వరూప. విధిః + దాయాదేన
ధనుః + కుంగ - రేహాదేశవిసర్గ. త + అద్య - సవర్ణద్విత్వ. అద్య + ఏవ -
కుంగ + ఏక - వృద్ధి.

క్రియ :- హన హింసా గత్యోః. తేచి కర్మణి లృట్. అత్కనే. ప్రథమ

హునిష్యతే - హునిష్యేతే - హునిష్యంతే

దుహితౌ దారణపోషణయోః, అత్కనే. లిట్. ఉత్తమ(వి)

దాహా - దాహస్యహా - దాహస్మహా.

(రామలక్ష్మణౌ = రామలక్ష్మణులు. ఉత్థాయ = లేచి. ఉపసర్పతః = నమిపింతురు)

ఏషఇతి :- (రామమ్ = రాముని. అతిచిరమ్ = చాలసేపు. నిర్వర్త్య =
పొగడికతోచూచి. నన్నేహకౌతుకమ్ = స్నిగ్ధత్వము కుతుకత్వములతో) ఏషః = ఈ
రాముడు. వై హరికిమ్ = విహారిము ప్రయోజనముగాగల (విహారో భ్రమణే స్కంధే
వేలాయాం సుగళాలయే చిత్వః). వేషమ్ = అలరమును. ఆదధానః = ధరించువాడై
ధనుర్ధరః = ధనుర్ధారియై. అస్మాకమ్ = మా యొక్క. అంతరమ్ తత్త్వమ్ = అంత
రంగమును. అమృతైః ఇవ = సుధలతో వలె. లింపతి=వలలుముచున్నాడు - హృద
యమును అమృతముతో నింపుచున్నాడనుట. (చక్షావక్త్రము)

ఉభౌ :- (ఉపసృత్య) భగవన్, దాశరథీ రామలక్ష్మణావభివాదయేతే.

విశ్వామిత్రః :- (ఆలింగ్య) వత్స, కిమన్యదాకాన్మహే.

యువాభ్యామభినిర్వృత్త యోగక్షేమస్య వత్రిణః ।

ఐశ్వర్యప్రక్రియామాత్రకృతార్థాః సన్తు హేతయః॥

41

సంధులు :- ఏషః + పై హారిమ్ - తదేతద్విసర్గలోప. దదనః + ధనుః - ఉత్వాదేశవిసర్గ. ధనుః + ధరః. అమృతైః + ఇవ - రేఘదేశవిసర్గ.

క్రియలు :- లిపజ్ ఉపదేహే. లట్, పరస్మై. ప్రథమ (శేమువా
తీనామ్ - నుమ్)

లింపతి - లింపతః - లింపన్తి

భగవన్నితి :- (ఉపసృత్య = సమీపించి) భగవన్ = మహాత్మా. దాశరథీ = దశరథుని పుత్రులమగు, రామలక్ష్మణౌ = రామలక్ష్మణులము. అభివాదయేతే = నమస్కరించుచున్నాము.

వత్సావీతి :- (ఆలింగ్య = కౌగిలించుకొని) వత్స = నాయనలారా, అన్యత్ = మరియొకటి. కిమ్ = ఏమి, అకాన్మహే = అలించము. మీ దర్శనాలింగనములకన్న మాకు అభిలషణీయము లేదనుట.

యువాభ్యామీతి :- యువాభ్యామ్ = మీ ఇరువురిచేత. అభినిర్వృత్త = పూర్తిగా నిర్వహింపబడిన, యోగక్షేమస్య = యోగక్షేమములు కలవారైన వత్రిణః = దేవేంద్రునికి. హేతయః = వజ్రాయుధము మొదలగు సాధనములు, ఐశ్వర్యప్రక్రియామాత్ర = ఐశ్వర్యప్రకారమాత్ర సూచకములై. కృతార్థాః = చరితార్థములు, సన్తు = అగుగాక. అతని ఆయుధములు పనిలేనివై అలంకారప్రాయములగుగాక అనుట. (వభ్యావక్రము)

సమాసములు :- యోగశ్చ క్షేమశ్చ - అభినిర్వృత్త యోగక్షేమాయస్య సః - తస్య. ఐశ్వర్యస్య ప్రక్రియా - అవధారణార్థే మాత్రమ్ - ఐశ్వర్యప్రక్రియా మాత్రత్వేన కృతార్థాః.

క్రియ :- అస భువి. పరస్మై. లోట్. ప్రథమ

అస్తు/స్తాత్ - స్తామ్ - సన్తు.

(ఉభౌ తూష్ణీ మధోముఖౌ స్తః)

(వీహస్య) వత్స, సమంతాదుపశీలితోఽయం సన్నివేశః : కచ్చిదస్మదీయా
స్తపోవనభూమయో రమయన్తి వాముపన్నేహయతి వా గర్హస్థ్య మృషీ
ణామ్ :

ఉభౌ :- (నప్రశ్రయమ్) భగవన్.

రమ్యమేతదరమ్యం వా కః పరిచ్ఛేత్తుమర్హతి ।

కిం తు ద్వయాతిగం చిత్తమద్య నౌ పశ్యతోరభూత్ ॥

42

అలంకారము :- దేవేంద్రునికి స్వాస్థ్యమునుచేకూర్చి వజ్రాయుధమును
అలంకారప్రాయ మొనర్చుటనుటతో సర్వరాక్షస సంహారము మీరే చేయుటనుట గమ్య
మానమగుచున్నది - పర్యాయోక్తము. పర్యాయోక్తంతు గమ్యస్య వచో భంగ్యంత
రాశ్రయమ్ :

(ఉభౌ = ఇరువురును, తూష్ణీమ్ = మౌనముగా, ఆధోముఖౌ స్తః = తలలువంచి నిలిచిరి)

వత్సావీతి :- (వీహస్య = నవ్వి), వత్స = నాయనలారా : ఆయమ్ =
ఈ, సన్నివేశః = ఆశ్రమము, సమంతాత్ = పూర్తిగా, కచ్చిదుపశీలితః = పరిశీలింప
బడినదా : ఆశ్రమమంతయు చూచితిరా అనుట. అస్మదీయాః = మాకుదెందినవైన,
తపోవనభూమయః = తపోవన ప్రదేశములు, వామ్ = మీ ఇరువురిని, రమయన్తి
కచ్చిత్ = అనందింపజేయుచున్నవా : మృషీణామ్ = ఇచ్చటనున్న మునులయొక్క.
గర్హస్థ్యమ్ = గృహస్థాశ్రమధర్మము, ఉపన్నేహయతి వా = సంతోషపెట్టుచున్నదా :

రమ్యమీతి :- (నప్రశ్రయమ్ = సవినయముగా), భగవన్ = మహాత్మా :
ఏతత్ = ఇది, రమ్యమేవా = అందమైనదా, ఏతత్ = ఇది, అరమ్యమ్ వా = అందముగా
లేదా, పరిచ్ఛేత్తమ్ = నిశ్చయించుటకు కః = ఎవడు, అర్హః = సమర్థుడగును - మా యిరు
వురిలో నెవడును ఇట్టి నిశ్చయమును ఇచ్చట దేని విషయమునను చేయలేడనుట. కిన్తు =
కానీ, అద్యః = నేడు, పశ్యతోః = ఈ తపోవనమును చూచుచున్నవారమగు, నౌ = మా
ఇరువురియొక్క, చిత్తమ్ = అంతరంగము (మనస్సు), ద్వయాతిగమ్ = రజస్తమో
గుణములను దాటిపోయినదిగా - కేవల సత్త్వగుణ సంపన్నముగా, అభూత్ =
అయ్యెను. (పథ్యావక్త్రము) (ద్వయమతిగచ్ఛతి - ద్వయాతిగమ్).

(ఇతి సర్వే యథోచితమాపవిశన్తి)

విశ్వామిత్రః :- (సాకూతస్మితమ్) వత్స,

ఇహ వనేషు స కౌతుకవామనో మునిరతస్త తపాంసి పురాతనః ।

తమివ వామవలోక్య తపస్వినో నయనమద్య మనాగుదమీమిలన్ ॥ 43

సంధులు :- ద్వయ + అతిగమ్ - సవర్ణదీర్ఘసంధి. వశ్యతోః + అభూత్ - రేఫాదేశవిసర్గ సంధి.

క్రియలు :- అర్హ పూజాయామ్, పరిస్థైః, లట్, ప్రథమ

అర్హ తి - అర్హ తః - అర్హన్తి
భూ సత్తాయామ్, పరిస్థైః, యట్, ప్రథమ
అభూత్ - అభూతామ్ - అభూనన్

(ఇతి = అని. సర్వే = అందరును, యథోచితమ్ = తత్తదుచితముగా ఉపవిశన్తి = కూర్చుందురు.)

ఇహేతి :- (సాకూతస్మితమ్ = సాఖిప్రాయమగు చిలునవ్వతో) వత్స = రామలక్ష్మణులారా । ఇహ = ఈ. వనేషు = అశ్రమభూములయందు. కౌతుకవామనః = క్రీడావినోదముగా వామనుడైన. తపతవామనుడనుట. సః = అ. పురాతనః = ప్రాచీనుడగు. మునిః = మహర్షి. తపాంసి అతస్త = తపస్సులను చేసెను. వామ్ = మీ ఇరువురిని. తమ్ ఇవ = వానినివలె. అవలోక్య = భావించి - మిమ్ముచూచి విష్ణుమూర్తి అనుకొని - రామాదులు నల్వరును కలిపి విష్ణ్వవతారమనుట. తపస్వినః = ఈ మునులు. అద్య = అప్పటికీనాడు. నయనమ్ = కన్దోయిని (జాత్యేక వచనము) మనాక్ = కొంచెముగా. ఉదమీమిలన్ = తెరిచిరి. ఇంకను పూర్తిగా ధ్యానమునుండి వీరు విడివడలేదనుట. (కించిదీషన్మనాగల్పమ్ - అమరము)

సమాసములు :- కౌతుకేన వామనః - కౌతుకజనకో వామనః. (మధ్యమ వదలోపి) - కౌతుకం కపటేఽపి స్యాత్.

సంధులు :- సః + కౌతుక - తదేతద్విసర్గలోప సంధి. వామనః + మునిః - తపస్వినః + నయన - ఉత్వాదేశ విసర్గ. మునిః + అతస్త - రేఫాదేశవిసర్గ.

(ఉటౌ ముహూర్తమున్ననీధవతః)

(స్వగతమ్) అయే. కిమప్యత్సహవర్ధనాయ ప్రాగ్భవీయమనుస్మరిత
మంతఃకరణ మనయోః. తదేతావదస్తు. అన్యతః ప్రక్షిపామి. (ప్రత్యగవ
రోక్య ప్రకాశం ససంభ్రమమ్) కథముదయగిరి కాశ్మీర కుంకుమకేదారస్య
ప్రథాతసంధ్యాంతాయాః ప్రథమ స్తబ్ధకో గథ స్తిమాలీ హస్తా హ స్తికయా
కుతూహలినిభిర్దిగంగనాభిః వారుణీం యావదుపసీతః. (సనిర్వేదం చ)

క్రియ :- తవ సంతాపే (కర్మవద్భావాదాత్మనేపదమ్), లజ్

(తపజ్ఞవశ్యర్యే వా)

అత స్త - అతస్పాతామ్ - అతస్పత

మీం నిమేషణే. సరస్యై. లజ్, ప్రథమ (ఉత్)

అమీమిలత్ - అమీమిలతామ్ - అమీమిలన్

చందన్సు :- ద్రుత విలంబితము. ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భర.

న భ భ ర

||
ఇహవ

||
నేమన

||
కౌతుక

||
వామనో

(ఉటౌ = రామపురిరుపురును. ముహూర్తమ్ = క్షణకాలము. ఉన్ననీధవతః = (పూర్వ
జన్మవృత్తాంత శ్రవణము వలన) బొత్తుకృతవంతులయిరి లేక - కళవళపడిరి.)

అయేఇతి : (స్వగతమ్ = తనలో), అయే = అహో! కిమపి = ఏదో.

ఉత్సాహవర్ధనాయ = వీరి ఉత్సాహము పెంచుటకొఱకు. అనయోః = వీరికి
ప్రాగ్భవీయమ్ = క్రిందటి జన్మకు సంబంధించిన. అంతఃకరణమ్ = సంస్కార
విశేషము, అనుస్మరితమ్ = గుర్తు చేయబడినది. తత్ = అది ఏతావత్ అస్తు =
ఇంతటనుండుగాక! - ఇతదాహననుట. అన్యతః = వేరొక అంశమునకు. ప్రక్షిపామి =
మరలింతును. (ప్రత్యక్ = వర్ణనమునకు - దిగ్దేశకారే పూర్వాదౌ ప్రాగుదత్ప్రత్యగా
దయః - అమరము, అవరోక్య = చూచి. ససంభ్రమమ్ = సంభ్రమముతో.
ప్రకాశమ్ = అందరికిని వినబడునట్లు) కథమ్ = ఎట్టా! ఉదయగిరి = తూర్పు
కొండ అనునట్టి. కాశ్మీర కుంకుమ కేదారస్య = కాశ్మీరకుంకుమ పండునట్టి

యాతోఽస్తమేష చరమాచలచూడచుఁబీ

పంకేరుహప్రకర జాగరణప్రదీపః ।

ఆః సర్వతః స్ఫురతు తైరవమాః పిబంతు

జ్యోత్స్నాకరంభ ముదరంభరయశ్చకోరాః॥

44

క్షేత్రముయొక్క (కుంకుమము కాశ్మీరమునందు పండుననుట ప్రసిద్ధము - కాశ్మీర కుంకుమ మనగా మంచికుంకుమ అనియ). ప్రభాతసంధ్యలతాయః = తొలినంజ తీగకు - తొలినంజ అనునట్టి లత ఉదయగిరి అనునట్టి కుంకుమక్షేత్రమున ఉద్భవించిన దనుటచే ప్రభాతసంధ్య అనునట్టి కుంకుమవల్లకి అని తాత్పర్యము) - ప్రథమ స్తవతః = మొదటి పూలగుత్తి (వంటివాడు) అగు గభస్తిమాలీ = సూర్యుడు, కుతూహలినీః = కుతూహలముతో కూడినవారైన, దిగంగనాః = దిక్కంతలచేత హస్తాహస్తికయా = చేయిచేయి రలిపి, వారుణీమ్ = పశ్చిమదిశనుగూర్చి యావత్ ఉపసీతః = కొనిపోబడినాడు, (యావత్తావచ్చ సోరభ్యేఽపభౌ మానేఽపధారణే - అమరము). (హస్తానుహస్తికయా అని పాఠాంతరము. మయూరస్యంసకాది పాఠముచే సమాసము. మతుబర్థమున తన్ ప్రత్యయము హస్తశ్చ హస్తశ్చ-ఇచ్చర్మ వ్యతిహారే. అన్యేభ్యోపి దృశ్యతే అని దీర్ఘము. న సామివచనే అను జ్ఞాపకముచే స్వార్థమున తన్ ప్రత్యయము) (ససిర్వేదం చ = వైరాగ్యజన్యమగు మనః భేదముతో).

యాతర్జుతిః - చరమాచల చూడచుంబీ పంకేరుహ ప్రకర జాగరణ ప్రదీపః ఏషః అస్తం యాతః, ఆః తైరవమ్ సర్వతః స్ఫురతు, ఆః, ఉదరంభరయః చకోరాః జ్యోత్స్నాకరంభమ్ పిబంతు.

అర్థము :- చరమాచల=అస్తాద్రియొక్క, చూడ = కుంకుమమును, చుంబీ=స్పృశించువాడును, పంకేరుహ ప్రకర=పద్మసమూహమును, జాగరణ=మేల్కొల్పునట్టి ప్రదీపః = దీపమువంటివాడును అయిన, ఏషః = ఈ సూర్యుడు, అస్తమ్ యాతః= అస్తమించెను, ఆః = అహో! (ఆః స్మరణేఽపాకరణే కోపనంతావయోరపి - మేదినీ) తైరవమ్ = కలువ, సర్వతః = పరిపూర్ణముగా, స్ఫురతు = వికసించుగాక! ఆః ఉదరంభరయః = పొట్టకూటివగు (ఉభౌ త్వాత్మంభరిః కుక్షింభరిః స్వోదరపూరితే - అమరము), చకోరాః = వెన్నెల పిట్టలు, జ్యోత్స్నా = వెన్నెల అనునట్టి, కరంభమ్=

(సర్వతోఽపలోక్య)

అయమపి ఖరయోషితక్కర్త కాషాయమీష
ద్విన్యమరతిమిర్జా జర్జరోపాంతమర్చిః ।

మట్టగతేటను (కరంభో దధిసత్త్వః) పిబంతు = త్రాగుగాక! (సూర్యాస్తమయమున
బాధతో కలిగినకోపము). జాతో ధిగేషః అని పాఠాంతరము. ధిక్ గర్హకము.
జ్యోత్స్నాం కషాయషః ఖరామధునా చకోరాః అనియు పాఠము. కషాయమధురామ్ =
చిక్కనై తీయనైన. జ్యోత్స్నాం = వెన్నెలను, అధునా = ఇప్పుడు ఇంక, పిబంతు
అని అన్వయము (వసంత తిలకి) కొన్ని ప్రతులలో ఈ శ్లోకము లేదు.

సంధులు :- యాతః + అస్తమ్ - ఉత్వాదేశ పూర్వరూప. చరమ +
అచల-సప్తదీర్ఘ. ఉదరంభరయః + చకోరాః - కాదేశవిసర్గ.

సమాసములు :- చరమకృపాసావచలశ్చ - చరమాచలస్య చూడమ్ చుం
కీతుం శీలమస్య. పంశేడువనాం ప్రకరః - ప్రకరస్య జాగరణమ్ - జాగరణే ప్రదీప
ఇవ ప్రదీపః. జ్యోత్స్నా రూపః కరంభః - తమ్. ఉదరం విభర్తీతి - ఫలే గ్రహ
రాత్మం భరిశ్చ - చకారాత్ కుషింభరిః ఉదరంభరిః.

క్రియ :- స్ఫుర స్ఫురణే సంఛరణే చ. పరస్మై. లోట్. ప్రథమ
స్ఫురతు / స్ఫురతాత్ - స్ఫురతామ్ - స్ఫురన్తు
పా పానే పరస్మై. లోట్. ప్రథమ
పిబతు / పిబతాత్ - పిబతామ్ - పిబన్తు

[సర్వతః = అన్నివైపులకును, ఆపలోక్య = చూచి]

అయమితి :- అయమ్ = ఈ. భానుమాన్ అపి = సూర్యుడును.
ఖరయోషిత్ = అడుగడిదయొక్క. కర్త = చెవివలె. కాషాయమ్ = ఎఱ్ఱనైనదియు
ఈషత్ = కొంచెము కొంచెముగా. విన్యమర = వ్యాపించుచున్న. తిమిర = చీకటి
అనునట్టి. ఉర్జా = సాలిగూడు తంతువులచేత లేక మేషరోమములచేత, (ఉర్జామేషాది
లోమ స్యాత్) జర్జరోపాంతమ్ = కప్పవేయబడుచున్న కొనలు కలిదియునైన అర్చిః =
వెలుగును. సూర్యకిరణముల కొనలకు చీకటి ముసురుచున్నదనుట, మదకల =
మడించిన బ్రహ్మేన్మదకలో మత్తే - అమరము] కలవింకీ = అడు పిచ్చుకలయొక్క

మదకలకలవింకీ కాకునాందీకరేభ్యః
క్షీతిరుహశిఖరేభ్యో భానుమానుచ్చినోతి॥

45

మంత్రసంస్కారసంపన్నాస్తన్వదౌదన్వతీరపః ।

ఏతత్త్రయీమయం జ్యోతిరాదిత్యాఖ్యం నివజ్జతి।

46

[చటకః కలవింకః - అమరము]. కాకు = కలకలారవములతో, నాందీకరేభ్యః = మంగళస్తోత్రములను సమకూర్చుచున్న, క్షీతిరుహ = వృక్షములయొక్క, శిఖరేభ్యః = అగ్రభాగముల నుండి, ఉచ్చినోతి = ఉపసంహరించుకొనుచున్నాడు.

తాత్పర్యము :- ఆస్తమించుచున్న సూర్యుని కిరణములు గాడిదచెవివలె ఎటువైపునవి. తిమిరస్పర్శతో మేషరోమములవలె నైనవి. వృక్షాగ్రభాగములనుండి ఆకిరణములను ముడుచుకొనుచు దేశాంతరగతుడగుచున్న సూర్యునికి పక్షిల కిలకిలారవములు వందిమాగధస్తోత్రము లైనవి.

సమాసములు :- ఖరన్య యోషిత్ - యోషితః కర్ణః - కర్ణ ఇవ కాషాయమ్. ఈషద్విస్ఫుమరం చ తత్తిమిరం చ - తిమిరమేవ ఊర్ధ్వ - ఊర్ధ్వయా జ్వరముపాంతం యన్య తత్. మదకలాశ్చ తా కల వింక్యశ్చ - కలవింకీనామ్ కాకః - కాకు (క) రేవ నాందీ - నాందీం కరోతీతి - నాందీకరః - రేభ్యః. క్షీతిరుహానాం శిఖరాః - రేభ్యః.

సంధులు :- తిమిర + ఊర్ధ్వ, జ్వర + ఉపాంతమ్ - గుణసంధులు శిఖరేభ్యః + భాను - ఉత్వాదేశవిసర్గ. ఉత్ + చినోతి - కృత్వసంధి.

చందస్సు :- మాలిని, ననమయయ యుతేయం మాలినీ భోగిలోత్తే.

న	న	మ	య	య
		o o o	o o	o o
క్షీతిరు	హశిఖ	రేభ్యోభా	నుమాను	చ్చినోతి

అపిచ :- మరియు

మంత్రేతి :- దౌదన్వతీః = సముద్రసంబంధులగు, అవః = జలములను, మంత్ర = వేద మంత్రములచేనైన. సంస్కార = పవిత్రతతో, సంపన్నాః = సంపన్నములుగా, తన్వత్ = చేయుచు - అట్టి పవిత్రతను జలములకు ఒనగూర్చుచు.

రామః :- (సర్వతోఽవదోశ్య) వత్స, లక్ష్మణ,
తాపనై గేవ తేతోభిః స్తుప్తనిర్వాణమేచకాః ।
దిశో జాతాః ప్రతీచీ తు సముదాచరతి క్రమాత్ ॥

47

ఏతత్ = ఇదే, క్రయా సుయమ్ = వేదక్రయరూపమై, అదిత్యాఖ్యమ్ = అదిత్యుడు
అను పేరుగల్గిన, తోభిః = తేతోమండలము, నిమజ్జతి = పశ్చిమ సముద్రమున
మునుగుచున్నది. సూర్యుడు వేదమయమగుట ప్రసిద్ధము. అతడు మునుగుటతో
సముద్రోదకములకు మంత్ర పవిత్రత వచ్చుననుట. [పథ్యావర్తము. చూ. ప్రథమ-6]

విశేషములు :- అశ్వత్థం సింధురాజం చ నిత్యం సేవేత న స్పృశేత్
మండవారే స్పృశే త్సూర్యం సింధురాజం తు సర్వణి - అనుటనుబట్టి పర్వతరకాలము
నందు సముద్రోదకములు అపవిత్రములు. వానిని పవిత్రీకరించుచు వేదమయుడు
మునుగుచున్నాడని కల్పన.

సమాసములు :- మంత్రైః సంస్కారః - సంస్కారేణ సంపన్నాః.
ఉదన్వతః ఇమాః - ఉదన్వతీః. అదిత్య ఇత్యాఖ్యా యన్య తత్.

సంధులు :- సంపన్నాః + తన్వత్ - సాదేశవిసర్గ. తోభిః + అదిత్య
సేవేతవిసర్గ. అదిత్య + అఖ్యమ్ - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- ట మస్తో ఉక్తౌ. పర స్మై. లట్. ప్రథమ [ని]
మజ్జతి - మజ్జతః - మజ్జన్తి

వత్సేతి :- [సర్వతః = అన్నివైపులకును, అవదోశ్య = చూచి]
వత్స = సోదరా! లక్ష్మణ = సొమిత్రీ!

తాపనై రితి :- తాపనైః = (తపన) సూర్యసంబంధులైన, తేతోభిః =
శరణజ్ఞులలతో, స్తుప్త = దృఢములై, నిర్వాణ = చల్లార్పుటతో, మేచకాః = (చొగ్గు
వలె) నల్లనివిగా, విశః = దిక్కులు, జాతాః = అయ్యినవి. ప్రతీచీ తు = పశ్చిమ
దిక్కు మాత్రము. క్రమాత్ = నెమ్మదిగా - క్రమముగా. సముదాచరతి = వానిని
అనుకరించుచున్నది. ఇదియును క్రమక్రమముగా నల్లబారుచున్నదనుట. సముదాచరస్తు

కించ—

కాంచిద్భిభ్రతి భూతిమాశ్రమభువో వై తానవై శ్వానర
 జ్వాలోప స్లవమాన ధూమవలభీ విభ్రాంతదిగ్భిత్తయః ।
 శ్రూయ నే వటవ స్తృతీయ సవన స్వాధ్యాయదీర్ఘానపి
 స్పర్థాబంధమనోహరం ప్రతిముహః స్వాన్ ద్రాఘయ న్తఃస్వరాన్ ॥48

శోభాయాం పూర్వరూపే భయేఽపి చ విశ్వః, నిర్వాణమస్తంగమనే, కాలశ్యామల
 మేచకాః, పుష్ట పుష్టోషితా దగ్ధే - అమరము. [దగ్ధ నిర్వాణ అనియు సాతాంతరము]

కాంచిదితి :- కించ = మరియు - వై తాన = యజ్ఞ సంబంధియగు,
 వై శ్వానర = అగ్నియొక్క, జ్వాలా = మంటలచేత, ఉపస్లవమాన = వృద్ధిపొందింప
 బడి పై కెగయుచున్న, ధూమ = పొగచేత అపరింపబడిన, వలభీ = చూరులవలన,
 విభ్రాంత = కదలుచున్న [భ్రమను కల్గించుచున్న] దిగ్భిత్తయః = దిక్కుద్యములు
 కలవై, చూరులనుండి వచ్చుచున్న ధూమవలయములు కదలుటతో దిక్కుద్యములు
 కదులుచున్న భ్రాంతి కలుచున్నదనుట, అశ్రమభువః = రః అశ్రమ ప్రదేశములు,
 కాంచిత్ = ఏదోఒక అనిర్వచనీయమగు, భూమ్ = శోభావిశేషమును, విభ్రతి =
 వహించుచున్నది, తృతీయ సవన = సాయంకాల యజ్ఞముయొక్క, స్వాధ్యాయ =
 అధ్యయనమునందు, (తపస్సునందు) దీర్ఘాన్ అపి = సహజముగా దీర్ఘ ములుగనే
 ఉండునట్టి, స్వాన్ = తమయొక్క, స్వరాన్ = స్వరములను (ఉదాత్తములు), స్పర్థా
 బంధమనోహరమ్ = పరస్పర ఆగీషతో మనోహరమగునట్లు, ప్రతిముహః = మాటి
 మాటికిని, ద్రాఘయ న్తః = మరింత దీర్ఘ ములుగా నుద్భవించుచు, వటవః = అశ్రమ
 విద్యార్థులు (మాణవకులు), శ్రూయ నే = వినబడుచున్నారు, అట్లు పఠించుచున్నారనుట.
 (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- యాగాగ్నిధూమము చూరుల నుండి ఎగయుచున్నది,
 దాని కదలికతో దిక్కులే కదలుచున్న భ్రాంతి కలుచున్నది. వటువుల వేదాధ్యయనము
 వినిపించుచున్నది. సాయంకాలాధ్యయనము - తారంతు విద్యాత్సవనం తృతీయం శిరో
 గతం తచ్చ తథా - ప్రయోజ్యమ్ అను శిక్ష వచనమునుబట్టి దీర్ఘ స్వరముగా నుండును.
 వటువులు ఒకరికొకరు పోటీపడి మరింత దీర్ఘ ములు తీయుచున్నారు.

విశ్వమిత్రః :- వత్స. రామవ.

ఉన్నుత్తాత్తివసమధనా సర్వతస్తాధిరేవ
స్వద్వాయాభిర్నిచుళితమివ ప్రేక్ష్యతే విశ్వమేతత్ ।
పర్యంతేషు జ్వలతి జలధౌ రత్నసానౌ చ మధ్యే
చిత్రాంగీయం రమయతి తమఃస్తోమరీలా ధరిత్రీ॥

49

సమాసములు :- అశ్రమస్య ధువః. వైతానకాసౌ వైశ్వానరశ్చ -
వైశ్వానరస్య జ్వాలాః - జ్వాలాః పుష్పవహానకాసౌ ధూమశ్చ - ధూమేనావృతాః
పరిభ్యః - పరిభిః చిత్రాంతాః - చిత్రాంతాః - దిగ్విత్తయః యాను తా. తృతీయం
చ తత్సవనం చ - సవనే స్వాద్యాయః - స్వాద్యాయే దీర్ఘాః - తాన్. స్పర్దాయాః
బంధః - స్పర్దాబంధేన మనోహరం యథాభివర్ణితత్వతః ముహూర్ముహూరితి - ప్రతి
ముహూః (వీర్వాణకావ్యాయాభావము).

సంధులు :- ధువః + వైతాన - ఉత్తాదేశ విసర్గ. జ్వాలా + ఉపప్లవ
గుణ. పరిభ్యః + తృతీయ - సాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- ఉభౌచో దారిణిపోషణయోః (క్లు) లట్, పరస్మై. ప్రథమ

విభక్తి - నిర్భుతః - విభ్రతి

క్లు ప్రవర్తే కర్మణి. అత్కనే. లట్. ప్రథమ

క్రూయతే - క్రూయతే - క్రూయంతే

వత్సేతి :- వత్స = నాయనా । రామవ = రామభద్రా ।

ఉన్నుత్తాధిరీతి :- ఉపసమ్ = పగటి సమయమునందు, ఉన్నుత్తాః =
(సూర్యకాంతిచే) వైచిత్ర్యగిసమయము. తాః = అవేయగు. స్వద్వాయాః ఏవ = తన
సీతలతోనే. అధనా = సూర్యుడ స్తమించిన రః సమయమునందు, ఏతత్ = ఈ.
విశ్వమ్ = జగత్తు. సర్వతః = అన్నివైపులనుండి. నిచుళితమ్ ఇవ = కప్పివేయబడి
నట్లు. ప్రేక్ష్యతే = చిన్నించుచున్నది. పర్యంతేషు = (భూగోళముమొక్క) అంచుల
యందు. జలధౌ = సముద్రము (జాత్యేకవచనము). జ్వలతి = ప్రకాశించుచుండగా
మధ్యే = నడిమి భాగమునందు. రత్నసానౌ = మేరుసర్వతము. జ్వలతి = విరాజిల్లు
చుండగా. తమఃస్తోమరీలా = దట్టముగా వ్యాపించుచున్న దీకటియొక్క విలాసముతో

లక్షణః :- (సనిర్వేదమ్)

తేజోమయం తమోమయమన్యతరస్యాం తదేవ దిక్పక్రమ్ ।

కిమపి విచిత్రా దాత్రా సృష్టిరియం భువనకోశస్య॥

50

భూడిన, ఇయమ్ = ఈ, ధరిత్రీ = భూగోళము, చిత్రాంగీ = చీకటి వెలుగులతో చిత్రమైన రూపము కలదై, రమయతి = ఆనందింపజేయుచున్నది. (తమస్తోమనీలా అని పాఠాంతరము).

తాత్పర్యము :- సూర్యాస్తమయమగుటతో నీడలు చీకటులై వ్యాపించు చున్నవి. మేరు పర్వతాగ్రములపై నముద్రములపై ఇంతను వెలుగురేకలు కన్పించు చున్నవి. ఈ చీకటివెలుగులకలయికతో భూగోళము విచిత్రముగా మారినది.

చందస్సు :- మందాక్రాంత, మందాక్రాంతా ఇలదిషదగై : మ్మానతా తాచురూ చేత్ - మ భ స తత గ గ. (4-6-7)

మ	భ	స	త	త	గగ
లలల	ల		లల	లల	లల
చిత్రాంగీ	యంతమ	యతిత	మస్తోమ	రీతాధ	రిత్రీ

తేజోమయమితి :- (సనిర్వేదమ్ = నిర్వేదముతో) దిక్పక్రమ్ = దిశా సమూహము, తదేవ = అదే, అన్యతరస్యామ్ = వికల్పముగా, తేజోమయమ్ = కాంతిమంతము, తమోమయమ్ = అంధకారబంధురము అగును. దాత్రా = బ్రహ్మచేనై న, భువనకోశస్య = బ్రహ్మాండముయొక్క, ఇయమ్ = ఈ, సృష్టిః = సృష్టి, కిమపి = ఏదో, విచిత్రా = ఆశ్చర్యజనకము : (అర్య).

తాత్పర్యము :- ఒకే దిశాపక్రము ఒకసారి తేజోమయము మరొకప్పుడు తమోమయమగుచున్నది. ఇది సృష్టిలోని వైచిత్రీ తదా : దాత్రా : సృష్టిః అనియు పాఠాంతరము). ఉభయప్రాప్తా కర్మణి అను సూత్రముచే కర్మకు షష్టి రాగా కర్తకు తృతీయ.

చూడేతి :- (సర్వతః = అన్నివైపులకును, అవలోక్య = చూచి) స్ఫురద్భిః = ప్రకాశించుచున్న, చూడారత్నైః = శిరోమణులతో - జాలిపాముల వడగలపై మణులుండుననుట కవిరోక ప్రసిద్ధము - విషధరవివరాణి = పాముపుట్టల రంధ్రములు,

(సర్వతోఽవలోక్య)

చూడారత్నేః స్ఫురద్విర్విషదరవివరాణ్యజ్వలాన్యజ్వలాని
ప్రేక్ష్యంతే చక్రవాకీమనసి నివిశతే సూర్యకాంతాత్కృశానుః ।
కిం చామీ శల్యయంత స్తిమిరమాభయతో నిర్భరాహస్తమిస్రా
సంఘట్టోత్పిష్టసంధ్యాకణ నికరపరిస్పర్ధినో భాన్తి దీపాః ।

51

ఉజ్వలాని ఉజ్వలాని = ఒక్కొక్కటియు మహా జ్వలములుగా. ప్రేక్ష్యంతే = కనబడుచున్నవి. సూర్యకాంతాత్ = సూర్యకాంతమణి (సమూహము) నుండి. కృశానుః = అగ్ని. చక్రవాకీ మనసి = ఆడు చక్రవారముయొక్క మనస్సునందు. నివిశతే = ప్రవేశించుచున్నది - సూర్యాస్తమయమగుటతో మగచక్రవాకము కన్పింపక చక్రవాకికి విరహాగ్ని ప్రకోపించుచున్నదనుట. కిం = మరియు. అమీ = ఈ. దీపాః = దీప్వెలు. ఉభయతః = రెండువైపులనుండియు. తిమిరమ్ = అంధకారమును. శల్యయంతః = తుత్తునియలు చేయుచున్నవై. నిర్భర = అధికమైన. అహస్తమిస్రా = పగలు రేయి-చః రెండింటియొక్క. సంఘట్ట = ఒత్తిడితో (రాపిడితో). ఉత్పిష్ట = నలిపివేయబడిన. సంధ్యా = సంధ్యాసమయముయొక్క. కణనికర = చిద్రుపల గుంపుతో (తునియలైన సంజతో) పరిస్పర్ధినః = పోటీపడుచున్నవై. భాన్తి = అలరారుచున్నవి. (తమిస్రా కామసీ రాత్రి.)

తాత్పర్యము :- పాముపుట్టల రంధ్రములనుండి మణికాంతు లెగయుచున్నవి. చక్రవాకములకు విరహోద్దిప్తి కలుచున్నది. చీకటివెలుగుల రాపిడిలో తునియలుగా రూపొందిన సంజవెలుగువలె దీపకాంతు లతిశయించుచున్నవి. (శల్యయంతః అని పాతాంతరము. సంధ్యాసల కిరణ కణస్పర్ధినః అనియు, రాపిడికిరోనైన సంధ్యాగ్నియొక్క విస్ఫులింగములతో పోటీపడుచున్నవని అర్థము.)

సమాసములు :- ధృతీతి ధరః - విషస్య ధరః - విషధరశబ్దము వర్మికమున కులక్షకము - విషధరాణాం - వర్మికానాం నివరాణి. చక్రవాక్యాః మనః - తస్మిన్. అహశ్చ తమిస్రా చ - అహస్తమిస్రయోః సంఘట్టః - నిర్భరశ్చాసౌ అహస్తమిస్రాసంఘట్టః - సంఘట్టైన ఉత్పిష్టః - సంధ్యాయాః కణనికరః - ఉత్పిష్టశ్చాసౌ సంధ్యాకణ నికరశ్చ - నికరేణ పరిస్పర్ధినః.

రామః :- (విరోధ్య)

విశ్వం చాక్షిషమస్తమస్తి హి తమఃకై వల్యమౌపాదిత
ప్రాచ్యాది వ్యవహార బీజవిరహాద్దిద్మాత్రమేవ స్థితమ్ ।
గృహ్యంతే భయహేతవః పటుభిరవ్యజంతరైర్భూతి చ
ద్వాంతేనాతిఘనేన వస్తు వచసా జ్ఞాతః స్వరేణాముకః॥

52

సంధులు :- స్ఫురద్భిః + విష - రేఫాదేశవిసర్గ. విపరాణి + ఉజ్జ్వ
లాని + ఉజ్జ్వలాని - యదాదేశ. చ + అమీ, నిర్భర + అహస్తమిస్రా - సవర్ణదీర్ఘ.
శల్యయంతః + తిమిరమ్ - సాదేశవిసర్గ. ఉభయతః + నిర్భర - ఉత్వాదేశ విసర్గ.
సంఘట్ట + ఉత్పిష్ట - గుణసంది. స్ఫుర్ధినః + థాన్తి - ఉత్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ఈక్షత్ దర్శనే (కర్మణి) ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ (ప్ర)

ఈక్ష్యతే - ఈక్ష్యతే - ఈక్ష్యంతే

విశ ప్రవేశనే (నేర్విశః - అని ఆత్మనే). లట్. ప్రథమ

నివిశతే - నివిశతే - నివిశంతే

థాదీప్తా. లట్. వరస్మై. ప్రథమ

థాతి - థాతః - థాన్తి

చందస్సు :- స్ఫుర. మ్రుచ్చైర్వ్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా
స్రగ్ధరా కీర్తితేయమ్. ముఖనయయయ (7-7-7)

మ ర థ న య య య

లలల ల | ల ల | | | | లలల | లలల | లలల
చూడార త్నేఃస్ఫుర ద్భిర్విష ధరవి వరాణ్య జ్వలాన్య జ్వలాని.

విశ్వమితి :- (విరోధ్య=చూచి) చాక్షిషమ్=దృష్టిగోచరమగు. విశ్వమ్=
జగత్తు (నమస్త వస్తుజాతమును) అస్తమ్ = అస్తమించినది - వస్తువేదియును కన్పిం
చుటలేదనుట. తమఃకై వల్యమ్ = అంధకారకేవలత్వము - కేవలము అంధకారము.
అస్తి హి=మిగిలినదినుమా. ఔపాదిత = ఉపాది సంబంధముగా (సూర్యునియొక్క
అస్తిత్వముతో ననుట) ప్రాచ్యాది = తూర్పు మున్నగురీతి నేర్పడిన. వ్యవహార=వాడు
కకు. బీజ = హేతువైన సూర్యునియొక్క. విరహాత్ = రాహిత్యమువలన (రవి
లేకపోవుటవలన) దిద్మాత్రమ్ ఏవ = అంతయును ఒకటే దిక్కుగా. స్థితమ్ =

కిం చ—

ఉన్నది. పటుః అపి = సమర్థములై నప్పటికిని. అఙ్ఞంతరైః = కన్నులుగాక తక్కిన ఇంద్రియములతో. భయహేతవః = భయకారణములు (రజ్జుసర్పాది భ్రాంతులు) గృహ్యంతే = స్వీకరింపబడుచున్నవి. అతిఘనేన = మిక్కిలి దట్టమైన, ధ్వంతేన = చీకటిచే (ఆవరింపబడి). వస్తు = పదార్థము. వచసా = ఎవరో ఒకరు చెప్పుటతో. భాః = తెలియుచున్నది. స్వరేణ = కంఠస్వరమునుబట్టి. అముకః = వీడు వీడని, జ్ఞాతః = తెలియబడుచున్నాడు. (శార్దూలవిక్రీడితము).

తాత్పర్యము :- గాఢముగా వ్యాపించిన చీకటిలో కంటికేమియు కన్పించుటలేదు. సూర్యుడు లేకపోవుటతో తూర్పు పడమర ఇత్యాది విభాగము పోయినది. అంతయు నొకటే గాఢాంధకారము. త్రాడును చూచి సర్పమనుకొనుట మొదలై న భయములు బయలుదేరినవి. ఇచ్చట ఈ వస్తువున్నది. ఇది ఈ పదార్థము అని ఎవరో చెప్పుటతో తెలియుచున్నది. కంఠస్వరమునుబట్టి వ్యక్తులను గుర్తుపట్టుట జరుగుచున్నది.

సమాసములు :- ఔషాదికక్వాసౌ ప్రాచ్యాది వ్యవహారశ్చ-వ్యవహారస్య వీజమ్ - వీజస్య విరహాత్. భయస్య హేతవః.

సంధులు :- ప్రాచ్య + ఆది. ధ్వంతేన + అతిఘనేన. స్వరేణ + అముకః - సవర్ణదీర్ఘ సంధులు. దిక్ + మాత్రమ్ - అనునాసికాదేశ. పటుః + అపి - రేఫాదేశవిసర్గ. అఙ్ఞంతరైః + భాతి - రేఫాదేశవిసర్గ. అపి + అక్ష - యణాదేశ.

క్రియ :- అన భువి. పరస్మై. లట్. ప్రథమ

అస్తి - స్తః - నన్తి

గ్రహణ్ ఉపాదానే కర్మణి. ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ

గృహ్యతే - గృహ్యేతే - గృహ్యంతే

భా దీప్తా. పరస్మై. లట్. ప్రథమ

భాతి - భతః - భన్తి

కించ = మరియు

ఘనతరతిమిరఘఘోత్కరజగ్ధానామివ పతన్తి కాష్ఠానామ్ :

చిదైగ్రమీభిరుడిభిః కిరణవ్యాజేన చూర్ణాని ॥

53

(నేపథ్యకలకలః)

(సర్వే ససంధ్రమమాకర్ణయన్తి. పునస్తతైగ్రవ)

ఘనతరేతి :- ఘనతర = దట్టముగా అలముకొన్న. తిమిర = చీకటి
యనునట్టి ఘఘోత్కర = వాసములను తొలుచు పురుగుల గుంపుతో. జగ్ధానామ్ ఇవ =
తొలిచివేయబడినవోయన్నట్లు. కాష్ఠానామ్ = దిక్కులు అనునట్టి దారు బండముల
యొక్క (దిశన్తు కకుః కాష్ఠాః - అమరము). అమీః = ఈ. ఉరుః = నక్షత్ర
ములు అనునట్టి. చిదైగ్రః = రంధ్రముల నుండి. కిరణవ్యాజేన = వెలుగులు నెపముతో
చూర్ణాని = నునులు, పతన్తి = రాలుచున్నవి. (ఆర్యావృత్తము చూ ప్రథమ - 10)

తాత్పర్యము :- దిక్కులు అనునట్టి కాష్ఠములను చీకట్లు అనునట్టి పురు
గులు తొలిచివేయగా నక్షత్రములు అనునట్టి రంధ్రములేర్పడి వెలుగులు అనునట్టి నుసి
రాలుచున్నది.

సమాసములు :- ఘనతరం చ త త్తిమిరం చ - ఘఘానా ముత్కరః
తిమిర మేవ ఘఘోత్కరః - ఉత్కరేణ జగ్ధాః కాసామ్.

అలంకారము :- తిమిరఘఘోత్కరము - రూపకము కాష్ఠములనునట్టి
కాష్ఠములు - శిష్టరూపకము. చిదైగ్రః ఉడిభిః - వ్యస్తరూపకము. కిరణవ్యాజేన
చూర్ణాని - తైతవాపహ్నుతి - తైతవాపహ్నుతిర్వ్యక్తౌ వ్యాజాద్యైర్నిహ్నుతేః పదైః
విర్యాన్తి స్మరనారాచాః కాంతాదృక్పాత తైతవాత్.

క్రియ :- పతన్తి గతో, పరస్మై. లట్, ప్రథమ

పతతి - పతతః - పతన్తి

(నేపథ్య = తెరలో. కలకలః = కలకలము)

(సర్వే = అందరును. ససంధ్రమమ్ = సంధ్రమముతో. ఆకర్ణయన్తి = విందురు.
పునః = మరల. తతైగ్రవ = తెరలోనే -)

నిర్మజ్జదితి :- నిర్మజ్జత్ = గుంటలుపడి లోపలకుపోవునట్లున్న. చక్షిః =
కన్నులయొక్క. అంతర్ = అంతర్భాగమున - గుంట కన్నులలో అనుట. భ్రమత్ =

నిర్మజ్జచ్ఛరంతర్పమదతికపిశక్రూరతారా నరాస్తి
గ్రంథిం దంతాంతరాశగ్రథితమవిరతం జిహ్వయా ఘట్టయన్తి ।
ద్వాంతేఽపి వ్యాత్తవత్త్రజ్వలదనలశిఖాజర్జరే వ్యక్తకర్మా
నిర్మాన్తి గృధ్రరౌద్రీం దివముపరి పరిక్రీడతే తాడకేయమ్॥ 54

కదలాడుచున్న. అతికపిశ = పింగళ వర్ణములోనున్న. క్రూర = భీకరములగు. తారా = కనుగుడ్లు కలదియు; దంతాంతరాశ = దంతముల మధ్యభాగమున. గ్రథితమ్ = కరుచుకొన్న. నరాస్తిగ్రంథిమ్ = మానవుని కీలుతెముకను - మోచేయి మోకాలు మున్నగు స్థలములయందలి ఎముక అనుట. అవిరతమ్ = మాటిమాటికిని. జిహ్వయా = నాలుకతో. ఘట్టయన్తి = చప్పరించుచున్నదియు; వ్యాత్త = పెద్దగా తెరువబడిన. వత్త్ర = ముఖమునందు. జ్వలత్ = మండుచున్న. అనల శిఖా = అగ్ని జ్వాలలతో. జర్జరే = పోగొట్టబడిన (శిథిలముగావింపబడిన). ద్వాంతే అపి = చీకటి యందును. వ్యక్త = స్పష్టపడుచున్న. కర్మా = పనులు కలదియు - దాని కదలికలు ఆ వెలుగులో కన్పించుచున్నవనుట; దివమ్ = ఆకాశమును. గృధ్రరౌద్రీమ్ = గ్రద్ధలు ఎగురుచున్న రుద్రభూమిగా. నిర్మాన్తి = చేయుచున్నదియునై. ఇయమ్ = ఇదే. తాడాకా = తాడక. ఉపరి = ఆకాశమునందు. పరిక్రీడతే = స్వేచ్ఛగా సంవరించు చున్నది. (సగ్గర)

తాత్పర్యము :- పింగళ వర్ణములో కనుగుడ్లు భీకరముగా నున్నవి. మానవాస్థికలను నోటగరచి చప్పరించుచున్నది. దంతఘట్టనాడులతో నిప్పులు ఉమియు చున్నది. ఆ వెలుగులో కన్పించుచున్నది. ఆకాశమును రుద్రభూమిగా చేయుచున్నది. ఇదే తాడక వచ్చుచున్నది.

సమాసములు :- నిర్మజ్జచ్ఛ తచ్ఛరంతర్పమంతి - చక్షుషోరంతర్పమంతి - అతి కపిశా చ సా క్రూరా చ సా తారా చ - భ్రమంతి - అతికపిశక్రూరతారే యస్యాః సా. నరస్య అస్థోగ్రంథిమ్. దంతానామంతరాశః - అంతరాశే గ్రథితమ్. వ్యాత్తం చ తద్వత్త్రమ్ చ వత్త్రే జ్వలన్తి చ సా అనలశిఖా (అనలస్య శిఖా). అనల శిఖయా జర్జరమ్ - తస్మిన్. వ్యక్తం కర్మ యస్యాః సా. గృధ్రైః రౌద్రీ - తమ్.

అపిచ —

త్రేతాగ్నికుండపూరం చ వర్షన్తో రుధిరచ్ఛటాః ।

హింస్రాః సుబాహుమారీచమిశ్రా నః పరివృణ్వతే॥

55

విశ్వామిత్రః :- (సాహిత్యమ్) కథం తాదకా : పత్స. రామభద్ర.

సంధులు :- నిర్మజ్జత్ + చక్షః = శ్చుత్త్వ సంది. చక్షః - అంతర్
 రేఫాదేశవిసర్గ. నర + అస్థి. దంత + అంతరాళ - సవర్ణదీర్ఘ. ధ్వంతే + అపి-
 పూర్వయావ.

క్రియ :- క్రిద్య విహారే (క్రిదోఽనుసంపరిభ్యశ్చ-ఆత్మనే) లట్. ప్రథమ
 పరిక్రిడతే - పరిక్రిడేతే - పరిక్రిడన్తే

త్రేతాగ్నితి :- అపి చ = మరియు — హింస్రాః = మాతుకురై న
 (శరారుః మాతుకో హింస్రాః-అమరము). సుబాహు మారీచ మిశ్రాః = సుబాహువు
 మారీచుడు ప్రధానులుగా కలిగిన రాక్షసులు. త్రేతాగ్నికుండపూరమ్ = త్రేతాగ్నులున్న
 కుండములకు నిండుగా - అపి నిండిపోవునట్లుగా. రుధిరచ్ఛటాః = రక్తధారలను.
 వర్షంతః = మరియుచున్నవారై. నః = మనలను. పరివృణ్వతే = చుట్టుముట్టుచున్నారు.

తాత్పర్యము :- మారీచ సుబాహుల నాయకత్వమున రాక్షస బృందము
 అగ్నికుండములలో రక్తధారలు గ్రుమ్మరించుచు ఆశ్రమమును చుట్టుముట్టుచున్నది.
 (పథ్యావత్క్రియ).

సమాసములు :- త్రేతాగ్నినాం కుండమ్ - తాని పూరయిత్వా. రుధిరస్య
 ఛటాః. సుబాహుశ్చ మారీచశ్చ-సుబాహుమారీచా మిశ్రా యషాం తే - సుబాహుమారీ
 చభ్యాం మిశ్రాః.

సంధులు :- త్రేత + అగ్ని - సవర్ణదీర్ఘ. వర్షంతః + రుధిర -
 ఉత్వాదేశవిసర్గ. రుధిర + ఛటాః - తుగాగమ. మిశ్రాః + నః - విసర్గలోప.

క్రియ :- వృజ్ వరణే (శ్చు) ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ
 వృణుతే - వృణ్వతే - వృణ్వతే

కథమితి :- (సాహిత్యమ్ = సాహిత్యముగా) కథమ్ = ఎట్టా ;
 తాదకా = తాదకయా ; పత్స = నాయనా ; రామభద్ర = రామా ;

విధానమానుశ్రవికం గృహేషు నః

ప్రతిస్కిరన్తి కిమియం ప్రతీక్ష్యతే ।

సుబాహుముఖ్యైః సమమాతతాయభిః

గృహాణ చాపం నిగృహాణ తాడకామ్॥ 56

రామః :- (సఘటాతిరేకమ్) భగవన్, త్రియమిమామ్.... !

(పునర్నేపథ్యే)

విధానమితి :- నః = మాయొక్క, గృహేషు = ఆశ్రమ గృహముల
యందలి, అనుశ్రవికమ్ = వేదసంబంధమైన (అనుశ్రవో వేదః). విధానమ్ = పద్ధతిని
(కార్యరలాపము ననుట) ప్రతిస్కిరన్తి = నాశనము చేయుచున్నదైన, ఇయమ్ =
ఈ తాడక, కిమ్ ప్రతీక్ష్యతే = విల ఉపేక్షింపబడుచున్నది - ఇంకను చూచెదవేమి
అనుట, చాపమ్ = ధనుస్సును, గృహాణ = సంధించుము, సుబాహుముఖ్యైః =
సుబాహువు మున్నగు, అతతాయభిః సహమ్ = ఈ ఆయుధధారులతో సహితముగా.
(అగ్నిదో గరదచ్చైవ శత్రుపాణీర్ధనావహః క్షేత్రదారాపహరీ చ షడేతే అతతాయినః -
స్మృతి). తాడకామ్ = ఈ తాడకను, నిగృహాణ = వధించుము.

తాత్పర్యము :- మా ఆశ్రమములో యజ్ఞవిధులను ధ్వంసము చేయు
చున్న ఈ తాడకను ఉపేక్షించుచుంటివేమి ! చాపము సంధింపుము, సుబాహు ప్రముఖ
రాక్షసులతో సహా ఈ రాక్షసిని వధింపుము.

క్రియ :- ఈక్షణ్ దర్శనే, (కర్మణి) ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ (ప్రతి)

ప్రతీక్ష్యతే - ప్రతీక్ష్యేతే - ప్రతీక్ష్యన్తే

గ్రహణ్ ఉపాదానే, లోట్, పరస్మై, మధ్యమ

గృహాణ/గృహీతాత్ - గృహీతమ్ - గృహీత

చందస్సు :- సంశస్థవృత్తము, జతౌతు సంశస్థముదీరితం జరౌ, జతజర.

భగవన్నితి :- (సఘటాతిరేకమ్ = అతిశయించిన దయతో) భగవన్ =

మహాత్మా ! త్రియమ్ = ఆడుదైన, ఇమామ్ = ఈ తాడకను....

(పునః = మరల, నేపథ్యే = తెరలో)

అబ్రహ్మణ్యమబ్రహ్మణ్యమ్. భోస్తాత విశ్వామిత్ర. పరిభూయా
మహే. ప్రహీయతామధిజ్యధన్వా దాశరథిః.

రామః :- (విహస్య. నేపథ్యావరోకితతేన) బాలర్షే శునఃశేఫ. ముహూర్తం
ధీరో భవ.

అలం క్లిశిత్యా గురుమల్పకోఽయం విధి స్వదాజ్ఞైవ గరియసీ నః ।

న కౌశికస్య త్వయి ధర్మపుత్రే పుత్రే మధుచ్ఛందసి వా విశేషః॥ 57

అబ్రహ్మణ్యమ్ అబ్రహ్మణ్యమ్ = అయ్యో! అయ్యయ్యో! . భోః తాత = ఓ తండ్రీ!
విశ్వామిత్ర = కౌశిక! పరిభూయామహే = అవమానింపబడుచున్నాము! . అధిజ్యధన్వా =
ఎక్కుపెట్టిన ధనుస్సు కలవాడైన. దాశరథిః = రామభద్రుడు (లక్ష్మణుడు) ప్రహీ
యతామ్ = పంపబడుగాక! రాముని పంపుమనుట.

బాలేతి :- (విహస్య = నవ్వి. నేపథ్యావరోకితతేన = తెరపై పుచూడుచు)
బాలర్షే = ఓ బాలమునీ! శునఃశేఫ = శునఃశేపుడా! ముహూర్తమ్ = క్షణకాలము
ధీరః భవ = ధైర్యవంతుడవగుము - ధైర్యము వహింపుమనుట.

అలమితి :- గురుమ్ = గురుడైన విశ్వామిత్రుని. క్లిశిత్యా = ఆయాస
పెట్టి, అలమ్ = చాలును . అయమ్ = ఈ. విధిః = తాదకాసంహారమును కార్యము,
అల్పకః = చాల చిన్నది . ఈపాటిదానికి గురువుదాకా అవసరము లేదనుట. నః =
మాకు, త్వదాజ్ఞా ఏవ = నీ ఆజ్ఞయే. గరియసీ = గొప్పది - అదిచాలుననుట. ధర్మ
పుత్రే = ఆశ్రమ ధర్మములననుసరించి పుత్రుడైన. త్వయి వా = నీ విషయము
నందుగాని. పుత్రే = కొరసపుత్రుడైన. మధుచ్ఛందసి వా = మధుచ్ఛందుడను వాని
విషయమునందుగాని. కౌశికస్య = విశ్వామిత్రునికి, విశేషః న = భేదములేదు -
ఇరువురును సమానులే అనుట.

తాత్పర్యము :- తాదకా సంహారమునకై గురువుగారిని శ్రమపెట్టవల
సిన పనిలేదు. నీ ఆజ్ఞ మాకు చాలును. విశ్వామిత్రునికి శునఃశేపుడని. మధుచ్ఛందుడని
భేదభావము లేదు. సమానానురాగమే.

సంధులు :- అల్పకః + అయమ్ = ఉత్పాదేశవిసర్గ - అల్పకో +
అయమ్ = పూర్వరూప. విధిః + త్వత్ = సాదేశవిసర్గ. అజ్ఞా + ఏవ = వృద్ధి.

విశ్వామిత్రః :- వత్స, కృతము తరోత్తరేణ. నన్వయం నేదీయానాశ్రమో
పఘాతః.

లక్ష్మణః :- (సవ్యథమివ, స్వగతమ్)

మీమాంసతే కిమార్యోఽయం కౌశికేఽప్యనుశాసతి ।

వాచమేషామృషీణాం హి శాస్త్రమేవానువర్తతే॥

58

భందస్స:- ఉపేంద్రవజ్రః ఉపేంద్రవజ్రా జితజ్ఞాస్తరోగౌ. (జితజగగ)

జ

త

జ

గగ

అలంక్రి

శిశ్యాగు

రుమల్ప

కోయమ్

వత్సేతి :- వత్స = నాయనా । రామభద్రా । ఉత్తరోత్తరేణ = ఉక్తి
ప్రత్యుక్తంతో (ప్రతివ్యాకోత్తరే నమే - అమరము), కృతమ్ = చాలును. ఇక
మాటలు చాలుననుట. నను అయమ్ = ఇదే. ఆశ్రమోపఘాతః = ఆశ్రమ వినాశము.
నేదీయాన్ = సమీపమునందున్నది - ఆశ్రమ వినాశకము సమీపించుచున్నదనుట.

మీమాంసతే -- (సవ్యథమ్ ఇవ = వ్యథ చెందుట నభినయించుచు,
స్వగతమ్ = తనలో) కౌశికే = విశ్వామిత్రుడు, అనుశాసతి (సతి) ఆపి = ఆజ్ఞా
పించుచున్నప్పటికిని. అయమ్ = ఈ. ఆర్యః = అగ్రజుడు, మీమాంసతే, కిమ్ =
(సంశయించుచున్నాడేమి) ఆలోచించుచున్నాడేమి : ఏషామ్ = ఈ. ఋషీణామ్ =
మునీశ్వరులయొక్క, వాచమ్ = మాటను, శాస్త్రమ్ ఏవ = ధర్మశాస్త్రమే, అనువర్తతే హి
= అనుసరించును గదా : వీరి మాటయే శాస్త్రము గదా : అనుట. (ప్రవృత్తిర్వా
నివృత్తిర్వా నిత్యేన కృతకేన వా శబ్దేన యేనాదిశ్యేత తద్భాస్త్రమభిధీయతే.) పథ్యా
వర్తము.

తాత్పర్యము :- తాదకను సంహరింపుమని విశ్వామిత్రుడే అజ్ఞాపింపగా
అగ్రజుడు సంశయించుచు మీనమేషములు లెక్కించుచున్నాడేల । ఋషుల వాక్కులు
తమంత తాము ధర్మశాస్త్రములుకదా ।

సంధులు :- ఆర్యః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - ఆర్యో + అయమ్
కౌశికే + అపి - పూర్వరూప. అపి + అనుశాసతి - యదాదేశసంధి. ఏవ +
అనువర్తతే - సవర్ణదీర్ఘ.

రామః :- (స్వగతమ్)

గుర్వాదేశాదేవ నిర్మియమాణో నాథర్మాయ

ప్రీవదోఽపి స్థితోఽయమ్ ।

అద్య స్థిత్యా శోవో గమిష్యద్విరలై

ర్గజ్ఞాస్మాభిర్మిలితాశ్చైర్జితై వ॥ 59

క్రియ :- మానజ్ఞాసాయామ్. అత్మనే. లబ్. ప్రథమ

మీమాంసతే - మీమాంసేతే - మీమాంసన్తే

వృతుజ్ఞో వర్తనే. అత్మనే. లబ్. ప్రథమ

వర్తతే - వర్తేతే - వర్తన్తే

గుర్వీతి :- (స్వగతమ్ = తనలో) గుర్వాదేశాత్ ఏవ = విశ్వామిత్రుని యొక్క అజ్ఞతోనే. నిర్మియమాణః = అనుష్ఠింపబడుచున్న. అయమ్ = ఈ. ప్రీవదః = ప్రీహననము. అథర్మాయ = అధర్మముకొరకు (పాపముగా) న స్థితః = నిలువదు - పాపము కానేరదనుట. అద్య = నేడు. స్థిత్యా = ఇచ్చటనిలిచి. శ్వః = రేవు. గమిష్యద్విః = వెడలిపోవువారమై. అలైః = బాలురమై. మీలితాశ్చైః = తన్నులు మూసికొన్నవారమైన. అస్మాః = మాచేత. లజ్ఞా = సిగ్గు (ప్రీ వధవల్లనైన సిగ్గు). జితా ఏవ = జయింపబడినట్లే ।

తాత్పర్యము :- విశ్వామిత్రుడు అజ్ఞాపించుచున్నాడు కావున ప్రీ వధను గావించినను పాప మంటదు. ఇత సిగ్గున్నచో నేడుండి రేవు వెడలిపోవుదుము. తన్నులు మూసికొన్నచో సరిపోవును పైగా మేము బాలురము.

సమాసములు :- గురోః అదేశః - తస్మాత్. మీలితే అక్షిణీ యేన సః - తైః. న ధర్మః - తస్మై. ప్రీయః వధః.

సంధులు :- గురు + అదేశ - యదాదేశ. నిర్మియమాణః + న. శ్వః + గమిష్యత్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ. వధః + అపి స్థితః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ. పూర్వరూప సంధులు. లజ్ఞా + అస్మాః న + అథర్మాయ. మీలిత + అక్ష - సవర్ణదీర్ఘ. గమిష్యద్విః + అలైః + లజ్ఞా. అస్మాః + మీలితాశ్చైః + జితా - రేఫాదేశవిసర్గ. జితా + ఏవ = వృద్ధిసంధి.

రామః :- కీస్తు—

దీర్ఘం ప్రజాభిరతికౌతుకినీభిరాభి
రస్మిన్నకీర్తిపటహే మమ తాడ్యమానే ।
జ్యోతిర్మయేన వపుషా జగదంతసాక్షి
లజ్జిష్యతే కులగురుర్భగవాన్వసిష్ఠః॥

60

చందస్సు :- కాలిని. కాలిన్యక్తా మ్నా తగా గోఽబ్ధిరోక్తః ।

మ త త గగ (మ-త-త-గగ.)

లలల లల । లల । లల
గుర్వాదే కాదేవ నిర్మయ మావో

దీర్ఘమితి :- కీస్తు = కాలీ - అతికౌతుకినీభిః = అత్యుత్సాహము కల
వారయిన. అభిః = ఈ, ప్రజాభిః = జనులచేత. మమ = నా యొక్క. అస్మిన్ = ఈ.
అకీర్తిపటహే = అపకీర్తి ధర్మ (ప్రీవధ రూపమగు అపకీర్తి అను ధర్మ). దీర్ఘమ్ =
చాలకాలమువఱకు. తాడ్యమానే(సతి) = మ్రోగింపబడుచుండగా. జ్యోతిర్మయేన =
దివ్యజ్ఞానరూపమగు. వపుషా = శరీరముతో - తపోరూపముతోననుట. జగదంతసాక్షి =
సాగరపర్యంతమగు సర్వభూగోళమునకును సాక్షియై. కులగురుః = ఇచ్చెను వంశ
గురువును. భగవాన్ = మహాత్ముడునైన. వసిష్ఠః = వశిష్ఠుడు. లజ్జిష్యతే = సిగ్గు
పడును (వసంత శీలక).

తాత్పర్యము :- రాముడు ప్రీతి వధించెనన్న అపకీర్తి పటహమును
తరతరాలకు జనులు నుదీర్చు ముగా మ్రోగింతురు. తపోదృష్టితో జగత్తునంతను చూడ
గల్గిన వసిష్ఠులు దీనిని గ్రహించి నా శిష్యునికి రోకోపకారమున నిట్టి అపకీర్తి వచ్చినది
గదా అని సిగ్గుపడుదురు.

సమాసములు :- అకీర్తిరేవ పటహః - తస్మిన్. జగతోఽంతః. జగ
దంతస్య సాక్షి (సాక్షిదృష్టరి సంజ్ఞాయామ్ - ఇని). కులస్య గురుః.

సంధులు :- ప్రజాభిః + అతికౌతుకినీభిః + అభిః + అస్మిన్.
గురుః + భగవాన్ - రేఫాదేశవిసర్గ సంధులు. అస్మిన్ + అకీర్తి - అనునాసికద్విత్య.

(నేపథ్యే)

అలమిష్ట్యా మభాన్ మూర్ఖాః ఖడ్గధారేయమస్తీ నః ।

అదవీయానయం పథాః స్వర్లోకముపతిష్ఠతే॥

రామః :- (శ్రుత్వా సరోషం ససంధ్రమం చోత్తాయ సవినయమంజలిం బద్ధ్యా)
భగవన్ జగత్ప్రయగురో. గాధినందన.

క్రియ :- ఓ లక్ష్మీన్ వీదాయాం. అత్మనే. లృట్. ప్రథమ.

అపతిష్ఠతే - అపతిష్ఠేతే - అపతిష్ఠన్తే

(నేపథ్యే=తెరలో)

అలమితి :- మూర్ఖాః = ఓ మూర్ఖులారా : మభాన్ = యజ్ఞములను
ఇష్ట్యా = చేసి. అయమ్ = చాలును. యాగములచేయుట ఇత చాలించడముట. నః =
మా యొక్క. ఇయమ్ = ఈ, ఖడ్గధారా = కత్తి అంచు. అస్తీ = ఉన్నది. అయమ్ =
ఈ. పంథాః=(ఖడ్గధారా) మార్గము. అదవీయాన్=మిక్కిలి దగ్గర దారి. స్వర్లోకమ్ =
స్వర్లోకమును. ఉపతిష్ఠతే = ప్రాపించును.

తాత్పర్యము :- యజ్ఞయాగాది శ్రతువులను చేయుట దానివలన అపూ
ర్వము పుట్టుట అది స్వర్గఫలము నిచ్చుట. ఇది అంతయు శ్రమసాధ్యమైన వంకర దారి.
యుద్ధముచేసి నా ఖడ్గధారతో మడిసి సులభముగా సరాసరి స్వర్గమునకు పొందు - అని
నేపథ్యములో రాక్షసీవచనము (అనుష్టప్ప).

రణరంగమున వీరమరణము పొందినవారు స్వర్గలోకము వలంకిరింతురని -
ద్వావిమౌపురుషౌ రాజన్ సూర్యమండలభేదివా పరివ్రాజ్యోగ యుక్తశ్చ యుద్ధే చాధి
ముఖో హతః.

క్రియ :- ష్టా గరిసివృత్తా (ఉపార్దేశపూజేత్యాదినా) అత్మనే. లృట్. ప్రథమ

ఉపతిష్ఠతే - ఉపతిష్ఠేతే - ఉపతిష్ఠన్తే

భగవన్నితి :- (శ్రుత్వా=విని. ససంధ్రమమ్=సంధ్రమముతో. ఉత్తాయ=
లేచి. సవినయమ్ = వినయముతో. అంజలిమ్ = నమస్కారమును. బద్ధ్యా=చేసి)
భగవన్ = మహాత్మా : జగత్ప్రయగురో = ముల్లోకములకు గురువా : గాధినందన=
విశ్వామిత్రా :

దశరథగృహే సంభూతం మామవాప్య ధనుర్ధరం
దినకరకులాస్కన్ధీ కోఽయం కళంకనవాంకురః ।
ఇతి న వనితామేతాం హృతుం మనో విచికిత్సతే
యదధికరణం ధర్మస్థీయం తవైవ వచాంసి నః॥

62

దశరథేతి :- దశరథ = దశరథునియొక్క, గృహే = ఇంటియందు
(ధర్మసత్త్వియందు) సంభూతమ్ = జన్మించినవాడును, ధనుర్ధరమ్ = ధనుస్సును
అలాపించినవాడనై న. మామ్ = నన్ను, అవాప్య = పొందియు, దినకరకుల =
సూర్యవంశమును, అస్కన్ధీ = ముట్టడించుచున్న, అయమ్ = ఈ, కళంక =
అవమానకళంకముయొక్క, నవాంకురః = క్రొత్తమొలక, అవమాన నూతనావిర్భా
వము, కః = ఏమిది : (ఇది భరింపరానిదనుట), ఇతి = అని, ఏతామ్ = ఈ, వనితామ్ =
స్త్రీని (తాడతను), హస్తమ్ = సంహరించుటకు, మే = నాయొక్క, మనః = అంత
రంగము, న విచికిత్సతే = నందేహించుటలేదు, (విచికిత్సాతు సంశయః - అమరము)
యత్ = ఏలయనగా, నః = మాకు, తవ = నీయొక్క, వచాంసి ఏవ = పల్కులే.
ధర్మస్థీయమ్ = ధర్మప్రవర్తకమగు, అధికరణమ్ = నిర్ణయస్థానము, (ధర్మస్థీయమ్
ధర్మశ్చాయమ్, ధర్మస్థానమ్, అని పాఠాంతరములు) - (ఇతి హి వనితామేనామ్ అనియు
కొన్నింట) (స్త్రీయో వివాదవిషయ నిర్ణేతరి పురేహితే విశ్వః).

తాత్పర్యము :- నేను ధనుర్ధరినై యుండగా సూర్యవంశమునకు కళం
కము రా వీలు లేదు. కావున స్త్రీసభయైనను చేయుటకు నా మనస్సు సంశయించుట
లేదు. పైగా నీ వాక్కులే మాకు ప్రవర్తకమగు ధర్మశాస్త్రము.

సమాసములు :- దశరథస్య గృహః - తస్మిన్, ధరతీతి ధరః - ధనుషో
ధరః - తమ్, దినకరస్య కులమ్ అనస్కన్దయతుం శీలమస్య, నవశ్చాయమంకురశ్చ
కళంకస్య నవాంకురః.

సంధులు :- కుల + అస్కన్ధీ, నవ + అంకురః - సవర్ణదీర్ఘ, కః +
అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - కో + అయమ్ - పూర్వరూప, మనః + విచికిత్సతే -
ఉత్వాదేశవిసర్గ, తవ + ఏవ - వృద్ధిసంధి.

(ప్రణీపత్య నేపథ్యాభిముఖమ్) భో స్తపోధనాః. మా భైష్ట-

రజనిచరచమూరమూరపాస్యన్నయమహామాగత ఏవ రామచంద్రః।

కుశికసుతకుశాగ్రతోయదిందోరిదమసుకల్పమవేత కార్ముకం మే॥ 63

చందస్సు :- హరిణి. ననమరసలాగః షడ్వైః హయైర్మహా. (6.4-7)

న న మ ర స ల గ

|| | | | | | |
యధధి కరణం ధర్మస్తీ యంతవై వవచాం సినః

(ప్రణీపత్య = విశ్వామిత్రునికి నమస్కరించి. నేపథ్యాభిముఖమ్ = తెరపై పునకు తిరిగి) భోః తపోధనాః = ఓ మునీశ్వరులారా! మా భైష్ట = భయపడకుడి!

రజనీతి :- అమూః = మిమ్ము ముట్టడించుచున్న ఈ, రజనిచరచమూః = రాక్షససేనలను, అపాస్యన్ = పారద్రోలుచు. అయమ్ = ఇదే, రామచంద్రః = రామచంద్రుడను, అహమ్ = నేను, అగతః ఏవ = రానే వచ్చితిని. (అయమయమ్ అని సంధమమున ద్విరుక్తిగా పాఠాంతరము). కుశిక సుత = విశ్వామిత్రునియొక్క, కుశాగ్ర = దర్భకొనయందలి, తోయదిందోః = శాపోదకబిందువునకు, అసుకల్పమ్ = తోబుట్టువుగా (ముఖ్యః స్యాత్ప్రభమః కల్పోఽసుకల్పస్తు తతోఽధవః అమరము). మే = నాయొక్క, ఇదమ్ = ఈ, కార్ముకమ్ = చనుస్సును, అవేత = తెలిసి కొనుడు. దానివలె నిదియును అమోఘమనుట.

తాత్పర్యము :- రాక్షససమూహముచే ముట్టుముట్టబడిన ఓ తపోధనులారా, భయపడకుడి! ఇదే రామచంద్రుడు వచ్చుచున్నాడు. నా ఛనుస్సు విశ్వామిత్రుని శాపోదకబిందువునకు తోబుట్టువు.

సమానములు :- రజనిచరాణాం చమూః. కుశికస్య సుతః. కుశస్య అగ్రమ్. అగ్రే-తోయదిందుః - కుశికసుతస్య కుశాగ్రతోయదిందుః - తస్య.

సంధులు :- చమూః + అమూః + అపాస్యన్. దిందోః + ఇదమ్ - రేఫాదేశవిసర్గ. అపాస్యన్ + అయమ్ - అనునాపికద్విత్య. అగతః + ఏవ - విసర్గతోప.

క్రియ :- ఇవోగతో (యే గత్యర్థకా నైబుద్ధ్యర్థకాః) లోట.పరస్మై.మధ్యమ ఇహ/ఇతత్ - ఇతమ్ - ఇత

(ఇతి ధనురారోపయన్నిష్కాంతః)

లక్షణః :- (సాశంకమాత్మగతమ్) దిష్ట్యా జిత్రేణ ధర్మేణ కౌమారమ
ప్యశూన్యమార్యస్యాసీత్. (నేపథ్యాభిముఖమవలోక్య హర్షం
నాటయన్ ప్రకాశమ్) భగవన్, కౌశిక, పశ్య పురస్తాదార్యే
ధృతధనుషి —

వాయవ్యాశ్రయ్యతికరనిరాలంబనస్తాడకేయః

ప్రాప్తో జీవన్మరణమనుభిర్విప్రముక్తః సుబాహుః ।

చంద్రస్సు :- పుష్పితాగ్ర, అయ్యి నయుగరేఫతో యకారో, యుజి
చ నటౌ జనగశ్చ పుష్పితాగ్రా.

న	న	ర	య	
ఓజని	చరచ	మూరమూ	రసాన్యన్	
న	జ	జ	ర	గ
అయమ	యమాగ	తవివ	రామచం	ద్రః

దిష్ట్యేతి :- (సాశంకమ్ = అశంకతో, ఆత్మగతమ్ = తనతో)

దిష్ట్యా = అదృష్టవశమున (దిష్ట్యేత్యానందనే మతమ్), జిత్రేణ = క్షత్రియోచితమైన,
ధర్మేణ = ధర్మముతో, అర్యన్య = అగ్రజానియొక్క, కౌమారమ్ అపి = బాల్యము
కూడ, అశూన్యమ్ అసీత్ = (అరహితము) సహితమయ్యెను. బాల్యము కూడ
వీరోచితముగా నున్నదనుట.

భగవన్నితి :- (నేపథ్యాభిముఖమ్ = తెరవై పునకు, అవలోక్య =
చూచి, హర్షమ్ = సంతోషమును, నాటయన్ = ఆఖినయించుచు (ప్రకాశముగా) భగ
వన్ = మహాత్మా; కౌశిక = విశ్వామిత్రా; పశ్య = చూడుము; పురస్తాత్ =
ఎట్టవిరుదు, అర్యే = మా అగ్రజుడు, ధృతధనుషి = ధనుస్సు ధరించియుండగా —

వాయువ్యేతి :- వాయవ్యాశ్రయ్యతి = వాయుదేవతాశయగు దివ్యాశ్రయ్యయొక్క
వ్యతికర = సంపర్కమువలన (దెబ్బతో), నిరాలంబనః = నిరాధారుడై — ఎగుర గొట్ట

కృత్తోన్ముక్తా భువి చ కరుణాశ్చర్య వీభత్సహాస
త్రాసక్రోధోత్తరశమ్భుషిభిర్మృశ్యతే తాడకేయమ్ |

64

బడినవాడై. తాటకేయః = మారీచుడు (తాడక కొడుకు). తీవన్ = తీవించియు. మరణమ్ = మరణావస్థను. ప్రాప్తః = బొందెను. ఎగరగొట్టబడుట పొరిపోవుటలు వీరులకు మరణముతో సమానము. సుఖహాః = రెండవవాడు సుఖహుడు. అసుఖః = ప్రాణములతో. విప్రముత్తః = విముక్తుడయ్యెను - ప్రాణములు గోల్పోయెననుట. ఇయమ్ = ఇదే, తాడకా చ = తాటకయు. కృత్తా = నరికివేయబడినదై. ఉన్ముక్తా = నేలకొరిగినదై. కరుణా = ప్రీతయన్న కరుణ. అశ్చర్య = మహారాక్షసి ఎట్లుకూలి పోయినదో అన్న అశ్చర్యము. వీభత్సః = తల తెగుట మున్నగువానివలన వీభత్సము. హాస = మమ్ము భయపెట్టితి విప్పుదేమయితివని హాసము. త్రాస = భయనేమి జరుగునోయన్న భయము. క్రోధ = తగినకాస్తీ జరిగినదన్న క్రోధము - ఇట్టి వివిధ భావములతో. ఉత్తరశమ్ = శబలితమగునట్లు. ఋషిః = మునులలో. దృశ్యతే = చూడబడుచున్నది.

తాత్పర్యము :- వాయవ్యాత్మముతో మారీచు డెగురగొట్టబడెను. సుఖ హుడు నిహతుడయ్యెను. తాటక నేలకొరిగెను. అది చూచిన మునులు కరుణాశ్చర్య వీభత్సాది పలు భావములకు లోనైరి.

సమాసములు :- వాయవ్యాత్మ స్య వ్యతికరః - వ్యతిరేణ నిరాలంబనః కరుణాశ్చర్య వీభత్స హాసత్రాస క్రోధైః ఉత్తరశమ్ యథా భవతి తత్తథా.

సంధులు :- వాయవ్య + అత్మ. కరుణా + అశ్చర్య - సజ్జతదీర్ఘ. నిరాలంబనః + తాడకేయః - సాదేశవిసర్గ. ప్రాప్తః + తీవన్ - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. అసుఖః + విముత్తః. ఋషిః + దృశ్యతే - రేఫాదేశవిసర్గ. కృత్తా + ఉన్ముక్తా. క్రోధ + ఉత్తరశమ్. తాటకా + ఇయమ్ - గుణసంధి.

క్రియ :- దృశ్ (పేక్షతే (కర్మణి) అత్మనే. లభ్. ప్రథమ

దృశ్యతే - దృశ్యతే - దృశ్యతే

చందస్సు :- మందాక్రాంత. మథనతకగగ.

విశ్వామిత్రః :- (విలోక్య) వత్స, లక్ష్మణ. విన్మయేన ప్రమోదేన చ పత
నస్తో వయం న వాచామధీశ్మహే. వత్తవ్యమేవ వా కిమస్తి.
న ఖర్వియ మద్యతనీ వః ప్రతిష్ఠా.

దిక్కులంకష శీర్తిభౌతవియతో నిర్వాణవిరోధ్యతా
స్తే యూయం రమవః ప్రసిద్ధమహసో యైః సోఽపి దేవాధిపః ।
విభ్రాణై రనురాధిరాజ విజయశ్రీదానిదానం ధనుః
పౌలోమీదుచపత్రభంగరచనాచాతుర్యమధ్యాపితః॥

65

వత్సేతి :- (విలోక్య = చూచి) వత్స = నాయనా : లక్ష్మణ = సౌమిత్రీ,
విన్మయేన = అశ్చర్యముతో, ప్రమోదేన = ఆనందముతో, పరవంతః = పరవశులమై,
వయమ్ = యేము, వాచామ్ = వాక్కులకు, న అధీశ్మహే = శక్తులము కాకుం
టమి - నేనేమియు పలుకలేకుంటి ననుట, వత్తవ్యమ్ ఏవ వా = వత్తవ్యము మాత్రము,
కిమస్తి = ఏమున్నది : వః = మీయొక్క, ఇయమ్ = ఈ, ప్రతిష్ఠా = యశస్సు,
అద్యతనీ న కలు = ఈనాటికి కాదుగాదా :

దిగితి :- అనురాధిరాజ = రాక్షసరాజును, విజయ = జయించుట అనునట్టి,
శ్రీదా = శ్రేణి, నిదానమ్ = స్థానమైన, ధనుః = ధనుస్సును, విభ్రాణైః = ధరించు
వారైన, యైః = ఏ రమవంశ్యులచేత, సః = ఆ, దేవాధిపః అపి = దేవేంద్రుడు,
పౌలోమీ = శరీరేవియొక్క, భవ = పక్షాన్తమునందు, పత్రభంగ = మరరికా
పత్రములను, రచనా = రచించుట యందలి, చాతుర్యమ్ = నేర్పును, అధ్యాపితః =
అభ్యసించునట్లు చేయబడినాడో - ఇంద్రకార్యమును రాక్షవులే నిర్వహించుటతో పూర్తి
విశ్రాంతి దొరికి వాసపుడు శృంగర శ్రీదామరాయణుడైనాడనుట - తే = అటువంటి,
యూయమ్ = మీ, రమవః = రమవంశసంజాతులు, దిక్కులంకష = దిశలను
ఓరిసికొనుచున్న, శీర్తి = యశస్సుతో, రౌత = ప్రజ్ఞాశతము గాదెంపబడిన, వియతః =
ఆకాశము కలవారును, నిర్వాణ = సహజసిద్ధమైన, వీర్య = పరాక్రమముతో, ఉద్ధతాః
= అతిశయించువారును, ప్రసిద్ధ = ప్రఖ్యాతిచెక్కిన, మహానః = శేషస్సుకలవారును.
(కాహలము)

లక్షణః :- భగవన్. పశ్య -

అద్య నై శాచరీం నేనామేనాముస్మాదయన్నయమ్ ।

ఆధానం వీరధర్మస్య నిర్మాయ త్వాముపస్థితః॥

66

తాత్పర్యము :- రఘువంశపు కీర్తి దశదిశలకును వ్యాపించినది మీరు సహజసిద్ధమైన పరాక్రమము కలవారు. విఖ్యాతి తెక్కినవారు. దేవతలను రాక్షసుల బారినుండి కాపాడుటకై ధనస్సు నెక్కు పెట్టినవారు. దేవేంద్రునికి శ్రమ తప్పించి సుఖలోలునిగా చేసినవారు. అతడిప్పుడు శరీ కుచకుంభములపై మకరికా పత్రములను లిఖించుటలో నేర్పు సంపాదించుకొనుచున్నాడు.

సమాసములు :- దిశాం కూలంతషా చ సా కీర్తిశ్చ. కీర్త్యా ధౌతం వియత్ యైస్తే, నిర్వ్యాజం చ తద్వీర్యం చ - నిర్వ్యాజవీర్యేణ ఉద్ధతాః ఓఘాః - తద్రాజస్య బహుషు తేనై వాప్రియామ్ అసు సూత్రముచే అపత్యార్థత ప్రత్యయమునకు (అచ్) లోపము. అసురాధిరాజస్య విజయక్రీడా - క్రీడాయాః నిదానమ్. పౌలో మ్యాః కుచౌ - కుచయోః పత్రభంగః చనా - రచనాయాః బాతుర్యమ్. సర్వకూలాభ్ర కరీషేషు కషః (ఖచ్) - కూలంతష.

సంధులు :- వియతః + నిర్వ్యాజ. మహాసః + యై - ఉత్వాదేశ విసర్గ. కీర్య + ఉద్ధతాః - గుణసంధి. ఉద్ధతాః + తే - సాదేశవిసర్గ. సః + అపి - ఉత్వాదేశవిసర్గ. సో + అపి - పూర్వరూప. దిభ్రాజైః + అసుర - రేఫాదేశవిసర్గ. దేవ + అదిప. అసుర + అధి - సవర్ణదీర్ఘ.

అద్యేతి :- భగవన్ = మహాత్మా । పశ్య = చూడుము - అద్య = ఇప్పుడు. నై శాచరీమ్ = రాక్షససంబంధమగు, వినామ్ = ఈ. నేనామ్ = సై న్యమును. ఉస్మాదయన్ = నాశనము (చేయువాడై) చేసినవాడై, వీరధర్మస్య = వీరోచిత కృత్యమునకు. ఆధానమ్ = నిదానమును (నిలయస్థానమును). నిర్మాయ = తననుగా నిర్మించుకొని - వీరధర్మమునకు తాను నిదానమై. అయమ్ = ఇదే రామభద్రుడు. త్వామ్ = నిన్ను. ఉపస్థితః = సమీపించెను

తాత్పర్యము :- నీ అజ్ఞమేరకు సర్వరాక్షససైన్యమును సంహరించి వీర ధర్మమునకు తాను నిలయమై రఘువీరుడు నిన్ను సమీపించుచున్నాడు.

(ప్రవిశ్య) (సప్తై లక్ష్యస్మితమ్)

రామః :- పూషా వసిష్ఠః కుశరాత్మజోఽయం

త్రయస్త ఏతే గురవో రఘూణామ్ ।

మహామునేరస్య గిరా కృతోఽపి

స్త్రైతో వధో మాం న సుభాకరోతి॥ 67

(అశ్రమమవలోక్య)

ప్రత్యాసన్నతుషారదీధితకర్ణశ్చ తమోవల్లరీ

వల్క్యాభిర్భూషామవల్లిభిరమీ నమ్మీలితవ్యంజనాః ।

సంధులు :- ఉత్ + మూలనమ్ - అనునాసికాదేశసంధి. ఉన్మాఠ
యన్ + అయమ్ = అనునాసికస్విత్య. (ప్రత్యాసన్నము)

[ప్రవిశ్య = రామడు ప్రవేశించి]

పూషేతి :- [సప్తై లక్ష్య స్మితమ్ = సిగ్గుతో చిరునవ్వుతో] పూషా =
సూర్యుడు. వసిష్ఠః = వసిష్ఠుడు. అయమ్ = యః. కుశరాత్మజః = విశ్వామిత్రుడు.
ఏతే = యః. త్రయః = మువ్వురును. రఘూణామ్ = రఘువంశ్యులకు. గురవః =
గురువులు. అస్య = యః. మహామునేః = మహర్షియొక్క. గిరా = మాటతో. కృతః
అపి = చేయబడినదే అయినప్పటికిని. స్త్రైణః వధః = స్త్రీహత్య. మామ్ = నన్ను.
న సుభాకరోతి = అనందింపజేయుటలేదు.

తాత్పర్యము :- సూర్యుడు వసిష్ఠుడు విశ్వామిత్రుడు ఈ మువ్వురును
మాకు కులగురువులు. విశ్వామిత్రుని మాటపై స్త్రీ వధను గావించితినిగానీ ఇది నాకు
అనందదాయకము కాదు.

ప్రత్యాసన్నేతి :- [అశ్రమమ్ అవలోక్య = అశ్రమమును చూచి].
ప్రత్యాసన్న = సమీపస్థముగా నిలిపించుచున్న. తుషారదీధితి = పూర్వచంద్రదింబము
యొక్క. కర్ణ = కిరణములచే. శ్చశక్ = నశించిపోవుచున్న. తమోవల్లరీ = చీకటి
తీగలచే. (అతలవంటి చీకటులచే). వల్క్యాః = తెలియబడుచున్నవియు. (కల్పాభిః అని
పాశాంతరము). భూష = యజ్ఞసంబంధమగు. భూష = పొగ అనునట్టి. వల్లిః =
తీగలతో. - యాగగ్నిభూషలతో. నమ్మీలిత = కప్పివేయబడిన. వ్యంజనాః =

శ్వః సంచీవరయిష్యమాణ వటుకవ్యాధూత శుష్యత్వచో
నిద్రాణాతిథయ స్తపోధనగృహః కుర్వన్తి నః కౌతుకమ్॥

(8)

(పురత్రోఽవలోక్య)

ద్వారాదిచిహ్నములు కలవియు. శ్వః = రేపు. సంచీవరయిష్యమాణ = ధరింపబోవుచున్న. వటుక = బ్రహ్మచారులచేత. వ్యాధూత = దులుపబడి. శుష్యత్ = ఎంచుచున్న. త్వచః = పల్కలములు కలవియు. నిద్రాణ = నిద్రించుచున్న అతిథయః = అతిథులు కలవియునై న. అమీ = ఈ. తపోధనగృహః = ఆశ్రమగృహములు. నః = మాకు. కౌతుకమ్ = ఆనందమును. కుర్వన్తి = కల్గించుచున్నవి. (వల్లె తు వ్రతతిర్లతా - అమరము) కాడ్మలము.

తాత్పర్యము :- పరిపూర్ణుడగు చంద్రుడు సన్నిహితుడుగా భాసించుచున్నాడు. చీరటులు తొలగిపోయినను యాగాగ్ని ధామలతలు వ్యాపించి ఆశ్రమగృహముల ద్వారాది చిహ్నములు స్పష్టముగా కన్పించుటలేదు. వటువులు రేపు తాము ధరింపబోవు పల్కలములను చులిపి ఆరవేసికొనియున్నారు. అతిథులు అచ్చటచ్చట నిద్రించియున్నారు. ఇట్టి తపోగృహములు మాకు ఆనందము నిచ్చుచున్నవి.

సమాసములు :- ప్రత్యానన్నకృసౌ తుషాఽదీధితిశ్చ - దీధితేః కరాః - కరైః క్లిశ్యంత్యః తమోవల్లర్యః - వల్లరీణః వల్యాః (జ్ఞేయాః) - తాభిః. మఖ ధామ ఏవ వల్ల-తాభిః. సమ్మిలితాని వ్యంజనాని యేషాం తే. సంచీవరయిష్యమాణాశ్చ తే వటుకాశ్చ - వటుకైః వ్యాధూతాశ్చ తాః శుష్యంత్యశ్చ - వ్యాధూతశుష్యంత్యః త్వచః యేషు తే. నిద్రాణః అతిథిర్యత్ర-తే. తపోధనానాం గృహః.

సంధులు :- ప్రతి + అసన్న. వి + అధూత - యథాదేశ సంధి. వల్యాభిః + మఖ. వల్లరీణః + అమీ - రేపాదేశవిసర్గ. త్వచః + నిద్రాణ-ఉత్తాదేశవిసర్గ. అతిథయః + తపో - సాదేశ విసర్గ.

(పురతః = ముందువై పునకు. అవలోక్య = చూచి)

స్మరణీతి :- మాద్యన్మాద్యత్ = మిక్కిలి ఆనందించుచున్న. చకోర = వెన్నెల పిట్టలయొక్క. విరోచనప్రకర = నేత్రనమూహమునుండి వెల్వడుచున్న.

స్ఫురతి పురతో మాద్యన్మాద్యచ్ఛకోరవిలోచన
ప్రకర కిరణ శ్రేణీ దత్త స్వహస్తమనం మహాః ।
హృదయ లఘు మా ఖాః ప్రేయోదర్శన ప్రతిభూరయం
కువలయదృశామింసురేన్ద్రే సుధాభిరనక్తి నః॥

69

కిరణశ్రేణీ = కాంతిరేఖలచేర. దత్త = అందింపబడిన. స్వహస్త = చేయూతతో. మనమ్ = అతిశయించినదైన. మహాః = వెన్నెల. పురతః = అగ్రభాగమున. స్ఫురతి = ప్రకాశించుచున్నది. కువలయ దృశామ్ = కలువలవంటి కన్నులుగల శ్రీం యొక్క. హృదయ = ఓ తెందమా : లఘు = నెగదొందినదానపు. మా ఖాః = కాకుమా : ప్రేయోదర్శన = ప్రేయిని సందర్శనమునకు. ప్రతిభూః = మధ్యవర్తి యైన (లగ్నకుడు - ప్రతిభూర్లగ్నః పుమాన్)-అయమ్ = ఈ. ఇందుః = చంద్రుడు నః = మా యొక్క. నేత్రే = కన్నులను, సుధాః = అమృతములతో, అనక్తి = తడుపుచున్నాడు.

తాత్పర్యము :- అనందముతో పరవశించిన చకోరముల నేత్రకాంతులతో వెన్నెల అతిశయించుచున్నది. విరహానూల ఓ హృదయమా : భయపడకుము. నీప్రేయిని దర్శనమునకు ఇతర మధ్యవర్తి. నీ ప్రేయినికి గూడ విరహార్తిని పెంచి నీ యొద్దకు రప్పించుననుట. ఈ చంద్రుడు మా నయనములకు అమృతాభిషేకము చేయుచున్నాడు. భావమిది రామ గాంధీర్జమునకు తగిలని కావలయు క్లోకమిది అదిక పాతమని కొందరు భావించిరి.

విశేషములు :- హృదయ లఘుమా మాఖాత్ప్రేయోదృశాం ప్రతిభూరయం కువలయదృశామిందుః - అని పాశాంతరము. ప్రేయోదృశామ్ = ప్రేయినిచూడ గోరుచున్న. కువలయ దృశామ్ = ప్రేయిరాండ్రకు. హృదయలఘుమా = గుండె దిగులు. మాఖాత్ = కాకుండుగాక : హృదయలఘుమాగూ ప్రేయోదర్శనే అని మరి యొక పాతము. హృదయ లఘుత్వముయొక్క. అగూ = అంగీకారముతోనైన. ప్రేయః = ప్రేయినియొక్క. దర్శనే = దర్శనమునందు - తన లఘుత్వమునంగీకరించి ప్రేయినియొద్దకేగి సందర్శించుట యని. సంవిదాగూః ప్రతిజ్ఞానమ్ అని అమరము.

అపిచ—

ఉన్మీలన్తి మృణాలకోమలరుచో రాజీవసంవర్తికా
సంవర్తవ్రత వృత్తయః రతిపయే పీయూషధానోః కరాః ।

సమాసములు :- మాద్యంతశ్చమాద్యంతశ్చ - మాద్యన్మాద్యంతశ్చ
తే చకోరాశ్చ - చకోరాడాం విలోచనప్రసారాః - ప్రసారేషు కిరణశ్రేణయః - శ్రేణీభిః
దత్తమ్ - స్వహస్తస్య ఘనమ్ - దత్తం స్వహస్తఘనమ్ యేన తత్, దత్తేన
స్వహస్తేన ఘనమ్, ప్రేయసః దర్శనమ్ - ప్రేయోదర్శనస్య ప్రతిభూః, కువలయే
ఇవ దృశౌ యాసాం తాః తాసామ్,

సంధులు :- పురతః + మాద్యత్ - ఉత్పాదేశవిసర్గ, మాద్యత్ +
మాద్యత్ - అనునాసికాదేశ, మాద్యత్ + చకోర - కృత్వసంధి, ప్రతిభూః +
అయమ్, ఇందుః + నేత్రే, సుధాభిః + అనర్తి - రేపాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- స్ఫుర స్ఫురదే సంవరదే చ పరిస్మై, లట్, ప్రథమ.

స్ఫురతి - స్ఫురతః - స్ఫురన్తి

అ ఇచ్చా వ్యక్తి శ్లష్టికాంతి గతిషు, పరిస్మై, లట్

(శ్నమ్) ప్రథమ

అనర్తి - అంత్రిః - అంజన్తి

భందస్ఫు :- హరిణి, రసయుగ హయైన్సా మ్రో - స్తో గౌ యదా
హరిణీ తదా,

న న మ ర న (ననమరసలగ)

స్ఫురతి స్ఫురతో మాద్యన్మా ద్యచ్ఛకో రవిరో చన-లగ

అపిచ :- మరియు.

ఉన్మీలన్తితి :- మృణాల = తామరతూడువలె, కోమల రుచి =
మృదువైన ధవళకాంతులు కలవియు, రాజీవః = పద్మములయొక్క, సంవర్తికా =
క్రాంతరేకలను, సంవర్త = (నాకనముచేయుట) ముకుళింపజేయుట అనునట్టి, వ్రత =
నియమమే, వృత్తయః = వృత్తిగా కలవియును ఆయిన, పీయూషధానోః = చంద్రుని

అప్యునైర్ధవశీభవత్సు గిరిషు ఖట్టోఽయమున్మజ్జతా
విశ్వేనేవ తమోమయో నిధిరిపామహ్నాయ ఫేనాయతే॥

70

యొక్క, కరాః = కీరణములు, కతిపయే = కొన్ని, ఉన్మీలన్తి = వికసించుచున్నవి.
ఉన్మైః = కీరణములతో, గిరిషు అపి = పర్వతములును, ధవశీభవత్సు = తెలు పెక్కు
చుండగా, ఉన్మజ్జతా = మునిగిపోవుచున్న విశ్వేన = జగత్తుతో, ఖట్టః ఇవ =
మధింపబడినదో అన్నట్లు, తమోమయః = చీకటి అనునట్టి, అపాంనిధిః = సము
ద్రము, అహ్నాయ = హఠాత్తుగా, ఫేనాయతే = తెలిసురుగులు గ్రక్కుచున్నది.
(ద్రాక్షుటిత్యంజసాహ్నాయ - అమరము.) శార్దూల విక్రీడితము.

తాత్పర్యము :- పద్మదళములను ముకుళింపజేయుట అను ప్రతీతి
పూనిన చంద్రకీరణములు మరికొన్ని వికసించుచున్నవి. పర్వతములు కూడా తెలుబడి
వెన్నెలలో మునిగిపోవుచున్న జగత్తుతో చీకటిసముద్రము సంఘట్టమైనదో అన్నట్లు
తెలిసురుగులు గ్రక్కుచున్నది.

సమాసములు :- మృణాలస్యేవ కోమలా రగ్యేషాం తే, రాజీవానాం
సంవర్తికాః - సంవర్తికానాం సంవర్తః - సంవర్త ఏవ ప్రతమ్ - సంవర్త ప్రతమేవ
వృత్తిర్యేషాం తే.

సంధులు :- ఉత్ + మీలన్తి - ఉత్ + మజ్జతా - అనునాసికా
దేశసంధి. రువః + రాజీవ - తమోమయః + నిధిః - ఉత్తాదేశవిసర్గ. అపి +
ఉన్మైః - యడాదేశ. ఉన్మైః + ధవశ, నిధిః + అపామ్ - రేఫాదేశవిసర్గ.
ఖట్టః + అయమ్ - ఉత్తాదేశ విసర్గ. ఖట్టో + అయమ్ - పూర్వరూప.

క్రియః :- మీల నిమేషణే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ (ఉత్)

మీలతి - మీలతః - మీలన్తి

ఫేన - ఫేనాద్వ అని క్యక్ - ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

ఫేనాయతే - ఫేనాయేతే - ఫేనాయన్తే

అలంకారము :- తమోమయః అపాంనిధిః అనుటతో వ్యస్తరూప
కము, వెన్నెలను ఫేనాయతే అనుట ఉత్త వస్తుత్పేక్ష.

(ననిర్వేదమ్)

ఇందుర్యద్యుదయాద్రిమూర్ధ్ని న భవత్యద్యాపి తన్మా న్మ భూ
న్నాసీరేఽపి తమస్సముచ్చయమమూరున్మూలయన్తి త్విషః ।

అవ్యక్ష్టోర్ముదముద్గిరన్తి కుముదై రామోదయన్తే దిశః

సంప్రత్యార్థ్యమసౌ తు లాంఛనమభివ్యంక్తుం ప్రకాశిష్యతే॥ 71

ఇందురితి :- (ననిర్వేదమ్ = వైరాగ్యభావముతో) ఇందుః = చంద్రుడు, అద్యాపి = ఇప్పటికిని, ఉదయాద్రిమూర్ధ్ని = ఉదయపర్వతశిఖరమున, యది న భవతి = ఉదయించదేని, తత్ = ఇంత ఆ ఉదయించుట, మాన్మభూత్ = జరుగ కుండుగాక, అమూః = ఈ వికసించిన, త్విషః = కాంతులే, నాసీరే అపి = మునుముందుగా (నాసీరోఽగ్రయానే స్యాదగ్రేఽపి - విశ్వః), తమస్సముచ్చయమ్ = చీకటి గుంపులను, ఉన్మూలయన్తి = పారడ్రోలుచున్నవి, అక్ష్టోః = నేత్రములకు, ముదమ్ అపి = ఆనందమును గూడ, ఉద్గిరన్తి = పంచిపెట్టుచున్నవి, కుముదైః = కలువలతో, దిశః = దిక్కులు, ఆమోదయన్తే = పరిమళింపజేయబడుచున్నవి, సంప్రతి తు = ఇంతనిపుడు, అసౌ = ఈ చంద్రుడు, లాంఛనమ్ = తనతళంకమును అభివ్యంక్తుమ్ = ప్రకటించుకొనుటకు, ఉర్ధ్వమ్ = అకాశోర్ధ్వభాగమున, ప్రకా శిష్యతే = ఉదయింపబోవుచున్నాడు, ఇప్పుడింత చంద్రుడుదయించుట - లాంఛన ప్రకటనమునలే యనుట (కార్పూలము)

తాత్పర్యము :- ఇప్పటి వఱకు చంద్రుడుదయించ లేదు, ఇక ఉదయింపక పోయినను ప్రమాదములేదు, ఏలయన చీకటిని తొలగించుట, కన్నులకు ఆనందమును కలిగించుట, కలువతావులను దిశదిశలకు మసలించుట అను కార్యములను చంద్రునిరణ ములే నెరవేర్చుచున్నవి, ఇప్పుడు చంద్రుడుదయించుట తన లాంఛనమును చోకమునకు చూపించుకొనుటలే.

సంధులు :- ఇందుః + యది, అమూః + ఉన్మూలయన్తి, అక్ష్టోః + ముదమ్, కుముదైః + ఆమోదయన్తే - రేఖాదేశవిసర్గ, యది + ఉదయాయ, అపి + అక్ష్టోః, భవతి + అద్య, సంప్రతి + ఉర్ధ్వమ్ - యథాదేశ సంధులు, ఉదయ + అద్రి, అద్య + అపి - నవ్విచ్చి, తత్ + మా, అభూత్ + నాసీరే, ఉత్ + మూలయన్తి - అనునాపికాదేశ, నాసీరే + అపి - పూర్వరూప.

(సహర్షమ్)

కాశ్మీరేణ దిహానమంబరతలం వామద్రువామానన
ద్వైరాజ్యం విదరానమిందుద్భవదాం తిందానమంభక్తిరాః ।
ప్రత్యుద్యత్పురుహూత ప త్తన వదూదత్తార్త దర్పాంతుర
శీటోత్పంగకురంగమైందపమిచం తింబం సముజ్జ్వంభతే॥

72

క్రియ :- టా సత్తాయామ్. పరిష్కృ. లబ్. టబ్. ప్రథమ
భవతి - భవతిః - భవన్తి అశూత్ - అమూలామ్ - అమూలన్.
మూల (టీచ్) రోపణే. పరిష్కృ. లబ్. ప్రథమ (ఉత్)
ఉన్నూలయతి - ఉన్నూలయతః - ఉన్నూలయన్తి
గృ నిగడతే (ళః). పరిష్కృ. లబ్. ప్రథమ (ఉత్)
ఉద్ధిరతి - ఉద్ధిరతః - ఉద్ధిరన్తి
మంద(ట్) హస్తే (సంసర్గే) టిచ్. అత్కనే. లబ్. ప్రథమ (అట్)
అమోచయతే - అమోచయతే - అమోచయన్తే
కాళుట్ డీప్తి. అత్కనే. లబ్. ప్రథమ (ప్ర)
ప్రకాశిష్యతే - ప్రకాశిష్యతే - ప్రకాశిష్యన్తే.

కాశ్మీరేజేతి :- (సహర్షమ్ = అనందముగా) ఆంబరతలమ్ = అకాశ
మును, కాశ్మీరేణ = కుంకుమరీ, దిహానమ్ = వింపునదియు; వామద్రువామ్ =
అందమైన తనొప్పులు కట్టిన శ్రీలక్ష్మికి, అనన = ముఖములతో, ద్వైరాజ్యమ్ =
శత్రుత్వమును, విదరానమ్ = వహించినదియు; ఇందుద్భవదామ్ = చంద్రకాంత
మణులయొక్క, అంభః శిరాః = జలపూర్ణ ములగు శిరసు (నారులను), తిందానమ్ =
వగుల్పునదియు (సరివింపజేయునదనుట); ప్రత్యుద్యత్ = ఎదురుపడ్చుచున్న, పురు
హూత ప త్తనవదూ = అలకాపురీ కాంతలదేత, దత్త = అందీయబడిన, అర్త = విలు
వైన, దర్పాంతుర = కుశాగ్రములదేత, శీట = బలిపిన, ఉత్పంగకురంగమ్ = లాంఛన
మందలి లేడిపిల్ల కలదియైన, ఇదిమ్ = ఈ, ఇందినమ్ = చంద్రసంబంధియగు,
తింబమ్ = మందలము, సముజ్జ్వంభతే = అరిగియుండుచున్నది. (కార్పూరము).

తాత్పర్యము :- చంద్రుడు అకాశమున కుంకుమ కాంతులు వెదజల్లు
చున్నాడు, అందిగత్తెల ముఖములతో రోడిపడిచున్నాడు, చంద్రకాంతమణులను

ఏతాశ్చ—

పౌలోమీకుచకుంభకుంకుమరజః స్వాజన్యజనోద్ధతాః
శీతాంశోర్ద్యుతయః పురందరపురీ సీమ్నాముపస్కుర్వతే ।
ఏతాభిర్లిహతీభిరంధతమసాన్యుద్గ్రీభ్నతీభిర్దిశః
క్షోణీమాస్తృణతీభిరంతరతమం వ్యోమేదమోజాయతే॥

73

ప్రసింపజేయుచున్నాడు. అప్పురసలు అందించిన దర్బాంకురములను తిని చంద్రబింబము లోని హరిణము మదింపుచున్నది.

సమాసములు :- అంబరస్య తలమ్. అననస్య ద్వైరాజ్యమ్. ప్రత్యుద్యంత్యః తాః పురుహూతపత్తనవధ్యః - పదూభిర్వత్తః - అర్హశ్చాసౌ - దర్బాంకురశ్చ దత్తశ్చాసౌ అర్హదర్బాంకురశ్చ - అంకురైః షీబః - ఉత్పంగే విద్యమానః కురంగః - షీబః ఉత్పంగ కురంగః యస్మిన్ తత్.

సంధులు :- ప్రతి ఉద్యత్ - యదాదేశ. దత్త + అర్హ. దర్బ + అంకుర - సవర్ణ షీర్ష్. షీబ + ఉత్పంగ - గుణసంధి. ఉత్ + జృంభతే శ్చుత్త్వసంధి.

క్రియ :- బృహత్ గాత్రవినామే, ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ (నముత్)
జృంభతే - జృంభేతే - జృంభన్తే

పౌలోమీతి:- పౌలోమీ = శరీరేవియొక్క, కుచకుంభ = కుంభముల వంటి కుచములపై నుండు, కుంకుమరజః = కుంకుమ రేణువులయొక్క, స్వాజన్య = (సమాన) కులమునందు. జన్మ = పుట్టుటచే. ఉద్ధతాః = గర్వించినవియగు, శీతాంశోః = చంద్రునియొక్క, ద్యుతయః = కాంతులు, పురందరపురీ సీమ్నామ్ = తూర్పు దిగ్భాగములకు - (పురందరుడు ప్రాగ్దిశాపాలకుడు) ఉపస్కుర్వతే = అలంకరణము చేయుచున్నది. అంధతమసాని = గాఢాంధకారములను, లిహతీః = త్రాగివేయు చున్నవియు, దిశః = తూర్పుమొదలగు దిక్కులను, ఉద్గ్రీభ్నతీః = ప్రకటించుచున్న వియు, (దండ గ్రుచ్చుచున్నవియు) క్షోణీమ్ = భూమిని, అస్తృణతీః = అచ్చా దించుచున్నవియునగు, ఏతాభిః = ఈ చంద్రకాంతులతో, అంతరతమమ్ = మధ్య నున్న, ఇదమ్ = ఈ, వ్యోమ = ఆకాశము, ఓజాయతే = తేజస్వంతమగుచున్నది.

అపిచ—

నై వాయం భగవానువందతి శశీ గహ్వాతిమాత్రీమపి
ద్యామద్యాపి తమస్తు నై రవకులశ్రీ చాటుకారాః కరాః ।

తాత్పర్యము: - శశీదేవి కువకుంభములపై నుండు కుంకుమతో సమా
నముగా రంగులతో ప్రకాశించుచున్న ఈ చంద్రకిరణములు తూర్పుదిక్కును అలంక
రించుచున్నవి. దీపటిని పొంద్రోలుచున్నవి. దిక్కులను స్ఫుటికరించుచున్నవి. నేలను
తప్పివేయుచున్నవి. సగము ఆకాశము మరింతగా ప్రకాశించుచున్నది. (భార్గవము).

సమానములు :- కుచౌ కుంభావిత - పౌలోహ్యః కువకుంభౌ -
కుంభయోః కుంకుమపటః - రజనః స్వాజన్యమ్ - స్వాజన్యే జన్మ - జన్మనా
ఉద్భతాః. శీతాః అంశవః యన్యః సః-తన్యః. పురందరన్యః పురీ - పుర్యాః సీమాని -
తేషామ్.

సంధులు :- జన్మ + ఉద్భతాః. హ్యమ్ + ఇదమ్ - గుణసంధి.
అంశోః + ద్యుతయోః. ఏతాః + రిహతీః + అంధ. గ్రథ్నతీః + దిశః.
అస్తృణతీః + అంతర - రేహితీవిస్త్. తమసాని + ఉత్ = యదాదేశ.
ఉత్ + హతాః - అంత్యోచ్చనంది.

క్రియ :- కుచౌ కుంభౌ (సంపద్యుపేభ్యః కరోతా భూషణే - సుట్)
లట్ ఆత్మనే ప్రథమ.

కురుతే - కుర్వాతే - కుర్వతే

ఓటన్ - (కర్తృత్వజ్జోసరోవశ్య) - ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ

ఓజాయతే - ఓజాయతే - ఓజాయనే

అపిచ :- మరీయ.

నై వేతి :- అయమ్ = ఈ. భగవాన్ = భగవంతుడగు. శశీ = చంద్రుడు.
గహ్వాతిమాత్రమ్ అపి = రెండు శ్రోతముల మాత్రమైనను. ద్యామ్ = ఆకాశమును.
అద్యాపి = ఇప్పటికిని. న ఉదించతి ఏవ = ఆశ్రమించనే లేదు. తు = కానీ.
నై రవకుల = విలువల గమూహము యొక్క. శ్రీ = గోధు. చాటుకారాః = ఆరోక
కర్తృత్వేన. కరాః = చంద్రకిరణములు - కలువలను వికసింపజేయు కిరణములనుట.

మథ్నంతి స్థలసీమ్ని శైలగహనోత్సంగేషు సంరుంధతే
జీవగ్రాహమివ క్వచిత్ క్వచిదపి చ్చాయాసు గృహ్ణాన్తి చ॥ 74

స్థలసీమ్ని = నేలపై పొలిమేరలయందు, తమః = చీకటిని, మథ్నన్తి = విధ్వంసము చేయుచున్నవి. శైల = పర్వతముల యొక్కయు, గహన = అరణ్యములయొక్కయు, ఉత్సంగేషు = మధ్యప్రదేశములయందు, గిరి - వనదుర్గములయందును, సంరుంధతే = (శత్రువైన చీకటిని) అడ్డగించుచున్నవి. క్వచిత్ క్వచిత్ = అచ్చటచ్చట, చాయాసు = నీడలయందు. జీవగ్రాహమ్ ఇవ గృహ్ణాన్తి = మన్దల పట్టుచున్నవి - చీకటులను సజీవముగా బంధించుచున్నవనుట - చెట్లనీడలు బంధించలే నున్నవి. (కార్థూలము)

తాత్పర్యము :- చంద్రుడు అను రాజు రణరంగభూమికి రెండు క్రోశముల దూరమైనను రాలేదు. కానీ అతని భటులవంటి కిరణములు కుముదకులమునకు చాటుకారులై శత్రువులు అను చీకటుల అను నేలపొలిమేరలలోను, శైలవన దుర్గములయందును పట్టి నాశనము చేయుచున్నవి. అచ్చటచ్చట నీడల రూపమున శత్రువులను సజీవముగా బంధించుచున్నవి.

విశేషములు :- సమూలాత్మక జీవేషు హన్ కృష్ణగ్రహః - ణముల్ - జీవగ్రాహమ్. చాటుకారుః - సృశాదేర్వర్ణనే చాటు రాలోకే చాటురిష్యతే - ధరణిః. గమ్యాతిః శ్రీ క్రోశయుగమ్ - అమరము.

సంధులు :- న + ఏవ - వృద్ధి, ఏవ + అయమ్, అద్య + అపి - సవర్ణదీర్ఘ, గో + యాతిః - అవాదేశసంధి (వాంతో యిప్రత్యయే), తమః + తు - సాదేశవిసర్గ, గహన + ఉత్సంగ - గుణసంధి.

క్రియ :- అచ్చు గలిపూజనయోః, పరస్మై, లట్, ప్రథమ (ఉత్)

అంచతి - అంచతః - అంచన్తి

మన్ద విలోదనే (శ్చ) ఉపాదానే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

మత్నాతి - మత్నీతః - మత్నన్తి

రుధిర్లో (శ్చమ్) అవరణే, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

రున్తే - రున్తాతే - రున్తతే.

గ్రహలో (శ్చ) ఉపాదానే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

గృహ్ణాతి - గృహ్ణీతః - గృహ్ణాన్తి

(జ్యోత్స్నాతికయం విభావ్య)

కిం ను ద్వాంతమయో దీప్తిః కతకన్యోదై రివేందోః కరై
రత్యచ్యోదయమదశ్చ వంకమఖిలం ధాయావదేశాదభూత్ ।
కిం వా తత్కరక ర్తరీధిపదతో ని స్తక్షణా దుజ్జ్వలమ్
వ్యోమైవేదమితి స్తతశ్చ పతితాశ్చాయాద్యలేన త్వదమ్ ॥

75

(జ్యోత్స్నాతికయమ్ = వెన్నెలయొక్క సాంద్రతను, విభావ్య = చూచి)

కింన్వితి :- ఏవః = ఈ, ద్వాంతమయోదిః = దీపి నముద్రము, కతక
న్యోదైః ఇవ = ఇందెపు గింజ (గింజము) దీనుకల పంటపై న, ఇందోః = చంద్రుని
యొక్క, కరైః = కిరణములతో, అత్యధ్యః కిమిను = తేరుకొన్నదా ఏమి, (తేరు
కొన్నదికాబోలుననుట), అఖిలమ్ వంకమ్ = మరద యంతయును, ధాయావదేశాత్ =
నీడలమిషమున, అదిః అభూత్ = క్రిందికి వేరుకొన్నది, తత్ = చంద్రునియొక్క,
తర = కిరణములనునట్టి, కర్తరీధిః = క (తు) ర్తరీధితో, అధితః = అన్నివైపుల,
నిస్తక్షణాత్ కిమివా = వెన్నెల వేయించుటచే కాబోలు ఇదమ్ = ఈ, వ్యోమ = ఆకాశము
ఉజ్జ్వలమ్ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్నది, ధాయావలేన = నీడలనునట్టి వంకతో,
త్వదః = (ఏటి చెట్టు) పెరడులే, ఇతస్తతశ్చ = చెల్లాచెదురుగా, పతితాః = పడి
నవి (కాదూలము).

తాత్పర్యము:- ఇది దీపి నముద్రము, ఇందెపు గింజను అరగదీసి
కల్పితతో మరద నీరు తేరుకొన్నట్లు - చంద్రకిరణముల కలయికతో దీపిలు మరద
వలె అట్టడుగునకు చేరుకున్నవి, కిరణములనునట్టి కర్తరీధితో పెరడు ఒత్తివేయబడి
నట్లు ఆకాశము స్వచ్ఛముగా నున్నది, చెల్లాచెదురుగా పడిన ఆ పెరడులవలె నీడలు
కన్పించుచున్నవి.

సమాసములు :- ద్వాంతమేవ పయోదిః - కతకన్యోదైః, కరాః ఏవ
కర్తరీధిః - కాః

సంధులు :- క్తైః + ఇవ, కరైః + అతి, కర్తరీధిః + అధితః
తేపాదేశవిసర్గ, ఇవ + ఇందోః, ఏవ + ఇదమ్ - గుణ, అతి + అచ్యః - యణ

(పరిక్రమ్య పార్శ్వతోఽవలోక్య)

దళవితతిభృతాం తలే తరూణామిహ తిలతండులితం మృగాఽకరోచిః॥

మదచపలచకోరచంచుకోటి కబళన తుచ్ఛగువాంతరాంతరాభూత్ ॥ 76

దేశ. అచ్చః + అయమ్, అధః + నిస్తక్షదాత్ - ఉత్పాదేశ విసర్గ. అచ్చో + అయమ్ - పూర్వరూప. అధః + చ, ఇతః + తః + చ, పతితః + ఛాయా - శషసాదేశ విసర్గ. వ్యోమ + ఏవ - పృథ్వి. ఛాయా + ఛలేన - తుగాగమ.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, పరి క్రియ, లుక్, ప్రథమ

అభూత్ - అభూలామ్ - అభూవన్.

అలంకారము :- ద్వాంతపయోధిః, కరచిత్తరీః అనుచోట్ల రూపకము, కతక ఖీదైః ఇందోః కరైః - వ్యస్తరూపకము. నిస్తక్షదాత్ అనునది హేతూత్పేక్ష ఛాయాఛలేన త్వచః, ఛాయాపదేహాత్ పంథిమ్ అనుచోట్ల కైతవాపహ్నుతి. ఇట్లందు అలంకార సంస్పృష్టి - తిలతండులవత్సంస్పృష్టి.

(పరిక్రమ్య = ముందునకు నడిచి. పార్శ్వతః అవలోక్య = వ్రక్కటమచి)

దశేతి :- దళవితతిభృతామ్ = అకుల సమూహమును ధరించియున్న. తరూణామ్ = చెట్టులయొక్క - పెద్దపెద్ద అకులు ఎక్కువగా నున్న చెట్లు - తలే = క్రింది భాగమున - నేలపై, ఇహ = ఇచ్చట. మృగాఽకరోచిః = వెన్నెల, తిల తండులితమ్ = తిలతండులములు కలిసి అరటోసినట్లున్నది మదచపల=అనందముతో చిరిపివైన, చకోర = వెన్నెల పిట్టలయొక్క, చంచుకోటి = ముక్కుల అగ్రభాగము లచేనైన, కబళన = కొరికివేయుటలతో, తుచ్ఛమ్ ఇవ = భుక్త పరిష్కమువలె, అంత రాంతరా = అచ్చటచ్చట, అభూత్ = అయ్యెను.

తాత్పర్యము :- అకుల సందులనుండి నేలకు జారిన వెన్నెల తిల తండుల న్యాయముగా నున్నది. నీడలుపడ్డచోట్లు చకోరములు వెన్నెలను తినివేయగా నేర్పడ్డ వెల్తులవలె నుండెను.

సమాసములు :- దళానాం వితతిః - వితతిం విభ్రీతి - తేషామ్. మదేన చపలాః-చపలాశ్చ తే చకోరాః - చకోరాణాం చంచుకోట్యః - కోటిః కబళ నమ్ - కబళనేన తుచ్ఛమ్.

(విభావ్య చ)

త్రిభువన త మోలుంటాకీనామహో మిహిర త్విషా
మభివిధిరసౌ కోకశ్రేణీమనన్యవశిష్యతే ।

క్షుధమపి తమః కోపాదంతః ప్రవిశ్య వినిఘ్నతః
శశధరకరానచ్చిన్నాగ్రాంశ్చరన్తి చకోరకాః॥

77

అలంకారము :- ఉత్ప్రేక్ష. తిలతండులితమ్ అనుట ఉత్తవస్తూత్ప్రేక్ష
అచ్చటచ్చట ఖత్తపరిశిష్టమే యన్నట్లు వెన్నెల యున్నదనుటయునట్టిద.

చందన్ము :- పుష్పితాగ్రా వృత్తము. అయుడి నయుగరేఫతో యకారో
యుడి చ నహౌ ఇతిగాళ్ళ పుష్పితాగ్రా

త్రిభువనేతి :- (విభావ్య చ = పరికించిచూచి) త్రిభువన = ముల్లోకముల
యొక్క, తమః = చీకటిని, యంటాకీనామ్ = పొగొట్టునట్లైన, మిహిరత్విషామ్ =
సూర్యకాంతులను, అసౌ = ఇది, అభివిధిః = అవది అన్నట్లుగా, కోకశ్రేణీ = చక్ర
వాకములయొక్క, మనసి = హృదయమునందు అహోః, అవశిష్యతే = రీనమగు
చున్నది. సూర్యతాపము విరహతాపముగా చక్రవాకముల గుండెలలోనికి ప్రవేశించిన
దనుట, కోపాత్ = కోషముతో, అంతః = లోనికి, ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి, తమః =
చీకటిని, క్షుధమ్ అపి = ఆకలిని, వినిఘ్నతః = పొగొట్టుచున్నవియు, అచ్చిన్నాగ్రాన్ =
తెగిపోని అగ్రభాగములు కలవియునైన, శశధరకరాన్ = చంద్రకిరణములను,
చకోరకాః = వెన్నెల పిట్టలు, చరన్తి = భుజించుచున్నవి.

తాత్పర్యము :- ముల్లోకముల చీకటులను పారద్రోలునట్టి సూర్యకిరణ
ములు చక్రవాకముల గుండెలలోనికి విరహాగ్నిగా ప్రవేశించుచున్నవి. చీకటిని - తమ
ఆకలిని పొగొట్టునట్టి చంద్రకిరణములను చకోరములు భుజించుచున్నవి.

సమూసములు :- శ్రయాశాం భవనానాం సమాహారః - త్రిభువనస్య
తమః - తమః, యంటాకీన్యః - తాసామ్, మిహిరస్య త్విషః - తాసామ్, కోకానాం శ్రేణీ-
శ్రేణ్యాః మనః - తస్మిన్, ధరతీతి ధరః - శశస్య ధరః - శశధరస్య కరాః - తాన్.

సంధులు :- అభివిధిః + అసౌ - రేఫాదేశవిసర్గ, మనసి + అవశిష్యతే
యదాదేశ, అగ్రాన్ + చరన్తి - తాంస్తాన్సంధి.

అపి చేదానీమ్—

తథా పౌరస్త్వాయాం దిశి కుముదకేదార కళికా
 కపాటమ్మీమిందుః కిరణలహరీముల్ల లయతి ।
 సమంతాదున్మీలద్వహశజలబిందు స్తబకినో
 యథా పుంజాయ న్తే ప్రతిగుడకమేదాంతమణయః॥

78

క్రియ :- శిష అనర్పవయోగే (కర్మణి) ఆత్మనే. లబ్. ప్రథమ

అవ శిష్యతే - అవశిష్యతే - అవశిష్యంతే

చర భక్షణే. పరస్మై. లబ్. ప్రథమ

చరతి - చరతః - చరన్తి

చందస్సు :- హరిణి నసమరసలాగః శద్వేదైః హస్తైః హరిణీమతా

న స మ ర స లగ

త్రిభువ	నతమో	లుంటాశీ	నానుహో	మిహిర	త్విషేమ్

అపిచేతి :- అపిచ = మరియు, ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు—

తథేతి :- పౌరస్త్వాయామ్ దిశి = ముందున్న దిక్కునందు (తూర్పున)
 ఇందుః = చంద్రుడు, కుముదకేదార = కలువల పొలమునందలి, కళికా = మొగ్గల
 యొక్క, కపాటమ్మీమ్ = తలుపులను తెరిపించునదైన, కిరణలహరీమ్ = కాంతికాల
 మును, తథా = అట్లు ఉల్లలయతి = ప్రసరింపజేయుచున్నాడు. ప్రతిగుడకమ్ = ప్రతి
 కుట్టిమమునందును (గుడకో గోళకే హస్తే సన్నాహేషవికారయోః. గోళకో విధవా
 పుత్రే జారేఽచ్చమణికే కులే - విశ్వః) ఏడాంతమణయః = చంద్రకాంతమణులు.
 సమంతాత్ = పరిపూర్ణ ముగా. ఉన్మీలత్ = ధాసిండుచున్నవై. బహశ = అతిశయిం
 చిన, జలబిందు స్త బకినః = నీటి బిందువుల సమూహముకలవై. పుంజాయ న్తే =
 పుంజీభవించుచున్నవి - బిందువులు ప్రవించి ప్రవాహముగట్టుచున్న వనుట. (హరిణీ
 వృత్తము)

(పరిక్రామన్నార్థ్యమవరోక్య)

తరుణతమాలకోమల మరీమనమేతదయం

కలయతి చంద్రమాః కిల కళంకమితి బ్రువతే ।

తదన్యతమేవ నిర్దయవిధుంతుద దంతపద

వ్రణవివరోపదర్శితమిదం హి విభాతి నభః॥

79

తాత్పర్యము :- తూర్పుదిక్కున చంద్రకిరణములు కలువలను వికసింప జేయుచున్నవి. చంద్రకాంతములు నవించుచు నీటి బిందువులు క్రమక్రమముగా ప్రవాహములు కట్టుచున్నవి.

సమాసములు :- కుముదానాం కేదారః - కేదారే కళికాః - కళికానాం కపాటమ్ - కపాటం హంతితి - తామ్, కిరణానాం లహరీ - తామ్ సమంతా దున్మీ లంతశ్చ బహళాశ్చ తే జలసిందవః - విందుః స్తబకినః. గుడికాం గుడికాం వ్రతి - వ్రతిగుడకమ్.

సంధులు:- ఉత్ + లలయతి - లాడేశసంధి ఉత్ + మీలత్ - అనునాసికా దేశ. స్తబకినః + యథా - ఉత్తాడేశవిసర్గ.

క్రియ :- లల కపాయామ్ (చురవిణిచ్) లట్, పరస్మై, ప్రథమ

లలయతి - లలయతః - లలయన్తి

పుంజనదాచరన్తి (కర్తుః క్యచ్) ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

పుంజాయతే - పుంజాయతే - పుంజాయన్తే

(పరిక్రామన్ = ముందునకు నడుచుచు, ఉర్ధ్వమ్ అవరోక్య = మిన్నుజూచి)

ప్రబోధితి :- తరుణతమాల = లేత కాటుక చెట్టు (కాపింఛము) ఆకువలె కోమల = సుకుమారమైన, మరీమనమ్ = నల్లదనమును, ఏతత్ = దీనిని, అయమ్ = ఈ, చంద్రమాః = చంద్రుడు, కలయతి = ధరించుచున్నాడు. (కలివలీ కామదేనూ) కళంకమ్ ఇతి = కళంకము అని, బ్రువతే కిల = చెప్పుచున్నారు గదా : తత్ = ఆ చెప్పుట, అన్యతమ్ ఏవ = అసత్యమే, నిర్దయ = దయలేనివాడగు, విధుంతుద = రాహువుయొక్క, దంతపద = పలువదునతో నేర్పడిన, వ్రణ = గాయములచేనైన.

కించ—

రుచిభిరభితష్టంకోత్క్రితైరివ త్రసరేణుభిః

యదుదుభిరపిచ్ఛేదైః స్థూలైరివ త్రియతే నభః ।

వివర = రంధ్రముల నుండి. ఉపదర్శితమ్ = కన్పించుచు. ఇదిమ్ = ఇదే. నభః = ఆకాశము. విభాతి హి = ఒప్పుచున్నది సుమా ।

తాత్పర్యము :- కాటుక చెట్టు లేత అడువలె కోమలమై బంధునిలో నల్లగానున్న ఆ మచ్చను కళంకమందురు. కానీ అది అశత్యము. గ్రహణమునాడు రాహువు కాటువేయగా ఏర్పడిన గాయముల నుండి వెనుకతట్టు ఆకాశము అట్లు కన్పించు చున్నది.

సమాసములు :- తరుణశ్చాసౌ తమాలశ్చ-తరణ తమాలవత్ కోమలం చ తన్మరీమసం చ. నిర్దయశ్చాసౌ విభుంతుదశ్చ - విభుంతుదశ్య దంతవదేన కృతః ప్రణవివరః - వివరేణ ఉపదర్శితమ్.

క్రియ :- బ్రూజ్ వ్యక్తాయాం వాచి. అత్మనే. లట్. ప్రథమ.

బ్రూతే - బ్రూవాతే - బ్రూవతే

భా దీప్తా. పరస్మై. లట్. ప్రథమ (వి)

భాతి - భాతః - భాన్తి

అలంకారము :- కళంకత్వమునిషేధింపబడి ప్రణవివరోపదర్శితాకాశత్వమారోపింపబడినది. కావున ఇది శుద్ధావహృతి. శుద్ధావహృతి రన్యత్రారోపార్థో ధర్మ నిహ్నాపః.

చందస్సు :- కోకిలకము. హయముతుసాగరై ర్యతియుతం యది కోకిలమ్ - న జ భ జ జ లగ.

న జ భ జ జ లగ

|| | | | | |
తరుణ తమాల కోమల మరీమ సమేత దయమ్

రుచిభిరితి :- కించ = మరియు - ఉంకోత్క్రితైః = చిరిచే వెదజల్లబడిన వగు. త్రసరేణుభిః ఇవ = చిన్న అణువులతోవలె. రుచిభిః = కాంతులతోను. (త్రసరేణువుల నంటి కాంతులతో) స్థూలైః = కొంచెము పెద్దవియగు. ఛేదైః ఇవ =

ప్రకృతిమలినో భాస్వద్బింబోన్మృజాకృతకర్మణ

స్తదయమపి హి త్వష్టః కుందే భవిష్యతి చంద్రమాః॥

80

తునియలతోవలె. ఉడుః = నక్షత్రములతోను. అభితః = అన్నివైపుల. నభః = అకాశము. త్రియతే = పూరింపబడుచున్నది. (తునియలవంటి నక్షత్రములతో). తత్ = అందుచేత. అయమ్ = ఈ. ప్రకృతి మలినః = సహజముగా మలిన విశిష్టుడగు. చంద్రమాః = చంద్రుడు. భాస్వద్బింబ = సూర్యబింబముయొక్క. ఉన్మృజా = తరిణిపట్టుట యందు. కృతకర్మణః = నేర్పరియగు. త్వష్టః = విశ్వకర్మయొక్క. కుందే = తరిణిపై. భవిష్యతి హి = తప్పక నిల్చును. సూర్య బింబమును చిత్రక వట్టిన పిదప విశ్వకర్మ ఇచ్చుచు చంద్రబింబమును తరిణి పట్టుచున్నాడనుట. (హరిణీ వృత్తము)

తాత్పర్యము :- విశ్వకర్మ చంద్రబింబము నందలి మాలిన్యమును పోగొట్టుటకై తరిణిపట్టుచున్నాడు. ఉలి యొరికిడితో లేచిన ధూళివలె చంద్రకాంతి. చిలు తునుకలవలె నక్షత్రములు నున్నవి. (పెన్నెల కాదు చంద్రధూళి అనియు. లారకలు కాపు జాబిల్లి తునుకలనియు భావము) ఉత్ప్రేక్షలంకారము.

సమాసములు :- బంకేన ఉత్కిర్ణః - తైః. భాస్వతః బింబః - బింబస్య ఉన్మృజా - ఉన్మృజాయాం కృతకర్మా - తస్య.

సంధులు :- రుచిః + అభితః. ఉత్కిర్ణైః + ఇవ. త్రనరేణుభిః + యది. ఉడుః + అపి ప్లుతైః + ఇవ - రేషాదేశవిసర్గ. అభితః + బంక - షాదేశవిసర్గ. బంక + ఉత్కిర్ణ. బింబ + ఉన్మృజా - గుణసంధి. అపి + చేదైః - తుగాగమ. మలినః + భాస్వత్ - ఉత్తాదేశవిసర్గ. తత్ + మృజా - అనునాసికాదేశ కర్మణః + తత్ - సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- కృచ్ఛో భరణీ (కర్మణీ) అత్మనే. లట్. ప్రథమ

త్రియతే - త్రియతే - త్రియనే

టా సత్తాయామ్. సరస్యై. లృట్. ప్రథమ

భవిష్యతి - భవిష్యతః - భవిష్యన్తి

లక్షణః :- (సర్వతోఽవలోక్య)

భూయస్తరాణి యదమూని తమస్విసీషు
జ్యోత్స్నిషు చ ప్రవిరళాని తతః ప్రతీమః ।
సంధ్యానలేన భృశమంబరమూషికాయా
మావర్తితైరుడుభిరేవ భృతోఽయమిందుః॥

81

(విహస్య చ) హంత. యథాధర్మ మేతత్ —

భూయస్తరాణీతి :- (సర్వతః=అన్నివైపులకును, అవలోక్య=చూచి) తమస్విసీషు = చీకటిరాత్రులయందు, అమూని = ఈ నక్షత్రములు, భూయస్తరాణి యత్ = అధికముగా నుండుటచేతను, జ్యోత్స్నిషు = వెన్నెల రాత్రులయందు, ప్రవిరళాని = మిక్కిలి పలువగా నుండుట చేతను, తతః = అందుచేత, (ఇట్లు భావించుచున్నాము) - సంధ్యానలేన = సంధ్యాగ్నితో, అంబరమూషికాయామ్ = ఆకాశమును మూసయందు (నై జసావర్తనీ మూషా - అమరము) భృశమ్ = మిక్కిలి, ఆవర్తితైః = కరిగింపబడిన, ఉడుభిః ఏవ = తారకలతోనే, అయమ్=ఈ, ఇందుః = చంద్రుడు, భృతః=(పూరింపబడెను) నింపబడెను - ఇతి=అని, ప్రతీమః= భావించుచున్నాము. (వసంతశిలక)

తాత్పర్యము :- చీకటిరేలు తారకలు అధికముగా కనిపించుటయు, వెన్నెల రేలు పల్కుగా కనిపించుటయు చూడగా - తారకలను సంధ్యాగ్నితో ఆకాశము అను మూసలో కరిగించి చందమామను నింపిరని భావించుచున్నాము. ఉత్పేక్ష.

సంధులు :- ఆవర్తితైః + ఉడుభిః + ఏవ - రేఫాదేశవిసర్గసంధులు, భృతః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - భృతో + అయమ్ - పూర్వరూప.

క్రియ :- ఇచ్ఛగతో, పరస్మై, లట్, ఉత్తమ (ప్రతి)

ఏమి - ఇవః - ఇమః

హస్తేతి :- (విహస్య చ = నవ్వి) హస్త=చూచో, (హంత హస్తేచ వేదే చ - అమరము), ఏతత్ = ఇది, యథాధర్మమ్ = ధర్మబద్ధముగానే ఉన్నది - (ధర్మమనతిక్రమ్య - యథాధర్మమ్)

యత్ప్రియాషమయాఖమాలిని తమఃస్తోమావలీధాయుషాం
నేత్రాణామపమృత్యుహారిణి పురః సూర్యోధ ఏవాతిథౌ ।
అంతోజాని పరాంచి తన్నిజమఘం దత్త్వేవ తేభ్యస్తతో
గౌరాంగీవదనోపమాసుకృతమాదత్తే పతిర్యజ్వనామ్ ॥

82

యదితి :- తమః స్తోమ = పెనుచీకటిచే, అవలీధ = సమాప్తిపొందబడిన, ఆయుషామ్ = చైతన్యము కల్గిన, నేత్రాణామ్ = కన్నులకు, అపమృత్యు = అకాల మృత్యువును (చైతన్య రాహిత్యమును) హారిణి = పోగొట్టువాడు - కన్నులకు దర్శన శక్తిని అనుగ్రహించువాడై, ప్రియాషమయాఖమాలిని = అమృతకిరణుడు (కావుననే అపమృత్యుహారి) పురః = ఎట్టుఎదుట, సూర్యోధే ఏవ = సాయంసంధ్యయందే, అతిథౌ = అతిథియై రాగా, అంతోజాని = పద్మములు, పరాంచి = పరాజ్ఞాములై నవి, తత్ = అందుచేత, నిజమ్ = తనదైన, అఘమ్ = పాపమును, దత్త్వా = పద్మములకు సంక్రమింపజేసి, తతః = అటుపైని, తేభ్యః = ఆ పద్మములనుండి, యజ్వనామ్ పతిః = ద్విజరాజు (బ్రాహ్మణులకు ప్రభువు), గౌరాంగీ = ఉత్తమ ప్రీతి యొక్క, వదన = ముఖముతో, ఉపమా = సమానత్వమునునట్టి, సుకృతమ్ = పుణ్యమును, ఆదత్తే = స్వీకరించుచున్నాడు.

తాత్పర్యము :- సూర్యాస్తమయము కాగా చంద్రుడు అతిథివలె ఉదయించెను. పద్మములు ముఖములను ముడుచుకొన్నవి. సాయంసంధ్యలో వచ్చిన అతిథిని గౌరవింపకపోవుట మహాపదారము. ఆ అతిథి తన పాపమును పద్మములకంటగట్టి పద్మముల సుకృతమును (వదనోపమానత్వము) తాను స్వీకరించెను. అతిథిని గౌరవింపకపోయినచో అతిథిపాపము గృహస్థునకును గృహస్థుని పుణ్యము ఆ అతిథికిని సంక్రమించునని ధర్మశాస్త్రము. సాయం సమయమునందిది ఎన్నిదిరెట్లు ఎక్కువయట - అతిథిర్యస్య భగ్నో గృహాత్పతినివర్తతే స తస్య దుష్కృతం దత్త్వా పుణ్యమదాయ గచ్ఛతి. అతిథౌ విముఖే ప్రోక్తం గతే యత్పాతకం నృణామ్ తదేవాష్టగుణం ప్రోక్తం సూర్యోధే విముఖే గతే ॥

సమానములు :- ప్రియాషమయాః మయాఖాః - మయాఖానాం మాలా అన్య అస్తీతి - తస్మిన్. తమనః - స్తోమేన అవలీధ మాయుర్యేషామ్ - తేషామ్.

విశ్వామిత్రః :- (సర్వతోఽపరోక్య, సస్మితమ్) అహహ, నామధేయ
మాత్ర మాధుర్యాదపరమార్థదృశ్యానో విప్రలభ్యస్తే. తథా
హి —

స్మేరా దిశః కుముదముద్బిదురం పిబన్తి
జ్యోత్స్నాకరంభ ముదరంభరయశ్చకోరాః ।
అః కీదృగత్రిమునిలోచనదూషికాయాం
పీయూషదీధితిరితిప్రథితోఽసురాగః॥

83

అవమృత్యుం హరతి తచ్ఛీలమస్య - హరీ - తస్మిన్, గౌరాంగ్యాః వదనమ్ - వదనేన
ఉపమా - ఉపమా ఏవ సుకృతమ్.

సంధులు :- సూర్యోదే + ఏవ - అయవాదేశ - సూర్యోదయే + ఏవ - యవ
లోపసంధి. స్తోమ + అసరీథ + ఆయుషామ్. ఏవ + అతిథౌ - నవర్హదీర్ఘ. తత్ + నిజమ్.
అనునాసికాదేశ, దత్త్వా + ఇవ, వదన + ఉపమా - గుణసంధి. తేభ్యః + తతః -
సాదేశవిసర్గ. తతః + గౌర - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. పతిః + యజ్ఞనామ్ - రేఫాదేశవిసర్గ.
క్రియ :- దుదాజ్ఞదానే. ఆత్మనే. లబ్, ప్రథమ (అబ్)

దత్తే - దదాతే - దదతే

అహహేతి :- (సర్వతః = అన్నివైపులకును, అనరోక్య = చూచి, సస్మి
తమ్ = చిఱునవ్వుతో) అహహ! నామధేయమాత్ర మాధుర్యాత్ = నామధేయము
నందు మాత్రమే ఉన్న మధురిమ వలన, అపరమార్థదృశ్యానః = పరమార్థమును
గ్రహింపలేనివారు, విప్రలభ్యస్తే = మోసగింపబడుచున్నారు. తథాహి = అంతేకదా!.

స్మేరాజ్ఞితి :- దిశః = దిక్కులు, స్మేరాః = సహజముగనే వికాస
శీలములు - కాంతిమంతములనుట. కుముదమ్ = కలువ, ఉద్బిదురమ్ = సహజముగనే
వికసించునది. ఉదరంభరయః = పొట్టకూటివగు, చకోరాః = వెన్నెల పులుగులు,
జ్యోత్స్నా కరంభమ్ = వెన్నెల యనునట్టి పెరుగువంటను, పిబన్తి = త్రాగుచున్నవి -
ఇవియన్నియు చంద్రునితో పనిలేకుండ సహజముగనే జరుగునవనుట. అః = అహో!,
అత్రిముని = అత్రిమహర్షియొక్క, లోచన దూషికాయామ్ = కంటిలో పుసివంటి
వాడైన చంద్రునిపట్ల (దూషికానేత్ర యోర్మలమ్ - అమరము). పీయూష దీధితిః

(రామం చ దృష్ట్వా సహర్షస్మితమ్) కథమయం కుమారాంక విజయ ప్రత్యాగతోఽపి తాదకా నిగ్రహేణ హ్రీణీయమాణః సహసా నోప తిష్ఠతే వత్సః. (లక్ష్మణం ప్రతి) వత్స. సౌమిత్రే. అస్మాకమనేన వృత్తాంతేన ప్రదోషలక్ష్మీరియ మనూద్యతే. పశ్య —

ఇతి = అమృతకిరణుడు అని. ప్రథితః = ప్రసిద్ధికెక్కిన. అనురాగః = ప్రేమ. కీర్త్య = ఎట్టిది.

తాత్పర్యము :- దిగ్వికాసమునకుగాని కుముద వికసనమునకుగాని చకోర పారణమునకుగాని చంద్రునితో పనిలేదు. అవి ప్రకృతి సిద్ధములు. కాగా అత్తి కంటి పుసివంటివాడైన ఈ చందమామకు అమృత కిరణుడని ప్రసిద్ధివచ్చుట ఇదెక్కడిది చెప్పమా :

విశేషములు :- ఉదరంభరయః - ఫలేగ్రహి రాత్మంభరిశ్చ అను సూత్ర ముచే ఆత్మంభరిః నిపతితము. చకారముతో కుక్షింభరిః ఉదరంభరిః ఇత్యాదులు గ్రాహ్యములు. అను క్తినముచ్చయార్థశ్చకారః. కుక్షింభరిరుదరంభరిరిత్యాదావపి శిష్ట ప్రయోగాదవగంతవ్యః. (కరంభో దధిన క్తవః - అమరము) వసంతతిలకము.

సంధులు :- స్మేరాః + దిశః - విసర్గలోప. భరయః + చకోరాః - కాదేశవిసర్గ. దీధిఅః + ఇతి - రేఫాదేశవిసర్గ. ప్రథితః + అనురాగః - ఉత్వాదేశ విసర్గ - ప్రథితో + అనురాగః - పూర్వరూపసంది.

కథమితి :- (రామం = రాముని, దృష్ట్వా = చూచి, సహర్షస్మితమ్ = ఆనందముతో చిఱునవ్వుతో) కథమ్ = ఏట్లా : కుమారాంక = తొలియధ్యమునందలి (కన్నెకలను), విజయ = జయముతో, ప్రత్యాగతః అపి = తిరిగివచ్చినవాడయ్యును, అయమ్ = ఈ, వత్సః = చిరంజీవి, తాదకానిగ్రహేన = తాటకను సంహరించుటతో (ప్రీవధ), హ్రీణీయమాణః = సిగ్గుపడుచున్నవాడై, న ఉపతిష్ఠతే = నన్ను సమీపించుటలేదు (లక్ష్మణం ప్రతి = సౌమిత్రితో) వత్స = బిడ్డా : సౌమిత్రే = లక్ష్మణా : అస్మాకమ్ = మనయొక్క, అనేన = ఈ, వృత్తాంతేన = కథతో, ఇయమ్ = ఈ, ప్రదోషలక్ష్మీః = సాయంకాలభోభ, అనూద్యతే = సంచించుచున్నది - మన కథ నీ సంధ్య అనువదించుచున్నదనుట, పశ్య = చూడుము—

నిశాచరాణాం తమసాం నిహంతా పురోఽయముద్గచ్ఛతి రామచంద్రః ।
అథోల్లసద్భిర్నయన్తై ర్యునీనామయం కుముద్వానజని ప్రదేశః॥ 84

రామః :- (విభావ్య)

మదయతి యదుత్పన్నో దుగ్ధాంబుధేరయమంబుచీ
న్నయతి నయనా దత్రేర్జాతో ముదం నయనాని చ ।

నిశాచరాణామ్ :- నిశాచరాణామ్ = రాక్షసులకు (రాత్రి విజృంభించు నట్టి) తమసామ్ = చీకటులకు, నిహంతా = సంహరించుట, అయమ్ = ఇతడే, రామ చంద్రః = రాముడను చంద్రుడు, పురః = ఎట్టువెదుట, ఉద్గచ్ఛతి = ఉదయించు చున్నాడు. అథ = అంతట, ఉల్లసద్భిః = అనందపరవశములై వికపించుచున్న, మునీనామ్ = ఈ ఆశ్రమవాసులయొక్క, నయన్తైః = కన్నులతో, అయమ్ = ఈ, ప్రదేశః = ఆశ్రమప్రదేశము, కుముద్వాన్ = కలువలు కలిదిగా (కలువల కాలనుగా) అజని = అయ్యెను.

తాత్పర్యము :- చీకట్లను పారద్రోలు చంద్రు డుదయించుచున్నాడు. అది రాక్షసులను పారద్రోలి వచ్చుచున్న శ్రీరామునికి అనుకరణము. కలువలు వికపించు చున్నవి. అది ముని నయనపద్మముల వికాసమునకు అనుసరణము. ఇట్లు ప్రకృతి మన పనిని అనువదించుచున్నది.

అలంకారము :- రామచంద్రుడనునట్టి రామచంద్రుడు-శ్లోకరూపకము నిశాచరులు - చీకటులు, నయనములు - కుముదములు - వ్యస్తరూపకము.

చందన్ను :- ఉపేంద్రవజ్ర, ఉపేంద్రవజ్రా జితకాంతకోగ.

జ	త	జ	గగ
నిశాచ	రాణాంత	మసాంని	హంతా

క్రియ :- జనిత్ ప్రాదుర్భావే, ఆత్మనే, ఇత్, ప్రథమ

అజని/అజనిష్ఠ - అజనిషాణామ్ - అజనిషత్

మదయతీతి :- (విభావ్య = సాలోచనగా) దుగ్ధాంబుధేః = కీర సముద్రమునుండి, యత్ ఉత్పన్నః = సంభవించినవాడగుటచేత, అయమ్ = ఈ, సోమః =

తదఖిల సురశ్రేణీసాధారణప్రణయా శనీ
సహచరచరుస్థానీ సోమః సమంజసమీహతే॥

85

చంద్రుడు. అంబుధీన్ = సముద్రములను, మదయతి = వెల్లివిరియించుచున్నాడు. (పుత్రధర్మమగుట సమంజసమే) అత్రేః = అత్ర మహర్షియొక్క. నయనాత్ = నేత్రము నుండి. జాతః = పుట్టినవాడగుటచే. నయనాని = లోతులందరి కన్నులకును. ముదమ్ = ఆనందమును, నయతి = కూర్చున్నాడు—ఇదియు సహేతుకమే. అఖిల సురశ్రేణీ = సకల దేవతా సమూహమునకును. సాధారణ = సమానమగు, ప్రణయా = కోరిక కలదియు — సకల దేవతలను కోరుకొనునదనుట, శనీసహచర = దేవేంద్రునికి, చరు స్థానీ = హవ్యధాండమువంటిదియునై, సోమః = సోమలత, సమంజసమీ ఈహతే = యుక్తముగనే ప్రవర్తించుచున్నది.

తాత్పర్యము :- సోమః సోమలతాయాం చ చంద్రే చ అని విశ్వ నిఘం టువు. దీనిపై కవి అర్చిన చమత్కారమిది. సోముడై క్షీరజలదికి పుట్టి సముద్రముల నానందింపజేయుట, అత్ర నేత్రమునుండి పుట్టి లోతుల కన్నులకు ఆనందముగూర్చుట పీనిలో విశేషములేదు. సోమలతయై సకల దేవతలకు ఆనందము గూర్చుచు (కళలు పంచుచు — సోమరసము నిచ్చుచు) ఇంద్రునికి ఆహారధాండమై ప్రళంసా పాత్రమగుట విశేషము.

సమాసములు :- అఖిలా చ సా సురశ్రేణీ చ — అఖిలసురశ్రేణ్యాం సాధారణః ప్రణయః యస్యాం సా, శత్రావః సహచరః — సహచరన్య చరుస్థానీ.

సంధులు :- ఉత్పన్నః + దుగ్ధ, జాతః + ముదమ్ — ఉత్పాదేశవిసర్గ, అంబుధేః + అయమ్, అత్రేః + జాతః — రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- మద తృప్తి యోగే (ణిచ్), పరస్మై, లట్, ప్రథమ

మదయతి — మదయతః — మదయన్తి

జీచ్ ప్రాపణే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

నయతి — నయతః — నయన్తి

ఈహత్ చేష్టాయామ్, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

ఈహతే — ఈహేతే — ఈహన్తే

(సలజ్జ ముపసృత్య) భగవన్, అభివాదయే—

విశ్వామిత్రః :- (సన్నేహబహుమానమాలింగ్య) వత్స, రఘునందన,
ఇత్థమేవ—

ప్రకృష్ట కర్తృభిప్రాయక్రియాఫలవతో విధీన్ ।

ప్రయుంజానాన్వయా వీర పరిపాల్యామహే వయమ్॥

86

అలంకారము :- సహేతుకముగా ఆనందమును కల్పించుచున్న సోముని కన్న నిర్హేతుకముగా సకలదేవతలకు సంతోషమును గూర్చుచున్న సోమలత యందు గుడాధిక్యము వర్ణింపబడుటచే నిది వ్యతిరేకము.

చందస్సు :- హరిణి, రసయుగహయైః స్సా మ్రా స్థా గో యదా
హరిణీ తదా.

మదయ	తియదు	త్సన్నోదు	గ్ధాంబుదే	రయమం	బుధి
న	స	మ	ర	స	లగ

భగవన్నితి :- (సలజ్జమ్ = సేగ్గుపడుచు, ఉపసృత్య = సమీపించి)
భగవన్ = మహాత్మా ; అభివాదయే = సమస్కరింపుచున్నాను.

వత్సేతి :- (సన్నేహబహుమానమ్ = మైత్రితో గౌరవముతో, అలింగ్య =
కొనిలిండుకొని) వత్స = నాయనా ; రఘునందన = రామభద్రా ; ఇత్థమేవ =
ఇట్లే—

ప్రకృష్టేతి :- ప్రకృష్ట = ఉత్తముడగు, కర్తృ = యజమానునియొక్క
అభిప్రాయ = కోరికయే, క్రియాఫలవతః = యాగఫలముగా కలవియగు, విధీన్ =
ఆయా విధులను (యజ్ఞవిధులను) ప్రయుంజానాః = నిర్వహించువారమైన, వయమ్ =
మేము (మావంటి మునులు), వీర = మహావీరుడా ; త్వయా = నీచేత, పరిపాల్యా
మహే = సంరక్షింపబడుచుండుముగాక ; (పథ్యావక్తము)

తాత్పర్యము :- మహావీరా , యజమానుల కోరికలను ఫలింపజేయు
యజ్ఞములను నిర్వహించు మావంటివారిని నీవు ఇట్లే కాపాడుచుండుము.

సమాసములు :- ప్రకృష్టశ్చాసౌ కర్తా చ - కర్తృః అభిప్రాయమేవ
క్రియానాః ఫలమివ యేషాం తే - తాన్.

రామః :- (స్వగతమ్) శిరసా గృహీతమాచార్యవచనమ్.

విశ్వామిత్రః :- (సమరధూళిధూసరం రామస్య కపోలమున్నార్జయన్)
యత్సత్య మమునా న త్తంచరవ్యతికరేణ ప్రియసుహృదా సీర
ధ్వజేన వితన్యమానే వైతానే కర్మణి కంపితమివ మే
హృదయమ్.

రామః :- (సగౌరవమ్) భగవన్. క ఏష సీరధ్వజో నామ యమద్య తే
త్రిభువనదుర్గభోజయం ప్రియసుహృచ్ఛబ్దప్రయోగః కమపి
మహిమానమారోపయతి.

సంధులు :- కర్తృ + అభిప్రాయ - యదాదేశ. ఫలవతః + విధీన్ -
ఉత్పాదేశవిసర్గ. ప్రయుంజానాః + త్వయా - సాదేశ విసర్గ సంధి.

క్రియ :- పాం రక్షణే. (కర్మణి) ఆత్మనే. లట్ ఉత్తమ

పాల్యే - పాల్యావహే - పాల్యామహే

శిరసేతి :- (స్వగతమ్ = తనలో) అచార్య వచనమ్ = విశ్వామిత్రునిమాట
శిరసా గృహీతమ్ = శిరసావహింపబడినది.

యదితి :- (సమరధూళి ధూసరమ్ = రణరంగమునందలి ధూళితో కూడిన
రామస్య = రామునియొక్క. కపోలమ్ = చెక్కిరిని. ఉన్నార్జయన్ = నిమురుచు)
ప్రియ సుహృదా = నా ప్రియమిత్రుడైన. సీరధ్వజేన = జనక మహారాజుచే. వితన్య
మానే = నిర్వహింపబడుచున్న. వైతానే కర్మణి = యజ్ఞవిధిపట్ల. అనేన = ఈ.
న త్తంచర వ్యతికరేణ = రాక్షసబాధచే (అథ వ్యతికరః పుంసీ వ్యసన వ్యతిషంగయోః -
అమరము). మే = నాయొక్క. హృదయమ్ = అంతరంగము. సత్యమ్ = నిక్క
ముగా. కంపితమివ = వణికిపోవుచున్నది - అతనికి ఏమి విఘ్నములు కలుచున్నవో
యని బాధపడుచున్నాననుట.

భగవన్నితి :- (సగౌరవమ్ = గౌరవ భావముతో) భగవన్ = మహాత్మా
అద్య = ఇప్పుడు. తే = నీయొక్క. అయమ్ = ఈ. త్రిభువనదుర్గభః = ముల్లోకము
అమను దుర్గ భమగు. ప్రియసుహృత్ శబ్దప్రయోగః = "ప్రియ సుహృత్" అను పద

విశ్వామిత్రః :- వత్స, శృణోషి విదేహీషు మిథిలాం నామ నగరీమ్.

రామః :- యత్ర పవిత్రమాశ్చర్యద్వయం జనాః కథయంతి. సకలరాజ
దురాకర్షమైందుశేఖరం ధనుః లాంగలముఖోర్లీళిత విశ్వంభరా
ప్రసూతిరగర్భసంభవా మానుషీ.

విశ్వామిత్రః :- (విహస్య) అథకిమ్.

రామః :- (సకౌతుకమ్) తతః కిం తస్యామ్ ?

ప్రయోగము. యమ్ = ఎవనిని, కమపి మహిమానమ్ = ఏదో గొప్ప మహిమకల
వానినిగా, అరోపయతి = నిరూపించుచున్నదో, విషః = ఈ, సీరధ్వజః = నీవు పేర్చొన్న
సీరధ్వజుడు, కః = ఎవరు ? ప్రేయమిత్రుడని నీవు వ్యవహరించుటచే నతడెవరో గొప్ప
మహానుభావుడని తెలియుచున్నది. ముల్లోకములలో నింకెవరినిగాని నీవు ప్రేయ సుహృత్
పదముతో వ్యవహరింపలే దనుట.

వత్సేతి :- వత్స = నాయనా, విదేహీషు = విదేహ దేశములలో, మిథి
లామ్ నామ నగరీమ్ = మిథిల అను పేరుగల పట్టణమును, శృణోషి = విందువు—
వినియుందువు కదా అనుట.

యత్రేతి :- యత్ర = ఏ పట్టణమందు, పవిత్రమ్ = పావనమై, ఆశ్చర్య
ద్వయమ్ = ఆశ్చర్యజనకములగు రెండు విషయములున్నవని, జనాః = ప్రజలు, కథ
యంతి = చెప్పుకొనుచున్నారో ఆ మిథిలయే కదా అనుట. ప్రజలు చెప్పుకొను ఆశ్చర్య
ద్వయమును వివరించుచున్నాడు — సకల రాజ = సమస్త రాజ సమూహముచేతను,
దురాకర్షమ్ = ఎక్కు పెట్టుటకుగాని, ఐందుశేఖరమ్ ధనుః = పరమేశ్వరుని ధనుస్సు,
లాంగలముఖ = నాగేటి కట్టుచేత, ఉర్లీళిత = దున్నబడిన, విశ్వంభరా = భూమియొక్క
ప్రసూతిః = బిడ్డయే, అగర్భ సంభవా = గర్భవాసము లేకుండా జన్మించిన, మానుషీ =
మానవాంగన - అను ఈ రెండు పవిత్ర ఆశ్చర్యద్వయము ఉన్న మిథిలయే కదా అని
అన్వయము.

అథేతి :- (విహస్య = నవ్వి) అథకిమ్ = అవును - ఆ మిథిలయే.

తత ఇతి :- (సకౌతుకమ్ = కుతుకముతో) తతః = సరియే, తస్యామ్ = ఆ
మిథిలా నగరమునందు కిమ్ = ఏమి విశేషమనుట.

విశ్వామిత్రః :-

అసౌ సీరధ్వజో రాజా యో దేవాద్ద్యుమజే రపి ।

అధ్యైష్ట యాజ్ఞవల్క్యస్య ముఖేన బ్రహ్మసంహితామ్ ॥

87

తస్య సంస్యస్తశత్రుస్య పురాణరాజర్షేరనక వంశజన్మనో

దీక్షావిలోపశంకా పర్యాకులయతి మామ్. తదేతమాయుష్మంతౌ,

విధిశేషమస్మదీయం సమాప్య సహౌవ మిథిలాముపతిష్ఠామహే.

అసావీతి :- యః = ఏ మహారాజా, దేవాత్ = ప్రత్యక్ష దైవమయిన, ద్యుమజేః ఆపి=సూర్యునినుండికూడ, యాజ్ఞవల్క్యస్య = యాజ్ఞ వల్క్యునియొక్క, ముఖేన = ముఖముతో - అతని ముఖమున సూర్యునినుండి యనుట, బ్రహ్మ సంహితామ్ = తత్త్వబోధకమగు వేదభాగమును, అధ్యైష్ట = అధ్యయనముచేసెనో, అసౌ రాజా = ఆ మహారాజా, సీరధ్వజః = జనకుడు (పథ్యావక్త్రము).

తాత్పర్యము :- జనకమహారాజునగా సామాన్యుడుకాదు. యాజ్ఞవల్క్యుడు సూర్యునినుండి తాను నేర్చిన బ్రహ్మవిద్యను స్వయముగా జనకునికి ఉపదేశించెను. అంతటివాడు.

సంధులు :- సీరధ్వజః + రాజా - ఉత్సాదేశవిసర్గ. మజేః + అపి - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ఇచ్ఛ అధ్యయనే, ఆత్మనే, లుక్, ప్రథమ (అధి)

బష్ట - బషాతామ్ - బషత

తస్యేతి :- సంస్యస్తశత్రుస్య = ఆయుధములు విడిచిపెట్టిన వాడును, పురాణరాజర్షేః = చిరంతనుడగు రాజర్షియునగు, తస్య = ఆ, జనకవంశజన్మనః = జనకవంశ సంభవుడగు సీరధ్వజునికి, దీక్షావిలోపశంకా = దీక్షాలోపము జరుగునేమో అను సంశయము, మామ్ = నన్ను, పర్యాకులయతి = కలతపెట్టుచున్నది, తత్ = అందుచేత, ఆయుష్మంతౌ = చిరంజీవులారా, ఏతమ్ = రండు, అస్మదీయమ్ = మాకు సంబంధించినదగు, విధిశేషమ్ = కర్తవ్యము నందలి శేషమును, సమాప్య = ముగించుకొని, సహౌవ = అందరము కలిసియే, మిథిలామ్ = మిథిలా నగరమును గూర్చి, ఉపతిష్ఠామహే = బయలుదేరుదము.

రామః :- (నహర్ష మపవార్య) వత్స, లక్ష్మణ, మమాపి తస్మిన్నతరుణ
రోహిణీరమణ చూడామణి పాణిప్రణయిని శరాసనే విరస్య
కౌతుకమస్తి.

లక్ష్మణః :- (సపరిహాసమ్) ఆర్యాయామయోనిజన్మని రాజకన్యకాయామపి.

రామః :- (సరోషస్మితమ్) కథమన్యదేవ కిమపి ప్రహసనం సూత్రయతి
భవాన్. (మునిం ప్రతి) భగవన్. ఇష్వకువంశగురో, యదభి
రుచితం భవతే. (ఇతి పరిత్రమ్య నిష్క్రమంతాస్సర్వే)

—: ఇతి కౌమారవివ్రమో నామ ద్వితీయాంశః :—

వత్సేతి :- [నహర్షమ్ = సంతోషముతో, అపవార్య = విశ్వామిత్రునికి
వినబడకుండ వారించి] వత్స, లక్ష్మణ = సోదరా : సోమిత్ర : [రహస్యం కథ్యతే
అన్యస్య స్మృతం తదపవారితమ్ - భరతః], అతరుణ = బాలుడైన, రోహిణీ
రమణ = చంద్రుడు, చూడామణి = శిరోఽలంకారముగా కలవాడగు శివుని యొక్క,
పాణి = హస్తమునందు, ప్రణయిని = లాలింపబడునట్టి, తస్మిన్ = అ, శరాసనే =
ధనుస్సుపట్ల, విరస్య = చాలకాలముగా, కౌతుకమ్ అస్తి = కౌతుకమున్నది -
దానిని సందర్శింపవలెనని చాలకాలముగా కుతూహలపడుచున్నాననుట.

ఆర్యాయామితి :- (సపరిహాసమ్ = పరిహాససూచకముగా) ఆర్యాయామ్
= గౌరవింపదగినదియు, అయోనిజన్మని = అగర్భనంభవయనగు, రాజకన్యకాయామ్
అపి = మిథిలా రాజకన్యకపట్లను - కౌతుకమస్తి అని అన్నగారిపై ఛలోక్తి

కథమితి :- (సరోషస్మితమ్ = చిఱుకోపముతో చిఱునవ్వుతో) కథమ్ =
ఎట్టా : భవాన్ = నీవు, అన్యత్ ఏవ = పూర్తిగా మరియుకదు, కిమపి = ఏదో, ప్రహ
సనమ్ = ప్రహసనమును [శృంగార హాస్య బహుళం శాంతాద్భుత రసాన్వితం ద్వ్యంశ
మారభటీహీనం ప్రాహ ప్రహసనం మునిః.] సూత్రయతి = అరంభించుచున్నావు.
[మునింప్రతి = విశ్వామిత్రుని ఉద్దేశించి] భగవన్ = మహాత్మా : ఇష్వకు వంశగురో
= ఇష్వకు వంశమునకు దేశికుడా : భవతే = నీకు, యత్ అభిరుచితమ్ = ఏది అభి
ప్రమో అట్లే : [ఇతి = అని, పరిత్రమ్య = కదలి, సర్వే = అందరును, నిష్క్రమంతాః
= నిష్క్రమించిరి.]

—: ఇది కౌమారవివ్రమము ద్వితీయాంశము :—

అనర్థరాఘవమ్

తృతీయోఽఙ్కః

(తతః ప్రవిశతి కంచుకీ)

కంచుకీ :- (జరావైక్లబ్య విసంస్థులాని కతిచిత్పదాని దత్త్వా ఆత్మానంప్రతి
సఘోషోపాలంభమ్)

గాత్రైర్గిరా చ వికలశృటుమీశ్వరాణాం

కుర్వన్నయం ప్రహసనస్య నటః కృతోఽస్మి ।

తత్త్వాం పునః పరితవర్ణక భాజమేనం

నాద్యేన కేన నటయిష్యతి దీర్ఘమాయుః ॥

[తతః = అంతట, కంచుకీ = కంచుకీ, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును]

[జరా = ముదుసలితనముచేనై న, వైక్లబ్య = క్షాంతి, విసంస్థులాని = వరుస తప్పు
చున్న, కతిచిత్పదాని = కొన్ని అడుగులను, దత్త్వా = పేసి, ఆత్మానం ప్రతి = తన్ను
గూర్చి, సఘోషోపాలంభమ్ = దుఃఖముతోగూడిన నిందతో]

గాత్రైర్గిరితి :- గాత్రైః = శరీరావయవములతోను, చ = మరియు, గిరా =
వాక్కుతోను, వికలః = రహితుడనై - వృద్ధాప్యముతో స్థితిదప్పి పణుకుచున్న శరీర
ముతోను, వాక్కుతోను అనుట, ఈశ్వరాణామ్ = ప్రభువులకు [ప్రేక్షకులకు] చటుమ్
= హితమును [చటుక్కాటే పిచండే చ - మేదిసి], కుర్వన్ = చేయుచు, అయమ్ =
ఇదే, ప్రహసనస్య = ప్రహసనమునకు, నటః = నటుడుగా - ఒక హాస్యపాత్రగా.
కృతోఽస్మి = రాదించబడితిని, తత్ = అందుచేత, పరితవర్ణకభాజమ్ = నెరిసిన తెల్ల
దనమునకు పాత్రుడవైన, ఏనమ్ = ఈ, త్వమ్ = నిన్ను, దీర్ఘమ్ ఆయుః = ఈదీర్ఘ
మైన ఆయుర్దాయము, పునః = మరల, కేన = ఏ, నాద్యేన = సర్వముతో [పాత్ర
ధారణతో] నటయిష్యతి = స్పందింపజేయునో, [వసంతతిలక]

(పురో విలోక్య) అయే సీతాపాదమూలోపణీవిని కలహంసికా.

(ప్రవిశ్య)

కలహంసికా :- ఆర్య. ప్రణమామి (అజ్ఞ. పణమామి)

తాత్పర్యము :- ముసలితనముతో వణుకుచున్న శరీరము గాత్రముకల వాడనై ప్రేక్షక ప్రభువులకు అనందము గూర్చుచు ప్రహసనమున ఒక నటుడనై తిని. ఈ వయస్సు ఇకముందు ఏయే పాత్రలలో నన్ను నటించజేయునో గదా.

విశేషములు :- కంచుకీక ప్రత్యేక లక్షణములు కొన్నియున్నవి. తన వార్ధక్యమును నిందించుకొనుచు ఈ పాత్ర ప్రవేశించుట సంస్కృత నాటక సంప్రదాయము. అంతఃపురవరో వృద్ధో విప్రో గుణగణాన్వితః సర్వకార్యార్థకుశలః కంచుకీత్యభిధీయతే జరావైర్లబ్యయు తేన విశేద్గతేన కంచుకీ [భరతః]. అంతఃపురేత్వదిక్పతః స్యాదంతర్వంశకోజనః సౌవిదల్లాః కంచుకీనః స్థాపత్యాః సౌవిదాశ్చ తే - అమరము.

సంధులు :- గాత్రైః + గిరా - రేఫాదేశవిసర్గ. వికలః + చటుమ్ - కాదేశ విసర్గ. కుర్వన్ + అయమ్ - అనునాసితద్విత్త్వ. కృతః + అస్మి - ఉత్వాదేశ - కృతో + అస్మి - పూర్వరూప.

క్రియ :- అన దువి. పరస్మై. లట్. ఉత్తమ

అస్మి - స్వః - స్మః

నట అవస్థుండనే భాషార్థే చ [నృత్తా కింసనే చ] ణిచ్, పరస్మై. లృట్. ప్రథమ.

నటయిష్యతి - నటయిష్యతః - నటయిష్యన్తి

అయేర్థితి :- (పురః = ముందునకు, విలోక్య = చూచి) అయే = అహో, సీతాపాదమూలోపణీవిని = సీతాదేవికి సమీపమునందుండు, కలహంసికా = కలహంసి కయీ ఇటు వచ్చుచున్నది, అని కాకుండు.

(ప్రవిశ్య = కలహంసిక ప్రవేశించి)

ఆర్యేతి :- ఆర్య = అయ్యః, ప్రణమామి = సమస్కరించుచున్నాను.

కంచుకీ :- వత్సే, కల్యాణిని భూయాః.

కలహంసికా :- అర్య, చిరేణ కురో యూయమ్. (అజ్ఞ, చిరేణ కుదో తుష్టే)

కంచుకీ :- (విమృశ్య) తత్కిం న కభ్యతే. వత్సే, విదితమేవ భవత్యాః.

యథా తత్తద్భగమ్భుతం దారకద్వయమాదాయ భగవాన్

కౌశికో యజమానం మహారాజం సీరధ్వజముపస్థితః.

కలహంసికా :- ఆభరీమ్. అర్య, ప్రభవం నామధేయం చ తయోః శ్రోతు

మ స్తి మే కౌతూహలమ్. (అదజ్ఞం, అజ్ఞ, పహవం ణామ

ధేఅం చ తాణం సుణేదుం అత్థి మే కౌతూహలమ్)

కంచుకీ :- వత్సే, కథయామి—

వత్సేతి :- వత్సే = అమ్మాయీ, కల్యాణిని = కుదార్చితవు, భూయాః = కమ్ము.

చిరేదేతి :- అర్య, చిరేణ = చాలకాలమునకు, యూయమ్ = తమరు (వచ్చిరి) కుతః = ఏలకో.

తదితి :- (విమృశ్య = ఆలోచించి) తత్ కిమ్ న కభ్యతే = అది చెప్ప బడక పోవుచేల. తప్పుక చెప్పెదననుట. వత్సే = అమ్మాయీ, భవత్యాః = నీకు, విదితమేవ = తెలిసియుండును — యథా = ఏది యనగా — తత్తద్భగ్ = అటు వంటి, అద్భుతమ్ = ఆశ్చర్యజనకమగు, దారకద్వయమ్ = పుత్ర ద్వయమును, ఆదాయ = వెంటదీసికొని, భగవాన్ = మహాత్ముడగు, కౌశికః = విశ్వామిత్రుడు, యజమానమ్ = యజ్ఞముచేయుచున్న, మహారాజమ్ = మన మహారాజగు, సీరధ్వజమ్ = జనకుని, ఉపస్థితః = సమీపించెను — ఇది నీకు తెలిసియే యుండుననుట.

అథేతి :- అభరీమ్ = అవును, అర్య, తయోః = ఆ యిరువురి యొక్క ప్రభవమ్ = పుట్టుక, నామధేయమ్ = పేరు, శ్రోతుమ్ = వినుటకు, మే = నాకు, కౌతూహలమ్ అ స్తి = కుతూహలముగా నున్నది.

త్రయ్యితి :- వత్సా, కథయామి = చెప్పుచున్నాను — త్రయప్రింశ శ్లోకాః = ముప్పదిమూడుశ్లోకుల, త్రిదశమయ = దేవతల అంశలతో నేర్పడిన —

త్రయస్త్రింశతోక్తి త్రిదశమయమూర్తేర్భగవతః
సహస్రాంశోర్వంశే జయతి జగదీశో దశరథః ।
యదన్తైరస్మిన్దైరసురయువతి శ్వాసపవన
ప్రకోపే సిద్ధే న స్పృశతి శతకోటిం శతమఖః ॥

2

సకలదేవతాత్మకమనుట - మూర్తేః = ఆకారములనాదై, భగవతః = ప్రత్యక్షదైవ
మయిన, సహస్రాంశోః = సూర్యునియొక్క, వంశే = వంశమునందు, జగదీశః =
లోకనాయకుడై, దశరథః = దశరథుడు, జయతి = విరాజిల్లుచున్నాడు. యత్ = ఎవని
యొక్క, అస్మిన్దైః = కళోకములైన, అన్తైః = ఆయుధములతో, అసురయువతి =
రాక్షసస్త్రీలకు, శ్వాసపవన = శ్వాసవాముపుయొక్క, ప్రకోపే = ప్రకోపము (ఆధి
త్యము) సిద్ధే = సిద్ధించుచుండగా - భర్తృమరణముతో రాక్షసస్త్రీలు నిట్టూర్పుట
దశరథాస్త్రములతోనే సిద్ధించుచుండగా. శతమఖః = చేపేంద్రుడు. శతకోటిమ్ =
పజ్జాయుధమును, న స్పృశతి = తాకుటలేదు - తాకుట మానిపేసెను.

తాత్పర్యము :- ముక్తోక్తి దేవతలకు అవతారరూపమై ప్రత్యక్షదైవ
ముగా అర్చింపబడు సూర్యుని వంశమునందు జన్మించిన దశరథుడు వీరి జనకుడనుట.
రాక్షస సంహారము నీతడే చేయుటతో ఇంద్రుడు పజ్జాయుధమును చేపట్టుట మాని
చేసెను. దశరథుని మహావీరత్వము మహావీరత్వములు సూచింపబడినవి.

సమాసములు :- త్రింశత్ త్రింశత్ - త్రయస్త్రింశత్ (సంఖ్యాయా
ముత్తరపదే త్రేష్ఠయః). త్రయస్త్రింశతోక్తి ట్యశ్చ తే త్రిదశాశ్చ - తన్మయీ మూర్తి
ర్యస్య సః - తస్య. సహస్రే ధిరాః అంశః యస్య సః - తస్య. జగతామీశః. అసుర
యువతీనాం శ్వాసపవనః - పవనస్య ప్రకోపః - తస్మిన్.

సంధులు :- మూర్తేః + భగవతః, అంశోః + వంశే. అన్తైః +
అస్మిన్దైః + అసుర - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- జి జయే లభిషే చ. పరస్మై. లట్. ప్రథమ.

జయతి - జయతః - జయన్తి

స్పృశ. సంస్పృశనే. పరస్మై. లట్. ప్రథమ

స్పృశతి - స్పృశతః - స్పృశన్తి

ఇమా తస్య విశాంపత్యురాత్మజౌ రామలక్ష్మణౌ ।

యయోర్భరతశశ్రతుఘ్నా వనుజౌ ద్వంద్వచారిణౌ ॥

3

కలహంసికా:- యథా స్మద్గృహే భర్తృదారికా సీతా ఊర్మికా చ మాండవీ శ్రుతకీర్తిశ్చ. (విచింత్య హర్షం నిరూపయంతి) కథం మహా కులప్రసూతా ఏతేఽపి కుమారకాః. (ముహూర్తమివ స్థిత్యా దీర్ఘోష్ఠం చ నిఃశ్వాస్య) కుతోఽస్మాకమీదృశం భాగధేయమ్.

చందన్పు :- శిరిణి, రపై దుదైశ్చిన్నా యమనసభలాగః శిరిణి.

య మ న స భ లగ

త్రయత్రిం శతోక్తి త్రిదశ మయమూ ర్తేర్పగ వతః

ఇమావీతి :- తస్య = ఆ, విశాంపత్యుః = ప్రజానాయకునికి (విశ్వేశ్వ మనుష్యయోః), ఇమా = ఈ ఇరువురును, ఆత్మజౌ = కుమారులైన, రామ లక్ష్మణౌ = రామలక్ష్మణులు, యయోః = ఏ ఇరువురికి, భరత శశ్రతుఘ్నా = భరత శశ్రతుఘ్నులు, ద్వంద్వచారిణౌ = సహచరులైన, అనుజౌ = సోదరులో ఆ రామలక్ష్మణులు వీరిరువురుననుట, (పథ్యావత్ప్రము).

తాత్పర్యము :- ఆ దశరథునికి కుమారులు ఈ రామలక్ష్మణులు. వీరికి భరత శశ్రతుఘ్నులు శ్రమముగా సోదరులు. (రామ భరత లక్ష్మణ శశ్రతుఘ్నులు)* వంశము నామధేయము అను రెండంశములకును సమాధానమైనది.

సంధులు :- పత్యుః + ఆత్మజౌ, యయోః + భరత - రేఫాదేశవిసర్గ సంధి, శశ్రతుఘ్నా + అనుజౌ - అయవాదేశసంధి.

యధేతి :- అస్మద్గృహే = మనరాజుగారి గృహమునందు, భర్తృదారికా = రాజపుత్రియగు, సీతా = జానకియు (రాజా భట్టారకో దేవః తత్సతా భర్తృదారికా - అమరము), ఊర్మికా = ఊర్మికయు, చ = మరియు, మాండవీ = మాండవియు, శ్రుతకీర్తిః చ = శ్రుతకీర్తియు, యథా = ఎట్లు నల్గురుండిరో అట్లే దశరథ పుత్రులు నల్గురనుట, (విచింత్య = ఆలోచించి, హర్షమ్ = ఆనందమును నిరూపయంతి = అభినయించుచు) కథమ్ = ఎట్లు, ఏతే = ఈ, కుమారకాః అపి =

(జదా అహ్మమరే భట్టదారిఅ సీదా ఉమ్మిలా అ మండవీ
నుదకి త్తీ అ. కధం మహాకులప్పసూదా ఏదేవి కుమారఅ.
కుదో అహ్మణం తరిసో థాఅధేట).

కంచుకీ :- భవతి, మా విషీద, సర్వం భవిష్యతి దేవబ్రాహ్మణానుగ్రహాత్.

కలహంసికా :- తదో తదో (తతస్తతః)

కంచుకీ :- తతశ్చ వృద్ధాంతఃపురాణామభ్యర్థనయా తౌ వికర్తనకులకుమారకౌ
దృష్ట్వా నివర్తమానః పురోధసా గౌతమేనాహ మాహూయ రాజ
పుత్రీణాం సౌభాగ్యదేవతారాధనాయ సంవిహితోఽస్మి.

నవయౌవనులుకూడ. మహాకుల ప్రసూతాః = ఉత్తమవంశ సంజాతులన్నమాట ;
(ముహూర్తమ్ ఇవ స్థిత్యా = క్షణమిది. దీప్తి ముష్టంచ నిఃశ్వస్య = పేడిగానిట్టుర్చి)
అస్మాకమ్ = మాకు, ఈ దృశమ్ = ఇటువంటి [ఇంతటి]. భాగదేయమ్ = అదృష్టము,
కుతః = ఎక్కడిది ; (అ నల్గరివలె ఈ నల్గురును అవివాహితులేనా - అని కానీ)

భవతీతి :- భవతి = అహ్మ ; మా విషీద = చింతిల్ల కుము ; దేవ =
దేవతలయొక్కయు. బ్రాహ్మణ = విప్రులయొక్కయు. అనుగ్రహాత్ = అనుగ్రహము
వలన, సర్వమ్ = అంతయును, భవిష్యతి = జరుగును.

తతబ్రతి :- తతస్తతః = అటుపైని -

వృద్ధేతి :- తతః = అంతట, వృద్ధాంతఃపురాణామ్ = అంతఃపురము
నందలి వృద్ధకాంతలయొక్క (మహారాజ్ఞి ప్రభృతులు) అభ్యర్థనయా = కోరికతో.
తౌ = ఆ. వికర్తనకులకుమారకౌ = సూర్యవంశసంభవులను, దృష్ట్వా = చూచి, నివర్త
మానః అహమ్ = తిరిగి వచ్చుచున్ననేను. పురోధసా = కులపురోహితుడగు, గౌత
మేన = శతానందునిచే, ఆహూయ = పిలువబడి, రాజపుత్రీణామ్ = రాజకుమారికల
యొక్క, సౌభాగ్యదేవతారాధనాయ = సౌభాగ్యదేవతారాధనకొఱకు [గౌరీపూజ కనుట]
సంవిహితః అస్మి = ఆజ్ఞాపింపబడితిని.

కలహంసికా :- (సహర్షమ్) ఆర్య. సర్వజనమనీషితానుకూలమివ తత్ర
భవతః శతానందస్య వచనమ్ (అజ్ఞ. సర్వజణమణీసిదాణు
డాలం పిఅ తత్తథవదో నదాణందస్స వఅణమ్)

కంచుకీ :- వత్సే. ఏవమేతత్. న ఖల్వతథ్యమగంభీరమాంగిరసోబ్రవీతి.

కలహంసికా :- తత్కిం మన్యధ్వే. శంకరశరాసనారోపణవ్యవసాయేన
రాజర్షేర్జనకస్య ప్రతిజ్ఞాసాహసం నిర్వాహయిష్యతి రాఘవః.
(తా కిం మద్భేష సంకరనరాసనారోపణ వ్యవసావేణ రావ
సిహో జణఅస్య పడిజ్ఞాహసం ణివ్వాహేస్సది రాహవో)

కంచుకీ :- వత్సే. అస్మానపి తర్కోఽయం తరళీకరోతి. తథాహి —

అర్యేతి :- [సహర్షమ్ = ఆనందముతో] తత్రభవతః = గౌరవింపదగిన
వాడైన. శతానందస్య = శతానందునియొక్క. వచనమ్ = అజ్ఞ. సర్వజన = మా అందరి
యొక్క. మనీషితా = ఆరాంక్షకు, అనుకూలమ్ ఇవ = అనుగుణముగా నున్నది.

ఏవమితి :- వత్సే = అమ్మయీ! ఏవమ్ ఏతత్ = అది అంతే
ఆంగిరసః = శతానందుడు, అతథ్యమ్ = అసత్యము, అగంభీరమ్ = గంభీరముకానిది
(లోతయిన అర్థము లేనిది), న బ్రవీతి ఖలు = పలుకడుగదా!

తదితి :- తత్ = అయినచో, కిమ్ మన్యధ్వే = మీరు ఏమనుకొను
చున్నారు! శంకర శరాసన + ఆరోపణ = హరధనుస్సును ఎక్కుపెట్టుట యనునట్టి,
వ్యవసాయేన = క్రియతో, రాజర్షేః = రాజ్ఞియగు, జనకస్య = జనకమహారాజుయొక్క
ప్రతిజ్ఞాసాహసమ్ = ప్రతిజ్ఞారూపమగు సాహసమును, రాఘవః = రామచంద్రుడు,
నిర్వాహయిష్యతి = నిర్వహించునా!

అస్మానితి :- వత్సే = అమ్మయీ! అస్మాన్ అపి = మమ్ముకూడ.
అయమ్ = ఈ, తర్కః = ఆలోచన, తరళీ కరోతి = వ్యాకుల పెట్టుచున్నది.
తథాహి = అంతే కదా!

పూర్ణేఽపి కర్మణి హతేష్వపి రాక్షసేషు
విజ్ఞాయ మైథిలసుతామపి వీరశుల్కామ్ ।
బాలం పితుః ప్రియమముం రఘురాజపుత్ర
మేతావతీం భువమృషిః కథమానినాయ॥

4

కలహంసికా :- (స్మరణమభినీయ, సవిషాదమ్) ఆర్య, ప్రవృత్తి విశేష
లంభేన దుర్మనాయమానమాత్మానం పాంచాలికా కేశిన్యాపా
రేణ వినోదయన్తిం భర్తృదారికాం ప్రేక్ష్య ఉద్విగ్నయా

పూర్ణేఽపి :- కర్మణి = యాగము, పూర్ణే అపి = పరిపూర్ణముకాగా,
రాక్షసేషు = యాగ విధ్వంసకులగు రాక్షసులు, హతేషు అపి = సంహరింపబడినవారు
కాగా, మైథిల సుతామ్ = జానకీదేవిని, వీరశుల్కామ్ = శివధనురాలోపణరూపమగు
బలప్రదర్శనమే కట్నముగా కలదానినిగా, విజ్ఞాయ అపి = ఎఱింగియు, ఋషిః =
విశ్వామిత్రుడు, అముమ్ = ఈ, బాలమ్ = పిన్నవయసువాడును, పితుః = తండ్రి
యగు దశరథునికి, ప్రియమ్ = గారాబు చిహ్నమునగు, రఘురాజపుత్రమ్ = రామచంద్రుని,
ఏతావ తీమ్ = ఇంతచూరముననున్న, భువమ్ = మిథిలా పట్టణమునుగూర్చి, కథమ్
అనినాయ = ఎట్లు కొనివచ్చెను : (వసంత తిలక).

తాత్పర్యము :- విశ్వామిత్రునికి యాగము పరిసమాప్తమయినది. రాక్ష
సులు సంహరింపబడిరి, జానకీ వీరశుల్క యని ఋషికి తెలియును. అట్టియెడ రామ
చంద్రుని ఈ మిథిలా పట్టణమున కింత చూరము కొనివచ్చుటెల : తెలిసియు తీసి
కొని వచ్చెననగా శివధనురాలోపణమునకు రాముడు సమర్థుడనియే కదా అనుట.

క్రియ :- డీజ్ ప్రాపడే. పర స్మై. లిట్. ప్రథమ (అట్)

వినాయ - నిన్యతః - నిన్యః

ఆర్యేతి :- (స్మరణమ్ = గుర్తువచ్చుటను, అభినీయ = నటించి, సవిషా
దమ్ = భేదముతో) ఆర్య : ప్రవృత్తి విశేషలంభేన = వార్తా విశేష శ్రవణముతో
(వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంతః), దుర్మనాయమానమ్ = నొచ్చుకొనిన, అత్మానమ్ =
అంతరంగమును (తన్ను), పాంచాలికా కేశిన్యాపారేణ = భోమ్యలాటతో, వినోద
యన్తిమ్ = వినోదపరచుచున్నదగు, భర్తృదారికమ్ = రాకుమారిని, ప్రేక్ష్య = చూచి,

కారణం ప్రతిపత్తుమాగతయా ఆర్యన్య దర్శనేన మయా
విస్మృతమేతేన పునస్తే రాక్షస నామగ్రహణేన స్మారితాస్మి.
(అజ్ఞ. పడి త్తివినేసలంభేణ దుమ్మణాయమాణమత్తాణం
పచ్చాలిల తేలివావారేణ విఞోదలన్తిం భట్టదారిలం పేక్కిల
ఉవ్విణ్ణావీ కారణం పరివజ్జిదుం ఆగదావీ అజ్ఞస్స దంసణేన
మవీ విసుమరిదం ఇమిణా ఉణ దే రక్ఖసనామగ్రహణేన
సుమరావిదహిమ్మ)

కంచుకీ :- (సవిషాదమ్) వత్సే, కీదృశీ సా ప్రవృత్తిః యా తవ
భర్తృదారిరా మపి దుర్మనాయయతి.

కలహంసితా :- శృణోతు ఆర్యః, యథా కిల సీతాదేవీం ప్రార్థయితుం దశ
గ్రీవ పురోహిత ఆగత ఇతి. (నుణాదు అజ్ఞో, జథా కిల
సీతాదేవీం వత్తిదుం దసగ్గీవపురోహిదో ఆలదోత్తి)

ఉవ్విగ్గుయా = విన్నురాలనై, కారణమ్ = హేతువును, ప్రతిపత్తుమ్ = తెలిసి కొను
టకు, ఆగతయా = వచ్చినదానగు, మయా = నాచేత, ఆర్యన్య = నీ యొక్క, దర్శ
నేన = దర్శనముతో, విస్మృతమ్ = మరువబడినది - నిన్ను చూచి ఆ విషయమును
మరచితినుట. పునః = మరల, తే = నీ యొక్క మాటలయందున్న, తేన = ఆ,
రాక్షసనామగ్రహణేన = రాక్షస పద ప్రసక్తితో, స్మారితా అస్మి = గుర్తు చేయబడిన
దాననై తివి.

కీదృశీతి :- [సవిషాదమ్ = భేదముతో] వత్సా, యా = ఎది, తవ =
నీయొక్క, భర్తృదారిరామ్ అపి = రాకుమారినికూడ, దుర్మనాయయతి = నావ్వజేయు
చున్నదో, సా = ఆ, ప్రవృత్తిః = వార్త, కీదృశీ = ఎట్టిది? [వినిపింపుమనుట].

శృణోత్స్వతి :- ఆర్యః = పూజ్యుడు, శృణోతు = వినుగాక! యథా =
ఎల్లనగా, సీతాదేవీమ్ = జానకీదేవిని, ప్రార్థయితుమ్ = రావణునికి భార్యగా అడుగు
టకై, దశగ్రీవపురోహితః = రావణపురోహితుడు, ఆగతః ఇతి = వచ్చినాడు అను
నట్టి వార్త దుర్మనాయయతి అనుట.

కంచుకీ :- (తత్రావజ్ఞాం నాటయన్ సహర్షమ్) కథమేతావదపి కార్యం
వత్సా జానకీ జానాతి. యదనేనోదంతేన దుర్మనీభూయతే.
నూనమిదానీ మస్యాః కృతావతరణ మంగళాన్యంగకాని
యౌవనస్య పంథానమీక్షంతే.

కలహంసికా :- అర్య. ఏవమేతత్. అర్జకోఽసీతి శిథిలీకృతలజ్ఞా సంప్రత్యేవ
అనుభూతం కిమపి నివేదయామి. (అజ్ఞ. ఏవంజ్ఞేదమ్. అజ్ఞ
ఓసి త్తి సిథిలీకిదలజ్ఞా సంపది జ్ఞేవ్య అణుహూదం కింపి ణివే
దేమి.) (సంస్కృతమాశ్రిత్య)

కథమితి :- తత్ర = అవిషయమునట్లు. అవజ్ఞామ్ = తిరస్కారమును.
నాటయన్ = నటించుచు. సహర్షమ్ = సంతోషముతో, కథమ్ = ఎట్లు. అనేన =
ఈ. ఉదంతేన = రావణపురోహితాగమనాదికమగు వృత్తాంతముతో. యత్ దుర్మనీ
భూయతే = నొచ్చుకొనుచున్నదనగా. వత్సా = చిట్టితల్లి. జానకీ = సీత. కార్యమ్ =
కర్తవ్యకర్తవ్యజ్ఞానమును. ఏతావదపి = ఈ మాత్రముగానైనను. జానాతి =
గ్రహింపగలిగినదన్నమాట. [అశ్వర్యమే.] నూనమ్ = నిజమే తప్పక. ఇదా
నీమ్ = ఇప్పుడు. అస్యాః = సీతాదేవికి. కృతావతరణ మంగళాని = ప్రప్రథమ
యౌవనారంభమునందు అచారముగా చేయబడు మంగళ క్రియలతో కూడిన, అంగ
కాని = అవయవములు. యౌవనస్య = జవ్వనమునకు. పంథానమ్ = మార్గమును.
ఈక్షంతే = ఎదురు చూచుచున్నవి - సీతాదేవి శరీరము బాల్యమును విడిచి యౌవన
లక్షణములను సంతరించుకొనుటకు అభిముఖముగా నున్నదనుట.

ఏవమితి :- అర్యా : ఏవమ్ ఏతత్ = అపును. నీవన్నది నిజమే. అర్జకః
అసిథతి = పితామహుడవుకదా అని. శిథిలీకృతలజ్ఞా = సిగ్గును సడలించినదానైన,
సంప్రతి ఏవ = ఇప్పుడే (నీవు వినించుటకు ముందనుట), అనుభూతమ్ = అనుభ
వమునకు వచ్చిన, (చూచిన) కిమపి = ఒకానొక విషయమును. నివేదయామి =
విన్నవించును. (సంస్కృతమ్ ఆశ్రిత్య = సంస్కృత భాషను ఆశ్రయించి)
(సంస్కృతభాషాచారాః ప్రాయో నాప్యేష నప్రియః క్లామ్యాః క్వచిదపి తపః
ప్రభావా ద్విదగ్ధతా తోధనాచ్చ శస్యన్తే) - భరతుడు. వైదగ్ధ్యము ప్రదర్శించుటకు
ప్రీ పాత్ర లచ్చటచ్చట సంస్కృతము నాశ్రయించుట కలదు).

అనాకూతై రేవ ప్రీయసహచరీణాః శిశుతయా
వచోభిః పాంచాలీమిథునమధునా సంగమయితుమ్ ।
ఉపాదత్తే నో వా విరమతి న వా కేవలమియం
కపోహ కల్యాణీ పులకముకులై ర్దంతరయతి॥

5

అనాకూతై రితి :- ప్రీయసహచరీణామ్ = ఇష్టసఖులయొక్క, శిశు
తయా = బాల్యావస్థచే (అది కారణముగా), అనాకూతైః ఏవ = అభిప్రాయ గర్భిత
ములు కానట్టివే అయినను (నర్మగర్భితములు కానివనుట), వచోభిః = ఆ బాలికల
మాటలతో, అధునా = ప్రస్తుతము, పాంచాలీ మిథునమ్ = పెండ్లికొడుకు పెండ్లి కూతురు
బొమ్మలను, సంగమయితుమ్ = కలుపుటకు, న వా ఉపాదత్తే = స్వీకరింపదు.
న వా విరమతి = అట్లని విడువదు. కేవలమ్ = కేవలము, ఇయమ్ = ఈ, కల్యాణీ =
సర్వాంగళోభనయగు సీతాదేవి, కపోహ = తన చెక్కితులను, పులకముకులైః =
పులకల మొగలతో (మొగతొడిగిన పులకలతో), దంతరయతి = నిమోన్నతములు
గావించుచున్నది. (ఐరిణి)

తాత్పర్యము :- ఇష్టసఖులతోకలిసి బొమ్మలపెండ్లి చేసి ఆ యాలు మగ
లను కలుపుటకు సీత స్వీకరింపదు అట్లని విడిచిపెట్టదు. కపోలములు పులకింపగా
అట్ల నిల్చును. (లజ్జాభావధ్వని).

సమాసములు :- న విద్యతే అకూతమ్ యత్ర - తైః. పులకాః ముకు
ళానీవ - తైః. పాంచాల్యోః మిథునమ్.

సంధులు :- అనాకూతైః + ఏవ. ముకులైః + దంతరయతి - రేపాదేశ
విసర్గ. నః + వా - ఉత్పాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- దుదాజ్ దానే. లట్. ఆత్మనే. ప్రథమ (ఉప, ఆజ్)

దత్తే - దదాతే - దదతే

రముజ్ క్రిడాయాం, (వ్యాఙ్మరిభ్యో రమః) పరస్మై. లట్
ప్రథమ (వి)

విరమతి - విరమతః - విరమన్తి.

దంతర - (తత్కరోతీతి జీచ్) పరస్మై. లట్. ప్రథమ
దంతరయతి - దంతరయతః - దంతరయన్తి

కంచుకీ :- (సహర్షమ్) దిష్ట్యా చిరస్య జీవద్భిరస్మాభిర్యోవనవతీ వత్సా
జానకీ దృష్టా. (సస్మితమ్) తతస్తతః—

కలహంసికా :- తతశ్చ పునః పునరపి తాభిః ఋజుకాభిర్నిర్బధ్యమానా లఙ్ఘి
తుమపి లఙ్ఘితే. (తదో అ పుచో పుచో వి తాహిం ఉజ్జు
అహిం ణిబ్బ నిజ్జమాణా లఙ్ఘిదుం వి లఙ్ఘేది)

కంచుకీ :- (విహాస్య) వత్సే. సంకీర్ణే వయసి జల్వీయం వర్తతే.
అత్ర హి—

మనోఽపి శంకమానాభిర్పాలాభిరుపజీవ్యతే ।

అషడక్షిణషాఙ్గుణ్యమంత్రి మరరకేతనః॥

6

దిష్ట్యేతి :- (సహర్షమ్ = అనందముగా) దిష్ట్యా = అదృష్టవశమున,
చిరస్య జీవద్భిః = పెద్ద కాలము జీవించుచున్నవారైన, అస్మింః = మాచేత,
వత్సా = పిల్లయగు, జానకీ = సీత. యౌవనవతీ = ఆవ్వనిగా, దృష్టా = చూడబడి
నది — ఇంతకాలము బ్రతికియుంటిని కావున సీతను యువతిగా చూడగల్గితి ననుట.
(సస్మితమ్ = చిఱునవ్వుతో) తతః తతః = అటుపై వి—

తతర్హితి :- తతః = అంతట, ఋజుకాభిః = అమాయకలయిన, తాభిః =
ఆ కాలికలచేత, పునః పునః = మరల మరల, నిర్బధ్యమానా = విర్బంధింపబడినదై,
లఙ్ఘితుమ్ అపి = సిగ్గుపడుటకుచూడ, లఙ్ఘితే = సిగ్గుప చున్నది — అంతగా సిగ్గున
తలముంగిల్లె న దనుట.

వత్సేతితి :- (విహాస్య = నవ్వి) వత్సే = ఆహూయి : ఇయమ్ =
జానకీ. సంకీర్ణే వయసి = కాల్య యౌవనముల నడుమ, వర్తతే ఖలు = ఉన్నది కదా!
అత్ర హి = ఈ వయస్సునందు —

మనభితి :- మనః అపి = తమ మనస్సును చూడ, శంకమానాభిః =
శంకించువారైన, తాలాభిః = నవలూపనలచేత, అషడక్షిణ = మూడవ వ్యక్తికి
తెలియనీని, (అషడక్షిణోయ స్పృతీయాద్యగోదరః— అమరము) షాఙ్గుణ్య = రహస్య
మంత్రాంగమునకు, మంత్రి = సచివుడైన, మరరకేతనః = మన్మథుడు, ఉపజీవ్యతే =
నేనింపబడుచున్నాడు. (మంత్రాంగమే మంత్రిగా అనికాని) వత్సావత్తము.

కలహంసికా :- (నలఙ్కమ్) అర్య. రమణీయం మంత్రయనే, సర్వస్యాప్య
సుభవ సంవాదిని తే వాక్. (అఙ్క. రమణీయం మంత్రయనే.
సర్వస్య వి అణుహవసంవాదిని దే వాఅ)

శంకురీ :- కించ వత్సే.

తదాత్వప్రొన్మీలస్మదిమ రమణీయాత్కఠినతాం
నిచిత్య ప్రత్యంగాదివ తరుణభావేన ఘటితా ।

తాత్పర్యము :- తమ మనస్సునకేని తెలియనినియంతటి జాగరూకతతో
జాలికలు మన్మథ వికారముల ననుభవించుదు.

సమాసములు :- స స ని షట్ అక్షిణి యత్ర - అషడక్షిణం చ తత్
షాఢ్గుణ్యం చ - షాఢ్గుణ్యస్య (షాఢ్గుణ్యమేవ వా) మంత్రీ మకరః కేతనే యస్య సః

సంధులు :- మనః + అపి - ఉత్వాదేశవిసర్గ - మనో + అపి - పూర్వ
రూప శంకమానాభిః + దాలాభిః + ఉపశీవ్యతే - రేఘాదేశవిసర్గసంది.

క్రియ :- జీవ ప్రాణధారణే, కర్మణి, ఆత్మనే, లబ్. ప్రథమ (ఉప)

జీవ్యతే - జీవ్యతే - జీవ్యంతే

అర్థేతి :- (నలఙ్కమ్ = సిగ్గుతో) అర్యాః । రమణీయమ్ = అందమైన
విషయమును (అందముగా), మంత్రయనే = చెప్పుచున్నావు (ఉపదేశించుచున్నావు).
తే = నీయొక్క. వాక్ = మాట, సర్వస్యాపి = ప్రతియొక్కనికిని, అనుభవసంవాదిని =
అనుభవానురూపము.

తదాత్వేతి :- వత్సే = అమ్మయీ । కించ = మరియు - తదాత్వ =
యౌవనోదయకాలమునందు (తత్తాలస్తు తదాత్వం స్యాత్ - ఆమరము). ప్రొన్మీలత్ =
వికసించుచున్న. ప్రమదిమ = కోమలత్వముతో, రమణీయాత్ = మనోజ్ఞమైన,
ప్రత్యంగాత్ = ప్రతి అవయవమునుండియు, కఠినతామ్ = కఠినమును, నిచిత్య =
కొల్లగొట్టి, తరుణభావేన = యౌవనముచే, ఘటితా = సమకూర్పబడినవగు, స్తనౌ =
కుచములను, సందిభాణాః = ధరించువారును - తక్కిన అంగముల నుండి కఠిన్య
మును కొల్లగొట్టి తెచ్చి యౌవనము స్తనములలో నిక్షేపించినదనుట - క్షణ = క్షణ

స్తనౌ సమిద్రాణాః క్షణవినయవై యాత్యమస్యణ

స్మరోన్మేషాః కేషాముపరి న రసానాం యువతయః॥

7

కలహంసికా :- (విహస్య) భవతు. తన్న కిమపి యుష్మాభిః శ్రుతమ్.
(భోదు. తాణ కింవి తుష్టేహిం సుదమ్)

కంచుకీ :- వత్సే. న తావదర్థోఽయమద్యాపి రాజగోచరీభవతి. యది
చ స్యాత్ కిమేతావతా.

కాలము, వినయ = సిగ్గుతో వినయము, వై యాత్య = క్షణకాలము చపలత్వములతో, మస్యణ = మధురమగు, స్మరోన్మేషాః = మన్మథవికారములు కలవారును అయిన, యువతయః = జవ్వనులు, కేషామ్ = ఎవరికి, రసానామ్ ఉపరి న = అన్ని రసములకు పై నుండరు. మధుర భావములన్నింట ఇది అగ్రగణ్యమనుట (శిఖరిణీవృత్తము).

తాత్పర్యము :- యౌవనారంభముతో సర్వాంగములకును సౌకుమార్యము వచ్చి ఆ కాలిన్యము కుచములకు చేరును. ఇట్లు చేయునది జవ్వనము. క్షణకాలము సిగ్గు క్షణకాలము చాపల్యములతో మన్మథభావములను కుసుమింపజేయు యువతులు అందరి కిని ఆకర్షణ స్థానములు.

సమాసములు :- తదాత్మే ప్రోస్మీలన్ - ప్రోస్మీలంశ్చ సః ప్రదిమా చ - ప్రదిమా రమణీయమ్ - తస్మాత్. అంగదంగాత్ - ప్రత్యంగాత్. వినయం వై యాత్యం చ - క్షణే వినయవై యాత్యే - వినయవై యాత్యభ్యాం మస్యణః - మస్యణ శ్చసౌ మధురశ్చ - మధురః స్మరస్యోన్మేషః యాసాం తా.

సంధులు :- ఉత్ + మీలత్ + ప్రదిమ, - అనునాపికాదేశ ప్ర + ఉత్. స్మర + ఉన్మేషాః - గుణసంధి, ప్రతి + అంగాత్ - యదాదేశ.

భవత్వితి - (విహస్య = నవ్వి) భవతు = అగుగాక. తత్ = ఇంతకును, కిమపి = ఏమియును, యుష్మాభిః = మీచేత, నశ్రుతమ్ = శ్రుతముకాలేదు. నేనేమియు చెప్పలేదు మీరేదియు వినలేదనుట. రావణుని మంత్రివచ్చుట ఇత్యాదికము రహస్యమని.

వత్సేఇతి :- వత్సే = అమ్మాయీ. ఆయమ్ = ఈ, అర్థః = విషయము అద్యాపి = ఇప్పటికిని, న రాజగోచరీ భవతి = రాజునకు తెలియదు. తెలియనీయననుట.

కలహంసికా :- తదా హతాశో రావణో దేవీం పరిణయతే. (తదా హదా సో రావణో దేవీం పరిచేది.)

కంచుకీ :- (విహస్య) హస్తే కరిష్యతి జగత్త్రయజిత్వరోఽపి
కస్తాదృశో దుహితరం జనకేశ్వరస్య ।
ప్రాణాధికం విపులబాహుభృతామపీదం
త్రియంబకం కిమపి కార్ముకమంతరాయః ॥ ౩

(తెలియదందువా అని కాకువు రావచ్చు) యది చ స్యాత్ = ఒకవేళ తెలిసినచో, కిమ్
వీతావతా = ఏమిటింతకును ।

తదేతి :- తదా = అప్పుడు, హతాశః = నింద్యమగు కోరిక కలవాడైన,
రావణః = చక్రగ్రీవుడు, దేవీమ్ = సీతను, పరిణయతే = వివాహమాడును.

హస్తేర్నితి :- (విహస్య = నవ్వి), జగత్త్రయజిత్వరః అపి = ముల్లోకము
లను జయించినవాడే అయినప్పటికిని, కాదృశః = రావణునిసంటివాడు, కః = ఎవడు,
జనకేశ్వరస్య = జనకమహారాజయొక్క, దుహితరమ్ = పుత్రికను, హస్తే కరిష్యతి =
వివాహమాడగలడు? విపుల బాహుభృతామ్ అపి = విపుల బాహుబలము కలవారికైనను,
ప్రాణాధికమ్ = ప్రాణములమీదికి వచ్చునదైన (స్వశక్తికి మించిన దనుట) ఇదమ్ =
ఈ, త్రియంబకమ్ = ఈశ్వరసంబంధియగు, కార్ముకమ్ = ధనుస్సు, కిమపి =
వాక్కులకందని, అంతరాయః = విఘ్నమై ఉన్నది. ఇది యుండగా అది జరుగదనుట
(వసంతతిలక).

తాత్పర్యము :- ముల్లోకములను జయించిన మహావీరుడైనను జానకిని
చెట్టపట్టలేడు. ఏలయనగా ఎంతటివానికైనను లొంగని శివధనుస్సు అంతరాయముగా
నున్నది. పరం ప్రాణాధికో యోధో న తు ప్రాణాధికం ధనుః - అని పెద్దలమాట.

సమాసములు :- హస్తే కరిష్యతి - నిత్యం హస్తే పాణావుపయమనే.
జగతాం త్రయః - జగత్త్రయస్య జిత్వరః (సర్విశాస్త్యర్థిభ్యశ్చ - అని క్వరప్).
ప్రాణాధికమ్. విపులా చ తా బాహూ చ - విపులబాహూ బిభర్తీతి - తేషామ్.
త్రియంబకస్యేదమ్ - తస్యేదమ్ అని అహ రాగాన య్యాభ్యామిత్యాదిచే ఐజాగమము.

నాపి దశకంధరాసురోధేన స్వయం ప్రతిజ్ఞాతమన్యథా కరిష్యతి
మహాక్షత్రియో విదేహరాజః. తన్న కించిదేతత్.

కలహంసికా :- (విహస్య) ఏవం భవతు, ఆర్య, సంప్రతి కుత తౌ రామ
లక్ష్మణౌ, (ఏవం భోదు, అట్లు, సంసది కహిం తే రామ
లక్ష్మణౌ)

కంచుకీ :- నన్వేతావేవ దేవతాగారవేదిరాయామ్ —

మునీన్ కౌశిక వై దేహ గౌతమానభిరాధ్యతః ।

థౌకితౌ జ్ఞానకర్మభ్యాం మోక్షస్వర్గావివ స్వయమ్ ॥

9

నేతి :- అపిచ = మరియు, మహాక్షత్రియః = ఉత్తమ ఉత్రియుడగు,
విదేహరాజః = జనరమహారాజు, దశకంధరాసురోధేన = రావణుని నిర్బంధముతో,
స్వయమ్ ప్రతిజ్ఞాతమ్ = తన ప్రతిజ్ఞను (శివధనుస్సును ఎక్కుపెట్టినవానికే సీత నిర్తు
నన్న ప్రతిజ్ఞను) న అన్యథా కరిష్యతి = మరిలింపడు. తత్ = అందుచేత, ఏతత్
న కించిత్ = నీవన్నది ఏ కొంచెమును జరుగదు — అసంభవమనుట.

ఏవమితి :- (విహస్య = నవ్వి) ఏవమ్ భవతు = అట్లే అగుగాక (జరుగ
కుండుగాక : అనుట) ఆర్యః : సంప్రతి = ఇప్పుడు, తౌ = ఆ, రామలక్ష్మణౌ = రామ
లక్ష్మణులు, కుత = ఎక్కడ :

నన్వీతి :- నను ఏతౌ ఏవ = ఇరిగో, దేవతాగారవేదిరాయామ్ = దేవతా
గృహముయొక్క (పూజామందిరము) వేదికయందు—

మునీనితి :- జ్ఞానకర్మభ్యామ్ = జ్ఞానయోగము, కర్మయోగములవలన,
స్వయమ్ = తమకుతాముగా, థౌకితౌ = ప్రాప్తించిన, మోక్షస్వర్గా ఇవ = మోక్షము
స్వర్గములవలె, రామలక్ష్మణులు, కౌశికవై దేహ గౌతమాన్ = విశ్వామిత్ర జనక మహా
రాజ శతానందులను ఆభిరాధ్యతః = ఇదే ఆరాధించుచున్నారు — సేవించుచున్నారనుట.

తాత్పర్యము :- రూపు దాల్చిన మోక్షస్వర్గములవలె రామలక్ష్మణులు
విశ్వామిత్రాదులను అర్చించుచున్నారు. (పర్యావృత్తము).

తదేహి. మహచ్ఛిరమాగతానా మస్మాకమ్, కన్యాంతఃపురమేవ గచ్ఛామః.
(ఇతి నిష్కృంతౌ)

— విష్కంభకః —

(తతః ప్రవిశతి జనకో విశ్వామిత్రశతానందౌ రామలక్ష్మణౌ చ)
జనకః :- (సహర్షమ్) భగవన్ విశ్వామిత్ర,
లుంపన్నదృష్ట జామాతృసంపదాం శుచమద్య నః।
త్వదాగమనజన్మామనందః సుదినాయతే ॥

10

సమాసములు :- కౌశికశ్చ పైదేహశ్చ గౌతమశ్చ - తాన్. జ్ఞానం చ
కర్మ చ - తాభ్యామ్. మోక్షశ్చ స్వర్గశ్చ.

క్రియ :- రాధో పృథ్వా (శ్యన్) పరస్మై, లట్, ప్రథమ. (అభి)
రాధ్యతి - రాధ్యతః - రాధ్యంతి (అభిరభాగే - అని
కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞ)

తదితి :- తత్ = అందుచేత, ఏహి = నడుపుము. అగతానామ్ = ఇచ్చటికి
వచ్చినవారమైన, అస్మాకమ్ = మనకు, మహత్చిరమ్ = చాలాసేపయినది, కన్యాంతః
పురమ్ = కన్యాంతఃపురమునే, గచ్ఛామః = పోవుచుము - చేరుకొందము. (ఇతి =
అని, నిష్కృంతౌ = నిష్కృమించిరి).

—: ఇది విష్కంభము :—

[తతః = అంతట, జనకః = జనకుడు, విశ్వామిత్ర శతానందౌ = కౌశికుడు,
శతానందుడు, రామలక్ష్మణౌ = రాముడు, లక్ష్మణుడు. ప్రవిశతి = ప్రవేశించును -
క్రియలో ప్రత్యేకాన్వయము].

భగవన్నితి :- [సహర్షమ్ = ఆనందముగా] భగవన్ = మహాత్మా ;
విశ్వామిత్ర = కౌశిక :

లుంపన్నితి :- అదృష్టజామాతృసంపదామ్ = అల్లుడు అను సంపదను
పొందనివారమైన, నః = మా యొక్క. శుచమ్ = దుఃఖమును, అద్య = నేడు
లుంపన్ = తొలగింపుచు, త్వత్ = నీ యొక్క, ఆగమన జన్మా = రాకతో లభిం

అపిచ —

అద్య ప్రదక్షిణశిఖావలయః శృశాను
 రశ్నాతి మే జనపదేషు వషట్కృతాని ।
 త్వత్తేజసి స్ఫురతి శాంతికపౌష్టికేషు
 స్వాం చ స్రుచం శిథిలమంగిరసో విభర్తి ॥

11

చినదగు, అయమ్ = ఈ. ఆనందః = సంతోషము. సుదినాయతే = ఈ రోజును
 సుదిన మొనర్చుచున్నది. [పథ్యావర్తిము]

తాత్పర్యము :- ఇంతవరకును సీతకు తగిన పరుడు (నాకు అల్లుడు)
 దొరుకలేదే అని కుములుచున్న నా దాదను తొలగించుచు నీ రాక నన్ను ఆనందింప
 జేయుచున్నది. నేడు సుదినము.

సమాసములు :- జామాతా ఏష సంపత్ - న దృష్టా - అదృష్టా జా
 మాత్యంపత్ యైః - తేషామ్. తప అగమనమ్ - త్వదాగమనాత్ జన్మ యస్య సః.

క్రియ :- సుదిన - [సుదిన దుర్దిన సీహారేభ్యశ్చ - ర్భ్యశ్చ] అత్మానే.

లట్. ప్రథమ.

సుదినాయతే - సుదినాయేతే - సుదినాయన్తే.

అద్యేతి :- అపిచ = మరియు - అద్య = నీవు వచ్చిన ఈ కుభదినము
 నందు. మే = నా యొక్క. జనపదేషు = గ్రామములయందు [అశ్రమ ప్రదేశము
 లందు] [దేశేజనే జనపదః] శృశానుః = అగ్నిదేవుడు. ప్రదక్షిణ శిఖావలయః =
 దక్షిణ క్రమముగా తిరుగుచున్న జ్వాలామాలికలు కలవాడై. వషట్కృతాని =
 హోమము చేసిన ద్రవ్యములను. [అగ్నౌతు హుతం త్రిమ వషట్కృతమ్] ఆశ్నాతి =
 భుజించుచున్నాడు. త్వత్ = నీ యొక్క. తేజసి = తేజస్సు. స్ఫురతి = ప్రకాశించు
 చుండగా. అంగిరసః = శతానందుడు. శాంతికపౌష్టికేషు = శాంతికము పౌష్టికము
 అనునట్టి హోమ విశేషములయందు. స్వామ్ = తనయొక్క. స్రుచమ్ = స్రుక్తును
 [స్రువోభేదాః స్రువః ప్రియామ్] శిథిలమ్ = జారిపోయినదిగా - పనిలేని వస్తువుగా.
 విభర్తి = వహించుచున్నాడు. [వసంతతిలక]

విశ్వామిత్రః :- సఖే సీరధ్వజ. చిరస్య శాంతః పుష్పశ్చ తవాయం జనపదః.
యత్ర త్వం బ్రహ్మమీమాంసా తత్త్వజ్ఞో దండధారకః ।
పురోధాఽచ్చైవ యస్యాసావంగిరఃప్రపితామహః ॥ 12

తాత్పర్యము :- నీ రాకతో అనందించిన అగ్నిదేవుడు మా ఆశ్రమ యాగ శాలలో ప్రదక్షిణ శిఖలతో విజృంభించి హోమముచేసిన ద్రవ్యములను భుజించు చున్నాడు. ప్రకాశించుచున్న నీ తేజస్సుతో శాంతిక పౌష్టికముల ఫలము సిద్ధించి శతానందుడు చేతిలో స్రువమును అలంకారముగా వహించుచున్నాడు. శాంతిని కోరి చేయు హోమమును శాంతిమనియు, భృష్టిని కోరి చేయుదానిని పౌష్టిక మనియు నందుడు.

సమాసములు :- శిఖానాం వలయః - ప్రదక్షిణభూతః శిఖావలయః
యస్య సః, తవ తేజః - తస్మిన్, శాంతికాశ్చ పౌష్టికాశ్చ - తేషు.

సంధులు :- కృశానుః + అగ్నాత్ - రేఫాదేశవిసర్గ, అంగిరసః +
విభర్తి - ఉత్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ఉద్యుత్ భరణే (శ్లు), పరిస్మై. లట్. ప్రథమ

విభర్తి - విద్యుతః - విభ్రతి

అశ భోజనే (శ్లు) పరిస్మై. లట్ ప్రథమ

అగ్నాత్ - అగ్నీతః - ఆగ్నన్తి.

సఖేభిత్తి :- సఖే = మిత్రమా, సీరధ్వజ = జనకమహారాజా, తవ =
నీ యొక్క, అయమ్ = ఈ, జనపదః = (నివాసస్థానము) దేశము, చిరస్య =
చాలకాలముగా, శాంతః = శాంతియుక్తము, చ = మరియు పుష్పః = పుష్టియుక్తము.
నా ఆగమనము కారణము కాదనుట.

యత్రేతి :- యత్ర = ఏదేశమునందు, బ్రహ్మ మీమాంసా తత్త్వజ్ఞః =
[భాట్టమతము] వేదాంతముయొక్క సారము నెరిగిన, త్వమ్ = నీవు, దండధారకః =
పరిపాలకుడవో, యస్య = ఏ పరిపాలకునికి, అసౌ = ఈ, అంగిరః ప్రపితామహః ఏవ =
అంగిరసుడు ప్రపితామహుడుగా కలిగిన శతానందుడే స్వయముగా, పురోధాః చ =
పురోహితుడో [పురోహిస్తు పురోహితః - ఆమరము] - ఆ దేశమునందును ఆ పరి
పాలకునకును శాంతి-పుష్టి అనునవి స్వయంసిద్ధము లనుట.

(స్మితం కృత్వా) జామాతురదిర్భనజన్మా శోకః పునరస్మాకముపశమ
యితుమవశిష్యతే. కిం శోకహర్షౌ నామ లోకయాత్రేయం భవతః. తథాహి -

యజ్ఞాంషి తైత్తిరీయాణి మూర్తాని వమతి స్మయః ।

స యోగీ యాజ్ఞవల్క్యస్తాస్త్వం వేదాంతానధ్యక్షిగపత్ ॥

13

తాత్పర్యము :- బాట్ట మతసారము నెరిగిన నీవు పరిపాలకుడవుగా. అంగిరసుని మునిమనుమడగు శతానందుడు పురోహితుడుగా విరాజిల్లుచున్న దేశమునందు శాంతియు పుష్టియు స్థిరముగా స్వతస్సిద్ధముగా వర్ధిల్లును. మా రాజితో పనిలేదు.

సమాసములు :- బ్రహ్మమీమాంసాయాః తత్త్వం జానాతీతి. దండస్య దారకః. అంగిరాః ప్రపితామహః యస్య సః.

సంధులు :- తత్త్వజ్ఞః + దండ - ఉత్వాదేశవిసర్గ. పురోధాః + చ - శాదేశవిసర్గ. చ + విప - వృద్ధి సంధి. యస్య + అసౌ - వృద్ధి. అసౌ + అంగిరః - అయవాదేశ సంధి.

జామాతురితి :- (స్మితమ్ కృత్వా = చిన్నగా నవ్వి) పునః = మరింక, జామాతుః = అల్లునియొక్క, అదిర్భన జన్మా = అనుపల్బితో బొడమిన, శోకః = దాచ - అల్లుడు తగినవాడు అభివలేదే అనునట్టి దుఃఖము, ఉపశమయితుమ్ = పోగొట్టుటకు, అస్మాకిమ్ = మాకు, అవశిష్యతే = పని మిగిలియున్నది - అది ఒక్కటి మేమై తొలగింపవలసియున్నదనుట. భవతః = నీకు, శోకహర్షౌ నామ = శోకము హర్షము అనునది - కిమ్ = ఏమిటి? ఇయమ్ = ఇదియంతయు. భవతః = నీకు, లోకయాత్రా = వ్యవహార ప్రాప్తము - అంతేకాని బ్రహ్మవేత్తవయిన నీకు నిజమునకు శోకహర్షములుండవు. తథాహి = అంతే కదా! -

యజ్ఞాంషీతి :- యః = ఏ మునీశ్వరుడు, తైత్తిరీయాణి = తైత్తిరీయ శాఖకు చెందిన, యజ్ఞాంషి = యజుర్వేద మంత్రములను, మూర్తాని = రూపవంతములుగా, వమతి స్మయః = వెలిగిక్కినో, సః = ఆ. యోగీ = మహాయోగియైన, యాజ్ఞవల్క్యః = యాజ్ఞవల్క్యుడు, వేదాంతాన్ = ఉపనిషత్తులను, అధ్యక్షిగపత్ = నీకు నేర్పెను. (వక్యావక్తము).

లక్షణః - (జనాన్తిమ్) ఆర్య, అయమయం స రాజా వై దేహః. పవిత్ర
మపరిమేయాశ్చర్యం యస్యావదానముపాధ్యాయాదనుశ్రూయతే.

తాత్పర్యము :- శాతల్యమునికి యాజ్ఞవల్క్యుడు శిష్యుడై యజుర్వేద
మును నేర్చుకొనెను. గురుదక్షిణకు నిర్బంధింపగా శాతల్యుడు తాను నేర్పిన యజుర్వేద
మునే తిరిగి ఇమ్మని కోరెను అప్పుడు యాజ్ఞవల్క్యుడు యజుర్వేద మంత్రములను
పెరిగిక్కెను. శాతల్యుడు తిత్తిరి వక్షిరూపమున దానిని భుజించెను. అప్పటి నుండి
ఆ శాతకు పై త్తిరీయ శాఖగా పేరు వచ్చినదనుట. అటు పిమ్మట యాజ్ఞవల్క్యుడు
సూర్యు నుపాసించి యజుర్వేదమును నేర్పెనందురు. అట్టి యాజ్ఞవల్క్యుడు జనకునికి
వేదము నేర్పెను. కావున వేదాంతియగు జనకునికి సుఖదుఃఖములు లోకయాత్రలో
అభినయమనుట.

క్రియ :- టవము ఉద్గిరణే. పరస్మై, లబ్, ప్రథమ

వమతి - వమతః - వమన్తి

ఇట్ అధ్యయనే. డిచ్, లబ్ - చట్ (జౌచ సంశ్చజోః గజా
దేశః) ప్రథమ. పరస్మై

అధ్యజీగపత్ - అధ్యజీగపిష్టామ్ - అధ్యజీగపిషుః

అర్యేతి :- (జనాన్తిమ్ = రామునికి ప్రేక్షకులకు మాత్రమే వినిపించు
నట్లు) ఆర్యా : సః = ఆ ప్రసిద్ధుడగు, రాజా = మహారాజు, వై దేహః = జనకుడు,
అయమ్ అయమ్ = ఇతడే ఇతడే. (అన్యోన్యా మంత్రణం యత్ స్యాజ్జనాన్తే తజ్జ
నాంతితిమ్). పవిత్రమ్ = పావనమైనదియు. అపరిమేయాశ్చర్యమ్ = అంతులేని
ఆశ్చర్యమును గొల్పునదియనైన, యస్య = ఏ రాజుయొక్క. అవదానమ్ = స్వచ్ఛ
వర్తన (అవదానం పృత్తకర్మ కుర్తం కర్మ ప్రకీర్తితమ్ - విశ్వః). ఉపాధ్యాయాత్ =
విశ్వామిత్రునివలన. అనుశ్రూయతే = అప్పుడప్పుడు (నిత్యమును) వినబడినదో -
గురుడు చెప్పగా వింటిమో ఆ మహారాజు ఇతడే నుమా అనుట.

వత్సేతి :- (సప్రమోదానురాగమ్ = ఆనందముతో, ప్రేమతో) వత్స =
సోదరా, శతపథకథాధికారీ పురుషః = శతపథమును పేరుగల వేదభాగమునకు కథా
పురుషుడును (దాని ప్రకాశకుడనుట). వాజసనేయః = యజుర్వేదమునందలి వాజసనేయ

రామః - (సప్రమోదానురాగమ్) వత్స, స ఏవాయం శతపథకథాధికారీ
పురుషః ప్రణాయ్యాయాన్తేవాసినే యన్తై వాజినసేయో యాజ్ఞ
వల్క్యః సూక్తాని యజ్ఞాంషి ప్రోవాచ.

విశ్వామిత్రః - [ముహూర్తం నిర్వర్ణ్య చ]

నిజాయ తన్తై గురవే యతీనాం తైత్రాయ విశ్రాణితగోసహస్రమ్,
తం గోసహస్రాధిపతేః ప్రశిష్యముపాస్మహే మైథిలమాతిథేయమ్॥14

కావీయుడనగు. యాజ్ఞవల్క్యః = యాజ్ఞవల్క్య యడు. ప్రణాయ్యాయా = అభిలాషా
కూన్యుడగు. (ముముక్షుపనుట). యన్తై = ఏ, అంతేవాసినే = శిష్యునికై [ప్రణాయ్యా
ఽభిలాషాకూన్యః స్యాత్ - హారావళీ], యజ్ఞాంషి = యజ్ఞార్చేదమునకు చెందిన,
సూక్తాని = మంత్రములను, ప్రోవాచ = ఉపదేశించెనో. సః = ఆ మహానుభావుడు,
అయమ్ ఏవ = ఇతడే.

నిజాయేతి :- [ముహూర్తమ్ = క్షణకాలము, నిర్వర్ణ్య చ = చూచి]
యతీనామ్ = యోగిశ్వరులకు. తైత్రాయ = విజేతయు - యతి ప్రవరుడనుట,
నిజాయ = తన గురవే = గురువునైన. తన్తై = ఆ యాజ్ఞవల్క్యునికై. విశ్రాణిత
గోసహస్రమ్ = వేయి గోవులనిచ్చినవాడును. గో సహస్రాధిపతేః = సహస్ర కిరణు
నికి. ప్రశిష్యమ్ = శిష్యుని శిష్యుడు. అతిథేయమ్ = అతిథులపట్ల సాదువును - అతిథి
సేవా తత్పరుడనుట - అయిన. తమ్ = ప్రసిద్ధుడగు, మైథిలమ్ = జనకమహారాజును,
ఉపాస్మహే = సమీపించితిమి - ఉపాసించుము. [గోశబ్దః పశుభూమ్యంకువాగ్నిగర్థః -
కాశ్వతః. స్వర్గేషుపశువాగ్ వజ్రవిద్యేత్రపుణిభూజలే లక్ష్మ్యదృష్ట్యా త్రియాం పుం సి -
అమరము].

తాత్పర్యము :- యోగిశ్వరుడైన తన గురువునకు వేయి గోవులను
అహూతరించినవాడును సహస్ర కిరణునికి ప్రశిష్యుడునై అతిథి పూజా తత్పరుడగు
జనక మహారాజును ఉపాసించుము.

చందస్సు :- ఉపజాతి పృత్తము. అనంతరోదీరితలక్ష్మణాజ్ఞా పాదా
యదీయాపుష్పజాతయస్తాః ఇంద్రవజ్ర ఉపేంద్రవజ్రల కలయితతో ఉపజాతి.

నిజాయ తన్తైగు రవేయ తీనాం - ఉపేంద్రవజ్ర
తైత్రాయ విశ్రాణితగోస హస్రమ్ - ఇంద్రవజ్ర

జనకః :- (సప్రశ్రయమ్) భగవన్, యదన్యత్కించిదభిదధాతి తత్ర ప్రభ
విష్ణుర్భవాన్. తత్రభవతః సహస్రమయూఖాంతేవాసిన్ యోగీ
శ్వరా దధ్యయన మితి మహీయసీయమస్మాకం యశఃపతాకా.

విశ్వామిత్రః :- (విహస్య) టో మహాయోగిన్.

కిం యాజ్ఞవల్క్యో జనకః కిమేవం న వః స్వరూపం కవయోఽపి

విద్యుః ।

ప్రవాహనిత్యానధిక్రత్య యుష్మాన్ సహస్రశాఖాః శ్రుతయః ప్రథస్తే॥ 15

క్రియ :- ఆనట్ ఉగవేశనే [ట్రా]. ఆత్మనే. లట్. ఉత్తమ. [ఉప]

ఉపాసే - ఉపాస్వహే - ఉపాస్మహే

భగవన్నితి :- భగవన్ = మహాత్మా : అన్యత్ = యాజ్ఞవల్క్య శిష్యుడ
ననుట కంటె అన్యముగా, కించిత్ = మరి కొంచము యత్ అభిదధాతి = ఏదేని
చెప్పెదదేని, తత్ర = ఆ విషయమునందు, భవాన్ = నీవు, ప్రభవిష్ణుః = సమర్థుడవు.
అట్టి స్వేచ్ఛ నీకున్నదనుట. కానీ, తత్రభవతః = పూజ్యుడు, సహస్రమయూఖాం తే
వాసిన్ = సూర్యశిష్యుడునగు. యోగీశ్వరాత్ = యాజ్ఞవల్క్య మహర్షి నుండి,
అధ్యయనమ్ ఇతి = వేదాధ్యయనము [చేసితిని] అనునది. ఇయమ్ = ఇది. అస్మా
కమ్ = మాకు, మహీయసీ = మహత్తరమైన, యశః పతాకా = కీర్తిపతాక.

క్రిమితి :- [విహస్య = నవ్వి] టో మహాయోగిన్ = ఓ మహాయోగీ :
యాజ్ఞవల్క్యః = యాజ్ఞవల్క్యుడు. కిమ్ = ఏమి, జనకః = జనకుడు, కిమ్ = ఏమి
ఏవమ్ = ఇట్లు [యాజ్ఞవల్క్య తత్త్వము జనకతత్త్వము] వః = మీ ఇరువురియొక్క
స్వరూపమ్ = అంత స్తత్త్వమును, కవయః అపి = కవులు [విద్వాంసులు] కూడ,
న విద్యుః = ఎరుగరు - వారును తెలిపిగొనలేరనుట. ప్రవాహనిత్యాన్ = గురుశిష్య
పరంపరలో చిరస్థాయిగా నిల్చునట్టి. యుష్మాన్ = మిమ్ము. అధిక్రత్య = అవలం
బించి. శ్రుతయః = వేదములు. సహస్రశాఖాః = వేయిశాఖలుగా, ప్రథస్తే = విరా
జిల్లుచున్నవి [ప్రసిద్ధి కెక్కుచున్నవి]. ఉపజాతి వృత్తము.

శతానందః :- భగవన్, కౌశిక, ఏవమీదృశాః ఖల్వమీ త్రిభువన మహానీయ
మహిమానో మనీషిణః.

జనకః :- (నవై లక్ష్మ్యస్మితమ్)

నిర్మాయ కార్మణమృచా మఘమర్షణీనా
మున్మార్జనీర్జగదమాని తవాద్య వాచః ।
శ్రోతుం చిరప్రణయి కౌతుకమ్ స్తి చేతో
దుఃఖాకరోతి పునరేష మమార్థవాదః ॥

16

తద్విరమ. (ఇతి శిరస్యంజలిం ఘటయతి).

క్రియ :- విదజ్ఞానే, ఆశ్రిక్, వరస్మై. ప్రథమ

విద్యాత్ - విద్యాతామ్ - విద్యుః

ప్రథక్ ప్రఖ్యానే, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

ప్రథతే - ప్రథతే - ప్రథత్తే.

భగవన్నితి :- భగవన్ = మహాత్మా ; కౌశిక = విశ్వామిత్రా ; త్రిభు
వన = ముల్లోకములచేతను, మహానీయ = గౌరవింపబడనట్టి, మహిమానః =
ప్రభావము కలవారైన, అమీ = ఈ, మనీషిణః = విద్వాంసులు, విషమ్ = ఇట్లు,
కదృశాః ఖలు = ఇట్టివారేకదా ; మహానుభావుల వినయమిట్టిదే అనుట.

నిర్మాయేతి :- [నవై లక్ష్మ్యస్మితమ్ = సిగ్గుతో చిరునవ్వుతో] - అఘ
మర్షణీనామ్ = పాపనాశకములైన, ఋచామ్ = ఋక్కులయొక్క, కార్మణమ్ = ఆచ
రణమువలన నేర్పడిన సంస్కార విశేషమును, నిర్మాయ = సిద్ధముచేసి లేక పొంది,
జగత్ + అమాని = లోకమునందలి పాపములను, ఉన్మార్జనీః = పోగొట్టినవైన,
తవ = నీ యొక్క, వాచః = వాక్కులను, అద్య = రచనాదు, శ్రోతుమ్ = వినుటకు,
చిరప్రణయి కౌతుకమ్ = చాలకాలముగా ఉత్కంఠితమై, చేతో = నా మనస్సు,
అస్తి = ఉన్నది, పునః = కానీ, మమ = నాకైన, విషః = ఈ, అర్థవాదః = స్తుతి,
దుఃఖాకరోతి = కలిగించుచున్నది. [కార్మణం మంత్ర తంత్రాది యోజనే కర్మరేపి వ
ధరణిః].

విశ్వామిత్రః :- (సస్మితమస్యాంజలిముద్ఘాటయన్) సఖే సీరధ్వజ, సంహ్రీ
యతా మంజలిః, అమీ తూష్టింభూతాః స్మః. కాత్యాయినీ
కాముకకార్ముకారోపణ పణప్రణయప్రవీణేన తు దుహితుః
పత్యా సంప్రత్యపర్యుషిత ప్రతిజ్ఞో భూయాః.

లక్ష్మణః :- (అపవర్య) అర్య, పరస్పరేషాం పౌరుషోత్కర్ష ప్రశంసా
రమణీయః పావనోఽయమమీషాం సమవాయః.

తాత్పర్యము :- ఋజ్జుంత్రాచరణము వలన లోకపాపములను ఉపశ
మింపజేయు నీ వాక్కులను వినవలెనని చాలకాలముగా ఉవ్విళ్ళూరుచున్నాను. ఈ నాటికి
సిద్ధించినదికదా అనుకొనుచున్న నన్ను నీ ఈ స్తుతివాక్యములు కలవర పెట్టుచున్నవి.
(వసంత తిలక)

సంధులు :- ఉన్మార్జసిః + జగత్ - రేఫాదేశవిసర్గ. తవ + అద్య.
మమ + అర్థవాదః - సవర్ణదీర్ఘ. చేతః + దుః - ఉత్వాదేశవిసర్గ. ఏషః +
మమ - తదేతద్విసర్గలోపనంధి.

తదితి :- తత్ = అందుచేత, విరమ = అర్థవాదములు విరమించుము.
(ఇతి = అని, శిరసి = శిరస్సునందు, అంజలిమ్ = నమస్కారమును, ఘటయతి =
చేర్చును.)

సఖేఇతి :- (సస్మితమ్ = చిరునవ్వుతో, అన్య = జనకునియొక్క, అంజ
లిమ్ = నమస్కారమును, ఉద్ఘాటయన్ = విడదీయుచు), సఖే = మిత్రమా, సీర
ధ్వజ = జనకా, అంజలిః = నమస్కారము, సంహ్రీయతామ్ = ఉపసంహరింపబడుగాక,
అమీ = ఇదే మేము, తూష్టింభూతాః స్మః = మిన్నకుంటిమి-ఇక అట్లుమాట్లాడమనుట.
కాత్యాయినీ కాముక = శివునియొక్క, కార్ముక = ధనుస్సును, ఆరోపణ = ఆరోపిం
చుట అనునట్టి, పణ = కుల్కముపట్లగల, ప్రణయ = కోరికయందు, ప్రవీణేన =
నేర్పరియైన, దుహితుః పత్యా = అల్లునితో, సంప్రతి = ప్రస్తుతము - త్వరలో,
అపర్యుషిత ప్రతిజ్ఞః = నెరవేరిన ప్రతిజ్ఞ కలవాడవు, భూయాః = కమ్ము.

అర్యేతి :- (అపవర్య = రామునికి తప్ప తక్కినపాత్రలకు వినిపింప
కుండునట్లు - రహస్యం కథ్యతేఽన్యస్య స్మృతం తదపవారితమ్ - భరతుడు)

రామః :- వత్స. యదాత్త.

స్మరన్తి లోకార్థమమీ కిల శ్రుతీరితి ప్రతిష్ఠామధిగస్తుమీశ్వహే ।
పరం యదేషాం పునరన్తి వై భవం తదేత ఏవ వ్యతివిద్రతే యది॥17

అర్థా 1. పరస్పరేషామ్ = ఒకరియొక్క ఒకరు. పౌరుష + ఉత్కర్ష = పురుష
కారాధిక్యముయొక్క. ప్రశంసా = ప్రశస్తితో, రమణీయః = అందమైన, అయమ్ =
ఈ, అమీషామ్ = వీరియొక్క. సమవాయః = సమూహము (కలయిక), పావనః =
పరమపవిత్రము.

స్మరన్తితి :- వత్స = అనుచో : యత్ + అత్త = నీవన్నట్లే. (అహ
స్థః) అమీ = ఈ ఋషీశ్వరులు. లోకార్థమ్ = సమాజశ్రేయస్సుకొరకు. శ్రుతీః =
వేదములను. స్మరన్తికిల = స్మృతిరూపమున రక్షించుచున్నారు నుమా : ఇతి =
ఈ ప్రకారమగు. ప్రతిష్ఠామ్ = వీరి ప్రసిద్ధిని. అధిగస్తుమ్ = తెలిసికొనుటకు,
ఈశ్వహే = మనమును చాలుదాము. పునః = కానీ, ఏషామ్ = వీరియొక్క, యత్ =
ఏ, పరిమ్ = సర్వోత్కృష్టమగు. వైభవమ్ అన్తి = జ్ఞానమున్నదో. (విభుత్వము)
తత్ = దానిని. ఏతే ఏవ = వీరే, యది వ్యతివిద్రతే = పరస్పరము గుర్తింపగలరు -
తెలిసికొనగలరు. మనము చాలమనుట.

తాత్పర్యము :- లోకేశ్వరులమునకై ఈ మహర్షులు వేదమంత్రములను
స్మరింతురు. అందువల్ల వీరికి అభివిన కీర్తిప్రతిష్ఠలను మనము తెలిసికొనగలము.
కానీ వీరి విద్యావైదుష్యములను వీరిలో పీరు పరస్పరము గుర్తింపగలరే తప్ప
మనము గుర్తింపజాలము.

సంధులు :- లోక + అత్త - సవర్ణదీప్త. శ్రుతీః + ఇతి - రేఫాదేశ
విసర్గ. ఏతే + ఏవ - అయవాదేశసంధి. ఏతయ్ + ఏవ - యవలోపసంధి.

క్రియ :- స్మృ చింతాయా మాధ్యానే చ. పరస్మై, లట్. ప్రథమ

స్మరతి - స్మరతః - స్మరన్తి

విదజ్ఞానే (కర్తరి కర్మవ్యతీహారే - ఆత్మనే. వేత్తేర్వి భాషా
- రుట్) లట్. ప్రథమ

వ్యతివిత్తే - వ్యతివిదాతే - వ్యతివిద్రతే

జనకః :- (సహర్షమ్) భగవన్, పరమనుగృహీతోఽస్మి. యతః—

సమస్యా వా సామ్నాం బహిరబహిరంహః పరిమృజా

మృచాం వా సంవాదః కిమపి యజుషాం వా పరిపణః ।

త్వదాశీర్వాదోఽయం బహువిషయసాక్షాత్కృతఫలో

వరం మే వత్సయాః ప్రథయతి పురోవర్తినమివ॥

18

భగవన్నితి :- (సహర్షమ్ = అనందముతో) భగవన్ = మహాత్మా ।
పరమ్ = మిక్కిలి. అనుగ్రహీతః = అనుగ్రహింపబడినవాడను, అస్మి = అయితిని
యతః = ఎందువల్లననగా—

సమస్యేతి :- బహిః = వెలుపలనున్న. అబహిః = లోపలనున్న.
అంహః = సాపములను, పరిమృజామ్ = తొలగించునవైన, సామ్నామ్ = సామవేద
మంత్రములయొక్క. సమస్యా వా = సంగ్రహరూపమువలెను, (సమస్యా తు సమా
సార్థా — అమరము). ఋచామ్ = ఋగ్వేద మంత్రములయొక్క, సంవాదః
వా = సంభాషణమువలెను—సంభాషణ రూపసూక్తములవలెననుట, యజుషామ్ = యజు
ర్వేదమంత్రములయొక్క, కిమపి = అనిర్వాచ్యమగు పరిపణః వా = మూలధనము
వలెను [నీవీ పరిపణో మూలధనమ్]. అయమ్ = ఈ, త్వత్ = నీయొక్క, ఆశీ
ర్వాదః = దీవెన. బహువిషయః = పలుకావులందు, సాక్షాత్కృతఫలః = సాక్షాత్కరింప
బడిన ఫలముకలదై—నీ ఆశీర్వాదము ఫలించుననుటకు ఇప్పటికెన్నో నిదర్శనములున్న
వనుట — మే = నాయొక్క, వత్సయాః = పుత్రికకు, వరమ్ = భర్తను, పురోవర్తినమ్
ఇవ = ఎట్టయెదుటనే ఉన్నట్లుగా. ప్రథయతి = తెలియజెప్పుచున్నది — సూచించుచున్నది
[భరిణీ వృత్తము]. [ప్రథయతి. అని పాఠాంతరము].

తాత్పర్యము :- వేదత్రయమంత్రములవలె నీ ఆశీర్వాదనములు అమోఘ
ములు. ఇవి ఫలించి తీరుననుటకు ఎన్నో నిదర్శనము లున్నవి. నీ యీ దీవెన నాకు
అట్లుడు ఎట్టయెదుటనే ఉన్నంతగా నమ్మిక కల్గించుచున్నది.

సమాసములు :- బహిశ్చబహిశ్చ — బహిరబహిశ్చ తదంహశ్చ —
అంహః పరిమృజతీతి — తేషామ్. తవ ఆశీర్వాదః. బహువిషయేషు సాక్షాత్కృతం
ఫలం యస్య సః.

విశ్వామిత్రః :- (సాహితస్మితమ్) సఖే సీరద్వజ, ఏవమేతత్.

దదీయస్యో దూరాదపథమిహా చాముత్ర చ శుచాం

త్రివేదీవార్యానామనతిచిరభగ్నా ఇవ ఖిలాః ।

శ్రుతిగ్రాహ్యం త్యోతిః కిమపి బహిరంతర్మలముషో

మృణాయా మజ్జానః క్వ ను విపరియన్తి ద్విజగిరః॥

19

సంధులు :- అశీర్వాదః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - అశీర్వాదో +
అయమ్ - పూర్వరూప. సాక్షాత్కృతఫలః + పరమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గనంధి.

క్రియ :- ప్రథ ప్రఖ్యానే [జీవ], పరస్మై. లట్. ప్రథమ

ప్రథయతి - ప్రథయతః - ప్రథయన్తి

దదీయస్య ఇతి :- (సాహితస్మితమ్ = సాఖిప్రాయమగు చిలు
నశ్చతో) సఖే = మిత్రమా । సీరద్వజ = జననమహారాణా । ఏవమేతత్ = నీవన్నది
నిజమే - ఇహ చ = ఈ లోకమునందును. అముత్ర చ = పరలోకమునందును.
శుచామ్ = దుఃఖములకు, దదీయస్యః = దూరతరముగా నుండునవియు, చ =
మరియు, శుచామ్ = సర్వవిధదుఃఖములకును, దూరాత్ = మిక్కిలి. అపథమ్ =
అస్థానమును. త్రివేదీవార్యానామ్ = మూడువేదములలోని వార్యములకును, అనతిచిర
భగ్నాః ఇవ = అప్పుడే అర్పణములై నవానివలె, ఖిలాః = అప్రతిహతములును (తిరుగు
లేనివనుట) (ఖిలమప్రహతే - పి స్యాత్ - మేదిసి). శ్రుతిగ్రాహ్యమ్ = చెవులచేత
గ్రహింపదగిన, కిమపి = అసిర్వాచ్యమగు, త్యోతిః = తేజస్సు అయినవియు, బహి
రంతర్మలముషః = బాహ్యభ్యంతర పాపములను పోగొట్టునవియు, మృణాయాః =
శుద్ధికి, మజ్జానః = సాహిత్యములును (సాలో మజ్జా నరి - అమరము), అయిన, ద్విజ
గిరః = బ్రాహ్మణవాత్కులు, క్వను = ఎచ్చట, విపరియన్తి = విపరీతములగు
చుప్పవి । - ఎచ్చటను నిష్ఫలములగుటలేదని భావము (శిఖరిణి).

తాత్పర్యము :- ఇహలోక పరలోక దుఃఖములకు అస్థానములై దూర
ముగా నుండునవియు, వేదత్రయమంత్రముల నుండి ప్రత్యగ్రముగా స్వీకరింపబడిన
వానివలె తిరుగులేనివియు, చెవులతో గ్రహింపదగిన ఏదో త్యోతిస్సు వంటివియు పవిత్ర
తరణమునకు సారభూతములునై న విప్రవాక్యములు ఎన్నడును ఎచ్చటను నిష్ఫలములు

శతానందః :- (స్వగతమ్) నూనం రామద్రవమేవ జామాతరమభినందాయ
 భగవానయం పునఃపునర్వ్యక్తిభిః సీరధ్వజం పరిమోహయతే.
 భవతు. అహమస్య ప్రరోచనార్థమనంవిదాన ఇవ పృచ్ఛామి.
 (ప్రకాశమ్) భగవన్. తస్యేదం శకుంతరాజితేతోరివ కౌస్తుభ
 శ్రీవత్స రత్నద్వయమ్

కాపు. నా అశీర్వాదము పెంటనే నెరువేరుననుట (దదీయస్యః = మహిమాన్వితము
 లను, శుభం దూరాత్ అపేక్షా అనియు కొందరు అన్వయించిరి. దూరాత్ దదీ
 యస్యః = దూరముననే దూరమునై - దొత్తిగా అందవని మరికొందరు)

సమాసములు :- శ్రయాణాం వేదానాం సమాహారః - శ్రీవేద్యాః
 వాక్యాని-తేషామ్, న అతిచింతమ్ - అనఁచింత భగ్నః, శ్రుతిభ్యామ్ గ్రాహ్యమ్, బహి
 రంతర్వర్తి చ తన్మలం చ - మలం ముష్ణ స్థితి, ద్విజానాం గిరః.

సంధులు :- దదీయస్యః + దూరాత్, మృషః + మృతా - ఉత్సా
 దేశవిసర్గ, భగ్నః + ఇవ, మృణాయాః + మజ్జానాః - విసర్గలోప,

క్రియ :- ఇదేగతః, పరస్మై, లట్, ప్రథమ (ఇతో యణితి యణా
 దేశః) (విపరి)

ఏతి - ఇతః - యన్తి

నూనమితి :- (స్వగతమ్ = తనలో) నూనమ్ = నిశ్చయముగా, రామ
 భద్రమ్ ఏవ = రామచంద్రునే, జామాతరమ్ = అల్లునిగా, అభినందాయ = మనసు
 చందుంచుకొని, అయమ్ = ఈ, భగవాన్ = విశ్వామిత్రుడు, పునః పునః = మరల
 మరల, వక్రోక్తిభిః = నర్మోక్తులతో, సీరధ్వజమ్ = జనక మహారాజును, పరిమోహ
 యతే = ప్రలోభపెట్టుచున్నారు - వశీకరించుకొనుచున్నాడు. (జీవశ్చ అని ఆత్మనే
 చదము) భవతు = అగుగాక, అహమ్ = నేను, అస్య = దీనికి, ప్రరోచనార్థమ్ =
 ప్రరోచనగా, అనంవిదానః ఇవ = ఏమియు నెరుగనివానివలె, పృచ్ఛామి = ప్రశ్నింతును.
 (ప్రకాశముగా), భగవన్ = మహాత్మా, శకుంత రాజితేతోః = గరుడధ్వజుని యొక్క,
 కౌస్తుభశ్రీవత్స ఇవ = కౌస్తుభము శ్రీవత్సములవలె, ఇదమ్ = ఈ, రత్నద్వయమ్ =
 రత్నముల జంట, తస్య = ఎవనిది : ఈ కుమారులివురెవరనుట.

విశ్వామిత్రః :- (విహస్య. స్వగతమ్) సాధు వత్స శతానంద, సాధు. యదే
తత్కృతం తీర్థం వివక్షితస్య వస్తునః సుభావతారాయ. (ప్రకా
శమ్) వత్స గౌతమ. కకుత్స్థకులసంభవౌ కుమారావేతా.

శతానందః :- (సప్రత్యభిజ్ఞమివ)

పుత్రార్థే జగదేశజాంఘికయయాద్వామధ్రమక్కిర్తి నా
చాతుర్హోత్రవితీర్ణ విశ్వవసుధాచక్రేణ చక్రే మఖః ।
రాజ్ఞా పంక్తిరభేన యత్ర సకలస్వర్వాసినర్వాతిభౌ
స్వ స్వేనైవ ఫలప్రదః ఫలమపి స్వేనైవ నారాయణః॥

20

సాధ్వితి :- (విహస్య = నవ్వి స్వగతమ్ = తనలో) వత్స = నాయనా;
శతానంద = గౌతమా. సాధుసాధు = బాగుబాగు. వివక్షితస్య = చెప్పనుద్దేశించిన.
వస్తునః = విషయముయొక్క, సుభావతారాయ = సుభావతరణమునకై, తీర్థమ్ = రేవు-
ప్రారంభించుటవనుపైన సందర్శమనుట, ఏతత్ = ఇదే, కృతమ్ = కల్పింపబడినది.
(తీర్థం క్షేత్రాధ్వరక్షేత్రోపాయోపాధ్యాయ మంత్రిమ-విశ్వః) (ప్రకాశముగా), వత్స =
నాయనా. గౌతమా = శతానందా. ఏతా = ఈ ఇరువురును, కకుత్స్థకులసంభవౌ = కకుత్
స్థవంశమునందు పుట్టిన, కుమారౌ = యౌవనులు - రాకుమారులు.

పుత్రార్థేతి :- (సప్రత్యభిజ్ఞమ్ ఇవ = ఏదో గుర్తుతెచ్చుకొనుచున్నట్లు)
జగత్ = ప్రపంచమునందు. ఏత = అద్వితీయమై, జాంఘిక = పేగము కలిగిన.
యాయు = అశ్వమేధయాగాశ్వము అనునట్టి (యాయురశ్వోఽశ్వమేధీయః - అమరము)
ఉద్దామ = అతిశయముగా, భ్రమత్ = సందరించునట్టి, కీర్తినా = యశస్సు కలవాడును.
యాగాశ్వమువలె నిరాతంకముగా దశదిశలుచుట్టి పచ్చిన కీర్తి కలవాడనట, చాతుర్హోత్ర =
నలుగురు హోతలకును, వితీర్ణ = చారాద్రముగావింపబడిన, విశ్వవసుధా చక్రేణ =
సమస్త భూగోళము కలవాడనై న. రాజ్ఞా = మహారాజగు, పంక్తిరభేన = దశరథునితో,
పుత్రార్థే = సంతాన ప్రాప్తి కొఱకు, మఖః = యజ్ఞము, చక్రే = చేయబడినది, సకల =
గరుడ గంధర్వాది భేదములతోనున్న, స్వర్వాసి = దేవతలు అందరును, సర్వ = అన్ని
విధములుగను అతిభౌ = అతిథులుగా కలిగినదగు, యత్ర = (ఏ) ఆ యాగమునందు.
సః = ఆ, నారాయణః = విష్ణుమూర్తి, స్వేన ఏవ = స్వయముగా, ఫలప్రదః =

(సకల యాగములకును) ఫలప్రదుడై, స్వేన ఏవ = స్వయముగా, ఫలమ్ అపి = ఫలముకూడ (అమాత్ = అయ్యెను). యయురశ్వోఽశ్వమేధీయః - అమర.

తాత్పర్యము :- నిరాటంకముగా సంపరించిన అశ్వమేధయాగాశ్వముతో జగత్తున వ్యాపించిన కీర్తికలవాడును, నల్లరు పురోహితులకు సమస్త సామ్రాజ్యమును దానముచేసినవాడును అగు దశరథుడు పుత్రకామేష్ఠి చేసెను. సకల దేవతలు బ్రహ్మరుద్రేంద్రాదులెల్ల అతిథులై వచ్చిన ఆ యజ్ఞమునందు యాగఫల ప్రదాతయైన శ్రీమన్నారాయణుడే యాగఫలమయ్యెను. (సకల = కళాసహితులు మూర్తిమంతులై, స్వర్వాసి = దేవతలు, సర్వ = అందరును అతిథులై రని మరొక అన్వయము. సర్వ శబ్దము శర్వసూచకమనియు వాసవదత్తతో గౌరవసర్వప్రియా అనుచోట శర్వప్రియా అని అర్థము చెప్పిరనియు కొందరు. సకలస్వర్వాసులును, శర్వ = రుద్రుడును అతిథులైన యాగమని అర్థము) కాఠ్యుల విక్రీడితము.

విశేషములు :- అశ్వమేధమునకు పురోహితులు నల్లరు. నాల్గు పేదములకు నల్లరు ప్రతినిధులని రుచిపతి వ్యాఖ్య. చాతుర్హోత్రమనునది యజ్ఞ విశేషమని శ్రీరామచంద్ర మిశ్రుడు. బ్రహ్మ, హోత, అధ్వర్యుడు, ఉద్గాత అని నల్లరు యజ్ఞ నిర్వాహకు లుందురు. వారికి దశరథుడు తన రాజ్యమును ధారవోసి ప్రత్యామ్నాయ వస్తు ప్రదానముతో తిరిగి స్వీకరించినట్లు రామాయణము (బాల, 14 స. 43-50).

సమాసములు :- జగతి ఏకః - ఏకశ్చసౌ జాంఘికశ్చసౌ యయుశ్చ - ఉద్దామా చ సా భ్రమన్తి చ సా కీర్తిశ్చ - జగదేక జాంఘికయయురేవ ఉద్దామ భ్రమన్తిర్తి యన్య - తేన. చత్వరో హోతారస్తేషాం సమాహారః - చతుర్హోతా ఏవ చాతుర్హోత్రమ్ - (స్వార్థేఽన్) చాతుర్హోత్రాయ వితీర్ణం విశ్వవసుధా చక్రం యేన సః - తేన. సకలాశ్చ. తే స్వర్వాసినశ్చ - సర్వప్రకారేణ అతిథిః - సకలస్వర్వాసినః సర్వాతిథయః యస్మిన్ సః - తస్మిన్.

క్రియ :- ఊర్వశ్, కరణే, ఆత్మనే, రిట్, ప్రథమ

చక్రే - చక్రాతే - చక్రిరే

తత్కిమేతావేవ తౌ దాశరథీ యౌ కిల రామలక్ష్మణౌ తాడరామథన
మంగళోద్భూత వితీర్ణ దివ్యాత్మమంత్రపారాయణేన భగవతై వ విసీతౌ
వైతానికస్య కర్మణశ్చిద్రాపిధానదక్షిణయా భగవంత ముపాసాం
బభూవతుః.

విశ్వామిత్రః :- (సకౌతుకమ్) అథకిమ్.

(జనకస్తౌ సన్నేహబహుమానం పశ్యతి)

శతానందః :- తదనయోః కతరో రామభద్రః కతరశ్చ లక్ష్మణః ?

విశ్వామిత్రః :- (రామం నిర్దిశ్య) వత్స, ఆంగిరస.

తత్కిమితి :- తాడరా = తాటకయనునట్టి రాక్షసియొక్క, మథన =
వధయనునట్టి, మంగళ = శుభముయొక్క, ఉద్భూత = ఉపక్రమమునందు, వితీర్ణ =
ధారవోపిన, దివ్యాత్మమంత్ర = దివ్యాత్మమంత్రములనునట్టి, పారాయణేన = అభీష్టము
కలవాడవగు, (దివ్యాత్మమంత్రసాధిల్యమనిగాని) భవతాపివ = నీ చేతనే, విసీతౌ =
సుశిక్షితులును (సమ్మానితులును), వైతానికస్య = యజ్ఞసంబంధమగు, కర్మణః =
నీ పనికి, చిద్రా = విష్ణుములను, అపిధాన = తొలగించుటయనునట్టి, దక్షిణయా =
గురుదక్షిణతో, భగవంతమ్ = నిన్ను, ఉపాసాంబభూవతుః = ఉపాసించిన వారును,
దాశరథీ = దశరథుని కుమారులనైన, యౌ = ఏ, రామలక్ష్మణౌ = రామలక్ష్మ
ణులు కలరో, తౌ = వారు, ఏతౌ ఏవ కిమ్ = వీరేనా.

అథేతి :- (సకౌతుకమ్ = ఉత్సరతతో) అథకిమ్ = అవును, (జనకః =
పీఠధ్యజుడు, తౌ = వారిరువురిని, సన్నేహబహుమానమ్ = అనురాగముతో గౌరవముతో,
పశ్యతి = చూచును).

తదితి :- తత్ = అయినచో, అనయోః = వీరిద్దరిలో, కతరః = ఎవరు,
రామభద్రః = రాముడు; కతరః = ఎవరు[డు], లక్ష్మణః = సోమిత్రి;

యేతితి :- (రామమ్ = రామభద్రుని, నిర్దిశ్య = చూపించుచు) వత్స =
నాయనా, ఆంగిరస = శతానందా : - దినకరకుల = సూర్యవంశమునందలి, క్షత్ర
సంతాన = రాకుమారులనునట్టి, మల్లీమాలా = మల్లపూలదండకు, అహ్లాన = వాడిపోని

యే చత్వారో దినకరకులక్షత్ర సంతానమల్లి
 మాల్వాష్టాన స్తబకమధురా జ్జిరే రాజపుత్రాః ।
 రామ స్తేషామచరమభవస్తాదకాకాలరాత్రి
 ప్రత్యూషోఽయం సుచరితకథాకందలీమూలకందః॥

21

స్తబక = (నడిమి) గుత్తివలె. మధురా = మనోహరులై. యే = ఏ. చత్వారః = నలుగురు. రాజపుత్రాః = రాకుమారులు. జ్జిరే = జన్మించిరో. తేషామ్ = వారిలో. అచరమభవః = మొట్టమొదటివాడును, తాదకా = తాటక అనునట్టి. కాలరాత్రి = ప్రళయరాత్రి, ప్రత్యూషః = ప్రొద్దుపొడుపువంటివాడును (ప్రత్యూషోఽహర్ముఖమ్ - అమర). సుచరిత కథా = పుణ్యకథ అనునట్టి. కందళీ = వృక్షవిశేషమునకు. మూలకందః = (మొదలిదుంప) అవిర్భావ హేతువునైన. రామః = రాముడు. అయమ్ = ఇతడే. [మందాకాంతా వృత్తము].

తాత్పర్యము :- సూర్యవంశమునందలి క్షత్రియ సంతానమనునట్టి మల్లెమాలకు చాడిపోని పూలగుత్తివలె దశరథునికి జన్మించిన నల్గారు సంతానములోను తాదకయను కాళరాత్రికి సూర్యోదయమువంటివాడై పుణ్యకథా వృక్షమునకు అవిర్భావ బీజమైన రాముగితిడే.

సమాసములు :- దినకరస్య కులమ్ - కులే ప్రభవం క్షత్రసంతానమ్ - సంతానమేవ మల్లిమాలా - అష్టానశ్చాసౌ స్తబకశ్చ - మాలాయా అష్టాన స్తబకః - స్తబక ఇవ మధురాః. రాజ్ఞః పుత్రాః. చరిమే భవః - న చరమ భవః. తాదకా ఏవ కాళరాత్రిః - రాత్రేః ప్రత్యూష ఇవ. సుచరిత కథా ఏవ కందళీ - కందళ్యాః మూలకందః.

సంధులు :- చత్వారః + దినకర - ఉత్వాదేశవిసర్గ. మాలా + అష్టాన - సవర దీర్ఘ. మధురా + జ్జిరే - విసర్గలోప. రామః + తేషామ్. భవః + తాదకా - సాదేశ విసర్గ. ప్రత్యూషః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - ప్రత్యూషో + అయమ్ - పూర్వరూప.

క్రియ :- జనీత్ ప్రాదుర్భావే, ఆత్మనే, లిట్. ప్రథమ.

జ్జిరే - జ్జిరే - జ్జిరే

శతానందః :- (లక్ష్మణం నిర్దిశ్య) అయం చాపరో లక్ష్మణః. దిష్ట్యా భగవ
ద్వసిష్టప్రసూతం క్షతకులమృద్ధ్యతే.

జనకః :- (విహస్య) సాధు భగవన్. అస్మాదృశీషు ప్రజాను ప్రవిశ్య
క్రీడసి.

క్రోధాగ్నౌ పురుహూతహుంకృతి పరాభూతత్రిశంకుత్రపా
సంపాతజ్వలితే జగత్త్రియమయీం త్వయ్యాహుతిం జుహ్వతి ।

అలంకారము :- అష్టాన స్తవమువలె మనోహరులనుటలో ఉపమ,
తాటకాకాశరాత్రి, కథాకందళి అనుచోట్ల రూపకము. ప్రత్యూషః, మూలవందః అని
అధ్యవసానము చేయుటచే రూపకాత్మకయౌక్తి. సంసృష్టి.

అయమితి :- (లక్ష్మణమ్ = సౌమిత్రిని, నిర్దిశ్య = నిర్దేశించిచూపుచు)
అపరః = రెండవ వ్యక్తియగు, అయమ్ చ = ఇతడేమో, లక్ష్మణః = సౌమిత్రి,
దిష్ట్యా = భాగ్యవశమున, భగవత్ = మహాసుభషణుడగు, వసిష్ఠ = వసిష్ఠునిచేత, ప్రసూ
తమ్ = జాతకర్మాది సంస్కారములు గావింపబడినదై, క్షతకులమ్ = రాజవంశము-
సూర్యవంశమనుట, మృద్ధ్యతే = వృద్ధిపొందుచున్నది. (వసిష్ఠ విశ్వామిత్రుల కథ
విశ్వామిత్రుని క్షత్రియత్వము).

సాద్భితి :- (విహస్య = నవ్వి) సాధు = లెన్న భగవన్ = మహాత్మా,
అస్మాదృశీషు = మావంటివారిగు, ప్రజాను = సాధారణ మానవులయందు, ప్రవిశ్య =
జతగూడి, క్రీడసి = వినోదింపుచున్నావు.

క్రోధాగ్నౌ వితి :- పురుహూత = దేవేంద్రునియొక్క, హుంకృతి =
హుంకారముతో, పరాభూత = అవమానింపబడి వెనుదిరిగిన, త్రిశంకు = త్రిశంకు
మహారాజుయొక్క, త్రపాసంపాత = లజ్జాభారముచే - పెనుసిగ్గుతో, జ్వలితే =
ప్రజ్వలించినదగు, క్రోధాగ్నౌ = కోపవహ్నిలో, జగత్త్రియమయీమ్ = జగత్త్రియ
రూపమగు, అహుతిమ్ = హోమద్రవ్యమును - ముల్లోకములను సమర్థగాననుట,
త్వయి = నీవు, జుహ్వతి (వతి) = హోమముచేయబోగా; సంభ్రాంత = భయభ్రం
తుడై, ఉపనతస్య = వచ్చినవాడను, దేవస్య = సృష్టికర్తయైన, అంబుజభుజః =
బ్రహ్మయొక్క, నాటిత = ప్రకటమైన, జరా = ముసలితనముతోనైన, పైశ్చల్య =

సంధ్రాంతోపనతస్య నాటితజరావై క్లబ్య శీర్ణాక్షరాః

ప్రత్యాహాయ బభూవురంబుజభువో దేవస్య చాటూక్తయః॥ 22

తమపి నామ భగవంతం యజమానమన్యే గోపాయితారః.

అశక్తతచే [వణుకుతో], శీర్ణ = జారిపోవుచున్న, అక్షరాః = వర్ణములు కల్గినవగు, చాటూక్తయః = స్తోత్రవాక్యములు - ప్రియభాషణములు [ఇచ్చకము లనుట], ప్రత్యాహాయ = విప్పుముకొఱకు, బభూవుః = అయినవి - విప్పుము కల్పించిన వనుట [శబ్దాలము].

తాత్పర్యము :- దేవేంద్రుని తిరస్కారముతో నేలకు పడిపోవుచున్న త్రిశంకుని సిగ్గువలన ప్రజ్వలించిన తన కోపవహ్నియందు ముల్లోకములను విశ్వా మిత్రుడు దహించివేయ నుంకింపగా, బ్రహ్మదేవుడు పరుగునవచ్చి బ్రతిమాలుకొనెను. ముసలితనము కారణముగా శిథిలము లగుచున్న అక్షరములతో చతుర్ముఖు డాడిన ఇచ్చకములు నీ ప్రయత్నమునకు విఘ్నకారులైనవి.

సమాసములు :- క్రోధః ఏవ అగ్నిః - తస్మిన్, పురుహూతస్య హం కృతీః - హంకృత్యా పరాధూతః - పరాధూతశ్చాసౌ త్రిశంకుశ్చ - త్రిశంకోః త్రపాసంపాతః - సంపాతేన జ్వలితః - తస్మిన్, జగతాం త్రయః - జగత్త్రయస్య వికారః - టిడ్డాణి ఇతి తీప్-తామ్ - సంధ్రాంతశ్చాసౌ ఉపనతశ్చ-తస్య, జరయా వై క్లబ్యమ్ - నాటితం చతత్ జరావై క్లబ్యంచ - వై క్లబ్యేన శీర్ణాని - వై క్లబ్యశీర్ణాని అక్షరాణి యాను తాః, అంబుజే భసితీ - అంబుజభూః - తస్య.

సంధులు :- క్రోధ + అగ్ని, శీర్ణ + అక్షరాః, చాటు + ఉక్తయః - సవర్ణదీర్ఘ, త్వయి + అహుతిమ్ - యజాదేశ, సంధ్రాంత + ఉపనత - గుణసంధి, భువః + దేవస్య - ఉత్వాదేశవిసర్గ.

తమితి :- తమ్ అపి నామ = అంతటివాడై, యజమానమ్ = యాగము చేయుచున్న, భగవంతమ్ = మహాత్మునిగురించి, అన్యే = ఇతరులు, గోపాయితారః = రక్షకులా, నీకు ఇతరులు సంరక్షకులా అనుట.

శతానందః :- రాజర్షే, ఏవమేతత్. కిం పునర్న దీక్షిష్యమాణాః క్రుధ్యంతి
రక్షితారం తత్రయముపాదదతే.

జనకః :- (సహర్షం రామలక్ష్మణౌ నిర్వర్ణ్య జనాంతికమ్) భగవన్,
శతానంద.

భవతి న తథా భానోః శిష్యే గురౌ రసతో న చ
స్వయమపి మునౌ విశ్వామిత్రే గృహానధితిష్ఠతి ।
దశరథసుతావేతా దృష్ట్వా యథోచ్ఛ్వసితం మనః
శిథిలయతి మే ప్రత్యగ్జ్యోతిః ప్రబోధసుభాసికామ్॥

23

రాజర్షేభితి :- రాజర్షే = ఓ రాజర్షీ, ఏవమేతత్ = సీ వన్నది నిజమే.
కింపునః = కానీ, దీక్షిష్యమాణాః = యాగదీక్షను స్వీకరించువారు, క్రుధ్యంతి ఇతి =
కోపింపరని, రక్షితారమ్ = రక్షకునిగా, తత్రయమ్ = ఒక తత్రయముని, ఉపాదదతే =
స్వీకరించెను.

భగవన్నితి :- (సహర్షమ్ = సంతోషముతో, రామలక్ష్మణౌ = రామ
లక్ష్మణులను, నిర్వర్ణ్య = చూచి, జనాంతికమ్ = జనాంతికముగా) భగవన్ =
మహాత్మా, శతానంద = గౌతమా ।

భవతీతి :- ఏతా = ఈ, దశరథసుతా = రామలక్ష్మణులను, దృష్ట్వా =
చూచి, మే = నా యొక్క, మనః = మనస్సు, ఉచ్ఛ్వసితమ్ = వికసించినదై, ప్రత్య
గ్జ్యోతిః ప్రబోధసుభాసికామ్ - ప్రత్యగ్జ్యోతిః = జ్యోతిస్స్వరూపుడైన పరమాత్మ
యొక్క, ప్రబోధ = జ్ఞానమువల్ల నైన, సుభాసికామ్ = సుఖస్థానమును, యథా = ఎట్లు,
శిథిలయతి = తొరచిడుచుచున్నదో (నిరాదరించుచున్నదో) తథా = అట్లు, భానోః =
సూర్యునియొక్క, శిష్యే = శిష్యుడును, గురౌ = గురువునైన యాజ్ఞవల్క్యునిపట్ల,
రసతో = అనురాగముతోనేని, న భవతి = కాలేదు, చ = మరియు, మునౌ = ఋషియగు,
విశ్వామిత్రే = కౌశికుడు, స్వయమే అపి = తనంత తానుగా, గృహాన్ = మన భవన
మును, అధితిష్ఠతి సతి = అధిష్ఠించినవాడైనను, న తథా భవతి = అట్లు కాలేదు.
(హరిణి).

శతానందః :- రాజర్షే వై దేహ. ఏవమేతత్. మమాపి రాజపుత్రావిమౌ
సాక్షాత్కుర్వతో వత్సే సీతోర్మితే న హృదయాదవరోహతః.

జనకః :- (విశ్వామిత్రం ప్రతి) భగవన్.

ఇదం వయో మూర్తిరియం మనోజ్ఞా వీరాద్భుతోఽయం

చరితప్రరోహః ।

ఇమౌ కుమారౌ బత వశ్యతో మే కృతార్థమంతర్నటతీవ చేతః॥ 24

తాత్పర్యము :- రామలక్ష్మణులనుచూచి నా మనస్సు తత్త్వజ్ఞానోపలబ్ధి
నాటి ఆనందమునుగూడ తృణీకరించుచున్నది. (పరమాత్మతత్త్వ దర్శనమువలన
కలిగిన ఆనందమున్న ఎక్కువ ఆనందము కలుచున్న దనుట). అనురాగమున్నప్పటి
కిని గుర్రపులవట్లగాని. విశ్వామిత్రుని అగమన సందర్భమునగాని నాకు ఇట్టి ఆనందాను
భూతి కలుగనులేదు. నా మనస్సు ఇట్లు అత్యంత తత్త్వానందమును తృణీకరింపనులేదు.

సమాసములు :- చళరథస్య సుతౌ. ప్రత్యగ్జ్యోతిషః ప్రబోధః-ప్రబోధే
సుభాసికా - తమ్.

క్రియ :- శిథిల (ధాతుత్వవివక్ష - ణీప్) పరస్మై, లట్, ప్రథమ.

శిథిలయతి - శిథిలయతః - శిథిలయన్తి

రాజర్షేర్బిత్తి :- రాజర్షే = రాజర్షీ, వై దేహ = విదేహాధిపా, ఏవమేతత్ =
సీవన్నది నిజమే. ఇమౌ = ఈ, రాజపుత్రౌ = రామలక్ష్మణులను, సాక్షాత్కుర్వతః =
దర్శించుచున్న, మమ అపి = నాకును, హృదయాత్ = అంతరంగమునుండి, వత్సే =
బిడ్డలు, సీతోర్మితే = సీతయు ఉర్మిశయు, న అవరోహతః = వైదొలగుటలేదు -
వీరిద్దరిని చూచుచుండగా వారిద్దరే మనసులో మేదలుచున్నారనుట.

ఇదమితి :- (విశ్వామిత్రం ప్రతి = కౌశికు నుద్దేశించి) భగవన్ = మహాత్మా,
ఇదమ్ = ఈ, వయః = వయస్సు, ఇయమ్ = ఈ, మనోజ్ఞా = అందమైన, మూర్తిః =
ఆకారము. వీరాద్భుతః = వీరోచితకృత్యములతో అద్భుతావహమైన. అయమ్ = వీరి ఈ
చరితప్రరోహః = రథాప్రారంభము, బత = అహో, ఇమౌ = ఈ, కుమారౌ = రాజ
కుమారులను, వశ్యతః = చూచుచున్న, మే = నాయొక్క, చేతః = హృదయము.

విశ్వామిత్రః :- (సోత్పాసమ్) సఖే సీరధ్వజ, హృదయమేవామంత్రయస్య
కిమర్థం కృతార్థమసీతి.

జనకః :- (సఖేదస్మితమ్)

యద్గోత్రస్య ప్రథమపురుషస్తేజసా మిశ్వరోఽయం
యేషాం ధర్మప్రవచనగురుర్బ్రహ్మవాదీ వసిష్ఠః ।
యే వర్తంతే తవ చ హృదయే సుప్తి సంబంధయోగ్యా
స్తే రాజానో మమ పునరసౌ బారుణః కుల్కనేతుః॥

25

కృతార్థమ్ = కోరిక నెరవేరినదై, అంతః = లోలోపల, నటతి ఇవ = గెంతు
చున్నట్లున్నది.

తాత్పర్యము :- రామలక్ష్మణుల చూపము వయస్సు పీరోచితకృత్యములు
ఇవి యన్నియు చూచి నా'మనస్సు వాంఛితార్థము సిద్ధించినట్లు ఆనందముతో గెంతులు
చేయుచున్నది. (ఉపశాంతివృత్తము)

సంధులు :- వయః + మూర్తిః, పశ్యతః + మే - ఉత్వాదేశవిసర్గః
మూర్తిః + ఇయమ్ - రేఖాదేశవిసర్గః, అద్భుతః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గః -
అమృతో + అయమ్ - పూర్వరూప, వీర + అద్భుత, కృత + అర్థ, నటతి +
ఇవ - సవర్ణదీర్ఘ.

సఖేబ్రితి :- (సోత్పాసమ్ = మందస్మితముతో - ఉత్పాసః స మనాక్
స్మితమ్ - అమరము) సఖే = మిత్రమా, సీరధ్వజ = విదేహాధిపా, కిమర్థమ్ =
ఎందుకని, కృతార్థమ్ = కృతార్థమవు, అసి = అటుతీసని, హృదయమ్ ఏవ = నీ హృద
యమునే, ఆమంత్రయస్య = అడుగుము.

యద్గోత్రేతి :- (సఖేదస్మితమ్ = ఖేదముతోదూడిన చిరునవ్వుతో) యద్గో
త్రస్య = ఏవంశమునకు, అయమ్ = య, తేజసామ్ = వెలుగులకు, తాశ్వరః =
అధిపతియైన సూర్యుడు, ప్రథమపురుషః = మూలపురుషుడో, యేషామ్ = ఏ వంశము
వారికి, బ్రహ్మవాదీ = బ్రహ్మజ్ఞానియైన, వసిష్ఠః = వసిష్ఠుడు, ధర్మప్రవచనగురుః =
ధర్మోపదేశకుడైన గురువో, యే = ఏ మహారాజులు, తవ = నీ యొక్క, హృదయే =
మనస్సునందు, వర్తంతే = ఎల్లప్పుడు మెదలుదురో (నీవు ఎవరిహితమును కోరు

రామలక్ష్మణౌ :- (నవిమర్శమ్) కథమస్మదీయాః కథాః ప్రస్తాయంతే.

విశ్వామిత్రః :- (నస్మితమ్) రాజర్షే, యది శుల్కసంస్థాపన కేవలమంతరాయ
స్తన్న కించిదేతత్.

కొందువో), తే = ఆ, రాజానః = సూర్యవంశపురాజులు, మమ = నాకు, సుష్టు = అన్నివిధములుగను, సంబంధయోగ్యాః = వియ్యము కల్పకొనదగినవారు, పునః = కానీ, అసౌ = ఈ, శుల్కసేతుః = శుల్కమనునట్టి బంధము (హరధనుర్బంగము), దారుణః = భయంకరము.

తాత్పర్యము :- సూర్యుడు మూలపురుషుడుగా వసిష్టుడు శులగురువుగా నీవు శ్రేయోఽఖిలాషివిగా ఉన్న ఇశ్వాకులతో వియ్యము పొందదగినదే. కానీ హర ధనుర్బంగము భయంకరమైన శుల్కముగదా! (మందాక్రాంతా వృత్తము).

సమాసములు :- యేషాం గోత్రమ్ - తస్య, ప్రథమశ్చాసౌ పురుషశ్చ, ధర్మస్య ప్రవచనమ్ - ధర్మప్రవచనే గురుః, సంబంధాయ యోగ్యాః, శుల్కరూపః సేతుః.

సంధులు :- పురుషః + తేజసామ్, యోగ్యాః + తే - సాదేశవిసర్గ. ఈశ్వరః + అయమ్ = ఉత్సాదేశవిసర్గ - ఈశ్వరో + అయమ్ - పూర్వరూప. గురుః + బ్రహ్మ - రేఫాదేశవిసర్గ. రాజానః + మమ - ఉత్సాదేశవిసర్గ.

కథమితి :- (నవిమర్శమ్ = సారోచనగా), కథమ్ = ఎట్లు, అస్మ దీయాః = మనవియైన, కథాః = చరిత్రలు ప్రస్తాయంతే = ప్రస్తావించబడు చున్నవే.

రాజర్షేఽఙ్గితి :- (నస్మితమ్ = చిఱునవ్వుతో) రాజర్షీః శుల్కసంస్థాపన = శుల్కముయొక్క ఉనికియే, కేవలమ్ = ఒకేఒక్క, అంతరాయః యది = అభ్యంతర మైనచో, తదేతత్ = అయ్యది, న కించిత్ = ఏకొంచెమంతరాయమును కానేకాదు- లెక్కలోనిది కాదనుట.

జనకః :- (సఖేదం విమృశన్నపవార్య) భగవన్నాంగిరస.

యద్విదన్నపి విదేహనందినీపాణిపీడనవిధేర్మహార్ఘతామ్ ।

ఏవమాహ మునిరేష కౌశికస్తేన ముహ్యతి చిరాయ మే మనః॥ 26

భగవన్నితి :- (సఖేదమ్ = దిగులుతో, విమృశన్ = ఆలోచనతో, అపవార్య = శతానందునికి ప్రేక్షకులకు మాత్రమే విన్పించునట్లు) భగవన్ = మహాత్మా, అంగిరస = గౌతమా ।

యదితి :- విదేహ నందినీ = జానకియొక్క, పాణిపీడన విధేః = పరిణయముయొక్క, మహార్ఘతామ్ = బహుమూల్యతను - దుర్లభత్వమును, విదన్ అపి = ఎరిగియు, (జానకిని చేపట్టవలెనన్నచో చెల్లింపవలసిన శుల్కము ఎంతటిదో గ్రహించియుననుట), ఏషః = ఈ, మునిః = ముని, కౌశికః = విశ్వామిత్రుడు, ఏవమ్ = ఇట్లు (అది అంతరాయమేకాదని). యత్ = ఏది, ఆహ = పల్కెనో, తేన = దానిచేత, మే = నాయొక్క, మనః = హృదయము, చిరాయ ముహ్యతి = పెద్దకాలము సమ్మాదమగుచున్నది - నమ్మలేను నమ్మకుండలేను.

తాత్పర్యము :- సీతను వివాహమాడుట కష్టసాధ్యమని తెలిసియు విశ్వామిత్రుడు హరధనుర్బంగమొక అంతరాయమే కాదు పొమ్మనుచున్నాడు. దీనితో నా మనస్సు ఒక నిర్ణయమునకు రాలేక మొద్దుటారిపోవుచున్నది.

సమాసములు :- విదేహనాం నందినీ (విదేహస్య వా), నందిన్యాః పాణి పీడనమ్ (పాణేః పీడనమ్), పాణిపీడనరూపో విధిః - తస్య.

సంధులు :- విదన్ + అపి - అనునాసితద్విత్యసంది. విధేః + మహా, మునిః + ఏష - రేఫాదేశవిసర్గ. ఏషః + కౌశికః - తదేతద్విసర్గలోప. కౌశికః + తేన - సాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- బ్రూజ్ వ్యక్తాయాం వాచి(బ్రూవః పంచానామాదిత ఆహో బ్రూవః)

లట్, పరస్మై, ప్రథమ.

ఆహ - ఆహతుః - ఆహుః

ముహ వైచిత్ర్యే (శ్యన్), పరస్మై, లట్, ప్రథమ.

ముహ్యతి - ముహ్యతః - ముహ్యన్తి

తదేవ స్థాణపీయం వా ధనుః స్యాదిదమీదృశమ్ ।
ఏతదారోపణం నామ పఞో వా మమ జర్జరః॥

27

శతానందః :- శాంతం శాంతమ్.

దుర్లంఘ్యమీశ్వరశరాసనమప్రమోచ్య
శుల్కగ్రహస్త్యమసి సర్వమిదం తథైవ ।
కింత్వన్య రామవశిశోః సహజానుభావ
గంభీరభీషణ మతిస్ఫుటమేవ వృత్తమ్॥

28

చందస్సు :- రథోద్ధతము. రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగో, (రనరలగ)
ర న ర లగ

౦ ౧ ౦ ౧ ౧ ౧ ౦ ౧ ౦ ౧ ౦
యద్విద న్నపివి దేహనం దిసి

తదితి :- తదేవ = సంశయరంపరగా ప్రసిద్ధమైన, ఇదమ్ = ఈ, స్థాణ
పీయమ్ = పరమేశ్వరునిదగు, ధనుః = విల్లు, ఈదృశమ్ = (శుల్కమునకు అను
కూలముగా విశ్వామిత్రుని మాట వలన ఎక్కుపెట్టబడి) అంతరాయముకానిదిగా, స్యాత్
వా = అగునో. ఏతదారోపణం నామ = దీని నెక్కుపెట్టుటయనునట్టి, మమ = నా
కల్పించిన, పణః = శుల్కము, జర్జరః = శిథిలీకరంపబడినదిగా (ఉపసంహరింపబడి).
స్యాత్ వా = అగునో, విశ్వామిత్రుని మహిమవలన ఈ రెండింటిలో నేదేని జరుగ
వచ్చును. (పథ్యావృత్తము).

దుర్లంఘ్యమితి :- శాంతమ్ శాంతమ్ = శాంతము శాంతము - పఞో
వా మమ జర్జరః అనుట నీ వంటి సత్యవాదికి తగదనుట. ఈశ్వర శరాసనమ్ = శివ
ధనుస్సు, దుర్లంఘ్యమ్ = దురారోపము - తేరికగా ఆరోపింపగానిది, త్వమ్ = నీవు.
అప్రమోచ్య = విడువరాని, శుల్కగ్రహః = శుల్క నియమము కలవాడవు, అపి =
అయితని - నీ నియమము నీవు విడువరాదు. ఇదమ్ సర్వమ్ = ఇదియంతయు, తథా
ఏవ = మార్పులేనిదే. కింతు = కానీ, అన్య = ఈ, రామవశిశోః = రామభద్రుని
యొక్క, వృత్తమ్ = వ్యవహారము, సహజ = సహజమైన, అనుభావ = ప్రభావాతి
శయముతో [చిహ్నములతో అనిగాని], గంభీర భీషణమ్ = గంభీరమై భీషణమునై,
అతిస్ఫుటమ్ ఏవ = విస్పష్టమే, [వసంతతిలక].

జనకః :- (మునింప్రతి) భగవన్, కౌశిక, చిరమపి వికల్పయన్న భవ
ద్గిరా మభిధేయమద్యాపి నిశ్చినోమి.

విశ్వామిత్రః :- (విహస్య) తదుపదిర్భయ కార్యకమైందుశేఖరం రామభద్ర
ఏవ వ్యాకరోతు.

తాత్పర్యము :- శివధనుస్సు దురారోపము. నీవు కల్పించిన కల్క
నియమము ఉపసంహరింపరానిది. కానీ ఈ రాముని ప్రభావము అతిగంభీరము దుర్
జేయము, తాటకాది సంహారమున అతిభీషణము. ఇది స్పష్టమైన విషయము. కావున
శివధనురారోపణము ఇతనికి సాధ్యము కావచ్చుననుట.

సమాసములు :- ఈశ్వరస్య శరాసనమ్ [శరాణామాసనమ్] స ప్రమోచ్యః
అప్రమోచ్యః. కుల్కస్య గ్రహః. అప్రమోచ్యః కుల్క-గ్రహః యస్య సః. రామవస్య
శకుః - తస్య. సహజశ్చ ఆసావనుభావశ్చ - గంభీరం చ. తత్ భీషణం చ సహజాను
భావేన గంభీర భీషణమ్.

సంధులు :- గ్రహః + త్వమ్ - సాదేశవిసర్గ. తథా + ఏవ - వృద్ధిసంధి
కింతు + అస్య - యడాదేశ. సహజ + అనుభావ - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- అస భువి. పరస్మై. లట్. మధ్యమ.

అసి - స్థ - స్థ.

భగవన్నితి :- (మునింప్రతి = విశ్వామిత్రు నుద్దేశించి) భగవన్ =
మహాత్మా; కౌశిక = విశ్వామిత్రా; చిరమ్ = చాలనేపు. వికల్పయన్ అపి = తర్జన
భర్జనలుపడినవాడనయ్యు. భవత్ = నీయొక్క. గిరామ్ = వాక్కులకు. అభిధేయమ్ =
ఉద్దిష్టార్థమేమో. అద్యఅపి = ఇప్పటికిని. న నిశ్చినోమి = విశ్చయింపలేకున్నాను.

తదితి :- (విహస్య = నవ్వి) తత్ = అయినచో, ఇందుశేఖరమ్ =
ఈశ్వరునియొక్క. కార్యకమ్ = దనుస్సును. ఉపదిర్భయ = చూపుము, రామభద్రః
ఏవ = రామచంద్రుడే, వ్యాకరోతు = విశదీకరించును. (నా వాక్యమునకు అర్థమును
అతడు ప్రదర్శించుననుట.)

రామః :- (సహర్షమ్, స్వగతమ్) కథమశీకవికలైర్పరాత్మానం ప్రమోహ
యామి. నన్వయం మమైవ కౌతుకం పూరయితుమైశ్వరం ధను
రభ్యర్థయతే భగవాన్. (జనకం చ దృష్ట్వా సవిమర్శమ్)
అహహ :

బాలేన సంభావ్యమిదం చ కర్మ బ్రవీతి చ ప్రత్యయితో మహర్షిః ।
ఇతి ద్రువం మంత్రయతే నృబోజయం దత్తే కిమత్రోత్తర
మాకులోఽస్మి॥ 29

కథమితి :- (సహర్షమ్ = సంతోషముతో, స్వగతమ్ = తనలో) అశీక
వికలైః = కల్పించుకొన్న వితర్కములతో, అత్మానమ్ = నన్నునేను, ప్రమోహ
యామి = మోహపెట్టుకొనుచున్నాను, అయమ్ = ఈ, భగవాన్ = మహాత్ముడు
కౌశుడు, మమ = నాయొక్క, కౌతుకమ్ = ఉత్సుకతను (కోరికను), పూరయితుమ్
ఏవ = తీర్చుటచే బ్యర్థమ్ ధనుః = శివధనుస్సును, అభ్యర్థయతే = అభ్యర్థించు
చున్నాడు, (జనకమ్ = జనకమహారాజును, దృష్ట్వా = చూచి సవిమర్శమ్ = సారోచ
నగా) అహహ :

బాలేనేతి :- ప్రత్యయితః = ఆపుడైన (అప్తః ప్రత్యయితప్రిభు -
అమరము) మహర్షిః = విశ్వామిత్రుడు, ఇదిమ్ = ఈ, కర్మ = శివధనురారోపణ
మను పని, బాలేన = బాలనిచేత, సంభావ్యమ్ = సాధ్యమని, బ్రవీతి ఇతి = చెప్పు
చున్నాడుగదా అని, అయమ్ = ఈ, నృపః = జనకమహారాజు, ద్రువమ్ = నిశ్చయ
ముగా, మంత్రయతే = ఆలోచించుచున్నాడు - ఈ బాలనికీది సాధ్యమా అని సంశ
యించుకొనుచున్నాడనుట, అత్ర = ఈ విషయమున, కిమ్ ఉత్తరమ్ = ఏమి సమా
ధానమును, దత్తే ఇతి = ఇచ్చునో అని, ఆకులః అస్మి = కలతపడుచున్నాను, (ఈ బాలని
కీది సాధ్యముకాదు లెమ్మని మునివాక్యములను త్రోవెపుచ్చునేమో అని రాముని కలత)
ఉపజాతివృత్తము.

తాత్పర్యము :- శివధనురారోపము ఈ బాలనికీ సాధ్యమని విశ్వామి
త్రుడు నమ్మకముగా పల్కిన మాటకు జనకుడు ఆలోచనలో పడెను. ఏమి సమా
ధానము చెప్పునో కదా :

జనరః :- (ముహూర్తమివ స్థిత్యా దీర్ఘముష్ణం చ నిఃశ్వస్య) భగవన్, క్వతాదృశం భాగధేయమస్మాకం యేన భగవతా విశ్వామిత్రేణ నాథవన్తో పయం మైథిరీమేతస్మై రఘుకుల కుమారాయ ప్రతి పాద్య చిరాయ కృతార్థీభవామః. (రామో లజ్జతే) కించ భగవన్ —

యేషాం చాపసమర్పిత త్రిభువనచ్ఛిద్రాపిధానం వ్రతం
జాతం రోహితమేవ కేవలమపజ్ఞాబంధమైంద్రం ధనుః ।

సంధులు :- ప్రత్యయితః + మహర్షిః - ఉత్వాదేశవిసర్గ. నృపః + అయమ్. ఆకులః + అస్మి - ఉత్వాదేశవిసర్గ - నృపో + అయమ్, ఆకులో + అస్మి - పూర్వరూప. మహా + ఋషిః - గుణసంధి.

క్రియ :- బ్రూణో వ్యక్తాయాం వాచి. పరస్మై. లట్, ప్రథమ.

బ్రవీతి - బ్రూతః - బ్రువన్తి
మత్రి గుప్తభాషణే, ఆత్మనే, లట్. ప్రథమ (జీవ)
మంత్రయతే - మంత్రయేతే - మంత్రయన్తే
అస భువి, పరస్మై. లట్. ఉత్తమ
అస్మి - స్వః - స్మః

భగవన్నితి :- (ముహూర్తమివ స్థిత్యా = క్షణకాలమాగి, దీర్ఘమ్ ఉష్ణమ్ చ నిఃశ్వస్య = పెద్దగా వేడిగా నిట్టూర్చి) భగవన్ = మహాత్మా. కౌశిర్షీ, తాదృశమ్ = అటువంటి. భాగధేయమ్ = అదృష్టము. అస్మాకమ్ = మాకు, క్వ = ఎక్కడిది. - మాకు అంత అదృష్టమా అనుట. యేన = ఏ. భగవతా = మహానుభావుడగు, విశ్వామిత్రేణ = కౌశికునితో. నాథవంతః = సనాథులమై, పయమ్ = మేము. మైథిరీమ్ = సీతను, వీతస్మై = ఈ. రఘుకులకుమారాయ = రామునికై, ప్రతిపాద్య = పెండ్లికి నిశ్చయించి, చిరాయ = ఇంతకాలమునకు, కృతార్థీభవామః = చరితార్థుల మయ్యెదము - అంతటి అదృష్టము సంభవమా అనుట. (రామః = రాముడు, లజ్జతే = సిగ్గుపడును) భగవన్ = మహాత్మా. కించ = మరియు.

యేషామితి :- చాప = స్వీయధనుస్సులయందు. సమర్పిత = కర్తవ్యముగా అర్పింపబడిన, త్రిభువనచ్ఛిద్రాపిధానమ్ - త్రిభువన = ముల్లోకములయొక్క.

తేఽపి ప్రేక్ష్య పురా శరాసనమిదం మూర్ధ్వకిణశ్యామికా
కస్తూరీసురభీకృతానభిభయర్వ్యర్థం భుజాన్ భూభుజః॥

30

చిద్ర = అపదలను, అపిధానమ్ = తొలగించుట యనునది, యేషామ్ = ఏ మహా
రాజులకు, ప్రతమ్ = ప్రతమో, ముల్లోకములను రక్షించుట ఏ మహావీరుల ధనుస్సు
లకు (సమర్థింపబడిన) ప్రతమో అనుట, ఇంద్రమ్ = ఇంద్రునియొక్క, ధనుః =
ధనుస్సు, అపజ్యాబంధమ్ = నారి వదిలించబడినదై, కేవలమ్ = కేవలము[ఎల్లప్పుడు]
రోహితమ్ ఏవ = నిలుపుగా నున్నదిగనే [తదేవ ఋజు రోహితమ్—అమరము],
జాతమ్ = అయ్యెనో [మహావీరులు స్వర్లోకమును గూడ సంరక్షించుటతో ఇంద్ర
ధనుస్సునకు పనిలేకపోయినదనుట], తే = ఆ, భూభుజః అపి = మహారాజులుకూడ,
ఇదమ్ = ఈ, శరాసనమ్ = ధనుస్సును, పురా = పూర్వము, ప్రేక్ష్య = చూచి,
మూర్ధ్వ = తమ పింటి నారిచే నేర్చుడిన, కిణ = కాయలయొక్క, శ్యామికా = నల్లదన
మనునట్టి, కస్తూరీ = మృగమదముచేత, సురభీకృతాన్ = సుగంధిలములుగావింపబడిన,
భుజాన్ = బాహువులను, వ్యర్థమ్ = వ్యర్థముగా [పనికిమాలినవిగా] అభిభయః = ధరించిరి,
ఇంతదనుక ఏ మహావీరుడును ఈ ధనుస్సును ఎత్తలేకపోయిననుట, [కార్థాలము]

తాత్పర్యము :- త్రిలోక రక్షణ బాధ్యతను ప్రతముగా తమ ధనుస్సుల
యందు అరోపించుకొని దేవేంద్రుని ధనుస్సునకు [నిత్యసరళముగా] విశ్రాంతి
నొసగిన మహావీరులు కూడ ఈ శివధనుస్సును ఎక్కువెక్కులేక వింటి ఒరిపిడిచే కాయలు
కాసిన తమ భుజములను వ్యర్థములుగా ధరించుచుండిరి.

సమాసములు :- చాపే సమర్థితమ్, త్రిభువనానాం చిద్రాః - చిద్రా
ణామ్ అపిధానమ్ - బాసనమర్పితం చ తత్ త్రిభువనచ్చిద్రాపిధానమ్, అపగతం జ్యా
బంధం యస్య తత్, మూర్ధ్వ కిణః - కిణానాం శ్యామికా - శ్యామికైవ కస్తూరీ -
కస్తూర్యా సురభీకృతాః - తాన్, భువం భుజస్తీతి - భూభుజః.

సంధులు :- త్రిభువన + చిద్ర - తుగాగమనంది, చిద్ర + అపిధానమ్,
శర + అసన = సవర్ణదీప్త, తే + అపి - పూర్వరూప, అభిభయః + వ్యర్థమ్ -
రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- దుభృష్ దారణపోషణయోః (శ్ల) పరస్మై, లజ్, ప్రథమ.
(భృజామిత్)

అభిభయః - అభిభృతామ్ - అభిభయః

విశ్వామిత్రః :- (విహస్య) సఖే, సీరధ్వజ, కథం మహాపుణ్యరాశిమాత్మాన
మవమన్యసే.

తద్భాగధేయమపి తాదృశముత్సవనా

మేతాదృశాం వయమపి ప్రసమీక్షితారః ।

సంత్యేవ విశ్వభువనాభయదానశౌండా

క్షోణీభుజః పరమమీ తు న రామభద్రః॥

31

సఖేఇతి :- (విహస్య = నవ్వి) సఖే = మిత్రమా : సీరధ్వజ = జనక
మహారాజా : మహాపుణ్యరాశిమ్ = గొప్పపుణ్యములరాశిపై, ఆత్మానమ్ = నిన్నునీవు,
కతిమ్ అవమన్యసే = నీల కించపరచుకొందువు :

త్వదితి :- త్వత్ = నీయొక్క, భాగధేయమ్ అపి = అదృష్టమునూడ,
(భాగధేయం భాగ్యం శ్రీ నియతిర్విధిః - అమరము) తాదృశమ్ = అటువంటిది -
సీ అదృష్టము మంచిదే అనుట, ఏతాదృశామ్ = ఇటువంటి, ఉత్సవనామ్ = కల్యాణ
మహోత్సవములకు, వయమ్ అపి = మేము, ప్రసమీక్షితారః = ద్రష్టలము - నిర్వ
హించు ప్రేక్షకులమనుట, విశ్వభువన = సమస్త ప్రపంచమునకును, అభయ =
అభయమును, దాన = ఇచ్చుటయందు, శౌండా = నిపుణులగు, (శౌండుస్త కుశలే
మత్తే-ధిరణిః) క్షోణీభుజః = మహారాజులు, సంతి ఏవ = చాలమంది ఉన్నారు,
పరిమ్ = కానీ, అమీ తు = వీరెవ్వరును, న రామభద్రః = రాముడు కారు.

తాత్పర్యము :- నిన్ను నీవు కించపరచుకొనవలసిన పనిలేదు. నీ
అదృష్టము మంచిదే. కల్యాణమహోత్సవముల నిట్టివానిని [సమీక్షించుటకు] నిర్వహిం
చుటకు మేముంటిమి. ముద్లోకములను రక్షింపగల మహారాజులు చాలమంది ఉన్నారు,
కానీ వారిలో ఏ ఒక్కడను రాముడు కాదునుమా : [వసంత తిలక]

సమాసములు :- తవ భాగధేయమ్, విశ్వంధ తత్ భువనంధ - విశ్వ
భువనస్య అభయమ్ - అభయస్య దానమ్ - దానే శౌండా, క్షోణీం భుజః సీతి.

క్రియ :- అనభువి, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

అస్తి - సః - నన్తి

లక్షణః :- (స్వగతమ్) కథముపాద్యాయేనై తదభిహితం యదస్మి వక్తు
కామః.

జనకః :- భగవన్, సత్యమచింత్యో మణిమంత్రాషధీనామపి రఘుకుల
కుటుంబకానామనుభావః. పరమేతద్భవీమి.

గిరీశేనారాధ్య త్రిజగదవజ్జై త్రం దివిషదా
ముపాదాయ జ్యోతిః సరసిరుహజన్మా యదస్సృజత్ ।
హృషీకేశో యస్మిన్నిమరజని మౌర్వీ ఫణిపతిః
పురస్తస్రో లక్ష్యం ధనురితి కిమప్యద్భుతమిదమ్ ॥

32

కథమితి :- (స్వగతమ్ = తనలో) కథమ్ = ఎట్టా : యత్ = ఏది.
వక్తు కామః అస్మి = చెప్పబోయితిని, ఏతత్ = అది [ఆ రాజులలో నెవరును
రాముడు కాదనుట], ఉపాద్యాయేన = గురువుగారిచేత, అభిహితమ్ = స్పష్టముగా
చెప్పబడినది.

భగవన్నితి :- భగవన్ = మహాత్మా : సత్యమ్ = నీ వన్నమాట.
నిజమే, మణిమంత్రాషధీనామ్ = మణి [అల్పసరిమాణము]. మంత్ర = మంత్రము
[అల్పాక్షరము] ఓషధీనామ్ = [సారారణాలూ రూపము] ఓషధుల యొక్కయు,
రఘుకుల కుటుంబకానామ్ = రఘువంశమునందు జన్మించినవారి యొక్కయు, ప్రభావః =
శక్తి, అచింత్యః = ఉపాలకు అందనిది. పరమ్ = కానీ, ఏతత్ = ఈ ఒక్క
మాటను, బ్రవీమి = చెప్పుచున్నాను.

గిరీశేనేతి :- గిరీశేన = పరమేశ్వరునిచేత, ఆరాధ్యః = ఆరాధింపబడిన
వాడై, సరసిరుహజన్మా = కమలసంభవుడు, దివిషదామ్ = సకల దేవతలయొక్క,
జ్యోతిః = తేజస్సును, ఉపాదాయ = స్వీకరించి, త్రిజగత్ = ముల్లోకములకు.
అవజ్జై త్రమ్ = భృంసకమైన, యత్ = ఏ ధనుస్సును, అస్సృజత్ = సృష్టించెనో,
యస్మిన్ = ఏ శరాసనమున, హృషీకేశః = నారాయణుడు, ఇషుః = బాణము,
అజని = అయ్యెనో, ఫణిపతిః = ఆదిశేషుడు, మౌర్వీ = నారిగా, అజని = అయ్యెనో
తిత్రః = మూడయిన, పురః = పురములు - త్రిపురాసురుడనుట, లక్ష్యమ్ =

శతానందః :- అః కిమనయా పునఃపునః పినాకప్రశస్తిపంజికయా. తదేత
త్కాశితమేవ ప్రమాణయంతో బహుమన్యామహే. అపి చ
కిమశక్యం రామభద్రస్య.

ఒరేఒక్క లక్ష్యము అజని = అమృతో, ఇదమ్ = అటువంటి ఇయ్యది, ధనుః
ఇతి = ధనుస్సు అని. కిమపి = ఏదో. అద్భుతమ్ = అద్భుతవస్తువు. [శీరిణీ
వృత్తము].

తాత్పర్యము :- పరమేశ్వరునిచే అరాధింపబడిన బ్రహ్మదేవుడు సకల
దేవతల తేజస్సును స్వీకరించి ఈ ధనుస్సును స్వయముగా సృష్టించెను. త్రిపురదాహము
నాడు అదిశేషుడు నారితై నారాయణుడు బాణమై దీనినలంకరించిరి. నిజమునకిది
ధనుస్సుకాదు ఒకానొక అద్భుతము

సమాసములు :- గిరిదా దీక్షః - తేన. త్రయాదాం జగతం సమాహారః -
త్రిజగతః అపజై త్రమ్. సరిసిరుహే జన్మ యస్య సః. పణీనాం పటిః.

సంధులు :- గిరి + ఈశేన + అర్ధ. ఉప + ఆదాయ - సవర్ణదీర్ఘ సంధులు
అరాధ్యః + త్రి. పురః + తిప్తః - సాదేశవిసర్గ. హృషీతేశః + యస్మిన్, త్రిసః +
లక్ష్యమ్ - ఉత్తాదేశవిసర్గ. యస్మిన్ + ఇమః - అనునాసితద్విత్వ. ఇమః + అజని,
ధనుః + ఇతి - రేఫాదేశవిసర్గ. అపి + అద్భుతమ్ - యదాదేశ.

క్రియ :- నృణాం వినర్గే (శః. నేట్) పరి నైమ్. లట్. ప్రథమ.

అస్పృశత్ - అస్పృశతామ్ - అస్పృశన్

జగీత్ ప్రాదుర్భావే. పరి నైమ్, లట్, ప్రథమ.

అజని/అజనిష్ఠ - అజనిషాతామ్ - అజనిషత్

ఆఃఇతి :- అః = అహో, పునః పునః = మాటిమాటికిని, అనయా =
ఈ, పినాక ప్రశస్తి పంజికయా = శివస్తోత్ర పద్ధతితో (విస్తృతితో) కిమ్ = ఏమివని,
ఏతత్ = ఈ, కౌశికమ్ ఏవ = విశ్వామిత్రునే (మాటలనే), ప్రమాణయంతః = ప్రమాణ
ముగా స్వీకరించి, బహుమన్యామహే = గౌరవించుము (అదరించుము), అపిచ = మరియు,
రామభద్రస్య = రామునికి, కిమ్ అశక్యమ్ = ఏది అసాధ్యము :

ఉత్పాదయన్ కమపి కౌణుప కోటిహోమం

రేజోహుతాశన సమింధనసామిధేనీమ్ ।

యస్తాదరామకృత బాలసఖైః పృషత్కైః

రీషజ్జయః స్ఫుటమనేన దశాననోఽపి॥

33

ఉత్పాదయన్నితి :- యః = ఏ రాముడు, కమపి = అనిర్వాచ్యమగు, కౌణుపకోటి హోమమ్ - కౌణుపకోటి = రాక్షస సమూహములతో, హోమమ్ = హోమమును, ఉత్పాదయన్ = కల్పించుచు, - రాక్షస హోమమును నిర్వహింపబూని అనుట (రాక్షసః కౌణుపః క్రవ్యాత్ - అమరము), తాదకామ్ = తాటకను, తేజః = తన ప్రతాపమునునట్టి, హుతాశన = అగ్నికి, సమింధన = ప్రజ్వలింపజేయునట్టి, సామిధేనీమ్ = మంత్రమునుగాఁబ్రుత్సామిధేనీ ధార్యా చ యా స్యాదగ్ని సమింధనే - అమరము. అగ్నిని ప్రజ్వలింపజేయునట్లు చదువు మంత్రము - ఋక్కు, బాలసఖైః = బాలునికి మిత్రములైన, పృషత్కైః = బాణములతో, (పృషత్కబాణ విశిఖాః - అమర) అకృత = చేసెనో, అనేన = అటువంటి ఈ రామునిచేత, స్ఫుటమ్ = స్పష్టముగా, దశాననః అపి = రావణుడు కూడ, ఈషజ్జయః = సుఖముగా జయింపబడువాడే. (వనంతతిలకము) రావణ పురోహిత ప్రవేశ సూచన.

తాత్పర్యము :- రాక్షస సంహార రూపమగు హోమమును చేయబూని తన ప్రతాపాగ్నికి తాడకను సామిధేనిగా బాలబాణములతో సంతరించిన రామునిచేత రావణుడు కూడ జయింపబడినట్లే.

సమాసములు :- కౌణుపానాం కోటిః - కోటిభిః హోమః - తమ్, తేజ ఏవ హుతాశనః - హుతాశనస్య సమింధనమ్ - సమింధనే సామిధేనీ - తమ్, బాలస్య సఖాయః (రాజాహస్యవిధ్యష్టచ) - కైః, ఈషజ్జయః ఈషద్దుస్సుఖ - ఖల్ ప్రత్యయము - సుఖేన జేతుం శక్యః, దశసంఖ్యకాని అననాని యస్య సః - దశాననః.

సంధులు :- తేజస్ + హుతాశన - ఉత్త్యాదేశవిసర్గ, యః + తాదకామ్ సాదేశవిసర్గ, పృషత్కైః + ఈషత్ - రేఫాదేశవిసర్గ, ఈషత్ + జయః - శ్చుత్వసంధి, దశ + అనన - సవర్ణదీర్ఘ, దశాననః + అపి - ఉత్త్యాదేశవిసర్గ - దశాననో + అపి - పూర్వరూప.

(నేపథ్యేఽర్థ ప్రవిష్టః)

పురుషః :- దశాననపురోహితః శౌష్కలో మహారాజం దిదృక్షతే.

శతానందః :- (సోద్యేగమ్) ఆః. ఆగచ్ఛతు.

(పురుషో నిష్క్రాంతః)

రామః :- (సవ్యథం జనాంతికమ్) వత్స. లక్ష్మణ. తథమంతరితోఽయ మనేన దురాత్మనా రాక్షసేన కామారికార్ముకపరివర్యామహో త్సవః.

లక్ష్మణః :- అర్య. న కేవలమయమ్ - (ఇత్యర్థోక్తే హసతి)

క్రియ :- దు శృణో తరణే. అత్మనే. టి. ప్రథమ.

అర్పత - అకృషాశామ్ - అర్పిత

(నేపథ్యే = తెరలో నుండి. అర్థప్రవిష్టః = సగము ప్రవేశించినవారై)

దశాననేతి :- దశాననపురోహితః = రావణుని పురోహితుడగు, శౌష్కలః = శౌష్కలుడనువాడు. మహారాజమ్ = జనకమహారాజును. దిదృక్షతే = చూడ గోరు చున్నాడు. (జ్ఞాక్రున్యృదృశాం సనః - అత్మనే).

ఆఃఇతి :- (సోద్యేగమ్ = ఓద్యేగముతో - వీధెవడరా విష్ణుమని) ఆః = ఓహో! , ఆగచ్ఛతు = వచ్చుగాక! [రానిమ్మనుట].

[పురుషః = దొవారికుడు, నిష్క్రాంతః = నిష్క్రమించును]

వత్సేతి :- [సవ్యథమ్ = నొచ్చుకొనుచు. జనాంతికమ్ = జనాంతికముగా] వత్స = సోదరా! లక్ష్మణా, అనేన = ఈ. దురాత్మనా = దుర్మార్గుడగు. రాక్షసేన = రాకాసిగానిచేత. అయమ్ = మనకు లభించబోయిన ఈ. కామారి కార్ముక = శివ ధనుస్సుయొక్క, పరివర్యా = సేవ అనునట్టి. మహోత్సవః = గొప్పపేరుక, అంత రితః = అద్దగింపబడినది. తథమ్ = ఇప్పుడింతెట్లు!

ఆర్యేతి :- అర్య = అగ్రజా! కేవలమ్ = కేవలము. అయమ్ న = ఈ దనురాలోపణ మహోత్సవే కాదు..... [ఇతి = అని. అర్థోక్తేన = సగము వల్కి. హసతి = నవ్వును] పరిణయ మహోత్సవము కూడ అద్దగింపబడినదని సామితి అభి ప్రాయము.

(రామః సప్రణయరోషస్మితం తమపాంగేన పశ్యతి)

(ప్రవిశ్య)

శౌష్కలః :- (ప్రత్యేకమవలోక్యాత్మగతమ్) కథమత్త్రైవ జనకశతానం
దాభ్యాం పురస్కృతో విశ్వేషామస్మాకమమిత్రో విశ్వామిత్రః.
(విచింత్య) తిష్ఠతు కోఽయం హస్తదక్షిణేన. (దృష్ట్వా)
అయే, కావేతా క్షత్రియ బ్రహ్మచారిణౌ :

పుణ్యలక్ష్మికయోః కోఽయమనయోః ప్రతిభాసతే ।

మౌంజ్యాదివ్యంజనః శాంతో వీరోపకరణో రసః॥

34

[రామః = రాముడు, సప్రణయరోషస్మితమ్ = అనురాగముతో రోషముతో చిఱు
నవ్వుతో, తమ్ = ఆ సౌమిత్రిని, అపాంగేన = క్రిగంటితో, పశ్యతి = చూచును.]

[ప్రవిశ్య = శౌష్కలుడు ప్రవేశించి]

కథమితి :- [ప్రత్యేకమ్ = ఒక్కొక్కరిని, అవలోక్య = చూచి, ఆత్మ
గతమ్ = తనలో] కథమ్ = ఎట్లు, జనకశతానందాభ్యామ్ = జనక శతానందులతో,
పురస్కృతః = కూడినవారై - పరివేష్టించబడి, విశ్వేషామ్ = సమస్తమైన, అస్మా
కమ్ = మా రాక్షసులకును, అమిత్రః = శత్రువు, విశ్వామిత్రః = విశ్వామిత్రుడు,
అత్ర ఏవ = ఇక్కడనే ఉన్నాడు [విచింత్య = ఆలోచించి] తిష్ఠతు = ఉండుగాక,
హస్త దక్షిణేన = నా కుడిచేతినై పున, అయమ్ కః = వీడెవడు ! (దృష్ట్వా = చూచి)
అయే = అహో, ఏతా = ఈ, క్షత్రియ బ్రహ్మచారిణౌ = రాజవటువులు, కా =
ఏవరో,

పుణ్యేతి :- పుణ్య = శుభప్రదమైన, లక్ష్మికయోః = కాంతికలవారైన
[పుణ్యం శోభనే త్రిమ - మేదినీ], అనయోః = ఈ ఇరువురికిని[లో], మౌంజ్యాది
వ్యంజనః = మౌంజమేఖల వటు దండము మొదలగు బ్రహ్మచారి చిహ్నములతో
కూడినదియు, [వ్యంజనం తేమనే చిహ్న] వీరోపకరణః = వీరరస పరిపోషితము
నైన, కోఽయమ్ = ఇదేమో, శాంతః రసః = శాంతరసము, ప్రతిభాసతే = ప్రకా
శించుచున్నది.

నిసర్గోదగ్రమిదం చ కుమారద్వయమ్.

పార్శ్వే త్రయాణామేతేషామృక్సామ యజుషామివ ।

రూపాభ్యాం విధిమంత్రాభ్యామథర్వేవ ప్రదీప్యతే॥

35

తాత్పర్యము :- ఈ ప్రదమగు కాంతితో చెలువొందుచున్న ఈ ఇరువురి యందును మౌంటీ బంధనాది చిహ్నములతో శాంతము ఉట్టిపడుచున్నది. శరీర సౌష్ఠ్యవ ధనుర్ధారణాయలతో అది పీఠరసవరిపోషితమగుచు అశ్వర్యపరిచుచున్నది. (పథ్యావర్తమ్)

సమాసములు :- పుణ్యా లక్ష్మీర్యయోః — తయోః. మౌంజ్యాదిః వ్యంజనం యస్య సః. పీఠః ఉపకరణమ్ యస్య సః.

సంధులు :- ఈ + అయమ్ — ఉత్వాదేశవిసర్గ, కో + అయమ్ — పూర్వ రూప. మౌంటీ + అది — యదాదేశ. శాంతః + వీరోపకరణః + రసః — ఉత్వా దేశవిసర్గ. పీఠ + ఉపకరణ — గుణసంధి.

క్రియ :- భాస్వతో దీప్తో. అత్మనే. లట్. ప్రథమ ప్రతి.

భాసతే - భాసేతే - భాసంతే

నిసర్గేతి :- చ = మరియు. ఇదమ్ = ఈ. కుమారద్వయమ్ = పటువుల జంట, నిసర్గోదగ్రమ్ = సహజసిద్ధమగు తేజస్సుతో కూడినది.

పార్శ్వేతి :- ఋశీసామ యజుషామ్ ఇవ = ఋక్సామ యజుర్వేద ముల వలెనున్న. ఏతేషామ్ = ఈ, త్రయాణామ్ = జనక శతానంద విశ్వామిత్రుల యొక్క. పార్శ్వే = సమీపమునందు. రూపాభ్యామ్ = రూపుధరించిన. విధి మంత్రా భ్యామ్ = అనుష్ఠాన విధానము మంత్రములతో, అథర్వా ఇవ = అథర్వవేదమువలెను ప్రదీప్యతే = ఈ కుమారుల జంట ప్రకాశించుచున్నది. ద్రూపశబ్దమునకు గ్రంథా వృత్తి అనియు నర్థము - గ్రంథావృత్తి ధివే ద్రూప మాకారశ్లేష యోరపి - విశ్వః] అనుష్టుప్.

తాత్పర్యము :- ఋక్సామ యజుర్వేదములవలె నున్న జనక శతానంద విశ్వామిత్రుల నన్నిధిలో ఈ రాజకుమారుల జంట విధి మరియు మంత్రముతో అథర్వ వేదమువలె ప్రకాశించుచున్నది.

(విమృశ్య) అః. నూనం స ఏవ లక్ష్మణద్వితీయో రామహతకః కౌశిక
ఋషిమనుష్టవమానో మిథిలాముపస్థితః. (సక్రోధశోకమ్) హః. వత్సే,
సుకేతునందిని తాడతే కథమీదృశాన్మనుష్యడింధాత్ తాదృశో దైవదుర్విపా
కస్తే సంవృత్తిః. కష్టమనరణ్యవంశజన్మనః క్షత్రియశిశోరనాత్మవేదితా.

సుందాసురేంద్ర సుతశోణితసీధుపాన

దుర్మత్తమార్గణ నిరర్గళవీరశబ్దః ।

[విమృశ్య = ఆలోచించి] అః = అహో! నూనమ్ = నిశ్చయమే. సః ఏవ =
వాదే, రామ హతకః = దుష్టుడు రాముడు. లక్ష్మణ ద్వితీయః = లక్ష్మణుడు ద్వితీ
యుడుగా కలవాడై. కౌశిక ఋషిమ్ = విశ్వామిత్ర మహర్షిని [ఋత్యకః - ప్రకృతి
భావము], అనుష్టవమానః = అనుసరించుచు, మిథిలామ్ = ఈ మిథిలను, ఉపస్థితః =
చేరెను. [సక్రోధశోకమ్ = క్రోధముతో శోరముతో] హః, వత్సే = బిడ్డా! సుకేతు
నందిని = సుకేతుని పుత్రికా! తాడతే = తాటతా! కథమీదృశాత్ = ఇటువంటి, మనుష్య
డింధాత్ = మానవ శిశువువలన [డింధో దారిశబాలయోః]. తాదృశః = అటువంటి
దైవదుర్విపాకః = దురదృష్టము, కథమ్ సంవృత్తిః = ఎట్లు సంభవించినది. [విపాకః
పటలే భేదే కర్మణో విసదృశ్యతే - మేదిసీ] కష్టమ్ = కష్టము! అనరణ్య వంశ
జన్మనః = అనరణ్యదను రాజు జన్మించిన వంశమునందు పుట్టిన, క్షత్రియశిశోః =
ఈ రాకుమారునియొక్క, అనాత్మవేదితా = స్వరూపజ్ఞాన రాహిత్యము, కష్టమ్ =
క్షమింపరానిది, నిరంపరానిదనట, అనరణ్యుడు అనునొక రాజు దశరథునికి పూర్వము
సూర్యవంశమున నుండెననియు ఆతడు రావణునిచే ఒకసారి పరాభూతుడయ్యెననియు
నొక కథ ఉత్తర రామాయణముననున్నది. పరాభూతుడైన అనరణ్యుడు - ఉత్పత్యతే
కులేహ్యస్మిన్ని డ్వైకూడాం మహాత్మనామ్ రామో దాశరథిర్నామ యస్తే ప్రాణాన్
హరిష్యతి - అని రావణుని శపించెను. [ఉత్తర 19-31].

సుందేతి :. సుంద = సుందుడనునట్టి అసురేంద్ర = రాక్షస రాజు
యొక్క. సుత = పుత్రుడైన సుదాహునియొక్క, శోణిత = రక్తమనునట్టి, సీధు =
మద్యమును మైరేయమానవస్పీధుః - అమరము], పాన = త్రాగుటచే, దుర్మత్త =
బాగుగమదించిన, మార్గణ = బాణముచేత, నిరర్గళ = నిరాటంకముగా లభించిన, వీర

ద్రోహం చరార దశకంతకుటుంబకేఽపి

సోఽయం వటుః కుశికనందనయజ్ఞబంధుః॥

36

భవతు. ద్రష్టవ్యమస్య భుజాశౌండిర్యమ్. (ఉపసృత్య) అపి సుఖినో
యూయం జనకమిత్రాః.

శబ్దః = వీరుడను విరుదురలవాడై. దశకంత = రావణునియొక్క. కుటుంబకే అపి =
బంధువృక్షముపట్లగూడ. ద్రోహమ్ = ద్రోహమును, చరార = చేసెనో. కుశికనందన =
కౌశునియొక్క. యజ్ఞ = యాగమునకు. బంధుః = సంరక్షితుడయిన, సః = ఆ,
వటుః = బ్రహ్మచారి. అయమ్ = ఇతడే. వాడే వీరుడు. [వసంత తిలకము]

తాత్పర్యము :- సుఖాహుని రక్తమను మద్యమును త్రాగి మదించిన
రాణములతో స్థాపింపబడిన వీరశబ్దము కలవాడును, రావణుని కుటుంబసభ్యులపై
గూడ (తాటర) ద్రోహము చేసినవాడును, విశ్వామిత్రయోగ సంరక్షితుడు నైన ఆ
వటువు ఈతడే :

సమాసములు :- సుందనామరః అసురేంద్రః - అసురేంద్రస్య సుతః .
సుతస్య శోణితమ్ - శోణితమేవ సీధుః - సీధో, పానమ్ - పానేవ దుర్మతాః - దుర్మత్తా
శ్చతే మార్గదాశ్చ - మార్గదైః సురైః - వీరజిత శబ్దః - నిరర్థకః వీరశబ్దః యస్య స
దశకంతస్య కుటుంబకమ్ - తస్మిన్. కుశికనందనస్య యజ్ఞస్య బంధుః.

సంధులు :- సుంద + అసుర - సవర్ణదీర్ఘ. అసుర + ఇంద్ర -
గుణసంధి, కుటుంబకే + అపి - పూర్వరూప. సః + అయమ్ - ఉత్తాదేశవిసర్గ -
సో + అయమ్ - పూర్వరూప.

క్రియ :- దుర్భణో కరణే, పరస్మై, రిభ్. ప్రథమ

చరార - చక్రతుః - చక్రః

భవత్వీతి :- భవతు = అగుగాత, అస్య = వీనియొక్క, భుజాశౌండి
ర్యమ్ = వాహుబలము. ద్రష్టవ్యమ్ = గమనింపదగినదే. (ఉపసృత్య = సమీపించి),
జనకమిత్రాః = పెద్దలగు జనకులు, యూయమ్ = మీరు, అపి సుఖినః = కుశలరా .
(మిత్రశబ్దము గౌరవార్థకము)

జనకః :- స్వాగతం పౌలస్త్యపురోహితస్య. ఇత ఆస్యతామ్.

(శౌష్కలస్తథా కరోతి)

అపి కుశలం తే రాజ్ఞో రావణస్య. అథవా —

విపదాం ప్రతికర్తారో యస్యోపాయైరథర్వభిః ।

త్వాదృశాః సన్తి కిం తస్య కల్యాణమనుయుజ్యతే॥

37

స్వాగతమితి :- పౌలస్త్యపురోహితస్య = రావణ పురోహితునికి, స్వాగతమ్ = స్వాగతము. ఇతః=ఇతః, ఆస్యతామ్ = కూర్చుడుండి! (శౌష్కలః = శౌష్కలుడు, తథా కరోతి = అట్లే చేయును) తే=మీయొక్క, రాజ్ఞః = ప్రభువైన, రావణస్య చ = రావణునికిని, అపి కుశలమ్ = క్షేమమేకదా, అథవా=అయినను,

విపదామితి :- అథర్వభిః = అథర్వవేదోక్తములైన, ఉపాయైః = వశికరణాదిమాంత్రిక ఔద్రోపాయములతో, విపదామ్ = ఆపదలకు, ప్రతికర్తారః = ప్రతిక్రియను జరుపగల్గినవారు, త్వాదృశాః = నీవంటివారు, యస్య = ఎవనికి. సన్తి = కలరో, తస్య = ఆ రావణునియొక్క, కల్యాణమ్ = కుభము, కిమ్ అనుయుజ్యతే = ఏమని ప్రశ్నింపబడును, కుభమును గూర్చి ప్రశ్నింపనేల అనుట! (పథ్యావక్త్రము)

తాత్పర్యము:- అథర్వోక్తములగు ఔద్రవిద్యలలో ఆరితేరిన నీవంటి పురోహితులుండగా రావణునికి కుశలముగాక మరేమి! విపదాం ప్రతి అని ద్వితీయ సమన్వయించి ఆపదలను కల్పించు నీవంటివారండగా అతనికి కుశలమనుమాట యెట్లనియు చమత్కారము.

సంధులు:- ప్రతికర్తారః + యస్య - ఉత్పాదేశవిసర్గ. యస్య + ఉపాయైః - గుణసంది. ఉపాయైః + అథర్వ - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియః:- అస భువి. పరస్మై. లట్. ప్రథమ

అస్తి - స్తః - సన్తి

యుజ్జత్ సమాధౌ. ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ,

యుజ్యతే - యజ్యేతే - యుజ్యంతే

శౌష్కలః :- (విహస్య) శ్రోత్రియ సీరధ్వజః. ప్రత్యాకరిష్యామైవ వయః
యది స్వభుజమండలీ మత్తవారణాపలీ వలయితోరః ప్రాసాద
సుస్థితచతుర్దశ లోకలక్ష్మీమహాంతఃపురే లంకాపతౌ కిమపి ప్రతి
కార్యమభవిష్యత్. పశ్య —

యచ్ఛేష్టాః సమనీకసీమని పరిత్రస్తాః పరాంచన్నపి
ప్రత్యక్షీకురుతే సహస్రనయనః పృష్ఠోద్భవైరక్షిభిః ।
చక్రే వర్తమ చ నాగలోకజయినీం యాత్రామివప్రస్తువ
న్యః తైలానముదస్య కీదృశమపాదానం తు తస్యాపదామ్ ॥ 38

శ్రోత్రియేతి :- (విహస్య = నవ్వి) శ్రోత్రియ = వేదవేత్తా. (ఛాంద
సుదా) సీరధ్వజ = జనకమహారాజా. స్వభుజమండలీ = తనబాహువుల సముదాయ
మనునట్టి. మత్తవారణాపలీ = మదిగిరిమూప ముదేరి. వలయితః = పరివేష్టించబడిన,
ఉత్తః = (రావణుని) వక్షః స్థలమనునట్టి. ప్రాసాద = రాజభవనమునందు, సుస్థిత = భద్ర
ముగా స్థిరముగా నిల్చిన, చతుర్దశలోకలక్ష్మీ = పది నాలుగు భువనములయొక్క సంపదకు —
రాజ్యలక్ష్మి కనుట, మహాంతఃపురే = గొప్ప అంతఃపురమువంటివాడైన, (అంతఃపుర
శబ్దము లక్షదాప్యంత్రితో అంతఃపురీ వాచకము. చతుర్దశ లోకలక్ష్మీయే ధార్యగా కలవాడని
కాని. త్ర్యగారం భూభూమంతఃపురమ్ - అమరము) లంకాపతౌ = రావణుని విషయ
మున, కిమపి = ఏదేని, ప్రతికార్యమ్ = అనిష్టము (ప్రతిక్రియ జరుపవలసిన అపద),
యది అభవిష్యత్ = సంభవించినచో - అనలు సంభవించదు, ఒకవేళ సంభవించినచో
వయమ్ = మేము, ప్రతికరిష్యామ ఏవ = తప్పుక ప్రతిక్రియ జరుపగలవాడమే,
పశ్య = చూడుమి.

యదితి :- సమనీక సీమని = యుగ్ధభూమియందు (అనీకోఽత్రి రణే
సైన్య - విశ్వః), పరివిత్రస్తాః = భయపడినవాడై (ఓడిపోయి), పరాంచన్ అపి =
పెనుదిరిగియు, సహస్రనయనః = వేయినన్నింటివేండును, పృష్ఠోద్భవైః = వెనుక,
భాగమునందున్న, అక్షిభిః = కన్నలతో, యత్ = ఎవనియొక్క, చేష్టాః = చేష్ట
లను, ప్రత్యక్షీకురుతే = ప్రత్యక్షములుగా (చూడనో) విందుకొనునో, నాగలోకజయి
నీమ్ = నాగలోకమును జయించుటకు సాధనమైన, యాత్రామ్ ఇవ = ప్రయాణమును

లక్షణః :- (సామర్థ్యం జనాంతికమ్) ఆర్య, కథమసౌ సహస్రార్థనవాలిభ్యా
మవలీభశౌర్యసారో దురాత్మా రావణః ప్రస్తుతే.

రామః :- వత్స, న వత్తవ్యమిదమ్. మహాన్తో హి తాదృశాః, కించ—

వతె, ప్రస్తుతన్ = సంభావించుచు, యః = ఎవడు, కై లాసమ్ = కై లాసపర్వతమును,
ఉదస్య = పెకలించి, వర్త = మార్గమును, చక్రే = చేసెనో, తస్య = అటువంటి
దశకంధరునికి, అపదామ్ = అపదలయొక్క, అపాదానమ్ = సంభవము [అవిర్భా
వము] కీదృశమ్ = ఎట్లు!

తాత్పర్యము :- యద్ధరంగమునందు ఓడి పారిపోవుచు దేవేంద్రుడు తన
పృష్ఠభాగము నందలి కన్నులతో రావణాసురుని చేష్టలను ప్రత్యక్షముగా చూచును.
నాగలోకజైత్రయాత్రకు మార్గమును నిర్మించు చున్నట్లు రావణుడు కైలాసగిరిని
పెకలించినాడు. అంతటి వానికి అపదలు సంభవమా! [శార్దూలము]

సమాసములు :- సమనీకస్య సీమ - తస్మిన్, యస్య చేష్టాః, నాగానాం
లోకః - లోకస్య జయమస్యాః అస్తితి - తామ్ - [జయతి శీలమస్యాః].

సంధులు :- యత్ + చేష్టాః - శ్చుత్త్వసంధి. పరాంచన్ + అపి -
అనునాసిత ద్విత్వసంధి. పృష్ఠ + ఉద్భవైః - గుణ ఉద్భవైః + అక్షిభిః = రేపాదేశ
విసర్గ. తస్య + అపదామ్ - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- దుశ్శుశ్ కరణే, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

కురుతే - కుర్వాతే - కుర్వతే

లిటిః - చక్రే - చక్రాతే - చక్రిరే

అర్థేతి :- [సామర్థ్యమ్ = క్రోధముతో, జనాంతికమ్ = జనాంతికముగా]
ఆర్యా : సహస్రార్థన = శార్తవీర్యార్జునుడు, వాలిభ్యామ్ = వాలి అను ఇరువురిచేతను
అవలీభ = అణగగొట్టబడిన, శౌర్యసారః = పరాక్రమసారము కలవాడైన, దురాత్మా =
దుష్టుడగు, రావణః = రావణుడు. తథా ప్రస్తుతే = ఇట్లు స్తుతింపబడుచున్నాడేల !
వీరు రావణస్తుతి నహించుచున్నారేమి అనియు.

వత్సేతి :- వత్స = సోదరా, ఇదమ్ = ఇది [నీ వన్నవిషయము] న

స్యాతాం నామ కపింద్రహృహయపతీ తస్యావగాధాంతర
స్థామానౌ దశకంధరస్య మహతీ స్కంధప్రతిష్ఠాపునః ।
నద్యః పాటితకంఠకీకనకణాశీర్ణా యదంశస్థలీః
స్వేనేభాజినపల్లవేన ముదితః ప్రాసోపయద్ధూర్జటిః॥

39

వత్తవ్యమ్ = అనరానిది. అట్లనకుమనుట. తాదృశః = అటువంటివారు. మహాన్తః =
దాలగొప్పవారు. కింఞ = మరియు.

స్యాతామితి :- కపింద్ర హృహయపతీ = వారి కార్తవీర్యార్జునులు.
తస్య - (రావణునియొక్క) రావణునివిషయమై, అవగాధ = తెలిసికొన్న. అంతర
స్థామానౌ = లోపలి బలముకలవారు, స్యాతామ్ నామ = అగుదురుగాక. - అజరువు
రును రావణబలమును గుర్తించి యుండురుగాక. పునః = కానీ, దశకంధరస్య =
రావణునియొక్క, స్కంధప్రతిష్ఠా = అంశభాగపు శీర్తి - శారీరకబలమనియు, (రూపాది
పంచకే స్కంధః కాయేఽంసే భూతసంభవః - విశ్వః), పునః = అంతరంపైను,
మహతీ = గొప్పది. నద్యః = అస్పటికప్పుడు, పాటిత = ఖండింపబడిన, కంఠ =
కంఠములయొక్క. కీకనకణ = ఎముకముక్కలతో, (కీకనం కుల్యమస్థి చ-అమర)
అశీర్ణాః = వ్యాప్తములైన, యత్ = ఏ రావణునియొక్క. అంశస్థలీః = స్కంధములను
ముదితః = సంతోషించినవారై, ధూర్జటిః = శివుడు, స్వేన = తనయొక్క, ఇభాజిన
పల్లవేన = గజచర్మపు కొనతో, ప్రాసోపయత్ = వీజనముచేసెనో ఆ దశకంఠుని
గొప్పదనము వారెరిగిన దానికంటె అధికమైనదని అన్వయము.

తాత్పర్యము:- శివుని గూర్చి తనస్సు చేయుచు దశకంధరుడు తననిస్సు
లను ఖండించుకొనెను. దానికి శివుడు సంతోషించి వరము లొసగెను. ఆ సమయ
మున తన గజచర్మపు కొనలతో రావణుని గాయములకు వింజామరలు స్వయముగా
వీచెను. వారికి కార్తవీర్యునికి తెలిసినదానికన్న ఎక్కువ గొప్పదనము రావణుని
కున్నది.

సమాసములు :- హృహయానాం పతీ. కపినామింద్రః - కపింద్రశ్చ
హృహయపతిశ్చ. అంతరంఞ తత్ స్థామ చ-అవగాధమ్ అంతరస్థామ యాభ్యామ్ తౌ.
దశసంఖ్యాకాః కంధరాః యస్య-తస్య. స్కంధానాం ప్రతిష్ఠా నద్యః పాటితాశ్చ తే

అపిచ

మఘోనస్తద్ధోరం కులిశమలసీకృత్య సమరే
భునక్తి స్వారాజ్యం త్రిభువనభద్రోఽయం దశముఖః ।
శ్రీయో నానాస్థానధ్రుమణరమణీయాం చపలతా
మవచ్ఛిద్య స్వస్మిన్నపి భుజవనే పూరయతి యః॥

40

కంఠాశ్చ. కీరసానాం కదాః - కంఠానాం కేరస కదాః - కడైః అక్కిర - తాః.
యస్య అంశస్థరీ - తాః. ఇభస్య అజినమ్ - అజినమేవ పల్లవమ్ అథవా అజినస్య
పల్లవమ్ - తేన. (శార్దూలము)

సంధులు :- కపి + ఇంద్ర, తస్య + అవగాథ + ఆంతర, కణ + అక్కిర
ఇభ + అజిన, ప్ర + అస్పృటయత్ - నవర్ణదీర్ఘ, అక్కిరః + యత్ - వినర్గలోప
స్వేన + ఇభ - గుణసంధి.

క్రియ :- స్ఫుటిర్ విశరణే (జిచ్) పరస్మై, లజ్, ప్రథమ.

అస్పృటయత్ - అస్పృటయతామ్ - అస్పృటయన్.

మఘోనఇతి :- అపిచ = మరియు - త్రిభువన భటః = ముల్లోకము
లకును ఏత్తై కపీరుడై, అయమ్ = తా, దశముఖః = రావణుడు, సమరే = యుద్ధము
నందు మఘోనః = దేవేంద్రునియొక్క, తత్ = ఆ, ఘోరమ్ = భీకరమైన కులి
శమ్ = వజ్రాయుధమును, అలసీకృత్య = నిశ్చేష్టపరచి, స్వారాజ్యమ్ = స్వర్లోక
మును - ఇంద్రసామ్రాజ్యమును, భునక్తి = అనుభవించుచున్నాడు - పరిపాలించు
చున్నాడు, శ్రీయాః = లక్ష్మీదేవికి, నానాస్థాన = పలుతావులందు, ధ్రుమణ = సంఘ
రించుట అనునట్టి, రమణీయామ్ = అందమైన, చపలతామ్ = చాంచల్యమును, అవి
చ్ఛిద్య = తప్పించి (పోగొట్టి), స్వస్మిన్ = తనదైన, భుజవనే = బాహుసముదాయ
మునందు, యః = ఎవడు, పూరయతి = వింపుచున్నాడో (నింపుచున్నాడో) ఆ రావణు
డని పూర్వార్థముతోనికి అన్వయము. [శిఖరిణి]

తాత్పర్యము :- దేవేంద్రుని వజ్రాయుధమును గూడా తృణీకరించి స్వర్గ
సామ్రాజ్యమును ఆక్రమించినవాడు. లక్ష్మీదేవికి తన భుజమందిరములయందే స్థిర
వివాసమేర్పరచి చాంచల్యమును మాన్పినవాడు.

జనకః :- (శౌష్కలం వ్రతి) బ్రహ్మన్, సత్యమీదృశో రాక్షసరాజః,
శౌష్కలః :- రాజర్షే జనక.

సంతుష్టే తిస్సణాం పురామపి గిపౌ కంఠూలదోర్మండలీ
క్రీడాకృత్త పునఃప్రమాథశిరసో వీరస్య లిపోర్వరమ్ ।
యాంచాదైన్యపరాంచి యస్య కలహాయస్తే మిథస్త్యం వృణు
త్వం పృథ్వీత్యధితో ముఖాని స చశగ్రీవః కథం పర్జ్యతామ్॥ 41

సంధులు :- మహానః + తత్ - సాదేశవిసర్గ. స్వర్ + రాజ్యమ్ -
ధ్రువోపదీర్ఘసంధి. ఖటః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ-భదో + అయమ్-పూర్వరూప.
శ్రీయః + నానా - ఉత్వాదేశవిసర్గ. స్వప్నిన్ + అపి - అనునాసికద్విత్వ.

క్రియ :- భుజపాలనాధ్యవహారయోః, పరస్మై. లట్. ప్రథమ (శ్చమ్)

భునక్తి - భుక్తిః - భుంజన్తి
పూరి ఆప్యాయనే, పరస్మై లట్. ప్రథమ [ణిత్వా]
పూరియతి - పూరియతః - పూరియన్తి

బ్రహ్మన్నితి :- [శౌష్కలమ్ వ్రతి=శౌష్కలునుర్దేశించి] బ్రహ్మన్=
విప్రుడా : సత్యమ్ = నిజమే, రాక్షసరాజః = రావణుడు, ఈదృశః = ఇంతటివాడే -
యచ్చేష్టాః అను శ్లోకములో వర్ణించిన యంతటివాడే అనుట.

సంతుష్టజితి :- రాజర్షీ : జనకా : తిస్సణామ్ = మూడయినట్టి, పురామ్ =
పురములకు-త్రిపురములకు, గిపౌ = శత్రువైన శంకరుడు, సంతుష్టే అపి = సంతు
ష్టుడు కాగా, త్రిపురానురునికి శత్రువైన మరొక అనుర నాయకునికి సంతుష్టుడగుట అపి
శబ్దపు చమత్కారము - కంఠూల = ముడించిన, దోర్మండలీ = దాహ సముదాయము
చేత, క్రీడా = విలాసముగా, కృత్త = నరికివేయబడి, పునఃప్రమాథ = తిరిగిమొలిచిన,
శిరసః = తలలు కలవాడై, వరిమ్ = వరమును, లిపోః = కోరినున్నవాడగు,
యస్య = ఏ వీరస్య = వీర రావణునియొక్క, ముఖాని = పది ముఖములును, యాంచా
దైన్యపరాంచి = యాచనయందలి దైన్యమునకు సమ్మతంపనివై, త్వమ్ = నీవు,
వృణు = కోరుము, త్వమ్ = నీవు, వృణు ఇతి = కోరుమని, అధికః = అన్ని
వైపులనుండియు, మిథః = తమలోతాము, కలహాయస్తే = కలహించుకొనుచున్నవో,

శ్లో. ౭౫ —

కన్యామయోనిజన్మానం పరీతుం ప్రతిభూయ మామ్ ।

పురోధసా గౌతమేన గుప్తస్య భవతో గృహాన్ ॥

42

సః = అటువంటివాడగు, దశగ్రీవః = రావణుడు, కథమ్ = ఎట్లు, వర్జ్యతామ్ = వర్జింపబడెడిని : (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- పరమేశ్వరుని సంతుష్టుని జేయుటతో తిరిగి మొలిచిన రావణ ముఖములు పరమును కోరుకొనబోయి యాచనయందలి దైన్యము నంగీకరింప నిద్రై నీపు కోరుము నీపు కోరుమని తమలో తాము జగదమారుకొన్నవి. అట్టి రావణుని వర్జింపదరమా :

సమాసములు :- కందూలా చ సా (సిద్ధాదిభ్యశ్చ. అచ్) దోర్మండరీచ. క్రీడయా కృత్తాని—దోర్మండల్యా క్రీడా కృత్తాని - కృత్తాని చ తాని పునః ప్రహరాని చ - ప్రహరాని శిరాంసి యస్య సః - తస్య. యాంచాయాం దైన్యమ్ - దైన్యస్య వరాంచి. దశసంఖ్యాతాః గ్రీవాః సంత్యస్యః

సంధులు :- కిరసః + వీరస్య, అభితః + ముహాని - ఉత్సాదేశ విసర్గ. రిహ్స్విః + వరమ్ - రేఫాదేశవిసర్గ. మిథః + త్వమ్ - సాదేశవిసర్గ. వృణు + ఇతి + అభితః - యదాదేశ.

క్రియ :- కలహ (శబ్దవైరకలహేత్వాదిని క్యట్) ఆత్మనే, లట్.

ప్రథమ.

కలహాయతే - కలహాయేతే - కలహాయస్తే
వర్జ వర్జక్రియా విస్తారగుణవచనేషు, కర్మణి, ఆత్మనే.

లట్, ప్రథమ

వర్జ్యతామ్ - వర్జ్యేతామ్ - వర్జ్యస్తామ్

కన్యామితి :- సః అపి = అంతటి రావణుడుకూడ - (యాచనాపరాజ్ఞులు కైవసు), పురోధసా = పురోహితుడగు, గౌతమేన = శతానందునితో, గుప్తస్య = సంరక్షింపబడుచున్న. భవతః = నీయొక్క, గృహాన్ = పొదముల నుద్దేశించి - నీ వద్దకనుట, అయోనిజన్మానమ్ = అగర్భసంభవయగు, కన్యామ్ = కన్యను సీతను.

విశ్వామిత్రః :- సభే నీరధ్వజ. పశ్య వినాకదర్శనోల్లాసికావినంస్తులచిత్ర
వృత్తిరివ వత్స రామభద్రః.

జనకః :- (విహస్య)

కిమేతదేవ భగవన్నధీయే పునస్తరామ్ ।

ఇత్వైకవో విదేహోశ్చ పరవంత స్వయా వయమ్॥

48

పరీతుమ్ = యాచించుటకొరకు, మామ్ = నన్ను, ప్రతిభాయ = పంపెను. (పత్యా
వృత్తిము)

తాత్పర్యము :- అయోనిజయగు నీ కూతును తనకు భార్యగా అర్పింపు
మని అంతటి రావణుడు నన్ను నీయొద్దకు పంపెను. గౌతముని తపశ్శక్తితో సంగ
క్షింపబడుచున్న గృహములు కలవాదియే నీవు. (ఇది శతానందునికి భార్యసాధనై
వొగడ).

క్రియ :- మీ గతౌ పృథ్వి, పరస్మై, లిట్, ప్రథమ. (ప్ర)

టిభూయ - టిమ్యుతుః - టిమ్యుః

సభేభితి :- సభే = మిత్రమా : నీరధ్వజ = జనకా : పశ్య = చూడుము -

వినాక = శివభనుస్సుయొక్క, దర్శన = దర్శనమందలి, ఉల్లాసికా = ఉత్సుకతతో,
వినంస్తుల = వ్యాకులమయిన - త్వరపడుచున్న. చిత్రవృత్తిః ఇవ = మనఃప్రవృత్తి
కలవానివలె, వత్సః రామభద్రః = చిరంజీవి రామభద్రుడు. అస్తి = ఉన్నాడు.

కిమీతి :- (విహస్య = నవ్వి) భగవన్ = మహాత్మా : ఏకతపివ = ఇదే
మాటను, పునస్తరామ్ = మూటిమాటికిని, కిమ్ అధీయే = చెప్పుచున్నావేల : ఇత్వై
కవః = రామపులు, విదేహః చ = వైదేహులును అగు, వయమ్ = మేము -
రెండు వంశములవారముననుట, త్వయా = నీచేత, పరవంతః = అధీనులము -
నీకు అధీనులమనుట. (పత్యావృత్తిము).

తాత్పర్యము :- విశ్వామిత్రా : అదేమాటను మరల మరల చెప్పుదుంటి
వేల : ఇత్వైకులును మా విదేహులమును నీకు విదేయులమే.

సంధులు :- భగవన్ + అథి - అనునాపికవ్యత్వ. ఇత్వైకవః + విదేహః
- ఉత్వాదేవవిసర్గ. విదేహః + చ, పరవంతః + త్వయా - శషసాదేశ
విసర్గ.

శౌష్కలకః :- భోః సీరధ్వజ, కిమిదమస్మాకమాకాశవచనమ్, ఉత దుష్ప
రిచ్ఛేద్య ఏవాయమర్థః. యదుత్తరమపి న ప్రతిపద్యనే. పశ్య-
దాతవ్యేయమపశ్యమేవ దుహితా కన్తైచ్చిదేనామసౌ
దోర్గీలామసృజేకృతత్రిభువనో లంకాపతిర్యాచతే ।
తత్కిం మూఢవదీక్షనే నను కథాగోష్ఠీషు శంసంతి నః
త్వద్వృత్తాని పరోరజాంసి మునయః ప్రాచ్యా మరీచ్యాదయః॥ 44

క్రియ :- ఉచాఞ్ దారణపోషణయోః, కర్మణి, లబ్, ఉత్తమ, ఆత్మనే
(అభి)

అభిధీయే - అభిధీయావహే - అభిధీయామహే

భోబ్బుతి :- భోః సీరధ్వజ = ఓవిదేహాధిపా । కిమ్ = ఏమీ । ఇదమ్ =
ఈ, అస్మాకిమ్ = మామాట, ఆకాశవచనమ్ = గాలిలో మాటయా । సమాధానము
చెప్పవలసిన అవసరములేనిదా వినబడలేదా అనుట, ఉత = కాదేని. అయమ్ = ఈ,
అర్థః = అర్థము - నా మాటకు అర్థము, దుష్పరిచ్ఛేద్యః = కష్టసాధ్యమా । బోధపద
లేదా అనుట, యత్ = ఏలయినగా, ఉత్తరమ్ అపి = సమాధానమునుగూడ, నప్రతి
పద్యనే = చెప్పకున్నావు । పశ్య = చూడుము-

దాతవ్యేతి :- ఇయమ్ = ఈ, దుహితా = నీ తనయ, కన్తైచ్చిత్ = ఎవనికో
ఒకనికి అపశ్యమ్ = తప్పక, దాతవ్యా ఏవ = ఈయవలసినదే, దోర్గీలా = భుజా
వీలాసముతో, మసృజేకృత = స్నిగ్ధముగావింపబడిన (నరళము గావించిన), త్రిభు
వనః = ముల్లోకములును కలవాడగు, ఆసౌ = ఈ, లంకాపతిః = రావణుడు,
వీనామ్ = ఈ నీ తనయను, యాచతే = అభ్యర్థిండుచున్నాడు, తత్ = ఇంక, కిమ్ =
ఏమీ । మూఢవత్ = మూఢునివలె, ఈక్షనే = చూచుచున్నావు । నః = మాయొక్క,
కథాగోష్ఠీషు = లోకికప్రపంగములందు, ప్రాచ్యాః = ప్రాచీనులగు, మరీచ్యాదయః =
మరీచి మొదలయిన, మునయః = ఋషులు, త్వత్ = నీయొక్క, వృత్తాని = కథలను
ప్రవర్తనలననుట, పరోరజాంసి = రజోగుణమునకు అవలివిగా - కేవలసాత్త్వికము
లుగా, శంసంతి = పొగడుదురు, వారట్లు పొగడుదురు నీవిట్లు నీళ్ళు నములుదువేమనుట,
(కార్తూల విక్రీడితము)

శతానందః :- బ్రహ్మన్, చిరాయ ద త్తమేవో త్తరమస్మాభిః.

శౌష్కలః :- హస్త, రాజపుత్రీ సమర్పణాదన్యత్కీదృశం తత్.

శతానందః :- శృణు -

తాత్పర్యము :- సీతద్వజాః, ఈ నీ పుత్రులను ఎవరికో ఒకరికిచ్చి వివాహము చేయవలసినదేగదా! ముగ్ధోక్తములను తన భుజాబలముతో స్వాయత్తము చేసికొన్న లంకాపతి ఈమెను ఇమ్మని అభ్యర్థించుచున్నాడు. ఇంకను మూఢునివలె చూతువేల! ఋషులతో మాత్రేర్పడిన గోవులతో మరీద్యానిముసులు నిన్ను సత్త్వగుణ సంపన్నునిగా పొగడుదురు గదా!

సమాసములు :- దోర్గ్లయ మసృజీర్యతమ్ త్రిభువనం యేన సః. లంకాయః పతిః. మరీచిః లడిః యేషాం తే. రజనః పరాజీ-పరోరజాంసి. రాజదంతా దిత్వాత్ పూర్వనిపాత, పారస్కరాదిత్వాత్ సుత్.

సంధులు :- దాతవ్యా + ఇమమ్ - గుణసంధి. త్రిభువనః + లంకా. పరః + రజాంసి - ఉత్వాదేశవిసర్గ. పతిః + యాచతే - డేహాదేశవిసర్గ. ప్రాచ్యాః + మరీచి - విసర్గరోప. మరీచి + అదయః - యణాదేశ.

క్రియ :- (ట) యాచృజ్ యాద్ధాయమ్, అత్మనే, లట్ ప్రథమ.

యాచతే - యాచేతే - యాచన్తే

ఈక్షజ్ దర్శనే, అత్మనే, లట్. మధ్యమ

ఈక్షసే - ఈక్షేషే - ఈక్షధ్వే

శంసు స్తుతో, పరస్మై, లట్. ప్రథమ

శంసతి - శంసతః - శంసన్తి

బ్రహ్మన్నితి :- బ్రహ్మన్ = విప్రాః, చిరాయ = చాలకాలము క్రిందటనే, అస్మాభిః = మాచేత, ఉత్తమ = సమాధానము, ద త్తమే = ఈయబడినది.

హస్తేతి :- హస్త = అక్కటా! రాజపుత్రీ సమర్పణాత్ = సీతను సమర్పించుట కంటే, అన్యత్ = వేరొకటిగా - భిన్నముగా, తత్ = నీవిచ్చిన ఆ సమాధానము, కీదృశమ్ = ఎటువంటిది? సీతనిచ్చుటకన్న వేరొక సమాధానమేమున్నదనుట.

శాంభవం చాపమారోప్య యోఽస్మానానందయిష్యతి ।

పూర్ణపాత్రమియం తస్మై మైథిలీ కల్పయిష్యతే॥ 45

శాస్కలః :- (విహస్య) శాంతమ్. అహహ యుష్మాకమవ్యమూన్యక్షరాణి:

తేనాంగుళీశతనిఘుష్టకుచేరశ్చై ల

కంఠోక్తదోః కులిశ కందళ విక్రమేణ ।

మాహేశ్వరేణ మహతా దశకంధరేణ

కర్మేదృశం కథమనార్యమధిక్రియేత॥ 46

శాంభవమితి :- శృణు = వినుము - యః = ఎవడు, శాంభవమ్ = శివునిదైన, చాపమ్ = ధనుస్సును, ఆరోప్య = ఎక్కుపెట్టి, అస్మాన్ = మమ్మందరిని ఆనందయిష్యతి = ఆనందింపజేయునో, తస్మై = వాని కొఱకు, ఇయమ్ = ఈ, మైథిలీ = జానకి, పూర్ణపాత్రమ్ = పూర్ణకుంభముగా, కల్పయిష్యతే = కల్పింపబడును - సమర్పింపబడుననుట. (పథ్యావక్త్రము)

తాత్పర్యము :- ఎవడు శివధనుస్సును ఎక్కుపెట్టి మమ్మందరిని ఆనందింపజేయునో వానికి ఈ నీత పూర్ణకుంభమువలె సమర్పింపబడును.

క్రియ :- ఆనంద (ఊచ్) లృట్, పరస్మై, ప్రథమ.

ఆనందయిష్యతి - ఆనందయిష్యతః - ఆనందయిష్యంతి

కల్ప (ఊచ్) లృట్, ఆత్మనే, ప్రథమ

కల్పయిష్యతే - కల్పయిష్యేతే - కల్పయిష్యంతే

శాంతమితి :- (విహస్య = నవ్వి) శాంతమ్ = శాంతము ; శాంతము : అహహ = అహహా, యుష్మాకమ్ అపి = మీకుగూడ, అమూని ఆక్షరాణి = ఇటువంటి పలుకులా, సర్వజ్ఞులగు మీ నోటినుండి ఇటువంటి మాటలు రారాదనుట.

తేనేతి :- అంగుళీ శత = నూలుపేకులతో (ఇరువది బాహువులు).

నిఘుష్ట = కదలింపబడిన, కుచేరశ్చై ల = కైలాసముచేత, కంఠోక్త = పృష్ఠముగా యెలుగెత్తి ప్రకటింపబడిన, దోః కులిశ = బాహువులనునట్టి వజ్రాయుధములయొక్క, కందళ = సమూహముతోనైన, విక్రమేణ = పరాక్రమము కలవాడును, మాహేశ్వరేణ = శివభక్తుడును, మహతా = గొప్పవాడునైన, తేన = ఆ, దశకంధరేణ = మా

శతానందః :- (విహాస్య) బ్రహ్మాన్.

అయం మహాక్షత్రియగోత్రజన్మా దృఢప్రతిజ్ఞో జనకాధిరాజః।

న చాపమారోపయితా దశాస్యస్తథాపి జానాసి యదుత్తరం నః॥ 47

లంకాధిపతితో. ఈదృశమ్ = ఇటువంటి. అనార్యమ్ = అనుచితమగు, కర్మ = పని, కథమ్ = ఎట్లు. అధిక్రియేత = అనుష్ఠింపబడును. (వసంతకలక)

తాత్పర్యము :- రావణుడు ప్రజతుల్యమగు జాహుపరాక్రమముకలవాడను విషయమును నూఱు వేళలతో కదలింపబడిన శైలాసము కంతోక్తిగా ప్రకటించినది. ఆ మనకార్యమువలననే లోకమునకు తెలిసినదనుట. పై దశకంతుడు పరమ మహేశ్వరుడు. శివుని ధనుస్సు నారోపించుట అనునట్టి అనుచితము సీతడు చేయడు.

సమాసములు :- అంగుళీనాం శలమ్ - శతేన నిఘుష్టః - నిఘుష్టశ్చాసౌ కుపేరశైలిః - శైలేన కంతోక్తిః - దోః కులిశానాం కందళః - కందళస్య విక్రమః - కంతోక్తిః ... విక్రమః యస్య - తేన. మహేశ్వరస్యాయమ్ - తేన. దశసంఖ్యాకాః కంధరాః యస్య - తేన. న అర్యమ్ - అనార్యమ్.

క్రియ :- య కృజ్ కరిషే. కర్మణి. అత్మనే. విధిలిజ్. ప్రథమ (అధి)

క్రియేత - క్రియేయాత్ - క్రియేరన్

అయమితి :- (విహాస్య = నవ్వి) బ్రహ్మాన్ = విప్రా. మహా = గొప్పదియగు. క్షత్రియగోత్ర జన్మ = రాజ వంశమునందు పుట్టినవాడగు, అయమ్ = ఈ, జనకాధిరాజః = జనకమహారాజా, దృఢప్రతిజ్ఞః = సడలని ప్రతిజ్ఞ కలవాడు - ప్రతిజ్ఞను సడలింపదనుట. దశాస్యః = మీ దశకంతుడు. చాపమ్ = ధనుస్సును, న అరోపయితా = ఎక్కుపెట్టెడు. ఎక్కుపెట్టలేనివాడనుట. తథాపి = అయినను, నః = మాయొక్క. యత్ ఉత్తరమ్ = నీ సమాధానము కలదో దానిని, జానాసి = ఎరుగుదువు. (ఉపేంద్రవజ్ర)

తాత్పర్యము :- ఈ జనక మహారాజా గొప్పక్షత్రియ వంశమునందు జన్మించినవాడగుటచే తన ప్రతిజ్ఞను సడలింపడు. మీ దశకంతుడు శివధనుస్సును ఎక్కుపెట్టడు. ఈ పరిస్థితిలో మా సమాధానమేమో నీవు ఎరుగుదువు.

శౌష్కలః :- (సహాసమ్)

అంగిరాశ్చ పులస్త్యశ్చ ప్రసవా పరమేష్ఠినః ।

పౌలస్త్యే జ్ఞాతిధర్మోఽయం తత్కిమాంగిరసస్య తే॥

48

(సామర్థ్యమ్)

మాహేశ్వరో దశగ్రీవః జిద్రాశ్చాన్యే మహీభుజః ।

పినాకారోపణం శుల్కం హః సీతే కిం భవిష్యసి॥

49

సమాసములు :- మహాక్షత్రియాదాం గోత్రమ్ - గోత్రే జన్మ యస్య సః. (మహచ్చ తత్ క్షత్రియగోత్రం చ) ధృతా ప్రతిజ్ఞా యస్య సః. జనకశ్చ సౌ అధిరాజశ్చ.

క్రియ :- జ్ఞా అవబోధనే, పరస్మై, లట్, మధ్యమ

జానాసి - జానీథః - జానీథ

అరోప (ణిక్) లుట్, పరస్మై, ప్రథమ

అరోపయితా - అరోపయితౌ - అరోపయితారః

అంగిరాఇతి :- (సహాసమ్ = చిఱునవ్వుతో) అంగిరాః చ = అంగిరసుడును, పులస్త్యః చ = పులస్త్యుడును, పరమేష్ఠినః = బ్రహ్మకు, ప్రసవే = కుమారులు, పౌలస్త్యే = పులస్త్యకుమారుడగు రావణునిపట్ల, అంగిరసస్య = అంగిరసుని మనుమడవైన, తే = నీకు, అయమ్ = ఈ, జ్ఞాతిధర్మః = వైరము, తత్కిమ్ = అదేమి : తగదనుట.

తాత్పర్యము :- అంగిరసుని కుమారుడు గౌతముడు. గౌతముని కుమారుడు శతానందుడు. అంగిరసుడును పులస్త్యుడును బ్రహ్మదేవుని సంతానము. పులస్త్యుని పుత్రుడు రావణుడు. మీ ఇరువురికిని జ్ఞాతివైరము సహజమే అయినను తగదనుట. (పథ్యావర్తిము).

సంధులు :- అంగిరాః + పులస్త్యః + చ - కాదేశవిసర్గ. ధర్మః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - ధర్మో + అయమ్ - పూర్వరూప.

మాహేశ్వరఇతి :- (సామర్థ్యమ్ = సక్రోధముగా) దశగ్రీవః = రావణుడు, మాహేశ్వరః = శివభక్తుడు - కావున శివభనుస్సును ఎక్కు పెట్టగల్గియు

శతానందః :- (సరోషవ్యథమ్) బ్రహ్మాన్, ఏవమనేన ధనుషా కిమపి విన
యాధికారిక మధ్యాప్యతే. యదద్య పరమమాహేశ్వరస్తే రావ
హోఽపి సంవృత్తః.

శంభోరాధారమచలముత్తేస్తుం ఘటకౌతుకీ ।

మాహేశ్వరో ధనుః క్రష్టుమహో తే దశకంధరః॥

50

విక్కుపెట్టుడు. అన్యే = ఇతరులైన. మహీభుజః = రాజులు. ఊద్రాః = బలహీ
నులు. కావున వారివల్లకాదు. వినాకారోపణమ్ = శిష్యునిను నెక్కుపెట్టుట. కుల్కమ్ =
నీకు కట్టుము. హా సీతే = ఓ రాననీ ; కిమ్ భవిష్యసి = మీ కనుంటివా ; ఇక నీకు
వివాహమగుట కల్గ - అని (వధ్యావర్తిము)

తాత్పర్యము :- ధనుస్సును ఆరోపింపగల ఒకేఒక్క మహావీరుడు
రావణుడు. అతడేమో మాహేశ్వరుడు. తక్కిన రాజులు బలహీనులు. వినాకారోప
ణము కట్టుము. ఇది ఉపసంహరింపబడని అంశము. కావున ఓసీతా ; ఏమయిపోదువా ;

సంధులు :- మాహేశ్వరః + దశ - ఉత్తాదేశవిసర్గ. ఊద్రాః + చ -
కాదేశవిసర్గ. చ + అన్యే. వినాక + ఆరోపణ - నవర్ణదీప్తి.

క్రియ :- ఊ సత్తాయామ్, పరస్మై, లృట్. మధ్యమ
భవిష్యసి - భవిష్యథః - భవిష్యథ

బ్రహ్మన్నితి :- (సరోషవ్యథమ్ = క్రోధముతో బాధతో) బ్రహ్మాన్ =
విప్రా ; అనేన = ఈ, ధనుషా = ధనుస్సుచేత. ఏవమ్ = ఇట్లు. కిమపి = ఏదేని.
వినయాధికారికమ్ = వినయాధికారికము అను ఒక అధ్యాయముగల తత్త్వము (బాణకళ
గ్రంథమున ఈ భాగము వినయోపదేశకము). అధ్యాప్యతే = నేర్పబడుచున్నదా ;
యత్ = ఏలయన, అద్య = ఇప్పుడు, తే = నీయొక్క, రావణః ఆపి = దశగ్రీవుడు
పై తము. పరమ మాహేశ్వరః = మహావిష్ణుడుగా, సంవృత్తః = అయ్యెను ;

శంభోరితి :- శంభోః = శునియొక్క, ఆధారమ్ = ఆశ్రయమైన.
అచలమ్ = పర్వతమును, ఉత్తేస్తుమ్ క్రక్కదలించుటకు. ఘటకౌతుకీ = బాహువుల
కుతూహలము కలవారైన, తే = నీయొక్క, దశకంధరః = రావణుడు, ధనుః =

(శౌష్కలవర్ణమన్యే స్మయన్తే)

(సరోషావహితమ్) రామభద్ర,

తదేతదారోపయ చాపమీశప్రకోష్ఠభస్మప్రతిరూషితజ్యమ్ ।

శౌర్యోష్మభాజాం భజతాం ముఖాని స్వబాహుమౌర్వీకిణకాలితై వ॥౧॥

ఈ ధనుస్సు క్రిష్ణమ్ = ఎక్కు పెట్టు విషయమున, మాహేశ్వరః = పరమశివభక్తు డయ్యెను, అహో ! = ఓ హోహో !

తాత్పర్యము :- శివునికి అవాసమైన కైలాసము నెత్తుటకు సంబరపడిన మీ దళగ్రీవుడు ఇప్పుడీ శివధనుస్సు నెక్కు పెట్టుటకు పరమమాహేశ్వరు డయ్యెను! ఓహో! ఏమి వింత!

(శౌష్కలవర్ణమ్ = శౌష్కలుడు తప్ప, అన్యే = తక్కిన అందరును, స్మయన్తే = నవ్వుదురు).

[సరోషావహితమ్ = రోషముతో ఆకారగోపనముతో], రామభద్రా :

తదేతదితి :- ఈశ = శివునియొక్క, ప్రకోష్ఠభస్మ = మోచేతి భస్మముతో [స్వాత్మ పోణిస్తు కూర్చరః, తస్యోపరి ప్రగండః స్యాత్ప్రకోష్ఠస్త్వస్యచాప్యధః అమర] ప్రతిరూషితజ్యమ్ = పులుమబడిన నారికర్ణిన, తదేతత్ = ఇప్పటి వరకు ప్రస్తుతింపబడిన ఈ, చాపమ్ = ధనుస్సును, ఆరోపయ = ఎక్కు పెట్టుము, స్వబాహు = నీ భుజములయందు, మౌర్వీకిణ = వింటినారి దెబ్బలచే నేర్పడిన కాయలయొక్క, కాలికా ఏవ = నల్లదనమే, శౌర్యోష్మభాజామ్ = ప్రతాపగర్వమును వహించువారి యొక్క, ముఖాని = ముఖములను, భజతామ్ = ఆక్రమించుగాక! [ఉపజాతి]

తాత్పర్యము :- ఓ రామభద్రా! శివుని చేతి భస్మముతో అలంకరింపబడిన నారి కలదైన ఈ ధనుస్సును ఎక్కు పెట్టుము, నీహస్తములపై వింటినారి తాకిడిచే నేర్పడిన కాయల నల్లదనము - పరాక్రమ గర్వితుల ముఖములను ఆక్రమించుగాక! రావణాదుల ముఖములు అవమానముతో నల్లబడుననుట.

సమాసములు :- ఈశస్య ప్రకోష్ఠః - ప్రకోష్ఠస్య భస్మ - భస్మనా ప్రతిరూషితా - ప్రతిరూషితా జ్యా యన్య తత్, శౌర్యస్య ఊష్మ భజతి - తేషామ్, స్వస్య బాహూ - బాహ్వోః మౌర్వీకిణాని కిణానాం కాలికా.

శౌష్కలః :- (సక్రోధమ్) అరేరే, శతానంద, కిముద్భాంతోఽసి. యదేవ
మస్మదగ్రే పౌలస్త్యం మహారాజమధిషిషసి. కథమయం తే
మాణిక్య పరిహాదేన గైరికపరిగ్రహః. యదేవం దశగ్రీవ
మవమన్యమానన్య మనుష్యపోతేఽనురాగః. యది వా తత్ర
భవంతం గౌతమమపహాయ దురిచక్షిషి సహస్రాక్షే భవతో
మాతురహాల్యాయాః.

క్రియ :- రూప రూప క్రియాయామ్ (జీవో) లోబ్. పరస్మై, మధ్యమ
అరోపయ/అరోపయతాత్-అరోపయతమ్- అరోపయత
భజ సేవాయామ్, లోబ్, అత్మనే, ప్రథమ
భజతామ్ - భజేతామ్ - భజంతామ్

అరేఇతి :- (సక్రోధమ్ = క్రోధముతో) అరేరే శతానంద = ఓరోరి
గౌతమా! ఉద్భాంతోఽసి కిమ్ = మతి చరించినదా ఏమి! ఏవమ్ = ఇట్లు, అస్మ
దగ్రే = మా యెట్టయెదుట, మహారాజమ్ = మా మహారాజగు, పౌలస్త్యమ్ =
రావణుని, అధిషిషసి = అధిషిపించుచున్నావు, తే = నీయొక్క, అనుమ్ = ఇది-నీవు
చేయుచున్న ఈ పని, మాణిక్య పరిహాదేన = రత్నమును త్యజించుటతో, గైరిక పరి
గ్రహః = గైరిక దాతు శిలను స్వీకరించుట, కథమ్ = ఎట్లు సంగతము! రావణుని
వదలి రాముని స్వీకరించుట రత్నమును వదలి రాయని స్వీకరించుట అని శౌష్కలకుని
అభిప్రాయము. దశగ్రీవమ్ = రావణాసురుని, అవమన్యమానన్య = తిరస్కరించు
చున్నవానికి నీకు, మనుష్యపోతే = మానవ శిశువునందు, ఏవమ్ = ఇట్లు, అనురాగః =
అనురాగమా! యదివా = అప్పునులే - తత్రభవంతమ్ = మహానుభావుడగు, గౌత
మమ్ = గౌతమ మహర్షిని, అపహాయ = విడిచిపెట్టి, భవతః = నీయొక్క, మాతుః =
తల్లియైన అహాల్యాయాః = అహాల్యకు, దురిచక్షిషి = తాబేటి కన్నులవాడగు (కనుకీ
దురిః - అసురము, అక్షిణీ తే ఇంద్ర పింగళాని అను శ్రుతి వాక్యముచే ఇంద్రుని
కన్నులు తాబేటి కన్నులవలె పింగళములుగా నుండుననుట), సహస్రాక్షే = దేవేం
ద్రునియందు, అ రాగః = అనురాగముగదా! ఇది నీకు తల్లినుంచి సంక్రమించిన
గుణమనుట.

శతానందః :- (సరోషహాసమ్) కిమాత్థ రే. కిమాత్థ అన్మదగ్ర ఇతి.

విశ్వామిత్రః :- (సప్రణయరోషమివ) వత్స, గౌతమ, విరమ విరమ
కుష్కకలహాత్. అతిథిరయమస్మాకముపాద్యాయో దశకంఠస్య.
(వ్యథమానో రామలక్ష్మణౌ చ దృష్ట్వా విహస్య) వత్స, రామ
భద్ర, ధనుర్గృహోపసర్పణమనుజానాతి తే జనకాన్వయ
పురోధాః.

రామః :- యదాదిశన్తి గురవః. (ఇతి సవినయలజ్ఞాకౌతుకం పరిక్రమ్య
లక్ష్మణేన సహ నిష్క్రాంతః)

కీమితి :- (సరోషహాసమ్=కోధముతో నవ్వుచు) రే=ఒరోరీ, కిమ్ అత్థ=
ఏమంటివి. కిమాత్థ = ఏమంటివి! అన్మదగ్రే ఇతి = మా ఎట్టయెదుటనే అనియా;

వత్సేతి :- (సప్రణయరోషమివ = గౌతమునిపట్ల ప్రేమతో, శౌష్కల
కునిపై కోపముతో) వత్స = నాయనా. గౌతమా = శతానందా. కుష్కకలహాత్ =
పృథాకలహమునుండి, విరమ, విరమ = విరమించుము, విరమించుము, దశకంఠస్య =
రావణుని యొక్క, ఉపాద్యాయః అయమ్ = పురోహితుడితడు, అస్మాకమ్ = మనకు
అతిథిః = అతిథి. (వ్యథమానౌ = కలతచెందుచున్న, రామలక్ష్మణౌ = రామలక్ష్మణు
లను, దృష్ట్వా = చూచి, విహస్య చ = నవ్వి) వత్స! రామభద్రా! జనకాన్వయ
పురోధాః = జనకవంశ పురోహితుడు ఈ శతానందుడు, ధనుర్గృహోపసర్పణమ్ =
ధనుస్సు ఉన్న కాలను సమీపించుటకు, తే = నీకు, అభ్యనుజానాతి = అనుమతించు
చున్నాడు.

యదితి :- గురవః = గురువులు, యత్ అదిశన్తి = ఆజ్ఞాపించినట్లే,
(ఇతి = అని, సవినయలజ్ఞాకౌతుకమ్ = వినయము, సిగ్గు, కుతూహలములు పెనవేసి
కొనగా, పరిక్రమ్య = కదిలి, లక్ష్మణేన సహ = సౌమిత్రితో కలిసి, నిష్క్రాంతః =
నిష్క్రమించెను.)

శౌష్కలః :- రాజర్షే సీరధ్వజ. ధన్యోఽసి, పురా కీల పరమేశ్వర పరి
 చర్యావదానే నిర్మత్రేషు నవ మూర్ధసు
 వరం తాదృక్కర్మాద్భుత సదృశమప్రేక్ష్య కిమపి
 ప్రరోహద్యైలక్ష్యం పురవిజయినో యేన దద్యతే ।
 తదున్మార్జ్యం యేన త్రిభువనమపి ప్రార్థితమిదం
 తదేవ త్వయ్యర్చితవతి దశమం రావణముఖమ్॥

52

రాజర్షేర్బుధి :- రాజర్షీ । జననిమహారాజా । ధన్యః అసి = ధన్యుడవై తివి, పురాకీల = పూర్వమొకప్పుడు, పరమేశ్వర = పరిచర్యా + అవదానే = శివుని సేవించుట అనునట్టి పవిత్ర కృత్యమునందా, నిర్మత్రేషు = ఖండింపబడినవైన, నవమూర్ధసు = తొమ్మిది శిరస్సులయందును -

వరమితి :- తాదృకో = అటువంటి, తర్క = తలచు నరికికొనుట అను పనియొక్క, అద్భుత = అద్భుతత్వమునకు, సదృశమ్ = సాటివచ్చునట్టి, వరమ్ = వరము, కిమపి = ఏదియైన, అప్రేక్ష్య = లక్షంపరి - అంతటి వరమేదియు కన్పింపక పోవుటతో, పురవిజయినః = క్రిపుర విజేతయొక్క, ప్రరోహద్యైలక్ష్యమ్ = పొటమ రించుచున్న సిగ్గును, యేన = ఏ ముఖముతో, దద్యతే = చూచెనో, తత్ = ఆ శివుని సిగ్గును, ఉన్మార్జ్యమ్ = పోగొట్టుటకు, యేన = ఏ ముఖముతో, త్రిభువనమ్ అపి = లోకత్రయమే, ప్రార్థితమ్ = వరముగా అభ్యర్థింప బడినదో, తదేవ = అదే, దశ మమ్ = పదియవదగు, రావణముఖమ్ = రావణుని వదనము, త్వయి = నీవట్లు, అర్చితవతి = యాదకత్వము వహించుచున్నది. (శిఖరిణి)

తాత్పర్యము :- భక్తితో తొమ్మిది తలలను నరికివేసికొనుట అనునట్టి అత్యద్భుత కృత్యమునకు అనుగుణమగు వరము నీయలేక సిగ్గుపడుచున్న శివుని చూచినదియు, క్రిభువనాధిపత్యమును వరముగా అడిగి శివుని సిగ్గును తొలగించినది యునగు రావణుని ఆ పదియవ శిరస్సు ఇప్పుడు నిన్ను యాచించుచున్నది.

సమాసములు :- తాదృక్కర్మణః అద్భుతసదృశమ్. స ప్రేక్ష్య, ప్రరోహచ్చ తద్వైలక్ష్యం, త్రయాదాం భవనానాం సమాహారః, రావణస్య ముఖమ్.

శతానందః :- (ఉద్ఘాటనం. నేపథ్యావలోకితతేన సహర్షాద్భుతమ్) పశ్యస్తు
భవన్తః—

యస్మిన్నేకధనుష్కతో భగవతః ఖట్వాంగపాదేరసా
వాకృష్టో గుణతాం గతోఽప్యహిపతిః కర్ణావతంసాయతే ।
ఉన్ముక్తః పునరేవ భూషణపదం యాతి ప్రకోష్ఠాంతరే
(జనక ఔత్సర్యం నాటయతి)

తాకుత్స్థేన తదేవ భార్గవగురోః కోదండమార్కష్యతే॥

53

క్రియ :- దృశ్యే ప్రేక్షణే. లిఖ్యే. అత్కనే. ప్రథమ
దద్యతే - దద్యతే - దద్యతే.

పశ్యన్తితి :- (ఉద్ఘాటనం = లేచి, నేపథ్యావలోకితతేన = నేపథ్యములోనికి
చూచుట నభివ్యాయించుచు, సహర్షాద్భుతమ్ = హర్షము అద్భుతము స్ఫురించునట్లు)
భవన్తః = మీరందరును పశ్యన్తు = చూడడి.

యస్మిన్నితి :- ఏకధనుష్కతః = అస్వితీయ ధానుష్కుడును, భగవతః =
మహాత్ముడనగు, ఖట్వాంగపాదేః = శివునియొక్క, యస్మిన్ = ఏ ధనుస్సునందు,
గుణతామ్ = ప్రత్యంబరూపత్వమును, గతః = పొందినవాడై - అరెత్రాడుగా
దిగింపబడినవాడై, అహిపతిః = అదిశేషుడు. అకృష్టః = ఎక్కుపెట్టబడి, కర్ణావతం
సాయతే = శివునికి కర్ణభూషణమగుచున్నాడో, పునః = తిరిగి, ఉన్ముక్తః = ఎక్కు
పెట్టిన బాణమును విడుచుటతో సడలింపబడినవాడై, ప్రకోష్ఠాంతరే = మణికట్టు పై
భాగమున, భూషణపదమ్ = కంకణ స్థానమును - కంకణరూపమనుట, యాతి =
పొందునో.

(జనకః = జనకడు, ఔత్సర్యమ్ = ఉత్సర్యమును, నాటయతి = నటించును)
తత్ ఏవ = అదే, భార్గవగురోః = పరశురాముని గుర్తుపై న శివునియొక్క, కోదండమ్ =
ధనుస్సు, తాకుత్స్థేన = రఘురామునిచే, అర్కష్యతే = ఎక్కుపెట్టబడుచున్నది.
(శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- శివధనుస్సునకు అదిశేషుడే అరెత్రాడు. ఎక్కుపెట్టగా
అతడు శివునికి కర్ణభూషణమగును. విడిచిపెట్టగా కంకణమగును. అట్టి ధనుస్సును
రాముడు ఎక్కుపెట్టుచున్నాడహో : చూడడి.

(నేపథ్య)

లక్షణః :- రుంధన్నప్త విధేః శ్రుతీర్ముఖరయస్సప్తా దిశః క్రోడయ
 స్మార్తీరప్త మహేశ్వరస్య దశయస్సప్తా కులజ్ఞేభృతః ।
 తాన్యజ్ఞ బధిరాణి పన్నగకులాన్యప్తా చ సంపాదయ
 స్మన్మీలత్యయమూర్యదోర్బలదశతోదండకోలాహలః॥ 51

సమాసములు :- ఏకశ్చాసౌ ధనుష్మాన్ - తస్య. ఖట్వాంగం పాఠో
 యస్య - తస్య. అహీనాం పటేః. భార్గవస్య గురుః - తస్య.

సంధులు :- యస్మిన్ + ఏక - అనునాసికద్విత్వ. ధనుష్మతః + భగ
 వతః. అర్బుష్టః + గుణతామ్ - ఉత్పాదేశవిస్క. పాదేః + అసౌ - రేపాదేశవిస్క.
 అసౌ + అర్బుష్టః - అయవాదేశసంది. గతః + అపి - ఉత్పాదేశ - గతో + అపి -
 పూర్వరూప. అపి + అహి - యథాదేశ. కర్ణ + అవతంస, ప్రకోష్ఠ + అంతరే -
 సప్తదీర్ఘ. ఉత్ + ముక్తిః - అనునాసికాదేశ.

క్రియ :- అవతంస (జీర్) లట్. ఆత్మనే. ప్రథమ

అవతంసాయతే - అవతంసాయేతే - అవతంసాయన్తే
 యాప్రావణే, వర్షస్మై, లట్. ప్రథమ
 యాతి - యాతః - యాన్తి
 కృషట్ విలేఖనే (కర్మణి) ఆత్మనే, లట్. ప్రథమ
 అర్బుష్యతే - అర్బుష్యేతే - అర్బుష్యన్తే
 (నేపథ్య = తెరలో)

రుంధన్నితి :- విధేః = బ్రహ్మయొక్క, అష్ట = ఎనిమిదియగు,
 శ్రుతీః = చెపులను, రుంధన్ = భిరవరచుచు, అప్తా = ఎనిమిదియగు, దిశః =
 దిక్కులను, ముఖరయన్ = మారుమోగించుచు, మహేశ్వరస్య = శివునియొక్క,
 అష్ట = ఎనిమిదియగు, స్మార్తీః = మార్తులను (వృథివ్యాధిము - అష్టమూర్తి),
 క్రోడయన్ = వ్యాపించుచు (లోబరడుకొనుచు), అప్తా = ఎనిమిదియగు, కులజ్ఞే
 భృతః = కులపర్వతములను దశయన్ = పగుల్చుచు, తాని = సుప్రసిద్ధములగు,
 పన్నగకులాని = సర్పవంశములను, అప్తా = ఎనిమిదింటిని, అజ్ఞ = చూపుతో,

జనకః :- (సహర్షవిషాదాద్భుతమ్) కథం భగ్నమపిః

శతానందః :- వై దేహీకరణంధమంగళయజ్ఞస్సూక్తం ద్విజానాం ముఖే
నారీణాం చ కపోలకందళతలే శ్రేయానులూలుధ్వనిః ।

బధిరాణి = గ్రుడ్డివిగా, సంపాదయన్ = చేయచు - పాములు కన్నులతో వినును
కావున నిట్లు గ్రుడ్డి తనమే బధిరత్వము - అర్ఘ్య = రామునియొక్క, దోర్బల =
బాహుబలముచే, దళత్ = విశిష్టమగుచున్న, కోదండ = శివధనుస్సుయొక్క, కోలా
హలః = భీరిధ్వని(గుణధ్వని), అయమ్ = ఇదే, ఉన్మీలతి = విజృంభించుచున్నది,
(కార్జులము)

తాత్పర్యము :- రాముని చేతిలో విరిగిన శివధనుస్సు పెళపెళార్పటాలు
బ్రహ్మ చెవులకు చిట్లులు పెట్టినవి. దళదిశలను చిక్కటిల్లినవి. అష్టమూర్తిని
వ్యాపించినవి. కులపర్వతములను పగిల్చినవి. అష్టనర్పకులములను బధిరపరచినవి.
ఇటు పాతాళమునకు అటు బ్రహ్మ లోకమునకు వ్యాపించినవనుట.

సంధులు :- రుందన్ + అష్టమఖండయన్ = అష్టా దళయన్ + అష్టా,
సంపాదయన్ + ఉన్మీలయన్ - అనునాసితద్విత్వసంధి. శ్రుతీః + ముఖ. మూర్తేః +
అష్ట - రేఫాదేశవిసర్గ. తాని + అష్ట, కులాని + అష్టా - యణాదేశ. ఉత్ + మీలతి -
అనునాసితాదేశ.

క్రియ :- మీల నిమేషణే. లట్, పరస్మై, ప్రథమ

మీలతి - మీలతః - మీలన్తి

కథమితి :- (సహర్షవిషాదాద్భుతమ్ = అనందము విషాదము అమృత
ములు స్ఫురించునట్లు) కథమ్ = ఎట్టా, భగ్నమపి = విరిగినది కూడనా ।

వై దేహీతి :- రామ = శ్రీరామునిచే, జ్ఞాన్త = భగ్నముగావింపబడిన,
మహోక్షలాంధనధనుర్దంభోశిజన్మా - మహోక్షలాంధన = శివునియొక్క, ధనుః =
ధనుస్సు అనునట్టి దంభోశి = వజ్రాయుధము నుండి, జన్మా = పుట్టినదైన, రవః =
ఈ ధ్వని, ద్విజానామ్ = బ్రాహ్మణులయొక్క, ముఖే = వదనమునందు, వై దేహీ =
సీత యొక్క, కరణంధ = వివాహ సమయమునందలి, మంగళ = శుభప్రదమైన
యజ్ఞస్సూక్తమ్ = యజుర్వేదమంత్రమై, నారీణామ్ = ప్రేక్షక స్త్రీలయొక్క, కపోల

పేష్టుం చ ద్విషరాముపశ్రుతిశతం మధ్యేనథో జృంభతే
రామశ్చిష్టమహోక్షలాంభనధనుర్బంధోశిషన్మా రవః॥ 55

చొక్కలః :- (సవిషాద్భుతమాత్మగతమ్) అహో! దురాత్మనః క్షత్రియ
స్ఫులింగస్య సర్వకర్మీణమూషోయితమ్.

కందళ తలే = చెక్కినల గుంపుల యందు. శ్రేయాన్ = మంగళప్రదమగు.
ఉలూలుధ్వనిః = ఉలూలూ అను ధ్వనియై. ద్విషరామ్ = శత్రువులయొక్క. పేష్టుమ్ =
పిండిరచనమునకు. ఉపశ్రుతిశతమ్ = [అమంగళ సూచక] శకున వాక్యముల శతకమై
మధ్యేనథః = అరాశ మధ్యభాగమున. జృంభతే = విజృంభించుచున్నది.
(శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- ఈ ధనుర్బంగ ధ్వని బ్రాహ్మణ వచనములయందు
వైదేహీ వైవాహిక మంత్రమై. నారీముఖములయందు శుభ సూచకమగు ఉలూలు
ధ్వనియై. శత్రువులకు అపశకున వాక్యమై విజృంభించుచున్నది. ఉలూలు ధ్వని ఓద్ర
సంప్రదాయము. (ద్విషతః పేష్టుమ్ = శత్రువుల నావరించుటకు అని పాతాంతరము).

సమాసములు :- వైదేహ్యాః కరణంబః - మంగళం చ తద్యజు
స్సూక్తం చ - కరణంబే సూక్తిమ్. కపోలానామ్ కందళః - కందళస్య తలే
ఉపశ్రుతీనాం శతమ్ - అథవా - శ్రుతి శతస్య సమీపమ్ నభవః మధ్యే (పారేమధ్యే
షష్ఠ్యా వా). రామేతి శిష్టమ్ - మహోక్షలాంభనస్య ధనుః - ధనురేవ దంధోశిః -
దంధోశిః అన్య యన్యః సః.

క్రియ :- జృంభతే గాత్రదినామే, అత్కనే, లబ్, ప్రథమ.

జృంభతే - జృంభతే - జృంభంతే

అలంకారము :- ఒకే దినస్థ్యని యజాస్సూక్తముగను. ఉలూలుధ్వని
గను, శత్రువులకు ఉపశ్రుతి శతముగను వర్ణింపబడుట స్తుత్యము. బహుభిర్నహంధో
శ్లేఖాదేరిశ్యోజ్జ్వల ఇష్యతే.

అహోబ్రుతి :- (సవిషాదాచ్ఛృతమ్ = విషాదముతో ఆకృర్యముతో, అత్క
గతమ్ = తనలో) అహో! దురాత్మనః = దుర్మార్గుడగు. క్షత్రియ స్ఫులింగస్య =
రాజవంశమునందు పుట్టిన నిప్పుకణమువంటివాడగు ఈ రామునియొక్క, సర్వకర్మీణమ్

జనకః :- (సహర్షం పాదయోర్నిపత్య) భగవన్, కుశికనందన,

జయమాతృగుణేనైవ క్రీతా రామేణ మైథిలీ ।

స్వగృహవ్యవహారస్తు లక్ష్మణాయోర్మికాస్తు నః॥

56

విశ్వామిత్రః :- (సస్మితమ్) సఖే, సీరధ్వజ, యదభిరుచితం భవతే.

శతానందః :- (జనకకర్ణే ఏవమేవం కథయిత్వా) భగవన్విశ్వామిత్ర,

మమాపి చంద్రశేఖరశరాసనారోపణప్రథమప్రియవాదినః

పారితోషికం ధారయసి.

= సర్వకార్యములను సాధించుటకు సమర్థమగు, ఊహ్యయితమ్ = తేజస్వి త్వము - అహో ;

ఇయమితి :- (సహర్షమ్ = ఆనందముతో, పాదయోః నిపత్య = పాద ములపై పడి) మహాత్మా । విశ్వామిత్రా । రామేణ = రామునిచే, ఇయమ్ = ఈ, మైథిలీ = సీత, అత్మగుణేన ఏవ = స్వభావం పరాక్రమముచేతనే, క్రీతా = ఆర్జింప బడినది. స్వగృహవ్యవహారాతు = నా గృహస్థధర్మముగా (కన్యాదానము), లక్ష్మణాయ = సోమిత్రులై, నః = మా ధారసి. ఊర్మికా = ఊర్మిక, అస్తు = అగుగాక । (పథ్యావత్తము).

తాత్పర్యము :- రాముడు సీతను గెలుచుకొన్నాడు కావున కన్యాదాన మవసరపడదు. గృహస్థధర్మముగా కన్యాదానఫలము నాకు దక్కవలె నన్నచో సోమిత్రుకి ఊర్మిక భార్యయగుగాక । (వ్యవహారాయ అని పాఠాంతరము)

సఖేఇతి :- (సస్మితమ్ = చిఱునవ్వుతో) సఖే = మిత్రమా । సీరధ్వజా । భవతే = నీకు, యత్ అభిరుచితమ్ = ఏది ఇష్టమో అట్లే ।

భగవన్నితి :- (జనకకర్ణే = జనకుని చెవిలో, ఏవమ్ ఏవమ్ = ఇట్లు ఇట్లుని ఏదో, కథయిత్వా = చెప్పి) భగవన్ = మహాత్మా । విశ్వామిత్ర = కౌశికా । చంద్రశేఖర = శివునియొక్క, శరాసన = ధనుస్సుయొక్క, ఆరోపణ = ఎక్కు వెట్టుట రూపమైన, ప్రథమప్రియవాదినః = ప్రేయమును ముమ్మొడట చెప్పినవాడనగు, మమ అపి = నాకుగూడ, పారితోషికమ్ = బహుమానమును, ధారయసి = జాకీ పడితివి - ఈవలసియుంటి పనుట.

విశ్వామిత్రః :- (విహస్య) వత్స. దీయతే. కిమభిప్రేషి.

శతానందః :- కుశధ్వజదుహితృభ్యాం మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యాం భరతశత్రు
ఘ్నాపభ్యర్థయే.

విశ్వామిత్రః :- ఏవమస్తు. (శతానందం హస్తే గృహీత్వా సస్మితమ్)
వత్స. సర్వమస్మాభిర్విదాతవ్యమ్. ఆగమయస్య తావద్దశరథమ్.

జనకః :- తర్హి ప్రహీయతామేష ఏన భగవానాంగిరసః ప్రియసుహృద
ముత్తరకోసలేశ్వరమానేతుమ్.

విశ్వామిత్రః :- ఏవమస్తు.

వల్సేతి :- (విహస్య = నవ్వి). వత్స = నాయనా. దీయతే = రాయబడు
చున్నది - ఇత్తననుట. కిమ్ అభిప్రేషి = ఏమికోరుకొనుచుంటివి ?

కుశధ్వజేతి :- కుశధ్వజదుహితృభ్యామ్ = కుశధ్వజుని తనయలగు.
మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యామ్ = మాండవీ శ్రుతకీర్తులైన. భరతశత్రుఘ్నా = భరత
శత్రుఘ్నులను. అభ్యర్థయే = కోరుచున్నాను.

ఏవమితి :- ఏవమ్ అస్తు = అట్లే అగుగాక. (శతానందుని, హస్తే
గృహీత్వా = చేతిలోనికి తీసికొని - అతనిచేయి మృదువుగా తన చేతిలోనికి తీసికొని
అనుట - సస్మితమ్ = చిలునవ్వుతో) వత్స = నాయనా. అస్మాభిః = మనచే.
సర్వమ్ = అంతయును. విదాతవ్యమ్ = నిర్వహింపబడవలసి యున్నది - అన్ని మర్యాద
లను పద్ధతులను మానము పాటించవలెననుట. తావత్ = అందుచే, దశరథమ్ =
దశరథుని, ఆగమయస్య = రప్పింపుము, అతనితో సంప్రదించి నిర్వహింపవలెనుట.

తర్హితి :- తర్హి = అయినచో. ప్రియసుహృదమ్ = ప్రియమిత్రుడగు.
ఉత్తరకోసలేశ్వరమ్ = దశరథుని. అనేతుమ్ = తీసికొనివచ్చుటను. ఏషః = ఈ.
భగవాన్ = మహాత్ముడగు. ఆంగిరసఃపిత = శతానందుడే, ప్రహీయతామ్ = పంపబడు
గాక. వెదలునుగాక యనుట.

ఏవమితి :- ఏవమ్ అస్తు = అట్లే అగుగాక.

శతానందః :- (ఉత్థాయ) భగవన్. కిమన్యదధికమస్తి వాచికమ్.

విశ్వామిత్రః :- వత్స. నిస్సృష్టార్థోఽసి. గమ్యతామ్.

(ఇతి శతానందో నిష్క్రాంతః)

విశ్వామిత్రః :- (హర్షం నాటయన్నాత్మగతమ్)

దోర్గ్ధిలాదళితేందుశేఖర ధనుర్విభ్యాత విక్రాంతినా

కాకుత్స్థేన కృతో విదేహనృపతిః పూర్ణప్రతిజ్ఞాభరః ।

పశ్యామశ్చ సుహృద్గుహాన్నవనవోన్మీలద్వివాహోత్సవాన్

ఇత్వైకేషు చ మైథిరేషు చ ఫలన్త్యస్మాకమద్యాశిషః ॥

57

భగవన్నితి :- (ఉత్థాయ = లేచి) భగవన్ = మహాత్మా : అన్యత్ అధికమ్ = ఇంతకన్న అధికముగా వేరొకటి. వాచికమ్ = దశరథునికి చెప్పవలసిన సందేశము. కిమ్ అస్తి = ఏదేని ఉన్నదా :

వత్సేతి :- వత్స = నాయనా : శతానందా : నిస్సృష్టార్థః = నిస్సృష్టార్థుడు అనునట్టి దూతవు. అసి = అయితివి. గమ్యతామ్ = పోయిరమ్ము. ఇరువైపులవారి భావములను గ్రహించి స్వయముగా సమాదానములు చెప్పి కార్యమును సాధించుకొని వచ్చు దూతను నిస్సృష్టార్థుడందురు - ఉభయోర్భావమున్నీయ స్వయం వదతి చోత్తరం సుశ్లష్టం కురుతే కార్యం నిస్సృష్టార్థస్తు నః స్మృతః - సాహిత్య దర్పణము. సంధ్యాది కుశలో దూతో నిస్సృష్టార్థ ఇతిర్యతే.

(ఇతి = అంతట, శతానందుడు, నిష్క్రాంతః = నిష్క్రమించును)

దోర్గ్ధిలేతి :- (హర్షమ్ = సంతోషమును, నాటయన్ = అభినయించుచు, ఆత్మగతమ్ = తనలో) దోర్గ్ధిలా = భుజవిలాసముచేత, దళిత = ఖండింపబడిన, ఇందు శేఖరదనుః = శివధనుస్సుచే, విభ్యాత = ప్రసిద్ధికెక్కిన (మిక్కిలినుతిగన్న). విక్రాంతినా = పరాక్రమముకలవాడగు, కాకుత్స్థేన = రామునిచే, విదేహనృపతిః = జనకమహారాజు, పూర్ణప్రతిజ్ఞాభరః = నెరవేరిన ప్రతిజ్ఞా సర్వస్వము కలవాడుగా, కృతః = చేయబడినాడు, సుహృద్గుహాన్ = మిత్రుల గృహములను, నవనవోన్మీల ద్వివాహోత్సవాన్ = నవనవముగా వికసించుచున్న వివాహ కౌతుకములా కలవిగా.

శోషకలః :- (వై లక్ష్మ్యరోషాధ్యాం స్మయమానః) భోః సీరధ్వజ, పురుష
ప్రకర్షాదానే హి విద్యావృద్ధ సంయోగాత్ బహిరంగాని వయాంసి.
యదనయా ప్రహీణలబ్ధవన్యయా యౌనసంబంధోపస్థితం

వశ్యామః = చూతుము. ఇత్వైశేష = ఇత్వైశు వంశస్థుల యందును. చ = మరియు.
మైథిలేషు = జనక వంశస్థులయందును, అస్మాకమ్ = మాయొక్క. అశిషః = దీవెనలు.
అద్య = నేడు. ఫలన్తి = ఫలించుచున్నవి. (శార్దూలవిక్రీడితము).

తాత్పర్యము :- అపరీలగా శివధనుస్సును ఖండించుటతో రాముని
పరాక్రమము జగద్విఖ్యాతి నందినది. జనకుని ప్రతిజ్ఞ నెరవేరినది. ఇక ప్రేయమిత్రుల
గృహములలో నవనవోన్నేషమగు పెండ్లిదిశను చూతును. రెండు వంశములకును మా
ఇచ్చిన దీవెనలు నేడు ఫలించుచున్నవి.

సమాసములు :- దోర్గ్లయూ దళితమ్ - ఇందుశేఖరస్య ధనుః - ధనుషా
విఖ్యాతా - విఖ్యాతా విక్రాంతిర్ద్యవ్య సః - తేన. విదేహానాం నృపతిః. పూర్ణః ప్రతిజ్ఞా
భిః యస్య సః. నుహృదో గృహన్. నవనవోస్మీలంశ్చ సః వివాహోత్పః యత్ర
తాన్.

సంధులు :- ధనుః + విఖ్యాత - రేఫిదేశవిసర్గ. కృతః + విదేహ -
ఉత్తాదేశవిసర్గ. వశ్యామః + చ - శాదేశవిసర్గ. ఉత్ + మీలత్ - అనునాసికాదేశ.
ఫలన్తి + అస్మాకమ్ - యడాదేశ. అద్య + అశిషః - సవర్ణచీర్ఛ సంధి.

క్రియ :- దృశీక్ ప్రేక్షణే. పరస్మై. లట్. ఉత్తమ

వశ్యామి - వశ్యామః - వశ్యామః

ఫల నిష్పత్తౌ. లట్. పరస్మై. ప్రథమ.

ఫలతి - ఫలతః - ఫలన్తి

భోబ్జితి :- (వై లక్ష్మ్యరోషాధ్యామ్ = సిగ్గు రోషములతో, స్మయమానః =
నవ్వుచు) భోః = ఓయీ! సీరధ్వజ = జనకా! పురుష = పురుషునికీ. ప్రకర్ష =
గుణాతిశయమును. అదానే = సంపాదించి పెట్టుటయందు. వయాంసి = వయస్సులు.
విద్యావృద్ధ సంయోగాత్ = విద్యాభిర సంస్కర్షము కంటె. బహిరంగాని హి = అప్రదాన
ములు గదా! - విద్యావృద్ధత్వమే ప్రకర్షాదాయితమనియు. వయోవృద్ధత్వము కాదనియు

పులస్త్యకులముపేక్షమాదో వర్షీయానపి కోమలప్రజ్ఞోఽసి.
(మునిం ప్రతి) కౌశిక. నాద్యాపి కించిదతిక్రామతి. తవాపి లంకా
పతా తాడకాపరాపరాధ మపమార్జుమయమేవావసరః. (కౌశిక

స్తత్రావజ్ఞాం నాటయతి)

జనకః :- భగవన్, ఏహి. స్వయముపేత్య రామచంద్ర వదనచంద్ర
చంద్రికా ప్రవాహేణ నిర్వాపయామి తావదశీకధనుర్ధర సహస్ర
ప్రార్థ్యమాన మైథిరీ కదర్థితమాత్మానమ్. నహి మిహిర మరీచి
నిచయ పచేళిమస్య తుహినకరబింబ సంవాదాదపరోఽపి కశ్చి
దగదంకారః తై రవాకరస్య.

తాత్పర్యము. యత్ = ఏలయన, ప్రహీణలబ్ధకన్యయా = అస్వామిక ధనముగా లభిం
చిన కన్యయగు. ప్రహీణమ్ = అస్వామిక ధనము. నిస్సార క్షేత్రము). అనయా =
ఈ జానకిచేత. యౌన సంబంధోపస్థితమ్ = వివాహసంబంధమును గోరి వచ్చిన.
పులస్త్యకులమ్ = పులస్త్య బ్రహ్మపుత్రుని. ఉపేక్షమాణః = ఉపేక్షించినవాడవై
తిరస్కరించి అనుట, వర్షీయాన్ అపి = వృద్ధుడవయ్యును. కోమలప్రజ్ఞః అసి =
మందమతివై తివి. (మునింప్రతి = విశ్వామిత్రునితో) కౌశిక = విశ్వామిత్రా! అద్యాపి =
ఇప్పటికిని, కించిత్ న ఆతిక్రామతి = మించిపోయినది లేదు. తాడకాపరాపరాధమ్ =
తాడకా సంహారరూపమగు నీ అపచారమును. లంకాపతా = రావణునిపట్ల. అసమార్
జ్ఞమ్ = పోగొట్టుకొనుటకు. అయమ్ ఏవ = ఇదే. అవసరః = తగిన ఆవకాశము.
(కౌశికః = విశ్వామిత్రుడు, తత్ర = ఆ మాటపట్ల, అవజ్ఞానమ్ = అవమానమును,
నాటయతి = ప్రదర్శించును)

భగవన్నితి :- భగవన్ = మహాత్మా! ఏహి = రమ్ము. అశీకధనుర్ధర
సహస్ర = వ్యర్థదానుష్కుల సమూహముచేత (మిథ్యావీరులనుట) ప్రార్థ్యమాన =
అభిలషింపబడిన, మైథిరీ = జానకివలన. కదర్థితమ్ = దుఃఖితమైన. ఆత్మానమ్ =
(నన్ను) నా హృదయమును - పృథాహంకారులు జానకిని కోరుటతో కలిగిన నా
దుఃఖముననుట. స్వయమ్ ఉపేత్య = నేనుగ నమీపించి, రామచంద్ర = రాముని
యొక్క, వదనచంద్ర = ముఖ చంద్రునియొక్క, చంద్రికా = వెన్నెలయొక్క,

(ఇత్యుత్తాయ పరిక్రమతః)

శౌష్కలః :- (నభేదిమాకాశే) హా తపస్విని సీతే. హతాసి. పౌలస్త్య
ప్రార్థితాపి విచార్యనే.

త్రిభువన విజయశ్రీయః సపత్నీం
జనయతు కో భవతీమనాత్మతంత్రామ్ ।

స్వజనమపి న తే నిరూపయామః

కిమపి విపాట్య భువం వినిర్గతాసి ॥

58

ప్రవాహేణ = ప్రవాహముతో, నిర్వాపయామి = ఉపశమింపజేసికొందును. మిహిర =
సూర్యునియొక్క, మరీచి నివయ = కిరణసముదాయముచే. పచేళిమన్య = వక్రమైన
(త ప్తమైన అనుట). కైరవాకరన్య = కలువల సరస్సునకు, తుహిన కరలింబ సంవా
దాత్ = చంద్రలింబముతోడి పరివయముకన్న. సంపర్కముకన్న. అవరః = వేరొకడు
అగదంకారః = వెట్ట. నహి = అసంభవముగదా. చంద్రస్పర్శయే వైద్యుడనుట.

[ఇతి = అని. ఉత్తాయ = లేచి. పరిక్రమతః = నడుతురు]

హేతి :- [నభేదిమ్ = దిగులుతో. అకాశే = మింటివైపు చూచుచు].
హా = అయ్యో. తపస్విని = తపస్కారిని. సీతే = జానకీ. హతాసి = చచ్చితివి -
వివేక తానుకడగు నీ తండ్రిచే నష్టపోయితివనుట. పౌలస్త్యప్రార్థితా అపి = రావణు
నంతటి వానిచే అదిలపింపబడిన దానవయును. విచార్యనే = ఆలోచించుచున్నావు.

త్రిభువనేతి :- అనాత్మతంత్రామ్ = పరాధీనురాలవగు. భవతీమ్ =
నిన్ను. త్రిభువన విజయశ్రీయః = త్రిలోక జయలక్ష్మికి. సపత్నీమ్ = సవతినిగా, కః =
ఎవడు. జనయతు = చేయును - చేయవలసిన తండ్రియే చేయుటకు అంగీకరించుట
లేదు అనుట. తే = నీకు. స్వజనమ్ అపి = సోదరులు మున్నగు వారినై నను. న నిరూ
పయామః = నిరూపింపలేకున్నాము - తండ్రి నెదిరించి నీకు పెండ్లిసేయుటకు
స్వజనులు లేరు. కిమపి = ఏదో. భువమ్ = నేలను. విపాట్య = చీల్చుకొని. నిర్గతా
అపి = జన్మించితివి.

తాత్పర్యము :- త్రిలోక జయలక్ష్మికి నిన్ను సవతిని చేయుటకు ఎవ
రున్నారు. నీవా పరాధీనురాలవు. సోదరాదులా లేరు - భూమిని చీల్చుకొని జన్మించితి
వటగదా.

(సరోషం జనకం పృతి) సీరధ్వజ.

పౌరాణీభిరనేక విక్రమకథాగాథాభిరర్థాపితా
స్తే వీరస్య జయన్తి రాక్షసపతేర్దోః స్తంభదంభోళయః ।
యానుత్పేక్ష్య విశోషయన్మదమయం మైరేయమైరావణో
భూషాస్రగ్నిరభూదమాత్యమధుపశ్రేణీషు సాధారణః ॥

59

సమాసములు :- త్రిభువనస్య విజయః - విజయ ఏవ శ్రీః - తస్యాః.
న ఆత్మపరతంత్రా - తమ్.

క్రియ :- జనీప్రాదుర్భావే (జీవ్) రోట్. పరస్మై. ప్రథమ.

జనయతు / జనయతాత్ - జనయతామ్ - జనయన్తు

పౌరాణీభిరితి :- (సరోషమ్ = రోషముగా, జనకునితో) సీరధ్వజాః -
పౌరాణీః = పురాతనములగు, అనేక = బహుప్రకారములగు. విక్రమ కథా =
పరాక్రమ కథల రూపముననున్న, గాథాభిః = స్తుతులచేత, అర్థాపితాః = వాఙ్మతము
లైన, వీరస్య = మహావీరుడగు, రాక్షసపతేః = రావణునియొక్క, తే = ఆ,
దోః స్తంభ దంభోళయః = స్తంభములవంటి బాహువులనునట్టి వజ్రాయుధములు,
జయన్తి = విరాజిల్లుగాక! యాన్ = ఆ బాహువులను, ఉత్పేక్ష్య = తేరిచూచి, మదమ
యమ్ = మదరూపముననున్న, మైరేయమ్ = మద్యమును, విశోషయన్ = ఇట్టింక
జేసికొనుచు, ఐరావణః = ఇంద్రగజము [ఐరావతము], భూషాస్రగ్నిః = అలంకా
రములైన పూలదండలతో, అమాత్య మధుపశ్రేణీషు - అమాత్య = వెన్నంటి తిరుగు
చున్న, మధుపశ్రేణీషు = తుమ్మెదల గుంపులయందు, సాధారణః = సర్వసాధారణ
మగు ఒక ఏనుగుగా మారెను. [అమర్త్య మధుప - అని పాఠాంతరము].

తాత్పర్యము :- అనేక విజయగాథలతో స్తుతింపబడు రావణ భుజ వజ్ర
ములకు శుభమగుగాక! అతని భుజములను చూచి ఐరావతమునకు మద్రసావమాగిపోయి
నది - ఇంకిపోయినది. కేవలము పూలదండలతో అదిప్పుడు తుమ్మెదల దృష్టిలో
తక్కిన సర్వసాధారణ గజములవంటిదే అయిపోయినది. [శార్దూలము].

సమాసములు :- విక్రమస్య కథాః ఏవ గాథాః - అనేకాశ్చ తా గాథాశ్చ

తేమ చ సత్పు—

వృథా సజ్జన సంబంధ సత్కారేణాసి వంచితః ।

పౌలస్త్య హస్తవర్తిన్యా సీతయా తు భవిష్యతే ॥

60

(సాక్షిపం చ సేవధ్యాభిముఖమవలోక్య)

అర్థః. రాక్షసానాం పక్షః - తస్య. దోస్తంధా ఏవ దంభోఃయః. అమాత్యాశ్చ తే మధుపాశ్చ - మధుపానాం శ్రేణీషు.

క్రియ :- జి జయే, లట్, పరస్మై, ప్రథమ

జయతి - జయతః - జయన్తి

వృథేతి :- తేమ చ సత్పు = అవి యట్లండగా - సజ్జన = సజ్జనుడైన రావణునితో. సంబంధ = వివాహసంబంధమునునట్టి సత్కారేణ = గౌరవముతో, వృథా = వ్యర్థముగా. వంచితః అసి = రహితుడవై తవి - ఆ సంబంధమును వృథాగా కోల్పోయితివనుట. తు = కానీ. సీతయా = ఈ జానకిచేత, పౌలస్త్య = రావణుని యొక్క. హస్తవర్తిన్యా = చేతిక్కినదిగానే. భవిష్యతే = కానున్నది. సీతాదేవి రావణునికి చేతిక్కిర తప్పదనుట. వృథా - అసజ్జన అను విరుద్ధతో రామ సంబంధ మున మోసపోయితివనియు కొందరిన్వయించిరి.

తాత్పర్యము :- జనకా, రావణ సంబంధమును వృథాగా పోగొట్టుకొంటివి. కానీ రేపు సీత రావణునికి చేతిక్కిర తత్వము, బలాత్కరించుననుట.

సమాసములు :- సజ్జనేన సంబంధః - సంబంధః ఏవ సత్కారః - తేన. హస్తే వర్తత ఇతి - పౌలస్త్యస్య హస్తవర్తినీ - తయా.

క్రియ :- ఊ సత్తాయామ్. కావే లృట్. అత్మనే ప్రథమ

భవిష్యతే - భవిష్యేతే - భవిష్యంతే

(సాక్షిపమ్ = ధిక్కారముతో - సభర్తృనముగా - సేవధ్యాభిముఖమ్ = తెరవైపు. అవలోక్య = చూచి).

సమంతాదితి :- సమంతాత్ = అన్నివైపులయందును. ఉత్తరైః = ఉత్తరముగా వ్యాపించినవగు. సురసహచరీదామర మయ తరంగైః - సురసహచరీ =

సమంతాదుత్తలై స్సురసహచరీచామరమరు
 తరంగై రున్మీలద్భుజపరిఘ సౌరభ్య శుచినా ।
 స్వయం పౌలస్త్యేన త్రిభువనభుజా చేతసి కృతా
 మరే రామ త్వం మా జనకపతిపుత్రీ ముపయథాః ॥

61

దేవతా శ్రీలయొక్క. చామర = వింజామరలనుండి వెలువడుచున్న. మరు తరంగై = వాయువీచికలచేత. ఉన్మీలత్ = వికాసము పొందుచున్న. భుజపరిఘ = పరిఘలవంటి (ఆయుధవిశేషము) బాహువులయొక్క. సౌరభ్య = ప్రతాప సుగంధముతో. శుచినా = పవిత్రుడును - గుణాళించువాడు ననుట. త్రిభువన భుజా = ముల్లోకములకు పరిపాలకుడునగు. పౌలస్త్యేన = రావణునిచేత. స్వయమ్ = స్వయముగా, చేతసి కృతామ్ = వాంఛింపబడినదగు. జనకపతి పుత్రీమ్ = జానకిని. అరే = ఓరీ, రామ = దాశరథీ : త్వమ్ = నీవు, మా ఉపయథాః = వివాహమాడకుము.

తాత్పర్యము :- దేవకాంతలు వీక్షించున్న వింజామరలచే దళదళలకు వ్యాపించుచున్న భుజబల పరిమళములుకలవాడై, త్రిలోక విజేతయై రావణుడు స్వయముగా మనసుపడిన సీతను ఓరీ రామా : నీవు పరిణయ మాడకుము - అది నీకు శుభ ప్రదము కాదనుట.

సమాసములు :- సురాణాం సహచర్యః - సురసహచరీణాం చామరాః చామరాణాం మరు తరంగాః - తైః, భుజాః పరిఘా ఇవ - పరిఘానాం సౌరభ్యమ్ - ఉన్మీలచ్ఛ తత్ భుజపరిఘ సౌరభ్యం చ - సౌరభ్యేన శుచిః - తేన, త్రయాణాం భువనానాం సమాహారః - త్రిభువనం భువన్తీతి - త్రిభువనభుక్ - తేన [క్విప్]. జనకానాం పతిః [జనకశ్చసౌ పతిశ్చ రాజా] - జనకపతేః పుత్రీ - తామ్.

సంధులు :- తరంగై + ఉన్మీలత్ - రేఫాదేశవిసర్గ. ఉత్ + మీలత్ - అనునాసికాదేశ.

క్రియ :- యమ ఉపయమే - ఉపాద్యమః స్వకరణే ఇత్యాత్మనే, లుజ్, మధ్యమ

(సవిమర్శమాతృగతమ్) అహో : గంభీరమిదముపస్థితం వస్తు. తన్మం
త్రిణం మాల్యవంతమేవ పురస్కృత్య లంకేశ్వరస్య నివేదయామి. (ఇతి
నిష్కాశ్రింతా స్సర్వే)

—: ఇతి పినాకభంగో నామ తృతీయోఽఙ్కః :—

చందన్సు :- శిఖరిణీపృత్తము. రసైః రుద్ధైశ్చిన్నా యమనసభలాగ
శిఖరిణీ.

య	మ	న	స	ధ	లగ
1 0 0	0 0 0	1 1 1	1 1 0	0 1 1	1 0
నమంతా	దత్తాత్రేః	సురిస	హచరీ	చామర	మరుత్

అహోఇతి :- (సవిమర్శమ్ = సాలోచనగా, ఆత్మగతమ్ = తనలో)
అహో : ఇదమ్ = ఈ. ఉపస్థితమ్ = జరిగినట్టి, వస్తు = కథ. శివధనుర్పంగాదికము,
గంభీరమ్ = అతిగహనమైనది. తత్ = అందుచేత, మంత్రిణమ్ = మంత్రియగు,
మాల్యవంతమ్ ఏవ = మాల్యవంతునే. పురస్కృత్య = ముందుంచుకొని — కలుపుకొని,
లంకేశ్వరస్య = రావడాసురునికి, నివేదయామి = విన్నవించును. (ఇతి = అని,
సర్వే = అందరును, నిష్కాశ్రింతాః = నిష్కాశ్రితులగుచు).

—: ఇది పినాకభంగమను తృతీయాంకము :-

అనర్హా ఘవమ్

చతుర్థోఽఙ్కః

(తతః ప్రవిశతి మాల్యవాన్)

మాల్యవాన్ :- (ఙ్ఘ్రాంతమాణశ్చక్షుషీ పరిమృజ్య) అయే, విభాతైవ
విభావరీ. తథా హి—

స్తోకోన్నిద్ర నిదాఘదీధితి మహాస్తంద్రాలు చంద్రాతపా
స్తాయస్తే కకుభో రథాంగగృహిణీగర్హస్థ్యగర్హాభిదః ।
అద్యాపి స్వకులాయశాభిశిరసి స్థిత్యా రువస్తో ముహూ
స్తూషీం ప్రత్యభిజానతే బలిభుజో భీతాః స్వయాభ్యస్వరాన్ ॥ 1

(తతః = అంతట, మాల్యవాన్ = మాల్యవంతుడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును)

అయేభితి :- (ఙ్ఘ్రాంతమాణః = ఆవులించుచు, చక్షుషీ = కన్నులను,
పరిమృజ్య = నలుపుకొనుచు) అయే = ఆహో, విభావరీ = రాత్రి, విభాతా ఏవ =
తెల్లవారినదే, తథాహి = అవునుగదా ।

స్తోత్రేతి :- స్తోత్ర = కొంచెముగా, ఉన్నిద్ర = వికసించుచున్న, నిదాఘ
దీధితి = సూర్యునియొక్క, మహః = కాంతితో, తంద్రాఘ = వికాసము కోల్పోయిన,
చంద్రాతపాః = వెన్నెల కలవియు, రథాంగగృహిణీ = ఆడు చక్రవాకము యొక్క
గర్హస్థ్య = గృహస్థజీవితమునందు - సంసారమునందేర్పడిన, గర్హా = విరహరూపమగు
దురవస్థను, భిదః = పోగొట్టునవియునై, కకుభః = దిక్కులు (దిశస్തു కకుభః కాష్ఠాః—
అమరము), తాయస్తే = విస్తృతిని పొందుచున్నవి - స్పష్టపడుచున్నవనుట, అద్య
అపి = ఇప్పటికిని, స్వకులాయశాభి = తన గూడున్నచెట్టుయొక్క, శిరసి = అగ్రభాగ
మునందు, స్థిత్యా = నిలిచి, బలిభుజః = కాకులు, (కులాయో నీడమప్రియామ్, కాకే తు
తరటారిష్టబలిపుష్ట సకృత్పజాః - అమరము), ముహూః = మాటిమాటికిని, రువస్తాః =

ప్రాచీం వాసకనట్టికా మువగతే థానా దికాం వల్లభే
పశ్యేతా రుచయః పతంగదృషదామాగ్నేయనాడింధమాః ।

అరుచుచు, భీతాః = భయపడినవై . తూష్టిమ్ = ఒక్కసారిగా మిన్నకుండి, స్వయాథ్య
స్వరాన్ = తమ బట్టు కాకుల గొంతులను, ప్రత్యభిజానతే = గుర్తించుచున్నవి.
(కాష్ఠాలము)

తాత్పర్యము :- సూర్యకాంతులు ఉదయించుటతో చంద్రకాంతులు వెల
వెల బోవుచున్నవి. దిక్కులు స్పష్టపడుచున్నవి. చక్రవర్తములకు విరహావస్థ
తొలగిపోవుచున్నది. కాకులు తమ గూడులున్న చెట్లపై నిలిచి బిగ్గరగా అరుచుచు
ఒక్కొక్కసారి భయపడి మిన్నకుండి తమ బట్టు కాకుల గొంతులను గుర్తించు
చున్నవి.

సమాసములు :- స్తోత్రం చ తదున్నిద్రం చ - నిదాపదీధితేః మహాః -
స్తోత్రోన్నిద్రం చ తన్నిదాపదీధితమహాశ్చ - మహాసా తంద్రాశపః - తంద్రాశపః
చంద్రాతపాః యాను తాః. రథాంగస్య గృహిణీ - గృహిణ్యాః గార్హస్థ్యమ్ - గార్హస్థ్యే
గర్హా - గర్హాయాః భిదః. స్వకులాయస్య ఆశ్రయః కాభి - కాభినః శరః - తస్మిన్.
స్వరూపాధ్యానాం స్వరాన్.

సంధులు :- ఉత్ + నిద్ర - అనునాసితాదేశ. స్తోత్ర + ఉన్నిద్ర - గుణ
సంధి. చంద్ర + తపాః, రథ + అంగ. ఆద్య + ఆపి - సవర్ణ దీర్ఘ. తపాః +
తాయస్తే. మహాః + తూష్టిమ్ - సాదేశవిసర్గ. దిక్కుః + రథాంగ. రుచన్తః +
ముహూః. బలికుః + భీతాః - ఉత్తాదేశవిసర్గ. ప్రతి + అభి - యదాదేశ.

క్రీయ :- కాయుక్ సంతానపాలనయోః, అత్మనే, లట్, ప్రథమ.

కాయతే - కాయతే - కాయస్తే

జ్ఞా అపబోధనే (సంప్రతిభ్యామనాధ్యానే - జతి తజం విధాయ

పశ్చాదభిరా సంబంధః) అత్మనే, లట్, ప్రథమ.

ప్రతి + అభి + జానీతే - జానాతే - జానతే

ప్రాచీమితి :- అపిచ = మరియు - దికామ్ = దిక్కులకు, వల్లభే =
భర్తయయిన, థానా = సూర్యుడు, వాసక నట్టికామ్ = వాసకనట్టికయైన, ప్రాచీమ్ =

లోకస్య క్షణదానిరంకుశరసౌ సంభోగనిద్రాగమౌ
కోకస్తోమ కుముద్వతీవిపినయోర్ని క్షేపమాతన్వతే॥

2

తూర్పుదిక్కును. ఉపగతే = సమీపింపగా, పశ్య = చూడుము, పతంగ దృషదామ్ = సూర్యకాంతమణులయందలి. ఆగ్నేయనాడింధమాః = ఆగ్నేయనాడిని ప్రజ్వలింప జేయునవై, ఏతాః = ఈ, రుచయః = కిరణములు, లోకస్య = ప్రపంచమునకు, క్షణదా = రాత్రివేళలయందు, నిరంకుశరసౌ = నిరాటంకముగా అనందమునుకూర్చు నట్టి, సంభోగ నిద్రాగమౌ = సంభోగము నిద్ర అను రెండు సుఖములను - క్రమ ముగా, కోకస్తోమ = చక్రవాక సమూహమునందును, కుముద్వతీవిపినయోః = కలువల కొలనునందును, నిక్షేపమ్ = న్యాసముగా [నిధిని దాచినట్లు], అతన్వతే = ఉంచు చున్నవి. [శార్దూలము]

తాత్పర్యము :- వాసకసజ్జికవలె తనరాకకు ఎదురుచూచుచున్న ప్రాగ్ని శాంగనను సూర్యుడు చేరుకొన్నాడు. సూర్యకాంతపుమణులలోని ఆగ్నేయనాడి ప్రజ్వ రిల్లుచున్నది. [నాడిముష్టిశ్చ - ఖళి - నాడింధమాః] చూడుము. రాత్రి సమయము లోకమునకు నిరాటంకానందదాయకము. దాని సంభోగ సుఖమును చక్రవాకములకు, నిద్రా సుఖమును కలువలకు సూర్యకిరణములు న్యాసముగా దఖలు పరచుచున్నవి. వాసవదీక్షితామ్ అని పాఠాంతరము. దేవేంద్రునితో (వాసవ) చిహ్నితమైన (దీక్షిత) తూర్పుదిక్కు అని భావము.

నిక్షేపములు :- భర్తవచ్చు సమయమునకు తనను తన గృహమును మాటిమాటికి ఆలంకరించుకొని సిద్ధముగానున్న వనిత వాసకసజ్జిక, ప్రియాగమన వేళా యాం మండయంతి ముహూర్ముహూః, కేళీగృహం తథాత్మానం సా స్యాద్వాసకసజ్జికా.

సమాసములు :- క్షణదాయాం నిరంకుశః రసః యయోః. సంభోగశ్చ నిద్రాగమశ్చ, కోకస్తోమే చ కుముద్వతీ విపినే చ.

సంధులు :- పశ్య + ఏతాః - వృద్ధి, నిద్రా + ఆగమౌ - సవర్ణదీర్ఘ. ఏతాః + రుచయః - విసర్గలోప, విపినయోః + నిక్షేప - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- దృశీర్ ప్రేక్షణే, లోట్, పరస్మై, మధ్యమ.

పశ్య / పశ్యతాత్ - పశ్యతమ్ - పశ్యత

తనుఃశ్చ విస్తారే, అత్మనే, లట్, ప్రథమ (అ)

తనుతే - తన్వాతే - తన్వతే.

(నర్వతో నిరూప్య) హస్త సమంతాదామోదమానపౌరసంభోగమయీ
ఖల్వియం దశగ్రీవభుజార్గళాపరిపాలితా రాజదానీ.

ఇతః పౌరస్త్వాయాం కరుణి వివృణోతి క్రమదల
తమిస్రామర్మాణం కిరణశశిరామంబరమణిః ।
ఇతో నిష్క్రామస్తీ నవరతిగురోః ప్రోంఛతి వధూః
స్వకస్తూరీ పత్రాంకురమకరికా ముద్రితమురః॥

8

హస్తేతి :- (నర్వతో నిరూప్య = అన్నివైపులకును చూచి) హస్త =
అహో ! దశగ్రీవ = రాపణునియొక్క, భుజార్గళా = బాహువులనెడి గడియలతో,
పరిపాలితా = సంరక్షింపబడుచున్న, ఇయమ్ = ఈ, రాజదానీ = ముఖ్యపట్టణము,
సమంతాత్ = అంతటను, ఆమోదమాన = ఆనందించుచున్న, పౌరసంభోగమయీ ఖల్ =
పురవాసుల సుఖములతో నిండినది కదా !

ఇతఇతి :- ఇతః = ఇటువైపు, పౌరస్త్వాయామ్ కరుణి = తూర్పుదిక్కు
నందు, క్రమ = సెమ్మదినెమ్మదిగా, విదఃత్ = విరియుచున్న, తమిస్రా = రాత్రి
యొక్క, మర్మాణమ్ = మర్మము కలదైన, చీకటిని తొలగించుచున్నవైన అనుట.
కిరణశశిరామ్ = వెలుగు మొగ్గను, అంబరమణిః = సూర్యుడు, వివృణోతి =
ప్రకాశింపజేయుచున్నాడు. ఇతః = ఇటువైపున నగరమునందు, వధూః = క్రొత్త
పెండ్లి కూతురు, నిష్క్రామస్తీ = పడకటింటి నుండి బయల్పెడలుచు, నవరతిగురోః =
మన్మథ తత్త్వోపదేశకుడైన తన భర్తయొక్క, ఉరః = వక్షఃస్థలమును, స్వకస్తూరీ
పత్రాంకురమకరికా = కస్తూరితో రచింపబడిన తన మకరికా పత్రముతో, ముద్రితమ్ =
చిహ్నితమును - ఆతని గుండెలపై అంటుకొనిన తన మకరికాపత్ర చిహ్నముననుట,
ప్రోంఛతి = పోరుచుచున్నది (శిఖరిణి).

తాత్పర్యము :- చీకటి మర్మములను తొలగించుచు సూర్యుడు వెలుగు
మొగ్గను వికసింపజేయుచున్నాడు. పడకటింటినుండి బయటికి వచ్చుచున్న వనిత
తన ప్రేయుని గుండెల కంటిన తన కస్తూరిని తుడిచివేయుచున్నది.

సమాసములు :- తమిస్రాయాః మర్మ-క్రమేణ దశత్ - క్రమదశచ్చ
తమిస్రామర్మ యయా. కిరణః ఏవ కళికా - తామ్. రతేః గురుః - నవశ్చాసౌ

అపిచ

అయం మృదుమృణాళినీ వనవిలాసవై హాసిక
 స్త్విషాం వితపతే పతిః సపది దృశ్యమానా నిజాః ।
 స్తనౌ పులకయన్తి చోత్పలదృశాం ప్రియోరఃస్థలే
 విపర్యయితవృత్తయో ఘుస్పణ పంకపత్రాంకురాః॥

4

రతిగురుశ్చ - నవరతేః గురుర్వా - తస్య. కస్తూరీ పత్రస్య అంకురః - అంకురైః
 విరచితా మకరికా - స్వస్య....మకరికా - మకరికయా ముద్రితమ్.

క్రియ :- వృత్ పరణే (శ్చ) పరస్మై. లట్. ప్రథమ.

వివృణోతి - వివృణుతః - వివృణ్వన్తి

ఉచి ఉంచే, పరస్మై. లట్. ప్రథమ (ప్ర)

ప్రోంఛతి - ప్రోంఛతః - ప్రోంఛన్తి

అయమితి :- అపిచ = మరియు - మృదు = సుకుమారమైన.
 మృణాళినీ వన = పద్మవనముయొక్క. విలాస = వికాసమునకు. వై హాసికః =
 విదూషకుడగు (వై హాసికః కేళికరః ప్రహాసీ చ విదూషకః - అమరము) అయమ్ = ఈ
 స్త్విషాం పతిః = వెలుగుతేడు. వితపతే = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్నాడు. సపది =
 ఇటువైపు ఇప్పుడు. ప్రియోరఃస్థలే = తమ భర్తలయొక్క వక్షఃస్థలమునందు. విపర్య
 యితవృత్తయః = కుడియెడమలు తారుమార్చి ముద్రింపబడిన, దృశ్యమానాః =
 స్పష్టముగా కన్పించుచున్నవై. నిజాః = తమవైన. ఘుస్పణపంక పత్రాంకురాః =
 కుంకుమ పంకముతో రచింపబడిన మకరికా పత్రములు. ఉత్పలదృశామ్ = ఆయా
 పద్మాక్షులకు, స్తనౌ = కుచములను, పులకయన్తి = పులకింప జేయుచున్నవి.
 (శిఖరిణి).

తాత్పర్యము :- పద్మవనమును కళకళలాడించు విదూషకుడు సూర్యుడు
 ప్రకాశించుచున్నాడు. [కుల ప్రీతి గడచిన రాత్రి నయ్యాటలను తలచుకొని పులకించు
 చున్నారు.] అలిసిపోయి ఒక వధువు భర్తపై సోలిపోగా ఆమె కుచముల కుంకుమ
 భర్త గుండెలపై కుడియెడమలు మారి అంటినది. అది చూచుటతో ఆమె గుండెలు
 పులకించుచున్నవి.

ఇతశ్చ—

ప్రియవసతేరపయాన్త్యో మితః కరందిత కరాంబుజన్మానః ।
కరజప్రణవిరళ స్తనపులకమమూః కిమపి వివదన్తే॥

5

సమాసములు :- మృదాశీనాం వనమ్ - మృదు చ తద్వనం చ -
వనస్య చిలాశః - చిలాసాయ వై హాసిరః. ఉత్పలే ఇవ దృశో యస్యాః సా -
తాసామ్. ప్రియస్య ఉరః స్థలమ్ - తస్మిన్. విపర్యయతా వృత్తిః యేషాం తే.
ఘస్పృణస్య పంఠః - పంఠేన విరచితాః ప్రతాంగురః.

సంధులు :- వై హాసిరః + త్వషామ్ - సాదేశవిసర్గ. దృశ్యమానః +
విజః - విసర్గరోప. చ + ఉత్పల - గుణనంది. వృత్తయః + ఘస్పృణ - ఉత్వాదేశ
విసర్గ.

క్రియ : - తప సంతాపే (ఉద్విగ్ధ్యాం తపః) అత్కనే. లట్, ప్రథమ (వి)

పితపతే - పితపేతే - పితపన్తే

పులక (జీవ) పరస్మై. లట్, ప్రథమ

పులకియతి - పులకియతః - పులకియన్తి

క్రియార్థి :- ఇతః చ = ఇటుప్రక్క - ప్రియవసతేః = ప్రియుని గృహము
నుండి (ససతః గృహయామిన్యోః - కాశ్వతః). అపయాన్త్యః = బయటకువచ్చుచున్న
అమూః = రః వారవసితలు. మితః = పరిస్పృహము, కరందిత = అవలంబించిన,
కరాంబుజన్మానః = హస్తవద్విములు కలవారై, కరజప్రణ = నఖశీతములతో, విరళ =
స్వల్పముగా కన్పించుచున్న. స్తనపులకమ్ = కుచముల పులకింత కలిగి, కిమపి =
ఏదో, వివదన్తే = వాదించుకొనుచున్నారు - పరిస్పృహము వేళాకోళము చేసికొను
చున్నారనుట (అర్థ).

తాత్పర్యము :- వారాంగినలు తమతమ ప్రియుల గృహములనుండి
దెలుపడి చెట్టపట్టాలు చేసికొని నడుచుచు, నఖశీతములతో కుచముల పులకింతను
కప్పిపుచ్చుకొనుచు ఒంటోరులను మేలమోడుకొనుచున్నారు.

సమాసములు :- ప్రియస్య వనః - తస్మాత్. కరాః అంబుజన్మా
నీవ - కరందితాని కరాంబుజన్మాని యాసాం తాః కరజప్రణైః యత్ర విరళం స్తన
పులకం యథా భవతి తత్తథా.

(అన్యతశ్చ దృష్ట్వా) ఇతో రమ్యతరం పర్తతే -

ప్రథాతే పృచ్ఛంతీ రనురహసవృత్తం సహచరీ
ర్నవోధా న ప్రీడాముకుళితముఖీయం నుఖయతి ।
లిఖంతీనాం పత్త్రాంకురమనిశమస్యాస్తు కుచయో
శ్చమత్కారో గూఢం కరణపదమాసాం కథయతి॥

6

క్రియ :- పద వ్యక్తాయాం వాచి. లట్. ప్రథమ (భాసనేత్యాదినా(వి)తజ్) వివదతే - వివదతే - వివదంతే

ఇత్యుతి :- (అన్యతః చ = మరొకవైపునకును. దృష్ట్వా = చూచి.) ఇతః = ఇటువైపున. రమ్యతరమ్ = ఇంకను అందమైనది. పర్తతే = కన్పించుచున్నది -

ప్రథాతేయతి :- ప్రథాతే = ప్రాతఃకాలమునందు, అనురహసవృత్తమ్ = రాత్రి జరిగిన రహస్యవృత్తాంతమును. పృచ్ఛన్త్యః = తెలుపుమని అడుగుచున్న. సహచరీ = చెలికత్తెలను. ప్రీడా = సిగ్గుతో, ముకుళితముఖీ = ముడుచుకొన్నముఖము కలిగిన. ఇయమ్ = ఈ. నవోధా = క్రొత్తపెండ్లికూతురు. న నుఖయతి = అనందింపజేయుటలేదు. తు = కానీ, పత్త్రాంకురమ్ = మకరికా పత్రములను. అనిశమ్ = ఎల్లప్పుడూ, లిఖంతీనామ్ = రచించువారైన, ఆసామ్ = ఈ చెలికత్తెలకు. అస్యాః = ఈ నవోధయొక్క. కుచయోః = కుచములయొక్క. చమత్కారః = చేష్టావిశేషము. గూఢమ్ = రహస్యముగా దాచుకొనిన, కరణపదమ్ = నఖక్షతమును. కథయతి = ప్రకటించుచున్నది.

తాత్పర్యము :- పదకటింటి నుండి వచ్చిన క్రొత్త పెండ్లికూతును చుట్టుముట్టి చెలికత్తెలు రాత్రి జరిగిన కథను తెలుపమని నిర్బంధింపగా ఆమె సిగ్గుతో ముఖము ముడుచుకొని కూర్చున్నదే కానీ నోరువిప్పటలేదు. అయినప్పటికిని నిత్యము నామెకు మకరికా పత్రములను రచించు చెలికత్తెలకు ఆమె కుచముల చమత్కారము నిగూఢ నఖక్షతములను వెల్లడి చేయుచున్నది. (శిఖరిణీ వృత్తము).

సమాసములు :- అను సమీపం రహః - అనురహసమ్ (అన్యతతప్తా ద్రహసః-అచ్) అనురహసమ్ వృత్తమ్. ప్రీడయా ముకుళితం ముఖం యస్యాః సా.

(ముహూర్తమనుద్యాయ) అహో యతః ప్రభృతి వై దేహీవరణాయ
ప్రహితేన పురోధసా కథ్యమానం కకుత్స్థకులకుమారస్య మానుష్యకాతి
శయమశృణవమ్. తతః ప్రభృతి కష్టాం దశామనుభవామి. తథా హి

తత్తాదృశం కథముదేతి మనుష్యలోకే

తేజోఽద్యుతం నిరభినంది న తావదేతత్ ।

సంధులు :- పృచ్ఛన్తిః + అను. సహచరీః + నవోధా - రేఫాదేశవిసర్గ.
నవ + ఊధా - గుణనంది. మనీ + ఇయమ్, పత్త్ర + అంకుర - సవర్ణదీర్ఘ.
అస్యాః + తు, కుచయోః + చమత్కారః - శషసాదేశవిసర్గనంది. చమత్కారః +
గూఢమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- నుఖ తత్త్రియాయామ్. పరస్మై, లట్. ప్రథమ.

నుఖయతి - నుఖయతః - నుఖయన్తి

కథ వాక్యప్రబంధే, టిచ్. పరస్మై, లట్. ప్రథమ

కథయతి - కథయతః - కథయన్తి.

అహోబ్రూతి :- (ముహూర్తమ్ = క్షణకాలము, అనుద్యాయ = ఆలోచించి) అహో, వై దేహీవరణాయ = రావణునికి సీతనడుగుటకై. ప్రహితేన = పంపబడిన, పురోధసా = శౌష్కలునిచేత, కథ్యమానమ్ = చెప్పబడుచున్న, కకుత్స్థకులకుమారస్య = రామునియొక్క, మానుష్యకాతిశయమ్ = మానవులకు అసాధారణమగు అశిశయమును మానవతీతమగు శక్తి అనుట, యతః ప్రభృతి = ఎప్పుడు, అశృణవమ్ = వింటినో, తతః ప్రభృతి = అప్పటి నుండి, కష్టామ్ దశామ్ = ఒక దురవస్థను, అనుభవామి = అనుభవించుచుంటిని, తథాహి = అప్పుడుగదా ! -

తదితి :- మనుష్యలోకే = భూలోకమునందు. అద్యుతమ్ = అశ్చర్యజనకమగు, తాదృశమ్ = అటువంటి, తత్ తేజః = ఆ కాంతిపుంజము - తేజస్వియగు రాముడనుట. కథమ్ = ఎట్లు, ఉదేతి = ఆవిర్భవించును, ఏతత్ = ఈ రామ జననము, నిరభినంది = ఏదో నిగూఢమగు ప్రయోజనము లేనిది, న = కాదు, అన్య = ఈ, దశాననస్య = రావణుని యొక్క, చరితాని = చేష్టితములు (ప్రవర్తనలు), తాని ఏవ =

తాన్యేవ చాన్య చరితాని దశాననన్య
దిక్చింతయా రజనిరక్షిషు నః ప్రభాతి॥

7

అపిచ —

శ్రుత్వా దుఃశ్రవమద్భుతం చ మిథిలావృత్తాంతమంతఃపత
చ్చింతాపహ్నావసావహితృవదన త్వగ్విప్రకీర్ణ స్మితః ।

అవే, ధిక్ = అయ్యో! చింతయా = బాధతో, నః = మా యొక్క, అక్షిషు = కన్నుల
యందు, రజనిః = రాత్రి, ప్రభాతి = ప్రకాశించుచున్నది. (వసంత తిలక)

తాత్పర్యము :- రామాకారమున మహాద్భుతమగు తేజస్సు భూమిపై
అవతరించుటలో ఏదో రహస్యమున్నది. అది నిష్ఠారణముకాదు. రావణుని ప్రవర్తనలో
మార్పులేదు. ధిక్ ! ఇదే చింతతో మాకు కన్నులలో తెల్లవారుచున్నది. రేలు నిద్దుర
ఉండుటలేదని.

సంధులు :- తేజః + అద్భుతమ్ - ఉత్పాదేశవిసర్గ — తేజో +
అద్భుతమ్ - పూర్వసూపసంధి. రజనిః + అక్షిషు - రేఫాదేశవిసర్గ. తాని + ఏవ -
యదాదేశ.

క్రియ :- ఇచ్ఛ గతౌ, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

ఏతి - ఇతః - యన్తి

భా దీప్తౌ, పరస్మై, లట్ ప్రథమ

భాతి - భాతః - భాన్తి

శ్రుత్వేతి :- అపిచ = మరియు — దుఃశ్రవమ్ = వినరానిదియు.
అద్భుతమ్ చ = ఆశ్చర్యకరమైనదియునైన, మిథిలా వృత్తాంతమ్ = మిథిలానగరము
నందు జరిగిన కథను (రామకృత శివధనురారోపణము, జనకకృత రావణ తిరస్కారము)
శ్రుత్వా = విని, అంతః పతత్ = హృదయములో నెగసిపడుచున్న, చింతా = బాధను,
అపహ్నావ = కప్పిపుచ్చుటయందు, సావహితృ = ఆకారగోపనముతో కూడిన (అవ
హితృకారగు ప్తి - అమరము), వదన = పది ముఖములయొక్క, త్వక్ = పైచర్మము
నందు, విప్రకీర్ణ = వ్యాపించిన (పలుచగా చెదిరిన), స్మితః = చిలునవ్వు కలవాడును.

హేలాశృష్ట సురావరోధరమణీ సీమంత సంతానక

ప్రగ్వానిర్జ్వలపాణిరవ్యవతి మాం వత్సో న లంకేశ్వరః॥

8

(విమృశ్య ఆకాశే) అహహ, దారుణోఽయమస్మాకం చిరజీవితా.

హేలా = విలాసముగా, అశృష్ట = లాగిన. సురావరోధరమణీ = అప్పరసలయొక్క, సీమంత = శిశువులయందలి. సంతానకప్రసవీ = పోలితాతపు మాలికచే కలిగిన, వాన = సుగంధముతో, ఉల్బల = ప్రకాశించుచున్న పాణిః అపి = చేతులు కలవాడయినప్పటికిని వత్సః = చిత్తయగు. లంకేశ్వరః = రావణుడు. మామ్ = నన్ను. న అవతి = అనందింప జేయుటలేదు. ప్రగ్వామోర్జ్వల = మాలికిల సమూహముతో ప్రకాశించు పాతాంతరము.

తాత్పర్యము :- వినరాని అద్భుతవార్తను మిథిల నుండి విన్నప్పటి నుండియు దాదను దారుణమునకు నతమతపగుచున్న పది ముఖములకును పైపై భాగ మున మాత్రమే స్ఫురించుచున్న చిరునవ్వు కలవాడై ఈ రావణుడు అప్పరిః కంఠం పగలలోని పుష్పాలను లాగుటలో నురభిమంబై న చేతులు కలవాడయినప్పటికిని నాకు అనందిమును కల్గింపకున్నాడు. (కావ్యాలము)

సమాసములు :- మిథిలాయాః పృథ్విరంతః - తమ్. అంతః పతన్తీ చ సా చింతా త. చింతాయాః అపిపాపః - అపిపాపేన సావహిత్యాని - సావహిత్యాని చ తాని పదనాని - పదనానాం త్వరీ - త్వరీ చిక్రిక్రిం స్ఫురిం యస్య సః. సురాణా మవరోధరమణ్యః - పిమణీనాం సీమంతః - సీమంతేషు పిద్యమానాః సంతానక ప్రజః. హేలయా అశృష్టః - హేలాశృష్టేశ్చ తాః శ్రేణశ్చ - ప్రణాం వానః - వాసేన ఉల్బలః పాణయః యస్య సః.

సంధులు :- పతత్ + చింతా - కృత్త్వసంది. పాణిః + అపి - రేపా జేశవిసర్గ. అపి + అవతి - యదాదేశ. వత్సః + న - ఉత్వాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- అపి కాంతిగతిరక్షణప్రీత్యాదిమ, పరస్మై, లట్. ప్రథమ.

అవతి - అవతః - అప్తన్తి

అహహేతి :- [విమృశ్య = అలోచించి. ఆకాశే = మిన్నుజూచుచు]

అహహః । అస్మాకిమ్ = మాయొక్క. ఇయమ్ చిరజీవితా = ఈ దీర్ఘాయుర్దాయము.

దారుణా = భయంకరమైనది గదా ।

ప్రీతే విధాతరి పురా పరిభూయ మర్త్యా
న్వప్రేక్షన్యతో యదభయం స భవానహంయుః ।
తస్మర్మణి స్పృశతి మామతిమాత్రమద్య
హో వత్స శాంతమథవా దశకంధరోఽసి॥

9

(సవిమర్శమ్) అహో మైథిలస్య నృపతేరకార్యజ్ఞతా.

ప్రీతేఐతి :- పురా = పూర్వకాలమునందు, విధాతరి = బ్రహ్మదేవుడు, ప్రీతే = నీ తపస్సునకు సంతృప్తుడై ప్రత్యక్షముకాగా, మర్త్యాన్ = మానవులను, పరిభూయ = (అవమానించి) విడిచిపెట్టి, అన్యతః = తక్కిన ప్రాణికోటినుండి, అభయమ్ = అభయమును (మరణము లేకుండునట్లు), నః = ఆ, భవాన్ = నీవు, వప్రే = అడిగియుంటివి, తత్ = అది, అద్య = ఇప్పుడు, మామ్ = నన్ను, అతిమాత్రమ్ = అత్యంతము, మర్మణి స్పృశతి = హృదయమును తాదించుచున్నది, హో వత్స = అయ్యోబిడ్డా! శాంతమ్ = అమంగళము శాంతించుగాక! అథవా = ఆ గర్వమేలేనిచో, దశకంధరః అసి = దశకంతుడవుగదా! - ఏకకంతులకు భయపడవలసిన పనిలేదనుట. వసంతతిలక. అహం కథమోర్యున్ - అహంయుః.

తాత్పర్యము :- బ్రహ్మదేవుడు ప్రత్యక్షమై వరమడుగు మనగా, నీవు మానవులను సరకుగానక తక్కిన ప్రాణికోటినుండి అభయమడిగితివి. అనాటి నీ అహంకారమే చూచాడు నన్ను తాదించుచున్నది. కాకున్నచో నీవు దశకంధరుడవు, నీకు భయమేమి!

సంధులు :- వప్రే + అన్యతః, దశకంధరః + అసి (ఉత్వాదేశవిసర్గ) - పూర్వరూప. అన్యతః + యత్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ. తత్ + మర్మణి - అనునాపికాదేశ.

క్రియ :- వృజ్ వరణే, అత్యనే, లిట్, ప్రథమ

వప్రే - వప్రాతే - వప్రిరే

స్పృశజ్ బాధన స్పృశనయోః, లిట్, పరస్మై, ప్రథమ

స్పృశతి - స్పృశతిః - స్పృశన్తి

అహోఐతి :- (సవిమర్శమ్ = సారోచనగా) అహో! నృపతేః = రాజయిన, మైథిలస్య = జనకునియొక్క, అకార్యజ్ఞతా = అకార్యజ్ఞత్వము - జనకుడు ఉచితానుచితములు ఎరుగడనుట.

విశ్వామిత్రవశీకృతే హృది వయం మా భూమ సంబందిన
 నే దృష్టా న కథం పురాణమునయో మాన్యాః పులస్త్యాదయః ।
 జామాతాపి మహేంద్రమౌళివలభీ పర్యంకరత్నాంకుర
 జ్యోత్స్నా పుష్టనభేందు దీధితిరయం నాపేక్షితో రావణః॥ 10

విశ్వామిత్రేతి :- విశ్వామిత్ర = కౌరునిచేత, వశీకృతే = స్వాధీన
 పరచు కొనబడిన, హృది = జనకుని హృదయమునందు, వయమ్ = మేము, సంబం
 దినః = వియ్యమందిదగినవారముగా, మా భూమ = కాశీపూరియతిమి, కానీ, పురాణ
 మునయః = మా వంశమునందు ప్రాచీనులైన మునులైన, మాన్యాః = గౌరవింపదగిన
 వారైన, తే = ఆ సుప్రసిద్ధులగు, పులస్త్యాదయః = పులస్త్యుడు మున్నగువారు,
 కథమ్ = ఎట్లు, న దృష్టాః = పరిగణింపబడినై రో, మహేంద్ర = దేవేంద్రునియొక్క
 మౌళి = శిరస్సు అనునట్టి, వలభీ = సౌభాగ్యపరి గృహముయొక్క (చూరు అని కాని)
 పర్యంక = ఒడియందలి (సమీపమునందలి), రత్నాంకుర = నూతన రత్నములయొక్క
 జ్యోత్స్నా = వెలుగు వెన్నలతో, పుష్ట = అభివృద్ధి చెందింపబడిన, నభ + ఇందు
 దీధితిః = కాలి (గోళులు) గోరు అనునట్టి చంద్రునియొక్క కాంతులు కలవాడగు,
 అయమ్ = ఈ, రావణః అపి = దశకంఠుడు కూడ, జామాతా = అల్లుడుగ, న +
 అపేక్షితః = అంగీకరింపబడదయ్యెను [కార్థూలము]

తాత్పర్యము :- విశ్వామిత్రునికి వశంపడుటై జనక మహారాజు మా
 సంబంధము నిర్వహింపకుండెను. మా వంశమున పూర్వీకులగు పులస్త్యాది మహామును
 లున్నారు. వారిని చూచియైనను మా వియ్యము నంగీకరింపదయ్యెను. స్వయముగా
 రావణుడు మహావీరుడు. దేవేంద్రుని కిరీటపు రత్నకాంతులు దశకంఠుని కాలిగోరులకు
 చంద్రజ్యోత్స్నలను పోదుగుచుండుట సుప్రసిద్ధము. ఇంతటివాడైనను రావణుడు
 జనకునికి అల్లుడుగా పనికిరాకపోయెను ।

సమాసములు :- విశ్వామిత్రేతి వశీకృతే. పురాణాశ్చతే మునయశ్చ.
 పులస్త్యః ఆదిర్యేషాం తే. మహాంశ్చసౌ ఇంద్రశ్చ - మహేంద్రస్య మౌళిః - మౌళి
 రేవ వలభీ - వలభ్యాః పర్యంకః - పర్యంకే విద్యమానాః రత్నాంకురాః - అంకురాణాం
 జ్యోత్స్నా - జ్యోత్స్నయా పుష్టా - నభః ఇందురివ - నభేందోః దీధితిః - పుష్టా
 వభేందుదీధితిర్యస్య సః.

(పురోఽవరోక్య) కథం మిథిలాచరితాని చరితుమనుప్రహితా చిరయతి వత్సా కూర్పణభా.

(ప్రవిశ్య కూర్పణభా)

కూర్పణభా :- (సహర్షమ్) అమ్మహే, సౌమ్యసుందర వివాహనేపథ్య లక్ష్మీ విచ్ఛర్దిత కాంతి ప్రాగ్భారాణి రఘుకులకుమారాణాం ముఖపుండ రీకాణి ప్రేక్షమాణా జుగుప్సితేనాపి మాయామానుషీభావేన కృతార్థీకృతాస్మి. అహో! సా తాదృశీ గుణానాం ప్రకృతిర్యా

సంధులు :- సంబంధినః + తే - సాదేశవిసర్గ. మునయః + మాన్యః. అపేక్షితః + రావణః - ఉత్పాదేశవిసర్గ. పులస్త్య + ఆదయః, స + అపేక్షితః. జామాతా + అపి. రత్న + అంకుర - సవర్ణదీర్ఘ. మహా + ఇంద్ర, సఖ + ఇందు - గుణసంధి. దీధితిః + అయమ్ - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, పరస్మై, లుజ్, ఉత్తమ
అభూనమ్ - అభూవ - అభూమ.

కథమితి :- (పురః అవరోక్య = ముందునకు చూచి) కథమ్ = ఎట్టు! మిథిలాచరితాని = మిథిలానగరమందలి వృత్తాంతములను. చరితుమ్ = చారవృత్తితో తెలిసికొనుటకు, అనుప్రహితా = సంపదదిన, వత్సా = బిడ్డ. కూర్పణభా = కూర్పణభ, చిరయతి = జాగుపేయుచున్నదే.

(కూర్పణభ ప్రవేశించి)

అమ్మహేతి :- (సహర్షమ్ = ఆనందముతో), అమ్మహే = ఓహోహో! (అమ్మో అమ్మహే ఇతి పదం కుర్యాత్ ప్రీతాం తు విస్మయే-భరతః) సౌమ్య = ప్రసన్నములై, సుందర = అందమైనవై, వివాహనేపథ్య = వివాహ ప్రయత్నములవలననైన, లక్ష్మీ = (పెండ్లి) కళతో, విచ్ఛర్దిత = వృద్ధిపొందింపబడిన, కాంతిప్రాగ్భారాణి = శోభాతిశయము కలిగినవైన, రఘుకులకుమారాణామ్ = దాశరథుల యొక్క, ముఖపుండరీకాణి = ముఖపద్మములను, ప్రేక్షమాణా = చూచుచున్నదానవై, జుగుప్సితేన అపి = అసహ్యము పుట్టించునదైనను, మాయామానుషభావేన = కపట మానవప్రీతేషముతో, కృతార్థీకృతా అస్మి = కృతార్థురాలను గావింపబడితిని. అహో!

విపక్షహస్తపతితాపి సుఖయతి (అమ్మహే. సోమ్యనుందత
విలహా దేవచ్చి లచ్చి విచ్చరిదతాన్తి పద్భారాణం రహాఉల
కుమారాణం మహాపుండరీకాణం పేక్షన్తి బుడచ్చిదేణావి మాఆ
మాణుసీథావేణ కదిత్తీరీదిహ్మి. అమ్మో. సా తారిసీ గుణాణం
పరిదీ తా విపక్షహస్త పదిదావి సుహావేది.)

మాల్యవాన్ :- (దృష్ట్వా సన్నేహమ్) కథం వత్సా మే శూర్పణఖా. వత్సే
అయమహమ్. ఇత ఇతో భవతీ.

శూర్పణఖా :- కథమిహైవ అట్టాలకశిఖరప్రగ్రీవే మాతామహా. అహో
దుఃశ్లిష్టతా దగ్ధకార్యాదామ్. యదిదానీం ప్రజాగరక్లాంత లోచనః
ప్రతిక్షిణజ్వంధా ప్రసారిత ముఖ కుహరదృష్ట హృదయస్థిత

గుణానామ్ = సొందర్యాది గుణములయొక్క. సా = ఆ, ప్రకృతిః = స్వభావము.
తద్భావీ = అట్లువంటిదికదా. పిపిత్ = శత్రువులయొక్క. హస్త = చేతులయందు,
వత్సా అపి = ఉన్నదయినను, సుఖయతి = ఆనందింపజేయును - శత్రుపక్షమునకు
కెందినదై నను ప్రశంసించబడుననుట.

కథమితి :- (దృష్ట్వా = చూచి. సన్నేహమ్ = ఆదరముతో) కథమ్ =
ఎట్లా. మే = నాయొక్క. వత్సా = మనుమరాలు. శూర్పణఖా = శూర్పణఖ;
వత్సే = కిడ్లా. అయమ్ అహమ్ = ఇదిగో నేనే. ఇత ఇతః భవతీ = ఇటు -
ఇటు అమ్మా. రమ్ము.

ఇహైవేతి :- కథమ్ = ఎట్లా. ఇహావీవ = ఇప్పుడనే. అట్టాలక = అటక
యొక్క. కిఖర = అగ్రభాగము యొక్క. ప్రగ్రీవే = ముంగిలియందు. సౌభోవరి
భాగమునందనుట. మాతామహా = తాతగారు (తల్లియొక్క తండ్రి) ఉన్నారనుట,
అహో. దగ్ధకార్యాదామ్ = నిందితములగు పనులయొక్క (దగ్ధహతక నిందితాని
కుత్సాయామ్). దుఃశ్లిష్టతా = దుఃఖప్రదత్వమెంతటిది. యత్ = ఏలయన, ఇదానీమ్ =
ఇప్పుడు. ప్రజాగర = చిరజాగరణమువలన. క్లాంత = అరిసిపోయిన, లోచనః =
నేత్రములుకలవాడును. ప్రతిక్షిణ = మాటిమాటికీని, జ్వంధా = అనులంతలతో.
ప్రసారిత = తెరువబడిన, ముఖకుహర = పెద్దనోటితో. దృష్ట = స్పష్టము గావింప

కఠినకార్యభారోఽన్య ఇవ కోఽపి దృశ్యతే. అథవా సామాన్యోఽపి గురుకో మంత్రితావో విశేషేణ సాహనైకరస వ్యవసాయస్య చండచరితస్యాస్మాకం స్వామినో రావణస్య. జానామి మామేవ ప్రతిపాలయం స్తిష్ఠతి. యావదేనముపసర్పామి. (సవిషాదముపసృత్య) ఆర్య, వందే. (కథం ఇహ జ్ఞేవ్య అట్టాలతి సిహరపగ్గివే మాదామహో, అహో ! దుసిలిట్టతా దద్ధ కజ్జాణమ్. జం దాణిం పజాగరకిలిఅ న్త రోఅహో పడిక్ఖణ జింఖిఅ పసారిదముహకుహర దిట్టహి అతి ట్టిద కఠిణకజ్జభారో అణ్ణో విఅ కో వి దీనది. అహవా సామణ్ణో వి గురుట మంత్రితావో వినేనేణ సాహనేక్క రసవ్యవసాయస్య చండచరిదస్స అహ్మసామిహో రావణస్స. జానామి మం జేవ్య పడిపాలఅన్తో చిట్టది. జావణం అవసర్పామి. (సవిషాదముపసృత్య) అజ్జ, వందే.)

మాల్యవాన్ :- వత్సే, కల్యాణీనీ భూయాః. ఇహాన్యతామ్. అపి భరత శత్రుఘ్నభ్యాం మిథిలాముపస్థితో దశరథః.

బడిన (నూచింపబడిన). హృదయస్థిత = ఎడదలోపలి. కఠిన = కఠినమైన కార్య భారః = కార్యభారము కలవాడును. అయిన. ఈ మాల్యవంతుడు. అన్యః = మరి యొకడు. ఈ అపి ఇవ = ఎవడోవలె దృశ్యతే = కన్పించుచున్నాడు. అథవా=లేదా. సామాన్యః అపి = సాధారణమైనను. మంత్రితావః = మంత్రితపదవి. గురుకః = బరువైనది. సాహనైకరస = సాహసమే ప్రధానముగాగల. వ్యవసాయస్య = ప్రయత్నములు చేయువాడును, చండచరితస్య = తీవ్ర స్వభావముగలవాడనైన. స్వామినః = మాప్రభువగు. రావణస్య = దశకంతునియొద్ద, మంత్రితావః = మంత్రితపదవి, విశేషేణ = మరింతగా. గురుకః = బరువైనది. మామ్ ఏవ = నన్నే. ప్రతిపాలయన్ = ప్రతీక్షించుచు. తిష్ఠతి = కూర్చున్నాడనుట. జానామి = ఎరుగుదును ఏనమ్ = వీనిని, ఉపసర్పామి = పమీపింతును. (సవిషాదమ్ = దిగుబతో, ఉపసృత్య = సమీపించి) ఆర్యా ! వందే = నమస్కరించుచున్నాను.

వత్సేఇతి :- వత్సే = కూర్పణభా. కల్యాణీనీ = శుభములుకలదానివి. భూయాః = కమ్ము. నీకు శుభముగుగాక అనుట. ఇహ = ఇట. అన్యతామ్ = కూర్చుం

పూర్వణభా :- (ఉపవిశ్య) అర్య. దశరథే అగతే కుమారాణాం గోదాన
మంగళే చ సంవృత్తే తావన్మయా ప్రాప్తం మిథిలానగరమ్.
(అర్జు. దశరథే అగతే కుమారాణాం గోదానమంగళే అ సం
వృత్తే దావ మవీ ప త్తం మిథిలానగరమ్)

మాల్యవాన్ :- (నిఃశ్వస్య) అతివ్రతాశోఽయమర్థో యథా నివృత్తస్వీకరణా
జానతీతి.

పూర్వణభా :- అథాశిమ్. (అథ ఇం)

మాల్యవాన్ :- (విమృశ్య) అహో దురాత్మనః క్షత్రియబ్రాహ్మణస్య
కుశికజన్మనో దుర్నాటకమ్.

ఉ.ము. భరతశత్రుఘ్నాభ్యామ్ = భరత శత్రుఘ్నులతో. దశరథః = దశరథుడు.
మిథిలామ్ = మిథిలను. అపి ఉపస్థితః = చేరుకొనెనా.

ఆర్యేతి :- (ఉపవిశ్య = కూర్చుండి) అర్యః. దశరథే = దశరథుడు.
అగతే = రాగా. కుమారాణామ్ = పెండ్లికొడుకులయొక్క. గోదానమంగళే = గోవు
లను దానముచేయుట అనునట్టి మంగళ కార్యచరణము. ప్రాప్తం = నిర్వహించ
బడినది. తావత్ = అప్పుడు. మయా = నా చేత. మిథిలానగరమ్ = మిథిలా నగరము
ప్రాప్తమ్ = పొందబడినది - ఆ సమయమునకు నేను మిథిలకు చేరుకొంటిననుట.

అతీతి :- (నిఃశ్వస్య = నిట్టూర్చి) జానతీ = సీత. నివృత్త స్వీకరణా ఇతి =
వివాహితయైనది అనునట్టి. అయమ్ = ఈ. అర్థః = విషయము. అతివ్రతాశః =
మిక్కిలి స్పృహము.

అథేతి :- అథాశిమ్ = అవును.

అహోఇతి :- [విమృశ్య = అలోచించి] అహో. దురాత్మనః =
దుర్మార్గు ను. క్షత్రియబ్రాహ్మణస్య = క్షత్రియవంశమునందు పుట్టి బ్రహ్మర్షిత్య
మును పొందినవాడును అగు. కుశికజన్మనః = విశ్వమిత్రునియొక్క. దుర్నాటకమ్ =
ఈ చెడ్డ నటన ఎంతటిది. అహో. ఎంత నాటకమాదె ననుట.

యజ్ఞోపప్లవశాంతయే పరిణతో రాజా నుతం యాచిత
 స్తం చానీయ వినీయ చాయుధవిధౌ తే జమ్నిరే రాక్షసాః ।
 త్రైయక్షం విదళయ్య కార్ముకమథ స్వీకార్య సీతామితో
 నో విదమః కుహనావిచేన వటునా కిం తేన కారిష్యతే॥

11

యజ్ఞేతి :- యజ్ఞ = తన యాగమున కేర్పడిన, ఉపప్లవ = విఘ్నముల
 యొక్క, శాంతయే = శమనము కొలుకు, పరిణతః = వృద్ధుడగు, రాజా = దశరథుడు.
 నుతమ్ = తనయుని, యాచితః = కోరునిచే ఆర్థింపబడెను, విశ్వామిత్రుడు దశరథుని
 యాచించెననుట [ప్రధాన కర్మద్యభ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామప్రధానే దుహాదీ
 నామ్... ..] తమ్ = ఆ రాముని, ఆనీయ = తీసికొనివచ్చి, ఆయుధవిధౌ = యుద్ధ
 విద్యయందు, వినీయ చ = శిక్షణయిచ్చి, తే = ఆ, రాక్షసాః = రాక్షసులందరును,
 జమ్నిరే = చంపబడిరి, అథ = అటుపై ని, త్రైయక్షమ్ = ముక్కంటికిచెందిన, కార్ము
 కమ్ = ధనుస్సును, విదళయ్య = భంగపరపించి, సీతామ్ = జానకిని, స్వీకార్య =
 స్వీకరింపజేసి, కుహనా విచేన = దంభాచారముతో దూర్తుడైన, తేన = ఆ వటునా =
 విశ్వామిత్రునిచేత, ఇతః = ఇటుపై ని కిమ్ = ఏది, కారిష్యతే = కావించబడనున్నదో,
 నో విదమః = ఎరుగకున్నాము. (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- యజ్ఞమును నిర్విఘ్నముగా కొనసాగించు మిషతో
 దశరథుని యాచించి ఈ విశ్వామిత్రుడు రాముని కొనివచ్చెను. అత్రవిద్య నుపదేశించి
 తాదకాదులను సంహరింపజేసెను, శివధనుస్సును భంగము చేయించెను. సీతను
 పరిణయమొడించెను. ఇతముందు ఏమి చేయింపనున్నాదో :

సమాసములు :- యజ్ఞస్య ఉపప్లవః - ఉపప్లవస్య శాంతిః - తస్మై
 ఆయుధానాం విధిః - తస్మిన్, త్రీణి అక్షీణి యస్య సః - త్ర్యక్షస్య ఇదమ్
 (నయ్యాభ్యామిత్యాదినా ఐచ్).

సంధులు :- యజ్ఞ + ఉప - గుణ, పరిణతః + రాజా - ఉత్పాదేశ
 విసర్గ, యాచితః + తమ్ - సాదేశవిసర్గ, చ + ఆనీయ, చ + ఆయుధ - సవర్ణదీర్ఘ.

హర్షణభా :- ఆర్య. ఏవమేతత్. స మయా తత్ర బ్రహ్మణో వసిష్ఠ
మహర్షేరపి స్ఫురన్ దృష్టః. (అర్జు. ఏవ్యంబేదమ్. సో మపి
తత్త బ్రహ్మణో వసిష్ఠమహాసిహో పి పురస్తా దిద్ధో)

మూల్యవాన్ :- (విహస్య) వత్స. తపోభిరస్య బ్రాహ్మణాదేహోఽపి స్థాని
వద్భావేన శీత్రకార్యం న జహాతి. కిం చ స్వభావమధురోఽపి
కాకుత్స్థ పురురోత్పత్తివేన శీత్రేణ బ్రాహ్మణ్యేన చ జన్మనా
త్రిజాతకాదస్మాన్మునేరవేయానోఽవరీణః పరిణంస్యతే. తథాహి

క్రియ :- మాన హంసాగత్యోః ర్మణి. లిట్. ఆత్మనే. ప్రథమ

జమ్నై - జమ్నైతే - జమ్నైరే

ఉత్పజ్జో ర్మణి ర్మణి. లృట్. ఆత్మనే ప్రథమ

కారిష్యతే - కారిష్యతే - కారిష్యన్తే

అర్థేతి :- ఆర్యః ఏవమేతత్ = నీ వన్నట్లే. సః = ఆ విశ్వామిత్రుడు,
తత్ర = ఆ విధిలయందు. బ్రాహ్మణః = బ్రాహ్మణుడగు. వసిష్ఠ మహర్షేః అపి =
వసిష్ఠునికన్నను. స్ఫురన్ = ప్రకాశించుచు. మయా = నాచేత. దృష్టః = చూడబడినాడు -
నా దిట్లగుపించెననుట.

వత్సేతి :- [విహస్య = తగ్గరగా నవ్వి] వత్సా ఏవ్యం = ఈ విశ్వా
మిత్రునిరీ. తపోభిః = స్వీయ తపస్సులచేనై న. బ్రాహ్మణాదేహః = బ్రాహ్మణత్వలబ్ధి-
అదేశము. స్థానివద్భావేన = స్థానివద్భావముతో. శీత్రకార్యమ్ = శీత్రయలక్షణమును, న
జహాతి = విడువదు. జన్మసిద్ధమగు శీత్రయత్వము పోడినుట. [స్థానివద్భావము వ్యాకరణ
చమత్కారము - స్థానివదాదేహోఽనర్విధౌ]. కిం చ = మరియు. స్వభావమధురః = విసర్గ
నుందడుడగు. కాకుత్స్థవటుః అపి = ఈ రఘు కుమారుడును. అస్మాత్ = ఈ.
దృష్టవత్తేన = పుట్టుకతో నేర్పడిన. జన్మనా = జన్మతోను [మాతృగర్భసంబంధి].
శీత్రేణ జన్మనా = శీత్రయోచితమగు ఉపనయనమువల్లనై న జన్మతోను. బ్రాహ్మ
ణ్యేన జన్మనా = తపోబలముచే లభించిన జన్మతోను. త్రిజాతకాత్ = మూడు
జన్మలు కలనాడైన విశ్వామిత్రుని నుండి. అధీయానః = విద్యనేర్పినవాడై.
అవరీణః = [నమాజముచే] తిరస్కృతుడుగా [అవరీహో ధిక్కుతః - అమరము]
పరిణంస్యతే = పరిణమించుచున్నాడు. [అధరీణః అని పాశాంతరము. నిందితుడని
అర్థము]. తథా హి = అంతే కదా.

అవినయభువామజ్ఞానానాం శమాయ భవన్నపి
ప్రకృతికుటిలాద్విద్యాభ్యాసః ఖలత్వవివృద్ధయే ।
ఫణిభయభృతామస్తూచ్ఛేదక్షమస్తమసామసౌ
విషధర ఫణారత్నాలోకో భయం తు భృశాయతే॥

12

అవినయేతి :- అవినయభువామ్ = దుష్టయమునకు నివాస స్థానములగు, అజ్ఞానానామ్ = అజ్ఞానములయొక్క, శమాయ = ఉపశమనమునకై, భవన్ అపి = సమర్థమైనదయ్యును. ప్రకృతి కుటిలాత్ = జన్మతః వక్ర స్వభావము కలవానినుండి. విద్యాభ్యాసః = విద్యనేర్చికొనుట అనునది. ఖలత్వవివృద్ధయే = కుటిలత్వమును పెంపొందించుటకే అగును. ఫణిభయభృతామ్ = సర్పము లన్నవేమో అని భయమును కలిగించునట్టి, తమసామ్ = చీకట్లులకు, ఉచ్ఛేదక్షమః = పోగొట్టజాలినది, అస్తు = అగుగాక తు = కానీ, ఆసౌ = ఈ, విషధర = పాముయొక్క, ఫణా = పడగమీద నున్న, రత్న = మణియొక్క, ఆలోకః = వెలుగు [కాంతి], భయమ్ = అసత్తై న భయమును, భృశాయతే = అతిశయింపజేయుచున్నది.

తాత్పర్యము :- ప్రకృతి కుటిలుని యొద్ద విద్యాభ్యాస మొనర్చుట అజ్ఞానములను తొలగించుటకు సమర్థమయ్యును కడకు కుటిలత్వమునే పెంచును. పాము పడగపై నున్న మణుల కాంతులు సర్పభయమును కల్గించునట్టి చీకట్లులను తొలగించుటకు చాలినవయ్యును కడకు భయమునే పెంపొందించును గదా : (హరిణీవత్తమ)

సమాసములు :- అవినయో భవత్వస్మాదిత్యవినయభూః - తేషామ్. ప్రకృత్యా కుటిలః - తస్మాత్. విద్యాయాః అభ్యాసః. ఖలత్వస్య వివృద్ధిః - తస్యై. ఫణిభ్యో భయమ్ - ఫణిభయం విభర్తి - తేషామ్. ఉచ్ఛేదాయ క్షమః. విషధరస్య ఫణా - ఫణాయాం రత్నః - రత్నస్య ఆలోకః. అభృశం భృశం భవతి - భృశాయతే.

సంధులు :- భవన్ + అపి - అనునాసితద్విత్వ. అస్తు + ఉత్. రత్న + ఆలోక - సవర్ణ దీప్త. క్షమః + తమసామ్ - సాదేశవిసర్గ. ఆలోకః + భయమ్ - ఉత్సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- భృశమ్ (భృశాదిభ్యో భువ్యచ్ఛ్చైర్లోపశ్చ హలః - క్యజ్)

ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

భృశాయతే - భృశాయేతే - భృశాయన్తే.

భవతు. కిమతిక్రాంతోపవర్ణనేన. కథం త్విదానీం స్వయంగ్ర
హీతు ము త్తిష్ఠమానో రాక్షసపతిః ప్రతికర్తవ్యః స్యాత్.

శూర్పణఖ :- అర్య. న ఓలు మోట్టిమం పరిహరతో అన్య ఉపాయో లక్ష్యతే.

(అజ్ఞ. ణ ఖ మోట్టిమం పరిహరన్తో అజ్ఞో ఉపాయో లక్ష్యతే)

మాల్యవాన్ :- వత్సే, మా మ్మివమ్. మహాదోషో హి తాదృశేన ధర్మవిజ
యినా వీరప్రవాళేన పరిగృహీతాయా వై దేహ్యాః ప్రసహ్యాప
హారః. పశ్య -

దోః స్తంభద్వయ దర్పదంబరమితి స్పష్టం న విస్పందతే
వై దేహీకరబంధసూచనమితి ప్రస్తావనా న వ్రీడయా ।

భవత్త్వతి :- భవతు = అగుగాక. అతిక్రాంత = జరిగిపోయినదానిని. ఉప
వర్ణనేన = వర్ణించుటతో. కిమ్ = ఏమి ప్రయోజనము. ఇదాపిమ్ = ప్రస్తుతము.
స్వయంగ్రహీతమ్ = సీతను స్వయముగా అపహరించి తెచ్చుటకు. ఉత్తిష్ఠమానః =
ఉద్యుక్తుడగుచున్న. రాక్షసపతిః = రాక్షసుడు. కథమ్ = ఎట్లు. ప్రతికర్తవ్యః స్యాత్ =
ఉపశమింపబడును. ఇది ఎట్లు తీయనో ఆలోచింపవలెననుట.

అర్యేతి :- అర్యః. మోట్టిమమ్ = బలాత్కారమును. పరిహరతః =
తప్పించి. అన్యః = మరియొకటి. ఉపాయః = ఉపాయము. న ఓలు లక్ష్యతే = కన్నట్లుట
లేదు గదా.

వత్సే ఇతి :- వత్సే = శూర్పణఖ. మామా ఏవమ్ = కాదు. కాదు అట్లు
కాదు. ధర్మవిజయినా = ధర్మబద్ధముగా జయమును పొందినవాడును. వీరప్రవాళేన =
వీర కోరుడునగు, తాదృశేన = అంతటి రామునిచే. పరిగృహీతాయాః = పరిణయ
మాడబడినదగు. వై దేహ్యాః = సీతయొక్క. ప్రసహ్యా అపహరితః = బలవంతముగా
అపహరిణము. సీతను బలాత్కారముగా అపహరించుట. మహాదోషో హి = మహా
పాపము సుమా. పశ్య = చూడు -

దోః స్తంభేతి :- దోః స్తంభద్వయ = స్తంభరూపములైన బాహువుల
జంటయొక్క. దర్ప = అహంకారముయొక్క. దంబరమ్ = ప్రకటనము, స్యాత్
ఇతి = అగునని శంకించి, స్పష్టమ్ = స్పష్టముగా. న విస్పందతే = ప్రతి స్పందిం

ఇత్యారోచ్య కృతస్మితై ర్మునిభిరాదిష్టేన యేన క్షణా
దాత్తం వందితమాచ్ఛితం చ సహసా భగ్నం చ తాదృగ్ధనుః॥ 13

చుటలేదు పై దేహీ = సీతయొక్క, కరబంధ = పరిణయముయొక్క, సూచనమ్ = సూచనము, స్యాత్ ఇతి = అగునని భావించి, ప్రీడయా = సిగ్గుతో, న ప్రస్తౌతి = ధనుర్బ్రహ్మణమును ప్రస్తుతించుట లేదు. ఇతి = అని, అరోచ్య = ఆలోచించి, కృత స్మితై = చిఱునప్పులు చిందించువారైన, మునిభిః = విశ్వామిత్ర శతానందాది మునులతో. అదిష్టేన = ఆజ్ఞాపింపబడినవారై, యేన = [ఏ] రామునిచేత, క్షణాత్ = క్షణకాలములో, తాదృక్ ధనుః = అంతటి శివ ధనుస్సు, ఆత్తమ్ = సమీపింప బడినది. వందితమ్ = నమస్కరింపబడినది. అంచితమ్ = ఎక్కుపెట్టబడినది. చ = మరియు, సహసా = ఉన్నట్టుండి, భగ్నమ్ = విరిగిపోయినది. [శార్దూలము]

తాత్పర్యము :- బాహంగ్య ప్రకటనమగునను శంతతో రాముడు శివ ధనుర్బంగ విషయమున స్పర్ధను ప్రకటించుటలేదు జానకిని చేపట్టుట సూచింపబడు వని భావించి సిగ్గుపడి శివధనుర్బంగమును తాను చేయుదునని ప్రస్తుతించుటలేదు - ఇట్లు ఆలోచించిన శతానందాదులు ఆజ్ఞాపించగా రాముడు అంతటి శివ ధనుస్సును సమీపించి నమస్కరించి చేపట్టి పంచి నారి తగిలించి ఎక్కుపెట్టగా ఒక్కపెట్టున అది భగ్న మయ్యెను. ఇంతటి నడుట సంపన్నుని భార్యను అపహరించుట ఉచితము కాదనుట,

సమాసములు :- దోష్టా స్తంభావిన - దోః స్తంభయోః ద్వయమ్ - ద్వయస్య దర్పః - దర్పస్య గంబరమ్ పై దేహ్యాః కరబంధః - కరబంధస్య సూచనమ్. కృతం స్మితం యై సైః.

క్రియ :- స్పదిజ్ కించిచ్చలనే, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ.

స్పందతే - స్పందేతే - స్పన్దనే

ష్టుజ్ స్తుతా, పరస్మై, లబ్, ప్రథమ.

స్తౌతి - స్తుతః - స్తువన్తి

భందస్సు :- మూడవపాదమునందు అదిష్టేన అనుదాని నఖండపదముగా భావించి యతిభంగము నాశంకించి రుచిపతి కొంత చర్చించెను. ఆజ్ పూర్వక దిశితాను నిష్పన్న నిష్ఠాంతమగుట యతిభంగము ప్రసక్తము కాదు.

తత్కృతం చ దిస్తిన్నికాచరనానమూతతాయిన మనుజానీమః,
 శార్పణఖః :- (నిశ్శ్యస్య) యథా నిరూపితం మాతామహేన. అహో,
 కాలస్య మాహాత్మ్యమ్. యదగ్రాసం త్రిభువనజయలక్ష్మీ లీలా
 వందీకారే మహారాజ రావణేఽప్యేవం మంత్ర్యతే. (జదా జీరూ
 విదం మూదామహేణ. అహో కాలస్య మాహాప్వం. జం దాజీం
 తిహాలణ జలలక్ష్మీలవన్దితరే మహారాతరావదేవి ఏవ్యం
 మ స్తీతిది)

మాల్యవాన్ :- వత్స-

మునిరపి గురుర్దివ్యాస్త్రిడాం బభూవ దివౌతసా
 మజగవ ధనుర్భంగే తావానహో స మహోత్సవః ।

ప్రదితి :- తత్ = అంచిత. తస్మిన్ = ఆ రాముని విషయమునందు.
 నికాచరనామ్ = రావణాగ్రుహ, లతతాయినమ్ = పరదారాపహర్తగా (సీతాపహరణ
 మునమ) కథమ్ అనుజానీమః = ఎట్లు అంగీకరింతుము. ఎట్లు అనుమతింతుమనుట.
 అగ్నిహో గదిద్ధృవ శక్తివాన్మనాపహః శేత్రదారాపహారి చ షడేతే లతతాయినః.

యథేతి :- (నిశ్శ్యస్య = నిట్టూర్చి) మాతామహేన = తాతగారిచే (సీతేత)
 యథా నిరూపితమ్ = నిరూపించబడినట్లే. నీవన్నట్లే అనుట. అహో ! త్రిభువన జయ
 లక్ష్మీ = త్రిలోక విజయలక్ష్మీని, వందీకారే = వందించిగా నొనర్చుకొనిన - సులభముగా
 స్వాధీనపరచుకొని స్తుతుల నందుచున్నవాడనుట - మహారాజ రావణే అపి = రావణ
 మహారాజా విషయమునగూడ, ఇహాసీమ్ = ఇప్పుడు, ఏవమ్ = ఇట్లు, యత్ మంత్ర్యతే =
 ఆలోచన జరుగుచున్నదనగా - సీతను అపహరింపగలడా? లేదా? ఉచితమా? అనుచి
 తమా? అని - అహో!, కాలస్య = కాలముయొక్క, మాహాత్మ్యమ్ = ప్రభావము!
 (ఎంతటిది!)

మునిరితి :- వత్స! మునిః = విశ్వామిత్రుడు. దివ్యాస్త్రిడామ్ = దివ్య
 మైన అస్త్రములను. గురుః అపి = ఉపదేశకుడును, బభూవ = అయ్యెను. అజగవ
 ధనుర్భంగే - అజగవ = వినాశముననట్టి (వినాశోఽజగవం ధనుః - అమరము).
 ధనుః = ధనుస్సుయొక్క, భంగే = భంగము నందును, దివౌతసామ్ = దేవతలకు.

రఘుపతిగుణక్రీతామేతామవేహి జగత్ప్రియాం
విపరిణమతే దౌర్జన్యం తు ప్రభుత్వపదేన నః॥

14

సః = ఆ. మహోత్సవః = ఆనందము, తావాన్ = అంతటిది, బభూవ = అయ్యెను, అహోః, ఏతామ్ = ఈ, జగత్ప్రియామ్ = (ముల్లోకములను) లోకత్రయమును, రఘుపతి = రామునియొక్క, గుణ = సద్గుణములచే, క్రీతామ్ = కొనివేయబడిన దానినిగా, అవేహి = తెలిసికొనుము, తు = కాగా, ప్రభుత్వపదేన = ప్రభుత్వమును మాటతో [మదేన = గర్వముతో అని పాఠాంతరము], నః = మన యొక్క (చేయబోవునట్టి), దౌర్జన్యమ్ = బలాత్కార రూపమగు దుర్జనత్వము, విపరిణమతే = బెడిసికొట్టును. (హరిణి - నసభరసలాగః షడ్వేదైః హయైః హరిణీమతా).

తాత్పర్యము :- రామునికి విశ్వామిత్రుడు దివ్యాస్త్రముల నుపదేశించెను. శివధనుర్భంగము దేవతలకు కోపకారణము కాకపోగా ఆనందమహోత్సవమయ్యెను. ఇంతయేల రాముడు తన గుణములతో ముల్లోకములను వశీకరించుకొనెను. ఇప్పట్టున ప్రభుత్వ గర్వముతో మనము దౌర్జన్యము చేసినచో బెడిసికొట్టును.

సమాసములు :- దివ్యాని చ తాని అస్మాణి చ - తేషామ్, దివమ్ ఓకః యేషాం - తేషామ్, అజగవమితి ధనుః - ధనుషో భంగః - తస్మిన్, మహాంశ్చాసౌ వుత్సవశ్చ, రఘుపతేః గుణాః - గుణైః క్రీతా - తామ్, జగతః త్రయా - తామ్, ప్రభుత్వస్య మదేన.

సంధులు :- మునిః + అపి, గురుః + దివ్య - రేఘదేశవిసర్గ, దివ్య + అస్మాదామ్ - సవర్ణ దీర్ఘ, దివ + ఓకసామ్ - వృద్ధి మహా + ఉత్సవః - గుణసంధి.

క్రియ :- ఇత్ గతా, లోట్, పరస్మై, మధ్యమ (అవ) గత్యర్థకాస్తే బుద్ధ్యర్థకాః

ఇహి/ఇతాత్ - ఇతిమ్ - ఇత
ణమప్రహ్వత్వే శబ్దే చ, కర్మవ్యతీహారే, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ
విపరిణమతే - విపరిణమేతే - విపరిణమస్తే

సూర్యణభా : - ఈ సందేహాః. తస్మిన్వివాహమహోత్సవే సర్వం మయా ప్రత్యక్షీకృతమ్. (కో సందేహో. తస్మిన్ వివాహమహూసవే సర్వం మేవ పచ్చిశ్చీకృతమ్.)

మాల్యవాన్ : - తదేవమేకలోష్ఠపదః స్యాత్. తథాహి. మిథిలాం ప్రవిశ్య బలాదాకృష్యమాణే కళత్రే కథం తితిషేత రఘురాజపుత్రః. తం చోత్తిష్ఠమానం పౌరజానపదప్రత్యుత్తయోఽప్యనుత్తిష్ఠేరన్. కి మంగ, సంబంది బాంధవాః. తిథోర్తమ్ - అరణ్యోఽగ్నిరివ దుస్సహదుఃఖమర్హజం తేహో విద్రమయతి. మండలస్య చాను గ్రాహ్యో తవతి-ఇతి.

తద్భూతి :- సందేహాః ౭ = సందేహమేమన్నది : తస్మిన్ = ఆ, వివాహ మహోత్సవే = కల్యాణ పై దినమునందు, సర్వమ్ = అంతయును, మయా = నాచేత, ప్రత్యక్షీకృతమ్ = కన్నులారా గాంచబడినది. ప్రత్యక్షముగా చూచితి ననుట.

తదేవమితి :- తత్ = అందుచేత, ఏవమ్ = ఈ ప్రకారముగా (దౌర్జన్యము చేసినచో) ఏకలోష్ఠ పదః స్యాత్ = ఏకలోష్ఠ పద అగును మట్టిబెత్తను మట్టి బెత్తతో కొట్టినచో రెండింటిలో ఏదో ఒకటి తప్పుక చితుగుట తథ్యము. అర్హే రామరావ ణులు కలబడినచో ఎవరో ఒక్కరే మిగులుదురనుట - ఏకలోష్ఠపదః. తథాహి = అంతే కదా : మిథిలామ్ = మిథిలానగరమును, ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి. కళత్రే = బాణము (సీతను), బలాత్ = బలాత్కారముగా, అకృష్యమాణే = అపహరించుచో, రఘు రాజపుత్రః = రాఘమారుదగు రాముడు, కథం తితిషేత = ఎట్లు ఓర్చి ఉర గుండును : ఉత్తిష్ఠమానమ్ = ముద్దపన్నద్దుడగుచున్న. తమ్ = ఆ రాముని, పౌర = నాగిరులు, జానపద = గ్రామీణులు, ప్రత్యుత్తయః అపి = ప్రజలు ఆధికారులును, అను త్తిష్ఠేరన్ = అనుసరింతురు. వారును రాజునిపైకి దండెత్తుదురనుట, అంగ = వత్సా సంబంది బాంధవాః = రామునికి సంబందించిన బంధువులు, కిమ్ = చెప్పునదేమున్నది (అంగ సంబోధనే పార్శ్వే పునరర్థే వ దృశ్యతే.) యథ ఉత్తమ్ = రాజనీతి కోవిదులు ఇట్లు చెప్పిరి - అరణ్యః = అరణ్యమునందలి. అగ్నిః ఇవ = అగ్నివలె-దవానలము వలె, దుస్సహ దుఃఖమర్హజమ్ = ధరింపరాని అవమాన దుఃఖముతో కలిగిన, తేజః =

శూర్పణఖ :- (దీర్ఘముష్ణం చ నిఃశ్వస్య) ఆర్య, కిమిదానీం యుక్తమ్.
(అఙ్గ. కిం దాణిం జుత్తమ్)

మాల్యవాన్ :- శృణు వత్సే, కార్యజ్ఞాసి. అస్తి వనౌకసాం మంత్రి జాంబ
వాన్. స మతంగాశ్రమ వాస్తవ్యాముపసృత్య శ్రమణాం నామ
సిద్ధ శబరీ మభ్యర్థితవాన్. యథాస్య వాలినో ద్వైరాజ్యేన క్షీణా
లుబ్ధాపచితాః ప్రకృతయః కిష్కిందాయాం కుమారసుగ్రీవ మభి
ప్రేక్ష్యమాణాః సామవాయికం రామభద్రమపేక్షంతే.

శూర్పణఖ :- (సాతంకమ్) కథం క్షత్రియపోతకో వాలినిగ్రహేఽపి

పరాశ్రమము. విక్రమయతి = విక్రమింపజేయును. చ = మరియు. మండలస్య =
రాజ్యమునకును (రాజ సమూహమునకనిగాని), అనుగ్రాహ్యః = అనుమతింపదగినది,
భవతి = అగును, ఇతి = అని. రాజనీతిజ్ఞులు చెప్పిరనుట.

ఆర్యేతి :- (దీర్ఘమ్ ఉష్ణమ్ చ నిఃశ్వస్య = వేడిగా నిట్టూర్చి) ఆర్యా!
ఇదానీమ్ = ఈ పరిస్థితిలో, కిమ్ యుక్తమ్ = ఏది ఉచితము : కర్తవ్యమేమి అనుట.

శృణ్వేతి :- వత్సా! శృణు = వినుము. కార్యజ్ఞా అసి = కార్యజ్ఞురాలవు
గదా! వనౌకసామ్ = వానరులకు. మంత్రి = మంత్రి. జాంబవాన్ = జాంబవంతుడను
వాడు, అస్తి = ఉన్నాడు. సః = అతడు. మతంగ + ఆశ్రమ వాస్తవ్యామ్ = మతంగా
శ్రమ నివాసించిన, శ్రమణామ్ నామ = శ్రమణ అనునట్టి. సిద్ధ శబరీం = సిద్ధశబర
కాంతను ఉపసృత్య = సమీపించి, అభ్యర్థితవాన్ = అభ్యర్థించెను యథా =
ఎట్లనగా, అస్య = ఈ, వాలినః = వాలియొక్క, ద్వైరాజ్యేన = అనిశ్చిత పరిపాల
నతో, క్షీణాః = విసిగి పీగిపోయినవారును, లుబ్ధా = ధనలుబ్ధులైన వార్ధుషికులచే
[వడ్డీ వ్యాపారులు], అపచితాః = దోచుకొనబడినవారైన, ప్రకృతయః = శిష్ట పురు
షులు! కిష్కిందాయామ్ = కిష్కింధా సామ్రాజ్యమునందు, సుగ్రీవమ్ = సుగ్రీవుని.
అభిప్రేక్ష్యమాణాః = అభిప్రేకింపగోరుచున్నవారై, సామవాయికమ్ = సైన్యసహితుడై
సహకరించువానినిగా, రామభద్రమ్ = రామచంద్రుని, అపేక్షంతే = కోరుచున్నారు -
ఎప్పుడు వచ్చునా అని ఎదురుచూచుచున్నారనుట.

కథమితి :- (సాతంకమ్ = అద్భుతగులుచు), కథమ్ = ఎట్టా! క్షత్రియ
పోతకః = ఈ రాకుమారుడు, వాలి నిగ్రహే అపి = వాలి వధపట్లగూడ, సహాయః =

సహాయః సమీహ్యతే. తత స్తతః. (కదం ఐ తిఅపోదట వారి
నిగ్గహే వి సహాట సమీహీఅది. తదో తదో.)

మాల్యవాన్ :- తతశ్చ యోధ్యాతః తై కేయ్యా భరతవా ర్తాహరణాయ ప్రేషితా
మన్థరా నామ స్థవిరదాసీ కఠోర తరణితాప వజ్రానలజ్వాలావరీధ
జీవితా మిథిలాప్రాంతరే తిష్ఠతీతి నిదామ కిరణా నైవాసీ సతీర్థ్య
మృషియాజ్ఞవల్క్యముపస్థాయ సంప్రత్యేవ నిమేషమాత్రా
న్నివృత్తో హనూమూన్మథయతి. అత స్త్వమప్యన్మదనురోధేన
హనూమత్ప్రత్యవేక్షిత స్వశరీరా పరపురప్రవేశ విద్యయా
మంథరా శరీరమదితిష్ఠన్తీ మిథిలాముపేత్య ప్రత్యయితా సంవి
ధానకమిదం దశరథగోచరీకరిష్యసి. ఇత్థంధావినా గురునిదేశ

సహాయకుడుగా. సమీహ్యతే = కోరిండునున్నాడు. వారిని చంపుటకు సీతడు శక్తుడా
అనుట. తత స్తతః = అటుపైని -

తతర్థితి :- తతశ్చ = అంతట - శబరితో బాంబవంతునిమాటల కొన
సాగింపు - అయోధ్యాతః = అయోధ్య నుండి తై కేయ్యా = తై కేయిచేత.
భరతవార్తాహరణాయ = భరితుని సమాచారమును తెచ్చుటకై, ప్రేషితా = పంప
బడిన, మన్థరా నామ = మంథరయను పేరుగల. స్థవిర దాసీ = వృద్ధదాసి, కఠోర =
తీవ్రమైన. తరణితాప = సూర్యుని వేడిమియునునట్టి. వజ్రానల = భీషణాగ్నితో, అవ
రీధ = విడింపబడిన. జీవితా = ప్రాణము కలదై - పరికొట్టి అనుట. మిథిలా
ప్రాంతరే = మిథిలా సమీపమునందు. (ప్రాంతరం దూరభూన్యోఽధ్వా - అమరము)
తిష్ఠతీతి ఇతి = విడిచిన్నది. నిదామ కిరణాంతే వాసీ = సూర్యుని శిష్యుడగు. హను
మాన్ = బంజనేయుడు. సతీర్థ్యమ్ = తన సహాధ్యాయులుగు, మృషియాజ్ఞవల్క్యమ్ =
యాజ్ఞవల్క్య మహర్షిని. ఉపస్థాయ = నమస్కరించి. సంప్రతి ఏవ = ఇప్పుడే. నిమేష
మాత్రాత్ = క్షణకాలములో, నివృత్తః = తిరిగి వచ్చినవాడై, కథయతి = తెలియజేయు
చున్నాడు అతః = అందుచేత. త్వమ్ అపి = నీవు కూడ. (శబరి) అన్మదనురోధేన =
నా ఆలోచన ననుసరించి. హనూమత్ = బంజనేయునిచేత. ప్రత్యవేక్షిత = సంరక్షింప
బడిన, స్వశరీరా = స్వశరీరము కలదానిదై, పరపురప్రవేశ విద్యయా = పరకాయ
ప్రవేశ కళతో, (యోగిని కనుక) మంథరా శరీరమ్ = (స్పృహతోల్పోయిపడియున్న)

చర్యా ప్రసంగేణ పంకపాషాణవిషమకంటకవ్యాలకుల బహుళా
మరణ్యానీమనుప్రవిష్టః సర్వదా వై దేశికో రాజపుత్రః కార్య
గౌరవాన్నియతమేవ వాలివధపూర్వకేణ ప్రతీకారసంధినా సంబం
ధేన సుగ్రీవముపగృహ్ణీయాదితి.

శూర్పణఖా :- (సకౌతుకమ్) ఆర్య, కిం తత్సంవిధానకమ్. (అజ్ఞ, కిం తం
సంపిహాణామ్)

మాల్యవాన్ :- (కర్ణే) ఏవమేవమ్. (ఇతి కథయతి)

మంథర దేహమును, అధీతిష్ఠన్తి = ప్రవేశించినదానవై, మిథిలామ్ = మిథిలా నగర
మును, ఉపేత్య = చేరి, ప్రత్యయితా = నమ్మకము కలిగించి, ఇదమ్ = ఈ, సంవిధాన
కమ్ = (భరత పట్టాభిషేకము రామ వనగమనము అనునట్టి) పథకము, దశరథ = దశ
రథునికి, గోచరీకరిష్యసి = తెలియపరుతువు, ఇత్థంభావినా = ఇట్లుకానున్న, గురునిదేశ
చర్యా ప్రసంగేణ = పితృవాక్య పాలన ప్రసక్తితో, పంకపాషాణా = బురదచే తాలచే,
విషమ = ఎగుడు దిగుడై, కంటకకుల = ముండ్లగుంపుతో, వ్యాళకుల = సర్పముల
లేక పులుల సమూహముతో, బహుళామ్ = సాంద్రమైన - అట్టి క్రూర జంతువు లధిక
ముగా కలిగిన అనుట, అరణ్యానీమ్ = మహారణ్యమును, (మహారణ్య మరణ్యానీ-
అమరము) అనుప్రవిష్టః = ప్రవేశించినవాడై, సర్వదా = అన్ని విధముల, వై దేశికః =
పరాయివాడైన - ఆ ప్రాంతమునకు క్రొత్త వాడనుట, రాజపుత్రః = రాముడు, కార్య
గౌరవాత్ = వనవాస కర్తవ్య భారమువలన, ప్రతీకార సంధినా = పరస్పర సహాయ
రూపమగు ఒడంబడికతోనైన, సంబంధేన = మైత్రితో, సుగ్రీవమ్ = సుగ్రీవుని,
ఉపగృహ్ణీయాత్ = స్వీకరించును (మయాస్యోపకృతం పూర్వమయం మాముపకరిష్యతి
ఇతి యః క్రియతే సంధిః ప్రతీకారః స ఉచ్యతే, ఉపకారం కరోమ్యస్య మమాప్యేష
కరిష్యతి అయం వాపి ప్రతీకారో రామసుగ్రీవ యోరివ - చాణక్య) ఇతి = అని జాంబ
వంతుడు శబరికి చెప్పెను.

ఆర్యేతి :- (సకౌతుకమ్ = ఉత్సుకతతో) ఆర్యా, తత్ = అ, సంవిధాన
కమ్ = పూహము (పథకము), కిమ్ = ఏమి :

ఏవమితి :- (కర్ణే = చెవిలో) ఏవమేవమ్ = ఇట్లు ఇట్లు (ఇతి = అని,
కథయతి = చెప్పును).

కూర్పణభా :- (హసన్తి) అహో : పృథ్వియుక్షస్య కుటిలతా. (అహో : బుద్ధ
రిచ్ఛస్స, కుడిలదా)

మాల్యవాన్ :- తతశ్చ సాపి శబరయోగినీ సుగ్రీవగుణానురోధేన సర్వమో
మితి ఉరసికృత్య తదైవ విదేహాభిముఖీ ప్రస్థితేతి మే జనస్థాన
విహారిభిర్నిశాచరై రాగత్య నివేదితమ్. తదమునా చ జాంబవ
త్ప్రయోగేన ఫలతా విరాధప్రభృతిభిరధిత్తిష్ఠితేషు వింధ్యగిరి
గహ్వరేషు విహరతో రామస్య సుకరం కశత్రాపహరణమ్.
అస్మదీయాస్తు మాయాః సురాసురప్రథమరేఖయోదస్య యుద్ధ
ముదితవిబుధపతినా వితీర్ణమాయాహరణ మంత్రధారిణో దశ
రథస్య సంనిధౌ న ప్రథవన్తి.

అహోఇతి :- (హసన్తి = నవ్వుచున్నదై) అహో : పృథ్వియుక్షస్య =
ముదుసలి భల్లూకరాజా యొక్క. కుటిలతా = కుటిలత్వము : (పత్రరాజనీతి).

తతఇతి :- తతశ్చ = అటుపైని. సా = ఆ. శబరయోగినీ అపి = యోగిని
యగు శబరి కూడ. సుగ్రీవగుణానురోధేన = సుగ్రీవుని గుణములచేనైన అంగీకార
ముతో, సర్వమ్ = ఈ పథకము నంతటిని, ఓమితి = సరే అని ఉరసికృత్య = స్వీకరించి
అంగీకరించి, తథా ఏవ = ఆ ఊహే, విదేహాభిముఖీ = విదేహ దేశమునకు, అభిముఖ్యై.
ప్రస్థితా = బయలుదేరినది, ఇతి = అని, జనస్థాన విహారిభిః = జనస్థానమునందు నంచ
రించువారైన, నిశాచరైః = మన రాక్షసులచేత, అగత్య = ఇటుకు వచ్చి, మే = నాకు,
నివేదితమ్ = విన్నవింపబడినది - వారు వచ్చి విన్నవించిరనుట. తత్ = అందుచేత.
ఫలతా = ఫలవంతమగుచున్న, అమునా = ఈ. జాంబవత్ ప్రయోగేణ = జాంబవంతుని
పథకముతో - పథకము పాటుచుండగా ననుట, విరాధ ప్రభృతిభిః = విరాధుడు మొద
లగువారిచే, అధిత్తిష్ఠితేషు = అధివసించబడినవగు, వింధ్యగిరిగహ్వరేషు = వింధ్యాద్రి
గుహలయందు, విహరతః = (పథకములో భాగమై) నంచరించుచున్న, రామస్య =
రామునియొక్క, కశత్రాపహరణమ్ = భార్యను అపహరించుట, సుకరమ్ = సులభము,
యుద్ధ = రణమునందు సహాయపడుటచే, ముదిత = ఆనందించిన, విబుధపతినా = రేవేం
ద్రునిచేత, వితీర్ణ = బహూకరింపబడిన, మాయాహరణ = మాయాహరణమునునట్టి,

భూర్పణఖ :- (సవిచిత్రమ్) ఆర్య. ఉపనతస్యైవం క్రియతే. (అజ్ఞ. ఉపనతస్య ఏవం కరీష్యమి)

మాల్యవాన్ :- (విహస్య) వత్సే. సాదు. పృథ్వీసంవాదిసి తే దృష్టిః. య దాహుః. యోహ్యుపనతస్య పుత్రదారానతిమన్యతే తస్యోద్విగ్నం మండలమదావామోపతిష్ఠతే. ఇతి కిం పునరస్మాను నైష నిసర్గ తేజస్వీ సంశ్రయప్రవృత్తిమాతిష్ఠతే.

మంత్ర = మంత్రోపదేశమును. దారిణః = వహించువాడును. ఆ మంత్రము నెరిగిన వాడనుట. సురాసుర = దేవదానపులయందు. ప్రథమరేఖ = మొదటి శ్రేణికి చెందిన, యోదస్య = పీఠుడును. అగు. దశరథస్య = దశరథునియొక్క. సన్నిధౌ = సమీపము నందు. దశరథుని దగ్గర. అన్యదీయాః = మనవియగు. మాయాఃతు = మాయలేమో, న ప్రభివ స్తి = సమృద్ధిమయికావు. పనితేయననుట. కావున దశరథుని నుండి రాముడు విడిచిపెడిన పదిహేడు ముగియ రంగములోనికి ప్రవేశించునుట.

అర్చేతి :- (సవిచిత్రమ్ = విచిత్రతో) ఆర్యా : ఉపనతస్య = చేరువకు వచ్చినవానికి. ఏవమ్ క్రియతే = ఇట్లు చేయబడునా :

వత్సేతి :- (విహస్య = నవ్వి), వత్సే = వత్సా : సాదు = బాగుబాగు : తే = పీఠము. దృష్టిః = అభిప్రాయము. పృథ్వీసంవాదిసి = పెద్దల దృష్టికి సరిపోరి నది. యత్ అహః = పెద్దలు అందురు - యః = ఎవడు. ఉపనతస్య = శరణు తొచ్చిన వానియొక్క. పుత్రదారాన్ = సంకానమునుగాని భార్యనుగాని, అతిమన్యతే = అపహరించునో. తస్య = అతనియొక్క. ఉద్విగ్నమ్ = కలతచెందిన. మండలమ్ = రాజ్యము. దావా = వివాహమునకై. ఉపతిష్ఠతే = పర్యవసించును. ఇతి = అని. కింపునః = కానీ. నిసర్గతేజస్వీ = సహజసిద్ధమగు జరాత్రిషము కలవాడైన. ఏషః = ఈ రాముడ. అస్మాను = మనవల్లు. సంశ్రయవృత్తిమ్ = శరణాగతత్వమును. న ఆతి ష్ఠతే = అడరించుటలేదు గదా : మనలను శరణు తొచ్చినవాడు కాదనుట - కావున దారాపహరణము తప్పుకావని.

హృమితి :- హృమ్ = ఊ : అని అంగీకరించి, అన్యత్ భద్రామి = మరియొకటి అడుగుచున్నాను. రామభద్రః = రాముడు. ఏవమ్ = సభము ప్రకారము

శూర్పణఖ :- హుం ! అన్యద్భణామి. అప్యేవం కరిష్యతి రామభద్రః.

(అణ్ణం భణామి. అవి ఏవ్యం కరిన్సది రామభద్రో)

మాల్యవాన్ :- కన్సందేహః. లోకోత్తరం హి కిమప్యన్మీలయంతో జగతి

రాజ్యోప భోగేభ్యోఽపి వీభత్సంతే మహానుభావాః.

శూర్పణఖ :- అన్యదపి కిమప్యనర్థాంతరమత్ర పతితమితి తర్కయామి.

(అణ్ణం వి కిం వి అణ్ఠి నరం అత్తి పడిదమితి తక్కేమి)

మాల్యవాన్ :- (సహర్షమ్) కిం తత్ ?

శూర్పణఖ :- మయా జనకనగరాన్ని ప్రాకారయా శ్రుతం. యథా జ్ఞా

శ్రీకంఠ శరాసనస్య దాశరథేర్మాత్సర్యేణ సకలక్షత్రియకృతాంతః

పరశురామః పరాగత ఇతి. (మపి జణఅణఅరాచో డిక్కన్తిపి

పితృవాక్యబద్ధుడై అడవులకు వచ్చుట. అపి కరిష్యతి = చేయునా : తండ్రి చెప్పినంత మాత్రమున పనవాసమునకు అంగీకరించునా అనుట.

తత్త్వః :- ఈ సందేహః = సందేహమేమి : తప్పకచేయును. మహానుభావాః = మహానుభావులు. జగతి = లోకమునందు. కిమపి = మఱలకందని ఏదోఒక. లోకోత్తరమ్ = ఉత్కృష్టచార్యమును, అద్భుతమును. ఉన్మీలయంతః = ప్రకాశింపజేయువారై రాజ్యోపభోగేభ్యః అపి = రాజ్యము రాజ్యనుభవముల నుండియు. వీభత్సంతే = అనహ్యించు కొందురు - అసహ్యవస్తువుగా పరిత్యజింతురనుట.

అన్యదితి :- అన్యత్ అపి = మరొకటియు. కిమపి = ఒకానొక. అనర్థాంతరమ్ = అనర్థము, అత్ర = ఈ పథకమునందు. పతితమ్ ఇతి = ఉన్నదని. తర్కయామి = భావించుచున్నాను.

కిమితి :- (సహర్షమ్ = హర్షముతో) కిమ్ తత్ = ఏమది :

మయేతి :- జనక గృహాత్ = మిథిలానగరమునుండి. నిష్ఠాంతయా = తిరిగివచ్చుచున్న. మయా = నాచేత. శ్రుతః = వినఁబడినది - నేనువింటిననుట. యథా = ఏమని యనగా. జ్ఞా = భగ్నము గావింపబడిన. శ్రీకంఠ శరాసనస్య = శివధనుస్సు కలవాడైన - శివధనుస్సును భగ్నముగావించిన వాడనుట. దాశరథేః = రాముని (యొక్క)పై. మాత్సర్యేణ = ఈర్ష్యతో (కోపముతో). సకల

నుచు, ఇథా ఖండిదసిరివల్లసరాసణస్స దాసరహితో మచ్చరేణ
సఅలఖ త్తల వీధిన్తో పరసురామో పరాగిదో త్తి)

మాల్యవాన్ :- (సహర్షమ్) సర్వముపపద్యతే.

భుజార్థశీల సర్మదా మనరచిత్ర దంష్ట్రాంకుర
వ్రణప్రవర కర్మశం కిమపి విద్రుదుగ్రం వపుః ।
స యేన పరశో హంతో నృపతిరహ్నుః కౌతుకా
దసో కథముపేక్షితే గురుదనుర్యవశీకం మునిః॥

15

క్షత్రియ కృతాంతః = రాజుల పాలిటి యమునైన, పరశురామః = భార్గవరాముడు,
పరాగతః కుర = పచ్చిను అని = వింటివి.

భుజేతి :- [సహర్షమ్ = అనందముతో] సర్వమ్ ఉపపద్యతే = ఎంతేని
తగియున్నది. ఖణా = సమగ్రం కాహువులతో, అర్థశీల = నిర్దోషివబడిన, సర్మదా =
సర్మదా నదియందలి, మనర చిత్ర = మనరముల గుంపు యొక్క, దంష్ట్రాంకుర =
కోరల అగ్రభాగములదేనైన, వ్రణప్రవర = గాయముల సమూహముతో, కర్మశమ్ =
కాయలు కాపి రాటులేలినవియు, కిమపి = మాటలకందనిదియు, ఉద్రుమ్ = భీకర
మైనదియై న, వపుః = శరీరమును, విద్రుత్ = దరించువాడైన, సః = ఆ జగత్ప్ర
సిద్ధుడగు, అహ్నుః = కార్తవీర్యార్జునుడనునట్టి, నృపతిః = రాజు, యేన = ఏ పశు
రామునిచే, కౌతుకాత్ = ఆశ్చర్యముగా, హంతః = దగ్ధుడయ్యెనో - సంహరింపబడెనో
అనుట, అసో మునిః = అతటి రా పరశురాముడు, గురుదనుః = తన గురువుగారి
ఉనుస్సుయొక్క [వ్రణానిముయొక్క], కృశీమ్ = భింఁమును [అవమానమును],
కథమ్ = విట్లు, ఉపేక్షితే = సహించియూరకుండను ; సహింపడనుట. (సృష్టి
వృత్తము).

తాత్పర్యము :- పూర్వముకప్పుడు కార్తవీర్యార్జునుడు తన వేయి
కాహువులతో సర్మదా నదిని విశోధించి ఆ నీటి ప్రయారాండ్రతో జలరములు అడదొ
దగెనట దానితో వ్రణల కేర్చిన విద్రుత్, ముంపులు అగ్రహకారణములు కాగా పరశు
రాముడు ఆ అహంకారిన సంహరించెనని పురాణ కథ. అటువంటి పరశురాముడు తన
గురుని దానమునకు జరిగిన అవమానమును సహించునా !

పరం త్వనేనాపి సకలమూర్ధాభిషిక్త కంఠరాండరుధిరావనేక పంకిల కుతారేణ
దురభిభవో దాశరథిః.

శూర్పణఖా :- (సాధ్యసూయమ్) అహో, దుగ్ధముఖే తస్మిన్ శత్రుయ

సమాసములు :- భుజైః అర్గళితా - అర్గళితా చ సా నర్మదా చ - నర్మ
దాయాః మరిచక్రమ్ - చక్రస్య దంష్ట్రాంకురాః - అంకురైః ప్రణవకరః - ప్రణ
రేణ కర్కశమ్. విభ్రత్ అనుచో నాభ్యస్తావృక్షః అని నుమ్నిషేధము. గురోః ధనుః -
ధనుషః వ్యభీకమ్.

సంధులు :- భుజ + అర్గళ. దంష్ట్రా + అంకుర - నర్మదీర్ఘ. హతః +
నృపతిః - ఉత్వాదేశవిసర్గ. నృపతిః + అర్జునః - ధనుః + వ్యభీకమ్ - రేపాదేశ
విసర్గ.

క్రియ :- ఈక్షత్ దర్శనే, ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ (ఉప)

ఈక్షతే - ఈక్షతే - ఈక్షన్

చందస్సు :- పృథ్వీ పృత్తము. జసో జసయలా వసుగ్రహయతిశ్చ
పృథ్వీ గురుః.

జ	స	జ	స	య	లగ
1 0 1	1 1 0	1 0 1	1 1 0	1 0 0	1 0
భుజార్గ	ళితన	ర్మదామ	కరచ	ప్రదంష్ట్రాం	కుర

పరమితి :- పరంతు = కానీ, సకల మూర్ధాభిషిక్త = సమస్త మహా
రాజుల యొక్కయు, (మూర్ధాభిషిక్తో రాజనోయో బాహుజః శత్రుయో విరాట్ - అమరము)
కంఠ = కంఠములయందలి, రాండ = నాశములయొక్క లేక - కంఠములనునట్టి
కాండములయొక్క, రుధిర = నెత్తుటిచేనె న, అవనేక = నేచనముతో - నెత్తుటితో
తడియుట వలన - పంకిల = బురదగొన్న, కుతారేణ = పరకుపుకలవాడైన, అనేన
అపి = ఈ భార్గవరామునిచే సైతము, దాశరథిః = రాముడు, దురభిభవః = దుర్జయుడు
పరకురామునికి ఈ దశరథ రాముడు లొంగడనుట.

అహోబ్రతి :- (సాధ్యసూయమ్ = కోపము నభినయించుచు) అహోః
దుగ్ధముఖే = చంటివాడైన, తస్మిన్ = అ, శత్రుయవటునే = శత్రుయ బాబునిపట్ల.

మహానామ సంభావయతి మాతామహా. (అహో, దుష్టముహా తస్మిం బుద్ధిం నమసి వస్వం సంభావేది మాతామహా.)

మాల్యవాన్ :- సర్వే శైలిర్జానసి.

సర్వరాజర దుర్ధర్మం సర్వదేవమయం ధనుః ।

ధంబతా రామద్రోణ పితగ్యే భువనత్రయమ్॥

16

ఇదానీం తు

రాజన్యదుదిరాంబోధి కృత త్రిషవతో మునిః ।

ప్రాప్తః పరశానామోజయం న విద్యేః కిం కరిష్యతి॥

17

మాతామహా = తాతా మాతామహా. ఏవమ్ = ఇట్లు గొప్పగా, సంభావయతి = గౌరవము చూపుచున్నాడని.

వర్షేచ్ఛతి :- వర్షా । పితత్ = తాత, న జానాసి = ఎఱుగవు.

సర్వేచ్ఛతి :- సర్వ = సమస్తమైన, రాజర = క్షత్రియ సమూహముచేతను, దుర్ధర్మమ్ = అభిష్టముగలిగిన నను అరాచికమునందనియు, సర్వదేవమయమ్ = సమస్త దేవతల అంశలతో కూడినదియనైన, ధనుః = పరిమళమును, ధంబతా = భగ్నము చేసిన, రామద్రోణ = రామునిచేత, భువనత్రయమ్ = మూడు లోకములును, పితగ్యే = అనుచున్నదిను. (సభ్యావక్త్రము)

తాత్పర్యము :- ఇంతవఱకు నే రాజువారును నెక్కువెట్టలేకపోయిన దివ్య దనమును రాముడు భగ్నము చేసెననగా ముల్లోకములలో నాతనికి ఎదురు లేదనుట స్పష్టము. త్రివోశి విజేత యతడు.

క్రీడియ :- శి బమ్, విర్యతే, రిచ్, అత్కనే, ప్రథమ

పితగ్యే - విజిగ్యతే - విజిగ్యతే

రాజన్యే :- ఇదానీం తు = ప్రస్తుతమేమో । రాజన్య = క్షత్రియుల యొక్క, దుర్ధర్మ = దుర్తము అనునట్టి, అంబోధి = గమ్యద్రమునందు, కృత = చేయ బడిన, త్రిషవతః = త్రి సంధ్యా స్నానముకలవాడును - ముప్రోద్ధుల గ్రుంకులిదె

తదేహి, రాజకులమేవ గచ్ఛావః. (ఇతి నిష్కాంతౌ)

— : విష్కంభతః : —

(నేపథ్యే)

భో భో జనకాగ్ని హోత్ర పరిచారకాః. పాద్యం పాద్యం. అర్ఘ్యోర్ఘ్యః.

ననుట, మునిః = మహర్షియునైన, పరశురామః = పరశరాముడు, అయమ్ = ఇదిగో, ప్రాప్తః = వచ్చెను. ఏమి కరిష్యతి = ఏమి చేయునో, న విద్యః = ఎరుగము. (పథ్యావక్త్రము)

తాత్పర్యము :- ఉక్తియుల రత్నమునందు త్రిషవణ స్నానముచేసిన పరశురాముడిదే వచ్చుచున్నాడు. ఏమి చేయునో ఎరుగలేము.

సమాసములు :- రాజన్యానాం రుధిరమ్ - రుధిరపూర్ణః అంభోధిః - అంభోధౌ కృతం త్రిషవణమ్ యేన సః.

సంధులు :- రుధిర + అంభోధి - సవర్ణదీప్తః. త్రిషవణః + మునిః - ఉత్వాదేశవిసర్గ. రామః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - రామో + అయమ్ - పూర్వ రూప.

క్రియ :- దుశ్యట్ కరణే, లృట్. పర స్మై. ప్రథమ

కరిష్యతి - కరిష్యతః - కరిష్యంతి

విద జ్ఞానే, పర స్మై. లట్. ఉత్తమ

చేస్తి - విద్యః - విద్యుః

తదితి :- తత్ = అందుచేత, ఏహి = రమ్ము, రాజన్యకులమ్ = రాజ గృహమునకే, గచ్ఛావః = పోవువము. (ఇతి = అని, నిష్కాంతౌ = ఇరువురు నిష్కమించిరి)

— : ఇది విష్కంభతము :-

(నేపథ్యే = తెరలో)

భోబ్రతి :- భో భో = ఓయోయీ! జనకాగ్నిహోత్ర పరిచారకాః = జన కుని అగ్నిహోత్రకాలయందలి పరిచారకులారా! పాద్యమ్ పాద్యమ్ = పాద్యము పాద్యము. అర్ఘ్యః అర్ఘ్యః = పూజాద్రవ్యము, పూజాద్రవ్యము!

అజన్మబ్రహ్మచారి వృథుల వలనలీ స్తంభవివ్రాజమాన
 జ్యోమితశ్రేణులలరిలి వసుమతీచక్ర తైత్రప్రవశస్తిః ।
 పక్షి వీచ మనామ్రుతం కిం కఠినే సంజీవానః పృషత్కాన్
 ప్రాప్తీ రాజన్యగోష్ఠి వనగజమృగయా శౌతురీ తామదగ్న్యః ॥ 18

అజన్మచారి :- అజన్మ = జన్మము లేని నాటి నుండియు. బ్రహ్మచారి = బ్రహ్మ
 చర్య చేయు వహించినవాడు. కాశ్చిత్ బ్రహ్మచారి అనుట, వృథుల = దీర్ఘ బలి
 క్షములైన. కిం = గాఢములైనట్టి, శిలా స్తంభ = తాళి కంఠములయందు, వివ్రాజ
 మాన = ప్రకాశించుచున్న. జ్యోమితశ్రేణి = వింటినారితనైన వెల్లుల గుర్తుల వరుస
 లనునట్టి. పృషత్ = పక్షి పక్షిమున, అతరిత = గర్విరయిన, వసుమతీ చక్రతైత్ర
 ప్రవశస్తిః = వసుమతీ చక్ర = భూమిచలముయొక్క, తైత్ర ప్రవశస్తిః = జయ
 ప్రశంస విలువలగును. కిం = గాఢములైనట్టి, సంజీవానః = జీవులను
 రూపములగు శిలాశిరములనెడల కావము. పక్షి = గొప్పవియైన, అన్త = అముదము
 లతో చేర్చునది, ప్రాప్తీ = గాఢములయైన, కిం = గాఢములైనట్టి, కఠినే = కఠిన
 యైన, పక్షి = పక్షిమునవలె పక్షులయైన ఉన్ననందు - వక్షోభాగమునందు. పృష
 త్కాన్ = గాఢములను (పృషత్కాణాః పక్షాః - అమరము). సంజీవానః = వదును
 పెట్టుచున్నవాడును, రాజన్య గోష్ఠి = క్షత్రియ సమూహమునట్టి, వనగజ = అరణ్య
 గజములయొక్క, మృగయా = వేటయందు, శౌతురీ = ఉత్సాహము కలవాడును,
 అయిన, తామదగ్న్యః = పశుకాముడు (తామదగ్ని పుత్రుడు). ప్రాప్తీ = వచ్చి
 వలెను. (సర్వరా వృత్తము)

తాత్పర్యము :- అజన్మ బ్రహ్మచారియు, కాహపులనునట్టి శిలా స్తంభ
 ములందు జ్యోమితములనట్టి అక్షర చిహ్నములతో లిఖింపబడిన జయప్రవశస్తి
 కలవాడును, గాఢముల కాపి రూక్షయైన పక్షిగ్రలమునందు కాణములను సూరుచున్న
 వాడును, క్షత్రియ వనగజములను వేటాడుటలో శుతూహలము కలవాడును అయిన
 పశుకాముడు ఇదీ వచ్చెను.

సమాసములు :- అసమంతాత్ జన్మ - అజన్మనః బ్రహ్మచారి, వృథుల
 తో కలగలిపి - భిక్షావేష శిలా స్తంభ - స్తంభయోః వివ్రాజమానా - జ్యోమితానాం

అపిచ—

ఏష స్త్రైణకపోల కుంకుమ లిపి స్త్రేయాతిభీరౌ భుజే
 విభ్రాణశ్చతురంతరాజవిజయి, జ్యానాదరౌద్రం ధనుః ।
 తూణావేవ పునస్తరాం ద్రధయతి స్వాదంతరిస్మాత్పటా
 దాకృష్టైః కుశచీరతంతుభి రభిక్రుద్ధో మునిర్భార్గవః ॥

19

శ్రేణీః — విభ్రాణమానా చ సాశ్రేణీశ్చ - శ్రేణీరేవ సంజ్ఞా (లిపిః) — సంజ్ఞయా
 అంతరితా. వినుమతీ చక్రస్య జైత్రప్రళస్తిః — అంతరితా — ప్రళస్తిర్యస్య సః. విజయః
 పీతమివ ఘనాని. చ తాని అస్మాదే చ - మనాస్త్వైః ప్రణాః. ప్రణానాం కిదాః - కిద్దాః
 కరినమ్ - తస్మిన్. రాజన్యానాం గోష్ఠీ - గోష్ఠీ ఏవ వనగిజాః - గిజానాం మృగయా -
 మృగయాయాం కౌతుకీ.

ఏష ఇతి ; - అపిచ = మరియు - స్త్రైణ = స్త్రీలయొక్క, కపోల =
 చెక్కిళ్ళులందలి, కుంకుమలిపి = మరరిరా వక్రములను. స్త్రేయ = అపహరించుట
 యందు, అతిభీరౌ = మిక్కిలి భయపడనట్టి - శ్రీ శుర్పకు భీతి చెందువాడనుట
 (ఆజన్మ బ్రహ్మచారి), భుజే = చేతియందు. చతురంత రాజవిజయి - చతురంత =
 నాలుగు సముద్రములచే పరివేష్టించబడిన భూమండలమునందలి. రాజ = శత్రుయొ
 లను. విజయి = జయించినదియు. జ్యానాదరౌద్రమ్ = ఉనుష్టంకంముచే బీజబమ్మె
 వదియునైన. ధనుః = ధనుస్సును. విభ్రాణః = ధరించువాడై. విజయః = ఈ. భార్గవః
 మునిః = భార్గవరాముడు. అభిక్రుద్ధః = మిక్కిలి కోపించినవాడనై. అంతరిస్మాత్ =
 లోపలనున్న, స్వాత్ = తనయొక్క. పటాత్ = వస్త్రమునుండి - లోపలనున్న ఉత్త
 రీయమునుండి యనుట. ఆకృష్టైః = లాగిన, కుశచీర తంతుభిః = [నారవస్త్రపు] దారపు
 పోగులతో, తూణా ఏవ = అమ్ముల పొదులను. పునస్తరామ్ = మోటిమోటిని -
 మిక్కిలి. ద్రధయతి = విగించుచున్నాడు. (శార్దూలము) యుద్ధనన్నుద్ధై చచ్చుచున్నా
 డనుట. (చతురంతరీపవిజయి అని సాతాతరము. చక్షుర్విపములను జయించిన).

తాత్పర్యము :- శ్రీ శుర్ప నెరుగని తన చేతియందు. సకల శత్రుయొ
 లను జయించిన ధనుస్సును ధరించినవాడును. ఉత్తరీయమునుండి లాగిన దారపుపోగు

(తతః ప్రవిశతి శరణాపహంతః క్రోధోద్ధతో జామదగ్న్యః)
 జామదగ్న్యః - (నభేదమ్) అహహ యథా మృష్టభోజినా కృతాంతేన
 ప్రత్యససితానే సాయుగీనాః. వర్తమానే తు —
 శస్త్రాశక్తికత్తైవ కా నవభవద్గీర్వాణపాణింధమాః
 పంథానో దివి సంకుచన్తి వసుధా పంధ్యా న సూతే భటాన్ ।

అతో అమ్ముల పొడులను మూపున టిగించుకొనుచున్నవాడనై భగ్గవరాముడతిక్రుస్తుడై
 నమీపించుచున్నాడు.

సమాసములు :- పైగ్రహాశ్చ తే కపోలాశ్చ - కపోలేషు కుంకుమ లిపయః
 లిపినాం స్త్రీయే అలీనః - తస్మిన్. చతురంతస్య రాజానః - రాజ్ఞాం విజయి.
 జ్యాయః నాదః - నాదేన త్రోదమ్. దశదీరస్య తంతవః - తైః. ప్రీపుంసాభ్యామ్
 నభోన్నభౌ - పైగ్రహమ్.

సంధులు :- ఏషః + పైగ్రహ - కదేశవిస్సర్గలోప. దిభ్రాణః + చతురంత
 కాదేశవిస్సర్గ. సూజో + ఏవ - అయవాదేశసంధి. తంతభిః + అభి - మునిః + భగ్గవః
 రేపాదేశవిస్సర్గ. ద్రుద్భః + మునిః - ఉత్త్వాదేశ విస్సర్గ.

క్రియ :- దృఢ (జీర్) పరస్మై. లట్. ప్రథమ.

ద్రధయితి - ద్రధయతః - ద్రధయన్తి

తతః = అంతట శరణాపహంతః = ధనుర్నాణములను చేయూనినవాడును, క్రోధో
 ద్ధతః = క్రోధముతో మండిపడుచున్నవాడనై, జామదగ్న్యః = పరశురాముడు.
 ప్రవిశతి = ప్రవేశించును.

అహహేతి :- [నభేదమ్ = బాధగా] అహహః ! మృష్టభోజినా =
 మృష్టాన్న ద్రియ్యుడగు మృష్టభోజినా అని పాతాంతరము - చనిపోయినవారిని భక్షించు
 వాడనుట. కృతాంతేన = యమునిచేత. తే = ఒరిప్పటివారగు. సాయుగీనాః =
 యుద్ధప్రియులు క్షత్రయులు ప్రత్యవసితాః = పూర్తిగా భక్షింపబడిరి, వర్తమానే తు =
 ప్రస్తుత కాలమునందేమో -

శస్త్రేతి :- శస్త్రాశక్తికథా ఏవ = శస్త్రమునకు శస్త్రముగా యుద్ధము
 చేయు వార్తయే, కా = ఎక్కడిది - యుద్ధమన్నపః టయే వినబడుట లేదు. నవభవత్ -

లక్ష్మీరవ్యరపింద సౌధవలభీ నిర్యూహ పర్యంకిరా
విశ్రాంతై రళిభిర్న కుంజరఘటాగంధోద్గతై ర్మోదతే ॥

20

(యుద్ధరంగమున చనిపోయిన పీరులు దేవతలుగా మారిపోయిరిని విశ్వాసము) క్రొత్తగా
అవతరించుచున్న. గీర్వాణ = దేవతలతో. పాణింధమాః = క్రిక్కిరిసినవగు, —
ఒరిచేతులొరికి ఒరిసికొనుచు నడుచుచున్నారనుట, పరిధానః = మార్గములు, దివి =
స్వర్లోకమున, సంకుచన్తి = పొదుబడుచున్నవి — చారులు మూతవడుచున్నవనుట.
వసుధా = భూదేవి. పంద్యా = గొడవలై (యోగ్య సంభానము లేనిది). భటాన్ =
పీరులను, న సూతే = ప్రసవించుటలేదు. లక్ష్మీః అపి = ఇయలక్ష్మియును, కుంజర
ఘటా = యుద్ధముల కుశయోగించు మేదగలు సమూహముయొక్క. గంధి = గంధ
స్థలములనుండి, ఉద్గతైః = విడిచి ఎగిరి వచ్చినవియు — భూలోకమున గల సైన్యమే
లేచిపోవుటతో ఎగిరివచ్చినవనుట. అరవింద = పద్మమునునట్టి సౌధ = నివసముయొక్క
వలభీ = పై భాగమునందలి. నిర్యూహ పర్యంకిరా = గజదంత పర్యంకిమునందు.
విశ్రాంతైః = చేరి విశ్రాంతి గైకొనుచున్నవియునైన. అళిభిః = తుమ్మెదలతో.
న మోదతే = అనందింపకున్నది (నిర్యూహ శృంగరే ద్వారే నిర్యూహో నాగదంతకే —
ధరణిః)

తాత్పర్యము :- భూలోకమునందు వర్తమానకాలమున యుద్ధమన్న
మాటయే వినిపించుటలేదు. రణరంగమున చనిపోయి స్వర్గలోకమున క్రొత్త దేవతలుగా
అవతరించువారితో క్రిక్కిరియవలసిన సర్లోకమార్గములు భూన్యములై పొదువడిపోవు
చున్నవి. గజ సైన్యము కరవగుటతో మదము ప్రసవించు గంధస్థలములు బొరుకరి
తుమ్మెదలన్నియు పద్మమునే ఆశ్రయించి విశ్రాంతి గొనుచున్నవి. ఇది ఇయలక్ష్మికి -
కనులాలయకు - చిరాకు పుట్టించుచున్నది. [శార్దూలము]

సమాసములు :- శస్త్రైశ్చ శస్త్రైశ్చ ప్రహృత్యేదం వృత్తం - తత్ర
తేనేదమితి సరూపే - బహువ్రీహిః - ఇచ్ఛార్మ వ్యతిహాతే (ఇచ్) - అన్యేభోఽపి
దృశ్యతే - దీర్ఘః - శస్త్రైః కథా. ననాః భవంతః - నవభవంతశ్చ తే గీర్వాణాశ్చ -
గీర్వాణానాం పాణింధమాః (ఉగ్రం పశ్యేరమ్మదపాణింధమాశ్చ). సౌధస్య వలభీ -
వరిధ్యాః నిర్యూహపర్యంకిరా - అరవిందమేవ... .. పర్యంకిరా - పర్యంకిరాయాం
విశ్రాంతాః - తైః. కుంజరాణాం ఘటా - ఘటానాం గంధాః - గంధేభ్యః ఉద్గతాః - తైః.

(సవిమర్శాశ్చర్యమ్)

శంఖుర్జ్వలనవల్లరీ మువనయత్యాప్యప్య కర్ణాంతికం
 త్ర్యక్షన్తి త్రిపురావరోచనుద్యుతాం కర్ణోత్పలగ్రంథయః ।
 స్వం దాస్సాలయతి ప్రకోష్ఠక మిమామన్మద్య తాసామహో
 భిద్యన్తి పలయాని దాశరథినా తద్భగ్నమైశం ధనుః ॥

21

సంఘాలు :- రథ + పవ - వృద్ధి పంథానః + దివి - ఉత్తాదేశవిసర్గ.
 లక్ష్మీః + అపి . ప్రికాంతైః + అగ్నిః + అరవింద - రేఖాదేశవిసర్గ. అపి + అర
 వింద - యదాదేశ.

క్రియ :- రథ సంకోచనే (శః). పవన్మై. లట్. ప్రథమ.

సంకుచతి - సంకుచతః - సంకుచన్తి

హోక్ ప్రాణగచ్ఛిషిమోచనే (యత్) అత్మనే. లట్. ప్రథమ

హతే - సువతే - సువతే

మూదట్ హస్తే, అత్మనే, లట్, ప్రథమ

మోదతే - మోదతే - మోదన్తి

శంఖుర్జ్వల : - [సవిమర్శాశ్చర్యమ్ = సారోచనగను. అశ్చర్యముతోను]
 శంఖుః = పరిమేళ్యుడు. యత్ = ఏ ధనుస్సుయొక్క. గుణవల్లరీమ్ = లతవంటి
 అల్లిత్రాదును. అప్యప్య = లాగి. కర్ణాంతికమ్ = తన చెవిదాకా. ఉపనయతి[సతి] =
 తేగా - దాణము నెక్కువెట్టుగా అనుట. త్రిపురావరోధ సుద్యుతామ్ = త్రిపురాసుర
 అంతఃపురకాంతలయొక్క. భూభూజామంతఃపురం స్యాదవరోధనమ్ - అమరము].
 కర్ణోత్పల గ్రంథయః = కర్ణాలంకారములుగా ధరించిన పూవుల పట్టు. త్రిక్షన్తి =
 నడలిపోవునో [మున్నెదుపు లక్షణములలో నొకటి కోల్పోదురనుట]. ఇమామ్ =
 వింటని నారిని. ఉన్మద్య = విడిచిపెట్టి. కర్ణమ్ = తనయొక్క. ప్రకోష్ఠమ్ = [ఎడమ]
 చేతి బొటన వ్రేలికిని మణిబంధనమునకును వెనుక వట్టు నడిమి భాగమును [ప్రకోష్ఠ
 దూర్భరాదది - అమరశేషః], అస్సాలయతి [సతి] = మోగించగా-దాణమును
 ప్రయోగించుటతో వింటినారి ఎడమ చేతి బొటనవ్రేలిపై బలముగా తాకి అప్పగించిన
 దనుట. తాసామ్ = త్రిపురాసురీగణముయొక్క. పలయాని = కంకిణములు. అహో ?

(సరోషవికటం పరిక్రామన్) భోభో విదేహాః, క్వ రామో దాశరథిః ?

భిద్యన్తే = పగిలిపోవుచున్నవో, తత్ = అటువంటి, దాశమ్ ధనుః = శివ ధనుస్సు, దాశరథినా = రామునిచే, భగ్నమ్ = విరిచివేయబడినది. [శంభో అని నతినప్తమి పాఠాంతరము]

తాత్పర్యము :- ఏ ధనుస్సును శివు ధాన్యార్థంతముగా ఎక్కువెట్టి నంతనే త్రిపురాసురశ్రీల కర్ణోత్పలములు రాలిపోవునో, సందించిన గాణమును ప్రయోగించి ఆ యూపున వింటినారి శివుని చేతి మణిరట్టును తానె నప్పడి సోకినంతనే త్రిపురాసుర శ్రీల కంకణములు చిట్టిపోవునో (వై భవ్యము ప్రాప్తించుననుట) ఆ శివధనుస్సు దశరథ రామునిచే భగ్నము గావింపబడినది. అహో : (కాఝాలము)

సమాసములు :- గుణః వల్లరీవ - యస్య గుణవల్లరీ - తామ్. కర్ణస్య అంతికమ్. కర్ణేషు అలంకృతాని ఉత్పలాని - కర్ణోత్పలానాం గ్రంథయః. త్రిపురస్య అవరోధసుదృశః - తాసామ్

సంధులు :- శంభుః + యత్ - రేపాదేశవిసర్గ. ఉపనయతి + అర్చ్యశ్య - యజాదేశ. కర్ణ + అంతికమ్. త్రిపుర + అవరోధ, చ + అస్పృలయతి - సవర్ణదీర్ఘ కర్ణ + ఉత్పల - గుణసంధి ఉత్ + ముత్య - అనునాసికాదేశ.

క్రియ :- భంకు అథః పతనే (శ్యన్) వరస్యై. లట్, ప్రథమ

భశ్యతి - భశ్యతః - భశ్యన్తి

భిదిర్భో విదారణే, కర్మకర్తర్యాత్మనే పదిమ్, లట్, ప్రథమ.

భిద్యతే - భిద్యతే - భిద్యన్తే

అలంకారము :- శివుని చెవికి వింటినారి సోకగా త్రిపురాసుర శ్రీల కర్ణోత్పలములు రాలిపోయినవి. అదే వింటినారి శివుని చేతికి సోకగా త్రిపురాంగనల హస్త కంకణములు చిట్టిపోయినవి. కార్యకారణముల భిన్నదేశత్వము అసంగతి అను అలంకారమగును. విటద్ధం భిన్నదేశత్వం కార్యహేత్వోరసంగతిః విషం జలచక్రైః సీతం మూర్ఛితాః పథికాంగనాః.

భోభోఇతి :- (సరోషవికటమ్ = రోషముతో వికటముగా, పరిక్రామన్ = ముందునకు అగులు వేయుచు) భో భో విదేహాః = ఓయోయీ : విదేహ ప్రజలారా! దాశరథిః = దశరథుని సుతుడైన, రామః = రాముడు, క్వ = ఏడి? ఎక్కడ?

యస్మిన్నస్థునదోస్సహస్రనశకపోద్గచ్ఛదసృచ్చటా
 జిహ్వాలే బాహువంబభూవిమ రుషా రాజన్యన త్తామపి ।
 సోఽయం ప్రాక్కవలగ్రహన్య విఘనీభూతేష్వపి క్షత్రియ
 శ్చిద్రేషు శిధితిశ్చిరేణ పరకు వ్రేనాయ మన్విష్యతే॥

22

యస్మిన్నస్థితి :- అస్తున = కార్తవీర్యార్జునునియొక్క. దోస్సహస్ర =
 వేయిబాహువులయందలి. సలహి = అస్థికలనుండి (కాహస్తి నలకం ప్రోత్తమ్. బాహ్వస్తి
 నలకం క్లీబమ్ - హాలామితి). ప్రోద్గచ్ఛత్ = ఎగసిపడుచున్న. అసచ్ఛటా =
 రత్తప్రవాహములచేత. జిహ్వాలే = ఎఱ్ఱని నాలుకలు కలదైన. యస్మిన్ = ఏ పరకువు
 నందు. రాజన్యన త్తామే అపి = క్షత్రియుల ఉనికినిగూడ (అస్తిత్వము, రూపవత్త్వము).
 రుషా = కోపముతో. బాహువంబభూవిమ = హోమము చేసివేసితిమో. నః అయమ్ =
 ఇట్లు ప్రసిద్ధి చెక్కిన ఇదే. పరకుః = గండ్ర గొడ్డలి. ప్రాక్కవలగ్రహన్య = తొలి
 నాళ్ళనైన కిలకీర్తికాంచునది. విఘనీభూతేషు = భుక్తశేషముగా మిగిలిన (అమృతం
 విషసో లాఘవేషభోజన శేషయోః - అమరము). క్షత్రియశ్చిద్రేషు = అల్పక్షత్రియుల
 పట్ల. చిరేణ = కొల కాలముగా. శిధితిః = అకలిగొన్నది (కావుననే భుక్తశేషము
 నందలిరాని). తేన = అందుచేత లేక దానిచేత, అయమ్ = ఈ దాశరథి. అన్విష్యతే =
 అన్వేషించుచున్నాను. (స్వేన అని పాఠాంతరము. తన పరకువుచేత స్వయముగా నని
 అర్థము.) కాదూలము.

తాత్పర్యము :- కార్తవీర్యార్జునుని బాహుసహస్రముల నుండి పెల్లవికిన
 రత్తప్రవాహములే నాలుకలుగా నీకల క్షత్రియ సమూహమును నాశనముచేసిన నా
 పరకువు అనాడు భుక్తశేషముగా మిగిలిపోయిన అల్ప క్షత్రియులనుగూడ భక్షించుటకు
 నేడు అరాటపడుచున్నది. రాముడెక్క డి అని అన్వేషించుచున్నది.

సమాసములు :- అస్తునన్య దోస్సహస్రమ్ - సహస్రన్య నలకాని -
 నలకేభ్యః ప్రోద్గచ్ఛన్త్యః చ తాః అసచ్ఛటాః - అసచ్ఛటాభిః జిహ్వాలః - తస్మిన్.
 ప్రాణిస్థాదాతో లజన్యతరస్యామ్ - లచ్ - జిహ్వాలః. రాజన్యానాం సత్తా - తామ్.
 ప్రాక్కవలగ్రహాః - తస్య. శ్చిద్రాశ్చ తే క్షత్రియాశ్చ - శ్చిద్రాజ్ఞాతః అని
 సమాసము - పూర్వనిపాత - తేషు.

(తతః ప్రవిశతి సదైర్యప్రమోదో దాశరథీ రామః)

సాకం శక్తిధరేణ తత్రథవతో దేవాద్భవానీపతే

ర్యః సమ్యంచమవాప చాపనిగమం సమ్యంచి సామాని చ ।

కూరాణాం చ తపస్వినాం చ పరమాం కాష్టామధిష్ఠాస్నుభి

స్తేజోభిర్భగవానసౌ భృగుపతిర్దిష్ట్యాద్య దర్శిష్యతే ॥

23

సంధులు :- యస్మిన్ + అచ్చన - అనునాసరద్విత్య. సః + అయమ్ -
ఉత్వాదేశ - సో + అయమ్ - పూర్వరూప. భూతేషు + అపి - యదాదేశ. వాదితః +
చ. పరకుః + తేన - శషసాదేశసంధి.

క్రియ :- భీహీభృహావాం క్లువచ్చ(అమ్) చిత్తవిదేపాత్ పరోక్ష రిభ్.

ఉత్తమ. హు దానాదనయోః

జాహవాంబభూవ-జాహవాంబభూవీవ-జాహవాంబభూవీమ

ఇష గతో, కర్మణి. ఆత్మనే. లబ్. ప్రథమ

అన్విష్యతే - అన్విష్యేతే - అన్విష్యంతే

(తతః = అంతట, సదైర్యప్రమోదః = దైర్య అనందములతో కూడిన, దాశరథీ
రామః = దశరథ రాముడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును)

సాకమితి :- తత్రథవతః = పూజ్యుడయిన, దేవాత్ = దైవమయిన,
భవానీపతేః = శివుని నుండి, శక్తిధరేణ సాకమ్ = కుమారస్వామితో కలిసి, చాప
నిగమమ్ = ధనుర్వేదమును, చ = మరియు, సమ్యంచి = విచిత్రములైన, సామాని =
సామవేదమంత్రములను, యః = ఏ వ్యక్తి. సమ్యంచమ్ = కాగుగా, అవాప = అద్య
యనము చేసెనో లేక పొందెనో, కూరాణామ్ = అటు మహావీరులలోను, తపస్వి
నామ్ = ఇటు మహాతపస్వులలోను, పరమామ్ కాష్టామ్ = ఉత్తమోత్తమ స్థానమును.
పై అవధిని. అధిష్ఠాస్నుభిః = అధిష్ఠించునట్టి, తేజోభిః = తేజస్సులతో (కూడినవారై)
అసౌ = ఈ, భగవాన్ = మహానుభావుడు, భృగుపతిః = పరశురాముడు, దిష్ట్యా =
అదృష్టవశమున, అద్య = ఈనాడు, దర్శిష్యతే = దర్శింపబడుచున్నాడు.

తాత్పర్యము :- కుమారస్వామికి సహాధ్యాయుడై పరిమేళ్యుడని నుండి
ధనుర్వేదమును సామవేదమును అభ్యసించి కూరులలోను తపస్వులలోను అగ్రగణ్యు

తామదగ్న్యః :- (సఖేదోపాలంభమాత్మానం ప్రతి)

భస్మాంకురేతి ఖరశీకలహే కుమార

మప్యాక్షిపన్ పరుషరోషరసాస్త్ర చేతాః ।

దృష్టోఽస్మి యః కృతమిహోహసితం శివాధ్యాం

తద్దాపదంగమపి హా నమ్యణః శృణోమి ॥

24

రై న పరకురాముని దృశనము అవృష్టచకమున ఈనాడు లభించుచున్నది. (గ్లాటిస్థశ్చగ్ న్ముః - అధిష్ఠాన్ముః) శబ్దాలము.

క్రీయ :- అహం వ్యాప్తః. (శ్చ) పరస్మై లిప్. ప్రథమ.

అహం - అపకుః - అపః

దృశ్యో ప్రేక్షణీ, కర్మణీ, లృప్. అత్మనే. ప్రథమ.

దర్శిష్యతే - దర్శిష్యేతే - దర్శిష్యంతే

భస్మేతి :- (సఖేదోపాలంఘం = వేదముతో తన్నుతాను నిందించు కొనుచున్నట్లు. అత్మానమ్ ప్రతి = తనతో తానుగా) ఖరశీ కలహే = ప్రదర్శనకై వీర్వరదిన కలహమునందు. (ఖరశీ అనగా విద్యాభ్యాస భూమి - అధ్యాసః ఖరశీ యోగ్యా - పోరాటశీ - యని కొందరును. దాద్రప్రయోగమునకు లక్ష్యముగా నేర్ప రుపబడిన కంఠముని కొందరును - ఖరశీలక్ష్యబంధనమితి శేషః హరిహరదీక్షిత) పరుషః - రూక్షః, రోషరసః = క్రోధభావాతిశయముతో, అన్త = ఉచితజ్ఞతను కోల్పో యిన, చేతాః = అంతరంగములవాదనై. కుమారమ్ = కుమారస్వామిని. భస్మాంకుర ఇతి = ఓరీ భస్మాంకురాః అని భగ్నప్రతాప్తముత్పన్నో యోఽసౌ భస్మాంకురః స్మృతః - ఉండ్రః. అనుటచే శివుడు మునిపత్నులపట్ల భగ్నప్రతుడగుట నాతని పుత్రుడు భస్మాంకురుడయ్యె. అక్షిపన్ అపి = నిమగ్నముగా దెప్పుచున్నవాడనై నవ్వుటికిని (రా రా యని తొడగొట్టి పిచ్చుట లేక గుంజుట). శివాధ్యామ్ = సార్వతీపరమేశ్వరులచేత. కృత మిహోహసితమ్ = ఉండ్రులు నవ్వుకొనుటగా. యః = ఏ నేను. దృష్టః అస్మి = చూడబడితిను. సః అహమ్ = ఆ నేను. నమ్యణః = దయనీయుడనై. హా = అయ్యో తత్ = ఆ శివునియొక్క. దాపదంగమ్ అపి = దనుర్బంగముగూడ. శృణోమి = విను చుంటిని - విను జుప్పటివరకు నూచుకుంటుట దయనీయ స్థితి అనుట. (మస్మణః అని పాశాంతరము - ముందుడనై అని అర్థము)

(విమృశ్యచ) అహో! మామరణ్యనివాసినమునశ్రుత్య దురాత్మనా రఘు కుటుంబకేన దూరముచ్చ్వసితమ్. (కించిదుచ్చైః)

రే కాకుత్స్థాః కథం వః శ్రుతివిషయమయం నాగమద్భార్గవీయో దుస్సామంతాపచారప్రచిత పితృ వదామర్ష నిస్తారబంధుః।

తాత్పర్యము :- బలప్రదర్శనకై విర్బరచిన ఖురీ కలహమునందు జౌచిత్యము కోల్పోయి క్రోధముతో కుమారస్వామిని ఓస్మంకుర అని పిలిచితిని. దానికి పార్వతీ పరమేశ్వరులు కోపింపవలసిందగులు నవ్వుచు నన్ను వాత్సల్యముతో చూచిరి. అట్లు వారి ప్రేమను కుమారస్వామి కంటె అధికముగా పొందిన నేను ఈ ధనుర్బంగమును విని ఇంతవరకు నూరకొంటిని. సిగ్గు! సిగ్గు!! [వసంతతిలకి]

సమాసములు :- ఖురక్యాం ఖురకీతి వా కలహః - తస్మిన్, పరుషశ్చాసౌ రోష రసశ్చ - రసేన అంధమ్ - రసాంద్రం చేతః యన్యః సః, కృతం మిహోపాసితం. యథా భవతి తత్తథా. శిష్య శివా చ - శివో (పుమాన్ త్రియా - వివిశేషః) తావ్యామ్. తస్య చాపః - చానస్య భంగమ్, మృణయా నహితః, భన్యస్య అంకురః - తత్సంబుద్ధాః.

సంధులు :- అంకుర + ఇతి - గుణసంది, అపి + అపీషన్ - యదాదేశ, రస + అంధ - సవర్ణ దీర్ఘ, దృష్టః + అస్మి - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ - దృష్టో + అస్మి - పూర్వరూప, తత్ + చాప - కృత్వ.

క్రియ :- అన ఖుచి, పర స్మై, లట్, ఉత్తమ

అస్మి - స్వః - స్మః

శ్రు శ్రవణే, పర స్మై, లట్, ఉత్తమ.

కృతోమి - కృణువః / కృణ్యః - కృణుమః / కృణ్యః

అహోబ్రుతి :- (విమృశ్య చ = ఆలోచించి) అహో! మామ్ = నన్ను, అరణ్యనివాసినమ్ = వనమునందు తవస్సుచేసికొనుచున్నవానినిగా, ఉపశ్రుత్య = విని, దురాత్మనా = దుర్మార్గుడైన, రఘుకుటుంబకేన = దాశకథితే - దుర్మార్గుడైన రఘువంశ ముచే అని కాని - దూరమ్ = మిక్కిలి, ఉచ్చ్వసితమ్ = సాహసించబడినది. (కించిత్ ఉచ్చైః = కొంచెము విగ్రరగా)

రేబ్రుతి :- రే = ఓరోరీ, కాకుత్స్థాః = కకుత్స్థ వంశోద్భవులారా! దుస్సామంత = దుష్టరాజన్యులయొక్క, అపచార = అశాచారముతో, ప్రచిత = నిర్భయ

వారానానన్నపింశాన్ విశసిత విషమక్షతజాతిప్రరోహః

క్రోధాదిత్కృత్తగర్భమిషరుదిరవసావిన్రగంధిః కుతారః ॥ 25

హింపబడిన, పితృవద = నా తండ్రియొక్క వధవల్లనైన, అమర్ష = క్రోధముయొక్క
నిస్తార = పరిపూర్ణ - క్రోధమును తొలగించుకొనుటయందా, బంధుః = సహాయ
పడినదియును, అగన్నపింశాన్ వారాన్ = ఇరువదియొక్క మూడు (అనన్నవింశః =
ఇరువదికి దగ్గరికి), విశసిత = సంహరింపబడిన, క్షతజాతిప్రరోహః = క్షత్రియ
వంశాంకురములు కలదియును, క్రోధాత్ = రోషముతో, ఉత్కృత్త = చీల్చివేయ
బడిన, గర్భ = రాజకాంతల గర్భములయందలి (గర్భస్థ శిశువులు), అమిష = మాంసము
రుదిర = రక్తము, వసా = క్రొవ్వ - వీనిచేనైన, విన్రగంధిః = అమవాసనకలదియును
(విన్రం స్యాదామగంధి యత్ - అమరము), భార్గవీయః = భార్గవరామునిదియునైన
అయమ్ = ఈ, కుతారః = గండ్రగొడ్డలి, ః = మీ యొక్క, శ్రుతివిషయమ్ =
శ్రోత విషయము, న అగమత్ కథమ్ = పొడలేదా : దీనిని గురించి వినలేదా అనుట.
(నగ్ధర)

తాత్పర్యము :- దుష్టులైన క్షత్రియులు మా తండ్రిని సంహరింపగా
దానికి ప్రతికారమును చేయుటలో ప్రధానసాధనమైన సహకరించినదియు, ఇరువదియొక్క
మూడు క్షత్రియవంశములను నాశనము చేసినదియు, క్షత్రియకాంతల గర్భములను
చీల్చిన్నము చేసినదియునైన నా ఈ గండ్రగొడ్డలిని గురించి వినియుండలేదా : ఓరో
రోరీ : కాటక్స్టులారా :

సమాసములు :- దుష్టాశ్చ తే సామంతాశ్చ - సామంతానామపచారః -
అపచారేణ ప్రచితః - ప్రచితశ్చాసౌ పితృవదశ్చ - వదాదమర్షః - అమర్షస్య నిస్తారః
నిస్తారేణందుః, అగన్నా పింశతిత్యేషామ్ (సంఖ్యయావ్యయాసన్నేత్యాదినా బహువ్రీహిః)
అగన్నవింశః - తాన్ (బహువ్రీహౌ సంఖ్యయే దణ్ణబహుగదాత్ - డచ్, తివిం
శత్యేరితి - టిలోబః), విషమక్షతజాతేః ప్రరోహః - విశసితః..... ప్రరోహః
యేన నః, ఉత్కృత్తశ్చాసౌ గర్భశ్చ - అమిషం చ రుదిరం చ వసా చ - గర్భస్య
అమిషరుదిరవసావీః విన్రగంధిః

సంధులు :- న + అగమత్, సామంత + అపచార, వద + అమర్ష -
నవర్తదీర్ఘ, భార్గవీయః + దుస్సామంత - ఉత్పాదేశవిసర్గ.

రామః :- (దృష్ట్వా సహర్షబహుమానమ్)

జేతారం దశకంధరస్య రథసాద్దోఃశ్రేణి నిశ్శ్రేణికా
తుల్యారూఢసమస్తలోక విజయశ్రీపూర్వమాచోరనమ్ ।
యస్సంఖ్యే నిజఘాన హైహయపతిం శత్రోర్ముఖం దృష్టవాన్
యః పృష్ఠం దదతోఽపి షణ్ముఖజయే సోఽయం కృతీ భార్గవః॥ 23

క్రియ :- గమ్ గతౌ, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

అగమత్ - అగమతామ్ - అగమన్

జేతారమితి :- (దృష్ట్వా = చూచి. సహర్షబహుమానమ్ = అనందముతో, ఆదరముతో) దశకంధరస్య = రావణాసురునికి, జేతామ్ = విజేతయు - రావణుని జయించినవాడనుట, రథసాత్ = సంరంభముతో, దోఃశ్రేణి = దాహంసహస్రమనునట్టి నిశ్శ్రేణికా = నిచ్చెనలను (నిశ్శ్రేణి స్వధిరోహిణి - అమరము). తుల్య = సమానముగా ఒకేసారి, ఆరూఢ = ఆధిరోహించిన, సమస్తలోకవిజయశ్రీ = శ్రీభువనవిజయ లక్ష్మితో, పూర్వమాణ = ఆక్రమింపబడిన, ఉరసమ్ = వక్షః స్థలములవాడు నైన, హైహయపతిమ్ = కార్తవీర్యార్జునుని, సంఖ్యే = యుద్ధమునందు, యః = ఏ మహావీరుడు, నిజఘాన = సంహరించెనో, షణ్ముఖజయే = కుమారస్వామినోడించునప్పుడు, పృష్ఠం దదతోఽపి = పారిపోవుచున్నను, శత్రోః = శత్రువుయొక్క (షణ్ముఖునియొక్క). ముఃమ్ = మోమును. యః = ఏ మహావీరుడు, దృష్టవాన్ = చూచెనో (చూడగల్గెనో), సః = అంతటి ప్రసిద్ధుడై, కృతీ = ధన్యుడైన. భార్గవః = పరశురాముడు, అయమ్ = ఇతడే : (కార్తూలము)

తాత్పర్యము :- రావణాసురుని జయించినవాడును, సహస్రదాహువులచే సంపాదించబడిన శ్రీభువన జయలక్ష్మి కలవాడు అయిన కార్తవీర్యార్జునుని అసలీలగా జయించిన మహావీరుడును, కుమారస్వామి ఓడిపోయి పారిపోవుచుండుటచే వెనుక తట్టు ముఖమును చూడగల్గిన మహావీరుడునగు ధన్యాత్ముడు ఆ పరశురాముడితడే ।

సమాసములు :- దోఃశ్రేణిరేవ నిఃశ్రేణికాః - నిశ్శ్రేణికాభ్యః తుల్యం ఆరూఢా - ఆరూఢా చ సా సమస్తలోకవిజయశ్రీః - శ్రీయా పూర్వమాణ. ముఃమ్ యస్య సః - తమ్ షణ్ముఖస్య జయే.

(క్షణం చ నిర్వర్త్య సస్మితమ్) అహో! సంకీర్ణమాణానేకరసానుభావ
గంభీరమధురోఽయమస్యాభోగః. తథాహి —

జటాం దత్తే మూర్ధా పరిశుభనుషీ బాహుశిఖరం
ప్రకోష్ఠో రౌద్రాక్షం వలయ మిషుదందానపి కరః।
వ్రూధ ప్రౌఢాత్మవ్రణ వికట రౌద్రాద్భుతమిదం
వశాంతామైదేయీం త్వచమపి చ వక్షః కలయతి ॥

27

సంధులు :- కుల్య + అరూధ - నవర్ణ చీర్వ. పూర్వమాణ + ఉరసమ్ -
గుణనంది. శక్రోః + ముఖమ్ - రేపాదేశవిసర్గ. దదతో + అపి. సః + అయమ్ -
ఉత్త్యాదేశవిసర్గ - దదతో + అపి. సో + అయమ్ - పూర్వరూప.

క్రియ :- హన హింసాగత్యోః. పర స్మై. రిట్. ప్రథమ. (ని)

జహూన - జహ్నుతుః - జహ్నుః

అహోబ్రుతి :- (క్షణమ్ = క్షణకాలము, నిర్వర్త్య = పరిశీలనగాచూచి,
సస్మితమ్ = చిఱునవ్వుతో) అహో! సంకీర్ణమాణ = కలగలియుచున్న. అనేకరస =
పలు రసములకు సంబంధించిన. అనుభావ = వికృతులతో. గంభీర = గంభీరమైనదియు
మధురః = రమణీయమైనదియును. అస్య = ఈ పరశురామునియొక్క. అయమ్ = ఈ.
అభోగః = రూప విస్తారము. తథా హి = అంతే కదా! -

జటామృతి :- మూర్ధా = ఈ పరశురాముని శిరస్సు. జటామ్ = జటను.
దత్తే = ధరించుచున్నది. బాహుశిఖరమ్ = రెండు భుజముల అగ్రభాగద్వయము.
పరిశుభనుషీ = గొడ్డలిని ధనుస్సును. దత్తే = ధరించుచున్నది (ఒక అంశముపై
పరిశుభ మరొక అంశముపై ధనువు). ప్రకోష్ఠః = మణికట్టు. రౌద్రాక్షమ్ = రుద్రాక్ష
నిర్మితమైన. వలయమ్ = మాలికను. దత్తే = ధరించుచున్నది. (రెండు చేతులకును
రుద్రాక్ష మాలలున్నవనుట). కరః = చేయి. ఇషు దందాన్ = బాణములను పలాశ
దండమును. దత్తే = ధరించుచున్నది (ఒకటి బాణము. ఒకటి దండము). వ్రూధ =
లోతుగా నాటుకొని స్థిరపడిన. ప్రౌఢాత్మవ్రణ = గొప్ప ఆయుధాఘాతములతో (గాయ
ముల మచ్చలు కన్పించుచున్నవనుట). వికట = భీకరమైన. రౌద్ర = రౌద్రముగను,
అద్భుతమ్ = అశ్చర్యజనకముగనునున్న. ఇదమ్ = ఈ కన్పించుచున్న. వక్షః = పరశు

(ఇత్యుపసర్పతి)

జామదగ్న్యః :- (విలోక్య) కథమయమసౌ శ్రూయమాణగుణానుకల్పితాకారసంవాదీ దాశరథిః. సాధు రే రాజన్యపోత. సాధు.

రాముని ఉరః స్థలము, ప్రకాంతమ్ = సాత్త్వికమగు, బడేయమ్ త్వచమ్ అపి = లేడి చర్మమును గూడ, (జింకతోలు) కలయతి = అందముగా వహించుచున్నది. (శిఖరిణి)

తాత్పర్యము :- పరశురాముని ఆకారము పలురసముల కలగలుపువలె నున్నది. శిరస్సుపై జడ, భుజములపై గొడ్డలి ధనుస్సు, మణిరట్టులకు రుద్రాక్ష మాలలు, చేతులలో బాణము మోదుగు దండము, కాయలుకాసి భీకరమైన వక్షః స్థలమున (ఉత్తరీయముగ) ఆణినము - అందముగా ధాసిండుచున్నది. కాంతము రోద్రము అద్భుతమునైన రూపమునుట.

సమాసములు :- పరిశుశ్చ ధనుశ్చ, బాహోః శిఖరిణి ప్రాధాని చ తాని అస్త్రాణి చ - అస్త్రైః శృతాని వ్రణాని - వ్రణాధాని చ తాని వ్రణాని చ - వ్రణైః వికటమ్ రోద్ర మద్భుతం చ.

క్రియ :- డ దాచ్ దారణపోషణయోః, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ.

ధత్తే - దదాతే - దధితే

కల గతో సంఖ్యానే చ (కిచ్) పరిస్మై, లట్, ప్రథమ.

(కలిః కపీనాం కామదేనః)

కలయతి - కలయతః - కలయన్తి

(కలి = అని, ఉపసర్పతి = సమీపించును)

కథమితి :- (విలోక్య = తేరిపారచూచి) కథమ్ = ఎట్టాః, శ్రూయ మాణ = అప్పుటప్పుట వినబడిన, గుణః = (శౌర్యదార్యరూపయౌవనాది) గుణములతో, అనుకల్పిత = ఊహించుకొనిన [మనసులో నిర్మించుకొనిన], ఆకార = రూపముతో, సంవాదీ = సరిపోలుచున్న, దాశరథిః = రామపుడు, అయమ్ అసౌ = ఇతడే, రాజన్యపోత = ఓరీ రాచబిడ్డా, సాధు రే సాధు = బాగురా బాగు బాగు ||

సవిధమితి :- సవిధమ్ = సమీపమును, ఉపసరన్ = పొందుచు - దగ్గరకు వచ్చుచు, నీవు, కరికుంభకూట = గజకుంభాగ భాగములయొక్క, కోటి =

నవిధమువసరిస్సమూలకాషం
 కషితస్సపాస్వయమధ్యమూంధినోషి ।
 హరిమివ కరికుంధహూట కోటి
 ప్రకట కతోరనఖాంకురం కురంగః ॥

28

రామః :- (నస్మితమ్) భగవన్ భార్గవ. గురుగర్భరూపయోరేతావదే
 వాంతరిమ్. కించ—

కోటి సంఖ్యగల :- మూహములే. ప్రకట = వెల్లడియైన - అనేక కుంభస్థలముల
 యందు నాటకాని ప్రసిద్ధి కెక్కిన అనియు - కతోర = తీక్షణమైన. నఖాంకురమ్ =
 నఖముల అగ్రభాగములు కలదియగు, హరిమ్ = సింహమును. కురంగః ఇవ = లేడి
 వలె. హమ్ = నన్ను. సమూలకాషమ్ = అమాడమూలముగా [పూర్తిగా ననుట]
 కషిత = చిచ్చుగచిందిన. స్వపాస్వయమ్ = రాజవంశములు కలవానిని. అద్య = నేడు
 ధికోషి = అనందింపజేయుచున్నావు. [కూటం శిఖరసంఘయోః]

తాత్పర్యము :- కోటి గల కుంభములను చీల్చి ప్రసిద్ధి కెక్కిన సింహ
 మును లేడివలె చేరుకొన్నట్లు కిచ్చుడు సర్వరాజ వంశ వినాశకుడనైన నన్ను నమీ
 పించుట అనిపదదాయకముగా నున్నది.

సమాసములు :- సమూలకాషమ్ - సమూలనిమూలయోః కషః-ణముర్.
 కషితః స్వపాస్వయః యేన సః - తమ్. కరిణాం కుంభాః - కుంభానాం కూటాని -
 కూటానాం కోట్యః - కోటిషు ప్రకటః - కతోరకృసౌ నఖాంకురశ్చ - ప్రకటాః
 కతోర నఖాంకురా యద్య సః - తమ్.

క్రియ :- ధివి ప్రీణనే (ధిన్వ) పరస్మై. లట్, మధ్యమ
 ధినోషి - ధినుతః - ధినుథ

చందస్సు :- పుష్పికాగ్రము. అయుతి నయుగరేఫతో యకారో యుతి
 చ నగో ఇరగాశ్చ పుష్పికాగ్రా.

భగవన్నితి :- (నస్మితమ్ = చిలునవ్వుతో) భగవన్ = మహాత్మా ;
 భార్గవ = వరకురామా ; గురు గర్భరూపయోః = పెద్దలకును పిన్నలకును [గర్భ
 రూపః = కాలః]. ఏతావత్ ఏవ అంతరిమ్ = అంతర మింతటిదే. నీవు పెద్దవాడవు

అదేష్టా భగవాన్ భృగుర్జననయో తాత్పత్తిర బ్రాహ్మయో
దేవో ధూర్జటి రత్తరక్మణి గురుర్వీర్యం చ దూరే గిరామ్ ।
సప్తద్వీపవతీం దదద్భువమభిప్రేషి ద్వితాన్ కశ్యప
ప్రాయానప్రతిమానుభావ భవతే కన్తైచిదన్తై నమః ॥ 29

కావున సింహముతో పోలిక, నేను పిన్నవాడను కావున కురంగముతో పోలిక — ఉచితమే అనుట. కించ = మరియు —

అదేష్టేతి :- తాత్పత్తిర బ్రాహ్మయోః = పుట్టుక బ్రహ్మచర్య వీక్ష అనునట్టి, జననయోః = [నీ] రెండు జన్మలకును, భగవాన్ = మహాత్ముడైన, భృగుః = భృగు మహర్షి. అదేష్టా = నిర్వాహకుడు. జన్మనిచ్చినవాడను ఉపనయనము చేసినవాడనునట్టి. అత్తరిక్మణి = అత్త విద్యాయందు. దేవః = సాక్షాత్తుగా దేవుడైన, ధూర్జటిః = పరమేశ్వరుడు. గురుః = ఉపదేశకుడు, చ = ఇంక, వీర్యమ్ = [నీ] పరాక్రమము, గిరామ్ = వాక్కులకు, దూరే = దూరమునందు [వర్తతే = ఉన్నది] - వాక్కులకు ఆందనిదనుట. సప్తద్వీపవతీమ్ = ఏడు ద్వీపములతో కూడిన, భువమ్ = భూలోకమును, దదత్ [నన్] = జయించి చేకొన్నవాడనై. కశ్యపప్రాయాన్ = కశ్యపుడు మొదలైన, ద్వితాన్ = మహర్షులను. అభిప్రేషి = ప్రతిగ్రహీతలుగా పొందుచున్నావు — వారిని చేరికొరి దానము చేసినవనుట. అప్రతిమానుభావ = ఓ సాటిలేని పరాక్రమము కలవాడ. అన్తై = ఇటువంటి, కన్తైచిత్ = అనివ్యవసీయ గుణములు కలిగిన. భవతే = నీకై, నమః = ఇదే వందనము. [కార్థాలము]

తాత్పర్యము :- ఓ అప్రతిమానుభావా. నీకు జన్మనిచ్చి ఉపనయనముచేసి బ్రహ్మోపదేశము చేసినవాడు సాక్షాత్తు భృగుమహర్షి. అత్తరిక్మణి గురువు పరమేశ్వరుడు. ఇక నీ పరాక్రమమో మాటలకు అందనిది. యావద్భూలోకమును జయించి కశ్యపాదులకు కొరి దానము చేసిన మహానుభావుడవు. నీ కదే నమస్కారము.

విశేషములు :- సప్తద్వీపములు సప్త సముద్రములునున్నవని—అంటూ వ్లక్షకుశ క్రౌంచ శాతకాల్మలి పుష్కరాః ద్వీపాస్సప్తాథ సప్తే వ సముద్రా అపి క్షీర్తికా లవణేషు సురా సర్పిర్దధి దుగ్ధవయోమయాః — పురాణము.

సమాసములు :- ఉత్పత్తి భవమాత్పత్తికం (అధ్యాత్మాదిత్వాత్ తత్)

జామదగ్న్యః :- అరే శత్రయిదింధ, తవానేన సత్త్వసౌజన్య పౌరుషోత్క
రేణ కిమవ్యంతరాప్యాయితోఽస్మి. కిం తు —

నారాచైః కృతపీర్యనందనపదూదాష్పప్రియంభావుకై
దుత్పాద్య ఉతతోదమర్ద పమథ స్యుప్తం పితృభ్యాం పయః ।

చ బ్రాహ్మం చ (చంద్రావరణం వ్రతం బ్రహ్మ) - తయోః అప్రతిమః అనుభావః
యస్య సః తర్పణమర్హః.

సంధులు :- భుగూ + జననయోః + టౌత్పత్తిర బ్రాహ్మయోః + దేవః,
దూర్జటిః + అత్త, గురుః + పీర్యమ్ - రేఫారేళవిసర్గ. దేవః + దూర్జటిః - ఉత్త్వాదేళ
విసర్గ. ప్ర + ఏష - పృథ్వీ అప్రతిమ + అనుభావ - నవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- ఇట్ గతో. (యత్) పర స్మై. లట్. మధ్యమ

ఏష - ఇతి - ఇథ

అభిప్రేక్షిర్విజాన్ అను పాఠాంతరమును చూపి ఇట్ రాతోర్లుటి గాఢదేశో వికల్పిత
ఇతి టోజరాజేన శబ్దప్రకాశకాయామృత్తమ్. ఇట్ లుటి ధేస్విచ్. సిచివృద్ధిః పర స్మైపదేషు
ఇతిశ్చటోః. అస్త సిదోఽవృత్త ఇతిదాగమః పృథ్వీశ్చ - అని యట్ మధ్యమైకవచన
ముగా [అహిః] పరిపాల దీక్షితీయము సాధించినది.

అరేఇతి :- అరే శత్రయ దింధ = ఓరీ శత్రయ బాలకాః తవ = నీ
యొక్క. అనేన = ఈ, సత్త్వ = బలము, సౌజన్య = ప్రియవాదిత్వము, పౌరుష =
పౌరుషము - అను వీసియొక్క, ఉత్కరేణ = అతిశయముతో, కిమపి = ఏదో తెలియ
కున్నను, అంతర్ = లోలోపల, అప్యాయితః అస్మి = సంతుష్టుడనగుచుంటిని,
కిన్తు = కానీ -

నారాచై రితి :- కృతపీర్యనందన = కార్తపీర్యార్థునునియొక్క. పదూ =
భాగ్యలయొక్క, దాష్ప = కన్నటికి, ప్రియంభావుకః = పోషకములైన - ఆ ప్రియను
దుఃఖింజలేయనవనుట, నారాచైః = బాణములతో, ఉతతోదమ్ = రక్తమే నీరుగా
కల్గిన, అర్హమ్ = సముద్రమును, ఉత్పాద్య = కల్పించి, అథ = అటుపైని,
పితృభ్యామ్ = నా తల్లిదండ్రులకు, పయః = (రక్త) తర్పణము, స్యుప్తమ్ =
శయింపడినది, సమ స్తబాహుబధుః = సకల శత్రయులను భక్షించినదై, నిర్వాన్యతః =

సంప్రత్యస్య సమస్తదాహుతిభుజః క్రోధస్య నిర్వాన్యతః
జ్ఞానో ధనురైందుశేఖరమహో జాతో ధవానింధనమ్॥

80

రామః :- (స్మిత్వా) భగవన్.

బాలస్వభావసులభేన కుతూహలేన

కృష్టం ధనుర్భగవతో వృషభధ్వజస్య ।

ఉపశమించుచున్న. అన్య = ఈ. క్రోధస్య = క్రోధమునకు. సంప్రతి = ఇప్పుడు. ఐందుశేఖరమ్ = చంద్రశేఖరునికి సంబంధించిన. ధనుః = వింటిని. జ్ఞానః = భగ్నముగావించినవాడవై. భవాన్ = నీవు. ఇంధనమ్ = ఇంధనముగా - మండించు సాధనముగా, జాతః = ఏర్పడితివి. (కావ్యాలము)

తాత్పర్యము :- కార్తవీర్యార్జునుని భార్యలకు భర్తృహియోగ దుఃఖమును కల్పించిన బాణములతో రత్తనముద్రమును సృష్టించి నా కల్లిదండ్రులకు తప్పణములు విడిచితిని. క్షత్రియులనందరిని భుజించి చల్లారుచున్న నా క్రోధపిప్పికి నీ విప్పుడు హరధనుస్సును భగ్నముగావించి ఇంధనమవైతివి. క్రోధాగ్నిని మరల ప్రజ్వలించ జేయుచున్నావనుట.

సమాసములు :- కృతవీర్యస్య నందనః - నందనస్య వద్వః - వచనాం బాష్పః - బాష్పస్య ప్రియం భావుకః - రైః. (కర్తరి భువః భిష్టుర్ భురజౌ - ప్రియం భావుకః). క్షతణమేవోదకం యన్య - తమ్. ఏతా చ మాతా చ తాభ్యామ్ (ఏతా మాత్రా ఇత్యేకశేషః). సమస్తాశ్చ తే దాహుజాశ్చ. దాహుజాన్ టుంక్తే-టుక్-తస్య. (జ్ఞానిర్ సంపేషణే - రుధాది - కానన్ - జ్ఞానః)

సంధులు :- భావుకైః + ఉత్పాద్య. ధనుః + బన్ధు - రేఖాదేశవిసర్గ సంధి. సంప్రతి + అన్య - యజాదేశ. జ్ఞానః + ధనుః, జాతః + భవాన్ - ఉత్తాస్ దేశవిసర్గ.

బాలేతి :- (స్మిత్వా = నవ్వి) భగవన్ = మహాత్మా. - బాలస్వభావ సులభేన - బాల = బాలునియొక్క. స్వభావ = స్వభావమునకు. సులభేన = సులభమైన - ఉచితమైన అనుట. కుతూహలేన = కౌతుకముతో. భగవతిః = భగవంతుడైన వృషభధ్వజస్య = శివునియొక్క. ధనుః = ధనుస్సు. కృష్టమ్ = ఎక్కు పెట్టబడినది

తత్రానుషంగిక మమంగళమీద్యుశం తు

సంపృత్తమత్ర న మయా గణిత స్వమాసీః॥

31

జామదగ్న్యః :- (సరోషమ్) ఆః ఊద్రక్షత్రియడింధ, కథం ప్రమథనాథ
ప్రథమాంతేవాసినం పరశురామమపి భవాన్నాజీగణత్.

మహానేనో యస్య ప్రమదయమదంష్ట్రాసహచరైః

శరైర్ముక్తా జీవన్ ద్వీరిన శరణన్మా సమభవత్.

తత్ర = ఆ సందర్భమునందు, అనుషంగిః = ఉపాంశనిదిగా ఈద్యుశమ్ = ఇటు
వంటి, అమంగళమ్ = ధనుర్బంగరూపమగు అశుభము, సంపృత్తమ్ = జరిగినది.
అత్ర = ఈ విషయమునందు, మయా = నాచేత, త్వమ్ = నీవు. గణితః = గణింప
బడినవాడవు. న ఆసీః = కాలేదు - నీకు సంబంధమున్నదనుటను నేను గుర్తింపలేక
పోయిననుట.

తాత్పర్యము :- బాల్యచాపల్యముతో ధనుస్సు నెక్కుపెట్టగా అది అట్లయి
నది. ఇట్టి అశుభము జరుగననికానీ. శివధనుస్సుతో నీకు సంబంధమున్నదనికానీ నే
నూహించలేకపోయినాను.

సంధులు :- ధనుః + భగవతః - రేఫాదేశవిసర్గ. భగవతః + వృషభ -
ఉత్తాదేశవిసర్గ. తత్ర + అనుషంగిఃమ్ - సవర్ణదీప్త. గణితః + త్వమ్ - సాదేశవిసర్గ
క్రియ :- అస భువి, పర స్మై, ఇచ్ఛ, మధ్యమ

ఆసీః - ఆస్తమ్ - ఆస్త

అఃఇతి :- (సరోషమ్ = రోషముతో) ఆః, ఊద్రక్షత్రియడింధ = ఓరీ
ఊద్ర రాజకుమారాః - శిశువాః అనుట. కథమ్ = ఎట్టుః ప్రమథనాథ = పరమ
శివునికి. ప్రథమాంతేవాసినమ్ = మొదటి శిష్యుడనగు, పరశురామమ్ అసి = ఈ పరశు
రామునిగూడ, భవానీ = నీవు. న + అజీగణత్ = లెక్కింపలేదా.

మహానేనద్యితి :- యస్య = ఏ పరశురామునియొక్క, ప్రమద = మిక్కిలి
మదించిన, యమదంష్ట్రా = యమునికోరలతో, సహచరైః = సాటివచ్చునట్టి. శరైః =
బాణములతో, ముక్తాః = విడిచి పెట్టబడినవారై (చంపర విడుచుటతో). జీవన్ =
బ్రతుకుచు. మహానేనః = షణ్ముఖుడు, (కార్తికేయో మహానేనః శరణన్మాషడాననః -

ఇమాం చ క్షత్రాణాం భుజవనమహాదుర్గవిషమా
మయం పీరో వారానజయదుపవింశాన్వసుమతీమ్ ॥

32

అమరము) ద్విః ఇవ = రెండు పర్యాయములుగా, శరణన్మా = శరణన్మ కలవాడు, సమభవత్ = అయ్యెనో - రెల్లనందు పుట్టటచే - తొలిసారి శరణన్మ, శరణులచే దయతలచి విడువబడిన వాడగుటచే - రెండవసారి - శరణన్మ, చ = మరియు, క్షత్రాణామ్ = క్షత్రియులయొక్క, భుజ = బాహువులననబ్బి, వనమహాదుర్గ = అరణ్య దుర్గములతో, విషమామ్ = ఎగుడు దిగుతైన, ఇమామ్ = ఇవి, వసుమతీమ్ = భూమిని, ఉపవింశాన్ వరాన్ = ఇరుపదియొక్క మారులు, యః పీరః = ఏ పీరుడు, అజయత్ = జయించెనో - ఆ యీ పరశురామునే నీవు సరికుగొనకున్నావనుట.

తాత్పర్యము :- నా క్రూరకాణములతో (శరణులతో) చంపక దయతలచి విడువగా కుమారస్వామి రెండు పర్యాయములు శరణన్మదాయెను. ఇరుపదియొక్క మారులు క్షత్రియ సంహారముచేసి ఈ భూమిని బయ్యించితిని నన్నే సరికుగొనవా! [శిఖరిణీ వృత్తము]

సమాసములు :- ప్రమదశ్చ సౌ యమశ్చ - ప్రమదయమస్య దంష్ట్రః దంష్ట్రాణాం సహచరాః - తైః. శరే శరైర్వా జన్మ యస్య సః. మహచ్చ తద్దుర్గంద- వనే మహాదుర్గాణి - భుజా ఏవ వనమహాదుర్గాణి - తైః విషమా - భుజవనాన్యేవ మహాదుర్గాణి, భుజవనేన మహాదుర్గా - [దుర్గమా] - తామ్ అనియ్య. ఉపగతా వింశతి ర్యేషాం తాన్.

సంధులు :- మహాసేనః + యస్య, ముత్తః + తీవన్, పీరః + వారాన్ ఉత్వాదేశవిసర్గ, శరైః + ముత్తః, ద్విః + ఇవ - రేఖాదేశవిసర్గసంది.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, పర స్మై, లట్, ప్రథమ

అభవత్ - అభవతామ్ - అభవన్

జి జయే, పర స్మై, లట్, ప్రథమ

అజయత్ - అజయతామ్ - అజయన్.

రామః :- శాంతం శాంతమ్. ప్రసీద భగవన్. అవిమృశ్యకారితయా న
గణితోఽసి. న పునరవతేపాత్.

ప్రీషు ప్రవీరజననీ జననీ తవై వ
దేవీ స్వయం భగవతీ గిరిజాపి యస్యైః ।
త్వద్దోర్వశీకృత వికాఖ ముఖావలోక
ప్రీడావిదీర్ణహృదయా స్పృహయాంబధూవ॥

38

శాంతమితి :- శాంతమ్ శాంతమ్ = శాంతించుము, శాంతించుము. భగ
వన్ = మహాత్మా ।. ప్రసీద = క్షమింపుము. అవిమృశ్యకారితయా = అజ్ఞానవశమున,
న గణితః అసి = గణించబడకపోయితివి నిన్ను సరకుగొననిపోవుట కేవలము నా
అజ్ఞానము. పునః = అంతేకానీ, అవతేపాత్ న = గర్వమువలన కాదు. [అవతేపః
స్మృతో గర్వే - విశ్వః].

ప్రీష్యితి :- త్వత్ = నీయొక్క, దోః = భుజములతో, వశీకృత =
ఓడింపబడిన. వికాఖ = కుమారస్వామియొక్క [వికాఖః శిఖినాహనః - అమరము].
ముఖ = ముఖమును, అవలోక = చూచుటచేసెన. ప్రీడా = సిగ్గుతో, విదీర్ణ =
చిట్లిన. హృదయా = హృదయము కలదియును, దేవీ = పరమేశ్వరియు, భగవతీ =
అమ్మవారునైన, గిరిజా అపి = పార్వతీదేవి కూడ, యస్యైః = వి వనితపల్ల.
స్వయమ్ = తనంతలానుగా, స్పృహయాంబధూవ = గౌరవము నెరపెనో, సా = అటు
వంటి, తవ = నీయొక్క, జననీ = తల్లి, ప్రీషు = ప్రీలందరియందును, ప్రవీర
జననీ ఏవ = నిస్సంశయముగా వీరమాతయే [వసంత తిలకి]

తాత్పర్యము :- కుమారస్వామి నీ చేతిలో ఓడిపోగా పార్వతీదేవి సిగ్గు
పడియు నీ తల్లిని కొనియాడినదనగా నిస్సంశయముగా నీ జనని వీరమాత.

సమాసములు :- ప్రకృష్టశ్చసౌ వీరశ్చ - ప్రవీరస్య జననీ. తవ
దోఃస్పృహం వశీకృతశ్చసౌ వికాఖశ్చ - వికాఖస్య ముఖమ్ - ముఖస్య అవలోకః -
అవలోకేన ప్రీడా - ప్రీడయా విదీర్ణం హృదయం యస్యాః సా.

క్రియ :- స్పృహపీప్సితః, భూ సత్తాయామ్. పరస్మై, లిట్. ప్రథమ.

స్పృహయాంబధూవ - బధూవతుః - బధూవృః

అనుభవ పునరుత్తాం ముంచ నః స్తోత్రచర్యా
ముపనమయ తదేతత్కౌశికోపజ్జమస్తమ్ ।

క్షిపతి న ఖలు కాలం వీరగోష్ఠీవినోద

ప్రియపరశురయం మే బాహురుద్యచ్ఛమానః॥

34

అనుభవేతి :- [విహస్య = నవ్వి]. తే = ఓరి. రాజన్యలోత = క్షత్రియశిశూ : అనుభవపునరుత్తమ్ = ప్రత్యక్ష పునరుత్తమగు. ప్రత్యక్ష సిద్ధమనుట. నః = మా యొక్క. స్తోత్రచర్యామ్ = స్తోత్రపాఠమును - మమ్ము స్తుతించుట ననుట. విరమ = విడిచి పెట్టుము. కౌశికోపజ్జమ్ = పిశ్చముత్రుడవడేరించిన. తదే తత్ = అదేదో, అస్తమ్ = అస్తమును. ఉపనయ = వెలికితీయుము - ప్రదర్శించుము. వీరగోష్ఠీ = యుద్ధరంగమునందు. వినోద = ఆనందించుటలో. ప్రియ = అభ్యుపగమి. పరశుః = గండ్రగొడ్డలిని ధరించినదై, అయమ్ = య. మే = నా యొక్క. ఉద్యచ్ఛ మానః = పై తెత్తబడుచున్న. బాహుః = బాహువు. కాలమ్ = సమయమును. న క్షిపతి ఖలు = వ్యర్థ పఱచదు నుమా :

తాత్పర్యము :- ఓ రామారా ! నా శక్తిసామర్థ్యములు ప్రత్యక్ష సిద్ధ ములు. నీ స్తోత్రపాఠమవసరము లేదు. కౌశికునినుండి నేర్చిన శస్త్రాస్త్రములు ఏదో ప్రదర్శించుము. యుద్ధరంగమై గండ్రగొడ్డలిని ధరించిన నా బాహువు కాలమును పృథా పరచుటకు ఇచ్చగించదు నుమా :

సమాసములు :- అనుభవేన పునరుత్తా - తామ్. స్తోత్రమితి చర్యా - తామ్. కౌశికః ఉపజ్ఞా యస్య తత్. (ఉపజ్ఞా జ్ఞాన మద్యం స్యాత్ - అమరము) వీర గోష్ఠీషు వినోదః - వినోదేషు ప్రియః - ప్రియః పరశుః యస్మిన్ నః - గాహుః.

సంధులు :- పరశుః + అయమ్. బాహుః + ఉత్ - రేపాదేశవిసర్గ. కౌశిక + ఉపజ్ఞమ్ - గుణసంధి.

క్రియ :- ముచచ్ఛో మోక్షణే, పర స్మై, లోట, మధ్యమ

ముంచ / ముంచతాత్ - ముంచతమ్ - ముంచత
ఇమ ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ, పర స్మై, లోట, మధ్యమ
నమయ / నమయతాత్ - నమయతమ్ - నమయత

రామః :- (స్వగతమ్) అయే, భగవంతం విశ్వామిత్రమపి స్పృశతి. భవ
త్వేవం తావత్. (ప్రకాశమ్, సదై ర్యస్మితమ్)
భూమాత్రం కియదేతదర్థ వమయం తత్సాధితం హార్యతే
యద్వీరేణ భవాదృశేన వదతి త్రిస్సప్తకృత్వో జయః।
డింభోఽయం నవదాహరీదృశమిదం ఘోరం చ వీరవ్రతం
తత్కోపాద్విరమ ప్రసీద భగవన్ : జాత్యైవ పూజ్యోఽసి నః॥ 35

ఉపశ్చ ప్రేరణే. (శః) లభి, పరస్మై, ప్రథమ

ఉపతి - ఉపతః - ఉపన్తి

భందస్సు :- మాలిని. ననమయయయతేయం మాలినీ భోగిలోత్తః.

న న మ య య

అనుభి పపున ట్తాంముం చనఃస్తో త్రవర్యామ్

అయేఇతి :- (స్వగతమ్ = తనలో) అయే : భగవంతమ్ = మహాత్ము
డగు, విశ్వామిత్రమ్ అపి = విశ్వామిత్రునిగూడ, స్పృశతి = స్పృశించుచున్నాడు -
నిండించుచున్నాడనుట. తావత్ ఏఙ్గమ్ భవతు = సరే ఇట్లుగుగాక : (ప్రకాశమ్ =
ప్రకాశముగా, సదై ర్యస్మితమ్ = దై ర్యముతో కూడిన చిఱునవ్వుతో)

భూమాత్రమితి :- ఏతత్ = ఈ, భూమాత్రమ్ = నేలయనుట.
కియత్ = ఏపాటిది : అర్థవమయమ్ = సముద్రములతో సహా, భవాదృశేన = నీవంటి.
వీరేణ = కూరునిచేత, యత్ = ఏది, సాధితమ్ = సంపాదించబడినదో, తత్ = అది,
హార్యతే = ఎప్పటికప్పుడు సరులచే అసహరింపబడుచున్నదని. త్రి సప్తకృత్వః =
ముయ్యేడుమారులు గావింపబడిన, జయః = నీ విజయమే, వదతి = చెప్పుచున్నది.
అయమ్ = ఈ, డింభః = బాలుడు, నవదాహః = లేత చేతులు కలవా : ఇదమ్ = ఈ,
వీరవ్రతమ్ = యుద్ధము, శాదృశమ్ = ఇట్టివి, ఘోరమ్ చ = ఘోరమైనదియును,
తత్ = అందుచేత, కోపాత్ = కోపమునుండి, విరమ = విరమించుము. ప్రసీద =
క్షమించుము. భగవన్ = మహాత్మా : జాత్యా ఏవ = జాతి మాత్రముచేతనే, నః =
మాకు, పూజ్యః అపి = గౌరవింపదగినవాడవై తివి. (కార్ధూలము)

జామదగ్న్యః :- (సక్రోధకంపం స్వగతమ్) అహో ! దురాత్మనోఽన్య
రాజన్య పౌతన్య వీరప్రహతాయాః పద్ధతేరస్థలితము క్తివై దగ్న్యమ్.

తాత్పర్యము :- నీవు జయించిన భూమిని మరొకరెవరో అపహరించు
చుండిరనుట ముయ్యేడుమారులు నీ కావించిన విజయమువలన తెలియుచున్నది. నేను
జాలకుడను. లేత చేతులవాడను. నీతో యుద్ధమందమా అంతటి ఘోరము. కావున
మహాత్మా ! కోపము నుపసంహరింపుము. జాతిచే నీవు మాకు పూజ్యుడవు.

సంధులు :- సత్తవృత్తః + జయః - ఉత్తాదేశవిసర్గ. దింఠః + అయమ్
ఉత్తాదేశ - దింఠో + అయమ్ - పూర్వరూప. తాహః + ఉద్యతమ్ - రేఫాదేశ
విసర్గ. జాత్యా + వీర - వృద్ధిసంధి. పూజ్యః + అసి - ఉత్తాదేశవిసర్గ - పూజ్యో +
అసి - పూర్వరూప.

క్రియ :- హృచ్ హరదే, కర్మణి. లట్, అత్మనే. ప్రథమ.

హార్యతే - హర్యేతే - హార్యంతే

వద వ్యక్తాయాం వాచి, వరన్తై. లట్, ప్రథమ

వదతి - వదతః - వదన్తి

రముక్త క్రిదాయామ్, వ్యాక్ పరిట్యో రమః - వరన్తై.

లోట్, మధ్యమ

విరమ / విరమతాత్ - విరమతమ్ - విరమత

షడ్ విశరణ గత్యవసాదనేషు (పాప్రమేతసిదాదేశః) వరన్తై.

లోట్, మధ్యమ

ప్రసీద / ప్రసీదతాత్ - ప్రసీదతమ్ - ప్రసీదత

అన భువి. వరన్తై. లట్, మధ్యమ

అసి - స్థః - స్థ

అహోబ్రితి :- (సక్రోధకంపమ్ = కోపముతో వణకుదు. స్వగతమ్ =
తనలో) అహో ! దురాత్మనః = దుర్మార్గుడగు. అన్యః = ఈ, రాజన్యపౌతన్యః =
రాజకుమారునియొక్క. వీరప్రహతాయాః = వీరులకు ప్రసిద్ధమైన. పద్ధతేః = మార్గము
నుండి. అస్థలితమ్ = వై దొంగని. ఉక్తివై దగ్న్యమ్ = మాట నేర్పరితనము - రాముని

(ప్రకాశమ్) ఆః పాప. జాత్యైవ కేవలయా పూజ్యతే పరశు
రామః. కథమద్యాపి నిరాయుధోఽసి :

వినయనిచుళితై ర్భవద్వచోభిః కిమపి నవం వివృణద్ధిరంకమంతః ।
అయమజని కరః కృతాంతదంష్ట్రాశ్రకచకతోరకుతారదుర్నిరీక్ష్యః॥ 36

ఉత్తీ చాతుర్యము పీఠవద్ధికి అనుగుణముగా నున్నదనుట. (ప్రకాశమ్=ప్రకాశముగా)
ఆః పాప = ఓరీ పాపాత్మా । పరశురామః = ఈ భాగ్యపుడు, కేవలయా = కేవలము.
జాత్యా ఏవ = జాతిమాత్రముతోనే, పూజ్యతే = గౌరవింపబడువాడా । బ్రాహ్మణత్వము
తప్ప మరొక గౌరవ హేతువు నాయందు లేదా అనుట. రథమ్ = ఎట్టా । అద్యఅపి =
ఇప్పటికిని, నిరాయుధః అసి = నిరాయుధుడవుగనే యుంటివా ।

వివరణ :- వినయ = వినయముతో, నిచుళితైః = కప్పబడినవై,
అంతః = లోలోపల, కిమపి = ఏదో, నవమ్ = వినూతనమగు, అంకమ్ = కళంక
మును (అవమానమును), వివృణద్ధిః = వివరించుచున్నవైన, భవద్వచోభిః = నీ
మాటలతో, ఆయమ్ = ఈ, కరః = నాచేయి, కృతాంత = యమునియొక్క,
దంష్ట్రా = పీఠమునట్టి, శ్రకచ = అంపమువలె, కతోర = కఠినమైన, కుతార =
గొడ్డరితో, దుర్నిరీక్ష్యః = తేరిపారజూడ శక్యముగానిదిగా, అజని = అయినది.
(పుష్పిశాగ్రి).

తాత్పర్యము :- నీ పలుకులలో పైకి వినయమున్నను లోపల నన్ను
అవమానించుచున్నవి. అందులకే యమదంష్ట్రవంటి గొడ్డరితో ఈ నాచేయి పైకి
లేచినది.

సమాసములు :- వినయేన నిచుళితాని - తైః, కృతాంతస్య దంష్ట్రా -
దంష్ట్రా ఏవ శ్రవణః శ్రకచచక్ కతోరః - కతోరశ్చాసౌ కుతారశ్చ - కుతారేణ
దుర్నిరీక్ష్యః.

సంధులు :- నిచుళితైః + భవత్, వివృణద్ధిః + అంకమ్ - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- జనీప్రాదుర్భావే, లుక్, పరస్మై, ప్రథమ

అజని - అజనిషాశామ్ - అజనిషత్

(ఉచ్చైశ్చ) అహో ను ఖలు భోః.

తైత్తిలోక్యత్రాణ శౌండః సరసిజవసతేర్యః ప్రసూతో భుజాభ్యాం
స క్షత్రం నామ వర్ణః కులిశకతినయోర్యస్య దోష్టోర్విరీనః ।

జ్వాలాజిహ్వాలకాలానలకబళ భయభ్రాంత దేవానురాణి
వ్యాతన్వానో జగన్తి జ్వలతి మునిరయం పార్వతీధర్మపుత్రః॥ 37

తైత్తిలోక్యేతి :- (ఉచ్చైశ్చ = దిగ్గరగా) అహోను ఖలు భోః = అహో,
(అహోను ఖలు భోరితి విస్మయే సంప్రయోజ్యతే) తైత్తిలోక్య = ముల్లోకములను,
త్రాణ = రక్షించుటయందు, శౌండః = విభాతమై (శౌండోమత్తేష విభాతే ద్భుకాలి
న్యపి స్మృతః-విశ్వః), సరసిజవసతేః = పద్మగర్భనియొక్క, భుజాభ్యామ్ = బాహుల
నుండి, ప్రసూతః = అవిర్భవించినదై, యః = ఏ, క్షత్రమ్ నామ = క్షత్రమనునట్టి,
వర్ణః = (జాతి) వర్ణముకలదో, సః = ఆ వర్ణము (క్షత్రియులు విరాట్పురుషుని బాహువుల
నుండి జన్మించిరని- బాహూ రాజన్యః కృతః శ్రుతి) కులిశకతినయోః = సత్రాయాధ
మువలె కతినములై న, యస్య = ఎవనియొక్క, దోష్టోః = బాహువులయందు, విరీనః =
అంతరించిపోయెనో, జగన్తి = లోకములను, జ్వాలా = మంటలతో, జిహ్వాల = నాలు
కలు కలదైన, కాలానల = ప్రళయకాల వహ్నిచే, కబళ = గ్రహింపబడునప్పటివలె,
భయభ్రాంత = భయముతో చెల్లాచెదులై న, దేవానురాణి = దేవతలును రాక్షసులును
కలవిగా, వ్యాతన్వానః = చేయుచున్నవాడై, పార్వతీధర్మపుత్రః = పార్వతీదేవికి పుత్ర
ప్రాయుడగు, మునిః = ఆ ముని, అయమ్ = ఇతడే, జ్వలతి = నీ యెట్టయెట్ట
ప్రకాశించుచున్నాడు - మండిపడుచున్నాడు. (సృగ్ధరావృత్తము)

తాత్పర్యము :- ముల్లోకములను రక్షించుటకై బ్రహ్మదేవుని బాహు
వుల నుండి అవిర్భవించిన క్షత్రియజాతి నా కులిశకతినములగు బాహువులయందు
అంతరించినది, కాలానల జ్వాలలను ప్రేరేపి దేవానురలోకములను భయభ్రాంతములు
చేయుచు ఇదే పార్వతీ ధర్మపుత్రుడగు పరశురాముడు ప్రజ్వరిల్లుచున్నాడు.

సమాసములు :- తైత్తిలోక్యస్య త్రాణే శౌండః, సరసిజం వసతిర్యస్య-
తస్య, కులిశే ఇవ కతినే - తయోః, జ్వాలాభిః జిహ్వాలః-జిహ్వాలక్కసౌ కాలానలశ్చ
-కాలానలేన కబళనమ్ - కబళేన భయమ్-భయేన భ్రాంతాః - భ్రాంతాః దేవానురా-
ణీషు సన్తి తాని-జగన్తి. పార్వత్యాః ధర్మపుత్రః.

(నేపథ్యే)

భగవన్, భార్గవ :

అప్రవృత్తివిషయం వితన్వతః క్షత్రశబ్దమియమేవ మేదిసి
దక్షిణా తవ బభూవ యజ్ఞసో ముంచ సంప్రతి తు

శుష్క-మాయుధమ్॥ 38

సంధులు :- పసతేః + యః కృతయోః + యన్య, దోష్టోః + విలీనః,
మునిః + అయమ్ - రేపాదేశవిసర్గ, ప్రసూతః + భుజాభ్యామ్, వ్యాతన్యానః + జగన్తి -
ఉత్త్యాదేశవిసర్గ, సః + క్షత్రమ్ - తదేతద్విసర్గలోపసంధి, వి + ఆతన్యానః - యథా
దేశ, కాల + అనల, దేవ + అనుర - నవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- జ్వల దీప్తా, పరస్మై, లబ్, ప్రథమ

జ్వలతి - జ్వలతః - జ్వలన్తి

(నేపథ్యే = తెరలో)

అప్రవృత్తిరితి :- భగవన్ = మహాత్మా, భార్గవ = పరశురామా, క్షత్ర,
శబ్దమ్ = క్షత్రియుడు అనుమాటను, అప్రవృత్తివిషయమ్ = ప్రవృత్తిశూన్యముగా
వితన్వతః = చేయువాడవై - క్షత్రియ శబ్దమునకు సార్థకత చేకూర్చువాడే లేకపోయె
ననుట, యజ్ఞః = క్షత్రియ (క్షత్రియ సంహారరూపమగు) యాగముతేసిన, తవ =
నీకు, ఇయమ్ = యి, మేదిసి ఏవ = భూమండలమే, దక్షిణా బభూవ = బ్రాహ్మణున
కిచ్చిన దక్షిణ యైనది, తు = కాగా, సంప్రతి = ఇప్పుడు, శుష్కమ్ = నిష్ప్రయోజన
మైన, అయుధమ్ = నీ పరశువును, ముంచ = విడుపుము.

తాత్పర్యము :- పరశురామా! క్షత్రియశబ్దమును నిర్వీర్యమొనర్చి సర్వ
భూమండలమును కైవసమొనర్చుకొని యజ్ఞసమాప్తిలో లభ్యమైనది దానమిచ్చితివి,
మరింత నీకు ఆయుధమేర! (నీ అధీనములోనున్నదానికై నీవు యుద్ధమునకు దిగనవ
సరములేదనుట) విడుపుము.

క్రియ :- ముచ్చో మోక్షణే, లోబ్, పరస్మై, మధ్యమ

ముంచ / ముంచతాత్ - ముంచతమ్ - ముంచత

జామదగ్న్యః :- అయే, ప్రశాంతగంధీరః క ఏషః. తర్హి జనతేన భవిత
వ్యమ్. (తదభిముఖమవలోక్య) రాజర్షే సీరధ్వజ. భగవతః
సూర్యశిష్యా త్పురాణవాజసనేయినో యాజ్ఞవల్క్యాదధీతబ్రహ్మ
సిద్ధాంతో గృహీతవాక్య ఏవాసి. కిం తు నాయమవసరః శిష్టాసు
రోధస్య.

అవనిమధికవింశానభ్యపస్కంద్య వారా
నవభృథ భృతకేభ్యః సంప్రదాయ ద్విజేభ్యః :

చందస్సు :- రభోద్ధతము - రాత్పరైర్నరలగై రభోద్ధతా. ర-న-ర-లగ
అప్రవృ త్తివిష యంపిత స్వతః
ల | ల | | | ల | ల | ల
ర న ర లగ

అయేర్నితి :- అయే : ప్రశాంత గంధీరః = ప్రశాంతమును. గంధీరము
నైన స్వరముకలవాడు, ఏషః కః = ఇతడెవరోకదా : తర్హి = బహుశః. జనతేన
భవితవ్యమ్ = జనకుడు కావచ్చును. (ప్రశాంత గంధీరస్వరేణ జనతేన
భవితవ్యమ్—అని పాశాంతరము). (తదభిముఖమ్ = అవైపు. అవలోక్య = చూచి)
రాజర్షే = ఓ రాజర్షీ : సీరధ్వజ = సీరధ్వజా : భగవతః = మహాత్ముడైన. సూర్య
శిష్యాత్ = సూర్యశిష్యుడును, పురాణవాజసనేయినః = పురాతనమగు యాజ్ఞవల్క్యమును
నేర్చినవాడును (పురాణవాజసనేయమధితే వేద వా - శానకాదిభ్యశ్చ—జీనిః) అయిన.
యాజ్ఞవల్క్యాత్ = యాజ్ఞవల్క్యునినుండి. అధీతబ్రహ్మ సిద్ధాంతః = బ్రహ్మవిద్యను
నేర్చినవాడవైన నీవు, గృహీతవాక్యః ఏవాసి = గౌరవింపదగిన - కరసావహింప
దగిన - వాక్కు కలవాడవే. నీ మాటను పాటించవలసినదే అనుట. కింతు = కానీ.
శిష్టాసురోధస్య = శిష్టుల మాటను పాటించుటకు. అయమ్ న అవసరః = ఇది
సమయము కాదు.

అవనిమితి :- అధికవింశాన్ = ఇరువదికి పైగా. వారాన్ = పర్యాయ
ములు - ఇరువదియొక్క మారులనుట. అవనిమ్ = భూమిని. అవస్కంద్య = ముట్ట
డించి (జయించి). అవభృథభృతకేభ్యః = అవభృథ్యస్నానము చేయించిన. ద్విజేభ్యః =
ముత్విక్కులకు, సంప్రదాయ = భూమిని ధారవోసి. నిఖిల = సమ స్తమైన, నృపతి =

విరమతి రమణీయాత్ ద్వంద్వయుద్ధాత్కథం మే
నిఖిల నృపతి హత్యాదృష్టసారః కుతారః॥

89

(పునర్నేపథ్యే)

భృగుతిలక నమస్తే ముంచ వైమత్యమేత
త్కురు కరుణమిదానీం మాననం మానశౌండః

రాజులయొక్క, హత్యా = సంహారముతో, దృష్టసారః = నిరూపింపబడిన బలము కల
దైన. మే = నాయొక్క, కుతారః = వరకువు, రమణీయాత్ = అందమైన (సులభ
సాధ్యమైన), ద్వంద్వయుద్ధాత్ = ఈ తులాయుద్ధమునుండి, కథమ్ విరమతి = ఎట్లు
విరమించును : (దీక్షంతోఽవభృతో యజ్ఞే - అమరము, భృతకో భృతిభుక్కుర్మ
కరో వై తనికోఽపి నః - ధరణి) మాలినీవృత్తము.

తాత్పర్యము :- ఇరువదియొక్కమారులు జయించిన భూనుండలమును
ఋత్విక్కులను పంచి ప్రసద్దివడసిన బలముగల ఈ కుతారము సులభవిజయమగు ఈ
ద్వంద్వయుద్ధమునుండి విరమించునా! విరమింపదు.

సమాసములు :- అధికా వింశతిర్యేషాం తాన్. అవభృతస్య భృతకాః -
తేభ్యః. నిఖిలాశ్చ తే నృపతయశ్చ-నృపతీనాం హత్యా - హత్యయా (హత్యాయాం
వా) దృష్టం సారం యస్య నః.

క్రియ :- రముక్ శ్రీదాయామ్ (వ్యాజ్పరిభోగ్య రమః) పరస్మై. లట్.

(వథమ

విరమతి - విరమతః - విరమన్తి
(పునఃనేపథ్యే = మరల తెరలో)

భృగుతిలకేతి :- భృగుతిలక = భృగువంశశ్రేష్ఠః, తే = నీకై, నమః
= నమస్కారము. ఏతత్ = ఈ, వైమత్యమ్ = విరుద్ధభావమును-శత్రుత్వమును లేక
క్రోధమును. ముంచ = విడుపుము, మానశౌండ = అభిమానముతో విఖ్యాతికెక్కిన
వాడా! ఇదానీమ్ = ప్రస్తుతము, మానసమ్ = నీహృదయమును. కరుణమ్ = దయ
కలదిగా, తురు = చేయుము-దయకుడవు కమ్ము, త్రిజగత్ = ముల్లోకములకును,
అభయదాన = అభయమునిచ్చుటయందు, స్థూలలక్ష్మిః = వీనుగుపాడి కలదియైన- అధి
కముగా అభయము నిచ్చునదనుట (స్థూలలక్ష్మ్యః బహుప్రదః - అమరము), తే = నీ

వహతి బల కిమస్తుం పుత్రభాండేఽపి రామే

త్రిజగదభయదానస్థూలలక్ష్మ్యో భుజస్తే॥

40

జామదగ్న్యః :- (రామంప్రతి) అయే, ధీరకర్కశస్వరః క ఏషః ?

రామః :- (సప్రశ్రయమ్) భగవన్. ఆయం నస్తాతో రఘువతిః.

యొక్క, భుజః = బాహువు, పుత్రభాండే = పుత్రతుల్యుడైన (భాండం పాత్రేఽపి సదృశే స్వల్పేఽపి చ నిగద్యతే - ధరణీ) రామే అపి = రామునిపట్లగూడ, బల = అయ్యో!, అస్త్రమ్ = ఆయుధమును, వహతి కిమ్ = వహించునా! - వహించదగిననుట, (మాలిని).

తాత్పర్యము :- ఓ సరళరామా! క్రోధమును విడుపుము, మనస్సును సకరుణమొనర్చుము. ముల్లోకములకును అధిఃముగా అభయమిచ్చు నీ భుజము పుత్ర ప్రాయుడైన రామునిపై ఆయుధమెత్తుట తగదు. (స్వర్గదాన్య స్థూలలక్ష్మదానశౌండా బహుప్రదే - అమరము)

సమాసములు :- మానేన మానే వా శౌండః - తత్సంబుద్ధౌ. త్రయాణాం జగతాం సమాహారః - త్రిజగతః అభయస్య దానమ్ - దానే స్థూలలక్ష్మ్యః.

సంధులు :- నమః + తే, భుజః + తే - సాదేశవిసర్గసంధి. భాండే + అపి - పూర్వరూపస్వరసంధి. లక్ష్మ్యః + భుజః - ఉత్తాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ముచ్ఛో మోక్షణే. లోట, పరస్మై, మధ్యమ.

ముంచ / ముంచతాత్ - ముంచతమ్ - ముంచత
దుక్యో కరణే, లోట, పరస్మై, మధ్యమ
కురు / కురుతాత్ - కురుతమ్ - కురుత
వహో ప్రాపణే, లోట, పరస్మై, ప్రథమ
వహతి - వహతః - వహన్తి

అయేఇతి :- (రామం ప్రతి = రామునితో) అయే = ఓయీ! ధీరకర్కశస్వరః = ధీరమును కఠినమునైన స్వరముగలవాడు, ఏషః = ఈతడు, కః = ఎవరు?

భగవన్నితి :- (సప్రశ్రయమ్ = వినయముగా) భగవన్ = మహాత్మా! ఆయమ్ = ఈతడు, నః = మాయొక్క, తతః = తండ్రి, రఘువతిః = దశరథుడు.

జామదగ్న్యః :- (సవ్యభిషమ్) ధిక్. సర్వతః క్షత్రకలంబోద్భేదః. (నేప
థ్యాభిముఖ మవలోక్య) థో రాజన్ దశరథ, అస్మన్నామధేయ
మాత్రమిత్రేణ పుత్రేణామునా మానా ర్హో భవాన్. కిం పునరనభి
క్షోఽసి వీరవ్యవహారస్య.

పురమథనధనుర్విమర్దనోత్థం ప్రదహదహర్దివమ స్తి తీవ్రమర్చిః ।

రఘుజనకకుటుంబబాష్పపూరైః పరమిహ శాంతిముశ స్తి శత్రుభాజః॥

ధిగితి :- (సవ్యభిషమ్ = వెతవడుచు) ధిక్ : సర్వతః = అంతటను, క్షత్ర
కలంబ = క్షత్రియాంకురముల, ఉద్భేదః = అవిర్భావమే - అన్నివైపులను క్షత్రియ
స్వరములే వినబడుచున్నవనుట. (నేపథ్యాభిముఖమ్ = తెరపై పునకు, అవలోక్య =
చూచి) థో రాజన్ దశరథ = ఓ దశరథమహారాజా : అస్మత్ = నాయొక్క, నామధేయ
మాత్ర = నామసామ్యముతో, మిత్రేణ = మిత్రుడయిన, అమునా = ఈ, పుత్రేణ =
కుమారునితో, భవాన్ = నీవు, మానార్హః = పూజ్యుడవయితివి. కింపునః = కానీ.
వీరవ్యవహారస్య = వీరపద్ధతికి, అనభిజ్ఞః అసి = తెలియని వాడవయితివి - యుద్ధ
సమయమున సొంతవనవనములు పలుకరాదనుటను గుర్తింపవైతివనుట.

పురమథనేతి :- పురమథన = త్రిపురాసుర సంహారమైన శివుని
యొక్క, ధనుః = ధనుస్సును. విమర్దన = భంగపరచుటచే, ఉత్తమ్ = పుట్టిన.
తీవ్రమ్ = తీవ్రమైన, అర్చిః = అగ్ని (క్రోధాగ్ని). అహర్దివమ్ = ప్రతిదినమును,
ప్రదహత్ = దహించివేయుచు, అస్తి = నా హృదయమునందున్నది. రఘు జనక
కుటుంబ = రఘువంశస్థులయు జనక వంశస్థులయు, బాష్పపూరైః = కన్నీటి ప్రవాహ
ములతోనే. శత్రుభాజః = నావంటి శత్రుదారులగు వీరులు. ఇహ = ఇటువంటి పరిస్థితుల
యందు. పరమ్ = మిక్కిలి. శాంతిమ్ = కోప శమనమును, ఉశన్తి = పొందగోరు
దురు. (పుష్పికాగ్ర)

తాత్పర్యము :- శివధనుస్సును విరుచుటతో పుట్టిన క్రోధాగ్ని రేయిం
బవళ్ళు నన్ను దహించివేయుచున్నది. ఇట్టి పరిస్థితుల యందిక మరి రఘుజనక వంశస్థుల
కన్నీటి దారలతోనే నావంటి వీరుల క్రోధాగ్ని చల్లారును.

(నేపథ్యే)

అః జామదగ్న్యః కిమేవమతిప్రసక్తః సంన్యస్త శస్త్రానస్మానపి బలాద్ధను
ర్గ్రాహయసి.

జామదగ్న్యః :- (సరోషమ్) అరే విదేహప్రసవపాంసన.

అయమధిపతిర్పాసామేకాంతరో భవతో గురు

స్త్యమసి తపసా యద్వర్షియానితి స్మ తితిశ్యనే ।

సమాసములు :- పురమథనస్య ధనుః - ధనుః విమర్శనమ్ - విమర్శ
నేన ఉత్థమ్. అహశ్చ దివశ్చ - అచతురవిచతురేత్యాదినా నిపాతనాత్. రఘవశ్చ జన
కాశ్చ - రఘుజనకానాం కుటుంబాః - కుటుంబానాం బాష్పపూర్తైః. శస్త్రం భజితీ -
శస్త్రధాత్ - తే.

క్రియ :- వశ కాంత (గ్రహిత్యేత్యాదినా సంప్రసారణమ్) పరస్మై.
లట్. ప్రథమ.

ఉశతి - ఉశతః - ఉశన్తి

(నేపథ్యే = తెరలో)

అభితి :- అః జామదగ్న్యః = ఓ భర్గవా! (అస్తు స్యాత్కృపపీడయోః
అనురము) ఏవమ్ = ఇట్లు. అతిప్రసక్తః = అత్యుద్ధతుడవై. సంన్యస్త శస్త్రాన్ = వినాతో
ధనుర్పాణములను విడిచినవారమైన. అస్మాన్ అపి = మమ్ముకూడ. బలాత్ = బలవంత
ముగా. ధనుః గ్రాహయసి కిమ్ = ధనుస్సు చేపట్టునట్లు చేయుచున్నావే. ఇది తగదనుట
(ఇది తెరలో జనకుని వాక్కు.)

అయమితి :- (సరోషమ్ = క్రోధముతో) అరే = ఓ! విదేహప్రసవ
పాంసన = విదేహపుత్రులలో అధముడా! జనకాధమా - అనుట. అయమ్ = ఈ ఆకాశ
మున ప్రకాశించుచున్న. ధాసామ్ ఆధిపతిః = వెలుగుజేడు. భవతః = నీకు. ఏకాంతః
= ఏకవ్యక్తి వ్యవధానముగా. గురుః = ఉపదేశకుడు. (నూర్యునికిని జనకునికిని నడుమ
యాజ్ఞవల్క్యుడు వ్యవధానముగా నుండెను. నూర్యుని శిష్యుడు యాజ్ఞవల్క్యుడు.
యాజ్ఞవల్క్యుని శిష్యుడు జనకుడు) త్వమ్ = నీవు. తపసా = తపస్సుతో. వరీయాన్
ఇతి = నాకంటె పెద్దవాడవని. తితిశ్యనే స్మ = ఇంతకాలమును ఓర్పుతో ఉపేక్షింప
బడితిని - ఇరువదియొక్కమార్గలో నెప్పుడును నిన్ను సంహరింపనై తిననుట. ఇప్పుడు,

కథమసి ధనుర్నామగ్రాహీ తదేష సమాప్యనే

మమ హి సకలక్షత్రాలంభక్రతోరమృతం భవాన్ ॥

42

(నేపథ్యే)

భార్గవ, భార్గవ, చ్యవనాది వృద్ధవాక్యగౌరవ నిగృహీత సంప్రహారక్రియా
సమభిహారస్య తత్రభవతః పరమే బ్రహ్మణి వర్తమానస్య పునరుపస్థవన్తే

ధనుర్నామగ్రాహీ = ధనుస్సు అనుపేరు నెత్తినవాడవు. కథమ్ అసి = ఏల అయితివో.
తత్ = అందుచేత. ఏషః = ఇదే. సమాప్యనే = సంహరింపబడుచున్నావు. మమ = నా
యొక్క. సకల క్షత్రాలంభక్రతోః - సకల = సమస్తమైన, క్షత్ర = రాజులయొక్క.
అలంభ = మారణరూపమగు. క్రతోః = యజ్ఞమునకు. భవాన్ = నీవు. అమృతమ్
హి = హుత శేషమవు గదా : (అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్ - విశ్వః. హి
హేతావధాఽదే - అమరము) హరిణీవృత్తము.

సమాసములు :- ఏకః అంతరే యస్య సః. ధనుషః నామ గృహ్లాతి
జతి. సకలాశ్చ తే క్షత్రాశ్చ - సకల క్షత్రాణా మాలంభః - అలంభ ఏవ క్రతుః -
తస్య.

సంధులు :- అధిపతిః + భాసామ్. ధనుః + నామ. క్రతోః + అమృతమ్.
రేషాదేశవిసర్గ. ఏకాంతరః + భవతః + గురుః - ఉత్తాదేశవిసర్గ. గురుః + త్వమ్ -
సాదేశవిసర్గ. ఏషః + సమాప్యనే - తదేతద్విసర్గలోపసంధి.

క్రియ :- తిజ నిశానే. కర్మణి. లట్. మధ్యమ

తితిక్ష్యసే - తితిక్ష్యథే - తితిక్ష్యే

అస లంభనే, కర్మణి. అత్మనే. లట్. మధ్యమ

సమాప్యసే - సమాప్యేథే - సమాప్యధ్వే

(నేపథ్యే = తెరలో)

భార్గవ రామా : ఓ భార్గవరామా : చ్యవనాది = చ్యవనుడు మొదలైన. వృద్ధ =
పెద్దలయొక్క. వాక్య = మాటలయందలి. గౌరవ = గౌరవముతో. నిగృహీత = నిగ్ర
హింపబడిన. సంప్రహారక్రియాసమభిహారస్య = యుద్ధపౌనఃపున్యము కలవాడవై.
పరమే బ్రహ్మణి = పరబ్రహ్మయందు. వర్తమానస్య = సంవరించుచున్నట్టి. తత్ర

బుద్ధయః. తద్విరమ. కియచ్చిరమితః పరమపి నాటయిష్యతి భవంత మాయుధ
పికాచీ.

జామదగ్న్యః :- (విహస్య) అహో యాజ్ఞస్నేహః శతానందమూలయతి,
భవతు. సాంత్యయామి తావదేనమ్. (తదభిముఖమ్) అంగిరస,

నృపస్తే పాల్వోఽయం మమ పశుపురోదాశరసికః

పృథివ్యామవ్యాజోద్భటభుజభృతః సన్తి రమవః ।

అమీషాముత్సిక్తం కిమపి కులముత్కృత్య లవశో

విధాతా తత్సర్వం యదభిరుచితం తే భృగువతిః ॥

48

భవతః = నీయొక్క, బుద్ధయః = ఆలోచనలు, పునః = మరల, ఉపప్లవస్తే = యుక్త
మునకు చెలరేగుచున్నవి - ఎగిరి పడుచున్నవి. తద్విరమ = ఉడుగుము. ఇతః పరమ్ =
ఇంతను, కియచ్చిరమ్ = ఎంతకాలమని, అయుధపికాచీ = ఆయుధ తృప్తి, భవంతమ్ =
నిన్ను, నాటయిష్యతి = ఇట్లు ఆడించును :

అహోఇతి :- (విహస్య = నవ్వి) అహో ! యాజ్ఞస్నేహః = పురో
హితమైత్రి (యాజ్ఞముచేయువానికిని చేయుచువానికి నుండు మైత్రి - యాజ్ఞస్నేహము)
శతానందమ్ = ఈ శతానందుని, అకులయతి = కలతపెట్టుచున్నది. భవతు = అగు
గాక! ఏనమ్ = ఈతనిని, సాంత్యయామి తావత్ = ఓదార్తును, (తదభిముఖమ్ = ఆ
వైపునకు తిరిగి) అంగిరస = శతానందా :

నృపఇతి :- పశు పురోదాశరసికః = పశుపురోదాశమునందు ప్రణయము
కలవాడగు - నిరంతరముగా యజ్ఞయాగములు చేయువాడనుట, తే = నీయొక్క.
అయమ్ = ఈ, నృపః = యజమానుడు - జనకుడు, మమ = నాకును, పాల్యః =
రక్షణీయుడు. పృథివ్యామ్ = ఈ లోకమునందు, అవ్యాజ = అకారణముగా లేక
నిష్కవటముగా, ఉద్భట = ఉద్ధతములైన, భుజ = బాహువులను, భృతః = నహించు
వారై - అకారణముగా అంద బలకాలై అనుట, రమవః = రమవంశస్థులు.
సన్తి = విరాజిల్లుచున్నారు. కిమపి = మాటలకు అందనంతగా, ఉత్సిక్తమ్ = గర్విం
చిన, అమీషామ్ = వీరియొక్క, కులమ్ = వంశమును, లవశః = తునియలుగా.
ఉత్కృత్య = అందించి, భృగువతిః = ఈ భార్గవరాముడు, తే = నీకు, యత్ అభి

(నేపథ్య)

అ: పాప క్షత్రియాయాః పుత్ర. క్షత్రియభూణహత్యాపాతకిన్ నిసర్గ
నిష్ప్రాణం హి ప్రహరణమిష్టైశ్శూణాం బ్రాహ్మణేషు. తై ర్యాదృశస్తా
దృశో వా నిరీహవ్యోఽసి. కథమేవమతిక్రామన్నస్మాకమపి బ్రహ్మవర్ష
సాన్న విధేషి.

దుచితమ్ = ఏది హితవో, తత్ సర్వమ్ = అది అంతయు, (రాఘవుని విడుపుమనుట
తప్ప నీ అభిమతమేదయినను తీర్తుననుట) విధాతా = నెరవేర్చగలడు.

తాత్పర్యము :- నిరంతరముగా యజ్ఞయాగములు చేయు జనకుడు నాకును
సంరక్షణీయుడే. ఈ రాఘవుల భుజబలమును ఆడచి రఘువంశమును నిర్మూలించును.
అట్లు చెప్పకుము, తక్కిన నీ అభిరుచితమేదియైనను నిర్వర్తింతును.

సమాసములు :- పశుపురోదాశయోః రసితః, అవ్యాజేన ఉద్భటాః - ఉద్భ
టాశ్చ తే భుజాః - భుజాన్ విభ్రతీతి - భుజభృతః.

సంధులు :- సృజః + తే - సాదేశవిసర్గ. పాల్యః + అయమ్ -
ఉత్సాదేశవిసర్గ - పాల్యో + అయమ్ - పూర్వరూప. అవ్యాజ + ఉద్భట - గుణనంది-
లపశః + విధాతా - ఉత్సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- దుధాఞ్ ధారణపోషణయోః పరస్మై, లుట్, ప్రథమ

విధాతా - విధాతారౌ - విధాతారః

[నేపథ్యే = తెరలో]

అః = ఓరి, పాప = పాతకి; క్షత్రియాయాః పుత్ర = క్షత్రియాంగనయగు రేణుకా
దేవికి (రేణుకాదేవి తండ్రి గాది. అతడు క్షత్రియుడు) పుట్టిన వాడా. (పాపక్షత్రి
యాయాః పుత్ర అని కొందరన్వయించిరి. రేణుకను నిందింపబనిలేదు కదా) [క్షత్రి
యాయాః పుత్ర - అనుచోట నిందలో పక్షికి ఆలుక - పక్ష్యా ఆక్రోశే.] క్షత్రియ
భూణ = క్షత్రియ వంశాంకురముల (గర్భస్థ పిండములను), హత్యా = సంహార
ముతో, పాతకిన్ = పాపాత్ముడా. ఇష్టైశ్శూణామ్ = రఘువంశసంభవులయొక్క,
ప్రహరణమ్ = ఆయుధము, బ్రాహ్మణేషు = బ్రాహ్మణులపట్ల, నిసర్గ = నహజముగనే
నిష్ప్రాణమ్ హి = బలహీనము సుమా. యాదృశః తాదృశః వా = ఎటువంటివాడ

జామదగ్న్యః :- (సరోషహాసమ్) అరే. బ్రహ్మబంధో. బాంధకినేయ.
గౌతమగోత్రపాంసన.

కుర్యః శస్త్రకథామమీ యది మనోర్వంశే మనుష్యాంకురాః
స్యాచ్చేద్భ్రహ్మగణోఽయ మాకృతిగణ స్తత్రేష్యతే చేద్భవాన్ ।
సమ్రాజాం సమిధాం చ సాధకతమం ధత్తే చిదాకారణమ్
ధిబ్మార్వీకుశకర్షణోల్పణ కిణగ్రంథిర్మమాయం కరః ॥ 44

వై సను - ఎంతటి అపరాధివై నను - తై = వారిచే, సోధవ్యః అసి = సహింసవల
సినవాడవై తివి. కానీ - ఏవమ్ = ఇట్లు, అతిక్రామన్ = విల్లుపీగుడు (పొడిదప్పియనుట)
అస్మాకమ్ = మాయొక్క. బ్రహ్మవర్చసాత్ అసి = బ్రహ్మతేజస్సువలనగూడ,
న విభేషి = భయపడకున్నావు. కథమ్ = ఏట్టు : మమ్మునేని సరికుగొనవేమని అశ్చ
ర్యము. (స్యాద్భ్రహ్మవర్చసం వృత్తాద్యయనర్థిః - అమరము).

అరేఇతి :- [సరోషహాసమ్ = రోషముతో ఎరసక్కెముగా] అరే=ఓరీ :
బ్రహ్మబంధో = బ్రాహ్మణాధమా : [బ్రహ్మబంధు రిదిక్షేపే]. బాంధకినేయ = కులటా
పుత్రుడా : [అథ బాంధకినేయః స్యాద్బంధులక్ష్పాసతీసుతః - అమరము] గౌతమ
గోత్రపాంసన = గౌతమ గోత్రమును కళంకపరచినవాడా :

కుర్యురితి :- మనోః = మనువుయొక్క. వంశే = వంశమునందలి.
అమీ = ఈ. మనుష్యాంకురాః = మానవశిశువులు. శస్త్రకథామ్ = యుద్ధమును (అయు
ధేతి వృత్తమును) యది కుర్యః = చేయుదురేని. అయమ్ = ఈ. బ్రహ్మగణః =
బ్రాహ్మణ [ముత్విక్] సమూహము, అకృతి గణః = అకృతి గణము [అకృతి
గణము వ్యాకరణ ప్రసిద్ధము. అకారాది సామ్యముచే ఆ గణమునందు మరికొన్నింటిని
చేర్చుకొనవచ్చును] స్యాత్ చేత్ = అగునేని. తత్ర = అగణమునందు. భవాన్ = నీవు.
ఇష్యతే చేత్ = ఉందువేని, సమ్రాజామ్ = సమ్రాట్టులకును, సమిధామ్ = సమిధకును,
చిదాకారణమ్ = చేదనహేతువై న. సాధకతమమ్ = [ప్రకృష్ట సాధనము] గండ్రగోర్వ
లిని. ధత్తే = ధరించునదై, చ = మరియు. మార్వీ = వింటి నారియొక్కయు, కుశ =
దర్బలయొక్కయు, కర్షణ = లాగుటలచే [నారినెక్కు పెట్టుట. దర్బలను పెరకుట].
ఉల్పణ = అతిశయించిన. కిణ గ్రంథిః = కాయలు కలదై న. అయమ్ = ఈ.
కరః = చేయి, థిక్ = నిష్ఫలము, [ధిగ్భర్తనే చ నిందాయాం నిష్ఫలే కుట్టతేఽపి

(నేపథ్యే)

భగవన్ భార్గవ, భార్గవ,

చ - విశ్వః, మౌర్యః జ్యా శింజినీ గుణః - అమరము, కిణః స్యాన్మృత శోణితే - అమరము] కార్మూల విక్రీడితము.

తాత్పర్యము :- మానవ మాత్రులుకూడ నాతో యుద్ధము చేయుదురేని, బ్రాహ్మణగణము కేవలము అకృతిగణమగునేని, అందు నీవు కూడ పరిగణింపబడుదువేని, ఈ నా చేయి విష్ణులము. సప్రమాట్టులను సమిధలను చేదించు గండ్రగొడ్డలిని ధరించి, జ్యాఘాతములతో కాయలు కాపిన ఈ నాచేయి వ్యర్థము.

సమాసములు :- శస్త్రాణాం కథా - తామ్, మనుష్యాణాం అంకురాః, బ్రహ్మాణాం గణః, చిదాయాః కారణమ్, మౌర్య చ కుశాశ్చ - మౌర్య కుశానాం చిర్షణమ్ - కర్షణేన ఉల్పణాః - కర్షణోల్పణాః కిణగ్రంథయః యస్మిన్ సః.

సంధులు :- మనోః + వంశే, గ్రంథిః + మమ - రేఫాదేశవిసర్గ, మనుష్య + అంకురాః, మమ + అయమ్ - సవర్ణదీర్ఘ, స్యాత్ + చేత్ - శ్చుత్వసంధి గణః + అయమ్ - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ - గణో + అయమ్ - పూర్వరూపసంధి, తత్ర + ఇష్యతే, కర్షణ + ఉల్పణ - గుణసంధి థిక్ + మౌర్య - అనునాసికాదేశ.

క్రియ :- దుశ్శుభోః కర్షణే, విధి రిజ్, పరస్మై, ప్రథమ

కుర్యాత్ - కుర్యాతామ్ - కుర్యుః

అస భువి, పరస్మై, విధి రిజ్, ప్రథమ

స్యాత్ - స్యాతామ్ - స్యుః

దుదాజ్దానే, అత్మనే, లట్, ప్రథమ

ధత్తే - దధాతే - దధతే

[నేపథ్యే = తెరలో]

త్వమితి :- భగవన్ = మహాత్మా, భార్గవాః ఓ భార్గవాః త్వమ్ = నీవు వేదవాన్ అసి = వేద విదవైయంటివి, వసిష్ఠ గురోః = గురువైన వసిష్ఠునికి- ననాభిః [అసి] = సపిండుడవు - ఏక గోత్రులనుట [సపిందాస్తు ననాభయః - అమరము] తే = నీకు, ప్రథమః = జన్మకారకుడైన, గురుః = తండ్రీ, భగవాన్ = మహాత్ముడు

జామదగ్న్యః :- (సరోషహాసమ్) అరే. బ్రహ్మబంధో. బాంధకినేయః.
గౌతమగోత్రపాంసన,

కుర్యః శత్రుకథామమీ యది మనోర్థ్యంశే మనుష్యాంకురాః
స్యాచ్చేద్భ్రహ్మగణోఽయ మాకృతిగణ స్తతేష్యతే చేద్భవాన్ ।
సమాజాం సమిధాం చ సాధకతమం ధత్తే చిదాకారణమ్
దిబ్బావ్యవశర్షహోల్పణ కిణగ్రంథిర్మమాయం కరః ॥ 44

పై సను - ఎంతటి అజరాధిపై సను - తైః = వారిచే, సోధవ్యః అసి = సహింసవల
సినవాడపై తివి. కానీ - ఏవమ్ = ఇట్లు. అతిక్రామన్ = విల్లుపీగుడు (పొడిచివీపునుట)
అస్మాకమ్ = మాయొక్క. బ్రహ్మవర్చసాత్ అసి = బ్రహ్మతేజస్సువలనగూడ.
న దిభేషి = భయపడకున్నావు. కథమ్ = ఏట్లా : మమ్మునేని సరకుగొనవేమని అశ్వ
ర్యము. (స్యాద్భ్రహ్మవర్చసం వృత్తాధ్యయనర్థిః - అమరము).

అరేఇతి :- [సరోషహాసమ్ = రోషముతో ఎరసక్కెముగా] అరే = ఓరీ :
బ్రహ్మబంధో = బ్రాహ్మణాధమా : [బ్రహ్మబంధురిదితీపే]. బాంధకినేయః = నులటా
పుత్రుడా : [అథ బాంధకినేయః స్యాద్భంధులశ్చాసతీనుతః - అమరము] గౌతమ
గోత్రపాంసన = గౌతమ గోత్రమును కళంకపరచినవాడా :

కుర్యరితి :- మనోః = మనువుయొక్క. వంశే = వంశమునందలి.
అమీ = ఈ. మనుష్యాంకురాః = మానవశిశువులు. శత్రుకథామ్ = శుద్ధమును (అయు
ధేతి వృత్తమును) యది కుర్యః = చేయుదురేని. అయమ్ = ఈ. బ్రహ్మగణః =
బ్రాహ్మణ [ఋత్విక్] సమూహము, ఆకృతి గణః = ఆకృతి గణము [ఆకృతి
గణము వ్యాకరణ ప్రసిద్ధము. ఆకారాది సామ్యముచే ఆ గణమునందు మరికొన్నింటిని
చేర్చుకొనవచ్చును] స్యాత్ చేత్ = అగునేని. తత్ర = ఆగణమునందు. భివాన్ = నీవు.
ఇష్యతే చేత్ = ఉందువేని, సమాజామ్ = సమాజులకును, సమిధామ్ = సమిధలకును,
చిదాకారణమ్ = చేదనహేతువైన. సాధకతమమ్ = [ప్రకృష్ట సాధనము] గండ్రగొడ్డ
లిని. ధత్తే = ధరించునదై, చ = మరియు, మోర్వి = వింటి నారియొక్కయు, కుశ =
దర్బలయొక్కయు, కర్షణ = లాగుటలచే [నారినెక్కు పెట్టుట. దర్బలను పెరకుట],
ఉల్పణ = అతిశయించిన. కిణ గ్రంథిః = కాయలు కలదైన. అయమ్ = ఈ.
కరః = చేయి, థిక్ = నిష్పలము. [థిగ్భర్తనే చ నిందాయాం నిష్పలే కుత్సితేఽపి

(నేపథ్యే)

భగవన్ భార్గవ, భార్గవ,

చ — విశ్వః, మౌర్యీ జ్యా శింజినీ గుణః — అమరము. కిణః స్యాన్మృత శోణితే — అమరము] శార్దూల విక్రీడితము.

తాత్పర్యము :- మానవ మాత్రులుకూడ నాతో యుద్ధము చేయుదురేని, బ్రాహ్మణగణము కేవలము అతృతిగణమగునేని, అందు నీవు కూడ పరిగణింపబడుదువేని, ఈ నా చేయి నిష్ఫలము. సప్రమాట్టలను సమిధలను చేదించు గండ్రగొడ్డలిని ధరించి, జ్యాఘాతములతో కాయలు కాపిన ఈ నాచేయి వ్యర్థము.

సమాసములు :- శస్త్రాణాం కథా - తామ్. మనుష్యాణాం అంకురాః, బ్రహ్మాణాం గణః, చిదాయాః కారణమ్. మౌర్యీ చ కుశాశ్చ - మౌర్యీ కుశానాం విర్హణమ్ - కర్షణేన ఉల్పణాః - కర్షణోల్పణాః కిణగ్రంథయః యస్మిన్ సః.

సంధులు :- మనోః + వంశే, గ్రంథిః + మమ - రేఫాదేశవిసర్గ. మనుష్యః + అంకురాః, మమ + అయమ్ - సవర్ణదీర్ఘ. స్యాత్ + చేత్ - శ్చుత్వసంధి గణః + అయమ్. ఉత్త్వాదేశవిసర్గ - గవో + అయమ్ - పూర్వరూపసంధి. తత్ర + ఇష్యతే కర్షణ + ఉల్పణ - గుణసంధి థిక్ + మౌర్యీ - అనునాసితాదేశ.

క్రియ :- డుచ్చౌః కర్షణే, విధి లిట్, పరస్మై, ప్రథమ

కుర్యాత్ - కుర్యాతామ్ - కుర్యుః

అస ఖవి, పరస్మై, విధి లిట్, ప్రథమ

స్యాత్ - స్యాతామ్ - స్యుః

దుదాచ్ఛోదానే, ఆత్మనే, లిట్, ప్రథమ

ధత్తే - దధాతే - దధతే

[నేపథ్యే = తెరలో]

ప్రసిద్ధి :- భగవన్ = మహాత్మా, భార్గవాః, ఓ భార్గవాః త్వమ్ = నీవు వేదవాన్ అసి = వేది విడిచిపెయ్యుంటివి. వసిష్ఠ గురోః = గురువైన వసిష్ఠునికి. సనాథిః [అసి] = సపిండుతిపు - ఏక గోత్రులనుట [సపింధాస్తు సనాథయః - అమరము] తే = నీరు. ప్రభిః = అన్మరారకుడైన, గురుః = తండ్రీ, భగవాన్ = మహాత్ముడు

త్వం వేదవాససి వసిష్ఠగురోః సనాథిః
 స్వామంభువః స భగవాన్ ప్రథవో గురుస్తే ।
 తేనాతిమాత్ర మస్పృణం హృదయం మదీయ
 మద్యాపి న త్రుటతి శామ్యతు తే కుదృష్టిః ॥

45

సః = ఆ [ప్రసిద్ధుడనుట], స్వామంభువః = బ్రహ్మ పుత్రుడగు భృగుమహర్షి.
 [వసిష్ఠ భృగుమహర్షులు బ్రహ్మపుత్రులగుటచే వసిష్ఠ పరశురాములు సపిండులైరి]
 తేన = ఆ కారణముచే, మదీయమ్ = నాయొక్క, హృదయమ్ = ఎడద, అతిమాత్ర
 మస్పృణమ్ = నీపట్ల మిక్కిలి కోమలముగా [స్నిగ్ధముగా] ఉన్నది. అద్య అపి =
 ఇప్పటికిని [ఇందరిని ఇంతగా నీవు నిందించినప్పటికి ననుట], న త్రుటతి = [అది]
 కోపమును వహించుట లేదు. తే = నీ యొక్క, కుదృష్టిః = వ్రత దృష్టి [వ్రతబుద్ధి],
 శామ్యతు = ఉపశమించుగాక : [వనంత తిలక].

తాత్పర్యము :- భర్గవా : నీవు వేదవేత్తవు. మా గురువులు వసిష్ఠుల
 వారికి సపిండుడవు. బ్రహ్మపుత్రుడగు భృగుమహర్షి నీ తండ్రి. ఈ కారణములచే నా
 హృదయము నీపై కోపింపకున్నది. నీ వ్రతబుద్ధిని ఇప్పటికైనను మరల్చుకొనుము.

సమాసములు :- వేదాస్సంత్యస్యేతి. వసిష్ఠశ్చాసౌ గురుక్చ - తస్య.
 స్వయం భువః అవత్యం పుమాన్ - స్వామంభువః [నంజ్ఞాఞ్చార్వకవిదేశనిత్యత్వాత్
 న గుణః, ఉవదేవ] ప్రథవతి అస్మాదితి - ప్రథవః. కుత్పితా త సా దృష్టిక్చ -
 కుదృష్టిః.

సంధులు :- ప్రథవః + గురుః - ఉత్తాదేశవిసర్గ. గురుః + తే - సాదేశ
 విసర్గ. తేన + అతి. అద్య + అపి - నవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- త్రుట - చేదనే. పరస్మై. [శః]. లట్. ప్రథమ

త్రుటతి - త్రుటతః - త్రుటన్తి

శము ఉపశమే [శ్యన్ - శితి దీర్ఘః] లోట్. పరస్మై. ప్రథమా

శామ్యతు / శామ్యతాత్ - శామ్యతామ్ - శామ్యన్తు

జామదగ్న్యః :- (సోఽచ్చైర్హాసమ్) కిమాత్థ రే దశరథ, కిమాత్థ నాద్యాపి హృదయం త్రుటతీతి. కథం వా త్రుటతు యావదేష న వ్యాప్రియతే పరశుః.

(నేపథ్యే)

ఆః జామదగ్న్యః, గురూనవ్యధిషిపసి

పురోజన్మా నాద్యప్రభృతి మమ రామః స్వయమహం

న పుత్రః పౌత్రో వా రఘుకులభువాం చ క్షితిభుజామ్ ।

అధీరం ధీరం వా కలయతు జనో మామయమయం

మయా బద్ధో దుష్టద్విజ దమన దీక్షా పరికరః ॥

46

కిమితి :- [సోఽచ్చైః + హాసమ్ = బిగ్గరగా నవ్వుచు] రే దశరథ = ఓరీ దశరథుడా ! కిమాత్థ కిమాత్థ = ఏమంటి వేమంటివి ! నాద్యాపి = ఇప్పటికిని, హృదయమ్ = ఎడంద, న త్రుటతి ఇతి = కోపింపకున్నదనియా ! ఏషః = ఈ, పరశుః = గండ్ర గొడ్డలి, యావత్ న వ్యాప్రియతే = ఇంకను కదలాడనిదే, కథం వా త్రుటతు = ఎట్లు నీ హృదయము బ్రద్దలగును. (త్రుటికి అర్థాంతరస్వీకారము).

(నేపథ్యే = తెరలో)

పురోజన్మేతి :- ఆః = ఓహో ! జామదగ్న్యః = భర్గవా ! గురూన్ అపి = పెద్దలను కూడ, అధిషిపసి = అధిక్షేపించుచున్నావా ! నాద్య ప్రభృతి = ఈ క్షణమునుండి, రామః = రాముడు, మమ = నాకు, పురోజన్మా = అగ్రజుడు. న = కాదు. చ = మరియు, రఘుకులభువామ్ = రఘువంశ సంభవులగు, క్షితిభుజామ్ = రాజులకు, పుత్రః వా = తనయుడనుగానీ, పౌత్రః వా = మనుమడనుగానీ, న = కానే కాదు. అహమ్ = నేను, స్వయమ్ = స్వతంత్రుడను, జనః = ప్రజాసమూహము, మామ్ = నన్ను. అధీరమ్ వా = (ధీరువుగాగానీ) ధీరతాగుణము లేనివానిగా గానీ, ధీరమ్ వా = ధీరునిగా గానీ, కలయతు = పరిగణించిన పరిగణించుగాక. అయమ్ అయమ్ = ఇదే అదే, దుష్ట ద్విజ = ఈ దుష్ట బ్రాహ్మణునియొక్క, దమన = శిక్షించుట యనునట్టి, దీక్ష = దీక్షతో, పరికరః = ప్రారంభము, మయా = నా చేత, బద్ధః =

జామదగ్న్యః :- (సావజ్ఞం రామంప్రతి) అయే, కిమయం లక్ష్మణో
భవంతం పురోజన్మాన మపదిశతి.

రామః :- (సవిలక్షస్మితమ్) ప్రసీద భగవన్. న ఏవాయం యౌవనా
దర్వాచి నిరపరాధమధురే వయసి వర్తమానో యాని కానిచి
దక్షరాణి ప్రలపతి.

స్వీకరింపబడినది. బద్ధపరికరః అనుమాట కార్యసాధనకు నడుము విగించుట, సన్నాహ
సన్నద్ధుడగుట అనునర్థములందుపయోగింపబడును. (శిఖరిణీ వృత్తము).

తాత్పర్యము :- ఈ క్షణమునుండియు రాముడు నాకు అగ్రజుడు కాదు.
నేను స్వతంత్రుడను. నా చేయు పనివలని పాపపుణ్యములు నావే అనుట. రమ్యవంశ
సంభవులకును నాకును నెట్టి సంబంధమును లేదు. నన్ను ధీరుడనిగానీ అధీరుడనిగానీ
లోకులు భావించురు గాక. ఈ దుష్ట బ్రాహ్మణుని సంహరించుటకు ఇదే నడుము
విగించితిని.

సమాసములు :- పురస్తాత్ జన్మ యస్య సః. రమూణాం కులమ్ -
కులే భవతి - తేషామ్. క్షితిం భునక్తి - తేషామ్. న భీరః - తమ్. దుష్టకృసో
ద్విజశ్చ - ద్విజస్య దమనమ్ - దమనే దీక్ష - దీక్షయాం పరికరః.

క్రియ :- కలిః కలీనాం కామదేనుః లోబ్, పరస్మై. ప్రథమ.

కలయతు/కలయతాత్ - కలయతామ్ - కలయస్తు

అయేఇతి :- (సావజ్ఞమ్ = అవమానస్ఫోరకముగా, రామునితో)
అయే = ఓయీ! అయమ్ = ఈ, లక్ష్మణః = సౌమిత్రి. పురోజన్మానమ్ = అన్న
గారివై న. భవంతమ్ = నిన్ను. అపదిశతి కిమ్ = దూరముచేయుచున్నాడేమి!

ప్రసీదేతి :- (సవిలక్షస్మితమ్ = సిగ్గుతోకూడిన చిఱునవ్వుతో)
భగవన్ = మహాత్మా! ప్రసీద = క్షమింపుము. నః ఏవ అయమ్ = ఆయీ లక్ష్మ
ణుడు. యౌవనాత్ = యౌవనముకంటె, అర్వాచి = ముందరిదై. నిరపరాధమధురే =
అపరాధరహితమగుటచే నుధురమైన, వయసి = కౌమారమునందు. వర్తమానః = ఉన్న
వాడగుటచే. యానికానిచిత్ అక్షరాని = ఏవో అక్షరములను. ప్రలపతి = (అనర్థకము
లను) వాగును. (ప్రలాపోఽనర్థకం వచః - అమరము)

జామదగ్న్యః :- (సస్మితమ్) కథమేతావత్యపి మామమృష్యమాణ

మాశంకసే, యత స్త్వదనువర్తీ ఖల్వయం త్వమే వాస్త
మయమానమన్వస్తమయిష్యతే. నిర్వాణం హి సవితారం
తరణిమణిరప్యనునిర్వాణి. (నేపథ్యం ప్రతి) సాధు, రే,
లక్ష్మణ. సాధు, కనిష్ఠతరోఽపి వరం భవాన్, న పున
రయం వృధాజ్యేష్ఠో రామస్తే.

ప్రాగుచ్చైశ్శిరసం శ్శరప్రసఖరైః క్రౌంచాద్రి దంతావలం

భిత్త్వా హంసమయాని మౌక్తికఫలాన్యాకీర్య పర్యాపితామ్ ।

కథమితి :- (సస్మితమ్ = చిఱునవ్వుతో) ఏతావతి అపి = ఇంత నిష్ఠుర
ముగా ప్రలాపించినవానిపట్లగూడ, అమృష్యమాణమ్ = క్షమింపకయు మిన్నకున్న.
మామ్ = నన్ను, కథమ్ ఇతి ఆశంకసే = ఎట్లా అని ఆశంకించుచున్నావా !
సౌమిత్రిని క్షమించుటో సంహరించుటో చేయక ఇంతసేపు ఎట్లు ఊరకుందేనా అని
ఆశంక. యతః = ఏకారణముచేతననగా, అయమ్ = ఈ సౌమిత్రి, త్వదనువర్తీ ఖలు =
నీకు అనుచరుడు కదా : (అనుజన్ముడు - తోబుట్టువు). అందుచేత. అస్తమయ
మానమ్ = అస్తమించుచున్న. త్వమ్ ఏవ = నిన్నే, అన్వస్తమయిష్యతే = అనుస
రించి అస్తమించును - అగ్రజుడవు కనుక ముందు నీవు. అనుజుడు కనుక నీ వెంట
లక్ష్మణుడు నా చేతితో అస్తమింతురనుట. నిర్వాణమ్ = అసమించుచున్న.
సవితారమ్ = సూర్యుని. తరణిమణిః అపి = సూర్యకాంతమణియు, అనునిర్వాణి హి =
అనుసరించి అస్తమించును గదా : (నేపథ్యం ప్రతి = తెరపై పు ముఖము త్రిప్పి)
ఓరీ సౌమిత్రి : రే లక్ష్మణ = ఓరీ లక్ష్మణా : సాధు సాధు = బాగు బాగు : కనిష్ఠ
తరః అపి = (రామునికన్న) చిన్నవాడవైనను, భవాన్ = నీవే, వరమ్ = మేలు.
పునః = అంతేరానీ, తే = నీకు, వృధా జ్యేష్ఠః = వ్యర్థముగా అన్నగారైన, అయమ్ =
ఈ, రామః = రాముడు, న వరమ్ = గొప్పకాదు, (మనాగిష్టే వరం యత్తు కశ్చిదాహ
తదప్యయమ్ - కాశ్వతః, దేవాద్యుతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిపు క్లీబం మనాక్ ప్రియే -
అమరము)

ప్రాగితి :- ప్రాక్ = పూర్వకాలమునందు, శ్శరప్రసఖరైః = బాణములు
అనునట్టిగోళ్ళతో, ఉచ్చైశ్శిరసమ్ = ఎత్తయిన శిరస్సు అను శిఖరము కలిగిన,

నైఁహీం వృత్తిమధిష్ఠితేఽపి హి మయి జ్ఞతేణ కల్పేన తే
దిష్ట్యా కౌతుకమాభిరామికమసి త్వం కోఽపి వీరాంకురః॥

47

(నేపథ్యే)

క్రౌంచాద్రి దంతావళమ్ = క్రౌంచ పర్వతమునునట్టి ఏనుగును. విత్త్వా = బండించి-
శిరోభాగమున గంధ్రము చేసి, హంసమయాని = హంసల రూపముననున్న. మౌక్తిక
ఫలాని = ముత్తెములను. ఆకీర్య = వెదజల్లి (అటునిటు సందరించునట్లుచేసి). పర్యా
పితామ్ = వ్యవస్థాపితమైన. నైఁహీమ్ వృత్తిమ్ = సింహప్రవృత్తిని. అధిష్ఠితే =
పొందినవాడనైన. మయి అపి = నాపట్లను జూపిన, తే = నీయొక్క. జ్ఞతేణ =
జ్ఞతయొచితమైన. కల్పేన = ప్రవర్తనాదికముతో. దిష్ట్యా = భాగ్యవశమున. అభిరామి
కమ్ = ప్రీతిదాయకమగు, కౌతుకమ్ = కౌతుక్యము (జాడతే = కల్గుచున్నది).
త్వమ్ = నీవు, కః అపి = ఎవడవో, వీరాంకురః అపి = చాలపరుడవైయుంటివి ;
(శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- ఎత్తయిన శిరస్సు కలిగిన క్రౌంచ పర్వతములనునట్టి
ఏనుగును ఆయుధములనునట్టి నఖములతో చీల్చి హంసలనునట్టి ముత్తెములు ఎగురునట్లు
చేయుటతో నా సింహప్రవృత్తి లోకమున ఏనాదో సుప్రతిష్ఠితమైనది. అట్టి నాపట్ల నీవు
జ్ఞత పద్ధతిని ప్రదర్శించుచున్నావనగా భా. అనందముగా నున్నది. నీవెవడవో
వీరాంకురమవు.

సమాసములు :- ఉరప్రాః ఏవ నఖరాః - తైః. క్రౌంచాద్రిరేవ దంతా
వళః - తమ్ [దంత శిఖాత్సంజ్ఞాయామ్ - వలచ్ - వలే చ - దీర్ఘః] అభిరామాయ
ప్రభవతి - [తస్మై ప్రభవతి సంతాపాదిభ్యః - తక్] - అభిరామిమ్. వీరస్యాంకురః
వీరః అంకుర ఇవ.

సంధులు :- ఫలాని + ఆకీర్య - యడాదేశ. వీర + అంకురః - సవర్ణ
దీర్ఘ. అధిష్ఠితే + అపి, కో + అపి - పూర్వరూప. కః + అపి, కో + అపి - ఉత్త్వా
దేశవిసర్గ.

క్రియ :- అస భువి, పరస్మై, లట్. మధ్యమ

అపి - స్థః - స్థ

[నేపథ్యే = తెరలో]

భార్గవ, భార్గవ, దుర్విజ్ఞానమిదమర్వాక్ఫలనిష్పత్తేరాభిరామికం సాంగ్రామికం వా.

రామః :- (సరోషం నేపథ్యాభిముఖమ్) ఆః, వత్స, కోఽయమద్యతనస్తే దుర్వినయప్రరోహో యద్గురూనపి క్షేత్రీకరోషి.
(నేపథ్యే)

అర్య, తూష్టిమయమస్మి, క్షమస్వ జామదగ్న్య, నియంత్రితోఽహమార్యేణ. జామదగ్న్యః :- (విహస్య) అరే రామ, కథమద్యాపి వాచమేవ సూన్యతా మస్మదభియోగప్రశమనీం ప్రథయనే. కవచహరోఽసి. శస్త్రైరేవ ప్రతిక్రియంతాం శస్త్రాణి. కిం చ రే-

ఓ పరశురామా : పరశురామా : ఫలనిష్పత్తేః = ఫలనిష్పత్తికంటె, అర్వాక్ = ముందుగనే, ఇదమ్ = ఇది, అభిరామికమ్ వా = అనందదాయకమో, సాంగ్రామికమ్ వా = ద్వంద్వయుద్ధ ప్రదాయకమో, దుర్విజ్ఞానమ్ = తెలిసికొనుట కష్టము, ముందుగా ముగింపు నూహింపలేమనుట.

ఆ ఇతి :- [సరోషమ్ = రోషముతో, నేపథ్యాభిముఖమ్ = తెరపైపు చూచుచు] ఆః వత్స = ఓయీ సోదరా : కః అయమ్ = ఏమిది! తే = నీ యొక్క, అవ్యతనః = ఈ విసూతనమైన, దుర్వినయప్రరోహః = అవినయావిర్భావము : మున్నెన్నడు నిట్టి అవినయము నీ గుండెలో మొలచుటెరుగమే అనుట. గురూన్ అపి = గురువులను కూడ, క్షేత్రీకరోషి = నీ అవినయమునకు గురిచేయుచున్నావే,
(నేపథ్యే = తెరలో)

ఆర్యేతి :- అర్య = అగ్రజా : తూష్టిమ్ అయమ్ అస్మి = ఇదిగో మిన్నకున్నాను, జామదగ్న్యః = ఓ పరశురామా : క్షమస్వ = క్షమింపుము. (క్షము ప్రసహనే - భాదిరాత్మనే పదీ). ఆర్యేణ = అన్నగారిచే, అహమ్ = నేను, నియంత్రితః = నివారింపబడితిని.

అరేఇతి :- (విహస్య = పకపకానవ్వి) అరేరామ = ఓరీ రామా : కథమ్ = ఎట్టా : అద్యాపి = ఇప్పటికిని, అన్మత్ = మాయొక్క, అభియోగ = యుద్ధోద్యమమును, ప్రశమనీమ్ = చల్లార్చునదై. సూన్యతామ్ = సత్యమును ప్రపియము

రాజన్యేభ్యో జన్మ వై వస్వతేభ్యశ్చత్రే చాపాచార్యరం కౌశికశ్చ ।

జ్ఞాత్రీం చర్యామేవమున్ముంచతస్తే గోత్రాక్షేపీ వజ్రలేపః కళంకః॥48

రామః :- (సగర్వస్మితమ్) భగవన్. సత్యమేతత్.

నైన, వాచమ్ ఏవ = మాటనే, ప్రథయసే = విస్తరించి పలుకుచున్నావే : (సత్యం ప్రపియం చ వచనం సూన్యతం సముదాహారమ్) అది నిష్ప్రయోజనమనుట. కవచ హరః అసి = నన్నద్భుతమై తివి. శస్త్రాణి = ఆయుధములు. శస్త్రైః ఏవ = ఆయుధములతోనే, ప్రతిక్రియంతామ్ = సమాధానింపబడునుగదా : లే = ఓరీ : కించ = మరియు -

రాజన్యేభ్యజ్ఞాతి :- వై వస్వతేభ్యః = సూర్యవంశతయైన. రాజన్యేభ్యః = రాజులనుండి. జన్మ = నీ పుట్టుక. కౌశికః = విశ్వామిత్రుడంతటివాడు, చాపాచార్య కమ్ = ధనుర్విద్యాగురుత్వమును. చత్రే = నిర్వహించెను. జ్ఞాత్రీమ్ = జ్ఞాత్రీయోచితమైన, చర్యామ్ = పరిపాటిని, ఏవమ్ = ఇట్లు, ఉన్ముంచతః = విడిచిపెట్టుచున్న. తే = నీకు. గోత్రాక్షేపీ = వంశమునంతటిని ముంచెత్తునదియు. వజ్రలేపః = చెరిపి తొలగించుటకు వీలులేనిదియునైన, కళంకః = అపకీర్తి (అపవాదు) సంభవించును.

తాత్పర్యము :- రామా : నీవు సూర్యవంశమునందు పుట్టితివి. కౌశికుని వద్ద ధనుర్విద్య నభ్యసించితివి, జ్ఞాత్రీయోచితముగా యుద్ధమునకు నన్నద్భుతపు కౌశ ఇట్లూరకుంటివేని అది నీ వంశమునకును నీకును మాయని మచ్చయగును నుమా :

సంధులు :- రాజన్యేభ్యః + జన్మ - ఉత్పాదేశవిసర్గ. వై వస్వతేభ్యః + చత్రే. కౌశికః + చ. ముంచతః + తే - శషసాదేశవిసర్గ. ఉత్ + ముంచతః - అనునాసికాదేశ. గోత్ర + అక్షేపీ - సవర్ణ దీర్ఘ.

చందస్సు :- కాలిని. "మాత్రాగా చేచ్చారినీ వేదలోకైః" - మతతగగ

క్రియ :- దుక్కుళ్ళ కరణే. లిట్. అత్మనే, ప్రథమ

చత్రే - చత్రాతే - చక్రిరే

జాతజ్ఞాతి :- (సగర్వస్మితమ్ = గర్వముతో కూడిన చిఱునవ్వుతో) భగవన్ = మహాత్మా : సత్యమ్ ఏతత్ = నీవన్నది సత్యమే నః అహమ్ = రానేను దినకరకులే = సూర్యవంశమునందు, జ్ఞాత్రీయశ్రోత్రీయేభ్యః = వేదవేత్తలగు జ్ఞాత్రీ

జాతస్సోఽహం దినకరకులే క్షత్రియశ్రోత్రియేభ్యః
విశ్వామిత్రాదపి భగవతో దృష్టదివ్యాత్మపారః ।
అస్మిన్వంశే కథయతు జనో దుర్యశో వా యశో వా
విప్రే శత్రుగ్రహణగురుణః సాహసిక్యాద్విభేమి॥

49

యుల నుండి (క్షత్రియశ్రేష్ఠులనికానీ), జాతః = జన్మించితిని - వారి రక్తముపంచు
కొని పుట్టితి ననుట. భగవతః = మహాత్ముడైన. విశ్వామిత్రాత్ = విశ్వామిత్రునినుండి
దృష్టదివ్యాత్మపారః = దివ్యాత్మముల పారము ముట్టితిని - సంపూర్ణముగా నభ్యసించితి
ననుట. జనః = ప్రజాసమూహము, అస్మిన్ = నేను జన్మించిన ఈ, వంశే =
వంశమునందు. దుర్యశః వా = అపకీర్తిని కానీ. యశః వా = కీర్తినికానీ. కథయతు =
వచింతురుగాక । విప్రే = బ్రాహ్మణునిపట్ల, శత్రుగ్రహణగురుణః = ఆయుధమునెత్తుట
యనునట్టి, సాహసిక్యాత్ = సాహసమునుండి. విభేమి = జంకుచున్నాను (కార్డులము)

తాత్పర్యము :- ఉత్తమ క్షత్రియ వంశమున పుట్టి, విశ్వామిత్రునినుండి
ఛనుర్విద్యను చేపట్టిన నేను - ప్రజలు ఏమే ననుకొందురుగాక - బ్రాహ్మణుని పైకి
ఆయుధము నెత్తు సాహసమును మాత్రము చేయజాలను.

సమాసములు :- దినకరస్య కులమ్ - తస్మిన్. క్షత్రియాశ్చతే శ్రోత్రి
యాశ్చ - తేభ్యః. దివ్యాని చ తాన్యస్తాణి చ - దివ్యాస్తాదాంపారిమ్ - దృష్టం దివ్యాత్మ
పారం యేన సః. శత్రుస్య గ్రహణమ్ - గ్రహణేన గురు - తస్మాత్. సహోబలమ్ -
తేన సహవర్తతే (ఓజస్సహ ఉంభసా వర్తతే - తత్) ఇతి సాహసికః - తస్యభావః -
సాహసిక్యమ్ - తస్మాత్.

సంధులు :- సః + అహమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - సో + అహమ్ -
పూర్వరూపసంధి. శ్రోత్రియేభ్యః + విశ్వ. యశః + వా - జనః + దుర్. భగవతః +
దృష్ట - ఉత్వాదేశవిసర్గ. దివ్య + అత్మ - సవర్ణ దీర్ఘ సంధి.

క్రియ :- కథ వాక్యప్రబంధే, ణిచ్. పర స్మై. లోట. ప్రథమ

కథయతు / కథయతాత్ - కథయతామ్ - కథయన్తు

జిహీ భయే, లట్. పర స్మై. ఉత్తమ

విభేమి - విభీషః / విభీషః - విభీమః / విభీమః

జామదగ్న్యః :- (సక్రోధమ్) ఆః పాప. దుర్ముఖ. వసిష్ఠ ఇవ విశ్వామిత్ర
ఇవ స్వస్తివాచనికో బ్రాహ్మణస్తే పరశురామః. (సవ్యధమ్)
ధిక్కష్టమ్. ఏవముచ్చావచవాచః క్షత్రియాః శూరయస్తే (క్రోధా
తిశయం నాటయన్) అయమహం భోః.

సహదశరథమద్యోత్కృత్య పుత్రైశ్చతుర్భిః

జనకకులకబంధస్కంధ నిర్గత్వరీభిః ।

నవరుధిరలతాభిః కృష్ణశీలాపతాకాం

రణభువమతిరౌద్రీం రుద్రశిష్యః కరోమి॥

50

అర్జుని :- (సక్రోధమ్ = క్రోధముతో) ఆః పాప = ఓయీ పాపాత్మా !
దుర్ముఖ = పాడునోసివాడా ! వసిష్ఠ ఇవ = వసిష్ఠునివలెను, విశ్వామిత్రః ఇవ =
కౌశికునివలెను, తే = నీకు. పరశురామః = ఈ బార్గవుడు, స్వస్తివాచనిః = (సంధిప
నలు స్వీకరించి) స్వస్తివాక్యములు పలుకునట్టి. బ్రాహ్మణః = బ్రాహ్మణుడా ! —
నీకు అట్లు కన్పించుచున్నానా అనుట. (సవ్యధమ్ = బాధతో) ధిక్, కష్టమ్ = కష్టము;
ఏవమ్ = ఇట్లు, ఉచ్చావచవాచః = వివిధాలాపములు కలవారుగా. క్షత్రియాః = రాజులు
శూరయస్తే = వినబడుచున్నారు — క్షత్రియులిట్లే మూట్లాడదురని ప్రసీద్ధి అనుట.
(క్రోధాతిశయమ్ = అధిక క్రోధమును, నాటయన్ = ఆధిపత్యించుచు) భోః =
ఓయోయీ ! అయమ్ అహమ్ = ఈ నేను —

సహేతి :- పుత్రైః = పుత్రులు, చతుర్భిః సహ = నల్లరితోను. దశర
థమ్ = దశరథుని, అద్య = ఇప్పుడు. ఉత్కృత్య = తొలగించి (సంహరించి), జనక
కుల = జనకుని వంశస్థులయొక్క. కబంధ = మొండెముల, స్కంధ = మెడలనుండి
నిర్గత్వరీభిః = వెలువడునట్టి, నవరుధిరలతాభిః - నవ = నూతనమైన, రుధిర = రక్త
ప్రవాహములనునట్టి, లతాభిః = తీగెలతో, కృష్ణ = రచింపబడిన, శీలా పతాకమ్ =

విలాస సూచకమగు పతాక కలదానినిగా, రణభువమ్ = యుద్ధ రంగమును, అతి
రౌద్రీమ్ = మిక్కిలి భయానకముగా, రుద్రశిష్యః అహమ్ = రుద్రుని శిష్యుడనగు
నేను, కరోమి = చేయుదును. (మాలిని — ననమయయ యతేయం మాలిని భోగి
రోక్తః).

రామః :- (సరోషమ్) ఆః జామదగ్న్యః, కేయం వాగ్విభీషికా. దూరమతి
క్రామతి ప్రసంగే కదాచిదిజ్ఞాకవోఽపి దుర్మనాయస్తే.

జామదగ్న్యః :- (సప్రభుకుటీభంగమ్) తతః కిమ్.

రామః :- (సావష్టంభమ్) తతశ్చ

తాత్పర్యము :- పుత్రులు నల్గరితోను దశరథుని నిర్మూలించి జనక
వంశ్యుల మొందెముల నుండి ఎగజిమ్ము రక్తధారలే లతలుగా వినూతన జయపతాకను
రణభూమిలో ఎగురవేసి ఈ రుద్రశిష్యుడు అతి రౌద్రతను ఇదే కల్పించుచున్నాడు.

సమాసములు :- జనకస్య కులమ్ - జనక కులానాం కబంధః -
కబంధానాం స్కంధః - స్కందేభ్యః నిర్గత్వరీభిః. (గత్వరశ్చ). నవరుధిరాజ్యేవ
లతాః - తాభిః. కస్తా రీలాపతాకా యస్యాం సా - తామ్. రణస్య భూః - రుద్రస్య
శిష్యః.

సంధులు :- అద్య + ఉత్ - గుణనంది. పుత్రైః + చతుర్భిః + జనక.
కాదేశవిసర్గ - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- దుశ్యజ్ కరణే, లబ్, పరస్మై, ఉత్తమ

కరోమి - కుర్వః - కుర్మః

అఃఇతి :- (సరోషమ్=కోపముతో) ఆః జామదగ్న్యః = ఓయీ! భర్గవా!
ఇయమ్ = ఈ తీరున, వాగ్విభీషికా = మాటలతో భయపెట్టుట. కా = ఏమిది! ఇట్టి
విభీషికలు వలదనుట. ప్రసంగే = సంభాషణము. దూరిమ్ అతిక్రామతి(నతి) = మేర
మీరి దూరముసాగినచో. కదాచిత్ = ఒక్కొక్కప్పుడు. ఇజ్ఞాకవః అపి = రఘు
వంశ్యులు కూడ. దుర్మనాయస్తే = కుపితులగుదురు.

తతఃఇతి :- (సప్రభుకుటీభంగమ్ = కనుబొమలు చిట్లించి) తతః కిమ్ =
దుర్మనస్కుడవై నచోనేమి!

తైరితి :- (సావష్టంభమ్ = సగర్వముగా) తతశ్చ = దుర్మనస్కుడవై నచో.
త్రిః సప్తః ఏవ = తేవలము ముయ్యేదుమారులే అయిన, తైః = ఆ, రాజవిజయై =

తై త్రిస్సప్తభిరేవ రాజవిజయైర్యతే భుజస్తంభయోః

కృత్వా తోరణమాకాలిం పునరముం ద్వావింశమారిప్పతే ।

ద్రక్ష్యమి త్వయి వర్తమానమధునా తచ్ఛాపవిద్యాద్భుతం

శంభోస్తస్య హి తేవలేన ధనుషా కృష్టేన తుష్టిర్న మే॥ 51

క్షత్రియ విజయములతో, తే భుజస్తంభయోః = నీ బాహువులను స్తంభములకు, తోరణమాలికామ్ = విజయతోరణముల దండను, కృత్వా = నిర్మించి, పునః = మరల నిప్పుడు, అయమ్ = ఈ, ద్వావింశమ్ = ఇరువదిరెండవ విజయమును, అరిప్పతే యత్ = ఆరంభింపగోరుచున్నదై, త్వయి = నీయందు, వర్తమానమ్ = పరిభవిల్లుచున్న, తత్ = ఆ, శాపవిద్యాద్భుతమ్ = ధనుర్విద్యయొక్క (అద్భుత) మహత్త్వమును, అధునా = ఈ రోజు, ద్రక్ష్యమి = దర్శింతును, తస్య = ఆ, శంభోః = శివునియొక్క, ధనుషా = ధనుస్సు, తేవలేన = తేవలము, కృష్టేన = ఎక్కువెట్టబడినదగుటతో, మే = నాకు, తుష్టిః న = సంతృప్తిలేదు. [శార్దూలము]

తాత్పర్యము : ఇరువదియొక్క మారులు క్షత్రియులను జయించి భుజస్తంభములకు విజయ తోరణములు కట్టుకొని ఇప్పుడు ఇరువదిరెండవ మారు విజయమును పొందుట కారంభించుచున్నావు. ఇట్టి నీయందున్న ధనుర్విద్యామహత్త్వమును దర్శింప నుబలాటపడుచుంటిని. శివధనుస్సును భంగవరచుటతో నా హృదయము తృప్తి పడుటలేదు. శివుని శిష్యుడవై న నీ సామర్థ్యమునుగూడ చూడవలసినదే. (ద్వావింశతేః పూరణమ్ - తస్య పూరణే డత్ - తివింశతేర్నిత - టిలోపః).

సంధులు :- తైః + త్రిః + సప్త, శంభోః + తస్య - సాదేశవిసర్గ, సప్తభిః + ఏవ, విజయైః + యత్, తుష్టిః + న - రేఫాదేశవిసర్గ, తత్ + దాప - క్చుత్త్వసంధి, విద్యా + అద్భుతమ్ - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- దృశీర్ ప్రేక్షణే, లృట్, పరస్మై, ఉత్తమ

ద్రక్ష్యమి - ద్రక్ష్యవః - ద్రక్ష్యమః

రథక్ రాథస్యే (సన్), ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ (అట్)

అరిప్పతే - అరిప్పేతే - అరిప్పనే

జామదగ్న్యః :- (సరోషమ్) కిమాత్థ రే కిమాత్థ : (ద్రక్ష్యమి త్వయి వర్త
మానమధునా ఇత్యాదిశ్లోకోత్తరార్థం పఠిత్వా సవ్యభమ్)
అహో : సర్వతః సమిధ్యమాన దారుణస్య రోషజాతపేదసో
విదేహదిలీపయోః కులం నామ కతి భవిష్యంత్యాహుతయః.
(ఉచ్చైః) థో థోః సప్తద్వీపకులపర్వతవర్తినో రాజానః చేత
యధ్వం చేతయధ్వమ్.

యేన స్వాం వినిహత్య మాతరమపి క్షత్రాసమద్వానవ
స్వాదాభిజ్ఞపరశ్వధేన విదధే నిఃక్షత్రియా మేదిసీ ।

కిమితి :- (సరోషమ్ = రోషముతో) రే = ఓరీ, కిమాత్థ = ఏమంటివి!
(ద్రక్ష్యమి త్వయి వర్తమానమధునా - ఇత్యాది శ్లోకోత్తరార్థమ్ = అను శ్లోకపుటుత్తర
భాగమును. పఠిత్వా = తాను పఠించి, సవ్యభమ్ = వెతపడుచు) అహో : సర్వతః =
అన్నివైపులనుండియు. సమిధ్యమాన దారుణస్య = రగుల్కొల్పుబడుటచే భీషణమైన.
రోష = రోషమనునట్టి, జాతపేదసః = యాగాగ్నికి. విదేహ దిలీపయోః = జనకుడు
దిలీపుడు అనువారియొక్క, కులమ్ నామ = వంశమన్నది. కతి = ఎన్ని, ఆహుతయః =
ఆహుతులు [హవ్యము పేర్చుటలు]. భవిష్యంతి = అగునో : [ఉచ్చైః = బిగ్గరగా]
థోః థోః = ఓయోయీ : సప్తద్వీప = ఏడు ద్వీపములయందును, కుల పర్వత = సప్త
కుల పర్వతములయందును. వర్తినః = సంచరించునట్టి [వసించువారైన] రాజానః =
క్షత్రియులారా : చేతయధ్వమ్ : చేతయధ్వమ్ = సావధానులు కందు, సావధానులు
కందు :

యేనేతి :- స్వామ్ = తనదియైన. మాతరమ్ అపి = తల్లిని కూడ
వినిహత్య = సంహరించి. క్షత్రాస = రాజరత్నమనునట్టి, మద్వానవ = మద్యము
యొక్క. (మద్వానవో మాధవజో మధుమాధ్వీకమద్యయోః - అమరము), స్వాద +
అభిజ్ఞ = రుచి నెరిగిన. పరశ్వధేన = పరశువురలవాడైన. (పరశుశ్చ పరశ్వధః - అమర)
యేన = ఏ ధ్వజ రామునిచే, మేదిసీ = భూమండలము, నిఃక్షత్రియా = క్షత్రియ
భూతముగా. విదధే = కాచింపబడినదో. యత్ = ఎవనియొక్క. బాణవ్రణ = బాణ
భూతమనునట్టి. వర్తనా = మార్గము నుండి, హంసచ్ఛలాత్ = హంసలు అను

యద్బాణవ్రణవర్తనా శిఖరిణః క్రౌంచస్య హంసచ్చలా
దద్యాప్యస్థికణాః పతన్తి స పునః క్రుద్ధో మునిర్భార్గవః॥

52

రామః :- (సహర్ష సంభ్రమమ్)

నృపానప్రత్యక్షాన్ కిమపవదనే నన్వయమహం
శిఖక్రీడాభగ్నత్రిపుర హరధన్వా తవ పురః ।

పంకతో, క్రౌంచస్య శిఖరిణః = క్రౌంచ పర్వతముయొక్క, అస్థివదాః = ఎముకల
ముక్కలు, అద్య + అపి = ఇప్పటికిని, పతన్తి = రాలి పడుచున్నవో, సః = ఆ,
మునిః = మునియగు, భార్గవః = పరశురాముడు, పునః = మరల, క్రుద్ధః = క్రుద్ధు
డయ్యెను. (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- సొంత తల్లిని సంహరించి క్షత్రియ రత్నమును రుచి
మరిగిన పరశువుతో భూమిని రాజశూన్యము గావించిన ఈ పరశురాముడు గాఢముతో
నేర్పరచిన గాయపు రంధ్రమునుండి హంసలనునట్టి మిషతో క్రౌంచపర్వతముయొక్క
ఎముకలు ఇప్పటికిని రాలిపడుచున్నవి. అంతటి ఈ పరశురాముడు ఇంతకాలమున
కిప్పుడు మరల క్రుద్ధుడాయెను. అంతటి బీభత్సమును మరల చేయుననుట.

సమాసములు :- క్షత్రాణామ్ అసమ్ - అసమేవ మద్యాసమ్ -
అసవస్య స్వాదః - స్వాదే ఆభిజ్ఞః - ఆభిజ్ఞః పరశ్వధః యస్య సః - తేన. బాణేన
వ్రణమ్ - బాణవ్రణస్య (వ్రణమేవ వా) వర్త్య - తేన.

సంధులు :- క్షత్ర + అస, స్వాద + ఆభిజ్ఞ, అద్య + అపి - సప్త
దీర్ఘ. మధు + అసవ, అపి + అస్థి - యదాదేశ. హంస + చలాత్ - తుగాగమ.
క్రుద్ధః + మునిః - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. మునిః + భార్గవః - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- డుదాణో దారణ పోషణయోః, అత్మనే, లిట్. ప్రథమ [వి]

దధే - దదాతే - దధిరే

పత గతౌ, పరస్మై, లిట్, ప్రథమ

పతతి - పతతః - పతన్తి

నృపానితి :- (సహర్ష సంభ్రమమ్ = అనందముతో సంభ్రమముతో)
అప్రత్యక్షాన్ = ఎట్ట యెదుటలేని, నృపాన్ = రాజులను, కిమ్ అపవదనే = నిందింతు

అహంకారకూర్మారాద్భున భుజవనవ్రశ్చనకళా
నిస్సప్తార్థో బాహుః కథయ కతరస్తే ప్రహరతు॥

53

వేల : నను = ఇదే [నన్విశ్యాభిముఖ్యే-అమరము], శకుక్రీడా = బాలక్రీడగా, భగ్న = భగ్నముగావించిన, త్రిపురహరధన్వా = శివధనుస్సుకలవాడనై. అయమ్ అహమ్ = ఈ నేను, తవ = నీ యొక్క, పురః = ఎట్టయెదుట నుంటిని, అహంకార = గర్వముతో, క్రూర = నిఘ్నరుడైన, అర్జున = కార్తవీర్యార్జునునియొక్క, భుజవన = బాహువులు అనునట్టి అరణ్యమును - బాహువుల సమూహముననుట. వ్రశ్చన = చేదించుటయనన్ది, కళా = ప్రావీణ్యముతో, నిస్సప్తార్థః = స్పష్టపడిన బలముకలదైన-చేదన కళతో నిరూపింపబడిన సామర్థ్యము కలది - అనియేని - తే = నీ యొక్క కతరః బాహుః = ఏ భుజము, ప్రహరతు = [నన్ను] కొట్టువలెనో, కథయ = అట్లా పింపుము. నన్ను కొట్టుటకు నీ బాహువు నాట్లాపింపుమనుట. శిఖరిణీ వృత్తము.

తాత్పర్యము :- ఎట్టయెదుట లేనివారిని నిందించి యేమి లాభము. శకుక్రీడగా శివధనుస్సును విరిచినవాడను ఇదిగో నీ ఎట్టయెదుట నుంటిని, కార్తవీర్యార్జును బాహుసమూహమును ఖండించి, ప్రసిద్ధి తెక్కిన నీ భుజమును నన్ను కొట్టుటకు అట్లాపింపుము.

సమాసములు :- శకోః క్రీడా - క్రీడయా భగ్నమ్ - భగ్నం త్రిపుర హరస్య ధన్వః యేన [యస్య] సః. అహంకారేణ క్రూరః - క్రూరశ్చసావర్జునశ్చ - అర్జునస్య భుజవనమ్ - వనస్య వ్రశ్చనమేవ కళా - [వ్రశ్చనే వా] - కళయా నిస్సప్తార్థః

సంధులు :- నను + అయమ్ - యదాదేశ. క్రూర + అర్జున. నిస్సప్త + అర్థ - సప్తదీర్ఘ. అర్థః + బాహుః - ఉత్వాదేశవిసర్గ. కతరః + తే - సాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- కథ వాక్యప్రబంధే. ణిచ్, పరస్మై, లోట్, మధ్యమ

కథయ/కథయతాత్ - కథయతిమ్ - కథయత

హృచ్ హరణే, లోట్, పరస్మై, ప్రథమ [ప్ర]

ప్రహరతు / ప్రహరతాత్ - ప్రహరతామ్ - ప్రహరన్తు

వద వ్యక్తాయాం వాచి, అపాద్యదః - ఇత్యాత్మనే పదమ్, లట్

మధ్యమ

అపవదసే - అపవదేథి - అపవదధ్యే

జామదగ్న్యః :- (సకోపాటోపమ్) ఆః పాప. వికర్తనకుల కళంక. పున
స్తరాం తదేవ పార్వతీదయిత కోదండదళన సాహసముద్భావ
యసి. అహహా : క్షత్రియోఽపి భార్గవస్య కార్తవీర్యజయినం
భుజదండమన్విష్యతి. అహో గరీయాన్ కాలః । యదశ్రుతచర
మపి శ్రావయతి. అదృష్టచరమపి దర్శయతి. అపి చ రే
రాజన్యకీట.

జానాన్యేవ యథా పితుః పరిభవన్ హోమార్హునీమర్జునో
మత్కోదండ మనేక రాజక వధస్వాధ్యాయ మధ్యాపిపత్ ।

అఃఇతి :- [సకోపాటోపమ్ = కోపాతిశయముతో] ఆః పాప = ఓరీ
పాపాత్ముడా : వికర్తన కుల కళంక = సూర్యవంశమునకు కళంకము వంటివాడా!
పున స్తరామ్ = మరల మరల. తదేవ = అదే. పార్వతీదయిత = కృపనియొక్క.
కోదండ = ధనుస్సును, దళన = భంగపరచుటయన్నటి. సాహసమ్ = సాహసమును.
ఉద్భావయసి = ప్రకటించుచున్నావు. అహాహా : క్షత్రియః అపి = ఇతడు క్షత్రియుడై
యుండియును. భార్గవస్య = ఈ పరశురామునియొక్క. కార్తవీర్యజయినమ్ = కార్త
వీర్యార్జునుని జయించినట్టి. భుజదండమ్ = బాహుదండమును. అన్విష్యతి = తానే ఏమి
అని వెదకుచున్నాడు : అహో ! కాలః = కాలము. గరీయాన్ = గొప్పదికదా : —
సర్వాధికమనుట, యత్ = ఏలయన, అశ్రుతచరమ్ అపి = వినియుండని విషయమును
గూడ, శ్రావయతి = వినిపింపజేయును. అదృష్టచరమ్ అపి = కనియుండని దృశ్య
మునుగూడ (భూతపూర్వే చరత్), దర్శయతి = కనిపింపజేయును — కాలమహిమ
అంతటిదనుట. అపిచ = మరియు, రే = ఓరీ, రాజన్యకీట = క్షత్రియారమా :

జానానీతి :- పితుః = నా తండ్రియొక్క. హోమార్హునీమ్ = హోమ
సాధనమైన సౌరభేయిని (.... అర్జునీ.... సౌరభేయీ... గాః — అమరము). పరిభవన్ =
అపహరించువాడై. అర్జునః = కార్తవీర్యార్జునుడు. (అర్జునః కరుణేష్ఠాత్థే భవేదప్యర్జునీ
గవి - మేఁనీ) మత్ = నాయొక్క. కోదండమ్ = ధనుస్సును. అనేక రాజక =
సమస్త క్షత్రియ సమూహము యొక్క. వధ=నంహారరూపమైన. స్వాధ్యాయమ్ =
వేదపాఠమును. అధ్యాపిపత్ = కలిపెను - ఆవేదమును నా ధనుస్సునకు నేర్పెననుట.

తేనైవాస్తి భవత్సు యద్యపి మమ క్రోధోఽయమాత్సర్గిక
స్తత్సంప్రత్యుపసర్జనం గురుధనుర్భంగాదయం హేతుమాన్॥ 54

రామః :- ఋషే, జామదగ్న్య, పటచ్చరీభూతా ఖల్వియం పురాతనీ కీర్తి

జానాసి ఏవ = ఇది నీవెరుగనే యెరుగుదువు. తేన ఏవ = ఆ కారణముచేతనే.
యద్యపి = నిజమునకు భవత్సు = మీ క్షత్రియులందరిపట్లను, మమ = నా యొక్క
క్రోధః = కోపము. జాత్సర్గికః = సర్వసాధారణమైపోయినది - అందరిపట్లను కినుక
వహించితి ననుట. తత్ = అది, సంప్రతి = ప్రస్తుతము. ఉపసర్జనమ్ = అప్రధా
నము, అయమ్ = ప్రస్తుతమున్న ఈ క్రోధము. గురు ధనుర్భంగాత్ = శివధనుర్భం
గమువలన, హేతుమాన్ = సహేతుకము, ఇప్పటి కోపమునకు శివధనుర్భంగమే కారణ
మనుట. (అధ్యాపయత్. భంగాదహం హేతుమాన్. భంగేతు హేతుమాన్ - అని
పాఠాంతరములున్నవి.) శార్దూల విక్రీడితము.

సమాసములు :- హోమ సాధనికా చ సా అర్హునీ చ - తామ్, అనేకంచ
తత్ రాజతం చ - రాజతస్య వధః - వధ ఏవ స్వాధ్యాయః - తమ్ గురోః ధనుః -
ధనుషో భంగః - తస్మాత్. హేతురస్యాస్తి హేతుమాన్. (తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ)
రాజసమూహో - రాజరమ్. (గోత్రోఽప్రేత్యాదినా పుణ్).

సంధులు :- జానాసి + ఏవ, యసి + అపి. సంప్రతి + ఉప - యదాదేశ.
హోమ + అర్హునీమ్, స్వ + అధ్యాయ, ఏవ + అస్తి - సవర్ణ దీర్ఘ, అర్హునః + మత్ -
ఉత్వాదేశవిసర్గ. తేన + ఏవ - వృద్ధి. క్రోధః + అయమ్ - ఉత్వాదేశ - క్రోధో +
అయమ్ - పూర్వరూప, జాత్సర్గికః + తత్ - సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- జ్ఞా ఆవబోధనే(శ్చ) - జ్ఞాజనోర్జః - లట్, పర స్మై, మధ్యమ
జానాసి - జానీధః - జానీథ

ఇట్ అధ్యయనే, టిచి, యటి, క్రిజ్జనాంతో ఇత్యాత్వే. పుగాగమే
ప్రథమ

అధ్యాపిపత్ - అధ్యాపిష్టామ్ - అధ్యాపిషుః

ఋషేఽఙ్గితి :- మహర్షి : ధర్మనా : ఇయమ్ = ఈ. పురాతనీ = అతి
పురాతనమైన. కీర్తిపతాకా = యశోఽయంతిత. పటచ్చరీభూతా ఖలు = చిరిగిపోయిన

పతాకా, నన్విదానీమేవ ద్రష్టవ్యమ్. (నేపథ్యాభిముఖమ్) వత్స.
లక్ష్మణ, ధనుర్ధనుః.

జామదగ్న్యః :- (సాక్షేపమ్) అరే అనాత్మజ్ఞ, క్షత్రియవతో.

తచ్ఛాపమీశభుజపీడనపీతసారం

ప్రాగవ్యభజ్యత భవాంస్తు నిమిత్తమాత్రిమ్ ।

రాజన్యకప్రధనసాధనమస్మదీయ

మాకర్ష కార్ముకమిదం గరుడధ్వజస్య॥

55

గుడ్డ సుమా : (పజచ్చరం జీర్ణ పత్రమ్ - అమరము). ఇదాసీమ్ ఏవ = ప్రస్తుతమే. నను
ద్రష్టవ్యమ్ = చూడదగినది. (నేపథ్యాభిముఖమ్ = తెరపైపు చూచుచు). వత్స =
నాయనా : లక్ష్మణా : ధనుః ధనుః = ధనుస్సు. ధనుస్సు - త్వరగా నందిమ్మనుటలో
ద్విరుక్తి.

అరేఇతి :- (సాక్షేపమ్ = అక్షేపముగా) అరే = ఓరీ : అనాత్మజ్ఞ =
స్వస్వరూప జ్ఞానము లేనివాడా : క్షత్రియవతో = క్షత్రియ బాలుడా :

తచ్ఛాపమితి :- ఈశ = పరమేశ్వరునియొక్క. భుజ = భాహువుచేనైన
పీడన = వాదకమువలన [త్రిపురాసుర సంహారాదికమునందు వినియోగింపబడుటచేత]
పీత = వ్యయముగావింపబడిన [త్రాగి వేయబడిన]. సారమ్ = బలము కలిదియగు.
తత్ = ఆ [నీవు విరిచినది] చాపమ్ = శివధనుస్సు. ప్రాగపి = అంతకుముందే [నీవు
విరుచుటకు ముందే]. అభజ్యత = తనకు తానే డుల్లిపోయినది. భవాన్ తు = [అది
విరుగుటలో] నీవేమో. నిమిత్త మాత్రమ్ = ఉపలక్షణ మాత్రుడవు. రాజన్యక =
జీద్రులైన రాజులయొక్క. ప్రధన = మారణమునందు, సాధనమ్ = సాధనమైన
దియు, అస్మదీయమ్ = నాదియైన. గరుడధ్వజస్య = విష్ణుమూర్తియొక్క. ఇదిమ్ =
ఈ, కార్ముకమ్ = ధనుస్సును, ఆకర్ష = ఎక్కు పెట్టుము. [వనంత తిలక]

తాత్పర్యము :- శివ ధనుర్భంగమునకు నీవు కేవలము నిమిత్తమాత్రు
డవు. శివుడు వాడుటచే అది ఏనాడో డుల్లిపోయినది. సకల క్షత్రియ సంహారమున
నాకు సహాయపడిన ఈ విష్ణు ధనుస్సును ఎక్కు పెట్టుము చూతము :

అకృష్టేన పునరమునై వ ధనుషా కిలాస్మానభియోత్స్యనే. క్షత్రసత్త్రే
దీక్షితానాం తు చిరస్య హోతాయం పరశురస్మాకమస్త్యే. వ (ఇతి రామస్య
హస్తే ధనురర్పయతి).

రామః :- (గృహీత్వా) భార్గవ. సమంతాదుద్భూతినీ భూమిరియమ్. తదేహి
విమర్దక్షమం ప్రదేశాంతరమవతరావః.

సమాసములు :- ఈశస్య భుజః - భుజేన పీడనమ్ - పీడనాత్ పీతం
సారమ్ యస్య తత్. రాజస్యకానాం ప్రథనమ్ - ప్రథనే సాధనమ్. గరుడః ధ్వజః
యస్య సః - తస్య.

సంధులు :- తత్ + చాపమ్ - శుభ్రత్వసంధి అపి + అభజ్యత - యదా
దేశ. భవాన్ + తు - తాంస్తాన్సంధి.

క్రియ :- భంజో ఆమర్దనే. కర్మకర్తరి ఆత్మనే. లజ్, ప్రథమ
అభజ్యత - అభజ్యేతామ్ - అభజ్యంత
కృష విలేఖనే. లోట్. పరస్మై. మధ్యమ
అకర్ష/అకర్షతాత్ - ఆకర్షతమ్ - ఆకర్షత

అకృష్టేనేతి :- అకృష్టేన = నీచే ఎక్కువెట్టబడినదైవచో. పునః =
అప్పుడా. అమునా = ఈ. ధనుషా ఏవ = ధనుస్సుతోనే. అస్మాన్ = మమ్ము. అభి
యోత్సనే కిల = దీక్షించువునుమీ! - దీనితోనే నీవు యుద్ధము కొనసాగింపవలవి
యుండుననుట. క్షత్రసత్త్రే = క్షత్రియ సంహారరూపమగు సత్త్రయాగమునందు (సత్త్ర
యాగము దీప్తకారికము). దీక్షితానామ్ = బద్ధకంఠులమైన. అస్మాకమ్ తు = మా
శేమో. అయమ్ = ఈ. పరశుః = గండగొడ్డలి, చిరస్య = చిరకాలమునుండియు.
హోతా = ప్రధానఋత్విక్కు - క్షత్రసత్త్రమును నిర్వహింపజేయుచున్న ప్రధానసాధ
నము నాకు ఉండనేయున్నదనుట. (ఇతి = అని, రామస్య = దాశరథియొక్క. హస్తే =
చేతియందు. ధనుః = తన వైష్ణవధనుస్సును. అర్పయతి = ఉంచును)

భార్గవేతి :- (గృహీత్వా = ధనుస్సును స్వీకరించి) భార్గవ = పరశురామా!
ఇయమ్ = ఈ, భూమిః = నేల, సమంతాత్ = అంతటను, ఉద్భూతినీ = ఎగుడు దిగు

జామదగ్న్యః :- (సరోషం పరిక్రామన్) భో భోః జిత్రేణ బ్రాహ్మణ చ
తేజసా వికత్తమానాః. తదత్ర —

భవతు శరణదో వా శత్రుసర్వాభిరామః

ప్రతివిదధతు వాస్మిన్నాశిషో వైజయిక్యః ।

అదశరథమరామం నిర్విదేహేంద్రముర్యే

నలయమిహ విధత్తే రోషణో రైణుకేయః॥

56

దులుగా నున్నది, తత్=అందుచేత, ఏహి = రమ్ము, విమర్షక్షమమ్ = తొక్కిడిని
సైచుకొనగలిగిన - యుద్ధయోగ్యమైన అనుట. ప్రదేశాంతరమ్ = వేరొకచోటును,
అనతరావః = ప్రవేశింతము.

భోభోఇతి :- (సరోషమ్ = రోషముతో. పరిక్రామన్ = కదిలుచు)
భోభోః = ఓయోయీ : జిత్రేణ = క్షత్రియసంబంధమైన. తేజసా = తేజస్సుతోను.
బ్రాహ్మణ=బ్రాహ్మణసంబంధమైన. తేజసా=తేజస్సుతోను. వికత్తమానాః = పొగడి
కొనుచున్న జనులారా : - జనక వసిష్ఠ విశ్వామిత్రానుయాయులారా : - అనుట.
తదత్ర = ఇప్పుడింక -

భవత్వీతి :- శత్రు = శత్రుములయొక్క, సర్వాభిసారః = సన్నాహము
(సర్వాభిసార స్పర్శౌచస్సర్వ సన్నహనార్థకః - అమరము) - విశ్వామిత్రోపదిష్ఠము
లగు సర్వశస్త్రాస్త్ర సమూహమనుట, శరణదః = మీకు రక్షణము కల్పించునది.
భవతు=అగుగాక : వా = లేదా. వైజయిక్యః = విజయప్రయోజకములైన (తదస్య
ప్రయోజనమితి - తత్) అశిషః = (వసిష్ఠాదుల) అశిస్సులు. అస్మిన్ = ఈ యుద్ధము
నందు, ప్రతివిదధతు=(నా శస్త్రాస్త్రములకు) విఱుగుడు కల్పించుగాక. విఱుగుడు వేసిన
వేయుగాక : - అనియేని. రోషణః=అతికుపితుడైన (క్రుదమందార్థభ్యశ్చ - యచ్)
రైణుకేయః = ఈ రేణుకానుతుడు, తీర్వివలయమ్=భూమండలమును. అదశరథమ్=
దశరథుడు లేనిదిగను. అరామమ్ = రామరహితముగను. నిర్విదేహేంద్రమ్ = జనక
విహీనముగను. ఇహ=ఇప్పుడు ఇచ్చట. విధత్తే=చేయుచున్నాడు. (మాచిపీవృత్తము)

తాత్పర్యము :- విశ్వామిత్రోపదిష్ఠమగు శస్త్రాస్త్ర సమూహమంతయు
సన్నద్ధమై వచ్చి రామునికి రక్షణమే కల్పించునో, వసిష్ఠాదుల విజయాశిస్సులు నా

(ఇతి నిష్కాంతౌ)

(నేపథ్యే)

భోభోః పౌరజానపదాః. ప్రవర్త్యతాం మాంగళికమాతోద్యమ్. ప్రసజ్యతా
మయమపి వై దేహీవివాహమహోత్సవో జామదగ్న్యవిజయోత్సవేన.

శస్త్రాస్త్రములకు విరుగుడే వేయునో : ఇదిగో ఈ బార్గవరాముడు అతిక్రుద్ధుడై ఈ
భూమండలమును రామదశరథ జనకవిహీనము గావించుచున్నాడు.

సమాసములు :- శస్త్రాణాం సర్వాఃసారః, న విద్యతే దశరథః యస్మిన్.
న విద్యతే రామః యస్మిన్. విదేహానామింద్రః - నిర్గతః విదేహేంద్రః యస్మాత్.
ఊర్వాః వలయమ్, రేణుకాయా అపత్యం పుమాన్ - ప్రిభ్యో ధక్. శరణం దదా
తీతి శరణదః - [శరణం గృహరక్షితోః - అమరః]

సంధులు :- శరణదః + వా - ఉత్వాదేశవిసర్గ. అస్మిన్ + ఆశిషః -
అనునాసికద్విత్యసఽధి ఆశిషః + పై జయిక్యః - ఉత్వాదేశవిసర్గ. విదేహ + ఇంద్రమ్ -
గుణసఽధి. కోషణః + రైణుకేయః - ఉత్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, పరస్మై. లోట్. ప్రథమ

భవతు / భవతాత్ - భవతామ్ - భవన్తు

దు ధాల్ ధారణపోషణయోః. పరస్మై. లోట్. ప్రథమ [వి]

దధతు / దత్తాత్ - దత్తామ్ - దధన్తు

దు ధాల్ ధారణపోషణయోః, ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ

ధత్తే - దధతే - దధతే

[ఇతి = అని. నిష్కాంతౌ = రామ పరశురాములు నిష్క్రమించిరి]

[నేపథ్యే = తెరలో]

భోభోబ్రుతి :- భోభోః = ఓయోయీ : పౌరజానపదాః = పౌరులారా : జాన
పదులారా : మాంగళికమ్ = మంగళప్రదమైన [తస్మై ప్రథవతి నంతాపాదిభ్యః -
మాంగళికమ్ - లోట్]. ఆతోద్యమ్ = చతుర్విధ వాద్యబృందము [చతుర్విధమిదం వాద్యం
వాదిత్రాతోద్య నామఽమ్ - అమరః - వీణామురజపంశకాంస్యవాద్యమ్]. ప్రవర్త్య
తామ్ = మోగింపబడుగాక : జామదగ్న్య విజయోత్సవేన = బార్గవరాముని జయించిన

కన్యా కాచిదిహాపి కర్మణి పణః స్యాదిత్యసూయావల
 త్సీతాపాంగమయూఖమాంసలముఖతోత్సాన్నిపిలిప్తిం దివమ్ !
 కుర్వాణేన రఘూద్వహేన చక్రపే నారాయణీయం ధనుః
 సంధాయాథ శరశ్చ భార్గవగతిచ్చేదాదమోఘీకృతః ॥

57

విజయోత్సవముతో, అయమ్ = ఈ, పై దేహీ వివాహమహోత్సవః అని = సీతాకన్యా
 ణోత్సవముగూడ, ప్రసజ్యతామ్ = నిర్వహింపబడుగాక : విజయోత్సవము ప్రధానమై
 కల్యాణోత్సవము అప్రధానమైన దనుట. (ఒకటి సాధించుటలో వేరొకటి సిద్ధించుట -
 ప్రసంగము, గుడిలోని దీపారాధనవల్ల బాటసారులకు దారి కనబడుట)

కన్యేతి :- ఇహ = ఈ, కర్మణి = పైష్ఠవధనురారోపణమునందు గూడ,
 కాచిత్ కన్యా = ఒకానొక కన్య, పణః స్యాత్ ఇతి = పందెపుసొమ్ముగా లభించునని.
 అసూయా = ఈర్ష్యతో, వలత్ = కదలాడుచున్న, సీతా = జానకియొక్క, అపాంగ =
 నేత్రాంచలములందలి, మయూఖ = కాంతులతో, మాంసల = వృద్ధిబొందిన, ముఖ
 తోత్సాన్ని = ముఖచంద్రకాంతితో, విలిప్తిమ్ = పులుమబడినదానినిగా, దివమ్ =
 ఆకాశమును, కుర్వాణేన = చేయుచున్నవాడగు, రఘూద్వహేన = రఘురామునిచే,
 నారాయణీయమ్ = విష్ణుమూర్తికి సంబంధించిన, ధనుః = ధనుస్సు, చక్రపే = ఎక్కు
 పెట్టబడినది, అథ చ = మరియు, శరః = బాణము, సంధాయ = సంధించి, భార్గవ =
 పరశురామునియొక్క, గతి = స్వర్గగమనమును, చేదాత్ = నిరోధించుటతో, అమోఘీ
 కృతః = సఫలము గావింపబడినది - (బాణము కర్త) శార్దూలము.

తాత్పర్యము :- ఈ ధనురారోపణమువలన గూడ మరొక కన్య పణ
 ముగా లభించునేమో అని సీతాదేవి ఈర్ష్యతో చూడుచున్నది. ఆ చూపులకాంతితో
 రాముని ముఖచంద్రబింబము మరింత కాంతిమంతమై ఆకాశమున వెన్నెల పులిమినది.
 అట్లున్న రామపుడు పైష్ఠవధనుస్సును ఎక్కు పెట్టుటే కాదు, భార్గవరాముని స్వర్గమార్గ
 మును చేదించి బాణము నమోఘమని నిరూపించెను.

సమాసములు :- సీతాయాః అపాంగో - అపాంగయోః మయూఖాః -
 అసూయయా వలతః - వలతశ్చ తే సీతాపాంగమయూఖాః - మయూఖైః మాంసలా -
 మాంసలా చ సా ముఖతోత్సాన్ని చ - తోత్సన్నయా విలిప్తిమ్. (విలిప్త + కదల్చా
 భ్యాయామ్ - జీప్), భార్గవస్య గతిః - గతేః చేదః - తస్మాత్.

(తతః ప్రవిశతో రామజామదగ్న్యో)

రామః :- భగవన్, భార్గవ.

పరై రాహుతానాం విహితమపి శస్త్రం భవతు నః

ప్రకృత్యా విప్రేభ్యః పునరకృతశిల్పా రఘుభువః ।

చిరాదందీరేణ త్వయి తదపి రామే న గణితం

తపోవిద్యావీరవ్రతమయ మయి ఙ్మమృతు భవాన్ ॥

58

సంధులు :- ఇహ + అపి, సీతా + అప + అంగ, రఘు + ఉద్యహేన.
సంధాయ + అథ - సవర్ణదీర్ఘ, ఇతి + అసూయా - యతాదేశ, శరః + చ - శాదేశవిసర్గ,
గతి + చేదాత్ - తుగాగమ.

క్రియ :- దు కృచ్ఛో కరణే, కర్మణే, లిట్, ఆత్మనే, వ్రతమ
చకృషే - చకృషాతే - చకృషిరే

(తతః=అంతట, రామజామదగ్న్యో=రామపరశురాములు, ప్రవిశతః=ప్రవేశింతురు)

పరై రీతి :- భగవన్ = మహాత్మా : భార్గవ = పరశురామా : పరైః =
శత్రువులచే, రాహుతానామ్ = యుద్ధమునకు ఆహ్వానింపబడినవారిమైన (చో), నః =
మాకు, శస్త్రమ్ = ఆయుధస్వీకారము, విహితమ్ = నిధాయనము, అపి భవతు = అగు
గాక, పునః = కానీ, ప్రకృత్యా = సహజముగా, రఘుభువః = రఘువంశసంభవులు.
విప్రేభ్యః = బ్రాహ్మణులపై, అకృతశిల్పాః = యుద్ధవిద్యను చూపరు - వారిపై
యుద్ధము చేయరనుట, తత్ అపి = ఆ నియమముగూడ, రామే త్వయి = పరశురాము
చవైన నీయందు, చిరాత్ = చాలకాలమునకు, అందీరేణ = గర్విష్టుడనైన నాచేత.
న గణితమ్ = పరిగణింపబడలేదు - ఇంతకాలమునకు నేను దాని నుల్లంఘించితి ననుట.
తపో విద్యావీరవ్రతమయ = ఓ తపోమయా : ఓ విద్యామయా : ఓ వీరవ్రతమయా :
మయి = నావిషయమునందు, భవాన్ = నీవు, ఙ్మమృతు = ఊమింతువుగాక : (ఋగిణీ
వృత్తము)

తాత్పర్యము :- శత్రువులు కయ్యమునకు కాలుదువ్వినచో శస్త్రమును
గ్రహించుట మాకు పరిపాటి. విప్రులపై దండెత్తుట మా వంశమునందు లేదు. కానీ
ఆ వ్రతమునుగూడ నీపట్ల నేనుల్లంఘించితిని. గర్విష్టుడనై తిని నన్ను ఊమింపుము.

జామదగ్న్యః :- (విహస్య) కథమపరాధమ్ మస్మాను వత్సేన
 యదర్థమస్మాభి రిహ ప్రకోపితస్తదద్య దృష్ట్వా తవ దామ
 వైష్ణవమ్ ।
 విశీర్ణ సర్వామయమస్మదాంతరం చిరస్య కంచిల్లమిమానమశ్నుతే॥౧౧॥

విశేషములు :- అందీరః - కాండాండాదీరన్నీరచా - చారచ. అందీరః
 పురషః శత్రే - అని మేదిని నిఘంటువు.

సంధులు :- పరైః + అహూతానామ్ - రేపాదేశవిసర్గ. అకృతకల్పః +
 రఘు - విసర్గలోప. తవన్ + విద్యా - ఉత్పాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ

భవతు/భవతత్ - భవతామ్ - భవన్తు

క్షమూ సహనే, లోట్, పరస్మై, ప్రథమ

క్షమ్యతు/క్షమ్యతత్ - క్షమ్యతామ్ - క్షమ్యన్తు

కథమితి :- (విహస్య=నవ్వి) వత్సేన=చిరంజీవివై న నీచేత. అస్మాను
 =మాపట్ల. కథమ్ అపరాధమ్ = అపరాధము గావించబడినదనుట యెట్లు! అపరాధ
 మేమియు లేదనుట.

యదర్థమితి :- యదర్థమ్=దేనికోసమై, అస్మాభిః = మాచేత. ఇహ =
 ఇప్పుట. ప్రకోపితః = కోపింపజేయబడితివో. తత్ = ఆ, తవ = నీయొక్క. వైష్ణ
 వమ్ = విష్ణుసంబంధమైన, దామ = తేజస్సును, అద్య = ఇప్పుడు. దృష్ట్వా=దర్శించి.
 అస్మత్ = మాయొక్క. ఆంతరమ్ = అంతరంగము (అస్మదంతరమ్ - అనియు
 పాఠాంతరము), విశీర్ణ = నడలిపోయిన. సర్వామయమ్ = నమస్త్రలోగములు కలదై
 (రాగద్వేషాదికము నడలిపోయి అనుట), చిరస్య = చాలకాలమునకు, కంచిత్ = కొద్ది
 పాటి. ఇమిమానమ్ = తేలికపాటును. అశ్నుతే = పొందుచున్నది. ఇది ఉపకారమే
 అనుట. (గర్వామయమ్ అని పాఠాంతరము. గర్వామనునట్టి లోగమని అర్థము).

తాత్పర్యము :- రామా! నీలోని యే వైష్ణవతేజస్సును దర్శింపగోరి
 నిన్ను కోపింపజేసితివో ఆ ప్రయోజనము నెరవేరినది. హృదయము తేలికపడినది.
 రాగద్వేషాదులు తొలగిపోయినవి.

రామః :- ఇత ఇతో భగవన్

జామదగ్న్యః :- (రామస్య చిబుకమున్నమయ్య సస్మితమ్) వత్స. అప్ర
శస్త్రఃఖలు ఆరణ్యకానాం జనపదేషు చిరప్రచారః. తత్కృ
పునరస్మాన్నేష్యసి.

రామః :- భగవన్. భగవతో యాజ్ఞవల్క్యస్యావసథే కృతాతిథేయ
సంవిధానౌ తాతజనకౌ భవంతమనుపాలయతః.

సమాసములు :- యస్మై (అప్టమ్) - యదర్థమ్. సర్వశ్చసౌ అమ
యశ్చ - విశిష్టః సర్వామయః యస్మిన్ తత్. మమ అంతఃమ్.

సంధులు :- అస్మాభిః + ఇహ - రేఫాదేశవిసర్గ. ప్రకోపితః + తత్ -
సాదేశవిసర్గ. సర్వ + అమయమ్ - సవర్ణదీర్ఘ. కంచిత + లపిమానమ్ - లాదేశసంది.

క్రియ :- అశూణ్ వ్యాప్తౌ సంఘాతే చ. లట్. అత్మనే. ప్రథమ

అశ్నుతే - అశ్నువాతే - అశ్నువతే

చందస్సు :- వంశస్థవిలము. వదన్తి వంశస్థవిలం జతో జరో (జతజర)

జ త జ ర

లల | లల | లల | లల |
చిరస్య కంచిత మిమాన మశ్నుతే

ఇతఇతి :- భగవన్ = మహాత్మా : ఇతః ఇతః = ఇటు-ఇటు దయ
సేయుదు

వత్సేతి :- (రామస్య = రామునియొక్క. చిబుకమ్ = గడ్డమును. (అధస్తా
చ్ఛిబుకం - అమరః) ఉన్నమయ్య = పైకెత్తి. సస్మితమ్ = చిరునవ్వుతో) వత్స =
నాయనా : ఆరణ్యకానామ్ = నావంటి పనవాసులకు, జనపదేషు = గ్రామనగరాదుల
యందు. చిరప్రచారః = బహుకాలసంబారము. అప్రశస్త్రః ఖలు = తగనిదికదా : - నిషిద్ధ
మనుట. తత్ = అందుచేత. అస్మాన్ = మమ్ము. త్వనేష్యసి = ఎటుకుకొనిపోదువు :
(పునః అనునది వాక్యాలంకారము కొరకు)

భగవన్నితి :- భగవన్ = మహాత్మా : భగవతః = మహానుభావుడైన.
యాజ్ఞవల్క్యస్య = యాజ్ఞవల్క్యనియొక్క. ఆవసథే = అశ్రమమునందు. కృతాతి

ఏహి విష్ణరపాదార్హ మధుపర్కైరుపస్థితాన్

ఇక్ష్వకూంశ్చ విదేహంశ్చ పునీహి భగవన్నమూన్ ॥

60

జామదగ్న్యః:- వత్స, అపరిహార్యమేవ హ్యతిథ్యం రాజన్యశ్రోత్రియాణామ్.
కిం పునరేవంవిధ వై భానసోచితాచార స్థలితవిలక్షణ శక్నోమి
ధర్మాచార్యం యాజ్ఞపల్క్యముపేత్యావరోకితుమ్. ఆచారస్తు
దూరాదపి కృతః కృతః స్యాత్ (కించిదుచ్చైర్నైపథ్యాభి
ముఖమ్)

థేయ సంవిదానా = సన్నద్ధము గావింపబడిన ఆతిథ్యసంభారము కలవారై. తాతజనకౌ =
దశరథ జనకమహారాజులు. భవంతమ్ = నిన్ను. అనుపాలయతః = ప్రతీక్షించుచున్నారు.
అర్హ్యపాద్యాదులతో పిద్ధముగా నున్నారనుట.

ఏహీతి :- విష్ణర = అసనము, పాదార్హ = పాదోదకము, మధుపర్కః =
మధుపర్కము - అను వీనితో. ఉపస్థితాన్ = పిద్ధముగానున్న. అమూన్ = ఈ.
ఇక్ష్వకూన్ = ఇక్ష్వకువంశస్థులను విదేహాన్ + చ = విదేహస్వయులను. పునీహి =
పవిత్రులను చేయుము. (పథ్యావక్రము).

తాత్పర్యము :- ఆసనార్హ్యపాద్యమధుపర్కాదులతో నీకై ఎదురుచూచు
చున్న దశరథ జనకమహారాజులను వారి వంశములను పావనమొనరింపుము.

సంధులు :- పాద + అర్హ - సవర్ణదీర్ఘ. మధుపర్కః + ఉప - రేహి
దేశవిసర్గ. ఇక్ష్వకూన్ + చ. విదేహాన్ + చ - తాంస్తాన్పండి. భగవన్ + అమూన్ -
అనునాపికద్విత్వ. విష్ణరశ్చ పాదార్హశ్చ మధుపర్కశ్చ - తైః.

క్రియ :- ఇత్ గతో, పరస్మై, లోట్, మధ్యమ

ఏహి/ఇతాత్ - ఇతమ్ - ఇత

పూజో పవనే, లోట్, పరస్మై, మధ్యమ (౯౨)

పునీహి/పునీతాత్ - పునీతమ్ - పునీత.

వత్సేతి :- వత్స = నాయనా; రాజన్య శ్రోత్రియాణామ్ = క్షత్రియు
లలో శ్రోత్రియులైన దశరథ జనకమహారాజులయొక్క, ఆతిథ్యమ్ = ఆతిథిసత్కా
రము, అపరిహార్యమ్ ఏవ = పరిహరింపరానిదే, కింపునః = కానీ, ఏవంవిధ = ఈ

యన్య స్మృతీః ప్రతీక్షంతే చతుర్వర్గే మనీషిణః ।
నమో భగవతే తస్మై యాజ్ఞవల్క్యాయ యోగినే ॥

61

(నేపథ్యే)

గాయత్రీ ద్రుపదా దేవీ పాపానమపహస్తు తే
పునస్తు పావమాన్య స్త్వామృచ్ఛోతు బ్రహ్మ తే పరమ్ ॥ 62

విధముగా, పై ఖానసోచితాచారస్థలిత విలక్షణ - పై ఖానస = అంబుకులకు, (వానప్రస్థులు) ఉచిత = అర్హ మైన, ఆచార = సంప్రదాయమును - శాంతప్రవృత్తి ననుట స్థలిత = విడుచుటతో, విలక్షణ = లక్షితుడనై న నేను, ధర్మాచార్యమ్ = ధర్మాచార్యుడగు, యాజ్ఞవల్క్యమ్ = యాజ్ఞవల్క్యమహర్షిని, ఉపేత్య = సమీపించి, అవలోకితమ్ = చూచుటకు, న శక్నోమి = చాలకున్నాను, ముఖము చెల్లకన్నదనుట, అచారః = పంద నాదికమగు మర్యాద, దూరాత్ కృతః అపి = దూరమునుండి చేయబడినదై నప్పటికిని, కృతః స్యాత్ = చేయబడినదే అగును - దూరమునుండి నమస్కరించినను నమస్కరించినట్లే అనుట, ఇచ్చట నుండియే దశరథజనకుల అతిథ్యమును స్వీకరించుటయైన దనుట, (నేపథ్యాభిముఖమ్ = తెరవై పు తిరిగి, కించిత్ ఉచ్చైః = కొంచెము బిగ్గరిగా)

యస్మై స్మృతి :- మనీషిణః = పండితులు, చతుర్వర్గే = ధర్మార్థకామమోక్ష ములనునట్టి నాలుగు పురుషార్థముల విషయమునను (ప్రవర్గో ధర్మకామార్థకృత్వర్గః సమోక్షతైః - ఆచారము), యన్య = ఎవనియొక్క, స్మృతీః = స్మృతివాక్యముగాను (సూత్రములను), ప్రతీక్షంతే = ప్రమాణములుగా స్వీకరించుచున్నారో, తస్మై = అయోగినే = యోగియైన, భగవతే = మహానుభావుడు, యాజ్ఞవల్క్యాయ = యాజ్ఞవల్క్యునికి, నమః = పందనము, (పథ్యావర్తము) రక్షతే - రక్షేతే - రక్షింతే.

తాత్పర్యము :- చతుర్వర్గ పురుషార్థములలో దేనినట్ల నెట్టి సంశయము కలిగినను పండితులందరు ఏ యాజ్ఞవల్క్యస్మృతిని నిర్ధారితముగా ప్రతీక్షించులో ఆ మహానుభావునికీ నమస్కారము.

(నేపథ్యే = తెరలో)

గాయత్రీతి :- ద్రుపదా = ద్రుపదాదివ ముముదానః - ఇత్యాది మంత్రాక్షరములతో కూడిన, గాయత్రీ దేవీ = సావిత్రీదేవి (గాయత్రీ మంత్రాధిదేవత), తే =

జామదగ్న్యః :- భగవన్. అపత్రపమాణో న భవంతం ద్రష్టుముత్సహే.
తదనుమన్యస్వ మామరణ్యాయ.

(నేపథ్యే)

శివాస్తే పంథానో వ్రజ నిజగృహేభ్యో నిజగృహాన్
కిమన్యత్సర్వేషాం గుణమయః శిరోమాల్యమసి నః ।

నీయొక్క. పాప్మాసమ్ = పాపమును. అపహస్తు = తొలగించుగాక. పావమాన్యః =
పవిత్రతను చేకూర్చినట్టి ఋగ్వేదమంత్రవిశేషములు, త్వామ్ = నిన్ను. వనస్తు =
పావనముచేయుగాక. తే = నీయొక్క. పరిమ్ = శ్రేష్ఠమైన. బ్రహ్మ = జ్ఞానము.
తత్త్వజ్ఞానమనుట, ఋభోతు = వృద్ధిపొందునుగాక. (విధ్యావర్తము)

తాత్పర్యము :- గాయత్రీమాత నీ పాపములను తొలగించుగాక. ఋగ్వేద
మంత్ర విశేషములు నిన్ను పావనము చేయుగాక. నీ బ్రహ్మజ్ఞానము వృద్ధిపొందు
గాక.

క్రియ :- హనహింసాగత్యోః, పరిస్మై. లోట్. ప్రథమ

హస్తు/హతాత్ - హతామ్ - హస్తు
పూజ్ పవనే (శ్న) లోట్, పరిస్మై. ప్రథమ

పునాతు/పునీతాత్ - పునీతామ్ - పునస్తు

ఋదు వృద్ధౌ [శ్న] లోట్, పరిస్మై. ప్రథమ

ఋభోతు/ఋద్భుతాత్ - ఋద్భుతామ్ - ఋద్భువస్తు

భగవన్నితి :- భగవన్ = మహాత్మా. అపత్రపమాణః = సిగ్గుపడుచున్న
నేను, భవంతమ్ = నిన్ను, ద్రష్టుమ్ = దర్శించుటకు. న ఉత్సహే = ఉచ్చగించను,
తత్ = అందుచేత. మామ్ = నన్ను. అరణ్యాయ = వనవాసమునకై. అనుమన్యస్వ =
అనుమతింపుము. [లజ్జా సాపత్రపాన్యతః - అమరము]

[నేపథ్యే = తెరలో]

శివాన్నితి :- తే = నీయొక్క. పంథానః = పయనించు మార్గములు. శివాః =
శుభప్రదములగుగాక. నిజగృహేభ్యః = మా నివాసస్థానములనుండి [ఈ జనపదముల
నుండి అనుట]. నిజగృహాన్ = నీ ఆశ్రమములను. వ్రజ = పొందుము [పొమ్మ

త్రిలోకీ నిర్మాణ స్థితి నిధనబంధోర్మధుభిదో

భవాన్వషీ మూర్తిర్భృగు కులమధిష్ఠాయ రమతే ॥

63

నుట] అన్యత్ కిమ్ = మరియొకటియున్నది : - మరింత కోరదగినదేమున్నదనుట. గుణమయ = సద్గుణస్వరూపా : [సాకారా : అనుట]. నః = మా. సర్వేషామ్ = అందరికిని. శిరోమాల్యమ్ = శిరసుపూవపు, అసి = అయితివి. [పుష్ప పుష్పస్రతో ర్మాల్యమ్ - అమరము]. త్రిలోకీ = ముల్లోకములయొక్క. నిర్మాణ = సృష్టికీ. స్థితి = ఉనికికీ. నిధన = వినాశనమునకును, బంధోః = బద్ధులైన, మధుభిః = మధుసూదనునియొక్క. షషీ = ఆరవదైన. మూర్తిః = అవతారమనై. భవాన్ = సీవు, భృగు కులమ్ = భృగువంశమును. అధిష్ఠాయ = అధిష్ఠించి. రమతే = క్రీడించుచున్నావు. [శిఖరిణీ వృత్తము]

తాత్పర్యము :- ఓ పరశురామా ! నీ పయనించుమార్గములు శుభప్రదము లగుగార : మా గృహములనుండి నీ ఆశ్రమములకు పయనింపుము. మా అందరికిని శిరోమూలమైతివి. ఇర కోరదగినదేమున్నది : ఓ గుణమయా : సృష్టిస్థితిలయకారణమైన విష్ణుమూర్తికి సీవు ఆరవ అవతారమవు. భృగువంశమున పుట్టి వినోదించుచున్నావు. (మత్స్యః మార్కొ వరాహశ్చ నాగసింహోఽథ వామనః. రామో రామశ్చ రామశ్చ బుద్ధః చిర్కీ చ తే దశ)

సమాసములు :- శిరసి మాల్యమ్, త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః. నిర్మాణం చ స్థితిశ్చ నిధనం చ - త్రిలోక్యాః సృష్టిస్థితినిధనాని - నిధనానాం బంధోః - తస్య. మధుం భే తీతి - మధుభిద్ - తస్య. భృగోః కులమ్.

సంధులు :- శివాః + తే - సాదేశవిసర్గ. పంథానః + ప్రజ. గృహేభ్యః + నిజ. శిరః + మాల్యమ్. ఓదః + భవాన్ - ఉత్పాదేశవిసర్గ. బంధోః + మధు. మూర్తిః + భృగు - రేపాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- 1. ప్రజ గతౌ. లోట్, పరస్మై, మధ్యమ

ప్రజ/ప్రజతాత్ - ప్రజతమ్ - ప్రజత.

2. రముక్ క్రీడాయామ్. అత్కనే. లట్. ప్రథమ

రమతే - రమేతే - రమస్తే

జామదగ్గ్యః :- వత్స. రామభద్ర ।

రామః :- అజ్ఞాపయ.

జామదగ్గ్యః :- నివర్తస్వ. నూనమిదానీం కృతకౌతుకాగారమంగళోపచారః
శ్వశురకులలోక స్త్వాం ప్రతీక్షతే. (ఇతి పరిష్వజ్య నిష్క్రాంతః).

రామః :- (సోద్యేగమ్) కథం గతో భగవాన్. త దహమపి తాతసమీప
మేవ గచ్ఛామి. (ఇతి పరిక్రామన్ పురోఽవలోక్య) కథం తాతశ్చ
జనకశ్చేత ఏవాభివర్తతే. (ఇత్యుపసర్పతి).

(తతః ప్రవిశతో జనక దశరథౌ రాజానావనోన్యన్యం పరిష్వజ్య)

3. అస భువి, లబ్, పరస్మై, మధ్యమ

అసి - స్థ - స్థ

వత్సేతి :- వత్స = నాయనా । రామభద్ర = రామభద్రదా ।

అజ్ఞాపయేతి :- అజ్ఞాపయ = అజ్ఞాపింపుము.

నివర్తస్వేతి :- నివర్తస్వ = ఇత మరలుము—నీవుండుమనుట. నూనమ్
ఇదానీమ్ = నిజమునకిప్పుడు, శ్వశురకులలోకః = నీ అత్తవారింటి బంధుసమూహము
కృతకౌతుకాగార మంగళోపచారః = పెండ్లియింట మంగళాలంకారములనుచేసి, (కౌతు
కం తు వివాహే స్యాదుత్సవే నర్మహర్షయోః—మేదిని). త్వమ్ = నిన్ను. ప్రతీక్షతే =
ఎదురుచూచుచుండును. (ఇతి = అని, పరిష్వజ్య = కొగిలించుకొని, నిష్క్రాంతః =
నిష్క్రమించును).

కథమితి :- (సోద్యేగమ్ = ఆరాటపడుచు) కథమ్ = ఎట్టా । భగవాన్ =
పరశురాముడు, గతః = వెడలిపోయెను, తత్ = అందుచేత, అహమ్ అపి = నేనును,
తాతసమీపమ్ ఏవ = తండ్రియొద్దకే, గచ్ఛామి = పోదును. (ఇతి = అని, పరిక్రామన్ =
నడచుచు, పురః అవలోక్య = ముందునకుచూచి) కథమ్ = ఎట్టా । తాతః చ = తండ్రి
దశరథుడును, జనకః చ = జనకుడును, ఇతః ఏవ = ఇటువైచే, అభివర్తతే = వచ్చు
చున్నారు । (ఇతి = అని, ఉపసర్పతి = సమీపించును). (తతః = అంతట, ప్రవిశతః =
ప్రవేశించుచు, జనకదశరథౌ రాజానౌ = జనక దశరథ మహారాజులు, అన్యోన్యమ్ =
పరస్పరమును, పరిష్వజ్య = కొగిలించుకొని)

జనకః - సుచరితమిదమైతిహాసిరానాం హృది న విరంస్యతి యత్తవేష
పుత్రః ।

భృగుసుతపరశూదరాద్విరాజం నహజవిజిత్యరమాచరన్ తేజః॥ 64

సుచరితమితి :- తవ = నీ యొక్క. ఏషః = ఈ. పుత్రః = కుమారుడు. రాముడు, భృగుసుత = పరశురామునియొక్క, పరశూదరాత్ = పరశుగర్భము నుండి, విరాజమ్ = క్షత్రియులయొక్క, నహజవిజిత్యరమ్ = నహజముగా విజయ శీలమైన, తేజః = తేజస్సును. యత్ ఆచరన్ = అర్పించినన్నట్టి. ఇషమ్ = ఈ. సుచరితమ్ = మనరాశ్యము. ఐతిహాసిరానామ్ = ఇతిహాసవేత్తలయొక్క. హృది = హృదయమునందు, న విరంస్యతి = మాసిపోదు—స్థిరముగా నిల్చుననుట. (రాహుజః క్షత్రియో విరాట్—అమరము).

తాత్పర్యము :- ఓ దశరథా! జయశీలమగు క్షత్ర తేజస్సును పరశురాముని ఆయుధగర్భమునుండి అర్పించిన నీ కుమారుని ఈ మన చరిత్ర ఐతిహాసికుల హృదయములలో స్థిరముగా నిర్విపోవును నుమా!

సమాసములు :- భృగోః సుతః - సుతస్య పరశుః - పరశోః ఉదరాత్ సహజతయా విజిత్యరమ్ (ఇద్భుశజినర్తిభ్యః క్షరప్ - జిత్యరమ్)

సంధులు :- ఏషః + పుత్రః - తదేతద్విస్థలోప తవ + ఏషః - పృథ్వి సంధి, పరశు + ఉదరాత్ - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- రముట్ క్రిదాయామ్ (వ్యాభిరిభ్యో రమః) పరస్మై. లృట్. ప్రథమ

విరంస్యతి - విరంస్యతః - విరంస్యన్తి
కృష విలేఖనే. వరస్మై. లిప్. ప్రథమ
చరన్ - చరన్తతుః - చరన్తుః

భందస్సు :- పుష్పితాగ్రము. అయుటి నయాగలేఖతో యరాలో యటి చ వ తో జరిగాళ్ళ పుష్పితాగ్రా. ఒకటి మూడు పాదములలో నెనెనియ అను గణములును: రెండు నాలుగు పాదములలో నజజరిగ - అను గణములు నుండును.

దశరథః :- (పురోఽపలోక్య సహర్షమ్) కథమాగత ఏవ వత్సో రామభద్రః
జనకః— సఖే మహారాజ దశరథ. పశ్య పశ్య —

చిరాత్ ఔత్రం తేజస్త్రిజగదవతై త్రం జనయితా
విధాతా సర్వేషాముపరి సవితారం కులభృతామ్ ।
వినేతా వర్ణానాం భృగుపతి భుజాదర్ప నికషో
మహావీరః శ్రీమానయమమృతమృత్యోర్విరీరతి॥

65

కథమీతి :- (పురః అపలోక్య = ముందునకుచూచి, సహర్షమ్ = అనందముతో) కథమ్ = ఎట్టు : పశ్యః రామభద్రః = నా చిన్నారి రాముడు, అగతః ఏవ = రానే వచ్చెను ।

సఖేఇతి :- సఖే = మిత్రమా ।, మహారాజా । దశరథా । పశ్య పశ్య = చూడుము చూడుము —

చిరాదితి :- చిరాత్ = చాల కాలమునకు ఔత్రమ్ తేజః = ఉత్తయ బలమును, త్రిజగదవతై త్రమ్ = ముల్లోకములు జయించునదిగా, జనయితా = చేసినవాడును, కులభృతామ్ = వంశకారకులైన, సర్వేషామ్ = చంద్రాదులందరికిని, ఉపరి = అగ్రభాగమునందు, సవితారమ్ = సూర్యుని, విధాతా = నిర్మించవాడును — చంద్రవంశమునకంటె సూర్యవంశమును గొప్పదిగా నిలబెట్టెననుట వర్ణానామ్ = బ్రాహ్మణాది చతుర్వర్ణములకును, వినేతా = సత్ప్రవర్తన (వినయము) నేర్పినవాడును, భృగుపతి = పరశురామునియొక్క, భుజాదర్ప = బాహుగర్వమునకు, నికషః = పరీక్షకుడును, (నికషః కష పట్టికా, కాణస్తు నికషః కషః — అమరము), మహావీరః = గొప్పవీరుడును, శ్రీమాన్ = పుణ్యప్రదములైన లక్షణములు కలవాడును అయిన, అయమ్ = ఈ రాముడు, అక్షోః = నేత్రములకు, అమృతమ్ = సుఖసు, చిత్రితి = చల్లుచున్నాడు, (శిఖరిణీ వృత్తము).

తాత్పర్యము :- ఔత్ర తేజస్సునకు చాలకాలము తరువాత వెనుకటి ప్రతిష్ఠను చేకూర్చినవాడును, సూర్యవంశమును సర్వోన్నతముగా నిర్మించవాడును, వర్ణాశ్రమ ధర్మములను లోకమునకు నేర్పినవాడును, పరశురాముని బాహుబలమును పరీక్షించినవాడును, మహావీరుడనైన శ్రీరాముడు నా కన్నులకు అమృతము వందుచున్నాడు.

దశరథః :- (నిర్వర్ణ్యః సన్నేహమ్) సఖే సీరధ్వజ, రఘురాజ ధర్మాధికార సర్వధురీణః శిశురపి వత్సోఽయమ్. తదస్మిన్ జరసా దుర్వహం వర్ణాశ్రమ భారమారోప్య వయమపి క్వాపి తపోవనే దిలీపకులోచితేన విధినా శేషమాయురుపబుభుక్షుమహే.

జనకః :- సఖే దశరథ, సాధు తే హృదయమీదృశమ్. క్రమాదేతదనుష్ఠాతవ్యమ్.

రామః :- (ఉపసృత్య) తాతౌ, అభివాదయే.

సంధులు :- తేజః + త్రి - సాదేశవిసర్గ. నికషః + మహా - ఉత్తాదేశవిసర్గ. అఙ్ఘోః + వికిరతి - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- కృా విక్షేపే, పర స్మై. లట్. ప్రథమ (వి)

కిరతి - కిరతః - కిరన్తి

సఖేభ్యత్రి :- (నిర్వర్ణ్య = చూచి, సన్నేహమ్ = మైత్రితో) సఖే = మిత్రమా : సీరధ్వజ = జనకా : అయమ్ = ఈ. వత్సః = రాముడు. శిశుః అపి = పిన్నవాడే అయినను, రఘురాజ = రఘు వంశ్యులయొక్క. ధర్మాధికార = ధర్మనిర్వహణాధికారమునకు సంబంధించిన. సర్వధురీణః = సర్వభారమును వహింపగలవాడు. తత్ = అందుచేత. జరసా = వార్ధక్యము కారణముగా. దుర్వహమ్ = వహింపగాని దగుచున్న. వర్ణాశ్రమభారమ్ = వర్ణాశ్రమ సంరక్షణ భారమును, అస్మిన్ = ఈరాముని యందు. ఆరోప్య = ఆరోపించి, వయమ్ అపి = మనము కూడ (పరకురామునివలె) క్వాపి = ఎచటనో. తపోవనే = ఒకానొక తపోవనమునందు, దిలీపకులోచితేన = దిలీపుని వంశమునకు తగినదైన. విధినా = పద్ధతితో (వార్ధకే మునివృత్తీనామ్ - అన్నట్లు) శేషమ్ ఆయుః = శేషజీవితమును, ఉపబుభుక్షుమహే = అనుభవించుము - గడుపుదమునుట.

దశరథేతి :- సఖే = మిత్రమా : దశరథా : తే = నీ యొక్క. హృదయమ్ = హృది. ఈదృశమ్ = ఇట్లుండుట. సాధు = బాగున్నది - సమచితమే అనుట. ఏతత్ = ఇది, క్రమాత్ = క్రమముగా. అనుష్ఠాతవ్యమ్ = అనుష్ఠింపదగినది.

తాతాపీతి :- (ఉపసృత్య = సమీపించి) తాతౌ = పెద్దలారా : అభివాదయే = నమస్కరించుచున్నాను.

జనకః :- ఏహ్యహి వత్స రామభద్ర. (ఇతి సహర్ష మాలింగతి).

దశరథః - (రామమాలింగ్య) సఖే జనక, రామభద్రమఖ్యేష్యేష్యం తామ
దగ్న్య విజయప్రీతి రేవ శ్రేయానవసరః. కాలక్షేపే పునః కో
హేతుః :

(ప్రవిశ్య)

లక్ష్మణః :- ఇయమార్యయా మంథరయోపనీతా మధ్యమాంబాయాః పత్రీ.
(రాజానౌ సవితర్కమన్యోన్యం పశ్యతః)

రామః :- (సహర్షమ్) వత్స లక్ష్మణ, అపి సవరివారాయాః కుశల
మంబాయాః కథయత్యార్యా మంథరా?

ఏహీతి :- వత్స = నాయనా : రామభద్రా : ఏహి ఏహి = రామమ్మ.
ఇతి = అని, సహర్షమ్ = సంతోషముతో, అలింగతి = కౌగిలించుకొనును).

జనకేతి :- (రామమ్ = రాముని, అలింగ్య = కౌగిలించుకొని) సఖే =
మిత్రమా : జనకా : రామభద్రమ్ = రామచంద్రుని, లక్ష్మణమ్ = పట్టాభిషిక్తుని
జేయుటకు, తామదగ్న్య విజయప్రీతిః ఏవ = పంతురాముని జయించెనన్న సంతోషము
శ్రేయాన్ = శ్రేష్ఠమైన. అవసరః = సమయము. కాలక్షేపే = కాలయాపనచేయుట
యందు. పట్టాభిషేకమును వాయిదాపేయుటకు. హేతుః = హేతువేడు : కాలయాపన
జేయ బనిలేదనుట ఇది భావి కథా సూచన.

(ఇట్టి దానిని చతోక్తి యందురు - వాక్యం వాక్యాంతరానగ్త మర్థాంతరస్య సూచకం
యత్ర సా స్యాచ్ఛలోక్తిస్తు నాట్యాలంకారసమ్మతా - భరతుడు).

(ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి)

ఇయమితి :- ఇయమ్ = ఇది, అర్యయా = అర్యురాలైన, మంథరయా =
మంథరచే, ఉపనీతా = తీసికొనిరాబడిన, మధ్యమాంబాయాః పత్రీ = కై కేయి లేఖ.
(రాజానౌ = జనకదశరథులు, సవితర్కమ్ = సాలోచనగా, అన్యోన్యం పశ్యతః =
ఒందొరులను చూచుకొందురు)

వత్సేతి :- వత్సా : లక్ష్మణా : సవరివారాయాః = సవరివారిముతోనహి.
అంబాయాః = తల్లిగారియొక్క (కై కేయి), కుశలమ్ = క్షేమవార్తను, అర్యా
మంథరా = అర్యురాలైన మంథర, అపి కథయతి = చెప్పుచున్నదా :

లక్ష్మణః :- ఆర్య, అథకిమ్.

రామః :- నూనమస్మత్ప్రవాస దౌర్మనస్యమంతాం పీడయిష్యతి.

జనకః :- (లక్ష్మణహస్తా తృప్తికాం గృహీత్వా వాచయతి) స్వస్తి.
మహారాజం దశరథం కై కేయా విజ్ఞాపయతి. యథా -

తన్నే వరద్వయమురీకృతపూర్వమేవ
యాచే బిభర్తు భరతస్తవ రాజ్యలక్ష్మీమ్ ।
వర్షాణి తిష్ఠతు చతుర్దశ దండకాయాం
సౌమిత్రి మైథిలసుతా సహితశ్చ రామః ॥

66

ఆర్యేతి :- ఆర్య = అగ్రజా : అథకిమ్ = అవును.

నూనమితి :- నూనమ్ = నిజమే, అస్మత్ = మనయొక్క, ప్రవాస = ఎడదాటువల్లనైన, దౌర్మనస్యమ్ = దిగులు, అంతామ్ = అమ్మను, పీడయిష్యతి = క్రుంగదీయును. (పిదప నిమిత్తముగా దూరదేశమునకు వచ్చుట. ఈ వాక్యమునందలి ధావితధా సూచన స్పష్టము).

స్వస్తితి :- (లక్ష్మణహస్తాత్ = సౌమిత్రి చేతినుండి, తృప్తికామ్ = లేఖను, గృహీత్వా = స్వీకరించి, వాచయతి = పఠించును) స్వస్తి = శుభము. మహారాజమ్ = మహారాజగు, దశరథమ్ = దశరథుని, కై కేయా = కై కేయి, విజ్ఞాపయతి = విన్నవించుచున్నది. యథా = ఎట్లనగా -

తన్నే :- మే = నాకై, ఉరీకృత పూర్వమ్ = ఇంతకుముందే అంగీకరించిన, తత్ = ఆ, వరద్వయమ్ ఏవ = రెండు వరములనే, యాచే = అడుగుచున్నాను, తవ = నీ యొక్క, రాజ్యలక్ష్మీమ్ = రాజ్యసంపదను, భరతః = భరతుడు, బిభర్తు = వహించుగాక, చతుర్దశ = పదునాలుగు, వర్షాణి = సంవత్సరములు, దండకాయామ్ = దండకారణ్యమునందు, రామః = రాముడు, సౌమిత్రిమైథిలసుతాసహితః = లక్ష్మణునితో సీతతో, తిష్ఠతు = నివసించుగాక : (వసంత తిలక)

(ఇతి రాజానా మూర్చితః)

రామః :- యదాదిశ్యత్యంబా. (ఇతి శిరసి పత్త్రికాం దత్త్వా) వత్స. లక్ష్మణ
నిజామస్మదారాధన సహాధ్యాయినీం ప్రజావతీమూదాయ పురోధవ
లక్ష్మణః :- తథా. (ఇతి నిష్క్రింతః)

తాత్పర్యము :- దశరథ మహారాజా : ఎప్పుడో నీవు నా కిచ్చిన రెండు
వరములను ఇప్పుడు అడుగుచున్నాను. భరతుడు నీ రాజ్యలక్ష్మిని వహించుగాక :
నీతతో సౌమిత్రితో రాముడు పదునాలుగేండ్లు దండికారణ్యమునందు నివసించుగాక :

సమాసములు :- వరయోః ద్వయమ్. పూర్వమ్ ఉరీకృతమ్. రాజ్యస్య
లక్ష్మీః - తామ్. చతురధికో దశ. సౌమిత్రిశ్చ (మైథిలస్య సుతా) మైథిల సుతా చ -
తయోః సహితః.

సంధులు :- తత్ + మే - అనునాసికాదేశ. భరతః + తవ - సాదేశ
విసర్గ. సహితః + చ - కాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- భృజ్ భరణే, లోట్. పరస్మై. ప్రథమ.

విధర్తు/విధృతాత్ - విధృతామ్ - విధృతు
ష్టా గతి నివృత్త. పరస్మై. లోట్. ప్రథమ
తిష్ఠతు/తిష్ఠతాత్ - తిష్ఠతామ్ - తిష్ఠన్తు

(ఇతి = అని పఠించుటతో, రాజానా = రాజులిరువురును, మూర్చితః = మూర్ఛిపోదురు)

యదితి :- అంబా = కై కేయి, యత్ అదిశ్యతి = ఆదేశించినట్లే. (ఇతి =
అని, శిరసి = శిరస్సుపై, పత్త్రికామ్ = లేఖను, దత్త్వా = ఉంచుకొని) వత్స = సోదరా
లక్ష్మణా : అస్మత్ = నాయొక్క, ఆరాధన = సేవయందు, సహాధ్యాయినీమ్ = నీకు
సహపాఠియు, నిజామ్ = నీదయిన, ప్రజావతీమ్ = వదినగారిని, (ప్రజావతీ భార్య
జాయా - అమరము. ప్రజావతీ దోహదశంపినీ తే తపోవనేషు స్పృహయాశురేవ -
కాళిదాసః), ఆదాయ = వెంట బెట్టుకొని, పురోధవ = ముందు నడుపుము. [పురస్తాదృష్వ.
అని పాఠాంతరము].

తథేతి :- తథా = అట్లే, [ఇతి = అని, నిష్క్రింతః = నిష్క్రమించును]

రామః :- తాతా, సమాశ్వాసితం సమాశ్వాసితమ్.

జనకః :- (ఆశ్వాస్య) అహహా !

పాణిః గృహీతో రఘుపుంగవేన దేవః పురాణః శ్వశురో వివస్వాన్ ।

పితా స్వయం కేకయచక్రవర్తీ కర్మేదమేతాదృశమాః కిమేతత్ ॥ 67

(ఇతి మూర్ఛతి) (రామః పటాంచలేన వీజయతి)

దశరథః :- (ఆశ్వాస్య)

కోఽప్యేష వాఙ్మనసయోరతివృత్తవృత్తి
ర్భావో హుతాశనమయశ్చ తమోమయశ్చ ।

తాతానితి :- తాతా = పెద్దలారా ! సమాశ్వాసితమ్ సమాశ్వాసితమ్ = ఊరడిల్లుడీ ! ఊరడిల్లుడీ !

పాణిరితి :- [ఆశ్వాస్య = తెప్పరిల్లి]. అహహా ! రఘుపుంగవేన = దశరథునిచేత, పాణిః = చేయి, గృహీతః = స్వీకరింపబడినది. దశరథుడు వివాహమాదెననుట. పురాణః = అతిపురాతనమైన, దేవః = దేవుడు. వివస్వాన్ = సూర్యుడు, శ్వశురః = మామగారయ్యెను. పితా = తండ్రియేమో, స్వయమ్ = స్వయముగా, కేకయచక్రవర్తీ = కేకయరాజు. ఇదమ్ = ఈ, కర్మ = పని [రామవనవాసరూపము], ఏతాదృశమ్ = ఇటువంటిది. ఆః = అయ్యో ! కిమ్ ఏతత్ = ఏమిది !

తాత్పర్యము :- కై కేయిని చేపట్టినవాడు దశరథుడు. సూర్యభగవానుడా మామగారు. తండ్రియేమో కేకయ చక్రవర్తి. అయినను చేసిన పని ఇట్టిది, అయ్యో ! ఏమిది !

సంధులు :- పాణిః + గృహీతః - రేఫాదేశవిసర్గ. గృహీతః + రఘుశ్వశురః + వివస్వాన్ - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. కర్మ + ఇదమ్ - గుణసంధి.

చందస్సు :- ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రల కలయికతో నేర్పడిన ఉపజాతి, [ఇతి = అని, మూర్ఛతి = మూర్ఛపోవును రామః = రాముడు, పటాంచలేన = ఉత్తరీయపు కొనతో, వీజయతి = వీచును.]

కోఽప్యేషఇతి :- [ఆశ్వాస్య = తెప్పరిల్లి] వాఙ్మనసయోః = వాక్కులకును మనస్సునకును, అతివృత్తవృత్తిః = అందని వ్యాపారమై, హుతాశనమయశ్చ =

భోక్తృత్వమాత్రమిహ మే పునరీదృశం మాం

హా వత్స రామ కథముత్సహనే విహాతుమ్ ||

(18)

(విమృశ్య) హా వత్స, జానకీ, నిశాచరాణామూతిధేయీ భవతుం దశరథ గృహే ప్రవిష్టాసి. (ఇతి మూర్ఛతి).

అగ్నిశ్వాలారూపమై [మనస్సును దహించివేయుచు], తమోమయః చ=గాఢాంధకారమై [అలోచనాజ్ఞానమును నశింపజేయుచు], ఏషః = ఈ, వాః = మనఃస్థితి, ఈ అపి = ఇదియేమో తెలియరాకున్నది : ఇహ = ఇప్పుడున, మే = నాకు, భోక్తృత్వమాత్రమ్ = దుఃఖమును అనుభవించుట మాత్రమే మిగిలినది. పునః = మఱి, ఈమ్యమ్ = ఇట్టి దురవస్థలోనున్న, మామ్ = నన్ను, విహాతుమ్ = విడిచిపోవుటకు, హా : వత్సా : రామా : కథమ్ ఉత్సహనే = ఎట్లు ఇచ్చుగించుచున్నావయ్యా : [వసంత తిలక]

తాత్పర్యము :- హా రామా : ఇదియేమో తెలియరాని దుఃఖము నా గుండెలను పిండుచున్నది. చీకట్లు వింపుచున్నది. అనుభవించుటే నాకు మిగిలినది, ఇట్టి స్థితిలో నన్ను వీడిపోవుటకు నీకు మనసెట్లు ఒప్పుకొనుచున్నది తండ్రీ :

సమాసములు :- వాత్స మనశ్చ - తయోః [అడుతుంపడమరేత్యాది విపాకనాత్ వాఙ్మనస].

సంధులు :- ఈ + అపి - ఉత్వాదేశవిసర్గ, కో + అపి - పూర్వరూప, అపి + ఏషః - యథాదేశ, ఏషః + వాక్ - తదేతద్విసర్గలోప, వాక్ + మనస్ - అను నాసితాదేశ, వృత్తిః + భావః, మనసయోః + అతి - రేఫాదేశవిసర్గ, భావః + హంత - ఉత్వాదేశవిసర్గ, హంత + అశన - సవర్ణదీర్ఘ, హంతాశనమయః + చ, తమోమయః + చ - శాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- షహాత్ మర్షణే, ఆత్మనే, లబ్, మద్యమ

సహసే - సహేథే - సహద్యే

హేతి :- (విమృశ్య = ఆలోచించి) హా : వత్సా : జానకీ : నిశాచరాణామ్ = రాక్షసులకు, అతిధేయీ భవతుమ్ = అతిథి సత్కారములు చేయుటకొరకు, దశరథ గృహే = దశరథుని గృహమునందు, ప్రవిష్టా అపి = ప్రవేశించితివి(వా). (ఇతి = అని, మూర్ఛతి = మూర్ఛపోవును.)

రామః :- తాతౌ, సమాశ్వసితమ్, సమాశ్వసితమ్.

జనకః :- (అశ్వస్య, ఆకాశే లక్ష్మ్యం బద్ధ్వా) సాధు, సఖి, కై కేయి,
సాధు, యదస్యా విశ్వంభరాదుహితుర్మే వత్సయాః పత్యురను
వృత్తిరేవ ప్రసాదీకృతా. (విమృశ్య, సవ్యభమ్)

ధనుష్కంతౌ వత్సా దశరథభుజై రూష్మలతమాః

ప్రదేశాన్తే వత్సా శిశురశివవృత్తా వనభువః ।

ప్రియై రాజా ముక్తై రసుభిరపమార్జి స్వనుయశ

శ్చరిత్రవ్యత్యాసః సఖి కథమయం కేకయకులే ॥

69

తాతావిత్రి :- తాతౌ = పెద్దలారా, సమాశ్వసితమ్, సమాశ్వసితమ్ =
చిరదిల్లు దూరదిల్లుడు.

సాద్విత్రి :- (అశ్వస్య = తేరుకొని, ఆకాశే = ఆకాశమునందు, లక్ష్మ్యం
బద్ధ్వా = దృష్టినిలిపి) సఖి, కై కేయి, సాధు సాధు = బాగుబాగు, అస్యాః = ఈ,
విశ్వంభరాదుహితుః = భూదేవికూతురైన, మే = నాయొక్క, వత్సయాః = తనయకు
(సీతకు), పత్యుః అనువృత్తిః ఏవ = భర్తను అనుసరించుటయే. ప్రసాదీకృతా =
ప్రసాదముగా అనుగ్రహించితివి. సీతతో సహితుడై రాముడు అడవులకు పోవలె
ననుటకు జనకు దానందించుచున్నాడు. (విమృశ్య = ఆలోచించి, సవ్యభమ్ = బాధతో)

ధనుష్కంతా విత్రి :- వత్సా = రామలక్ష్మణులు, ధనుష్కంతౌ = ధను
ర్ధారులు. తే = వారు పోవలసిన అరణ్యప్రదేశములు, దశరథభుజైః = దశరథునిబాహు
వులచే, రూష్మలతమాః = తేజఃపూర్ణములు - దశరథ పాలితములనుట. వత్సా = నా
భిడ్డ జానకి, శిశుః = బాల్యావస్థ చాటనిది, వనభువః = అరణ్యప్రదేశములు, ఆశివ
వృత్తాః = విఘ్నబహుళములు - అనేక భయములతో కూడినవనుట. రాజా = దశరథుడు
ప్రియైః = అత్యంత ప్రీతిపాత్రములై, ముక్తైః = విడువబడిన, అసుభిః = ప్రాణ
ములతో, స్వమ్ = తనయొక్క, అయశమ్ = అపకీర్తిని, అపమార్జి = పోగొట్టు
కొనును. సఖి = ఓ కై కేయి, కేకయకులే = కేకయ రాజవంశమునందు, అయమ్ =
ఈ, చరిత్రవ్యత్యాసః = కథ వై పరీత్యము - అపకీర్తి, కథమ్ = ఎట్లు తొలగును ;

కష్టం చ, వయమపి కథమనేన జనపదేషు బహుళీభవతా భరత యౌవ
రాజ్యలక్ష్మీకర్ణపూర తమాలపల్లవేన కై కేయీ దుర్యశసా మూర్ధానమున్న
మయ్య లోకస్య ముఖం ద్రక్ష్యమః.

రామః :- (ఉత్థాయ) తాత జనక, యథా సుస్థం తాతం శృణోమి తథా
భవతా విధాతవ్యమ్. (ఇతి నిష్కాశ్రింతః)

తాత్పర్యము :- రామలక్ష్మణులు దనుర్ధారులగుటచేతను, దండకారణ్య
ములు దశరథ పాలితములగుటచేతను బహుళీకరములగు వనములందేని కాలికయగు
సీతకు భయములేదు దశరథుడు ప్రాణములను విడిచి తన అపత్రీర్తిని తొలగించు
కొనును. కానీ ఓ : కై కేయీ : నీ పుట్టింటికి వచ్చిన అపత్రీర్తి ఎట్లు తొలగును :
(శిఖరిణీ) (సిద్ధాదిత్వాత్ లచ్ మతుబద్ధే - ఊష్యలః).

సంధులు :- టులైః + ఊష్యలః, శిఖః + అశివ, ములైః + అనుః +
అప - రేఫాదేశవిసర్గ, ప్రదేశః + తే - సాదేశవిసర్గ, వృత్తః + వన, ప్రియైః + రాజా -
విసర్గలోప, అయశః + చరిత్ర - శాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- మృజూష్ శుద్ధౌ, (లుక్) పరస్మై, లట్, ప్రథమ (అప)

మార్జి - మృష్టః - మృజన్తి

కష్టమితి :- కష్టమ్ చ = ఎంత కష్టము : జనపదేషు = గ్రామముల
యందును నగరములయందును, బహుళీ భవతా = దట్టముగా వ్యాపించునదియు, భరత =
భరతునియొక్క, యౌవరాజ్యలక్ష్మీ = యౌవరాజ్యలక్ష్మీయొక్క, కర్ణపూర = కర్ణాలం
కారమైన, తమాలపల్లవేన = తమాల వృక్షపు చిగురాకువంటిదైన (కానుగుచెట్టు),
అనేన = ఈ, కై కేయీ దుర్యశసా = కై కేయి అపత్రీర్తితో, వయమ్ అపి = మేము
మాత్రము, మూర్ధానమ్ ఉన్నమయ్య = తల ఎత్తుకొని, లోకస్య = లోకముయొక్క,
ముఖమ్ = ముఖమును, కథమ్ ద్రక్ష్యమః = ఎట్లు చూడగలము :

తాతేతి :- (ఉత్థాయ = ప్రయాణమునకు సన్నద్ధుడై నిలిచి) తాత = ఆర్యా
జనక = జనక మహారాజా : తాతమ్ = మా తండ్రుగారిని, సుస్థమ్ = సుఖముగానున్న
వానిగా, యథాశృణోమి = ఎట్లు విందునో, తథా = అట్లు, భవతా = మీచేత, విధాత

దశరథః :- (అశ్వస్యోత్థాయ చ) వత్స రామభద్ర, పరిపాలయ మామ్.
(ఇతి జనకేన ధార్యమాణో నిష్కృంతః). (ఇతి నిష్కృంతాస్సర్వే)

—: ఇతి దశరథ విప్రలంభో నామ చతుర్థోఽఙ్కః :—

వ్యమ్ = చేయదగియున్నది - మాతండ్రి సుస్థుడగునట్లు చూడండి అనుట. [ఇతి=అని,
నిష్కృంతః = నిష్కృమించెను.]

వత్సేతి :- [అశ్వస్య = తేరుకొని, ఉత్థాయ చ = లేచి] వత్స = నాయనా!
రామభద్ర = రామా! మామ్ = నన్ను, పరిపాలయ = రక్షింపుము, కాపాడుము.
[ఇతి = అని, జనకేన = జనకునితో, ధార్యమాణః = ధరింపబడుచున్నవాడై - జనకుని
ఆసరాతో, నిష్కృంతః = నిష్కృమించును] [ఇతి = ఇట్లు, సర్వే = అందరును
నిష్కృంతాః = నిష్కృమింతురు]. [ఇతి = ఇది, దశరథ విప్రలంభః నామ =
దశరథ విప్రలంభమనునట్టి, చతుర్థః అంకః = నాల్గవ అంకము]

అనర్థరాఘవమ్

పంచమోఽఙ్కః

(తతః ప్రవేశతః శ్రవణాఙ్గాంబవంతౌ)

ఙ్గాంబవాన్ :- తతస్తతః

శ్రవణా :- తతో మిథిలాయా నిష్క్రమ్య మంతరాకళేబరమవకీర్య మారుతి
ప్రత్యవేక్షితం స్వశరీరమధిష్ఠాయ గంగాయాం శృంగభేరపురం
నామ నిషాదపక్కణమాగత్య శబరీభూతాస్మి.

ఙ్గాంబవాన్ :- తతస్తతః.

శ్రవణా :- తతశ్చ మమానుపదమేవ తస్మిన్నిమా రామలక్ష్మణావియం
సీతీతి సర్వతః శబ్దో మహానభూత్.

[తతః = అంతట, శ్రవణా ఙ్గాంబవంతౌ = శబరీ ఙ్గాంబవంతులు, ప్రవేశతః = ప్రవేశింతురు].

తతస్తతః = అటుపైని

మిథిలాయా ఇతి :- తతః = అంతట. మిథిలాయాః = మిథిలా నగరమునుండి, నిష్క్రమ్య = నిష్క్రమించి. మంతరాకళేబరమ్ = మంతరా శరీరమును, అవకీర్య = విడిచి. మారుతిప్రత్యవేక్షితమ్ = అంతవరకు హనుమంతునిచే సంరక్షింపబడుచున్న, స్వశరీరమ్ = నా దేహమును [శబరీ]. అధిష్ఠాయ = ప్రవేశించి, గంగాయామ్ = గంగా తీరమునందలి, శృంగభేరపురం నామ = శృంగభేరపురమనునట్టి, నిషాదపక్కణమ్ = నిషాదుల పట్టణమును, అగత్య = చేరుకొని శబరీభూతా అస్మి = శబరీనై తిని

తతః తతః = అంతట

మమేతి :- తతశ్చ = అంతట, మమ అనుపదమ్ ఏవ = నా వెనువెంటనే
తస్మిన్ = ఆ శృంగభేరపురమందు, ఇమా = ఈ ఇరువురే, రామలక్ష్మణౌ = రామ

జాంబవాన్ :- (సహర్షమ్) తతస్తతః.

శ్రవణా :- తతశ్చ కౌవేతా రామలక్ష్మణావితి కర్ణధారాధిపతినా గుహేనాహ
మనుయుక్తా నివేదితవత్యస్మి.

పుత్రీయతా దశరథేన మునిప్రసాదాత్

ప్రాప్తాః పురాణపురుషస్య కళాశ్చతస్రః ।

తాసామయం గుణమయః ప్రథమః కుమారో

వీరోద్ధతః పునరసావపరస్తృతీయః

1

లక్ష్మణులు. ఇయమ్ = ఈమెయే, సీతా ఇతి = జానకి అని, సర్వతః = అన్నివైపులను, మహాన్ శబ్దః = పెద్ద కలకలము, అభూత్ = అయ్యెను.

తతస్తతః :- [సహర్షమ్ = ఆనందముతో] తతః తతః = అటుపైని—

కౌవితి :- తతశ్చ = అంతట, ఏతా = ఈ, రామలక్ష్మణౌ = రామలక్ష్మణులు, కౌ ఇతి = ఎవరని, కర్ణధారాధిపతినా = నావికుల రాజయిన, గుహేన = గుహానితో, అనుయుక్తా = ప్రశ్నింపబడినదాననై, అహమ్ = నేను, నివేదితవతి అస్మి = తెలియ చెప్పితిని.

పుత్రీయతేతి :- పుత్రీయతా = పుత్రులను కోరుకొనుచున్న, దశరథేన = దశరథునిచే, మునిప్రసాదాత్ = ఋష్యశృంగుని అనుగ్రహమువలన, పురాణపురుషస్య = విష్ణుమూర్తియొక్క, చతస్రః కళాః = నాలుగైన కళలు [అంశలు], ప్రాప్తాః = పుత్రులుగా పొందబడినవి. తాసామ్ = ఆ కళలలో, గుణమయః = సకల పద్ధతులు నిధి. అహమ్ = ఈతడు, ప్రథమః కుమారః = పెద్ద కొడుకు - రాముడు. పునః = మరి, అపరః = మరియొకడు, అసౌ = ఈ కన్పించుచున్నవాడు, వీరోద్ధతః = వీరుడునుద్ధతుడనైన, తృతీయః = మూడవ కొడుకు - లక్ష్మణుడు. [వసంత తిలక].

తాత్పర్యము :- పురాణపురుషుని నాలుగు అంశలును నలుగురు పుత్రులుగా దశరథునింట జన్మించెను. దీనికి ఋష్యశృంగుని అనుగ్రహము కారణము. వారిలో మొదటివాడే ఈ రాముడు, మూడవవాడు ఈ వీరోద్ధతుడు లక్ష్మణుడు.

జాంబవాన్ :- శ్రవణే, సాధూర్తమ్, తతస్తతః.

శ్రవణా :- తతశ్చోదకాంత నివర్తితానుయాత్రిక బంధువర్గః ససంభ్రమో
పగతేన గుహానోపనీతాం నావమధిరుహ్య-

తీర్త్వా భూతేశమాశిస్రజమమరధునీమాత్మనాసౌ తృతీయ
స్తస్మై సామిత్రి మైత్రీమయముపహృతవానాతిరం నావికాయ ।

సంధులు :- శకాః + చతస్రః, అపరః + శృతీయః - శిష్యాదేశవిసర్గ
సంధులు. కుమారః + వీర - ఉత్వాదేశవిసర్గ, వీర + ఉచ్చతః - గుహసంధి, అసౌ +
అపరః - అయవాదేశసంధి

విశేషములు :- పుత్రీయతా - ఆత్మనః పుత్ర మిద్యతా. "నువ ఆత్మనః
క్యచ్", "యచి చ" అని దీర్ఘము - పుత్రీయత్ - తృతీయ.

శ్రవణబ్జితి :- శ్రవణే = శబరీ, సాధు + ఉర్తమ్ = తిష్ఠులక్కితివి
తతస్తతః = అటుపై నటుపైని

తతబ్జితి :- తతశ్చ = అంతట, ఉదకాంత నివర్తిత = ఆ ఉదకాంతం
ప్రియమనుప్రజేత్ అను నియమమునుబట్టి నదివరకువచ్చి వెనుదిరిగిన, అనుయాత్రిక
బంధువర్గః = సహప్రయాణీకులైన బంధువుల సమూహములివారై - రాముడు,
ససంభ్రమోపగతేన = సంభ్రమముతో సమీపించిన, గుహాన = గుహానిచేత, ఉపనీతామ్ =
కొనిరాబడిన, నావమ్ ఆధిరుహ్య = నౌకను ఆరోహించి.

తీర్త్వేతి :- ఆత్మనా = తనతో, తృతీయః = మూడవవారైన (సీతా-
లక్ష్మణులు మరియు తాను). అసౌ = రాముడు, భూతేశ = శివునియొక్క, మాశి-
స్రజమ్ = శిరస్సునందలి దండవంటిదైన, అమరధునీమ్ = గంగనదిని, తీర్త్వా = వాటి,
తస్మై = ఆ, నావికాయ = నావికునికొఱకు, సామిత్రిమైత్రిమయమ్ = లక్ష్మణు-
నితో మైత్రియనునట్టి, ఆతరమ్ = పడవ రుసుమును (దాటించినందుకు మూల్యము)
ఉపహృతవాన్ = సమర్పించెను (ఆతరస్తరపణ్యం స్యాత్కర్తృధారస్తు నావికః - అమ-
రము), అథో = అనంతరము, వ్యామగ్రహ్యాస్తనీతిః = గొప్ప విశేషనంపదగల,
(వ్యామో బాహ్యోస్సకరయోస్తతయోస్తి ర్యగంతరమ్ - అమరము, వ్యామమనగా వార.

వ్యామగ్రాహ్యాస్తనీభిః శబరయువతిభిః కౌతుకోదంచదక్షం

కృచ్ఛాద్దన్వీయమానః క్షణమచలమథో చిత్రకూటం ప్రతస్థే॥ 2

జాంబవాన్ :- హస్త, మహత్కరుణమ్.

శ్రీవణా :- ఆర్య, కరుణభయాదేవ తస్మిన్నింగుదీతరుమూలే కుమారయో
ర్జటా గ్రహణ వృత్తాంత మంతరితవత్యస్మి.

జారలకుచాలు కుచములుగలవారనుట), శబరయువతిభిః=అటవిక స్త్రీలచేత, కౌతుక =
కుతూహలముతో, ఉదంచత్ + అక్షమ్ = విప్పారిన నేత్రములుకల్గునట్లు, క్షణమ్ =
క్షణకాలము, కృచ్ఛాత్ = నెమ్మదిగా, అన్వీయమానః = వెంటడింపబడుచున్నవాడై -
చకితనయనలైన ఆ స్త్రీలు మెల్లమెల్లగా అనుసరించుచున్నారనుట, చిత్రకూటమ్ అవ
లమ్ = చిత్రకూటమను పర్వతమును, ప్రతస్థే = చేరుకొనెను (సగ్ధరావృత్తము)

తాత్పర్యము :- రాముడు తనతోకలిసి ముగ్గురుగా గంగానదిని దాటి
సౌమిత్రితోడిచెలియినే మూల్యముగా నావికునకర్పించి, అటుపైని గురుకుచలగు శబర
రాంతులు విస్తుబోయి చూచుచు వెంటడింపగా చిత్రకూట పర్వతమునకు చేరుకొనెను.

సమాసములు :- భూతానామీశః - భూతేశస్య మాళిః - మాళ్యాం
సగిప - తామ్. అనురాణాం ధనీ-తామ్. సౌమిత్రేః మైత్రీ, వ్యామేన గ్రా హ్యాస్తనా
యస్యాస్నా-తాభిః, కౌతుకేన ఉదంచత్ అక్షిణీ యస్మిన్ కర్మణి తత్తతా.

సంధులు :- భూత + ఈశ, కౌతుక + ఉదంచత్ - గుణసంధి.

అత్మనా + అసౌ - సవర్ణదీర్ఘసంధి. తృతీయః + తస్మై - సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- స్థా గతి నివృత్తా, లిట్, ఆత్మనే, ప్రథమ,

తస్థే - తస్థాతే - తస్థిరే

హస్తేతి :- హస్త = అయ్యయ్యా, మహత్కరుణమ్ = ఎంతటి

దీనావస్థ!

ఆర్యేతి :- ఆర్య = అయ్యా, కరుణభయాత్ ఏవ = నీకు దుఃఖహేతు-
వగునని భయముతోనే, తస్మిన్ = అవలి యొద్దనుందలి, ఇంగుదీతరుమూలే = ఇండెపు
చెట్టుయొదట జరిగినదగు, కుమారయోః = రామలక్ష్మణులయొక్క, జటాగ్రహణ

జాంబవాన్ :- శ్రవణే, సర్వమేతత్కల్యాణోదర్కం భవిష్యతి.

శ్రవణా :- అహం తు నిషాదపతిప్రితయే తత్రైవాతిష్ఠమ్. అతీతే చ గణ
రాతే సప్రకృతిజనపదః పితుః స్వర్గారోహణ వార్తాభిధాయా
ద్వితీయో దాశరథీ రామభద్రమయో ద్యామపనేతుం తన్నైవ పథా
చిత్రకూటముపగతః.

జాంబవాన్ :- తతస్తతః.

శ్రవణా :- తతశ్చ తస్మిన్, "అర్య, లోకే తైశేయానామూర్త్యు మనల్ప
మకీర్తిస్తంభం నిఖనతా కేనాపి చ్చలితస్తాతః. తత్సంప్రతి
గృహాణ రఘూణామధిరాజ్యమ్" ఇతి పునః పునశ్చిరమనుబంధీ

స్పృహంతమ్ = జటా ధారణ కథను, అంతరితవతీ అస్మి = కప్పిచ్చుచున్నాను. ఆ సంఘట
నను నీను వివరించి చెప్పక చాటవేసికొననుట.

శ్రవణఇతి :- శ్రవణే = ఓ శబరీ! ఏతత్ స్వమ్ = ఇదియంతయు,
కల్యాణ + ఉదర్కమ్ = శుభఫలముకలది, భవిష్యతి = అగును! (ఉదర్కః = పలముత్త
రమ్ - అమరము)

అహమితి :- అహంతు = నేనేమో, నిషాదపతి ప్రీతయే = నిషాదరాజు
నాజ్ఞను పాలించి ప్రీతిపల్గించుటకై, తత్రైవ = అప్పుటనే, అతిష్ఠమ్ = ఉండిపోయితిని.
గణరాత్రే = చీకటిరాత్రులు, అతీతే = గడిచిపోగా (గణరాత్రం నిశాబహ్వ్యః - అమ
రము), ద్వితీయః దాశరథీః = దాశరథులలో రెండవ వాడగు భరతుడు, సప్రకృతజన
పదః = పౌర జానపదులతో కూడినవాడును, పితుః = తండ్రియైన దాశరథుడయ్యానీ,
స్వర్గారోహణవార్తా + అభిధాయా = మరణవార్తను తెల్పువాడనై, రామభద్రమ్ = రామ
చంద్రుని, అయోధ్యామ్ ఉపనేతుమ్ = అయోధ్యకు గొనిపోవుటకై, కేన + విషయా
= అదేదానిని, చిత్రకూటమ్ ఉపగతః = చిత్రకూట వర్వతమును సమీపించెను.

తతఇతి :- (సశంకమ్ = శంకించుచు) తతస్తతః = అంతట నంతట -

తస్మిన్నితి :- తతశ్చ = అంతట, అర్య = అగ్రజా! లోకే = ప్రపంచమునందు
తైశేయానామ్ = కేకయ వంశస్థులకు, అకల్పమ్ = కల్పాంతస్థాయిగా, అన
ల్పమ్ = మిక్కిలిపెద్దదియైన, అకీర్తిస్తంభమ్ = అసకీర్తి రూపమైన కలాస్తంభమును,

రామేణ సృష్టికయా ప్రత్యాదిష్టః కృతజటాపరిగ్రహో భరతః
శరభంగమునిప్రేషితామస్య పాదుకాం భద్రాసనమధిరోప్య ప్రజా
నామభ్యుదయిక మవేక్షమాణస్తదైవ నందిగ్రామం గతవాన్.

జాంబవాన్ :- (సహార్షమ్) హస్త ఫలితమస్మద్వ్యవసాయ శ్రవణా పరి
శ్రమాభ్యామ్. తతస్తతః.

శ్రవణా :- తతశ్చ కావాశౌచమాస్థితస్య క్షత్రియస్య ప్రతిషిద్ధమస్త్రగ్రహణ
మితిచ్చిద్రాన్వేషిభిర్జనస్థానవాస్తవ్యైః ఖరదూషణప్రభృతిభి
స్తత్ర విరాధోనామ రాక్షసః తీక్షణః ప్రహితః.

నిఖనతా = ఏర్పరుచువాడైన. కేన + అపి = ఎవనిచేతనో. తాతః = తండ్రిగారు
ఫలితః = మోసగింపబడెను - నిన్ను అడవులకు పంపుట ఎవరిచో జ్ఞానమునుట.
తత్ = అందుచేత. సంప్రతి = ఇప్పుడు. రఘూణామ్ అధిరాజ్యమ్ = రఘువంశ సింహా
సనమును. గృహాణ = స్వీకరింపుము. ఇతి = అని. తస్మిన్ = ఆ రామునియందు.
చిత్ = చాలసేపు. పునః పునః = మరల మరల. అనుబంధీ = సన్నేహముగా నిర్బంధించి
నవాడె. రామేణ = ఆ రామునిచేత. సృష్టికయా = శపథముతో (ఒట్టు). ప్రత్యాదిష్టః =
తిరస్కరింపబడినవాడె (సృష్టికాశపథేఽపిచ-రత్నకోశః. శరీరసృష్టికయా అని పాఠాం
తరము-నెత్తి పై చేయిపెట్టిఒట్టు వేసి అని అర్థము). కృతజటాపరిగ్రహః = జటాధార
ణముసంగీరించి. భరతః = ఆ భరతుడు. శరభంగముని ప్రేషితామ్ = శరభంగుడను
మునిచే పంపబడిన (భింతుడు భయపడి శరభంగునిచే నడిగించెననుట). అస్య = రాము
ని యొక్క. పాదుకామ్ = పాదుకను (అథపాదుకా పాదూరుపానత్ - అమరము).
భద్రాసనమ్ అధిరోప్య = సింహాసనముపై నుంచి. ప్రజానామ్ = ప్రజలయొక్క. ఆభ్యు
దయికమ్ = అభ్యుదయమును. అవేక్షమాణః = చూచుచు (పాలించుచు) తదావేవ =
అప్పుడే. నందిగ్రామమ్ = నందిగ్రామమును. గతవాన్ = చేరుకొనెను.

హస్తేతి :- (సహార్షమ్ = ఆనందముతో) హస్త = ఆహో! అస్మత్ వ్యవ
సాయ = మా ప్రయత్నము. శ్రవణా పరిశ్రమాభ్యామ్ = శబరికృషి-ఈరెండింటివలన,
ఫలితమ్ = ఫలమిది - వ్యవసాయము కృషితో ఫలించినదనుట. తతస్తతః = అంతట

కావాశౌచమితి :- తతశ్చ = అటుపైని. కావాశౌచమ్ = (తండ్రిమరణము
వలన) మైలను. అస్థితస్య = పొందియున్న. క్షత్రియస్య = క్షత్రియునికి. అస్త్ర

జాంబవాన్ :- (విహస్య) ధిక్మూర్ఖాః. అతిపాతికే హి కార్యే రాజ్ఞాం సద్యః శుద్ధిః. తతస్తతః.

శ్రవణా :- తతశ్చ విరాధపదాక్షిప్త హృదయే దుస్సహశోఽ దీర్ఘాహ్వానార్థం దేహికీం పితుః క్రియామతివాహ్యా భగవతా చతుస్సముద్రముష్టిం ధయేన వింధ్యాచల చాపలారంభ విస్మయభూతినా వాతాపిదానవ దీర్ఘయాత్రామంగళకలశేన కలశయోనినా సనాథామరణ్యపీఠం ప్రతిష్ఠమానే దాశరథౌ పథి ధారాధరోనామ వాయునః సహస్రై పై దేహీముపాద్రవత్.

గ్రహణమ్ = ఆయుధ స్వీకరణము. ప్రతిష్ఠిమ్ = నిష్ఠిష్ఠము. ఇతి = అని. చిద్రా న్యేషిణి = రంధ్రాన్వేషణ తత్పరులై, జనస్థాన వాస్తవ్యైః = జనస్థాన నివాసులైన. భరదూషణ ప్రభృతిభిః = భరదూష దూషణులు మొదలైన రాక్షసులచేత. తత్ర = అచ్చ టికి. తీర్ణః = ప్రవండుడైన. విరాధఃనామ రాక్షసః = విరాధుడను రాక్షసుడు. ప్రహితః = పంపబడెను.

ధిగితి :- (విహస్య = విగ్గరిగా నవ్వ) ధిక్మూర్ఖాః = మూర్ఖులారా! సిగ్గు! సిగ్గు! అతిపాతికే = కాలయాపనను సహింపనట్టి. కార్యే = పనియందు - అత్యవసరమైన పని వచ్చియున్నప్పుడు అనుట (అతిపాతమనగా శత్రువులు వచ్చినందు - అట్టి సమయ ము నందనియు), రాజ్ఞామ్ = పరిపాలకులకు. సద్యః = తత్క్షణమే, శుద్ధిః హి = (మైల కు) శుద్ధినుమా! రాజకార్య నిర్వహణమునందు రాజులకు మైల పట్టింపు ఉండదనుట. (న రాజ్ఞాం రాజకర్మణి అని స్మృతి). తతస్తతః = అంతట.

విరాధేతి :- తతశ్చ = అంతట. విరాధ = విరాధునియొక్క. పద = సంహారముతో! అక్షిప్త = వ్యాకులమైన, హృదయే = హృదయమునందు, దుస్సహ శోక = భరింపరాని దుఃఖముతో. దీర్ఘాహ్వామ్ = ఎంతడును గడవని పగలుకలదిగా. పితుః = తండ్రియొక్క, ధౌర్ధ్వదేహికీమ్ క్రియామ్ = శ్రద్ధక్రియను. అతివాహ్యా = జరిపి. భగవతా = మహానుభావుడును, చతుస్సముద్ర ముష్టింధయేన = చతుస్సముద్ర ములను పుడిసిటుబట్టి త్రాగివేసినవాడును (ముష్టికృత్య ధయతి పిబతి ఇతి ముష్టింధయః. నాడిముబ్బిళ్ళ - ఖశ్) వింధ్యాచల = వింధ్య పర్వతము యొక్క. చాపలారంభ =

జాంబవాన్ :- (స్వగతమ్) ఇదం తావదపశకునం నామ. (ప్రకాశమ్) తత
స్తతః—

శ్రవణా :- తతశ్చ

రక్షోభిచార చరుథాండమివ స్తనం యో
దేవ్యా విదేహా దుహితుర్విదదార కాకః ।
ఐషీకమస్త్ర మధికృత్య తదా తమజ్ఞై
కాణీచకార చరమో రఘురాజపుత్రః ॥

3

చాపల్యముతోనైన విజృంభణమును, విస్ఫుల్లభూతినా = నమ్మకముగా పోగొట్టినవాడును
(నమ్మించి అణచిన వాడనుట లేదా కోలాహలము లేకుండ అణచిన వాడనికానీ)
వాతాపి = వాతాపి అనునట్టి, దానవ = రాక్షసునియొక్క, దీర్ఘ యాత్రా = మరణరూపమగు
దీర్ఘ యాత్రకు, మంగళ కలశేన = మంగళ కలశమువంటి వాడైన, కలశయోనినా =
అగస్త్యునిచేత, సనాథామ్ = అధిష్ఠింపబడిన, అరణ్యవీధీమ్ = అరణ్యమార్గమునుబట్టి,
(వీధ్యాళి రాజళిః పంక్తిః - అమరః), దాశరథౌ = రాముడు, ప్రతిష్ఠమానే = పోవు
చుండగానే, పథి = మార్గమునందు, ధారాధరః నామ = ధారాధర నామకమగు,
వాయసః = కాకి, సహసా = హఠాత్తుగా, వైదేహీమ్ ఏవ = జానకినే, ఉపాద్రవత్
= హింపించెను.

ఇదమితి : . (స్వగతమ్ = తనలో) ఇదమ్ తావత్ = ఇదే, అపశకునమ్
నామ = అచ్చమైన అపశకునము - కాకి పొడుచుట అపశకునము, (ప్రకాశముగా)
తతస్తతః = అటుపిమ్మట.

రక్షఇతి :- తతశ్చ = అంతట, రక్షః = రాక్షసజాతియొక్క, అభిచార =
మారణహోమమునైన, చరుథాండమ్ ఇవ = హవ్యపాత్రనంటిదగు, దేవ్యాః విదేహాదు
హితుః = సీతాదేవియొక్క, స్తనమ్ = వక్షోజమును, యః కాకః = ఏ కారాసురుడు,
విదదార = గీరెనో [చీల్చెనో], తమ్ = ఆ కారాసురుని, తదా = అప్పుడే, ఐషీకమ్ అస్త్ర
మ్ అధికృత్య = గడ్డిపోచను అస్త్రముగా సంధించి, చరమః = మొదటివాడైన, రఘు
రాజ పుత్రః = రఘునందనుడు, అజ్ఞై కాణీచకార = ఒక కన్ను గ్రుడ్డిదియగునట్లు
చేసెను, (వసంత తిలక).

జాంబవాన్ :- తతస్తతః.

శ్రవణా :- తతశ్చ-

తాత్పర్యము :- రాక్షసజాతిని సంహరించుటకు చేయు యాగమునందు హవ్యపాత్రపంటిదైన జానకీకుచమును నీల్చిన రాకాసురునిపై కిగర్థి పోచను అస్త్రముగా సంధించి రాముడు అతని కన్నులొట్ట పరిచెను.

విశేషములు :- చరమో రఘురాజపుత్రః - అనువానికి పలువ్యాఖ్యలున్నవి. రాకాసురుని కన్నుపోగొట్టినవాడు రాముడే అనుట వార్తీకమున సిగ్గివాదాంశము. “చరమః” అనగా చివరివాడని ప్రసిద్ధాంతము. చివరివాడు శత్రుఘ్నుడు. ఈ అన్వయానా చిత్త్యమును తొలగించుటకు వ్యాఖ్యాతలు ప్రయత్నించిరి. రమయతీతిరమః (బృలలి కసంతేభ్యోణః), రమః = రామః రఘురాజపుత్రః రమః రాణీచకార చ - అని అన్వయించిరి. [అప్పుడా చకారము వ్యర్థ పదమగుచున్నది]. మరికొందరు చరా(సంచారిణీ) మా (లక్ష్మీ) యస్యసః చరమః = రామః. రాజ్యలక్ష్మి భరతుని పొందినది రావున చరముడు రాముడనిరి. చరమో జ్యేష్ఠ కనిష్ఠయోః అని విశ్వప్రకాశసిఫంతువున మున్నదని మరికొందరు. మురారి ప్రమాదపడెనన్నవారును లేకపోలేదు. అప్రసిద్ధమైనను వినూతనములను ప్రయోగించుటలో సిద్ధహస్తునిగు మురారి విశ్వప్రకాశమునుబట్టి జ్యేష్ఠార్థముననుపయోగించి యుండును అనుట లెప్పు.

సమాసములు :- రక్షసామధిచారః - అధిచారస్య చరుభాండమ్ ఇద విదేహస్య దుహితా - తస్యాః. అజ్ఞా కాణః. యేనాంగవికారః. తృతీయా. రఘురాజస్య పుత్రః.

సంధులు :- రక్షః + అధిచార - ఉత్పాదేశవిసర్గ - చిత్ + అధిచార - పూర్వరూప. యః + దేవ్యాః, చరమః + రఘు - ఉత్పాదేశవిసర్గ. దేవ్యాః + విదేహ - విసర్గలోప. దుహితా + విదదార - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ద్యౌవిదారణే [శ్చ] పరిపైక్. లిట్. ప్రథమ.

దదార - దదరతుః - దదరుః.

దృ (శ్చ) హింసాయామ్ - దదార - దదరతుః - దదరుః.

తతఇతి :- తతస్తతః = అటుపైని.

క్రమేదై వ సుతీజ్ఞాదీసుపస్థాయ మహామునీన్ ।

అగస్త్యశాసనాదస్తే పంచవట్యాం రఘూద్వహః ॥

4

జాంబవాన్ :- (సహర్షమ్) తర్హి హస్తగత ఏవాస్మాకమ్. కియదంతర మృష్యమూకజనస్థానయోః.

శ్రవణా :- ఆర్య, న ఖల్వద్యాపి శ్రోతవ్యం శృణోషి.

క్రమేదేతి :- తతశ్చ=అటుపై ని - రఘూద్వహః=రఘువంశతిలకుడు. క్రమేణ = వరుసగా, సుతీజ్ఞాదీన్ = సుతీజ్ఞుడు శరభంగుడు తృణబిందుడు మొదలైన, మహామునీన్ = మహర్షులను, ఉపస్థాయ = అర్పించి. అగస్త్యశాసనాత్ = అగస్త్యుని ఆజ్ఞవలన, పంచవట్యామ్ = పంచవటియందు, అస్తే=నివసించుచున్నాడు (సభ్యాః క్రమ్ము)

తాత్పర్యము :- సుతీజ్ఞులను మహర్షులను సేవించుచు వెడలినరాముడు అగస్త్యుని ఆజ్ఞమేరకు పంచవటిలో నివసించుచున్నాడు.

సమాసములు :- సుతీజ్ఞః ఆదిః యేషాం - తాన్. మహాంశ్చసౌ మునిశ్చ - తాన్. అగస్త్యస్య శాసనాత్, పంచానాం వట్యానాం సమాహారః—ద్విగోశ్చేతి చీద్ - తస్యామ్, రఘుష ఉద్వహః

సంధులు :- క్రమేణ + ఏవ - వృద్ధి, సుతీజ్ఞ + ఆదీన్, రఘు + ఉద్వహః - సవర్ణచ్ఛ

క్రియ :- అసచ్ ఉపవేశనే, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ (శబ్దక్)

అస్తే - అసాతే - అసతే

తర్హీతి :- (సహర్షమ్ = సంతోషముతో) తర్హి = అయినచో, అస్మాకమ్ = మాకు (మనకు) హస్తగతః ఏవ = చేతికిచిక్కినవాడే, ఋష్యమూక జనస్థానయోః = ఋష్యమూకము జనస్థానముల నడుమ, కియత్ అంతరమ్ = దూరమెంత?

ఆర్యేతి :- ఆర్య = అయ్యా! శ్రోతవ్యమ్ = వినవలసిన అంశమును, అద్య + అపి = ఇప్పటికింకను, న శృణోషి ఖలు = వినవైతివికదా! అసలు చెప్పవలసిన అంశమును ఇంకను నేను చెప్పనేలే దనుట.

జాంబవాన్ :- అవహితోఽస్మి.

శ్రవణా :- తత్ర చ కామురీ రామభద్రీమనుప్రవిశ్య రసం దాస్యామీతి సంకల్పిత పతిద్రోహపాతకీని శూర్పణఖా లక్ష్మణరోషహత భుజి కర్ణనాసౌష్ఠ్యమయ్యాభి స్తీన్యభిరాహతిభిః ప్రాయశ్చిత్త యాంచకే.

జాంబవాన్ :- (సాతంత్రమ్) ఆహహ మహాననర్థకందస్సంవృత్తిః. అథ భగిన్యాస్తాద్యశం విడంబనమవరోక్య ఖరాదిభిః కిం ప్రతిపన్నమ్.

శ్రవణా :- (విహస్య) ఆర్య. కిం ప్రతిపన్నమ్ : యద్రామభద్రే ధృత దనుషి ప్రతిపద్యతే.

అవహితబ్రతి :- అవహితః అస్మి = సావధానుడనై అని. చెప్పమనుట.

తత్రేతి :- తత్ర చ = ఆ పంచవటియందుండగా, కామురీ = కామూరిరా లై (లషణత ఇత్యాదినా ఉతజ్. జీవ్). శూర్పణఖ = శూర్పణఖ. రామభద్రమ్ = రామచంద్రుని. అనుప్రవిశ్య = మోహింపజేసి. రసమ్ = ఒకవిధమగు విషమును. దాస్యామి ఇతి = ఇత్తు నుఅని. సంకల్పిత = సంకల్పించుకొనిన, పతిద్రోహ పాతకీని = రామునికి ద్రోహము అను పాపముకలదై, లక్ష్మణ = సోమిత్రయొక్క, రోష = రోషము నునట్టి. హతభుజి = యాగగ్నియందు, కర్ణనాస + ఓష్ఠమయీభిః = చెవులు, ముక్కు పెదవులు అనునట్టి, స్తీన్యభిః = మూడైన, ఆహతిభిః = ఆహతులతో (హవ్యమును అగ్నికుండములో స్వాహా అని విడుచుట ఆహతి), ప్రాయశ్చిత్తయాంచకే = ప్రాయశ్చిత్తము చేసికొన్నది.

అహహేతి :- (సాతంత్రమ్ = ఇబ్బందిగా) అహహః మహాన్ = గొప్పది యగు. అనర్థకందః = అనర్థమూలము. సంవృత్తిః = జరిగినది (ఏర్పడినది). అథ = అప్పుడ, భగిన్యాః = సోదరియొక్క. తాదృశమ్ = అటువంటి, విడంబనమ్ = అవ మానమును, ఆవరోక్య = చూచి. ఖరాదిభిః = ఖరడుమొదలగు ఆ రాక్షసులచే. కిమ్ ప్రతిపన్నమ్ = ఏమి ఆచరింపబడినది? అప్పుడ వారేమి చేపరనుట.

ఆర్యేతి :- (విహస్య = నవ్వి) ఆర్యః : కిమ్ ప్రతిపన్నమ్ = ఏమి ఆచరింపబడిన దందును. రామభద్రే = రామభద్రుడు. ధృతదనుషి = ధనుర్వారియై యుండగా, యత్ ప్రతిపద్యతే = ఏది జరుగునో అదే జరిగిన దనుట.

జాంబవాన్ :- (సహర్షహాసమ్) తత్కిం తేఽపి వాలిసాహాయకోపస్థాయినో
విరాధయాత్రా ప్రహతమధ్వానమనుప్రపన్నాః.

శ్రవణా :- అథకిమ్.

జాంబవాన్ :- శ్రవణే, ప్రరూఢమిదానీం రామరావణయోర్వైరమ్.

శ్రవణా :- (హసంతి) ఆర్య, మన్యే ఖరదూషణప్రభృతీనామభిభవాభిధానే
కేవలం క్లేశయిష్యతి వాచమాత్మనః. పునరనక్షరమపి శూర్ప
ణభాముఖమావేదయిష్యతి దశకంధరస్య.

జాంబవాన్ :- (సస్మితమ్) శ్రవణే, లఘూత్థమనర్థముత్ప్రేక్ష్య ప్రము
గ్ధోఽస్మి.

తదితి :- (సహర్షహాసమ్ = ఆనందముతో నవ్వుచు), వాలి = వాలికి
సాహాయక = సహాయకులుగా, ఉపస్థాయినః = అటకు వచ్చినవారైన, తే అపి = ఆ
ఖరాదులుకూడ, విరాధ = విరాధునియొక్క, యాత్రా = ప్రయాణముతో, ప్రహతమ్ =
నలిగిన, అధ్వానమ్ = దారినే, అనుప్రపన్నాః కిమ్ = అనుసరించిరాయేమి!

అథకిమ్ = అవును.

శ్రవణేతి :- శ్రవణే = ఓ శబరీ ! ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు, రామ
రావణయోః = రామ రావణులయొక్క, వైరమ్ = శత్రుత్వము, ప్రరూఢమ్ =
గట్టిపడినది.

ఆర్యేతి :- (హసంతి = నవ్వుచు) ఆర్యా ! ఖరదూషణప్రభృతీనామ్ =
ఖరదూషణాదులయొక్క, అభిభవ అభిధానే = మరణవార్త చెప్పుటయందు, (శూర్ప
ణభ) కేవలమ్ = కేవలము, ఆత్మనః = తనయొక్క, వాచమ్ = వాక్కును, క్లేశ
యిష్యతి = శ్రమపెట్టును, మన్యే = అని భావించుచున్నాను. పునః = కానీ, అనక్షరమ్
అపి = అక్షరములు లేకుండగనే (వాక్కులతో పనిలేకుండ), శూర్పణఖాముఖమ్ =
శూర్పణఖయొక్క ముఖము, దశకంధరస్య = రావణునికి, ఆవేదయిష్యతి = సమస్త
మును తెలియపరచును. కావున శూర్పణఖ వాక్కును శ్రమపెట్టదనుట.

లఘ్యితి :- (సస్మితమ్ = చిఱునవ్వుతో) శ్రవణా ! లఘూత్థమ్ =

ఐశ్వర్యేణ పురాపి కౌశికమభాదారభ్య లంతేశ్వరౌ
 ధత్తే శాశ్వతికం విరోధమధునా త్వేతే హతా బాంధవాః ।
 ఉత్సాహప్రభుమంత్రీశక్తిభి రలంభాష్టశ్చలజ్ఞో బలీ
 దృప్తః శూర్పణఖానికారమపరం దృష్ట్వా కథం మృష్యతే॥ ౧

త్వరలో రాజోపుచున్న, అనర్థమ్ = అన్యమును, ఉత్పేక్ష = ఉపించి, ప్రముఖః
 అస్మి = ఏమియు తోచనివాడనై తిని.

ఐశ్వర్యేణేతి :- పురా అపి = ఇంతకుముందుకూడ, కౌశికమభాత్ అరణ్య
 = విశ్వామిత్రుని యాగమునాటినుండియు, లంతేశ్వరః = రావణుడు, ఐశ్వర్యేణ =
 రామునితో, శాశ్వతికమ్ = శాశ్వతమైన, విరోధమ్ = శత్రుత్వమును, ధత్తే = వహించి
 యున్నాడు, అధునా తు = ఇప్పుడేమో, ఏతే = ఈ, బాంధవాః = బంధువులైన ఖర
 దుషణాదులు, హతాః = రామునిచే సంహరింపబడిరి, ఉత్సాహ ప్రభుమంత్రీశక్తిభిః =
 ఉత్సాహశక్తి, ప్రభుశక్తి, మంత్రశక్తి - అను ఈ మూడశక్తులతో, అలంభాష్టః =
 సమర్థుడును, ఛలజ్ఞః = మోసగించుట తెలిసినవాడును, బలీ = బలవంతుడును,
 దృప్తః = గర్వించినవాడును అయిన రావణుడును, అపరమ్ = మరొకటియును,
 శూర్పణఖానికారమ్ = శూర్పణఖకు జరిగిన అవమానమును, దృష్ట్వా = చూచి,
 కథమ్ మృష్యతే = ఎట్లు సహించును : (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- విశ్వామిత్రయాగ సంరక్షణము నాటినుండి రామునిపై
 రావణుడు కిసుక వహించియున్నాడు, ఇప్పుడు లతని బంధువులును సహతులైన, ఇత
 శాశ్వత శత్రుత్వమును వహించును, ఉత్సాహ ప్రభుమంత్రీశక్తులు మూడును కలిగి
 మాయలెరిగి బలశాలియైన రావణుడు శూర్పణఖకు జరిగిన అవమానమును సహించునా.

సమాసములు :- కౌశికస్య మఖః - తస్మాత్, లంకయా చశ్వరః ।
 ఉత్సాహశ్చ ప్రభుశ్చ మంత్రశ్చ - ఉత్సాహ ప్రభుమంత్రాభ్యాః, శక్తియోః-లలిః
 ఛలం జానాతి, శూర్పణఖాయాః నికారమ్, అలంభాష్టః - భవశ్చేతి గుర్నః ।

సంధులు :- లంకా + చశ్వరః - గుణసంధి, లంతేశ్వరః + ధత్తే,
 ఛలజ్ఞః + బలీ - ఉత్పాదేశవిసర్గ, తు + ఏతే - యడాదేశ, హతాః + బాంధవాః
 విసర్గతోప, శక్తిభిః + అలమ్ - రేఫాదేశవిసర్గ, అలంభాష్టః + ఛల - శాదేశవిసర్గ.

శనై : శనై రనయోర్విరోధే సంధుక్షమాణే తుల్యవ్యసనస్థో దాశ
రథి రసహాయః సూర్యసూనునా సంధాతుమీషత్కరః స్యాత్.

శ్రీవణా :- ఆర్య. కిమిదానీమన్మథేయమస్తి. మమ హి శిష్యపుత్రో
నిషాదచక్రవర్తి గుహో లక్ష్మణమిత్రమ్. అనేన సోపానేన
సుఖాధిరోహో రఘుపతి రస్మాకమ్.

జాంబవాన్ :- (సహర్షస్మితమ్) శ్రీవణే, యద్యసి సుగ్రీవపక్షపాతినీ
తద్గచ్ఛ సత్వరముపస్థాపయ నిషాదరాజమ్,
(ఇతి శ్రీవణా నిష్క్రీంతా)

క్రియః - దుదాజ్ దాదజపోషదయోః. అత్మనే, లబ్, ప్రథమ.

ధత్తే - దదాతే - దధతే

మృషణ్ తితిజాయామ్. అత్మనే (శ్యన్), ప్రథమ, లబ్

మృష్యతే - మృష్యేతే - మృష్యంతే

శనైరితి:- శనైః శనైః = మెల్లమెల్లగా. అనయోః = వీరిరువురికి.
విరోధే = శత్రుత్వము, సంధుక్షమాణే = రాజకౌనుచుండగా (ఎగసనద్రోయబడుట).
తుల్యవ్యసనస్థః = సమానమగు కష్టదశ ననుభవించుచున్నవారైన. దాశరథిః =
రాముడు. అసహాయః = మరొకరి సహాయము లేనివారైన. సూర్యసూనునా =
సుగ్రీవునితో. సంధాతుమ్ = ఒడబరచుటకు (కలుపుటకు). ఈషత్కరః స్యాత్ =
నుదరుడగును తేలికగా స్నేహము కలుపవచ్చుననుట.

ఆర్యేతి:- ఆర్యా! ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు. అనుష్ఠేయమ్ = కర్తవ్యము
లేక నేను అనుష్ఠింపవలసినది. కిమ్ అస్తి = ఏమున్నది? మమ = నాకు. శిష్యపుత్రః =
శిష్యపుత్రుడును. నిషాదచక్రవర్తి = అటవికుల ప్రభువైన. గుహః = గుహుడు.
లక్ష్మణమిత్రమ్ = సోమిత్రుకి మిత్రుడు, అనేన = ఈ, సోపానేన = ఉపాయముతో
(మెట్టు). రఘుపతిః = రాముడు. అస్మాకమ్ = మనకు. సుఖాధిరోహః = సులభ
గమ్యుడు - తేలికగా అతనిని కలిసికొని సంధి చేపికొన వచ్చుననుట.

శ్రవణఇతి:- (సహర్షస్మితమ్ = అనందముతో చిలునప్పుతో) ఓ శబరీ!
సుగ్రీవపక్షపాతినీ = సుగ్రీవుని పక్షమునకు చెందినదానవు. యదాసి = అయితేని-

(నేపథ్యే, ఏకతః)

భో భో లక్ష్మణ, పై శేషికకందలీపండితో జగద్విజయమానః పర్యటామి.
క్వాసౌ రామః, తేన సహ వివదిష్యే.

(అన్యతః)

భోభో, పరివ్రాజక, కాలసర్పఖలీకార ఖర్జూలతా న ఖలు సుఖాకరీ పృచ్ఛిక
మంత్ర తాంత్రికస్య.

అతనిపట్ల అభిమానముకలదేని అనుట, తత్ గచ్ఛ = ఇదే వెడలుము, సత్వరమ్ = వెను
వెంటనే, నిషాదరాజమ్ = గుహుని, ఉపస్థాపయ = ఉడుకు కొనించుము. (ఇతి =
అనుటతో, శ్రవణా = శబరి, నిష్క్రాంతా = నిష్క్రమించినది).

(నేపథ్యే = తెరలో, ఏకతః = ఒకవైపునుండి)

భోభౌతిః - భోభో లక్ష్మణ = ఓయోయీ : లక్ష్మణా : పై శేషిక కటందీ
పండితః = పై శేషిక దర్శనమునకు వ్యాఖ్యా గ్రంథమైన "కటందీ" యందు పండితుడను
(కందళి అనియు దీనికి నామాంతరము, అది కొన్నింట పాఠాంతరముగా నున్నది.
ఈ వ్యాఖ్యను రావణుడు వ్రాసెనని ప్రసిద్ధి). జగద్విజయమానః = ప్రపంచమును
జయించువాడనై - ఆయా పండితులను జయించుచుననుట, పర్యటామి = రేళములు
తిరుగుచున్నాను, అసౌ రామః = సుప్రసిద్ధుడగు రాముడు, క్వ = ఎక్కడ?
తేన సహ = అతనితో, వివదిష్యే = వాదించును. (వాసనోప - ఇత్యాదిచే ఆత్మనే
పదము)

(అన్యతః = తెరలో మరొక వైపునుండి)

పరివ్రాజకేతిః - ఓయీ : పరివ్రాజకా : పృచ్ఛికమంత్ర తాంత్రికస్య =
తేలుమంత్రము నేర్చినవానికి (పృచ్ఛికః శూకకీటాక్షది విశేషయోః - విశ్వః తాంత్రకో
జ్ఞాత సిద్ధాంతః - అమరము), కాలసర్ప = మహాసర్పమునకు, ఖలీకార = ద్రోహము
చేయవలెననునట్టి, ఖర్జూలతా = కండూతి-మహాసర్పమును జయింపవలెనన్న అఘలాష.
న సుఖాకరీ ఖలు = సుఖప్రదము కాదు సుమా : (సుఖ ప్రయాదానులోమ్యే - దాద)

కథమితిః - కథమ్ = ఎట్టా : లక్ష్మణ పరివ్రాజకో = లక్ష్మణుడును
పరివ్రాజకుడును, సంలపతః = సంభాషించుకొనుచున్నారా : (సంలాపో భాషణమ్

జాంబవాన్ :- కథం లక్ష్మణపరివ్రాజకౌ సంలపతః. శృణోమి తావత్.
(ఇత్యవధత్తే)

(నేపథ్యే పునరేకతః)

ఆః లక్ష్మణ, సర్వవిద్రావణః ఖల్వహమ్. కో మయా జనిత
మానభంగో న పరాజీయతే.

(నేపథ్యే పునరన్యతః)

కిం భవాన్ రావణః ?

(జాంబవాన్సవిశేషమవదధాతి, నేపథ్యే పునరేకతః)

భో వాచో యుక్తిజ్ఞః, సర్వేషాం విద్రావణః ఖల్వహమితి సమస్య
వ్యాహృత మన్యథాభినందాయ వాక్చలేన ప్రత్యవతిష్ఠమానో నిగ్ర
హీతోఽసి. తస్మైంచ మాం భిక్షయై.

మిథః - అమరము) శృణోమి తావత్ = విందునుగాక : (ఇతి = అని, అవధత్తే =
సావధానుడగును).

(నేపథ్యే = తెరలో, పునరేకతః = మరల మరొకవైపునుండి)

ఆఃఇతి:- ఆః లక్ష్మణ = ఓ సౌమిత్రి : అహమ్ = నేను, సర్వ +
విద్రావణః ఖలు = సర్వవిజేతను నుమా : (సర్వవిత్ = సర్వజ్ఞుడనైన, రావణః =
రావణుడను - అనియు). మయా = నాచేత. జనితమానభంగః = చేయబడిన మాన
భంగము కలవడై, కః = ఎవడు, న పరాజీయతే = పరాజితుడగుట లేదు! - అందరును
పరాజితులగుచున్నారనుట.

(నేపథ్యే = తెరలో, పునరన్యతః = మరల మరొకవైపునుండి)

కిమితి:- కిమ్ = ఏమీ : భవాన్ = నీవు, రావణః = రావణుడవా!
(జాంబవాన్ = జాంబవంతుడు, సవిశేషమ్ = మిక్కిలి ఏకాగ్రతతో, అవదధాతి =
చినును)

(నేపథ్యే = తెరలో, పునరేకతః = మరల మరొకవైపునుండి)

భోఇతి:- భో = ఓయీ! వాచః = వాక్కులయొక్క, యుక్తిజ్ఞః =
యుక్తినెరిగినవాడా : (యుక్తిప్రత్యుక్తులను వాచోయుక్తి అందరు - వాగ్విప్లవద్వారా)

(అన్యతః)

కిం త్వయా. కింతరాం చ రావదేన. అహమ్ ప్యుత్సుకోఽస్మి.

త్వరితం గచ్ఛామి.

జాంబవాన్ :- కథమేతదస్ఫుటార్థమేవ నిర్వహణమ్. మన్యే పునరేష పరి
వ్రాజకచ్ఛలేన రావణ ఏవ కోపాదుర్తమప్యపలప్య స్వం నామ
ద్రాగవక్రాంతః. * (సర్వతోనిరూప్య) అయే. పురాణప్రియ
సుహృదస్మాకం దక్షిణస్యా దిశః పరావతన్ జటాయురివ
లక్ష్మణే. తదేనమనుపాలయామి తావత్. దూరదృశో హి గృహ్లాః.
కదాచిదేష లంకాద్వీపవృత్తాంతమప్యపలభేతి.

యుక్తిదండహరేషు అని ఆలుక్) గూఢార్థముతో ఒక వాక్యమును : ల్కి. ప్రత్యర్థి
గ్రహించిన అర్థమును కాదని మరొక పద విభాగముతో మరొక యర్థమును చెప్పి
ప్రత్యర్థి : నిగృహీతుడవై తననుట వాచోయుక్తి, సర్వేషామ్ = అందరికిని, అహమ్ =
నేను, విద్రావణః ఖలు = విజేతను నుమా, ఇతి = అని. సమన్య = సమానముచేసి.
వ్యాహృతమ్ = చెప్పినమాటను, అన్యథా = మరొక రకముగా, అభినందాయ =
అర్థముచేసికొని, వాక్చలేన = మాటలోని వక్రతతో, ప్రత్యవతిష్ఠమానః = సమాధానము
చెప్పినవాడవై, నిగృహీతః అసి = ఓడింపబడితివి, తత్ = అందుచేత, మామ్ = నన్ను.
భిక్షయై = భిక్షకొంటు, ముంచ = విడువుము - నన్ను పోనిమ్మనుట.

(అన్యతః = మరొకవైపునుండి)

క్రిమితి:- కిమ్ త్వయా = నీతోనేమి (పని) : కింతరామ్ చ రావదేన =
రావణునితో మాత్రము మరేమి (పని) : అహమ్ అసి = నేనుకూడ, ఉత్సుకః అస్మి =
ఉత్సుకుడనై యుంటిని. త్వరితమ్ = త్వరగా, గచ్ఛామి = పోవుదును.

కథమితి:- కథమ్ = ఎట్లా : ఏతత్ = ఈ, నిర్వహణమ్ = (సంహాపణ
యొక్క) ఉపసంహారము (ఉపక్రాంతస్య సంహారో భవేన్నిర్వహణం శ్విదమ్-భరతః)
అస్ఫుటార్థమ్ ఏవ = అన్పష్టముగానే ఉండిపోయినది : పునః = కానీ, ఏషః =

* శ్రమణా నిష్కాంక్షా అన్నచోటినుండి ద్రాగవక్రాంతః అన్నంతవరకు గరి
తాగము కొన్ని ప్రతులలో లేదు.

(ప్రవిశ్య)

జటాయుః :- ప్రాప్తై వేయమస్మాభిః పంచవటీ. యదమూర్గోదావరీ తరంగ
సీతరసేక సుకుమారమాంసల పరిసరారణ్యమాలినోఽజనస్థాన
సీమానః. అపిచ —

దృశ్యస్తే మధుమత్త కోకిల వధూనిర్భూత చుతాంకుర
ప్రాగ్భార ప్రసరత్పరాగ సీతాదుగ్ధాస్తటి భూమయః ।

ఈతడు. పరివ్రాజకచ్ఛలేన = పరివ్రాజకుడు అను పేషముతో. రావణః ఏవ =
రావణుడే అని, మన్యే = భావించుచున్నాను. కోపాత్ = కోపమున, ఉత్తమ్ =
పైకిదెప్పిన. స్వమ్ నామ అసి = తన పేరునే. అపలవ్య = కప్పిపుచ్చి.
ద్రాక్ అప్రకాంతః = త్వరత్వరగా జారుకొన్నాడు. (సర్వతః = అన్నిపై పులకును
నిరూప్య = చూచి) అమే = అరే, అస్మాకమ్ = మాకు. పురాణప్రియ సుహృత్ =
ప్రాచీనరాలమునుండియు ప్రేమమిత్రుడు. దక్షిణస్యాః దిశః = దక్షిణ దిక్కునుండి
పరావతన్ = స్పృశుచు నీతడు, జటాయుః ఇవ = జటాయువువలె. లక్ష్మితే =
కనబడుచున్నాడే. ఏనమ్ = ఈతనిని. అనుసాలయామి తావత్ = ప్రతీక్షింతును గాక,
గృధ్రాః = గృధ్రములు, దూరదృశః హి = సుదూరమవ్యాపించు చూపు కలవిగదా,
కదాచిత్ = ఒకచోట. ఏషః = ఈతడు. లంకాద్వీపవృత్తాంతమ్ అపి = లంకాద్వీపము
నుదలి వార్తనుగూడ, ఉపలభేత = అందింపగలడు.

(ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి)

ప్రాప్తైతి :- అస్మాభిః మాచేత, ఇయమ్ = ఇదే. పంచవటీ = పంచవటీ.
ప్రాప్తా ఏవ = బొందబడినది - పంచవటీని సమీపించనే సమీపించి ననుట. అమూః =
ఇదే, గోదావరీ = గౌతమియొక్క. తరంగ = తెరిటములనుండి యెగసిన. సీతర =
తులపురులచేదైన, సేక = సేవనముతో. సుకుమార = కోమలములై, మాంసల =
దట్టముగా నెదిగిన, పరిసరారణ్యమాలిన్యః = పరిసరాటపి సమూహముకలదైన.
జనస్థానసీమానః = చండరారణ్య ప్రాంతములు. అపిచ = మరియు.

దృశ్యస్తైతి :- మధు = మకరందముచే (వసంతాగమనమువలన).
మత్త = మడించిన, కోకిలవిధూ = కోకిలాంగనలచే, నిర్భూత = ఎగురగొట్టబడిన.

యాః కృచ్ఛాదతిలంఘ్య లుబ్ధకథయాత్తే రేవ రేణూత్కరై
ధారావాహిభిరస్తి లుప్తపదపీనిశ్శంక మేణీకులమ్ ॥

8

చూతాంకుర = చూతాంకురము. ప్రాగ్భార = పిస్తాకమునుండి - పూవుల గుంపు
నుండి యనుట. ప్రసరత్ = వచ్చిపడుచున్న, పరాగ = పుష్పాడి యనునట్టి. సిరితా =
ఇసుకతో, దుర్గాః = దుష్ప్రవేశ్యములై, తటిభూమయః = పరిసర ప్రదేశములు.
దృశ్యంతే = కనిపించుచున్నవి. యాః = అదే తటిభూములను. కృచ్ఛాత్ = అతిరష్టము
మీద, అతిలంఘ్య = దాటి, ఏణీకులమ్ = తేడిగుంపు. లుబ్ధకథయాత్ = వేటగాని
భయమువలన శంకించునదయును. ధారావాహిభిః = ఎడతెరిచిరేడులా రుటపడిచున్న
తైః = ఆ, రేణూత్కరైః ఏవ = పుష్పాదులతోనే. లుప్తపదపీ నిశ్శంకమ్ = కప్పి
వేయబడిన అడుగుజాడలు కలిగి నిశ్శంకముగా, అస్తి = ఉన్నది - సంపరించుచున్నది.
(కావ్యాలము)

తాత్పర్యము :- కోకిలాంగనలు ఎగురగొట్టిన చూతాంకురములను దిట్టముగా
వ్యాపించి గోతమీ తీరభూములు దుర్గభూములుగా నున్నవి. వానిమీదుగా నడిచివచ్చిన
తేడిగుంపు తమ అడుగుజాడలవెంట వేటగాదు వచ్చినచో అను శంకను విడిచి
హాయిగా సంపరించుచున్నవి - కారణమేమనగా - నిరంతరముగా కరియించున్న
పుష్పాడి ఆ అడుగుజాడలను ఎప్పటికప్పుడు కప్పివేయుచున్నది.

సమాసములు :- మధుమత్తశ్చ తాః కోకిలసభ్యః - మధుః నిర్భూతః -
చూతాంకురాణాం ప్రాగ్భారః నిర్భూతశ్చాసౌ ప్రాగ్భారశ్చ - ప్రాగ్భారాత్ ప్రసరం
తశ్చ తే పరాగశ్చ - పరాగా ఏవ సిరితా - సిరితాభిః దుర్గాః లుబ్ధకాత్ భయమ్. తస్మాత్.
రేణూనా ముత్కరైః - తైః. లుప్తా చ సా పదపీ చ - పదవ్యా నిశ్శంకం యథా భవతి
తత్తథా. ఏణీకులమ్.

సంధులు :- చూత + అంకుర, రేణు + ఉత్కర - సవర్ణదీర్ఘ, దుర్గాః +
తటి - సాదేశవిసర్గ తైః + ఏవ, ఉత్కరైః + ధారావాహిభిః + అస్తి - రేణుదేశవిసర్గ.

క్రియః :- దృశీర్ ప్రేక్షణే. కర్మణి. అత్మనే. లట్. ప్రథమ

దృశ్యతే - దృశ్యేతే - దృశ్యంతే

అస భువి. పర స్మై. లట్. ప్రథమ

అస్తి - స్తః - సన్తి

జాంబవాన్ :- (కించిదుపసృత్య) కుశః పునరియతా వేగేన వయస్యో
జటాయుః.

జటాయుః :- (దృష్ట్వా) కథం జాంబవాన్: సఖే, క్షమస్వ. న సభాజయి
ష్యామి తావద్భవంతమ్. మయా హి మలయాచలకులా
యాదార్యసంపాతి పాదానభివాద్య నివర్తమానేన మారీచ
సహచరః సంచరన్నిమామరణ్యానీ మభిలక్షితో రాక్షసరాజః.
తదతివిషమమాశంకమానం మాం వత్సరామభద్ర స్నేహ
స్త్వరయతి.

కుతఙ్గతి:- (కించిత్ ఉపసృత్య = కొంచెము సమీపించి) వయస్యః =
మిత్రుడైన, జటాయుః = జటాయువు, ఇయతా వేగేన = ఇంతటి వేగముతో, కుశః
పునః = ఎక్కడినుండి వచ్చుచున్నాడు చెప్పుమా.

రథమితి - (దృష్ట్వా = చూచి) కథమ్ = ఎట్టు, జాంబవాన్ = జాంబ
పంతుగా, సఖే = మిత్రమా, క్షమస్వ = క్షమింపుము, భవంతమ్ = నిన్ను,
న సభాజయిష్యామి తావత్ = ప్రస్తుతము (అగి నమస్కరించలేను) సంభాషణాదిక
ముతో సత్కరించలేను. హి = ఎందువల్లననగా, మలయాచల కులాయాత్ = మలయ
పర్వతముమీది గూటినుండి, అర్యసంపాతి పాదాన్ = మా అన్నగారగు సంపాతి
యొక్క పాదములను మ్రొక్కి, నివర్తమానేన = తిరిగి వచ్చుచున్నా. మయా =
నాచేత. మారీచ సహచరః = మారీచునితో కలిసి, ఇమామ్ = ఈ, అరణ్యానీమ్ =
గాదారణ్యమును, సంచరన్ = సంచరించుచున్నవాడైన, రాక్షసరాజః = రావణాసురుడు,
లక్షితః = చూడబడినాడు - ఇటు సంచరించుచున్న మారీచ రావణులను చూచితి ననుట.
(సభాజయి ప్రీతి సేవనయోః మహారణ్య మరణ్యానీ-అమరః - హిమారణ్యయో
రాసుర్). తత్ = అందుచేత. అతి విషమమ్ = ఏదో అనిష్టమును, ఆశంకమానమ్ =
ఆశంకించుచున్నా, మామ్ = నన్ను, వత్సరామభద్ర స్నేహః = చిరంజీవి రామ
భద్రునిపై గల స్నేహము, త్వరయతి = తొందరించుచున్నది - త్వరగానేగి రామ
భద్రునికి ఈ విషయమును తెలియపరచవలెననుట.

జాగబవాన్ :- (స్వగతిమ్) వయమస్యేతిదేవ ప్రతిపిత్వామహే.
(ప్రకాశమ్) సఖే. త్వరస్వ. (ఇతి నిష్క్రాంతః)

జటాయుః :- (పరిక్రమ్య, అవలోక్య చ) ఇయమగ్రే పంచపటీ.
(సవితర్కమ్)

నీతో దూరం కనకహరిణశ్రద్ధయా రామచంద్రః
పశ్చాదేనం ద్రుతముపసరత్యేష వత్సః కనిష్ఠః ।

వయమితి:- (స్వగతిమ్ = తనలో) వయమ్ అపి = మేమును. ఏతత్
ఏవ = ఇదే, ప్రతిపిత్వామహే = తెలిసికొనగోరుచున్నాము. (ప్రకాశముగా) సఖే =
మిత్రమా, త్వరస్వ = త్వరపడుము. (ఇతి = అని. నిష్క్రాంతః = నిష్క్రమించును).

నీతఇతి:- (పరిక్రమ్య = ముందునకు నడిచి. అవలోక్య చ = చూచి)
ఇయమ్ = ఇదే, అగ్రే = ఎట్టఎదుట, పంచపటీ = పంచపటి. (సవితర్కమ్ = సవిత
రక్షుగా) కనకహరిణ శ్రద్ధయా = బంగారులేడిపై గల అభిలాషతో, రామచంద్రః =
రామచంద్రుడు, దూరమ్ నీతః = నుదూరము కొనిపోయిరాదు, పశ్చాత్ = వెను
వెంటనే. ఏనమ్ = ఈ రాముని, ద్రుతమ్ = సత్వరముగా, ఏషః = ఈ, వత్సః =
చిరంజీవి, కనిష్ఠః = చిన్నవాడగు అశ్వముడు, ఉపసరతి = సమీపించుచున్నాడు.
తతః = అటుపైని, ఓషః = ఒక భిక్షువు, పర్జకాలామ్ = పంచపటిని. కిన్యత్ కిన్యత్
ప్రవిశతి = భయపడుచు భయపడుచు ప్రవేశించుచున్నాడు. ధిః భోః కష్టమ్ = అయ్యో!
అయ్యో! కష్టము కష్టము! (ధిక్కష్టం భోక్తాపి భద్రే-భరతః). అయమ్ = ఈ.
రావణః = రావణుడు, నిజామ్ = తనయొక్క, అప్యితిమ్ = అసలు రూపమును,
ప్రభయతి = ప్రకటించుచున్నాడు. (మందాక్రాంతము)

తాత్పర్యము:- బంగారు లేడిని వెంబడించి రాముడు నుదూరమేగెను.
సౌమిత్రి యాతనిని అనుసరించి సమీపించుచున్నాడు. ఇదే ఒక భిక్షువు భయపడుచు
పడుచు పర్జకాలలోనికి ప్రవేశించుచున్నాడు. అయ్యయ్యో! ధిషి వేషమును పీడి
రావణుడే అయినాడు. (కనకహరిణచ్ఛద్మనా - అని పాశాంతరము - పంకతోననుట.)

వివ్యద్వివ్యత్ప్రవిశతి తతః పర్జళాలాం చ భిక్షః

ధిక్కుష్టం భోః ప్రథయతి నిజామాకృతిం రావణోఽయమ్ ॥

7

అహాహా :

ఆర్యపుత్రార్యపుత్రేతి రుదంతీం కురరీమివ ।

రథమారోప్య పైదేహీమేష పాపః క్వ యాస్యతి ॥

8

సంధులు :- సీతః + దూయమ్ - ఉత్వాదేశ విసర్గ. అనుసరతి + ఏషః - యదాదేశ. ఏషః + వత్సః - తదేతద్విసర్గలోప. భిక్షః + ధిక్ - రేఫాదేశ విసర్గ. రావణః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - రావణో + అయమ్ - పూర్వరూప.

క్రియ :- సృ గతౌ. పరస్మై, లట్, ప్రథమ.

సరతి - సరతః - సరన్తి

విశ ప్రవేశనే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ. (ప్ర)

ప్రవిశతి - ప్రవిశతః - ప్రవిశన్తి

ప్రథ ప్రథ్యానే (ణిచ్), పరస్మై, లట్, ప్రథమ

ప్రథయతి - ప్రథయతః - ప్రథయన్తి

ఆర్యపుత్రేతి :- అహాహా : ఆర్యపుత్ర ఆర్యపుత్ర ఇతి = ఆర్యపుత్రా ! ఆర్యపుత్రా : అని. కురరీమ్ ఇవ = కురరివలె (అడుగొట్టె), రుదంతీమ్ = దుఃఖించుచున్న, పైదేహీమ్ = సీతను. రథమ్ ఆరోప్య = రథముపై వేసికొని, ఏషః = ఈ, పాపః = దుష్టుడు, క్వ యాస్యతి = ఎటుకు పోవునో ! [పథ్యావత్తము]

తాత్పర్యము :- ఆర్యపుత్రా ఆర్యపుత్రా అనుచు కురరివలె దుఃఖించుచున్న సీతను రథముపై తెక్కించుకొని ఈ దుష్టరావణుడు ఎక్కడికి తీసికొని పోవుచున్నాడో కదా ! (ఆర్యపుత్రేతి సంబోధ్యః పతిః పత్నీజనేన తు - భరతః).

సంధులు :- ఆర్యపుత్ర + ఆర్యపుత్ర - సస్మిద్విసర్గ. పుత్ర + ఇతి - గుణ సంధి, ఏషః + పాపః - తదేతద్విసర్గలోప.

క్రియ :- యా ప్రాపణే, పరస్మై, లృట్, ప్రథమ

యాస్యతి - యాస్యతః - యాస్యన్తి

(సాబోపం పరిక్రామన్) అరేరే రావణ.

వధూటీమిఙ్గైకోర్నిజకరతల స్పర్శమలినా
మిమాం కుర్వాణస్య స్ఫురతి హృది శోభైవ భవతః ।
కులే యేషాం కిం తు త్వమసి గణితాస్తేఽపి గురవో
న సప్త బ్రహ్మాణః కథమివ పులస్త్యప్రభృతయః ॥

9

వధూటీమితి :- (సాబోపమ్ = వేగముగా, పరిక్రామన్ = ముందున కురుకుచు) అరేరే : రావణా : ఇఙ్గైకోః = ఇఙ్గైకు సంశయమునకు. వధూటీమ్ = కోవలైన, ఇమామ్ = ఈ సీతను, (వధూటీ వర్ణటీ అనే - అమః). నిజ = స్వీయముగా, [నీ యొక్క] కరతల = హస్తాగ్రముయొక్క, స్పర్శ = స్పర్శతో, మలినామ్ కుర్వాణస్య = మైలపరచుచున్న. భవతః = నీ యొక్క, హృది = హృదయమునందు, శోభా ఏవ = అనందమే, స్ఫురతి = ప్రకాశించుచున్నది - సిగ్గుపడ వైభవముట, కిస్తు = కానీ, యేషామ్ = ఎవరియొక్క. కులే = వంశమునందు, త్వమ్ అసి = నీవు జన్మించితివో, తే = ఆ, గురవః = పెద్దలు, పులస్త్య ప్రభృతయః = పులస్త్యుడు మున్నగువారు, సప్తబ్రహ్మాణః = ఏడుగురు బ్రహ్మమానస పుత్రులు, కథమ్ = ఎట్లు, న గణితాః = నీచే పరిగణింపబడరైరో : వారి గొప్పడనమును చూచియైనను నీ విట్టి పాడువని చేయరాదు అనుట [భరిణి].

సమాసములు :- నిజశ్చసౌ కరిశ్చ - నిజరితస్య తలమ్ . నిజకరతలస్య స్పర్శః - స్పర్శేన మలినా - తామ్. సప్త చ తే బ్రహ్మాణశ్చ.

విశేషములు :- మరీచి మత్స్యంగిశ్చసౌ పులస్త్యం పులహం ద్రతుం వసిష్ఠం చ మహాతేజాస్సోఽన్యతస్సప్త మానసాన్ - ఈ ఏడుగురు బ్రహ్మ మానస పుత్రులు.

సంధులు :- ఇఙ్గైకోః + నిజ - రేపాదేశవిసర్గ. శోభా + ఏవ - వృద్ధి. గణితాః + తే - సాదేశవిసర్గ. తే + అపి - పూర్వరూప. గురవః + న - ఉత్తాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- స్ఫుర స్ఫురణే సంపరణే చ. వర స్మై. లట్. ప్రథమ స్ఫురతి - స్ఫురతః - స్ఫురన్తి

(పునరాకాశే) అలీకాట్టహాస ధూమధూనరిత దశవక్త్రవల్మీక, కిమాత్థరే
రాక్షసాపనద, కిమాత్థ :

జగద్విలోభి సీతాఖ్యమామిషం హరతో మమ ।

అయం కిల జరద్గృధ్రః కరాదాచ్ఛిద్య నేష్యతి ॥-ఇతి.

10

అః పాప, కథమేవ మభిదధాసి తిష్ఠ తిష్ఠ.

భుజవిటపమదేన వ్యర్థమందంభవిష్టు

అలీకేతి :- [పునః ఆకాశే = మరల ఆకాశమునందు దృష్టి నిల్చి]
అలీక + అట్ట హాస = పృథ్వాట్టహాసము అనునట్టి, ధూమ = పొగతో. ధూనరిత = పొగ
జారిన, దశవక్త్ర = పదినోరుగుల, వల్మీక = పాముపుట్టా? రాక్షసాపనద = రాక్ష
సాధమా : కిమ్ అత్థ రే కిమ్ అత్థ = ఏమంటివిరా : ఏమంటివి :

జగదితి :- జగత్ = ప్రపంచమునకు, విలోభి = లోభము వుట్టించునదగు
[అందరును అలించుచునుట]. సీతాఖ్యమ్ = జానకి యనునట్టి, అమిషమ్ = మాంసమును
లేదా భోగ్యవస్తువును [ఉత్కృష్టే పలలే భోగే భోగ్యవస్తుని చామిషమ్ - విశ్వః].
హరతః = అపహరించుచున్న. మమ = నా యొక్క, కరాత్ = చేతినుండి, అయమ్ =
ఈ, జరత్ + గృధ్రః = ముదుసలి గ్రద్ద, ఆచ్ఛిద్య = లాగికొని, నేష్యతి కిల = తీసి
కొని పోవునా : - తన్నుకు పోవును కాబోలు అని ఎకసక్కెము-ఇతి = అనుచుంటివా :
[వత్సావక్త్రము].

తాత్పర్యము :- ముల్లోరిములను మోహింపజేయునట్టి సీత యను
నామిషమును నా చేతి నుండి ఈ ముసలి గ్రద్ద తన్నుకొనిపోవును గాబోలు :

సంధులు :- హరతః + మమ - ఉత్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ఊళ్ ప్రాపణే, లృట్, పర స్మై, ప్రథమ .

నేష్యతి - నేష్యతః - నేష్యన్తి

భుచేతి :- అః పాప = ఓరీ పాపాత్ముడా : ఏషమ్ = ఇట్లు, కథమ్ అభి
దిదాసి = ఎట్లు పలుకగలుగుచున్నావు : తిష్ఠ తిష్ఠ = నిలునిలుము : భుజ = బాహువులను
నట్టి, విటప = కాబలచేనై న, మదేన = గర్వముతో, వ్యర్థమ్ = పృథాగా, అంధం

ర్థిగపనరసి చౌరంకారమాత్రుశ్యమానః ।
 త్వదురసి విదధాతు స్వామపస్కారకేళిం
 కుటిలకరజకోటిద్రూరకర్మా జటాయుః ॥

11

(ఇతి నిష్కాంతౌ)

— : విష్కంభకః : —

భవిష్టుః = అంధుడనగుచు. ధిరః = చీచి. అత్రుశ్యమానః = నిందింపబడుచు. చౌరంకారమ్ = చౌర్యము చేసినవానివలె ప్రకర్మద్యాక్రోశే క్కజః ఐముజ్జే]. అపనరసి = పారిపోవుచుంటివి. కుటిల = వక్రములైన. కరజకోటి = సభాగ్రములతో. ద్రూరకర్మా = దారుణమాచరింపగలవాడగు. జటాయుః = ఈ జటాయువు. త్వర్ ఉరసి = నీ వక్షః స్థలమునందు. స్వామ్ = ఉన యొక్క, అపస్కారకేళిమ్ = నఖవిచేళిన క్రీడను. విదధాతు = నిర్వహించుగది : [మూలం].

తాత్పర్యము :— టుజ గర్విములే అంధుడవై నిండుకొనవై చోరునివలె పారిపోవుచుంటివి. నీ వక్షః స్థలముపై నా వాడిగోళ్ళు అపస్కారకేళిని జరుపుగది :

సమాసములు :— టుజా ఏవ విటపాః — టుజవిటపానాం మదేన — అనందః అంధో భవతీతి — అందం భవిష్టుః [ప్రతిరి టుజః ఇతి విష్టుర్]. చోగశబ్దముచ్చార్య — చోరం కారం — చౌరంకారమ్ [ప్రకర్మద్యాక్రోశే క్కజః ఐముజ్జే]. తవ ఉరసి. అపస్కార ఇతికేళిః — [అపాచ్చతప్తాదిత్యాదినా న.ట్] తమ్. కుటిలాశ్చ తే కరజాశ్చ — కరజానాం కోటిభిః ద్రూరం కర్మ యస్య సః.

క్రియ :— సృ గతో, పర నై, లబ్. [అప] మద్యమ

అపనరసి — అపనరథః — అపనరథ

దధాత్ దారణపోషణయోః, పర నై, లోబ్, ప్రథమ.

దధాతు/దత్తాత్ — దత్తామ్ — దధతు

[ఇతి = అని. నిష్కాంతౌ = ఇరువురును నిష్క్రమింతురు]

— : ఇది విష్కంభము :—

(తతః ప్రవిశతి లక్ష్మణః)

లక్ష్మణః :- అహో, దుర్నివారదారుణక్రోధ శోకలజ్జాగహనో విషమోఽయం
దశావిపర్తః. యస్మిన్నితి కర్తవ్యతాభిదాన మవ్యసాకమనోప
యికమ్. తథాహి —

తత్తాదృగ్దశకంఠవంచనరుషా ధూమాయమానో గిరం
నార్థోక్త ప్రవిలీనవర్ణ విధురామార్యః సమాప్నోతి మే ।
చాపే తాతజటాయుజీవితకథాపర్యంత ధూమాయిత
క్రోధోద్భవ నిపీతశోకజడిమా దృష్టిస్తు విశ్రామ్యతి॥

12

[తతః = అంతట, లక్ష్మణః = సౌమిత్రి. ప్రవిశతి = ప్రవేశించును]

అహోబ్రుతి :- అహో : దుర్నివార = వారింపశక్యముగాని. దారుణ =
భీషణమైన. క్రోధ = [శత్రువుపై] కోపము, శోక = [భార్యావియోగమున] దుఃఖము,
లజ్జా = [వార్యును సంరక్షింపలేని] సిగ్గు — వీనితో, గహనః = గంభీరమైన. అయమ్ =
ఈ, దశావిపర్తః = దశా పరిణామము (నుడిగుండము). విషమః = భయంకరము.
యస్మిన్ = ఏమీ విషమ స్థితియందు, ఇతి కర్తవ్యతా + అభిదానమ్ అపి = ఇది
కర్తవ్యము అని చెప్పుటయు, అస్మాకమ్ = మాకు. అనోపయికమ్ = అయుక్తము.
[యుక్తమోపయికం అల్యమ్ - అమరః]. తథాహి = అంతేకదా !

తత్తాదృగితి :- తత్తాదృక్ = అంతటిదగు, దశకంఠ = రావణుని
యొక్క, వంచన = మోసముచేసిన, రుషా = కోపముతో, ధూమాయమానః =
పొగలు గ్రక్కుచున్నవాడై, మే = నా యొక్క, ఆర్యః = అగ్రజుడు — రాముడ.
అర్థోక్త = అర్థోక్తియందు, ప్రవిలీన = నిలిచిపోయిన, వర్ణ = అక్షరములతో,
విధురామ్ = ఖండితమైన - సగములోనే ఆగిపోయిన, గిరమ్ = వాక్యమును. న సమా
ప్నోతి = పూర్తిచేయుటలేదు — అంతలో - తాత = పూజ్యుడయిన (తాతోఽను
కంపే జనతే - ధరణీ) జాలిపడవలసినవాడగు, జటాయు = జటాయువుయొక్క,
జీవితకథా = జీవనముయొక్క, పర్యంత = అవసానముతో - సమాప్తో. ధూమా
యిత = పొగగా లేచిన (క్రోధాగ్ని నుండి అనుట). క్రోధ = కోపముయొక్క.

(నేపథ్యాభిముఖః) ఇతి ఇతి అర్థః. మారీచమథన. దృశ్యంతా
మమూరవాచీం కకుభమభివర్తమానా వింధ్యవనవీధిభూమయః.

(ప్రవిశ్య)

ఉత్పిద = అతిశయముచే, నిపీత = లోగొనబడిన [నిగ్రహించిన అనుట], శోర
జడిమా = దుఃఖ శైత్యము [జడత్వము] నిలదై - దుఃఖము వలన జడత్వమును విడిచి
యనుట, దృష్టిః = చూపు, చాపే = ధనుస్సు నందు, విశ్రాంత్యత = వాలుచున్నది.
(శార్థూలము)

తాత్పర్యము :- దశకంఠుని మోముతో క్రోధాగ్ని ప్రబ్వరిల్ల పొగలు
సెగలు గ్రక్కుచున్న రాముడు అర్హాక్షిలో నిలిపివేసిన వ్యామును పూరింపడయ్యెను.
జటాయు మరణవార్తా శ్రవణముతో అతిశయించిన క్రోధము దుఃఖజడత్వమున వది
లింపగా ధనుస్సుపై దృష్టి నిలిపెను.

సమాసములు :- దశకంఠేన క్రితం వంశనమ్ - తత్తాదృష్టి దశకంఠ
పంచనంచ - పంచనేన రుద్ర - తయా. అర్థము క్రిమ్ - అర్హాక్షే ప్రవిరీనః - ప్రవిరీనాశ్చ.
తే పర్వాశ్చ - పర్వైః విదురా - తమ్.

సంధులు :- ఊచాయమానః + గిరమ్ - ఉత్తాదేశవిహర్గ. న + అర్హ -
సపర్జదీర్ఘ. అర్హ + ఉత్త, క్రోధ + ఉత్పిద - గుణసంది. దృష్టిః + త - సోదేశవిహర్గ.
క్రియ :- అప్ వ్యాప్తా. పరస్మై. లట్. ప్రథమ [క్రు]

అప్సోతి - అన్నతః - అన్నవర్తి
శ్రము తపసి భేదే చ [శ్యన్ - శిలదీర్ఘ] పరస్మై. లప్
శ్రామ్యతి - శ్రామ్యతః - శ్రామ్యన్తి

ఇతరఇతి :- (నేపథ్యాభిముఖః = తెరిపైపు చూచుచు). ఇతః ఇతః =
ఇటు. ఇటు. ఆర్య = అగ్రజా. మారీచమథన = మారీచనంపాదక. అవాగ్మిః కకు
భమ్ = దక్షిణదిక్కుగా. అభివర్తమానః = వ్యాపించుచున్న. అమూః = ఈ, వింధ్య
వనవీధి భూమయః = వింధ్యారణ్యప్రాంతములు, దృశ్యంతామ్ = పీడింపబడుగాది.
ఇటు దమసేయుము, వీనిని చూచుచునుట.

(ప్రవిశ్య = రాముడు ప్రవేశించి)

రామః :- (అకాశే లక్ష్యం బద్ధ్వా)

కులే వా శౌర్యే వా భుజసముదయే వా తపసి వా
బభూవుర్న ప్రాంచ స్త్వమివ భవితారో న చరమే ।
అహో దిక్ష్మోహస్తే సమజని చిరాదేష న ఖలు
ప్రవీరాణాం పంథా దశవదన యేనాసి చలితః॥

13

కులేబ్జితః :- (అకాశే = అకాశమునందు, లక్ష్యం బద్ధ్వా = దృష్టినిలిపి)
దశవదన = ఓ రావణా !, కులే వా = కులమునందుగాని, శౌర్యే వా = పరాక్రమము
నందుగాని, భుజసముదయే వా = బాహుసమూహమునందుగాని (బాహుసంపదయందు
గాని), తపసి వా = తపస్సునందుగాని, ప్రాంచః = పూర్వులు, త్వమ్ ఇవ = నీవతే,
నబభూవుః = కారు - నీకు సాటిరారనుట, చరమే = ముందుముందు, న భవితారః =
కాలేరు - భవిష్యత్తులోనేని నీకు సాటివారుండరనుట, అహో ! చిరాత్ = ఇంతకాల
మునకీప్పుడు, తే = నీకు, ఏషః = ఈ, దిక్ష్మోహః = ద్రిగ్భ్రాంతి, సమజని = కలిగి
నది, యేన = ఏమార్గమునందు, చలితః అసి = నీవు పయనించుచున్నావో, ఏషః =
ఇయ్యది, ప్రవీరాణామ్ = మహావీరులకు, న పంథా ఖలు = మార్గముకాదు సుమా !
(శిఖరిణి)

తాత్పర్యము :- కులము శౌర్యము బాహుసంపద తపస్సు మొదలగు
వానిలో నీకు సాటిపట్టినారు అటు పూర్వులలో లేరు, భవిష్యత్తులో ఉండరు. కానీ
ఇంతకాలమునకు నీకు ఈ వ్యామోహము వృద్ధినది. నీవు అనుసరించు మార్గము మహా
వీరులకు తగినది కాదుసుమా !

సంధులు :- బభూవుః + న - రేఫాదేశవిసర్గ. ప్రాంచః + త్వమ్.
మోహః + తే - సాదేశవిసర్గ. భవితారః + న - ఉత్తాదేశవిసర్గ. దిక్ + మోహః -
అనునాసికాదేశ. ఏషః + న - తదేతద్విసర్గచోప. యేన + అసి - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, పరస్మై, లిట్, ప్రథమ.

బభూవ - బభూవతుః - బభూవుః

లుట్ - భవితా - భవితారౌ - భవితారః

జనీట్ ప్రాచుర్భావే, పరస్మై, లుట్, ప్రథమ

(విమృశ్య. సభేదస్మితమ్) హంహో పౌలస్త్య,
 సిద్ధశ్రోత్రపరంపరా పరిగతై రేభిః ప్రపౌత్రస్య తే
 వృత్తైరద్య పులస్త్యవర్జమభితిః స్మేరేషు దేవర్షిమ ।
 విష్యగ్వృత్తిరసంగతా నమయితుం దుర్వారలజ్ఞాభర
 మ్మానశ్రీస్తు చతుర్ముఖీ భగవతో దాతుః కథం వర్తతే॥

14

అజని - అజనిషాదమ్ - అజనిషత

అన భువి. పరస్మై. లట్. ముద్యమ.

అసి - స్థ - స్థ

సిద్ధేతి :- (విమృశ్య = అలోచించి, సభేదస్మితమ్ = దుఃఖముతో కూడిన
 సవ్యతో) హంహో = ఓయీ !, పౌలస్త్య = రావడా !, ప్రపౌత్రస్య = (బ్రహ్మ
 డేవునికి) మునిమనుమడవైన, తే = సీయొక్క, ఏభిః = ఇటువంటి, సిద్ధశ్రోత్రపరం
 పరాపరిగతైః - సిద్ధ = సిద్ధులయొక్క, శ్రోత్రపరంపరా = శ్రోత్రపరంపరతో (కర్ణ
 కర్ణికగా) పరిగతైః = తెలియబడినవైన, వృత్తైః = సీ దుష్కృత్యములతో, పులస్త్య
 వర్జమ్ = పులస్త్యుడు తప్ప, దేవర్షిమ = తక్కిన దేవములందరను, స్మేరేషు =
 (సభలో) నవ్వుచుండగా, దుర్వార = వారింపకర్యముగాని, లజ్ఞాభర = సనుసిగ్గుతో,
 మ్మానశ్రీః = మాడిపోయిన శోభనలదై, విష్యగ్వృత్తిః = సవ్యతోముఖ మగుటచే
 (నాలుగు వైపులను ముఖములుండుటచే), నమయితుమ్ = తలదించుకొనుటచేసి, అసం
 గతా = వీలుపడనిదై, భగవతః = భగవంతుడైన, దాతుః = బ్రహ్మడేవసియొక్క
 (సీ ముత్తాతయొక్క), చతుర్ముఖీ = ముఖచతుష్టయము, అవ్య = చినాది, కథమ్
 వర్తతే = ఎట్లుండునో : (కార్దూలము)

తాత్పర్యము :- బ్రహ్మడేవునికి మునిమనుమడవైన ఓ రావడా ! నీ
 దుర్వృత్తములు సిద్ధచారణాదులచే కర్ణాకర్ణికగా విని పులస్త్యుడు తప్ప బ్రహ్మసభలోని
 మహర్షులందరను నవ్వగా చతుర్ముఖుని అవస్థ వర్ణనాతీతముగదా ! సిగ్గుతో నల్లకారిన
 ముఖములను చాచుకోలేదాయె ! ఒక ముఖమును దించుకొన్నదో మూడుముఖములు
 పైకుండును.

సమాసములు :- సిదానాం శ్రోత్రపరంపరా - పరంపరయో పరిగతైః ।
 లపుస్త్యేన వర్జమ్. దేవశ్చాసౌ ఋషిశ్చ - దేవానామ్ ఋషిః । తేషు లజ్ఞాయాః కథమ్ ।

(క్షణమనుధ్యాయ) హాప్రియే విదేహరాజపుత్రి : (ఇతి సంవరణం నాటయతి)

లక్ష్మణః :- (ఉపసృత్య) ఆర్య, కోఽయమభిషంగో నామ భవాదృశాన ప్యాస్పదీకరోతి.

పతితే వ్యసనే దైవాద్దారుణే దారుణాత్మని ।

సంవర్మయతి వజ్రేణ దైర్యం హి మహతాం మనః॥

15

దుర్వారశ్చసౌ లజ్జాభరశ్చ - భరేణ హ్లానా శ్రీర్యస్యాః సా. చతుర్థాం ముఖానాం సమాహారః - ద్విగోరితి టీప్

సంధులు :- పరిగతైః + ఏభిః, వృత్తైః + అద్య, వృత్తిః + అసంగతా-
రేఫాదేశవిసర్గ. దేవ + ఋషి - గుణసంధి. శ్రీ + తు - సాదేశవిసర్గ. భగవతః +
దాతుః - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ : - పృతుజిర్ వర్తనే, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ.

వర్తతే - వర్తతే - వర్తనే

హేతి :- (క్షణమ్ అనుధ్యాయ = క్షణకాలము ధ్యానించి) హాప్రియే =
హాప్రియురాలా, విదేహరాజపుత్రి = జనకరాజసుతా : (ఇతి = అని, సంవర
ణమ్ = మూర్ఛను, నాటయతి = నటించును).

పతితే ఇతి :- (ఉపసృత్య = సమీపించి) ఆర్య = అగ్రజా : కః
ఆయమ్ = ఏమో యది. అభిషంగః నామ = దుఃఖమన్నది. భవాదృశాన్ అపి =
నీనంటివాడినకూడ, అస్పదీ కరోతి = అస్పదులను చేసికొనుచున్నది - మిమ్మును
లోబరిచుకొనుచున్నదిని ఆశ్చర్యము. (అభిషంగో మతో దుఃఖే ఆసంగేఽపి పరాభిదే-
విశ్వః). దారుణే = భీషణమైన, వ్యసనే = దుఃఖమునందు, దైవాత్ = దుర్దైవ వశ
మున, దారుణాత్మని = మహాత్ముడు, పతితే (నతి) = పడినవాడుకాగా. (దారుణో
భీషణే గురౌ - కాశ్వతః). దైర్యమ్ = ధీర్త్వమనునది, మహతామ్ = ఆ మహా
త్ములయొద్ద. మనః = మనస్సును, వజ్రేణ = వజ్రమును ద్రవ్యవిశేషముతో,
సంవర్మయతి హి = ఆచ్ఛాదించుచునుకదా : ("దారుణాత్మని" అని పాఠాంతరము.
చీల్చివేయు స్వభావముగల దారుణే వ్యసనే (పతితి) పతితే-అని అన్వయము.)

రామః :- (దీర్ఘం నిఃశ్వాస్య) పత్నీ.

సహజధైర్యవశంపదపృత్తయో హృది రుష్య శుచశ్చ

నియంత్రితాః ।

ఇహ తు కిం కరపై యదపత్రపా కిమపి మూమవమత్య

విజృంభతే॥ 16

తాత్పర్యము: - దురదృష్టవశమున మహిత్తులు దారుణ సంఘముల సొరై
రేని వారి భీరత్వమే వారి మనస్సులకు ప్రజరవచమును సహించుకొనుచున్నది : (శిథిలము
లైన శరపుంఖాదులకు సంశ్లేష దృఢత్వమునకై పులుము ద్రవ్యవిశేషమును ప్రజ
మందురు).

క్రియ: - పర్మన్ శబ్దము (బీచ్) పరస్మై, లట్. ప్రథమ (సం). (సత్యా
పపాశేత్యాదినా జీచ్)

పక్వయతి - పక్వయతః - పక్వయన్తి.

సహదేతి: - (దీర్ఘం నిఃశ్వాస్య = నిష్టూర్చి) పత్నీ : అడ్డిదా : సహజః =
జన్మసిద్ధమైన, ధైర్యం = భీరత్వమునకు, వశంపద పృత్తయః = లొంగి పర్తించునట్టి,
రుషః = కోపములు, శుచః చ = దుఃఖములును, హృది = హృదయమునందు,
నియంత్రితాః = నిలుపరింపబడినవి - వానిని నిగ్రహించుకొంటి ననుట, తు = కాపి
ఇహ = ప్రస్తుతము, అపత్రపా = పరాధవముచేనైన సిగు, యత్ కిమపి = అది
యేదో (అట్లా సాపత్రపాన్యతః - అమరః), మామ్ = నన్ను, అవమత్య = జయించి
(నిగ్రహశక్తికి లొంగి), విజృంభతే = పెచ్చరిల్లుచున్నది. (ద్రుతవిలంబితము)

తాత్పర్యము: - నా ధైర్యమునకు లొంగియుండునట్టి కోపశక్తిములను
గుండెలోనే భరించుచున్నాను. పరనిచేనైన అవమానమువలన సిగుమాత్రము నాకు
లొంగి నన్ను జయించి పెచ్చరిల్లుచున్నది. దానిని నిగ్రహించుకోలేకున్నాను.

సమాసములు: - సహజం చ తత్ ధైర్యం చ - సహజ ధైర్యస్య వశం
పదా వృత్తిః యేషాం తే.

సంధులు: - వృత్తయః + హృది - ఉత్వాదేశ విసర్గ. రుషః + చ.
శుచః + చ - కాదేశ విసర్గ.

లక్షణః :- (పురోఽవలోక్య) ఆర్య. అయమగ్రే తాతజటాయుషో వీర
 లోకసాధనసిద్ధక్షేత్ర మరణ్యానీసన్నివేశః పశ్య —
 భగ్నోఽయం కథమస్తి రావణరథస్తాతేన వజ్రాంకుర
 క్రూరాపస్కిరమాణభంగురనఖత్రోటిత్రుటద్బంధనః ।

రామః :- (సకరుణమ్)

హా సీరధ్వజరాజపుత్రి స తదా దృష్టస్త్వయా ధన్యయా
 పక్షింద్రో దశకంఠకుంజర శిరస్సంచారి పంచాననః ॥

17

క్రియః :- దుశ్పఞ్చః కరణే. ఆత్మనే, లోట, ఉత్తమ

కరవై - కరవావహై - కరవామహై.

జృఙ్గో గాత్ర వినామే (వి) ఆత్మనే లోట, ప్రథమ

విజృంభతే - విజృంభేతే - విజృంభంతే

చందన్సుః :- ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భరో - నభభర

। । । ల । । ల । । ల । ల

సహజ ధైర్యం శంకద వృత్తయః

అర్యేతి :- (పురః అవలోక్య = ముందునకు చూచి) ఆర్య = అగ్రజా,
 తాత జటాయుషః = మాన్యుడిగు జటాయువునకు, వీరలోక సాధన = వీరస్వర్గమును
 సంపాదించినవగు, సిద్ధక్షేత్రమే = సిద్ధక్షేత్రమగు. అరణ్యానీ సన్నివేశః = పనప్రదే
 శము, అయమ్ = ఇదే, అగ్రే = ఎట్టఎదుట నున్నది, పశ్య = చూడుము -

భగ్నైతి :- వజ్రాంకుర = వజ్రపు తుసుకలవలె, క్రూర = భయంకర
 ముగా, అపస్కిరమాణ = గిరివేయునవై, భంగుర = సహజముగా వక్రములైన.
 నఖ = గోళులచే. త్రోటి = ముక్కుచే. త్రుటత్ బంధనః = శిథిలము గావింపబడిన
 బంధములు (సీలలు) కలదై, రావణ రథః = దశకంఠరుని తేరు, తాతేన = జటా
 యువుచే. భగ్నః = విరుగగొట్టబడినదై, అయమ్ = ఇదే, కథమ్ అస్తి = చూచి
 తివా. ఎట్లున్నదో : (సకరుణమ్ = జాలిగా) హా = అయ్యో : సీరధ్వజ రాజపుత్రి =
 జానకీ : దశకంఠ = రావణుడనునట్టి, కుంజర = ఏనుగుయొక్క, శిరః = శిరస్సుపై
 సంచారి = లంఘించుచున్న, పంచాననః = సింహము వంటివాడైన, సః = అ,

(ఇతి లక్ష్మణమవష్టభ్య ద్యానం నాటయతి)

లక్ష్మణః :- (స్వగతమ్) మహాదోషః కల్పయమతిప్రసజ్యమానో మానసః

శోకభ్యో వికారః. తదన్యతః ప్రేరయామి. (ప్ర)రాశమ్)

ఆర్య. పశ్య పశ్య—

పక్షింద్రః = జటాయువు, ధన్యయా = వన్యురాలైన, త్వయా = సీత, తదా = ఆ సమయమునందు — అట్లు ఎగురుచున్న సన్నివేశమునందు, దృష్టః = చూడబడినాడా : అట్టి జటాయువును చూచి ధన్యవైతివా అనుట (శాస్త్రాలము).

తాత్పర్యము:- జటాయువు తన వ్రతాంకురములవంటి గోరులతో గిరివేయగా బండ్లు త్రక్కిదలి భగ్నుమై పడియున్న రావణ రథముడుగో చూడమా : అయ్యో : సీతా : రావణుడను ఏనుగు కుంభస్థలముమీదికి సంహృష్ట లంఘించు జటాయువును చూచితివా : ధన్యవు తదా :

సమాసములు:- రావణస్య రథః. వ్రతాంకురమ్ అవంటి. జప క్రూరమపస్కిరమాణాశ్చ తే భంగురాః — భంగురాశ్చ తే నభాశ్చ. నభానాం త్రోటియః — నభాశ్చ త్రోటిశ్చ — నభ త్రోటిః త్రుటన్తి బంధనాని యన్య సః. సీతద్వితీయాశ్చ పుత్రీ — సంబుద్ధౌ. ప్రక్షిణామింద్రః. దశకంఠ ఏవ కుంజరః — కుంజరస్య కిరీ — శిరసి సంహరీ — శిరస్సంచరీ పంచానన ఇవ.

సంధులు:- భగ్నుః + అయమ్ — ఉత్వాదేశ విసర్గ — భగ్నీ + అయమ్ — పూర్వరూప. రథః + తతేన — సాదేశ విసర్గ. వ్రత + అంకుర, క్రూర + అపస్కిరమాణ. పక్షి + ఇంద్రః — సవర్ణదీప్త. సః + తదా — తదేతద్విసర్గబోప. దృష్టః + త్వయా — సాదేశ విసర్గ. ఇంద్రః + దశ — ఉత్వాదేశ విసర్గ.

(ఇతి = అని, లక్ష్మణమ్ అవష్టభ్య = లక్ష్మణుని ఆలంకనము చేసికొని, ద్యానమ్ నాటయతి = ద్యానము నభివ్రజించును).

మహాదోషబ్ధితి:- (స్వగతముగా) అతి ప్రసజ్యమానః = నిరంతరము వృద్ధిపొందునదై, శోకభ్యః = శోకమును పేరుగల, మానసః వికారః అయమ్ = ఈ మనోవికారము, మహాదోషః ఖలు = గొప్ప దోషము నుమా : తత్ = అందుచేత, అన్యతః = మరొక విషయముపై పు, ప్రేరయామి = ప్రేరేపించును. (ప్ర)రాశముగా) ఆర్యా : పశ్య. పశ్య = చూడుము చూడుము —

వింధ్యగిరిరాజకన్యాంతఃపురమేతా తరంగమాలిన్యః ।

చేతస్వతీభిరద్భిస్తార్యత్రైకగుణనికాం దధతే॥

18

వింధ్యేతి:- వింధ్యగిరిరాజ = వింధ్యపర్వతము యొక్క. కన్యాంతః
పురమ్ = అంతఃపుర కన్యత్వేన - పుత్రికలనుట. ఏతాః = ఈ. తరంగమాలిన్యః =
నదులు, చేతస్వతీభిః = ప్రబులిచెట్లతో కూడిన, అద్భిః = నీటితో - తరంగములతో
ననుట, తార్యత్రైక గుణనికామ్ = నృత్యగీత విద్యాభ్యాసమును, దధతే = చేయు
చున్నవి. (ఆర్య)

తాత్పర్యము:- వింధ్యపర్వత పుత్రికలైన ఈ నదులు ప్రబులిచెట్ల అప
రోధముతో గంతులువేయుచు ద్వని చేయుచున్న జలములతో నృత్యగీత వాద్యములను
అభ్యసించుచున్నట్లున్నవి.

విశేషములు:- అంతఃపుర శబ్దము లక్షణాన్వృత్తి ననుసరించి అంతఃపుర
కాంతలను బోధించును. త్ర్యగారం భూభుజామంతఃపురం స్యాదవరోధనమ్. అభ్యాసే
గుణసీయోగ్యా, తార్యత్రైకం నృత్యగీతవాద్యమ్ - అని అమరము. అద్భిః అను
చోట ఆప్ శబ్దమునకు అపోభిః అని తకారాదేశము. చేతస్వతీ - కుముదనదీచేత
సేత్యో ద్యుతుమ్.

సమాసములు:- గిరీణాం రాజా - వింధ్యాఖ్యః గిరిరాజః - గిరిరాజస్య
కన్యాంతఃపురమ్, తరంగానాం మాలాః - మాలాస్పంత్యస్యాః - తాః, తార్యత్రైకస్య
గుణనికా - తామ్,

సంధులు:- కన్యా + అంతఃపురమ్ - సవర్ణదీర్ఘ, ఏతాః + తరంగ -
సాదేశ విసర్గ, చేతస్వతీభిః + అద్భిః - రేఫాదేశ విసర్గ, అద్భిః + తార్యత్రైక -
సాదేశ విసర్గ.

క్రియ:- ఉదాత్త చారణ పోషణయోః, ఆత్మనే, లట్. ప్రథమ
ధత్తే - దధతే - దగతే,

రామః :- (ఉన్మీల్య చక్షుషీ దీర్ఘ ముష్ణం చ నిశ్శ్వస్య) పల్ప. దర్శనీయ మేతత్.

కుముదపన విశాయ తాగ్రవంధోరహస్యనియామనవిద్రూమా రమస్తే |
మదకల తరికర్ణతాళనృత్యస్మృతిర మయూర మనోరమా స్తటిన్యః || 19

పల్పేతి :- (చక్షుషీ = నేత్రములను, ఉన్మీల్య = తెరిచి, దీర్ఘ ము ఉష్ణం చ నిశ్శ్వస్య = వేడిగా నిట్టూర్చి) పల్ప = లఱికిగా : పల్ప = ఇది దర్శనీయమ్ = చూడదగినది - అందముగా నున్నదినుట.

కుముదేతి :- కుముదపన = కుముద సమాహారము, విశాయ = పర్యాయముగా, తాగ్రత్ = వికసింపచున్న, అంధోరహ = పద్మములతో, కృత = కల్పింపబడిన, యామిర = అంగుడి కులయెక్కి, కల్పితః = కల్పితముననుసరించి పగలు వికసించు పద్మములు, రేణు వికసించు కలువలు పర్యాయముగా అంగుడి కుల పలె వ్యవహరించుట; మదకల = మదించిన (ఉన్మీల్యచితో మత్తే - అమఃము), తరి = పినుగులయొక్క, కర్ణ = చెవులదేనైన, తాళ = తాళద్వారితో, నృత్యత్ = నాట్య మొనర్చుచున్నవై, ముఖర = అరుచుచున్న, మయూర = నెమలిలతో, మనోరమా = అహ్లాదజనకములై, తటిన్యః = ఈ నడిచినవలు, రమస్తే = ప్రీతిగొల్పుచున్నవి - లేక ప్రీతింపచున్నవి. ఇహితాగ్రాప్యత్తమ.

తాత్పర్యము :- రేణు వికసించు కలువలను, పగలు వికసించు పద్మములను ఒకరి తరువాత నొకరు అంగుడి కులు కాగా ఈ పరిచయ గిరిదాట కన్యలు (నదులు), మదగజముల కర్ణతాళ ధ్వనులకు నాట్యము చేయుచు ప్రేమింపచుచున్న మయూరములతో మనోహరముగా నున్నవి - అహ్లాదము గొల్పుచున్నవి. మయూర నృత్యప్రదర్శనలను ఇవి తిలకించుచున్నవనుట.

సమాసములు :- వి + శీ (క్) + ల (పఞ్) - విశాయః - ప్యవయోః శేతేః పర్యాయే, యామిరస్య విద్రూమః, కుముదపనేన చ విశాయేన తాగ్రద్భిః అంధో రుహైశ్చ కృతః యామిరవిద్రూమః యాసాం తాః. మదకలాశ్చ తే తరికర్ణ-కరిదాం కర్ణాః - కర్ణైః కృతాః తాళాః - తాళైః నృత్యంతః - నృత్యంతశ్చ తే ముఖరాశ్చ నృత్యస్మృతిరాశ్చ తే మయూరాశ్చ - మయూరైః మనోరమాః.

(ఇతి పరిక్రమతః)

లక్షణః :- ఆర్య. అయమితో గిరిర్మాల్యవాన్.

ఇహ మహిషవిషాణ వ్యస్తపాషాణపీఠ
స్థలన సులభరోహిద్గర్భిణీభూణహత్యాః ।
కుహర విహరమాణ ప్రౌఢభల్లూకహిర్కా

(భ) చయచకిత కిరాతస్రస్తశస్త్రా వనాంతాః ॥

20

సంధులు :- విభ్రమాః + రమన్తే - విసర్గలోప. సృత్యత్ + ముఖర -
అనునాసికాదేశ. మనోరమాః + తటిన్మః - సాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- రముజ్ క్రిడాయామ్, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ.

రమతే - గమేతే - రమన్తే

(ఇతి = అని, పరిక్రమతః = కదలుదురు)

ఇహేతి :- ఆర్య = అగ్రజా !. ఇతః = ఇటువైపు. అనుమ్ = ఇదే,
మాల్యవాన్ గిరిః = మాల్యవంతమును పవ్వతము.

ఇహేతి :- మహిష = అడవిదున్నలయొక్క, విషాణ = కొమ్ములచే.
వ్యస్త = కదలింపబడిన. పాషాణపీఠ = తాత్తి నట్టులయందు. స్థలన = దొర్లిపడు
టచే, సులభ = సులభ సంభావ్యమైన. రోహిద్గర్భిణీ = గర్భవతులైన రోహిన్మృగ
కాంతలయొక్క. భూణహత్యాః = గుప్తసాపము కలివియును. కుహర = గుహ
లలో, విహరమాణ = సంచరించుచున్న. ప్రౌఢభల్లూక = పెద్ద యెలుగుబంట్లయొక్క.
హిర్కాచయ (భయ) = “హిర్కా” ధ్వని సమూహముచే (భయముచే) చకిత =
ఆశ్చర్యపోయిన. కిరాత = బోయవాండ్రు చేతులనుండి. స్రస్త = జారిపోయిన.
శస్త్రాః = ఆయుధములు కలియున్నైన. వనాంతాః = వన ప్రదేశములు. ఇహ =
ఈ మాల్యవంతముపై (సన్ని) ఉన్నవి. (అంతః స్యాద్దేశ నాశయోః - ధరణీః,
అంతం స్వరూపే దేశే నా సస్త్రి శేషేఽన్తి కేష్యపి - మేదినికరః) వనసీమలు అనుట
సాధారణము. (మాలినీ వృత్తము).

రామః :- (చిరం దృష్ట్వా సరరుణాన్రమ్)

ప్రతిపరిసరం భూయాన్ర్వః శిఖరదృతాం యథా
మిలితమశిభిః సంభుజ్యంతే కదంబపథితయః ।
అభినవజనన్యూతోరస్కః ప్రవర్షిత మాల్యవాన్
విషధరవధూగర్భాదాన ప్రియంబరీరీరీః ॥

21

తాత్పర్యము:- అశవిదున్నలు కొమ్మలతో బండలను ఏడవించివేసిరి. రోహిత్తు లను మృగవిశేషములు గర్భసమై అ బొలపై సంచరించినప్పుడు బండలు జారిపోయి ఈ లేడులు పడిపోవుటతో గర్భప్రావమగుటకు అశవిములు అధిరముగా నున్నవి. కొండగుహలలో నున్న పెను భిల్లుతములు హిక్కారములను చేయగా బోయలు విస్తుపోయి అయస్థములను జారివిడువదగ్గారు - ఇట్టి వనసీమలను చూడమనుట.

సమాసములు:- మహిషాదాం నసిదాని - విజృంభితః పృష్ఠిః - పృష్ఠాశ్చ తే పాషాణపీతాశ్చ - ఏతేషు స్థలనమ్ - స్థలనేన గుహనాః. భూజన్య హత్యా రోహిద్ధర్మినాం భూజహత్యాః - మలభాః భూజహత్యా స్పృంత్యః, కుహరేషు విహరమాదాః - విహరమాదాశ్చ తే ప్రాధాః భిల్లురీః - భిల్లుకనామ్ హిక్కాచయమ్ (హిక్కాభ్యః భయమ్), ఏదేన చకితాః చ తే కిరాతాశ్చ - స్రస్త్రిని చ తాని శస్త్రాణి చ - కిరాతానాం స్రస్త్రి శస్త్రాణి యేషు తే, వనస్య అంతః - తే.

ప్రతిపరిసరమితి:- (చిరమ్ దృష్ట్వా = చాలసేపు చూచి, సరరుణాన్రమ్ = జాలిగా కట్టితితో) ప్రతిపరిసరమ్ = పరిసర ప్రాంతములన్నింటి, శిఖర దృతమ్ = నెమలకు, భూయాన్ అర్హః = గొప్ప మహోత్సవముగా నున్నది. (అర్హ మహోత్సవే పూజావిధ మూల్యైః దృశ్యతే - విశ్వః), అలిఖిః = తుమ్మెదలచే, యథామితిమ్ = దొరికినది దొరికినట్లు, కదంబ విధాతయః = నీవ తరువుల పుష్పసంపదలు - పుష్పసమూహము లనుట, సంభుజ్యంతే = అనుభవించుటకు చున్నవి. అభినవ = క్రొత్తవియగు, భున = మేఘములయొక్క, పూత = సమృద్ధము కలదైన, ఉరస్కః = వక్షః స్థలము (మధ్యభాగము) కలవాడై (పూతస్సంహత విన్యస్త వృథులేష్వభినేయవత్ - మేదిసీకరః), మాల్యవాన్ = ఈ మాల్య

వత్స. లక్ష్మణ. దారయ మామ్. న శక్నోమి స్తంభయితుమాత్మానమ్,
ఇయమవిరళశ్వాసా శుష్యస్మభి భిదురస్వరా
తనురవయవైః శ్రాంతస్త్రినైరుపైతి వివర్ణతామ్ ।

పంతుడు, విషధరవధూ = నాగకాంతలకు, గర్భాదాన = గర్భాదానోపయోగులై,
ప్రియంకరణీః = ప్రియము గూర్చునట్టి, అపః = జలములను, ప్రవర్షతి = మిక్కిలి
కురియుచున్నాడు. (హరిణీ - ననమరసలాగష్టద్యేదైః హయైః హరిణీ మతా).

తాత్పర్యము:- క్రొక్కారు మేఘములు క్రమ్మిన ఈ మాల్యవంతముపై
ఎల్లయెడల మయూరిమలు ఆనందముతో పురి విప్పి యాడుచున్నవి. వికపించిన నీప
పుష్పములను యథాభావ సంతుష్టిగా తుమ్మెదలు ఆస్వాదింపుచున్నవి. అడు పాము
లకు గర్భాదానయోగ్యమైన వాతావరణము నెలకొన్నది.

సమాసములు:- పరిసరం పరిసరం ప్రతి - వీహ్నిర్థమున అవ్యయా
భావము. ప్రతిసరిసరే - అనియు పాఠము - తృతీయా సప్తమ్యార్చహుశమ్ అని
అమ్మిషేధము. శిఖండం బిభర్తి ఇతి - శిఖండభృత్ - తేషామ్, మిశితమనతిక్రమ్య-
యథా మిశితమ్, రిదింబానాం విభూతయః, అభినవాశ్చ తే ఘనాశ్చ - ఘనైః హృథమ్
ఉరిః యస్య సః, అప్రియం ప్రియం క్రియతే యాభిస్తాః - విషధర వధూనామ్
గర్భాదానేన ప్రియంకరణీః - విషధరాణాం వధ్వః.

క్రియ:- భుజ పాలనాభ్యవహారయోః కర్కణి, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ

భుజ్యతే - భుజ్యేతే - భుజ్యంతే

వృష సేదనే, పరస్మై, లబ్, ప్రథమ

వర్షతి - వర్షతః - వర్షన్తి

వత్సేతి:- వత్స = సోదరాః, లక్ష్మణ = సోమిత్రీః, మామ్ = నన్ను.
దారయ = పట్టుకొనుము. ఆత్మానమ్ = నన్ను నేను. స్తంభయితుమ్ న శక్నోమి =
నిలుపుకొనలేనున్నాను - నిలువలేకున్నాను పట్టుకొనుమనుట.

ఇయమితి:- ఇయమ్ = ఈ, తనుః = శరీరము, (స్త్రీ లింగము),
అవిరళ శ్వాసా = ఎడతెగని నిట్టూర్పులు కలదై (ఆయాసపడుట), శుష్యత్ + ముఖీ =
నోరు ఎండిపోవుచున్నదై (లేదా ముఖము బిగిసిపోవుట), భిదురస్వరా = గద్గదిస్వరము

స్ఫురతి జడతా బాష్పాయేతే దృశ్యో గలతి స్మృతి
రమ్య రసతయా శోకో భావశ్చరేణ విపచ్యతే ॥

22

కలదై, శ్రాంత = అలసిపోయి, ప్రసై = శిథిలముగైన, అవయవై = అవ
యవములతో, విపచ్యతమ్ = సాందిగమును, ఉస్మతి = పొంగుచున్నది. జడతా =
జడత్వము - చైతన్యరాహిత్యము, స్ఫురతి = కలుగుచున్నది దృశ్యో = నేత్రములు,
బాష్పాయేతే = బాష్పములు కురియుచున్నవి, స్మృతిః = జ్ఞాపకశక్తి, గలతి = పోవు
చున్నది. మయి = నాయందు, శోకో భావః = శోకమును (స్థూల) భావము, చరేణ =
నెమ్మదిగా, రసతయా = (కరుణ) రసముగా, విపచ్యతే = విపచ్యమగుచున్నది -
పరిణమించుచున్నదనుట, (భావావీవాభింపన్నాః ప్రమాన్తి రసతామసి, తాథా
ద్రవ్యాణి భిన్నాని మదురాదిరసాత్మకామ్ - అనుటచే భావమే రసముగా పరిణ
మించును.) హరిణీవృత్తము.

తాత్పర్యము:- ఎడతెరిపిలేని నిట్టూర్పులతో, ఎంగిపోవుచున్న గొంతుతో,
గదదమగుచున్న స్వరముతో, శిథిలములగుచున్న అవయవములతో నా తనువు సకలము
తప్పి వివర్ణమగుచున్నది. (హరిమ మను అనుభావము), చైతన్యము నెరించుచున్నది,
కన్నులలో నీరు పెల్లుబుడుచున్నది, జ్ఞాపకశక్తి తగ్గి మూర్చ పడుచున్నట్లున్నది. శోక
భావము శ్రమముగా రసత్వము నందుచున్నది.

సమాసములు:- అవిరళాః శ్వాసాః యస్యాం సా, ఉష్ణత్ హృదిం
యస్యాస్సా, భిమరద స్వఃమ్ యస్యాస్సా.

సంధులు:- ఉష్ణత్ + మనీ - అనునాసికాదేశ, శినుః + అవయవైః,
ప్రసైః + ఉపస్మృతిః + మయి, రేహిదేశ విన్య, భావః + చరేణ - శాదేశ విన్య,
ఉప + ఏతి - పృద్ధి, శోకో + భావః - ఉత్పాదేశ విన్య.

క్రియ:- ఇదో గతో, పరస్మై, లట్, ప్రథమ (ఉప)

ఏతి - ఇతః - యన్తి

బాష్ప-బాష్పోష్మభ్యాముద్వమనే - క్యట్ - వా క్యషః ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

బాష్పాయతే - బాష్పాయేతే - బాష్పాయన్తే

గల అవనే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

గళతి - గళతః - గళన్తి

(ఇతి లక్ష్మణేన ధార్యమాణో నిమీలితాక్ష ఏవ) హా ప్రియే దండకారణ్య విహార సబ్రహ్మచారిణి । (ఇతి పునస్సంవృణుతే) .

లక్ష్మణః : - (సఖేదమాత్మగతమ్) కేన పునరేష రసో రసాంతరేణ తిరస్క్రియతే.

(నేపథ్యే)

ఆః పాప కబంధహతక, అయం న భవసి.

రామః :- (అకర్ణ్య ససంభ్రమమ్) వత్స లక్ష్మణ, దురాత్మనా దను కబంధేన కలహాయమాణో వయస్యస్తే గుహ ఇవ శ్రూయతే. బహుచ్ఛలాని రక్షంసి. తత్త్వరితముపపద్యస్వ.

దుపచిష్టో పారే. చిర్రణి. ఆత్మనే. లబ్, ప్రభమ (వి)

పచ్యతే - పచ్యేతే - పచ్యంతే

హేతిః - (ఇతి = అని, లక్ష్మణేన = సౌమిత్రితో. ధార్యమాణః = సహింపబడుచున్నవాడై, నిమీలితాక్షః ఏవ = కన్నులు మూసికొనియే) హా : ప్రియే = ప్రియురాలా ! దండకారణ్య = దండకావనమునందలి, విహార = సంచారమున, సబ్రహ్మచారిణి = సహాధ్యాయినీ ! తోడు నీడగా వర్తించినదానా ! అనుట, (ఇతి = అని, పునస్సంవృణుతే = మరల మూర్చిల్లును).

రేనేతి :- (సఖేదమ్ = దుఃఖపడుచు, ఆత్మగతమ్ = తనలో) ఏషః = ఈ, రసః = శోకభావాత్రిశయము (చిరుణ), కేన = ఏ, రసాంతరేణ = షేరోత రసముతో, తిరస్క్రియతే = దూరీకరింపబడును - మరొక ఆలోచనలోనికి మరల్చు పెట్టు ! అని. (నేపథ్యే = తెరలో)

ఆః ఇతిః - ఆః పాప = ఓరీ పాపాత్ముడా ! కబంధ హతక = దుష్ట కబంధా ! అయమ్ = ఇదే, న భవసి = నీవీత లేవు - ఇదే చచ్చితివనుట.

వత్సేతిః :- (అకర్ణ్య = విని, ససంభ్రమమ్ = సంభ్రమముతో) వత్స = సోదరా ! లక్ష్మణ = సౌమిత్రి ! దురాత్మనా = దుష్టుడగు, దనుకబంధేన = కబంధుడను రాక్షసునితో, కలహాయమాణః = యుద్ధము చేయుచున్నవాడై, తే = నీయొక్క, వయస్యః = మిత్రుడగు, గుహః ఇవ = గుహుడు వోలె, శ్రూయతే = వినబడు

లక్షణః :- తథా. ఇతి నిష్కర్మింతః

రామః :- (పార్శ్వతోఽవలోక్య, నవరణమ్) దేవీ వామశీలే సీరధ్వజరాజ
నందిని, ఇయం తే విశ్వవిస్రంభమర్మవేదినీ నిచుశనికుంజరేభా
ఇహ హి —

స్వవపుషి నఖ లక్ష్మి స్వేన కృత్వా భవత్యా
కృతమితి చతురాణాం దర్శయిష్యే నశీనామ్ ।

చున్నాడు - అతని స్వరమవలె నున్నదనుట, రణంపి = దిక్కపి గుంపులు, బహు
చ్ఛలాని = పలు తెరంగు మాయలు కలవి, తత్ = అందుచే, త్వరితమ్ = వెంటనే,
ఉపపద్యస్య = అతనిని సమీపింపుము

తథేతి:- తథా = అట్లే : (ఇతి = అని, నిష్కర్మింతః = నిష్కర్మ
నిష్క్రమించును).

దేవీతి:- (పార్శ్వతోఽవలోక్య = ప్రక్కకు చూచి, నవరణమ్ =
జాలిగా) దేవీ : వామశీలే = ప్రళస్తమగు శీలము కలదానా : (వామస్సంధిరమోదయో,
అమరః) సీరధ్వజ రాజనందిని = జనరరాజ పుత్రీ : ఇయమ్ = ఇది, తే =
నీయొక్క, విశ్వ విస్రంభమర్మవేదినీ = సమస్తమైన విశ్వమును దిక్కి తత్త్వము
నెఱిగిన, నిచుశ నికుంజరేభా = ప్రబ్బులి గుండలల పరింజన - ఈ నికుంజము మన
రహస్యముల నెఱిగిన దనుట, ఇహ హి = ఇప్పుట గదా :

స్వవపుషీతి: . స్వవపుషి = నా శరీరమునందు, స్వేన = నా గోటిలోనే,
నఖలక్ష్మి = నఖక్షితమును (గోటి గట్టును) కృత్వా = చేసికొని, భవత్యా = సీదేత,
కృతమ్ = చేయబడినది, ఇతి = అని, చతురాణామ్ = నాలుగుగ్రహములను, నశీనామ్ =
నీ చెలికత్తెలకు, దిక్పయిష్యే = చూపింతును, ఇత = అని, మయా = నాచేత,
భీషితాయాః = భయపెట్టబడినదానవై (4యో హేతుదియో షీర్) స్మర = మనమ
సంబంధమైన, పరిమళ = సమృద్ధాభిశయముచేసిన న ముగంధముతో ముడిన, ముద్ర =
నఖదంతక్షితాదులచే కలగు, భంగ = విచ్ఛేదమును - సంతోగ చిహ్నములను కలిపి
శ్రమననుట, సర్వం సహాయః = సమస్తమును కర్చుకొను నిన్ను (అధిగర్భిత్యాదినా
స్మరతి యోగే తర్మణి షష్ఠీ), రహసి = ఏకాంతమునందు, స్మరామి = తలచుకొను
చున్నాను. (సర్వం సహా - పౌనర్వయోర్ధారి సహోః - ఖర్) మాలిని.

ఇతి రహసి మయా తే భీషితాయాః స్మరామి

స్మరపరిమళముద్రాభంగ సర్వం సహాయాః ॥

23

(ఇతి ధనురవష్టభ్య లక్షణ వృత్తాంతద త్తచేతా స్తథైవాస్తే)

(తతః ప్రవిశతి లక్షణో గుహశ్చ)

గుహః :- జయతు జయతు దేవః.

వినేతా వర్ణానామయమభయదుర్గం దివిషదాం

కనిష్ఠః కాకుత్స్థో జయతి జగదాశ్చర్యచరితః ।

తాత్పర్యము:- నా గోటితో నేనే నఖక్షతముల నేర్పరచుకొని యివి నీవు చేసితివని నీ చెలికత్తెలకు చూపింతును సుమా అని నేను భయపెట్టుటచే జంకి సంభోగ సమ్మర్థమునందు నఖక్షతాదులచేనైన శ్రమ సంతటిని కిమ్మనక ఓర్చుకొన్న నిన్ను ఇప్పుడిట్లు ఏకాంతములో స్మరించుచున్నాను.

క్రియ:- దృశీర్ ప్రేక్షణే (ణీచ్) ఆత్మనే. లట్. ఉత్తమ.

దర్శయిష్యే - దర్శయిష్యావహే - దర్శయిష్యామహే

స్మృ ఆధ్యానే. పరస్మై. లట్. ఉత్తమ

స్మరామి స్మరావః - స్మరామః

(ఇతి = అని విలపించి. లక్షణ వృత్తాంత ద త్తచేతాః = గుహుని సంరక్షించుట లేగిన లక్షణుని విషయమునకు మనసు మరల్చి. ధనురవష్టభ్య = ధనుస్సు చేపట్టి, తథావేవ ఆస్తే = అట్లే ఉండును. స్వగాంభీర్యమును నెలకొల్పుకున్నాడనుట).

(తతః = అంతట, లక్షణః = సౌమిత్రి, చ = మరియు, గుహః = గుహుడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును - ప్రత్యేకాన్వయము)

వినేతేతి:- జయతు జయతు దేవః = జయము జయము దేవా! వర్ణానామ్ = చతుర్వర్ణములకు, వినేతా = శాసకుడును, దివిషదామ్ = దేవతలకు, అభయ దుర్గమ్ = అభయము నిచ్చు దుర్గమువంటివాడును - వారినిగూడ రక్షింపగలవాడనుట. జగత్ = ప్రపంచమునకు, ఆశ్చర్య = అద్భుతపు గొల్పు, చరితః = వ్యక్తిత్వము కల

యదన్యైః పాపానం రజనిచర జన్మగ్రహ సృజం

విజిత్య స్వర్లోకానపికలముపాతిష్ఠత దినుః ॥

24

వాదనై, కన్యైః కాకత్స్థః = కాకత్స్థులతో చిన్నవాడైన - సంపదమునుబట్టి -
 లక్ష్మణుడు, జయతి = అశయించుచున్నాడు. దినుః = విలంభించు. రజని చర =
 రాక్షసరూపమున, జన్మగ్రహ = జన్మను స్వీకరించుటను, సృజమ్ = రూపమైన -
 రాక్షసరూపధారణకు హేతువైన అనుట, పాపానమ్ = పాపమును. యత్ అన్వయః =
 లక్ష్మణునియొక్క బాణములతో, విజిత్య = జయించి - పాపమును తొలగించుకొని
 అనుట (కాపాంతము). స్వర్లోకాన్ = దుర్భరమైన. అపికలమ్ = పాపముగా.
 ఉపాతిష్ఠత = పొందెను. (శిఖరిణి పృథ్వు)

తాత్పర్యము - వర్ణాశ్రమధర్మ సంరక్షించును. కేవలకేని సహాయించి
 గలవాడును, జగత్తు నాశ్చర్యపరచు వ్యక్తిత్వము నిలబాడునైన లక్ష్మణుడు. తన
 బాణములతో కలంధుని పాపమును (రాక్షస రూపము) తొలగించెను. విలంభించు
 స్వర్లోకమున కేగెను

విశేషములు:- వర్ణాశ్రమ ధర్మములకు సంరక్షించువాడు పృథ్వుకే
 డెల్లును. అది లక్ష్మణుని కుపయోగించుట సమంజసము కాదు. కావున వినేతా ద్విస్తా
 నామ్ అని యున్న పాతాంతము గ్రహ్యము ద్విస్తానామ్ = గర్వించినవారికి.
 వినేతా = వినయము నేర్పువాడు - లొంగదీయువాడని అర్థము.

సమాసములు:- అభయప్రదమ్ దుర్గమ్. జగతః అశ్చర్యపరమ్ - జగ
 దాశ్చర్యం చరితం యస్య సః. రజన్యాం చరన్తీతి (చరన్తీతి చరః - రజన్యాః చరః)
 రజని చరస్య జన్మ - జన్మనః గ్రహః - గ్రహస్య సృజమ్ (సృజీ)

క్రియః - జి జయే. పరస్మై. లట్. ప్రథమ

జయతి - జయతః - జయన్తి

ష్టా గతి నివృత్త (ఉపార్జేషభావేత్యాదినా -) అత్కనే. లట్. ప్రథమ
 (ఉప + అట్)

ఉపాతిష్ఠత - ఉపాతిష్ఠేతామ్ - ఉపాతిష్ఠన్

రామః :- సాధు వృత్తమ్. శివాస్సస్తు తస్య దేవయానాః పంథానః. వత్స
గుహా వియతి వివర్తమానః కశ్చిదచల ఇవ లక్షితః కిమసౌ
తేనైవ యోజనబాహునా ప్రహరణీకృతః.

గుహాః :- దేవ,

దుందుభిం నామ దైత్యేంద్రం నిష్పిపేష కపీశ్వరః ।

తస్య కంకాళ కూటోఽయం కుమారేణ విరోడితః ॥

25

సాధ్వితి:- సాధు = మేలు వృత్తమ్ = జరిగినది - మంచిపనియైనదనుట.
దేవయానాః = దేవతలకు నడత్రోవలైన. పంథానః = ఊర్ధ్వలోక మార్గములు, తస్య
= కబంధునికి. శివాః = శుభప్రదములు. సస్తు = అగుగాక ! వత్స = మిత్రమా !
గుహా = గుహుడా ; వియతి = ఆకాశమునందు. వివర్తమానః = కదలాడుచున్నదై,
కశ్చిత్ = ఏదో. అచలః ఇవ = పర్వతమువలె. లక్షితః = కన్పించుచున్నది. అసౌ =
ఇది. తేన = ఆ. యోజనబాహునా = సుదీర్ఘ బాహువగు కబంధునిచే. ప్రహరణీకృతః
కిమ్ = అయుధముగా (సౌమిత్రి పైకి) ఉపయోగింపబడినదా యేమి ?

దుందుభిమితి- దేవా ! దుందుభిమ్ నామ = దుందుభి అను పేరుగల,
దైత్యేంద్రమ్ = ఒక మహారాక్షసుని, కపీశ్వరః = వారి. నిష్పిపేష = పీచమడిచెను.
తస్య = ఆ దుందుభి మొక్క. కంకాళకూటః = అస్థికారాళి అయమ్ = ఇది, కుమారేణ
= కుమార లక్ష్మణునిచే. విరోడితః = ఎగురగొట్టబడినది. (సత్యావక్త్రము)

తాత్పర్యము:- కపీశ్వరుడైన వారి దుందుభి అను రాక్షసుని సంహరిం
చెను. అతని కశేరిరపు ఎముకల రాసి ఇది. దీనిని లక్ష్మణుడు ఆకాశములోనికి
ఎగురగొట్టెను. అంతేకానీ కబంధుడు విసిరిన అయుధము కాదు.

సంధులు:- దైత్య + ఇంద్రమ్ - గుణసంది, కపి + ఈశ్వరః - సవర్ణ
దీర్ఘ, కూటః + అయమ్ - ఉత్వాదేశ విసర్గ - కూటో + అయమ్ - పూర్వరూప.

క్రియ:- ప్రి సంమార్జనే, షరస్మై, లిట్. ప్రథమ. (నిస్)

విపేష - విపిషతుః - విపిషుః

తన్నిమి త్తజన్మా సంప్రతి వాలినో మహానభియోగః సంభావ్యతే.

లక్ష్మణః :- తతః కిమ్ :

రామః :- వత్స, మా మైవమ్. మానసీయః భిల్వసౌ పురాణవీరో
మహేంద్రసూనుః. (గుహం ప్రతి) దుతః పునరాగచ్ఛతోవత్సస్య
యోజనదాహారంతరాయః సంవృత్తిః

గుహః :- దేవ, వ్యోమయానేన సత్వరిమపిద్రామతి రావదే సీతాదేవ్యాః....

రామః :- (సాశంకమాత్మగతమ్) కిం పునరస్యాః.

తదితి:- తన్నిమి త్తజన్మా = అందువల్ల కలిగిన, మహాన్ అభియోగః =
గొప్ప ఆక్షేపణ (పితూరీ), సంప్రతి = ఇప్పుడు, వాలినః = వాలినుండి, సంభావ్యతే =
రానున్నదని ఊహించబడుచున్నది - వచ్చునన్న వార్త యిందినదనుట

తత ఇతి :- తతః కిమ్ = అయిననేమి : (వచ్చిన రానిమ్మనుట)

వత్సేతి:- వత్స = నాయనా : లక్ష్మణా : మా మా వినమ్ = కాదు అట్లు
కాదు : పురాణ వీరః = ప్రాచీనకాలము నుండియు మహావీరుడను, మహేంద్ర
సూనుః = దేవేంద్రుని కుమారుడనైన, అసౌ = ఈ వారి, మానసీయః =
గౌరవింపదగినవారు సుమా : [గుహమ్ ప్రతి = గుహావితో] దుతః = విచ్చటినుండి,
పునరాగచ్ఛతః = తిరిగి వచ్చుచున్న, వత్సస్య = నీకు, యోజనదాహారః = కలంధుడు,
అంతరాయః సంవృత్తః = అంతరాయమయ్యెను - ఎటునుండి నీవు వచ్చుచుంటిగా
కలంధు డెదురుకొనెనుట.

దేవేతి:- దేవా : వ్యోమయానేన = విమానముతో (వ్యోమయానం విమా
నోఽశ్రీ - అమరః) సత్వరిమ్ = వేగముగా, రావదే = రాణుడు, అపిద్రామతి
(సతి) = పారిపోవుచుండగా, సీతాదేవ్యాః = సీతాదేవియొక్క (అని అర్హతతో
ఆగును.)

కిమితి:- (సాశంకమ్ = ఏమయినదో అను శంకతో, అత్యగతమ్ =
తనలో) అస్యాః = సీతాదేవికి, కిమ్ పునః = ఏమయినదో :

గుహః :- యదు త్తరీయముత్పుత్య హనూమానగ్రహీత్. తదేతద్దేవగుణాను
రాగిణా కుమార సుగ్రీవేణ సఖాజయితముపస్థితవతో మమహ హస్తే
దేవస్య ప్రాభృతీకృతమ్.

(ఇతి రామస్య హస్తే సీతాయా ఉత్తరీయమర్పయతి)

రామః :- (గృహీత్వా హృదయే నిధాయ. సాస్రమ్) హా దేవి, విదేహ
రాజనందిని, కథము త్తరీయ శేషా దృశ్యసే. (ఇతి నిమీలితాక్షో
లక్షణమవష్టభాతి)

లక్షణః :- (నిశ్శస్య) సఖే నిషాదరాజ, కుశలం సుగ్రీవస్య :

యదితి:- యత్ ఉత్తరీయమ్ = క్రిందికి పడుచున్న ఏ ఉత్తరీయమును,
హనూమాన్ = హనుమంతుడు. ఉత్ పుత్య = ఎగిరి. అగ్రహీత్ = గ్రహించెనో.
తత్ ఏతత్ = ఆ యీ ఉత్తరీయమును, దేవగుణానురాగిణా = రామునియొక్క సద్గుణ
ములయందు అనురక్తుడైన, కుమారసుగ్రీవేణ = కుమార సుగ్రీవునితో, సఖాజయ
ితమ్ = నిన్ను సత్కరించుటకు, ఉపస్థితవతః = వచ్చుచున్నవాడనగు, మమ =
నాయొక్క, హస్తే = చేతియందు, దేవస్య = ప్రభువుకు (నీకు) ప్రాభృతీకృతమ్ =
రానుక గావింపబడినది - నీకు రానుకగా దీనిని సుగ్రీవుడు నాతో పంపెననుట,
(ఇతి = అని, రామస్య = రామునియొక్క, హస్తే = చేతియందు, సీతాయాః =
సీతయొక్క, ఉత్తరీయమ్ = ఉత్తరీయమును, అర్పయతి = సమర్పించును) (ప్రాభృ
తింతు ప్రదేశగ ముపాయనముపగ్రాహ్యమ్-అమరః)

హేతి :- (గృహీత్వా = స్వీకరించి, హృదయే = గుండెలయందు,
నిధాయ = హత్తుకొని, సాస్రమ్ = రిన్నీటితో) హా = అయ్యో! దేవి = హృదయే
శ్వరీ! విదేహ రాజనందిని = జనకరాజ పుత్రీ! కథమ్ = ఎట్టా! ఉత్తరీయశేషా =
ఉత్తరీయమాత్రముగా మిగిలినదానపై, దృశ్యసే = దర్శనమిచ్చుచున్నావా! (ఇతి =
అని, నిమీలితాక్షః = రనులు మొగిచికొని, లక్షణమ్ = సౌమిత్రిని, అవష్టభాతి =
అలంబించును.)

సఖేయితి :- (నిశ్శస్య = నిట్టూర్చి) సఖే = మిత్రమా! నిషాదరాజ =
అటవిక ప్రభూ! సుగ్రీవస్య = సుగ్రీవునికి, కుశలమ్ = క్షేమమా!

గుహః :- అద్య త్వయి వార్తామనుయుంటానే.

రామః :- (స్వగతమ్)

జానన్నేవ దశాననోఽవహరతే నః ప్రేయసీమ్ స్తి వా (అస్తు వా)
చంద్రాపీడముపాసితం స హి శిరోదామ స్వయం కృత్తవాన్ ।
తత్త్రాసో రజనీచరస్య న పునః కంఠాటపీఠ ర్తనా
ద్ధిగ్భై ర్మమ చంద్రహాస హతర శిష్టోఽయమద్వా వృత్తిః ॥ 26

అద్యైతి :- అద్య = నేడు త్వయి = నీవు. దశాననమ్ = దశాననార్తము, అనుయుంటానే = ప్రశ్నించుచుండగా - ఈ కారణమున నీవు ముగ్ధిమగు దశాననమ్ అనుట.

జానన్నితి :- (స్వగతమ్ = తనలో) దశాననః = రావణుడు. జానన్ ఏవ = జరుగబోవునది యరిగియే. (స్వవినాశమును ఎరిగినవాడనుట) నః = నాయొక్క. ప్రేయసీమ్ = భార్యను. అవహరతే = అవహరించుచున్నాడు (సమీపభూతమున వర్తమాన క్రియ). అస్తు వా = అగుగాక : చంద్రా పీడమ్ = చంద్రశేఖరుని. ఉపాసితమ్ = అర్చించుటకు. సః = ఆ రావణుడు. శిరోదామ = తన శిరః పరివరము. స్వయమ్ = తనకు తానుగా. కృత్తవాన్ = ఖండించుకొన్నాడు. తత్ = అందుచేత, రజనీచరస్య = రావణునికి. పునః = మఱి. కంఠాటపీఠ ర్తనాత్ = కంఠాటాట్య చేదనమువలన, న త్రాసః = భయము లేదు. చంద్రహాస హతర = సీతమగు చంద్రహాసమును పేరుగల రావణుని ఖడ్గముచే. శిష్టః = అభ్యుత్తమైన (తొక్కిచేయుటన). అయమ్ = ఈ శిరచ్ఛేదన రూపమైన. అధ్వా = మార్గము. మమ = నాయొక్క. బాణైః = శరములతో, వృత్తిః = ఎరింపబడినది. ధిక్ = చీ చీ । [కార్పూరము]

తాత్పర్యము :- రాబోవు పరిణామమును ఎరిగియే రావణుని సీతను అవహరించెను. అగుగాక : శివునికై తన శిష్యులను తానే ఖండించుకొన్న ఈ రావణునికి శిరచ్ఛేదమువలని భయము లేదు కానీ అతని చంద్రహాసము [కత్తి] పయనించిన మార్గమునే నా బాణములు అనుసరింపవలసివచ్చుట బాధగా నున్నది. దండోఽన్యో దశకంధరస్య అని పాశాంతరము. కంఠచ్ఛేదముగాక మరొక దండన లేదనుట.

సంధులు :- జానన్ + ఏవ - అనునాపికద్విత్య. దశాననః + అవహరతే. ఉత్వాదేశ - దశాననో + అవహరతే - పూర్వరూప. సః + హి - తదేతద్విసర్గ

లక్షణః :- అర్యః కథమస్మాను వనాకసోఽపి సౌజన్యమనురుధ్యన్తే.

రామః :- కిముచ్యతే, సుగ్రీవః సనాథిరయమస్మాకమ్, అస్య హి ప్రభవో
భగవాన్తై ఙ్గైకస్య రాజర్షి వంశస్య ప్రసవితా సహస్రదీధితిః.
(హృదయస్థము త్తరీయం దృష్ట్వా) వత్స గుహ, స్పృహయామి
సుగ్రీవ హనూమతోద్ధర్మనాను తదృష్యమూకగామినం మార్గమా
వేదయ.

లోప త్రాసః + రజనీ - ఉత్వాదేశ విసర్గ. బాదైః + మమ - రేఫాదేశ విసర్గ.
ఙ్గైః + అయమ్ - ఉత్వాదేశ విసర్గ - ఙ్గైః + అయమ్ - పూర్వరూప. దశ +
అనన, శంత + అటవీ - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- హృత్ హరణే. ఆత్మనే. లట్ ప్రథమ [అప]
అపహరతే - అపహరేతే - అపహరన్తే

ఆర్యేతి :- అర్య = మాన్యః ; కథమ్ = ఎట్టూ ; అస్మాను = మనపట్ల
వనాకసః అపి = వానరాదులగు అరణ్యకులుకూడ. సౌజన్యమ్ = మైత్రిని, అను
రుధ్యన్తే = కోరుకొనుచున్నారే ;

క్రిమితి :- కిమ్ ఉచ్యతే = ఏమి చెప్పబడవలె - ఏమందుమనుట,
అయమ్ = ఈ, సుగ్రీవః = సుగ్రీవుడు. అస్మాకమ్ = మనకు, సనాథః = సగోత్ర
జాతు. అస్య = వీనికి, ప్రభవః = తండ్రయైన, భగవాన్ = మహాత్ముడు, ఐఙ్గై
కస్య = ఇఙ్గైకునిదైన, రాజర్షి వంశస్య = మన రాజర్షివంశమునకు, ప్రసవితా = ఉత్పా
దికుడైన, సహస్ర దీధితిః = వేదెలుగు - సూర్యుడు. [హృదయస్థమ్ = గుండెలపై
నున్న, ఉత్తరీయమ్ = ఉత్తరీయమును. దృష్ట్వా = చూచి] ఏత్స = నాయనా ;
గుహ = గుహుడా ; సుగ్రీవ హనూమతోః = సుగ్రీవహనుమంతులయొక్క, దర్శ
నాయ = దర్శనముకొలుకు, స్పృహయామి = వాంచిండుచున్నాను. తత్ = అందు
చేత, ఋష్యమూక గామినమ్ = ఋష్యమూక పర్వతమునకు పోవునట్టి, మార్గమ్ =
దారిని, అవేదయ = తెలియజూపుము.

గుహః :- (సహర్షమాత్మగతమ్) కథమవిరాదేవ ఫలవతీ జాంబవతో
మంత్రశక్తిః. (ప్రవాళమ్) ఇతిఇతో మతంగాశ్రమపర్త్వినా దేవః.
(ఇతి సర్వే పరిక్రామన్తి)

గుహః :- దేవ. పశ్య పశ్య -

విదధతి ముదమక్ష్ణోచ్ఛ్వాతనానూపసీప

ప్రహసన సహచర్యా నిత్యస్పృత్యస్మయూరాః ।

ఫలపులకిత జంబూకుంజకూజత్కపోత

ప్రియశబరపురంధ్రీబంధవో వింధ్యలేఖాః ॥

27

కథమితి: . [సహర్షమ్=సంతోషముతో, అత్మగతమ్ = తనలో] రుహమ్=
ఎక్కినా; జాంబవతః = జాంబవంతునిట్లుక, మంత్రశక్తిః = మంత్రాలోచన శక్తి
[మంత్రాంగము], అచిరాత్ ఏవ = ఇంత వెంటనే, ఫలవతీ = ఫలింపినది; [ప్రవాళ
ముగా] దేవః = ప్రభువు. ఇతః ఇతః = ఇటు ఇటు. మతంగాశ్రమ పర్త్వినా =
మతంగ మహర్షి యాశ్రమమార్గమున ... దయచేయుగాక యనుట. [ఇతి = అని,
సర్వే = అందరును. పరిక్రామన్తి = బయలుదేరుదురు].

విదధతీతి :- దేవా! పశ్య పశ్య = చూడుము చూడుము! - నూతన=
క్రొత్తవియైన. అనూపసీప = నీటి ప్రబ్బలిచెట్లమొక్క. ప్రహసన = విరిగినమునకు.
సహచర్యా = అనుస్పందనగా. నిత్య = నిత్యమును, స్పృత్యత్ = నాట్యము చేయు
చున్న. మయూరాః = నెమళులు కలిపియును, ఫల = ఫలములతో, పులకిత =
నిండిన. జంబూకుంజ = నేరేడు గుబురులందు. కూజత్ = కుంజకువ లాడుచున్న.
కపోతప్రియ = ఆడు పాపురములకును, శబరపురంధ్రీ = శబర కాంతలకును,
బంధవః = బంధువులునైన. వింధ్యలేఖాః = వింధ్యపర్వత శ్రేణులు. అక్షోః =
నేత్రములకు. ముదమ్ = ఆనందమును, విదధతి = కలిగించుచున్నవి. [మాలిని]

తాత్పర్యము :- నీటి ప్రబ్బలిచెట్ల నూతన వికాసమునకు అనుగుణముగా
నెమళులు నాట్యము చేయచున్నవి. నేరేడు గుబురులు ఫలభారముతో పాపురములకు
శబరకాంతలకు ఆనందము గూర్చుచున్నవి. ఈ వింధ్యపర్వత శ్రేణిని తలకింపుము.

సూ :- (సర్వతోఽవలోక్య, సభేదమ్)

సమంతాదున్మీలద్బహళ లహరీ లంఘనకళా
లఘుప్రేంభత్పంపానిల విదళదేలా సురభయః ।
అవిద్యావై దేహీశతలిపికరీణాం మమ ధియా
మమీ హస్తాలంబం విపిన వినివేశా విదధతే ॥

28

సమాసములు :- నూతనాశ్చ తే అనూపనీపాశ్చ - నీపానాం ప్రహసనమ్ - ప్రహసననస్య సహచర్యా - సహచర్యయా నిత్యం నృత్యంతః మయూరాః యాసు తాః పల్లైః పులకితాని - పులకితాని చ తాని జంబూకుంజాని - కుంజేషు కూజంత్యః తపోతప్రియాః - ప్రియాశ్చ శబరపురంద్ర్యశ్చ - పురంద్రీనాం బంధవః. వింధ్యానాం లేఖా - తాః.

సంధులు :- అష్టాః + నూతన - రేఫాదేశవిసర్గ. నూతన + అనూప - సవరదీర్ఘ. నృత్యంతః + మయూరాః - అనునాసికాదేశ. బంధవః + వింధ్య - ఉత్తవాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- దువాణ్ ధారణపోషణయోః - వరస్మై. లబ్. ప్రథమ (వి)
దధాతి - ధత్తః - దధతి

చందస్సు :- మాలిని. ననమయయుతేనుం మాలినీ భోగిలోక్తైః.
విదధ - తిముద - మజ్జోర్నా - తనానూ - పనీప

సమంతాదితి :- [సర్వతః అవలోక్య = అన్ని వైపులకును చూచి. సభేదమ్ = ఊహముతో] సమంతాత్ = అన్నివైపులకు. ఉన్మీలత్ = వ్యాపించుచున్న. బహళ = అసంఖ్యాకములైన, లహరీ = తరంగములయొక్క. లంఘనకళా = ఎగసి పాటుచే. లఘు = నేర్పుగా [క్షీప్రముగా]. ప్రేంభత్ = కదలాడుచున్న. పంపానిల = పంపానరోవర వాయుపులచే, విదళత్ = వికసించుచున్న. ఏలా = ఏలా పుష్పములతో. సురభయః = సుగంధిలములైన, అమీ = ఈ. విపిన వినివేశాః = అరణ్య ప్రదేశములు. అవిద్యా = మిథ్యా కల్పితమైన, వై దేహీశత = వందమంది సీతలను, లిపికరీణామ్ = చిత్రించుకొనుచున్న. మమ = నాయొక్క, ధియామ్ = ఊహలకు. హస్తాలంబమ్ = చేయూతను, విదధతే = అందించుచున్నవి - కల్పించుచున్నవి.

లక్షణః :- అర్యః ఇతస్తావత్

భయభ్రష్ట ప్రేయోవిరహ నిరహంకార హరిణీ
ముఖాలోకోన్మీలద్గురు కరుణ రుక్మాం సహచరీమ్ ।
విలోక్య స్లేచ్ఛనీమలమలమితి ప్రాశ్నదేహితం
శరవ్యాలుద్ధానాం హృదయమపరాధం న తు శరాః ॥

29

తాత్పర్యము :- ఎగసిపడుచున్న తరంగములతో కదలికను పొందిన పరిహా
వాయువులతో ఏలా పుష్పములు విరసింది సుగంధములను వెదజల్లుచున్నవి. వేయి
మంది సీతలను దశదిశల సృష్టించుకొనుచున్న నా యూహలను ఈ వనప్రదేశములు
చేయూత నిద్దురుచున్నవి. [శిఖరిణీవృత్తము]

సమాసములు :- సమంతాదున్మీలంత్యః అహళాశ్చ తా లహళ్యశ్చ -
లహ రీణాం లంఘన కళా - కళయా లఘు ప్రేంబస్తః పంపానిలా - అస్త్యః
విదళంత్యః ఏలాః - ఏలాభిస్సురభయః, ప్రదేహీ నాం శతమ్ - అస్మిన్మా
కల్పితం ప్రదేహీ శతమ్ - శతస్య విపిరీ - తాసామ్, పాస్తస్య అలంబమ్ - పపి
సస్య వినివేశః.

సంధులు :- ఉత్ + మీలత్ - అనునాపికాదేః, పంపా + అస్త్,
హస్త + అలంబమ్ - సవర్ణదీర్ఘ, వినివేశః + విదచితే - చిన్త్యదోష.

క్రియ :- దుదాజ్ దాదణ పోషణయోః, అత్మనే, లట్, ప్రథమ (పి)

ధత్తే - దదాతే - దధతే

భయేతి :- అర్య = అగ్రజాః, ఇతః తావత్ = ఇతేమోః, భయ = భయ
పడి, భ్రష్ట = పారిపోయిన, ప్రేయాన్ (ప్రియః) = ప్రియసియొక్క, పంపా =
వియోగముచే, నిరహంకార = చెగ్గడిల్లిన - దీనముగా నిలిచిన, హరిణీ = అడవికి
యొక్క, ముఖ = వదనమును, అలోక = చూచుటచే, ఉన్మీలతే = పొరచున,
గురు = గొప్పదైన, కరుణ = జాలితో (దుఃఖముతో), రుక్మాం = రుణింపచే
యైనదియు, అలమ్ అలమ్ = చాలు చాలు కొట్టవద్దు అని, స్లేచ్ఛస్తీమ్ = కలుకుచున్న
దియునైన, (స్లేచ్ఛ అవ్యక్తాయాం వాచి, స్లేచ్ఛనం చాదాహాయామ్ - విశ్వః)
సహచరీమ్ = తన ప్రియురాలిని, విలోక్య = చూచి, లద్ధానమ్ = వేటగాండ్ర

రామః :- (సాన్రమ్) హా దేవి జానకి,

మారీచమృగయా వ్యగ్రే మయి ప్రాప్తే చ రావణే ।

అసామివ కురంగీణాం తవోత్పశ్యామిలోచనే ॥

30

యొక్క, ప్రాకప్రణిహితమ్ = ముందుగా సంలగ్నమైన. హృదయమ్ = హృద. యము, శరివ్యాత్ = లక్ష్యమునుండి, అపరాద్ధమ్ = చెదరిపోయినది. (అపరాద్ధపృష త్కోఽసౌ లక్ష్యద్య శ్చ్యుతసాయకః - అమయము) తు = కానీ, శరాః = బాణములు, న = లక్ష్యమునుండి చెదరిపోలేదు. (ప్రాక్ప్రణిహితాః శరాః న అని పాఠాంత రిముతో అన్వయము) (శిఖరిణీ).

తాత్పర్యము :- వేటగాడిని చూచి మగలేడి పారిపోయినది. మిగిలిన ఆడులేడి అతిదీనముగా చూచుచున్నది. వేటగాని భార్యకు జాలిపుట్టినది. చంపవద్దు చంపవద్దని భర్తను వారించుచున్నది. ఈ మాటలతో వేటగాని హృదయము చెదరినదే కానీ బాణము గురి తప్పలేదు. ఆడులేడిని సంహరించెననుట.

సమాసములు :- భయేన భ్రష్టః - భ్రష్టశ్చాసౌ ప్రేయాన్ - ప్రేయసః విరహాః - విరహేణ నిరహంకారా - నిరహంకారా చ సా హరిణీ చ - హరిణ్యాః ముఖమ్ - ముఖస్య ఆలోకః - ఆలోకాత్ ఉన్మీలన్ - గురుశ్చాసౌ కరుణశ్చ - ఉన్మీలంశ్చ గురు కరుణశ్చ-కరుణేన రుగ్ధా - తామ్.

సంధులు :- ప్రేయః + విరహః - ఉత్వాదేశవిసర్గ. ముఖ + ఆలోక - సప్తద్వీప్. ఆలోక + ఉత్ - గుణసంధి. ఉత్ + మీలత్ - అనునాసికాదేశ. శర వ్యాత్ + యథానామ్ - లాదేశ.

మారీచేతి :- (సాన్రమ్ = రన్నీటితో) హా : దేవీ : జానకీ : - మయి = నేను. మారీచ = మారీచుని (మృగముగా వచ్చిన) మృగయా = వేటాడుటయందు. వ్యగ్రే (సతి) = వ్యాకులుడనై యుండగా. రావణే = రావణుడు. ప్రాప్తే (సతి) = (అపహరింప) రాగా, తవ = నీయొక్క. లోచనే = నేత్రములను, అసామ్ = ఈ, కురంగీణామ్ ఇవ = మృగాంగనల నేత్రములను పఠె - ఇట్లే ఉండియుండునని. ఉత్పశ్యామి = భావించున్నాను. అనుష్టుప్.

లక్షణః :- (స్వగతమ్) కః పునరుపాయో యేన వినోదయతే హృదయ
మార్గస్య.

(నేపథ్యే)

భోభో వనోకనః కథయన్తు భవన్తః కేనాస్మత్కిర్తి రామినీకేళి చంద్రమణ
క్రీడా పర్వతో వివర్తితోఽయం దనురాజకంఠాళనూటః

తాత్పర్యము :- ఓ జానకీ! నేను మారీచుని పేటాడటకు పోగా రావ
ణుడు నిన్ను అవహరించుటకు రాగా అప్పటి నీ నేత్రములు, ఈ మృగాంగుల నేత్ర
ములవలె నుండియుండునని భావించుచున్నాను

సమాసములు :- మారీచం లక్ష్మీకృత్య క్రౌంచా మృగాయా - మృగ
యాయాం ప్యగ్రః - తస్మిన్.

క్రియ :- దృశీర్ ప్రేక్షణే, పరస్మై, లట్, ఉత్తమ (ఉత్)

పశ్యామి - పశ్యావః - పశ్యావః

క ఇతి :- (స్వగతమ్ = తనలో) అర్కస్య = అన్నగరియొక్క, హృద
యమ్ = మనస్సు, యేన = ఏ ఉపాయముతో, వినోదయతే = అనందింపజేయుచునో,
ఉపాయః = అటువంటి ఉపాయము, కః పునః = మరొకటి ఏమొన్నటి చెప్పుచో! -
మరింకే ఉపాయముతో రాముని మనస్సును సీతానియోగ దుఃఖమునుండి మరలించి
తునోకదా అని ఆలోచన. (వినోద్యతే, వినోద్యత అని పాశాంతకములు)

(నేపథ్యే = తెరలో)

భోభో వనోకనః = ఓయోయో! అరణ్యకులారా! - కపిశ్వరులారా! అని
కానీ, భవన్తః = మీరు, కథయన్తు = చెప్పుడి! అన్మత్ = నాయొక్క, కీర్తిరామినీ =
కీర్తి అనునట్టి అందగత్తెకు, కేళిచంద్రమణ = వాహ్యాళికొబ్బైన, క్రీడావర్జితః =
కృత్రిమ పర్వతమువంటిదైన, అయమ్ = ఈ, దనురాజ కంఠాళనూటః = దుందుభి
యొక్క అస్థిపంజరపు రాళి - పెద్ద అస్థిపంజరమునుట, కేన = ఎవనిచేత, వివర్తితః =
ఎగురగొట్టబడినది - దీనిని ఎవడు ఎగురదన్నెననుట (స్వాచ్ఛరీరాస్తిని కంఠాళి -
అమరః).

గుహాః :- (దృష్ట్వా, సభయ సంభ్రమమ్) దేవ. పశ్య పశ్య కనకమయ
సహస్రపత్ర పుండరీక వై కక్షక ప్రభావటలేన దుందుభి కరంక
వ్యతిరజన్మనా చ రోషరాగేణ త్రిగుణపిశంగీం తనుమాదదానః
ప్లవగరాజోఽయమిత ఏవాభివర్తతే.

పౌలస్త్యావయవౌఘ సంకట భుజామూలక్షణోన్మూలిత
ద్వైరాజ్యా మమరావతీం కృతవతే వీరాయ యన్మై హరిః ।

దేవేతి :- (దృష్ట్వా=చూచి, సభయ సంభ్రమమ్=సభయసంభ్రమములతో)
దేవా : పశ్య పశ్య = చూచుచు చూచుము కనకమయ = బంగారముతో రూపొం
దింపబడిన, సహస్రపత్ర = వేయిపత్రము కలిగిన పుండరీక = పద్మములయొక్క,
వై కక్ష = యజ్ఞోపవీతమునలె ధరింపబడిన (తిర్యగ్ధృతము) మాలయొక్క, ప్రభా
వటలేన = కాంతిపుంజముతోను, పుండరీకం పితౌబోధే శ్వేతచ్ఛత్రే చ భేషితే -
విశ్వః యత్త్రికృక్షిప్తమురసి కంఠాద్వై కక్షకం తు తత్ - అనురః వై కక్షిమ్,
వై కక్ష్యకమ్ - అని పాఠాంతములు]; దుందుభి = దుందుభియొక్క, కరంక వ్యతిరజః =
తళేటరము నెగురదన్నిన పనితో, జన్మనా = ప్రభవించిన, రోషరాగేణ చ = శ్రోతపు
రక్తిమతోను [కరంకో మస్తకాస్థిని - మేదినికరః]; త్రిగుణ పిశంగీమ్ = మూడు
రెట్లయిన గోరోచనపు రంగుతోచూడిన ద్విభావ పింగళతయా చ = స్వతస్పిర్ధముగా
నున్న పింగళవర్ణముతోను - అని కొన్నింట అధికపాఠము - అప్పుడు త్రిగుణత్వము
నరిపడును], తనుమ్ = శరీరమును, ఆదదానః = ధరించుచున్నవాడై, ప్లవగరాజః =
వాలి, అయమ్ = ఇతడే [ఇదే]. ఇతః ఏవ = ఇతే, అభివర్తతే = వచ్చుచున్నాడు.

పౌలస్త్యేతి :- పౌలస్త్య = రావణునియొక్క, అవయవౌఘ = అవయవ
సమూహముచే, సంకట = క్రిక్కిరిసిన (సంకటం నా తు సంకటః - అనురః), భుజా
మూల = భాహుమూలముచే (కక్ష). క్షణ = క్షణకాలము, ఉన్మూలిత = తొలగింప
బడిన, ద్వైరాజ్యామ్ = ఇద్దరు రాజులుందు నవస్థకలదిగా, అమరావతీమ్ = దేవనగర
మును, కృతవతే = చేసినవాడగు, యన్మై = ఏ, వీరాయ = మహావీరునికై,
హరిః = ఇంద్రుడు. నిత్య = నిరంతరము, ఆలోచన = చూచుటవల్లనైన, కౌఠిః =
అనందమునందు, వ్యసనినీ = నర్తములైన, దృశః = నేత్రములను, సహస్రమ్ =

నిత్యలోకన కౌతుక వ్యసనినీః శంకే సహస్రం దృశః
పిండికృత్య దశచ్ఛలేన కనకాంభోజస్రజం దత్తవాన్ ॥

31

వేయింటిని, దశచ్ఛలేన = రేకులుగా. పిండికృత్య = రాజీదేసి, కనకాంభోజస్రజమ్ = బంగారు పద్మముల దండను. దత్తవాన్ = ఇచ్చెనని, శంకే = ఊహించుచున్నాను. (శార్దూలము).

తాత్పర్యము :- రావడాసురుని సందిల బంధించి క్షణకాలము అమరావతికి శత్రుపీఠము వారి తొలగించెను. దానికి ఇంద్రుడు ఆసందించెను—తన పుత్రుడు కదా ఇంత మేలు చేసెనని. నిగంతరముగా వారిని చూచుచు ఆసందించుటకు ముచ్చట పడుచున్న తన వేయి కన్నులనే రేకులుగాచేసి ఇంద్రుడు ఈ స్వర్గముల మాలికిని వారికి బహూకరించియుండును.

విశేషములు :- ద్వైరాజ్యమ్. ద్వితీయో రాజా — ద్వైరాజః. తస్య భావః — ద్వైరాజ్యమ్. సమాసాది వృత్తులయందు సంఖ్యావాచక శబ్దములకు పూర్వ ప్రత్యయము లోపించుట భాష్యసమ్మతము. ఇద్దరు రాజులు కలిగియుండుట, రావణుడు ఆక్రమించి అమరావతి నేలుట పురాణప్రసిద్ధము. వారి రావణుని సందిల పొదివి కొని సప్తసముద్రములలో సంధ్యోపాస్తి నెరవేర్చి వచ్చెననియు పురాణ ప్రసిద్ధి.

సమాసములు :- అవయవానామోఽః - పౌలస్త్యస్య అవయవోఽః - ఓఘేన సంకటమ్ - సంకటం చ తత్ ధుజా మూలం చ - ధుజామూలేన క్షణ మున్మాళితమ్ - ఉన్మాళితం ద్వైరాజ్యం యస్యాస్మా - తామ్, నిత్యమాలోకినమ్ - ఆలోకనేన కౌతుకమ్ - కౌతుకే వ్యసనినీ - తాః, కనకమయాని అంభోజాని - కనకాంభోజానాం స్రజ్ - తామ్.

సంధులు :- పౌలస్త్య + అవయవ, నిత్య + ఆలోక, కనక + అంభోజ, సప్తదీర్ఘ, అవయవ + ఓఘ-వృద్ధి, క్షణ + ఉత్, గుణ, ఉత్ + మూలిత - అను నాసికాదేశ, దశ + చలేన - తుగాగమ.

క్రియ :- శకిజ్ శంకాయామ్, ఆత్మనే, లభ్, ఉత్తమ

శంకే - శంకావహే - శంకామహే

క్షణం చ దేవస్య మహావీరసంవాదగోష్ఠీయమృష్యమూరయాత్రామంత
రయిష్యతి. తదహమగ్రతో గత్వా దిష్ట్యా వర్ధయామి సూర్యతనయమ్.

రామః :- ఏవమస్తు.

గుహః :- వాచికం పునరేతావత్కుమార సుగ్రీవస్య యత్ “మిత్రపర్యా
యాంతరితం దేవస్య దాస్యమిచ్ఛామి” ఇతి.

రామః :- (అపవర్య) వత్స లక్షణ, ఏనమాహ వయస్యస్తే గుహః.
కిం చ మంత్రోత్సాహ సంపన్నానా మపి ప్రభుశక్తిమపేక్షంతే

క్షణమితి :- మహావీర = ఈ మహావీరుడగు వారితో. సంవాదగోష్ఠీ =
సంవాద సంభాషణము - వాక్కులహామసుట, ఇయమ్ = ఇది. దేవస్య = ప్రభువు
యొక్క, ఋష్యమూరయాత్రామ్ = ఋష్యమూర గమనమును. క్షణమ్ = క్షణ
కాలము. అంతరయిష్యతి = అభ్యంతరవరచును - క్షణకాలము జాగు అగుననుట.
(మహావీరోఽను మృష్యమూర యాత్రామ్ - అని కొన్నింట క్లుప్తపాఠము), తత్ =
అందుచేత అహమ్ = నేను. అగ్రతః గత్వా = ముందుగానేగి, సూర్యతనయమ్ =
సుగ్రీవుని. దిష్ట్యా, వర్ధయామి = ఆనందము పెంపొందింతును - ఈ వార్త చెప్పి
ఆతనిని ఆనందింపజేయుదు ననుట. (దిష్ట్యా పూర్వో వర్ధతిరుత్సవే - భరతః, దిష్ట్యా
సముపతోషం చేత్యానందః - అమరః).

ఏవమితి :- ఏవమ్ అస్తు = ఇట్లే అగుగాక : - పోయి ఆతనికి పండువు
సేయుచునుట.

వాచికమితి :- ఏతావత్ పునః = ఇంతకును. కుమార సుగ్రీవస్య =
సుగ్రీవునియొక్క. వాచికమ్ = సందేశవాక్యము (సందేశవాగ్వాచికం స్యాత్ - అమరః)
యత్ = ఏదియనగా - మిత్రపర్యాయాంతరితమ్ = మిత్రపదముతో అద్భుదితమైనదిగా.
దేవస్య = ప్రభువుయొక్క. దాస్యమ్ = సేవను. ఇచ్ఛామి = కోరుకొనుచున్నాను -
మిత్రుడన్నది పైకి పేరేగానీ నేను రామునికి దాసుడనుగా నుండగోరుచున్నా ననుట.
ఇతి = అని సుగ్రీవుని సందేశవాక్యము.

వత్సేతి :- (అపవర్య = గుహానికి వినిపించుకుండ) వత్సా : లక్షణా :
తే = నీయొక్క. వయస్యః = మిత్రుడు, గుహః = ఈ గుహుడు. ఏవమ్ = ఇట్లు.
అహ = పలికెను, కించ = మరియు, మంత్రోత్సాహ సంపన్నానామ్ అపి = మంత్ర

సిద్ధయః తదహం వాలిస్థానే సుగ్రీవమభిషిచ్య తత్కోశ దండా
భ్యాం సమగ్రశక్తిర్వైరపారం గంతుమిచ్ఛామి.

లక్ష్మణః :- (సస్మితమ్) యద్యేవముపయుజ్యమానమింద్రీనాసుముపేక్ష్య
సుగ్రీవేఞ్ఞోపయోక్త్యమాణేన సందిరితి వక్రః ఖల్వయం పంథాః

రామః :- (సస్మితమ్) వత్స, సాధ్యేవ బ్రవీషి కిన్తు—

దృప్యత్పౌలస్త్య కంఠూభిరు భుజభరోష్ఠాయమాణః కపింద్రో
నాయం నః సందధీత క్వచిదపి హి విధౌ నైవ సాహాయ్యరామః ।

శక్తి ఉత్సాహశక్తి రెండును కలవారికేని, సిద్ధయః = ఫలసిద్ధులు, ప్రభుశక్తిమ్ =
ప్రభుశక్తి సహాయమున గూడ, అపేక్షంతే = కోరుచుండును - మంత్రోత్సాహశక్తు
లున్నను ప్రభుశక్తి లేనిదే పనులు జరుగవనుట. తత్ = అందుచేత. అహమ్ =
నేను, వాలిస్థానే = వాలిస్థానమునందు (ఆ సింహాసనమున) సుగ్రీవమ్ = సుగ్రీవుని
అభిషిచ్య = అభిషేకించి, తత్ = వానియొక్క, కోశ = కోశము, దండాభ్యామ్ =
పైన్యములతో. సమగ్రశక్తిః = (షడ్విధ) శక్తులు సంగ్రహముగా సమదూదిన
వాడనై, వైరపారంగంతుమ్ = శత్రువును తుదముట్టించుటకు, ఇచ్ఛామి = వాఁచించు
చున్నాను. ఇదీ నా ఆలోచన యనుట.

యదీతి :- (సస్మితమ్ = చిరునవ్వుతో) యది విషమ్ = అట్లే అయి
నచో. ఉపయుజ్యమానమ్ = ఇప్పుడే యథాతథముగా ఉపయోగపడునట్టి (ప్రభుశక్తిగా)
ఇంద్రరూనుమ్ = ఈ వాలిని, ఉపేక్ష్య = విడిచిపెట్టి ఉపయోక్త్యమాణేన = ప్రభు
శక్తిగా నుపకరించుటకు సమర్థుడు కానున్న. సుగ్రీవేణ = ఆ సుగ్రీవునితో. సందిరి
తి = మనకు పొత్తు అనుట - వాలిని విడిచి సుగ్రీవునితో సంది చేసికొనుట.
అయమ్ = ఇది, వక్రః పంథా ఖలు = వక్రమార్గముగదా : దీనికి హేతువేమి అనుట.

వత్సేతి :- (సస్మితమ్ = చిరునవ్వుతో) వత్స = నాయనా లక్ష్మణా :
సాధు ఏవ బ్రవీషి = లెన్నగా పల్కితివి. కిన్తు = కానీ.

దృప్యదితి :- దృప్యత్ = గర్వించిన, పౌలస్త్య = రావణునియొక్క.
కంఠూ = కంఠూతిని, భిరు = న్వయముగా పోగొట్టిన, భుజభర = బాహుబల
ముతో. ఉష్ఠాయమాణః = తేజస్సులను వెలిగ్రుక్కువార్చిన, అయమ్ = ఈ,
కపింద్రః = వాలి, నః = మనను, న సందధీతి = పొత్తున గొనడు - మనతో

సోఽహం సుగ్రీవమేతద్దమనదృఢతరం మిత్రమిచ్ఛామి వశ్చ

ప్రారప్తైశ్చేయ పుత్రవ్యయశిథిలకుచం శత్రుమారాధయామి॥

॥2

సంధిని వాంచింపడనుట, విధౌ = కార్యము పట్ల, క్వచిత్ అపి హి = ఒకప్పుడేని, సాహాయ్య కామః = ఒకరి సహాయమును గోరువాడు, న ఏవ = కానేరాడు, సః అహమ్ = ఈ నేను (సామర్థ్యావితము వ్యంగ్యము), ఏతత్ = ఈ వారియొక్క, దమన = సంహారముతో, దృఢతః = బలవంతమున, సుగ్రీవమ్ = సుగ్రీవుని, మిత్రమ్ = స్నేహితునిగా, ఇచ్ఛామి = కోరుచున్నాను, వశ్చ = అటుపైని, ప్రారప్తైశ్చేయ = పరకాంతయందు జన్మించిన, పుత్ర = తనయునియొక్క (వారి ఇంద్రునికి పరకాంతయందు జన్మించిననుట), వ్యయ = వినాశముతో, శిథిల కుచమ్ = అల్పదుఃఖము కలిగిన, శత్రుమ్ = దేవేంద్రుని, ఆరాధయామి = మంచిచేసికొందును, నెమ్మదిగా నాతని సౌముఖ్యము సంపాదించుననుట, (ప్రారప్తైశ్చేయ వ్యయమువలన తొలగిన అవమానదుఃఖము, లేదా లజ్జావారిము కలవాడని కొందరు అన్వయించిరి)- ప్రారప్తైశ్చేయస్తు పరశ్రియా - అని అమరము. (ప్రసగ్ధరావృత్తము)

తాత్పర్యము :- రావణాసురుని గర్వమును స్వయముగా అణచి విట్టపీగు వారి మనతో సంధిని వాంచింపడు. అతనిని సంహరించి సుగ్రీవుని బలపరచి వానితో మైత్రిని కుదుర్చుకొనుట నా అభిమతము. వారిని సంహరించుటవలన ఇంద్రుడు దాదా పడునేమో అన్నచో అది అటుపైని చూచికొందును. వారి దేవేంద్రునికి పరశ్రి సంజాతు డగుట వారిపథ ఇంద్రునికి అల్పదుఃఖమునే కల్పించును.

సమాసములు :- దృవ్యంశ్చాసౌ పౌలస్త్యశ్చ - పౌలస్త్యస్య కంఠా - కంఠాః భిదురః - భిదురశ్చాసౌ భుజభరశ్చ - భరేణ ఊష్మాయమానః. కపి నా మింద్రః. సాహాయ్యం కామయతీతి. ఏతస్య దమనమ్ - దమనేన దృఢతరః - తద్. ప్రారప్తైశ్చేయశ్చాసౌ పుత్రశ్చ - పుత్రస్య వ్యయః - వ్యయేన శిథిలా కుగ్యస్య తమ్. పరశ్రియా అపత్యం పుమాన్ - శ్రీభ్యో ధత్. కల్యాణ్యాదీనామినట్.

సంధులు :- భుజభర + ఊష్మాయమాణః - గుణసంధి. కపి + ఇంద్రః, న + అయమ్ - సవర్ణదీప్, ఇంద్రః + న - ఉత్వాదేశ - సో + అహమ్ - పూర్వరూప

లక్షణః :- సాధుదర్శినీ బుద్ధిరార్యస్య. కించ విధూతశాపేన దనునాపి
దేవభూయాం గతి మభిలంభితేన సందిష్టమార్యస్య యథా "అస్య
నిషాదపతేర్వచసి దేవేనావధాతవ్యమ్" ఇతి.

రామః :- తద్గుహోఽపి ప్రతిదూత్యమర్హతీ.

లక్షణః :- (గుహంప్రతి) వయస్య. ఏవమస్మద్గిరా సుగ్రీవో వత్తవ్యః--
పితాయం రేతోథాస్తవ తరణిరస్మత్కులగురు
రమ్యసుర్వైమాత్రేయస్తదపి సహజం మిత్రమసి నః ।

క్రియ :- డ థాట్ ధారణపోషణయోః, ఆత్మనే. విధిలిట్. ప్రథమ (సమ్)

దధిత - దధీయాతామ్ - దధీరన్

ఇమ ఇచ్ఛాయామ్. పరస్మై. లట్. ఉత్తమ

ఇచ్ఛామి - ఇచ్ఛావః - ఇచ్ఛామః

సాధ్వీతి :- ఆర్యస్య = అగ్రజునియొక్క బుద్ధిః = బుద్ధి, సాధుదర్శినీ =
సమ్యగ్దర్శనము కలది, కించ = మరియు, విధూతశాపేన = శాపము తొలగినవారై,
దేవభూయామ్ గతిమ్ = దేవత్వమును, అభిలంభితేన = పొందినవారైన, దనునా అః =
కబంధునిచేకూడ, ఆర్యస్య = ప్రభువునకు (నీకు), సందిష్టమ్ = సంరేశమీయబడినది.
యథా = ఎట్లనగా - అస్య = ఈ, నిషాదపతేః = గుహనియొక్క, వచసి = మాట
యందు, అవధాతవ్యమ్ = ధ్యానము ఉంచవలసినది - ఇతి = అని, (స్వాధ్యేవభూయాం
దేవత్వమ్ - అమరః)

తదితి :- తత్ = అందుచేత, గుహః = గుహుడు, ప్రతిదూతమ్ అః =
ప్రతిదూతగా పోవుటకును, అర్హతీ = తగును.

వయస్యేతి :- (గుహంప్రతి = గుహనుద్దేశించి) వయస్య = మిత్రమా!
ఏవమ్ = ఇట్లు, అస్మద్గిరా = మామాటగా(తో) సుగ్రీవః వత్తవ్యః = సుగ్రీవుడు
వత్తవ్యుడు - సుగ్రీవునికి చెప్పుమనుట.

పితేతి :- అస్మత్ = మాయొక్క, కులగురుః = వంశమునకు ప్రవర్త
కుడగు, అయిమ్ = ఈ, తరణిః = సూర్యుడు, తవ = నీకు, రేతోథాః = తేజస్సు
నిచ్చిన, పితా = తండ్రి, మనుః = మా వంశమున మూలపురుషుడగు మనువు, ప్రేమా

అథాపి జ్ఞాతేయం శిథిలయసి కాపేయచపలః

శరాస్తస్మై వాలిక్షతజరసలోలాః ప్రతిధువః॥

33

రామః :- (విహస్య) వత్స గుహ. ఏష ఖలు పౌలస్త్యగతేనామర్షేణ
ధూమాయమానో యయా కయాచిద్వాచా సౌమిత్రిరభిదధాతు

త్రేయః = నీకు సవతితమ్ముడు. తత్ = అందుచేత. నః = మాకు. సహజమ్ అపి = సహజముగను. మిత్రమ్ అసి = మిత్రుడవైతివి (దారి వధతో కృత్రిమమిత్రత్వము) అథ + అపి = అయినప్పటికిని. కాపేయచపలః = కపిస్వభావమైన చపలత్వము కలవాడవై. జ్ఞాతేయమ్ = బంధుత్వమును (సగోత్ర బాంధవ జ్ఞాతి బంధు స్వస్వజనాస్సమాః. జ్ఞాతేయం బంధుతా తేషాం క్రమాద్భావసమూహయోః - అమరః), శిథిలయసి = విడచుచువేసి. వాలిక్షతజ = వాలి రక్తముయొక్క. రస = రుచియందు. లోలాః = అనర్థ కలవైన. రుచిమరుగనున్నయనుట. మే = నాయొక్క. శరాః = బాణములు. ప్రతిధువః = ఎక్కు పెట్టియే యుండును - సిద్ధముగా నుండుననుట. (శిఖరిణి)

తాత్పర్యము :- మాకు పంశప్రవర్తకుడగు సూర్యుడు నీ తండ్రి. మా పంశ మూలపురుషుడగు మనువు నీకు సవతితమ్ముడు. ఇట్లు మాకు బంధువపై సహజ మిత్రుడవు. కపిస్వభావముతో ఈ బంధుత్వమును శిథిలపరిచుచువేసి (భోగలాలసుడవై కర్తవ్యము మరచుచువేసి) వాలిని సంహరించి రక్తపు రుచి మరుగనున్న ఈ బాణములు ఉండనే యున్నవి.

సమాసములు :- రేతః దధాతీతి రేతోదాః. అస్మాకం కులగురుః. విమాతుః అపత్యం పుమాన్. వాలినః క్షతజమ్ - క్షతజస్య రసః - రసే లోలాః. జ్ఞాతేయమ్, కాపేయమ్ - కపిజ్ఞాతోర్ధ్రక్.

సంధులు :- రేతోదాః + తవ. పైమాత్రేయః + తత్. శరాః + తత్ - సాదేశ విసర్గసంధి. తరణిః + అస్మత్, గురుః + మనుః + పైమాత్రేయః - రేహాదేశ విసర్గ. తత్ + మే - అనునాసిరాదేశ.

గుహోతి :- (విహస్య = నవ్వి) వత్స! గుహ! పౌలస్త్యగతేన = రావణునిపై నున్న. అమర్షేణ = క్రోధముతో. ధూమాయమానః = ధుమధమలాడుచున్న. ఏషః సౌమిత్రిః = ఈ లక్ష్మణుడు. యయా కయాచిత్ వాచా = వీచో ఒక వాక్కుతో.

నామ. సతతసమిధ్యమాన జానకీవిరహ వైశ్వానరేణ రామ
చేతసా పునరగ్నిసాక్షికమేవ సుగ్రీవో మిత్రమభ్యుపగతః.

గుహః :- (సహర్షమ్) పరమసుగృహీతోఽసౌ దేవేన వికర్తనతనయః.
(సపరిహాసస్మితం చ)

సుగ్రీవే యది పక్షపాతమధురం దేవ త్వదీయం మనః

కిం న న్నేన విదాంకరోతు భగవానంభోజినివల్లభః ।

నవ్యేనాత్మజరాజ్యలాభరథసోఽద్భూతేన యన్తేజసా

పూర్వస్మాదధికేన దుస్సహతరో లోకేషు వర్తిష్యతే॥

34

(కఠినమౌ మృదువో), అభిదధాతు నామ = పఠించిన పలుకునుగాక . పునః = కానీ,
సతతసమిధ్యమాన = నిరంతరముగా రాజాకొనుచున్న. జానకీవిరహవైశ్వానరేణ =
సీతావిరహమనునట్టి అగ్నితోకూడిన, రామచేతసా = ఈ రామహృదయముతో, అగ్ని
సాక్షికమ్ ఏవ = అగ్నిసాక్షిగనే, సుగ్రీవః = సుగ్రీవుడు, మిత్రమ్ = మిత్రుడుగా,
అభ్యుపగతః = స్వీకరింపబడెను.

పరమితి :- (సహర్షమ్ = ఆనందముగా) దేవేన = ప్రభువుతో, ఆసౌ =
ఈ, వికర్తనతనయః = సూర్యసుతుడు - సుగ్రీవుడు, పరమ్ = మిక్కిలి, అసుగృ
హీతః = అసుగ్రహింపబడినాడు. (సపరిహాస స్మితమ్ చ = మేలపు నవ్వుతో)

సుగ్రీవే ఇతి :- దేవ = ప్రభూ, త్వదీయమ్ = నీయొక్క, మనః =
మనస్సు, సుగ్రీవే = సుగ్రీవునియందు, పక్షపాతమధురమ్ యది = అసుగ్రహనుండరి
మైనచో, తేన = దానిచే, నః = మాకు, కిమ్ = ఏమిలాభము - అది మాకు తెలియుట
వలన ప్రయోజనములేదనుట, భగవాన్ = ప్రత్యక్షుడైనవసుదేవుడు, అంభోజినివల్లభః =
సూర్యుడు, విదాంకరోతు = తెలియజెప్పబడునుగాక : - సూర్యునికి తెలియవరచు
మనుట, ఆత్మజ = తనయునికి (సుగ్రీవునికి) జరిగిన, రాజ్యలాభ = రాజ్యప్రాప్తివల్ల
నైన, రథస = ఆనందాతిశయముతో, ఉద్భూతేన = కలిగినదై, నవ్యేన = కొంగ్రొత్త
దైన, అధికేన = అధికమైన, తేజసా = కాంతితో, యః = ఆ సూర్యుడు, పూర్వ
స్మాత్ = మునుపటికంటె, దుస్సహతరః = ప్రచండదై, లోకేషు = లోకములయందు,

లక్ష్మణః :- (విహస్య) కథం తపనతనయస్య రాజ్యమంగీకారితా వయం
వయస్యేన.

రామః :- (సస్మితమ్) వత్స గుహ, న తావత్ప్రకాశమేవం ప్రతిశుశ్రూ
షతి మే హృదయమ్.

వర్తిష్యతే = ప్రవర్తిండును, (శరత్తు గదచి గ్రీష్మము వచ్చుట) సూర్యసాక్షికముగా
ప్రతిజ్ఞ చేయుమని వ్యంగ్యము. (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- రామా : సుగ్రీవునిపట్ల నీ మనస్సు మొగ్గుచూపునేని
మాకు ఒరుగునదేమి : ఇది సూర్యునికి తెలియజెప్పుము. అతడు తన కుమారునికి
తలుగుచున్న రాజ్యప్రాప్తికి ఆనందపరవశుడై రెట్టించిన కాంతితో లోకములను ప్రకా
శింపజేయును.

సమానములు :- వక్షపాతేన మధురమ్. అంభోఽనీనాం వల్లభః. ఆత్మ
జాయ రాజ్యలాభః - లాభేన రభసమ్ - రభసేన ఉద్భూతమ్ - తేన.

సంధులు :- నః + తేన, యః + తేజసా - సాదేశవిసర్గ. నవ్యేన +
ఆత్మజ - నవర్జదీర్ఘ. రభస + ఉత్ - గుణనంధి. దుస్సహతరః + లోకేషు - ఉత్తై
దేశవిసర్గ.

క్రియ :- శుకృచ్ఛో విరజే. పరస్మై, లోట్, ప్రథమ.

కరోతు/కురుతాత్ - కురుతామ్ - కుర్వన్తు
వృతుజీర్ వర్తనే, ఆత్మనే, లృట్, ప్రథమ
వర్తిష్యతే - వర్తిష్యేతే - వర్తిష్యంతే

రథయితి :- (విహస్య = బిగ్గరిగా నవ్వి) కథమ్ = ఎట్లా : వయస్యేన =
గుహనిచే, పయమ్ = మేము. తపనతనయస్య = సుగ్రీవునికి రాజ్యమ్ = రాజ్యమును.
అంగీకారితాః = (సంపాదించి ఇచ్చుటకు) అంగీకరింపజేయుటకీమి : వాక్పాతుర్య
ముతో మమ్ము ప్రతిజ్ఞకు అంగీకరింపజేయుచున్నామనుట.

వత్సేతి :- (సస్మితమ్ = చిరునవ్వుతో) వత్స = నాయనా : గుహ :
మే = నాయొక్క, హృదయమ్ = అంతరంగము, వీవమ్ = ఇట్లని - వాలిని సంపా
దించి సుగ్రీవునికి పట్టము రక్షింపనని. ప్రకాశమ్ = పల్లవికిని పనిపించినట్లు. ప్రతి

గుహః :- (సప్రశ్రయస్మితమ్) స్వామిన్. ఇయమేవ మహతాం శైలి

సంతో మనసికృత్యైవ ప్రవృత్తాః కృత్యవస్తుని ।

కస్య ప్రతిశృణోతి స్మ కమలేభ్యః శ్రియం రవిః॥

35

(నేపథ్యే)

భోభో వనాకసః, కథయన్తు భవన్తః. దుందుభి కరంక విజేవ

శుశ్రూష తిన = ప్రతిజ్ఞచేయ నిచ్చగించుటలేదు. (అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవణమాధయః - అమరః)

సంతభితి :- (సప్రశ్రయస్మితమ్ = వినయముతో కూడిన చిరునవ్వుతో)
స్వామిన్ = ప్రభూ । మహతామ్ = మహాసుభాషులయొక్క. శైలి = పద్ధతి. ఇయమ్
ఏవ = ఇదేకదా । సన్తః = సత్పురుషులు. మనసికృత్యైవ = మనసుతో (మిత్రేణ)
నిశ్చయించుకొని. కృత్యవస్తుని = కర్తవ్యమువట్ల - చేయదగిన కార్యమునందనుట.
ప్రవృత్తాః (భవన్తి) = ప్రవర్తించుచు - పైకి చెప్పరు, ప్రచారము కోరరు - అనుట.
రవిః = సూర్యుడు. కమలేభ్యః = పద్మములకై. శ్రియమ్ = శోభను, రిస్య = ఎవ
నికి, ప్రతిశృణోతిస్మ = వినిపించి యిచ్చును - ఎవనియొద్ద ప్రతిజ్ఞగా అంగీకరించి
ఇచ్చుచున్నాడనుట (పథ్యావత్తము). (మనసికృత్య - అనత్యాదాన ఉపనిమననీతి గతి
సంజ్ఞాయాం సమాసే ల్యప్.)

తాత్పర్యము - సత్పురుషులు ఏ కార్యమునైనను ముందుగా ప్రతిటింపక
ఆచరించి చూపుదురు. సూర్యుడు పద్మములకు శోభను ఎవనియొద్ద ప్రతిజ్ఞచేసినని
పంచుచున్నాడు :

క్రియః :- శ్రుశ్రవణే, పరస్మై, లట్. ప్రథమ.

శృణోతి - శృణుతః - శృణ్వన్తి.

(నేపథ్యే = తెరలో)

భోభోభితి :- భోభో వనాకసః = ఓరోరీ వనవాసులారా । భవన్తః =
మీరు, కథయన్తు = చెప్పుడి । దుందుభి = దుందుభియొక్క. కరంక = అస్థిసంబంధము

సంధావ్యమాన గంభీరావష్టంభ నిర్భరేణ కేనాస్మాకమియం
చిరస్య భుజకాండ కంఠూతి రపనేష్యతే.

గుహః :- (స్వగతమ్)

మన్యే దర్పామయావిభ్యాం నిత్యం దోర్భ్యామమర్షణః ।

జాంబవత్ప్రేరణాదీప్తః ప్రాప్తోఽయం ప్లవగేశ్వరః॥

36

తదహమపి వీరయాత్రాదర్శనసుఖం ముహూర్తమనుభవామి.

యొక్క, విక్షేప = విక్షేపముతో (ఎగురగొట్టుట), సంధావ్యమాన = ఊహింపబడుచున్న, గంభీర = గంభీరమైన, అవష్టంభ = విక్రమగర్వముతో, నిర్భరేణ = నిందినవాడైన, కేన = ఏవ్యక్తిచే, అస్మాకమ్ = మాయొక్క, ఇయమ్ = ఈ, చిరస్య = చిరకాలముగానున్న (ఇంతకాలమునకని గానీ) భుజకాండ = బాహుదండములయొక్క, కంఠూతిః = దురద, అపనేష్యతే = పోగొట్టబడనున్నది : (భుజములయొక్క ప్రకాండమైన కంఠూతి అనికానీ) కంఠూతి తీర్చువాడెవడనుట.

మన్యేఇతి :- (స్వగతమ్ = తనలో) దర్ప + అమయావిభ్యామ్ = గర్వమనునట్టి రోగముతో కూడినదైన, దోర్భ్యామ్ = బాహువులతో (అమయస్య చ దీర్ఘః - వినిః దీర్ఘత్వంచ), నిత్యమ్ = ఎల్లప్పుడును, అమర్షణః = క్రోధము పహించువాడను - నిత్యక్రోధి అనుట, జాంబవత్ = జాంబవంతుడను మంత్రులయొక్క, ప్రేరణ = ప్రేరణముతో, అదీప్తః = ప్రజ్వరిల్లుచున్నవాడను (ప్రేరణా + దీప్తః - అనియేని), ప్లవగేశ్వరః = వారి, అయమ్ = ఇతడే (ఇదే), ప్రాప్తః = వచ్చెనని, మన్యే = భావించుచున్నాను.

తాత్పర్యము :- గర్వముతో రోగగ్రస్తమయైన బాహువులు కలిగి నిత్యక్రోధియైన వారి బాంబవంతుని ప్రేరణతో ఇదే వచ్చెను.

తదితి :- తత్ = అందుచేత, అహమ్ అపి = నేనుకూడ, వీర = వీరులయొక్క, యాత్రా = యుద్ధయాత్రయొక్క, దర్శనం = సందర్శనమొనరించి, ముఖమ్ = అనందమును - వీరులు యుద్ధస్థలములనుబోని సౌందర్యమునుట, ముహూర్తమ్ = ఉదయకాలము, అనుభవం = అనుభవించును.

(ప్రవిశ్య)

వాల్మీ :- (పురోఽవలోక్య) అయే. ప్రసన్నోజ్జ్వలాకృతీ కావేతా. నియత
మాభ్యామేకేన దానవనాథకంకాశోత్తేషనిమిత్తేన భవితవ్యమ్.
(స్మృతిమభినీయ సవితర్కమ్) ఆః సందిష్టమస్మాను ప్రేమ
సుహృదా లంకేశ్వరేణ. యథా —

ప్రకృష్టకాంతారకుమారభక్తిర్దౌర్భాగినేయో జనకేన ముక్తః ।

మనుష్యసామంతసుతో నిషంగీ సహానుజ స్థితి దండకాయామ్ ॥ 37

(ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి)

అయేభితి :- (పురః అవలోక్య = ముందునకు చూచి) అయే = అహో !
ప్రసన్న = ప్రసన్నములై. ఉజ్జ్వల = ఉజ్జ్వలములైన. ఆకృతీ = శరీరమయిన అవార్త,
ఏతా = ఈ యిరువురు, కా = ఎవరు. నియతమ్ = తప్పక. అభ్యామ్ = రి. ఇద్ద
రిలో, ఏకేన = ఒకనితో, దానవనాథకంకాశ = దుండుభి అస్థిపంజరముయొక్క. ఉత్తే
ష = విక్షేపమునందు, నిమిత్తేన = కారణముగా (తో). భవితవ్యమ్ = అయి
యుండును. (స్మృతిమ్ అభినీయ = గుర్తువచ్చుటను ఆధినియించి. సవితర్కమ్ =
సాలోచనగా), ఆః = అవును, ప్రేమసుహృదా = ప్రేమమిత్రుడగు లంకేశ్వరేణ =
రావణునితో. అస్మాను = మాకు (యందు) సందిష్టమ్ = సందేశము పంపబడినది.
యథా = ఎట్లనగా :-

ప్రకృష్టేతి :- ప్రకృష్ట = మనస్సులో ధరింపబడిన కాంతా = వనవాసము

నందలి. కుమార = సుగ్రీవునియందలి, భక్తిః = అనురాగము కలవాడై. వనవాస
ప్రియుడు. సుగ్రీవమిత్రుడనై యనుట. దౌర్భాగినేయః = దుష్టురైన కౌసల్యకు
పుత్రుడై. జనకేన = తండ్రిచేత. ముక్తః = పరిత్యక్తుడై. మనుష్యసామంత =
మానవరాజుని దళరథునియొక్క. సుతిః = తనయడై, నిషంగీ = ధన్యుడై,
రాముడు. సహానుజః = తమ్మునితో కూడినవాడై. దండకాయామ్ = దండకారణ్యము
నందు, తిషతి = సంచరించుచున్నాడు. (ఉపజాతికృత్తము)

తౌ చాస్మాకం తత్ర విహారిషు నిశాచరేషు పాటచ్ఛరీం వృత్తిమాతిష్ఠమానౌ
భవద్భిః ప్రతికర్తవ్యౌ “ఇతి. తత్కిమయమయం చ తౌ స్యాతామ్.
రామః :- వత్స లక్ష్మణ, శృణు. కిమయం బ్రవీతి మహావీరః.
లక్ష్మణః :- (కించిదుపసృత్య) ఇత ఆవామ్. ఇత ఇతో భవాన్.

తాత్పర్యము :- మానవరాజయిన దశరథుని కొడుకు రామభద్రుడు వన
వాసప్రియుడై, సుగ్రీవమిత్రుడై, దుష్టురాలగు కౌసల్యకు తనయుడై, తండ్రితో పరి
త్యక్తుడై, ధనుర్ధారియై తన తమ్మునితో దండకారణ్యమున సంచరించుచున్నాడు.

సమాసములు :- కాంతారం చ కుమారశ్చ - ప్రవృత్తౌ కాంతారకుమార

యోర్భక్తి ర్యేన సః. దుర్భగాయాః అపత్యం పుమాన్ మనుష్యాణాం సామంతః -
సామంతస్య సుతః. అనుజేన సహితః.

సంధులు . - భక్తిః + దౌర్భాగినేయః - రేఫాదేశవిసర్గ. దౌర్భాగినేయః +
జనతేన, సుతః + నిషంగీ - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. సహ + అనుజః - సవర్ణదీర్ఘ.
అనుజః + తిష్ఠతి - సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ష్టా గతి నివృత్తౌ. పరస్మై. లట్. ప్రథమ
తిష్ఠతి - తిష్ఠతః - తిష్ఠన్తి

తావితి :- తౌ చ = ఆ ఇరువురును, తత్ర = దండకారణ్యమునందు,
విహారిషు = సంచరించుచున్న, అస్మాకమ్ = మాయొక్క, నిశాచరేషు = రాక్షసుల
యందు, పాటచ్ఛరీమ్ వృత్తిమ్ = దారిద్రోపిడిగాండ్ర పద్ధతిని, ఆతిష్ఠమానౌ = ఆచరించు
చున్నారు. భవద్భిః = మీచేత, ప్రతికర్తవ్యౌ = ప్రతికారము చేయదగినవారు, సీపు
ప్రతికారము చేయవలెననుట-ఇతి = అని సందేశము పంపెను. తత్ = కాగా, అయమ్
అయమ్ చ = ఇతడనితడును, తౌ స్యాతామ్ కిమ్ = ఆ యిద్దరవుడురా యేమి.

వత్సేతి :- వత్సా ! లక్ష్మణా ! శృణు = వినుము, మహావీరః = మహా
వీరుడు, అయమ్ = ఇతడు, కిమ్బ్రవీతి = ఏమనుచున్నాడు ?

ఇతఇతి :- (కించిత్ ఉపసృత్య = కొంచెము దగ్గరకుచేరి) ఇతః ఆవామ్ =
మేమిద్దరము నిక్కడనుంటిమి. ఇతః ఇతః భవాన్ = ఇటు ఇటు సీపు దయసేయుము.

వాల్మీకి :- భోః కావేతౌ యువామ్.

లక్ష్మణః :- మహాభాగ, రాఘవో క్షత్రియోవావామ్.

వాల్మీకి :- అయుష్మాన్, ఆకారవిశేషా ఏవ గమయన్తి జాతివిశేషాన్.
తద్విశేషం బ్రూహి.

లక్ష్మణః :- ననూత్తమేన రాఘవావావామ్.

వాల్మీకి :- (సాధ్యసూయమివ) అః -

వపురపి వివృణోతి క్షత్త్రీతాం కో విశేషో
రఘుషు యదభిధత్సే రాఘవావిత్యభీష్టమ్ ।

భో ఇతి :- భోః = ఓయీ, ఏతౌ = ఈ, యువామ్ = మీరువురమును, ఏవ = ఎవరు,

మహాభాగేతి :- మహాభాగ = మహావీరా, అవామ్ = మేమిరువురమును
క్షత్రియౌ = క్షత్రియులము, రాఘవౌ = రాఘవులము.

అయుష్మాన్మితి :- అయుష్మాన్ = అయుష్మంతుడా, ఆకారవిశేషః
ఏవ = ఆకారవిశేషములే. జాతివిశేషాన్ = జాతివిశేషములను. గమయన్తి = తెలియ
చెప్పుచున్నవి. తత్ = కాగా. విశేషమ్ బ్రూహి = తక్కిన విశేషములు చెప్పుము

నన్వితి :- నను = ఇదే. రాఘవౌ అవామ్ ఇతి = మేము రాఘవులము అని.
క్షత్తమేవ = చెప్పుట అయినదే కదా : - ముందే చెప్పితినికదా అనుట.

వపురితి :- (సాధ్యసూయమ్ ఇవ = అసూయతోనలే) అః : , పశ్యః అపి =
మీ ఆకారముకూడ. క్షత్త్రీతామ్ = క్షత్రియత్వమున, వివృణోతి = తెలియచెప్పు
చున్నది. అభీష్టమ్ = మాటకుముందుగా (మాటిమాటికిని). రాఘవౌ = రాఘవులము.
ఇతి = అని. యత్ ఆభిధత్సే = ఏది చెప్పుచున్నావో, (తత్) రఘుషు = ఆ రఘువంశ
జాలయందు, తః విశేషః = ఏమి విశేషమున్నది : , వామ్ = మీయొక్క. సాంస్కారి
కమ్ నామ = నామకరణముననట్టి సంస్కారము జరిగినప్పుడు చెట్టిన పేరును. పరికల
యితుమ్ = తెలిసికొనుటకు, ఇష్టమ్ = ఆభిలషితము - అది తెలియగోరుచున్నాననుట.
అహహ : , అపత్యప్రత్యయాత్ = అపత్యార్థమున చేరిన ప్రత్యయమువలన (రఘోః

పరికలయితుమిష్టం నామ సాంస్కారికం వా

మహాహ కథమసత్యప్రత్యయాన్నిశ్చినోమి ॥

38

లక్షణః :- (సదై ర్యసంరంభమ్) భోః, అవాం తౌ రామలక్షణౌ.

వాచీ :- (సవిమర్శమాత్మగతమ్) కథం “తౌ” ఇతి సర్వనామపదేన ప్రసిద్ధావిత్యాహ. తత్కి మనయోరేవాన్యతరః పినాకధన్వనో దమయితా. సోఽపి రామభద్రో రామః స్యాత్. భవతు. ఏవం తావత్. (ప్రకాశం విహన్య)

అపత్యం పుమాన్ - రాఘవః - అన్. కథమ్ = ఎట్లు. నిశ్చినోమి = పోల్చుకొందును (మాలినివృత్తము)

తాత్పర్యము :- మీ ఆకారములే క్షత్రియులనుటను తెలియపరచుచున్నవి. రాఘవులము రాఘవులమని మాటిమాటికిని పల్కుచున్నావు. రాఘవులయందు ఏమి విశేషమున్నది? మీ తల్లిదండ్రులు పెట్టిన పేరును తెలియగోరుచున్నాను. అపత్య ప్రత్యయముతో ఏమి పోల్చుకొనగలను : రఘువంశమునందు పుట్టినవారెల్ల రాఘవులే మీ అసలు పేరులేమిటి అనుట.

సంధులు :- వపుః + అపి - రేఘదేశవిసర్గ. కః + విశేషః + రఘుః. ఉత్వాదేశవిసర్గ. రాఘవౌ + ఇతి - అయవాదేశ. ఇతి + అభీక్షమ్ - యడాదేశ. ప్రత్య యాత్ + నిశ్చినోమి - అనునాసికాదేశ.

క్రియ :- పృచ్ఛో వఽచే (శ్చు) పరస్మై. లబ్. ప్రథమ (పి)

వివృణోతి - పృణుతః - పృణ్వన్తి.

ఘృహాఞ్ ధారణపోషణయోః. ఆత్మనే. లబ్. మధ్యమ (అభి)

అభిధత్సే - దధాథే - దధ్వే

చిచ్ఛో చయనే (శ్చు) పరస్మై. లబ్. ఉత్తమ (నిన్)

నిశ్చినోమి - చినువః/చిన్వః - చినుమః చిన్మః

భో ఇతి :- (సదై ర్య సంరంభమ్ = సైర్యాతిశయముతో) భోః = ఓయీ, అవామ్ = మేము ఇరువురమును. తౌ = ఆ (ప్రసిద్ధులైన అనుట) రామలక్షణౌ = రామలక్షణులము.

ఏకో వేషపరిగ్రహః పరికరః సాధారణః కర్మణా
 మాకృత్యోర్మధురత్వమేవ సదృశం తుష్ట్యాన గంభీరతా ।
 తద్ద్రష్టుం చిరముత్సుకోఽస్మి కితరో వాం రామభద్రః పునః
 సర్వక్షత్రవదవతీ భృగుపతిర్యేనావకీర్తికృతః ॥ ౩౧

కథమితి :- (సవిమర్శమ్ = సోలోచనగా, అత్మగతమ్ = తనది),
 కథమ్ = ఎట్టా 1. తా ఇతి = 'తా' అనునట్టి. సర్వనామవచేన = సర్వనామముతో, ప్రసిద్ధా
 ఇతి = ప్రసిద్ధులము అని. అహ = తెలియజెప్పెను. తత్ = అందుచేత, అనయోః
 ఏవ = ఈ ఇరువురియందే, అన్యతరః = ఒకడు, వినాకథన్వనః = వినాకథను ధనుస్సు
 యొక్క. కిమ్ దమయితా = భంజకుడా :- భంజకుడై యుండనా అనుట. నః అపి =
 తప్పుక అతడే, రామభద్రః రామః స్యాత్ = రామభద్రుడు, రాముడు అయియుండను.
 భవతు = అగుగాక 1. ఏవమ్ తావత్ = ఇట్లందును : (ప్రకాశమ్ = ప్రకాశముగా,
 విహస్య = నవ్వి)

ఏక ఇతి :- వేషపరిగ్రహః = జటావల్కలాది వేషధారణము, ఏకః =
 సమానము, కర్మణామ్ = ధనుర్ధారణాదులయొక్క. పరికరః = సన్నాహము, సాధా
 రణః = తుల్యము, అకృత్యోః = ఆకారములయందలి, మధురత్వమ్ ఏవ = సౌంద
 ర్యముకూడ, సదృశమ్ = సమానముగానున్నది గంభీరతా = గంభీర్యము తుల్యా
 ఏవ = సమానమే. పునః = ఇంతకును, సర్వక్షత్రవధ = సర్వక్షత్రయ సంహారమును,
 వ్రతీ = నియమముగా ధరించినవాడైన, భృగుపతిః = పరశురాముడు, యేన = ఎవని
 చేత, అవకీర్తికృతః = వ్రతభ్రష్టుడు కావించబడెనో (నః = అ), రామభద్రః = రామ
 భద్రుడు, వామ్ = మీయిరువురిలో, కితరః = ఎవడు? తత్ ద్రష్టుమ్ = వానినిచూచు
 టకు, చిరమ్ = చాలకాలముగా, ఉత్సుకః అస్మి = ఉత్సుకుడనై యుంటిని - ఉపలాట
 పడుచుంటిననుట.

(స్వాత్పరికరః సమారంభే ప్రగాఢే గాత్రబంధనే - మేదిసీకరః, అవకీర్తి క్షత
 వ్రతః - అమరము) శార్దూల విక్రీడితము.

తాత్పర్యము :- వేషమునందు, ధనుర్ధారణాదికమునందు, అర్చిత సౌంద
 ర్యమునందు, గంభీర్యమునందు - మీరిరువురు నొక్కతీరుగా కన్పించుచున్నారు. పరశు

లక్ష్మణః :- (సవినయమివ) ఆర్య, సాంక్రందనే, లక్ష్మణస్తావదహమ్.

వాల్మీ :- అయమవ్యపరో దాశరథిః కౌశికాంతేవాసీ రామః.

లక్ష్మణః :- అథకిమ్.

వాల్మీ :- (సహర్షోల్లాసం కించిదుచ్చైః) భో రామభద్ర.

ఏషత్రైవరణ్యమాత్ర వ్యవసితజగతో భార్గవస్యాత్మగర్భా
దాకృష్టక్షత్రిజాతిత్వమసి పథి గిరామద్య నస్సుప్రభాతమ్ ।

రాముని క్షత్రియ సంహారవ్రతమును భగ్నము గావించిన రామభద్రు డెవరు మీలో, చాలకాలముగా నాతనిని చూడవలె ననుకొనుచుంటిని.

సమాసములు :- వేషస్య పరిగ్రహః, సర్వే చ తే క్షత్రాశ్చ - సర్వ క్షత్రాణాం వధః - వధః ఏవ వ్రతమ్ యస్య సః

సంధులు :- ఏకః + వేష, కతరః + వమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ, ఆకృత్యోః + మధుర, పః + యేన - రేఫాదేశవిసర్గ, ఉత్సః + అస్మి - ఉత్వాదేశవిసర్గ - ఉత్సకో + అస్మి - పూర్వరూప, యేన + అవకీర్ణీ - సవర్ణ దీర్ఘ, తుల్యా + ఏవ, స్పృద్ధి.

ఆర్యేతి :- (సవినయమ్ ఇవ = వినయముతో) ఆర్య = ఆర్యా, సాంక్రందనే = ఇంద్రపుత్రా, అహమ్ తావత్ = నేనేమో, లక్ష్మణః = లక్ష్మణుడను.

అయమితి :- అపః అయమ్ = ఈ రెండవవ్యక్తి, దాశరథిః = దశరథ సుతుడై, కౌశికాంతేవాసీ = విశ్వామిత్రుని శిష్యుడైన, రామః అసి = రాముడా, (ఆపి ప్రశ్నార్థకము)

అథకిమ్ :- అవును.

ఏషభితి :- (సహర్షోల్లాసమ్ = అనందాశయముతో, కించిత్ ఉచ్చైః = కొంచెము విగ్ధరగా) భోః = ఓయీ, రామభద్ర = రామభద్రా, త్రైవర్యమాత్ర = బ్రాహ్మణులు వైశ్యులు శూద్రులు అను మూడువర్ణములతో మాత్రమే, వ్యవసిత = శేషించియున్నదిగా, జగతః = జగతును చేసినవాడైన - క్షత్రియజాతిని నిర్మూలించి తోతమున మూడుజాతులనే మిగిల్చెననుట, భార్గవస్య = పరశురాముని యొక్క, అత్మగర్భాత్ = అత్తముల గర్భములనుండి, ఆకృష్ట = వెలుపలికి రావించిన, క్షత్రజాతిః = క్షత్రియజాతి కలవాడైన, త్వమ్ = నీవు - భార్గవుని జయించి క్షత్రియ

కక్షోష్ణ స్వేదసద్యః శమిత దశముఖాస్ఫోటకంఢూవికారో

వీరశాదో భుజస్త్వాం పరివరతు చిరం చక్షుషీ సందతాం చ || 40

రామః :- (దృష్ట్వా సహర్షమ్) స ఏష మహాదాహుః సంక్రందనసూనుః.

జాతి గౌరవమును నిలబెట్టినవాడవనుట, ఏషః = ఇదే, గిరామ్ = నా పాకులయొక్క, పథి = మార్గమునందు, అపి = నిలిచితివి - ఇంతకాలమునను నాకు ఏదురై తపనుట, అద్య = నేడు, సః = మాకు, సుప్రభాతమ్ = శుభోదయము, కక్షి = బాహుమూలము నందలి, ఊష్ణ స్వేద = వేడిచెమటతో, సద్యః = అలస్యము లేకుండ అప్పటినుండి, శమిత = చల్లార్చిన, దశముఖ = రావణునియొక్క, ఆస్ఫోటాః కంఢూవికారః = యొద్ది కంఢూతి కలదియు - రావణుని యుద్ధకంఢూతిని తీర్చినదియు, వీరశాఢ్ఢః = వీరుల యందు శ్రద్ధకలదియునైన, భుజః = నా బాహువు, త్వామ్ = నిన్ను, పరివరతు = సేవించుగాక, చక్షుషీ = నా నేత్రములు, చిరమ్ = చిరకాలము, సందతాం చ = అనందించునుగాక, (చిరంపరివరతు అనియు అన్వయింపగ నవును) (సగ్ధర).

తాత్పర్యము :- క్షత్రియజాతి గౌరవమును సంగక్షించిన నీవు ఇంత కాలమునకు ఏదురై తివి. నాకు నేడే సుప్రభాతము. రావణగర్హము నడిచిన నా భుజములు నిన్ను సేవించుగాక! నా నయనములకు అనందము గూర్చుగాక!

సమాసములు :- త్రయాణాం పద్మానాం సమాహారః - త్రైవర్ణ్యమాత్రం వ్యవసితం జగద్వేన సః - తస్య, అస్థానాం గర్భాత్, అకృష్టా క్షత్రిజాతరేణ సః, కక్షస్య ఊష్ణ స్వేదః, స్వేదేన శమితః, ఆస్ఫోటాః కంఢూవికారః, శమితః కంఢూవికారః యేన సః, శ్రద్ధాయుతః - శ్రాద్ధః - ప్రజ్ఞా శ్రద్ధాసంపన్నః యః, వీరేషు శ్రాద్ధః.

సంధులు :- ఏషః + త్రైవర్ణ్య - తదేతద్విస్కలోపః, జగతః + భాగవ, వికారః + వీర, శుద్ధః + భుజః - ఉత్వాదేశవిసర్గ, జాతిః + త్వమ్, భుజః + త్వామ్, సః + సుప్రభాతమ్ - సాదేశవిసర్గ, భాగవన్య + అత్ర - సవర్ణ దీప్తు, కక్షి + ఊష్ణ - గుణసంధి

క్రియ :- చర గతిభేదయోః, పరస్మై, లోటే, ప్రథమ పరివరతు/చరతాత్ - చరతామ్ - చరన్తు

యేన :

రావణా

లక్ష్యణః :- మహాధాగ

వాలీ :- (ఉపన్యత

ట

స ఇతి :- (

మహాదాహుః = మహావీర
ఇంద్రపుత్రుడైన వాలీయే

యేనేతి :- (

క్లాంతా = ఖిన్నురాలైన,
చేత, గుప్తాయామ్ = సం
శశ్వత్ = సతతము, ఉద్యా
వాలీ యితదేనా అనుట.

తాత్పర్యము

చున్నను కిష్కింధమాత్ర

క్రియ :- అ

(ఇతి =

మహాధాగేతి

మా అన్నగారు, ఇతః ఇ

సులేతి :- (

లతో, దీప్యతామ్ = క్రిడి
జూదగాడైన, మునిః =

యేన వీరేణ గుప్తాయాం కిష్కింధాయామియం మహీ
రావణాభిభవక్లాంతా శశ్వదుచ్ఛ్వాసమశ్నుతే ॥

41

(ఇతి పరిక్రామతి)

లక్ష్మణః :- మహాభాగ, అయమార్యః, ఇత ఇతో భవాన్.

వాలీ :- (ఉపసృత్య) రామభద్ర.

టు నది సమృద్ధౌ, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ

నందతు/నందతాత్ - నందితామ్ - నందస్తు

స ఇతి :- (దృష్ట్వా = చూచి సహర్షమ్ = ఆనందముతో) ఏషః = ఈ,
మహాబాహుః = మహావీరుడు - ఆజానుబాహువు, సః = ఆ, సంక్రందనసూనుః =
ఇంద్రపుత్రుడైన వాలియేనా : - ఆతడేనా ఈతడనుట.

యేనేతి :- రావణ = రావణునిచేనైన, అభిభవ = ఆవమానముతో,
క్లాంతా = భిన్నురాలైన, ఇయమ్ = ఈ, మహీ = భూమి, యేన వీరేణ = వీరీరుని
చేత, గుప్తాయామ్ = సంరక్షింపబడుచున్న, కిష్కింధాయామ్ = కిష్కింధయందు,
శశ్వత్ = సతతము, ఉచ్ఛ్వాసమ్ అశ్నుతే = సుఖముగా గాలి పీల్చుకొనుచున్నదో - ఆ
వాలి యీతడేనా అనుట. (పథ్యావర్తము)

తాత్పర్యము :- తక్కిన భూభాగమంతయు రావణుని బాధలకు గురియగు
చున్నను కిష్కింధమాత్రము వాలి కారణముగా సుఖముగా నున్నది.

క్రియ :- అశూట్ వ్యాప్తౌ సంఘాతే చ, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ (శ్చ)
అశ్నుతే - అశ్నువాతే - అశ్నువతే

(ఇతి = అని, పరిక్రామతి = ముందునకు నడచును)

మహాభాగేతి :- మహాభాగ = మహానుభావ : అయమ్ = ఇతడే, అర్యః =
మా అన్నగారు, ఇతః ఇతః భవాన్ = ఇటు ఇటు సీపు దయసేయుము :

సురేతి :- (ఉపసృత్య = నమిపించి) రామభద్రా : - అనుభవః = ప్రాణము
లతో, దీన్యతామ్ = క్రిడించువారైన, సురాసురాణామ్ = దేవదానపులకు, సఖివః =
జూదగాడైన, మునిః = మహర్షి, నారదః = నారదుడు, అద్యః = ఈనాడు, తుష్టిః =

సురాసురాణామనుభిర్దీప్యతాం సభికో మునిః ।

అద్య మే నారదస్తుష్టో యేనాసి భుజగోచరః ॥

42

రామః :- మహావీర, కిముచ్యతే. మూర్ధాభిషిక్తోఽసి సమరశౌండానామ్
తథా హి -

దేవః స త్వామసూత ద్విషదుపమృదిత స్వర్వధూవేణిబంధ

ప్రేక్షిదారాశపై రప్రసృమరసమరోద్ధామరౌటా విడౌజాః ।

సంతుష్టుడగును. యేన = ఏలయనగా, మే = నాకు, భుజగోచరః = బాహువులను
ఎదురుపడినవాడవు. అసి = అయితివి. (వఙ్మూలము)

తాత్పర్యము :- రామభద్రా : ఇంతకాలమున కిప్పుడు నీవు నాకెదురుపడి
తివి. నీతో యుద్ధముచేయ నవకాశము లభించినది. కావున దేవదానధులగు యుద్ధములు
కల్పించి క్రీడగా వినోదించు కితవుడైన నారదుడు ఈనాడు సంతుష్టుడగుగాక ।

సంధులు :- సుర + అసురాణామ్, యేన + అసి - సప్త ద్వి, అనుభి +
దీప్యతామ్ - రేఖాదేశవిసర్గ. సభికః + మునిః, తుష్టః + యేన - ఉత్తాదేశవిసర్గ.
నారదః + తుష్టః - సాదేశవిసర్గ. సురాశ్చ అసురాశ్చ - తేషామ్ ఓజయోః గోచరః

మహావీరేతి :- మహావీరుడా : కిమ్ ఉచ్యతే = ఎటు చెప్పుటకును ।
ఏమందుననుట । సమరశౌండానామ్ = రణ ప్రవరులగు వీరులలో, మూర్ధాభిషిక్తోఽసి =
అగ్రస్థానము నలంకరించినవాడవు గదా : తథా హి = అపుడు -

దేవఇతి :- ద్విషత్ = శత్రువులైన రాక్షసులచేత, ఉపమృదిత = నలిపి
వేయబడిన లేదా లాగబడిన, స్వర్వధూ = దేవతాంగనలయొక్క, వేణిబంధ = శేఖ
పాశమును. ప్రేక్షి = చూచుటచే, దారాశ = పృద్ధిపొందిన, పైరి = శత్రుత్వముతో,
ప్రసృమర = విస్తరించిన - వ్యాపనశీలమైన, సమర = యుద్ధమునందు, ఉద్ధామర =
అతిశయించిన, ఓజాః = పరాక్రమముకలవాడును, నిర్భర = అతిశయముగా, ఉన్న
గుర = కుటిలమైన, భూ = కనుబొమలతో, భీమః = భయంకరమైనవాడిను, విధ్ధ =
నాలుకొన్నవై, ఉత్థాత = పెకలింపబడినవైన, టాణ = శరములచే నేర్పడిన, ప్రణ
నివహ నిభమ్ = గాయముల సమూహమునలె, రుషా = రోషముచే, రజ్యత్ = ఎరుపు
గొన్న, అజ్ఞామ్ సహస్రమ్ = నేత్రసహస్రమును (వేయకన్నులను), శ్రీమచ్చిః =

యో విద్ధో త్థాతబాణవ్రణనివహనిభం నిర్భరోద్భంగురభ్రూ

భీమః శ్రీమద్భిరంగై రుదవహత రుషా రజ్యదజ్ఞం సహస్రమ్ ॥ 43

అపిచ -

వందీకృత్య జగద్విజిత్వరథుజ స్తంభౌఘదుస్సంచరం

రక్షోరాజమపి శ్వయా విదధతా సంద్యాసమాచివ్రతమ్ ।

సహజ శోభాయుతములగు, అంగైః = శరీరావయవములతో, యః = ఏ, విదౌజాః = ఇంద్రుడు, ఉదవహత = ధరించెనో, సః = ఆ, దేవః = దైవతము, శ్వామ్ = నిన్ను, అసూత = ప్రసవించెను - నీకు జన్మనిచ్చెననుట. (స్వగ్రావృత్తము)

తాత్పర్యము :- రాక్షసులు అప్పరఃకాంతలపై అత్యాచారములు గావించుటతో కోపించిన దేవేంద్రుని వేయికన్నులు ఎరుపెక్కి అవి యుద్ధములో శత్రుగాణములతో నేర్పడిన గాయములవలె భాసించును. అట్టి దేవేంద్రుడు నీకు జన్మకారకుడు. నీవు మహావీరుడ వనుటలో సందేహమేమున్నది ।

సమాసములు :- ద్విషద్భిరుపమృదితః - స్వర్వధూనాం వేజిబంధః - బంధస్య ప్రేక్షయా భారాశం చ తద్వైరం చ - వైరాత్. ప్రస్ఫుమరః - ప్రస్ఫుమరశ్చాసౌ సమరశ్చ - సమరే ఉద్ధామరమోజః యస్య సః. విద్ధాశ్చ తే ఉద్ధాతాశ్చ తే బాణాశ్చ - బాణైః ప్రణనివహః - నివహేన నిభమ్ నిర్భరముద్భంగురా - ఉద్భంగురయా భ్రువా భీమః.

సంధులు :- సః + త్వామ్ - తదేతద్విసర్గలోప, ఉద్ధామరౌజాః + విదౌజాః - విసర్గలోపసంధి. ఉద్ధామర + ఓజాః - పృద్ధి, యః + విద్ధ - ఉత్వాదేశవిసర్గ. ఉద్ధ + ఉద్ధాత, నిర్భర + ఉద్ధామర - గుణసంధి. శ్రీమద్భిః + అంగైః + ఉత్ - రేపాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- షూట్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే, ఆత్మనే, లట్. ప్రథమ (లుక్)

అసూత - అనువాతామ్ - అనుపత

వహదౌ ప్రాపదే, ఆత్మనే, లట్. ప్రథమ (ఉత్)

ఉదవహత - అవహేతామ్ - అవహన్త

వందీకృత్యేతి :- అపిచ = మరియు, జగద్విజిత్వర = ప్రపంచమును జయింపగలట్టి, భుజ స్తంభౌఘ = స్తంభమువంటి భాహువుల సమూహముతో, దుస్సం

ప్రత్యక్షీకృతకార్తవీర్యచరితామున్ముచ్య రేవాం సమం

సర్వాభిర్మ హిషీభిరంబునిధయో విశ్వేఽపి విస్మాపితాః

44

వాలీ :- (విహస్య)

చిరాయ రాత్రించరవీరచక్రమారాంతవైజ్ఞానిక పశ్యతస్త్వామ్ ।

చరమ్ = కదలింపరానివాడైన లేదా దుశ్చేష్టితములు కలవాడైన రక్షారాజమ్ అపి = రావణునంతటివానినే. బందీకృత్య = బందీచేసి, చంకను బెట్టుకొని అనుట, సంధ్యాసమాధి ప్రతిమ్ = సంధ్యావందన దీక్షను, ఎదధతా = నిర్వర్తించుచున్న, త్వయా = నీచేత, ప్రత్యక్షీకృత కార్తవీర్యచరితామ్ - ప్రత్యక్షీకృత = ప్రత్యక్షము గావింపబడిన, కార్తవీర్యచరితామ్ = కార్తవీర్యుని వృత్తాంతము కలదైన, రేవామ్ = రేవానదిని, విముచ్య = తప్పించి - రేవానదితప్ప తక్కిన, సర్వాః మహిషీః సమమ్ = అన్ని నదులతోపాటు, విశ్వే = అన్నియునైన, అంబునిధయః = సముద్రములు, విస్మాపితాః = ఆశ్చర్యపరుపబడినవి.

తాత్పర్యము :- రావణునంతటివానిని నందిట బంధించి నీవు సప్తబలము లతో సంధ్యవార్షి వచ్చితివి. అన్ని నదులును అన్ని సముద్రములు ఆశ్చర్యగణితము లైనవి ఒక్క రేవానది మాత్రము అంతకుమునుపే కార్తవీర్యుని రాహుబలమును రావణ పరాజయమును చూచియుండటచే ఆశ్చర్యపోలేదు.

సమాసములు :- జగతాం విజిత్వరాః - విజిత్వరాశ్చ తే భుజాః - భుజాః - స్తంభాశ్చ - స్తంభానామోషః - ఓషేన దుస్సంచరమ్, రక్షసాం రాజా - తమ్, కార్తవీర్యస్య చరితమ్ - ప్రత్యక్షీకృతమ్ కార్తవీర్య చరితమ్ యయా సా, అంబూనాం నిధిః - తే.

సంధులు :- స్తంభ + ఓష - వృద్ధి, ఉత్ + ముక్త్యా - అనునాసితదేశ, సర్వాః + మహిషీః + అంబు - రేఫాదేశవిసర్గ, నిధయః + విశ్వే - ఉత్త్యాదేశ విసర్గ, విశ్వే + అపి - పూర్వరూప,

చిరాయేతి :- (విహస్య = నవ్వి) రాత్రించర వీరచక్ర = రాక్షసవీర సమూహమును, మార = సంహరించుటయే, అంత = చిహ్నముగా గల్గిన యుద్ధము నందు, వైజ్ఞానిక = నేర్పరీః - సంహారముచే ప్రకటింపబడిన విజ్ఞానము కలవాడా, అనుటగాని, త్వామ్ = నిన్ను, చిరాయ = ఇంతకాలమునకు, పశ్యతః = చూచుచున్న

సుధాసధర్మాణమిమాం చ వాచం న శృణ్వత స్తృప్యతి

మానసం మే ॥ 45

కిన్తు —

యేనాచ్ఛిద్య సమ స్తపార్థివకులప్రాణాంతకం కార్ముకం

రామస్సంప్రతి లంభితో భృగుభువాముత్సర్గసిద్ధాం స్రుచమ్ ।

వాడను, చ = మరియు, సుధాసధర్మాణమ్ = అమృతముతో సమానమైన, ఇమామ్ = ఈ, వాచమ్ = నీ వాక్కును, శృణ్వతః = వినుచున్నవాడను నైన, మే = నాయొక్క, మానసమ్ = హృదయము, న తృప్యతి = తృప్తిపడకుటలేదు (ఉపజాతవృత్తము) కిన్తు = కానీ —

తాత్పర్యము :— హే రామభద్రా! రాక్షసవీరులను సంహరించుటతో స్పష్టపడిన నేర్పుకలవాడవు నిన్ను చూచుటమాత్రముతో మనస్సు తృప్తిపడుట లేదు. అమృతోపమములైన నీ యీ వాక్కులను వినుటతోను తృప్తిపడుటలేదు. కానీ —

సమాసములు :— రాత్రించరాశ్చ తే వీరాశ్చ — వీరాణాం చక్రమ్ - చక్రస్య మారః - మారః అంకః యస్మిన్ - మారాంకోయుద్ధమ్ - మారాంకే పైష్టానికః - తత్సంబుద్ధౌ. సుధయా సధర్మాణమ్.

సంధులు :— మార + అంక - సవర్ణదీప్తః, పశ్యతః + త్వామ్, శృణ్వతః + తృప్యతి సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :— తృప ప్రీణనే (శ్యన్) పరస్మై, లట్ - ప్రథమ

తృప్యతి - తృప్యతః - తృప్యన్తి

యేనేతి :— వీర = ఓ మహావీరుడా! సమ స్త పార్థివకుల = సమ స్త క్షత్రియ సమూహమునకును, ప్రాణాంతకమ్ = ప్రాణాంతకమైన, కార్ముకమ్ = ధనుస్సును, ఆచ్ఛిద్య = లాగివేసి, యేన = ఏ తేజస్సుచేత, సంప్రతి = ఇటీవల, రామః = పరశురాముడు, భృగుభువామ్ = భృగువంశస్థులకు, ఉత్సర్గసిద్ధామ్ = సహజ సిద్ధమగు, స్రుచమ్ = స్రుక్కు అను యజ్ఞపాత్రను, లంభితః = పొందింపబడిన వాడయ్యెనో, భూర్భువస్స్వత్రయా = భూర్భువః స్వర్లోకములు మూడింటియొక్క -

ద్రష్టుం వీర చిరాయ దామ భవత స్తద్భూర్భువస్స్వప్తయీ

హృన్మర్మవ్రణరోపణౌషధమిమౌ బాహూ బహూ త్తామ్యతః ॥ 46

రామః :- (సస్మితమ్)

నన్వేతదధిమౌర్వీకం యుద్ధసర్వస్వదక్షిణమ్ ।

సజ్జమన్యేవ మే రక్షో లక్ష్మీమూలహారం ధనుః ॥

47

ముల్లోకముల ప్రజలయొక్క అనుట. హృత్ = హృదయములందలి, మర్మవ్రణ = రహస్యపుగాయములను - వేదనలననుట, రోపణ = పోగొట్టనట్టి, ఔషధమ్ = ఔషధ మైన, భవతః తత్తదామ = నీ ఆ తేజస్సును, ద్రష్టుమ్ = దర్శించుటను, ఇమౌ = ఈ, బాహూ = నాభుజములు, బహూ త్తామ్యతః = మిక్కిలి ముప్పటపెడచున్నవి.

(శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- మహావీరా ! నీ ప్రతాపము భార్గవరాముని చేతినుండి సకల క్షత్రియసంహారకమగు ధనుస్సును లాగివేసి అతనికి కులోచితమగు స్రుక్కును అందించినది. (అది గ్రహించునట్లు చేసినవనుట). ముల్లోకముల జనులకును హృదయ తాపమును చల్లార్చు ఔషధము నీ తేజస్సు. దానిని అనుభవించినవలెనని నా బాహువులు చిరకాలముగా వాంఛించుచున్నవి.

సమాసములు :- పౌర్ణివానాం కులమ్ - సమస్తం చ తమ్కులం ఏ - కులస్య ప్రాదాంతకమ్. ఉత్పర్గేణ సిద్ధా - తమ్. త్రయ్యాః హృత్ - హృదిస్థితాని మర్మవ్రణాని - వ్రణానాం రోపణమ్ - రోపణాయ ఔషధమ్.

సంధులు :- యేన + అచ్ఛిద్య. ప్రాణ + అంతరిమ్, బహూ + ఉత్ - సవర్ణదీప్త సంధులు. లంభితః + భృగు - ఉత్వాదేశవిసర్గ. భవతః + తత్, స్వః + త్రయీ - సాదేశవిసర్గ. హృత్ + మర్మ - అనునాసికాదేశ. రోపణ + ఔషధమ్ - వృద్ధి.

క్రియ :- తము కాంక్షయామ్. (శ్యన్), పరస్మై, లట్. ప్రథమ

తామ్యత - తామ్యతః - తామ్యన్తి

నన్వీతి :- (సస్మితమ్ = చిఱునవ్వుతో) అధిమౌర్వీకమ్ = ఎక్కువెట్టిన అలెతాదు కలదియు, యుద్ధసర్వస్వ దక్షిణమ్ - యుద్ధ=యుద్ధమే, సర్వస్వదక్షిణమ్ = సమస్తదక్షిణగా నిచ్చునదియు - లేదా - యుద్ధమునందు సమస్తమును దక్షిణగా

తన్మహాభాగోఽపి శత్రుమాదత్తామ్.

వాలీ :- (విహస్య) సాధు భో మహాక్షత్రియ, యథాధర్మమభిదధాసి కిన్తు -

సయో హి సాంగ్రామిక ఏష దోష్యతాం

యదాత్మజాతిప్రతిబద్ధమాయుధమ్ !

గ్రహించునదియు, యుద్ధమునే సర్వస్వదక్షిణమను యాగముగా ఆచరించునదియు. రక్షోలక్ష్మీ = రాక్షససంపదను (రాక్షసుల శోభను), మూలహరమ్ = సమూలముగా హరించునదియు లేదా రాక్షససంపదకు మూలమును హరించునదియు నైన. మే = నా యొక్క, ఏతత్ = ఈ, ధనుః = ధనుస్సు, సజ్జమ్ = సన్నద్ధమై, నను అస్తి ఏవ = ఉండనేయున్నది (పథ్యావక్త్రము)

తాత్పర్యము :- యుద్ధమే దక్షిణగా కలదియు రాక్షసుల సంపదను హరించునదియు నైన నా ధనుస్సు ఇదే ఎక్కుపెట్టిన అలెత్రాటితో సిద్ధముగా నున్నది.

సమాసములు :- అధిగతా మౌర్వీ యస్య తత్. యుద్ధమేవ సర్వస్వ దక్షిణా యస్య తత్. రక్షసాం లక్ష్మీః . లక్ష్మ్యః మూలం. హరతి తత్.

సంధులు :- నను + ఏతత్, అస్తి + ఏవ - యథాదేశ, రక్షస + లక్ష్మీ - ఉత్వాదేశవిసర్గ.

తదితి :- తత్ = అందుచేత, మహాభాగః అపి = మహాత్ముడు (నీవు) కూడ, శత్రుమ్ = అయుధమును, అదత్తామ్ = స్వీకరించునుగాక ! నీవు నాయుధము చేపట్టుమనుట.

సాధ్వీతి :- (విహస్య = నవ్వి) భో మహాక్షత్రియ = ఓయీ ఉత్తమ క్షత్రియా ! సాధు = బాగున్నది. యథాధర్మమ్ = ధర్మబద్ధముగా. అభిదధాసి = ఎక్కుచుంటివి. కిన్తు = కానీ

సయ్యుతి :- ఆత్మజాతి ప్రతిబద్ధమ్ = స్వజాతిని నియతమైన, అయుధమ్ యత్ = అయుధము ధరించుటన్నది, ఏషః = ఇది. దోష్యతామ్ = పీరులకు, సాంగ్రామికః నయః హి = యుద్ధధర్మముగదా ! - ఎవరికి శ్వశస్సిద్ధమగు నాయుధమును వారు ధరించుట కుర్రంగమున నీతియనుట. కవయః = వానరులు, అయః పశిన్ః = ఇనుప

అయఃకుశీభిః కపయో న శస్త్రీణః

తలం చ ముష్టిశ్చ నభాశ్చ సన్తి నః

48

లక్షణః :- ఆర్య. సాధూత్తం మహాభాగేన నిత్యోపనతస్వాంగశన్త్రైవ
తైరశీజాతిః .

రామః :- (విహస్య. ధనురాస్ఫలయన్) అహహ:-

స్వర్విఘ్నప్రసరేణ రావణీరసౌ యద్ధుర్యశోధాగినం

చక్రే గౌతమశాపయంత్రితభుజస్థేమానమాఖండలమ్ ।

ములుకులు కలిగిన వస్తువులతో. శస్త్రీణః న = ఆయుధవంతులు కారు - అట్టి ఆయుధములను ధరింపరనుట (కుశీ షాలే కుశీ రజ్జ్వాం వికారమయసః కుశీ - విశ్వః) నః = మాకు (వానరులకు). తలమ్ = కరతలము, ముష్టిః = పిడికిలి, నభః చ = నభములును, సన్తి = (ఆయుధములుగా) ఉన్నవి. (పంశస్థము)

తాత్పర్యము :- ఏ జాతికి సహజమైన ఆయుధమును ఆజ్ఞాపింపరు ధరించుట మహావీరు లంగీకరించిన యుద్ధధర్మముగదా ! మా వానరులు ఇనుపములకుల ఆయుధములు ధరింపరు. కరతలములు పిడికిళ్లు నభములు మారున్న ఆయుధములు. (ఆత్మజాతి ప్రతిరూపమ్ = యోగ్యమైన - అని సాళాంతరము)

సంధులు :- నయః + హి. కపయః + న - ఉల్క్వాదేశవిసర్గ. సాంగ్రామికః + ఏషః - విసర్గలోపసంధి ఏషః + దోష్యతామ్ - తదేతద్విసర్గలోప. ముష్టిః + చ నభః + చ - శాదేశవిసర్గ.

ఆర్యేతి :- ఆర్య = అగ్రజా : మహాభాగేన = ఈ మహావీరునిచే. సాధు + ఉత్తమ్ = బాగుగా చెప్పబడినది - లెస్స బల్కెననుట. తైరశీ జాతిః = పశుజాతి - మృగములు, నిత్య = ఎల్లవేళల. ఉపనత = సన్నిహితముగానున్న. స్వాంగ = శరీరావయవములే, శస్త్రా ఏవ = ఆయుధములుగా కలదినుమా :

స్వర్తితి :- (విహస్య = నవ్వి. ధనుః ఆస్ఫలయన్ = ధనుష్షంకారము చేయుచు) అహహః ! గౌతమ = గౌతమ మహర్షియొక్క. శాప = శాపముచే. యంత్రిత = మొక్కవోయిన లేక కుంచింపజేయబడిన. భుజస్థేమానమ్ = బాహుబలము కలవాడైన, ఆఖండలమ్ = దేవేంద్రుని, అసౌ = ప్రసిద్ధుడైన. రావణీ =

కఙ్కగర్త కుశీరతాం గమయతా వీర త్వయా రావణం
తత్సమ్మృష్టమహో విశల్యకరణీ జాగర్తి సత్పుత్రతా ॥ 49
సోఽపి త్వమస్మాకమధునా దై వేన శరవీర్యకృతోఽసి.

ఇంద్రజిత్తు, స్వర్ = స్వర్గలోకమునకు విష్ణు = ఆతంకములను. ప్రసరేణ = కల్పించుటతో. దుర్యోధాగినమ్ = ఆపకీర్తి పొందినవానిగా. యత్ చక్రే = చేసెనుకావున. వీర = మహావీరుడా! రావణమ్ = దశకంతుని. కఙ్కగర్త = (నీ) సందిలియనునట్టి గోతిలో. కుశీరతామ్ = ఎండ్రకాయగా. గమయతా = చేసినవాడవైన, త్వయా = నీ చేత. తత్ = ఇంద్రుని ఆ అవమానము. సమ్మృష్టమ్ = పోగొట్టబడినది. ఆహో! = ఆశ్చర్యము! విశల్యకరణీ = అవమానములనునట్టి శల్యములను తొలగించునదై. సత్పుత్రతా = సుపుత్రత్వము. జాగర్తి = ప్రకాశించుచున్నది. (శస్త్రా)ఘ ప్రసరేణ = శస్త్రసమూహ ప్రసారముతో అని పాఠాంతరము) శార్దూలము.

తాత్పర్యము :- గౌతమ శాపముతో శక్తి కోల్పోయిన సీతండ్రిని రావణ సుతుడు మేఘునాడుడు జయించి ఇంద్రజిత్తు అయినాడు. నీవు మేఘునాడుని తండ్రియైన రావణుని పట్టుకొని సందిలియనునట్టి గోతిలో పీతగా బంధించి (అధిక బాహువులతో సామ్యము). నీ తండ్రికి జరిగిన అవమానమును తొలగించితివి. సత్పుత్రత్వమును నది జననీజనకుల అవమానములకు విశల్యకరణికదా!

సమాసములు :- స్వర్విఘ్నానాం ప్రసరః - తేన. గౌతమస్య శాపః - శాపేన యంత్రితమ్ - భుజయోః స్థేమ - యంత్రితం స్థేమ యస్య నః - తమ్. కఙ్క ఏవ గర్తః - గర్తే కుశీరః - కుశీరస్య భావః - తామ్.

క్రియ :- దుతృజ్ కరణే, ఆత్మనే, లిట్, ప్రథమ

చక్రే - చక్రతే - చక్రిరే

జాగృ నిద్రాక్షయే, పరస్మై, లిట్, ప్రథమ

జాగర్తి - జాగృతః - జాగ్రతి

సన్నితి :- సఃఅపి = అంతటి వాడవైన, త్వమ్ = నీవు అస్మాకమ్ = మాకు. అధునా = నేడిప్పుడు, దై వేన = దై వవశాత్తు, శరవీర్యతః అసి = (బాబు) లక్ష్యమపై తివి.

వారీ :- (సరోషమ్) ఆః కాకుత్స్థః.

అస్మదోర్మూలకూలంకష విషమభుజగ్రంథిభంగప్రసంగ
క్రోశల్లంకేశ దత్తత్రిభువనవిజయభ్యాతి సర్వస్వదాయః ।
యః కశ్చిద్విక్రమోఽయం స ఖలు కరచుళిక్ష త్రసాధారణత్వా
దంతర్మందాయమానో విజితభృగువతిం త్వమటిత్వా దునోతి ॥ 50

అస్మదితి :- (సరోషమ్ = రోషముతో) ఆః = ఓరీ । కాకుత్స్థః = రాఘవా । అస్మత్ = నాయొక్క, దోర్మూల = కణ్ఠభాగము యొక్క (నందలి) కూలంకష = ఉభయ పార్శ్వములను ఒకరికొనునదై, విషమ = భయంకరమైన, భుజగ్రంథి = బాహుసమూహము యొక్క (గ్రంథియనగా ముక్తి లేక చూడల్గిలము) భంగప్రసంగ = భంగవస్తతో, క్రోశత్ = గీపెట్టుచున్న, లంకేశ = రావణునిచే, దత్త = సమర్పించబడిన, త్రిభువనవిజయభ్యాతి సర్వస్వదాయః - త్రిభువన విజయ = మూర్ధోరముల గెలుపువల్ల నైన, భ్యాతి = కీర్తియే, సర్వస్వదాయః = సర్వసంపత్తు రూపముగు దేయ చస్తువుగా కలదియైన - సమస్తకీర్తిని మూల్యముగా సమర్పించెననుట - అయమే = ఈ, యఃకశ్చిత్ విక్రమః = నా ఒకనొక పరాక్రమము [నిర్లక్ష్యమౌర్తి], కరచుళిక్షత్రసాధారణత్వాత్ - కరచుళిక్షత్ర = కార్తవీర్యునితో, సాధారణత్వాత్ = తుల్యమైనదగుటవలన కరచుళి అనువాదు కార్తవీర్యుని వంశమునకు మూలపురుషుడు], అంతర్ = మనస్సులో, మందాయమానః = సిగ్గుపడుచున్నదై, విజితభృగువతిం = కార్తవీర్యుని జయించిన భర్గవరాముని ఓడించినవాడనగు, త్వమే = నిన్ను, అటిత్వా = జయింపక [ఇబ్బటివరకు జయింపలేదు కావున], దునోతి = నన్ను పరితపింపజేయుచున్నది.

తాత్పర్యము :- రావణుని బాహుబంధములు నా దోర్మూలమున సలిపి వేయబడినవేళ అతని త్రిలోక విజయభ్యాతి నా పరాక్రమమునకు మూల్యముగా కప్పముగా సమర్పించబడినది. కానీ రావణుని జయింపదు పరాక్రమము నాకు మాత్రమే చెల్లినది కాదు, నాకంటె ముందు కార్తవీర్యు డాపనిని చేసెను. అంతటి కార్తవీర్యుని జయించిన భర్గవరాముని జయించితివి. ఇప్పుడు నిన్ను జయింతునేని నా మనస్తాపము తీరును. భర్గవరాముని కార్తవీర్యునిని కూడ జయించిన వాడనగుదు ననుట.

తదేహి. విమర్శక్షమాం భువమవతరావః.

గుహః :- (స్వగతమ్) డిప్ట్యా ఫలితమస్మాకం మనోరథేన.

లక్షణః :- (నేపథ్యాభిముఖమవలోక్య) ఇదమన్యతో వానరద్వయమార్యస్య పార్జ్విగ్రాహమివ సంభ్రమాదనుష్ట పతే. తదహమపి ధనురా^ణరో పయామి.

సమాసములు :- మమ దోర్మూలమ్ - దోర్మూలస్య కూలంతషేణ విషమః - భుజానాం గ్రంథిః - విషమశ్చాసౌ గ్రంథిశ్చ - గ్రంథేః భంగప్రసంగః - ప్రసంగేన క్రోశన్ - క్రోశంశ్చాసౌ లంకేశశ్చ - లంకేశేన దత్తా - త్రిభువనస్య - విజయః - విజయేన భ్యాః - దత్తా చ సా భ్యాతిశ్చ - భ్యాతిరేవ సర్వస్వదాయః యస్య సః - విక్రమః, విజితః భృగుపతిర్యేన సః - తమ్. న జిత్వా - [నజ్ఞోపూర్వక త్వాత్ న ల్యప్]

సంధులు :- క్రోశత్ + లంకేశ - లాదేశ. లంకా + రశః - గుణ. విక్రమః + అయమ్ - ఉత్వాదేశ విసర్గ - విత్రిమో + అయమ్ - పూర్వరూప. మందాయమానః + విజిత - ఉత్వాదేశ విసర్గ.

తదితి :- తత్ = అందుచేత, ఏహి = రమ్ము. విమర్శక్షమామ్ = సంఘర్షణను ఓర్చుకొనగలిగిన, భువమ్ = స్థలమును, అవతరావః = దిగెదము - రణరంగమునకు పోవుదమనుట.

దిప్ట్యేతి :- (స్వగతమ్ = తనలో) డిప్ట్యా = దై పవశమున (అదృష్టరశాత్తు), అస్మాకమ్ = మనయొక్క, మనోరథేన = కోరికతో, ఫలితమ్ = ఫలించి నది - మన మనోరథము సిద్ధించినదనుట.

ఇదమితి :- (నేపథ్యాభిముఖమ్ = తెరపైపు, అవలోక్య = చూచి) ఇదమ్ = ఇదే. అన్యతః = మరొకపైపునుండి, వానరద్వయమ్ = రెవుల జంట. ఆర్యస్య = అన్నగారియొక్క. పార్జ్విగ్రాహమ్ ఇవ = మడమలాగునదివలె - వెనుకనుండి దాడిచేయుట, సంభ్రమాత్ = త్వరత్వరగా. అనుష్ట పతే = దుమికి వచ్చుచున్నది.

గుహః :- (దృష్ట్యా, సహర్షమ్) కుమార. కుమార. అలమావేగేన.
నన్వయం సుగ్రీవో రామభద్రగుణానురాగేణ వాలిమత్సరేణ చ
ద్విగుణితోత్సాహః సమరసీమానమాపతతి.

లక్ష్మణః :- దిష్ట్యా స ఏష వైకర్తనిః. ఆథాపరః కః ?

గుహః :- అయమపి కిష్కింధేశ్వరస్కంధావారై కపీరో భగవతః ప్రభంజ
నస్య పారస్రేణేయః పుత్రో హనుమాన్.

తత్ = అందుచేత, ఆహమ్ అపి = నేనుకూడ, ధనుః ఆరోపయామి = ధనుస్సును
ఎక్కువెడుదును.

కుమారేతి :- (దృష్ట్యా = చూచి, సహర్షమ్ = అనందముగా) కుమార.
కుమార = లక్ష్మణాః. లక్ష్మణాః. ఆవేగేన అలమ్ = భయము చాలు. - శంకించి
భయపడవలదనుట. అయమ్ = ఈతడు, సుగ్రీవః ససు = సుగ్రీవుడు సుమాః. రామ
భద్రగుణానురాగేణ = రామచంద్రుని గుణములపై నున్న ప్రేమతో, వాలిమత్సరేణ =
వాలిపై నున్న మాత్సర్యముతో, ద్విగుణిత ఉత్సాహః = పై రెండు రాజగుణములుగా
రెట్టింపయిన ఉత్సాహముతో, సమరసీమానమ్ = రణభూమిని, అపతతి = వచ్చిపడు
చున్నాడు - వేగముగా సమీపించుచున్నా డనుట.

దిష్ట్యేతి :- దిష్ట్యా = అదృష్టవశమున, ఏషః = ఈతడు, సః = ఆ
(ప్రసిద్ధుడైన) వైకర్తనిః = సూర్యపుత్రుడు సుగ్రీవుడా. అథ = మరియు, అపరః కః =
రెండవ వ్యక్తి ఎవరు ?

అయమీతి :- అయమ్ అపి = ఈతడేమో, కిష్కింధేశ్వర = కిష్కిం
ధాధిపతియొక్క (త్వరతో సుగ్రీవుడు అభిషిక్తుడగుననుట ధ్వని), స్కంధావారని =
పై న్యమునందు, ఏకపీరః = అద్వితీయుడగు వీరుడును, భగవతః = భగవంతుడైన.
ప్రభంజనస్య = వాయువునకు, పారస్రేణేయః = పరస్త్రియందు జన్మించిన, పుత్రః =
కుమారుడగు, హనుమాన్ = హనుమంతుడు.

లక్షణః :- (సహర్షమ్) కథమయమసావాంజనేయః ! అయం హి —

బ్రహ్మశాప పరిక్లిష్ట స్వవీర్యజ్ఞానయంత్రితః ।

అన్యైరపి భువం వీరైః కీర్యమాణాముపేక్షతే ॥ 51

నియత్నమనేన సభ్యా హృదయశల్యమస్మాకముద్ధరిష్యతే. ఇదంతు

కథమితి :- (సహర్షమ్ = ఆనందముగా) కథమ్ = ఎట్టు ! అయమ్ అసౌ = ఇతడేనా, ఆంజనేయః = ఆంజనేయుడు ! అయమ్ హి = ఈతడు గదా !

బ్రహ్మేతి :- బ్రహ్మశాప = చతుర్ముఖుని శాపమువలన, పరిక్లిష్ట = సః కో చింప జేయబడిన, స్వవీర్యజ్ఞాన = స్వీయబలావగాహనతో, యంత్రితః = నియమింప బడినవాడై - తన బలము తనకు తెలియనట్లు బ్రహ్మచే శపింపబడినవాడనుట, అన్యైః వీరైః = ఇతర మహావీరులచే, కీర్యమాణామ్ = అక్రమింపబడుచున్న, భువమ్ = భూమిని, ఉపేక్షతే = చూచియు ఉపేక్షించుచున్నాడు,

తాత్పర్యము :- నీ బలము నీకు తెలియకుండుగాక అని బ్రహ్మదేవుడు మారుతిని శపించెనట. అట్లు సీమితము గావింపబడిన బలజ్ఞానముకల ఈ మారుతి పర వీరులు భూమిని కైవసము గావించుకొనుచున్నను చూచుచు మిన్నకుండెను.

సమాసములు :- బ్రహ్మణః శాపః - శాపాత్ పరిక్లిష్టమ్ - స్వవీర్యస్య జ్ఞానమ్ - పరిక్లిష్టం చ తత్ స్వవీర్యజ్ఞానం చ - జ్ఞానేన యంత్రితః.

క్రియ :- ఈక్షణ్ దర్శనే, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ

ఈక్షతే - ఈక్షేతే - ఈక్షంతే

నియతమితి :- నియతమ్ = తప్పక, అనేన = ఈ, సభ్యా = మిత్రుని చేత, అస్మాకమ్ = మా యొక్క, హృదయశల్యమ్ = మనస్తాపము, ఉద్ధరిష్యతే = నిర్మూలింపబడును. ఇదమ్ తు = ఇదే. ఆర్యస్య = అన్నగారియొక్క. వీరతులాయుద్ధమ్ = ద్వంద్వ యుద్ధము, పర్తమానమ్ = జరుగుచున్నది. జయలక్ష్మి = విజయ లక్ష్మిని. పరిగ్రహ = చేపట్టుటవలన లభించునట్టి, యౌతరే = బహుమానమైన, యశసి = కీర్తియందు, వయమ్ వా = మేముగానీ, అయమ్ వా = ఈతడు (మారుతి) గానీ, సుగ్రీవః వా = సుగ్రీవుడుగానీ, రేచిత్ = ఎవ్వరును, అంశాధికారిణః న =

వర్తమానమేకతులాయుద్ధమార్యస్య. జయలక్ష్మి పరిగ్రహయౌతతే
యశసి వయమయం వా సుగ్రీవో వా న కేచిదంశాధికారిణః.

గుహః :- (సనంభ్రమమ్) కుమార. పశ్య పశ్య —

సప్త తాళానయం భిత్త్వా వాలిప్రహరణీకృతాన్ ।

హత్వా చ వాలినం బాహో రామతూణీరమాగతః ॥ 52

అహహ !

ప్రాణైస్సమం కనకపుష్కరకంఠమాలా

సూత్రేణ దాశరథయే విహితాతిథేయః ।

భాగస్వాములు కారు. వీరి ప్రమేయము లేదనుట. (విద్యాప్రాప్తం శ్రేయోధనం యచ్చ
సౌదాయకం భవేత్ మైత్రమాద్వాహికంచైవ దామాదానాం న తద్భవేత్.)

సప్తేతి :- (సనంభ్రమమ్ = సంభ్రమముతో) కుమార = అశ్వదా ;
పశ్య పశ్య - చూడుము. చూడుము ; అయమ్ = య, బాహుః = శరము. వాలిప్రహ
రణీకృతాన్ = వాలిచే ఆయుధములుగా విసరిబడిన. సప్త తాళాన్ = ఏడు త్రాటిచెట్లను
భిత్త్వా = ఛేదించి, చ = మరియు, వాలినమ్ = వాలిని, హత్వా = సంహరించి.
రామతూణీరమ్ = రాముని అమ్ముల పొదిని. అగతః = చేరుకొన్నది.

తాత్పర్యము :- వాలి ఏసరిబోయిన సప్తతాళములను ఛేదించి వాలిని
సంహరించి రామబాణము త్రుటిలో రామతూణీరమును చేరినది. చూడు. చూడుము ;
అహహ !

ప్రాణై రితి :- ప్రాణైః సమమ్ = ప్రాణములతోపాటు. కనకపుష్కర
కంఠమాలా సూత్రేణ - కనకపుష్కర = బంగారు పద్మములతోనైన, కంఠమాలా
సూత్రేణ = గైర్వివేయ మాలికతో. దాశరథయే = రామునికై. విహిత + అతిథేయః =
అతిథి సత్కారము చేసినవాడును, దిక్కులముద్వహ = దిక్కులనునట్టి ఒడ్డులనొరసి
ప్రవహించునదైన. యశస్సరిత్ = కీర్తివాహినికీ. అదిశైలః = ప్రభవకారణమగు
పర్వతమువంటివాడునైన. నః కపిచక్రవర్తి = ఆ వానరరాజు. వీరశయనే = (వీరమర
ణము పొంది) ఈ భూమియందు. శతే = నిద్రించుచున్నాడు. విడియున్నాడు.

దిక్కులముద్వహాయశఃసరిదాదిశైలః

శేతే స పీరశయనే కపిచక్రవర్తి ॥

53

లక్షణః :- (సభేదమ్) హాదేవ, సంక్రందన, క్వ పునరీదృశం మహావీర ప్రకాండమాత్మజం సహస్రేణాపి లోచనై రాలోకయిష్యసి.

(నేపథ్యే దుందుభిధ్వనిర్మంగళగీతిశ్చ)

గుహః :- (సహర్షమ్) కథమయమార్యజాంబవదభిమంత్రితైః శాత కుంభకలశైర్నిలః కుమారసుగ్రీవమభిషిచతి. స్వయం చాస్య

తాత్పర్యము :- తన కంఠమునందలి సువర్ణపద్మమాలినను ప్రాణము లతో పాటు రామునికి అతిథి సత్కారముగా సమర్పించి కీర్తివాహినికి ప్రభవకారణ మైన పర్వతమువలె ఈ వారి రణభూమియందు పడియున్నాడు.

సమాసములు :- కనకమయాని-పుష్కరాణి - పుష్కరై ర్నిర్మితా కంఠ మాలా-మాలాయ స్సూత్రేణ. విహితమాతిథేయం యేన సః. దిగేవ కూలమ్ - యశః వీర సరిత్ - దిక్కులముద్వహా చసా యశస్సఙ్గచ్ఛ - సరితః ఆదిశైలః. (ఉదికూలే రుణిషహాః-భక్-కూలముద్వహాః). వీరాణాం శయనమ్ - తస్మిన్. కపినాం చక్రవర్తి.

క్రియ :- శీట్ స్వప్నే - ఆత్మనే. లట్, ప్రథమ

శేతే - శయాతే - శేరితే

హేతి :- (సభేదమ్ = దుఃఖముతో) హాదేవా : సంక్రందన=దేవేంద్రా : ఈదృశమ్ = ఇటువంటి, మహావీర ప్రకాండమ్ = మహావీరులలో అగ్రగణ్యుడైన (అత్రీ ప్రకాండః స్కంధః స్యాన్మూలాచ్ఛాఖావధిస్తరోః - అమరః) ఆత్మజమ్ = పుత్రుని. సహస్రేణ అపిలోచనైః = పేయకన్నులతోనైనను, క్వపునః ఆలోకయి ష్యసి = మరలనెచ్చట చూడగలవు.

(నేపథ్యే = తెరలో, దుందుభిధ్వనియు, మంగళగీతియు వినిపించును)

కథమితి :- (సహర్షమ్ = ఆనందముతో) కథమ్ = ఎట్లు : ఆయమ్ = ఇదే. ఆర్యజాంబవదభిమంత్రితైః = ఆర్యుడగు జాంబవంతునిచే ఆభిమంత్రితములైన, శాతకుంభకలశైః = బంగారు కలశములతో, నీలః = నీలుడు, కుమారసుగ్రీవమ్ =

దేవో దాశరథిః కార్తస్వర పుండరీకమాలయా కంఠమలం
కరోతి.

లక్షణః :- ప్రియతరం నః

(నేపథ్యే)

భోభో వానరాచ్ఛభల్ల గోలాంగూలయా భవతయః. సర్వా
నేష వో మహారాజః సుగ్రీవస్సమాజ్ఞాపయతి - సజ్జయస్తు
భవంతః సర్వాణి యౌవరాత్యోపకరణాని. అయమహం సీతా
దేవ్యాః ప్రవృత్తిమన్వేష్టుం ప్రహిత్య హసూషంతమూర్ధ్వ
మౌహూర్తికే లగ్నే కుమారమంగదమభిషేజ్యమి ఇతి.

సుగ్రీవుని, అభిషింఛతి = అభిషేకించుచున్నాడు. దేవః దాశరథిః = ప్రభువు రామ
భద్రుడు. కార్తస్వర పుండరీక మాలయా = బంగారు పద్మముల దండతో, స్వయమ్ =
స్వయముగా. అన్య = ఈ సుగ్రీవునియొక్క. కంఠమ్ = గళమును, అలంకరిత =
అలంకరించుచున్నాడు.

ప్రియేతి : . నః = మనకు. ప్రియతరమ్ = ఇది చిక్కిరి ప్రియమైనది.

భోభో ఇతి :- భోభో = ఓయాయీ! వానర అచ్ఛభల్ల గోలాంగూల
సేనాపతులారా! ఏషః = ఇదే. షః = మనయొక్క. మహారాజః = మహారాజా.
సుగ్రీవః = సుగ్రీవుడు. సర్వాన్ = అందరిని, సమాజ్ఞాపయతి = అజ్ఞాపించు
చున్నాడు - భవంతః = మీరెల్లరు, సర్వాణి = సమస్త విధములైన, యౌవరాత్యోప
కరణాని = యువరాజ పట్టాభిషేకమునకువసరమైన ద్రవ్యములను, సజ్జయస్తు =
సిద్ధముసేయుదురు గాక! అయమ్ = ఇదే, అహమ్ = నేను, సీతాదేవ్యాః = సీతాదేవి
యొక్క, ప్రవృత్తిమ్ = వార్తను-వృత్తాంతము, అన్వేష్టుమ్ = వెదకుటకై, హసూ
షంతమ్ = అంజనేయుని, ప్రహిత్య = పంపి, ధీర్ధ్వమౌహూర్తికే = ఆ ముహూ
ర్తమునకు వెంబడిదైన, లగ్నే = లగ్నమునందు (శుభసమయమున), కుమారమ్
అంగదమ్ = అంగదుని, అభిషేజ్యమి = యౌవరాజ పట్టాభిషిక్తుని గావించును -
ఇతి = అని-సుగ్రీవుని ఆజ్ఞయనుట.

లక్ష్యణః :- ఉత్సవస్సోఽయమస్మాకం సర్వథా హృదయంగమః ।

కిన్తు వాలీ విలీనోఽయం వ్యథయిష్యతి వాసవమ్ ॥ 54

(అంతరిక్షే పుష్ప వృష్ట్యనంతరమ్) జయ జయ జగత్పతే రామభద్ర,
లక్ష్య వాలినిబర్హణప్రళమితద్వైరాజ్య వై రాగ్యయా
కిష్కింధాయతనై కదై వతమయం తారాపతిర్దీప్యతే ॥

ఉత్సవఇతి :- సఃఅయమ్ = ఈ, ఉత్సవః = అభిషేకోత్సవము, అస్మా
కమ్ = మాకు, సర్వథా = అన్నివిధములుగను, హృదయంగమః = మనోహరము,
కిన్తు = కానీ, అయమ్ = ఈ, విలీనః = పడియున్న, వాలీ = వాలి, వాసవమ్ = దేవేం
ద్రుని, వ్యథయిష్యతి = దుఃఖింపజేయును,

తాత్పర్యము :- ఈ పట్టాభిషేక మహోత్సవము మనకు అభిలషితమే కానీ
పాపమీ పడియున్న వాలిని చూచి వాసవుడు దుఃఖించును గదా !

లక్ష్యేతి :- వాలీ = వాలియొక్క, నిబర్హణ = నిర్మూలనముతో, ప్రళ
మిత = చల్లారిన, ద్వైరాజ్య వై రాగ్యయా = ఇద్దరు రాజులు కలియుండుటచేనైన
వై రాగ్యము కలదియగు, లక్ష్య = శోభతో - ద్వైరాజ్యమువల్ల కలిగిన వై రాగ్యము
తొలగిపోయి, కిష్కింధాయతన = కిష్కింధా పట్టణమునకు, ఏకదై వతమ్ = అద్వి
తీయమైన, అయమ్ = ఈ, తారాపతిః = సుగ్రీవుడు (తారాపునఃప్రాప్తితో), దీప్యతే =
విరాజిల్లుచున్నాడు, సహస్రేక్షణః = దేవేంద్రుడు, నస్తాఽమ్ = తన మనుమడగు
అంగదమ్ = అంగదుని, యువరాజమ్ = యువరాజునుగా, శ్రుత్వా = విని, అతి
హర్షాత్ = మిక్కిలి ఆనందిముపలిన, అస్రాంధః = బాష్పములయొక్క, పృషత =
తిందువులయొక్క, ఓఘ = పెరుసతో నేర్పడిన, మౌక్తిక మయః = ముత్తెములతో
నైన, గుంధః = పృష్టికలవాడుగా, అభూత్ = అయ్యెను (గుంధస్తు గుంధనే బాహ్వో
రిలంకాతేఽసి కథ్యతే - మేదినీ) శార్దూలము,

తాత్పర్యము :- వాలి చెల్లిపోవుటతో కిష్కింధకు పోరు తీరిపోయినది,
ఆ శోభతో సుగ్రీవుడు కిష్కింధాధిపతియు, తారాపతియునయ్యెను, దేవేంద్రుడు తన

నస్తారం యువరాజమంగదమపి శ్రుత్వాతిహర్షాదభూ

దస్రాంభః పృషతౌఘ మౌక్తికమయో గుంభః సహస్రేక్షణః ॥ 55

లక్షణః :- ప్రియాత్ప్రియతరం నః. వయస్య గుహ. తదేహి. అవామపి
మహోత్సవ సంవిధాగినౌ భవావః. (ఇతి నిష్కాంతౌ)

—: ఇతి సుగ్రీవాభిషేకో నామ పంచమోఽఙ్కః :-

మనుమదగు అంగదునికి పట్టాభిషేకము జరుగుటతో పేయకన్నులనుండి అనంద
బాష్పముల ముత్తెపు జల్లు కురియును.

సంధులు :- కిష్కింధ + ఆయతన. శ్రుత్వా + అతి. అస్ర + అంభః -
సవర్ణ దీప్త. ఆయతన + ఏక. పృషత + ఓఘ - వృద్ధినంది. జతిః + దీప్యతే - రేఖా
దేశవిసర్గ. మౌక్తికమయః + గుంభః - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. సహస్ర + రక్షణః -
గుణసంధి.

క్రియ :- దీప్తిః దీప్తా. ఆత్మనే. లబ్. ప్రథమ
దీప్యతే - దీప్యేతే - దీప్యంతే

ప్రియాదితి :- నః = మాకు. ప్రియాత్ ప్రియతరమ్ = ప్రేయము
కంటె ప్రేయతరము - మిక్కిలి ప్రేయమనుట. వయస్య = మిత్రమా! గుహః!
తత్ ఏహి = రమ్ము. అవామ్ అపి = మనమిరువురమును. మహోత్సవసంవిధాగినౌ =
మహోత్సవమునందు భాగస్వాములము. భవావః = అయ్యోదము. (ఇతి = అని.
నిష్కాంతౌ = ఇరువురు నిష్కామించిరి)

—: ఇది సుగ్రీవాభిషేకమను అయిదవ ఆంకము :—

అనర్వరా ఘనమ్

షష్ఠోఽఙ్కః

(తతః ప్రవిశతి మాల్యవాన్)

మాల్యవాన్ :- (సర్వతోఽవలోక్య సఖేదమ్) అహహ కష్టమ్.

దగ్ధాః ప్రదీప్తపావక పరిచయ పిండస్థహేమవేశ్మానః ।

క్షణముత్పచ్ఛయమానే హనుమతి లంకాపురోద్దేశాః ॥ 1

(తతః=అంతట మాల్యవాన్=మాల్యవంతుడు. ప్రవిశతి=ప్రవేశించును.)

దగ్ధాఙ్గతి :- (సర్వతః=అన్నివైపులకును, అవలోక్య=చూచి, సఖేదమ్గా) అహహ! కష్టమ్=కష్టము కష్టము. హనుమతి=అంజనేయుడు, క్షణమ్=క్షణకాలము, ఉత్పచ్ఛయమానే = తోక ఆడింపగా, లంకాపురోద్దేశాః = లంకాపట్టణమందలి వీధులన్నియు, ప్రదీప్త = ప్రజ్వరిల్లిన, పావక = అగ్నియొక్క, పరిచయ = సంబంధముతో, పిండస్థ = ముద్దలు ముద్దలైన, హేమవేశ్మానః = బంగారు భవనములు తలనిగా, దగ్ధాః = భస్మీపటలమైనవి. (ఆర్యావృత్తము).

తాత్పర్యము :- అంజనేయుడు ఒక్కసారి తోకఆడింపగా లంకాపట్టణమందలి బంగారు భవనములన్నియు కరిగి ముద్దలై పోయినవి. క్షణముతో వీధులు భస్మీపటలములైనవి.

సమాసములు :- ప్రదీప్తశ్చసౌ పావకశ్చ - పావకస్య పరిచయః - పరిచయేన పిండస్థాని - పిండస్థాని హేమవేశ్మాని యేషు తే + లంకాపురస్య ఉద్దేశాః పుచ్ఛభాండచీపరాణిణి - పుచ్ఛయమానే.

అపిచ —

నిజకిరణౌఘప్రముషితనిమ్నోన్నత రూప కర్మభేదేషు ।

మణిభవనేషు కృశానుజ్వాలాః ఫలతోఽనుమీయన్తే ॥ 2

(విమృశ్య) అహో దుర్నివారతా భవితవ్యతాయాః

నిజేతి :- అపిచ = మరియు - నిజ = తన మణులయొక్క, కిర
ణౌఘ = కాంతిపుంజముచేత, ప్రముషిత = కప్పివేయబడిన, నిమ్నోన్నత
రూప = ఎత్తుపల్లములతో కూడిన రూపము, కర్మభేదేషు = శిల్పవిశేషములవైన
మణిభవనేషు = మణిభవనములయందు, కృశానుజ్వాలాః = అగ్నిజ్వాలలు, ఫలతః =
ఫలితముగా మిగిలిన భస్మాదికమువలన, అనుమీయన్తే = ఊహింపబడుచున్నవి
(ఆర్య)

తాత్పర్యము :- మణిభవనములను తగులబెట్టచున్న జ్వాలలు మణిరాంతు
లలో కలిసిపోయి ప్రత్యేకముగా కన్పించుటలేదు గాన మిగిల్చిన భస్మాదికముతో
ఊహింపబడుచున్నవి.

సమాసములు :- నిజాశ్చ తే కిరణాశ్చ - కిరణానామౌఘః - ఓమేన
ప్రముషితాః - నిమ్నోన్నతరూపాః కర్మభేదాః యేషాం తేషు, కృశానోః జ్వాలాః.

సంధులు :- కిరణ + ఓమ - వృద్ధి, నిమ్న + ఉన్నత - గుణసంధి.
ఫలతః + అను - ఉత్వాదేశ - ఫలతో + అను - పూర్వరూప.

క్రియ :- మీజ్ హింసాయామ్, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ (అను)

అనుమీయతే - అనుమీయేతే - అనుమీయన్తే

అహో ఇతి :- (విమృశ్య = అలోచించి) అహో ! భవితవ్యతాయాః =
భవితవ్యముయొక్క (తప్పక జరుగవలసినది), దుర్నివారతా = అనివార్యత్వము ! దానిని
ఎవరును తప్పించుకొనలేరనుట.

దోరితి :- దోస్సందోహ = బాహుసమూహమునకు, వశంవద = లొంగి
పోయిన, త్రిభువన = ముల్లోకములయొక్కయు, శ్రీ = శోభను చెందిన, గర్వ =

దోస్సందోహవశంవదత్రిభువనశ్రీగర్వసర్వంకషః

తైలాసోద్ధరణ ప్రచండచరితో వీరః కుబేరానుజః ।

యత్రాయం స్వయమస్తి నేయమమరావత్యాపి వంద్యా పురీ

సీతా మర్కటకేన కామపి దశాం ధిగ్దైవమావశ్యకమ్॥ ౩

న కించిదేతద్వా రావణదుర్నయేన. (సఖేదమాకాశే) ఆః పౌలస్త్యః.

అహంకారమును, సర్వంకషః = తొలగించువాడును. లోబరచుకొనినవాడును, తైలాస = తైలాస పర్వతమును, ఉద్ధరణ = పైకెత్తుటతో, ప్రచండ = భీకరమైన, చరితః = పృథ్వాంతముకలవాడును, వీరః = మహావీరుడునైన. కుబేరానుజః = రావణుడు (కుబేరుని సోదరుడు) యత్ర = ఏ పట్టణమందు, స్వయమ్ అస్తి = స్వయముగానుండెనో, అమరావత్యా అపి = ఇంద్ర పట్టణమగు అమరావతితోనేని, వంద్యా = నమస్కరింపదగిన, సా ఇయమ్ పురీ = సుప్రసిద్ధమగు ఈ లంకాపట్టణము, మర్కటకేన = ఒక చిన్న కోతిచేత (నిందార్థమున కన్ ప్రత్యయము) కామ్ అపి దశామ్ = ఒకానొక దుర్దశను, సీతా = పొందింపబడినది. అవశ్యకమ్ = అవశ్యంబావియైన (ఓ రావశ్యకే నిపాత నాత్వుఁ) దైవమ్ = దైవము. ధిక్ = అయ్యయ్యా! - దుర్దైవమా అని నిందించుట (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- భుజపరాక్రమముతో త్రిలోకములను జయించి తైలాసమునుద్ధరించిన రావణుడు స్వయముగా నివసించుచున్న లంకాపట్టణమును ఒక వానర మాత్రుడు తగలబెట్టెననగా ఆహా! దుర్దైవము!

సమాసములు :- దోస్సందోహేన వశంవదా - త్రిభువనస్య శ్రీః - వశంవదా చ సా శ్రీశ్చ - శియః గర్వః - గర్వస్య సర్వంకషః. తైలాసస్య ఉద్ధరణమ్ - తైలాసోద్ధరణేన ప్రచండం చరితం యస్య సః. కుబేరస్య అనుజః.

సంధులు :- తైలాస + ఉద్ధరణ. సా + ఇయమ్ - గుణ. చరితః + వీరః - ఉత్వాదేశ. యత్ర + అయమ్. కుబేర + అనుజః - సవర్ణ - అమరావత్యా + అపి.

నేతి :- రావణదుర్నయేన = రావణుడు చేసిన అపచారముతో పోల్చినచో, ఏతత్ = ఇది - లంకావినాశనము. న కించిత్ = లెక్కలోనిది కాదు - చాలా తక్కువ

విద్యాశ్చతుర్దశ చతుర్షు నిజాననేషు
సంబాధదుఃస్థితనతీరపలోక్య వేదాః ।
తాభ్యోనపరాణి నియతం దశ తే ముఖాని
స్వస్య ప్రణపురరరోత్స కథం జడోఽసి ॥ 1

అనుట. (న కించిదేతద్రావణస్య దుర్బయేన. న కించిదేవ తావద్రావణస్య దుర్బయేన. అని పాఠాంతరములు) (సభేదమ్ = బాధతో, అవరోక్య = అవరోహమునందు దృష్టి నిలిపి) అః = ఓయీ! పౌలస్త్య = రావణా!

విద్యాఇతి :- వేదాః = బ్రహ్మదేవుడు. చతుర్దశ = పదునాలుగైన. విద్యాః = విద్యలను. చతుర్షు = నాలుగైన. నిజాననేషు = తన ముఖములయందు. సంబంధ దుఃస్థితవతీః = క్రిక్కిరిపి నివసించుటతో కష్టపడుచున్న వానిని. అవరోక్య = గమనించి. తాభ్యః = ఆ పదునాలుగు విద్యల కొఱకును, అపరాణి దశ = మరొక పది ముఖాని = ముఖములను (తన నాలుగు కాక మరొక పదియనుట) స్వస్య = తన యొక్క. ప్రణపుః = మునిమనుషుడైన. తే = నీకు. అకరోత్ = సృష్టించెను. సః = అట్టివాడవు, కథమ్ జడోఽసి = ఎట్లు మూర్ఖుడవై తివి! (వనంతటిలది)

తాత్పర్యము :- శిష్య కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తిం ల్యోఽపి తథా
చదంసాం విచిత్రైశ్చ పదంగో వేద ఇష్యతే. అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా
న్యాయవిస్తరః ధర్మశాస్త్రం పురాణం చ విద్యా ఏతాశ్చతుర్దశ. ఈ పదునాలుగు విద్యలు
బ్రహ్మదేవుని నాలుగే ముఖములయందు నివసించుటకు ఇబ్బంది పడుచున్నవి అందుచేత
ఆతడు మరొక పది ముఖములను మునిమనుషుడవు గదా అని నీకు సృష్టించెను. ఇట్లు
విద్యావంతుడవయ్యును ఎట్లు మూర్ఖుడవై తివి!

సంధులు :- విద్యాః + చతుర్దశ - కాదేశవిసర్గ. నిజ + అననేషు - సవర్ణ
దీర్ఘసంధి. దుఃస్థితవతీః + అవరోక్య - రేఫాదేశవిసర్గ. తాభ్యః + అపరాణి - ఉత్త్వా
దేశ విసర్గ - తాభ్యో + అపరాణి - పూర్వరూప. ప్రణపుః + అకరోత్ - రేఫాదేశ
విసర్గ. సః + కథమ్ - తదేతద్విసర్గలోప. జడో + అసి - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ - జడో +
అసి - పూర్వరూప.

క్రియ :- ధుక్యజ్ కరిణే. పరస్మై. లట్. ప్రథమ
అకరోత్ - అకురుతామ్ - అకుర్వన్

(క్షణంచ ధ్యాత్వా సవ్యధమ్) కథమేవం విశీర్యతీవ నః కులమిదమ్.

ఖరాదీనవధీద్రామో పత్సవక్షం చ మారుతిః ।

స్వయం నిష్క్రామయామాస దశాస్యశ్చ విభీషణమ్ ॥ 5

అలం వా దుర్విహితమతీతముపాలభ్య, సంప్రతి సింధోరుదీచి తీరే
సివేళితస్కంధావారో దాశరథిః కిమ రంభ ఇతి కథం ప్రతీమః (పురోదృష్ట్యా)

కథమితి :- (క్షణం చ = క్షణకాలము, ధ్యాత్వా = ధ్యానించి, సవ్య
ధమ్ = బాధతో) కథమ్ = ఎట్టు! (అయ్యయ్యో). ఇదమ్ = ఈ, నః = మాయొక్క,
కులమ్ = పంశము, విశీర్యతి ఇవ = నశించుచున్నట్లున్నది ।

ఖరాదీనితి :- రామః = దాశరథి, ఖరాదీన్ = ఖరుడు మున్నగువారిని
పదునాల్గువేలమందిని, అవధీత్ = సంహరించెను, మారుతిః = హనుమంతుడు,
పత్సమ్ = పసిబాడైన, అక్షమ్ = అక్షకుమారుని, అవధీత్ = సంహరించెను, చ =
ఇదికాక, దశాస్యః = రావణుడు, స్వయమ్ = తనకు తానుగా, విభీషణమ్ = విభీష
ణుని, నిష్క్రామయామాస = వెడలగొట్టెను. (పథ్యావర్తము)

తాత్పర్యము :- ఖరాదులను రాముడు సంహరించెను, అక్షకుమారుని
మారుతి సంహరించెను. రావణుడేమో స్వయముగా విభీషణుని వెడల నడచెను, ఇది
యంతయు పంశవినాశనమునకే వచ్చినది.

క్రియ :- హన హింసాగత్యోః - పరస్మై. లుజ్ (లుజీచ - వధాదేశః)

ప్రథమ.

అవధీత్ - అవధిష్టామ్ - అవధిషుః

క్రము పాదవిక్షేపే, లిజ్. పరస్మై. ప్రథమ.

క్రామయామాస - ఆనత్ - ఆనుః

అలమితి :- దుర్విహితమ్ = దుశ్చేష్టితమై, అతీతమ్ = జరిగిపోయిన
దానిని, ఉపాలభ్య = నిందించుకొని, అలమ్ = చాలును, జరిగిపోయిన దానికి పగచి
ప్రయోజనము లేదనుట, సంప్రతి = ప్రస్తుతము, సింధోః = సముద్రమునకు ఉదీచి
తీరే = ఉత్తరపుటొడ్డున, నివేళితస్కంధావారిః = విడిదిచేసిన సైన్యము కలవాడై,
దాశరథిః = రాముడు, కిమరంభ ఇతి = ఏ పనిని తలపెట్టియున్నాడో, ఇదమ్

కథం రాఘవచరితాని చరితుం ప్రహితయోః శుకసారణయోః సారణః :

(ప్రవిశ్య)

సారణః :- జయతు జయతు కనిష్ఠమాతామహః

మాల్యవాన్ :- (అభినంద్య, సమీపమువదేశ్య చ) వత్స సారణ, కచ్చిడిము
నై వ పదేన సుగ్రీవకటకాదగతోఽసి ?

సారణః :- అథకిమ్.

మాల్యవాన్ :- తద్యథానుభవమభిధీయతాం తావత్.

సారణః :- సారసంభ్యే వనోకసామస్మన్ముఖేనై వ శతశః ప్రతీతే మాతా

ప్రతీమః = ఎట్లు తెలియగలము చెప్పమా : (పురః దృష్టిః = ముందునకు చూచి)
అథకిమ్ = ఎట్టు : రాఘవచరితాని = రాముని కదిలికలను, చరితమ్ = గూఢచారిపృథ్వితో
గ్రహించుటకు (చరిః = గూఢచారి), ప్రహితయోః = పంపబడిన, శుకసారణయోః =
శుకసారణులలో, సారణః = సారణుడు - ఇదే వచ్చుచున్నాడనుట.

(ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి)

జయత్వీతి :- కనిష్ఠ మాతామహః = చినతాతగారు, జయతు జయతు =
జయించుగాక - జయము జయము మాతామహా అనుట.

వత్సేతి :- (అభినంద్య = కుశల ప్రశ్నలతో అభినందించి, సమీపమ్ =
ఉపవేశ్య = దగ్గర కూర్చుండ బెట్టుకొని) వత్స = నాయనా : సారణ = సారణుడా :
అమునా పదేన ఏవ = ఇప్పుడే, సుగ్రీవకటకాత్ = సుగ్రీవుని కిరము నుండి (సమీ
పమునుండి) కచ్చిత్ ఆగతః అసి = వచ్చితివా :

అథేతి :- అథకిమ్ = అవును.

తదితి :- తత్ = అయినచో, యథానుభవమ్ = తెలిసికొన్నది తెలిసి
కొన్నట్లు, అభిధీయతామ్ తావత్ = చెప్పబడుగాక : - యథార్థము చెప్పుచునుట.

సారేతి :- వనోకసామ్ = వనరులయొక్క, సారసంభ్యే = బలగణనము,
ఆస్మన్ముఖేన ఏవ = మా నోటితోనే, శతశః ప్రతీతే = పలుమారులు చెప్పబడుటచే,
మాతామహేన = తాతగారితో, ఉత్వా = చెప్పి, అలమ్ = చాలును, మరల దానిని

మహేనాలముక్త్వా. అధునా తు సేతుగ్రథనాయ మిలితేషు వానర
నై నికేషు వానరమూర్తిధరోఽప్యహం మహారాజవిభీషణేన -
(ఇత్యర్థోక్తే సభయమ్) ఆర్య, చిరసంవాసేన రామరాజధానీ
ప్రవాదః మామనుబధ్నాతి.

మాల్యవాన్ : (సాకూతమ్) కిమభిషిక్తః కనిష్ఠవత్సో రాఘవేణ.

సారణః : అథకిమ్.

మాల్యవాన్ : (క్షణమివ స్తబ్ధం స్థిత్యా నిఃశ్వస్య) వత్స, నిశ్శంకమభిధేహి.

సారణః : కుమారవిభీషణేన జ్ఞాత్వా సంయమ్య చాహం రామస్య
దర్శిత .

చెప్పుట వ్యర్థమని అధునా = ఈరోజు. సేతుగ్రథనాయ = సేతుబంధనమునకై, మిలి
తేషు = గుమికూడిన. వానర సైనికేషు = వానరభటులయందు. అహమ్ = నేను.
వానరమూర్తిధరః అపి = వానరాకారమును ధరించియున్నప్పటికిని, మహారాజ విభీష
ణేన = మహారాజగు విభీషణునితో, (ఇతి = అని. అర్థోక్తే = సగము పల్కి అగి.
సభయమ్ = భయముతో) ఆర్య, చిరసంవాసేన = చాలకాలము అచ్చట వసించుటతో,
రామరాజధానీ ప్రవాదః = రామరాజధానియందలి వాడుక. మామ్ = నన్ను. అను
బధ్నాతి = విడువకున్నది. రాముని సన్నిధిలో అందరును విభీషణుని మహారాజ పద
ముతో పిలుతురనియు అది నాకును అలవాటై ఇప్పుడు అట్లు ఉచ్చరించితి ననియు
భావము. (రామ శబిరము రాజధానివలె వస్తు సమృద్ధమని.)

కిమితి :- (సాకూతమ్ = సాభిప్రాయముగా) కిమ్ = ఏమీ : కనిష్ఠ
వత్సః = నా చిన్న మనుమడు (విభీషణుడు), రాఘవేణ = దాశరథిచే. అభిషిక్తః =
మహారాజ పదమునందు అభిషిక్తుడయ్యెనా :

అథకిమ్ :- అవును.

వత్సేతి :- (క్షణమ్ = క్షణకాలము. స్తబ్ధమ్ = నిశ్చేష్టముగా. స్థిత్యా
ఇవ = ఉండుట నభినయించి, నిఃశ్వస్య = నిట్టూర్చి) వత్సా : నిశ్శంకమ్ = జంకు
లేకుండ, అభిధేహి = చెప్పుము.

కుమారేతి :- కుమారవిభీషణేన = విభీషణునిచే (మహారాజ పదమును

మాల్యవాన్ :- (సాశంకమ్) తత స్తతిః.

సారణః :- తతశ్చ రాఘవేణ నిజనచివనిర్విశేషముపగృహ్య పురస్కృత్య
చ ప్రహితోఽస్మి.

మాల్యవాన్ :- (సహర్షమ్) కిముచ్యతే. యావద్ద్రవ్యధాపి గుణో హి
విజిగీషూణాముదాత్తతా. విశేషేణ పునరాయం రామభద్రః
యతః -

అభేదేనోపాస్తే కుముదముదరే వా స్థితవతో
విపక్షదంభోజాదుపగతవతో వా మధులిహః ।

తొలగించి) జ్ఞాత్వా = గుర్తింపబడి. సంయమ్య = బంధింపబడి. అహమ్ = నేను
రామస్య = రామునికి. దర్శితః = చూపబడితిని - నన్ను బంధించి రామునొద్దకు తీసి
కొని పోయితి - అనుట.

తత ఇతి :- (సాశంకమ్ = సందేహించుచు) తత స్తతిః = అటుపై నటు
పై ని -

రాఘవేదేతి :- తతశ్చ = అంతట. రాఘవేణ = రామునిచేత. నిజనచివ
నిర్విశేషమ్ = తన మంత్రులతో సమానముగా. ఉపగృహ్య = స్వీకరింపబడి (చూర్చింప
జేయబడి). పురస్కృత్య = గౌరవింపబడి. ప్రహితః అస్మి = సంపదగితిని - నన్నట్లు
గౌరవించి పంపెననుట.

కిమితి :- [సహర్షమ్ = హర్షించుచు] కిమ్ ఉచ్యతే = ఏమి చెప్పబడును ?
ఏమి చెప్పగలనని ఆశ్చర్యము. విజిగీషూణామ్ = జయశీలరయొక్క. ఉదాత్తతా =
బౌదార్యము - ఉదాత్తత్వము అనునది. యావద్ద్రవ్యధాపి = సర్వవస్తువులయందును
ప్రవర్తించునట్టి. గుణః హి = గుణముగదా : అందరిని గౌరవించు నుదాత్తత జయ
శీలరకు సహజమగు గుణమనుట. విశేషేణ = విశేషించి. అనుంపునః = ఈతడేమో
రామభద్రః = రాముడాయె : యతః = ఎందువల్ల ననగా -

అభేదేనేతి :- కుముదమ్ = కలువ. ఉదరే = తన గర్భమునందు.
స్థితవతోవా = ఉన్నవేకానీ. విపక్షత్ = శత్రువైన. అంభోజాత్ = పద్మమునుండి,
ఉపగతవతః వా = వచ్చినవే కానీ అయిన. మధులిహః = తుమ్మెదలను, అభేదేన =

అపర్యాప్తః కోఽపి స్వపరపరిచర్యాపరిచయ
ప్రబంధః సాధూనామయమనభిసంధానమధురః ॥

6

అథ శుకః కిమాసీత్ ?

సారణః :- అహమపి న జానామి.

సమానముగా, ఉపాస్తే = ఆదరించును. సాధూనామ్ = సజ్జనులకు, అయమ్ = ఈ, అనభిసంధానమధురం = ఉపకారాపకారములతో ప్రమేయములేనిదై మధురమైన, స్వ-పర-పరిచర్యా = తన వారిని పరులను సమానముగా గౌరవించునట్టి, పరిచయ ప్రబంధః = పరిచయ విధానము [పరిచయ ప్రకారము] కః అపి = ఒకానొకటి, అపర్యాప్తః = అంతులేనిది.

తాత్పర్యము :- తనను ఆశ్రయించుకొన్న తుమ్మెదలనే కాక శత్రువగు పద్మమునుండి ఎగిరిపచ్చిన తుమ్మెదలను కూడ కలువ సమానముగా ఆదరించును. ఉపకారాపకారములతో ప్రమేయములేకుండ తన వారిని పరులను సమానముగా గౌరవించుటన్నది సజ్జనులకు స్వభావము, ఇది అంతులేని సద్గుణము.

సమాసములు :- న విద్యతే భేదః యత్ర - తేన, మధు లేఢీతి - మధులిట్ - తాన్, స్వపరాభ్యాం [స్వపరయోర్భ్యా] పరిచర్యా - పరిచర్యాయాః పరిచయః - పరిచయస్య ప్రబంధః, అనభిసంధానేన మధురః.

సంధులు :- అభేదేన + ఉపాస్తే - గుణసంధి. స్థితవతః + విపజ్జిత్ ఉపగతవతః + వా - ఉత్వాదేశవిసర్గ. కః + అపి - ఉత్వాదేశవిసర్గ - కో + అపి, పూర్వరూప.

క్రియ :- ఆసజ్ ఉపవేశనే, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ [ఉప]

ఉపాస్తే - ఉపాసాతే - ఉపాసతే

అభేతి :- అథ = ఇంతకును, శుకః = శుకుడు, కిమ్ ఆసీత్ = ఏమయ్యెను !

అహమితి :- అహమపి = నేనును, న జానామి = ఎరుగును.

మాల్యవాన్ :- (విమృశ్య) వత్సవిభీషణస్య రామోపశ్లేషేణ స్వకుల్యం
వ్యసనమితి ప్రముగ్ధోఽస్మి.

సారణః :- ఆర్య, తథా ధర్మవృత్తిరార్యసంతానశ్చ కుమారః కథం
భ్రాతరమవధూయ ప్రతిపక్షవర్తీ సంవృత్తిః.

మాల్యవాన్ :- వత్స, దశగ్రీవం పృచ్ఛ, (నిశ్శ్వస్య) అథవా దైవమ్.

సారణః :- ఆర్య, యది శ్రవణార్హోఽస్మి తదా నివేదయ.

మాల్యవాన్ :- వత్స, కేసరికశత్రసంభవేన ప్రభంజనసూనునా వై లుంతితా
మళోకవనికా మవలోక్య రాజా తవానుం విభీషణమవోచత్

వత్సేతి :- [విమృశ్య = ఆలోచించి] వత్సవిభీషణస్య కుమార విభీషణుని యొక్క, రామోపశ్లేషేణ = రామపక్షాశ్రయణముతో - విభీషణుడు రాముని ఆశ్రయించుటతో, వ్యసనమ్ = కష్టదశ, స్వకులమ్ ఇతి = స్వవంశమునందే పట్టినదని ప్రసిద్ధముగ్ధః అస్మి = ఏమియు పాలుపోనివాడనై తిని-కర్తవ్యమేమియు తోచుటలేదనుట.

ఆర్యేతి :- ఆర్య, తథా = అంతటి, ధర్మవృత్తిః = ధర్మనిష్ఠకలవాడును, ఆర్య సంతానః = ఉత్తమవంశ సంజాతుడును, అయన, కుమారః = కుమారవిభీషణుడు, జ్యాయాంసమ్ భ్రాతరమ్ = పెద్దవాడగు సోదరుని, అవధూయ = పరిత్యజించి, కథమ్ = ఎట్లు, ప్రతిపక్షవర్తీ = శత్రుపక్షమును జేరినవాడు, సంవృత్తిః = అయ్యెను :

వత్సేతి :- వత్స = నాయనా ! దశగ్రీవమ్ = రావణుని, పృచ్ఛ = అడుగుము, (నిశ్శ్వస్య = నిట్టూర్చి) అథవా = లేదా, దైవమ్ పృచ్ఛ = దేవుని అడుగుము.

యదీతి :- ఆర్య ! శ్రవణార్హః = వినదగినవాడను, యది అస్మి = బోధునేని, తదా నివేదయ = చెప్పుము.

కేసరీతి :- వత్స ! కేసరికశత్ర సంభవేన = కేసరి అనువాని భార్యయందు జన్మించినవాడగు, ప్రభంజన సూనునా = వాయుపుత్రునిచే, వై లుంతితామ్ = నాశము గావింపబడిన, అళోకవనికామ్ = అళోకవనమును, అవలోక్య = చూచి, తః = నీయొక్క, అయమ్ = ఈ, రాజా = రాజు - రావణుడు, విభీషణమ్ = విభీషణుని, అవోచత్ =

యథా — “వత్స, పశ్య మనుష్యపోతద్వయావష్టభేన
దురాత్మనా కపికితేన కథం విజృంభితమ్”-ఇతి.

సారణః :- తత స్తతః.

మాల్యవాన్ :- తతో విభీషణః ప్రణమ్య వ్యజ్ఞిజ్ఞపత్ — “దేవ ! —

జాతిం మానయ మానుషీమభిముఖో దృష్ట స్త్వయా హైహయః

స్మృత్వా వారిభుజౌ న సాంప్రతమవజ్ఞాతుం చ తే వానరాః ।

పలికెను, యథా=ఎట్లునగా - వత్స=అనుజా : పశ్య=చూడుము, మనుష్యపోతద్వయ=మానవ శిశువులిరువురిచే, అవష్టభేన = స్వీకరింపబడిన - రామలక్ష్మణుల బలముతో గర్వించిన వాడనుట, దురాత్మనా = దుష్టుడగు, కపికితేన = వానర కీటకముచే - అల్ప వానరమనుట, కథమ్ విజృంభితమ్ = ఏట్లు విజృంభింపబడినదో : - ఇతి=అని - రావణుడు విభీషణునితో పలికెనని అన్వయము. (అవష్టంభేన అని పాఠాంతరము).

తత ఇతి :- తత స్తతః = అపైని.

తత ఇతి :- తతః = అప్పుడు, విభీషణః = విభీషణుడు, ప్రణమ్య = నమస్కరించి, వ్యజ్ఞిజ్ఞపత్ = ఇట్లు విన్నవించెను. దేవ = మహారాజా : —

జాతిమితి :- మానుషీమ్ జాతిమ్ = మానవజాతిని, మానయ = గౌరవింపుము. త్వయా=నీచేత, హైహయః=మానవుడగు కార్తవీర్యార్జునుడు, అభిముఖః=ప్రత్యక్షముగా, దృష్టః=చూడబడినాడు-నీకా అనుభవమున్నది-వారిభుజౌ=వానరుడైన వారి భుజములను, స్మృత్వా = తలచుకొని, తే = నీకు, వానరాః = వానరులు, అవజ్ఞాతుమ్ = అవమానించుటకు, సాంప్రతమ్ న = యుక్తముకాదు. వానరులని తిరస్కారము తగదనుట (యూక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే) తత్ = అందుచేత, పౌలస్త్య = ఓరావణా : మహాగ్నిహోత్రీణమ్ = నిరంతరమును నిష్ఠతో గార్హపత్యాగ్నిని అర్చించు వాడవైన, త్వామ్ = నిన్ను, అహమ్ = నేను, ఏతత్ = ఇది - ఈ చెప్పబోవునది, అభ్యర్థయే = అభ్యర్థించుచున్నాను, సీతామ్ = జానకిని, అర్భయ = రామునికి అప్పగించుము, చ=మరియు, కారాకుటుంబీరృతాన్ = కారాగారమునందు బంధింపబడినవారగు క్రతుభుజః = దేవతలను, ముంచ=విడుపుము.

మాల్యవాన్ :- (విమృశ్య) వత్సవిభీషణస్య రామోపస్థే షేణ స్వకుల్యం
వ్యసనమితి ప్రముగ్ధోఽస్మి.

సారణః :- ఆర్య, తథా ధర్మవృత్తిరార్యసంతానశ్చ కుమారః కథం
భ్రాతరమవధూయ ప్రతిపక్షవర్తీ సంవృత్తః.

మాల్యవాన్ :- వత్స, దశగ్రీవం పృచ్ఛ. (నిశ్శ్వస్య) అథవా దై వమ్.

సారణః :- ఆర్య, యది శ్రవణార్హోఽస్మి తదా నివేదయ.

మాల్యవాన్ :- వత్స, కేసరికళత్రసంభవేన ప్రభంజనసూనునా వై లుంతితా
మశోకవనికా మవలోక్య రాజా తవాయం విభీషణమవోచత్

వత్సేతి :- [విమృశ్య = ఆలోచించి] వత్సవిభీషణస్య కుమార విభీషణుని యొక్క, రామోపస్థే షేణ = రామపక్షశ్రయణముతో - విభీషణుడు రాముని ఆశ్రయించుటతో, వ్యసనమ్ = కష్టదశ, స్వకులమ్ ఇతి = స్వపంశమునందే పుట్టినదని ప్రసియముగ్ధః అస్మి = ఏమియు పాలుపోనివాడనై తిని-కర్తవ్యమేమియు తోచుటలేదనుట.

ఆర్యేతి :- ఆర్య, తథా = అంతటి, ధర్మవృత్తిః = ధర్మనిష్ఠకలవాడును, ఆర్య సంతానః = ఉత్తమవంశ సంతాతుడును, అయిన, కుమారః = కుమారవిభీషణుడు, జ్యాయాంసమ్ భ్రాతరమ్ = పెద్దవాడగు సోదరుని, అవధూయ = పరిత్యజించి, విభవమ్ = ఎట్లు, ప్రతిపక్షవర్తీ = శత్రుపక్షమును జేరినవాడు, సంవృత్తః = అయ్యెను ;

వత్సేతి :- వత్స = నాయనా ; దశగ్రీవమ్ = రావణుని, పృచ్ఛ = అడగుము. (నిశ్శ్వస్య = నిట్టూర్చి) అథవా = లేదా, దై వమ్ పృచ్ఛ = దేవుని అడుగుము.

యదీతి :- ఆర్య, శ్రవణార్హః = వినదగినవాడను, యది అస్మి = టిదు నేని, తదా నివేదయ = చెప్పుము.

కేసరీతి :- వత్సా, కేసరికళత్ర సంభవేన = కేసరి అనువాని భార్యయందు జన్మించినవాడగు, ప్రభంజన సూనునా = వాయుపుత్రునిచే, వై లుంతితామ్ = నాశనము గావింపబడిన, అశోకవనికామ్ = అశోకవనమును, అవలోక్య = చూచి, తదః = నీయొక్క, అయమ్ = ఈ, రాజా = రాజు - రావణుడు, విభీషణమ్ = విభీషణుని, అవోచత్ =

యథా— “వత్స, పశ్య మనుష్యపోతద్వయావష్టభేన
దురాత్మనా కపికితేన కథం విజృంభితమ్”-ఇతి.

సారణః :- తతస్తతః.

మాల్యవాన్ :- తతో విభీషణః ప్రణమ్య వ్యజ్ఞిజ్ఞపత్—“దేవ !—

జాతిం మానయ మానుషీమభిముఖౌ దృష్టస్త్వయా హైహయః

స్మృత్వా వాలిభుజౌ న సాంప్రతమవజ్ఞాతుం చ తే వానరాః ।

పలికెను, యథా=ఎట్లనగా - వత్స=అనుజా, పశ్య=చూడుము, మనుష్యపోతద్వయ=మానవ శిశువులిరువురిచే, అవష్టభేన=స్వీకరింపబడిన - రామలక్ష్మణుల బలముతో గర్వించిన వాడనుట, దురాత్మనా=దుష్టుడగు, కపికితేన=వానర కీటకముచే - అల్ప వానరమనుట, కథమ్ విజృంభితమ్=ఏట్లు విజృంభింపబడినదో, - ఇతి=అని - రావణుడు విభీషణునితో పలికెనని అన్వయము. (అవష్టభేన అని పాఠాంతరము).

తతఇతి :- తతస్తతః=అపైని.

తతఇతి :- తతః=అప్పుడు, విభీషణః=విభీషణుడు, ప్రణమ్య=నమస్కరించి, వ్యజ్ఞిజ్ఞపత్=ఇట్లు విన్నవించెను, దేవ=మహారాజా!—

జాతిమితి :- మానుషీమ్ జాతిమ్=మానవజాతిని, మానయ=గౌరవింపుము, త్వయా=నీచేత, హైహయః=మానవుడగు కార్తవీర్యార్జునుడు, అభిముఖః=ప్రత్యక్షముగా, దృష్టః=చూడబడినాడు-నీరా అనుభవమున్నది-వాలిభుజౌ=వానరుడైన వాలి భుజములను, స్మృత్వా=తలచుకొని, తే=నీకు, వానరాః=వానరులు, అవజ్ఞాతుమ్=అవమానించుటకు, సాంప్రతమ్ న=యుక్తముకాదు, వానరులని తిరస్కారము తగదనుట (యూర్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే) తత్=అందుచేత, పౌలస్త్య=ఓ రావణా! మహాగ్నిహోత్రణమ్=నిరంతరమును నిష్ఠతో గార్హపత్యాగ్నిని అర్పించు వాడవైన, త్వామ్=నిన్ను, అహమ్=నేను, ఏతత్=ఇది - ఈ చెప్పబోవునది, అభ్యర్థయే=అభ్యర్థించుచున్నాను, సీతామ్=జానకిని, అర్చయ=రామునికి అప్పగించుము, చ=మరియు, కారాకుటుంబీచ్ఛతాన్=కారాగారమునందు బంధించబడినవారగు క్రతుభుజః=దేవతలను, ముంచ=విడుపుము,

తత్పలస్త్య : మహాగ్నిహోత్రణమహం త్వమేతదభ్యర్థయే
సీతామర్పయ ముంచ చ క్రతుభుజః కారాకుటుంబీకృతాన్ ॥ 7

సారణః :- (సబహుమానాశ్చర్యమ్) అహహ, “వాలిభుజౌ” ఇతి
బ్రువతా మాతామహేన కిమపి స్మారితోఽస్మి. ఆర్య.

కిమాచక్షే సేతుక్షితిధర శిరఃశ్రేణీ కషణైః
ప్రకోష్ఠే నీరోష్ఠః కపిభటభుజ స్తంభనివహాన్ :

తాత్పర్యము :- కా ర్తవీర్యార్జునుని నీవెరుగుదువు. కావున మానవజాతిని
గౌరవింపతి తప్పదు. వాలి భుజులము నీవెరుగుదువు. కావున వానరులను అగౌరవింప
దగదు. ఓ పులస్త్యవంశసంభవా! ఓ నిత్యాగ్నిహోత్రీ! విన్ను ఒక్కటే కోరుచుంటిని.
సీతను రామునికి అప్పగించుము. నీ కారాగారములో మ్రగ్గుచున్న దేవతలను విడిచి
పెట్టుము. (శార్దూలము)

సంధులు :- అభిముఖః + దృష్టః = ఉత్పాదేశ విసర్గ. దృష్టః + త్వయా.
సాదేశ విసర్గ. మహా + అగ్ని - సవర్ణదీప్త. అభి = అర్థయే - యదాదేశ.

అహహేతి :- (సబహుమానాశ్చర్యమ్ = గౌరవముతో, ఆశ్చర్యముతో) అహహా!
“వాలిభుజౌ” ఇతి = వాలి భుజములు అని, బ్రువతా = చెప్పుచున్న. మాతామహేన =
తాతగారిచే, కిమపి = ఏదో, స్మారితః = గుర్తు తేబడినవాడను, అస్మి = అయితని - ఏదో
గుర్తు వచ్చుచున్నదనుట. ఆర్యా :

కిమితి :- సేతు = సేతు నిర్మాణము కొఱకు, క్షితిధర = పర్వతముల
యొక్క, శిరఃశ్రేణీ = శృంగసమూహమును తెచ్చుటలోనైన, కషణైః = ఒరిపిడులతో,
ప్రకోష్ఠే = ముంజేతియందు, నీరోష్ఠః = వెండ్రుకలు లేనివైన - ఆ ఒరిపిడికి
వెండ్రుకలు రాలిపోయినవనుట, కపిభటభుజ స్తంభ నివహాన్ - కపిభట = వానరవీరుల
యొక్క, భుజ = బాహువులనునట్టి, స్తంభనివహాన్ = స్తంభముల సమూహములను,
కిమి అచక్షే = ఏమని వర్ణింపను! చెప్పజాలననుట, సుమేరోః = మేరుపర్వతము
యొక్క, మాతృర్యాత్ = స్పర్థవలన, అనఽచిర = నూతనముగా, సంరూఢ =
మొలచినవై, మృదుభిః = మెత్తనివైన, శిరోభిః = శృంగములతో, వింధ్యః అపి =

సుమేరోర్మాత్సర్యాదనతిచిర సంరూఢమృదుభిః
శిరోభిర్వింధ్యో యద్భరమపి న సోధుం పరివృథః ॥

8

(సాశంకమ్) తతస్తతః.

మాల్యవాన్ :- తతశ్చ రోషాంధతామిన్రే మజ్జితా రాక్షసరాజేన తథా
చేష్టితం యథా విపక్షమప్యశ్రితః.

వింధ్యపర్వతము గూడ, యద్భరమ్ = ఆ బాహుస్తంభముల భారమును, సోధుమ్ =
మోయుటకు, న పరివృథః = సమర్థముకాదు. (శిఖరిణీ)

తాత్పర్యము :- వానరుల బాహుస్తంభములను గూర్చి ఏమి చెప్ప
మందువు : అహో ! సేతుబంధనముకై పర్వత శృంగములను పెకలించి తెచ్చునప్పుడు
ఆ ఘర్షణలో కపివీరుల భుజములకు మోచేతివరకు రోమములు రాలిపోయినవి. మేరు
వుతో స్పర్ధపడి విజృంభించిన వింధ్య శిఖరములు కూడా - సూతనములై మెత్తగా
నుండియు - ఆ వానర బాహుస్తంభ సమూహముల భారమును మోయజాలవు.

సమాసములు :- క్షితేః ధరః - శిరసాం శ్రేణేః - క్షితిధరాదాం క్షితేః
శ్రేణేః - శ్రేణేః కషణమ్ - సేతవే క్షితి కషణమ్ - తైః. కపయశ్చ తే భటాశ్చ-
భుజాః స్తంభా ఇవ - స్తంభానాం నివహః - కపిభటానాం భుజస్తంభ నివహః -
తాన్. అనతిచిరే సంరూఢాని చ తాని మృదూని చ - తైః శిరోః.

సంధులు :- మేరోః + మాత్సర్యాత్, శిరోః + వింధ్యః - రేహి
దేశ విసర్గ. వింధ్యః + యత్ - ఉత్వాదేశ విసర్గ. నిర్ + రోష్ణః - ద్రరోపదీర్ఘసంధి.

క్రియ :- చక్షిజ్ వ్యక్తాయాం వాచి, లబ్, ఆత్మనే, ఉత్తమ (అజ్)
చక్షే - చక్ష్యహే - చక్ష్యహే

తతజ్జితి :- (సాశంకమ్ = శంకించుచు) తతస్తతః = అటుపై ని.

రోషేతి :- తతశ్చ = అంతట, రోషాంధతామిన్రే = గాఢాంధకారమునందు,
మజ్జితా = మునిగిపోవుచున్న, రాక్షసరాజేన = రావణునిచే, తథా చేష్టితమ్ = అట్లు
ప్రవర్తింపబడినది, యథా = ఏవిధముగా విభీషణుడు. ప్రతిపక్షమ్ అపి = శత్రుపక్షము
నైనను, అశ్రితః = అశ్రయించెనో - ఆ విధముగా రావణుడు ప్రవర్తించెననుట.

సారణః :- (సఖేదమాకాశే) హోదేవ పులస్త్యనందన, కథం భవతై వ
వైధర్మ్యదృష్టాంతేన మానతో మూలోచ్చేదనిమిత్తా
నివర్తిష్యతే లోకః. (సాభ్యర్థనం చ).

అరిషడ్వర్గ ఏవాయమస్యాస్తాత పదాని షట్ ।

తేషామేకమపి చ్చిందన్ ఖంజయ భ్రమరీం శ్రియమ్ ॥ 9

(మంత్రిణంప్రతి) అర్య, యత్సత్యం రాఘవేణ పూడాం వానరవరూధినీ
ముత్పేక్ష్య శంకే-విభీషణ ఏవ యద్యస్మాకం కులతంతురవశిష్యేత.

హేతి :- (సఖేదమ్ = దుఃఖముతో, ఆకాశే = ఆకాశమునందు చూపు
నిలిపి) హో = ఆయోః, దేవ = మహారాజాః, పులస్త్యనందన = రావణాసురా,
కథమ్ = ఎట్టూ, వైధర్మ్య దృష్టాంతేన = వ్యతిరేకోదాహరణముగానైన, భవతా
ఏవ = నీచేతనే, లోకః = ప్రపంచము, మూలచ్చేద నిమిత్తాత్ = పంశనాశన కారణ
మగు, మానతః = అహంకారము నుండి, నివర్తిష్యతే = మరలింపబడుచున్నది.
అహంకారము పంశనాశకము. చూడండి రావణుని - అని లోకము గ్రహించునట్లు
చేసికొంటివనుట. (వైధర్మ్య = ధర్మాతిక్రమణము వలన, దృష్ట = పొందిబడిన,
అంతేన = నాశము కలవానిచే) (సాభ్యర్థనమ్ చ = అభ్యర్థించుచున్నట్లుగా).

అరీతి :- తత = నాయనా, అస్యాః = ఈ సంపదకు (లక్ష్మిణీ).
అయమ్ = ఈ, అరిషడ్వర్గః ఏవ = కామక్రోధలోభమోహ మద మాత్సర్యములు
ఆరును, షట్ పదాని = ఆరు - ప్రయాణసాధనములు - పాదములు. తేషామ్ =
వానిలో, ఏమ్ అపి = ఒక్కదానినేని (పాదమును), చిందన్ = విరుగగొట్టినవాడవై,
భ్రమరీమ్ = చంచల స్వభావము కలదగు, శ్రియమ్ = లక్ష్మిని, ఖంజయ = కుంటు
వరచుము - కదలనిదిగా ఇంటనుంచుకొనుమనుట. తుమ్మెదకు ఆరు పాదములుండుటచే
షట్పది - అరిషడ్వర్గముతో లక్ష్మి భ్రమరిగా భావింపబడినది. (ప్రత్యా వక్త్రము).

తాత్పర్యము :- అరిషడ్వర్గమే లక్ష్మిదేవి పారిపోవుటకు ఆరుపాదములు.
వానిలో నొక్కదానినేని ఖండించుచో లక్ష్మి స్థిరముగా నిలుచును. ఓ తండ్రీ! అది
చేయుము. చంచలయగు శ్రీని నిలుపుకొనుము.

మాల్యవాన్ :- (నిఃశ్వస్య) వత్స, ద్వయోరపి కటరయోస్తత్త్వత్తోఽసి.
తత్కిమిదానీముచితమ్.

సారణః :- ఆర్య, నన్వేవం బ్రహ్మి—రాజపుత్రోఽంగదోఽసౌ దాలో
నవబుద్ధిరామపాత్రమివ యద్యదాధీయతే తత్తదాచుచూషతి.

సంధులు :- వర్గః + ఏవ - విసర్గలోప. ఏవ + అయమ్ - నవర్ణదీర్ఘ.
అస్యాః + తత - సాదేశవిసర్గ. అపి + చిందన్ - తుగాగమ.

క్రియ :- ఖణి గతివైక్లవ్యే, లోబ్, పరస్మై, మధ్యమ

ఖంజయ/ఖంజయతాత్ - ఖంజయతమ్ - ఖంజయత

ఆర్యేతి :- (మంత్రిణమ్ ప్రతి = మంత్రినుద్దేశించి - మాల్యవంతుడు
రావణుని మంత్రి) ఆర్యా! రాఘవేణ = రామునిచే. పూర్వామ్ = పూర్వహరచనతో
స్థాపింపబడిన లేక అధిష్ఠింపబడిన (పూర్వంతు బలవిన్యాసే) వానర పరాధిసీమ్ =
వానర సేనను, ఉత్పేక్ష్య = పరిశీలించిన మీదట. సత్యమ్ = నిజముగా. శంకే = ఇట్లు
భావించుచున్నాను - ఏమనగా - విభీషణః ఏవ = విభీషణుడొక్కడే. అస్మాకమ్ =
మనయొక్క. కులతంతుః = రాక్షస వంశమునకు సూత్రముగా, అవశిష్టేత = మిగులు
నని - వంశవర్ధకుడైన ఏకైక వ్యక్తిగా ఆతడు మిగులును తక్కిన రాక్షసులందఱును
నశింతురనుట.

వత్సేతి :- (నిఃశ్వస్య = నిట్టూర్చి) వత్స! ద్వయోః = రెండయిన,
కటరయోఃఅపి = సేనా సన్నివేశములయొక్కయు. తత్త్వత్తోః = స్వరూపము నెరిగిన
వాడవు, అసి = అయితివి. రెండింటి బలాబలముల నెరిగినవాడవు నీవొక్కడవే. తత్ =
అందుచేత, ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు, కిమ్ ఉచితమ్ = ఏది చేయదగినది - నీవే చెప్పవలెననుట.

ఆర్యేతి :- ఆర్యా! ఏవమ్ = ఇట్లు, బ్రహ్మి = చెప్పుదును - రాజపుత్రః =
వారి సుతుడైన, అంగదః = అంగదుడు, దాలః = పిన్నవయసువాడు, నవబుద్ధిః =
క్రొత్తగా ఇప్పుడిప్పుడే అంకురించుచున్న ఆలోచనలు కలవాడు. యద్యత్ అధీయతే =
ఏదియేది చేతికి అందింపబడునో, తత్తత్ = దానినట్లు, అమపాత్రమ్ ఇవ = అపర్య
పదార్థముతో నిండిన పాత్రనువలె, అచుచూషతి = త్రాగును (చూష పానే).

మాల్యవాన్ :- తతః కిమ్ :

సారణః :- తతశ్చ భవతః పితృవై రిణౌ రామసుగ్రీవౌ వ్యాపాద్య
కిష్కిందాయాం భవంత మభిషిచ్య వాలిసౌహృదస్యాత్మాన
మన్మథమిచ్ఛామ ఇతి గూఢప్రణిధిముఖేన దశకంధరాదేశ
మభిధాయ సుగ్రీవశిబిరాదపవాహ్యతే. తస్మిన్నపక్రాంతే తు
స్వగృహమహిభయోపజాపజర్జరమపేక్షమాహ్ వానరపతిః
శిథిలితరామప్రయోజనః స్యాత్.

మాల్యవాన్ :- (సస్మితమ్) వత్స. సాధు సమర్థయసే. కిం పునః స్వయ
మంగదో గర్భరూపోఽభినవోజ్జ్వలయౌవరాజ్యసుఖో పలాలితో

తతఇతి :- తతః కిమ్ = అయిననేమి :

భవత ఇతి :- భవతః = నీయొక్క, పితృవై రిణౌ = తండ్రికి శత్రువు
లైన. రామసుగ్రీవౌ = రామసుగ్రీవులను. వ్యాపాద్య = సంహరించి కిష్కిందాయామ్ =
కిష్కింధయందు. భవంతమ్ = నిన్ను. అభిషిచ్య = అభిషేకించి, వాలి సౌహృదస్య =
వాలితో మాకుగల స్నేహమునకు - సద్భావమునకు. అత్కానమ్ = నన్నునేను.
అన్మథమ్ = ఋణము తీర్చుకొన్నవాడనుగా. ఇచ్ఛామః = కోరుకొనుచున్నాము -
ఇతి = అని. గూఢప్రణిధిముఖేన = రహస్యదూతతో, గూఢచారితో. దశకంధరాదేశమ్ =
రావణుని ఆజ్ఞగా (ఆజ్ఞా నిదేశ అదేశః) అభిధాయ = తెలియపరచి. సుగ్రీవ శిబిరాత్ =
సుగ్రీవుని శిబిరమునుండి. అపవాహ్యతే = మన పక్షమునకు అంగదుడు రావింపబడును.
తస్మిన్ = ఇట్లా అంగదుడు. అపక్రాంతే తు = వెలుపలికి రావింపబడగా. వానరపతిః =
సుగ్రీవుడు. స్వగృహమ్ = తన గృహమును. అహిభయ = స్వపక్ష ప్రభవమగు
భయముతో (మహిభయజామహిభయం స్వపక్షప్రభవం భయమ్ - అమరః) ఉపజాప =
భేదముతో (సమా భేదోపజాపౌ). జర్జరమ్ = వ్యాకులమైనదానినిగా. అపేక్షమాణః =
గుర్తించినవాడై. శిథిలిత = నడలిపోయిన. రామప్రయోజనః = రామకార్యము కలవాడు.
స్యాత్ = అగును.

వత్సేతి :- (సస్మితమ్ = చిఱునవ్వుతో) వత్స! సాధు = లెస్సగా సమర్థ
యసే = ప్రతిపాదించుచుంటివి. కింపునః = కానీ. గర్భరూపః = బాలకుడగు. అంగదః =

దురపవాహ ఏవ. యే చాస్య మాతాపితృభాంధవాస్తే
సుగ్రీవస్యాపి సంబంధినః కథమేన ముత్తిష్ఠమాన మను
జానీయుః.

సారణః :- యథా దృష్టమార్యేణ. కించ కాలాపేక్షీ దండనీతిప్రయోగః.
తథా కథమపి మహోత్సాహైః కపిభిః సేతుకర్మణి
ప్రవృత్తం యథైతావతా కాలేన సంతీర్థమహార్జవో రామః
సువేలశ్చైలోపత్యకామధ్యాస్తే.

అంగదుడు, స్వయమ్=స్వయముగా, అభినవ=క్రొత్తదియై, ఉజ్జ్వల = విరాజిల్లుచున్న,
యౌవరాజ్య సుఖ=యువరాజు పదవి వలని సుఖములతో, ఉపలాలిత = ప్రసన్నుడు
గావింపబడినవాడు, దురపవాహః ఏవ = సుగ్రీవునినుండి ఒకపాటున విడివడనివాడే.
అస్య = ఈ అంగదునికి, యే = ఎవరు, మాతా పితృభాంధవాః = తల్లివై పునుండి
తండ్రివై పునుండి బంధువులో, తే చ = వారే, సుగ్రీవస్య అపి = సుగ్రీవునికికూడ,
సంబంధినః = సంబంధించిన వారగుటచే, ఉత్తిష్ఠమానమ్ = మనవైపునకు లేచివచ్చు
చున్న, ఏనమ్ = ఈ అంగదుని, కథమ్=ఎట్లు, అనుజానీయుః=అనుసరించి వత్తురు : -
వారు రారనుట. వర్తమానుడగు అంగదుని మనవైపు రానీయరని కానీ.

యథేతి : . ఆర్యేణ = మాల్యవంతునిచే, యథాదృష్టమ్=భావింపబడినట్లే.
వారు రారనుట నిజమే అని. కించ = మరియు, దండనీతి ప్రయోగః = దండోపాయ
మును అమలుజరుపుట అనునది, కాలాపేక్షీ=అనుకూల సమయమును ఆపేక్షించునది,
అదనుకై వేచియుండవలెననుట, మహోత్సాహైః = గొప్ప ఉత్సాహముగల, కపిభిః=
వానరులచే, కథమపి = ఎట్లో, సేతుకర్మణి = సేతు నిర్మాణమునందు, తథా
ప్రవృత్తమ్ = ఆ రీతిగా ప్రవర్తింపబడినది, యథా = ఎట్లనగా, ఏతావతా కాలేన = ఈ
సమయమునకు, రామః = రాముడు, సంతీర్థమహార్జవః = దాటిన సముద్రము
కలవాడై, సువేలశ్చైలోపత్యకామ్=సువేల పర్వతప్రాంతమును, (ఉపత్యకాద్రేరానన్న
భూమిః - అమరః), అధ్యాస్తే = చేరుకొనియుండును, ఈ పాటికి రాముడు సముద్ర
మును దాటుటకు వీలుగా వానరులు సేతునిర్మాణమున పాల్గొనియుండురనుట.

మాల్యవాన్ :- (సవిమర్శాద్భుతమ్) అహహా !

అసౌ మనుష్యమాత్రేణ లంఘితో యది సాగరః ।

ప్రతాపో దశకంఠస్య భువనై రపి లంఘితః ॥

10

(సభేదం చ)

పౌలస్త్యస్య సురాసురేంద్రశిరసాం నిర్మాల్యమంఘ్రిద్వయం
కుర్వాణేన రఘూద్వహేన ఘటితే సేతౌ నిధావంభసామ్ ।

అసౌ వితి :- (సవిమర్శాద్భుతమ్ = సాలోచనగా ఆశ్చర్యముతో) అహహా!
అసౌ = ఈ శతయోజన విస్తీర్ణమగు, సాగరః = సముద్రము, మనుష్యమాత్రేణ =
మానవ మాత్రునిచే, లంఘితః యది = దాటబడినదేని దశకంఠస్య = రావణునియొక్క,
ప్రతాపః అపి = పరాక్రమముకూడ - తేజస్సు, భువనైః = ముల్లోకములచే - మల్లో
కములవారిచే ననుట, లంఘితః = దాటబడినదన్నమాటే - అందరికిని ఇక లోకువ
యనుట. (పథ్యావక్త్రము)

తాత్పర్యము :- శతయోజన విస్తీర్ణమగు మహాసముద్రమును రాముడు
లంఘించుట జరిగినచో రావణప్రతాపము ఇక సర్వులకును లోకువే అనుట.

సంధులు :- లంఘితః + యది ప్రతాపః + దశ - ఉత్వాదేశవిసర్గ.
భువనైః + అపి - రేఫాదేశవిసర్గ.

పౌలస్త్యేతి :- (సభేదమ్ చ = భేదముతో) పౌలస్త్యస్య = రావణుని
యొక్క, అంఘ్రి ద్వయమ్ = పాదముల జంటను, సురాసురేంద్ర శిరసామ్ = దేవ
దానవుల శిరస్సులకు, నిర్మాల్యమ్ = త్యాజ్యవస్తువుగా, కుర్వాణేణ = చేయువాడైన,
రఘూద్వహేన = రామునిచే, అంభసామ్ నిధౌ = సముద్రమునందు, సేతౌ = సేతువు,
ఘటితే = నిర్మింపబడుచో, అద్య = ఇంకనిప్పుడ, ఇద్ధః = ప్రచండుడగు, రఘోః =
సూర్యుడు, రాజీవమ్ = పద్మమును, స్వహస్తవిధృతమ్ = తన కిఁ బ్రాణములతో ధరింప
బడినదిగా, ఉన్ముద్రయతి = వికసింపజేయును, చ = మరియు, ప్రత్యాఽత్తరసస్య = తిరిగి
పొందిన రసముకలవాడగు, ఇందోః = చంద్రుని యొక్క, కళాః = కళలు,
అమృతభుజామ్ = దేవతలకు (అమృతము భుజించువారు), స్వదంతే = అనంద
దాయకము లగును. (శర్దులము)

అద్యోన్ముద్రయతి స్వహస్తవిదృతమ్ రాతీవమిద్ధో రవిః

ప్రత్యావృత్తరసస్య చామృతభుజామిందోః స్వదంతే రణాః ॥ 11

(విమృశ్య) వత్స. సారణ, వారివధవిశుద్ధపార్శ్వేణరసేక వానరాసీక నాయకేన సాక్షిదుపకృతేన సభ్యా సుగ్రీవేణ మహాపక్షస్య హనుమచ్ఛరీతగ్ధాతాస్మదీయ

తాత్పర్యము :- రావణాసురుని పాదములకు మ్రొక్కుటయును దుర్గతి నుండి దేవదానవులను తప్పింపబోవుచున్న రాముడు సముద్రమునకు సేతువును నిర్మించెనేని ఇకపై సూర్యుడు స్వకిరణములతో స్వేచ్ఛగా విద్యములను చికిషింప జేయును. చంద్రకళలను దేవతలు సుఖముగా భుజింతురు.

సమాసములు :- సురాశ్చసురాశ్చ సురాసురాణామండ్రాః - ఇంద్రాణాం శిరాంసి - తేషామ్. స్వస్య హస్తాః - స్వహస్తైః విదృతమ్. ప్రత్యావృత్త రణాః - యస్య సః - తస్య. అమృతం భుక్తే - తేషామ్.

సంధులు :- సుర + అసుర, రఘు + ఉచ్ఛిషేన, వ + అమృత - సవర్ణ దీర్ఘ, అసుర + ఇంద్ర అద్య + ఉత్ - గుణసంతి. నిశ్ + అంబసిమ్ - అయవాదేశ. ఉత్ + ముద్రయతి - అనునాసికారేశ. ఇద్ధా + రవిః - ఉత్పదేశవిస్ఫుల ప్రతి + ఆపృత్త - యడాదేశ.

క్రియ :- ముద్రా (జీచ్) పరివ్రే. లట్, ప్రథమ. (ఉత్)

ముద్రయతి - ముద్రయతః - ముద్రయన్తి

స్వదత్ ఆస్వాదనే, లట్, ఆత్మనే, ప్రథమ.

స్వదతే - స్వదతే - స్వదన్తే

వత్సేతి :- (విమృశ్య = అలోచించి) వత్సాః సారణాః వారివధి = వారిని సంహరించుటతో, విశుద్ధపార్శ్వే = భయరహితము గాపరిపలదిన పృచ్ఛదేశము నలవాడును. వెనుకనుండి శత్రువు దాడిచేయునను భయము లేనివాడనుట. అనేక వానరాసీక = అనేక వానర సైన్యమునకు. నాయకేన = అధిపతియును. సాక్షి ఉపకృతేన = ప్రత్యక్షముగా ఉపకారము పొందినవాడును. సభ్యా = మిత్రుడునగు. సుగ్రీవేణ = సుగ్రీవునిచే, మహాపక్షస్య = ప్రబలపక్షమైనవాడును, హనుమచ్ఛరీత = అలంకారముని పునకార్యముచే

వృత్తేరయమేవ సువిహిత సకలాభియాస్యతక్కర్మణ స్తస్యాభియోగ
సమయః.

సారణః :- ఆర్య, అయమేవాత్మద్రవ్యప్రకృతినంపన్నో నయస్యాధి
ష్ఠానం విజిగీషురితి ప్రథమోదాహరణం దాశరథిః.

మాల్యవాన్ :- (స్తంభం నాటయిత్వా)

యత్తస్మిన్నిహతేఽపి వాలిని వయం ఊద్రాస్తథైవాన్మహే
తద్యుక్తం భుజయోర్బలాదపి బలం దుర్గస్య దుర్నిగ్రహమ్.

జ్ఞాత = తెలియబడిన, అస్మదీయవృత్తే = మన వ్యవహారము కలవాడనై, సువిహిత =
ఇట్లు లెస్సగా నిర్వహింపబడిన, సకల + అభియాస్యత్ కర్మణః = యుద్ధారంభమునకు
అవసరమైన అన్ని పనులును కల్గినవాడైన, తస్య = ఆ రామునికి, అయమ్ ఏవ =
ఇదియే, అభియోగ సమయః = దాడివెడలుటకు తగిన సమయము, యుద్ధము ప్రారం
భించుటకు కావలసిన అన్ని ఏర్పాట్లును చేసికొన్నాడనుట.

ఆర్యేతి :- ఆర్య, ఆత్మద్రవ్య ప్రకృతి నంపన్నః = తపస్సు త్యాగము
ఓర్పు మొదలగు ఆత్మ గుణములతోను దుర్గకోశాదికమగు ప్రకృతి నంపదతోను విల
సిల్లువాడై, నయస్య = రాజనీతికి, అధిష్ఠానమ్ = ఆశ్రయమైనవాడు, విజిగీషుః ఇతి =
జయశీలుడు అనుటకు, అయమ్ = ఈ, దాశరథిః ఏషః = రాముడే, ప్రథమోదా
హరణమ్ = మొట్టమొదటి ఉదాహరణము.

యదితి :- (స్తంభమ్ నాటయిత్వా = నిశ్చేష్టత్వమును ఆభినయించి)
తస్మిన్ = మహాబలశాలియగు, వాలిని = వాలి, నిహతే అపి = సంహరింపబడినను,
వయమ్ = మేము, ఊద్రాః = అల్పబుద్ధులము, తథా ఏవ = అట్లే, అన్మహే = ఉంటిమి,
ఏమియు స్పందించలేదు జాగ్రత్తపడలేదు అనుట, తత్ = అది, యత్తమ్ = యత్తమే,
ఏలయన - భుజయోః = బాహువులయొక్క, బలాత్ అపి = బలమువలన, దుర్గస్య =
(జల) దుర్గముయొక్క, బలమ్ = బలము, దుర్నిగ్రహమ్ = ఆక్రమించుటకు కష్ట
సాధ్యము, సముద్రమధ్యముననున్న లంత శత్రువులకు లొంగదనుట, తు = కానీ,
జగత్ = ప్రపంచమునందు, విలక్షణ = విశిష్టములగు, గుణగ్రామేణ = గుణముల
సమూహముకలవాడును, మర్త్యేనాపి = మానవమాత్రుడనైన, రామేణ = దాశరథి

మ ర్త్యేనాపి జగద్విలక్షణ గుణగ్రామేణ రామేణ తు
ద్యే గవ్యాతిశతే హి నామ కియతీ తీర్థోఽయమర్థోనిధిః ॥

12

(దీర్ఘముష్ణం చ నిఃశ్వస్య అకాశే)

తర్హర్తివ్యతిలేలిహాన రసనారమ్యైర్ముఖై రష్టభిః

క్రందన్తి క్రమశః పపౌ దశముఖీ వత్సస్య యస్యాః స్తనౌ ।

చేత. అయమ్ = ఈ. అర్థోనిధిః = సముద్రము, తీర్థః = దాటబడినది. ద్యే = రెండయిన. గవ్యాతిశతే నామ = రెండువందల క్రోశములనగా. కియతీ = ఏపాటి । గవ్యాః = శ్రీ క్రోశయుగమ్ - అని అమరము. గవ్యాతి అనగా రెండు క్రోశములు. గవ్యాతి శత మనగా రెండువందల క్రోశములు. అవి ద్యే - రెండనగా మొత్తము నాలుగువందల క్రోశములు. నాలుగు క్రోశములు ఒక యోజనము. నాలుగువందల క్రోశములనగా వంద యోజనములు. సముద్రము శతయోజన విస్తీర్ణమని । (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- వారిని రాముడు సంహరించినప్పుడు పేము పేల్కొన మైతిమి. సముద్రమధ్యమున నున్న లంక దుర్జయమనుకొంటిమి. నైనికబలముచిన్న దుర్గబలము గొప్పది. కానీ జగద్విలక్షణ గుణ సంపన్నుడగు రాముడు సముద్రమును గూడా దాటివచ్చెను. అట్టివారికి శతయోజనములొక లెక్కయీ ।

సంధులు :- నిహతే + అసి. తీర్థో + అయమ్ - పూర్వరూప. ఊద్రాః + తథా - సాదేశవిసర్గ. తథా + ఏవ - వృద్ధి. ఏవ + అస్మహే. మర్త్యేన + అపి - నష్ట దీర్ఘ. భుజయోః + బలాత్ - రేఫాదేశవిసర్గ. అర్థస్ + నిధిః - ఉత్తాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ఆసత్ ఉపవేశనే (లక్) ఆత్మనే. లట్. ఉత్తమ.

అసే - అస్మహే - అస్మహే

తర్హర్తితి :- (దీర్ఘమ్ ఉష్ణమ్ చ నిఃశ్వస్య = వేడిగా శ్వాసి. అకాశే = ఆకాశమున దృష్టినిల్పి) షత్సే = తర్లీ : నైకషి = ఓ కై కసి : (కై కసి - అనియ పాఠాంతరము. “నికషా” అనునామె మాతరు - నై కషి - నికషాయాః అపత్యం శ్రీ నై కషి. శ్రీభోధక్ అను సూత్రముచే నై కషియీ అని యుండవలెను. కానీ క్వచిదప వాదవిషయే - ప్యుత్సర్గః ప్రవర్తతే అను నియమముననుసరించి థక్ బదులుగా అట్ చేరినది) విశ్వపీఠజననీ సీమంతముక్తామణిః = ప్రపంచమందలి పీఠమంతలయందు

వత్సే నై కషి విశ్వవీరజననీసీమంతము త్తామణిః

సా తాదృగ్భవతీ కథం గుణవతః పుత్రస్య కిం ద్రక్ష్యతి || 13

అగ్రగణ్యురాలా : యస్యాః = వినీయొక్క. స్తనౌ = పాలిండ్లను, క్రందన్తి = అకలితో ఏడ్చుచు, దశముఖీ = పదిముఖములు (పదిముఖముల సమూహము). తర్ష = దప్పికతో నైన, అర్తి = బాధచే. వ్యతిలేలిహాన = చప్పరించుచున్న. రసనా = నాల్కలతో. రమ్యైః = అందముగానున్నవియు, అష్టభిః = ఎనిమిదిగా శేషించినవియునైన, ముఖైః = ముఖములతో. క్రమశః = పరుసగా పపౌ = త్రాగెనో (ఆస్వాదించెనో) రావణుని రెండు ముఖములు పాలుగుడుచుచుండగా తక్కిన ఎనిమిది ముఖములును నాల్కలు చప్పరించుచు రోదించుచున్నవనుట - ఇట్లు క్రమముగా పదిముఖములును పాలుత్రాగినవని. తాదృక్ = అటువంటి, సా భవతీ = అ నీవు - అంతటి పుత్ర వాత్సల్యము కలదానవు, గుణవతః = గుణవంతుడగు, పుత్రస్య = రావణునియొక్క, కిమ్ = అవాచ్యమగు మరణమును, కథమ్ ద్రక్ష్యతి = ఎట్లు చూడగలవు : పుత్ర మరణమునకెట్లు తట్టుకొనగలవనుట. (శార్దూలము).

తాత్పర్యము :- రావణుని కన్నతల్లి : ఓ కై కనీ : (నై కషి) ఓ వీర జననీ : దశముఖములతో రెండు పాలు త్రాగుచుండగా తక్కిన ఎనిమిది ముఖములును నాలుకలు చప్పరించుచు విలపించుచుండగా ప్రేమతో పుత్రుని పెంచితివి. అట్టికూమారుని దుర్గతిని నీవెట్లు చూడగలవు తల్లీ :

సమాసములు :- తర్షేణ అర్తిః = ఆర్త్యా లేలిహానాశ్చ తాః రసనాశ్చ. రసనాభిః రమ్యైః. దశానాం ముఖానాం సమూహః - ద్విగోరితి జీప్ - దశముఖీ. విశ్వే వీరః - విశ్వవీరస్య జననీ - విశ్వవీరజననీషు సీమంతముత్తామణిః.

సంధులు :- తర్ష + అతి - సవర్ణదీర్ఘ. వి + అతి - యడాదేశ. రమ్యైః + అష్టభిః - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియలు :- పా పానే, పరస్మై, లిట్. ప్రథమ

పపౌ - పపతుః - పపుః

దృశీర్ ప్రేక్షణే. పరస్మై, లృట్. ("భవతీ" కర్తయగుట) ప్రథమ

ద్రక్ష్యతి - ద్రక్ష్యతః - ద్రక్ష్యన్తి

సారణః :- శాంతం శాంతమ్. ప్రతిహతమమంగళమ్. అనర్థశంకిని
బంధుహృదయాని భవంతి. కిం చార్య —

భుజనివహవిహంగికావలంబీ నిబిడగుణౌఘధృతోఽపి రాజ్యధారః ।

స్వయమపి దశకంధరే ధురీణే స్థలతి యది స్థలనం తదాస్య

రూపమ్ ॥ 14

శాంతమితి :- శాంతమ్ శాంతమ్ = శాంతము, శాంతము. అమంగళమ్ = అశుభము.
ప్రతిహతమ్ = ప్రతిహతమగుగతః । బంధుహృదయాని = బంధువుల హృదయములు.
అనర్థశంకిని = అనర్థములను ఆశంకించునవి, భవంతి = అగుచున్నవి—సాధారణముగా
ఆత్మీయుల మనస్సులు అనర్థముల నాశంకించుననుట కించ = మరియు, ఆర్యా ।

భుజైతి :- భుజనివహ = బాహు సమూహమనునట్టి, విహంగికా = కావిడి
బద్దను, అవలంబీ = ఆశ్రయించినదియు. నిబిడ = అధికములైన (దట్టమైన) గుణ =
గుణములయొక్క, ఓఘ = సమూహముచే, — గుణమనగా రజ్జువనియు, గుణౌఘ =
కావిడిచేరులచే, ధృతః అపి = ధరింపబడినదయు, రాజ్యధారః = సామ్రాజ్యధారము.
దశకంధరే = పదితలల రావణుడు, స్వయమ్ = స్వయముగా, ధురీణే అపి = భారవాహ
కుచై నప్పటికి, స్థలతి యది = జారిపడిపోవునేని, తదా = అప్పుడ, అస్య = ఈ రాజ్య
ధారమునకు, స్థలనమ్ = జారిపోవుట యనునది, రూపమ్ = స్వరూపమన్నమాట.

తాత్పర్యము :- బాహువుల సమూహమే కావిడిబద్దగా, సద్గుణ సమూ
హమే చేరులుగా దశకంధరునంతవాడు స్వయముగా రాజ్యధారమును పెహించు
చున్నప్పటికిని ఇది జారిపోయేనేని అది కావిడిబద్ద దోషముకాదు, చేరుల తప్పుకాదు,
మోయువాని అసమర్థతకాదు. కేవలము రాజ్యధారమునకు జారిపోవుట స్వభావమని
భావింపవలసినదే. (దశకంధరే అన్నది సాఖిప్రాయ విశేష్యమగుట వేరికరంబు
రాలంకారము).

సమూహములు :- భుజానాం నివహః — నివహః ఏవ విహంగికా —
విహంగికాయాః అవలంబీ. గుణానామోఘః — నిబిడశ్చసౌ గుణౌఘశ్చ — ఓఘేన
ధృతః రాజ్యస్య ధారః. దశసంఖ్యకాః కంధరాః యస్య సః — తస్మిన్

మాల్యవాన్ :- (అశ్రూణి స్తంభయన్) వత్స.

విద్వానపావృత్తమివ స్వభాగ్యం న తావదాత్మానమహం బ్రవీమి ।

మహామునేర్విశ్రవస స్తపోభిర్నివాపదీజం యది నః కులం

స్యాత్ ॥ 15

సంధులు :- గుణ + ఓఘ - వృద్ధి. దృతః + అపి - ఉత్తాదేశవిసర్గ.
దృతో + అపి - పూర్వరూప. తదా + అస్య - సవర్ణదీర్ఘ.

చందస్సు :- పుష్పితాగ్ర. అయ్యి నయుగరేఫతో యకారో యిజి చ
నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా.

క్రియ :- స్థల సంవలనే, లట్, ప్రథమ, పరస్మై.

స్థలతి - స్థలతః - స్థల ని

విద్వానితి :- (అశ్రూణి = కన్నీటిని, స్తంభయన్ = నిలువరించుకొనుచు)
వత్సః స్వభాగ్యమ్ = మన అదృష్టమును, అపావృత్తమ్ ఇవ = తొలగినదానినిగా,
విద్వాన్ అపి = ఎరిగినవాడనయ్య - అదృష్టము ముగిసినదని తెలిసియుననుట,
అహమ్ = నేను, ఆత్మానమ్ = మనస్సును - అంతరంగమునకు, న బ్రవీమి =
తెలుపనై తిని - నా అంతరంగమును నేనే మోసగించుకొంటిననుట. మహామునేః =
మహర్షియగు, విశ్రవసః = విశ్రవసునియొక్క (రావణుని తండ్రి), తపోభిః =
తపస్సుల ప్రభావముతో, నః = మనయొక్క, కులమ్ = వంశము, నివాపదీజమ్
స్యాత్ = తర్పణములు. విడుచుటకు ఒక్కడు మిగిలినది కావచ్చును - ఒక్కడు
మిగులవచ్చుననుట. (ఉపజాతి)

తాత్పర్యము :- మన అదృష్టములు తారుమారైనవని నే నెరిగియును
అంతరంగమును మోసగించుకొంటిని. విశ్రవసుని తపస్సులు గట్టివై నచో మన రాక్షస
వంశమునందు తర్పణములు విడుచుటకు ఒక్కడేని మిగులును. (విదేశ్యతుర్వసుః -
విద్వాన్).

సంధులు :- మునేః + విశ్రవసః, తపోభిః + నివాప - రేఫాదేశవిసర్గ
విశ్రవసః + తపోభిః - సాదేశవిసర్గ.

(ప్రవిశ్య పటాక్షేపేణ సంభ్రాంతః శుకః)

శుకః :- ప్రహస్తదూమ్రాక్షమహోదరాదీన్వాపాద్య సేనాధిపతీ

నమాత్యాన్.

స ఏష లంకాముపరుధ్య రామః శాఖామృగై రర్జవమాతనోతి॥ 18

మాల్యవాన్ :- (సవిషాదమ్) పురస్తాదేవ దృష్టమిదమస్మాభిః. దేశకాల

వ్యవహితస్యాపి ప్రమేయగ్రామస్య యథాముఖీనమాదర్శ్య

(సంభ్రాంతః = సంభ్రాంతుడైన. శుకః = శుకుడు. పటాక్షేపేణ ప్రవిశ్య =
పేగముగా తెరతొలగించి రంగమున ప్రవేశించి)

ప్రహస్తేతి :- ప్రహస్త దూమ్రాక్ష మహోదరాదీన్ = ప్రహస్తుడు. మహోదరుడు మొదలైన. సేనాధిపతీన్ = సేనాపతులను. అమాత్యాన్ = మంత్రిులను. వ్యాపాద్య = సంహరించి, సః ఏషః రామః = ఇదే ఆ దాశరథి. లంకామ్ = లంకను. ఉపరుధ్య = ముట్టడించి. శాఖామృగైః = తన సైనికులగు కపిశ్వరులతో. అర్జవమ్ = సముద్రమును, ఆతనోతి = విస్తరింపజేయుచున్నాడు - ఈవలి తీరమున విడిదిచేసిన కపిసేన సముద్రము విస్తరించినట్లున్నదనుట. (ఉపజాతి)

తాత్పర్యము :- ప్రహస్తాదులను సంహరించి లంకను ముట్టడించి ఇదే రాముడు తన కపిసేనతో మరొక సముద్రమును సృష్టించినాడు.

సంధులు :- సః + ఏషః + లంకామ్ - తదేతద్విసర్గలోప. మృగైః + అర్జవమ్ - రేఫాదేశవిసర్గ. వి + అపాద్య - యజాదేశ.

క్రియ :- తనుషః విస్తారే, పరస్మై. లబ్, ప్రథమ
తనోతి - తనుతః - తన్వన్తి

పురస్తాదితి :- (సవిషాదమ్ = దుఃఖముతో) ఇదమ్ = ఇది (ఇట్లుబడుగుట) అస్మాభిః = మాచేత, పురస్తాత్ ఏవ = ముందుగానే. దృష్టమ్ = చూపించబడినది. దేశకాల వ్యవహితస్య = దేశాంతరమునందును కాలాంతరమునందును అధిగమనము. ప్రమేయగ్రామస్య = వస్తుసమూహమునకు (కార్యజాతమునకు). స్థపిష్యన్తి = వృద్ధుల బుద్ధి. యథాముఖీనమ్ = ముఖమునకు ఎదురుగానున్న అన్యమునందు ప్రవేశించుట

తలం హి స్థవిరబుద్ధిః. (విమృశ్య. ఆకాశే) సాధు. రామ
భద్ర. సాధు. విజిగీషోఽదీర్ఘ సూత్రతా హి కార్యసిద్ధిరవ
శ్యంభావః.

సారణః :- సఖే శుక. అథ కింవిధానో యాతుధానేశ్వరః.

శుకః :- (సఖేదస్మితమ్) సఖే కిం తస్య విధానమ్.

శ్రుత్వా దాశరథీ సువేలకటకే సాబోపమర్థే ధను

ష్టంకారైః పరిపూరయన్తి కకుభః ప్రోంఛన్తి కౌక్షేయకాన్.

మట్లు. ఆయా కార్యజాతము వృద్ధుల బుద్ధిలో ప్రతిఫలించుననుట. (విమృశ్య =
ఆలోచించి, ఆకాశే = ఆకాశమునందు దృష్టినిలిపి) సాధు సాధు రామభద్ర = దాశరథీ.
తెన్న తెన్న. విజిగీషోః = జయశీలునికి. ఆదీర్ఘ సూత్రతా = శీఘ్రకారిత్యము. కార్య
సిద్ధిః = కార్యసిద్ధికి, అవశ్యంభావః హి = తప్పనిసరికదా.

సఖేఇతి :- సఖే = మిత్రమా. శుకా. యాతుధానేశ్వరః = రాక్షసరాజు
రావణుడు, అథ = ఇప్పుడు, కింవిధానః = ఏమి ఆచరింపనున్నాడు.

కిమితి :- (సఖేదస్మితమ్ = బాధతో నవ్వుచు) సఖే = మిత్రమా. తస్య =
రావణునికి, కిమ్ విధానమ్ = ఏమిదారి. అతనికి మరి దారిలేదనుట.

శ్రుత్వేతి :- దాశరథీ = రామలక్ష్మణులను, సువేలకటకే = సువేల పర్వత
ప్రాంతమునందు, శ్రుత్వా = విని - అచ్చటికి చేరుకొన్నారని తెలిపియునుట.
(కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽద్రేః - అమరము). లంకాపతేః = రావణునియొక్క. అర్ధే
కరాః = సగము చేతులు (పది. ప్రథమచరమేత్యాది సూత్రముచే అర్ధశబ్దమునకు సర్వ
నామ సంజ్ఞ - అర్ధః - అర్థౌ - అర్థే) సాబోపమ్ = ఉద్ధతముగా, ధనుష్టంకారైః =
ధనుష్టంకములతో, కకుభః = దిక్కులను, పరిపూరయన్తి = నింపుచున్నవి.
కౌక్షేయకాన్ = ఉడములను, ప్రోంఛన్తి = పదునుపెట్టుచున్నవి. తప్తైః = అగ్నే,
అర్ధే కరాః పునః = తక్కిన పదిచేతులును, చిత్రఫలకే = చిత్రఫలకమునందు,
వై దేహీకుచపత్రవల్లిరచనా చాతుర్యమ్ - వై దేహీ = సీతయొక్క. కుచ = వక్షః
స్థలమున, పత్రవల్లిరచనా = మకరికాపత్రములు రచించుటయందలి, చాతుర్యమ్ =

అభ్యస్యన్తి తథైవ చిత్రఫలకే లంకాపతే స్తత్పునః

వై దేహీ కుచ పత్రవల్లిరచనా చాతుర్యమర్ధే కరాః ॥

17

మాల్యవాన్ :- (నిఃశ్వస్య) హా వత్స రావణ, కథమద్యాపి నైవ హృదయ
పరిస్పందముద్రా. (శుకంప్రతి) వత్స, అథ గోపురగౌర్మిక
బలాధ్యక్షేణ వత్సేన నరాంతకేన కిం ప్రతిపన్నమ్

శుకః :- (నిఃశ్వస్య) మాతామహ, కృతైవ కుమారేణ ద్వార

నేర్పును. అభ్యస్యన్తి = అభ్యసించుచున్నవి. (శార్దూలపుత్రము) కౌక్షేయకో మండ
లాగ్రః కరవాలః కృపాణవత్.

తాత్పర్యము :- రామలక్ష్మణులు సువేలపర్వతమును చేరుకొనిరనువార్త
తెలిసిన రావణుడు పదిచేతులతో ధనుష్టంకారములు చేయుచు కత్తులను పదును పెట్టు
చున్నాడు తక్కిన పదిచేతులతో భవిష్యత్తులో సీతాదేవి గుండెలపై మకరికాపత్రములు
రచించుటకు కావలసిన నైపుణ్యమును చిత్రఫలకముపై అభ్యసించుచున్నాడు.

సమాసములు :- సువేలస్య కటరః - తస్మిన్. ధనుషాం టంకారాః -
తైః. లంకాయాః పతిః - తస్య. వై దేహ్యాః కుచా - కుచయోః పత్రవల్లిః - వల్ల్యాః
రచనా - రచనాయాం చాతుర్యమ్.

సంఘటనలు :- స + అటోపమ్ - సవర్ణదీర్ఘ. ప్ర + ఉంఛన్తి - గుణసంధి
తథా + ఏవ - వృద్ధి, పతేః + తత్ - సాదేశవిసర్గ.

క్రియలు :- ఉచి ఉంచే, లబ్. పరస్మై. ప్రథమ

ఉంఛతి - ఉంఛతః - ఉంఛన్తి

అను క్షేపణే (శ్యన్) లబ్. పరస్మై. ప్రథమ (అభి)

అభ్యస్యతి - అభ్యస్యతః - అభ్యస్యన్తి

హేతి :- (నిఃశ్వస్య = నిట్టూర్చి) హా : వత్సా : రావణా : కథమ్ =
ఎట్టూ : అద్యాపి = ఇప్పటికిని, సా + ఏవ = అదే, హృదయ పరిస్పందముద్రా =
మానసికచేష్టా నిర్ణయమా : ఇప్పటికిని సీతవల్ల కామదృష్టిని విడువవైతివా అనుట.
(శుకంప్రతి = శుకునితో) వత్సా : అథ = ఇంతకును, గోపుర = ముఖద్వారము
నందలి, గౌర్మికబల = సేనాగుల్మముయొక్క, అధ్యక్షేణ = అధిపతియైన, వత్సేన =

మర్యాదా. పరమంగదేన సోఽపి. (ఇత్యర్థోక్తే సాస్రమధో
ముఖస్థితి)

మాల్యవాన్ :- హా వత్స. దశగ్రీవనందన, కథమిదం తవ ద్రష్టుమేతా
వంతం కాలమస్మాకమాయుః.

(నేపథ్యే)

భోభో మహాపార్శ్వప్రభృతయః సై నిరః.

వ్యావర్తధ్వముపాధ్వమః పుర శరణ్వాలాముఖీం మాతరం
దేవీమత్రమయీం స్లవంగపశవః పశ్యన్తి పృష్ఠాని వః ।

చిరంజీవి. నరాంతతేన = నరాంతకునిచే. కిమ్ ప్రతిపన్నమ్ = ఏమి అచరింపబడినది ;
నరాంతకుడు ఏమి చేసిననుట.

మాతామహేతి :- (నిఃశ్వస్య = నిట్టూర్చి) మాతామహా : కుమారేణ =
నరాంతకునిచే, ద్వారమర్యాదా = ద్వారరక్షకునికి ఉచితమగు యుద్ధము. కృతాపివ =
జాగుగనే చేయబడినది. పరమ్ = కానీ. అంగదేన = అంగిదునిచే. సః అపి = ఆ
నరాంతకుడు కూడ (ఇతి = అని. అర్థోక్తే = సగము మాటలో అపి. సాస్రమ్ =
కన్నీటితో అధోముఖః స్థితి = తలవార్చి నిల్చును).

వత్సేతి :- హా వత్స = అయ్యో నరాంతకా : దశగ్రీవనందనా : కథమ్ =
ఎట్టూ : తవ = నీయొక్క. ఇదమ్ = ఈ మరణమును. ద్రష్టుమ్ = చూచుటకేనా.
అస్మాకమ్ = మాకు. ఆయుః = ఆయుర్దాయము, ఏతావంతమ్ కాలమ్ = ఇంతకాలము ।
(నేపథ్యే = తెరలో)

వ్యావర్తధ్వమితి :- భోభోః = ఓయోయీ : మహాపార్శ్వప్రభృతయః =
మహాపార్శ్వదులారా : వ్యావర్తధ్వమ్ = రణరంగమునకు మరలడి : ఉద్ధర = భయం
కరమగు, శరణ్వాలాముఖీమ్ = శరణ్వాలలతోకూడిన ముఖము కలదియు. అత్ర
మయీమ్ = అత్రస్వరూపము కలదియు, మాతరమ్ = తల్లి యునైన, దేవీమ్ = రక్షాది
దేవతను, ఉపాధ్వమ్ = ఉపాసించుడి : వః = పారిపోవుచున్న మీయొక్క. పృష్ఠాని =
వీపులను. స్లవంగపశవః = నీచ కపిభటులు, పశ్యన్తి = చూచుచున్నారు. శక్రజితః =
ఇంద్రజిత్తుయొక్క. చేతః = మనస్సు. లక్ష్మణవధే = సౌమిత్రిని సంహరించుటయందు.

చేతః శక్రజితోఽపి లక్ష్మణవధే బద్ధోత్సవం మధ్యమః

పౌలస్త్యః స్వయమాయుధం విధృతవానద్యాపి రామాద్భయమ్॥ 18

సారణః :- (శ్రుత్వా సహర్షమ్) అర్య, జాతం జాతమవలంబనమ్.

బద్ధోత్సవమ్ = ఉత్సాహము వహించినది. మధ్యమః పౌలస్త్యః = పులస్త్యుని పుత్రులలో మధ్యముడగు కుంభకర్ణుడు. స్వయమ్ = స్వయముగా. ఆయుధమ్ = ఆయుధమును విధృతవాన్ = ధరించెను - యుద్ధమునకు దిగుచున్నాడనుట. అద్యాపి = ఇంతను. రామాత్ భయమ్ = రామునిపలన భయమా ! అని కాకూర్చారణ. (శార్దూలము).

తాత్పర్యము :- ఓ రాక్షసదీరులారా ! పారిపోవద్దు. పారిపోవద్దు. మరలుడీ ! మరలుడీ ! శరణ్వాలాముఖియగు రణాదిదేవతను ఉపాసించుడీ ! తపిపీఠాలు మీ పృష్ఠములు చూచుచున్నారు. మరలుడీ ! ఇంద్రజిత్తు లక్ష్మణవధకు సన్నద్ధుడైనాడు. కుంభకర్ణుడు ఆయుధమునుబట్టి స్వయముగా రణరంగమునకు దిగుచున్నాడు. ఇంతను రామునిపలన భయమా ! మరలుడీ ! మరలుడీ !

సమాసములు :- శరాణాం జ్వాలా - ఉద్ధరా చ సా శరణ్వాలా చ - శరణ్వాలా ముఖే యస్యాః సా - జ్వాలాముఖీ - తామ్. ప్లవంగాః పశవః ఇవ. శక్రస్య జిత్ - తస్య. లక్ష్మణస్య వధః = తస్మిన్. బద్ధః ఉత్సవః యస్య తత్.

సంధులు :- వి + అవర్తద్వమ్ - యదాదేశ. శక్రజితః + అపి - ఉత్తాదేశవిసర్గ - జితో + అపి - పూర్వరూప. బద్ధ + ఉత్సవమ్ - గుణసంధి. అద్య + అపి - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- వృతుజిర్ వర్తనే. ఆత్మనే. మధ్యమ (వి + అ)
 వ్యావర్తస్య - వ్యావర్తేణామ్ - వ్యావర్తద్వమ్
 ఆసజ్ ఉపవేశనే, లోజీ. ఆత్మనే. మధ్యమ (ఉప)
 ఉపాస్య - ఉపాసాణామ్ - ఉపాధ్వమ్
 దృశిర్ ప్రేక్షణే. లట్. పరస్మై. ప్రథమ
 పశ్యతి - పశ్యతః - పశ్యన్తి

ఆర్యేతి :- (శ్రుత్వా = విని. సహర్షమ్ = ఆనందముతో) అర్యః : జాతమ్ జాతమ్ = దొరికినది దొరికినది. అవలంబనమ్ = ఆరాము : కుమారికుంభకర్ణః =

యదయం ప్రతిబుధ్య కుమారకుంభకర్ణః పురస్కృత్య చ
మేఘనాదమభ్యమిత్రీణః సంవృత్తః.

మాల్యవాన్ :- (నిఃశ్వస్య) స్వస్తి విజయేతాం రామలక్ష్మణౌ కుంభకర్ణ
మేఘనాదౌ.

శుకః :- (సవిషాదమాత్మగతమ్) శాంతమ్ శాంతమ్ కథమవిశిష్ట
కర్తృకర్మభావ ముభయత్ర ద్వివచనం ప్రయుక్త మార్యేణ.

మాల్యవాన్ :- (సభేదమ్) వత్సా శుకసారణౌ. అద్య ఖల్వియం రాక్షస
లక్ష్మీః సర్వథా కుంభకర్ణ మవలంబ్య వర్తతే. ఇదం తు న
విద్యః.

రాజసహోదరుడగు కుంభకర్ణుడు, ప్రతిబుధ్య = నిద్రలేచి, చ = మరియు, మేఘనాదమ్ =
ఇంద్రజిత్తును, పురస్కృత్య = ముందునిల్చుకొని, అయమ్ = నీడుగో, అభ్యమిత్రీణః =
శత్రువుల కథిముఖుడు, సంవృత్తః = అయ్యెను - శత్రువులపైకి వెడలెననుట.

స్వస్తితి :- (నిఃశ్వస్య = నిట్టూర్చి) స్వస్తి = శుభమగుగాక ; విజయే
తామ్ = జయింతురుగాక ; రామలక్ష్మణౌ = రామలక్ష్మణులును, కుంభకర్ణమేఘనాదౌ =
కుంభకర్ణమేఘదులును

శాంతమితి :- (సవిషాదమ్ = దుఃఖముతో, ఆత్మగతమ్ = తనలో)
శాంతమ్ శాంతమ్ = శాంతించునుగాక ; అమంగళము శాంతించునుగాక ; కథమ్ =
ఎట్టూ ; అవిశిష్ట కర్తృకర్మభావమ్ = ఏది కర్తృవదమో ఏది కర్మవాచకమో స్పష్టపడనట్లు,
ఉభయత్ర = రెండుచోట్లను, ద్వివచనమ్ = ద్వివచనమే, ఆర్యేణ = మాతామహునిచే,
ప్రయుక్తమ్ = ప్రయోగింపబడినది. రామలక్ష్మణౌ కుంభకర్ణమేఘనాదౌ అన్నవి
రెండును ద్వివచనరూపములే (విజయేతామ్ అన్న క్రియయునంతే) - నీనిలో ఏది
ప్రథమావిభక్తి (కర్త) ఏది ద్వితీయావిభక్తి (కర్మ) అనుట స్పష్టపడుటలేదని భావము.

వత్సావితి :- (సభేదమ్ = బాధతో) నాయనలారా ; శుకసారణలారా ;
అద్య = నేడు, ఇయమ్ = మన ఈ, రాక్షసలక్ష్మీః = రాక్షసరాజనంపద (పంశలక్ష్మీ)
సర్వథా = అన్నివిధములుగను, కుంభకర్ణమ్ = కుంభకర్ణుని, అవలంబ్య = ఆశ్రయించు

అగ్రజం వా దశగ్రీవమనుజం వా విభీషణం ।

అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వీరః కమభిషేక్ష్యతి ॥

19

(నేపథ్యే)

మాభైష్ట్యం కమతేంద్ర పన్నగపతీ కశ్చిన్న వై శేషికో

భూమేరద్య ధరః పతిః పలభుజామజ్ఞాపయత్యేష వామ్ ।

కొని, వర్తతే = ఉన్నది. ఇదమ్ తు = ఇదిమాత్రము. న విద్యః = ఎరుగము - విది యనగా చెప్పుచున్నాడు.

అగ్రజమితి :- వీరః = ఈ కుంభకర్ణుడు. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామ్ = జయాపజయములతో. అగ్రజమ్ = అన్నగారైన, దశగ్రీవమ్ వా = రావణునిగాని. అనుజమ్ = తమ్ముడైన, విభీషణమ్ వా = విభీషణునిగాని కమ్ = ఎవరిని. అభిషేక్ష్యతి = అభిషేకించునో - ఇదిమాత్రము తెలియదనుట.

తాత్పర్యము :- కుంభకర్ణుడు తన జయముతో అన్నగారగు రావణుని అభిషేకించునో. తన పరాజయముతో తమ్ముడగు విభీషణుని పట్టాభిషేకించునో తెలియదునుమా.

సమాసములు :- అగ్రే జాతః - తమ్. అనుజాయత ఇత్యనుట - తమ్. అన్వయశ్చ వ్యతిరేకశ్చ - అన్వయవ్యతిరేక - కాభ్యామ్.

క్రియ :- సిత సేచనే, పరస్మై, లృట్, ప్రథమ (అః)

అభిషేక్ష్యతి - అభిషేక్ష్యతః - అభిషేక్ష్యన్తి

(నేపథ్యే = తెరలో)

మేతి :- కమతేంద్ర పన్నగపతీ : = ఓ అదిహుమ్మిమా : ఓ అదిశేమనా : మాభైష్ట్యమ్ = మీ ఇరువురను భయపడవద్దు. అద్యః = ఇప్పుడు. భూమేః = భూమి. వై శేషిః = విశిష్టమైన - అధికమైన. ధరః = భూము. క్షిత్ న = ఏదియును చెప్పవడలేద, ఇతి = అని. పలభుజామ్ పతిః = మాంసాశనుల ప్రభువగు రావణుడు. వీషః = ఇదే. అజ్ఞాపయతి = అజ్ఞాపించుచున్నాడు.

శుకః :- (సహర్షమ్) సూనమస్మదీయైర్విశేషేణ, కిమపి విక్రాంతమ్
(మాల్యవానవధత్తే)

(పునర్నేపథ్యే)

దోశైర్లా హరతా పృథక్పృథగతో మూర్ధానముత్తిష్ఠునా
రామేణాపి లఘూకృతం పతతి యత్తత్కౌంభకర్ణం వపుః ॥ 20

సూనమితి :- (సహర్షమ్ = అనందముతో) అస్మదీయైః = మనవారిచే,
విశేషేణ = అధికముగా, కిమపి విక్రాంతమ్ = ఏదో విక్రమించబడినది - విశేష
విక్రమమును చూపి ముందురనుట - సూనమ్ = నిశ్చయము.

(మాల్యవాన్ = మాల్యవంతుడు, అవధత్తే = వినుటనభినయించును)

(పునః = మరల, నేపథ్యే = తెరలో)

దోరితి :- దోశైర్లా = శై లములవంటి దాహంపులను, పృథక్ = విడి
విడిగా, హరతా = ఖండించుచున్నవాడును, అథః = తరువాత మూర్ధానమ్ = శిరస్సును,
ఉత్తిష్ఠునా = ఎగురగొట్టుచున్నవాడనైన, రామేణ = రామునితో, కౌంభకర్ణమ్ =
కుంభకర్ణునియొక్క, వపుః = శరీరము, లఘూకృతమ్ = బరువు తగ్గింపబడినదై,
పతతి = నేలకు ఒరుగుచున్నది - ఇట్లు నేలకు శిరోభాగంపుల బరువు తగ్గినదనుట.
(శార్దూల విక్రీడితము)

తాత్పర్యము :- భూభాగమును వహించుచున్న ఓ కమలమా ! ఓ అది
శేషుడా ! కుంభకర్ణుని పతనముతో అధికభారము సంభవించునని భయపడినట్లు అని
రావణు డిదే మిమ్ము ఆజ్ఞాపించుచున్నాడు. కుంభకర్ణుని దాహంపులను ఒక్కటొక్కటిగా
ఎగురగొట్టి, అటుపై ని శిరస్సును ఎగురగొట్టి రాముడు అతని దేహభారమును తగ్గింపగా
మిగిలిన మొండెము నేలకొరిగినది.

సంధులు :- కమత + ఇంద్ర - గుణనంది, కర్పిత + న = అనునాసిక
దేశ, వై శేషికః + భూమేః అథః + మూర్ధానమ్ - ఉత్తాదేశవిసర్గ, భూమేః + అద్య -
రేఫాదేశవిసర్గ, అజ్ఞాపయతి + ఏషః - యదాదేశ, ఏషః + వామ్ - తదేతద్విసర్గలోప,
రామేణ + అపి - సవర్ణదీర్ఘ.

మాల్యవాన్ :- హావత్స, (ఇతి మూర్ఛితః పతతి).

ఉభౌ :- (సానమ్) ఆర్య సమాశ్వసిహి, సమాశ్వసిహి.

మాల్యవాన్ :- (ఆశ్వస్య) వత్స, తీవతో రామభద్రస్య మైథిలీహరణా
దేతదస్మాభిరాంతరేణ చక్షుషా విషయాకృతమేవ. కిమి
దానీం సమాశ్వసితవ్యమస్తి.

శుకః :- ధిక్కష్టమ్. “కౌంభకర్ణం వపుః పతతి” ఏతదపి దేవేనాజ్ఞా
పయితవ్యమ్.

క్రియ :- భీ భయే. లట్. పరస్మై, మధ్యమ

అభై షీః - అభైష్వామ్ - అభై షుః

అభై షీః - అభైష్టమ్ - అభైష్ట

అభై షమ్ - అభైష్వ - అభైష్ట

జ్ఞా నియోగే (ణిచ్-పుగాగమే) పరస్మై, లట్. ప్రథమ, (అజ్)

అజ్ఞాపయతి - అజ్ఞాపయతః - అజ్ఞాపయన్తి

హేతి :- హా = అయ్యోః వత్సాః (ఇతి = అని, మూర్ఛితః = మూర్ఛ
పోయి, పతతి = పడును).

ఆర్యేతి :- (సానమ్ = తస్మిటితో) ఆర్యః సమాశ్వసిహి = ఊర
డిల్లుము,

వత్సావితి :- (ఆశ్వస్య=ఓదార్చి) వత్స=నాయనలారా! తీవతః=తీవ్రించి
యున్నవాడగు, రామభద్రస్య = రామునియొక్క—రాముడు బ్రతికి యుండగానే అనుట,
మైథిలీ హరణాత్ = సీతను అపహరించుటవలన, ఏతత్ = ఈ అనర్థము, అస్మాభిః =
మాచే, ఆంతరేణ చక్షుషా=జ్ఞాన దృష్టితో-వివేకముతోననుట, విషయాకృతమ్ ఏవ =
ఏనాడో తెలిసికొనబడినది - ఈ అనర్థము రానున్నదని అలనాడే గుర్తించితిమనుట,
ఇదానీమ్ = ఇక నిప్పుడు, సమాశ్వసితవ్యమ్ = ఊరడిల్లవలసినది, కిమ్ అస్తి =
ఏమున్నది—ప్రమాదము ముంచుకొనిరాగా ఇత ఊరడిల్లుట కేమున్నదనుట.

ధిగితి :- ధిక్ కష్టమ్ = చీ! ఎంత కష్టము! కౌంభకర్ణమ్ వపుః పతతి =

మాల్యవాన్ :- వత్స, అద్యాపి రావణస్యాజ్ఞా : సూనశ్చనోన్యేషాం
వై హాసికాః కపయో దశకంతముల్లంతయన్తి.

సారణః :- ఆః ఊద్రాః.

యద్యన్తి వీర్యమన్త్యేవ తత్కర్మ కథయిష్యతి,
మేఘనాదమజిత్యైవ ధిక్ ప్రహానవిధీషికామ్ ॥

21

కుంభకర్ణుని శరీరము పడుచున్నది, ఏతదపి = ఈ మాటయును, దేవేన = మహారాజుచే,
అజ్ఞాపయితవ్యమ్ = అజ్ఞాపింపదగినదేనా; ఇది ఎట్లు అజ్ఞాపింప గలిగెననుట.

వత్సేతి :- వత్స = నాయనా; కుకా; అద్య - అపి = ఇప్పటికిని, రావణస్య
= రావణునియొక్క, అజ్ఞా = అజ్ఞాయా; అతని మాట అట్లుగా ఇందిను చెల్లనాయనుట.
ఇంతెక్కడి రావణుడు, ఇంతెక్కడి అజ్ఞలు అని తాత్పర్యము, ఏలయన - సూనమ్ =
నిశ్చయముగా, అనోన్యేషామ్ = పరస్పరము, వై హాసికాః = మేలమూడుకొనుచున్న,
కపయాః = వానరులు, దశకంతమ్ = రావణుని, ఉల్లంతయన్తి = అనుకరించి పరిహా
సింపుచున్నారు-రావణుని అనుకరించుచు కపివీర హృది పై రీతిగా అట్లును వినిపించె
ననుట.

యదీతి :- ఆః ఊద్రాః = ఓరీ నీచలారా; వీర్యమ్ = బలము, యది అన్తి =
ఉన్నచో, అన్తి ఏవ = ఉండనీ-ఉన్నది ఉన్నదే. కర్మ = ప్రవర్తన. తత్ = ఆ బల
మును, కథయిష్యతి = చాటిచెప్పును. మీ బలమును మీ చర్యలే చెప్పును - లేదా -
మాకును బలమున్నది దానిని మా చర్యలే చాటి చెప్పును. మేఘనాదమ్ = ఇంద్ర
జిత్తును, అజిత్యా ఏవ = జయింపకయే, ప్రహాన = పరిహాస పూర్వకముగా, విధీషికామ్ =
భయపెట్టుట, ధిక్ = నిరసింపదగినది. ఇట్లు భయపెట్టుట ఇట్లు మేల మూడుటలు తగని
వనుట. (ప్రత్యావక్త్రము). ధిగోగమున ద్వితీయ.

తాత్పర్యము :- ఓ ఊద్రవానరులారా! బలమున్నచో ఉండను. అది
చర్యలలో బయల్పడును. ఇంద్రజిత్తును జయింపకయే మీ రిట్లు మమ్ము అపహాస్యము
చేయుట భయపెట్టుట తగదు, చీ! చీ!

సంధులు :- యది + అన్తి + ఏవ - యదాదేశ, అజిత్యా + ఏవ. వృద్ధి

(నేపథ్యే)

భో భో యూథపతయః, విలుంపస్తు భవంతో లంకాగోపురప్రాకారతోరణాని.

సన్నద్ధేంద్రాయుధమవిరళారంభిగీర్వాణబాణ

శ్రేణీవర్షం తదవజగృహే యేన దుష్టగ్రహేణ ।

మాల్యవాన్ :- (సోద్యేగమ్) ఆః, కిమనేన శ్రావయితవ్యోఽస్మి. (ఇతి కర్ణౌ పిదధాతి)

(పునర్నేపథ్యే)

క్రియ :- అసభువి, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

అస్తి-స్త-సన్తి

కథ వాక్య ప్రబంధే (భిచ్ స్వార్థే) పరస్మై, లృట్ ప్రథమ

కథయిష్యతి-కథయిష్యతః-కథయిష్యన్తి

భోభోఇతి :- భో భో యూథ పతయః = ఓ సేనాపతులారా! భవ స్త = మీరందరును, లంకా = లంకాపట్టణము యొక్క, గోపుర = గోపురములయొక్క, ప్రాకార తోరణాని = ప్రాకార బహిర్వారములను- గోపుర ప్రాకారాగ్ర భాగములననుట, విలుంపస్తు = దిగిపొందు, (తోరణోఽస్త్రి బహిర్వారమ్-అమరము).

సన్నద్ధేతి :- సన్నద్ధ = ఎక్కు పెట్టబడిన, ఇంద్రాయుధమ్ = శక్ర చాపము కలదియు, అవిరళ = ఎడతెరపిలేని, ఆరంభ = ఆరంభము కలదియునైన. గీర్వాణ బాణశ్రేణీ వర్షమ్-గీర్వాణ = దేవతలయొక్క. బాణశ్రేణీ = శరవరంపరయను నట్టి. వర్షమ్ = వర్షమును, యేన = ఏ, దుష్టగ్రహేణ = దుష్టగ్రహమగు ఇంద్రజిత్తుచే. అవజగృహే = తిరస్కరింపబడినదో-దేవతలు బాణము సంధించుటకేని ఎవనిముందు భయపడిరో అనుట (ఉత్తరార్థమున్నది).

ఆఃఇతి :- (సోద్యేగమ్ = అరాటముతో) ఆః = అయ్యా! అనేన = ఈ నేపథ్యమునందలి వ్యక్తిచే, కిమ్ = ఏది, శ్రావయితవ్యః = వినవలసిన వాడను, అస్మి = అయితినో! ఏ అశుభవార్త వినవలసి వచ్చునో అనుట, (ఇతి = అని, కర్ణౌ పిదధాతి = చెవులు మూసికొనును) అపిదధాతి-వ్యష్టిభాగురిరల్లోపోఁవాపోయోరుపసర్గయోః

(పునః నేపథ్యే = మరల తెరలో)

ఇష్ట్యా కాంచిత్ప్రహరణమయీం వీరయాజ్ఞానమిష్టిం

దిష్ట్యా సోఽయం సముపశమితః శక్రజిల్లశ్శ్రదేన ॥ 22

మాల్యవాన్ :- సత్యోఽయమ్ "అతిదుఃఖో నిర్దుఃఖః" ఇతి లోకప్రవాదః.

ఇష్ట్యేతి : ప్రహరణ మయీమ్ = శక్రమయమును, వీరయాజ్ఞానమ్ = వీరయాజ్ఞాకమునగు-వీరులే యాజ్ఞికులుగా నున్నది. కాంచిత్ = ఒకసారి, ఇష్టిమ్ = యజ్ఞమును. ఇష్ట్యా = చేసి, దిష్ట్యా = అదృష్టవశమున, లక్ష్యదేన = సామగ్రిచే, సః = అ, (దుష్టగ్రహము) శక్రజిత్ = ఇందరినై, అయమ్ = దీనిగో, సముపశమితః = సంహరింపబడినాడు.

తాత్పర్యము:- సన్నద్ధమైన శక్రచాపమునుండి నిరంతరముగా కురియుచున్న బాణ వర్షమును సరికుగొనని దుష్ట గ్రహమగు ఇంద్రజిత్తు వీర యజ్ఞము చేసిన లక్ష్యముని చేతిలో నిహతుడయ్యెను. శక్రచాపము (ఇంద్రజిత్తును) వర్షము దుష్టగ్రహము, యజ్ఞము చేయుట, ఉపశమనము అను పదముల అనేకార్థితా శక్తి పలన ఆర్థాంతరము స్ఫురించుచున్నది కావున సమాసోక్తి అలంకారము (శిక్షిణి).

సమాసములు :- ఇంద్రస్య ఆయుధమ్ - సన్నద్ధమింద్రాయుధం యస్మిన్ కర్మణి తత్. బాణానాం శ్రేణి - శ్రేణ్యాః వర్షమ్. గిర్వాణానాం బాణాః. అవిరళః ఆరంభః యస్యతత్. అవిరళారంభి గిర్వాణ బాణశ్రేణి వర్షమ్ యస్మిన్ కర్మణి తత్. దుష్టశ్చాసౌ గ్రహశ్చ - తేన.

సంధులు :- సన్నద్ధ + ఇంద్ర - గుణనంది అవిరళ + ఆరంభి, ఇంద్ర + ఆయుధమ్ - సవర్ణదీర్ఘ. సః + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - సో + అయమ్ - పూర్వరూప, శక్రజిత్ + లక్ష్యదేన - లాదేశ.

క్రియ :- గ్రహజ్ఞ ఉపాదానే. లిట్. ఆత్మనే ప్రథమ (అప)

జగృహే - జగృహేతే - జగృహేతే

సత్యఇతి :- అతిదుఃఖః = అవధిలేని దుఃఖము అనుభవించువాడు, నిర్దుఃఖః = దుఃఖరహితుడు - ఇతి = అనునట్టి. అయమ్ = ఈ. లోకప్రవాదః = లోకోక్తి, సత్యః = సత్యమే, యత్ = ఏలయనగా, సమూలఘాతమ్ = సమూలముగా

యదస్మిన్నపి సమూలఘాతమభిఘ్నతి వ్యతికరే తథైవ శ్వసిమః.

శుకః :- (డిర్ఘ్వమవలోక్య) యథా సమంతాదంబరచరవిమాన పీఠయః కకుభాం ముఖాని పర్యవష్టభ్నన్తి తథా శంకే దుర్వారదారుణక్రోధబడదానల నిపీయమాన శోకసముద్రో దాశరథివిజయాయ సంనహ్యతే దేవః.

సారణః :- (సవిషాదమాత్మగతమ్) కష్టమ్. కథం దాశరథివిజయా యేత్యవిశిష్టోపపత్తిక కర్తృకర్మకారకార్థవిషయం వయస్య వచనమ్.

(పంశమును), అభిఘ్నతి = వినాశము చేయుచున్నది, అస్మిన్ = ఈ, వ్యతికరేఽపి = సమయమునందును, తథావేవ = పూర్వమువలెనే, శ్వసిమః = జీవించుచున్నాము. ఇంతను బ్రతికియున్నామనుట.

యథేతి :- (డిర్ఘమ్ అవలోక్య = పైకిచూచి) సమంతాత్ = అన్నిపైపులను, అంబరచర విమానపీఠయః = ఆకాశమునందెగురు విమాన సమూహములు, కకుభామ్ = దిక్కులయొక్క, ముఖాని = ముఖములను, పర్యవష్టభ్నన్తి = నింపి పేయుచున్నవి, తథా = కావున, దుర్వార = వారింపగాని, దారుణ = భయంకరమైన, క్రోధ = క్రోధమునునట్టి, బడదానల = బాడబవహ్నిచేత, నిపీయమాన = త్రాగివేయబడుచున్న, శోకసముద్రః = దుఃఖసముద్రమువలనవచ్చెడి, దేవః = ప్రభువు, రాక్షసుడు, దాశరథివిజయాయ = రాముని జయించుటకై, సంనహ్యతే = బయలుదేరుచున్నాడని, శంకే = భాపించుచున్నాను - దుఃఖమును క్రోధముతో దిగమ్రుంగి రజమునకు దిగుచున్నాడనుట.

కష్టమితి :- (సవిషాదమ్ = విషాదముతో, ఆత్మగతమ్ = తనలో) కష్టమ్ = అయ్యో! కష్టము. కథమ్ = ఎట్టు! వయస్యవచనమ్ = మిత్రుడగు శుకుని వాక్యము, దాశరథి విజయాయ ఇతి = దాశరథి విజయమునకై - అనునది, అవిశిష్ట = అస్పృష్టముగానున్న, ఉపపత్తిక = ముక్తియు, కర్తృ కర్మకారకార్థవిషయమ్ = కర్తృకారకార్థ

మాల్యవాన్ :- (ఉత్థాయ) తదస్మాభిరపి జరసా దూషితస్యాత్మనః ప్రజ్ఞాశ
నాయ ప్రాప్తం శత్రుధారాత్తీర్థమ్. (ఇతి సకుకసారణో
నిష్క్రంతః)

—: విష్కంభకః :—

విషయము, కర్మకారకార్థ విషయము కలిదిగా ఉన్నది. దాశరథి యొక్క విజయమనగా,
దాశరథి కర్తగా సాధించు విజయమని గానీ, దాశరథి కర్మగా రావణుడు కర్తగా
లభించు విజయమనిగానీ అన్వయించుటకు వీలగుచున్నది. ఇట్లు వెలువడినదేమో అని
అనర్థాశంక.

తదితి:- (ఉత్థాయ = లేచి) తత్ = రావణుడు యుద్ధమునకు బయలు
దేరెను గావున, జరసా = ముసలితనముచేత, దూషితస్య = దూషితమైన, ఆత్మనః =
ఆత్మయొక్క, ప్రజ్ఞాశనాయ = సవిత్రీకరణము కొరకు, అస్మాభిరపి = మనచేగూడ,
శత్రుధారాత్తీర్థమ్ = శత్రువులను అనునట్టి స్నానపురేవు, ప్రాప్తమ్ = పొందబడినది.
మనమును రణమునకేగి శస్త్రాహతములతో తనువుదాసి ఆత్మదోషములను వదిలించు
కొందమనుట. (ఇతి = అని, సకుకసారణః = కుకసారణులతో కూడి, నిష్క్రంతః =
నిష్క్రమించెను.)

—: విష్కంభకః = ఇది విష్కంభము :-

(తతః ప్రవిశతి విద్యాధరద్వయమాకాశయానేన)

వీరః :- అహో, బహోః కాలాదనయా గగనవీధ్యా నిరాతంకమివ
సంచరావహే (అధోఽవలోక్య)

దేవేంద్రోపనివేద్యనందనవనస్రక్తోరణశ్లాఘిసీ

లంకేయం దశకంఠవిక్రమసఖీ యస్యాం సమంతాదిమాః ।

(తతః=అంతట, విద్యాధరద్వయము = విద్యాధరులజంట, ఆకాశయానేన=ఆకాశయానముతో, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును - ఆకాశయానము నభినయించుచు ప్రవేశించుననుట)

అహోబ్రూతి :- అహో, - బహోః కాలాత్ =చాలకాలము తరువాత, అనయా = ఈ, గగనవీధ్యా=ఆకాశమార్గముతో, నిరాతంకమ్ ఇవ=ఆతంక రహితముగా - నిరాఘాటముగా, సంచరావహే = సంచరించుచున్నాము, (అధః అవలోక్య=క్రిందికి చూచి)

దేవేంద్రేతి :- దేవేంద్ర=దేవేంద్రునిచేత, ఉపనివేద్య=(బహుమతిగా) సమర్పింపబడిన, నందనవన స్రక్=నందనవనమందలి పూల దండయే, తోరణ = ద్వారాలంకారముగా కలిగి, శ్లాఘిసీ = ప్రశంసార్థ మైనదియు, దశకంఠ = రాక్షసుని యొక్క, విక్రమ = పరాక్రమమునకు, సఖీ = నెచ్చెలియా నైనది, ఇయమ్ = ఈ, లంకా = లంకాపట్టణము, యస్యామ్ = ఏ నగరమునందు - ఈ లంక యందనుట, సమంతాత్ = అన్నిపైపులను, యద్ధి = యుద్ధమును, అలోకన = చూచుటయందలి, కౌతుక = ఉత్సుకతతో, ఉన్ముఖ = రిచోన్ముఖులైన, వధూ = రాక్షసాంగనలతో, సంక్రీర్ణ=నిండిన, కర్ణీ రథాః=క్రీడా రథములు కలిపి, ఇమాః = ఈ, రథ్యాః =రాజవీధులు, కిమ్ కథయామి = ఏమి చెప్పను, అమీ = ఇదే - ఇరుగో, వైమానికాః = దేవతలు - విమానములపై సంచరించువారు, వ్యోమ్ని = ఆకాశమునందున, యాన్తి = కదలరైరి, వీరి కదలిక రాక్షసకాంఠలకు కోపకారణమగునేమోయని, (కార్దులము)

తాత్పర్యము :- దేవేంద్రుడు స్వయముగా సమర్పించిన పారిజాతసుమచూలికలు ద్వార తోరణములుగా విరాజిల్లుచున్న ఈ లంకాపట్టణము, దశకంఠుని విక్రమసఖి ప్రస్తుత మిచ్చట జరుగుచున్న యుద్ధమును చూచుటపై రాక్షసాంగనలు రథముల

యుద్ధాలోకన కౌతుకోన్ముఖవధూసంక్రీర్ణ కర్ణీ రథా

రథ్యాః కిం కథయామియాన్తి యదమీ న వోఽమి పై మూనికాః॥ 23

(సభేదాద్భుతమ్) సభే హేమాంగద.

ఏతాః పశ్య పలాదపత్తనభువః సౌత్రామణీనాం దృశా

మస్రాంభోభిరదేవమాతృక గృహారామాభిరామశ్రీయః ।

నధిరోహించి రాజవీధులందు పయనించుచున్నారు. దేవతలు అకాశమైన కదలుట కై నను భయపడుచున్నారు. తమ సంవారము రాక్షసాంగినలకు కోపకారణమగు నేమోయని జంకుచున్నారు. కర్ణీరథః ప్రవహణం దయనం చ - అమరః

సమాసములు :- దేవానామింద్రః - దేవేంద్రునిపైద్యాః - నందన వనస్య స్రజః - ఉపనివేద్యాశ్చ తాః స్రజశ్చ - స్రజః ఏవ తోరణాని - తోరణైః శ్లాఘిసీ, దశకంఠస్య విక్రమసఖీ. యుద్ధస్య ఆలోకనమ్ - ఆలోకనే కౌతుకమ్ - కౌతుకేన ఉన్ముఖాః - ఉన్ముఖాశ్చ తాః వధ్వః - వధూభిః సంక్రీర్ణాః - సంక్రీర్ణాః కర్ణీరథాః యాసు తాః

సంధులు :- దేవ + ఇంద్ర + ఉప, లంకా + ఇయమ్, కౌతుక + ఉత్ - గుణసంధులు. యుద్ధ + ఆలోక - సవర్ణదీర్ఘ, ఉత్ + ముఖ - అనునాసికాదేశ, కర్ణీరథా + రథ్యాః - విసర్గలోప.

క్రియ :- కథవాక్య ప్రబంధే (కిచ్) పరస్మై. లవ్, ఉత్తమ.

కథయామి - కథయావః - కథయామః.

యా ప్రాపదే (లక్) పరస్మై. లబ్, ప్రథమ

యాతి - యాతః - యాన్తి.

ఏతాబ్జితీ :- (సభేదాద్భుతమ్ = దుఃఖముతో అశ్చర్యముతో) సభే = మిత్రమా! హేమాంగదుడా! సౌత్రామణీనామ్ = దేవేంద్రునిపైన, దృశామ్ = చేయి కన్నులయొక్క, అస్రాంభోభిః = కన్నీటిదారలచే అదేవ మాతృక = నదీజల సంపర్ధితములైన, గృహారామ = గృహోద్యాన వనములయొక్క, ఆభిరామశ్రీయః = సౌందర్య సంపదలతోకూడిన, ఏతాః = ఈ కనిపించుచున్న, పలాదపత్తన భువః = లంకాపురీ ప్రాంతములను, పశ్య = చూడుము, ఏతాసు = ఈ ఉద్యానవన భూములయందు,

ఏతాసు ప్రతిఘాతివిక్రమకథోపాలంభవై తండికైః

కప్తేంద్రధ్వజినీజయానుకృతిభిర్దింభై రపి క్రీడితమ్ ॥

24

ద్వితీయః :- సభే రత్నచూడ, కిముచ్యతే -

ప్రతిఘాతి = శత్రు పక్షముయొక్క, విక్రమకథా = శౌర్యగాథలను, ఉపాలంభ = నిందించుటయందు, వై తండికైః = నేర్పరులైన, దింభైః అపి = రాక్షస బాలురిచే సైతము (వై తండికుడు = పిడివాదము సేయువాడు), కప్తే = కృత్రిమముగా నమచూర్చు కొన్న,

ఇంద్రధ్వజినీ = దేవేంద్రసైన్యమును, జయ = జయించుటను, అనుకృతిః = ఆనుకరించుటలతో, క్రీడితమ్ = క్రీడింపబడినది - అని వారికి కాలక్రీడయైనదనుట,

తాత్పర్యము :- ఈ పట్టణమందలి ఉవ్యానవనములు దేవేంద్రుని కన్నీటి ధారలతో పెరిగినవి. ఇచ్చటి బాలురు శత్రుపరాక్రమమును ఉపాలంభించుటయందు వైతండికులు. ఇంద్రసైన్యమును కృత్రిమముగా తయారుచేసి దానిని జయించుట వీరికి కాలక్రీడ. (వాదము జల్పము వితండమునని చర్చ మూడు విధములు. సహేతుకము వాదము. వితిగీషతో సాగునది జల్పము, ఎవరిమాటను ఖండించుటే స్వమత స్థాపనముగా నడచునది. వితండము)

సమాసములు :- పలమ త్తీతి - పలాదానాం పత్తనమి - పత్తనస్య భుజః, అదేవమాతృకాశ్చ తే గృహారామాశ్చ - ఆరామాణామభిరామశ్రియః, ప్రతిఘాతినాం విక్రమకథాః - కథానాముపాలంభః - ఉపాలంభే వైతండికైః, కప్తే చ సా

ఇంద్రధ్వజినీ చ - ధ్వజిన్యాః జయః - జయస్య అనుకృతిః, దేవః వర్జస్యః మాతా ఇన యేషామ్ - స తథా దూతాః - అదేవమాతృకాః.

సంధులు :- అస + అంభః, గృహ + ఆరామ + ఆభిరామ, జయ + అనుకృతి - సవర్ణదీర్ఘ కథా + ఉపాలంభ, కప్తే + ఇంద్ర - గుణనంది, అంభోః + అదేవ, అనుకృతిః + దింభైః + అపి - రేఫాదేశ విసర్గ.

రక్షాంసీతి :- సభే = మిత్రమా; రత్నచూడుదా; కిమ్ ఉచ్యతే = ఏమి ఏమి పల్క-మందు వనుట - రక్షాంసి ఇతి = రాక్షసులని. పురా అపి = పూర్వ కాలము

రజఃసీతి పురాపి సంశృణుమహే పీఠస్తు విస్తాప్త్యో
 జాగర్తి స్మ జగత్ప్రయా విపదలంతర్మీణదోర్విక్రమః ।
 శశ్వత్ద్వారభువి - ప్రశస్తిరచనాపర్ణాయమానేశీణ
 శ్రేణీసంభృతగోత్రభిన్మయజయస్తంభో యథా రావణః ॥

25

నందు, సంశృణుమహే=విందుము, తు = కానీ, జగత్ప్రయా = ముల్లోకములకును,
 విపత్=విపత్తును, అలంతర్మీణ=కల్గింపనమర్చమైన, దోర్విక్రమః=భూత పరాక్రమము
 కలవాడును శశ్వత్=ముమ్మాటికిని, ద్వారభువి = గుమ్మమునందు, ప్రశస్తి
 జయస్తంభః - ప్రశస్తిరచనా = స్తుతిరూప రచనయందు, పర్ణాయమాన = అక్షరముల
 వంటి వగుచున్న, ఈక్షణ = నేత్రములయొక్క, శ్రేణీ = సమూహమును, సంభృత=
 వహించునదై, గోత్ర భిన్మయ = ఇంద్రుడూపమైన, జయస్తంభః = జయస్తంభము
 కలవాడును [- ఇంద్రుడే జయస్తంభమనియు అతని నేత్రమునే అక్షరముల
 నియు] - అయిన, రావణః=దశకలకుడు, యథా = ఎట్లో, తాదృశః = అటువంటి
 వాడగు, వీరః = మహావీరుడు, కః = ఎవడు, జాగర్తిస్మ = ఉండెను, పురాతన రాక్ష
 సులలో కూడ ఇంతటివాడు లేడనుట (శార్దూలము).

తాత్పర్యము :- మిత్రమా! రాక్షసులని పూర్వమును వింటిమి. కానీ
 వారిలో రావణునికి సాటివచ్చువాడు లేడునుమా! ఈతడు ముల్లోకములకును విపత్తులు
 కల్గింప నమర్చుడు, తన భవనద్వార దేశమునందు సహస్రసయసునే జయ స్తంభముగా
 నిల్పుకొన్నాడు. ఆ దేవేంద్రుని పేయి కన్నులను రావణ ప్రశస్తిలోని అక్షరముల
 వలె సరిపోయినవి.

సమాసములు : జగత్ప్రయాః విపత్ - విపదః అలంతర్మీణః దోర్వి
 క్రమః యస్య సః, ద్వారస్య భూః - తస్యామ్, ప్రశస్తిరూపా రచనా - రచనా
 యాం పర్ణాయమానా - ఈక్షణానాం శ్రేణీ - పర్ణాయమానా చ సా ఈక్షణశ్రేణీ చ-
 శ్రేణ్యా సంభృతః - సంభృతశ్చాసౌ గోత్రభిన్మయః - గోత్రభిన్మయః జయస్తంభః
 యస్య సః.

సంధులు :- తాదృశః + జాగర్తి, స్తంభః + యథా - ఉత్త్యదేశవిసర్గ -
 వీరః + తు.కః + తాదృశః - సాదేశ విసర్గ, రజఃసీ + ఇతి, పురా + అః - సప్టద్వీర
 గోత్రభిత్ + మయ - అనునాసికాదేశ నిత్యసంధి.

రత్నచూడః :- సఖే హేమాంగద. పశ్యపశ్య. పౌలస్త్యపత్తనప్రతోళీషు
దీయమానే సన్నాహపటహే -

దిగ్దంతావళదంతమౌక్తికమయద్వాస్తోరణస్రగ్వీచో
గీర్వాణాధిపతిప్రతీష్ఠనిగడోన్మృష్టాన్యబంధీశుచః ।
వీరశ్రీసహపాంసుకేళిసుహృదో ముందోదరీబంధుతా
శౌటీరాసురసుందరీసురభయః ఊభ్యన్తి రక్షోగృహాః ॥

20

హేమేతి :- సఖే = మిత్రమా! హేమాంగదా! పశ్య పశ్య = చూడు!
పౌలస్త్య పత్తన = లంతా నగరముయొక్క, ప్రతోళీషు = మార్గములయందు, సన్నా
హపటహే = యుద్ధసన్నాహ సూచరిమగు భేరి, దీయమానే = మ్రోగింప బడుచుండగా,
సన్నాహపటహము మ్రోగుటతోనే అనుట -

దిగితి :- దిగ్దంతావళ = దిగ్గజములయొక్క, దంత - మౌక్తికమయ =
దంతములచేతను కుంభస్థ మౌక్తికములచేతను (ముత్తెములు) నిర్మింపబడిన, ద్వాః +
తోరణస్రగ్వీచః = ద్వాః బంధములును తోరణ మాలికలును కలవియు (ద్వారబంధ
ములు ఏను దంతములతోను తోరణమాలికలు గజకుంభ మౌక్తికములతోను ఏర్పాటు
చేయబడినవనుట); గీర్వాణాధిపతి = దేవేంద్రునిచేత, ప్రతీష్ఠ = ఓర్చుకొనబడిన.
నిగడ = బంధనములచే, ఉన్మృష్ట = ఓర్చి బడిన (పోగొట్టబడిన) అన్య బంధీ
శుచః = ఇతర బంధితుల దుఃఖము కలవియు (సురలును అస్పరలును లంకలో ఇం
టింట బంధింపబడిరి. కానీ రావణునియింట దేవేంద్రుడే బంధింప బడినాడను వర్త
మానము వీరి దుఃఖమును తగ్గించినదనుట); వీరశ్రీసహ = వీరలక్షితోనైన. పాంసు
కేళి = బాలక్రీడకు, సుహృదః = మిత్రములును (- వీరలక్షితక్రీడకు ఆట స్థలము
లనుట); ముందోదరీ బంధుతా = రావణశట్టమహిషితోడి బంధవ్యముపల్లనైన. శౌటీర =
గర్వముతో కూడిన, అసురసుందరీ = రాక్షస కాంతలచే, సురభయః = అందగించు
చున్నవియునైన, రక్షోగృహాః = ఈ రాక్షసగృహములు, ఊభ్యన్తి = సందడించుచున్నవి.
(శార్దూలము). (శౌటీరస్తు మతో గర్వే-విశ్వః)

తాత్పర్యము :- మిత్రమా! ఈ రాక్షసావాసములు చూడ.ము - దిగ్గజ
ముల దంతములతో నిర్మించిన ద్వారములు, దిగ్గజముల కుంభస్థలములు వీల్చి తెచ్చిన
ముత్తెములతో కూర్చిన తోరణములు, రావణుని ఇంట దేవేంద్రుడే బంధింపబడుటతో

హేమాంగదః :- (విహస్య) నూనమిదాసీమత్ర -

దృష్ట్వా రామసమేకరాక్షసవనస్వచ్ఛందగావానలం

జానక్యాం నిజవల్లభస్య పరమం ప్రేమాణమాలోక్య చ ।

కాంక్షాన్తి ముహూరాత్మపక్షవిజయం భంగం చ ముగ్ధా ముహూ

ర్ధ్యాయన్తి ధ్రువమంతరాశపతితా మందోదరీ వర్తతే ॥

27

ఈ యింటింటను బంధింపబడిన దేవతా స్త్రీ పురుషులు తమ దుఃఖమును మరిచిపోవుచున్నారు. ఈ గృహములు వీరలక్షికి క్రీడాస్థలములు. మందోదరీ బంధుత్వముతో గర్వించిన రాక్షసస్త్రీలచే ఇంటింట సౌందర్యగర్వము తొణికిసలాడుచున్నది. సన్నాహపటహము మ్రోగుటతో ఈ ఇండ్లు కోలాహలముగా నున్నవి.

సంధులు :- సగ్విణః + గీర్వాణ. సుహృదః + మందోదరీ, రక్షస్ + గృహః - ఉత్వాదేశవిసర్గ. గీర్వాణ + అధిపతి, ప్రతి + ఇష్ట. ఉన్మేష్ట + అన్య, శౌరీర + అనుర - సవర్ణదీర్ఘ. ఉత్ + మృష్ట - అనునాసినాదేశ.

క్రియ :- జీభ సంవలనే (శ్యన్) పరస్మై. లట్, ప్రథమ

జీభ్యతి - జీభ్యతః - జీభ్యన్తి

దృష్ట్వేతి :- (విహస్య = నద్వి) నూనమ్ = నీజమే. ఇదాసీమ్ = ఇప్పుడు, తత్ర = ఇచ్చట - ఏది రాక్షసవన స్వచ్ఛందగావానలమ్ - రాక్షసవన = రాక్షసులనునట్టి అరణ్యమునకు, స్వచ్ఛంద = తనంతటతానై, ఏది దావానలమ్ = అద్వితీయ దావాగ్నివంటివాడైన రామమ్ = రాముని, దృష్ట్వా = చూచి - రాముడు రాక్షసాంతకుడగుటను గ్రహించి అనుటః చ = మరియు, జానక్యామ్ = సీతాదేవిః, నిజవల్లభస్య = తన భర్తయొక్క, పరమమ్ = ఉత్కృష్టమైన, ప్రేమాణమ్ = ప్రేమను, అవలోక్య = గ్రహించి, ముహూః = మాటిమాటికినీ, అత్యపక్షవిజయమ్ = స్వపక్షవిజయమును, భంగమ్ చ = వివశమును, కాంక్షన్తి = కోరుకొనుచున్నదై ధ్యాయన్తి = ఆలోచించుచున్నదై, ముగ్ధా = మూఢచిత్తయై, మందోదరీ = మందోదరి, ధ్రువమ్ = నిశ్చయముగా, అంతరాశపతితా వర్తతే = జయాపజయ కాండల నడుమ వలిగిపోవుచున్నది. (శార్దూలము),

రత్నచూడః :- (సకరుణస్మితమ్) వయస్య, విబుధరాజ విజయవిక్రమ
క్రీతచేతసా వృద్ధపితామహేన స్వయం పరమేష్ఠినా వ్రతీష్ఠి
తేంద్రుణ్ణామధేయశేషస్య తాదృశస్య తనూజస్య శుచా
విచేష్టమానామరాతిగృహీణీమపి నై వముపక్రోష్టుమర్హసి.
(పురోఽవలోక్య చ) హస్తదక్షిణేన కథమయం ద్విధా
విభజ్యతే మహాజనః. (నిరూప్య చ సమహాకౌతుకమ్) సఖే.
పశ్య పశ్య -

తాత్పర్యము :- రాక్షసులపాలిట దావాన్నివలె అవతరించిన రాజు పని
చూచి మందోదరి స్వపక్ష విజయమును ఆకాంక్షించుచున్నది. రావణునికి సీతపట్లగల
ప్రేమను గమనించి స్వపక్ష వినాశమును కోరుచున్నది. (రాముడు జయించి సీతను
కొనిపోయినచో తనకు సవతిపోటు తప్పునని) ఇట్లు అందోళన పడుచున్నది చూచివా!

సమాసములు :- రాక్షసానామ్ పనమ్ - స్వచ్ఛందశ్చాసౌ దావానలశ్చ -
ఏకశ్చాసౌ రాక్షసజన స్వచ్ఛంద దావానల ఇవ - తమ్. నిజస్య వల్లభః - తస్య, ఆత్మ
పక్షస్య విజయః - తమ్ ఆత్మనః పక్షః.

క్రియ :- వృక్షణీర్ వర్తనే. లబ్, ఆత్మనే. వ్రథమ
వర్తతే - వర్తతే - వర్తనే

వయస్యేతి :- సకరుణస్మితమ్ = దయతోకూడిన చిరునవ్వుతో |
వయస్య=మిత్రమా! విబుధరాజ విజయ=దేవేంద్రుని జయించిన, విక్రమ=పరాక్రమ
ముతో. క్రీత = పశీకరింపబడిన - అమ్ముడవోయిన, చేతసా = మనస్సుకలవాడైన
వృద్ధపితామహేన = ముదుసలి బ్రహ్మయైన, పరమేష్ఠినా = చతుర్ముఖునిచే.
స్వయమ్ = స్వయముగా, వ్రతీష్ఠిత = సమర్పించబడిన, ఇంద్రుణ్ = ఇంద్రుణ్ణు అను
నట్టి, నామధేయశేషస్య = పేరుమాత్రమే మిగిలియున్నవాడైన - నామమాత్ర
వశిష్టుడనుట. తాదృశస్య = అంతటివాడగు. తనూజస్య = సుతునియొక్క. శుచా =
దక్షిణముతో - పుత్రవియోగ దుఃఖముతోననుట, విచేష్టమానమ్ = తుమిలిపోవుచున్న
ప్రీతి అరాతిగృహీణీమపి = శత్రువు భార్యయే అయినప్పటికిని ఏపమ్ = ఇట్లు.
ఉపక్రోష్టుమ్ = నిందించుటకు. న అర్హసి = తగవునుచూ! - నిందింపదగదనుట, వ్రథః

న్యంచన్యంచద్ధరిత్రీ దృతచరణభరశ్చంద్రహానై కదృష్టి
 వ్యావల్లద్యోగపద్యోత్సుక సకలభుజాక్రాంత దిచ్ఛక్రవాళః ।
 క్రోధకూరాక్షిరక్తోత్పలరచిత వియత్తోరణస్రంజి బిద్ర
 ద్వక్త్రాణి ప్రత్యసీకప్రసరసరభసో నిర్జిహీతే దశాస్యః ॥

28

అవలోక్య = ముందునకు చూచి] హస్త దక్షిణేన = కుడిచేతిపై పున. అయమ్ = ఈ,
 మహాజనః = జనసమూహము, ద్విధావిభజ్యతే = రెండుగా నీలిపోవుచున్నది. కథమ్ =
 ఏమిది, నిరూప్య = పరిశీలనగాచూచి. సమహాశ్చంద్రమ్ = గొప్ప కుతూహలముతో]
 సఖే = మిత్రమా! హేమాంగదా! పశ్య పశ్య = చూడు! చూడు!

న్యంచదితి :- న్యంచత్న్యంచత్ = [వినయముతో] మిక్కిలి క్రుంగుచున్న,
 దరిత్రీ = భూమిచేత, దృత = దరింపబడిన, చరణభరః = పాదవిన్యాస[రచ]ము కల
 వాడును. చంద్రహానైక దృష్టిః = చంద్రహాసమును తన ఖడ్గమునందు ఏర్పాగముగా
 సక్తమైన చూపులు కలవాడును. వ్యావల్లత్ = తీవిగా కదలుచున్నవియు, యోగ
 పద్య = ఒక్కసారిగా పరాక్రమమును చూపవలెననునట్టి, కత్సర = కుతూహలముతో
 కూడినవియునైన, సకలభుజా = సమస్త బాహువులచే, [వింశతి బాహువులు]
 అక్రాంత = ఆక్రమింపబడిన, దిచ్ఛక్రవాళః = దిచ్ఛమూహము కలవాడును; క్రోధ =
 క్రోధముతో, కూర = భీకరములైన, అక్షి = నేత్రములనునట్టి, రక్తోత్పల = ఎఱ్ఱదామర
 లచే - [అరుణ పద్మములు], రచిత = కల్పింపబడిన, వియత్తోరణస్రంజి = ఆరాశ
 తోరణ మాలికలు కల్గిన పక్త్రాణి = అది ముఖములను, బిద్రత్ = పహించుచున్నవాడై
 దశాస్యః = రావణాసురుడు, ప్రత్యసీకప్రసగ = శత్రుసేనలకెదురేగుటయందు, సరభసః =
 త్వరకలవాడై, నిర్జిహీతే = లంకనుండి బయల్పెడలుచున్నాడు. [చక్రవాళం తు
 మండలమ్ - అమరః] సగ్రహవృత్తము.

తాత్పర్యము :- రావణుడు రణరంగమునకు బయలుదేరినను. అతడు
 అడుగుతీసి అడుగు వేయుచుండగా భూమి క్రుంగుచున్నది, చంద్రహాసమునందు దృష్టి
 నిల్పినది. తీవిగా కదలుచున్న వింశతి బాహువులును ఒక్కసారిగా దిచ్ఛక్రమునాక్ర
 మించుటకు కుతూహలపడుచున్నవి. క్రోధముతో ఎరుపెక్కిన చూపులు ఆరాశము
 నందు అరుణపద్మముల తోరణములు కట్టుచున్నవి. శత్రువునెదుట నిల్చుటకు త్వర
 పడుచు బయలుదేరినాడు.

హేమాంగదః :- (నిర్వర్ణ్య) అహో, దృష్టచరమప్యస్య సాంగ్రామిక
మోక్షాయితమయాతయామమివ భీషయతే. సఖే రత్న
చూడ.

మరుత్వద్దంతోశి క్షణఘటిత మోరశ్వయథునా

సమాసములు :- న్యంచంతీ న్యంచంతీ చ సా ధరితీ - ధరిత్యా
దృతః చరణ భరః యస్య సః. ఏకా చ సా దృష్టిశ్చ - చంద్రహాసే ఏకదృష్టిర్యస్య
సః. వ్యావల్గంతశ్చ యౌగపద్యోశ్చుకాశ్చ సకలాశ్చ తే భుజాః. భుజైః అక్రాంతమ్ -
భుజాక్రాంతం దిచ్ఛక్రవాళం యేన సః. క్రోధేన క్రూరాణి - క్రూరాణి చ తాని అక్షిణి -
అక్షిణ్యేవ రక్తోత్పలాని - రక్తోత్పలైః రచితాః - వియన్ తోరణసజః యైః తాని.
ప్రత్యనీతే (శత్రునైవే) ప్రసరణమ్ - ప్రసరే సరభసః - ప్రసరణే రభసః యస్య
సః - ప్రత్యనీత ప్రసరణ రభసః. అని పాఠాంతరము.

సంధులు :- న్యంచత్ + న్యంచత్ - అనునాసికాదేశ. భరః + చంద్ర-
కాదేశవిసర్గ. హాస + ఏక - వృద్ధి. దృష్టిః + వ్యావల్గత్ - రేఖాదేశవిసర్గ. యౌగపద్య +
ఉత్సుక. రక్త + ఉత్పల - గుణ. వి + అవల్గత్ - ప్రతి + అనీక - యదాదేశ. భుజ +
అక్రాంత. క్రూర + అక్షి దశ + అస్యః - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- ఓ హోజ్ గతో (శ్లు) ఆత్మనే, లట్. ప్రథమ (నిర్)
జిహీతే - జిహాతే - జిహాతే (జిహీషే - జిహాసే - జిహీర్షే -
జిహే - జిహీషహే - జిహీమహే)

అహోబ్రుతి :- (నిర్వర్ణ్య = చూచి) అహో, అస్య = ఈ రాక్షసుని
యొక్క, సాంగ్రామిమ్ = యుద్ధ సంబంధమైన ఓజాయితమ్ = తేజస్విత - పరా-
క్రమము. దృష్టచరిమ్ అపి = ఇతః పూర్వము చూడబడినదే అయినప్పటికిని, ఆయాత
యామమ్ ఇవ = అనుభూతము కానిదివలె - క్రొత్తదివలె (ఉజ్జీర్ణం పరిభుక్తం చ
యాతయామం తదిద్యతే - అమరము), భీషయతే = భయము గొల్పుచున్నది.
సఖే = మిత్రమా! రత్నచూడ = రత్న చూడుదా!

మరుదితి :- మరుత్వత్ = దేవేంద్రునియొక్క. దంతోశి = వక్షాయథ
ముచే. క్షణ = క్షణకాలము, ఘటిత = సమకూర్చబడిన, మోర = దారుణమైన.

న్యంచన్యంచద్ధరిత్రీ ధృతచరణధరశ్చంద్రహాసై కదృష్టి
 వ్యావల్లద్యోగపద్యోత్సుక సకలభుజాత్రాంత దిక్పత్రవాళః ।
 క్రోధకూరాక్షిరక్తోత్పలరచిత వియత్తోరణస్రంజి బిద్ర
 ద్వక్త్రాణి ప్రత్యసీకప్రసరసరభసో నిర్జిహీతే దశాన్యః ॥

28

అవలోక్య = ముందునకు చూచి] హస్త దక్షిణేన = కుడిచేతివైపున. అయమ్ = ఈ, మహాజనః = జనసమూహము, ద్విధావిభజ్యతే = రెండుగా నీలిపోవుచున్నది, కథమ్ = ఏమిది, నిరూప్య = పరిశీలనగాచూచి, సమహాశోకః = గొప్ప కుతూహలముతో] సఖే = మిత్రమా! హేమాంగదా! పశ్య పశ్య = చూడు! చూడు!

న్యంచదితి :- న్యంచత్న్యంచత్ = [వినయముతో] మిక్కిలి క్రుంగుచున్న, ధరిత్రీ = భూమిచేత, ధృత = ధరింపబడిన, చరణధరః = పాదవిన్యాస[బాంధ్యము కలవాడును, చంద్రహాసైర దృష్టిః = చంద్రహాసమును తన ఖడ్గమునందు ఏకాగ్రముగా సత్తమైన చూపులు కలవాడును, వ్యావల్లత్ = తీవిగా కదలుచున్నవియు, యౌగపద్య = ఒక్కసారిగా పరాక్రమమును చూపవలెననునట్టి, కత్సుక = కుతూహలముతో కూడినవియునైన, సకలభుజా = సమస్త బాహువులచే, వింశతి బాహువులు] అత్రాంత = అత్రమింపబడిన, దిక్పత్రవాళః = దిక్పమూహము కలవాడును; క్రోధః = క్రోధముతో, కూర = భీకరములైన, అక్షి = నేత్రములనునట్టి, రక్తోత్పల = పిల్లదామరలచే - [అరుణ పద్మములు], రచిత = రల్పింపబడిన, వియత్తోరణస్రంజి = అకాశతోరణ మాలికలు కల్గిన పత్త్రాణి = ది ముఖములను, బిద్రత్ = పహించుచున్నవాడై దశాన్యః = రావణాసురుడు, ప్రత్యసీకప్రసగ = శత్రుసేనలకెదురేగుటయందు సరభసః = త్వరకలవాడై, నిర్జిహీతే = లంకనుండి బయల్వెడలుచున్నాడు, చక్రవాళం తుమండలమ్ - అమరః] సగ్ధరావృత్తము.

తాత్పర్యము :- రావణుడు రణరంగమునకు బయలుదేరినను, అతడు అడుగుతీసి అడుగు వేయుచుండగా భూమి క్రుంగుచున్నది, చంద్రహాసమునందు దృష్టి నిల్చినది. తీవిగా కదలుచున్న వింశతి బాహువులును ఒక్కసారిగా దిక్పత్రమునాత్ర మించుటకు కుతూహలపడుచున్నవి, క్రోధముతో ఎరుపెక్కిన చూపులు అకాశము నందు అరుణపద్మముల తోరణములు కట్టుచున్నవి, శత్రువునెదుట నిల్చుటకు త్వర పడుచు బయలుదేరినాడు.

హేమాంగదః :- (నిర్వర్ణ్య) అహో. దృష్టచరమప్యస్య సాంగ్రామిక
మోక్షాయితమయాతయామమివ భీషయతే. సఖే రత్న
చూడ.

మరుత్వద్దంభోశి క్షణఘటిత ఘోరశ్వయథునా

సమాసములు :- న్యంచంతీ న్యంచంతీ చ సా ధరితీ - ధరిత్యా
ధృతః చరణ భరిః యస్య సః. ఏకా చ సా దృష్టిశ్చ - చంద్రహాసే ఏకదృష్టిర్యస్య
సః. వ్యావర్గంతశ్చ యౌగపద్యోశ్చురశ్చ సరలాశ్చ తే భుజాః. భుజైః అక్రాంతమ్ -
భుజాక్రాంతం దిర్ఘక్రవాళం యేన సః. క్రోధేన కూరాణి - కూరాణి చ తాని అక్షిణి.
అక్షిణ్యేవ రక్తోత్పలాని - రక్తోత్పలైః రచితాః - వియతి తోరణసజః యైః తాని.
ప్రత్యసీకే (శత్రునైవ్యే) ప్రసరణమ్ - ప్రసరే సరభసః - ప్రసరణే రభసః యస్య
సః - ప్రత్యసీక ప్రసరణ రభసః. అని పాఠాంతరము.

సంధులు :- న్యంచత్ + న్యంచత్ - అనునాసికాదేశ. భరః + చంద్ర-
కాదేశవిసర్గ. హాస + ఏక - పృద్ధి. దృష్టిః + వ్యావర్గత్ - రేఫాదేశవిసర్గ. యౌగపద్య +
ఉత్సుక, రక్త + ఉత్పల - గుణ. వి + అవర్గత్ - ప్రతి + అనీక - యదాదేశ. భుజ +
అక్రాంత. కూర + అక్షి దశ + అస్యః - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- ఓ హాజ్ గతా (క్లు) ఆత్మనే, లట్. ప్రథమ (నిర్)

జిహీతే - జిహాతే - జిహాతే (జిహీషే - జిహాసే - జిహీధ్యే -
జిహే - జిహీషహే - జిహీమహే)

అహోబ్ధితి :- (నిర్వర్ణ్య = చూచి) అహో, అస్య = రః రావణుని
యొక్క, సాంగ్రామిరమ్ = యుద్ధ సంబంధమైన ఓజాయితమ్ = తేజస్విత - పరా-
క్రమము. దృష్టచరమ్ అపి = ఇతః పూర్వము చూడబడినదే అయినప్పటికిని, ఆయాత
యామమ్ ఇవ = అనుభూతము రానిదివలె - క్రొత్తదివలె (చక్షీర్ణం పరిభుక్తం చ
యాతయామం తదిద్యతే - అమరము), భీషయతే = భయము గొల్పుచున్నది.
సఖే = మిత్రమా! రత్నచూడ = రత్న చూడుదా!

మరుదితి :- మరుత్వత్ = దేవేంద్రునియొక్క. దంభోశి = వజ్రాయుధ
ముచే. క్షణ = క్షణకాలము, ఘటిత = సమకూర్చబడిన, ఘోర = దారుణమైన.

నికర్గోదగ్రేణ ప్రపథమురసా పీతగగనః ।
 శ్రియం దేవద్రీపీం నిజదుజవనోద్ధామకరిణీ
 మయం కుర్వన్వీరః స్మరసి కథమూసీద్దశముఖః ॥

29

శ్వయంభునా=వాపుకలదియు - అంతటి వజ్రాయుధము ఘాతపని క్షణకాలమే దాధించె ననుట, నికర్గ=సహజముగా, ఉదగ్రేణ = ఉన్నతమైనదియైనది, ఉసా=వక్షఃస్థలముతో, పీతగగనః = లోబరచుకొన్న ఆకాశము కలవాడను - ఆకాశమంత వికాలమైన వక్షస్థనుట; దేవద్రీపీమ్ = దేవతలకు సంబంధించిన, శ్రియమ్ = లక్ష్మిని, నిజ = తనయొక్క భుజన = భుజారణ్యమునందు, ఉద్ధామకరిణీమ్ = మత్తగజాంగనగా, కుర్వన్=చేయుచు - అమరరాజ్యలక్ష్మిని తన శైవసము చేసికొనియాడుట; అయమ్=ఈ, వీరః = మహావీరుడగు, దశముఖః = రావణుడు, కథమ్ అసీత్ = అలనాడెట్లు ప్రకాశించెనో - స్వర్లోకమునకు దండెత్తి వచ్చినప్పుడనుట; స్మరసి కథమ్ = గుర్తుచేసికొనుచున్నావా; (శిఖరిణీ).

తాత్పర్యము :- మిత్రమా! ఇంద్రునితో అలనాడు జరిగిన యుద్ధమునందు వజ్రాయుధ ఘాతమునకు క్షణకాలము చలించి నిలదొక్కుకున్నవాడను, నువికాలమగు వక్షఃస్థలముచే ఆకాశమును క్రమ్ముచున్నవాడను, ఇంద్రరాజ్యమును తన బాహువనమునందు బంధించినవాడనైన ఈ రావణుడు ఎట్లు ప్రకాశించెనో స్మరించుచున్నావా.

సమాసములు :- మరుత్వతః దంభోశః - దంభోశినా క్షణం ఘటితః - ఘటితశ్చాసౌ ఘోరశ్చ - ఘోరః శ్వయంభుః యస్మిన్ కత్ - తేన, నికర్గతయా ఉదగ్రమ్ - తేన, పీతం గగనం యేన సః, నిజాశ్చ తే భుజాశ్చ - భుజాః ఏవ వనమ్ - వనే ఉద్ధామకరిణీ - తమ్.

క్రియః :- స్మృ చింతాయామ్ (అధ్యానే చ) పరస్మై, లట్, మధ్యమ

స్మరసి - స్మరథః - స్మరథ

అసభువి, లట్, పరస్మై, ప్రథమ

అసీత్ - అస్తామ్ - అసన్

రత్నచూడః :- సభే. కిముచ్యతే. మహతామప్యపరి కిమప్యయం రావణః.

ఏనం కల్పతరూద్భవై రనుకరవ్యాజైః సదా భూషణై

రారాఢ్నోతి సురాధిపః కిమపరం దీనో నదీనాం పతిః ।

దండాదిక్యభయాత్కథం కథమపి స్కంధోపనేయాన్మణీ

నప్యన్తై పరిశోధయత్యపదిశన్నిస్సంపదః స్వాకరాన్ ॥

30

సభేబ్రితిః - సభే=మిత్రమా! హేమాంగదా! కిముచ్యతే = ఏమి చెప్పబడును. - ఏమి చెప్పుమందువనుట. అయమ్=ఈ, రావణః=రావణుడ, మహతమ్ అపి=మహామహులకును, ఉపరి = పై భాగముననుండు, కిమపి=ఏదో! - అందరి కన్న అగగణ్యుడనుట.

ఏనమితిః - సురాధిపః = దేవేంద్రుడు, కల్పతరూద్భవైః = కల్పవృక్ష సంభవములై, అనుకరవ్యాజైః=వేరొక పుష్పములతో మోసగించుటకు వీలుకానివైన భూషణైః = పుష్పమాలికలు మొదలైన అలంకారములతో, సదా=ఎల్లవేళల, ఏనమ్=ఈ రావణాసురుని. ఆరాఢ్నోతి = సేవించును, కిమపరమ్ = మరింక చెప్పనదేమున్నది; నదీనామ్ పతిః = సముద్రుడు, దీనః = దీనుడై, దండాదిక్యభయాత్ = అధిక దండనమునకు భయపడి, కథమ్ కథమపి = ఎట్టెట్టో, స్వాకరాన్=తన నిధులను [ఆకరములు], నిస్సంపదః = నిశ్శేషములుగా, అపదిశన్ = బయట పెట్టుచు, స్కంధోపనేయాన్=బుజములపై మోసికొనిపోవలసినంతటివగు, మణీన్ అసి=మణులను కూడ, అన్తై=ఈ రావణునికై, పరిశోధయతి = సమర్పించుచున్నాడు. (శార్దూలము).

తాత్పర్యము :- మరొకరకము పూవులతో మార్చి మోసగించుటకు వీలు లేనివైన కల్పవృక్ష పుష్పములతో దండలుగట్టి దేవేంద్రుడు స్వయముగా రావణునికి నిత్యమును సమర్పించి సేవించుచున్నాడు. ఇక చెప్పునదేమున్నది. సముద్రుడు భయపడి తనలో నిధి నిక్షేపములను పూర్తిగా బయటపెట్టి పెద్ద పెద్ద మణులను రత్నములను వీనికి సమర్పించుచున్నాడు.

హేమాంగదః :- (సభయమ్) కథమయం పరాపతిత ఏవానమనమరహర్ష
 హేషమాణ వనాయుజవాజినివహ వితీర్ణ కీనాశకాసరర్ణ
 జ్వరేణ ప్రజవినా రథేన కాడ్మకపాణిర్మహావీరః.

రత్నచూడః :- (సభయాద్భుతమ్)

కల్పాంతక్రూరసూరోత్కరవికటముఖో మానుషద్వంద్యయుద్ధ
 క్రీడాకంఠూయదూర్జస్వలసకలఘటాలోకభూయోవిలక్షణః ।

సమాసములు :- కల్పతరోః ఉద్భవాః - తైః. సుకరవ్యాజాయ న
 యుజ్యంతే - అసుకరవ్యాజాః - తైః. సురాణామధిపః దండస్య అధిక్యమ్-తస్మాత్
 స్కంధేన ఉపనేయాః - తాన్, స్వస్య ఆకరాన్.

సంధులు :- ఉద్భవైః + అసుకరః, భూషణైః + అరాధ్నోతి - రేషాదేశ
 విసర్గ, సుర + అధిపః, దండ + అధిక్య, స్వ + ఆకరాన్ - సప్టచ్ఛిర్లు, దీనః +
 నదీనాం - ఉత్వాదేశ విసర్గ, అపి + అస్మై, పరిరోధయతి + అప - యడాదేశ.

క్రియ :- రాధ సంసిద్ధౌ (రాధో వృద్ధౌ)శ్చ - పరస్మై లట్. ప్రథమ
 (లట్)

ఆరాధ్నోతి - ఆరాధ్నుతః - ఆరాధ్నువన్తి
 శుధ శాచే [జిచ్] పరస్మై. లట్. ప్రథమ.
 రోధయతి - రోధయతః - రోధయన్తి

కథమితి :- [సభయమ్ = భయముతో] కథమ్ = ఎట్లు! అనమ = సాటి
 లేని, సమరహర్ష = యుద్ధోత్సాహముతో, హేషమాణ = సకిలించుచున్న, వనాయుజ
 వాజినివహ = వనాయు దేశమునుండి వచ్చిన అశ్వసమూహముతో [వనాయు దేశాశ్వ
 ములు ఉత్తమ జాతివనుట], వితీర్ణ = కల్పింపబడిన, కీనాశకాసర = యమమహిషము
 యొక్క, కర్ణజ్వరేణ = కర్ణ జ్వరము కలదియు - యముని మహిషమునకు చెముడు
 వచ్చునట్లు రావణ రథాశ్వములు సకిలించుచున్నవనుట ప్రజవినా = మిక్కిలి వేగము
 కలదియనైన, రథేన = రథముతో, మహావీరః = మహావీరుడు రావణుడు, కాడ్మక
 పాణిః = ధనుష్పాణియై, అయమ్ = వీడుగో పరాపతితః ఏవ = రానే వచ్చెను.

కల్పేతి :- [సభయాద్భుతమ్ = భయముతో అశ్చర్యముతో] కల్పాంత =
 ప్రళయకాలమునందు, క్రూర = అతి ప్రచండిములైన, సూరోత్కర = సూర్య

సంభూయోత్తిష్టమానస్వపరబలమహాశస్త్రసంపాతభీమా

మూర్ధ్వం గీర్వాణగోష్ఠీగురుమదనికషో నైకషేయః పిదతే || 31

బింబములవలె. విరట ముఖః = భీరములైన ముఖములు కలవాడును; మానుష = రెండు చేతులే కలిగిన మానవ మాత్రునితో. ద్వంద్వయుద్ధ = ఏకతలాయుద్ధమనునట్టి. క్రీడా = క్రీడయందు. కండూయత్ = తీటగొనిన ఊర్జస్వల = బలిష్ఠములైన. సకలభుజ = తన ఇరువది బాహువులను. అలోక = చూచుకొనుటతో కల్గిన. భూయః + విలక్షః = అధిక లక్ష కలవాడును - ఇరువది బాహువులు కల్గిన నాకు రెండు చేతులవానితో ద్వంద్వ యుద్ధమా అవి సిగ్గుపడెననుట. గీర్వాణగోష్ఠీ = దేవతా సమూహముయొక్క. గురు మద = గాఢాహంకారమునకు. నికషః = పరీక్షా స్థానమువంటివాడును. [నిరిషోపలము] అయిన. నైకషేయః = నిరసా పుత్రుడగు రావణుడు. సంభూయ = గుంపుగా కలిసి. ఉత్తిష్టమాన = యుద్ధ సన్నద్ధులగుచున్న. స్వపరబల = స్వపక్ష పరపక్ష సైనికుల యొక్క. మహాశస్త్ర = గొప్పగొప్ప ఆయుధములయొక్క. సంపాత = సంపాతముతో. భీమామ్ = భీషణమైన ఉర్వీమ్ = రణభూమిని. పిదతే = ఆక్రమించుచున్నాడు - లేదా అచ్చాదించుచున్నాడు. [అపిధాన తిరోధాన పిధానాచ్చాదనాని చ - అమరము]. స్రగ్ధరా వృత్తము.

తాత్పర్యము :- రావణుని పది ముఖములును ప్రళయకాల సూర్యబింబ మువలె ప్రజ్వరిల్లుచున్నవి. రెండు చేతుల మానవునితో నాకు ద్వంద్వయుద్ధమా అని తన ఇరువది చేతులను చూచి సిగ్గుపడుచున్నాడు. దేవతల భుజబలమునకు పరీక్షా స్థానమైన ఈ రావణుడు శస్త్రసంపాతముతో భీషణమైన రణభూమిని ఆక్రమించుచున్నాడు.

సమాసములు :- కల్పాంతే క్రూరః - క్రూరశ్చసౌ సూరోత్కరశ్చ - సూరోత్కర ఇవ విరటాని ముఖాని యన్య సః. మానుషేణ ద్వంద్వయుద్ధమ్ ఏవ క్రీడా - క్రీడాయాం కండూయంతః - కండూయంతశ్చ ఊర్జస్వలాశ్చతే సకలభు జాశ్చ - భుజానామాలోకః - అలోకేన భూయోవిలక్షః. సంభూయోత్తిష్టమానాశ్చ తే స్వపరబలాశ్చ - బలానాం మహాశస్త్రాణి - శస్త్రాణాం సంపాతః - సంపాతేన భీమామ్. గీర్వాణానాం గోష్ఠీ - గోష్ఠ్యాః గురుమదః - మదస్య నికషః. నిరసాయా అపత్యం పుమాన్.

హేమాంగదః :- (సకౌతుకమ్) సభే, దక్షిణతః పశ్య తావత్.

అగస్త్యాజ్ఞాసద్యః శమితవిపులోచ్చాయవిషమా

నుదస్యంతః సేతావలగితవతో వింధ్యశిఖరాన్ ।

శిరస్సంఖ్యాసత్యాకృతదశముఖాలోకరథసా

దుపేత్యాతిత్రస్తాశ్చపలమపసర్పన్తి కవయః ॥

32

క్రియ :- డాడాజ్ ధారణపోషణయోః, లట్, ఆత్మనే, ప్రథమ (అపి)

ధత్తే - దధాతే - దధతే (వ్యష్టిభాగురిరల్లోపః)

అవాప్యోరుపసర్గయోః - అపిధత్తే, పిధత్తే)

అగస్త్యేతి :- (సకౌతుకమ్ = కుతూహలముతో) సభే = మిత్రమా ,
రత్నచూడాః దక్షిణతః = దక్షిణమువైపు, పశ్య తావత్ = కొంచెము చూడు -
అగస్త్య = అగస్త్యునియొక్క, ఆజ్ఞా = ఆజ్ఞచే, సద్యః = అప్పటినుండి. శమిత =
ఆణగరిన, విపుల = అధికమగు, ఉచ్చాయ = ఉన్నతితో, విషమాన్ = దిగులు
పడుచున్నట్టిదియు - అగస్త్యుడు చేసిన గర్వభంగమునాటి బాధ ఇంతను పోలేదనుట,
సేతా = సేతు నిర్మాణమునందు, అలగితవతః = వినియోగింపబడనివియు - దానికై
తేగా మిగిలిపోయినవనుట, అయిన - వింధ్యశిఖరాన్ = వింధ్యపర్వత శిఖరములను,
ఉదస్యంతః = వినరుచున్నవారై, శిరస్సంఖ్యా = పదితలల లెక్కతో, సత్యాకృత =
సత్యముగా తెలియబడిన (సత్యాదశపథే - దాత్ - సత్యాకృతః), దశముఖ =
రావణునియొక్క, ఆలోకరథసాత్ = దర్శనమునందలి ఉత్కంఠతో, ఉపేత్య =
దగ్గరికి వచ్చి, అతిత్రస్తాః = మిక్కిలి భయపడినవారై, కవయః = రసవీరులు.
చపలమ్ = చపల స్వభావముతో, అపసర్పన్తి = వైదొలగుచున్నారు - పారిపోవు
చున్నారు. (శిఖరిణీవృత్తము)

తాత్పర్యము :- అగస్త్యుని ఆజ్ఞచే ఉన్నతిని కోల్పోయి దిగులుపడుచున్న
వింధ్య శిఖరములను - సేతునిర్మాణమున మిగిలిపోయినవానిని రాక్షసులపైకి వినరు
చున్న కపిశ్వరులు పదితలల పరిగణనతో రావణుని గుర్తించి వింతగా చూచుటకు దరి
చేరి భయపడి చపలముగా పరుగులు పెట్టుచున్నారు.

రత్నచూడః :- (దృష్ట్వా సమాసమ్)

శస్త్రీకృతాన్కపిభిరాపతతో ముదై వ

విక్రమ్య చందనతరూన్దధతే పలాదాః ।

తత్సంగినస్తు భుజగాః క్షణపాశబంధ

దుఃఖాసికామవయవేషు దిశంత్యమీషామ్ ॥

93

సమాసములు :- అగస్త్య అజ్ఞా - అజ్ఞాయా సద్యశ్శమితః - శమితశ్చ విపులశ్చాయముచ్చాయః - తేన విషమాః - తాన్ న అగితవతః (ద్వి). వింధ్యస్య శిఖరాః - తాన్, శిరసాం సంఖ్యా - సంఖ్యయా సత్యాకృతశ్చాసౌ దశముఖశ్చ - దశముఖస్యాలోకః - ఆలోకే రథసః - తస్మాత్.

సంధులు :- అగస్త్య + అజ్ఞా, దశముఖ + ఆలోక, ఉపేత్య + అగిత - సవర్ణదీర్ఘ, విపుల + ఉచ్చాయ - గుణసంధి, సేతో + అగిత - అయవాదేశ అగితవతః + వింధ్య - ఉత్వాదేశ విసర్గ, త్రస్తాః + చపల - కాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- శృష్ట గతా, లబ్, పరస్మై, ప్రథమ

సర్పతి - సర్పతః - సర్పన్తి

శస్త్రీకృతానితి :- కపిభిః = వానరులచేత, శస్త్రీకృతాన్ = ఆయుధములుగా సంధింపబడినవై, ఆపతతః = పైని పడుచున్న, చందనతరూన్ = గంధపు చెట్లను, పలాదాః = మాంసాశనులగు రాక్షసులు, విక్రమ్య = పై కెగిరి, ముదావీః = ఆనందముతో, దధతే = పట్టుకొనుచున్నారు, తు = కానీ, తత్సంగినః = ఆ చెట్లను చుట్టుకొనియున్న, భుజగాః = సర్పములు, అమీషామ్ = ఈ రాక్షసులయొక్క, అవయవేషు = హస్తాద్యవయవములయందు, క్షణపాశబంధ = క్షణకాలములో చుట్టుకొన్న పాశబంధమువల్లనైన, దుఃఖాసికామ్ = దుఃఖస్థితివి, దిశన్తి = కల్గించుచున్నవి. (భావార్థమున వున్నంతమైన ఆసికాపదము స్థితివాచము). వనంత కలకము.

తాత్పర్యము : కపివీరులు చందనతరువులను పెకలించి రాక్షసులపై కి విసురుచున్నారు. వానినా రాక్షసులు ఆహా! చందనమని ఆనందముతో ఎగిరి పట్టుకొనుచున్నారు. కానీ చెట్టుకున్న సర్పములు మరుక్షణముననే రాక్షసాంగములను చుట్టుకొని దుఃఖము కల్గించుచున్నవి.

హేమాంగదః :- (విహస్య) ఇతోఽపి తావత్.

రక్షః స్వయంవరవిడంబపరాజ్ఞాభీభిః

పుష్పోత్కరే సురవధూభిరనుష్ఠితేఽపి ।

శశ్రీకృతేన తరుణా హరిణా హతోఽసౌ

న క్తచరః స్వపితి తత్కుసుమావదీర్ఘః ॥

94

సమాసములు :- అశస్త్రం శస్త్రవిష రృతః - తాన్. పలమ త్రితి
పలాదః-తే. భుజైః గచ్ఛన్తీతి. భుజగాః, క్షణం పాశబంధేన దుఃఖానికా-తామ్

సంధులు :- కపిభిః + ఆపతతః - రేఖాదేశవిసర్గ. ఆపతతః + ముదా -
ఉత్పాదేశవిసర్గ. ముదా + ఏవ-వృద్ధి. దిశన్తి + అమీషామ్-యదాదేశ. సంగినః +
తు-సాదేశవిసర్గ

క్రియ :- ఉదాత్తో దారణపోషణయోః, లట్, ఆత్మనేః ప్రథమ

ధత్తే - దదాతే - దధతే

దిశజ్ఞో అఽవిసర్జనే, లట్, పరస్మై, ప్రథమ

దిశతి - దిశతః - దిశన్తి

రక్షభితి :- (విహస్య = నవ్వి) ఇతః అపి తావత్ = ఇటువై పేమో
మరి-రక్షః స్వయంవర = రణ నిహతులగు రాక్షసవీరులను పరించుట యనునట్టి,
విడంబ=చెడపనికి, పరాజ్ఞాభీభిః=తిరస్కారము వహించిన, సురవధూభిః=అస్పరసల
చేత (పెండ్లికూతులైన అవ్వరసలు), పుష్పోత్కరే = పుష్పవృష్టి, అనుష్ఠితే అపి =
కురిపింపబడకపోయినను-వారిని పరించుటకు సూచకముగా వీరు పుష్పవృష్టి కురియక
పోయినను, హరిణా = కపివీరునిచే, శశ్రీకృతేన = శస్త్రముగా నుపయోగించబడిన,
తరుణా = చందన వృక్షముతో, హతః = సంహరింపబడిన, అసౌ = ఈ, న క్తచరః =
రాక్షసవీరుడు, తత్ = ఆచెట్టుయొక్క, కుసుమ = పువ్వులచే, అవదీర్ఘః = శప్పబడిన
జాడై - ఆ చెట్టు పువ్వులలోనే మునిగిపోయి అనుట, స్వపితి = రణరంగమున
దీర్ఘనిద్రపోవుచున్నాడు (వనఃతతిలకము).

తాత్పర్యము :- రణనిహతులైన రాక్షసవీరులను పరించుటకు పరాజ్ఞా
భిలై అస్పరసలు పుష్పవృష్టి కురియక పోయినను వానరులు విసిరిన చందన వృక్ష
ముల పువ్వులలో మునిగి రాక్షసవీరుల కశేబరములు ప్రకాశించుచున్నవి,

రత్నచూడః :- (చిరం విభావ్య) సఖే. పశ్య పశ్య -

స్వతనురుచిభిర్ద్విర్హాహ్నిం ద్యామితః సృజతాం సిద్ధి

రథ విదధతః కాయాభోగై రకాండ తమస్విసీమ్ ।

దధతి నితరాముద్గీప్రాణామధశ్చిమరశ్రియో

హరిహృతభుజాం ధూమచ్ఛాయామమీ రజనీచరాః ॥

95

సమాసములు :- రక్షసాం స్వయంవరః - స్వయంవరః ఏవ విరంభః
విడంబాత్ పరబృహీ-తాభ్యః. పుష్పదామతక్రః - తస్మిన్. తేహిం కుసుమాని -
కుసుమైః అవర్జితైః

సంధులు :- పుష్ప + తక్ర - గుణసంధి. పదాని + అనుష్టుప్ - రేఫా
దేశవిసర్గ, అనుష్టుప్ + అపి - పూర్వరూప. హతః + అసౌ - ఉత్వాదేశ - హతో +
అసౌ - పూర్వరూప.

క్రియ :- ఇష్వప శయే. (యత్), లట్. పరస్మై. ప్రథమ.

స్వపితి - స్వపితః - స్వపన్తి

స్వతన్వితీ :- (చిరమ్ విభావ్య = చాలసేపు ఆలోచించి) సఖే = మిత్రహా,
హేమాంగదా, పశ్య పశ్య = చూడము : - నితరామ్ = మిక్కిలి, ఉద్గీప్రాణామ్ =
ప్రజ్వరిల్లుచున్నవియు, స్వతను రుచిః = స్వశరీరకాంతులతో. (స్వయకాంతులతో).
ఇతః = ఇటువై పు (మనమున్నచోల). ద్యామ్ = అకాశమును దీర్హాహ్నిమ్ =
నిడుపైన పగటిసమయము కలి దానినిగా సృజతామ్ = చేయుచున్నవియునైన, హరి
హృతభుజామ్ = వానరులనునట్టి అగ్నులకు. అథ = క్రింది భాగమున, అమీ = ఈ, రజనీ
చరాః = రాక్షసులు. చిమరశ్రియః = నష్టపోయిన శోభనలవారై, సిద్ధిః = తమయొక్క.
కాయాభోగైః = దేహవిస్తారములతో (పెద్దపెద్ద అకారములతోననుట). అకాండతమ
స్విసీమ్ = అకాలమునందు చీకటిని. విదధతః = కల్పించుచున్నవారై, ధూమచ్ఛా
యామ్ = పొగపొడను (పొగ యనిపించుటను). దధతి = వహించుచున్నారు.

తాత్పర్యము :- వానరులు అగ్నులై ప్రజ్వరిల్లుచు సూర్యకాంతులను విర
జిమ్ముచుండగా రాక్షసులు నల్లని శరీరములతో చీకటిముద్దలవలెనున్నారు. ఆ అగ్నులకు
వీరు పొగలవలె భాసించుచున్నారు.

హేమాంగదః :- (సస్మితమ్) సఖే. పశ్య పశ్య -

కిమపి కపయః కర్మాశ్చర్యం మహాతరుశక్తిణో
విదధతి యథా దిక్కులేభ్యస్తథాపసరన్త్యమూః ।

సమాసములు : స్వతనూనాం రుచిభిః. దీర్ఘమ్ అహః యస్యాం సా .
తామ్. కాయస్య అభోగః - తైః. అకాండే తమస్విని తామ్. చిదురా శ్రీరేషాం తే.
హరిరేవ హృతధుక్. తేషామ్. ధూమస్య ఛాయా. తామ్ రజన్యాం చరన్తితి. రజనీనరాః.

సంధులు :- రుచిభిః + దీర్ఘ, నిజైః + అధ, అభోగైః + అకాండ .
రేషాదేశవిసర్గ, అధః + చిదుర. శాదేశవిసర్గ. శ్రీయః + హరి. డిత్వాదేశవిసర్గ. ధూమ +
ఛాయా. తుగాగమ,

క్రియ :- డుదాజ్ఞా దారణపోషణయోః, లట్, పరస్మై. ప్రథమ
దధాతి. దధతః. దధతి

చందస్సు :- హరిణీ. నసమరసలాగః షడ్వేదైః హయైః హరిణీ మతా.

కిమితి :- (సస్మితమ్ = చిరునవ్వుతో) సఖే = మిత్రమా! రత్నచూడా.
పశ్య పశ్య = చూడు చూడు! - అమూః = ఈ. దశాననకీర్తయః = రావణుని
యశస్సులు. ధ్రువమ్ = నిశ్చయముగా. అవపతత్ = నేలకొరుగుచున్న. రక్షఃశ్రేణీ =
రాక్షస సమూహముచేత. విముక్త = ఖాళీచేయబడిన, సభోఽన్తర = ఆకాశ మధ్య భాగ
మును, ప్రతిభరణికా = తిరిగి నింపుటయందు, నిఃస్థామానః = (బలము చాలనివై)
ఓపిక లేనివై; దిక్కులేభ్యః = దిగంత ప్రాంతములనుండి. యథా = ఎట్లు. అపస
రన్తి = తొలగిపోవునో. తథా = అట్లు. మహాతరుశక్తిణః = గొప్ప గొప్ప వృక్షములే
శక్తములుగా కలవారైన, కపయః = కపివీరులు, కిమపి = మాటలకు అందని.
ఆశ్చర్యమ్ = ఆశ్చర్యజనకమగు, కర్మ = పనిని - యద్ధ నైపుణ్యముననుట.
విదధతి = చేయుచున్నారు.

తాత్పర్యము :- ఆకాశమునకెగిరిన రాక్షసవీరులను కపివీరులు చెట్లు
విసిరి వింతగా నేలగూల్చుచున్నారు. అట్లు ఖాళీయైన సభోంతరమును పునరాక్రమించు
కొనుటకు ఓపనివై రాణుని కీర్తులు దిగంతములకు తొలగిపోవుచున్నవి. రాక్షసులు
నేలకొరగుటతో రావణుని కీర్తిప్రాభవము తరిగిపోవుచున్నదనుట.

ధ్రువమవపతద్రక్షః శ్రేణీవిముక్త నభోంతర
ప్రతిభరణికానిఃస్థామానో దశాననకీర్తయః ॥

86

రత్నచూడః :- (ససంధ్రమమ్) అహహ, దారుణముపస్థితమ్.

రక్షోనిపిష్టకపిముక్తమహీధ్రచూర్ణ
పూర్ణాంతరాభిరిషువృష్టిభిరుజ్జిహానః ।

సమాసములు :- మహాంశాసౌ తరుశ్చ - మహాతరులేవ శత్రుం
యస్య - తే. దిశః కూలాః - తేభ్యః, రక్షసాం శ్రేణీ - అవపతన్తి చసౌ రక్షః
శ్రేణీవ - శ్రేణ్యా విముక్తమ్ - విముక్తం చ తన్నభోంతరం చ నభోంతరస్య ప్రతి
భరణికా - ప్రతి భరణికాయాం నిఃస్థామానః, దశ సంఖ్యాకాని అననాని యస్య-దశాన
నస్య కీర్తయః.

సంధులు :- శపిణః + విదధతి, నిఃస్థామానః + దశానన - ఉత్వాదేశ
విసర్గ, కూలేభ్యః + తథా - సాదేశ విసర్గ, అపసరన్తి + అమూః - యదాదేశ,
నభః + అంతర - ఉత్వాదేశ విసర్గ - నభో + అంతర - పూర్వరూప, దశ + అనన,
తథా + అపసరన్తి - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- దుదాజ్ఞా దారణ పోషణయోః, లట్, పరస్మై, ప్రథమ
దధతి - దధతః - దధతి

సృ గతో (శప్) పరస్మై, లట్, ప్రథమ (అప)
అపసరన్తి - అపసరతః - అపసరన్తి

చందస్సు :- హరిణి, నసమరసలాగః వద్వేదైః హయైః హరిణీ మతా.

రక్షబ్జుతి :- (ససంధ్రమమ్ = సంధ్రమముతో) అహహ! దారుణమ్ =
మహాదారుణము, ఉపస్థితమ్ = సంభవించినది, రక్షః = రాక్షసి లచేత, నిపిష్ట = పిండి
పిండి గావింపబడిన (పిడించి విడిచిరనుట), కపి = వానరులచేత, ముక్త = విసర
బడిన, మహీధ్ర = పర్వతములయొక్క, చూర్ణ = పిండిచే - (బాణములచే పర్వత
ములు పిండిపిండియైనవనుట), పూర్ణ = నిండిపోయిన, అంతరాభిః = అకాశముకలవి
యగు - బాణమునకు బాణమునకు నడుమనున్న జాగా దూశితో నిండినదనుట.

రోషాట్టహాసదహనప్రసరై స్తడిత్వాం

లంకాధిపః కిమపి సంతమసం తనోతి ॥

37

హేమాంగదః :- (క్షణం నిర్వర్ణ్య) అహో, ఊదైరపి సంభూయ భూయోభి
రేకో మహాన్సుకరః కదర్థయితుమ్, యతః --

ఇషువృష్టిభిః = బాణవర్షములచే, ఉట్టిహాసః = విజృంభించుచున్నవాడును. రోష =
రోషముతో చేసిన. అట్టహాస = అట్టహాసమనునట్టి, దహన ప్రసరైః = అగ్నిజ్వాలల
వ్యాప్తిచే, తడిత్వాన్ = మెరుపులు కలవాడును. లంకాధిపః = ఈ రావణాసురుడు,
కిమపి = ఏదో, సంతమసమ్ = కారుచీకటిని. తనోతి = వ్యాపింపజేయుచున్నాడు.
(వసంత తిలకము).

తాత్పర్యము :- మిత్రమా! ఈ రావణుడు ప్రళయకాల మేఘమువలె
నున్నాడు. కపివీరులు విసిరిన పర్వతములను తన బాణ వర్షములతో తుతునియలు
చేయుచున్నాడు. రోషాట్టహాసముతో అగ్నిజ్వాలలు వెలిగిగక్కుచు మెరుపులు సృష్టించు
చున్నాడు. తన నల్లని శరీరముతో దట్టముగా చీకటులు వ్యాపింపజేయుచున్నాడు.

సమాసములు :- రక్షోః నిపిష్టాః - నిపిష్టాశ్చ తే కపయశ్చ - కపిః
ముక్తాశ్చ తే మహీద్రాశ్చ - మహీద్రాణాం చూర్ణమ్ - చూర్ణేన పూర్ణమ్ అంతః
యాసాం తాభిః, ఇషూణాం వృష్టిభిః. రోషేణ రోషాద్వా అట్టహాసాః - అట్టహాసా ఏవ
దహనప్రసరాః - తైః. లంకాయాః అధిపః.

సంధులు :- రక్షః + నిపిష్ట - ఉత్వాదేశ విసర్గ. పూర్ణ + అంతర.
రోష + అట్టహాస, లంకా + అధిప - సవర్ణదీర్ఘ. అంతరాః + ఇషువృష్టిభిః + ఉట్టి
హాసః. రోషాదేశ విసర్గ. ప్రసరైః + తడిత్వాన్ - సాదేశవిసర్గ. తడిత్వాన్ + లంకాలాదేశ.

క్రియ :- తనుజుః విస్తారే, లబ్ పరస్మై, ప్రథమ

తనోతి - తనుతః - తన్వన్తి

అహోబ్బితి :- (క్షణమ్ = క్షణకాలము, నిర్వర్ణ్య = చూచి) అహో,
ఊదైః అపి = అబ్బురే అయినను, భూయోభిః = పెక్కుమందిచేత, సంభూయ =
కలిసి - కట్టుగట్టియనుట, ఏకః మహాన్ = ఒక గొప్పవాడు. కదర్థయితుమ్ = భయపెట్టు
ట(కు). సుకరః = తేలిక. అబ్బులు పెక్కురు కలిసి ఒక మహానుభావుని పీడింప
గలరనుట, యతః = ఏలయన్నచో.

దృప్యద్వికృతాదంతావళబహళమదావగ్రహోగ్రాభిరశేణం
తరాభిర్దీప్యమానం దిశి విదిశి దశగ్రీవముద్గ్రీవయన్తః ।
ఏతే నిఃశేషసేతుగ్రథనసమధితైః శక్తిణః శైలపాదైః
ఉద్దామానః కపింద్రా రజనిచరపురీముత్తరేణ ప్లవన్తే ॥

38

దృప్యదితి :- దృప్యత్ = గర్వించిన. దిక్పాల దంతావళ = దిగ్గజముల
యొక్క. బహళ = అధికమైన. మద = మదజలమును. అవగ్రహ = ఇట్టింకటిండుట
యందు. ఉగ్రాభిః = భీకరములైన. అష్టమ్ = నేత్రములయొక్క. తరాభిః = కను
గ్రుడ్డులతో. దీప్యమానమ్ = ప్రజ్వలిల్లుచున్న. దశగ్రీవమ్ = రావణాసురుని. దిశి =
దిక్కులయందును. విదిశి = మూలలయందును. - అన్నిపై పులకుననుట. ఉద్గ్రీవ
యన్తః = మెడ రిక్కించి చూచువానినిగా చేయుచున్నవారై (మెడ రిక్కించి చూచు
నట్లు చేయుచు). ఏతే = ఈ. కపింద్రాః = వానర మహావీరులు. నిశ్శేష = పూర్తిగా
సేతు = సేతువును. గ్రథన = కట్టుటతో. సమధితైః = ఎదురుపై మిగిలిపోయిన
శైలపాదైః = పర్వత ఖండములతో (చిన్న పర్వతములతో). శక్తిణః = సాయుధులై
ఉద్దామానః = ఉద్రేకులై. రజనిచరపురీమ్ = లంకా పట్టణమును. ఉత్తరేణ = ఉత్తర
దిశగా - ఉత్తర ద్వారమునుండి. ప్లవన్తే = ఆశ్రమించుచున్నారు - లేక ఎగిరి ప్రవే
శించుచున్నారు. (సగర్భ)

తాత్పర్యము :- సేతు నిర్మాణముతో మిగిలిపోయిన శైల ఖండములే
ఆయుధములుగా ధరించిన వానరవీరులు ఉద్రిక్తులై ఉత్తర ద్వారముగా లంకను ఆశ్ర
మించుచున్నారు. తన నేత్రములనుండి వెలువడునగ్నిశ్వాసలతో దిగ్గజముల మదజల
ధారలను ఇట్టింకటిసిన రావణాసురుడు మెడలు రిక్కించి తలకించుచున్నాడు.

సమాసములు :- దిశః పాలాః . దిక్పాలానాం దంతావళాః - దృప్య
న్తశ్చతే దంతావళాశ్చ. బహళశ్చాసౌ మదశ్చ. దంతావళానాం బహళమదః - మదస్య
అవగ్రహః - అవగ్రహే ఉగ్రాః - తాభిః. నిశ్శేషం చ తత్సేతుగ్రథనం చ - గ్రథనా
దధికాః - తైః. శక్తృమస్యాస్తీతి - శక్తీ - తే. శైలానాం పాదాః - పైః. కపినా
మింద్రాః - కపిషు ఇంద్రాః వా. రజనిచరణాం పురీ.

సంధులు :- మద + అవగ్రహ, కపి + ఇంద్రాః - సప్లవన్తే. అవ
గ్రహ + ఉగ్రాభిః - గుణ. ఉగ్రాభిః - అష్టమ్. తరాభిః + దీప్యమానమ్. పాదైః +
ఉద్దామానః - రేఫాదేశ విసర్గ. కపింద్రాః + రజనిచర - విసర్గలోప.

రత్నచూడః :- (సవిషాదమ్) హస్త మహద్విషమమివ పశ్యామి.
 యదమీ నిష్కృపకృపాణపాట్యమానప్రతిభటవికటోరః
 కపాట కంటకితకపోలభిత్తయః సంతానపాతినీభిరనీక
 రుధిరధారాభిరతిప్రవృద్ధవీరపాన గోష్ఠీ మహోత్సవాః
 సమంతాదభిద్రవన్తి యాతుధానాః ప్లవంగమయూథపతీన్.

క్రియ :- ప్లజ్ గతౌ. లట్. ఆత్మనే. ప్రభు
 ప్లవతే - ప్లవేతే - ప్లవన్తే

హస్తేతి :- (సవిషాదమ్ = విషాదముతో) హస్త = అయ్యో! మహాత్
 విషమమ్ ఇవ = గొప్ప విషమ స్థితివలె. పశ్యామి = చూచుచున్నాను - గొప్ప
 విషమ స్థితి వచ్చినదనుట. యత్ = ఏలయన. అమీ = ఈ, యాతుధానాః =
 రాక్షసులు. నిష్కృప = దయలేని, కృపాణ = బద్ధములచే. పాట్యమాన = బ్రద్దలు
 కొట్టబడుచున్న, ప్రతిభట = శత్రువులయొక్క, వికట = భీకరములైన, ఉరఃకపాట =
 కపాటములవంటి వక్షఃస్థలములచే. కంటకిత = రోమాంచితములైన, కపోలభిత్తయః =
 కఠిన విశాలములగు కపోలములుకలవారై - పగిలిన వక్షఃస్థలములను చూచుటతో
 రక్తసుల గండస్థలములు రోమాంచితములైనవనుట. సంతాన పాతినీభిః = ఎడతెరిపి
 లేకుండ నేలకు దొరగుచున్న, అనీకరుధిరధారాభిః = సైనిక రక్తధారలతో, అతి
 ప్రవృద్ధ = అతిశయించిన, వీరపానగోష్ఠీమహోత్సవాః = వీరపానగోష్ఠి అనునట్టి
 మహోత్సవముకలవారైనై, (యుద్ధే యత్క్రియతే పానః వీరపానం తదుచ్యతే -
 యుద్ధమునందు చేయు పానగోష్ఠి - హారావళి), ప్లవంగమయూథపతీన్ = వానర
 నాయకులను, సమంతాత్ = అన్నివైపులకును. అభిద్రవన్తి = తరుముచున్నారు.

దశముఖేతి :- (సహర్షమ్ = ఆనందముతో) సఖే = మిత్రమా! రత్న
 చూడా! కృతమ్ విషాదేన = విషాదముతో చాలు - విషాదపడవద్దనుట. (కృతమ్
 అనునది అలమ్ పర్యాయము - కృతం క్లీబం తు నిష్పలే - అమరము) యత్ =
 ఏలయన. ఏషః = ఇదే ఇతడు - ప్లవంగరాజః = సుగ్రీవుడు. దశముఖ = రావణుని
 యొక్క, శర = బాణములచే, పీడిత = పీడింపబడి, ఆసయానోద్యమ = పారి
 పోవనుంకించుచు. పరిపుచ్ఛయమాన = తోకలాడించుచున్న, వానరాణి = కవిశిరులు

హేమాంగదః :- (సహర్షమ్) నభే. కృతం విషాదేన. యదేషః -
దశముఖ శర పీడితాపయానోద్యమపరిపుచ్చయమానవానరాః ।
సరథసమభిసాంత్యయన్పలాని ద్విషమభియోధయతి ప్లవంగ

రాజః ॥ 39

రత్నచూడః :- (దృష్ట్వా సఖేదహాసాద్భుతమ్) అహహా.
అస్త్రాణి ప్లవగధిపేన విహితాః పౌలస్త్యవక్షః స్థరీ
సంఘట్టానలదత్తదావవిపదః సీదన్తి భూమిరుహాః ।

కలవియగు, బలాని = స్వసైన్యములను. సరథసమ = త్వరత్వరగా. అభిసాంత్యయన్ =
ఓదార్చి ఉత్సాహపరచుచున్నవారై. ద్విషమ = శత్రువును (రావణుని). అభియోధయతి =
ఎదుర్కొనుచున్నాడు. (పుష్పితాగ్రము).

తాత్పర్యము :- రావణరాజములకు ఓర్పుకొనలేక పారిపోవుటకు సిద్ధి
ముగా తోకలు అడించుచున్న (తోక చూడించుట) వానరసేనలను సుగ్రీవుడు పైకి
వదనములతో ఉత్సాహపరచుచు రావణుని ఎదుర్కొనుచున్నాడు.

సమాసములు :- దశముఖస్య శరాః - శరైః పీడితాః - అపయానయా
ఉద్యమః - ఉద్యమేన పరిపుచ్చయమానాః - పీడితాశ్చ తే పరిపుచ్చయమానాశ్చ -
పరిపుచ్చయమానాః వానరాః యేషు తాని బలాని. ప్లవంగిమానాం రాజా.

అస్త్రాణీతి :- (దృష్ట్వా = చూచి, సఖేదహాసాద్భుతమ్ = భేదము
హాసము అశ్చర్యములతో) అహహాః - ప్లవగధిపేన = సుగ్రీవునిచే. అస్త్రాణి =
అస్త్రములై. విహితాః = విసురబడిన. భూమిరుహాః = వృక్షములు. పౌలస్త్య = రావ
ణునియొక్క. వక్షఃస్థరీ = ఉరఃప్రదేశమునందు. సంఘట్ట = ఒకపిడిచేర్చిన అనల =
అగ్నితో. దత్త = కల్పింపబడిన. దావ = దావమనునట్టి. విపదః = అపద లెఱువై.
సీదన్తి = రూపరచున్నవి. ఉత్పాద్య = పెకలించి. ప్రహితాః = సుగ్రీవునిచే విసిరి
వేయబడిన. శైలశిఖరః చ = పర్వత శిఖరము కూడ. లంకేంద్ర = రావణునియొక్క
హస్తావళి = బాహుసమూహముచే. నిష్పిష్టః = పిండివేయబడినట్లే. నిత = తన
యొక్క. కుంజ = కుంజములందలి. నిర్వర = నెలచేరులందున్న. జల్తః = అలము
లతో. జంబాల పిండాంతే = మట్టిముద్ద యగుచున్నది. (కర్పూరము).

ఉత్పాట్య ప్రహితశ్చ శై లఖిఖలో లంకేంద్రహస్తావళీ
నిష్పిష్టో నిజకుంజనిర్ఘరజలై ర్జంబాల పింమయతే ॥

40

హేమాంగదః :- (విహస్య) సఖే. దశకంధరమధికృత్య న కించిదేతత్.
తథై తేనోద్ధృత్య స్ఫటికశిఖరీ సోఽపి విదధే
సమంతాదామూలత్రుటితవసుధాబంధవిధురః ।

తాత్పర్యము :- సుగ్రీవుడు వివిరిన చెట్లు రావణుని వక్షఃస్థలమును
తాకి నిప్పులురేగి మండి బూడిదయగుచున్నది. సుగ్రీవుడు గిరి శిఖరమును పెకలించి
విసరగా దానిని రావణుడు పట్టి పొడిపొడి చేయుచున్నాడు. దాని సెలయేటి జలము
అతో తడిసి అది మట్టిముద్ద యగుచున్నది.

సమాసములు :- ప్లవగానా మధిః - తేన. పౌలస్త్యస్య వక్షఃస్థలీ -
స్థల్యాం సంఘట్టః - సంఘట్టేన అనలః - అనలేన దత్తః - దత్తశ్చసౌ దావశ్చ -
దావశీవ విపత్ యేషాం తే - దావ విపదః భూమిరుహాః. శైలస్య శిఖరః
లంకాయాః ఇంద్రః - లంకేంద్రస్య హస్తావళీ - హస్తావళ్యా నిష్పిష్టః నిజస్య
కుంజమ్ - కుంజే (కుంజస్య) నిర్ఘరాః - నిర్ఘరాణాం జలాలి - తైః. జంబాలస్య
పిండః - పిండవదాచరతి. పిండాయతే - పిండాయేతే - పిండాయన్తే.

సంధులు :- ప్లవగ + అధిపేన. పరిఘట్ట + అనల. హస్త + ఆవళీ -
సప్రదీర్ఘ. ప్రహితః + చ. శాదేశ విసర్గ. శిఖరః + లంకా. నిష్పిష్టః + నిజ =
ఉత్పాట్యదేశ విసర్గ. జలైః + జంబాల - రేఫాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- పద్మ విశరణ గత్యవసాదనేమ (శః) లబ్. పరస్మై. ప్రథమ

సీదతి - సీదతః - సీదన్తి

తథేతి :- (విహస్య = నవ్వి). సఖే = మిత్రమా; రత్నచూడా; ఏతత్ =
ఇది. దశకంధరమ్ ఉద్దిశ్య న కించిత్ = రావణుని గురించి కానేకాదు. - సః =
సుప్రసిద్ధమైన. స్ఫటిక శిఖరీ = కైలాస పర్వతము. ఏతేన = ఈ రావణునిచే
సమంతాత్ = పూర్తిగా. ఆమూల = మూలమువరకును. త్రుటిత = శిథిలము గావింప
బడి. వసుధాబంధ = భూబంధనముతో. విధురః = విరహితమైనదిగా. తథా = అవిధ

అముం యేనాద్యాపి త్రిపురహరనృత్యవ్యతికరః
పురస్తాదన్యేషామపి శిఖరిణాముల్లలయతి ॥

41

కిం చ తర్కయామి —

ముగా. విదధే = చేయబడినది. యేన = ఏకారణముచే — భూమినుండి తైలానమును రావణుడు త్రుంచివేయుటచే. ఆద్యాపి = రానాడుమాడ, త్రిపురహర = శివునియొక్క. నృత్యవ్యతికరః = నాట్యరంభము. అన్యేషామే శిఖరిణామ్ = తక్కిన పర్వతములకు. పురస్తాత్ = ముందుగా. అముమ్ = ఈ తైలాన పర్వతమును. ఉల్లలయతి = తిరిగి వేయుచున్నది. (శిఖరిణీ)

తాత్పర్యము :- ఈ రావణుడు తైలాన పర్వతమును అమూలముగా కదలించి భూమితో సంబంధమును త్రుంచివేసెను. శివుడు నాట్యమును ప్రారంభించు వేళ ఇప్పటికిని తైలానపర్వతమే తక్కిన పర్వతములవలె మునుముందుగా దిదిలి పోవుచున్నది.

సమాసములు :- అమూలం త్రుటితః = త్రుటితవ్యాసో మనః బంధశ్చ - బంధేన విదుః. త్రిపురహరస్య నృత్యమ్ - నృత్యస్య వ్యతికరః.

సంధులు :- తథా + ఏతేన - వృద్ధి ఏతేన + ఉర్ధ్వత్య - గుణగూఢి. సః + అపి - ఉత్వాదేశ విసర్గ - సో + అపి - పూర్వరూప. యేన + అద్య + అపి సవర్ణదీర్ఘ ఉత్ + లలయతి - లాదేశ.

క్రియ :- డాదాజ్ దారణపోషణయోః, రిజ్, ఆత్మనే. ప్రథమ (వి)

దధే - దదాతే - దదితే

లల (ద) విలాసే (రిజ్) లల్, లలైత్తి - ప్రథమ (ఉత్)

లలయతి - లలయతః - లలయన్తి

శస్త్రేతి :- కించ = మరియు. తర్కయామి = ఉద్భవించుచున్నాను - హరిపుంగవేన = సుగ్రీవునిచే. శస్త్రీకృతః = ఆయుధముగా విసరిబడిన. తరువః = వృక్షము. లంకేంద్ర వపుసి = రావణుని వక్షస్థలమునందు. మృదాశమ్బుదః = తామరతూడుపలె మృదువైనదై. పపాత = పడెను. తత్ర = అక్కడమునందు. స్థితః = ఉన్న. కుసుమైశి = పుష్పలతో. ఉసుషేషః = మన్మథుడు. సీతాపయోగ విధిమ్ =

శక్తీకృత స్తరువరో హరిపుంగవేన లంకేంద్రవక్షసి మృణాల
మృదుః పపాత ।

తత్ర స్థితైస్తు కుసుమైః కుసుమేషురేనం సీతావియోగవిధురం
దృఢమాజఘాన ॥ 42

రత్నచూడః :- (విహస్య) సఖే. కిముచ్యతే మహాసత్త్వవతాముపరి
ఖల్వసౌ రావణః. తథా హి —

సీతాదేవి లభింపక విధురుడైన. వీనమ్ = ఈ దశకంధరుని. దృఢమ్ = గట్టిగా,
ఆజఘాన = కొట్టెను, (వసంత తిలకము)

తాత్పర్యము :- సుగ్రీవుడు విసిరిన ఈ చెట్టు రావణుని గుండెలపై
మృణాలమైనది. దాని పూవులు రావణునికి మన్మథార్తినుద్దీపింపజేయు మదనబాణము
లైనవి.

సమాసములు :- తరుష తరూణాం వా వరః. హరిషు పుంగవః —
తేన. లంకాయాః ఇంద్రః — ఇంద్రస్య వక్షః — తస్మిన్. మృణాలమివ మృదుః.
కుసుమాన్యేవ ఇషవః యస్య సః. సీతావియోగేన విధురః — తమ్.

సంధులు :- కృతః + తరు, స్థితైః + తు - సాదేశ విసర్గ. వరః +
హరి - ఉత్పాదేశ విసర్గ. లంకా + ఇంద్ర - గుణసంధి. కుసుమేషుః + వీనమ్ -
రేఖాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- హన హింసాగత్యోః. లిట్. పరస్మై. ప్రథమ
జఘాన - జఘ్నుతుః - జఘ్నుః

సఖేఇతి :- (విహస్య = నవ్వి) సఖే = హేమాంగదా; కిముచ్యతే =
చెప్పునదేమి; అసౌ = ఈ, రావణః = దశకంతుడు, మహాసత్త్వవతామ్ = మహాబల
శాలురకు, ఉపరి ఖలు = అగ్రభాగముననుండువాడు కదా! - అందరికన్న గొప్ప
వాడనుట. తథాహి = అంతే.

స్వేమాత్కృత్య హుతేషు మూర్ధను జవాదగ్నేః స్ఫుటిత్యా బహిః
 ర్వాక్యకీర్ణేష్వలికేషు దై వలిపిథిర్దృష్ట్యాపి రామాయణమ్ ।
 చిత్తేనాస్థలితేన యస్తదదికం బ్రహ్మణమప్రీణయ
 త్కస్తస్మై ప్రథమాయ మానిష మహావీరాయ వై రాయతే ॥ 43

స్వేష్వీతి :- స్వేషు = తనపైన, మూర్ధను = తలపై, జవాదగ్నేః =
 పెకలించి, హుతేషు = హోమము గావించుచుండగా, అగ్నేః = అగ్నియందీ, స్ఫుటిత్యా =
 పెటిలి, జవాత్ = పేగముగా, బహిః వ్యాకీర్ణేషు = వెలుపలికి చెల్లుచున్న, అగ్నేః =
 ఫలభాగములందు, దై వలిపిథిః = బ్రహ్మశ్రవణతో, రామాయణమ్ = రామాయణము
 మగు రావణవధను, దృష్ట్యా అపి = చూచియు (రామాయణమున రావణవధను
 స్మృతమ్ - త్రిరాండశేషః) అస్థలితేన = చెదరిపోని, చిత్తేన = మృగయుముతో,
 యః = ఏ రావణుడు, తదదికమ్ = అంతకుపైను అధికముగా, బ్రహ్మణమ్ =
 బ్రహ్మదేవుని, అప్రీణయత్ = సంతృప్తి చెందించెనో, (సంక్రీణయేత్) తస్మై =
 ఆ, మహావీరాయ = మహావీరునిను, మానిష = అధిపతినియందుంచి, ప్రథ
 మాయ = మొదటివాడునైన రావణునిపై (తో) విః = వదిలి, పై రాగాదే = శ్రద్ధ
 త్వము వహించును, (శౌర్యాలము) (తథాతాపవిన్యాదే తస్మై దత్తే ప్రియో, అలా
 మరికం గోధి)

తాత్పర్యము :- బ్రహ్మపై తనము చేయును రావణుడు తన తలపై
 లను నరికి హోమము చేయుచున్నప్పుడు అగ్ని పేరికి చిట్టి ఫలభాగములు పెకలిచి
 నవి, వానిపై దై వలిపిలో రిథించుచున్న రామాయణమును చూచియు దయచేసి జహో
 ధిక భక్తితో బ్రహ్మను సంక్రీణయినప్పుడు, అట్టి రావణునితో రావణుని గురించి
 గలడు

సంధులు :- స్వేషు + తో, దృష్ట్యా + అపి, చిత్తేన - అస్థలితేన -
 నవరదీర్ష, బహిః + వ్యాకీర్ణ, రిషిః + దృష్ట్యా - రేహదేశ మిన్, వి + అప్రీణయ +
 అవికేషు - యదాదేశ, యః + తత్, విః + తస్మై - సాదేశ మిన్.

హేమాంగదః :- సఖే, పశ్య పశ్య భయానకమద్భుతం చ వర్తతే ---

విశిఖాఘ విక్రీర్ణ గండశైలే తరుసంచూర్ణితశక్తితోమరే చ ।

కపిరాక్షసరాజయోరజస్రం తుములే ఖాన్తి తలాతలిప్రపంచాః ॥ 44

క్రియ :- పీజ్ తర్పణే (జీర్వా) పరిస్కే, అట్, ప్రథమ

అప్రీణయత్ - అప్రీణయతామ్ - అప్రీణయన్

వైర - శబ్దవైరేత్యాదినా క్యట్ - ఆత్మనే, అట్, ప్రథమ

వైరాయతే - వైరాయేతే - వైరాయన్

విశిఖేతి :- సఖే = మిత్రమా : రత్నచూడా : పశ్య పశ్య = చూడుము
చూడుము : భయానకమ్ అద్భుతమ్ చ వర్తతే = భయానకముగను, ఆశ్చర్యజనక
ముగను కన్పించుచున్నది. విశిఖ = బాణములయొక్క, ఓఘ = పరంపరచే, విక్రీర్ణ =
తుత్తునియలుగావింపబడిన. గండశైలే = పర్వత ఖండములు కలదియు. (గండశైలాస్థు
చ్యుతాఃస్థూలోపలా గిరీః - అమరము). తరు = పీపిన చెట్లతో, సంచూర్ణిత =
భగ్నముగావింపబడిన, శక్తితోమరే = శక్తితోమరము అనునట్టి అయుధములు కల
దియునైన, కపిరాక్షసరాజయోః = సుగ్రీవ రావణులయొక్క. తుములే = భీషణ
సంగ్రామమునందు, అజస్రమ్ = నిరంతరముగా, తలాతలి ప్రపంచాః = హస్తాహస్తి
విస్తారములు, ఖాన్తి = ఒప్పుచున్నవి - హస్త తలములతో జరిగిన యుద్ధము ప్రవ
ర్తిల్లినదనుట.

తాత్పర్యము :- సుగ్రీవుడు విసిరిన గండ శైలములు రావణబాణ
పరంపరతో తుత్తునియలగుచున్నది. రావణుడు విడిచిన శస్త్రాస్త్రములు సుగ్రీవ తరు
పరంపరతో భగ్నములగుచున్నవి. ఇట్లు వీరి యుద్ధమున తలాతలి ప్రపంచములు
భాపించుచున్నవి.

సమాసములు :- విశిఖానా మోఘః - ఓఘేన విక్రీర్ణాః - గండశైలాః
యస్మిన్ - తస్మిన్. తరుణిః సంచూర్ణితాః - సంచూర్ణితాశ్చ తే శక్తితోమరాశ్చ యత్ర
తస్మిన్. కపిశ్చ రాక్షసశ్చ - కపిరాక్షసౌ చ తౌ రాజౌ చ - తయోః (కపిరాజౌ చ
రాక్షసరాజౌ చ - తయోః). తలైశ్చ తలైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రపృత్తమితి =
తలాతలి. తత్ర తేనేదమితి సరూపే - తలతల - ఇవ్కర్మ వ్యతిహారే - తలతలి -
అన్యేషామపి దృశ్యతే [దీర్ఘః] - తలాతలి - తస్య ప్రపంచాః.

నూనమిదానీమ్ —

శ్వాసోర్మి ప్రతిబంధతుందిలగళప్రచ్ఛిన్న హారావళీ
రత్నైరాపతయాశుభిః కృతఫణప్రాగ్భారభంగభ్రవః ।
శ్రోత్రాభావ నిరంతరాళ మిళితైః స్తైః శిరోభిర్బువం
ధత్తే వానంపీరవిక్రమభరాదృగ్నైర్బుజంగాధిపః ॥

45

క్రియ :- థా దీప్తా. పంచైక్య. లభ్య. ప్రథమ
థాతి - భాతః - థాన్తి

శ్వాసేతి :- నూనమ్ ఇదానీమ్ = నిశ్చయముగా నిప్పుడు. - వానంపీర = సుగ్రీవునియొక్క. విక్రమ = పాదసంహారముచేతనైన. భరాత్ = భారాదిర్యమువలన. భగ్నైః = శిలలమైనవియు; శ్వాసోర్మి = శ్వాస పరివహకయొక్క. ప్రతిబంధ = నిరోధమువలన, తుందిల = లావెక్కిన. గళ = రంతములందు. ప్రచ్ఛిన్న = తెగిపోయిన. హారావళీ = హారసమూహమునందలి. రత్నైః = రత్నములు కలదియు. పతయాశుభిః = బరువుతో ముందునకు ఒరిగిపోవుచున్నవియున్నైన. శిరోభిః = శిరస్సులతో. కృత = రల్పింపబడిన. ఫణప్రాగ్భారభంగభ్రవః = పెనుపడగలు పడిపోవుచున్నవనునట్టి భ్రమకలవాడై. అదిశేషుడు అట్టి భ్రమను పొందినాడనుట. - శ్రోత్రాభావ = చెవులు లేకపోవుటచే. నిరంతరాళ = ఎడము లేకుండ. మిళితైః = కలిసిపోయినవియు, స్తైః = దిగిసిపోయినవియున్నైన. శిరోభిః = శిరస్సులతో, భుజంగాధిపః = అదిశేషుడు, భువమ్ = భూమిని. ధత్తే = ధరించుచున్నాడు. [శార్థాలము].

తాత్పర్యము :- సుగ్రీవుని పదమట్టనముచే భూమి బరువెక్కి. అదురుచున్నది. అదిశేషుని పడగలు ఒరుగుచున్నట్లున్నవి. అదిపిరి దిగబట్టుటచే అదిశేషుని కంతనాళములు ఉబ్బి మెడలోని రత్నహారములు తెగుచున్నవి. చెవులులేని ఆ తలలు క్రిక్కిరిసి బిట్టుబిగిసి భూభారమునెట్లో వహించుచున్నవి.

సమాసములు :- శ్వాసస్య దిగ్భయః - దిగ్భయం ప్రతిబంధః - ప్రతిబంధేన తుందిలా - తుందిలాశ్చ తే గళాశ్చ - గళేషు ప్రతిచ్ఛిన్నాః - చిన్నాశ్చ తా హారావ్యశ్చ - హారావళీనాం రత్నాని యేషు తాని - శిరాంసి - స్తైః. ఫణానాం

(సవిషాదమ్) అహహ, బాహుయుంత్రేణాపీడ్య వానరరాజం సుగ్రీవం
కిమాహ రావణః.

అస్మద్బాహువనాందోశసులభం ఫలమాప్నువన్ ।

నియుద్ధలాఘవక్లాంత శాఖామృగ సుఖీ భవ ॥

46

ప్రాగ్భారః - ప్రాగ్భారస్య భంగః - భంగస్య భ్రమః - కృతః భ్రమః యేన సః
శ్రోత్రాణామభావః - అభావాత్ నిరంతరాళం మిళితాని - శిరాంసి తైః. వానరాణాం
వీరః - వీరస్య విక్రమభరః - తస్మాత్. భుజంగానామధిపః.

సంధులు : శ్వాస—ఊర్మి - గుణ. రత్నైః + అపత, శిరోభిః +
భువమ్, భగ్నైః + భుజంగ - రేఫాదేశ విసర్గ. హార + అపః, శ్రోత్ర + అభావ,
భుజంగ + అధిపః - సవర్ణ.

క్రియ :- దుధాజ్ఞా దారణపోషణయోః - అత్మనే, లబ్, ప్రథమ
దత్తే - దధాతే - దధతే

అహహేతి :- [సవిషాదమ్ = విషాదముతో] అహహ! బాహు
యుంత్రేణ = బాహువులతోనైన బంధ విశేషముతో, అపీడ్య = గట్టిగా అదిమిపట్టి,
రావణః = దశకంఠుడు, వానరరాజమ్ = వానరేశ్వరుడగు, సుగ్రీవమ్ = సుగ్రీవుని,
కిమ్ అహ = ఏమి పలికెను :

అస్మదితి :- శాఖామృగ = ఓ వానరా! నియుద్ధ లాఘవక్లాంత = బాహు
యుద్ధమునందలి శ్రమతో అలసిపోయినవాడా! (నియుద్ధం బాహుయుద్ధే స్యాత్ -
అమరము). అస్మత్ = మాయొక్క, బాహువన = బాహువులనునట్టి పనమును.
ఆందోశ = కంపింపజేయుటచే, సులభమ్ = తేలికగా లభించునదగు, ఫలమ్ = మృత్యు
రూప ఫలమును. అప్నువన్ = పొందుచు, సుఖీ భవ = సుఖపడుము. (పథ్యావర్తము)

తాత్పర్యము :- ఓ వానరా! బాహు యుద్ధమున అలసిపోయినట్లున్నావు
నా బాహు పనమును కుదిరిన ఫలమును - మృత్యువును - పొంది శాశ్వత సుఖము
అనుభవించుము.

సమాసములు :- బాహవః ఏవ వనమ్ - మమ బాహువనమ్ - వనస్య
ఆందోశః - ఆందోశేన సులభమ్, నియుద్ధే లాఘవమ్ - లాఘవేన క్లాంతః - తత్సంబుద్ధౌ

రత్నచూడః :- (సహర్షమ్) సఖే, కరణకౌశలమోచితాత్మా విపక్షదుర్వచన
త్రుట్యమానహృదయో హృదయంగమ వ భిదధాతి
వాసరేంద్రః.

వింశత్యా యుగపత్క్షిమైరపి భుజై ర్నాకర్షణచ్చేదయో
రచ్చిన్నం దశమం శిరః కథయతి చ్చిన్నాని యాని క్రమాత్ ।

క్రియ :- ధూ సత్తాయామ్ - లోక, పద్యమ, పాల్క
భవ / భవతాత్ - భవతమ్ - భవత.

సఖేంద్రతి :- (సహర్షమ్ = ఆనందముతో) సఖే = మిత్రమా , పే మాం
గవా : కరణకౌశల = శరీరమును కుంచించుటయను నేర్పుతో, మోచితాత్మా = తన్ను
తాను విడిపించుకొని - రావణదాహంబుచేసినమునుండి బయటపడి, విపక్ష = శత్రువు
యొక్క (రావణుని), దుర్వచన = గర్వోద్ధులతో, త్రుట్యమాన హృదయః = తూట్లు
వడుచున్న అంతరంగములవల్ల వాసరేంద్రః = సుగ్రీవుడు, హృదయంగమమ్ =
మనోహరముగా, అభిదధాతి = బహులు పలుకుచున్నాడు.

వింశత్యేతి :- యుగపత్ = ఒకేసారి, ఆకర్షణచ్చేదయో = లాగుటకు
చేదించుటకు, క్షిమై = సరిపరిసరము, వింశత్యా భుజైః = ఇరువది కావాలపులతో,
అచ్చిన్నమ్ = త్రంపబడిత మిగిలిన, దశమమ్ = పదియవదగు, శిరః = నీ శిరస్సు.
యాని = ఏవేవి, క్రమాత్ = ఎరుసగా, చిన్నాని = త్రంపబడినవో, తాని = ఆ
శిరస్సులనుగూర్చి, కథయతి = తెలియజెప్పుచున్నది, శివునారాధించునప్పుడు రెండేసి
చేతులతో ఒక్కొక్క శిరస్సును పట్టుకొని తొమ్మిదింటిని త్రెంచుకొంటివి, మిగిలిన
పదవతల ఆ తొమ్మిదింటి క్రమమును తెలియజెప్పుచున్నది, తాని = ఆ, ఆరాధ్య
మహేశ్వరాణి = శివునారాధించినవియగు, భవతః = నీయొక్క, శిర్షాణి = శిరస్సు
లను, దశ = పదింటిని, తుల్యమ్ = ఒకేసారి, దశభిః = పదియగు, నఖైః = నఖము
లతో చిందానః యచి పునః = త్రంపివేయువాడనొచునేరి, శాఖాచృగేంద్రః = వానరు
దనై, సుఖీ = సుఖించును - త్రంపివేయునేని ఈ వానరుడు సుఖియగు ననిరాని.
(కాడ్మలము)

తాన్యారాధ్యమహేశ్వరాణి భవతః శీర్షాణి తుల్యం దశ
చ్ఛిందానో దశభిర్నఖై ర్యది పునః శాఖామృగేంద్రః సుఖీ ॥ 47

అపి చ రేరే రాక్షస.

దశముఖవధనాట్యసూత్రధారో రఘుపతిరస్య

చ పారిపార్శ్వ కోఽహమ్ ।

ప్రకరణఫలబీజభావకానామమృతభుజాం సముపాస్వహే

సమాజమ్ ॥ 48

తాత్పర్యము :- శివునారాధించునపుడు రెండేసి చేతులతో నొక్కొక్క శిరస్సును పట్టుకొని తొమ్మిదింటిని ఒకేసారి తెంచుకొంటివి. పదియవ తల మిగిలినది. అది ఆ తొమ్మిదింటి క్రమమును తెలియజెప్పుచున్నది. అట్లు శివునారాధించిన నీ తలలను పదింటిని ఒకేసారి గోళులతో త్రుంచిదేయగలుగునేని ఈ వానరరాజు సుఖపడును.

సమాసములు :- అకర్షణం చ భేదశ్చ - తయోః. ఆరాధ్యః మహేశ్వరః యోః తాని. శాఖామృగాణామింద్రః. సుఖమస్యాస్తీతి సుఖీ.

సంధులు :- ఉపైః + అపి, యైః + అకర్షణచ్చేదయోః + అచ్చిన్నమ్ దశభిః + నఖైః + యది - రేఫాదేశ. అకర్షణ + భేద. అ + చిన్నమ్. కథయతి + చిన్నాని, దశ + చిన్దానః - తుగాగమ. తాని + ఆరాధ్య - యదాదేశ. చిందానః + దశ - ఉత్త్వాదేశ విసర్గ.

దశముఖేతి :- అపిచ = మరియు. రేరే రాక్షస = ఓరోరి రాక్షసా । దశముఖవధ = రావణ సంహారమనునట్టి. నాట్య = నాటక ప్రదర్శనకు - నృత్య ప్రదర్శనకు, సూత్రధారః = సూత్రధారుడు, రఘుపతిః = రాముడు. అస్య = ఈ రామునికి, అహమ్ = నేను, పారిపార్శ్వకః = సహచరుడను - సూత్రధార పారిపార్శ్వకులు నాటక ప్రదర్శనమున ప్రస్తావనను నిర్వహింతురు. (సూత్రధారేణ సహితస్సంలాపం ప్రకరోతి యః. సూత్రధారసమో వాపి స భవేత్పారిపార్శ్వకః) ప్రకరణ = ఈ నాటకము యొక్క. ఫలబీజ = పస్తుబీజములకు, భావకానామ్ = అనుభావకులగు. అమృతభుజామ్ = దేవతలయొక్క, సమాజమ్ = (ప్రేక్షక) సభను, సముపాస్వహే = రామసుగ్రీవులు మేమిరువురమును పాసింతుము. [పుష్పితాగ్రము]

ఇత్యభిధానేనై వోత్స్వత్య నిర్దయం శిరిసి తాడితో రథధ్వజదండావలంబీ రథం
చిదాశ్వసితి రావణః. (సర్వతోఽవలోర్య సహర్షమ్) సఖే. పశ్య పశ్య--

యన్మాల్యగ్రథనావశేషవిరళైః సంతానకైర్నాకినాం

భర్తే గర్భకమేవ దామ నిభృతం స్వర్మాలితైర్గుంధితమ్ ।

తాత్పర్యము :- రావణ సంహారమును నీ నాటకమునకు రథపతి
సూత్రధారి. నేనేమో పారిపార్శ్వములను, ఈ రూపర వస్తువును భావించి అనందము
ప్రేక్షకులు రేవతలు, ఆ ప్రేక్షక సమూహమును మోయిదుపురమును ఉపాసించుచు.

సమాసములు :- దశముఖస్య పదః - దశముఖపదవితి నాటకమ్ -
నాటకస్య సూత్రధారిః, రథూదాం పదః. ప్రవీణణస్య ఫలవీణే - ఫలవీణయః
భావనాః - తేషామ్. అమృతం భంజన్తి తేషామ్.

సంధులు :- సూత్రధారిః + రథు - ఉత్సాదేశ విసర్గ. పదః + తస్య -
రేఫాదేశ విసర్గ సంధి. పారిపార్శ్వః + అహమ్ - ఉత్సాదేశ విసర్గ - పారి
పార్శ్వకో + అహమ్ - పూర్వరూప.

క్రియ :- అనన్త ఉపవేశనే. లట్. లక్యనే. ఉత్తమ (ఉప)

ఉపాసే - ఉపాస్వహే - ఉపాస్మహే

బ్రూతీతి :- ఇతి = అని. అభిధానేన = పలుకు వారిచే ఉత్స్వత్య = ఉగిరి
శిరిసి = శిరిస్సునందు. నిర్దయమ్ = మూరముగా. తాడితః = తన్నుబడినవార్తై.
రావణః = దశరథుడు, రథ = రథముయొక్క ధ్వజదండ = బెంగారొయ్యను.
అవలంబీ = అనరాగొన్నవార్తై. రథంబితీ = పట్ల, అశ్వసితి = చిరిరిల్లుచున్నాడు.
(సర్వతః = అన్నివైపులకు, అవలోర్య = చూచి, సహర్షమ్ = అనందముతో) సఖే =
మిత్రమా! హేమాంగదా! పశ్య పశ్య = చూడుము -

యదితి :- యత్ = ఏ రావణునియొక్క, మాల్య = పూలమాలను.
గ్రథన = గుచ్చుటనుండి. అవశేష = మిగిలినవియు, విరళైః = నలిగిపోయినవియు
నైన. సంతానకైః = పారిజాత పుష్పములతో, నాకినామ్ భర్తే = రేవతలకు గ్రంథి
వైన ఇంద్రునికై, గర్భకమ్ ఏవ దామ = శిరోజములలో మునుచున్నదిగుమాత్రమే
సరిపడు దండ (షెడలో వేసికోగానీ తలకు చట్టకొనుటకుగానీ చాలని చిన్ని చండ

తస్మిన్నద్య దశాస్యమూర్ధని నపప్రస్తావనామూపదాం

పశ్యంతో రభసౌఘభర్త్రితభియః క్రోశన్తి నః స్యందనాః ॥ 40

అనుట), నిభృతమ్ = రహస్యముగా, స్వర్మాభిక్షైః = మాలాకారులగు దేవతలచేత, గుంభితమ్ = గుచ్చబడినదో తస్మిన్ = అటువంటి, దశాస్య = రావణునియొక్క, మూర్ధని = శిరస్సునందు, అపదామ్ = విపత్తులయొక్క, నపప్రస్తావనామ్ = నూతనావతరణమును. పశ్యంతః = చూచుచున్నవై, రభసౌఘ = అనందాతిశయముచే. భర్త్రిత భియః = తొలగింపబడిన భయముకలవై - నిర్భయముగాననుట, నః = మనయొక్క, స్యందనాః = రథములు క్రోశన్తి = ధ్వనిచేయుచున్నవి - వేగముగా పరుగిడుచున్నవనుట. (కేశవధ్యే తు గర్భకమ్ - అమరః)

తాత్పర్యము : - మాలాకారులగు దేవతలు పారిజాతములను తెచ్చి ముందుగా రావణునికి పెద్ద దండను సమర్పించి మిగిలిన చిన్ని గ్రుడ్డిపువ్వులతో దేవేంద్రునికి తలలో ముడుచుకొనటకు మాత్రమే సరిపోవు చిన్న దండను రహస్యముగా గ్రుచ్చి ఇచ్చుచుండిరి. అట్టిది ఇప్పుడు ఆ రావణుని నెత్తిపైకి అపదలు వచ్చినదగా మన రథములు అనందాతిరేకముతో నిర్భయముగా ఘర్జుర ధ్వనులు చేయుచు వేగము పరుగిడుచున్నవి. మిత్రమా ! చూచితివా !

సమాసములు : - మాల్యస్య గ్రథనమ్ - యస్య మాల్యగ్రథనమ్ - గ్రథనాత్ అవశేషాః - అవశేషాశ్చ తే ఏకలాశ్చ - తైః. దశాస్యస్య మూర్ధా - తస్మిన్. నవా చ సా ప్రస్తావనా చ - తామ్. రభసస్య ఓఘః - ఓఘేన భర్త్రితః - భర్త్రితా భీర్యేషాం తే - స్యందనాః.

సంధులు : - యత్ + మాల్య - అనునాపికాదేశ. గ్రథన + అవశేష, దశ + ఆస్య - సవర్ణదీర్ఘ. తస్మిన్ + అద్య - అనునాపికద్విత్వ. సంతానతైః + నాకినామ్, మాలిక్షైః + గుంభితమ్ - రేఫాదేశ విసర్గ. పశ్యంతః + రభస - ఉత్తాదేశ విసర్గ. రభస + ఓఘ - వృద్ధి.

క్రియ :- క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చ. లట్, పరస్మై. ప్రథమ. క్రోశతి - క్రోశతః - క్రోశన్తి.

హేమాంగదః :- (నవిషాదమ్) అహహ. సోఽప్యాశ్వస్య దశకంఠేనాపి
ముష్టినా తాడితో మూర్ఛితః కపింద్రో నీలహనూమద్భ్యా
మూశ్వాస్యమానోఽపసార్యతే.

రత్నచూడః :- సఖే. ప్రథనస్య హి ప్రథమే పర్వణి శతకృత్వో విజయస్తే
పరాజీయస్తే చ వీరాః. తత్ర కో విషాదః.

హేమాంగదః :- (అన్యతోఽవలోక్య) సఖే. రత్నచూడ. దిష్ట్యా వర్ధనే
యదయమనుప్రాప్తః —

కుశితసుతసపర్యాదృష్టదివ్యాత్మతంత్రో

భృగుపతిసహాయుర్వా పీఠభోగీణదాహుః ।

అహాహేతి :- (నవిషాదమ్ = విషాదముతో) అహహ! అశ్వస్య =
ఊరడిల్లి, దశకంఠేన అపి = దశకంఠునిచేగూడ. ముష్టినా = పిడికిలితో, తాడితః =
కొట్టబడినవాడై. కపింద్రః = సుగ్రీవుడు, మూర్ఛితః = మూర్ఛపోయి, నీల
హనూమద్భ్యామ్ = నీలుడు హనుమంతుడు అను పీఠద్వారితో. అశ్వాస్యమానః =
ఓదార్పబడుచు, అపసార్యతే = మరొక ప్రక్కకు తీసికొనిపోబడుచున్నాడు. అతనిని
వారిరువురు రణరంగమునుండి తొలగించుచున్నారునుట.

సఖేఇతి :- సఖే = మిత్రమా! హేమాంగదా! ప్రథనస్య = యుద్ధము
యొక్క, ప్రథమే పర్వణి = తొలి పర్వమునందు — ప్రారంభదశయందనుట.
వీరాః = ఉభయ పక్షములందలి వీరులును, శతకృత్వః = సూరుమార్లు, విజయస్తే =
జయింతురు, పరాజీయస్తే = ఓడిపోవుదురు. తత్ర = ఆ విషయమునందు, కో
విషాదః = విషాదమేమి! ఇది స్వసాధారణమనుట.

కుశితేతి :- (అన్యతః అవలోక్య = మరొకవైపు చూచి) సఖే రత్న
చూడ = మిత్రమా! రత్నచూడా! దిష్ట్యా వర్ధనే = నీ అదృష్టము బాగున్నది.
అయమ్ = వీడుగో! అనుప్రాప్తః = వచ్చినాడు. కుశితసుత = విశ్వామిత్రునికి,
సపర్యాః సేవలు చేయుటచే, దృష్ట = పొందిన, దివ్యాత్మ తంత్ర = జ్ఞానకాది
దివ్యాత్మముల ప్రయోగ శాస్త్రము కలవాడును, భృగుపతి = వరకురామునితో, సహ

దినకరకులకేతుః కౌతుకోత్తానచక్షుః

బహుమతరిపుకర్మా కార్ముకీ రామభద్రః ॥

50

రత్నచూడః :- (సహర్షం రామమవలోక్య రావణప్రతి) రాక్షసరాజ,

యుద్వా=ద్వంద్వయుద్ధము చేసినవాడును, వీరభోగీణ = మహావీరులకు పరలోక భోగ ములనిచ్చు యుద్ధమునకు అర్హమయిన, బాహుః=భుజములు కలవాడును, దినకరకులః= సూర్యవంశమునకు, కేతుః = పతాకవంటివాడును, కౌతుక = కదన కుతూహలముతో, ఉత్తాన=విప్పారిన, చక్షుః = నేత్రములు కలవాడును, శత్రువుల నైపుణ్యమును తానభినందించుననియు తన నైపుణ్యమును శత్రువులభినందింతురనియు, అయిన, రామభద్రః = రాముడు, కార్ముకీ = ధనుర్ధారియై, అయమ్ = పీడుగో, ఆసు ప్రాప్తః = వచ్చినాడు. (మాలిని)

తాత్పర్యము :- వివామిత్రుని సేవించి వివిధాస్త్రములను పొందిన వాడును. పరశురామునంతటివానితో యుద్ధము చేసినవాడును, పీఠోచిత యుద్ధములకు చాలిన బాహువులు కలవాడును, సూర్యవంశమునకు పతాకవంటివాడును, కదన కుతూహలముచే విప్పారిన నేత్రములు కలవాడును, శత్రువుల యుద్ధ నైపుణ్యమును గూడ అభినందించువాడనై న రామభద్రుడు ధనుర్ధారియై ఇ.దే వచ్చుచున్నాడు.

సమాసములు :- కుశికశ్య సుతః - కుశికసుతస్య సవర్యా - సవర్యయా దృష్టమ్ దివ్యాస్త్రాణాం తంత్రమ్ - దృష్టం తంత్రం యేనసః. భృగు పతేః సహ యుద్వా. వీరభోగాయ యద్ధాయ అర్హః - వీరభోగీణౌ బాహూ యస్య సః. దినకర కులస్య కేతుః (కేతుశ్చిహ్నపతాకయోః - అమరః). కౌతుకేన ఉత్తానమ్ ఉత్తానే - చక్షుషి యస్య సః. బహుమతం రిపుకర్మ యేన సః. కార్ముకీమన్య అస్తీతి - కార్ముకీ సంధులు :- దివ్య + అస్త్ర - సవర్ణదీర్ఘ. తంత్రః + భృగు - ఉత్తాన దేశ విసర్గ. కౌతుక + ఉత్తాన - గుణసంధి. చక్షుః + బహు - రేఫాదేశ విసర్గ.

బాలేనేతి :- (సహర్షమ్ = ఆనందిముతో, రామమ్ అవలోక్య = రాముని చూచి రావణమ్ ప్రతి = రావణునితో) రాక్షసరాజ = ఓ రావణా : బాలేన అపి = బాలుడే అయ్యును. విలూన = భగ్నము గావింపబడిన, ధూర్జటి ధనుః స్తంభేన = శివ ధనుస్సుకలవాడును. బాహూష్మభిః = భుజ శౌర్యాగ్నులతో, స్వేదయతా = వేడి పుట్టించిన, యేన = ఏ రామునిచేత, బార్గవః మునిః = మునియగు పరశురాముడు, మనోహ

జాలేనాపి విలూనధూర్జటిధినుః స్తంభేన దాహూష్యధి
ర్యేన స్వేదయతా మనోహరమృజూచక్రే మునిర్పార్శ్వః ।
సంప్రాప్తో రఘునందనః కిమపరం తేనాధునా నేష్యతే
ధన్యో వాలిసమానకర్తృకవధశ్లాఘాతిథూమిం ధవాన్ ॥

౯౧

రమ్ = అందముగా, ఋజూచక్రే = సరళత్వము పొందింపబడెనో, నః + అ, రఘునందనః = రాఘవుడు, సంప్రాప్తః = ఇదే వచ్చెను, కిమ్ అపరిమ్ = ఇరచెప్పున దేమున్నది, తేన = ఆ రఘుపతిచే, అధునా = ఇప్పుడు, ధవాన్ = సింహు, వాలిసమాన.... థూమిమ్ - వాలి = వాలితో, సమానకర్తృక = తుల్య కర్తృకమగు, వధ = సంహారమువల్ల నైన, శ్లాఘాతిథూమిమ్ = స్తతిప్రసర్దము, నేష్యతే = పొందింపబడుచున్నావు, ధన్యః = రావడా : ధన్యుడవు. (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- దాలుదయ్యనః శివధనుస్సును విరిచి పరశురాముని వక్రతను భుజశౌర్యాగ్నితో తీర్చి ప్రసిద్ధికెక్కిన రాముడిదే వచ్చెను. ఓ రావడా : ధన్యుడవు. వాలిని చంపినవాడే నన్ను సంహరించినన్న కీర్తిని త్వరలో పొందుచున్నావు.

సమాసములు :- దూర్జటిః ధనురేవ స్తంభః - విలూనః స్తంభః యేన సః - తేన, దాహూష్య - తైః, రఘోః నందనః సమానః కర్తా యన్య - వాలిని సమానకర్తృకశ్చ సౌ వధశ్చ - వధేన శ్లాఘా - శ్లాఘాయాః అతిథూమిః - తమ్.

సంధులు :- జాలేన + అపి, తేన + అధునా, దాహూ + ష్య, శ్లాఘా + అతి - సప్తదీర్ఘ, ష్యతిః + యేన, మునిః + పార్శ్వః - రేపాదేశ విసర్గ, ప్రాప్తః + రఘు, ధన్యః + వాలి - ఉత్పాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- భుక్యభాః కరిషే, లిట్, అత్మనే, ప్రథమ
చక్రే - చక్రాతే - చక్రితే
జీఙ్ ప్రాపదే, లృట్, అత్మనే, ప్రథమ,
నేష్యతే - నేష్యేతే - నేష్యంతే

హేమాంగదః :- (సకౌతుకమ్) సఖే, తూష్టిమాన్వహే తావత్. శృణువః
కిం బ్రవీతి రావణః. (కర్ణం దత్త్వా) కథమేవమాహ,
సాధురే క్షత్రియడింభ, సాధు.

యత్కన్యామభిలష్యతా నిమిషతేర్న స్థాణపీయం మయా
దోర్గ్ధీలాతులితావతారితహరగ్రాహ్లాపి రుగ్ధం ధనుః ।

తద్ద్రక్ష్యంత్యధునా కియంతమవధిం యావద్భవాసిత్యమీ
దేవేంద్రద్విపదానదుర్దినభిదో రౌద్రార్చిషో మార్గణాః ॥

52

సఖేఇతి :- (సకౌతుకమ్ = కుతుకముతో) సఖే = రత్నచూడా,
తూష్టిమ్ అన్వహే తావత్ = ఉణమూరకుండము - గమ్మునుందమనుట. రావణః =
దశకంతుడు. కిమ్ బ్రవీతి = ఏమి పల్కునో. శృణువః = విందము. (కర్ణం దత్త్వా =
చెవియొగ్గి) కథమ్ = ఎట్టు! ఏవమ్ అహ = ఇట్లు : లిలెనా : సాధురే = బాగున్నదిరా!
క్షత్రియడింభ = క్షత్రియశిఖా : సాధు = బాగున్నది.

యదితి :- దోర్గ్ధీలా = భుజవిలాసముతో, తులిత = తూచబడి, అవతా
రిత = దించబడిన. హరగ్రాహ్లా = కైలాస పర్వతములవాడనగు, మయా = నాచేత,
నిమిషతేః = జనకమహారాజుయొక్క, కన్యామ్ = కూతును, అభిలష్యతా = కోరిన
వాడనయ్యు. స్థాణపీయమ్ ధనుః = శివధనుస్సు, న రుగ్ధమ్ = భగ్నము గావింపబడ
లేదు. దేవేంద్రద్విప = ఐరావతముయొక్క, దాన = మదజలముచేనైన, దుర్దిన =
ముసురువట్టిన రోజులను, భిదః = తొలగించునవియు. రౌద్రార్చిషః = భీకరజ్వాలలు
వెదజల్లునవియునైన, అమీ మార్గణాః = నా ఈ బాణములు, అధునా = ఇప్పుడు.
భవాన్ = నీవు, కియంతమ్ అవధిమ్ = ఎంతకాలము అవధిగా జీవించువో,
ద్రక్ష్యన్తి = చూడబోవుచున్నవి.

తాత్పర్యము :- ఓరీ క్షత్రియా : సీతాదేవిని కోరియు శివధనుస్సు కదా
అని విరువనైతిని. ఈ బాహువులతో అనాయాసముగా ఎత్తి కైలాసమును తూచి
దించితిని. ఐరావత మద్రసావమును ఇట్టింకజేయు నా బాణములు నీ అవధిని ఇదే
చూచునుగాక !

(సవిస్మయమ్) కథమద్యాపి తృణీకృతజగత్త్రయః స ఏవాస్య తావానహం
కారగ్రంథిః.

రత్నచూడః :- (సోత్పాసస్మితమ్) సఖే, కథమిదమేవ తవంతం విస్తా
వయతే.

సమాసములు :- తలితళ్ళసో అజతాతళ్ళ - తోల్లయా తలితావ
తారితః హరగ్రావా యేన సః - తేన. దేవేంద్రస్య ద్విజః - ద్విజా దానవ-దాన
ద్దినమ్ - దుర్దినస్య భిదః. రౌద్రమర్పిర్యేషాం తే.

సంధులు :- పతేః + న, - రేఫాదేశ విసర్గ. తలిత + అజతాత.
గ్రాహ్ + అపి, రౌద్ర + అర్పిషా - సవర్ణదీప్త. ద్రక్ష్యన్తి + అధనా. ఒక + అహి -
యణాదేశ. భిదః + రౌద్రార్పిషః + మార్గణాః - ఉత్వాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- దృశీర్ ప్రేక్షణే. లృట్. పరిస్మై, క్రీణమ
ద్రక్ష్యతి - ద్రక్ష్యతః - ద్రక్ష్యన్తి.

కథమితి :- (సవిస్మయమ్ = అశ్చర్యముగా) కథమ్ = ఎట్లా. తృణీ
కృత జగత్త్రయః = ముల్లోకములను తృణీకరించునట్లేన, అస్య = ఈతనియొక్క.
అహంకారగ్రంథిః = అహంకారి బంధము. అద్యాపి = ఇప్పటికిని. సః ఏవ = ఇది.
తావాన్ ఏవ = అంతటిదే - మార్పులేదనుట.

మానేతి :- (సోత్పాస స్మితమ్ = ఎకసక్కించు చీరనపుతో) సఖే =
హేమాంగదా! కథమ్ = ఎట్లా! ఇదిమేవ = ఇదే. తవంతమ్ = నిన్ను. విస్తాప
యతే = అశ్చర్యపరచుచున్నదా! ఇంతవంటే అశ్చర్యమున్నది పనుమనుట - మాన +
అధ్యాతః = గర్వముతో ఏర్కొంటిల్లిన రాజుడ. స్వామ్ = శనయొక్క, మూర్త
శ్రేణీమ్ = శిరఃపరంపరను (తొమ్మిదింటిని), ఉత్కృత్య తాత్ = ఖండించి. ఏక
శేష + ఉత్తమాంగః = ఒక్కటే మిగిలిన శిరస్సు కలవాడై. శంఖోః = శివుని
యొక్క, ఆర్ధాంగే = సగము శరీరమునందు. ప్రీమ్ = పార్వతిని, పంచయత్యా =
విడిచిపెట్టి. ఏకపాదే = శివుని ఏకపాదమునందు (రెండవ పాదము అద్భుతశక్తి
రూపములో పార్వతిది), ప్రీతః = సంతృప్తుడై. ముఖేన పవిత్ర = శివునితో పరమ
ఏకైక శిరస్సుతో పాదపంచదనము చేసెననుట. (కాలిని)

మానాధ్మాతః స్వాం కిలోత్కృత్య తావన్మాత్తశ్రేణీమేకశేషో త
మాంగః ।

స్త్రీమధ్మాంగే వంచయిత్వా ముఖేన ప్రీతః శంభోరేకపాదే పపాత॥ 59
(ఊర్ధ్వమవలోక్య చ సవితర్కమ్) భగవతో దివస్పతేరివ రథో దాశరథి
ముపతిష్ఠతే.

హేమాంగదః :- (దృష్ట్వా సహర్షమ్) సఖే, స ఏవాయం కిం న పశ్యసి.
లోచనమార్గ సహస్ర చంద్రకస్తబకిత మాహేంద్రకవచ
హస్తో మాతలిః. (క్షణం నిర్వర్ణ్య విహస్య చ)

సమాసములు :- మానేన అధ్మాతః. మూర్ధ్నాం శ్రేణీ - తామ్.
ఏకశేషః ఉత్తమాంగః యస్య సః. అంగస్య అర్థః - తస్మిన్. ఏకశ్చసౌ పాదశ్చ -
తస్మిన్.

సంధులు :- మాన + అధ్మాత. ఉత్తమ + అంగః. అర్థ + అంగే -
సవర్ణద్విక్ కిల + ఉత్, శేష + ఉత్తమ - గుణసంధి. తావత్ + మార్గ - అనునా
సికాదేశ. శంభోః + ఏక - రేఫాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- పత గతౌ, లిక్ పరస్మై, ప్రథమ

పపాత - పేతతుః - పేతుః

భగవత ఇతి :- (ఊర్ధ్వమ్ అవలోక్య = పైకిచూచి, సవితర్కమ్ =
సాలోచనగా) భగవతః = దైవమగు, దివస్పతేః = సూర్యునియొక్క రథః = స్వంద
నము. దాశరథిమ్ = రఘురాముని, ఉపతిష్ఠతే ఇవ = సమీపించుచున్నట్లున్నది.

సఖేఇతి :- (దృష్ట్వా = చూచి, సహర్షమ్ = సంతోషముతో) సఖే =
రత్నచూడా : అయమ్ = ఈ రథము, సఃఏవ = అదే, కిమ్ న పశ్యసి = కనిపించుట
లేదా : లోచనమార్గ సహస్ర = వేయి కన్దారులనునట్టి, చంద్రక = నెమలి కన్ను
లతో, కస్తబిత = (గుచ్చముగా నొనర్పబడిన) అలంకరించబడిన. మాహేంద్రకవచ
హస్తః = ఇంద్ర కవచము హస్తమునందు దాల్చినవాడై - మాతలిః = ఇతడే
మాతలి. కావున అది ఇంద్రరథమే అనుట, మాతలి చేతిలోని ఇంద్రకవచమునకు
వేయి నేత్ర ద్వారములు నెమలి కన్నులవలె నున్నవని. (క్షణమ్ నిర్వర్ణ్య = క్షణ
కాలము చూచి, విహస్య చ = నవ్వి)

వివిధమణిమయూఖమంజరీభిః కృతసురచాపసహస్రసన్నిపాతే ।

అధినమరమహారయద్విమానే నిజమపి కాయ్మరమత్ర దేవరాజః॥ 54

(అకాశే కర్ణం దత్వా) కిమిహ రావణప్రతీహారః - అరేరే పురుహూతసూత.

వివిధేతి :- వివిధ = పలు విధములగు, మణి = రత్నములయొక్క, మయూఖమంజరీభిః = కాయ్మరమహారయద్విమానతో, కృత...సన్నిపాతే - కృత = కల్పింపబడిన, సురచాపసహస్ర సన్నిపాతే = వేయి ఇంద్రచాపముల సహవేశము కలదైన, అత్ర = ఈ, విమానే = విమానమునందు, దేవరాజః = దేవేంద్రుడు, కిమిహ = తనదైన, కాయ్మరమ అపి = యనుచునుమాడ, అధినమరమ = ముర్రుకాము యందు, అహారయత్ = పంపెను. (పుష్పిత్రాగము. అయతి నయగరేఫతో యరరో యతి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పిత్రాగా)

తాత్పర్యము :- మణి కాయ్మరమహారయద్విమానతో వేయి ఇంద్రధనుస్సులను సృష్టించుచున్న ఈ విమానమునందు దేవేంద్రుడు తన ధనుస్సునుమాడ రామునికి పంపెను.

సమాసములు :- వివిధాశ్చ తే మణయశ్చ - మణినాం మయూఖానాం మంజరీ - తాభిః, సురచాపానాం, సహస్రమ్ - సహస్రస్య సన్నిపాతః - కృతః సన్నిపాతః (యేన) యస్మిన్ - తస్మిన్, సమరే - అధినమరమ్ దేవానాం రాజౌ.

క్రియ :- హృణో హరిదే (జీవో) - లక్ష్. చరన్త్యై, ప్రథమ అహారయత్ - అహారయతామ్ - అహరియన్

కిమితి :- (అకాశే కర్ణమ్ దత్వా = అకాశమునందు వినికిడి అభినయించి) రావణ ప్రతీహారః = రావణుని రథసారథి (ద్వారపాలకుడు) కిమిహ = ఏమనుచున్నాడు - అరేరే = ఓరేరే, పురుహూతసూత = ఇంద్రపూతః ।

దర్పణితి :- సురాసురచమూ = దేవదానవ సైన్యములయొక్క, కౌః కాండ = బాహుండముల, కంఠా = రథోత్సాహమనునట్టి (దురిద), విషజ్వాలా = విషజ్వాలలకు, జాంగలికేన = విషపై ద్యుతైన, జంగల భూతమ్ పత్యా అపి =

దర్శోఽయం భవతః సురాసురచమూదోఃకాండ కద్రూవిష
 జ్వాలాజాంగలికేన జంగలభుజాం పత్యాపి న త్యాజితః ।
 యేనైంద్రే రథవర్మణీ రఘుశోరస్యోపనీతే త్వయా
 రాజద్విష్టమిదం విధాయ స కథం శక్రోఽపి వర్తిష్యతే ॥ 55

మాంసాశనులగు రాక్షసులకు రాజయిన రావణునిచేగూడ. భవతః = నీయొక్క. అయమ్ = ఈ. దర్శః = అహంకారము నత్యాజితః = పోగొట్టబడలేదు. (జాంగలి విష విద్యాయామ్ - మేదిని జంగలం పిశితోఽప్రియామ్ - మేదిని) - రావణుడు నీ అహంకారమునింకను పోగొట్టలేదనుట. యేన = ఏ. త్వయా = నీచేత. ఐంద్రే = ఇంద్రునివై న. రథవర్మణీ = రథము కవచము. అన్యః = ఈ. రఘుశోః = రామునికి, ఉపనీతే = కొనిరాబడినవి - తెచ్చితివనుట. ఇదమ్ = ఈ. రాజద్విష్టమ్ = రాజద్రోహమును. విధాయ = చేసి, సః శక్రోఽపి = ఆ దేవేంద్రుడు కూడ. కథమ్ వర్తిష్యతే = ఎట్లు జీవించును! (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- దేవేంద్రుని రథమును కవచమును తెచ్చి రామునికిచ్చి రాజద్రోహము చేసితివి. సురాసురుల భుజాలమునకు విష వైద్యుడైన రావణుడు నిన్ను విడిచి పెద్ద పొరపాటు చేసినాడు. చూచెదను నీవును నీ ప్రభువునెట్లు జీవించురో!

సమాసములు :- సురాశ్చ అసురాశ్చ - సురాసురాణాం చమూః - చమూనాం దోః కాండాః - దోః కాండానాం కంఠాః - కంఠారేవ విషజ్వాలా - విషజ్వాలాయాః జాంగలికః - తేన. జంగల భుంజితే - తేషామ్. ఇంద్రస్యేద మైంద్రమ్ - తే. రథశ్చ వర్మచ. రాజః ద్విష్టమ్.

సంధులు :- దర్శః + అయమ్, శక్రోః + అపి - ఉత్పాదేశ విసర్గ. దర్శో + అయమ్, శక్రోః + అపి - పూర్వరూప. సుర + అసుర. పత్యా + అపి - సవర్ణదీర్ఘ. యేన + ఇంద్ర - వృద్ధి. శోః + అన్య - రేఫాదేశ విసర్గ. అన్య + ఉప - గుణనంది. సః + కథమ్ - తదేతద్వి సర్గలోప.

క్రియ :- వృతుజిర్ వర్తనే, లృట్, ఆత్మనే, ప్రథమ
 వర్తిష్యతే - వర్తిష్యేతే - వర్తిష్యంతే

రత్నచూడః :- (శ్రుతిమతినియ) కిమాహ రామః - సత్యమిదం భోః.
యచ్ఛీలః స్వామీ తచ్ఛీలాస్తస్య ప్రకృతయః. యదేవ
మపి స్వామినో మూలోచ్ఛేదినా దుర్నయేన వివర్తయే.

హేమాంగదః :- (అకాశే కర్ణం చత్వా) కిమాహ రావణః - అరే తాపసవదో,
క్రోధేన జ్వలితా ముహూర్తమను చ నైవరేవ నిర్వాపితా.
క్లిబై రశ్రమహోర్మిభిర్మథురైః పత్యుః సహస్రం దృశః ।

కిమితి :- (శ్రుతిమతినియ = వినుట నభినయించు) రామః = రామగు.
కిమ్ అహ = ఏమనుచున్నాడు. - భోః = ఓయీ! సత్యమ్ ఇదమ్ = ఇది నిజము.
స్వామీ = ప్రభువు, యచ్ఛీలః = ఏ స్వభావము కలవాడో. తస్య = అతనియొద్దకి.
ప్రకృతయః = అధికారులు. తచ్ఛీలాః = అదే స్వభావము కలవారు - అనుట నిజ
మని. యత్ = ఏలయన. స్వామినః = ప్రభుయొద్దకి. మూలోచ్ఛేదినా = స్వ
నాశకమగు. దుర్నయేన అపి = దుష్ప్రవర్తనతో గూడ, ఏవమ్ = ఇట్లు, వివర్తయే =
పొగడికొనుచున్నారు. దానినే క్లిబై = చిట్టమునకు.

క్రోధేనేతి :- (అకాశే కర్ణం చత్వా = అకాశమునందు వినుట నభిన
యించి) రావణః = దశకంటకుడు. కిమ్ అహ = ఏమన్నాడు - అరే = ఓరీ! తాపస
వదో = మునికుమారా! - సహస్రమ్ దృశః = పలు నేత్రములు. క్రోధేన = రోష
ముతో, జ్వలితాః = భగ్గుమన్నవై. అను = వెనువెంటనే. ముహూర్తమ్ = క్షణకాల
ములో. నైవః = తమకు చెందినవియ్యై, క్లిబైః = నిష్ప్రయోజనములైన. అశ్రు
మహోర్మిభిః = బాష్పధారలతో, సర్వాపితాః = చల్లార్పణదనిపై, యైః = ఏ నా భుజ
ములచేత, భువనత్రయో విజయభిః = మల్లోపములను జయించువానిచేత. దృష్టాః =
చూడబడినవో - మల్లోపములను జయించు రావణ భాహువులు ఇంద్రనేత్రములలో
కన్నీరు నింపినవనుట. తే = అట్టి. యైః = నాయొక్క. భుజాః = భాహువులు, సర్వం
కషాః = సమస్తమును ఒడిపిపట్టునట్టె. సయాపనయయోః = నీతికిని దుర్నితికిని.
నిర్వాహమూలమ్ = నిర్వహణ హేతువై. సంప్రతి అపి = ఇప్పుడికిని, అమి = ఇదే.
సంతి = కుశలముగానున్నవి. (కాష్టాలము).

యైర్దృష్టా భువనత్రయీవిజయిభిః సర్వంరషోః సంత్యమీ

తే సంప్రత్యపి మే నయాపనయయోర్నిర్వాహమూలం భుజాః ॥ ౧౪

రత్నచూడః :- (కర్ణం దత్వా పిహస్య) కిమూహ రామః —

చిత్వా మూర్ధ్నః కిమితి స వృతో ధూర్జటిర్యద్యమీషాం

దోః స్తంభానాం త్రిభువనజయశ్రీరియం వాస్తవీ తే ।

తాత్పర్యము :- నన్నెదిరించిన రేవేంద్రుని పేయి రిస్తులను, క్రోధముతో క్షణకాలము భగ్గుమని వెనువెంటనే కన్నీటితో చల్లారినవి. అట్లొకరించిన నా ఈ బాహువులు ఇప్పటికిని కుశలముగా నున్నవి. ఇవి ముల్లోకములను జయించినవి. అన్నింటిని ఒడిపిపట్టినవి. నయాపనయముల నిర్వహణకు ఇవి మూలము. ఈ నా బాహువులు ఇప్పటికిని ఉన్నవి సుమా ।

సంధులు :- జ్వలితాః + ముహూర్తమ్, దృష్టిః + భుజాన - విసర్గలోప. స్వైః + ఏవ, క్షీలైః + అశ్రుమహోర్మిభిః + మఖ. యైః + దృష్టిః, నయయోః + నిర్వాహ - రేఫాదేశ విసర్గ. మహా + ఊర్మి - గుణసంధి. సంతి + అమీ - యణాదేశ - సంప్రతి + అమీ - యణాదేశ.

క్రియ :- అస భువి, లట్. పరస్మై. ప్రథమ అస్తి - స్తః - సన్తి

చిత్వేతి :- (కర్ణమ్ దత్వా = విని, పిహస్య = నవ్వి) రామః = రాముడు. కిమ్ ఆహ = ఏమనుచున్నాడు - అపీషిమ్ = ఈ, దోః స్తంభానామ్ = బాహుదండములయొక్క, ఇయమ్ = ఈ సేవనుచున్న, త్రిభువన జయశ్రీః = ముల్లోకములను జయించు శోభ, వాస్తవీ యది = సత్యమే అయినచో. తే = నీయొక్క మూర్ధ్నః = శిరస్సులను, చిత్వా = ఖండించుకొని, సః = ఆ, ధూర్జటిః = శివుడు. కిమితి = ఏమని, వృతః = ప్రార్థింపబడినాడు - శివుని ఏల ప్రార్థించితివనుట. భవతః = నీయొక్క, మూర్ధానఃవా = శిరస్సులందనూ, దుర్లభాః = అంతటి దుర్లభములు—నీవు మాత్రమే ఖండించి ఈయవలసినవియు లేనిచో దొరుకనివియు అనుట. న సంభవేయుఃఖలు = కానేరవు కదా ; యత్ = ఎలయన, జగతామ్ = జగములకు, శిల్పినః = సృష్టికర్తయగు, దేవస్య = దేవునికి. త్వమ్ అపి = నీవు, ప్రపౌత్రః అసి = మునిమనుమడవు అయ్యుంటివి. బ్రహ్మదేవుని ఒక శిరస్సును శివుడు త్రుంచిన పురాణకథ ఇట అనుసంధించుకొనవలెను. (మందాక్రాంతము).

మూర్ధానో వా న ఖలు భవతో దుర్లభాః సంభవేయు
ర్యదేవస్య త్వమసి జగతాం శిల్పినోఽపి ప్రపాత్రః ॥

67

యత్పునర్భవీషి "సంప్రత్యపి తే భుజాస్స స్త్రీ"తి తదిదృశై వ త్జ్ఞాన్యస్తే.

హేమాంగదః :- (కర్ణం దత్త్వా) కిమహ రావణః—అరేరే రాజన్యడింభ :

భవతః పురాణపితామహేన బహు తావదనరద్యేనై వ

జ్ఞాతమ్. ఇదానీం భవానపి జ్ఞాన్యతి.

తాత్పర్యము :- ఓయీ దశరథరా ! ముర్లోకములను బయలుగొని
నీ బాహు స్తంభములకే సత్యమయినచో మరి శిరఃఖండనముతో శివురారాదించితివేల !
శివునికి నీ శిరస్సులు అంతటి దుర్లభములా ! కాదే. బ్రహ్మదేవునికి నీవు ప్రపాత్రు
డవుగదా ! బ్రహ్మ శిరస్సునే ఖండించిన శివునికి నీ శిరస్సులేసాటి. శివుని మెప్పించు
టకే శిరస్సులు ఖండించుకొంటివి. ఆ మెప్పు కారణముగా నీకు త్రిలోకజయముద్భవించి.
అంతేకాని ఇది నీ బాహుబలము గొప్ప కాదనుట.

సంధులు :- వృతః + ఘోర్ణటిః, మూర్ధానః + వా, భవతః + దుర్లభాః -
ఉత్వాదేశ విసర్గ, ఘోర్ణటిః + యది, శ్రీః + ఇతిమ్, సంభవేయః + యత్ - రేషా
దేశ విసర్గ, యది + అమీషామ్ - యదాదేశ, శిల్పినః + అపి - ఉత్వాదేశ విసర్గ -
శిల్పినో + అపి - పూర్వరూప.

యదితి :- యత్పునః = మరింత, సంప్రతి అపి = ఇప్పటికిని, తే =
ఆ, భుజాః = బాహువులు, సన్తిఇతి = ఉన్నవి అని, బ్రవీషి = పలుకుచున్నావే,
తత్ = అది, అధునావీవ = ఇప్పుడే, త్జ్ఞాన్యస్తే = తెలియబడనున్నవి - ఇప్పుడే తేలి
పోవుననుట.

కిమితి :- (కర్ణమ్ దత్త్వా = విని) కిమ్ అహ రావణః = రావణుడు
ఏమనుచున్నాడు - అరేరే = ఓరేరే : రాజన్యడింభ = క్షత్రియ శిశు : భవతః = నీ
యొక్క, పురాణపితామహేన = ప్రాచీనుడగు తాత - నీ తాతలలో ఒకడైన అనుట,
అనరద్యేన ఏవ = అనరద్యునిచేతనే, బహు = అధిముగా, జ్ఞాతమ్ = తెలిసికొన
బడినది - నా బాహుబలము నాతడు బాగుగా నెరుగుననుట, ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు,
భవాన్ అపి = నీవును, జ్ఞాన్యతి = తెలిసికొందువు.

రత్నచూడః :- (కర్ణం దత్త్వా విహస్య) కిమాహ రామః - అరేరే రాక్షసీ
పుత్ర.

న దూయే నః పూర్వం నృపతిమనరణ్యం యదవధీ

ర్జయో వా మృత్యుర్వా యుధి భుజభృతాం కః పరిభవః ।

నేతి :- (కర్ణం దత్త్వా = విని, విహస్య = నవ్వి) కిమాహ రామః =
రాముడు ఏమనుచున్నాడు - అరేరే = ఓరారీ ! రాక్షసీపుత్ర = రాక్షసవంశోద్భవా ।
నః = మాయొక్క, పూర్వమ్ = పూర్వీకుడును. నృపతిమ్ = రమువంశపు రాజునగు.
అనరణ్యమ్ = అనరణ్యుడనువానిని, యత్ అవధీః = చంపితవనుట. న దూయే =
దుఃఖింపను - అది నాకు దుఃఖకారణము కాదనుట జయః వా = జయమే కానీ,
మృత్యుః వా = మరణమే కానీ. యుధి = యుద్ధమునందు, భుజభృతామ్ = మహా
వీరులకు. కః పరిభవః = అవమానమేమున్నది - ఏదియేనొకటి తప్పుడు కనుక
అవమానము లేదనుట. తు = కానీజితమ్ = జిత్తుడవై, హైహయపతేః = కార్త
వీర్యార్జునునియొక్క, కారాగృహ వినిహితమ్ = కారాగారమునందు బంధింపబడిన
వాడవగు. త్వామ్ = నిన్ను. పులస్త్యః = నీతాతయగు పులస్త్యబ్రహ్మ. కృపణః =
దీనుడై. భిక్షామ్ అకృత యత్ = బిచ్చముగాయాచించి పొందెనన్నది, వ్యధయతి =
నన్ను బాధించుచున్నది : (శిఖరిణి)

తాత్పర్యము :- మా తాతగారగు అనరణ్యుడు నీ చేతిలో మడిసెననుట
నాకు సంతాపకారణము కాదు. అందు అవమానములేదు. రణరంగమున విజయమో
వీరస్వర్గమో లభించుట సహజము. కానీ నీవో జయింపవై తివి, మరణింపవై తివి, కార్త
వీర్యునికి ఓడి కారాగారమున బందీవై తివి. ఇది నీ అవమానము కాగా మీ తాత నిన్ను
యాచించి తెచ్చెననుట నన్ను మరింతగా బాధపెట్టుచున్నది.

సంధులు :- అవధీః + జయః, మృత్యుః + వా - రేఘాదేశవిసర్గ. జయః +
వా. పులస్త్యః + యత్ - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. కృపణః + తత్ - సాదేశవిసర్గ.

క్రియలు :- హనహింసాగత్యోః, లుజ్, పరస్మై, మధ్యమ, (హనో
పదలిటి, లుజివ)

అవధీః - అవధిష్టమ్ - అవధిష్ట
దుకృజ్ కరణే, లుజ్, ఆత్మనే, ప్రథమ

జితం తు త్వాం కారాగృహవినిహితం హైహాయపతేః

పులస్త్యో యద్భిషేమకృత కృపణస్తత్ వ్యథయతి ॥

58

హేమాంగదః :- (కర్ణం దత్త్వా) కిమహ రావణః - అః శత్రుయవదో
వాచాట. కథమపూర్వశిర్షి రజనీచరేంద్రచరితచంద్రేఽపి
లక్ష్మ లిఖసి. తదయం న భవసి. (సనంద్రమమవలోక్య)
కథముపక్రాంతమేవ శరసహస్రదుర్జినం మందోదరీ
దయతేన.

అర్పిత - అర్పణాత్మ - అర్పణత

వ్యథభోగియసంపదయోః (జీచ్) పరస్మై. లట్. ప్రథమ

వ్యథయతి - వ్యథయతః - వ్యథయన్తి

చందన్సు :- శిఖరిణి. రైరైశ్చిన్నా యమననభలాగః శిఖరిణి

య మ న చ థ న లగ

100	000	111	110	011	10
నమాయే	నమాయే	నమాయే	మనన	చందన్సు	శిఖరిణి

క్రిమితి :- (కర్ణం దత్త్వా = చెవియొగ్గి) కిమ్ అహ రావణః = రావణుడు
ఏమనుచున్నాడు - అః : శత్రుయవదో = ఓరీ శత్రుయకుమారా : వాచాటా = పదరు
బోతా : కథమ్ = ఎట్టా : రజనీ చరేంద్ర = రాక్షసరాజయొక్క. చరిత = వృత్తాంత
మనునట్టి చంద్రేఽపి = చంద్రునియందు గూడ. అపూర్వశిర్షి = విచిత్రమ శిఖరమున
లక్ష్మ = కళం మును. లిఖసి = రచించుచున్నావు : తదే = ఇంతకును. అయమ్ =
ఇదే న భవసి = నీవు లేనివాడనుచున్నావు - చంద్రునివలెను (సనంద్రమ్ =
సంద్రమముతో, అవలోక్య = చూచి). కథమ్ = ఎట్టా : మందోదరీవయతేన = మందోదరీ
భర్తయగు రావణునిచేత, శరసహస్రదుర్జినమ్ = అనేక బాణములతో ఎవరినిపిదపిస్తే
(సూర్యుడు కనిపించని రోజు దుర్జినము - అట్లు బాణములు క్రిమింపవలెను). ఉప
క్రాంతమేవ = అప్పుడే ప్రారంభింపనేబడినది - బాణమును కురిపించుచున్నాడనుట.

కథమితి :- కథమ్ = ఎట్టా : మైథిరీవల్లభేన = సీతాపతియగు
రామునిచేగూడ. ప్రత్యుపక్రాంతమ్ ఏవ = బదులు ప్రారంభింపనే బడినది - రాముడును
బాణములను మోర్చుచున్నాడనుట (విహస్య = నవ్వి)

రత్నచూడః :- కథం మైథిలీవల్లభేనాపి ప్రత్యుపక్రాంతిమేవ. (విహస్య)

పతంతి రామభద్రేణ ఖండితా రావణేషవః

పూర్వార్థైః ఫలిభిర్వేగాత్పశ్చార్థైః పక్షిభిఃచిరాత్ ||

59

కించ —

అక్షేషు కేతుదందే చ సారథౌ చ హయేషు చ ।

ఫేలన్తి రాక్షసేంద్రస్య న్యందనే రామపత్త్రిణః ||

60

పతంతితి :- రామభద్రేణ=రామునిచేత, ఖండితాః=రెండేసిముక్కలుగా ఖండింపబడిన, రావణేషవః=రావణబాణములు, ఫలిభిః=శుభమునగుల, పూర్వార్థైః=తొలిభాగములచేత, వేగాత్=వేగముగను, పక్షిభిః=రెక్కలుగల, పశ్చార్థైః=మరి భాగములచేత, చిరాత్=మెల్లగను, పతన్తి=పడుచున్నవి.

తాత్పర్యము :- రావణ బాణములను రాముడు రెండు ముక్కలుగా ఖండించుచున్నాడు. వానిలో మొదటి ముక్క బరువుతో వేగముగా నేలకు పడుచున్నది. రెక్కలుగల రెండవముక్క నెమ్మదిగా రాలిచున్నది. వేగము పుంజు కొనుటకై బాణములకు రెక్కలు కట్టుట సుప్రసిద్ధము. (పథ్యావక్త్రము)

సంధులు :- ఖండితాః+రావణ - విసర్గలోప. రావణ+ఇషవః=గుణ. ఫలిభిః+వేగాత్ - రేఘాదేశ విసర్గ. పక్షిభిః+చిరాత్ - శాదేశ విసర్గ. పూర్ణ+అర్థ పశ్చ+అర్థ - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- పత గతౌ, పరస్మై, లట్, ప్రథమ

పతతి - పతతః - పతన్తి

అక్షేష్వితి :- కించ = మరియు—రాక్షసేంద్రస్య = రావణునియొక్క, న్యందనే = రథమునందు - రథమునకు సంబంధించి అనుట, అక్షేషు = చక్రముల యందును (చక్రే కర్షే పుమానక్షః - మేషినీ) కేతుదందే = ఇందా కల్తయందును, సారథౌ = సూతునియందును, హయేషు = గట్టములయందును, రామపత్త్రిణః = రాముని శరములు (రెక్కలు గట్టిన బాణములు), ఫేలన్తి = అడుకొనుచున్నవి. (పథ్యావక్త్రము).

హేమాంగదః :- (సదయమ్) అహహా !

అంధకారీకృతవ్యోమా దాణపర్షణ రావణః ।

రామారూఢం తిరోధత్తే శతాంగం శతమన్యవమ్ ॥

61

(చిరం దృష్ట్వా సవస్మయమ్) సఖే !

నానావిదాని శస్త్రాణి శస్త్రైర్నాపిదై రపి ।

ఇమో హి ప్రతికుర్వాతే న కశ్చిదతిరిచ్యతే ॥

62

తాత్పర్యము :- రామదాణములు రావణ రథములు ఆక్రమించుచున్నవి. చక్రములు రేతుదండము సొరిధి అశ్వములు - అన్నింటిని నిరాకంఠముగా కొట్టుచున్నవి.

అంధకారీతి :- (సదయమ్ = భయముతో) అహహా ! రావణః = దశకంఠుడు, దాణపర్షణ = శర వర్షముతో, అంధకారీకృత వ్యోమా = ఆకాశమున చీకట్లు నింపినవౌడై, రామారూఢమ్ = రామునిచే అధిరోపింపబడిన, శతమన్యవమ్ శతాంగమ్ = ఇంద్రదిగమును, తిరోధత్తే = కనిపింపకుండజేయుచున్నాడు. (పథ్యావత్తము)

తాత్పర్యము :- రావణుడు తన దాణ వర్షముతో చీకట్లు మునురుకొనునట్లుచేసి రావణుడిధిరోపించిన ఇంద్రదిగమును కనిపింపకుండజేయుచున్నాడు.

సమాసములు :- అంధకారీకృతం వ్యోమ యేన ః. దాణానాం వర్షమ్ - తేన, రావేణ ఆరూఢః - తమ్ శతమంగాని మన్యవః - తమ్. శతమన్యో రయమ్ - తమ్.

నానేతి :- (చిరం దృష్ట్వా = చాలసేపు చూచి, సవస్మయమ్ = అశ్చర్యముతో) సఖే = రత్నచూడా ! నానావిదాన = పలువిధములైన, శస్త్రాణి = ఆయుధములను, నానాపిదైః = పలువిధములైన, శస్త్రైః = ఆయుధములతో, ఇమో = ఈ ఇరువురును, ప్రతికుర్వాతే = ఎదుర్కొనుచున్నాడు. - ప్రతిక్రియ జరుపుచున్నారనుట, కశ్చిత్ = ఏ ఒక్కడును, న అతిరిచ్యతే = సైచ్యుగా లేడు - ఇరువురును సమానముగా పోరుచున్నారనుట. (పథ్యావత్తము).

రత్నచూడః :- ఏవమేతత్ —

యద్రావణో బహుభిరేష భుజైః కరోతి
తద్రాఘవః ప్రతికరోతి భుజద్వయేన ।
కర్మ ద్వయోర్యదపి తుల్యఫలం తథాపి
రక్షోభటాద్దశగుణం నరవీరశిల్పమ్ ॥

63

తాత్పర్యము :- రామరావణులిరువురును ఏ శస్త్రమును అ శస్త్రముతో
పరస్పరము ఖండించుకొనుచున్నారు. సమానముగా బోరుచున్నారు. ఏ ఒక్కనిదిని
పై చేయిగా లేదు.

క్రియ :- యుక్తాః కరణే, అత్మనే, లబ్ధే, ప్రథమ
కురుతే - కుర్వాతే - కుర్వతే

రిచ వియోజన సంపదనయోః (౧) కర్మణి, అత్మనే, లబ్ధే, ప్రథమ
అతిరిచ్యతే - అతిరిచ్యేతే - అతిరిచ్యంతే

యదిత్తి :- ఏవమ్ ఏతత్ = ఇదియిట్లు - ఏషః = ఈ, రావణః =
దశకంతుడు, బహుభిః = ఇరువదివరకునున్న, భుజైః = బాహువులతో, యత్
కరోతి = ఏది చేయుచున్నాడో, తత్ = దానిని, రాఘవః = రాముడు, భుజద్వయేన =
రెండు చేతులతో, ప్రతికరోతి = బదులు చేయుచున్నాడు - భగ్నుము చేయుచున్నా
డనుట. ద్వయోః = ఇరువురియొక్క, కర్మ = వ్యాపారము, తుల్యఫలమ్ = తుల్య
ఫలముకలదే, తథాపి = అయినప్పటికిని, రక్షోభటాత్ = రావణునికంటె, నరవీర
శిల్పమ్ = రాముని శర లాఘవము, దశగుణమ్ = పదిరెట్లు గొప్పది. (వసంతతిలకము)

తాత్పర్యము :- రావణుడు ఇరువది చేతులతో చేయుచున్నదానికి
రాముడు రెండుచేతులతోనే సమాధానము చెప్పుచున్నాడు. ఈ రెండింటికిని ఫలము
సమానముగానే ఉన్నప్పటికిని రావణునికంటె రామునికి రణచాతుర్యము పదిరెట్లు అధిక
ముగా భాసింపుచున్నది.

సంధులు :- రావణః + బహు - ఉత్పాదేశ విసర్గ. బహుభిః + ఏషః.
ద్వయోః + యది - రేఫాదేశ విసర్గ. ఏషః + భుజైః - తదేతద్విసర్గ రోప. తథా +
అపి - సవర్ణదీర్ఘ. రక్షస్ + భట - ఉత్పాదేశ విసర్గ.

హేమాంగద :- (విహస్య) సఖే,

వింశత్యాపి భుజై నేష ద్వా భుజావభియోధయన్ ।

అదూషితద్వంద్వయుద్ధమర్యాదో దశకంధరః ॥

(64)

(సఖేదభయం చ) కథమయం రావణో మహేంద్రస్యందనాత్

తస్యారిబలభీమస్య ధ్వజదండస్య లాంఛనమ్ ।

దర్పదీప్తః ఊరప్రేణ మాయూరం పింఛమచ్చినత్ ॥

(65)

క్రియ :- దుశ్పణాః పరిడే. లట్ వ్రథమ. పరిస్థితి

పరోతి - కరుతః - కుర్వన్తి.

వింశత్యేతి :- [విహస్య = నవ్వి] సఖే = రత్నచూడా : ఏషః = ఈ
దశకంధరః = రావణుడు, వింశత్యా = ఇరువదియైన, భుజైః = బాహువులచే,
ద్వా భుజౌ = [రాముని] రెండు బాహువులను, అభియోధయన్ = ఎదిరించుచు
[యుద్ధము చేయుచు], అదూషిత = నిండింపబడినది, ద్వంద్వయుద్ధ మర్యాదః =
ద్వంద్వయుద్ధ నియమములవాడగుచున్నాడు. [వ్రథావక్త్రము].

తాత్పర్యము :- రావణుడిరువది బాహువులతో రాముని రెండు బాహువు
లను ఎదిరించుచున్నాడు. ఇది నిజమునకు పీఠతూలాయుద్ధము కాదు. అయినను ద్వంద్వ
యుద్ధ మర్యాదకు భంగము కలుగుటలేదు. [రావణుని యుద్ధ సౌరభ్యముపై నిది చిన్న
విసురు]

తస్యేతి :- (సఖేదభయమ్ చ = దుఃఖముతో భయముతో) కథమ్ =
ఎట్టా : అయమ్ రావణః = ఈ దశకంతుడు, మహేంద్రస్యందనాత్ = దేవేంద్రుని
రథమునుండి - అరిబల భీమస్య = శత్రుసైన్యమునకు భీకరుడైన, తస్య = రాముని
యొక్క. ధ్వజదండస్య = రథాగ్రధ్వజముయొక్క. లాంఛనమ్ = తెండాయైన,
మాయూరమ్, పింఛమ్ = నెమలి పింఛమును, దర్పదీప్తః = గర్వముతో వ్రజ్యులించిన
రావణుడ, ఊరప్రేణ = శత్రువుతో, అచ్చినత్ = ఖండించెను.

తాత్పర్యము :- గర్వముతో అతిశయించుచున్న రావణుడు ఊరప్రముతో
ఇంద్రధాగ్రధ్వజమును ఖండించెను, ఇది మాయూర పింఛలాంచితమగు తెండా.

రత్నచూడః :- (సహర్షమ్) సఖే. పశ్య పశ్య కులిశకేతుకేతనవిమాననా
విలక్షక్రుద్దేన -

దిక్పాలద్విపదర్పదానలహరీసౌరభ్యగర్భానిలైః
పక్షై రేవ సమస్తరాక్షసకథా కల్పాంత కర్ణేజపాః ।
దీయంతే రఘుపుంగవేన కతిచిత్పాలస్త్యమౌళిష్యమీ
పౌలోమీనయనాంబుశీకరకణావగ్రాహిణో మార్గణాః ॥

66

సఖేఇతి :- (సహర్షమ్ = సంతోషముతో) సఖే = హేమాంగదా । పశ్య
పశ్య = చూడుము చూడుము, కులిశకేతు = ఇంద్రుని యొక్క, కేతన = రథాగ్ర
ధ్వజమును, విమానన = అవమానించుటవలన కల్గిన, విలక్ష = లక్షతో, క్రుద్దేన =
కోపించిన రామునిచే—

దిక్పాలేతి :- దిక్పాలద్విప = ఐరావతాది దిగ్గజములయొక్క. దర్పదాన
లహరీ = మదజల ప్రవాహమునకు చెందిన, సౌరభ్య = సుగంధమును. గర్భ =
గర్భమునందు నిక్షేపించుకొన్న, అనిలైః = వాయువు కలవైన పక్షైః = రెక్కలతో
(పుంఖములతో), బాణమునకు వేగమునకై కట్టు రెక్కలనుట. సమస్త...
కర్ణేజపాం - సమస్త = సమస్తమైన, రాక్షసకథా = రాక్షస వంశ చరిత్రకు,
కల్పాంత = యుగాంతమును - సర్వనాశనమునట కర్ణేజపాః = చెవిలో పోరునవియు
రాక్షస వంశ వినాశమును సూచించునవనుట, (స్తంభకర్ణయోః రమిజపోః - కర్ణేజః
సూచకః స్యాత్ - అమరః) పౌలోమీ = శచీదేయొక్క, నయనాంబు శీకరకణ =
కన్నీటి జడిని, అవగ్రాహిణః = నిలుపునవియు - దుఃఖమును తొలగించునవనుట,
అయిన, మార్గణాః = బాణములు, కతిచిత్ = కొన్ని, రఘుపుంగవేన = రాము
నిచే, పౌలస్త్యమౌళిషు = రావణ శిరస్సులందు, అమీ = ఇవే, దీయంతే = ప్రయో
గింపబడుచున్నవి. (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- దిగ్గజముల మద సౌరభ్యమును విరణిమ్ముచున్న వాయు
వుతో వేగమును పుంజుకొనుచున్నవియు సమస్త రాక్షస వంశ వినాశమును సూచించు
చున్నవియు, శచీదేవి కన్నీటిని తొలగించునవియునైన బాణములను రాముడు రావ
ణుని శిరస్సులందు నిక్షేపించుచున్నాడు.

హేమాంగద :- (సభేదాద్భుతమ్) కథం కిరీటపరంపరాపరిభవమమృష్య
మాదేన దాణవర్షాద్వైతమాతన్వతా రాక్షసరాజేన
విదేహకన్యాకుచకుంభకోటికతోరతాసాక్షిణి సాయకోఽయమ్ ।
రామస్య జన్మాంతరమేలకారశ్రీకౌస్తుభే వక్షసి హా నిభాతః ॥ 67

సమాసములు :- దిక్పాల ద్విపానాం దర్శనానలహరీ - లహర్యాః
సౌరభ్యమ్ గర్భే యేషాం తే అనిలాః - తైః. సవస్తా చ సా రాక్షస కథా చ -
కథాయాః కల్పాంతః - కల్పాంతస్య చర్చితాః. పోలోమ్యాః నయనాంబూని -
అంబూనాం శీతరవడాః - చిదానామవగ్రహణాః.

సంధులు :- గర్భ + అసృజైః - కల్ప + అస్త. నయన + అంబు.
కణ + అవగ్రహణాః - సవస్థా + పక్షిః + ఏవ - రేహదేశ విసర్గ. మౌళికు +
అమీ - యదాదేశ. గ్రహణాః + మార్గదాః - ఉత్పాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- దుదాజ్ దానే (కర్మణి) అత్కనే. లః. ప్రథమ
దీయతే - దీయతే - దీయనే

కథమితి :- (సభేదాద్భుతమ్ = భేదముతో ఆశ్చర్యముతో) కథమ్ =
ఎట్టూ. కిరీట పరంపరా = పది కిరీటములకును జరిగిన, పరిభవమ్ = అవమానమును.
అమృష్యమాదేన = సహింపలేనివాడును. దాణవర్షాద్వైతమ్ = నిరంతర దాణ వర్ష
మును, అతన్వతా = కల్పించువాడనైన. రాక్షస రాజేన = దశకంధరునిచే....

విదేహేతి :- విదేహకన్యా = సీతాదేవియుక్క. కుచకుంభకోటి =
కుంభములవంటి కుచముల అగ్రభాగములయుక్క. కతోరతా = కాశిన్యమునకు.
సాక్షిణి = సాక్షియైనదియు - ఆ కాశిన్యమునెరిగినదనుట, జన్మాంతర = పూర్వజన్మ
యందు (విష్ణుమూర్తి) మేలకార = నెచ్చెలులైన, శ్రీకౌస్తుభే = లక్ష్మీదేవి కౌస్తుభమణి
కలదియైన. రామస్య వక్షసి = రాముని వక్షఃస్థలమునందు, అయమ్ = ఇదే,
సాయకః = దాణము, హా = అయ్యో. నిభాతః = నాటుబడినది. (మేలకారస్పహ
చరః - మేదిసీ) ఉపజాతి.

తాత్పర్యము :- అయ్యో! సీతాకుచకుంభముల కాశిన్యమునకుసాక్షియు
శ్రీ కౌస్తుభములకు పూర్వజన్మ మిత్రమునైన రాముని వక్షఃస్థలమున రావణ దాణ
మిదే నాటుకొన్నది.

(సమ్యగవలోక్య) సఖే.

ఏకేనై వ నివాతకంకటభిదా లంకాపతేః పత్రిణా

విద్ధోఽయం యది నామ కోఽపి జగతాముల్లాఘనో రాఘవః ।

చక్షుర్వర్త్యసహస్రనిస్సరదస్పృగ్ధారౌఘ యూంకారిణా

మాహేంద్రేణ తు వర్మణా వివృణుతే వీరః సహస్రంవ్రణాన్ ॥ 68

సమాసములు :- విదేహస్య (జగదస్య) కన్యా - కుచౌ కుంభావివ .
కన్యాయాః కుచకుంభౌ....కుంభయోః కోటి - కోటిః కఠోరతా - కఠోరతాయాః
సాక్షి - తస్మిన్, అన్యత్ జన్మ - జన్మాంతరే మేలకారౌ - శ్రీకృష్ణౌస్తుభశ్చ -
మేలకారౌ శ్రీకృష్ణౌభౌ యస్మిన్.

ఏకేనేతి :- (సమ్యక్ అవలోక్య = బాగుగా పరికించి) సఖే = రత్న
చూడా : నివాత కంకటభిదా = బలిష్ఠమైన వక్షఃకవచమును భేదించునదైన (ఉరశ్చదః
కంకటకః - అమరము). లంకాపతేః = రావణునియొక్క, ఏకేన పత్రిణా ఏవ =
ఒకేఒక్క బాణముతో, అయమ్ = ఈ, జగతామ్ ఉల్లాఘనః = ముల్లోరములను
ఉల్లాసపరుచునట్టి, రాఘవః = రాముడు, విద్ధోనామ = గాయపరుపబడినాడు, (ఉల్లా
ఘనో నిర్గతో గదాత్ - అమరము) యది = అయినను, చక్షుర్వర్త్య సహస్ర = వేయి
కన్నులకై న వేయి రంధ్రములనుండి, నిస్సరత్ = స్రవించుచున్న, అస్పృగ్ధారౌఘ =
రక్తప్రవాహములతో, యూంకారిణా = యూంకరించుచున్న, మాహేంద్రేణ వర్మణా =
ఇంద్ర కవచముతో, వీరః = ఈ రాఘవుడు, సహస్రమ్ వ్రణాన్ = వేయి గాయము
లను, వివృణుతే = తెలియజూపుచున్నాడు (శార్దూలము).

తాత్పర్యము :- రాముడు ఇంద్రకవచమును ధరించెను. ఆ కవచమున
వేయి కన్నులకు వేయి రంధ్రములున్నవి. రావణుని బాణము రాముని వక్షస్థలముపై
ఒకేఒక్క గాయమును చేసినది. కానీ రక్తము కవచపు వేయి రంధ్రములనుండియు
స్రవించుచున్నది. అది చూపరులకు వేయి గాయములట్లు కన్పించుచున్నది.

సమాసములు :- నివాతశ్చాసౌ కంకటశ్చ - నివాతకంకటస్య భిత్ -
తేన. లంకాయాః పతిః - తస్య. వర్మణాం సహస్రమ్ - చక్షుషాం వర్త్యసహస్రమ్.
సహస్రాత్ నిస్సరంత్యశ్చతాః అస్పృగ్ధారాశ్చ - ధరాణామోఘః - ఓఘేన యూంకారి-
తేన.

రత్నచూడః - (సహార్షమ్) రాఘవేణాపి
 సీతా స్తన స్తబకకుంకుమపంకలోప
 సంకల్పపాతకిని వక్షసి రావణస్య ।
 న్యస్తః శరో విబుధకుంజరదంతఘాత
 రూఢప్రణార్పుదచతుష్టయమధ్యవర్తి ॥

60

సంధులు :- ఏకేన + ఏవ. ధరా + ఓఘ - పృథ్వి విధః + అయమ్ -
 కః + అపి ఉత్వాదేశ విసర్గ. విద్ధో + అయమ్ - పూర్వరూప - రో + అపి.
 ఉత్ + లాఘనః - లాదేశ. ఉల్లాఘనః + రాఘవః - ఉత్వాదేశ విసర్గ.

క్రియ - పృచ్ఛ పంచే [కు] లత్మనే. లట్. ప్రథమ.

వృణుతే - వృణ్వాతే - వృణ్వతే.

సీతేతి :- [సహార్షమ్ = సంతోషముతో] రాఘవేణ అపి = రామునిచే
 గూడ - సీతా = సీతాదేవియొక్క. స్తన స్తబక = పుష్పగుచ్ఛములవంటి కుచముల
 యందలి. కుంకుమపంక = కాశ్మీరమును [పుంస్త్రీ లక్షణము]. లోప = తొలగింప
 వలెననునట్టి. సంకల్ప = నిశ్చయరూపమైన, పాతకిని = అపరాధముతో కూడినదగు.
 రావణస్య = దశరంధరుని వక్షసి = ఉరఃస్థలమందు. శరో = బాణము. విబుధ...
 మధ్యవర్తి - విబుధకుంజర = బరావతముయొక్క. దంతఘాత = (నాలుగు) దంత
 ఘాతములతో, రూఢ = ఏర్పడిన. ప్రణార్పుట చతుష్టయ = నాలుగు కాయలకు. మధ్య
 వర్తి = నట్టనడుమనుండునదిగా, న్యస్తః = ప్రయోగింపబడినది. [ప్రసంతతిలకము].

తాత్పర్యము :- సీతాదేవి గుండెలపై పుంస్త్రీ లక్షణముగానున్న
 కుంకుమను పై ధవ్యము కల్పించిగానీ తొగిలించిగానీ తొలగింపవలెనన్న మహాపాపము
 నకు ఒడిగట్టిన రావణాసురుని వక్షఃస్థలమున రామబాణము నాటకొన్నది. బరావతము
 తన నాలుగు దంతములతో రావణుని గుండెలపై గాయములు చేయగా నాల్గు కాయ
 లేర్పడినవి. ఆ నాల్గింటి నట్టనడుమ రామబాణము దిగబడినది.

సమాసములు :- స్తనో స్తబకావివ - సీతాయాః స్తన స్తబకో - స్తబ
 కయోః కుంకుమపంకః - పంకస్య లోపః - లోపరూపః సంకల్పః - సంకల్పరూపః
 పాతకః యస్మిన్ - తస్మిన్. విబుధానాం కుంజరః - కుంజరస్య దంతఘాతః -
 ఘాతేన రూఢః - రూఢశ్చాసౌ ప్రణశ్చ - ప్రణస్య అర్బుదమ్ - అర్బుదానాం చతు
 ష్టయమ్ - చతుష్టయస్య మధ్యవర్తి.

హేమాంగదః :- (కర్ణం దత్త్వా సవిస్మయమ్) ఏకేన సవ్యపాణినా విశిఖ
ముత్తాయ కిమాహ రావణః - సాధురే మనుష్యడింభ,
సాధు —

త్రైవిక్రమః సకలదానవజీవితవ్య
విద్యాసమాప్తిలిపిరేష సుదర్శనో మే ।
యస్మిన్నిపత్య హృదయే దళితారజాల
జ్యోతిస్తుషారమయమాభరణం బభూవ ॥

70

ఏకేనేతి :- (కర్ణందత్త్వా = విని, సవిస్మయమ్ = ఆశ్చర్యముతో) సవ్య
పాణినా ఏకేన = ఒక ఎడమ చేతితో, విశిఖమ్ = రామబాణమును, ఉత్తాయ = పెరికి
వైచి, రావణః = దళకంతుడు, కిమ్ ఆహ = ఏమనుచున్నాడు? రే = ఓరీ, మనుష్య
డింభ = మానవ శిశువా! సాధు సాధు = బాగుబాగు!

త్రైవిక్రమ ఇతి :- సకలదానవ = సమస్త రాక్షసులయొక్క, జీవితవ్య =
జీవమనునట్టి, విద్యా = విద్యకు, సమాప్తిలిపిః = చరమాక్షర చిహ్నము వంటిదైన
గుండుసున్న వంటిదైన, త్రైవిక్రమః = విష్ణు సంబంధియైన, సుదర్శనః = సుద
ర్శన చక్రము, యస్మిన్ = ఏ, మే = నాయొక్క, హృదయే = వక్షస్థలమునందు,
దళిత మయమ్ - దళిత = మొక్కవోయిన, అరజాల = కమ్మలయొక్క,
జ్యోతిః = కాంతియే, తుషారమయమ్ = చల్లని వెన్నెలగా కలిగిన, అభరణమ్ =
అలంకారముగా, బభూవ = అయ్యెనో - తస్మిన్ అని ముందునకు అన్వయము.
(వసంత తిలకము)

తాత్పర్యము :- దానవ జీవితములనునట్టి విద్యకు చరమగీతమైన (లిపి
వంటిదైన, లేక వర్తులీకరణము - సున్న జుట్టినయనుట) సుదర్శన చక్రము నా
వక్షస్థలమునకు తాకి కమ్ములు విరిగి వెలుగు వెన్నెలలు విరజిమ్ముచున్న అభరణ
ముగా నిలిచిపోయినది.

సమాసములు :- సకలాశ్చ తే దానవాశ్చ - సకల దానవానాం జీవిత
వ్యమ్ - జీవితవ్యమేవ విద్యా - విద్యాయాః సమాప్తి సూచకః లిపిః దళితమరజాలం
యస్య - దళితారజాలస్య జ్యోతిః - జ్యోతిరేవ తుషారమ్ - తస్య వికాశః.

తస్మిన్నపి రుధిరదర్శనం కుర్వాణేన భవతా దర్శితేయం సురాసురవీరాతి
శాయినీ హస్తవత్తా

రత్నచూడః :- అహహ, విపక్షగిరాముద్గారేణ సర్వగ్రంథిగురుణా దూరం
దీప్యమానస్య

సువినిహితచంద్రహాసవ్రణకిణవలయోపహాసిత హారేషు ।

రామస్య మార్గణగణాః పతన్తి దశకంతకంతేషు ॥

71

సంధులు :- లిపిః + ఏష = రేఫాదేశ విసర్గ. ఏషః + సుదర్శనః =
తదేత ద్విసర్గలోప. సుదర్శనః + మే = ఉత్వాదేశ విసర్గ. దశిత + అంతకాల =
సవర్ణదీర్ఘ.

తస్మిన్నితి :- తస్మిన్ అపి = అట్టి రు. పక్షఃస్థలమునందును. రుధిర
దర్శనమ్ = నెత్తురు క్రమ్ముటను. - ప్రవాహము కట్టలేదు గానీ చిట్టి నెత్తురు కన్పిం
చినదనుట - కుర్వాణేన = కల్పించినవాడవగు, భవతా = నీదేత, ఇయమ్ = ఇదే,
సురాసుర వీరాతిశాయినీ = దేవదానవ వీరులను అతిశయించునట్టి, హస్తవత్తా =
బాహుశాలిత్వము - బాహు పరాక్రమమునుట - దర్శితా = ప్రదర్శించబడినది -
బాగు బాగునుట.

అహహేతి :- అహహః, సర్వగ్రంథి గురుణా = సర్వగ్రంథుల భార
ముతో కూడినదియగు, విపక్షగిరామ్ ఉద్గారేణ = శత్రువాక్యోచ్చారణముతో - ప్రాణ
శక్తిని కూడదీసికొని రావణుని నోట పై వాక్యము బరువుగా వెలువడినదనుట -
దూరమ్ = అత్యంతము, దీప్యమానస్య = ప్రజ్వలించిన రామునియొక్క - అనంతర
శ్లోకములోనికి అన్వయము. (సర్వగ్రంథి గురుణా అని పాఠాంతము - కంతస్వరము
బరువుగా అని అర్థము.)

సువినిహితేతి :- సువినిహిత = శివరాధన సమయమున నేర్పడిన
వైన, చంద్రహాస = చంద్రహాసమును (రావణ) బద్ధముచేసెనెన, వ్రణకిణి = కాయల
యొక్క (గాయములు కాయలు కాసినవనుట), వలయ = మాలికడే, ఉపహాసిత =
చరిహించబడిన, హారేషు = రత్నహారములు కల్గినవగు, దశకంత కంతేషు = రావ
ణుని పది కంతములయందును, రామస్య = దాశరథియొక్క, మార్గణగణాః = బాణ
ముల సమూహములు, పతన్తి = నాటుకొనుచున్నవి. (ఆర్య)

హేమాంగదః :- (సచమత్కారమ్) సభే పశ్య పశ్య—అనురూపవీరసంవాద
ప్రమోదభరద్విగుణితావష్టంభ సంక్షోభిత భువనత్రయస్య
నిరంతరప్రహీయమాణ దాణపంజరమధ్యవర్తినా రామ
భద్రదేణ క్రీడాశకుంతకౌతుకం పూర్యతే రాక్షసరాజస్య. నూన
మిదానీమ్ —

ఉదంచన్యంచద్భూవివృత నిభృతా నామనుఫణం
మణీనాం విద్యుద్భిః క్షణముషితవాతాశలిమిరః ।

తాత్పర్యము :- రావణుని పది కంఠములయందును ఖడ్గ ప్రహారములు
కాయలు కాసినవి. శివరాధనకు కుండించుకొనగా నేర్పడిన గాయముల మచ్చలు మాలి
కలవలెనున్నవి. అవి వీర చిహ్నములై రత్నహారములను పరిహరించుచున్నవి. అట్టి
కంఠములయందు రామబాణములు గుంపులుగా నాటుకొనుచున్నవి.

సభేఇతి :- (సచమత్కారమ్ = చమత్కారముగా) సభే = రత్నచూడా.
పశ్య పశ్య = చూడుము చూడుము. నిరంతర = ఎడతెరిపి లేకుండ. ప్రహీయ
మాణ = ప్రయోగింపబడుచున్న. దాణ = బాణములతో నేర్పడిన. పంజర = పంజ
రమునందు. మధ్యవర్తినా = నడుమ చిక్కువడినవాడగు. రామభద్రదేణ = రామునితో,
అనురూప ...త్రయస్య. అనురూపవీర = తగిన వీరునితో. సంవాద = సంవాద
మేర్పడినదనునట్టి, ప్రమోదభర = ఆనందాతిశయముతో. ద్విగుణిత = రెట్టింపైన,
అవష్టంభ = గర్వముతో, సంక్షోభిత = సంవలింపజేయబడిన, భువనత్రయస్య = ముల్లో
కములుగల, రాక్షసరాజ్య = రావణునియొక్క. క్రీడాశకుంతకౌతుకమ్ = రీతి శకుం
తము (పెంపుడు చిరుక) కావలెనను వినోదము. పూర్యతే = తీర్చబడుచున్నది. —
దాణపంజరమున రాముడు రావణునికి క్రీడాశకుంతకౌతుకమునలె నున్నాడనుట. నూనమ్
ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు తప్పక —

ఉదంచదితి :- ఉదంచత్ = పైకి లేచుచున్నదియు, న్యంచత్ = క్రిందికి
అణగుచున్నదియునైన భూ = భూగోళముచే. వివృత = ప్రకాశించునవియు నిభృతా
నామ్ = అణగిపోయినవియునైన. అనుఫణమ్ = శేషుని ప్రతి పడగపైనున్న. మణీ
నామ్ = వేయి మణులయొక్క. విద్యుద్భిః = కాంతులతో. క్షణముషిత = క్షణ కాలము

భుజక్రీడావల్గదశముఖ పదన్యాసగరిమ

ప్రగల్భైర్విశ్వానై రజని భుజగానామధిపతిః ॥

72

రత్నచూడః :- (సభయమవలోక్య) సఖే, ఏవమేతత్ —

తొలగింపబడిన, పాతాళ తిమిరః = పాతాళ లోకమునందలి నీకటి కలవాడగు. భుజగానామ్ అధిపతిః = అధిశేషుడు — భుజ ప్రగల్భైః - భుజక్రీడా = బాహుపుల విలాసముతో, వల్గత్ = సంవరించుచున్న, దశముఖ = రావణునియొక్క, పదన్యాసగరిమ = పాదవిక్షేప భావముతో, ప్రగల్భైః = దీర్ఘ కరింపబడిన, విశ్వానైః = నిట్టూర్పులతో, అజని = అయ్యెను - నిట్టూర్పుచుండెననుట. (శిఖరిణీ)

తాత్పర్యము :- రావణుడు భారలుచాచి నడుచుచుండగా ఆ బరువునకు అధిశేషుడు నిట్టూర్చుచున్నాడు. అంతేకాదు రావణుడు అడుగుతీసి అడుగు వేయునప్పుడు భూగోళము లేచుచు క్రుంగుచున్నది. లేచినప్పుడు అధిశేషుని వేయి పడగలపై నున్న మణుల కాంతులు ఎగయుచున్నవి. అది క్రుంగినప్పుడు కప్పువడిపోవుచున్నవి. ఇట్లు క్షణకాలము పాతాళమున నీకట్లు తొలగుచున్నవి. మరల మెలగుచున్నవి.

సమాసములు :- ఉదంచంతీ చ సా న్యంచ స్తీ చ - ఉదంచన్యంచంతీ చ సా భూశ్చ - వివృతాశ్చ తే నివృతాశ్చ - టవా నివృత నివృతాః - తేషామ్. ఫణే ఫణే - అనుఫణమ్. క్షణం ముషితమ్ - పాతాళస్య తిమిరమ్ - క్షణముషితం పాతాళ తిమిరం యేన సః. భుజానాం క్రీడా - క్రీడయా వల్గన్ - వల్గం శ్చాసౌ దశముఖశ్చ - దశముఖస్య పదన్యాసః - న్యాసస్య గరిమా - గరిష్ఠా ప్రగల్భైః.

సంధులు :- ఉదంచత్ + న్యంచత్ - అనునాసికాదేశ. ప్రగల్భైః + విశ్వానైః + అజని - రేఫాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- జనీట్ ప్రాదుర్భావే, ఆత్మనే. యజ్. ప్రథమ
అజని/అజనిష్ట - అజనిషాతమ్ - అజనిషత

రత్నబ్రతి :- (సభయమ్ అవలోక్య = భయముతో చూచి) సఖే = హేమాంగదా ! ఏవమ్ ఏతత్ = నీవన్నట్లే - రత్నః = రాక్షసులయొక్క. విక్షోభః = సంఘాతమందలి, వేగ = వేగముచే. ఉవ్పలిత = చెల్లాచెదురైన, జలనిధి = సముద్రము

రక్షోవిక్షోభవేగోచ్చలికజలనిధివ్యక్తమాతంగచక్ర

క్రుధ్యద్దిక్షాగముక్తోద్ధరణగురుభరామద్య నాగాధిరాజః ।

అంగై రంగేషు మగ్నై రవిరళవలినా వామనేనాతిపీన్వా

దేహేనాపహ్నువానః ఫణఫలకపరీణాహాముర్వీం బిభర్తి ॥

73

లందు, వ్యక్త = బయటపడిన, మాతంగచక్ర = సముద్రపు తీనుగుల సమూహముచే, (వానిని చూచుటచే), క్రుధ్యత్ = కోపించిన, దిక్షాగ = దిగ్గజములచే, ముక్త = విడిచి పెట్టబడిన, ఉద్ధరణ = ఉద్ధరణ వ్యాపారము రల్లుటచే - మోయుటను విడుచుటచే గురుభరామ్ = అధిక భారముకలదైన, ఉర్వీమ్ = భూమిని, ఆద్య = ప్రస్తుతము, నాగాధిరాజః = ఆదిశేషుడు, అవిరళవలినా = చుట్టలు చుట్టుకొని క్రిక్కిరిసినదియు, వామనేన = ఆ కారణముచేతనే వామనమైనదియు, అతిపీన్వా = మిక్కిలి స్థూలమైనదియు (పీన్వాచ స్థూలపీవరే - అమరః), అయిన, దేహేన = శరీరముతో, ఫలఫలక పరీణాహమ్ = విశాలమైన పడగల విస్తారమును, అపహ్నువానః = దాచుకొనుచున్న వాడై - ఆ శ్రమను కప్పిపుచ్చుకొనుచు, అంగేషు = అవయవములలోనికి, మగ్నైః = తాపడమైపోయిన, అంగైః = శరీరావయవములతో, బిభర్తి = భరించుచున్నాడు, (సగ్ధర)

తాత్పర్యము :- రాక్షసుల సంచార వేగముతో సముద్రములు చెల్లా చెదరుకాగా సముద్రపు తీనుగులు బయటపడినవి. వానిని చూచుటతో దిగ్గజములు కోపించి భూగోళమును మోయుట విడిచిపెట్టినవి. దానితో ఆదిశేషుని పడగలపై భారము పెరిగినది, చుట్టలుచుట్టుకొని క్లుప్తముగా బలిష్ఠముగానున్న శరీరముతో పడగలపైనున్న బరువును ఆదిశేషుడు అతికష్టముమీద భరించుచున్నాడు.

సమాసములు :- రక్షసాం విక్షోభః - విక్షోభస్య వేగః - వేగేన ఉచ్చలితః - ఉచ్చలితాశ్చ తే జలనిధయశ్చ - జలనిధిషు వ్యక్తమ్ - మాతంగానాం చక్రమ్ - వ్యక్తంచ తత్ మాతంగచక్రంచ - చక్రేణ క్రుధ్యంతః - క్రుధ్యంతశ్చతే దిక్షాగాశ్చ - దిక్షాగైః ముక్తమ్ చ తత్ ఉద్ధరణమ్ చ - ముక్తోద్ధరణేన గురుభరామ్, నాగానామధిరాజః, ఫణః ఫలకా ఇవ - ఫణఫలకానాం పరీణాహః - తమ్.

(ఉద్ధృతమవలోక్య) కథమితస్తతో వైమానితై రపత్రమ్యతే గగనతలాత్ ।
హేమాంగదః :- (సచమత్కారమ్) అహో : త్రిభువనభయంకరమాయో
ధనముపక్రాంతం మహాపీరాధ్యామ్. తథా హి —

ధ్యాయత్యయం గాధిసుతాదదీతాన్ దివ్యాస్త్రమంత్రాస్మసువంశపీరః ।
బ్రహ్మోపదిష్టామిహ శస్త్రవిద్యామసౌ తదాకాంక్షతి రాక్షసేంద్రః॥ 74

సంధులు :- రక్షన్ + పిగోప - ఉత్త్వేశ విసర్గ. వేగ + ఉచ్ఛలిత.
ముక్త + ఉద్ధరణ - గుణసంది, ఉత్ + చలిత - క్షుత్త్వ. దిక్ + నాగ - అసు
నాసికాదేశ. నాగ + అధిరాజః, వామనేన + అతిపిన్వా. దేహేన + అసహ్నువానః -
సవరదీర్ఘ. అంగైః + అంగేషు, మగ్నైః + అవిరళ - రేఖాదేశ విసర్గ.

క్రియ : - దుశ్శబ్దో దారణ దోషణయోః (జ్) పరస్మై. లబ్. ప్రథమ
విభక్తి - చిద్యతః - విభ్రతి

కథమితి :- (ఉద్ధృమ్ అవలోక్య = సైకిమాచి) కథమ్ = ఎట్టా ।
గగనతలాత్ = ఆకాశమునుండి. వైమానితైః = దేవతలచేత (విమానానాథులై
రామరావణ యుద్ధమును చూచుచున్న సేవకులు). ఇతస్తతః = ఇటునటు, అప
త్రమ్యతే = లొలగబడుచున్నది - అటునిటు పై దొలగుచున్నారనుట.

అహోబ్రూతి :- (సచమత్కారమ్ = చమత్కారయుక్తముగా) అహో ।
త్రిభువన = ముల్లోకములకును. భయంకర = భయముగొల్పునట్టి, ఆయోధనమ్ =
యుద్ధము. మహాపీరాధ్యామ్ = మహాపీరులగు రామరావణులచే, ఉపక్రాంతమ్ =
ప్రాగంభింపబడినది - ద్వంద్వయుద్ధమును ఉద్భృతము గావించిరనుట. తథాహి = అంతే
కదా ।

ధ్యాయతీతి :- ఆయమ్ = ఈ, మనువంశపీరః = రాముడు, గాధి
సుతాత్ = విశ్వామిత్రునినుంచి, అదీతాన్ = అభ్యసించినవగు. దివ్యాస్త్ర మంత్రాన్ =
దివ్యాస్త్రముల ప్రయోగ మంత్రములను, ధ్యాయతి = ధ్యానించుచున్నాడు. ఇహ =
ఇచ్చట (ఇంక), అసౌ = ఈ. రాక్షసేంద్రః = రావణుడు. బ్రహ్మోపదిష్టామ్ =
బ్రహ్మచే ఉపదేశింపబడిన. శస్త్రవిద్యామ్ = శస్త్రవిద్యను (బ్రహ్మస్మృదులను).
ఆకాంక్షతి = స్మరించుచున్నాడు. (ఉపజాతి)

తదావామప్యవసరావః. (ఇత్యపస్యత్యాసాతే)

హేమాంగదః :- (సమంతాదవలోక్య) సఖే. యథా భువనసంక్షోభస్తథా
తర్కయామి - తామిన్రం భానవీయేన. భానవీయం రాహ
వీయేణ, రాహవీయం వైష్ణవీయేన. వైష్ణవీయం పౌష్పకేత
వేన, పౌష్పకేతవం చ పాశుపతేనాత్మమస్త్రేణప్రతీకర్షణ
యోః పులస్త్యకకుత్స్థకలై కపీరయోస్తుములమాయోధనం
వర్తతే.

తాత్పర్యము :- విశ్వామిత్రుడవడేరించిన దివ్యాత్మ మంత్రములను
రాముడు, బ్రహ్మోపదిష్టమగు అత్త విద్యను రావణుడు ధ్యానించుచున్నారు. కావున
భీకర సంగ్రామమే జరుగనున్నది.

క్రియ :- కాశీ కాంక్షయామ్, పరస్మై, లట్, ప్రథమ [లట్]

అకాంక్షతి - కాంక్షతః - కాంక్షన్తి

తదితి :- తత్ = అందుచేత, అవామ్ అపి = మనమిరువురముగూడ,
అవసరావః = వైదొలగెదము. [ఇతి = అని అపస్యత్య = ప్రక్కకు తొలగి,
ఆసాతే = ఉందురు]

సఖేఇతి :- [సమంతాత్ అవలోక్య = తేరిపారబాచి] సఖే = సఖ
చూడా : యథా భువన సంక్షోభః = ముల్లోకములకు సంక్షోభము వచ్చినట్లు. తథా
తర్కయామి = భావించుచున్నాను. తామిన్రమ్ = తామిన్రమను నస్త్రమును. భానవీ
యేన = భానవీయమను నస్త్రముతోను. భానవీయమ్ = భానవీయమును. రాహవీ
యేణ = రాహవీయముతోను. రాహవీయమ్ = రాహవీయమును. వైష్ణవీయేన =
వైష్ణవీయముతోను. వైష్ణవీయమ్ = వైష్ణవీయమును. పౌష్పకేతవేన = మన్మథుడు
అధిదేవతగా కల్గినదానితోను. పౌష్పకేతవమ్ = దానిని. పాశుపతేన = పాశుపతము
తోను - ఇట్లు - అత్తమ్ = ఒక అత్తమును. అస్త్రేణ = అత్తముతో. ప్రతి కుర్వా
ణయోః = విరుగుడు చేసికొనుచున్న. పులస్త్యకకుత్స్థకలై కపీరయోః = రావణ
దాశరథులకు, తుములమ్ ఆయోధనమ్ = సంకుల సమరము, వర్తతే = జరుగుచున్నది.

రత్నచూడః :- సఖే. కృతిప్రతికృతీనామవిశేషేఽపి జేతవ్యమితి రామస్య
మర్తవ్యమితి రావణస్య నిర్ణయనిర్భరోఽయం సర్వాత్మ
మోక్షః. విశిఖముఖోపస్థాయినీనాం చ పునర్దేవతానామ
బరీయా నాదోపః కల్ప్యతే. తథా హి —

యదైవతం ఊపతి పత్త్రిషు రాక్షసేంద్రః

స్నేహేన తద్రఘువతేర్మృదు సన్నిధతే ।

కృతీతి :- సఖే = హేమాంగదా । కృతప్రతికృతీనామ్ = అత్తమును
ప్రయోగించుట ప్రత్యక్షమును ప్రయోగించుటలకు, అపిశేషే అపి = ఇరువురిలో
హెచ్చుతగ్గులు లేకపోయినప్పటికిని. రామస్య = రామునియొక్క. అయమ్ = ఈ.
సర్వాత్మమోక్షః = సర్వాత్మ ప్రయోగము. జేతవ్యమ్ ఇతి = జయింపవలెనని,
నిర్ణయ నిర్భరః = నిర్ణయముతో కూడినది. రావణస్య = దశకంధరునియొక్క.
అయమ్ = ఈ, సర్వాత్మమోక్షః = సర్వాత్మ ప్రయోగము, మర్తవ్యమ్ ఇతి =
[రాముడు] మరణింపవలెనని, నిర్ణయ నిర్భరః = నిర్ణయముతో కూడినది. పునః =
మరియు. విశిఖ = ఆయా శరముల. ముఖ = అగ్రభాగమునందు, ఉపస్థాయినీనామ్ =
వర్తించువారై న. దేవతానామ్ = దేవతలయొక్క, అదోపః = గర్వము. అబరీ
యాన్ = దుర్బలముగా. కల్ప్యతే = కన్పించుచున్నది. తథా హి = అట్లేకదా :-

యదితి :- రాక్షసేంద్రః = రావణుడు. పత్త్రిషు = తన బాణములందు
యత్ దైవతమ్ = ఏ అత్త దేవతను. ఊపతి = ప్రయోగించునో, తత్ = ఆ దైవ
తము, స్నేహేన = మైత్రితో. రఘువతేః = రామునికి, మృదు = కోమలముగా,
సన్నిధతే = తాకుచున్నది చ = మరియు, రామభద్రః = రాముడు, యమ్ దేవతమ్ =
ఏ దేవతను. ఉపదధాతి = అవాహనచేసి ప్రయోగించునో. అసౌ = ఆ దేవత.
త్రాసాత్ = భయమువలన, దశముఖస్య = రావణునికి. శనైః ఉపైతి = మెల్లగా
చేరుచున్నది. (వసంతకలకము)

యాం దేవతాముపదాతి చ రామభద్ర
స్త్రిసావసౌ దశముఖస్య శస్త్రైర్ముపైతి ॥
(నేపథ్యే)

75

యద్యత్కృత్తం దశముఖశిరస్యస్య తస్మిన్యవ కాంతో
సంక్రామంత్యామతిశయవతీ శేషవత్క్రేమ లక్ష్మీః ।
యో యః కృత్తో దశముఖభుజస్తస్య తస్మిన్యవ వీర్యం
లద్ధ్వా దృప్యత్యధికమధికం బాహవః శిష్యమాదాః ॥

76

తాత్పర్యము :- రావణుడు ప్రయోగించిన అస్త్రములు మైత్రి పలన
రామునికి మృదువులై తాకుచున్నవి. రాముడు ప్రయోగించిన అస్త్రములు భయము
పలన రావణునికి మెల్లగా చేరుచున్నవి.

క్రియ :- :- ఊపజ్జో ప్రేరణో, లబ్, పరస్మై, ప్రథమ

ఊపతి - ఊపతః - ఊపన్తి

దుదాజ్ దారణ పోషణయోః, లబ్, ప్రథమ

ధత్తే - దధాతే - దధతే

దధాతి - దధతః - దధన్తి

ఉప + ఏతి - ఇతః - యన్తి - ఇలోగతో, పరస్మై, లబ్, ప్రథమ

(నేపథ్యే = తెరలో)

యదితి :- యద్యత్ = ఏయే, దశముఖశిరః = రావణ శిరస్సు, కృత్తమ్ =
ఖండింపబడినదో, తస్య తస్య = ఆయా ముఖముయొక్క, కాంతో = తేజస్సు,
సంక్రామంత్యామ్ = తనకు సంక్రమింపగా, శేషవత్క్రేమ = తక్కిన ముఖముల
యందు, లక్ష్మీః = శోభ, అతిశయితవతీ = అతిశయించుచున్నది. యః యః = ఏయే
దశముఖభుజః = రావణబాహువు, కృత్తః = ఖండింపబడినదో, తస్య తస్య ఏవ =
దాని దానియొక్క, వీర్యమ్ = బలమును, శిష్యమాదాః = మిగిలియున్న, బాహవః =
బాహువులు, లద్ధ్వా = తాము పొంది, అధికమ్ అధికమ్ = మిక్కిలి అధికముగా,
దృప్యన్తి = మిడిసిపడుచున్నవి. (మందాక్రాంతము)

(నేపథ్యే కలకలః)

ఉభౌ :- (సహర్షరోమాంచమాకర్ణ్య) అయే, శబ్దోపలంభసంవర్త
తేన కర్మణా నిర్మితాని త్రిభువనకోశస్య కోఽయమింద్రి
యాణి ప్రీణయతి.

(పునర్నేపథ్యే కలకలః)

ఉభౌ :- (సభయాద్భుతమ్) అయే, కథమయం కపటకంఠీరవవై కుంత
కంత కఠోరకోలాహలకాహళో మహానిర్ఘోషః ప్రజాకోశ

తాత్పర్యము :- రావణ దిన్నులు ఒక్కొక్కటి ఖండింపబడుచుండగా
విగిలిన శింసలు అతేజస్వి సంత్రమిండుచున్నది. అట్లే ఒక్కొక్క టాహువు
ఖండింపబడగా దాని శక్తి తక్కిన టాహువులకు చేరుచున్నది.

క్రియ :- దృఢ హర్షమోహనయోః (శ్యన్) పరస్మై, లట్, ప్రథమ
దృఢ్యతి - దృఢ్యతః - దృఢ్యస్తి

(నేపథ్యే = తెరలో, కలకలః = కలకలము)

అయేర్షితి :- (సహర్షరోమాంచమ్ = అనందపులకాంతురములతో.
అకర్ణ్య = విని) అయే = అహో! శబ్దోపలంభ సంవర్తతేన = వినదగిన శబ్దమును
(పొందుట) వినుటయును శక్తిని కల్గించునట్టి, కర్మణా = పురార్థతవగు అదృష్ట
విశేషముచేత, త్రిభువనకోశస్య = మూల్క కమలకును, నిర్మితాని = సృష్టింపబడిన
ఇంద్రియాణి = శ్రోత్రేంద్రియములను, యమ్ = ఈ శబ్దమేదో, ప్రీణయతి =
అనందింపజేయుచున్నది.

(పునర్నేపథ్యే కలకలః = మరల తెరలో కలకలము)

కథమితి :- (సభయాద్భుతమ్ = భయముగా అశ్చర్యముగా) అయే!
కథమ్ = ఎట్లా! కపటకంఠీరవ = మాయాపింహవేషధారియగు (నరసింహావతారము)
వై కుంత = విష్ణుమూర్తియొక్క, కంత = కంతమునుండి వెల్వడిన, కఠోరకోలాహల
కాహళః = భీరిమగు పింహగర్జనల కోలాహలమువలె కటువైన, అయమ్ = ఈ
మహానిర్ఘోషః = భీషణధ్వని, ప్రజాకోశ = బ్రహ్మాండముయొక్క, భంగమ్ = భంగమును
వినాశమును, అపర్వణి = అరాఘనందు, ప్రక్రమతే = ప్రారంభించుచున్నది.

భంగమపర్వణి ప్రవ్రమతే. నూనమ్ చేదానీం కాలకూటోప
 దిగ్దైవ కంఠధ్వనిభిరేవ మూర్చయతో భువనాని భైరవస్య
 స్మరతి నభయమద్య పరిమేష్టి.

(పునర్వేషభ్యే)

దివ్యాస్త్రిర్భూర్భువః స్వప్రీతయడమరతోద్ధామరై ర్యోధయిత్వా
 లూనోత్తిష్టేః శిరోభిర్దశభిరభినభో దర్శితై కాడశార్కః ।

నూనమ్ = నిశ్చయము. కాలకూట + ఉపదిగ్దైవ = కాలకూట విషలిప్తములగు. కంఠ
 ధ్వనిభిః = కంఠధ్వనులతో. భువనాని = లోకములను. మూర్చయతః = మూర్ఛిల్ల
 జేయునట్టి. భైరవస్య = భైరవుని (యొక్క). పరిమేష్టి = బ్రహ్మదేవుడు. అద్య =
 నేడు. ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు. స్మరతి = ధ్యానించుచున్నాడు. సృష్టి వినాశమునకై
 భైరవ శివుని బ్రహ్మ స్మరించుచున్నాడనుట.

[పునర్వేషభ్యే = మరల తెరలో]

దివ్యేతి :- భూర్భువః స్వప్రీతయ = భూలోక భువర్లోక స్వర్లోకములు
 మూడింటిని. డమరణ = మూర్మోగించుటయందు. ఉద్ధామరైః = సమర్థములైన.
 దివ్యాస్త్రిః = ఆగ్నేయాది దివ్యాత్మములతో. [కాకుత్స్థేన = రామునిచే] యోధ
 యిత్వా = యుద్ధము చేయించినదై. లూన = బండింపబడి. ఉత్తిష్టేః = పైకెగుర
 గొట్టబడిన. దశభిః శిరోభిః = పది శిరస్సులతో. అభినభః = ఆరాశమునందు. దర్శితః
 ప్రదర్శింపబడిన. ఏకాదశార్కః = పదునొకండు సూర్యబింబములు కలదై. నిజ =
 తనయొక్క. విశిఖశిఖా = బాణాగ్రభాగమనునట్టి. యోగపీఠ = యోగాసనమునకు
 ఆహూత = ఆహ్వానింపబడిన. బ్రహ్మస్త్రిణ = బ్రహ్మాత్మము కల్గిన. కాకుత్స్థేన =
 రామునిచే. అవకీర్ణః = నేలకు రాల్చబడినదై. రజనిచరపతేః = రాక్షసరాజగు రావ
 ణునియొక్క. కబంధః = కశేబరము [కబంధోఽస్మి క్రియాయుక్త మపమూర్త కశేబరే-
 అమరము] వీరశయ్యామ్ = రణరంగమును. అదిశేతే = అలంకరించుచున్నది.
 [ప్రగ్ధరావృత్తము]

కాకుత్స్థేనావక్త్రో నిజవిశిఖశిఖాయోగపీఠోపహాత

బ్రహ్మస్త్రేణాదితే రజనిచరపతేర్విరళయ్యాం కబంధః ॥ 77

ఉభౌ :- (క్రుత్వా సహర్షసంభ్రమమూర్ధ్వమవలోక్య సవిస్మయ
మన్యోన్యమ్) పశ్య పశ్య ప్రళయకాల కరాళ కాలానల
త్వాలాపుంజపింజరాణి రావణశిరాంసి. (సత్వరముప

తాత్పర్యము :- ముల్లోకములను గడగడలాడించునట్టి దివ్యాత్మములతో
హోరాహోరీ పోరాడి చివరకు రాముని బ్రహ్మాత్మముచే రావణుని పది తలలును ఖండిప
బడినవి. పై తెగురగొట్టబడి ఆకాశమునందు పదునొకండు సూర్యబింబములవలె భాసిండు
చున్నవి. మొండెము రజఘామికి ఒరిగిపోయినది.

సమాసములు :- టూర్ప్వస్వత్రితయన్య డమరణమ్ - డమరణే ఉద్ధా
మరైః, దర్శితా ఏకాదశార్కాః యేన నః. నిజన్య విశిఖః - విశిఖన్య శిఖా - నిజ
విశిఖశిఖా ఏవ యోగపీఠః - యోగపీఠాయ (పీఠే) ఆహుతమ్ - బ్రహ్మత్వం యేన-
తేన. రజని చరాదాల పటః - తన్య.

సంధులు :- దివ్య + అత్త, కాకుత్స్థేన + అవక్త్రో, అస్త్రేణ + అది
సవర్ణదీర్ఘ, అస్త్రేః + ధూః + దుహః, ఉద్ధామరైః + యోదయిత్వా, శిరోః +
దశః + అః, ఏతేః + పీఠ - రేహదేశ విసర్గ, స్వః + త్రితయ - సాదేశ విసర్గ,
డమరణ + ఉద్ధామరైః, యాన + ఉత్, పీఠ + ఉప - గుఱిసంధి, నభః + దర్శిత,
అవక్త్రో + నిజ - ఉత్వాదేశ విసర్గ, దర్శిత + ఏకాదశ - వృద్ధి సంధి.

క్రియ :- శీఘ్ర స్వప్న, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ
శతే - శయాతే - శరతే

పశ్యేతి :- (క్రుత్వా = విని, సహర్షసంభ్రమమ్ = ఆనందసంభ్రమము
లతో, ఉర్జ్వమ్ అవలోక్య = పైకి చూచి, సవిస్మయమ్ = ఆశ్చర్యముతో,
అన్యోన్యమ్ = ఒకరినొకరితో) పశ్య పశ్య = చూడుము, చూడుము, ప్రళయకాల =
ప్రళయకాలమునందు, కరాళ = భీకరమైన, కాలానల = విలయాగ్నియొక్క, త్వాలా
పుంజ = శిఖా సమూహములవలె, పింజరాణి = పింగళవర్ణయుక్తములైన, రావణ

సృత్య చాదస్తాత్పశ్యతః).

హేమాంగదః :- (సకరుణమ్) హా మహావీరప్రకాండ లంకేశ్వర, పర్యవ
సితోఽసి.

భిన్నైరావణగంధసింధురశిరః సంపాతిభక్తోక్తిః

శశ్వద్విశ్వజయప్రశస్తి రచనావర్ణావళిల్పినే ।

నాకాంతఃపురికా కపోల విలసత్కాశ్మీరపత్తాంగుర

శ్రీవిన్యాసవిలాసభీషణభుజస్తంభాయ తుభ్యం నమః ॥

78

శిరాంసి = రావణుని శిరస్సులను, పశ్య పశ్య = చూడమా ! (సత్వరమ్ ఉపసృత్య =
పేగముగా నమీపించి, అదస్తాత్ పశ్యతః = క్రిందికి చూచుచున్నారై)

హేతి :- (సకరుణమ్ = కరుణతో) హా! మహావీర ప్రకాండ =
మహావీరులయందు అగ్రగణ్యుడా! లంకేశ్వర = రావడా! పర్యవసితః అసి =
ముగిసితివి.

భిన్నేతి :- భిన్న = చీల్చబడిన, ఐరావణ = ఐరావతమనునట్టి, గంధ
సింధుర = మదగజముయొక్క, శిరః = కుంభస్థలమునుండి, సంపాతిః = రాలిపడు
చున్న, మోక్తికైః = ముత్తయములతో, శశ్వత్ = ఎల్లప్పుడును, విశ్వజయ =
త్రిభువనవిజయరూపమగు, ప్రశస్తి రచనా = ప్రశంసాపత్రమునందలి, వర్ణావళి =
అక్షర పంక్తులకు, లిల్పినే = నిర్మాతవును, (ఆ ముత్తయములు తన ప్రశంసా
పత్రమునకు అక్షరములై నవనుట), నాకాంతఃపురికా = స్వర్లోక స్త్రీలయొక్క,
కపోల = చెక్కిశులందు, విలసత్ = ప్రకాశించునట్టి, కాశ్మీరపత్తాంగుర = కుంకుమ
చేనైన మకరికా పత్రప్రరోహములతో (హత్తుకొన్న మకరికా పత్ర ముద్రలు శోభా
ధాయకములుగా నున్నవనుట), భీషణ = భయంకరముగానున్న, భుజస్తంభాయ =
స్తంభములవంటి భుజములుకలవాడవునైన, తుభ్యమ్ = నీకై, నమః = ఇదే వందనము

తాత్పర్యము :- ఓ రావడా! ఐరావత కుంభస్థలమును చీల్చి రాలిపడు
చున్న మంచి ముత్తయములతో ప్రశంసా పత్రములు రిభించుకొంటివి. అప్పుడకాంతల
కపోలములపై నున్న మకరికా పత్తముల ముద్రలతో నుందర భీషణములైన బాహు
వులు ధరించితివి. మహావీరా! నీకివే వందనములు.

(నిర్వర్ణ్య) సఖే రత్నచూడా :

ద్రువం పతితపంక్తిరంధర కబంధపీడాధరా
న్నిజావనమనద్రమోన్నమితచక్రవాళాచలమ్ ।
మహీపలయమర్చిమండలిత విగ్రహాదారక
ప్రతీష్ఠఫణమండలీ వహతి కాద్రవేయాదివః ॥

79

సమూసములు :- ఐరావత ఇతి గంధసింధుః - సింధురస్య శిరః -
భిన్నం తత్ సింధురశిశ్చ - శిరసః సంపాదిః. విశ్వజయస్య ప్రశస్తిః - ప్రశస్తిః
రచనా - రచనాయాం వర్ణనా - వర్ణనాశ్చ శీర్షి - తస్మై. నారాంతఃపురికానాం
కపోతేషు విలాసాశ్చ సౌ కాశ్చిర పత్త్రాంకురశ్చ - అంకురస్య శ్రీః - శ్రీయః
విన్యాసః - విన్యాసస్య విలాసః - విలాసేన దీప్యమాన తే దుఃస్వంతః యస్య -
తస్మై.

సంధులు :- భిన్న + ఐరావత - వృత్తి. సంపాతిః + మౌక్తికైః -
రేఖాదేః. వర్ణ + అవళి. నాన + అంతఃపురికా. పత్త్ర + అంకుర - సవర్ణదీర్ఘ.

ద్రువమితి :- (నిర్వర్ణ్య = చూచి) సఖే = మిత్రమా । రత్నచూడా ।
పతిత = నేలకొరిగిన. పంక్తిరంధర = రావణునియొక్క. కబంధ = కశేబరముచేనైన
పీడాధరాత్ = వారాధిగ్యముచే. నిజ = గణయొక్క (భూమయొక్క). అవనమన =
శ్రుంగుటతో. ద్రువ + ఉన్నమిత = క్రమముగా పైకితీచిన (అవనమన క్రమము
నందు పైకితీచిన అనియేసి). చక్రవాళాచలమ్ = కుల పర్వతములు కలదియగు,
మహీపలయమ్ = భూమండలమును. కాద్రవేయాదివః = అదిశేషుడు (కాద్రవేయులు =
స్వములు). అర్చిమండలిత = సగము చుట్ట చుట్టుకొనిన, విగ్రహ = స్వశరీరమే,
అధారక = ఆధారముగా. ప్రతీష్ఠ = నిలబెట్టబడిన. ఫణమండలః = పడగలుకలవారై
వహతి = మోయుచున్నాడు. ద్రువమ్ = ఇది నిశ్చయము. (పృథ్వీవృత్తము - జనసౌ
జరయలా వసుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీగురుః)

తాత్పర్యము :- దశరథుని శరీరము పడిన బరువునకు భూమండ
లము శ్రుంగి కులపర్వతములు పైకి తీలుచున్నవి. సగము చుట్టుకొనిన అదిశేషుడు
తన శరీరమే ఆధారముగా పడగలపై భూమండలమునెట్లో మోయుచున్నాడు.

రత్నచూడః :- సఖే, సర్వమతిశయి రావణస్య. పురాపిఠాలు --

చలతి జగతీతైత్రే యత్ర స్వభోగిచమూఢస్తై
ర్వలయితమహాదేహస్తంభో విభర్తి భువస్తలమ్.

సమాసములు :- పంక్తికంధరిన్య కబంధః - సతిశ్చసౌ పంక్తి
కంధర కబంధః - కబంధేన పీడాభరః - తస్మాత్. నిజస్య అవనమనమ్ - క్రమేణ
ఉన్నమితః చక్రవాళాచలాః యస్మిన్ - తమ్. మహాః పరియః - తమ్. రాద్ర
వేయానామధిపతిః

సంధులు :- భరాత్ + నిజ - అనునాసిరాదేశ. నిజ + అవనమన. చక్ర
వాళ + అచలమ్. విగ్రహ + అరారక. రాద్రదేయ + అభిపదః - సవర్ణదీప్త.
క్రమ + ఉన్నమిత - గుణసంధి. ఉత్ + నమిత - అనునాసిరాదేశ. ముదలః +
వహతి - ఉత్వాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- వహజ్ ప్రాపణే. పరిష్కే, లట్. ప్రథమ
వహతి - వహతః - వహన్తి

చలతీతి :- సఖే = హేమాంగవా. రావణస్య = రావణునియొక్క.
సర్వమ్ = సమస్తమును. అతిశయి = లోకోత్తరమే. పురా + అపిఠాలు = పూర్వము
కూడా - జగతీతైత్రే = జగజ్జేతయైన రావణుడు. (తైత్రస్తు జేతా-అమర) చలతి =
నడుచుచుండగా, స్వభోగిచమూఢస్తై = తన సర్వ సైనికులతో. వలయిత = చుట్టుకొన
బడిన (భయముతోగానీ, నాయకుని దేహమునకు బలము చేకూర్చునూహతోగానీ).
మహాదేహస్తంభః = స్తంభమువంటి వృథు శరీరముకలవాడై అడిశేషుడు. భువః
తలమ్ = భూమండలమును. విభర్తి = భరించును ఆ సమయమున - ప్రచలత్ =
రావణపాద విన్యాసమునకు క్రక్కదలిన, అభిలంకృత్ = సమస్త పర్వతముల
యొక్క, మూలోపల = మొదలి పృథుళిలలతో. వ్యతిమిత్తత = కొట్టబడి-పర్వతములు
క్రుంగి అట్టడుగు శిలలు అడిశేషుని పదగలకు తగిలినవనుట - ఉల్పణ = రాపిడితో
మరింత ప్రజ్వలించిన. మణిశిలా = (పదగలపై నున్న) మణులతో. జల్పాభిః =
బుసుకొట్టుచున్నవగు, ఫణాభిః = పదగలతో. అహీశ్వరః = అడిశేషుడు (సర్పరాజు)
భువస్తలమ్ = భూగోళమును. విభర్తి = మోయుచున్నాడు. (హరిణి).

ప్రచలనశీల శక్తిర్విహృతః... పద్మవిభవః
 లృణమణికిరణలల్పరీతిః పరాధిగోళశ్చరః ॥
 ఇదానీం పునరుత్క్ర... శివశాసనం.

80

తాత్పర్యము :- ప్రాచీనమున్నట్లును ఈ శాసనమునకు వర్ణితముల
 పద్యతములు ప్రసంగిచోచునవి. అనంతములను దానిని అవి అనంతములు అ
 సున్న మునులు మగిలదగా ప్రకటించుచును. వచ్చి ప్రకటించుచో అనివారించునవి అని
 శపథెట్లో భూమిని మోయుచునున్నది.

సమూహములు :- అనిత్యము అనిత్యము ప్రకటించుచును. అనిత్యము అనిత్యము
 చమూ - స్వస్య లోగిలము - అమిత్యము అనిత్యము - ॥. మరలమునకు విహిత్యము
 మహాదేహః ఏవ ప్రకటించుచును. అనిత్యము మహాదేహః ప్రకటించుచును. అనిత్యము
 లాభతే క్షయతే - ప్రకటించుచును అనిత్యము క్షయతే క్షయతే మహాదేహః
 మూలపత్తిః పద్మవిభవః ఉత్పాదకతా మహాదేహః - అనిత్యము అనిత్యము
 తాదిః అహినామిత్యము.

సంధులు :- అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము
 ప్రకటించుచును. అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము
 మూల - అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము
 అనిత్యము - అనిత్యము.

క్రియ :- అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము
 అనిత్యము - అనిత్యము.

చందము :- అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము
 అనిత్యము.

స	స	మ	ద	స	అ
చంద	అగతి	ప్రకటించు	ప్రకటించు	అనిత్యము	అనిత్యము

ఇదానీమితి :- అనిత్యము పునః అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము
 ప్రాణవాముపును కోర్కెయి. అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము. అనిత్యము + అనిత్యము
 మిక్కిలి తాదాముగా నున్నది. (అనిత్యమును)

హేమాంగదః :- (అన్యతః అవదోక్త్య) విశేషాయం దశవంధరస్య కబంధాభి
ముఖే శోకవిప్లవా మందోదరీ నిశాచరీభిరపకృత్యతే.

(కర్ణం దత్త్వా అకాశే) కిష్కమః : చపలనపిరులానుక్రియమాణ విరుణకాకు
ప్రకారకాతరస్వరా మందోదరీ కిమూహ మహాపీరవరవర్జిసి

భూయిష్టాని సుఖాని చుంబతి ధుల్లై ద్భూయోభిరాతింగ్యతే
చారిత్రప్రతదేనతాపి భవతా కాంతేన మందోదరీ.

కథమితి :- (అన్యతః అవదోక్త్య = మరలెను వైపునకు చూచి)
కథమ్ = ఎట్టు : దశవంధరస్య = రావణునియొక్క. కబంధాభిముఖే = కబంధము
వైపు వచ్చుచున్న. ఇయమ్ = ఈ, శోకవిప్లవా = శోకవివేళయైన. మందోదరీ =
మందోదరి. నిశాచరీభిః = తక్కిన రాక్షస శ్రీలనే. అపకృత్యతే = వెనుకకు లాగి
వేయబడుచున్నది - అయెను ఎట్టి వారిండుచున్నాననుట. (కర్ణం దత్త్వా = విని.
అకాశే = అకాశమునందు) కిష్కమః : కిష్కమః : చపల = చపల స్వభావముగల. కపి
కుల = వానర సమూహములే. అనుక్రియమాణ = అనుసరింపబడుచున్న. కరుణ
కాకుప్రకార = దుఃఖమును వ్యక్తపరచునట్టి. కాతరస్వరా = అర్థస్వరముకలదై,
మహాపీర వరవర్జిసి = మహాపీరుడగు రావణునిది ధర్మవర్జియైన. మందోదరీ = మందో
దరి, కిమూహ = ఏమనుచున్నది. (అయి ఏడుచుండగా కపి వైసిదులు అయి కంఠ
స్వరముననుకరించుచు గోలచేయచున్నాననుట).

భూయిష్టానీతి :- లంకేంద్ర = 1. లంకాధిపతి : చారిత్రప్రతదేనతా =
పాతివ్రత్యమునకు అధిదేశతయైన. మందోదరీ = ఈ మందోదరి. కాంతేన = భర్త
వైన. భవతా = నీచేత - నీవు భర్తగా లభించుటచే, భూయిష్టాని = అధివిములైన
(వది) ముఖాని = భర్తృముఖములను. చుంబతి = ముద్దాడగల్గుచున్నది. భూయోభిః =
అత్యధికములైన (ఇరువది), ధుల్లైః = దాహపులతో. అలింగ్యతే = కౌగిలించుకొన
బడుచున్నది. హా = అయ్యో : లంబోదర = వినాయకునియొక్క. కుంభ = కుంభ
స్థలమునందలి. మౌక్తిక మణిస్తోమైః = మంచిముత్తముల గుంపులతో. మమ = నాకు
ఏకావళి = ఒంటిపేట దండయొక్క. శిర్షే = నిర్మాణమునందు. వాగదమర్జితస్య =
వాగ్రూపముగా ఋణపడినవాడవగు. భవతే = నీకు, విద్రావసః = ఈ దీప్తి విద్రాసు
రక్తియా : - మాట చెల్లింపక చనిపోయితివనుట. (కార్మలము)

హః లంబోదరకుంభమౌక్తికమణిస్తోమైర్మమైరావళీ

శిల్పే వాగధమర్దికస్య భవతో లంకేంద్ర నిద్రా రసః ॥

81

ఉభౌ :- (సఖేదమ్) ఇదమశక్త్యానుభవం చక్షుఃశ్రోత్రస్య. ప్రతి
కృతానాం విద్విషామపి వ్యసనమతిమాత్రం హృదయ
మర్మాణి చ్ఛినత్తి.

తాత్పర్యము :- ఓ లంకేంద్ర : నీవు భర్తవగుటచే పది ముఖములను
చుందించి ఇరువది దాహువులచే కౌగిలింపగడి నేను పతివ్రతనైతిని. అయ్యో : వినాయ
కుని కుంభస్థలమును సీల్చి అందలి మంచియు తైముల గుంపులతో నాకు దండ గ్రుచ్చి
ఇత్తునని వాగ్దానము చేసితివి. అది చెల్లించుకొనలేక అధమయ్యడనైతివి. (అప్పు తీర్చని
వాడు) ఇంతలో ఈ దీర్ఘ నిద్రయా :

సమాసములు :- చారిత్రవ్రతస్య దేవతా. లంబోదరస్య కుంభః - కుంభే
విద్యమానాః మౌక్తిక మణిస్తోమాః (కుంభస్య) - తైః. ఏరావళ్యాః శిల్పః - తస్మిన్
వాచా అధమర్దికః - తస్య. లంకాయాః ఇంద్రః. నిద్రాయాం రసః.

సంధులు :- భుజైః + నూయోభిః + అలింగ్యతే. స్తోమైః + మమ -
రేఘాదేశవిసర్గ. లంబ + ఉదర. లంకా + ఇంద్ర. మంద + ఉదరీ - గుణసంధి.
దేవతా + అపి - సవర్ణదీర్ఘ. మమ + ఏరావళీ - వృద్ధి. అధమ + ఋణ - గుణ.
భవతః + లంకేంద్ర - ఉత్తాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- చుది పత్రానయోగే. వరస్మై. లట్. ప్రథమ.

చుంబతి - చుంబతః - చుంబన్తి

లిగి గతో (కర్కణి) అత్మనే. లట్. ప్రథమ (అట్)

అలింగ్యతే - అలింగ్యేతే - అలింగ్యన్తే

ఇదమితి :- (సఖేదమ్ = ఖేదముతో) ఇదమ్ = ఇది చక్షుఃశ్రోత్రస్య =
నేత్రములకును చెవులకును - చూచుటకు వినుటకుననుట. అశక్త్యానుభవమ్ = శక్యము
గాని అనుభవము. (చక్షుఃశ్రోత్రస్య - ప్రాణ్యవయవద్వంద్వముకనుక ఏకవచనము)
ప్రతికృతానామ్ = పరాతితులైన. విద్విషామ్ = శత్రువులయొక్క. వ్యసనమ్ అపి =
దుఃఖమైనను. అతిమాత్రమ్ = మిక్కిలి. హృదయమర్మాణి = హృదయమునందలి నెర

(సవిమర్శమ్) అహహ. న కించిదనీషత్కరం నామ కృతాంతస్య.

వందారుబృందారకబృందబందీమందారమాలామకరందబిందూన్.

మందోదరీయం చరణారవిందరేణుత్కరైః కర్కరతామనైః షీత్||82

(నేపథ్యే)

కులను, చింత = గీల్చుచున్నది - మిక్కిలి నొప్పించుననుట. (సవిమర్శమ్=సాలోచనగా) అహహ! కృతాంతస్య = యమునికి, అనీషత్కరమ్ నామ = దుష్కరమనునవి, న కించిత్ = లేదుగదా.

వందార్పితి :- వందారు = నమస్కరించుచున్న. బృందారకబృందబందీ = బందీలుగా కొనిరాబడిన దేవతాంగనలయొక్క (రావణుడు పట్టినెచ్చిన దేవతాంతలు మందోదరికి పాదాభివందనములు చేయుచుండిననుట). మందారమాలా = (కల్పక కుసుమములు) పారిజాతమాలికలనుండి రానివడిచున్న. మకరందబిందూన్ = మకరంద బిందువులను, ఇయమ్ = ఈ, మందోదరీ = మందోదరి, చరణారవిందరేణుత్కరైః - చరణారవింద = తన పాదపద్మములనుండి ఎగసిన, రేణుత్కరైః = ధూళిరేణువులచే (పద్మములనుండి పుట్టిడి యెగసినట్లు), కర్కరతామ్ = కాతన్యమును (కర్కరః కఠినేన్యవత్ - మేదినీ), అనై షీత్ = పొందించెను - అంతటి మందోదరికి ఈ దశను కల్పించెనుగదా కృతాంతుడనుట. (ఇంద్రవజ్ర)

తాత్పర్యము :- రావణాసురుడు బందీలుగా పట్టినెచ్చిన దేవతాంతలు మందోదరికి పాదాభివందనములు చేయుచుండగా వారి బడలతోని పారిజాత పుష్పమారి కల నుండి మకరంద బిందువులు జారివడినవి. ఆ బిందువులను ఈ మందోదరి తన పాదపద్మములనుండి రేగిన ధూళిరేణువులతో గట్టిబరిచెడిది. అంతటి మందోదరికి నేడి దశ వచ్చినదనుట.

సమాసములు :- వందారవశ్చ తాః బృందారకబృందబంద్యశ్చ - బందీ నాం మందారమాలాః - మాలానాం మకరందబిందవః - తాన్, చరణే అరవిందే ఇవ-చరణారవిందయోః రేణుత్కరాః - తైః.

క్రియ :- షీత్ ప్రాపణే, లుక్, పరస్మై, ప్రథమ

అనై షీత్ - అనైష్టామ్ - అనైష్ట

(నేపథ్యే = తెరలో)

నీయన్తే వనదేవతాభిరమరక్షోఽఱీరుహాః నందనం
 నీతో వల్లభపాలకేన చ నిజాముచ్చైఃశ్రవా మందురామ్ ।
 రక్షోభిశ్చ విభీషణప్రణయిభిః కారాగృహాన్మోచిత
 స్వర్వందీపదనావలోకనిబిడప్రీతో బిడౌజాః కృతః ॥

83

నీయన్త్యతి :- వనదేవతాః = నందనవనాదిదేవతలచేత. అమరక్షోఽఱీ
 రుహాః = దేవతరువులు (రావణుడు కొల్లగొట్టి తెచ్చిన పారిజాతాదులు) నందనమ్ =
 నందనము నుద్దేశించి. నీయన్తే = కొనిపోబడుచున్నవి వల్లభపాలకేన = దేవేంద్రుని
 అశ్వపాలకునిచే (యశ్చారకో ముద్గతుజాం స స్యాద్వల్లభపాలకః - హారావళీ). ఉచ్చైః
 శ్రవము. నిజామ్ = తనదైన. మందురామ్ = అశ్వశాలను. నీతః = చేర్చబడినది.
 కారాగృహాత్ = రావణకారాగారమునుండి. మోచిత = విముక్తులుగావింపబడిన. స్వర్వందీ =
 అస్పరోబందీలయొక్క (బందీలైన అస్పరసలయొక్క). వదన = ముఖములను. అవ
 లోకన = చూచుటతో. నిబిడప్రీడః = మిక్కిలి సిగ్గులినవాడుగా. బిడౌజాః = దేవేంద్రుడు.
 విభీషణప్రణయిభిః = విభీషణునికి ఇష్టులైన. రక్షోభిః = రాక్షసులచే. కృతః = చేయ
 బడెను. (కాహూలము).

తాత్పర్యము :- వనదేవతలు లంకనుండి కల్పవృక్షములను పెకలించి
 నందనమునకు కొనిపోవుచున్నారు. ఇంద్రాశ్వపాలుడు ఉచ్చైఃశ్రవమును అమరావతికి
 తోలుకొనిపోవుచున్నాడు - దాని అశ్వశాలకు దానిని చేర్చుచున్నాడు. కారాగారమునందు
 బందీలై పడియున్న అస్పరసలను విభీషణ మిత్రులు విడిపింపగా ఆ దేవతాంగనల
 ముఖములను చూచుటకు దేవేంద్రుడు సిగ్గుపడుచున్నాడు. ఇంతకాలము తాను విడిపింప
 లేకపోయితినే అని ఇంద్రుని సిగ్గు

సమాసములు :- వనస్య దేవతాః - తాభిః. విభీషణస్య ప్రణయినః -
 తైః. మోచితాశ్చతాః స్వర్వంద్యః - బందీనాం వదనాని - వదనానామ్ అవలోకః - అవ
 లోకేన నిబిడా ప్రీడా యస్య సః.

సంధులు - దేవతాభిః + అమర - రేఫాదేశ విసర్గ. షోఽఱీరుహాః +
 నందనమ్. నీతః + వల్లభ. నిబిడప్రీడః + బిడౌజాః - ఉత్వాదేశ విసర్గ. ఉచ్చైః

రత్నచూడః :- (సహర్షమ్) సఖే. తదేహి. లంకేశ్వరాధివాస చిరప్రవా
స్తవ్యం బందువర్గము ఇవహే. (ఇతి పరిక్రామంతో విలోక్య
సహర్షమన్యోన్యమ్) సఖే. పశ్య పశ్య. ప్రహరజ్జర్జర
వరీముఖాచ్చదల్ల గోలాంగూల గ్రామసంవల్లన వర్గిత
సుగ్రీవో లక్ష్మణ నిహితధన్వా విభీషణ భుజావలంబీ
విజయశ్రియా కిమపి ప్రదీప్త రమణీయో రామభద్రః
అయం హి సంప్రతి -

శ్రవాః + మందురామ్ - విసర్గలోప. రత్నః + చ - సారేశ విసర్గ. గృహత్ +
మోచిత - అనునాపికాదేశ. వదన + అవలోక - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- టీజ్ ప్రాపదే (కర్మణి) అత్యనే, లట్. ప్రథమ
నీయతే - నీయతే - నీయనే

సఖేఇతి :- (సహర్షమ్ = ఆనందముతో) సఖే - హేమంగదా! తత్
ఏహి = అందుచే ఇక రమ్ము. లంకేశ్వర = రావణునియొక్క. కారాధివాస = కారా
గారమునందు. చిరప్రవాస్తవ్యమ్ = చిరకాలము నివసించిన. బంధివర్గమ్ = మన
బంధు సమూహములను. ఈజివహే = చూతము. (ఇతి = అని. పరిక్రామంతో =
ముందునకు నడచుచు. విలోక్య = చూచి. సహర్షమ్ = సంతోషముతో. అన్యోన్యమ్ =
ఒకరితోనొకరు - పరస్పరము) సఖే = మిత్రమా! ప్రహర = గాయములతో - దెబ్బ
లతో. జర్జర = అతివ్యధితులైన. వరీముఖ = వానరులము. అచ్చదల్ల = డిల్లూకము
లయు. గోలాంగూల = కొండముచ్చలయు (వానరులలో వేరొక భాగ) గ్రామ =
సమూహముతోనైన, సంవల్లన = సాంత్వనమువలన. వర్గిత = కదలుచున్న. సుగ్రీవః =
సుగ్రీవుడు కలవాడును, లక్ష్మణ నిహిత ధన్వా = లక్ష్మణుని చేతికి ఇచ్చిన ధనుస్సు
కలవాడును. విభీషణ భుజావలంబీ = విభీషణుని భుజమునానరాగొన్నవాడును; విజయ
శ్రియా = జయలక్ష్మితో. కిమపి = వాక్కులకు అందని ఏదో. ప్రదీప్త రమణీయః =
కాంతితో ఆందముగానున్నవాడును అయిన, రామభద్రః = రాముడు - అదిగో పశ్య
పశ్య = చూడు చూడు. అయమ్ = ఈ రాముడు. సంప్రతి = ఇప్పుడు -

పౌలస్త్యస్య స్తశక్తి ప్రణకిణ కణికాలక్ష్మణో లక్ష్మణోరః
పీఠాన్నిర్ముక్తలక్ష్మణో విబుధపురవధూకృష్ట పుష్పాభిషేకః ।

సద్యో నప్తారమన్యం రజనిచరపురీథద్రపీత ప్రతిష్ఠం

దృష్ట్వా తుష్యత్పులస్త్యో జగతి విజయతే జానకీజానిరేకః ॥

84

పౌలస్త్యేతి :- పౌలస్త్య = రావణునిదేత, న్యస్త = ప్రయోగింపబడిన
శక్తి = శక్తి అను ఆయుధముచేనైన, ప్రణ = గాయముచే నేర్పడిన, కిణకణికా =
చారికయే - గాయము నూనిన చారిక, లక్ష్మణః = చిహ్నముగా గిల్గిన, లక్ష్మణోరః
పీఠాత్ = లక్ష్మణుని పక్షాప్రదేశమునుండి, నిర్ముక్త లక్ష్మణః = తొలగింపబడిన సిగ్గు
కలవాడును, విబుధపురవధూ = దేవకాంతలదే, కృష్ట = సమర్పింపబడిన, పుష్పాభి
షేకః = పుష్పాభిషేకము కలవాడును, సద్యః = వెనువెంటనే, అన్యమ్ = మరియొక,
నప్తారమ్ = మనుమడు విభీషణుని, రజనిచరపురీ = లంకాపట్టణముయొక్క, భద్ర
పీత = సింహాసనమునందు [నృపాసనం యత్తత్ భద్రాసనమ్ - అమరః] ప్రతిష్ఠమ్ =
పట్టాభిషిక్తునిగా, దృష్ట్వా = తిలకించి, తుష్యత్ = ఆనందించుచున్న, పులస్త్యః =
పులస్త్య బ్రహ్మకలవాడును అయిన, జానకీజానిః = సీతాపతియగు రాముడు, ఏకః =
అద్వితీయుడై, జగతి = ప్రపంచమునందు, విజయతే = విరాజిల్లుచున్నాడు.

తాత్పర్యము :- రావణుడు ప్రయోగించిన శక్తి ఆయుధముచే నేర్ప
డిన గాయపు మచ్చయే చిహ్నముగా గిల్గిన లక్ష్మణుని పక్షాస్థలమునుండి తొలగింప
బడిన లక్ష్మణకలవాడును - రావణ సంహారముతో ఆ అవమానము తొలగిపోయినదనుట.
దేవకాంతలదే పుష్పవృక్షలో ముందెత్తబడినవాడును, విభీషణ పట్టాభిషేకముతో
పులస్త్యబ్రహ్మను ఆనందింపజేసినవాడును అగు శ్రీరాముడు అద్వితీయుడై విరాజిల్లు
చున్నాడు. [సగ్ధరాశ్చ తము]

సమాసములు :- పౌలస్త్యేన న్యస్తా చ సా శక్తిశ్చ - శక్త్యాప్రణా
ప్రణస్య కిణకణికా - కణికా ఏవ లక్ష్మ యన్య సః - తస్మాత్. లక్ష్మణస్య ఉరః
పీఠాత్. నిర్ముక్తా లక్ష్మణ యన్య సః. విబుధపురవధూభిః కృష్టః పుష్పాభిషేకః యన్య సః
రజనిచరాదాం పురీ - పుర్యాః భద్రపీతః - పీతే ప్రతిష్ఠః - తమ్. తుష్యన్ పులస్త్యః
యన్య సః. జానకీ జాయా యన్య సః

(ఇతి నిష్కాంతౌ)

∴ ఇతి దశగ్రీవనిగ్రహా నామ షడ్వేదాల్కాః :-

సంధులు :- లక్షణః + లక్షణ. లజ్ఞః + విబుధ. పులస్త్యః + జగతి.
ఉత్పాదేశ విసర్గ. లక్షణ + ఉరః - గుణసంధి. పితౌ + నిర్ముక్త - అనునాసికా
దేశ. పుష్ప + అభిషేక - సవర్ణదీర్ఘ. జానిరీ తానిః + విరః - రేఫాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- ఓ జయే [వి పూర్వకాదాత్మనే] లట్. ప్రథమ.

విజయతే - విజయేతే - విజయన్తే

[ఇతి = అని, నిష్కాంతౌ = ఇరువురు నిష్క్రమింతురు]

∴ ఇది రాపణ వధ అను అరవ అంశము :-

అనర్థరాఘవమ్

సప్తమోఽఙ్కః

(నేపథ్యే)

తమిస్త్రా మూర్ఖాల త్రిజగదగదంకారకీరదే
రఘూణాం గోత్రస్య ప్రసవితరి దేవే సవితరి ।
పురఃస్థే దిక్పాలైః సహ పరగృహవాసవచనాత్
ప్రవిష్టా వై దేహీ దహనమథ శుద్ధా చ నిరగాత్ ॥

1

(నేపథ్యే = తెరలో)

తమిస్త్రేతి :- తమిస్త్రా = రాత్రివేళ. మూర్ఖాల = మూర్ఖులైన -
నిద్రించిన, త్రిజగత్ = ముల్లోకములకును, అగదంకర = మూర్ఖును పోగొట్టు
వైద్యులవంటి, కీరదే = వెలుగులు కలవాడును. - నిశ్చేష్టమైన జగత్తును తన కీర
ణములతో మేల్కొలిపి చైతన్యపరచువాడనుట. రఘూణాం = రామపుత్రయొక్క.
గోత్రస్య = వంశమునకు. ప్రసవితరి = ప్రవర్తకుడును, దేవే = భగవంతుడైన.
సవితరి = సూర్యుడు. దిక్పాలైః సహ = అష్టదిక్పాలకులతోను. పురఃస్థే = సాక్షిగా
అగ్రభాగమున నిలిచియుండగా. వై దేహీ = సీతాదేవి; పరగృహవాసవచనాత్ = పర
గృహవాసమును మాటపడుట వలన [అది నిండగా ఆలోపింపబడుటచే], దహనమ్ =
అగ్నిని, ప్రవిష్టా = ప్రవేశించినది. అథ = అంతట. శుద్ధా = అగ్నిచే పవిత్రమై, నిర
గాత్ చ = వెలువడినదియును. [శిఖరీణే]

తాత్పర్యము :- చీకటియందు మూర్ఖువోయిన ముల్లోకములను మేలు
కొల్పు వైద్యుడై రఘువంశ మూలపురుషుడైన సూర్యభగవానుడు అష్టదిక్పాలకులతో
సాక్షిగా నిలిచియుండగా సీతాదేవి లంకానివాసమువలన నైన నిండను తొలగించుకొను
టకు అగ్నిలో ప్రవేశించినది. పరిపూతమై వెలువడినది.

అయమపి :-

ఏదై కాని శిరాంసి రాక్షసచమూచక్రస్య హృత్వా సదే
తేతోఽగ్నౌ దశకంతమూర్ధభిరథో నిర్మాయ పూర్ణాహుతిమ్
అద్య స్వస్త్వయంసం సమాప్య జగతో లంకేంద్రబంధీకృతాం
సీతామప్యవలోక్య శోకరథసప్రీతాబుధో రాఘవః ॥

2

సమాసములు :- తమిస్రా ఏవ హృత్వా - తవహృత్తత - తమిస్రా
మూర్ఖాలం చ తత్ జగత్ - జగతః లగదంకారాల్లాదే విదాః యస్య సః - తస్మిన్
దిశః పాలః - తైః పుగ్ధహే అవాసః - పుగ్ధహేవాం నివ రజనమ్ - తస్మాత్.

క్రియ :- ఇదో గతో. యత్. పరస్మై. ప్రథమ. [ఇదో గా లుటి]

అగత్ - అగాతమ్ - అగుః

వీరేతి :- అయమపి = ఈ రాక్షసునిను - రాక్షస చమూచక్రస్య = రాక్షస
పై న్యముయొక్క. శిరాంసి = శిరస్సులను. ఏదై కాని = ఒక్కొక్కటిగా.
తేతోఽగ్నౌ = తన ప్రతాపానలమునందు. హృత్వా = హోమముచేసి. అథ = అటు
పిమ్మట. దశకంత మూర్ధభిః = రావణ శిరస్సులతో. పూర్ణాహుతిమ్ = పూర్ణాహుతిని
నిర్మాయ = చేసి. అద్య = ఇప్పుడే. జగతః = ప్రపంచమునను. స్వస్త్వయంసం =
మంగళకృత్యమును [స్వస్తివాచనము]. సమాప్య = నిర్వహించి. రామవః = ఈ
రాముడు. లంకేంద్రబంధీకృతామ్ = రావణాపహృతయైన సీతామ్ = బానశీని. అవ
లోక్య అపి = చూచి. శోక = దుఃఖముతో. రథశ = తొడలుకాడుతో. ప్రీతా =
సిగుతో. జడః = నిశ్చేష్టుడయ్యెను. [శార్దూలము]

తాత్పర్యము :- శ్రీరాముడు తన ప్రతాపాగ్నిని రాక్షస శిరస్సులను
ఒక్కొక్కటిగా అహుతిచేసి, రావణ శిరస్సులతో పూర్ణాహుతి చేసి. ముల్లోఃములకు
స్వస్తివాచనము నిర్వహించి ఇప్పుడు సీతాదేవిని చూచి దుఃఖానంద లజ్జా భావములతో
నిశ్చేష్టుడయ్యెను. రాక్షసచమూచధతో దుఃఖము, సీతాలాభముతో రథశము, అగ్ని పరీ
క్షతో సిగు - కల్గినవనుట.

సమాసములు :- రాక్షసానాం చమూః - చమ్యః చక్రమ్ - తస్య.
తేజః ఏవ అగ్నిః - తస్మిన్. దశకంతస్య మూర్ధభిః. లంకాయాః ఇంద్రః - లంకే
ంద్రేణ బంధీకృతా - తామ్. శోకశ్చ రథశ్చ ప్రీమచ - ప్రీతాభిః జడః.

క్రమేణ చ :-

సహృదవసుగ్రీవ విభీషణాభ్యాం సౌమిత్రిసీతాపరిపూర్ణ పార్శ్వః ।

ఉపై తి వై వస్వతపంశవృత్తమేద్యామయోధ్యామథ పుష్పకేణ ॥ 9

సంధులు :- ఏర + ఏరని - పృద్ధి. తేజః + అగ్నో - ఉత్పాదేశవిపర్గ. తేజో + అగ్నో - పూర్వరూప. మూర్ధ్విః + అథ - రేపాదేశవిసర్గ. అధః + నిర్మాయ జగతః + లంకా, జడః + రాఫిషః - ఉత్పాదేశ విసర్గ. పూర్ణ + ఆహుతిమ్ - సవర్ణ దీప్తి. స్వప్తి + అయనమ్ - యదాదేశ లంకా + ఇంద్ర - గుణసంధి.

సహృది :- క్రమేణ చ = క్రమముగా - సౌమిత్రి సీతా పరిపూర్ణ పార్శ్వః = లక్ష్మణునితో సీతతో కూడిన ఉభయ పార్శ్వములు కలవాడైన రాముడు రామునిరుపై పుల లక్ష్మణుడును సీతయునుండిరనుట; సుగ్రీవ విభీషణాభ్యామ్ సహ పీవ = సుగ్రీవ విభీషణులతో కలిసియే, పుష్పకేణ = పుష్పక విమానముతో, వై వస్వతపంశవృత్త మేద్యామ్ - వై వస్వతపంశ = సూర్యపంశముయొక్క, వృత్త = చరిత్రతో, మేద్యామ్ = విచిత్రమైనదగు, అయోధ్యామ్ = అయోధ్యా పట్టణమును, ఉపై తి = చేరుకొనుచున్నాడు. (ఉపశాంతి వృత్తము).

తాత్పర్యము :- లక్ష్మణుడును సీతయు నిరుపై పులనుండగా సుగ్రీవ విభీషణులతో కలిసి పుష్పకమున రాముడు సూర్యపంశజుల చరిత్రతో పావనమైన అయోధ్యా పట్టణమును సమీపించుచున్నాడు. ఏనై రాని, సహృదవ అనునీ రెండు శ్లోక ములందును ఒకదే కర్త. దీనిని యుగ్మకపందర. కులకిం జహఃఖి శ్లోకైః సారాంశై రేక వార్యతా శ్లోకాభ్యాం యుగ్మకం జ్ఞేయమేవార్థాభ్యాం తు చుంబకమ్)

సమానములు :- సుగ్రీవశ్చ విభీషణశ్చ - తాభ్యామ్. సౌమిత్రిసీతాభ్యాం పరిపూర్ణ పార్శ్వ యన్య సః. వై వస్వతస్య పంశమ్ - పంశస్య వృత్తమ్ - వృత్తేన మేద్యా - తామ్.

క్రియ :- ఇట్ గత, పరస్మై, లట్, ప్రథమ, ఏతి - ఇతః - యన్తి. (తతః = అంతట. విమానయానేన = విమాన ప్రయాణముతో, విజయాభిరామః = విజయాభిరాముడైన, రామః = రాముడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును. సీతలక్ష్మణౌ = సీతలక్ష్మణులు, సుగ్రీవ విభీషణౌ చ = సుగ్రీవ విభీషణులును - ప్రవేశింతురనుట)

(తతః ప్రవిశతి విమానయానేన విజయాధిరామో రామః సీతా లక్ష్మణౌ
సుగ్రీవ విభీషణౌ చ)

సుగ్రీవః :- (రామంప్రతి) దేవ.

కింకుర్వాణపయోధిసేవిత గృహోద్యానాదునారోగ్యతాం
లంకేయం రఘువంశపత్రమ కథావీజప్రరోహస్థరీ ॥

8

క్రిమితి :- (రామంప్రతి = రామునుగ్గించి) దేవ = మహారాజా, కింకు
ర్వాణ = సేవకుడైన. పయోధి = సముద్రనిచేత. సేవిత = పరిపోషింపబడిన.
గృహోద్యానా = గృహోపవనములుకలిగిన. ఇయమ్ = య. లంకా = లంకా పట్టణము
అదునా = ప్రస్తుతము. రఘువంశ = రావణునియొక్క. విక్రమహితా = పరాక్రమ
గాధకు సంబంధించిన వీజ = విత్తనములకు. ప్రరోహస్థరీ = ఉత్పత్తి తీత్రము.
దేవేన = రామునిచే. ఆరోగ్యతామ్ = దర్శించబడుగాద. అత్ర = య. ప్రదేశము
నందు. దేవేన = రామునిచేత చిన్నై = ఖండింపబడినదైన. దశాననస్య = రావ
ణునియొక్క. దశభిః శరోభిః = పది తలలచే. క్రమాత్ = వరుసగా. ఏకైకేన =
ఒక్కొక్కదానితో. శతమఖస్య = ఇంద్రునియొక్క రృష్టయః = నేత్రములు.
శతమ్ శతమ్ = నూరు నూరుచొప్పున. ఆమోదితాః = అనందింపజేయబడినవి.
[కార్దూలము]

తాత్పర్యము :- సముద్రుడే సేవకుడుగా య. లంకా పట్టణమునందలి
ఉద్యానవనములను పెంపొందించెను. రామవ పరాక్రమ వీజములకిది నేడు ప్రరోహ
స్థలము. రావణుని పదితలలను రాముడు ఖండించువేళ ఒక్కొక్క తలకు నూరు
నూరు చొప్పున ఇంద్రుని వేయి కన్నులును అనందముతో విప్పారినవి.

సమాసములు :- కింకుర్వాణశ్చసౌ పయోదిశ్చ - పయోధిరా సేవి
తాని గృహోద్యానాని యస్యాం సా. రఘువంశస్య విక్రమః - విక్రమస్య కథా -
కథాయాః వీజమ్ - వీజస్య ప్రరోహస్థరీ.

సంధులు :- గృహ + ఉద్యానా. లంకా + ఇయమ్ - గుణసంధులు.
ఉద్యానా + అదునా + ఆరోగ్యతామ్. దేవేన + అత్ర. దశ + అననస్య. శతమఖస్య +
ఆమోదితా - సవర్ణదీర్ఘ. దశభిః + చిన్నైః - శాదేశ విసర్గ. ఏక + ఏకేన - వృద్ధి.
ఆమోదితాః + రృష్టయః - విసర్గరోప.

దేవేనాత్ర దశాననస్య వశభిశ్చనైః శిరోభిఃక్రమా
దేతై కేన శతం శతం శతమఖస్యామోదితో దృష్టయః ॥

4

రాసుః :- దేవి వై దేహి, దృశ్యతామితో లంకాం పూర్వేణ సువేలం పశ్చిమేన
త్వదర్శీయ క్రవ్యాత్కపికులకబంధవ్యతికరైః
కరాశేయం ధూమిర్భువనభియమద్యాపితనుతే ।

క్రియః :- లోకృత్ దర్శనే [దర్శణ] అత్మనే, లోట్, ప్రథమ [అజ్] అలోక్యతామ్ - అలోక్యతామ్ - అలోక్యంతామ్

దేవీతి :- దేవి = దేవీ, వైదేహి = జానకీ, ఇతః = ఇటు, లంకామ్ = లంకా పట్టణమునకు, పూర్వేణ = తూర్పున, సువేలమ్ = సువేలగిరికి పశ్చిమేన = పడమరగా, దృశ్యతామ్ = చూడబడుగాక, - ఇటు చూడుమనుట, (ఏన బన్యతరస్యామదూరేఽపంచమ్యాః - పూర్వేణ పశ్చిమేన - ఏనవ్, ఏనపా ద్వితీయా - లంకామ్, సువేలమ్)

త్వదితి :- త్వదర్శీయ = నీవు ప్రయోజనముగా కలవారైన రావణ దాశ రథులకు సంబంధించిన, క్రవ్యాత్ (కుల) = రాక్షస సమూహము యొక్కయు, కపి కుల = వానరులయొక్కయు, కబంధ = మొందెముల, వ్యతికరైః = గుంపులతో, కరాశా = కరణములైన, ఇయమ్ = ఈ, ధూమిః = రణరంగము, అద్యాపి = ఇప్పుడును, భువన = లోకములకు, భయమ్ = భీతిని, తనుతే = కల్గించుచున్నది, ఇహ = ఈ ప్రదేశమునందే, రుదిరమయ్యః = సైనికుల రక్తములతోనైన, అంభోధేః యువ తయః = నదులు (సముద్రునికి నదులు ధార్యలనుట), సహస్రమ్ = అనేకము, అభూ వన్ = ఏర్పడినది, త్రిదివయఃపతీనామ్ = అప్పరసలకు, పతయః = భర్తలు, సాహస్రాః = అనేకులు లేదా వేయిమంది కొక్కడుగానున్న కపినాయకులు, అభూ వన్ = అయ్యిరి.

తాత్పర్యము :- సీతా! ఇది రణరంగము, నీకై జరిగిన యుద్ధమున మడిసిన కపిరాక్షసవీరుల కశేబరములతో ఇది ఇప్పటికిని భయంకరముగా నున్నది. ఇక్కడ నెత్తురుపెద్దు వేనవేలు పొంగిపొర్లి నది, అప్పరసలకు వేనవేలు భర్తలు లభిం

అభూవన్నంభోభేరిహ రుధిరమయో యువతయః
సహస్రం సాహస్రాస్త్రీదివయువతీనాం చ పతయః ॥

6

అపిచ —

ఉద్యమ్య దృష్ట నిజపన్నగరత్నమాత్రా
నస్త్రాణి చందనతరూనుపరిభ్రమంతః ॥

చిరి. (పోరుచు మడిసిన పోటుమగడు అప్పుడలను చేరునని విశ్వాసము). ఖరిచే
వృత్తము. (ఖరినోయే సహస్రేణ సాహస్రాస్త్రీ సహస్రేణ — అనునము).

సమాసములు :- త్వమ్ ప్రయోజనమ్ (అర్థమ్) యుగ్య — తయోః.
క్రవ్యాదశ్చ కవయశ్చ — క్రవ్యాత్కపీనాం కులమ్ — త్వదగ్గీయయోః (రావణ దాశ
రథ్యోః) క్రవ్యాత్కపీకులమ్ — కులస్య కబంధాః — కబంధానాం వ్యతిరేకాః — తైః
త్రిదివస్య యువతిః — తాసామ్.

సంధులు :- క్రవ్య + అత్, అద్య + అసి — నవ్యద్వి. కరాళ +
ఇయమ్ — గుణనంధి. భూమిః + భువన, అంభోదేః + ఇహ — రేఖాదేశవిసర్గ.
రుధిరమయ్యః + యువతయః — ఉత్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- తనుభాః విస్తారే, లబ్, ఆత్మనే, ప్రథమ.
తనుతే - తన్వాతే - తన్వతే

ఉద్యమ్యేతి :- అపిచ=మరియు - కవయః = వానరపీరులు. ఉద్యమ్య=
విజృంభించి (ప్రయత్నించి). దృష్ట = ప్రకాశించుచున్న. నిజ = తమయొక్క,
పన్నగ = సర్పముల పదగలకు చెందిన. రత్నమాత్రాన్ = రత్నకాంతులు మాత్రమే
కల్గినవగు - చెట్లకు చుట్టుకొన్న పాముల రోమణులు నీటిలో మిణుకు మిణుకు
మనుచున్నవనుట. చందనతరూన్ = గంధపు చెట్లను. అస్త్రాణి = అచ్చేయిన తమ
ఆయుధములను. భ్రమంతః = పెకరించి గిరగిర త్రిప్పుచున్నవారై. మేమనాద =
ఇంద్రజిత్తునియొక్క, మాయా = మాయచే కల్పింపబడిన, తమః = చీకటిలో,
అపరిపితామ్ = కప్పివేయబడిన, ద్యామ్ = ఆకాశమును, త్యోతిరింగణమయీమ్ =
మిణుగురులతో నిండినదానినిగా, ఇహ = ఈ రణరంగమునందు, వితేనుః = చేయు
చున్నారు. (వసంతతిలకము)

ద్యాం ట్యోతిరింగణమయూమిహ మేఘనాద

మాయాతమోఽపలపితాం కపయో వితేనుః ॥

6

సీతా :- ఆర్యపుత్ర! అపి ఇహైవ భుజంగపాశ బంధనం సీతయానుభావితాః
యూయమ్. (అట్టిఉత్త. అవిఇఘ జ్ఞేవ భుజంగపాసబంధనం
సీదావీ అణుహావిదా తుహ్మే)

రామః :- అం మైథిరి. ఆమ్.

తాత్పర్యము :- ఇంద్రజిత్తు తన మాయతో రణరంగమున చీకటులు
నింపెను. తమకు చుట్టుకొనియున్న సర్పముల మణులు మిణుకుమిణు మనుటతో చెట్లు
మాత్రము గుర్తింపబడుచున్నవి. కపిపీఠులు తమకు ఆయుధములైన ఆ చెట్లను పెల్ల
గించి ఆకాశమున త్రిప్పుచు చీకట్లు ముసురుకొన్న వినువీధిలో మిణుగురులను నింపు
చున్నారు.

సమాసములు :- నిజాశ్చ తే పన్నగాశ్చ - నిజపన్నగానాం రత్న
మాత్రాణి . గృష్టాని విజపన్నగ రత్నమాత్రాణి యేష తే - తాన్ తరూన్. మాయా
కల్పితం తమః - మేఘనాదస్య మాయాతమః - తమసా అపలపితామ్.

సంఘటనలు :- తమః + అపలపితామ్ - ఉత్వాదేశ విసర్గ - తమో +
అపలపితామ్ - ఘోష్యరూప. కపయః + వితేనుః - ఉత్వాదేశ విసర్గ సంధి.

క్రియ :- తనుజాః విస్తారే, రిట్ పరస్మై, ప్రథమ (వి)
తతాన - తేనతుః - తేనుః

ఆర్యపుత్రేతి :- ఆర్యపుత్ర = నాథా! (ఆర్యపుత్రేతి సంబోధ్యః పతిః
పత్ని జనేన తు - భరతః). ఇహ ఏవ = ఇచ్చటనేనా, యూయమ్ = మీరు, సీతయా =
ఈ సీతయను రావణముతో, భుజంగపాశ బంధనమ్ = నాగపాశ బంధనమును, అపి
అనుభావితాః = అనుభవించిరి; (అపిః ప్రశ్నే సంభావనాయాం వా).

చర్వితేతి :- ఆమ్ = అవును, మైథిరి = సీతా! ఆమ్ = అవును. (అం
జ్ఞాతేఽథవా స్వీకారే - భరతః) ఇహ = ఇచ్చటనే, సః = ఆ సుప్రసిద్ధుడగు, విహ
గేంద్రః = గరుత్మంతుడు, చర్వితపీనాహిగణః - చర్విత = భక్షించిన, పీన + అహి
గణః = బలిష్ఠ సర్పనమూహము కలవాడై, అభీక్షమ్ = మాటిమాటికిని (ప్రతి సర్ప

చర్వితపీనాహి గణస్తటితి వినిష్ఠ్యాతపటివ టిరిన్దీమ్ ।

ఘనబంధనవై ధుర్యం వ్యధునోఽపా నా స విహగేంద్రః ॥ 7

(విమృశ్య సస్మితమ్) అహో పై పశ్యమహ్యః తాతే

ద్వేతావత్కరుణే రసాననయతుం శక్త్యాంశ్చ దూపాణి చ

శ్రోతుం ద్రష్టుమపై కమింద్రియమురోగత్యై నిగూఢం పదమ్ ।

భక్షణమునందును), తణ్ ఇతి = తణ్ అను శబ్దమువచ్చునట్లుగా, వినిష్ఠ్యాత = ఉమిసిన, పటిమణిః = నాగమణిలవాడునై, నః = మాయొక్క, ఘనబంధనవై ధుర్యమ్ = సర్పపాశవిహ్వలత్వమును, వ్యధునోత్ = తొలగించెను. (అర్య)

తాత్పర్యము :- గరుత్మంతుడేతెంచి, మాకు చుట్టకొన్న సర్పములను భక్షించి కొరుకుడువడని నాగమణులను తణతణమని ఉమియుచు మమ్ము బంధవిముక్తులను చేసెను.

సమాసములు :- అహీనాం గణః - పీనశ్చాసావహిగణః - చర్వితః పీనాహి గణః యేన నః, వినిష్ఠ్యాతః పటినామణయః యేన నః, ఘనం చ తద్బంధనం చ - ఘనబంధనస్య వై ధుర్యమ్, విహగనామ్ ఇంద్రః.

సంధులు :- గణః + తణితి - పాదేశవిసర్గ, పటిః + అభీష్టమ్ - రేపాదేశవిసర్గ, నః + విహగ - తదేశవిసర్గలోప, విహగ + ఇంద్రః - గుణసంధి.

క్రియ :- దుష్కరంపనే, లబ్ధి, పరస్మై, ప్రథమ (వి)

అధునోత్ - అధునుతామ్ - అధున్వన్

అహో ఇతి :- (విమృశ్య = అలోచించి సస్మితమ్ = చిరునవ్వుతో) అహో ! అస్యాః = ఈ, తాతే = సర్పతాతియొక్క, పై పశ్యమహ్యః = విచిత్రత్వము, ఎంత వింతయనుట.

ద్వే ఇతి :- రసాన్ = రుచులను, రనయతుమ్ = ఆస్వాదించుటకు, ద్వే కరణే తావత్ = రెండు అవయవములు (సాధనములు) ఉన్నవి, శక్త్యాన్ = శక్తిములను, శ్రోతుమ్ = వినుటకు, చ = మరియు, దూపాణి = దూపములను, ద్రష్టుమ్ = చూడుటకు, అథ = ఇంతకును, ఏకమింద్రియమ్ = ఒకే అవయవము, ఉరోగత్యై = బొట్టలో ప్రాకుటకై, నిగూఢమ్ = రహస్యముగానున్న, పదమ్ = పాదము(లు); అన్యేషు =

అన్యోష్యప్యశనేషు సత్సు జగతిః ప్రాణాః స్వదంతేతరామ్
మాతః కద్రు యది ప్రసౌతి భవతీ భూయః సుతానీదృశాన్ ॥ 8

(సర్వే హసన్తి)

సీతా :- (సన్నేహస్మితం లక్ష్మణమవలోక్య రామంప్రతి) ఆర్యపుత్ర.
సోమిత్రీర్తికందళ్యా ఉత్పత్తిక్షేత్రం కతరః పునః సన్నివేశః.
(అట్టిఉత్ప. సోమిత్రీర్తికందలీపి ఉత్పత్తిభేత్తం కదరో ఉణ
సండివేసో).

ఇతరములైన, అశనేషు = అహారపదార్థములు, సత్సు అపి = ఉన్నప్పటికిని, జగతః
ప్రాణాః = ప్రపంచమునకు ప్రాణములైన వాయువులు, స్వదంతేతరామ్ = మిక్కిలి
ఇష్టములు. మాతః = తల్లి, కద్రు = ఓ నాగమాతా, భవతీ = నీవు, ఈదృశాన్ =
ఇటువంటి, సుతాన్ = తనయులను, భూయః = మరల, యది ప్రసౌతి = ప్రసవించువా,
(శార్థాలము).

తాత్పర్యము :- రుచులు చూచుటకు నాగజాతికి రెండు నాలుకలు. శబ్ద
ములను వినుటకు రూపములను చూచుటకు ఒకే అవయవము, పొట్టతో ప్రాకుటకు
కనిపించని పాదములు. లోకమాన ఎన్నో అహారపదార్థములున్నను నాగజాతికి వాయు
వులే - ఆగ్రతాణములు - అహారము. తల్లి, కద్రూ, ఇంతను ఇటువంటి సంతానమును
ప్రసవించువా, వస్తుతల్లి యునుట.

క్రియ :- పుత్రసన్దేశ్వర్యయోః (బిడ్) లట్. పరస్మై, ప్రథమ (ప్ర)
సౌతి - సుతః - సువన్తి

(సర్వే = అందరును, హసన్తి = నవ్వుడురు)

ఆర్యపుత్రేతి :- (సన్నేహస్మితమ్ = మైత్రీపూర్వకమైన నవ్వుతో,
లక్ష్మణమ్ అవలోక్య = సోమిత్రిని చూచి, రామమ్ ప్రతి = రామునుద్దేశించి) ఆర్య
పుత్ర = నాథా, సోమిత్రీర్తికందళ్యాః = లక్ష్మణుని యశోఽంకురమునకు, ఉత్పత్తి
క్షేత్రమ్ = ప్రాచుర్యవ స్థలమైన, సన్నివేశః = సన్నివేశము, కతరః పునః = ఇంతకు
నేది, - లక్ష్మణుడు ఇంద్రజిత్తును సంహరించిన స్థలమేదియనుట.

రామః :- (సహర్ష రోమాంచమ్) దేవి మైథిలి. అయమితో హస్తదక్షిణేన
దశరథదశకంధరస్తంధావాలై వప్రసీరయోర్లక్ష్మణమేఘనాదయోః
ద్వంద్వయుద్ధవ్యతికరసాక్షి సువేలపాదాః.

సీతా :- యత్రైవ (జహిం పిష్వ)

అనురాగరోమకంటక స్వేదజలై ర్నిశాచరీ కాపి ।

ఉద్దీపిత నిర్వాపితదయితచితానలమసు మ్రియతే ॥

[అనురాగ రోమకంటక నేలజలేహిం దసాచరీ కాపి ।

ఉద్దీపితదేవ్యావిలదగ్ధద చిదానలమసు మరేది ॥]

9

దేవీత్రి :- (సహర్షరోమాంచమ్ = అనందపులకితత్వముతో) దేవి మైథిలి =
ఓ దేవీ, జానకీ, అయమ్ = ఇదే, ఇతః = ఇటు. హస్తదక్షిణేన = కుడిచేతివైపుగా
సున్న. సువేలపాదః = సువేల కర్వతపు ప్రత్యంతస్థలము. దశరథదశకంధరః = దశరథ
రావణులకు చెందిన. స్కంధావర = సైన్యములయందు. ఏకప్రసీరయోః = అద్వితీయ
పీరులైన, లక్ష్మణ మేఘనాదయోః = సోమ్రు ఇంద్రులయొక్క. ద్వంద్వయుద్ధ
వ్యతికరసాక్షి = ద్వంద్వయుద్ధమునకు సాక్షి.

అనురాగేతి :- యత్రైవ = అయి ప్రదేశమునందు - అనురాగ =
ప్రేమతోనేర్పడిన, రోమకంటక = పులకాంకురములు. స్వేదజలైః = పుష్క
నలిలములతో, కాపి = ఒకానొక, నిశాచరీ = రాక్షసాంగన (సులోచన - ఇంద్రుణ్ణు
భార్య). ఉద్దీపిత = (పులకాంకురములతో) ప్రజ్వరిల్లినదియు, నిర్వాపిత = (స్వేద
జలముతో) చల్లారినదియు నైన, దయిత చితానలమ్ = నిర్భయచితాగ్నిని. అనుప్రియతే =
ప్రేమతోంచి ముఱుచుచున్నది - సహగమనము చేయుచున్నదనుట. (అర్థ)

తాత్పర్యము :- నాథా! నీవు చూపుచున్న ఈ ప్రదేశమునందు ఒకా
నొక రాక్షస భామిని తన భర్తృచితాగ్నిలో ప్రవేశించుచున్నది. అనురాగముచే నైన
పులకలతో అగ్ని ప్రజ్వరిల్లుట ఆమె స్వేద జలములతో చల్లారుటలు కన్పించుచున్నవి.

సమాసములు :- రోమకంటకాశ్చ స్వేదజలాని చ - అనురాగాత్ రోమ
కంటక స్వేదజలాని - తైః. దయితస్య చితానలః - ఉద్దీపితశ్చాసౌ నిర్వాపితశ్చ -
ఉద్దీపిత నిర్వాపితశ్చ అసౌ దయితచితానలశ్చ - తమ్.

రామః :- ఆం జానకి. అమ్. ఇదమేవ తల్లక్షణవీరలక్ష్మీస్వయంవర
కౌతుకాగారమ్. ఇహ హి —

అనీతద్రోణశైలేన సౌమిత్రేః శల్యహారిణా ।

అక్రియస్త జగంత్యేవ నిశల్యాని హనూమతా ॥ 10

నీతా :- (స్మృతిమభినీయ సానురాగమ్) ఆర్యపుత్ర. కిష్కిందేశ్వర
స్కంధావారధురంధరో రఘుకులకుటుంబవిధురబంధుః స కుత్ర
హనూమాన్. (అట్టిత త్త. కిష్కిందేశ్వరకంధావారధురంధరో రఘు

క్రియ :- మృచ్ఛ ప్రాజత్యాగే. ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ

మ్రుయతే - మ్రుయేతే - మ్రుయన్తే (మ్రుయతేర్లు జ్ఞజోశ్చ)

అమితి :- అమ్ = అవును. జానకి । అమ్ = అవును. ఇదమ్ ఏన =
ఇదే. తత్ = ఆ. లక్షణ = మన సౌమిత్రియొక్క. వీరలక్ష్మీ స్వయంవర = వీర
లక్ష్మీ స్వయంవరము జరిగిన. కౌతుకాగారమ్ = వివాహవేదిక - ఇచ్చటనే సౌమిత్రిని
వీరలక్ష్మీ వరించినదనుట. ఇహ హి = ఇచ్చటే నుమా -

అనీతేతి :- అనీత = తేబడిన. ద్రోణశైలేన = సంజీవపర్వతముగల
వాడును. సౌమిత్రేః = లక్షణునియొక్క. శల్యహారిణా = శల్యములు తొలగించిన
వాడైన. హనూమతా = అంజనేయునిచేత. జగన్తివ = జగములే. నిశల్యాని =
శల్యము తొలగింపబడినవిగా. అక్రియస్త = చేయబడినవి. (పథ్యావక్త్రము)

తాత్పర్యము :- సంజీవ పర్వతమును తెచ్చి లక్షణుని శల్యములను
హనుమంతుడు తొలగించినది ఇచ్చటనే నుమా । అప్పుడు ముల్లోకములు ఆనందించినవి

సమాసములు :- అనీతః ద్రోణశైలే యేన సః - తేన. శల్యం.
హరతి - తేన.

క్రియ :- దుశ్యచ్ఛరణే (శర్మణ), ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ

అక్రియత - అక్రియేతామ్ - అక్రియస్త

ఆర్యపుత్రేతి :- (స్మృతిమ్ అభినీయ = స్మృతిని అభినయించి. సాను
రాగమ్ = ప్రేమతో) ఆర్యపుత్రా । కిష్కిందేశ్వర = సుగ్రీవునియొక్క. స్కంధా
వార = సైన్యమునందు. ధురంధరః = అగ్రగణ్యుడును, రఘుకుల కుటుంబ =

ఉలగుటులు ఏహారబురదూ నికే కహిం హురాన ప్రి).
 (ప్రతిపదమునకును)

రామః :- దేవి నిమిరాజనందసి

క్షణే నిశాచరపతౌ రవివింబవర్తి

తాతో మయా దశరథః స్వయమేవ దృష్టః ।

తస్యాక్షయా రఘుపురీం ప్రహితః పుత్రైః

రాజ్యాభిషేక విధినంభృతయే హనూమాన్ ॥

||

(విమాన వేగనాటితకేన) దేవి. ప్రణమ్యతామ్ యమితో భగవానంబురాశిః

రఘువంశమునందు. విధర = వివన్నులై నవారికి, బంధి = బంధిస్తున్న న. స =
 అనుప్రసిద్ధుడగు. హనూమాన్ = హనుమంతుడు. కుత్ర = ఏడి. దృష్ట =

క్షణబ్రతి :- దేవి = దేవీ. నిమిరాజనందసి = అనంతరాజి. నిశాచర
 పతౌ = రావణాసురుడు. క్షణే = నాశనము గావించినదగా. రవివింబవర్తి = సూర్య
 మండల నివాసియైన, తాతో = మా తండ్రి. దశరథః = దశరథుడు. మయా = నా
 చేత. స్వయమేవ దృష్టః = స్వయముగా చూడబడినాడు. ప్రత్యక్షమాయైననుట.
 తస్య = ఆ మా తండ్రియొక్క. అక్షయా = అక్షయి. రాజ్యాభిషేక = నా పట్టాభి
 షేకమునకై న. విధినంభృతయే = విధులను సమహర్షితులగుట. పురా ఏవ =
 ముందుగానే. రఘుపురీమ్ = అయోధ్యాపట్టణమునుగూర్చి. హనూమాన్ = హను
 మంతుడు. ప్రహితః = పంపబడినాడు (వసంత తిలకము)

తాత్పర్యము :- సీతా. రావణ సంహారము కాగానే మా తండ్రి దశ
 రథుడు నాకు ప్రత్యక్షమై పట్టాభిషేకమునకు అజ్ఞాపించెను. ఆ మాటపై అభిషేక
 విధులను నిర్వహించుటకు హనుమంతుడు. ముందుగానే అయోధ్యకేగెను.

సమాసములు :- నిశాయాం చరన్తితి - నిశాచరాణాం చరితః - తస్మిన్
 రవివింబే వర్తత ఇతి - రవివింబవర్తి. రఘోః రఘూణాం వా పురీ - తామ్. రాజ్యే
 అభిషేకః - అభిషేకాయ విధయః - విధిశాం సంభృతః - తస్మై.

దేవీతి :- (విమానవేగనాటితకేన = విమాన వేగమున నటించుచు)
 జానకీ : ఇతః = ఇటువైపు. భగవాన్ = భగవంతుడగు. అంబురాశిః = సముద్రుడు.
 ఇయమ్ = ఇతడే. ప్రణమ్యతామ్ = నమస్కరింపబడుగాక. సముద్రవిత్రి నమస్క
 రించుమనుట

లక్ష్మీరస్య హి యాదః కృష్ణోరఃస్థాఽపి సుభటభుజవసతిః ।

ఇందున్ చ మృడచూడామణీరపి జగతామలంకారః ॥

12

(సవిమర్శం చ)

స్యాదేవ తోయమమృతప్రకృతిర్యది స్యా

న్నైకాంతమద్భుతమిదం పునరద్భుతం నః ।

లక్ష్మీరితి :- కృష్ణ = విష్ణుమూర్తియొక్క, ఉరఃస్థా అపి = వక్షఃస్థల వాసినియైనను, సుభట = మహావీరులయొక్క, భుజ = బాహువులే, వసతిః = ఆవాసముగాలిచ్చిన, లక్ష్మీః = లక్ష్మీదేవియు; మృడ = శివునియొక్క, చూడామణిః అపి = శిరోఽలంకారమైనను, జగతామ్ = లోకములకు, అలంకారః = భూషణమైన, ఇందుః = చంద్రుడును; అన్య = ఈ సముద్రునియొక్క, యాదః = జల జంతువు. (ఆర్య)

తాత్పర్యము :- శ్రీకృష్ణుని వక్షఃపీఠమునలంకరించియు సైనిక వీరుల బాహువులందు నివసించు లక్ష్మీదేవి ఈ సముద్రసంభవయే. శివుని శిరస్పీఠమునలంకరించియు లోకములనాహ్లాదపరచు చంద్రుడునీ సముద్రమునుండియే జన్మించెను.

సంధులు :- లక్ష్మీః + అన్యః. మణిః + అపి - రేఫాదేశ విసర్గ. కృష్ణ + ఉరః - గుణ. ఉరఃస్థా + అపి - నవర్ణదీర్ఘ.

స్యాదితి :- (సవిమర్శం చ = సారోచనగా) తోయమ్ = జలము, అమృత ప్రకృతిః = అమృతముతో గుణ సామ్యము కలది, అమృత స్వభావము కలది లేదా అమృతోత్పత్తి కారణభూతమైనది (ప్రకృతిర్గుణసామ్యే స్యాత్ స్వభావే కాంతేఽపి చ - విశ్వః) యది స్యాత్ = అగునేని, స్యాదేవ = అగుగాక ; యుక్తమే. ఇదమ్ = ఇది, ఏకాంతమ్ = అత్యంతము, అమృతమ్ న = అశ్చర్యము కాదు. పునః = కానీ, లక్ష్మీ....ధన్వంతరి ప్రభృతయః = లక్ష్మీదేవి, తుషారకర = చంద్రుడు, కౌస్తుభ = కౌస్తుభమణి, పారిజాత = కల్పవృక్షము, ధన్వంతరి ప్రభృతయః = ఆయుర్వేద ప్రవర్తకుడైన ధన్వంతరి మొదలైనవి, అపామ్ = జలముల యొక్క, విపర్తయత్ = పరిచామమనుట, నః = మాకు, అద్భుతమ్ = అశ్చర్యము కల్గించుచున్నది. (వసంత తిలకము)

లక్ష్మీతుషారకర కౌస్తుభపారిజాత
ధన్వంతరిప్రభృతయో యదపాం విపర్నః ॥

13

అపి చ దేవి.

అకంఠదృష్టశిరసాప్యనిభావ్యవృష్ట
పారోశ్వదరేణ చిరమృగ్నిరుపాన్యమానః ।

తాత్పర్యము :- అమృతము జలప్రకృతికమనుటలో అశ్వర్యము లేదు. కానీ లక్ష్మీ చంద్రుడు కౌస్తుభము కల్పవృక్షము ధన్వంతరి మున్నగు వస్త్ర జాతమంతయు జల ప్రకృతికమే అగుట మాకు వింతగా నున్నది.

సంధులు :- ప్రకృతిః + యది - రేపాదేశ విపర్నః. స్యాత్ + న - అను నాపికాదేశ. న + ఏకాంత - పృద్ధి. ప్రభృతయః + యత్ - ఉత్పాదేశ విపర్నః

క్రియ :- అనదువి. విధిలిక్. పరస్మై. ప్రథమ
స్యాత్ - స్యాతామ్ - స్యుః

అకంఠేతి :- దేవి = జాననీ । అపిచ = మరియు - అకంఠ = కంఠ భాగము వలకును, దృష్ట = కనబడుచున్న. శిరసా = శిరస్సుకలవాడును. అనిభావ్య = స్పష్టముగా కనిపించని, వృష్టపారోశ్వదరేణ = వీపు. పోక్కలు, పొట్టయు కలవాడును - తలయొక్కటే కనిపించుచున్నది. తక్కిన శరీరము విష్టుమూర్తికి కనిపించుటలేదనుటః నాభీసరోరుహజుషా = నాభి కమలము నధిష్ఠించినవాడునై న, చితురాననేన = బ్రహ్మచే, చిరమ్ = చాలాకాలముగా, ఋగ్నిః = వేదవాక్కులతో, ఉపాన్యమానః = స్తుతంప బడుచున్నవాడై, భగవాన్ = భగవంతుడగు. అపిచందనాభః = వద్మనాటడు, అత్ర = ఈ సముద్రమునందు, శేతే కిల = శయనించుచునుగదా । (వనంతతిలకము)

తాత్పర్యము :- దేవీ । శ్రీమన్నారాయణుడు ఈ సముద్రమున శయనించును. అతని నాభీసరోరుహమున చతుర్ముఖుడుండును. ఆ చతుర్ముఖుని శిరస్సు ఒక్కటే కంఠము వరకు మాత్రమే విష్టుమూర్తికి కనిపించును. పృష్ఠభాగముగానీ పార్శ్వ భాగములుగానీ ఉదరముగానీ (వద్మదళములు అట్లుగానుండుటచే) విష్టునికి కనిపించవు ఆ చతుర్ముఖుడు ఋక్కులతో విష్టుమూర్తిని చిరముగా ఉపాసించుచున్నాడు.

నాభీసరోరుహజుషా చతురాననేన
శేతే కిలాత్ర భగవానరవిందనాభః ॥

14

(సీతా వందతే)

లక్షణాః :- యత్సత్యముత్సర్పిణీ ధర్మోత్తరాణాం సిద్ధిః
జరయతు జగత్కల్పోచ్చిత్తా పిపర్తు పయోధరాన్
వహతు బడదావక్రత్రోక్తిర్దదాతు సుధాభుజః ।

సమాసములు :- ఆసమంతాత్కంతః - ఆకంతం దృష్టమ్ - ఆకంత
దృష్టం శిః యస్య సః - తేన. పృష్ఠంచ పార్శ్వోచ ఉదరశ్చ - అవిభావ్యాః పృష్ఠ
పార్శ్వోదరా యస్య సః - తేన. (ప్రాణ్యంగవాచక ద్వంద్వమగుటచే అవిభావ్యం
పృష్ఠపార్శ్వోదరం యస్య - అనియేసి) అరవిందం నాభాయస్య. నాభ్యాస్సరోరుహమ్.
నాభీసరోరుహమ్. చత్వారి ఆననాని యస్య - తేన.

క్రియ :- శీతో స్వప్నే. ఆత్మనే లబ్. ప్రథమ
శేతే - శయాతే - శేరతే

(సీతా = జానకీదేవి, వందతే = సముద్రునికి నమస్కరించును)

జరయత్వితి :- ధర్మోత్తరాణామ్ = ధర్మనిష్ఠ కలవారికి. సిద్ధిః = సిద్ధి -
కర్మఫలము. ఉత్సర్పిణీ = వృద్ధినెనయునదనుట. సత్యమ్ = నిజమే - ఆయమ్ = ఈ.
అసామ్ నిధిః = జలనిధి, కల్పోచ్చిత్తా = సృష్ట్యవసానకాలమునందు (ప్రళయకాలము
నందు), జగత్ = భువనమును, జరయతు = జీర్ణము చేయునుగాక : (జనయతు అని
పాఠాంతరము. కల్పావసానమున పునస్సృష్టిని కల్గించుగాక అని యర్థము. నూతనసృష్టి
నీటితో ప్రారంభమగునని విష్ణుపురాణము - అప ఏవ ససర్వాదౌ తాను వీర్యమవాసృజత్):
పయోధరాన్ = మేఘములను, పిపర్తు = నీటితో నింపునుగాక , బడదావక్రత్రోక్తిః =
బాడదాగ్నిని (అశ్వముఖముతోనుండు అగ్నియనుట). వహతు = వహించును గాక ,
సుధాభుజః = అమృతాంధనులగు దేవతలను, దదాతు = పోషించునుగాక , వపుషా =
అకారముతో, యావాన్ తావాన్ భవతు = ఎంతటివాడో అంతటివాడు అగుగాక : - ఎంత

భవతు వపుషా యావాంస్తావానగస్త్యరుషా పున
ర్నిధిరయమపామీషత్పానస్తపాంసి నమోఽస్తు వః ॥

15

రామః :- (సబహుమానమ్) వత్స, కిముచ్యతే -

పెద్ద ఆకారము కలవాడై నను అగుగాక, పునః = కానీ, అగస్త్యరుషా = అగస్త్యుని కోపముతో, రుషత్పానః = తేలికగా త్రాగదగినవాడయ్యెను, తపాంసి = ఓ తపస్సులారా, వః = మీకు, నమః అస్తు = నమస్కారము (హరిణి).

తాత్పర్యము :- నముద్రుడెంత గొప్పవాడై న నగుగాక, కల్పాంతమున స్మష్టిని ముంచువాడు, మేఘములను నీటితో నించువాడు, బడబాగ్నిని వహించువాడు, దేవతలను పోషించువాడు, శరీరముతో అంతము లేదనిపించువాడు నగుగాక, కానీ అగస్త్యుని మూడు పుడిసిళ్ళకు చాలదాయె, అహా తపస్సులారా, మీకు వందనములు.

క్రియ :- జ్ఞానయోహనా (జిచ్) లోట్, పరస్మై, ప్రథమ

జరయతు / జరయతాత్ - జరయతామ్ - జరయన్తు

వ్యాపాలన పూరణయోః, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ

విపర్తు / విపర్తాత్ - విపర్తామ్ - విపర్తు

వహజ్ ప్రాసజే, లోట్, పరస్మై, ప్రథమ

వహతు / వహతాత్ - వహతామ్ - వహన్తు

దుధాజ్ ధారణపోషణయోః, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ

దధతు / దధ్తాత్ - దధ్తామ్ - దధతు

భూసత్తాయామ్, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ

భవతు / భవతాత్ - భవతామ్ - భవన్తు

అనదువి, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ

అన్తు / స్తాత్ - స్తామ్ - నన్తు

మునేరితి :- (సబహుమానమ్ = ఆదరముతో) వత్స = అనుటా

కిముచ్యతే = చెప్పునదేమి, కలశజన్మనః = కుంభసంభవుడగు, మునేః = అగస్త్య మహర్షియొక్క, కాపి = అనిర్వాచ్యమగు, గంభీరతా = లోతు, జయతి = వర్ణిలుగాక, యయా = ఏ గంభీరతతో, అంభసామ్ నిధిః అపి = జలనిధిమీద, చుళుమ్ = పుడిపెడుగా.

మునేః కలశజన్మనో జయతి కాపి గంభీరతా
యయా చుళకమంభసామపి నిధిః సముత్పద్యతే ।
అముశ్య పునరీశ్మహే న వివరీతుముత్తుంగతాం
యయా భవతి నోచ్చతై రహహ సోఽపి వింధ్యాచలః ॥

16

అపి చ వత్స. దురవగాహ గంభీరస్వభావాని మహతాం చరితాని. తథాహి -

సముత్పద్యతే = మారిపోవుచున్నది - ఇది ఇచ్చట ప్రత్యక్షముగా నున్న నీవన్న విషయము. పునః = మరియు. అముశ్య = ఈ అగస్త్యునియొక్క. ఉత్తుంగతామ్ = ఉన్నతత్వమును (ఎత్తు). వివరీతుమ్ = వివరించుటకు. న ఈశ్మహే = మనము చాలము. యయా = ఏ ఉన్నతితో సః = ఆ ప్రసిద్ధమగు. వింధ్యాచలః అపి = వింధ్యపర్వతము కూడ, అహహ = ఓహోహో, ఉచ్చతైః న భవతి = ఉన్నతము కాలేకున్నది - అతని ఉన్నతిముందు ఇది తలవంచినదనుట (పృథ్వీవృత్తము).

తాత్పర్యము :- అగస్త్యుని గాంభీర్యముముందు సముద్రుడు పుడిసె దైనాడు. కుంభసంభవుని ఉన్నతత్వము ముందు వింధ్యాద్రి తలవంచినది. ఆ గాంభీర్యమునుగానీ ఈ ఉన్నత్యమునుగానీ వివరించుటకు మనము చాలము సోదరా ! చాలము.

సంధులు :- జన్మనః + జయతి - ఉత్పాదేశవిసర్గ. కా + అపి. వింధ్య + అచలః - సవర్ణదీర్ఘ. న + ఉచ్చతైః - గుణసంది. ఉచ్చతైః + అహహ - రేఫాదేశ విసర్గ. సః + అపి - ఉత్పాదేశవిసర్గ. సో + అపి - పూర్వరూప.

క్రియ :- పదజ్ గతో (శ్యన్) ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ (ఉత్)

ఉత్పద్యతే - ఉత్పద్యేతే - ఉత్పద్యంతే

ఈశజ్ ఐశ్వర్యే (యక్) ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ

ఈశే - ఈశ్వహే - ఈశ్మహే

జగదితి :- అపిచ = మరియు, వత్స = తమ్ముడూ ! మహతామ్ = మహానుభావుల. చరితాని = వృత్తాంతములు, దురవగాహ గంభీరస్వభావాని = అంతు

జగద్విగమమస్ర మన్మరసహస్రదాసుప్రథా
 పరివ్యభిత పిండితో లవణహూటమేవార్థవః ।
 అయం క్షణమభూదథ జ్వలతి కాలరుద్రానలే
 చటచ్చటదితి స్ఫుటన్న భవతిన్మ యావత్క్షణాత్ ॥

17

విక్రని గాంధీర్యములవి, తథాహ = అంతేదా : - జగత్ = ప్రపంచముయొక్క, విగమ = ఉపసంహారము జరుగునట్టి, మస్ర = చినమునందు - ప్రళయారంభ దివసమునందనుట - (మస్రో దినాహనీ - అమరః), మన్మర = సర్వభక్షణశీలుడైన (వినాశకుడు), సహస్రదాసు = సూర్యునియొక్క, ప్రథా = కాలంతో, పరివ్యభిత = పరివర్తము గావించబడినవాడును - ఇట్టింతినవాడనుట, పిండితః = ముద్దగావింపబడినవాడనై, అయమ్ అర్థవః ఏన = ఈ సముద్రుడే, క్షణమ్ = క్షణములో, లవణహూటమ్ = ఉప్పుకుప్పగా, అభూత్ = అయ్యెను (పుంజరాశీతూత్కరః హూటమప్త్రీయామ్ - అమరః) అథ = అటుపైని, కాలరుద్ర = ప్రళయకాలరుద్రునియొక్క, అనలే = అగ్ని - ప్రళయభీతరాగ్ని, జ్వలతి సతి = ప్రజ్వలింపగా, అయమ్ = ఈ సముద్రుడే, చటచ్చటత్ ఇతి = చటచటమని, స్ఫుటన్ = ప్రేలుచు, యావత్క్షణాత్ = అదే క్షణములో, న భవతిన్మ = అదృశ్యుడగును (పృథీవృత్తము).

తాత్పర్యము :- ఈ సముద్రుడు ప్రళయసూర్యాగ్నికి ఇట్టింతి ఉప్పు కుప్పయై ప్రళయరుద్రాగ్నికి చటచటమని ప్రేలుచు అదృశ్యుడగును.

సమాసములు :- జగతః విగమః - జగద్విగమస్య పుష్కమ్ - మన్మరశ్చ అసౌ సహస్రదాసుశ్చ - జగద్విగమమస్రే మన్మరసహస్రదాసుః - తానోః ప్రథా - ప్రళయా పరివ్యభితశ్చాసౌ పిండితశ్చ, లవణస్య హూటమ్, కాలరుద్రస్య అనలః - రుద్రశ్చ సావనలశ్చ - కాలే రుద్రానలః.

క్రియ :- ధూ సత్తాయామ్, పరస్మై, లుట్, ప్రథమ
 అభూత్ - అభూతామ్ - అభూవన్

సీత :- ఆర్యపుత్ర, జలనిధిమధ్యవర్తినో లంకాపోతస్య జంబూద్వీపోప సంయమనశృంఖలేవ త ఏష ప్రతిభాసతే. (అజ్ఞుః త జలణిహి మజ్ఞుః పట్టిణో లంకాపోదఅస్స జంబూదీవోవసంజమణసింఖలేవ్వ కో ఏసో వడిహానదే.)

రామః :- దేవ, మేదిసీనందిని, పతితపౌలస్త్యజగద్విజయకేతుదండానుకారీ కకుత్స్థకుటుంబదుఃఖసంవిభాగదాయాదస్య వానరపతేః కీర్తన మయో ఆయం మహానేతుః.

సీత :- (సహర్షమ్) దిష్ట్యా ఆర్యపుత్రదర్శనప్రత్యాశాయా బంధప్రరోహణ మహాషధం సేతుబంధో దృశ్యతే. (అంజలిం బద్ధ్వా)

ఆర్యపుత్రేతి :- ఆర్యపుత్ర = నాథా : జలనిధిమధ్యవర్తినః = సముద్ర మధ్యమున నున్న. లంకాపోతస్య = లంకయనునట్టి నావకు. జంబూద్వీప = భరత వర్షముతో. ఉపసంయమన = బంధించునట్టి. శృంఖలా ఇవ = (ఇనుప) గొలుసువలె. ప్రతిభాసతే = భాసించుచున్నది. ఏషః తః = ఇది యేమి :

దేవీతి :- దేవీ : మేదిసీ నందిని = భూపుత్రీ : పతిత = నేలకు ఒరిగి పోయిన. పౌలస్త్య జగద్విజయకేతుదండానుకారీ - పౌలస్త్య = రావణునియొక్క. జగద్విజయ = త్రిలోకవిజయమునకు సంకేతమైన. కేతుదండ = జెండాకట్టును. అనుకారీ = అనుకరించునదియు, కకుత్స్థకుటుంబ = రఘువంశజుల, దుఃఖ = దుఃఖము యొక్క. సంవిభాగ = తుల్యవిభాగమునందు. దాయాదస్య = పాలు పంచుకొనువాడైన, వానరపతేః = సుగ్రీవునియొక్క. కీర్తనమయః = కీర్తిస్వరూపమువంటిదియును. ఆయమ్ = ఈ, మహానేతుః = మహానేతువు - రావణుని జెండాకట్టు, సుగ్రీవుని కీర్తిరేఖ.

దిష్ట్యేతి :- (సహర్షమ్ = ఆనందముతో) దిష్ట్యా = ఆదృష్టవశమున. ఆర్యపుత్ర = నీయొక్క. దర్శన = దర్శనమనునట్టి. ప్రత్యాశాయః = గాఢవాంఛకు. బంధప్రరోహణ = అధారబంధము నభివృద్ధి పరచునట్టి. మహాషధమ్ = దివ్యాషధ మైన. సేతుబంధః = సేతుబంధనము, దృశ్యతే - చూడబడుచున్నది. సేతునిర్మాణ

భగవన్ నమస్తే. (దిట్టి ఆ అట్టడ త్రిదివిధ పచ్చాసావీ బంధ
ప్పరోహణమహాసహం నేదుబంధో దీపి. భలవం. ణమో దే.)

రామః :- దేవి, విశ్వంధరాసంభవే. పశ్య పశ్య--

యథా దూరాపాతి త్రిదివయువతీనేత్రసులభా
మపాం భర్తా హారావళివలయలక్ష్మీం వితనుతే ।
తథాయం మాణిక్యస్ఫటిక కనక గ్రావళిఖరై
రశూన్యాత్మా సేతుః ప్రథవతి మహానాయక ఇవ ॥

18

వార్త సీతకు రామ సందర్శనాశను ప్రతికించినదనుట. (అంబలిమ్ బద్ధ్వా=చేతులు
తోడించి) భగవన్ = మహాత్మా । ఓ సేతుః । తే నమః = నీకు అభివందనము.

యథేతి :- దేవి = దేవీ । విశ్వంధరా సంభవే = చరణిణి । పశ్య పశ్య =
చూడు చూడు । దూరాపాతి = సుదూరమునుండి ప్రసరించుచున్న - ఆకాశమునుండి
నేలకు సాగుచున్నయనుట. త్రిదివయువతీ = అప్పుః కంఠలయొక్క. నేత్ర =
చూపులకు. సులభమ్ = తేలికగా స్ఫురించునదై న. హారావళి వలయలక్ష్మీమ్ =
(భూదేవి) మెడను ధరించు దండలకోభను. అపామ్ సర్తా = ఈ సముద్రుడు. యథా =
ఎప్పుడు. వితనుతే = వహించునో. తథా = అప్పుడు. అయమ్ = ఈ. సేతుః =
సేతువు. మాణిక్య = మాణిక్యములు. స్ఫటిక = స్ఫాటికలిలు. కనకగ్రావళిఖరైః =
సువర్ణఖండములయొక్క అగ్రభాగములతో. మేరువర్షిత శిఖరఖండములతో ననిగానీ,
అశూన్యాత్మా = నిండిన స్వరూపముకలదై. మహానాయకః ఇవ = పెద్ద నాయకమణి
వలె. ప్రథవతి = భాసించును (నాయకో నేతరి శ్రేష్ఠే హారమధ్యమణావిపి - అనేకార్థ
ధ్వనిమంజరీ). శిఖరిణి.

తాత్పర్యము :- ఆకాశములో సుదూరప్రాంతమునుండి చూచుచున్న
అప్పరసలకు ఈ సముద్రుడు భూదేవి కంఠహారమువలె తేలికగా స్ఫురించును.
అప్పుడు సేతువిది మెరుపురీసుచున్న మణిమయశిలాఖండములతో ఆ హారములోని
నాయకమణివలె భాసించును.

అపిచాస్మిన్ బధ్యమానే—

శై లప్రవేశాత్ప్రచరీభవద్భిః కల్లోలకూటై రభితాడితానామ్ ।

అసీన్నివృత్త్యాచలగామినీనామంభోధిరేవ ప్రభవో నదీనామ్ ॥ 19

సమాసములు :- దూరాదాపతంతీతి దూరాపాతీని - త్రిదివయువతీనాం నేత్రాణి - దూరాపాతీని చ తాని నేత్రాణి - నేత్రాణాం సులభా - తామ్. హారావళీనాం పలయః - పలయస్య లక్ష్మీః తామ్. మాణిక్యాని చ స్ఫటికాశ్చ కనకగ్రావానశ్చ - గ్రావానాం శిఖరాః - తైః, అశూన్యమ్ ఆత్మా యన్య సః.

ద్రీయ :- తనుభాః విస్తారే, ఆత్మనే. లబ్, ప్రథమ

తనుతే - తన్వాతే - తన్వతే

శై లేతి :- అపిచ = మరియు, అస్మిన్ = ఈ సేతువు, బధ్యమానే = నిర్మింపబడుచుండగా - శై లప్రవేశాత్ = సేతునిర్మాణమునకై తెచ్చి కపిపీరులు విసిరిన పర్వతములయొక్క ప్రవేశమువలన, ప్రచరీభవద్భిః = ఉవ్వెత్తున లేచుచున్న, కల్లోల కూటైః = తరంగ సమూహములతో, అభితాడితానామ్ = ఎగదన్నబడినవై, నివృత్త్య = వెనుదిరిగి, అచలగామినీనామ్ = (తమకు ప్రభవస్థానమగు) పర్వతములను చేరుచున్న, నదీనామ్ = నదులకు, అంభోధిః ఏవ = సముద్రమే. ప్రభవః = జన్మస్థానము, అసీత్ = అయ్యెను.

తాత్పర్యము :- కపిపీరులు పెకలించి తెచ్చి వినరుచున్న పర్వతశిఖరము లతో ఈ సముద్రమున కల్లోలములెగసి నదులలోనికి నీరు ఎదురెక్కినది. అప్పుడు ఆ నదులు తాము పుట్టిన పర్వతములపై వు ఎగత్రాకినవి. ఇది చూడగా నదులకు జన్మ స్థానము పర్వతములు కాదు ఈ సముద్రమే యనిపించినది.

సమాసములు :- శై లానాం ప్రవేశః - తస్మాత్. కల్లోలానాం కూటః - తైః. అచలం గచ్ఛంతి తచ్చీలమస్యాః - అచలగామినీ - తాసామ్ (ఇంద్రవజ్ర).

సంధులు :- కూటైః + అభి. అంభోధిః + ఏవ - రేఫాదేశవిసర్గ. ప్రభవః + నదీనామ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ. అసీత్ + నివృత్త్య - అనునాపికాదేశ. నివృత్త్య + అచల - సవర్ణదీర్ఘ.

(సుగ్రీవంప్రతి) సభే—

తథా నేతుశ్రద్ధోత్కలితకపి నిగ్గిప్తశిఖరి

ప్రతిష్ఠాపర్థిష్ఠః క్షణమథ నదీభిః ప్రతిసహాన్ ।

క్రియ :- అస ఖవి, పర్థిష్ఠ, లభే - ప్రభుమ

అసీత్ - అస్తామి - అహం

తథేతి :- (సుగ్రీవం ప్రతి = సుగ్రీవ సుగ్రీవః) : సభే = మిత్రమా ।
 తథా = అప్పుడు ఆ విధముగా, నేతుశ్రద్ధా = నేతువును నిర్మించుచున్నను పట్టదలతో,
 ఉత్కలిత = ఉత్సాహితులైన, కపి = వానర పీరులచే, నిగ్గిప్త = ఉండబడిన, శిఖరి =
 పర్వతములయొక్క, ప్రతిష్ఠా = ఉనికిచే - అట్టి పర్వతములు తనయందు నడుటచే
 ననుట, పర్థిష్ఠః = ఉబ్బొంగినవాడై, అథ క్షణమ్ = క్షణకాలము నేదా మరుక్షణము,
 నదీభిః = నదులతో, ప్రతిసహాన్ = ఎదురెక్కి ప్రవహించుచున్నవాడై, అహం నిధిః =
 సముద్రుడు, సముత్థాత = ఆ పెకలింపబడిన, ఖోణీధరః = పర్వతములయొక్క, కుహరః =
 గుంటలయొక్క (పర్వతములు పెకలింపగా నేర్పడిన గోతులు), (కుహరం సుషిరం
 బిలమ్ - అమరః) పూర్తి = నింపుట యనునట్టి, వ్యతిరీతః = సంబంధముతో - ఆ గోతు
 లను నింపు పనితో, ప్రమృష్ట = తొలగింపబడిన, అహంకారః = గర్వము కలవాడై,
 తదవస్థః = తిరిగి తొలుతటి అవస్థను పొందినవాడు, స్మరసి = సుగ్రీవాః ఆ నన్నివేశ
 మును తలచుచున్నావా । (శిఖరిణీ).

తాత్పర్యము :- వానరపీరులు తెచ్చి వివిధిన పర్వతములతో ఉబ్బొంగిన
 సముద్రుడు క్షణకాలము నదులకు ఎదురెక్కి ప్రవహించి, పర్వతోత్పాదనతో ఏర్పడిన
 పెనుగోతులను నింపి అహంకారము కోల్పోయి యథా పూర్వస్థితిని పొందిన
 సన్నివేశము గుర్తున్నదా సుగ్రీవా ।

సమాసములు :- నేతవే శ్రద్ధా - శ్రద్ధయా ఉత్కలితః చితే కపియశ్చ -
 కపిభిః నిగ్గిప్తాశ్చతే శిఖరిణశ్చ - శిఖరిణాం ప్రతిష్ఠా - ప్రతిష్ఠయా పర్థిష్ఠః, సముత్థాతాశ్చతే
 ఖోణీధరాశ్చ - ఖోణీధరాణాం కుహరాణి - కుహరాణాం పూర్తిః - పూర్తేః వ్యతిరీతః -
 వ్యతిరేత ప్రమృష్టః అహంకారః యస్య సః.

సముత్థాతతోఽధరకుహరపూర్తివ్యతికర

ప్రమృష్టాహంకారః స్మరసి తదవస్థో నిధిరపామ్ ॥

20

సుగ్రీవః :- దేవ, భవచ్చరితచిత్రశాలికాయామస్మాకం చేతసి కిం కిం న
లిఖితమస్తి. అపి చ—

సేతూద్యోగే సపది లవణాదన్యమంతస్తిమిథ్యః

కాలేనాపాం మధురమపి హి స్వాదముద్భేదయన్త్యః ।

సంధులు :- శ్రద్ధా + ఉత్కలిత - గుణసంధి. ప్రమృష్ట + అహంకారః -
నవ్విడిర్ప. తదవస్థః + నిధిః - ఉత్పాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- స్మృ ఆద్యానే చింతాయామ్. లట్, పరస్మై, మధ్యమ

స్మరసి - స్మరథః - స్మరథ.

దేవేతి :- దేవ = మహారాజా, భవత్ = నీయొక్క. చరిత = వృత్తాంత
మునకు. చిత్రశాలికాయామ్ = చిత్రశాలయైన, అస్మాకమ్ = మాయొక్క, చేతసి =
హృదయమునందు - నీ ఇతివృత్తమునందలి సంఘటనలన్నియు నా హృదయమున
బహుధా చిత్రితములై నవనుట. కిమ్ కిమ్ నలిఖితమ్ అస్తి నామ = చిత్రింపబడకున్నది
ఏమున్నది : - అన్నియు చిత్రింపబడినవనుట. అపిచ = మరియు—

సేత్వీతి :- సేతూద్యోగే = సేతు నిర్మాణమునకు పూనుకొనగానే, సపది =
పెంటనే. శైల = పర్వతములయొక్క, తేజ = పతనమువలన, ఉచ్ఛలిత = ఎగురగొట్ట
బడిన, సలింపూహ = జలసమూహముతో, తుచ్ఛే = అల్పరూపతను పొందిన, వారాం
పత్యో = సముద్రునియందు, విమ్నగాః = నదులు, కాలేన = సమయానుకూలముగా,
అంతస్తిమిథ్యః = సముద్రగర్భమునందున్న తిమింగలముల కొఱకు, లవణాత్
అన్యమ్ = లవణున్నమైన, మధురమ్ స్వాదమ్ = తియ్యదనపు రుచిని, ఉద్భేదయన్త్యః =
తెలియజేయుచున్నవై, పటుతరరయమ్ = మిక్కిలి వేగముగా, నన్నిపేతుః = దుమికి
వచ్చినవి లేదా వచ్చిపడినవి. (శార్దూలము).

శైలక్షేపోచ్ఛలిత సలిలవ్యాహతుచ్ఛే సమస్తా

ద్వారాం పత్యా పటుతరరయం నిమ్నగాః సన్నిపేతుః ॥

21

విభీషణః :- దేవ మనువంశమౌక్తికమదే.

సద్యః పీత్వా దరీభిర్జలదిమథ చిరాద్దృష్టమైనాకబంధు

ప్రీతిప్రౌఢాశ్రుపూర ద్విగుణమహిమభిర్నిర్వృతైః పూరయంతః ।

తాత్పర్యము :- సేతు నిర్మాణ సమయమునందు విసిరిన శైలముతో సముద్ర జలము ఎగురగొట్టబడినది. సముద్రుడు అల్పవశిష్టుడయ్యెను. వెనువెంటనే నదీమతలులు దుమికి పడినవి (పెనిమిటి గౌరవమును కాపాడినవి). అంతదనుక ఉప్పు నీటి రుచినే ఎరిగిన తిమింగలములు క్రొత్తనీటి మాధుర్యమును చవిచూచినవి.

సమాసములు :- సేతోరుద్యోగః - తస్మిన్. అంతర్గతా స్తిమయః - తేభ్యః. శైలానాం క్షేపః - క్షేపేన ఉచ్ఛలితః - నదానాం సలిలవ్యాహః - వ్యాహేన తుచ్ఛః - తస్మిన్.

క్రియ :- పతగతౌ, లిట్. పరస్మై, ప్రథమ
పపాత - పేతతుః - పేతుః

సద్య ఇతి :- దేవ = మహారాజాః, మనువంశ మౌక్తికమదే = మను వంశ ముక్తామణిః, సేతుశైలాః = సేతు నిర్మాణమునకు ఉపయోగింపబడిన పర్వత ములు, యే = ఏని, పురస్తాత్ = మునుముందుగా, విన్యస్తాః = సముద్రమున వేయ బడినవో, తే = ఆ పర్వతములు, దరీభిః = తమ పెనుగుహలతో, సద్యః = వెను వెంటనే, పీత్వా = సముద్రజలమును త్రాగి, అథ = అటుపై ని (బరువుతో క్రిందికి మునిగిన పిదప), చిరాత్ = చాలకాలము తరువాత, దృష్ట = చూడబడిన, మైనాక = మైనాకుని వల్లనైన, బంధుప్రీతి = బాంధవస్నేహముతో, ప్రౌఢ + అశ్రుపూర = అతిశయించిన బాష్పధారతో, ద్విగుణ = రెట్టించిన, మహిమభిః = జలనంపదకలవైన, నిర్వృతైః = సెలయేరులతో, జలదిమ్ = సముద్రమును, పూరయంతః = నింపుచున్నవై, నిశి నిశి = ప్రతి రాత్రియు, జ్వలద్భిః = తమపై ప్రకాశించుచున్న, ఓషధీనామ్ నివహైః = ఓషధీ లతలతో, తే = ఆ పర్వతములు, తదాత్వ = సేతుబంధకాలములో, ఉషిత = తమపై మజిలీచేసిన, కపి శిఖర = వానర సేనా శిఖరమును, స్మారిణః = గుర్తు చేయుచున్నవిగా, దృశ్యంతే = కనబడుచున్నవి (ప్రగ్ధరావృత్తము).

యే విన్యస్తాః పురస్తాన్నిశి నిశి నివహారోషధీనాం జ్వలద్భి

స్తే దృశ్యస్తే తదాత్వోషితకపిశిఖిరస్మారిణః సేతుకై లాః ॥ 22

సీత :- (సస్మితమ్) అర్యపుత్ర. గోరీగురోర్గిరింద్రస్య యువరాజో
జలనిధి గర్భవసతిరైత్తనాకో. జానామి పక్షచ్ఛేదమపి వినా
స్తావరీహూతః. (అజ్జడత్త. గోరీగురుణో గిరిందస్స జువరాట

తాత్పర్యము :- సేతు నిర్మితై పెనుగిరులు సముద్రమున విసరబడినవి.
వాని గుహలు సముద్ర జలములను త్రాగిపెసినవి. పర్వతములు బరువెక్కి బోతునకు
మునిగినవి. అచ్చట అట్ల మైనా పర్వతమును చూచినవి. బంధు దర్శన ప్రీతితో
అనందబాష్పములు చాచుచుట్టి ఆ పర్వతములపై నున్న సెలయేరులు ఉప్పొంగినవి.
సముద్ర జలములు తిరిగి అట్లొచ్చి నందినవి. ఆ పర్వతములపై ఓషధీతలలు ఇప్పటికిని
రాత్రులందు ప్రకాశించుచున్నవి. అలనాటి కపిసేనాశిఖిరములను స్ఫురింపజేయుచున్నవి.
దివిలోతో శిఖరములు ప్రకాశించు దృశ్యము కన్పించుచున్నదనుట.

సమాసములు :- చిరాత్ దృష్ట్యాసౌ మైనాకశ్చ - మైనాకాత్ బంధు
ప్రీతిః - ప్రీత్యా ప్రౌఢాశ్రుభారః (ప్రౌఢ్యా సాపశ్రుభూతశ్చ) - అశ్రుభూరేణ
ద్విగుణమ్ - ద్విగుణం మహిమ యస్య సః - తైః తదాత్వే ఉషితాశ్చ తే కపయః -
కపినాం శిఖరాణి - శిఖరాణాం స్మారిణః. సేతుకై సై లాః.

సంధులు :- దర్శిః + జలనిధిః, మహిమభిః + నిర్జలైః, నివహారః +
ఓషధీనామ్ - సేనాదేశ విసర్గ. ప్రౌఢ + అశ్రు - సవర్ణదీర్ఘ. పురస్తాత్ + నిశి - అనునాసికా
దేశ. జ్వలద్భిః + తే - సాదేశ విసర్గ. తదాత్వ + ఉషిత - గుణ.

క్రియ :- దృశిర్ ప్రేక్షణే కర్మాణి ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ
దృశ్యతే - దృశ్యతే - దృశ్యస్తే

అర్యపుత్రేతి :- (సస్మితమ్ = చిఱుసవ్వుతో) అర్యపుత్ర = నాథః ।
గోరీగురోః = పార్వతీదేవికి తండ్రియైన, గిరింద్రస్య = హిమవంతునికి, యువరాజః =
జ్యేష్ఠపుత్రుడై, జలనిధి గర్భవసతిః = సముద్రగర్భమునే నివాసముగా చేసికొన్నవాడగు.

జలణిహి గల్బవనదీమేణాట జాణామి పుష్పచేతం పి విదా
భావరీభూదో).

రామః :- (విహస్య) అం జానకి. అమ్.

క్రౌంచం విముచ్య పుత్రం చ పితరం చ హిమాలయమ్ ।

ప్రవిశ్య జలధిం పక్షౌ రక్షతానేన కిం కృతమ్ ॥ 23

సీత :- (హసంతి పుష్పకంప్రతి) విమానరాజ, గగనమార్గచంక్రమణ
కౌతూహలోల్ల సితమానసాస్మి. తదున్నమ తావత్. (విమాణ
రావ. గలణమగ్గచంతమణ కౌతూహాలుల్ల సితమాణసాహ్మి.
తా ఉణ్ణమేహి దావ.)

మైనాకః = మైనాకుడు. పక్షచ్ఛేదమ్ వినా అపి = ఇంద్రద్వితమగు పక్షవిచ్ఛేదనము
లేకపోయినను, స్థావరీ భూతః = చలనరహితుడయ్యెనని. జానామి = ఎరుగుదును -
భయపడి దాగి బిట్టబిగిసెననుట.

క్రౌంచమితి :- (విహస్య = నవ్వి) జానకి. అమ్ అమ్ = అవు
నవును - పుత్రమ్ = తన పుత్రుడగు. క్రౌంచమ్ = క్రౌంచ విస్తృతమును. చ =
మరియు, పితరమ్ = తండ్రియగు. హిమాలయమ్ = హిమవంతుని. విముచ్య =
విడిచి-వారిని రక్షించు బాధ్యతను విడిచియనుట. జలధిమ్ = సముద్రమును. ప్రవిశ్య =
ప్రవేశించి, పక్షౌ = తన రెండు రెక్కలను. రక్షతా = కాపాడుకొన్నవాడె న అనేన =
ఈ మైనాకునిచే. కింకృతమ్ = కుత్సితమాచరింపబడినది. - అట్టి స్వార్థము యుపరాజానకు
గౌరవహేతువు కాదనుట (పథ్యావత్తమ్)

విమానేతి :- (హసంతి = నవ్వుచున్నదై. పుష్పకం ప్రతి = పుష్పకము
నుద్దేశించి) విమానరాజ = శ్రేష్ఠమగు పుష్పక విమానమా. గగనమార్గ = ఆకాశవీధి
యందు, చంక్రమణ = సంచరించుటయను, కౌతూహలః = కుతూహలముతో. ఉల్లసితః =
ఉరకలు పెట్టుచున్న. మనసా = మనస్సుకలదానను. అస్మి = అగుచుంటిని. తత్ =
అందుచేత. ఉన్నమ తావత్ = దయచేసి పైకి రెమ్ము.

రామః :- (సకౌతుకస్మితమ్) దేవి రత్నగర్భాగర్భరత్నశలాకే. పశ్య
పశ్య

యథా యథా పరం వ్యోమ విమానమధిరోహతి ।

తథా తథాపసర్పన్తి పరతః పరితో దిశః ॥

24

కించ—

అసన్నతపనాశ్యానత్వచః పుష్పకపీడితాః ।

గగనార్థవయాదాంసి స్తిమ్యన్తి స్తనయిత్నవః ॥

25

దేవీతి :- రత్నగర్భా = భూదేవియొక్క. గర్భ = గర్భము నుండి ప్రభ
వించిన. రత్నశలాకే = రత్నపు తునకా । దేవి = ఓ జానకీ । పశ్య పశ్య = చూడు
చూడు । విమానమ్ = ఈ పుష్పకవిమానము. పరమ్ వ్యోమ = ఆకాశమున పైపై
ప్రదేశములను యథా యథా అధిరోహతి = అధిరోహించుచుండగా, తథా తథా = ఆ
అధిరోహణ సమయమున. పరితః = చుట్టునున్న. దిశః = దిక్కులు. పరతః = దూర
దూరముగా. అపసర్పన్తి = జరిగిపోవుచున్నవి. (పథ్యావత్క్రమమ్)

తాత్పర్యము :- సీతా : విమానము పైపై కెగురుచున్నకొలది దశదిశలును
దూరదూరముగా విస్తరించుచున్నవి.

క్రియ :- సృష్ట గతో. లబ్, పరస్మై. ప్రథమ
నర్పతి - నర్పతః - సర్పన్తి

అసన్నేతి :- కించ = మరియు - అసన్న = సమీపమునందున్న తపన =
సూర్యునిదే. అశ్యాన = విండింపబడిన. త్వచః = తోళులవంటివియు. గగన = ఆకాశ
మనునట్టి. అర్థవ = సముద్రమునందు. యాదాంసి = సీళులవంటివియునైన. స్తన
యిత్నవః = మేఘములు. పుష్పకపీడితాః = పుష్పక విమానముచే రారాపులువడినపై -
అది యొరికికొనియున్నట్లు. స్తిమ్యన్తి = ధ్వని చేయుచున్నవి. (పథ్యావత్క్రమమ్)

తాత్పర్యము :- విండిన తోళువలె, గగనార్థవమున సీళువలెనున్న ఈ
మేఘములు పుష్పక విమానపు తొరిపిడితో గలగలలాడుచున్నవి.

సమాసములు :- అసన్నశ్చ సౌ తపనశ్చ - తపనేన ఆశ్యానా త్వచః
ఇవ. పుష్పకేన పీడితాః. గగనమర్థవమివ - గగనార్థవే విద్యమానాని యాదాంసీవ.

అపిచ—

అమీ తే గంధీర స్తనితరవరౌద్రా నయనయో
 రనాయుష్యం పుష్యంత్యవతమసముచ్చైర్జలముచః ।
 విసర్పద్భిర్యేషాముపరి పరమిందోః పరిమృతైః
 రసంబాధత్యోత్సన్న తిమిరచయచిత్రం వియదభూత్ ॥

26

క్రియ :- ప్జిమ అర్చితావే (శ్యన్) లట్, పరి ప్తైః ప్రథమ
 స్తిమ్యతి - స్తిమ్యతః - స్తిమ్యన్తి

అమీతి :- అపిచ = మరియు - గంధీర = గీరమైన, స్తనితరవ = గర్భా
 ద్వనితో, రౌద్రాః = భీషణమైనవియు, ఉచ్చైః = వికాలములునైన, అమీ = ఈ,
 జలముచః = మేఘములు, తే = నీ యొక్క, నయనయోః = నేత్రములకు (చూపు
 లకు), అనాయుష్యమ్ = అవరోధకమగు, అవతమసమ్ = శీతాంధకారమును,
 పుష్యన్తి = వ్యాపింపజేయుచున్నవి, (శీతోపవతమసం తమః, అమరః, అవసమందేభ్య
 స్తమసః - అచ్). ఇందోః = చంద్రునిది, ఉపరి = ప్రభాగమునందును, పరమ్ =
 అధోభాగమునందును, విసర్పద్భిః = వ్యాపించుచున్న, యేషామ్ = ఆ యీ మేఘముల
 యొక్క, పరిమృతైః = సమృద్ధములతో (స్యాత్పరిమళోపతిమర్దాతిమనోహరగంధ
 యోశ్చాపి - మేదినీ), వియత్ = ఆకాశము, అసంబాధ = నిస్సంకటమైన (సంబాధ
 స్పంకతే క్షేపే - ఇతి విశ్వః), త్యోత్సన్న = వెన్నెలతో, తిమిరచయ = నీకటితో,
 చిత్రమ్ = చిత్రవిచిత్రముగా, అభూత్ = మారెను (శిఖరిణీవృత్తము).

తాత్పర్యము :- ఈ గంధీరములు అతి వికాలములునైన మేఘములు
 చూపులను అడ్డగించుచున్నవి, వెన్నెలపర్వ కొన్నిచోట్ల, నీకట్లుపర్వ కొన్నిచోట్ల గగన
 మంతయు చిత్రవిచిత్రముగా కనిపించుచున్నది.

సమాసములు :- గంధీరశ్చసౌ స్తనితరవశ్చ - రవేణ రౌద్రాః
 అసంబాధా చ సా త్యోత్సన్నా చ - త్యోత్సన్నా చ అసౌ తిమిరచయశ్చ - తిమిరచయేన
 చిత్రమ్.

సుగ్రీవః :- (అహోఽవరోక్య సకౌతుకం రామం ప్రతి) దేవ, దూరాదవాగ
వరోకయ తావత్.

నిహ్నుతోన్నతనతప్రవిభక్తః స్వస్వవర్ణవినివిష్టపదార్థాః ।

అంబురాశిపరివేషవతీ భూశ్చిత్రకుట్టిమమివ ప్రతిభాతి ॥

27

సంధులు :- రౌద్రాః + నయన - విసర్గతోప. నయనయోః + అనా
యుష్యమ్, ఉచ్చైః + జలముచః, విసర్పద్భిః + యేషామ్, పరిమళైః + అసంబాధ -
రేఫాదేశ విసర్గ.

క్రియ :- పుష పృష్టా (శ్యన) లట్. పరస్మై. ప్రథమ

పుష్యతి - పుష్యతః - పుష్యంతి

భూ సత్తాయామ్ పరస్మై. లట్, ప్రథమ

అభూత్ - అభూతామ్ - అభూవన్

దేవేతి :- (అహః అవరోక్య=క్రిందికి చూచి, సకౌతుకమ్ = కౌతుకముతో
రామంప్రతి = రామునుద్దేశించి) దేవ = మహారాజా, దూరాత్ అవాక్ అవరోకయ
తావత్ = దూరముగా క్రిందికి చూడుము.

నిహ్నుతేతి :- నిహ్నుత=కప్పివేయబడిన, ఉన్నత - నత ప్రవిభక్తః=
ఎత్తు పల్లముల విభాగము కలదియు - ఎత్తుపల్లముల విభాగము కనుమరుగై అంతయు
సమతలముగా కన్పించుచున్నదినుట; స్వస్వవర్ణ = తమ తమ రంగులతో మాత్రమే,
వినివిష్ట = నిలిచిన, పదార్థాః = పస్తువులు కలదియు - పస్తువుల రూపములు అంతరించి
రంగులుమాత్రము భాసించుచున్నవనుట, అంబురాశి = సముద్రమే, పరివేషవతీ =
పరివేష మండలముగా కలదియు - సముద్ర పరివేష్టితయనుట, అయిన, భూః=భూమి,
చిత్రకుట్టిమమ్ ఇవ = రంగురంగుల చప్టావలె, ప్రతిభాతి = భాసించుచున్నది
(చందస్సు = స్వాగతము).

తాత్పర్యము :- మహారాజా! భూమిపై ఎత్తుపల్లములు మాయమైనవి,
పస్తువులు కన్పించుటలేదు, రంగులు మాత్రము భాసించుచున్నవి. సముద్రము పరివేష
మండలమువలె నున్నది, మొత్తము భూమి చిత్రమణికుట్టిమమువలె కన్పించుచున్నది.

అపి చ దేవ.

అయమనేన మహోదధిభోగినా వలయతో వసుదాఫణమండలః ।

జగదర్థమవాప్య భవాదృశం కిమపి రత్నమహంతురుతేతరామ్ ॥ 28

సీత :- (పురో దర్శయన్తి) క ఏష కల్పానలజ్వాలాకలాపకృత్యమాన
జలనిధి లవణస్తబక నిర్మలాభ్రంలిహ శిఖరసహస్రమధురో
మహీధరః ప్రలోక్యతే. (కో ఏని కల్పానలజ్వాలాకలాపకథిజ్ఞ
మాణజలణిహ లవణస్తబకణిమ్మల అబ్బంలిహ సిహర సహస్ర
మహారో మహీహరో పలోచ్చుది.)

సమాసములు :- ఉన్నతనతయోః ప్రపిథ క్తిః - విహ్నులా ఉన్నతనత
ప్రపిథ క్తిః యస్యాం సా. స్వస్వవర్తః వినిపిష్టాశ్చ తే పదార్థాః యస్యాం సా అంబరాః
పరివేషణవ - సః అస్యాః అస్తితి.

అయమితి :- అపిచ = మరియు. దేవ = మహారాజాః । అనేన = ఈ,
మహోదధిభోగినా = సముద్రమనునట్టి సర్వ శరీరముతో, వలయతో = చుట్టబడిన,
అయమ్ = ఈ, వసుదా ఫణమండలః = భూమియనునట్టి పడగ, జగదర్థమ్ = ప్రపం
చమునందే అమూల్యమైన, కిమపి రత్నమ్ = ఒకానొక రత్నమును, భవాదృశమ్ =
నీవంటి వ్యక్తిని, అవాప్య - పొంది, అహంతురుతేతరామ్ = ముక్కిలి గర్వించుచున్నది
(ద్రుతవిలంబితము)

తాత్పర్యము :- భూమండలము పడగవలె సముద్రము సర్వశరీరమువలె
భాసించుచున్నది. ఆ పడగపై నీచొక అనర్థ రత్నమపు. కావుననే భూమి ముక్కిలి
గర్వించుచున్నది.

కఇతి :- (పురః = ముందునకు, దర్శయన్తి = చూపుచున్నట్లే) కల్పా
నల = ప్రళయాగ్నియొక్క, జ్వాలాకలాప = జ్వాలికా సమూహముచే. కృత్యమాన =
ఇగిరింపబడిన, జలనిధి = సముద్రముయొక్క, లవణస్తబక = ఉప్పుకుప్పవలె, నిర్మల =
స్వచ్ఛమై, అభ్రంలిహ = ఆకాశమునంటుచున్న, శిఖరసహస్ర = వేయి శిఖరములతో,
మధురః = సుందరమై, మహీధరః = ఒక పర్వతము, ప్రలోక్యతే = కన్పించు
చున్నది, ఏషః కః = ఇది ఏ పర్వతము ;

విభీషణః :- దేవి.

పురః ప్రాతేయస్తై లోఽయం యస్మిన్నకరకేతవే ।

మృతసంజీవనీ దుర్గా మహాషధిరజాయత ॥

29

నీత :- (సకౌతుకమ్) అపి ఇహైవ చంద్రశేఖరనయనానలే అహుతీ
భూతో భగవాన్మన్మథః. (అవి ఇథ జ్ఞేవ చందసేహరణఅణా
ణలే అహుదీభూదోభఅవం మమ్మహో)

విభీషణః :- అం దేవి. అమ్. ఇయము త్రరేణ దేవదారువనలేఖా విషమశర
దురంతసాక్షిణీ.

పురర్చితీ :- దేవి = మహారాజ్ఞీ : పురః = ఎట్టుఎదుట. అయమ్ = ఈ
కన్పించుచున్నది. ప్రాతేయస్తై లః = హిమవత్పర్వతము. యస్మిన్ = ఏ యీ గిరి
యందు. మరీరకేతవే = మన్మథునిపాలిట. మృతసంజీవనీ = మృతసంజీవని యను
నట్టి. మహాషధిః = గొప్ప టషధీలతయై. దుర్గా = గౌరి. అజాయత = జన్మించెను.
(పథ్యాపర్తిము)

తాత్పర్యము :- మహారాజ్ఞీ : ఈ కన్పించుచున్నది హిమవత్పర్వతము.
ఇందే పార్వతీదేవి జన్మించినది. హరినయనాన్నిదగ్గరగు మరీరకేతనుని పునరుజ్జీ
వితుని లేయించిన టషధీలత ఆ పార్వతి. ఈ పర్వతమందే ప్రభవించినది. (అభేద
రూపరము)

సంధులు :- స్తై లః + అయమ్ - ఉత్తాదేశవిసర్గ - స్తై లో + అయమ్ -
పూర్వరూప. మహా + టషధిః - వృద్ధి. టషధిః + అజాయత - రేఫాదేశ,

క్రియ :- జనీత్ ప్రాదుర్భావే. లక్. ఆత్మనేః ప్రథమ.

అజాయత - అజాయేతామ్ - ఆజాయంత.

అపిర్చితీ :- అపిర్చితవేవ = ఇచ్చటేనా. చంద్రశేఖర = శివుని యొక్క.
నయనానలే = నేత్రవహ్నియందు, భగవాన్ మన్మథః = మహాసుభావుడు మదనుడు.
అహుతీభూతః = అహుతియైనాడు.

అమితి :- అమ్ = అవును. దేవి = మహారాజ్ఞీ : అమ్ = అవును,
ఉత్తరేణ = ఉత్తర భాగమున కన్పించుచున్న, ఇయమ్ = ఈ. దేవదారువనలేఖా =

పురా పురాం భేత్తురిహ త్రినేత్రీశృంగాటతే తుల్యరుషి స్థితేఽపి ।

ధగ్ధగిత్వజ్వలదేవమన్యే తద్ధూమపీడామపి నానహేతామ్ ॥ 30

రామః :- కిముచ్యతే—

నీలలోహితలలాటలాంఛనే లోచనే జయతి కోపపావకః ।

దేవదారుపృక్షశ్రేణి. విషమశర = మన్మథుని యొక్క, రుచింత = బలవన్మృతకి, సాక్షిణి = సాక్షి.

పురేతి :- పురా = పూర్వకాలమందు, పురాం భేత్తుః = త్రిపురారియగు శివునియొక్క, త్రినేత్రీశృంగాటతే = మూడురన్నుల చూడలి ప్రదేశము. తుల్యరుషి = సమాన కోపముకలదై, స్థితే అపి = ఉన్నప్పటికిని - కోపము మూడు రన్నులకును సమానముగానే వ్యాపించియున్నప్పటికిని, ఏఽమ్ = ఒక్కటే, ధగ్ధగ్ ధగితి = ధగ్ధగ్ధగ్ధ మని, అజ్వలత్ = మందెను, అన్యే = తక్కినవి రెండును, తత్ = అయిన్నినుండి వచ్చిన, ధూమ = పొగతోనైన, పీడామ్ అపి = బాధనైనను, న అనహేతామ్ = నహింస లేక పోయినవి - అవి ధ్యానముద్రతో మూతపడియున్నవినుట. (ఉపశాంతి).

తాత్పర్యము :- మన్మథ దహన సందర్భమున శివుని మూడు రన్నులకును కోపము సమానముగానే వ్యాపించియున్నను అందు ఒక్కరిన్ను మాత్రమే అగ్నులు వెదజల్లినది. కానీ తక్కిన రెండును అప్పటి పొగను ఓర్చుకొనలేని రీతిగా మూతపడియే యుండెను.

సంధులు :- భేత్తుః + ఇహ - రేఫాదేశ విసర్గ. స్థితే + అపి - పూర్వరూప. న + అనహేతామ్ - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- షహజ్ మర్దణే. లజ్, ఆత్మనే. ప్రథమ
అసహత . అనహేతామ్ . అసహస్త

నీలేతి :- కిముచ్యతే = ఏమి చెప్పుమందుపు ; నీలలోహిత = శివుని యొక్క, లలాటలాంఛనే = ఫాలభూషణమైన, లోచనే = నేత్రమునందు, కోపపావ కః = కోపవహ్ని, జయతి = విరాజిల్లుగాక, జగదస్త హేతవే = జగద్వినాశనమునకై.

రక్షితస్య జగదంతహేతవే యస్య సంజ్వలనమాత్మభూరభూత్ || 31

సీత :- (రామంప్రతి) ఆర్యపుత్ర, తథా నిరసుక్రోశః కథం పునః ప్రతినివృత్తో మహాదేవో దేవ్యై. (అజ్ఞాత, తథా జీరణుక్రోశో రథం ఉణ పడిణివుత్తో మహాదేవో దేవీపి).

రామః :- స్మరపరిభవనిస్సహాయదీర్ఘైరథ సుభగంకరణై రియం తపోభిః ।

తస్యైవ యదసౌ నిజేఽపి దేహే జయతి జగత్పతిరాత్మనా

ద్వితీయః || 32

సృష్టిని ఉపసంహరించుటకై, రక్షితస్య = గక్షింపబడిన, యస్య = ఏయివహ్నికి, ఆత్మభూః = మన్మథుడు. సంజ్వలనమ్ = మండించు సమీధగా, అభూత్ = అయ్యెను. (రథోద్ధతము రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగౌ)

తాత్పర్యము :- శివుని నేత్రాగ్నికి జయమగుగాక ! జగదుపసంహారము నకై అది సంచలించబడినది. అది చల్లారిపోకుండ నడుమనొకతూరి ప్రజ్వలింపజేయ నెంచి శివుడు మన్మథుని ఒక సమీధగా నొనర్చెను.

సమాసములు :- సీతలోహితస్య లలాటమ్ - లలాటస్య లాంఛనమ్ - తస్మిన్, క్రోశ ఏవ పావకః. జగదంతస్య హేతుః = తస్మై, ఆత్మని భవతీతి.

ద్రీయ :- టి జయే, లట్, పరస్మై, ప్రథమ

జయతి - జయతః - జయన్తి

భూ సత్తాయామ్, యట్, పరస్మై, ప్రథమ

అభూత్ - అభూతామ్ - అభూవన్

ఆర్యపుత్రేతి :- (రామంప్రతి = రామనుద్దేశించి) ఆర్యపుత్రా ! తథా = అట్లు, నిరసుక్రోశః = నిర్భయుడై, పునః = మరల, కథమ్ = ఎట్లు, మహాదేవః = శివుడు, దేవ్యై = పార్వతికోసము, ప్రతినివృత్తః = తిరిగివచ్చెను ?

స్మరేతి :- స్మర = మన్మథునికి జరిగిన, పరిభవ = అవమానముతో, నిస్సహాయ = సహాయక రహితములును, దీర్ఘైః = సుదీర్ఘములునైనవియు, సుభగం కరణైః = సౌందర్యమును పెంపొందించునవియునైన, తపోభిః = తపస్సులతో.

విభీషణః :- (సపరిహాసమ్)

చిరమనయా తపసిత్వా కపాలవిషవిషధృతై ర్చిత్తస్య ।

చక్రే హరస్య మూర్తిః ఫలమర్థం ఫలదమర్థం చ ॥

33

ఇయమ్ = ఈ గౌరి. అకృత = (శివుని) సాధించెను. అసో = ఈ. జగత్పతిః = పరమేశ్వరుడు. నిజే దేహే అపి = తన శరీరమునందే. ఆత్మనా - ద్వితీయః = తనతో రెండవవాడై. జయతి = వర్ణిలుగాక : అర్థనారీశ్వరత్వము. (పుష్పితాగ్రావృత్తము)

తాత్పర్యము :- మన్మథుడు భిన్నముగా పోషితి తపస్సులు నిస్సహాయములై నవి. కానీ సౌందర్యమును పెంపొందించినవి. ఆ తపస్సులెంత గొప్పవనగా శివునంతటివానిని తన శరీరమునందు తానే రెండవవాడగునట్లు చేసినవి. శివుడు మెచ్చి అర్థాంగి నొనర్చెననుట.

సమాసములు :- స్మరస్య పరిభవః - పరిభవేన నిస్సహాయాని చ తాని దీర్హాణి చ - తైః. అసుభగః సుభగః క్రియతే యైః - తాని. జగతః పతిః.

సంధులు :- దీర్ఘైః + అథ. కరుతైః + ఇయమ్. పతిః + ఆత్మనా - రేఘాదేశవిసర్గ. నిజే + అపి - పూర్వరూప.

చిరమితి :- (సపరిహాసమ్ = పరిహాస పూర్వకముగా) కపాల = పుట్టె. విష = కాలకూటము. విషధర = సర్పము - ఈ మూడింటిపట్ల. ఏర చిత్తస్య = సమానానురాగము కలవాడగు. హరస్య = శివునియొక్క. మూర్తిః = శరీరము (కర్త). అనయా = ఈ గౌరిచేత. చిరమ్ = చాల కాలము. తపసిత్వా = తపస్సును చేయించి (కర్మణో రోమంథ తపోభ్యాం వర్తిచరోః - క్యట్). అర్థమ్ = తనలోని సగభాగమును, ఫలమ్ = ఆ తపస్సునకు ఫలముగాను. అర్థమ్ = మిగిలిన సగభాగమును, ఫలదమ్ = ఫలప్రదాతగాను. చక్రే = ఒనర్చెను. (అర్య)

తాత్పర్యము :- శివుని శరీరము పార్వతితో తపస్సు చేయించి తనలోని సగభాగమును ఆ తపస్సునకు ఫలముగా సమర్పించినది. మిగిలిన సగభాగమును ఫలదాతగా నిల్పినది. (అర్థనారీశ్వరుడు)

క్రియ :- దుకృజః కరణే, ఆత్మనే, లిట్, ప్రథమ

చక్రే ॥ చక్రాతే - చక్రిరే

సీత :- (విహస్య తం ప్రతి సకౌతుకమ్) కతరస్మిన్నునః సన్నివేశే
భగవత్యాః సర్వమంగళాయాః పాణిగ్రహణమంగళమాసీత్ ?
(కదరస్సిం ఓణ సంధివేనే భలపదీనీ సర్వమంగలావీ పాణి
గ్రహణమంగలం అసీ).

విభీషణః :- ఇదం పురస్తాదోషధిప్రస్థం నామ నగరాజనగరమ్. అత్ర హి—
సంప్రదాతరి మహాషధీమయే భూధరే సుఖమువాహ పార్వతీమ్ ।
మూఢకంఠంఘటేంద్ర నిర్భయాం తారకేశ్వరకిశోరశేఖరః ॥ 34

కతరస్మిన్నుతి :- (విహస్య = నవ్వి, సకౌతుకమ్ = కుతుకత్వముతో,
తంప్రతి = విభీషణునర్థశించి) భగవత్యాః = భగవంతురాలగు, సర్వమంగళాయాః =
పార్వతీదేవికి, పాణిగ్రహణమంగళమ్ = వివాహ మహోత్సవము, కతరస్మిన్ పునః—
సన్నివేశే = ఏ ప్రదేశమునందు, అసీత్ = అయ్యెను ?

ఇదమీతి :- ఇదమ్ = ఇదే, పురస్తాత్ = ఎట్టయొడుట, ఓషధిప్రస్థమ్
నామ = ఓషధిప్రస్థమనునట్టి, నగరాజ + నగరమ్ = హిమవంతుని రాజదాని, అత్రహి =
ఇచ్చట గదా :

సమీతి :- మహాషధీమయే = గొప్పగొప్ప ఓషధీలతలతో నిండిన,
భూధరే = హిమవంతుడు, సంప్రదాతరి = కన్యాదాతరగా, తారకేశ్వరకిశోరశేఖరః =
నెలవంకతాల్పు - శివుడు, మూఢ....నిర్భయామ్ - మూఢ = అమాయకమైన, కంఠం
ఘటేంద్ర = కంఠముగా నలంకరించిన సర్పమువలన, నిర్భయామ్ = భయరహిత
యైన, పార్వతీమ్ = గౌరిని, సుఖమ్ = అలజడి చేకుండ, ఉవాహ = చెట్టవట్టెను.
(ముగ్ధకంఠులు, గూఢకంఠం - అని పాఠాంతరములు) రభోద్భవము.

తాత్పర్యము :- ఓషధీనిలయుడగు హిమాలయుడు కన్యాదాతగా సమీ
పమున నుండుటచే శివుని హస్తగ్రహణమగు సర్పము ఓషధుల గాలిసోకి బును కొట్ట
లులు మాని చప్పబడినది. పార్వతీదేవి నిర్భయముగా చేయి అందించినది. శివుడు
సుఖముగా పాణిగ్రహణము చేసెను.

రామః :- అం దేవి, ఇహోప

పితరీ నిజతుహినసంపత్కల్పిత హేమంతవిద్రమే గౌరీ ।

నిర్మదభుజంగభూషణమభీషణం ప్రియకరం భేజే ॥

35

సమాసములు :- కంకణరూపః పటేంద్రః - మూడక్కాసో పటేంద్రశ్చ-
పటేంద్రాత్ నిర్భయా - తామ్. తారకానామీశ్వరః - తారకేశ్వరశ్చాసో కిలోంశ్చ -
కిలోరః శేఖరః యన్య సః

క్రియ :- పహాజ్ ప్రాపణే, లిట్. పరిస్మై. ప్రథమ

ఉవాహ - ఉవాహుః - ఉవాహుః

పితరీతి :- ఆమ్ = అవును. దేవీ, ఇహ ఏవ = ఇచ్చటనే - నిజ =
తనయొక్క. తుహినసంపత్ = హిమసంపదచే, కల్పిత = కల్పింపబడిన, హేమంత
విద్రమే = హేమంత ఋతువిలాసము కలవాడగు, పితరీ = తన తండ్రి హిమవంతుడు
సమీపముననుండగా, గౌరీ = పార్వతీదేవి, నిర్మద = చలిచే మదము కోల్పోయిన
(నిశ్చైతన్యముగానున్న). భుజంగ = సర్పమే. భూషణమ్ = కంకణముగా కలదియు,
అభీషణమ్ = అందుచే భయముగొల్పినిదియునగు, ప్రియకరమ్ = శుభ్ర చీరని, భేజే =
స్వీకరించెను - పాణిగ్రహణము చేసెననుట. (ఆర్యాపుత్రము).

తాత్పర్యము :- తన హిమసమూహముతో నిత్యహేమంతమును
కల్పించువాడైన హిమవంతుడు కన్యాదాతయై చెంగట నిలువగా గౌరీదేవి శుభ్ర చీర
వట్టినది. చలికి దిగిసినపై శుభ్ర సర్పభూషణములు గౌరీదేవిని భయపెట్టలేదు.

సమాసములు :- నిజ తుహిన సంపదా కల్పితః హేమంత విద్రమః
యన్య సః - తస్మిన్. హేమంతస్య విద్రమః. నిర్మదశ్చాసో భుజంగశ్చ - భుజంగ
ఏవ భూషణమ్ యన్య - తమ్. ప్రియస్య కరః - తమ్.

క్రియ :- భజజ్ సేవయామ్. ఆత్మనే. లిట్. ప్రథమ.

భేజే - భజాతే - భజరే.

సీత :- (సస్మితమ్) ఆర్యపుత్ర, అప్యేతస్మిన్నేవ మదనతను దహన
వ్యతిరక నిరాత్మీయః స్ఫుటమవిశ్వసన్త్యా గౌర్యా చంద్రచూడః
సంఘటితో నిజశరీరేణ. (అజ్ఞాత, అపిఏదస్సిం జేవ్య మఅణ
తయితహణ పఞ్చఅరణిరప్పచో పుడమవిస్సస స్తీఏ గౌరీఏ చంద
చూడో సంఘడిదో ణిఅసరీరేణ).

రామ :- (విహస్య) ఆం దేవి.

ఏతస్యాం హి తుషారభూధరశిరస్సీమ్ని ప్రియార్థేన చ
స్వేనార్థేన చ తాదృశే పశువతో వృత్తైర్ధనారీశ్వరే.

ఆర్యపుత్రేతి :- మదనతను = మన్మథ శరీరముయొక్క. దహన =
దహన మనునట్టి. వ్యతిరక = పనితో, నిరాత్మీయః = నిర్మముడైన. చంద్రచూడః =
శుభ్రుడు - (నిరసురాగుడు. విరసుడుననుట). స్ఫుటమ్ = స్పష్టముగా. అవిశ్వసన్త్యా =
విశ్వపింపనిదైన. గౌర్యా = పార్వతీదేవత. నిజశరీరేణ = తన శరీరముతో (సగభాగ
ముగా). సంఘటితః = సంఘటింపబడినవాడైనది. అపి ఏతస్మిన్ ఏవ = ఈ ప్రదేశము
నందేనా : అంత విరసుని తన శరీరమునకు సంఘటించుట పింత యనుట.

ఏతస్యామితి :- (విహస్య = నవ్వి) ఆమ్ దేవి = అపును దేవీ !
ఏతస్యామ్ = ఈ, తుషారభూధర = హిమవత్పర్వతముయొక్క. శిరస్సీమ్ని = శిరోగ్ర
భాగమునందు. పశువతో = శుభ్రుడు. ప్రియార్థేన = ప్రేయూరాలగు పార్వతియొక్క
శరీరపు సగభాగముతో. చ = మరియు. స్వేన = తన శరీరముయొక్క. అర్థేన = సగ
భాగముతోను. అర్ధనారీశ్వరే = అర్ధనారీశ్వరుడుగా. వృత్తే = ఏర్పడగా. తదా = అప్పుడు.
గౌరీసఖీః = పార్వతి చెలికత్తెలచే. సప్రహసనమ్ = వేళాకోళముగా (అంతటి ఘోర
తపస్వి కాంతాదాసుడైనాడని). శేషేణ = మిగిలియున్న. అర్ధయుగేన = (రెండు సగము
లతో) సగభాగముల జంటతో. దక్షిణవామయోః = కుడి ఎడమలయొక్క. వినిమయాత్ =
విటకాటమువలన (కుడిని ఎడమకు. ఎడమను కుడికి మార్చుటవలన). అన్యః =
మరియొక. అర్ధనారీశ్వరః = అర్ధనారీశ్వరుడు. చక్రే = చేయబడెను. (శార్దూలము)

శేషేణార్థయుగేన సప్రహసనం గౌరీసఖీభిర్బ్రుదా
చక్రే దక్షిణవామయోర్వినిమయాదన్యోఽర్థనారీశ్వరః ॥

36

అపిచ—

సంభోగానతిరిచ్యమానవిభవో యద్విప్రలంభో రస
స్తద్విప్రం మిథునం పరస్పరపరిస్యూతం నమస్కుర్మహే ।

తాత్పర్యము :- ఈ హిమగిరిపై నే శివుని పార్వతితో అర్ధనారీశ్వరుడైనాడు. పార్వతి చెలికత్తెలు విస్తుపోయిరి. మిగిలియున్న ఆ దంపతుల దేహార్థ భాగములను అటు నిటు మార్చి పరిహాసమునకై మరొక అర్ధనారీశ్వరుడొకరూపమును చేసిరి. పార్వతి ఎడమ భాగము - శివుని కుడి భాగము మొదటి అర్ధనారీశ్వరుడు కాగా దానికి ప్రతిదంబమునకై పార్వతి కుడిభాగము-శివుని ఎడమ భాగములు అటు నిటు మార్చి కలిసి మరొక అర్ధనారీశ్వరుడు ఏర్పడెను. దంపత్యమునకు కుంబ ప్రతికంబభావము ఈ సృష్టియనుట.

సమాసములు :- తుషారమయః భూధిః - భూధిఃస్య శివః - శివః సీమ - తస్మిన్. ధరతీతి ధరః - భువః ధరః - భూధిః. ప్రాయాయాః అర్ధః - తేన. పశూనాం పతిః-తస్మిన్ అర్ధం నార్యాః-అర్ధనారీ రశ్వరా యత్యపి-అర్ధనారీశ్వరః-తస్మిన్. అర్ధానాం యుగమ్ - తేన. ప్రహసనేన సహితం యథా భవతి తత్తథా - స ప్రహసనమ్. గోర్యాః సఖ్యాః - శాఖిః. దక్షిణశ్చ వామశ్చ - తయోః.

సంధులు :- స్రియా + అర్ధేన, స్వేన + అర్ధేన. అర్ధనారీ + చిశ్వరే, శేషేణ + అర్ధ - సవర్ణదీర్ఘ. వృత్తే + అర్ధ - పూర్వరూప. సఖీభిః + తదా - సాదేశ విసర్గ. వామయోః + వినిమయాత్ - రేపాదేశవిసర్గ. అన్యః + అర్ధ - ఉత్తాదేశవిసర్గ. అన్యో + అర్ధ - పూర్వరూప.

క్రియ :- దుక్కులు, కరణే, అత్మనే, లిఖ్, ప్రథమ
చక్రే - చక్రాతే - చక్రరే

సంభోగేతి :- అపిచ = మరియు - యత్ = ఏ జంటయొక్క, విప్రలంభః రసః = విప్రలంభ శృంగారరసము, సంభోగః = సంభోగ, శృంగారముకంటె, అనతిరిచ్య మాన విభవః = అతిశయింపని విభవముకలదియగునో - అర్ధనారీశ్వరరూపమున పార్వతి

ఏకస్యాః ప్రతిబింబసంభృతవిపర్యాసే ముహూర్తర్పణే

సవ్యాంగస్థితీకౌతుకం శమయతి స్వామీ స యత్రాపరః ॥

87

పరమేశ్వరుల విప్రలంభము సంభోగ స్థితిరంటె భిన్నముకాదు - ఎడబాటు అసంభవము
 కనుక; తత్ = ఆ. పరస్పర పరిస్యూతమ్ = ఒకొంటితో గుదిగుచ్చబడిన, దివ్యమ్ =
 దివ్యమైన. మిథునమ్ = జంటను. నమస్కుర్మహే = నమస్కరింతుము. యత్ర = ఏ
 మిథునరూపమునందు, ఏకస్యాః = సగభాగమైన శ్రీయొక్క (పార్వతీయొక్క),
 సవ్యాంగస్థితీకౌతుకమ్ - సవ్యాంగ = దక్షిణభాగమునందు. స్థితి = నివసించుట యను,
 కౌతుకమ్ = కుతూహలమును - ఎల్లప్పుడును అప్రధానమగు ఈ ఎడమవైపున
 నుంచుచేనా కుడిభాగము నేలకారాదని పార్వతి కుతూహలము; అపరః = మరియొక
 సగభాగమైన, సః = ఆ పురుషుడగు. స్వామీ = శంకరుడు. ప్రతిబింబ సంభృత
 విపర్యాసే - ప్రతిబింబ = ప్రతిబింబమునందు. సంభృత = వహింపబడిన, విపర్యాసే =
 తారుమారుస్థితి రలడైన. దర్పణే = అద్దమునందు. ముహూః = మాటిమాటికిని (అట్లలిగి
 నప్పుడెల్ల అద్దముచూచి యనుట) శమయతి = కౌతుకమును వల్లార్చుచున్నాడు - అట్టి
 దివ్యం మిథునం నమస్కుర్మహే అని అన్వయము. (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- ఓ బ్రాహ్మీ! అష్టనారీశ్వరులు విప్రలంభమెరుగని దివ్య
 మిథునము. వారి విప్రలంభము సంభోగభిన్నము కానేరదు. కానీ పార్వతీదేవి -
 నేనెల్లప్పుడీ వామభాగమున నుంచుచేనా కుడివైపునకు మారుటకు నోచనా - అని
 అప్పుడప్పుడు అలుగుచుండును. అప్పుడు శివుడు (శివభాగము) అద్దము నొద్దకు
 గొంపోయి చూపును. దర్పణములోని ప్రతిబింబమునందు తాను కుడిభాగముగా
 నుండుట చూచి పార్వతి శాంతించును.

సమాసములు :- సంభోగాత్ అనతిరిచ్యమానః విభవః యస్యసః,
 ప్రతిబింబ సంభృతః - సదభృతో విపర్యాసో యస్మిన్ - తస్మిన్. సవ్యాంగే స్థితిః -
 స్థితౌ కౌతుకమ్.

సంధులు :- విభవః + యత్. విప్రలంభః + రసః - ఉత్పాదేశవిసర్గ.
 రసః + తత్ - సాదేశవిసర్గ. ముహూః + దర్పణే - రేపాదేశ విసర్గ. సః + యత్ర -
 తదేతద్విసర్గలోప.

విధిషణః :- దేవ.

స్వచ్ఛందై క స్తనశ్రీరుభయమతమిశ్నోశిచంద్రః ఫణీంద్ర
ప్రాచీనాపీతవాహీ సుఖయతు భగవానర్థనారీశ్వరో వి ।

క్రియ :- దుర్బలాః కరణీ, అత్మనే, లబ్, ఉత్తమ

కుర్వే - దుర్వపే - దుర్మహే

శమఉపశమే (జీవ) పరస్మై, లబ్, ప్రథమ

శమయతి - శమయతః - శమయన్తి.

స్వచ్ఛందేతి :- దేవ = మహారాజా, యన్య = వి అర్థనారీశ్వర దేహము
యొక్క, అర్థే = ఒక సగభాగమునందు, విశ్వ = ప్రపంచమును, దాహ = భిక్షము
చేయుటన్న, వ్యసన = అనర్థతో, విస్మయర = ప్రవరించు స్వభావముగల, బోధితి =
వెలుగుకలదైన, చక్షుః = నేత్రము (విద్యతే = ఒప్పుచున్నదో); అర్థే = మరియొక
సగభాగమునందు (పార్వతి), కృపా = కరుణతో, ఉద్యత్ = పట్టుబడుచున్న, కాష్ఠమ్ =
కన్నీరుకలదైన, చక్షుః విద్యతే = నేత్రమున్నదో, అన్యోన్య = రు, రెండు నేత్రముల
యొక్క, వేగ = వేగముచేనైన, ప్రహతి = తాకిడితో (రావిడితోనని గాని), సిమసిమా
కారి = సిమ సిమ ధ్వని చేయుచున్న, తృతీయమ్ = మూడవదియగు, చక్షుః = నేత్రము,
విద్యతే = విరాజిల్లుచున్నదో; అటువంటి అర్థనారీశ్వరభావము, చ = మరియు, స్వచ్ఛంద =
స్వతంత్రమై, ఏక = అద్వితీయమైన, స్తన = వక్షోజముయొక్క, శ్రీ = శోభితో
కూడినవాడును, ఉభయమత = ఉభయ భాగములకు సమ్మతమై (ఉభయదళ అని
పాఠాంతరము, రెండు భాగములకు నని యర్థము), మిశత్ = కలిపియున్నచున్న,
మౌళిచంద్రః = మౌళిభాగచంద్రరేఖ కలవాడును, ఫణీంద్ర = సర్పరాజు, ప్రాచీనాపీత =
దక్షిణభాగ యజ్ఞోపవీతముగా, వాహీ = వహించువాడును; (ఉపవీతం యజ్ఞసూత్రం
ప్రోద్ధతే దక్షిణే కరే, ప్రాచీనాపీతమన్యస్మిన్, సవీతం కంఠలంఘితమ్ - అమః),
అయన, భగవాన్ = భగవంతుడగు, అర్థనారీశ్వరః = అర్థనారీశ్వరుడు, వి = మిమ్ము,
సుఖయతు = ఆనందింపజేయుగాక, (స్వగృర)

తాత్పర్యము :- ఒకే వక్షోజముతోను ఉభయభాగములకు సమ్మతమైన
చంద్రరేఖతోను సర్పయజ్ఞోపవీతముతోను విరాజిల్లు అర్థనారీశ్వరుడు మిమ్ము ఆనందింప

యస్యాధ్యే విశ్వదాహవ్యసనవిస్మయరజ్యోతిరధ్యే కృపోద్య
ద్వాష్పం చాన్యోన్యవేగప్రహతిసిమసిమాకారి చక్షుస్తృతీయమ్ ॥ 38

అపిచ—

స్వేదార్ద్రవామకుచమండల పత్రభంగ
సంశోషదక్షిణతరాంగుళిదస్మరేణుః ।

చేయునుగాని : శివాభాగమునందలి నేత్రము విశ్వదాహవ్యసనమునకు త్వరపడుచుండగా శివా
భాగమునందలి నేత్రము కృపతో చెమట్టుచుండగా రెండింటి తాకిడితో ఫాలభాగము
నందలి పహ్నిమయనేత్రము సిమ సిమ లాడుచున్నది.

సమోసములు :- ఏకశ్చాసౌస్తనశ్చ శ్రీః - స్వచ్ఛందా ఏకస్తనశ్రీః
యస్యః. ఉభయమతః పశన్మోళిచంద్రః యస్యః. ఫణీంద్ర ఏవ ప్రాచీనావీతమ్ -
తద్విహతి శీలమస్యతి. విశ్వస్య దాహః-దాహే వ్యసనమ్-వ్యసనేన విస్మయరమ్ -
జ్యోతిర్యస్మిన్ తత్. కృపయా ఉద్యద్వాష్పం యస్మిన్ తత్. అన్యోన్యస్య వేగః -
వేగయోః ప్రహతిః - ప్రహతినా సిమ సిమాకారం యస్య తత్.

సంధులు :- స్వచ్ఛంద + ఏక - వృద్ధి. శ్రీః + ఉభయ. జ్యోతిః +
అధ్యే - రేఖారేఖ విసర్గ. రజ్యోరః + వః - ఉత్పాదేశవిసర్గ. చక్షుః + తృతీయమ్ -
సారేశవిసర్గ.

స్వేదేతి :- అపిచ = మరియు. స్వేద = సార్త్వికస్వేదముచే. ఆర్ద్ర =
చెమ్మగిల్లిన. వామకుచమండల = వామభాగపు వక్షోజముపై నున్న. పత్రభంగ =
మరికొకవత్రవల్లీరచనను (చిత్రేషణిమును). సంశోష = ఆర్ద్రతారహితమొనర్చు. దక్షిణ
తరాంగుళిదస్మరేణుః - దక్షిణతిర = కుడిచేతియొక్క. అంగుళి = ప్రేళులనుండి జారి
పడుచున్న (అంగుళులకు చెం. న), ధస్మరేణుః = విభూతిహాళి కలదియు - పత్రభంగ
ముల ఆర్ద్రతను విభూతిహాళి తొలగించుచున్నవనుట. శ్రీపుం నపుంసకపద = మూడు
లింగములను. వ్యతిలంఘనీ = అత్రక్రమించునదియు - ఈ మూడింటిలో ఏదియు
కానిదనుట. చక్షుః = నాల్గవదియగు. ప్రకృతః = లింగమునైన - ఇది నాల్గవ లింగ
మనుట. (ప్రకృతిర్యోనిలింగయోః - విశ్వః) శంభోః తనుః = అర్ధనరీశ్వరుడగు
శివుని స్వరూపము. వః = మిమ్ము సుఖయత = ఆనందింపజేయుగాక : (వసంత
తిలకము వృత్తము).

స్త్రీపుంసపుంసక పదివ్యతిలక్కినీ వః

శంభో స్తమః సుఖయతు ప్రకృతిశ్చతుర్తీ ॥

39

(అన్యతశ్చ దర్శయన్)

అథ తే దనుసూనుసూదనభుజా కేయూరవజ్రాంకుర

వ్యూహోల్లేఖపదావళీవళిమ్మైరంగై ర్ముచం మందరః ।

తాత్పర్యము : శివాభాగమునందలి సుచమండలముననున్న మరలికా పత్త్రము సాత్త్విక భావోదయమువలన చెమ్మగిల్లినది. దక్షిణభాగపు శివుని చేతినున్న విభూతి ఆ చెమ్మను తొలగించుచున్నది. అట్టి అర్ధనాగశర్వరూపము మూడు లింగములలో నేదియుగాక చతుర్థ ప్రకృతి యగుచున్నది. అది మిమ్ము సుఖింపజేయుగాక ।

సమాసములు :- స్వేదేన అర్చితః - వామకుంభమండలస్య పత్త్రభంగః - అర్చ్యశ్చ అసౌ పత్త్రభంగశ్చ-పత్త్రభంగం సంకోషయతి-దక్షిణభాగస్య అంగుళయః - అంగుళీనాం భిస్మరేణవః-సంకోషణః భిస్మరేణవః యశ్యః. స్త్రీపుంసపుంసకపదాని వ్యతిలంఘ్యతి తస్మిలమస్యాః.

క్రియ :- సుఖ తత్క్రియాయామ్ (కీదౌ) తోడ. పరస్మై. ప్రథమ

సుఖయతు/సుఖయతాత్ - సుఖయతుమ్ - సుఖయస్తు.

అథ త్రేయతి :- (అన్యతః = మరలికపై పునః, దర్శయన్ = చూపుచు) దనుసూను = రాక్షసులకు. సూదన = పినాశకుడగు, పిష్టుమూర్తియొక్క, భుజా = బుజములయందలి, కేయూర = భూషణములతోనున్న, వజ్రాంకుర వ్యూహః = వజ్రపు తునుకల గుంపుయొక్క, ఉల్లేఖ = రాపిడితోనైన, పదావళీ = గీతల సమహామచే, వళిమయైః = మడతలు పడిన, అంగైః = అవయవములతో-పొట్టపై కన్పించు త్రివళుల వలె ననుట, మందరః = ఈ మందర పర్వతము, ముదమ్ = అనిందిమును, అథ తే = కల్గించుచున్నది. ఆధారీకృత = ఆధారపీఠముగా నొనర్చబడిన, కూర్మ = అదికూర్మము యొక్క, పృష్ఠ = వీపుపై, కషణ = ఒరిసికొనుటచే, ప్రక్షీణ = తరిగిపోయిన, మూలః = అట్టడుగు భాగము కల్గిన, ఆయమ్ = ఈ, గిరిః = మందర పర్వతము, పయోధిమథనాత్ = సముద్ర మథనముకంటె, పరతః = పూర్వకాలమున, ఉచ్చైస్తరః = ఇప్పటికంటె ఎత్తయినది అని, అధునా = ఇప్పుడు, జానీమః = తెలిసికొనుచున్నాము. (కార్యము)

ఏతేనై వ దురాత్మనా జలనిధేరుత్థాప్య పాపాయమాం
లక్ష్మీమీశ్వరదుర్గతవ్యవహృతివ్యస్తం జగన్నిర్మితమ్ ॥

41

సీత :- (సోద్యేగమ్) అనేనై వ మస్తుశేషీకృతదుర్గసాగరేణ చంద్ర
ముద్భృత్య ప్రోషితదర్భకస్య శ్రీజననీయపరి చారహాలి విస్తీర్ణా.

సంరూఢ = మానిపోయిన. పక్షచ్చిదాఘాత = రెక్కలు విరిగిన గాయములు. అరుంతు
దమ్ అపి = మిక్కిలి వ్యధను కల్పించునదే అయినప్పటికిని, కథమ్ సోధవాన్ = ఎట్లు
ఓర్చుకొనినాడో : రెక్కలు ఖండింపబడినవి. ఆ గాయములు మానువట్టినవి. అయినను
ఆ మచ్చలపై ఒరిపిడి మరింత బాధగానుండును. దానిని సైత మోర్చుకొన్నాడని
అశ్చర్యము. ఏతేన = ఈ. దురాత్మనా ఏవ = దుర్మార్గునిచేతనే. జలనిధిః = సము
ద్రమునుండి. ఇమామ్ = ఈ. పాపామ్ = పాపాత్మురాలగు. లక్ష్మీమ్ = లక్ష్మీదేవిని.
ఉత్థాప్య = పైకి తీసి. జగత్ = ఈ ప్రపంచము. చిశ్వర వ్యస్తమ్. చిశ్వర =
ధనవంతుడు. దుర్గత = దరిద్రుడు అనునట్టి. వ్యవహృతి = వ్యవహారముతో. వ్యస్తమ్ =
అస్తవ్యస్తముగా. నిర్మితమ్ = తయారు చేయబడినది. (శార్దూలము).

తాత్పర్యము :- క్రొత్త తోలువట్టి అప్పుడప్పుడే మానిన గాయములు
అధికబాధను కల్పించుచున్నను ఈ మంత్రాచలుడు కష్టమిత్రుడు ఒరిపిడిని (వాసుకీ)
ఎట్లు ఓర్చుకొన్నాడోకదా : సముద్రము నుండి లక్ష్మీదేవిని పైకి తీసి మొత్తము
జగత్తును ఉన్నవాడు లేనివాడు అను భేదములతో అస్తవ్యస్తమైనదిను దుర్మార్గుడు
నీతడే.

సమాసములు :- పణిరాజ ఏవ రజ్జః - రజ్జః కషణమ్. సంరూఢాశ్చతే
పక్షచ్చిదాఘాతాశ్చ - ఆఘాతానా మరుంతుదమ్. చిశ్వరశ్చ దుర్గతశ్చ - చిశ్వర
దుర్గతా ఇతి వ్యవహృతిః - వ్యవహృత్యా వ్యస్తమ్.

సంధులు :- అపి + అహో - యశాదేశ. ఏతేన + ఏవ = వృద్ధి.
నిధిః + ఉత్థాప్య - రేఫాదేశవిసర్గ. జగత్ + నిర్మితమ్ - అనునాసికాదేశ.

అనేనేతి :- (సోద్యేగమ్ = ఉద్యేగముతో) మస్తుశేషీకృతదుర్గ సాగరేణ =
క్షీర సముద్రమును నిస్సారమొనర్చినవాడగు. అనేన ఏవ = ఈ మందర పర్వతము
చేతనే, చంద్రమ్ ఉద్భృత్య = చంద్రుని (సముద్రమునుండి) పైకి తీసి, ప్రోషిత

(ఇమిడాన్తేవ్య మత్తునేసీడిదడద్ద సాఅరేణ చందముద్దరిఅ పడిసిదద త్తయో ఇత్తిలజణస్స ఉవరి చారహాలీ విథత్తా).

(నర్వేహసన్తి)

విధీషణః :- (తదేవ రామసూక్తం ధావయన్) అహహ :

ప్రక్షేప్తముదచో లక్ష్మీం భూయోఽపి వలతే మనః ।

ధర్మరిశ్య త్తీజనశ్య ఉవరి = ధర్మ దూర ప్రాంతములో నుండుటచే విరహాణులగు త్తీలస్తా, చారహాలీ = పొరుషము, విస్తీర్ణా = విస్తరింపబడినది. (మస్తు అనగా వెన్న చిలుకగా మిగిలిన ముట్టగసీళ్ళు. మండిం దధిభవం మస్తు = అమరము. చారహాలీ అనునది పొరుషులర్యామగు దేశ్యపదమని వ్యాఖ్యాతలు. సీతను ప్రోషితభర్తృక యనుటకు = రామదాహిష్ణుత కావన = సంశయించినవారు తొమ్మిదవ నాయకాభేదముగా పరిగణించిరి. కాని మేడిచైనను ధర్మకు దూరముగా నున్న కాంత ప్రోషిత భర్తృక అని భరించుట = మత్కిక్కారణాద్యస్యాః పత్తిర్దేకాంతరం గతః దత్త్వావధిం భృశార్తా సా ధివేత్ ప్రోషితభర్తృకా).

(నర్వే = అందరును, హసన్తి = నవ్వుదురు)

ప్రక్షేప్తమితి :- (తదేవ = అదే, రామసూక్తమ్ = రామవచనమును, ధావయన్ = ఆలోచించుచు) లక్ష్మీమ్ = ఉన్నవాడు లేనివాడు అని భేదభావమునకు కారణమైన లక్ష్మీదేవిని, భూయః = తిరిగి, ఉదధే = సముద్రమునందు, ప్రక్షేప్తమ్ = విసిరివేయుటకు, మనః = మనస్సు, వలతే = ఉన్ముఖమగుచున్నది. కిస్తు = కానీ, అయమ్ = లక్ష్మీదేవికి తోబుట్టువయిన ఛి, చంద్రమాః = చంద్రుడు, ప్రక్షిప్తః ఏవ = సముద్రమునందు విసిరివేయబడినవాడే అయినను, పునః ఆయాతి = తిరిగి ఉదయించు చున్నాడు. (పథ్యావర్త్యము)

తాత్పర్యము :- ఉన్నవాడు లేనివాడు అను భేదభావమునకు కారణమైన ఈ లక్ష్మీదేవిని తిరిగి సముద్రములోనికి విసిరివేయవలెనని నా మనస్సు ఉబలాట పడుచున్నది. కానీ సముద్రములోనికి విసిరివేయబడిన చంద్రుడు తిరిగి ఉదయించు చున్నట్లే ఈమెయు మరల పేందేయునని విరమించుచున్నాను.

కిస్తు ప్రక్షిప్త ఏవాయం పునరాయాతి చంద్రమాః ॥

42

(విమృశ్య చాకాశే)

కస్మైచిత్కపటాయ తై టథరిపురఃపీఠదీర్ఘాలయం

దేవి త్వమభివాద్య దుష్యసి న చేత్తత్కించదచక్షిహే ।

యత్రే మండిరమంబుజన్మ కిమిదం విద్యాగృహం యచ్ఛతే

నీచాన్నీచతరోపసర్పణమపామేతత్కిమాచార్యకమ్ ॥

43

సంధులు :- టాయః + అపి - ఉత్త్యజేశచివర్ణః. టాయః + అపి - పూర్వరూప. ఏవ + అయమ్ - సవర్ణదీర్ఘ. ప్రక్షిప్తః + ఏవ - చంద్రరోప.

క్రియ :- వలక్ సంవరణే సంవరణే చ. లట్. అన్నదే. ప్రథమ.

వలతే - వలతే - వలత్

(విమృశ్య = మరికొంత ఆలోచించి, అకాశే = ఆకాశమునందు దృష్టపెట్టి)

కస్మై ఇతి :- దేవి = ఓ లక్ష్మీ । కస్మైచిత్ = ఏదో ఒకటి. కపటాయ = మోసమునకై. తై టథరిపు = విష్ణుమూర్తియొక్క. పక్షిపీఠ = ఉపస్థలమునది. దీర్ఘ + అలయామ్ = చిరనివాసముగా స్వీకరించినదానవగు. త్వమ్ = నిన్ను. అభివాద్య = నమస్కరించి. నకుష్యసిచేత్ = కోపింపనందుచేసి. కించిత్ = ఒక్కొంత. అచక్షిహే = భాషింతుము; తే = నీయొక్క. మండిరమ్ = గృహముగు. అంబుజన్మ = జలజము (కమలము). ఇదమ్ = ఇదే. విద్యాగృహమ్ కిమ్ = నీ పాఠశాలయనా । చ = మరియు. నీచాత్ నీచతర + ఉపసర్పణమ్ = నీచమునుండి (పల్లము) మరింత నీచమునకు ప్రవహించు లక్షణము. ఏతత్ = ఇది. అపామ్ = (నీ జన్మహేతువుగు) జలములయొక్క. ఆచార్యకమ్ = ఆచార్యత్వమా । నీళ్లు గురువులై నేర్పెనా అనుట (కాధ్యాలము)

తాత్పర్యము :- ఓ లక్ష్మీ । విష్ణుమూర్తి పక్షిపీఠమునందు నీవు దాంకాలముగా నివసిండుచున్నావు. ఇది నీ చందల స్వభావమునకు విరుద్ధము. మరి ఏ మోసమునకై ఇట్లు నివసిండుచున్నావో । ఇంతకును నీవు కోపింపనందుచేసి ఒక్కమాట - నీ నివాసమగు పద్మమే నీకు విద్యాగృహమునా । (రహస్యనింటకములుండును) నీచమునుండి మరింత నీచమునకు పోవు నీ లక్షణమును జలమునుండి నేర్చుకొంటివా । పుట్టింటివారు నేర్పిరా అనుట.

లక్షణః :- (సహస్రమ్) హస్త. సురాసురమల్ల భటితూర్యతాశన రక్తి. సకల రాజకులఖరీకారక్షులాలా, సాహసికజనసహస్ర శస్త్రాంధకార ఫేలసఖచోక్తి. మధుమధనజీమూతవిలాసవిద్యుల్లతా కిమేవ ముపాలభ్యతే. ఇయం హి —

గుణవర్ధిస్సహ సంగమముచ్చైః పదమాప్తుముత్సుకా లక్షిః ।

సంధులు :- రిపు + ఉరః, దీర్ఘ + అలయామ్ - సవర్ణదీర్ఘ. యత్ + చ - ఋత్వగంధి. నీచాత్ + నీచ - అనునాసికాదేశ. నీచతర + ఉపసర్పణమ్ - గుణసంధి.

క్రియ :- కుపక్రోధే (శ్యన్), లట్, పరస్మై, మధ్యమ

కుప్యసి - కుప్యథః - కుప్యథ

ఉక్షిత్ వ్యక్తాయాం వాచి, లట్, ఆత్మనే, ఉత్తమ (ఆజ్)

అచక్షే - అచక్షహే - అచక్షహే

హస్తాన్తీ :- (సహస్రమ్=నవ్వుడు) హస్త=అయ్యో, సురాసురమల్ల= దేవదానస పీరులదే నైన, భటితూర్య= (రణరంగమున మ్రోగించు) వాద్య విశేషము యొక్క, తాశ= తాశమునకు, న రక్తి= నట్టువరాలును, సకలరాజకుల= సమస్త రాజ సమూహ మును, ఖరీకార= మోసగించుట యనునట్టి, ఖడ్గాలా= కంఠూతి కలదియు, సాహసిక= సాహసము జీవనముగా గల్గిన, జనసహస్ర= వీర సమూహముయొక్క, శస్త్ర= అయుధములదే కల్పింపబడిన, అంధకార= చీకటియందు, ఫేలన= విలాసముగా ఎగురునట్టి, ఖచోక్తి= మెలుగురువంటిదియు, మధుమధన= మధుసూదనుడనునట్టి, జీమూత= జీఘమునకు విలాస=కోభావరమగు, విద్యుల్లతా= మెలుపుతీగవంటిదియు (విష్ణుదాస జీఘమునందు విలాస విద్యుల్లతయనుట) అయిన లక్షిదేవి, కిమ్ ఏవమ్ ఉపాలభ్యతే= ఇట్లు సందింపబడుచున్నదేమి, ఇయమ్ హి= ఈమె కదా । —

గుణవర్ధితి :- వీర = మహావీరులయొక్క, కరవాల = ఖడ్గమే, వసతిః = నివాసముగా కల, లక్షిః = ఈ లక్షిదేవి, గుణవద్భిః సహ = గుణవంతు లతో, సంగమమ్ = కలియుటయే, ఉచ్చైః పదమ్ = ఉన్నత పదముగా, అప్తుమ్ =

వీరకరవాలవసత్పిర్వవమసిధారావ్రతం చరతి ॥

44

సీత :- (సాధ్యసూయమివ) నిజదై వదుర్విలాసవిచారాలనో లోకో
లక్ష్మీదేవ్యా దుర్యోవచనాని గాయతి. (పురో దర్భయన్తీ) క
ఏష దృశ్యతే దివసకూటీకృతఙ్గోత్పన్నపిచ్చర్దప్రతిరూపగిరిః.
(ణిల దేవ్య దుర్విలాస విలరాలనో లోక లచ్చిదేవీవి దుర్లభవ
అణాఇం గాపిది. కో ఏనో దీపిది దిఅసకూటీకృత పిచ్చర్దప్రతిరూప
పదిరూపో గిరీ).

విభీషణః :- దేవి.

పొందుటకు. ఉత్పరా = కోరిక కలదై - అ ఉన్నతస్థానమును పొందగోరియునుట.
అసిధారావ్రతమ్ = అసిధారావ్రతమును (వీరకరవాలాగ్ర నివాసముననుట), చరతి =
ఆచరించుచున్నది. ద్రువమ్ = ఇది నిశ్చయము. (అర్యావృత్తము).

తాత్పర్యము :- గుణవంతులను చేరుటయే ఉన్నతపదముగా భావించి
ఈ లక్ష్మీదేవి వీరుల ఖడ్గాగ్రములయందు తన నివాసమును అసిధారావ్రతముగా కొన
సాగించుచున్నది.

క్రియ :- చర గతిభక్షణయోః లట్. పరస్మై. ప్రథమ

చరతి - చరతః - చరన్తి

నిజేతి :- (సాధ్యసూయమ్ ఇవ = అసూయతోవలె) లోకః = ప్రజా.
నిజ=తనయొక్క, దైవ దుర్విలాస=దైవ దుర్విపాకమునకు నంటుదించిన. విచార=
ఆలోచనపట్ల, అలసః = అసమర్థమై తన దుర్విధిని గుర్తింపనిదై అనుట. లక్ష్మీ
దేవ్యాః = లక్ష్మీదేవికి, దుర్యోవచనాని=అపకీర్తికరములగు వాక్కులను. గాయతి=
ఉచ్చైః స్వరముతో పలుకుచున్నది. (పురః = ముందునకు, దర్భయన్తీ = చూపుచు)
దివసకూటీకృత = దివసములు రాసిబోసినట్లున్న. ఙ్గోత్పన్న పిచ్చర్ద = వెన్నెల
సమూహముయొక్క, ప్రతిరూపః = ప్రతిబింబమై, దృశ్యతే = కనబడుచున్నది,
ఏషః గిరిః కః = ఈ పర్వతమేమి?

స్రోత్రయమితి :- దేవి=మహారాజ్ఞీః నః అయమ్=ఈ కన్పించుచున్నది,
తైలానై లః = తైలాన పర్వతము, యత్ర = ఏ యీ తైలానమునందు, పాద

సోఽయం శైలానశైలః స్ఫటికమణిభువామంశుజాలైర్జ్వలద్భి
 శ్చాయా పీఠాపి యత్ర ప్రతికృతిభిరుపస్థాప్యతే పాదపానామ్ ।
 యత్రోపాంతోపసర్పత్తపనకరదృతస్యాపి పద్మస్య ముద్రా
 ముద్గామానో దిశన్తి త్రిపురహరశిరశ్చంద్రలేఖామయూఖాః ॥ 45

పానామ్ = పృథ్వీమలయొక్క. ఛాయా = నీడ. స్ఫటిక మణిభువామ్ = స్ఫటిక శిలల
 యొక్క, జ్వలద్భిః = ప్రకాశించుచున్న. అంశుజాలైః = కాంతిపుంజములతో. పీఠా
 అపి = ప్రతిబింబింపబడినప్పుడీవి. ప్రతికృతిభిః = ప్రతిబింబములతో, ఉపస్థాప్యతే =
 ప్రతిబింబింపబడుచున్నది. యత్ర = ఈ స్వతమునందు. ఉపాంత = సమీపమున. ఉప
 సర్పత్ = సంబంధించుచున్నది. తపన = సూర్యునియొక్క. శిర = శిరణములచే, దృతస్య
 అపి = వికసింప జేయుటగదానైనను. (పోషింపబడిన దనుట). పద్మస్య = పద్మమునకు.
 త్రిపురహర = శివునియొక్క. శిరః = శిరస్సునందున్న. చంద్రలేఖా మయూఖాః =
 చంద్రుని చిహ్నములు. ఉద్గామానః = అతీతయించినపై - అతి స్వచ్ఛములై. ముద్రామ్ =
 ముద్రాకీభావమును (ముద్రించుకొనిపోవుట). దిశన్తి = కర్ణించుచున్నవి. (నగ్ధరాశృత్తము)

తాత్పర్యము :- ఈ కన్పించుచున్నది శైలానపర్వతము. దీనిపై నున్న
 చెట్లనీడలు స్ఫటికమణికాంతలలో అద్భుతమైపోవుచున్నవి. కానీ చెట్ల ప్రతిబింబములు
 మాత్ర మేర్పడుచున్నవి. ఈ గిరిపై నున్న పద్మములు సూర్యకిరణములకు వికసిం
 చును. శివుని తలపై నున్న చంద్రలేఖయొక్క వెన్నెలలు సోకి ముకుళించుకొనుచున్నవి.

సమాసములు :- శైలాసౌఖ్యః శైలః. స్ఫటికమణిభ్యః భవన్తి -
 తేషామ్. అంశుజాలః జాలః - శైలః. ఉపాంతాదుపసర్పతి (ఉపాంతేవా) ఉపసర్పంశ్చాసౌ
 తపనశ్చ - తపనస్య శిరః - శిరైః దృతమ్ - తస్య. త్రిపురాణాం హరః - హరస్య
 శిరః - శిరసి విద్యమానా (చంద్రస్యలేఖా) చంద్రలేఖా - లేఖయా మయూఖాః.

సంధులు :- సో + అయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ. సో + అయమ్ - పూర్వ
 రూప. జాలైః + జ్వలద్భిః - రేఖాదేశవిసర్గ. జ్వలద్భిః + ఛాయా - కాదేశవిసర్గ.
 యత్ర + ఉపాంత + ఉపసర్పత్ - గుణసంధి. దృతస్య + అపి - సవర్ణదీర్ఘ.
 ఉద్గామానః + దిశన్తి - ఉత్వాదేశవిసర్గ. శిరః + చంద్ర - కాదేశవిసర్గ.

రామః :- హస్త, శతదా దృశ్యమానోఽపి న చక్షురౌతుకం కరోతి.

గిరిః తైలానోఽయం దశవదనశ్రేయూరవిలస

న్మణిశ్రేణీ పత్రాంకురమకరముద్రాంకితశిలః ।

క్రియ :- ప్తా గతి నివృత్తి (కర్మణి) అత్యంతే. లట్. ప్రథమ

స్థావ్యతే - స్థావ్యతే - స్థావ్యతే

దిశన్ అతిసర్జనే, లట్. పరస్మై. ప్రథమ

దిశతి - దిశతః - దిశంతి

హస్తేతి :- హస్త = అశ్చర్యము : శతదా = నూరుమార్లు. దృశ్యమానః
అపి = చూడబడినదయ్యు. చక్షురౌతుకమ్ = నేత్రములకు రోతుక గుంతుప్తిన.
న కరోతి = కల్పింపకున్నది - ఎన్నివర్షాయములు చూచినను కన్నులు తృప్తి
పడవనుట.

గిరిరితి :- అయమ్ = ఈ కన్పించుచున్న. తైలానః = తైలానమునునట్టి.
గిరిః = పర్వతము, దశవదన = రావణునియొక్క. శ్రేయూరః = భుజాభూషణములయొక్క
(అంగదములు). విలసత్ = ప్రకాశించుచున్న. మణిశ్రేణీ = మణిశ్రేణీమూహముచేసిన.
పత్రాంకురమకరముద్రా = మరరికాపత్రాకారముద్రలతో (మణులు ఒరిపకొని మరరికా
పత్రములవలె గుర్తు లేర్పడిన పనుట). అంకిత = గుర్తులు పొందిన. శిలః = శిలలు
కలదై నది. స్ఫటికమయ = స్ఫటికమయమైన. సర్వాంగ = సర్వభాగములతో, విమలే =
మలినరహితమైన. అముష్మిన్ = ఈ పర్వతమునందు. ఆరుహ్య = అధిరోహించి,
యజ్ఞః = యజ్ఞులు. ఫణిపతిపురస్క అపి = నాగలోకముయొక్కయు, చరితమ్ =
వృత్తాంతమును, నిరీక్షన్తే = తిలకించుచున్నారు. (శిఖరిణి)

తాత్పర్యము :- ఒకప్పుడు ఈ తైలానమును రావణుడు తన భుజములపై
కెత్తుకొన్నాడు. అప్పుడాతని భుజాభూషణముల మణులు ఒరిపకొని మరరికాపత్రముల
వంటి ముద్రలు దీని శిలలపై నేర్పడినవి. స్ఫటికములతో స్వచ్ఛమైన ఈ గిరినెక్కి
యజ్ఞులు నాగలోకమును గూడ తిలకింతురు. అధోలోకము దీని స్ఫటికమణులలో
ప్రతిబింబించుననుట.

అముష్మిన్నాదుహ్య స్ఫటికమయ సర్వాంగ విమలే
నిరీక్షిస్తే యశః ఫణిపతిపురస్యాపి చరితమ్ ॥

46

అపిచ.....

దశముఖములదండమండలీనాం
దృఢపరిపీడన పీఠమేఖలోఽయమ్ ।

సమూహములు :- దశముఖస్య కేయూరాణి - కేయూరేషు విలసంతి చ
సా ముక్త్రేణి - శ్రేణిః ప్రతాంకురమకరముద్రాః - ముద్రాభిః అంకితాః -
అంకిత్యాతే శిలాః యస్మిన్ సః స్ఫటికమయాని చ తాని సర్వాంగాణి - సర్వాంగైః
విమలమ్ - తస్మిన్. ఫణినాం పతిః - పతేః పురమ్ - తస్య.

సంధులు :- కైలాసః + అయమ్ - ఉత్పాదేశవిసర్గ కైలాసో + అయమ్ -
ఘోరూః. విలసత్ + మణి - అనునాపికాదేశ. వత్ర + అంకుర, ముద్రా + అంకిత,
సర్వ + అంగ, పురస్య + అపి - సవర్ణదీర్ఘ. అముష్మిన్ + ఆరుహ్య - అనునాపిక
ద్విత్య.

క్రియ :- ఈక్షత్ దర్శనే. లట్, ఆత్మనే, ప్రథమ.
ఈక్షతే - ఈక్షతే - ఈక్షన్తే

దశముఖేతి :- అపిచ = మరియు - దశముఖ = రావణుని యొక్క.
ఘటదండ = దండకారి ఘటములచేతైన, మండలీనామ్ = సమూహముల యొక్క -
బిగ్గిమగు ఇరువది బాహువులనుట, దృఢ = గాఢమైన, పరిపీడన = పట్టుచే - విగియ
పట్టుటచేననుట, పీఠ = దుర్బలము గావించబడిన, మేఖలః = మవ్యభాగముకలదైన,
అయమ్ = ఈ, స్ఫటికగిరిః = కైలాసపర్వతము, గిరిశస్య = పరిషేష్యరునికీ, జలః
సుభాని - జలగృహక = నలిలగృహమునందలి, వితర్దికా = తిన్నెలపై కూర్చున్న,
సుభాని = సుఖములను, నిర్మమాతే = కల్పించుచున్నది. (పుష్పితాగ్రము - అయజి
నయగిరీధతో యారోయజిద నచో జరగాశ్చ పుష్పితాగ్ర). స్యాద్విత్తర్జిస్తు వేదికా-
అనుపి.

జలగృహర వితర్కిరాసుఖాని

స్పటికగిరిగిరిశస్య నిర్మిమితే ॥

47

విభీషణః :- (సీతాంప్రతి) దేవి. దృశ్యస్తామమి

తైలాసాద్రితటిమ ధూర్జటిజటాలంకారచంద్రాంశుర

జ్యోత్స్నాకందశితాభి నిందుదృషదామల్పి ర్నదీమాత్సరాః ।

తాత్పర్యము :- రావణాసురుడు తన వింశతి దాహువులతో ఈ తైలాస గిరి మధ్యభాగమును పట్టి యూపినప్పుడు సెలయేరులు చెల్లాచెల్లు శివునికి జలగృహ వాస సుఖమును కల్పించినట్లయినది చిన్నదిగా వర్ణనాకారములోనున్న ఇంటి కప్పు చూరులనుండి అన్నివైపులకు నీరు సన్నగా జారుచుండును. నడుమ శయ్యాచిత్తర కాదులుండును. దీనిని జలగృహమందురు. ఇది మహారాజుల కేళివనములలో నుండు ననియు విరహతాపోపశాంతికి వినియోగింతురనియు కవుల వర్ణనము.

సమాసములు :- భుజః దండ ఇవ - దశముఖస్య భుజదండః - దండనాం మండలీ - తాసామ్. దృశం చ తత్ పరిపీడనం చ - పీడనేన పితౌ మేఖలా యస్య సః - గిరిః. జలగృహమేవ జలగృహకమి - అల్పార్థే తన్ - గృహాదిస్య వితర్కికా- వితర్కికాయాం (యాః) సుఖాని.

సంధులు :- మేఖలః + ఆయమ్ - ఉత్తాప్తదేశవిస్కం - మేఖలో + ఆయమ్ - పూర్వరూప. గిరిః + గిరిశస్య - రేపాదేశవిస్కం.

క్రియ :- మాట్ మానే శత్రేవ (కుః) - అత్యనే - లభః. ప్రథమ మిమితే - మిమాతే - మిమితే

తైలాసేతి :- (సీతాంప్రతి=సీతనుద్దేశించి) దేవి = మహారాజ్ఞీ. అమి = ఈ కన్పించుచున్నవి, దృశ్యస్తామ్ = చూడబడుగాక : - ఇటువైపు చెల్లును చూడు మనుట - తైలాసాద్రి = తైలాస పర్వతము యొక్క, తటిమ = సానువులయందు. ధూర్జటి = శివునియొక్క, జటా = శిరోగ్రభాగమున, అలంకార = ఆభరణమైన, చంద్రాంశుర = చంద్రకళయొక్క. జ్యోత్స్నా = వెన్నెలచే. కందశితాభిః = ప్రభవించినవగు. ఇందుదృషదామ్ అభిః - ఇందుదృషదామ్ = చంద్రకాంతమణులయొక్క.. అభిః = జలములచే - ఆ వెన్నెలకు చంద్రకాంతమణులు ప్రసవించి ప్రవాహము కట్టినదనుట.

గౌరీహస్తగుణప్రవృద్ధవపుషః పుష్ప్యన్తి దాత్రేయక

బ్రాతృన్నేహ సహోధ షణ్ముఖ శిశుక్రీడానుభాః శాఖినః ॥ 48

అపిచాన్య నిత్యమధిత్యకావాసీ పరమేశ్వరః.

నదీ మాతృకాః = అట్టి ప్రవాహము తల్లిగా కలవియు - ఆ ప్రవాహము కారణముగా
 ఈ చెట్లు మొలకెత్తినవనుటః గౌరీ = పార్వతీదేవియొక్క, హస్తగుణ = చేవాపిచేత.
 ప్రవృద్ధవపుషః = ఎదిగిన శరీరము కలవియు - అను కరస్పర్శతో ఇవి వృద్ధిపొందిన
 వనుట. దాత్రేయక బ్రాతృన్నేహ = సవతి సోదర ప్రేమతో, సహోధ = లభించిన.
 షణ్ముఖ = కార్తికేయునియొక్క, శిశు క్రీడానుభాః = బాల్య క్రీడారూపమగు ఆనంద
 మునకు నిలయములు నైన. అపి = ఈ, శాఖినః = కైలాస వృక్షములు, పుష్ప్యన్తి =
 పుష్పించుచున్నవి. (కావ్యాలము).

తాత్పర్యము :- ఓ సీతాదేవీ! ఈ కైలాసముపై పుష్పించుచున్న వృక్ష
 ములను చూడుము. ఇవి బటాజాబమునందలి చంద్రుని వెన్నెలలు సోకి ఈ కైలాస
 మున చంద్రకాంతమణులు స్రవించగా ఏర్పడిన నదీ ప్రవాహములే ఈ తరువులకు
 కన్నతల్లులు పార్వతీదేవి "హస్తవాసితో" ఇవి పెరిగినవి. షణ్ముఖుడు ఈ చెట్లకు
 సవతి తమ్ముడు. అతని బాల్య క్రీడలతో ఇవి ఆనందించి పుష్పించుచున్నవి. చూచితివా!

సమూహములు :- కైలాసాఖ్యః అద్రీః - అద్రేః తటీ - తాను.
 ధూర్జతేః బటా - బటామా అలంకారః - అలంకారకృతౌ బంద్రాంకురశ్చ - అంకు
 రస్య ధోత్యశ్చ - ధోత్యయా కందళితా - తాదీ. నదీవన మాతా యేషాం తే.
 హస్తస్య గుణః - గౌర్యాః హస్తగుణః - గుణేన ప్రవృద్ధమ్ - ప్రవృద్ధం వపుర్యేషాం
 తే. దాత్రేయకశ్చ అసౌ బ్రాతా చ - ధృతుః స్నేహః - స్నేహేన సహోధమ్ -
 షణ్ముఖస్య శిశుక్రీడా - క్రీడయా నుభమ్ - స్నేహసహోధం క్రీడానుభం యోః తే.

క్రియ :- పుష్ప వికసనే (శ్యన్) లట్. పరస్మై. ప్రథమ

పుష్ప్యతి - పుష్ప్యతః - పుష్ప్యన్తి

అపిచేతి :- అపిచ=మరియు, అన్య = ఈ కైలాసమునకు, నిత్యమ్=
 నిప్పులును, పరమేశ్వరః = ఇపుడు, అధిత్యకావాసీ = ఇతర నివాసి. (ఉపత్యక్తాదే
 రాసన్నా ధూమిరూర్వమధిత్యకా - అమరః)

సహస్రాక్షై రంగై ర్నమసితరి నీలోత్పలమయూ
మివాత్మానం మాలాముపనయతి పత్యో మఖిణితామ్ ।
జిఘృజే చ క్రీడారభసిని దుమారే సహ గజై
ర్వసన్యో భద్రాణి ద్రవయతు మృదానీపరివృధః ॥

49

సహస్రేతి :- మఖిణితామ్ = పురోదాశనులగు దేవతలయొక్క, పత్యో =
భర్తయగు దేవేంద్రుడు. సహస్రాక్షైః = వేయికన్నులతో కూడినవగు. అంగైః =
శరీరావయవములతో. నమసితరి = నమస్కరించు చున్నవాడుకాగా. నీలోత్పలమయూమ్ =
(వేయి) నల్లకలువలతో గూర్చిన. మాలామ్ ఇవ = దండవలె. అత్మానమ్ = తనను
తాను. ఉపనయతి (సతి) = నమర్చించుకొనుచుండగా. క్రీడారభసిని = భీలనప్రియుడగు.
కుమారే = షణ్ముఖుడు. జిఘృజే = పట్టుకొనబోవువాడుకాగా. గజైః సహ = ప్రమథ
గణములతో కూడి. హసన్ = నవ్వుచున్న. మృదానీపరివృధః = పొవ్వతీవల్లడుడు.
(ప్రభౌ పరివృధః) వః = మీకు (మీ దంపతులకు - మీ ప్రజలకుననుట) భద్రాణి =
కుభములను. ద్రవయతు = దృఢపరచుగాక - శాశ్వతీకరించుగాక । (శిఖరీచివృత్తము).

తాత్పర్యము :- శివునికి దేవేంద్రుడు నమస్కరించుచున్నాడు. అతని
శరీరము వేయి కన్నులతో నల్లకలువల దండవలె శివ చరణ నన్నిదిని వ్రాలినది. క్రీడా
ప్రియుడగు బాల కుమారస్వామి ఆ మాలికను అందుకో నుంకించెను. దీనికి శివుడు
సపరివారముగా నవ్వెను. అట్టి శంకరుడు మీకు భద్రములను శాశ్వతముగా కల్గించుగాక ।

సమాసములు :- సహస్రమక్షిణి యేష తైః. మఖం భుంక్తే తేషామ్
జిఘృజే అన్య అస్తీతి - జిఘృజేః - తస్మిన్ (సనాశంశతిక్ ఉః). నమసితరి - నమో
వరివ ఇతిక్యచ్ - యన్య హలః ఇతి యలోపః. క్రీడారభసమస్యాస్తీతి - క్రీడా
రభసిన్ - తస్మిన్. మృదాన్యాః పరివృధః. మృదన్య ప్రీ మృదానీ (ఇంద్రులకు
త్యాదినా అనుక్) మృదుని భార్యకు భర్త - అనునిట్టి ప్రయోగములను చేయుట అర్థిక
దోషమని ఆలంకారికులు.

సంధులు :- అక్షైః + అంగైః + నమసితరి. గజైః + హసన్ - రేహ
దేశవిసర్గ. వః + భద్రాణి - ఉత్వాదేశవిసర్గ. నీల + ఉత్పల - గుణ. ఇవ + అత్మా
నమ్ - సవరదీర్ఘ.

కిం చ —

యన్నాట్యభ్రమిష్యార్థ మానవసుదాచక్రాదియాథే భృశం

మేరౌ పార్శ్వనివిష్టవాసరనిశాచక్రే పరిద్రామ్యతి ।

తైజస్యస్తడితో భవన్తు శతశో దృష్టా హి జాతాః కథం

తామనోఽపి స వః పునాతు జగతామన్త్యేష్టియజ్వా విభుః ॥ 50

క్రియ :— దృఢ (స్థిర) లోకం. పరిద్రే. ప్రథమ (?)

ద్రధయతు/ద్రధయతాత్ - ద్రధయతామ్ - ద్రధయన్తు

అర్థాంతరము :— కించ = మరియు, యత్ = ఏ పరమేశ్వరునియొక్క. నాట్య = తాండవమునట్టి. భ్రమి = సుడిగుండమునందు. నాట్య భ్రమణమునందని కానీ, ఘర్ణ మాన = తిరుగుచున్న. వసుదాచక్ర = చాచక్రము. అధిరూఢే = అధివసించియున్న. మేరౌ = మేరుపర్వతము. పార్శ్వ = తనకు ఇరుపైపులను. నివిష్ట = నిలిచియున్న వాసరనిశాచక్రే = పగలు రాత్రి అను పదునలు కలిదియై. భృశమ్ = (భూమితోపాటు) మిక్కిలి పేగముగా. పరిద్రామ్యతి = గిరగిర తిరుగుచుండగా. తైజస్యః = కాంతి మయములగు. తడితః = మెరుపులు. శతశః = సూర్యులది. దృష్టాభవన్తి = కన్పించు చున్నవి. హి = కానీ. రథమ్ = ఆశ్చర్యము. తామస్యః = తమోమయములగు, తడి తః అపి = మెరుపులు కూడా, జాతాః భవన్తి = సంభవించుచున్నవి. పగటిపూటలు కాంతిమయములగు మెరుపులవలెను, రాత్రిపూటలు తమోమయములగు మెరుపులవలెను భావించుచున్నవి. కాంతిమయములగు మెరుపులుండుట సహజమే కానీ తమోమయ ములగు మెరుపులు ఉండుట ఆశ్చర్యము. జగతామ్ = లోకములకు, అన్త్యేష్టియజ్వా = అన్త్యేష్టిచేయు యాజకుడను — లోక దాహకుడనుట, విభుః = సర్వవ్యాపియనైన, సః = ఆ మహానటుడు, వః = మిమ్ము. పునాతు = పాపనులను జేయుగాక : (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :— శపుని తాండవ భ్రమణమునందు భూగోళము పరి భ్రమించుచున్నది. దానితోపాటు దానిపై నున్న మేరువుకూడా గిరగిర తిరుగుచున్నది. మేరువు నాశ్రయించుకొనియుండు పగలు రేయియు మేరువుతోపాటు తిరుగుచున్నవి. ఇట్టివి పేగముగా తిరుగుటతో చూపరులకు పగటిపూటలు కాంతిమయములగు మెరుపుల వలెను, రాత్రిపూటలు తమోమయములగు మెరుపులవలెను భావించుచున్నవి. చీకటి మెరుపులే ఆశ్చర్యము. అట్టి నటదూర్ఘటి మిమ్ము రక్షించుగాక :

లక్షణః :- జయతి పరిముషితలక్ష్మి భయాదనుపసర్పతేవ హరిజేన ।

ఇహ కేసరికరణాంకురగుటిలా హరమౌళివిధులేఖ ॥

51

సమాసములు :- యస్య నాట్యమ్ - నాట్యే ప్రసిద్ధిః తతో మూర్ఖమానం
చ తత్ వసుధాచక్రం చ - చక్రమధిరూఢః - తస్మిన్. వాసరాతే చ నిశాశ్చ - వాసర
నిశానాం చక్రమ్ - పౌర్వే నివిష్టం వాసరనిశాచక్రం యస్య సః - తస్మిన్. అంత్యే
ష్టేః యజ్ఞా.

సంధులు :- యత్ + నాట్య - అనునాసికాదేశ. పై జస్యః + తదీతః -
సాదేశవిసర్గ. తదీతః + భవన్తు. శతశః + దృష్టాః - ఉత్త్యదేశవిసర్గ - తామసిక్య +
అపి - పూర్వరూప. అంత్య + ఇష్టి - గుణసంధి. సః + సః - తదేతద్విసర్గలోప.

క్రియ :- పూజో పవనే (శ్చ)

పునాతు/పునీతాత్ - పునీతామ్ - పునన్తు

జయతీతి :- ఇహ = ఈ. పై లాసపద్యతమునందు. కేసరి గుటిలా -
కేసరి = సింహముయొక్క. కరణాంకుర = నఖాంకురమునది. గుటిలా = చక్రమైన
హరమౌళి విధులేఖ - హర = శివునియొక్క, మౌళి = శిరస్సునందలి. విధులేఖ =
చంద్రరేఖ (చంద్రకళ). భయాత్ = సింహభయమువలన అనుపసర్పతా = పరిదాపులకు
రానట్టి. హరిజేన ఇవ = లేడితోవలె - చిహ్నమగు లేడి భయపడి నమీపింపని పోపుటచే
నని. పరిముషితలక్ష్మి = తొలగింపబడిన కళంకము కలదై - రేఖారూపమున నుండు
టచే కళంక రహితమై అనుట. జయతి = విరాజిల్లుచున్నది. (అర్థాచ్చుత్తము).

తాత్పర్యము :- ఈ పై లాస పద్యతమునందు శివుని శిరస్సుపై జారిల్లి
రేఖామాత్రముగా నున్నది. అది సింహనఖాంకురముగా భాసిండుటతో భయపడి లేడి
సమీపిందలేదన్నట్లు కళంక రహితముగా (హరిణచిహ్న రహితమగు రేఖాకృతితో)
విరాజిల్లుచున్నది.

సమాసములు :- పరిముషితం లక్ష్మి యస్యాః సా. న ఉపసర్పన్ -
తేన. కేసరిణః కరణః - కరణస్య అంకురమ్ - అంకురమివ గుటిలా.

క్రియ :- జి జయే. లట్. పరస్మై. ప్రథమ.

జయతి - జయతః - జయన్తి

స్తోత్ర :- (సపరిహాసమ్) ఏతస్య దందశూక నర కరోటిముండమాలా ముండనస్య శ్మశానవాసినో భూషణతైవ రోహిణీవల్లభస్య కలంకః, తం తపస్వినా కురంగకేణ (ఏదస్య దందసూతి ణర కరోడిముండ మాలాముండణస్స మసాణవాసిణో భూషణతా జ్ఞేవ్య రోహిణీ వల్లభాస్స కలంకో, కిం తపస్సితా కురంగ పేణ.)

విధిషణః :- (విహన్య) శంకే. భగవానపి న మృగాంకమలంకారకామః కలయతి. తథా హి —

సహచరపిశాచపరిషత్ప్రసత్తయే కామచారతో రజసిమ్ ।

కారయితుమీవ కపాలీ శిరసి నిశాకరమయం వహతి ॥

52

వీతి స్తోత్ర :- దందశూక = సర్పములు, నరకరోటిముండమాలా = మానస కపాలాస్థికలు, ముండనస్య = భూషణములుగా కలవాడును, శ్మశానవాసినః = శ్మశానము నందు నివసించువాడనైన, ఏతస్య = ఈ శివునికి, భూషణతా ఏవ = అలంకారము కానగుటయే, రోహిణీ వల్లభస్య = చంద్రునికి, కలంకః = కళంకము; తపస్వినా = తపశ్శాలి యగు, కురంగకేణ = లేడిమానతో, కిమ్ = ఏమిపని; అది లేకున్నను చంద్రుడు కళంకితుడైనట్లే అనుట.

శంకేఽర్థిత :- (విహన్య = నవ్వి) భగవాన్ అపి = పరమేశ్వరుడును, మృగాంకమ్ = చంద్రరేఖను, అలంకారకామః = భూషణప్రియుడై, న కలయతి = ధరించుటలేదని, శంకే = భావించుచున్నాను. తథాహి = చంద్రరేఖా ధారణమునకు వేరొక ప్రయోజనమున్నది - ఏదనగా -

సహచరేతి :- అయమ్ = ఈ, కపాలీ = కపాలధారియగు శివుడు, సహ చర = తన అనుచరులగు, పిశాచ = రాక్షసుల, పరిషత్ = సమూహముయొక్క, ప్రసత్తయే = ప్రసన్నత కొఱకు, కామచారతః = ఇచ్ఛానుసారము (కోరినప్పుడెల్ల), రజసిమ్ = రాక్షసి, కారయితుమ్ ఇవ = కల్పించుటకన్నట్లు, నిశాకరమ్ = నిశాకరుని (చంద్రుని), శిరసి = శిరస్సునందు, వహతి = ధరించుచున్నాడు. (ఆర్య).

(సర్వే హసన్తి)

రామః :- (సబహామానమ్)

శ్రీకంఠస్య కపర్దబంధన పరిశ్రాంతోరంగగ్రామజే

సందష్టాం ముకుటావతంసకలికాం వందే కళామైందవీమ్ ।

తాత్పర్యము :- శివుడు తన సహచరులగు రాక్షసులకు కోరినప్పుడెల్ల రాత్రిని కల్పించుటకు వీలుగా శిరస్సుపై నిశాచరుని వహించుచున్నాడు. నిశాచరుడనగా రాత్రిని కల్పించువాడనుట. ఇది సార్థకమగు విశేష్యమగుటచే పరిశ్రాంతిర మలంకారము. అది హేతూత్పేక్షకు అంగిమైనది.

సమాసములు :- సహచరాళ్ళ తే పితాదాళ్ళ - పితాదానాం పరిషత్ - పరిషదః ప్రసత్తిః - తస్యై. కరోతీతి కరః - విశాయాః కరః - తమ్

క్రియ :- వహజ్ ప్రావణీ. లబ్, పరస్మై. ప్రథమ

వహతి - వహతః - వహన్తి

(సర్వే = అందరును, హసన్తి = నవ్వుచును)

శ్రీకంఠేతి :- (సబహామానమ్ = గౌరవముతో) శ్రీకంఠస్య = శివుని యొక్క, కపర్ద = జటాభారమును, బంధన = పట్టియుంచుటయందు, పరిశ్రాంత = అలసి పోయిన, ఉరగగ్రామజే = సర్పార్యమవలదే, సందష్టామ్ = దిలచుకొనబడినదియు, ముకుట = కిరీటమునకు, అవతంస = అలంకారమైన, కలికామ్ = తురాయివంటిదియు నైన, బందవీమ్ కళామ్ = చంద్రుని, వందే = నమస్కరింతును, యా = ఆ చంద్రుని కళ ఎట్లున్నదనగా - పరితః = అన్నిచైపులకును, నిష్పీడ్య = సాగగొట్టి, బింబవతి పూరణాయ = పూర్తి బింబమును తయారుచేయుటకై, సందంశికాయుక్తేణ = పట్టుకారుతో, లలాటలోచన = నవపాలనయనమునందలి, శిఖిణ్యాలలిః = అగ్నిత్యాలలతో, అవర్త్యతేజవ = పంచబడుచున్నదో - కరిగిందబడుచున్నదో అనుట. (శబ్దాలము) (కపర్దోఽన్య జటాజూటః - అనురః)

తాత్పర్యము :- శివుని శిరస్సునందు చంద్రుని యున్నది. జటాబంధనముగా సర్పమున్నది. పాలభాగమున అగ్నినేత్రమున్నది. చంద్రునిని పాలనయనాగ్నియందు - అన్నిచైపులకును సాగగొట్టి పరిపూర్ణబింబమును తయారుచేయుటకని సర్పమును పట్టుకారుతో కాల్చి కరిగింతురో యన్నట్లున్నది.

యా వీరబ్రహ్మహరణాయ పరితో నిష్పీడ్య నందంశికా

యంత్రేదేవ లలాటలోచన శిఖిజ్వాలాభిరావ ర్త్యతే ॥

53

(పుష్పకంఠుని) విమానరాజు. మనాగున్నమ్యతామ్. ఆలోకయతు మైథిలీ సుమేరు శిఖరాణి.

విధిషణః :- (సీతాంఢ్రతి) దేవి. పశ్య పశ్య—

మేరోర్మేదురయ స్త్రీ సమ్మదమధస్సంపాతిభిర్ద్యోతిషా

మాదో పి ర్విబుధోపరిస్థిత తరుచ్ఛాయాభృతోఽదిత్యకాః ।

సమాసములు :- విపర్జస్య బంధనమ్ — బంధనే పరిశ్రాంతః — పరిశ్రాంతశ్చసో ఉరగగ్రమణీశ్చ — గ్రా మణినా నందస్థా — తామ్. అవతంసార్థం కలితా — ముకుటస్య అవతంస కలితా — తామ్. వీరబ్రహ్మహరణమ్ — తస్మై. నందంశికేతి యంత్రః — తేన. లలాటే విద్యమానమ్ లోచనమ్ — లోచనస్య శిఖీ — శిఖినః జ్వాలాః — తాని.

క్రియ :- వదిల్ అభినాదన స్తుత్యోః. లబ్. ఆత్మనే. ఉత్తమ.

నందే — నందావహే — నందామహే

వృతునిర్వర్తనే అవర్త్యతే - అవర్త్యతే - అవర్త్యనే

(కర్మణి) ఆత్మనే, ప్రథమ. లబ్.

విమానరాజేతి :- (పుష్పకంఠుని = పుష్పక విమానము నుద్దేశించి) విమానరాజు = ఓ ఉత్తమ విమానమా. మనా = మరొకొంచెము ఎత్తునకు ఎగురు మనుట. మైథిలీ = సీతాదేవి. సుమేరు శిఖరాణి = మేరుపర్వత శిఖరములను, ఆలోకయతు = చూచునుగాక. సీతాదేవికి మేరుశిఖరములు కన్పించునంత ఎత్తునకు విమాన మెగరవలెనని.

మేరోరితి :- (సీతాంఢ్రతి = సీతనుద్దేశించి) దేవి = ఓ మహారాజ్ఞి. పశ్య పశ్య = చూడుము చూడుము. — మేరోః = మేరుపర్వతముయొక్క. అధిత్యకాః = శిఖరాగ్ర భాగములు. అధస్సంపాతిభిః = తమ క్రిందిభాగమున ప్రసరించుచున్న. ద్యోతిషామ్ = సూర్యకాంతలయొక్క. ఆదోపైః = సమూహములతో. విటస = కొమ్మలకు ఉపరిస్థిత = పైని వ్యాపించిన. తరుచ్ఛాయాభృతః = చెట్లనీడలను వహించుచున్నవై —

నిష్ఠితాను చ మాసి మాసి విబుధైరిందోః కళాసుక్రమా
దుద్దామప్లవమానలాంఛనమృగచ్ఛిన్నాగ్రదర్పాంకురాః ॥

54

క్రిందినుండి కాంతిసోకుటతో నీడలు పైకి వ్యాపించినవనుట: చ = మరియు, మాసి
మాసి = ప్రతి మాసమునందును క్రిమముగా, విబుధైః = దేవతలతో, ఇందోః =
చంద్రునియొక్క, కళాసు = కళలు, నిష్ఠితాను = త్రాగివేయబడినవికాగా, ఉద్దామ =
విశృంఖలమై, ప్లవమాన = గెంతుచున్న, లాంఛనమృగ = చంద్రుని యందలి లేడిచేత
(చంద్రకళంకమును హరిణమునుట కవి సమయము - మృగాంకురని పేరు), చిన్న =
కొరికివేయబడిన, అగ్ర = కొనలుకల్గిన, దర్పాంకురాః = కుశప్రదోహములు కలవియునై,
సమ్మదమ్ = ఆనందమును, మేదురయన్తి = పృథ్విపొందించుచున్నవి. (సంపదమ్ అని
పాఠాంతరము. మేరువర్వత శోభను పెంపొందించుచున్నవని అర్థము) శాబ్దాలము.

తాత్పర్యము :- ఈ మేరుశిఖరములు ఆనందిదాయకములుగా నున్నవి.
తమకన్న క్రిందుగా ప్రసరించుచున్న సూర్యకీరణములతో ఈ శిఖరములపై నున్న
చెల్లనీడలు పైపైకి వ్యాపించుచున్నవి. చంద్రకళలను దేవతలు త్రాగివేయుటతో చంద్ర
లాంఛనమగు హరిణము బయటపడి స్వేచ్ఛగా ఈ శిఖరములపై దర్పాంకురములను
మేయుచున్నది.

సమాసములు :- తరూణాం ఛాయా - తరుచ్ఛాయా, విటపానామ్ ఉపరి
స్థితా చ సా తరుచ్ఛాయా చ - ఛాయాయాః భృతః - ఛాయాం విభ్రతీతవా, ఉద్దామశ్చాసౌ
లాంఛనమృగశ్చ - మృగేణ చిన్నాగ్రః దర్పాంకురాః యాసు తాః.

సంధులు :- మేరోః + మేదురయన్తి, సంపాతిడిః + జ్యోతిషామ్,
అబోపైః + విటప, విబుధైః + ఇందోః - రేఫాదేశవిసర్గ, విటప + ఉపరి - గుణసంది,
భృతః + అధిత్యకాః - ఉత్వాదేశ - భృతో + అధిత్యకాః - పూర్వరూప, చిన్న +
అగ్ర, దర్ప + అంకుర - సవర్ణదీర్ఘ, తరు + ఛాయా, మృగ + చిన్న - తుగాగమ.

క్రియ :- మేదుర (కృత్) లట్, పరస్మై, ప్రథమ
మేదురయతి - మేదురయతః - మేదురయన్తి

లక్షణః :- (సీతాంప్రతి)

ఏతాసు పర్వతనితంబతటిసు పశ్య
మధ్యందినేఁపి హరిచందనవాటికేయమ్ ।
పక్షస్థితద్యుమణీబింబతయాతిదీర్ఘ
చ్ఛాయాపితాసమధురా ముదమాదదాతి ॥

55

ఏతాస్థితి :- (సీతాంప్రతి = సీతసుద్దేశించి) ఏతాసు = ఈ, పర్వత = మేరుపర్వతముయొక్క, నితంబతటిసు = చెయలందు (కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽద్రేః - అమరః). ఇయమ్ = ఈ, హరిచందనవాటికా = గంధపుచెట్ల గుంపు, పక్ష = పార్శ్వ భాగమునందు, స్థిత = విరాజిల్లుచున్న, ద్యుమణీబింబతయా = సూర్యబింబము కల్గి యుండుటచే, మధ్యందినే అపి = మిట్టమధ్యాహ్నమునందు సైతము, అతిదీర్ఘ = మిక్కిలి పొడవుగా వ్యాపించిన, ఛాయాపితాన = ఛాయా సమూహముచే, మధురా = అందమైనదై, ముదమ్ = సంతోషమును, అదిదాతి = కల్పించుచున్నది, పశ్య = చూడుము (వనంతతిలకము)

తాత్పర్యము :- మహారాజ్ఞి । మేరుపర్వత కటక భూములయందు ఈ హరిచందన పృక్షశ్రేణిని చూచుము. సూర్యబింబము తమకు పార్శ్వభాగమున నుండుటచే ఈ మధ్యాహ్న సమయమునందుగూడ నీరలు అతిదీర్ఘములై వ్యాపించి మనోహరముగా ఛాపించుచున్నవి.

సమూసములు :- పర్వతస్య నితంబతట్యః - తాసు. హరిచందనానాం వాటికా. పక్షే స్థితః - పక్షస్థితః ద్యుమణీబింబః యస్యాః సా - పక్షస్థితద్యుమణీబింబా - తస్యాః ఛాయా - బింబతా - తయా, అతిదీర్ఘాశ్చ తాః ఛాయాశ్చ - ఛాయానాం వితానేన మధురా.

క్రియ :- దృశ్యప్రేక్షణే. పరస్మై. లోట. మధ్యమ.

పశ్య/పశ్యతాత్ - పశ్యతమ్ - పశ్యత

ఋధాజ్ఞా భరణిపొషణయోః, లట్. పరస్మై. ప్రథమ

దదాతి - ధత్తః - ధధతి

అపిచ—

భూమేః స్వర్ణతయా ఫలోత్తరతరుస్మేరస్య మేరోస్తటి
 సీమన్తోఽయమనూరుసారథిరథప్రస్థానమంటాపథః ।
 అస్మిన్నుద్ధ్రియతే కథంచన హృద్ధామచందాతప
 జ్వాలాజాలవిలీనకాంచనశిలాజంబాలమగ్నః ప్రథిః ॥

56

భూమేరితి :- అపిచ = మరియు - భూమేః = ఈ పర్వతదామయొక్క,
 స్వర్ణతయా = సువర్ణత్వముచే బంగారు నేలయగుటచే, ఫలోత్తర = పలహార్తములైన,
 తరు = వృక్షములయొక్క, స్మేరస్య = వికాసముతో దూడినదైన, మేరోః = ఈ
 మేరుపర్వతముయొక్క, అయమ్ = ఈ; తటిసీమంతః = కటవీరేణ (చెరియలపటన),
 అనూరుసారిధి = అనూరుడు సారిధిగా కలిసిన, రథ = సూర్యరథముయొక్క, ప్రస్థాన =
 ప్రయాణమునకు, మంటాపథః = రాజమార్గము. (మంటాపథో రాజమార్గః - అమరః)
 అస్మిన్ = ఈ మార్గమునందు, ఉద్ధామ = ముక్కిరి, చంద = ప్రచండమైన, అతప
 జ్వాలాజాల = సూర్యకిరణ సమూహముచే, విలీన = విరిగిన, కాంచనశిలా = బంగారు
 శిలలతో నేర్పడిన, జంబాల = బురదయందు, మగ్నః = దిగిబడిన, ప్రథిః = రథనేమి,
 (నేమిః శ్రీ స్యాత్ ప్రథిః పుమాన్ - అమరః) హృద్ధాః = సూర్యరథాశ్వములచే,
 కథంచన = ఎట్లో, ఉద్ధ్రియతే = పైకి లాగబడుచున్నది. (శార్దూలము).

తాత్పర్యము :- ఈ పర్వతమున నేల బంగారుమగుటచే వృక్షములు ఫల
 పూర్ణములుగా నున్నవి ఈ మేరు కటవీరే సూర్యరథమునకు ప్రయాణ మార్గము
 (రాజబాట). సూర్యకాంతికి బంగారు శిలలు విరిగి సూర్యరథచక్రము దిగిజారిపోగా
 రథాశ్వములు అతి కష్టముమీద పైకి లాగుచున్నవి.

సమాసములు :- ఫలోత్తరాశ్చ తే తరవశ్చ - తరుణాం స్మేరః
 యస్యనః - తస్య, తట్యాః సీమన్తః, అనూరుః సారిధిర్యస్య - అనూరుసారిధిశ్చసౌ
 రథశ్చ - రథస్య ప్రస్థానమ్ - ప్రస్థానాయ మంటాపథః, ఉద్ధామచందాశ్చసౌ అతపశ్చ
 అతపస్య జ్వాలాః - జ్వాలానాం జ్వాలః - జాలే విలీనాశ్చ ఈ కాంచనశిలాశ్చ - శిలాభ్యః
 జంబాలః (శిలా ఏవ జంబాల ఇతివా) జంబాలే మగ్నః.

(నిరూప్య చ సహర్షస్మితమ్) కథముపర్యపరి పుష్కరావర్తకానత్రము
వల్లభః - (విమృశ్య)

అద్యాయం విబుధేంద్రబాంధవవచనా సంభుక్తసంతానక
ప్రగ్భాష్టుమమరాచతీం విహరతే నిర్వైరమైరావణః ।

సంభులు :- పరి + ఉత్తర - గుణనంది మేరోః + తటీ-సాదేశవిసర్గ
సీమంతః + అయమ్ ఉత్తాదేశవిసర్గ - సీమంతో + అయమ్ - పూర్వరూప. అస్మిన్ +
ఉత్ - అనునాపి ద్విత్వ. హల్లైః + ఉద్దామ - రేఖాదేశవిసర్గ, చండ + ఆతప -
సర్వదీర్ఘ ఉత్ + హ్రాయతే - అంత్యోష్ఠినంది.

క్రియ :- హృన్ పారదే (కర్మణి) ఆత్మనే లబ్. ప్రథమ(ఉత్)
హ్రాయతే - హ్రాయతే - హ్రాయస్తే

కథమితి :- (నిరూప్య = చూచి. సహర్ష స్మితమ్ చ = అనందముతో
చిరునవ్వుతో) నితమ్ = ఎట్లా : అత్రమువల్లభః = ఐరావతము, పుష్కరావర్తకాన్ =
పుష్కరావర్తక మేఘములను, ఉపర్యపరి = పైగా - వానికంటే ఎత్తుగాననుట.
(ఉపర్యపరిః - ఇత్యాదినా ద్విత్వయా) (పుష్కరావర్తకా మేఘః పుణ్యవారిప్రవర్షిణః
అని త్యోకఃకావ్యము) (విమృశ్య = అది చింది)

అద్యేతి :- యది = యుద్ధమునందు, రావణః = రావణాసురుడు,
దోర్మాత్ర పరిచ్ఛదః = బాహువులుమాత్రమే ఆయుధములుగా కలవాడై, ముదా =
అనందముతో లేక అనాయాసముగా, యమ్ = ఏ ఐరావతమును, ముహూః = పలుమార్లు
ఉత్సర్జ్య = పైకిగురిచేసి, ప్రతీచ్ఛన్ = క్రిందికి పడువెరకును వేచి పట్టుకొనుచు,
నితైః = తనదైన, దశః = పదియైన, ముఖైః = ముఖములతో, సాంరావిణమ్ = పొలికేకను
సంతేనే = పిస్తరింపజేసెనో (సంరావో బహుః కృతః - అమరః) అయమ్ = అట్టి ఈ
ఐరావణః = ఐరావతము, అద్య = ప్రస్తుతము (రావణుడు సంహరింపబడుటతో),
విబుధేంద్రః = దేవేంద్రునియొక్క, బాంధవవచనా = బంధువులగు అప్పరసలచే (బాంధవుల
భార్యలచే), సంభుక్త = ఉపయోగింపబడిన, సంతానకస్రక్ దాష్టీమ్ = కల్పకుసుమ
మాలికాసమూహముతో కూడిన, అమరావతీమ్ = అమరావతీని (ఇంద్రరాజదాని).

యం దోర్మాత్రపరిచ్ఛదో యుది ముదోహిష్య ప్రతిచ్ఛస్మహః

సంతేనే దశదిష్టితై రపి ముఖైః సారావిణం రావణః ॥ 57

సుగ్రీవః :- సత్యమగోవరే గిరాం దశకంఠక్రీడితాని.

నిర్వైరమ్=నిర్వైరోహముగా (అర్హగించుకత్తుపులులేనిది), విహారతే=పర్యటించుచున్నది, అమరావతియందు స్వేచ్ఛగా పరిచరించుచున్నదినుట. (విహారోద్రుమణి స్కంధే వీలాయాం సుగతాలయే - మేదిసీ) శాస్త్రాలము.

తాత్పర్యము :- ఒకప్పుడు ఈ అమరావతిమను రావణుడు పెట్టిదేతులతో పట్టి పై తెగుర పేసి పట్టుకొనుచు బంతులాడినాడు. అట్టి అమరావతిము ఈనాడు స్వేచ్ఛగా అమరావతితో పర్యటించుచున్నది.

సమాసములు :- విలువానామింద్రః - ఇంద్రస్య కాంధవాః - కాంధవానాం వధ్యః - వహాభిష్పంభుక్తాశ్చ తాన్వంతానతప్రణః-ప్రణాం దామ యస్యాం సా. దోర్మాత్రమేవ పరిచ్ఛదం యన్య సా. సారావః-అభినిచో దావ ఇన్ద్రణి-అదీనుదా-సారావిణమ్.

సంధులు :- అద్య + అయమ్ - నవ్యదీర్ఘ, ప్రతి + ఇర్పన్ - సపర్దీర్ఘ, విబుధ + ఇంద్ర, ముదా + తత్ - గుణసంధి, పరిచ్ఛదః + యుది-ఉత్తాదేశ విసర్గ, దశతిః + నితైః + అపి - రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- హృజ్ హరిజే, లభ్, అత్కనే, ప్రథమ (చి)

విహారతే - విహారతే - విహారిస్తే

తనుజాః విస్తారే, లభ్, అత్కనే, ప్రథమ

తేనే - తేనాతే - తేనితే

ఏకై కేతి :- దశకంఠక్రీడితాని = రావణక్రీడిలు, గిరామ్ = నాటలగు, అగోపరాణి = అందనివి, సత్యమ్ = నిజమే, ఏకై కే = అర్హితియలుగా, తే = సుప్రసిద్ధులగు అ, భుజభృతః = మహావీరులు, నివసన్తి = నిలువురున్నారు, తస్మై = ఎవరికై, నిగృహ్ణీమహే = నిందింతుము-వారిలో ఎవరినిగానీ నిందించుటకు కాదనుట, పునః = కానీ, ఇయమ్ = ఈ, వసుమతీ = భూమి, పౌలస్త్యమ్ = రావణుని, అభిధ్రుతే = వహించుచు, వీరక్షేత్రమ్ = పోతుగడ్డయైనది, అహ్వయమానమ్ = ముగ్ధమున కాహ్వానించుచున్న

వీరై కే నివసన్తి తే భుజభృతః కన్తై నిగృహ్ణీమహే
 పీఠక్షేత్రమియం పునర్వసుమతీ పౌలస్త్యమాబిభ్రతీ ।
 వాలీ బ్యాబ్యాయమానమేనమపి యచ్ఛక్రే కృతే చక్షుషీ
 పశ్యామః శ్రవసీ కృతే చ శృణుమస్తద్వక్తుమర్హే వయమ్ ॥ 58

పనమ్ అపి = అంతటివానిని గూడ. వాలీ తు = వాలియేమో. యత్చక్రే = ఏమిచేసెనో.
 చక్షుషీ = రెండు నేత్రములు. కృతే = సృష్టించబడినవి కనుక. పశ్యామః = చూచితిమి.
 శ్రవసీ = రెండుచెవులు. కృతే = సృష్టించబడినవి కనుక. శృణుమః = వింటిమి. చ =
 కానీ. తత్ = దానిని. వక్తుమ్ = చెప్పుటకు. వయమ్ = మేము. అర్హే = అల్పులము -
 ఒకే సోదరుడుటచే చెప్పటాలకున్నామనుట. (శార్దూల విక్రీడితము)

తాత్పర్యము :- ఈ భూమిపై అద్వితీయులగు మహావీరులు ఎందరో
 ఉన్నారు. వారిలో ఏ ఒక్కరినేని నిందించుటకు కాకున్నను ఈ భూమి రావణుని వల్లనే
 పీడభూమి అయినది. అంతటి రావణుని వాలి ఏమి చేసెనో నేత్రములు రెండున్నవి
 కనుక చూడగల్గితిమి. చెవులు రెండున్నవి కనుక ఆలకింపగల్గితిమి. నోరు మాత్రము
 ఒక్కటే ఉండుటచే పర్ణించుటకు చాలకున్నాము.

సంధులు :- ఏక + ఏకే - వృద్ధి. తు + ఆహ్వాయమానమ్ - యదాదేశ
 యత్ + చక్రే - కృత్వ. శృణుమః + తత్ - సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- గ్రహణ్ ఉపాదానే, (కా) ఆత్మనే, లట్. ఉత్తమ

గృహ్ణా - గృహ్ణీషహే - గృహ్ణీమహే

ద్యౌః కరణే, లిట్. ఆత్మనే, ప్రథమ

చక్రే - చక్రాతే - చక్రిరే

వసనివాసే, లిట్. పరస్మై. ప్రథమ (సి)

నివసతి - నివసతః - నివసన్తి

ద్యౌర్ద్రపేక్షణే, లిట్. ఉత్తమ. పరస్మై

పశ్యామి - పశ్యావః - పశ్యామః

శ్రు శ్రవణే, లిట్. పరస్మై. ఉత్తమ

శృణోమి - శృణువః / శృణ్వః - శృణుమః / శృణ్మాః

రామః :- (సబహుమానమ్)

స కిం వాచ్యో వాలీ ఘటదులికమూలేన దళతో
దళగ్రీవం యస్య ప్రతిజలధి సంధ్యావిదిరభూత్ ।
కథం వా నిర్వాచ్యః స చ దళముఖో యస్య దమనే
మనాగాసీద్వాలివ్యయచరిత మేవోపదిరభూత్ ॥

59

స ఇతి :- (సబహుమానమ్ = భూషణ సమీకరణం) సః = ప్రసిద్ధుడైన ఆ.
వాలీ = వాలి, కిమ్ వాచ్యః = ఎట్లు వర్ణనీయుడగును : అతనిని ఇట్లు చెప్పుట సాధ్యము
కాదని. ఘట = బాహువనునట్టి. దులిక = వెళ్ళాడునముయొక్క. మూలేన = మూల
భాగముతో. దళగ్రీవమ్ = దళకంఠరుని. దళతః = కరిడుకొన్నవాడైన (సందిల అదిమి
పట్టి అనుట). యస్య = ఏ వాలియొక్క. సంధ్యావిదిః = సంధ్యావలదిన నియమము.
ప్రతిజలధి = ప్రతి సముద్రము నందును. అభూత్ = అయ్యనో - అట్టి ఆ వాలిని
వర్ణించుటెట్లు అని. చ = మరియు, సః = అట్లే ప్రసిద్ధుడైన ఆ, దళముఖః = రావణుడు
కథమ్ = ఎట్లు. నిర్వాచ్యః = వర్ణనీయుడు : యస్య = ఏ వాలికిలంపియొక్క. దమనే =
సంహరణమునందు. వాలి వ్యయచరితమ్, ఏవ = వాలి వదియును కథము. మనాగ్ =
సూక్ష్మభావముతో. ఉపరణమ్ = సాధనము, అసిగ్ = అయ్యనో - ఆ రావణుని
మాత్రము ఎట్లు వర్ణింపగలమనుట. (శిఖరిణి)

తాత్పర్యము :- దళకంఠరుని సందిలబట్టి సముద్రములలో సంధ్యా
వందనమాచరించిన వాలిని వర్ణించుటెట్లు : వాలివధయే రావణ సంహారమనట సాధన
మైనదనగా ఆ రావణుని మాత్రము వర్ణించుటెట్లు : (రావణుని ములదసాధ్యమగుటకే
వాలిని సంహరించిననుట - వాలి రావణులు మిత్రులనుట ముహూర్త నిల్పని).

సమూసములు :- ఘటః ఏవ దులికః (ఘటః దులిక ఇవ) - ఘట దులికస్య
మూలేన. వాలినః స్యయః - వ్యయస్య చరితమ్.

సంధులు :- సః + కిమ్, సః + చ - తడతద్విచ్ఛిన్నం. వాచ్యః +
వాలీ, దళముఖః + యస్య - ఉత్వాదేశవిసర్గ. దళతః + దళగ్రీవమ్, విదిః + అభూత్ -
రేఫాదేశవిసర్గ. ఏవ + ఉపరణమ్ - గుణనంది.

సీత :- (సీతాంప్రతి) ఆర్యపుత్ర, కిం పునరేతద్దళితకర్పూర శలాకాఖండ
గర్భం గగనాంగణే దృశ్యతే. (అజ్ఞాతాత్త. కిం ఉణ ఏదం దలిద
విహ్వరసలాఅమలక్కగోరతం గలణంగణే దీనజ).

విభీషణ :- (సీతాంప్రతి) దేవి, చంద్రలోకోపకంఠమధిరూఢో విమాన
రాజః. దృశ్యతాం చ భగవానయమ్.

యం ప్రాశ్నత్యగవాగుదంచి కరుణాం నామాని సంభిత్రతం
జ్యోత్స్నాణాలంకలజ్జలాభిరభితో లంపంతమంధం తమః ।

క్రీయ :- ధూ సత్తాయామ్. లజ్. పరస్మై. ప్రథమ
అథాత్ - అథాశామ్ - అథాజన్
అసత్తువి. లజ్. పరస్మై. ప్రథమ
అసీత్ - అస్తామ్ - అసన్

దేవీతి :- (సీతాంప్రతి = సీతనుద్దేశించి) దేవి = మహారాజీ ! విమాన
రాజః = ఈ ఉత్తమ విమానము, చంద్రలోక + ఉపకంఠమ్ = చంద్రలోక సమీప
మును అధిరూఢః = అధిరోహించినది. దృశ్యతామ్ = చూడబడుగాక ! అయమ్ = ఈ.
భగవాన్ = చంద్రునిగవానుడు -

యమీతి :- ప్రాశ్నత్యగవాగుదంచి = తూర్పు, పడమర, దక్షిణము.
ఉత్తము అనునట్టి, నామాని = నామములను, కరుణామ్ = దిక్కులకు, సంభిత్రతమ్ =
(తన గమనముతో) కల్పించువాడును, జ్యోత్స్నాణాల = కొముదీనమూహమనునట్టి,
అలంకలజ్జలాభిరభితో (స్వాదాస్పారే అలంకలజ్జలా - హారావళి). అభితః =
అన్నివైపులనుండియు, అంధమ్ తమః = గాఢాంధకారమును, లంపంతమ్ = తొలగించు
చున్నవాడును, త్రణగతామ్ = ముల్లోకములకును, ఆలోకబీజాత్ = దృష్టిహేతువై
(వస్తు దర్శనమునకు అవసరమైన వెలుగు ఆ పర్యవసాయమునుండియే ఉదయించునుకనుక)
ప్రాసీనాత్ = తూర్పుదిక్కున నున్నదైన. ఇతః అచలాత్ = ఈ మేరుపర్వతము
నుండి, అంధమ్ ఇవ = మొలకవలె. నిర్మాతమ్ = వెలువడుచున్న. (బీజమునుండి
అంధురము మొలకెత్తినట్లు), హరిజాంతమ్ = చంద్రుని, ద్రష్టుమ్ = చూచుటకు.
జనః = జనము, జీవతి = బ్రతికియున్నది. (ఆలోకో దర్శనోద్యోతో - అమరిక.
దక్షిణస్యమువాద్యేవ - విశ్వప్రకాశకోశః) కార్దూలము.

ప్రాచీనాదవలాదిత వ్రేజగతామారోకవీణాద్భహి

ర్నిర్యాస్తం హరిణాంవమండరమివ ద్రవ్యం ఆనో జీవతి ॥ 60

అపి చ —

స శ్రీరంతకిరీటకుట్టిమ పరిష్కారప్రదీపాంగురో

దేవః కైరవబంధురంధతమస ప్రాగ్భరకుషీంభరిః ।

తాత్పర్యము :- ఈ దిక్కులకు తూర్పు పడమర దక్షిణము ఉత్తరము అనుపేర్లు వచ్చుటకు కారణమైన గమనము కలవాడును, బోధిత్వాన్ని మాతములతో గాఢాంధకారమును అంతరింపజేయువాడును, ముల్లోకములకును దృష్టికారణమైన ఈ పుగాతన మేరువర్వతమునుండి అంకురమువలె మొలకెత్తువాడునై న చంద్రుని చూచుటకే విశ్వము జీవించియున్నది. చంద్రదర్శనము జీవిత సావధ్యహేతువు అనందిదాయకము ననుట, ఆముర్వర్ధన మనియు.

సమాసములు :- ప్రాశ్న ప్రత్యక్ష అభాషి ఉచిత్యేతి, బోధిత్వాణాం మేన యులజ్జలా - తాదిః, అలోకస్య విజమ్ - తస్మాత్.

సంధులు :- యలాభిః + అభితః, బహిః + నిర్యాంతమ్ - రేచిః దేశవిగర్గ అభితః + అంపంతమ్, జనః + జీవతి - ఉత్తాదేశవిగర్గ.

క్రియ :- జీవ ప్రాణధారణే, లట్, పరస్మై, ప్రథమ

జీవతి - జీవతః - జీవన్తి

స ఇతి :- అపి చ = మరియు - శ్రీరంత = మునియొక్క, కిరీట = కిరీటమనునట్టి (జటాకలాపమే కిరీటము), కుట్టిమ = దేహశక్తి (గడప బోపలిభాగము), పరిష్కార = అలంకారమైన - లేక - ప్రకాశకమగు, ప్రదీపాంగురః = చిన్న దీపము వంటి వాడును; కైరవ = కలువలకు, బంధుః = హేతుడును (వికసింపజేయువాడు); అంధతమస = గాఢాంధకారముయొక్క, ప్రాగ్భర = రాశితో, కుషీంభరిః = పొట్ట నింపుకొనువాడును; విజ = తనయొక్క, కాంతి = వెలుగు అనునట్టి, మోక్షిత మణి శ్రేణీభిః = ముత్యాలదండలతో, విణీదృశామ్ = వనితలకు, సంస్కర్తా = అలంకార మైన వాడును (వెన్నెల ప్రీలకు సౌందర్యవర్ధకమగు అలంకారమనుట); గీర్వాణాది

నంస్కర్తా నిజకాంతిమాక్తిక మణిశ్రేణీభిరేణేదృశాం
గీర్వాణాదిపతేః సుధారసవతీ పౌరోగవః ప్రోదగాత్ ॥

61

అపి చ —

ప్రాణాయామోపదేష్టా నరసిరుహవనే యావనోన్మాదరీలా
గోష్ఠీనాం పీతమర్దప్రభువనవనితానేత్రయోః ప్రాతరాశః ।

పతేః = దేవేంద్రునికి. సుధారసవతీ = అమృతాన్నకాలమొక్క (వంటకాల). పౌరో
గవః = పాచకాద్యజనును (దేవతలు ఈతని అమృతమును భుజింతురనుట); అయిన.
నః = సుప్రసిద్ధుడగు. దేవః = చంద్రభగవానుడు. ప్రోదగాత్ = ఉదయించెను.
(కాష్ఠాలము) (రసవతీపాకస్థానమ్ - పౌరోగవస్తదధ్యక్షః - అమరః)

తాత్పర్యము :- ఇవుని పౌరోదేహానికి దీపాంకురమై, కటికిచీకటికి తో కయై
తన వెన్నెలయను ముత్యాల రంధలతో సొగసుక తైలను సంతోషపెట్టువాడై దేవేంద్రుని
మహానసమునకు పాచకాగ్రణియై ప్రసిద్ధికెక్కిన కువలయహితుడు చంద్రుడు ఉదయించు
చున్నాడు.

సమాసములు :- శ్రీకంఠస్య కిరీటమేవ కుట్టిమః - కుట్టిమస్య పరి
ష్కారః - పరిష్కారే పరిష్కారాయ వా ప్రదీపాంకురః. కైరవాణాం బంధుః. అంధ
తమసాం ప్రాగ్భారః - ప్రాగ్భారేణ కుక్షింభరిః - కుక్షిం బిభర్తి. మాక్తిక మణీనాం
శ్రేణీ - నిజస్య కాంతిరేవ మాక్తిక మణిశ్రేణీ - కాఢిః. ఏణీనాం దృశః ఇవ దృశః
యాసాం తా - తాసామ్, గీర్వాణానామధిపతిః - తస్య. సుధారసవత్యాః పౌరోగవః

సంధులు :- సః + శ్రీకంఠ - తదేతద్విసర్గలోప. అంకురః + దేవః -
ఉత్పాదేశవిసర్గ. బంధుః + అంధ. శ్రేణీభిః + ఏణీ - రేఫాదేశవిసర్గ. దీప + అంకుర.
గీర్వాణ + అధిపతేః - సవర్ణదీర్ఘ. ప్ర + ఉదగాత్ - గుణ.

క్రియ :- ఇతో గతో, పరస్మై, ఐజ్, ప్రథమ (ఉత్) ఇతోగాలుజీ
ఉదగాత్ - అగాతామ్ .. అగుః

ప్రాణాయామేతి :- అపిచ = మరియు - నరసిరుహవనే = పద్మసమూహ
మందు. ప్రాణాయామోపదేష్టా = ప్రాణాయామమును ఉపదేశించు వాడును. (నిమిలితదృక్
మానీ ప్రాణాయామం సమాచరేత్ - అని నియమము) పద్మములను ముకుళింప

కామాయుష్టోమయజ్ఞా శమితకుముదిసీమౌనముద్రానురాగః

శృంగారాద్వైతవాదీ విభవతి భగవానేష పీయూషభానుః ॥

62

జేయువాడని: యౌవనోన్మాద = యౌవన తీవ్రవశయందలి, లీలా = విలాసములకును, గోష్ఠీనామ్ = సమాదేశములకును. పీఠవాః = (నాటక) సహాయునిడును. యౌవన మందలి స్త్రీపురుషుల కలయికలు కూర్పువాడనుట: త్రిభువన = ముల్లవముల యందలి వనితా = స్త్రీలయొక్క, నేత్రయోః = కన్నులకు. ప్రాతరాశః = ప్రాతఃకాల భోజనము (ఉపాహారము) వంటివాడును. (ప్రాతరాశః కల్యవర్తిః ప్రాతర్భోజనమిత్యపి హారావళి) కామ = మన్మథునికి. అయుష్టోమ = అయుస్వర్ధిమగు యుగమునకు. యజ్ఞా = యాజ్ఞకుడును - మన్మథాయుష్టోమమును చేయించువాడనుట: శమిత = ఉపశమింపజేయ బడిన, కుముదిసీ = కలువలయొక్క. మౌనముద్రానురాగః = మౌనవ్రతప్రీతి కల వాడును - కలువల మౌనవ్రతదీక్షను విడిపించినవాడనుట (కలువలను విడిపింపజేయు వాడు): శృంగారాద్వైతవాదీ = శృంగారమొక్కటే రసము అని నమ్మించువాడును అయిన, ఏషః = ఈ, భగవాన్ = భగవంతుడగు. పీయూషభానుః = అమృతకీరణు డగు చంద్రుడు, విభవతి = పైభవమును ప్రకటించుచున్నాడు. (స్మృత).

తాత్పర్యము :- పద్మములను ముకుళింపజేయువాడును. యువతి యువ కులను కలుపువాడును, ముల్లోకములందను వరితల నేత్రములకు అనందదాయకుడను, కామాయుష్టోమమును నిర్వహించు యాజ్ఞకుడును, కలువల మౌనవ్రత దీక్షను విర మింపజేయువాడును. శృంగారమొక్కటే రసమని వ్రతపాదించువాడును. అయిన చంద్రుడు విభాసించుచున్నాడు. (పీఠమర్థో విటశ్చైవ విదూషణి ఇతిత్రయః శృంగారే. నర్మసచివా నాయకస్యానునాయకాః - భరతుడు)

సమాసములు :- ప్రాణాయామస్య ఉపశేష్టా. సరిపిరువళణాం మనమ్ - తస్మిన్. యౌవనస్య ఉన్మాదః - లీలా చ గోష్ఠీచ-ఉన్మాదే లీలాగోష్ఠ్యా - తాసామ్. త్రిభువనస్య వనితాః - వనితానాం నేత్రే - తయోః. కామాయుష్టోమస్య యజ్ఞా. కుముదిసీనాం మౌనముద్రా - ముద్రాయా మనురాగః - శమితః కుముదిసీ మౌన ముద్రానురాగః యేన సః. శృంగారాద్వైతకం వాదయతీతి. పీయూషకుయా భానవో యస్య సః.

లక్షణః : (విలోక్య సకౌతుకమ్)

కర్ణోత్తంసయువాంకురం కరతలే కృత్వా హసిత్యా మిథః
సంహూతః పురుహూతపౌరయువతీవర్గేణ కౌతూహలాత్ ।
గ్రాసార్తి ఉభితోఽయమంతహారిణః కుర్వీత కిం కిం కళా
కంథా మిందుమయీ మజస్రఘటనోద్భాటశ్చ థావస్థితామ్ ॥

63

సంధులు :- పితమృత్యుః + త్రిభువన - సాదేశవిసర్గ. వాదః + విభవతి - ఉత్త్యదేశవిసర్గ. ఏషః + పియూష - తదేతద్విసర్గలోప.

క్రియ :- ఊ సత్తాయామ్, పకస్మై. లట్, ప్రథమ (వి)
భవతి - భవతః - భవన్తి

కర్ణోత్తంస :- (విలోక్య = చూచి, సకౌతుకమ్ = ఉత్సుకతతో) కర్ణోత్తంస = చెవికి అనురణముగా ధరించిన, యువాంకురమ్ = గడ్డిపరకను, కరతలే కృత్వా = చేత బట్టి, హసితః = నవ్వురము, హసిత్యా = నవ్వుకొని, పురుహూత పౌరయువతీవర్గేణ = దేవకాంతల సహూష ముదేత, కౌతూహలాత్ = ఉత్సుకతవలన, సంహూతః = [దా । దా । అసి] పిలువబడినదై, అయమ్ = ఈ, అంతహారిణః = చంద్రునిలోని హరిణము, గ్రాసార్తి = ఆకలితో, ఉభితః = కలతబెందినదై - ఆకలిగొన్న తన గెంతులతో - ఇందుమయీమ్ = చంద్రరూపమున నున్నదియు, అజస్ర = ఎల్లప్పుడును, మటనోద్భాట = చుట్టుట పరచుటలతో, శ్చ థావస్థితామ్ = శిథిలావస్థను పొందినదియునగు, కళాకంథామ్ = చెన్నెల దాపను [చంద్రకళయను బొంత], కిమ్ కిమ్ కుర్వీత = ఏమి చేసినదో - తన గెంతులతో మరింత పాడుచేసినదేమో అనుట. [శార్దూలము]

తాత్పర్యము :- కర్ణాభగణములుగా ధరించిన గడ్డిపరకలను తీసి చేత బట్టుకొని పరస్పరము, పలుకరించుకొనుచు నవ్వుకొనుచు దేవకాంతలు కుతూహలము కొలది చంద్ర హరిణమును రారమ్మని పిలుచుచున్నారు. ఆకొన్న ఈ హరిణము చిండులు త్రొక్కుచు అసలే శిథిలావస్థకు వచ్చిన [నెలనెల చుట్టుట పరచుటలు కారణముగా] చెన్నెల దాపను ఇంకెంతగా పాడుచేయునో ।

సుగ్రీవ : రోమంథప్రచలౌష్ఠసంపుటసుఖాసీనశ్చరం కౌతుకాత్
దృష్ట్వా సిద్ధ వదూధిరంశహరిణస్తాలై రహోత్త్రాశ్రితః .

సమాసములు :- కర్ణస్య ఉత్తంశ్చాసో యవామపిశ్చ - తమ్. విరస్య
తతే. పౌరయువతీనాం వర్గః - పురుషాతస్య యువతీ వర్గః. తే. గ్రాసాయ అర్తిః -
గ్రాసార్త్యా ఊహితః. అంతే [అంతయాహో వా] హరిణః. విరాధి వింధా - తమ్.
అజనమ్ ఘటనం చోద్భూతశ్చ - అజనఘటనోద్భూతైః కథావస్థితమ్.

క్రియ :- దుశ్శుభః కరణే, విధివిధే. అత్యనే. ప్రభు
కుర్వీత - కుర్వీయాలమ్ - కుర్వీరిన్

రోమంథేతి :- విరమ్ = దారిసేపు. రోమంథ = నెమరువేతతో,
ప్రచల = కదలుచున్న. ఓష్ఠసంపుట = దన్నెడలు కలదై. సుఖాసీనః = విశ్రాంతిగా
విరన్నదియు. దృష్ట్వా = చూచి. కౌతుకాత్ = ఉత్సుకతవలన. సిద్ధి వదూధిః = సిద్ధాంగ
నలదే, తాతైః తవృట్లతో. ఉత్త్రాశ్రితః = భయపెట్టబడినదియు - తవృట్లు చరిచి దానిని
కంగారుపెట్టిరనుట - అయిన. అంశహరిణః = చంద్ర విశంకమగు లేడి. అనుమాసః =
ఏనెలకానెల. నవ్యఘటనా = క్రొత్తకూర్పుతో. నిస్సందిబంధమ్ = వదులుగానున్న
బంధనముకలదై, శీతాంగోః = చంద్రునియొక్క. వపుః = శరీరమును. మాతాంశీత్ =
భగ్నము గావించుటలేదు. తు = కానీ, ఊధితః = వింగారుపడినదై [సిద్ధాంగనల తవృట్లతో]
అయమ్ = ఈ లేడికూన. శల్యవత్ = శరీరములో విరిగిన బాణపు ములుకువలె,
దుఃఖాయ = బాధకొఱకు. వర్తిష్యతే = అగుచున్నది - గంతులతో చంద్రుని శరీరమును
నొప్పించుచున్నదనుట. [శార్థాలము]

తాత్పర్యము :- చంద్రునిలోని ఈ లేడి తిన్నమేతను నెమరువేసికొనుచు
సుఖముగా విశ్రాంతి తీసికొనుచున్నది. సిద్ధాంగనలు తవృట్లు చరిచి భయపెట్టినప్పుడు
మాత్రము గెంతుచున్నది. చంద్రుని వృద్ధిక్షయములతో ఏనెలకానెల క్రొత్త బంధన
మగుటతో కట్టుతాడు విగియక వదులుగానున్నది. కావున త్రెంచుకొని పొరిపోయి
చంద్ర శరీరమును భంగపరచుటలేదు. గంతులతో మాత్రము అతని శరీరమును
నొప్పించుచున్నది.

మా దాంక్షీదనుమాననవ్య ఘటనానిస్సంధిబంధం వపుః

శీతాంశోః జ్ఞాభితస్తు శల్యవదయం దుఃఖాయ వర్తిష్యతే ॥ 64

అపిచ —

ఏతస్య కళామేరామమృతమయూఖస్య పార్వతీరమణః ।

వర్ణావళిమివ వహతి ప్రతిమానం ఘట్యమానస్య ॥ 65

సమాసములు :- రోమంథేన ప్రచలమోష్ఠపుటం యథా స్త్యాత్తథా. సుఖ మాసీనః, మాసే మాసే - అనుమానం యన్నవ్యఘటనా-ఘటనయా నిస్సంధిబంధమ్.

సంధులు :- ప్రచ = ఓష్ఠ - వృద్ధి. ఆసీనః + చిరమ్ - శాదేశవిసర్గ. వదూఖిః + అంత, తాత్తః + అథ - రేపాదేశవిసర్గ హరిణః + తాలైః. జ్ఞాభితః + తు - సాదేశవిసర్గ. అథ + ఉత్ - గుణసంది.

క్రియ :- భంజో అమర్శనే. [శ్చమ్] యజ్. పరస్మై. ప్రథమ
అధాంక్షీత్ - అధాంక్తామ్ - అధాంక్షః
వృతుజీర్ వర్తనే. లృట్. ఆత్మనే. ప్రథమ
వర్తిష్యతే - వర్తిష్యేతే - వర్తిష్యంతే

ఏతస్య స్వేతి :- అపిచ = మరియు. ప్రతిమానమ్ = ఏనెంకానెల. ఘట్య మానస్య = క్రొత్తరూపును ధరించువాడైన. ఏతస్య = ఈ. అమృత మయూఖస్య = చంద్రునియొక్క.. ఏకమ్ = ఒకానొక, కళామ్ = రేఖను [కళను], వర్ణావళిమ్ ఇవ = పర్యాయ గుంథ్యను వెలుపు అక్షర మాలినివలె, పార్వతీరమణః = శివుడు. వహతి = ధరించుచున్నాడు.

తాత్పర్యము :- ఏనెంకానెల క్రొత్తరూపు ధరించు ఈ చంద్రుని ఒక కళను పర్యాయ సంఖ్యానూపకమగు అక్షరపంక్తివలె శివుడు ధరించును.

సమాసములు :- అమృతమయాః మయూఖాః యస్య సః - తస్య. పార్వత్యాః రమణః. వర్ణానామవళిః - తమ్. మాసే మాసే - ప్రతిమానమ్.

క్రియ :- వహజ్ ప్రాసజే. లట్. పరస్మై. ప్రథమ.
వహతి - వహతః - వహన్తి

రామః :- (సాదరం ప్రణమ్య)

త్వం గీర్వాణగణాయ నివ్యమమృతశ్రావం భవద్దీధితిః

దాత్రీకర్మ చ వీరుదాం విదధతీ చ తే జగత్ప్రీతిమ్ ।

సోమ త్వమనిదాయ మూర్ధని భవేత్కః కాలకూటం గిలన్

కంఠే తచ్ఛలకాలపాశవలయాశీతోఽపి మృత్యుంజయః ॥

66

త్వమితి :- [సాదరమ్ = అదరముతో, ప్రణమ్య = నమస్కరించి]
 సోమ = ఓ చంద్రమ : త్వమ్ = నీవు, గీర్వాణగణాయ = దేవ సమాహమనకు,
 నిత్యమ్ = ఎల్లప్పుడును, అమృతశ్రావమ్ = అమృతదానముగు పావ్యమవ శ్రద్ధతో
 ఇచ్చుపావ్యము హవ్యే కవ్యే భవేద్దాద్యమ్ - విశ్వః]. ఉపత్ = నీయొక్క, దీధితిః =
 కాంతికిరణము, వీరుదామ్ = ఓషధీలతలకు, దాత్రీకర్మ = దాదీతేయు చేసిన - పోష
 దాదితమును, విదధతీ = చేయునదై, జగత్ప్రీతిమ్ = జగత్ప్రీతియొక్క ప్రాణమును
 దత్తే = నిలబెట్టుచున్నది. సోమ = ఓ చంద్రుడా : త్వమ్ = నీవు, మూర్ధని = శిరస్సు
 నందు, అనిదాయ = ధరింపజేసి, కః = ఎవడు, కాలకూటమ్ = కాలకూటమును
 గిలన్ = మ్రుంగినవాడై, కంఠ = గళమునందు, తత్ + ఛల = ఆ కాలకూట మునతో
 నేర్పడిన, కాలపాశవలయ = యమపాశబంధముతో, అశీధః అపి = ఉగింపబడియు,
 మృత్యుంజయః భవేత్ = మృత్యుంజయడగును : [శార్థాలము]

తాత్పర్యము :- ఓ చంద్రుడా : నీవు దేవతలకు అమృతాపహరమవు. నీ
 కాంతికిరణము ఓషధీలతలను పెంచి జగత్ప్రీతిమును కాపాడుచున్నది. నీవు శిరస్సుపై
 ధరించెను గావున శివుడు పాశమువంటి కాలకూటమును గొంతన దిగించుకొనియు
 మృత్యుంజయుడై నాడు.

సమాసములు :- గీర్వాణం గణః - తస్మై, అమృతమయం శ్రాద్ధమ్,
 దాత్ర్యాః కర్మ, జగతః ప్రీతిమ్, తచ్ఛలశ్చసో కాలకూట వలయశ్చ - వలయేన
 ఆరీధః.

సంధులు :- జగత్ + ప్రీతిమ్, తత్ + ఛల, కృత్వ, వలయ + ఆరీధః,
 సవర్ణదీర్ఘ, ఆరీధః + అపి - ఉత్వాదేశవిసర్గ - ఆరీధో + అపి = పూర్వరూప.

(సీతాంప్రతి)

నేత్రాణాం మధుపర్కన త్త్రముదధేః సర్వాంగమేదస్కరః
శృంగారస్య రసాయనం మఖభుజాం పీయూషగంజాపతిః ।
దేవః కిం స్తుమహే మహేశ్వరశిరోనేపథ్యరత్నాంకురః
క్షిరోదార్ణవ కుక్తి మౌక్తికమయం దాక్షయణీనాయకః ॥

(17)

క్రియ :- దుదాజో చరణపోషణయోః, లట్. ఆత్మనే, ప్రథమ
దత్తే - దదాతే - దదతే

భూ సత్యాహమ్, విధిలిట్, పరస్మై, ప్రథమ
భవేత్ - భవేతామ్ - భవేయః

నేత్రాణాంప్రతి :- [సీతాంప్రతి = సీతనుద్దేశించి] అయమ్ = ఈ.
దేవః = మహామహాపురుషుడు, దాక్షయణీనాయకః = తారాపతి, [దాక్షయణీ మున్నగు
నక్షత్రములకు నా మునుగుడు. దాక్షయణ్యోఽశ్వనీత్యాదితారాః - అమరః] నేత్రా
ణామ్ = దోరుల నేత్రములకు మధుపర్కన త్త్రమ్ = మధుపర్కములు పంచు
నత్రము [వధిమృత మమృతంతో చేసిన తీయని పదార్థము మధుపర్కము] ఉదధేః =
సముద్రునకు, సర్వాంగమేదస్కరః = సర్వావయవ పరిపూర్ణుడగు [పున్నమినాడు
కడలి పొంగుచు]. శృంగారస్య = శృంగార రసమునకు, రసాయనమ్ = పుష్టిరరమగు
మండు - లేత - ఒకానొక రసాయనము. మఖభుజామ్ = దేవతలకు, పీయూష
గంజాపతిః పీయూష = అమృతమనునట్టి. గంజా = మద్యశాలకు. పతిః = అధిపతి.
[గంజా తు మదిరాగృహమ్ - అమరః గంజాఖనో సురాగేహే-మేదిన్] మహేశ్వరః =
శివునియొక్క. శివః = శివునియొక్క. నేపథ్య = అలంకారమునకై న, రత్నాంకురః =
రత్నపు తునుక. [అకల్పవేదో నేపథ్యమ్ - అమరః] క్షిరోదార్ణవ = క్షిరసముద్ర
మనునట్టి. కుక్తి = ముత్తెపు చిప్పకు. మౌక్తికమ్ = ముత్తెము. కిమ్ స్తుమహే = ఏమి
స్తుతింతుము : - స్తుతింపలేమనుట. [శార్దూలము].

సప్తమోఽష్టకములు :- సర్వాణి చ తాని అంగాని చ - సర్వాంగాణాం మేద
స్కరః. మఖం ఖం త్రే తేషామ్. పీయూషస్య గంజా - గంజాయాః పతిః. మహేశ్వ
రస్య శివః - శివస్య నేపథ్యమ్ - నేపథ్యాయ రత్నాంకురః - రత్నస్య అంకురః.
క్షిరోదార్ణవః ఏవ కుక్తిః - కుక్తిః మౌక్తికమ్. దాక్షయణీనాం నాయకః.

సీతా : (హాసంతి) ఆర్యపుత్ర. సమానకులశీల రూపయౌవనానామపి సపత్నీ
నాం శీర్షే దత్తో ధన్యయా దక్షగోత్రధవళయా రోహిణ్యా చరణః.
యేన రోహిణీరమణ ఏవ భగవాంశ్చంద్రః శ్రూయతే. (అజ్ఞాత
సమానకులశీలరూపజోవ్యభాణం వి నపత్నీణం సీనే దిష్ట్యో దృష్టాపి
దక్షగోత్రధవళాపి రోహిణీపి చలతో. తేన రోహిణీరమణోజ్జేన
భావం చందో సుతీతితి).

రామః :- (విహాస్య) అం జానకి,

ప్రియోపభోగ తుల్యేఽపి తారాణాం సప్తవింశతేః ।

ధత్తే కిమపి సౌభాగ్యమంజరీమిహ రోహిణీ ॥

68

క్రియ :- ప్లుచ్ఛ స్తుతా, అత్కనే, లట్. ఉత్తమ

స్తువే - స్తువహే - స్తుమహే

ఆర్యపుత్రేతి :- [హాసంతి = నవ్వుచు] ఆర్యపుత్రః । సమాన కులశీల
రూప యౌవనానామ్ = సమానమైన కులము, శీలము, రూపము, యౌవనము కల
వారైన, సపత్నీనామ్ = నవతుల యొక్క, శీర్షే = శిరస్సునందు, ధన్యయా = ధన్యు
రాలును, దక్షగోత్ర = దక్షప్రజాపతి వంశముయొక్క, ధవళయా = స్వచ్ఛ కాంతియు
నైన, [ధవళస్సుందరేఽమలే - విశ్వః] రోహిణ్యా = రోహిణీదే, చరణః = పాదము
దత్తః = ఉంచబడినది - నవతులను తలదన్నినదనుట, యేన = ఎందుచేతననగా,
భగవాన్ = మహానుభావుడగు, చంద్రః = చంద్రుడు, రోహిణీరమణః ఏవ శ్రూయతే =
రోహిణీరమణుడు అనియే పేర్కొనబడుచున్నాడు - చంద్రుడు రోహిణీ పతిగానే
ప్రసిద్ధికిక్కెను గావున నవతులు తిరస్కృతలైననుట.

ప్రియేతి :- [విహాస్య = నవ్వి] అమ్, జానకి = అవును, సీతా । సప్త
వింశతేః = ఇరువదియేదైన, తారాణామ్ అపి = తారలకును [వింశత్యాద్యాః సర్వై కత్వే
సంఖ్యాః సంఖ్యేయ సంఖ్యయోః] ప్రియోపభోగతుల్యే = భర్తృ సుఖము సమానముగా
నున్నను, రోహిణీ = రోహిణీ మాత్రము, కిమపి = ఏదో అనిర్వాద్యమగు, సౌభాగ్య
మంజరీమ్ = సౌభాగ్య భ్యాతిని, ధత్తే = వహించుచున్నది, [సౌభాగ్య మంజరీమ్ అని
సౌతాంతరము] అనుష్టుప్.

(స్పర్శం చ రూపయన్)

దళిత కుముద కోకోదంచదూష్మవచార
క్షణశమిత చకోరీ చంద్రికాపాన జాడ్యాః ।
అభిస్సవేమర మృగాక్షి మూత దూత్యః స్వదన్తే
శశిమణిమకరస్తోత్కస్తలాశ్చంద్రధానః ॥

60

తాత్పర్యము :- సవతులందరికిని [27 కారలు] భర్తృసౌఖ్యము సమానముగానే లభించుచున్నను కోహణీ మాత్రము ఏదో సౌభాగ్యతిశయమున్నట్లున్నది. చంద్రుడు ఆమెపేర కోహణీరమణు డయినాడు.

(స్పర్శమ్ = భోక్తృత్వా స్పర్శను. రూపయన్ = అనుభవించుచు)

దళితేతి :- దళిత = వికసించిన, కుముద = కలువలయొక్క, కోశ = గర్భభాగమునుండి. ఉచంచత్ = పైకెగయుచున్న, ఊష్మ = వెచ్చదనముయొక్క, ఉనచార = సేవనముచే. క్షణ = క్షణకాలము, శమిత = ఉపశమించిన, చకోరీ = చకోరాంగనలయొక్క (వెన్నెల పిట్టలు), చంద్రికాపాన = (వెన్నెల త్రావుటవల్లనైన) భోక్తృత్వాపానముచేనైన, జాడ్యాః = జడత్వము కలవియును - ఆ పిట్టల జడత్వము క్షణము ఉపశమించినదనుట, అభిస్సవర = అభిసారికలైన, మృగాక్షి = చంచలనేత్రలకు, మూతదూత్యః = మోన దూతికలును, శశిమణి = చంద్రకాంత మణులయొక్క, మకరన్త = మకరందమునుండి పొటమరించిన, ఉత్కన్దళాః = మొలకలును - అయిన. చంద్రధానః = చంద్రకీరణములు, స్వదన్తే = ప్రీతిని కల్గించుచున్నవి. (మాలినీ వృత్తము).

తాత్పర్యము :- వికసించిన కలువలనుండి వెలువడుచున్న వెచ్చదనముతో చంద్రికాపానమత్తలైన చకోరాంగనల జాడ్యము క్షణకాల ముపశమించుచున్నది. కలువలను వికసించజేసి ఈ ఉపశమనమును కల్గించుచున్నది చంద్రకాంతులు. ఇవి అభిసారికలకు మోనదూతికలు. చంద్రకాంతమణులనుండి ప్రవించుచున్న మకరందమునుండి పొటమరించుచున్న మొలకలు ఇవి.

అపి చ —

తైస్సర్వజ్ఞీ భవ దభిసృతా నేత్ర సిద్ధాంజనై ర్వా
 నీరంద్రైర్వా త్రిభువనదృశా మంధపద్మై స్తమోధిః ।
 వ్యాప్తం పృథ్వీవలయమభిలం శశయన్నుచ్చలద్భి
 యోత్సాన్నజాలై రయముదయతే శర్వరీసార్వభౌమః ॥

70

సమాసములు :- దళితశ్చసౌ కుముదశ్చ - కుముదస్య కోశః - కోశాదు
 దంచచ్చ తదూష్ణ చ - ఉష్ణణః ఉపదారః - ఉపదారేణ క్షణ శమితమ్. చకోరీణాం
 చంద్రికాపానమ్ - పానేన జాద్యమ్ - క్షణశమితం జాద్యం యాధిః - తాః (భాసః).
 అభిసృమరాశ్చ తా మృగాక్ష్యశ్చ-మృగాక్షీణాం మూతదూత్యః. శశిమణీనాం మరీరందః.
 మరీరందాత్ ఉత్కండలాః చంద్రస్య భాసః.

క్రియ :- వ్యదత్ ఆస్వాదనే. లబ్. అత్కనే. ప్రథమ.
 వ్యదతే - వ్యదతే - వ్యదన్తే

తైరితి :- అపిచ = మరియు - సర్వజ్ఞీభవత్ = అతీతతురలైన. అభి
 సృతా = అభిసారికలయొక్క, నేత్ర = నయనములకు. సిద్ధాంజనైః = సిద్ధాంజనములును
 (తమోఽభిసారికలకు చీకటులు సిద్ధాంజనములనుట). త్రిభువన దృశామ్ = మూల్లోకముల
 వారి నేత్రములకును, అంధపద్మైః = అంధత్వమును కల్పించు పద్మములునైన. నీరంద్రైః =
 దట్టముగా అలముకొన్న, తమోధిః = చీకటులతో. వ్యాప్తమ్ = నిండిన. అభిలమ్ =
 సమస్తమైన. పృథ్వీవలయమ్ = భూమండలమును, శశయన్ = ప్రకాశించుచు. ఉచ్చ
 లద్భిః = వికసించుచున్న, తైః = స్తుత్యములగు. యోత్సాన్నజాలైః = చంద్రికా
 సమాహములతో. అయమ్ = ఇతడే. శర్వరీసార్వభౌమః = విశావల్లభుడు చంద్రుడు.
 ఉదయతే = ఉదయించుచున్నాడు - లేక - వృద్ధిపొందుచున్నాడు. (మందాక్రాంతము)

తాత్పర్యము :- నెరజాణలైన తమోఽభిసారికలకు సిద్ధాంజనములును,
 త్రిలోకముల యందును జనుల నేత్రములకు అంధపద్మములును అయిన చీకట్లతో
 నిండిపోయిన భూమండలమును తన వెన్నెల వాకంతో ప్రకాశితము గావించుచు శర్వరీ
 సార్వభౌముడు చంద్రుడు ఇదే ఉదయించుచున్నాడు.

అపి చ జగతా మనుగ్రహాయ

ఉదయతి కలమందైః కంతతానై రశీనాం

కుముదముకుళకేషు వ్యంజయన్నంగహరాన్ ।

సమాసములు :- స్వల్పభవస్యశ్చ తాః అభిసృతాశ్చ - అభిసృతానాం నేత్రాణి - నేత్రాణాం ఏద్రాంజనాని - తైః, త్రయాణాం భువనానాం సమాహారః - త్రిభువనస్య దృశః - తాసామ్, పృథ్వ్యాః పరయః - తమ్, జ్యోత్స్నానాం జాలః - తైః, శర్వర్యాః సార్వభౌషః.

సంధులు :- అంజనైః + వా నీరందైః + వా, ఉచ్ఛందిః + జ్యోత్స్నా, జాల్నైః + అయమ్ - రేపాదేశవిసర్గ, తైః + సర్వ, వృద్ధైః + తమోభిః - సాదేశవిసర్గ, జలయన్ + ఉచ్ఛందిః = అనునాపికద్విత్వ.

క్రియ :- అయత్ గతౌ, లభౌ, ఆత్మనే, ప్రథమ (ఉత్)
ఉదయతే - ఉదయతే - ఉదయన్తే

ఉదయతీతి :- అపిచ = మరియు, జగతామ్ = లోకములకు, అనుగ్రహాయ = అనుగ్రహము కొరకై - లోకములను అనుగ్రహించుచు ఉదయించుచున్నాడని అన్వయము (ఇది కొన్ని ప్రతులలో లేదు) మద = మదముచే, ముఖర = వాదాలములైన, వకోరీ = వెన్నెల పులుగులకు, తోష = అనందము కల్గించునట్టి, కర్మాంతికః = కామందుడును (కర్మాద్యజ్ఞుడు), తుహినః = మంచుతో (వలె), రుచిర = ప్రకాశించు, రామా = కాంతికలవాడును, దక్షిణమ్ = ప్రీతిప్రదమైన, లోకచక్షుః = లోకనేత్రమునైన దండ్రుడు, అయమ్ = ఇదిగో, అశీనామ్ = తుమ్మెదలయొక్క, కలమందైః = మరుర గంధీరములైన, కంతతానైః = కంతధ్వనితో కూర్చు తాళములతో, కుముదముకుళకేషు = కలువ మొగ్గలయందు, అంగహరాన్ = అంగవిక్షేపములను, (అంగహరోఽంగవిక్షేపః - అమరః), వ్యంజయన్ = ప్రకటపరచుచు, ఉదయతి = ఉదయించుచున్నాడు, తుమ్మెదల నోటి పొటమునకు కలువల కదలికలు నృతమనుట, తాంతత్తహితహి ఇత్యాదిగా భాషారహితముగా తాళలయానుకూలముగా పాడుటను సంగీతవిదులు పొటమందురు, (మాలిని).

మదముఖర చకోరీ తోష కర్మాంతికోఽయం

తుహిన రుచిరదామ దక్షిణం లోకచక్షః ॥

71

ఇదం చాన్య —

ప్రాచీనాచలచుంది చంద్రమణిధిర్నిర్వాహపాద్యం నిజై
ర్నిర్వానైరుడుధి ర్నిజేన వపుషా దత్తార్ లాజాంజలి ।

తాత్పర్యము :- లోకానుగ్రహ బుద్ధితో జగత్ప్రియపణిపు చంద్రుడు ఉదయించుచున్నాడు. తుమ్మెదల కంఠతాళములతో కలువ కన్నెలు నృత్యము చేయుచున్నవి. చకోరాంగనలను సంతోషపెట్టు పెద్దకామందు ఈ చంద్రుడు. మంచుతో తెల్లనైన కిరణములు కలవాడిచే ఉదయించుచున్నాడు.

సమాసములు :- కలాశ్చ తే మంద్రాశ్చ - తైః, కంఠేన తాః - తైః, తుముదావాం ముకుళతాః - తేషు, మదేన ముఖరాః - మదముఖరాశ్చ తాశ్చకోర్యః - చకోరీదాం తోషః - తోషే (తోషస్య వా) కర్మాంతిః, తుహినేన రుచిరం దామ యన్య సః, లోకస్య చక్షః.

సంధులు :- తాః + అశీనామ్ - రేపాదేశవిసర్గ, వ్యంజయన్ + అంగ అనునాపికద్విత్వ, కర్మాంతిః + అయమ్ - ఉత్పాదేశవిసర్గ - కర్మాంతికో + అయమ్ - పూర్వరూప.

క్రియ :- “ఇ”గతో (ద్వాదశి), పరిస్మై, లట్, ప్రథమ (ఉత్)

అయతి - అయతః - అయన్తి

ప్రాచీనేతి :- ఇదమ్ చ = ఇదియు, అన్య = ఈ చంద్రునియొక్క (నెన్నెల వ్యాపించుచున్నదని అన్వయము) - ప్రాచీనాచల = ఉపయ పర్వతమును, చుంది = ఆశ్రయించియున్న, చంద్రమణిః = చంద్రకాంత మణులతో, నిజైః = తమవైన, నిర్వానైః = జలసప్తణములతో, నిర్వాహ = నిర్వహించబడిన, పాద్యమ్ = పాదోదకము కలిదియు; ఉడుధిః = నక్షత్రములచే, నిజేన = తమదైన, వపుషా = రూపముతో, దత్త = సమర్పించబడిన, అర్హ = విలువైన, లాజాంజలి = లాజాంజలి కలిదియు - పూజాద్రవ్యముగా పేలాలు సమర్పింతురు, నక్షత్రములు అట్లున్నవనుట; అంతః = దింబ మధ్యభాగమునందలి, ప్రౌఢ = సాంద్రమైన, కళంక = కళంకముతో

అంతఃప్రాచ కళంకతుచ్ఛమభితః సాంద్రం పరిస్తీర్యతే
 వింబాదంతుర భగ్ననై శికతమఃస్సందోహ మిందోర్మహః ॥

72

ఏనం చ —

మృగరాజకరణభంగురకీంశుక కళికావతంసికాః సుదృశః ।

తుచ్ఛమ్ = పరిహితమును — వింబములోనున్న కళంకము వెన్నెలలో లేదనుట;
 అంతుర = అంతురావస్థయందే. భగ్న = వినాశము గావింపబడిన, నై శికతమఃస్సందో
 హమ్ = రాత్రి నీకటిగుంపు కలదియు. నీకటిని స్రావంతదశయందే భగ్నము గావించె
 ననుట; అయిన — ఇందోః = చంద్రునియొక్క, మహః = తేజస్సు (వెలుగు),
 వింబాత్ = వింబమునుండి. అభితః = అన్నివైపులకును, సాంద్రమ్ = దట్టముగా,
 పరిస్తీర్యతే = వ్యాపించుచున్నది. (కర్పూరము).

తాత్పర్యము :- తూర్పుకొండపై చంద్రకాంతమణులు తమకు తాము
 న్రవించి చంద్రునినీ పాద్యమిచ్చుచున్నవి. నక్షత్రములు తమ రూపములతో లాజాంజలి
 సమర్పించుచున్నవి. వింబములో కళంకమున్నను వెన్నెల నిష్కళంకముగా నున్నది.
 నీకటులను అంతురావస్థలోనే క్రుంచివేసిన ఈ వెన్నెల చంద్రవింబమునుండి దట్టముగా
 అన్నివైపులకును వ్యాపించుచున్నది.

సమాసములు :- ప్రాచీనక్వాసో అచలశ్చ — అచలం చురిబ స్థితి —
 చురినశ్చ తే చంద్రమణయశ్చ — తైః. దత్తః అర్హ లాజాంజలిః యస్మై తత్.
 అంతర్గతశ్చ ప్రాచక్వాసో కళంకశ్చ — కళంకేన తుచ్ఛమ్. అంతురే భగ్నః నై శిక
 తమసాం సందోహః యేన తత్.

సంధులు :- మణిః + నిర్వాహ, నితైః + నిర్యాసైః + ఉదః +
 నిజేన, ఇందోః + మహః — తేహదేశవిసర్గ వి + ఉద — యదాదేశ.

క్రియ :- స్త్యూజో అద్యాదనే. (కర్మణి) లట్. అత్మనే. ప్రథమ.

స్తీర్యతే — స్తీర్యతే — స్తీర్యనే

మృగరాజేతి :- ఏనమ్ చ = ఈ చంద్రుని (చూచుచున్నారని అన్వ
 యము) సుదృశః = అందమైన కన్నులుగల ప్రీతి. మృగరాజ = సింహముయొక్క,
 కరణ = గోరుపతి, భంగుర = వక్రమైన, కీంశుక కళికా = మోదుగుమీగ్గ, అవతం

భయనంతుచదంతహరిణ బహళోజ్జ్వల మిందు మీక్షన్తే ॥ 73

విధీషణః :- ఇందోరేకకళాయా రుద్రేణోద్భృత్య మూర్ధని దృశాయాః ।

స్థానమివ తుచ్ఛమేతత్కళంకరూపేణ పరిణమతే ॥ 74

సికాః = కర్ణాభరణముగా కల్గినవారై. భయ = భీతితో. సంకుచత్ = కుంచిండుకు పోవుచున్న (ముడుచుకుపోవుచున్న). అంకహరిణ = లాంఛన మృగమువలన (చంద్ర లాంఛనమగు హరిణము ముడుచుకుపోవుటచే). బహళ = మిక్కిలి. ఉజ్జ్వలమ్ = ప్రకాశించుచున్నవాడగు. ఇందుమ్ = చంద్రుని. ఈక్షన్తే = తిరికించుచున్నారై (అర్య)

తాత్పర్యము :- చెవులలో మోడుగుమొగ్గులు అలం రిండునొని త్రిలు చంద్రుని తిరికించుచుండగా. లాంఛన హరిణము సంహనబములవంటి ఆ మోడుగు మొగ్గులకు భయపడి ముడుచుకొనిపోగా వెన్నెల అకళయించినది (బహళచంద్ర తోతృప్తి).

సమాసములు :- మృగానాం రాజా-మృగరాజస్య కరణః-కరణ ఇవ భంగురః - కింకుకస్య కళికా-భంగురా చ సా కళికా చ - కళికా అవతంసః యాసాం తాః. శోభనం దృగ్యాసాం తాః. భయేన సంకుచన్ - సంకుచంక్వానో అంకహరిణశ్చ-హరిణేన బహళమ్ ఉజ్జ్వలః - తమ్.

క్రియ :- ఈక్షణ్ దర్శనే. లట్. అత్మనే, ప్రథమ.

ఈక్షతే - ఈక్షతే - ఈక్షన్తే

ఇందోరితి :- రుద్రేణ=శునిచేత. ఉద్భృత్య = త్రుంచబడి. మూర్ధని= శిరస్సునందు. దృశాయాః = దరింపబడిన. ఇందోః = చంద్రునియొక్క. ఏకకళాయాః ఒక కళయొక్క. తుచ్ఛమ్ స్థానమ్ = రహిత స్థానము. కూన్యప్రదేశము. ఏతిత్ = ఈ. కళంక రూపేణ=లాంఛన రూపముగా. పరిణమతే=భావించబడుచున్నది.

తాత్పర్యము :- చంద్రకళలలో ఒకదానిని శువుడు త్రుంచి స్వీకరించి శిరస్సున అలంకరించుకొనెను అట్లు ఏర్పడిన వెరితియే కళంకముగా భావించబడు చున్నది. (అర్య)

క్రియ :- ఇమప్రహ్యత్వే శబ్దేన - కర్మవ్యతిహారే అత్మనే. లట్. ప్రథమ, పరిణమతే - పరిణమతే - పరిణమన్తే (పరి)

(విహస్య రామంప్రతి)

రోదసీకూపమందూకః కియదేష ప్రకాశతే ।

చంద్రమా యదయం దేవ త్వత్కీర్తయేః ప్రతిగర్జతి ॥

75

సీతా :- (నస్మితమ్) జానామ్యర్యపుత్రస్య కీర్తికాంతిభిః ప్రతిస్పర్ధా
కృత్వా పరాజితేన సంప్రతి భగవతా హరిణాంతేన కళంకసంహతి
రర్జితా (జానామి అజ్ఞాతస్య కీర్తికాంతిహిం పడిస్పర్ధం కదుఅ
పరాజితేన సంపది భవతదా హరిణాంతేన కళంక సంఘదీ విధతా)
(సర్వే హనంతి, రామః స్మయతే)

రోదసీతి :- (విహస్య=నవ్వి, రామంప్రతి=రామునుద్దేశించి) రోదసీ=
తూనిపోంతరాళమనునట్టి, కూప=నూతియందలి, మందూకః=కప్పవంటి వాడైన,
ఏషః=ఈ, చంద్రమా=చంద్రుడు, కియత్ ప్రకాశతే=ఏసాటి ప్రకాశము కల
వాడు, దేవ=మహాప్రభూ, అయమ్=ఈ, చంద్రుడు, త్వత్కీర్తయేః=నీ కీర్తికి, ప్రతి
గర్జతి=పోటీ పడుచున్నాడు. (అనుష్టుప్పు).

తాత్పర్యము : రామభద్రా, రోదసీకూపస్థ మందూకమగు ఈ చంద్రమామ
తన ప్రకాశము ఏ పోటీదని నీ కీర్తితో స్పర్ధించుచున్నాడు ।

సమాసములు :- రోదసీ ఏవ కూపః - కూపస్య (కూపేవా)
మందూకః ఇవ, తవ కీర్తిః - తస్యాః

క్రియ :- గర్జ శబ్దే, లట్, పరస్మై, ప్రథమ.

గర్జతి - గర్జతః - గర్జంతి

కాశ్యట్ డీప్తా, లట్, ఆత్మనే, ప్రథమ (ప్ర)

ప్రకాశతే - ప్రకాశతే - ప్రకాశంతే

జానామీతి :- (నస్మితమ్=చిటనవ్వుతో) ఆర్యపుత్రస్య=ప్రభువు
యొక్క, కీర్తి కాంతిః=యశః కాంతులతో, ప్రతిస్పర్ధాం కృత్వా=పోటీపడి,
పరాజితేన=ఓడిపోయిన భగవతా=భగవంతుడగు, హరిణాంతేన=చంద్రునితో,
సంప్రతి=ప్రస్తుతము, కళంక సంహతిః=దట్టమైన కళంకము, అర్జితా=సంపాదించ

(రామప్రతి)

సారంభం శ్రీవత్సలాంభన భుజాపర్యస్తమంథాచల
 జ్ఞోభోచ్చలిత దుగ్ధసింధు లహరీ గర్భ చ్చవిసదృశమ్ ।
 క్షో ఖాయతి న తే రమూణాం ప్రభోరంధకార పక్షంతరా
 సంతృప్త్యన్మృగాంక మండల ఖండోద్ధామగౌరవ యశః ॥

76

బడినది - అని - బానామి=ఎఱుగుదును, (వత్సే=అందరును, హసన్తి = నవ్వుదురు,
 రామః = రాముడు, స్మయతే = చిన్నగా నవ్వును).

సారంభమితి - (రామప్రతి=రామసుగ్రీవచి) సారంభమ్=మొదటి
 నుండియు, శ్రీవత్సలాంభన = విష్ణుమూర్తి యొక్క, భుజా = గాహంపులచేత,
 పర్యస్త = నలచాలితమైన, మంథాచల = మంథర పర్వతము వలననైన జ్ఞోభ =
 అసభోడనముతో, ఉచ్చలిత = పైకెగసిన, దుగ్ధ సింధులహరీ = సాలబదలి తరంగముల
 యొక్క, గర్భ = మధ్యభాగమునందలి, భవి = కాంతితో, సచ్చిశమ్ = సాలివచ్చునదియు
 అంధకార పక్ష + అంతరా = కృష్ణ పక్ష మధ్యకాలమున, సంతృప్త్యత్ = కృశించిన,
 మృగాంక మండలఖండ = చంద్ర (బింబ) రేఖవలె, ఉద్ధామ = మిక్కిలి, గౌరవ్ =
 తెల్లనిదియైన న, రమూణామ్ ప్రభోః = రమూవంశ విడుదవగు, తే = నీ యొక్క,
 యశః = కీర్తిని, కః = ఎవడు, న గాయతి = స్తుతించెడిది ఎల్లరును స్తుతించుటనుట.
 (ప్రాకృతమూలము శార్దూలము, ఇది దాని సంస్కృతచ్ఛాను)

తాత్పర్యము :- రమూ ప్రభూ! అలనాడు శ్రీ మహావిష్ణునిచేతదల్చబడిన
 మంథరాచలమువలన కలత చెందిన జీరసముద్రముయొక్క తరంగ గర్భకాంతితో
 సమానమైనదియు, కృష్ణపక్ష మధ్యకాలమున కృశించి నిష్కళంకముగానున్న చంద్ర
 రేఖ వలె మిక్కిలి తెల్లనైనదియు అగు నీ యశస్సును ఎవడు కీర్తింపడు ప్రభూ! ।

సమాసములు :- శ్రీ వత్సలాంభనస్య భుజాభ్యాం పర్యస్తః :-
 పర్యస్తశ్చాసౌ మంథాచలశ్చ - మంథాచలస్య (అవలాద్వా) జ్ఞోభః - జ్ఞోభేన ఉచ్చలిత -
 దుగ్ధ సింధోః లహరీ - ఉచ్చలితా చసౌ లహరీ చ - లహర్యాః గర్భచ్ఛవిః - భవినా
 సదృశమ్. అంధకార పక్షస్య అంతరా-మృగాంకస్య మండలమ్-మండలస్య ఖండః -
 సంతృప్త్యన్మృగాంక మండశ్చ - ఖండ ఇవ ఉద్ధామగౌరవమ్.

రామః :- (సహర్షస్మితమ్) అయిప్రియే ప్రియవాదిని.
చంద్రలోకాదపి పరం పదమారోపయన్తి మామ్ ।
అమూరమృతబిందూనామనుప్రాసాస్తవోక్తయః ॥

77

క్రియ :- గైశన్, పరస్మి, లట్, ప్రథమ.
గాయతి - గాయతః - గాయన్

తాత్పర్యము :- ఓ పియా ! అమృత చిందువులవంటి నీ వాక్కులు నన్ను చంద్రలోకముకంటె ఉన్నతస్థితికి కొనిపోవుదున్నవి.

క్రియ :- ఆరోప (చీద) వరస్థై, లబ్. ప్రథమ.
ఆరోపయతి - ఆరోపయత : - ఆరోపయన్తి

విధీషణః :- (సానురాగమ్)

అద్యోర్వీతల మూలమర్షణ వశాదుస్సస్పృహ చూడామణి

శ్రేణీశ్రీ పరిపీతపీవర తమః పూరే పురే భోగినామ్ ।

కర్ణాభావ నిరస్తకుండల రసవ్యాసంగ మాహున్వతా

మూర్ధ్నః పన్నగ పుంగవేన సుభగం త్వత్కీర్తిరాకర్ణ్యతే : 78

అద్యోతి :- (సానురాగమ్ = ప్రేమతో) ఉర్వీతల = భూమియొక్క, మూల = అట్టడుగు ప్రదేశమయొక్క, మర్షణవశాత్ = రావించిన, ఉన్మృష్ట = ప్రజ్ఞ తము గావించబడిన, చూడామణిశ్రేణి = శిరోఽగ్రభాగమందిలి మణినమూహముచేత పరిపీత = నాశనము గావించబడిన (త్రాగివేయబడిన), పీవర = పీకాలముగు, తమః పూరే = అంధకార రాశితోఁబడిన, భోగినామ్ పురే = నాగలోకమునందు, కర్ణ + అభావ = చెవులు లేకపోవుటచేత, నిరస్త = తొలగించబడిన, కుండలరస వ్యాసంగమ్ = కుండల ద్వనిసంసక్తి కలునట్లుగా - అభ్యంతరకరమగు కుండలధ్వని లేదనుటః మూర్ధ్నః = శిరస్సులను, ఆదున్వతా = ఊపుచున్న, పన్నగపుంగవేన = అదిశేషుని చేత, త్వత్కీర్తిః = నీ యశస్సు, సుభగమ్ = సుఖముగా (నిరాశంకిముగా) అద్య = నేడు, అకర్ణ్యతే = అకర్ణింపబడుచున్నది. (శాస్త్రాలము)

తాత్పర్యము :- ఓ ప్రభూ! భూమి ఒరిపకొని అదిశేషుని శిరోమణులు మరింత తళతళలాడుచు సాకాశలోకమున చీకట్లను తొలగించుచున్నవి. అట్టిది నీ కీర్తి గానమును అదిశేషుడు సుఖముగా వినుచున్నాడు. అతనికి చెవులే లేకపోవుటతో కుండలములు లేవు. అభ్యంతరకరమగు కుండలధ్వనియు లేదు. వేయి శిరస్సులను స్వేచ్ఛగా ఊపుచు హాయిగా వినుచున్నాడు.

సమాసములు :- ఉర్వీతలస్య మూలమ్ - మూలస్య మర్షణమ్ - మర్షణస్య వశః - తస్మాత్. ఉన్మృష్టాశ్చ తే చూడామణయశ్చ - మణినాం శ్రేణిః - శ్రేణీః శ్రీః - శ్రీయా పరిపీతమ్ - పీవరం చ తత్తమశ్చ - పరిపీతం చ తత్త పరతమః - తమసాం పూరః యస్మిన్ - తస్మిన్. కర్ణానామభావః. కుండలానాం రవః - రవస్య వ్యాసంగః - కర్ణాభావాత్ నిరస్తః కుండల రసవ్యాసంగః యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా. పన్నగానాం పుంగవః - తేన.

(విహస్య)

భోగింద్రః ప్రమదోత్తరంగమురగీసంగీతగోష్ఠీషు తే
 కీర్తిం దేవ శృణోతు వింశతిశతీ యచ్ఛృణోషాం వర్తతే ।
 రత్నాభిస్సురసుందరీభిరభితో గీతాం తు కర్ణద్వయాయా
 దుఃస్థః శ్రోష్యతి నామ కీం స హి సహస్రాక్షో న చక్షుఃశ్రవాః । 79

క్రియ :- కర్ణ పీడనే. (విర్రుడి) అత్యనే. ప్రథమ (అట్)
 అకర్ణ్యతే - అకర్ణ్యతే - అకర్ణ్యనే

భోగీంద్ర :- (విహస్య = నవ్వి) భోగింద్రః = అదిశేషుడు. ఉరగీసంగీత
 గోష్ఠీషు - ఉరగీ = నాగాంగనలయొక్క. సంగీతగోష్ఠీషు = సంగీత సభలయంద.
 తే = సిద్ధులయొక్క. కీర్తిమ = యశస్సును. ప్రమదోత్తరంగమ్ = ఆనంద మతిశయించు
 నట్లు. శృణోతు = వినునుగాక. యతః = ఏలయన, చక్షుషామ్ = నేత్రములయొక్క.
 వింశతిశతీ = సహస్రద్వయము. వర్తతే = అతనికున్నది కనుక. తు = కానీ. దేవ =
 మహాప్రభూః. రత్నాభిః = అనురత్నైః, సురసుందరీభిః = దేవ కాంతలచేత. అభి
 తః = సమగ్రముగా. గీతామ్ = గానముచేయుటదిన నీ కీర్తిని. సహస్రాక్షః = దేవేం
 ద్రుడు. కర్ణద్వయాయా దుఃస్థః = చెవులు రెండే కలిగియుండుట అను దురవస్థను పొందిన
 వాడై. కీమ్ నామ శ్రోష్యతి = ఏమి వినగలడు. సః హి = అతడేమో. సహస్రాక్షః =
 వేయకన్నులవాడే తప్ప. చక్షుః శ్రవాః న = చూపు చెవులవాడు కాదాయె. (శార్దూలము)

తాత్పర్యము :- నాగాంగనలు నీ కీర్తిని గానముచేయగా అదిశేషుడు
 రెండువేల చూపు చెవులతో అలకించి అనందించుచున్నాడు. దేవాంగనలు నీ కీర్తిని
 గానము చేయగా దేవేంద్రుడు రెండు చెవులే కలిగిన దురవస్థతో ఏమి వినగలడు ।
 అతడు సహస్రాక్షుడే కాని చూపు చెవులవాడు కాదాయె. (నభా సంలాపయోర్దోష్ఠీ -
 మేదిసీకరః)

సమాసములు :- భోగినామింద్రః. ప్రమదేన ఉత్తరంగం యథా భవతి
 తత్తథా. సంగీతస్య గోష్ఠీ - ఉరగీనాం సంగీతగోష్ఠీ - తాను. కర్ణస్య ద్వయాయా - ద్వయాయా
 దుఃస్థః. సహస్రేషాం అక్షీణి యస్య సః. చక్షురేవ శ్రవాః యస్య సః.

రామః :- (విలక్షస్మితేన విభీషణనూత్తమనుగృహ్య చంద్రం సీతాముఖం
చ క్షణమాలోక్య స్వగతమ్)

అరచ్చే దయితాముఖప్రతినమే నిర్మాతనుస్మిన్నపి

వ్యర్తం జన్మ సమానకాలమితా మంబుచ్చటాం వర్జితః ।

ఆత్మద్రోహిణి రోహిణిపరివృతే పర్యంబంబంతేరుహః ।

సంకోచాదతిదుఃస్థితస్య న విదేత్తచ్చిల్ల మున్మీలితమ్ ।

80

క్రియ :- శ్రు శ్రువణే, లోబ్, పరస్మై, ప్రథమ

శృణోతు/శృణుతాత్ - శృణుతామ్ - శృణుచ్చి

శ్రుశ్రవణే, లృబ్, పరస్మై, ప్రథమ

శ్రోష్యతి - శ్రోష్యంతః - శ్రోష్యంతి

అరచ్చిత్తి :- [విలక్షస్మితేన = స్మితోనూగిన చిరునవ్వుతో, విభీషణ
నూత్తమ్ = విభీషణుని సాలంకారవాక్కును, అనుగృహ్య = స్వీకరించి, చంద్రమ్ =
చందమామను, సీతాముఖం చ = జానకీ పదనమును, క్షణమ్ = క్షణకాలము, ఆలోక్య =
చూచి, స్వగతమ్ = తనలో] దయితా = ప్రేమయొక్క, ముఖ = ముఖముతో, ప్రతినమే =
సాటివచ్చువానిగా, నిర్మాతమ్ = చంద్రుని నిర్మించుటకొరకు, అరచ్చే = బ్రహ్మదేవుడు
పూనుకొనగా, జన్మసమాన కాలమితామ్ = జన్మించిన క్షణమునందే లభించిన, అంబు
చ్చటామ్ = కాంతినమూహమును, వ్యర్తమ్ = స్పృచ్ఛముగా, అస్మిన్ = ఈ, రోహిణి
పరివృతే = చంద్రుడు, ఆత్మద్రోహిణి = స్వస్థిత ర్తతే ద్రోహము చేయువాడై, వర్జితః =
కురియుచుండగా [వెన్నెలను వర్షించుచుండిగా ననుట], పర్యంబంబంతేరుహః =
బ్రహ్మకు పర్యంతమైన పద్మముయొక్క, సంకోచాత్ = ముడుచుకొనుటవలన, అతి
దుఃస్థితస్య = మిక్కిలి దుఃస్థితుడైన, విదేః = బ్రహ్మయొక్క, తచ్చిల్లమ్ = సీతా
ముఖముతో సాటివచ్చునట్లు చంద్రబింబమును తీర్చి ఆ శిల్పము, న ఉన్మీలితమ్ =
పూర్తిగా అవిష్కరింపబడలేదు, కావున చంద్రుడు సీతా ముఖముతో పరిపోయెవారు
కాలేకపోయెను. [కాథూలము]

తాత్పర్యము :- సీతాముఖముతో సాటివచ్చునట్లుగా బ్రహ్మదేవుడు
చంద్రబింబమును నిర్మింప నారంభించెను. కానీ ఆ చంద్రుడు తాను పుట్టిన క్షణము

(సీతాం ప్రతి)

అనేన రంధోరు భవన్ముఖేన తుషారభానోస్తులయా ధృతస్య ।

ఊనస్య ఊనం పరిపూరణాయ తారాః స్ఫురన్తి ప్రతిమానఖండా ॥ 81

నుండియు బ్రహ్మకు బ్రోహయయ్యెను అతని నివాసపద్మమును ఈతడు ముకుళింప జేసెను. దానితో ముఖమై న బ్రహ్మ ఇంక చంద్రదింబమును తీర్చు కార్యక్రమము నుండి విరమించెను. కావున సీతాముఖమునకు చంద్రుడు సాటిరాలేడు.

సమాసములు :- దయతాయాః ముఖమ్ - ముఖస్య ప్రతిసమమ్ - తస్మిన్. జన్మనః సమాసకాలః - కాలే మిళితా - తామ్. అంతానాం ఛటా - తామ్. అత్యనో బ్రోహీ - తస్మిన్. బ్రోహిద్యాః పరివృధః - తస్మిన్. పర్యంకరూపం చండీయట్ - తస్య.

సంధులు :- అస్మిన్ + అపి - అనునాపికద్విత్వ. అంశు + ఛటామ్ - తుగాగమనంది విదేః + తత్ - సాదేశవిసర్గ. తత్ + ఇల్పమ్ - ఛాదేశ

అనేనేతి :- [సీతాంప్రతి = సీతనుద్దేశించి] రంధోరు = ఓ జానకీ ! అనేన = ఈ. భవన్ముఖేన = నీ వదనముతో. తులయా = త్రాసుతో. ధృతస్య = ధరింప బడిన-నీ ముఖముతో సరితూచుటకై త్రాసునందు ఉంచబడిన అనుట; తుషారభానోః = చంద్రునికి. ఊనస్య = లోటయొక్క - తగ్గిన బరువుయొక్క. పూరణాయ = పూరణము కొరకై న. ప్రతిమానఖండాః = పడికట్టరాళ్ళగు. తారాః = నక్షత్రములు. స్ఫురన్తి = ప్రకాశించుచున్నవి. [ఉపజాతివృత్తము].

తాత్పర్యము :- ఓ సీతా ! నీ ముఖముతో చంద్రుడు సరితూచబడువేళ అతని తరుగును పూరించుటకై న పడికట్టరాళ్ళు ఈ తారకలు ప్రకాశించుచున్నవి.

సమాసములు :- రంభే ఇవ ఊరూ యస్యాః సా - తత్సంబుద్ధౌ. భవ త్యాః ముఖమ్ - తేన. [సర్వవామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంసద్భావో వత్తవ్యః]. తుషార మయాః భానవః యస్య నః - తస్య.

క్రియ :- స్ఫుర స్ఫురణే సంవరణే చ. లట్. సరస్మై. ప్రథమ స్ఫురతి - స్ఫురతః - స్ఫురన్తి

కించాన్యదపి

గాత్రే సాక్షాదజని భగవానేష యస్మిన్మయోనిః
శయోత్థాయం యదఖిలమహః ప్రీతయన్తి ద్విరేహాన్
ఏరాగ్రాం యదధతి భగవన్మృత్యుశానో దధతి
తత్ప్రాపున్తి సుతసు పదనోపమ్యమంభోరుహాణి :

82

గాత్రే ఇతి :- కించ = మరియు, అన్యదపి = మరియుటి - సుతసు = ఓ సుగాత్రీ : జనకపుత్రీ : భగవాన్ = భగవంతుడైన, ఏషః = ఈ ప్రసిద్ధుడైన, పద్మయోనిః = బ్రహ్మదేవుడు. యత్ = ఏ పద్మములయొక్క, గాత్రే = పంశమునందు, సాక్షాత్ = సాక్షాత్తుగా, అజని = జన్మించెనో : శయోత్థాయమ్ = నిద్ర లేచినదిమొదలు అఖిలమ్ అహః = రోజు రోజంతయు, యత్ = ఏ పద్మములు, ద్విరేహాన్ = తుమ్మెదలను, ప్రీతయన్తి = ఆనందపరచుచున్నవో : భగవతః = ప్రత్యక్షుని పుష్పిన, ఉష్ణవానో = సూర్యునియందు, ఏరాగ్రామ్ = విశ్వలమైన, భక్తిమ్ = భక్తిని, యత్ = ఏ పద్మములు, దధతి = వహించుచున్నవో : తత్ = ఆ కారణములచేత, అంభోరుహాణి = పద్మములు తే = నీయొక్క, పదనోపమ్యమ్ = ముఖముతో పోలింను, ప్రాపుః = పొందుచున్నవి. (కార్పూరము) శయ్యామాః ఉత్థాయ - అపారాదే పరీప్రాయమ్ - అమూర్తి.

తాత్పర్యము :- బ్రహ్మదేవునికి పుట్టింటి జన్మపులగుట, నిద్రలేచినది మొదలు రోజంతయు తుమ్మెదలను ఆనందపరచుట, సూర్యునియందు విశ్వలభిక్తి కలిగియుండుట అను ఈ కారణములచే పద్మములు నీ ముఖముతో సోటిరాగలుగుచున్నవి.

సంధులు :- ఏషః + యత్ - తదేతద్విసర్గలోప, శయ్యా + ఉత్థాయ - గుణ, భగవతి + ఉష్ణ - యదాదేశ, ప్రాపుః + తే - సాదేశవిసర్గ, పదన + పోపమ్యమ్ - వృద్ధిసంధి.

క్రియ :- జనీత్ ప్రాదుర్భావే, అత్మనే, యజ్. ప్రథమ
అజని/అజనిష్ఠ - అజనిషాతామ్, అజనిషత
ప్రీత్ తర్పజే (జీవ్), పరస్మై, లబ్. ప్రథమ
ప్రీతయతి - ప్రీతయతః - ప్రీతయన్తి

సీత :- (స్మేరావసతముః) ఆర్యపుత్ర. కథం పునః సంపూర్ణమండల
మీచ్ఛశం చంద్రమవమత్య కళామాత్రం భగవతా భూతనాధేన
చూడామణీకృతమూసీత్ (అజ్ఞాతత్వ. కథం ఉణ సంపూర్ణమండల
మీచ్ఛశం చంద్రమవమచ్చిత కళామేత్తం భవదా భూదగహేణ
చూడామణీకృతం అసీ.)

రామ :- (నప్రపాదమ్) ప్రియే జానశీ. త్రయాణామపి జగతాముప
నీవ్యోఽయమమృతదీధితిః. యది పునః సమగ్రమేనం మౌళినా
పినాదపాదీరదారయిష్యత్. అంగ శివనిర్మాల్యమనుపభోగ్య

దాదాశ్చ చంద్రవోషణయోః, అదీ. పరస్మై. ప్రథమ

దదాతి - దత్త - దధతి

అపి వ్యాప్తి, పరస్మై. తిదీ. ప్రథమ

అపి - అపిమ - అపి

ఆర్యపుత్రేతి :- (స్మేర + అవసతముః = చిరునవ్వుతో తలవార్చి)
ఆర్యపుత్ర = సోదా. ఆర్యశమ్ = ఇటువంటి, సంపూర్ణమండలమ్ = పూర్ణ బింబ
మైన. చంద్రమ్ = చంద్రుని. అవమత్య = అవమానించి (వదలింతుడు). భగవతా =
భగవంతుని. భూతనాధేన = శివునిచేత. కళామాత్రమ్ = ఒకానొక కళమాత్రమే
(18వ పాదం) కథమ్ పునః = ఎట్లు, చూడామణీకృతమ్ = శిరోభూషణముగా చేయ
బడినది, అసీత్ = అయ్యెను.

ప్రియేజ్ఞాతి :- (నప్రపాదమ్ = విగ్గరగా నవ్వి) ప్రియేః = ఓ ప్రేయసీ.
జానశీ = సీతా. త్రయాణామ్ జగతామ్ అపి = ముల్లోకముఃకును. ఉపజీవ్యః =
అదాదభూతము. అయమ్ = ఈ. అమృత దీధితిః = చంద్రుడు [అమృతకిరణుడు].
పినాదపాదాః = శివుడు, పినమ్ = ఈతనిని, సమగ్రమ్ = పరిపూర్ణముగా. మౌళినా =
శిష్యుతో, యది అదాదయిష్యత్ = దరించినది, అంగ = అయ్యో, శివనిర్మాల్యమ్ =
శివనిర్మాల్యమై [శివుని అలంకరించి తీసిన పుష్పాదికము], అయమ్ = ఈ చంద్రుడు,
అనుపభోగ్యః ఏవ = స్వీకరింపదగినవాడే. అభివిష్యత్ = అయ్యుండను. [సర్వే =
అందరను, హస్తన్తి = నచ్చుదురు] కింద = మరియు, భిక్ష్యా = నీచేత, అయమ్ = ఈ

ఏవాయమదవిశ్యత్. (సర్వే హసన్తి) సంచ భవత్యాపి మాన
ప్రమితో దృశ్యత ఏవాయమ్.

పీయూషాశ్రవణం జగత్త్రి యదృశామాలాత లేఖలవో
విశ్వోన్మాథపాతాశనస్య తరుణాముద్భవనీ కుందిరా.
పీరేషు ప్రథమా చ పుష్పదనుషో లేఖా మృగగీముఖ
శ్రీడాం చ ప్రతిరాజపీటమధికానంది సమశ్చందమా. ||

89

చంద్రుడు. మానప్రమితః అపి = ప్రతిపద్యంద్రుడుగాను పాద్యమైనాటి చంద్రుడు
దృశ్యతే ఏవ = చూడబడుచునేయున్నాడు. [మానప్రమితః - సర్వేత్తమారణ్యవాన్-
మానప్రమితః].

పీయూషేతి :- జగత్త్రియ = ముల్లోకములందరియొక్క. దృశామ్ =
చూపులకు. పీయూషాశ్రవణమ్ = అమృతపాత్రయ [స్థితి]. విశ్వ + ఉన్మాథం =
మొత్తము ప్రపంచమును మధనపరచు. పాతాశనస్య = అగ్ని - కావాగ్నిరనుట,
అలాతలేఖలవః = చాలిలోని నిప్పుకడిరియు. తరుణామ్ = చిక్కులను. ఉద్భవనీ =
తెరచు సాధనమైన. కుందిరా = కుందిరయు [తాళపుచెవి]. పుష్పదనుషః = మన్మథు
నిశి. పీరేషు = బిలగమైన వీరులయందు. ప్రథమా = మొట్టమొదటిదగు. లేఖా =
గీతయు - లెక్కించుటకు వేసిన మొదటి అంకెయనుట. మృగగీ = చంచలనేత్రం
యొక్క. ముఖశ్రీడామ్ = పదనసౌందర్య సంపదలను. ప్రతిరాజపీటమ్ = సర్వక
హేతునైనవాడును, అధికానంది = మిక్కిలి ఆనందమును గూర్చువాడైన న. సమ
చంద్రమా = క్రొత్తచంద్రుడు - భవత్యా దృశ్యతే ఏవ అని అన్వయము. [కార్థాలము]

తాత్పర్యము :- ముల్లోకములందరి జనుల చూపులకు అమృతపాత్ర
వంటివాడును [ఆనందదాయకుడు]. మన్మథాగ్నిరనుట వంటివాడును. చిక్కులను
తెరచు తాళముచెవి వంటివాడును. మన్మథ సైన్యములో ప్రథమగణ్యుడను. శ్రీల
ముఖములకు మొదటిపీఠికయైన న. క్రొత్తచంద్రుడు ఉదయించుచున్నాడు.

సమాసములు :- పీయూషస్య ఆశ్రవణమ్. త్రయాణాం జగతాం సమా
హారః. జగత్త్రియస్య దృశః. లేఖామ్. అలాతస్య లేఖా లవః విశ్వస్య ఉన్మాథః.
ఉన్మాథే హతాశనః. తస్య. పుష్పం దనుర్యక్య సః తస్య. మృగగీస్య అపి టి
యన్యాః సా - మృగశ్రీడాం ముఖాని. ముఖానాం శ్రియః. తాసామ్. ప్రతిపీటాతో
రాజా - ప్రతిరాజస్య పీటమ్. అధికమానందత్రయైతి తద్విలమస్యేతి.

చక్రే గోష్పదవద్విలంఘితవతోఽప్యంతర్భయం మారుతేః

పూర్వత్వాదతిరిచ్యతే హి మహాతన్తుచ్ఛస్య దుర్లభమ్యతా॥ 84

గర్భమనునట్టి, దళి=గుహమొక్క, గంధీరిమా=గంధీర్వము వలనవచ్చిన, సోగరిః = సముద్రుడు, గోష్పదవత్ = గోవు చెక్కయంతటి చిన్న నీటిపరియనుగా, విలంఘిత వతో = దాటినవచ్చిన, మారుతేః అపి = హనుమంతునికీ నూదా, అంతర్భయమ్ చక్రే = లోపల భయమును కల్గించెను, మహాతః = గొప్పవానియొక్క, దుర్లభమ్యతా = అవిలంభ్యత్వము - వారిని ఒకరు ఇవదాటినచోవచ్చుట యనునది, పూర్వత్వాత్ = పూర్వత్వదశకంటే, తుచ్ఛస్య = హీనదశకు, అతిరిచ్యతేహి = అతీతయందు చిన్నదికదా, పూర్వదశయందుండిగా వారిమాటను అపహేనయి బహుటలు తేలిక, వారే హీనదశయందున్నప్పుడు వారి మాటను కాదనుకొని మిక్కిలి కష్టమనుట, (శౌర్యాలము).

తాత్పర్యము :- హనుమంతుడు విలంఘితమైన గోష్పదమువలె దాటి వచ్చినాడు. సేతుబంధనమైన పిదప లోతువచ్చిన సముద్రమును దాటుటకు అ హనుమంతుడే భయపడినాడు. (అప్పటికి లోతు తెలిపి భయము పట్టుకొన్నదనుట), గొప్పవారి మాటను ఇవదాటుట యన్నది వారు పూర్వదశయందున్నట్టికంటె హీన దశయందున్నప్పుడే కష్టము నుచూ.

సమాసములు :- సేతోరుపక్రమః - ఉపక్రమస్య సంక్రమః - సంక్ర మాత్ అకృతః - అకృతాశ్చతే గిరయశ్చ - గిరిదాం ప్రదేశః - ప్రదేశస్య వేగః - వేగేన ఉచ్చలన్తి చ తాని నిశ్శేషాంబూని చ - అంబుః పరిస్థితకృసోషదశ్చ, ఉదర ఏవ ధరీ - దర్యాః గంధీరిమా యస్య సః.

సంధులు :- సేతు + ఉపక్రమ, సంక్రమ + అకృత, నిశ్శేష + అంబు సవర్ణదీర్ఘ, వేగ + ఉత్, స్ఫుట + ఉదర - గుఱసంది, ఉచ్చలత్ + నిశ్శేష - అను నాపికాదేశ, విలంఘితవతో + అపి - ఉత్తాదేశవిసర్గ - వతో + అపి - పూర్వ రూప, అపి + అంతర్ - యదాదేశ, మహాతః + తుచ్ఛస్య - సోదేశవిసర్గ.

క్రియ :- దుర్బుజో కరణీ, లిప్, అత్యనే, ప్రథమ

చక్రే - చక్రాతే - చక్రరే

(సేవభ్యే)

దేవ. త్వర్యతాం త్వర్యతామ్. నన్నిద తేఖలు భగవద్వసిష్టగృహీతో
మంగళాభిషేక ముహూర్తః.

రామః :- (అర్చ్య) కథమయోధ్యాయాః ప్రత్యావృత్తో మారుతిరస్మాన్
త్వరయతి :

సీతా :- (సహార్దమ్) ఆర్యపుత్ర. కథమంజనానందన స్త్వరయతి. తద్భ
గవన్. పుష్పర. అవనమ. మేదినినన్నిహితగమన మార్గేణ
గచ్ఛామః. (అర్చ్యత. కథం అంజనానందతో తువరావేది. తా
దఅవం పుష్పర అవనమ. మేదినిసంహితగమనమగ్గేణ గచ్ఛ
మాః.)

రిచ వియోజన సంపర్చనయోః (కర్మణి) అత్మనే. లక్ష్. ప్రథమ.
అతిరిక్యతే - అతిరిక్యతే - అతిరిక్యతే.

(సేవభ్యే = తెరలో)

దేవేతి :- దేవ = మహారాజా. త్వర్యతామ్ త్వర్యతామ్ = త్వరపడు
గార. త్వరపడుగారి. - దేవ త్వరపడుమనుట. భగవత్ = మహానుభావుడైన. వసిష్ఠ =
వశిష్ఠునిచేత. గృహీతః = నిర్ణయించబడిన. మంగళాభిషేక ముహూర్తః = పట్టాభిషేక
ముహూర్తము. నన్నిద తేఖలు = నమిపించుచున్నది సుమా :

కథమితి :- (అర్చ్య = వివి) కథమ్ = ఎట్లా. అయోధ్యాయాః =
అయోధ్యనుండి. ప్రత్యావృత్తః = తిరిగివచ్చిన వాడగు. మారుతిః = హనుమంతుడు.
త్వరయతి = మమ్ము త్వర పెట్టుచున్నాడ. :

ఆర్యపుత్రేతి :- (సహార్దమ్ = అనందముతో) ఆర్యపుత్ర = నాదా. :
కథమ్ = ఎట్లా. అంజనానందనః = హనుమంతుడు. త్వరయతి = త్వరపెట్టు
చున్నాడ. తత్ = అయినచో. భగవన్ పుష్పర = ఓ మహాత్మా. పుష్పకమా. అవ
నమ = క్రిందికి దిగుము. మేదిని నన్నిహిత = భూమికి చేరువయైన, గమనమార్గేణ =
గమనమార్గముతో. గచ్ఛామః = పోవుదము. (అనః అపరోక్య = క్రిందికిచూచి.

(అథోఽవలోక్యరామంప్రతి) అర్కపుత్ర. నీంపునలేతి తగుణజీమూత
 క్యామలే మహీవలయే మధుమథనపక్షిస్తలే కౌస్తుభ కీరణస్తబక
 ఇవ జ్వలల్లక్ష్యతే. (అట్ట ఉత్త. నీం ఉణ ఏదం తరుణజీమూద
 సామలే మహీవలపి మహుమహాణ పచ్చిల్లలే కౌస్తుభకీరణ స్థబకం
 విల జల స్తం లక్ష్మీ అది).

రామః :- (దృష్ట్వా విభీషణంప్రతి)

తర్కుటంకలిఖితార్కమండల ప్రోద్బలతక్కణకదంబభాసురమ్ ।

శిల్పకాలమివవిశ్వకర్మణః కిం విధాతి మృగతృప్తికామయమ్ ॥ 85

రామంప్రతి = రామునుద్దేశించి) అర్కపుత్ర = నాథా । తరుణజీమూత = క్రొక్కాకు
 పేఱుమువలె, క్యామలే = నల్లనైన, మహీవలయే = భూమండలమందు, మధుమథన =
 పిష్టువుయొక్క, పక్షిస్తలే = పక్షిస్తలమునందు, కౌస్తుభకీరణ = కౌస్తుభములో కీరణముల
 యొక్క, స్తబకః ఇవ = సమూహమువలె, ఏతత్ కీమ్ = ఇది ఏమి, జ్వలత్ = ప్రకా
 శించుచు, లక్ష్యతే = కనపడుచున్నది ।

తర్క్వతి :- (దృష్ట్వా = చూచి, విభీషణంప్రతి = విభీషణునితో) తర్కు
 టంక = ఉలియొక్క అగ్రభాగముచే, లిఖిత = చెక్కబడిన, అర్కమండల = సూర్య
 మండలముయొక్క, ప్రోద్బలత్ = పై తెగముచున్న, కణకదంబ = నలునుల గుంపుతో
 భాసురమ్ = ప్రకాశించునదగు, విశ్వకర్మణః = విశ్వకర్మయొక్క, శిల్పకాలమ్ ఇవ =
 శిల్పగృహమువలె, మృగతృప్తికామయమ్ = ఎండమావులతో విండి, విధాతి =
 ఒప్పారుచున్నది, కీమ్ = ఏమిది? (రథోద్ధతము).

తాత్పర్యము :- విభీషణాః ఇది ఏమి? ఎండమావుల గుంపువలె
 నున్నది, ఎగిసిపడుచున్న సూర్యకణముల రావితో విశ్వకర్మ శిల్పకాలవలె నున్నది ।
 ఏమిది?

సమాసములు :- తర్కోః టంకః టంతేన లిఖితం చ తదర్కమండ
 లం చ - మండలాత్ ప్రోద్బలన్ - కణానాం కదంబః కదంబేన భాసురమ్, శిల్పస్య
 కాలా - (విధాపా నేనేత్యాదినా నపుంసకత్వమ్).

విధిషణః :- దేవ, స విషః -

త్యేష్ఠామూరీయయాత్రాసరథసకరధీరామ్యకాంతారవర్తా
 దూలేఽపి త్యోతిరక్షోణరపలపతి మదర్థాజ్వలజ్ఞాంగలశ్రీః ।
 విశ్వద్రీఢీభిరస్మిన్నిదిదముగపతేః కాంతిభిః ప్రస్నువానాః
 ఘోనాయస్తే నిజోష్ణవ్యథన పరిణమద్బుద్బుదం చంద్రకాంతాః॥ 86

క్రియ :- భాదీప్త, పరస్మి, లట్, ప్రథమ.

భాదీ - భాదః - భాదీ.

త్యేష్ఠా మూరీయేతి :- దేవ = మహారాజా, సవిషః = ఇయ్యది -
 త్యేష్ఠామూరీయ = త్యేష్ఠమాసమునందలి, యాత్రా = ప్రయాణమునకు, సరథస =
 త్వరపడుచున్న, కిరీటీ = అడు ఒంటెలను, రామ్య = ఇష్టమైన (కోరుకున్న),
 కాంతారవర్త్య = వనహార్గము కలిదియగు (ఒంటెలు త్యేష్ఠమాసములో ఎదకువచ్చి
 అతిపులకుపోవునని కొందరు, బ్రహ్మతేమరాకులకు ఆశపడి పయనించునని కొందరు)
 మరుః = ఎడారి, జాబ్యలత్ = ప్రకాశించుచున్న, జాంగలశ్రీః = అటవిక సౌందర్యము
 కలిదియై, దూలే అపి = దూరమున నుండియు, లక్ష్ణోః = చూపుల యొక్క,
 త్యోతిః = తేజస్సును - శక్తిని, అపలపతి = నిరోధించుచున్నది, విశ్వద్రీఢీభిః =
 అన్నిపైపులనును ప్రసరించుచున్న, ఉదపతేః = చంద్రుని యొక్క, కాంతిభిః =
 కిరణములతో, అస్మిన్ = ఈ మరుకూమి యందుః నిబిడమ్ = అధికముగా, ప్రస్ను
 వానాః = ప్రసించుచున్న, చంద్రకాంతాః = చంద్రకాంతమణులు, నిజ = తమయొక్క
 ఉష్ణ = వేడిమిచే, క్వథన = ఉడకుటవలన, పరిణమత్ = ఏర్పడుచున్న, బుద్బు
 దమ్ = బుడగలు కలుగునట్లు (అన్నము ఉడకునప్పుడు బుడగలు లేచుపగిది), ఘోనా
 యస్తే = నురుగులు గ్రగ్గుచున్నవి.

తాత్పర్యము :- రామా, త్యేష్ఠమాసములో ఒంటెలకు ప్రితిపాత్ర
 మైన ఎడారి ఇది, దూరముగా నుండియు ఇది మన చూపులను అడ్డగించుచున్నది.
 వెన్నెలను చంద్రకాంత మణులు ప్రసించుచు ఉడకుచున్నట్లు బుడగలతో నురుగులు
 కలుగుచున్నవి. (స్మరార్థమే).

(సర్వే విమూనావసతిం నాటయన్తి)

రామః :- (విరోధ్య సీతాంప్రతి) దేవి, దక్షిణేన

సింహాశద్విపముంబోధి సంభూతమిదమమర్చయన్మి.

మాణిక్యాచలకింజల్క రమణీయ ముదీక్ష్యతే॥

87

సీతా :- యత్ర కాశకుసుమ సంకాశోఽగస్త్యహంసశ్చరతి. (జహీం కాస
కుసుమసంకాశో అగస్త్యహంసో చరతి)

క్రియ :- పీన (శక్యం), అర్కనే, లబ్, ప్రథమ

పీనాయతే - పీనాయతే - పీనాయన్తి

లప వ్యక్తాయాం వాచి, పీరన్తి, లబ్, ప్రథమ (అప)

అపలపతి - లపతి - లపన్తి

(సర్వే = అందరును, విమూనావసతిమ్ = విమూనము క్రిలవిధి విమూనము
నాటయన్తి = అభినయించుదురు).

సింహాశేతి :- (విరోధ్య = చూచి, సీతాంప్రతి = సీతతో) దేవీ, దక్షి
ణేన = దక్షిణైపున - (విదాన్యతరస్యామ్) - సింహాశద్విపము = సింహాశద్విపము
నకు దక్షిణైపునః ఇదమ్ = ఇదే, అంబోధి సంభూతమ్ = ముద్రామొనరి పుట్టిన,
ఉత్పలమ్ = పద్మము, మాణిక్యాచలం = మాణిక్యములు గల ప్రాంతములలోని శిఖరము
లను నట్టి కింజల్క = శేషములతో, రమణీయమ్ = అందగించును, ఉదీక్ష్యతే =
రోహణపర్యతము కన్పించుచున్నది.

తాత్పర్యము :- జానకి : సింహాశద్విపమునకు దక్షిణైపున ముద్రామొ
నుండి పుట్టిన పద్మమువలె రోహణ పర్యతము విరాజిల్లుచున్నది. పీన మాణిక్యాచల
ములు (మణిశిఖరములు) కింజల్కములవలె విరాజించుచున్నవి.

క్రియ :- ఈక్షిక్ దర్శనే, (కర్మణి), అర్కనే, లబ్, ప్రథమ

ఈక్ష్యతే - ఈక్ష్యతే - ఈక్ష్యన్తి

యత్రేతి :- యత్ర = ఎచ్చట, కాశకుసుమసంకాశః = రెల్లపువ్వు పంట
వాడగు, అగస్త్యహంసః = అగస్త్యుడను హంస, చరతి = నందరించినో ఆ రోహణ
పర్యత మిదియేనా అనుట.

రామ : - (స్మిత్య) అంఘ్రిలి అమ్. ఇహావ రోహణగిరేరుపత్యకాయాం
 ద్వితీయమాయతనం మునేర్లోపాముద్రావల్లభస్య. స తత్రభవాన్
 బృహత్పత్రప్రాప్త్యా వితతజల మంభోధిముదరే
 దదాపిషగ్గ్రహ్యాం కిల కలశజన్మా కులపతిః ।
 యమారాధ్యన్వింద్యాచల శిఖర శోభైకభిషజం
 వివస్వానాశ్వినం గగనమపిరోధాత్కలయతి॥

88

అంఘ్రిలి :- (స్మిత్య = నవ్వి) అమ్ = అవును. అంఘ్రిలి = జానకీ ।
 అమ్ = అవును । రోహణగిరే = ఈ రోహణపర్వతము యొక్క, ఉపత్యకాయామ్ =
 సమీపమునందు. ఇహా ఏవ = ఇప్పుడనే. మునేః = మునియగు. రోపాముద్రావల్ల
 భస్య = అగస్త్యుని యొక్క. ద్వితీయమ్ = రెండవదగు, అయతనమ్ = గృహము.
 సః = ఆ. తత్రభవాన్ = గోచివాద్భుతగు అగస్త్యుడు.

బృహదీతి :- కలశజన్మా = కుంభసంభవుడగు. కులపతిః = కులపతి
 అగస్త్యుడు. తిషగ్గ్రహ్యామ్ = షడిపిలితో స్వీకరింపదగిన (స్వీకరించు నప్పుడు
 అల్పల్పములు). అంభోధిమ్ = సముద్రమును. ఉదరే = తన కుక్షియందు. బృహ
 త్పత్రప్రాప్త్యా = విశుపాత్ర లభించుటతో. వితతజలమ్ = విస్తరించిన జలము
 కలదనినగా, గిరీ కిల = ధరించెను సుమా । వింద్యాచల శిఖర = వింధ్య శిఖరము
 యొక్క. శోభ = శోభ అను పేరుగలిగిన రోగమునకు (అకస్మాత్తుగా శరీరము
 పెరుగు రోగమునకు శోభ అని పేరు). పిండిషజమ్ = అద్వితీయ పైద్యుడగు. యమ్ =
 ఏ అగస్త్యుని. ఆరాధ్యన్ = సేవించుడు. వివస్వాన్ = సూర్యుడు, ఆశ్వినమ్ =
 గుర్రముపై ఒకరోజులో ప్రయాణము చేయుదగిన. గగనమ్ = ఆకాశమును. అపిరో
 ధాత్ = నిరాటంకిముగా. కలయతి = పర్యటించుచున్నాడు. (శిఖరిణి).

తాత్పర్యము :- సముద్రమును ఈషన్మాత్రముగా త్రాగి విశాలపాత్ర
 వంటి ఉదరమునందు విస్తరింపజేసినవాడును, వింద్యాద్రికి వచ్చిన శోభనామక రోగము
 నకు ఏదైత చికిత్సకుడును అగు అగస్త్యునికి మ్రొక్కుకొనుచు సూర్యుడు గగనమున
 నిరాటంకిముగా కలయి పొగిపోవుచున్నాడు.

అపి చ —

నిపీతే యేనాన్తా వైమితగురుభిః పక్షపట్యైః ।
 ప్రయత్నాన్త్యాయ ప్రతిపదమపవ్యస్త పతితాః ।
 విశంతః కళీరం కుహరమశరణ్యాః శిఖరిణః ।
 క్షణం దృష్టాన్త్య స్తుతిషు న గిరాం సాహసరసః॥

80

సమాసములు :- బృహచ్చ తత్పాత్రం చ-పాత్రస్యప్రొక్తిః-తయా, ఏతతం జలం యన్యతత్, కలశే జన్మ యన్య సః - వింద్యాట్కీ అవలః-అవలన్య శిఖరః - శిఖరన్య శోథః - శోథన్య ఏకాన్తా తిష్య - తమి, అశ్విన యదేకా హేన గమ్యతే తదాశ్వినమ్ - అశ్వస్యైకాహగమః ఇతి అర్థః.

సంధులు :- దౌ + శబ్దః - అయవాదేశసంధి. వింశ్య + అవల సమ్మతీర్థ, శోథ + ఏక = పృథ్వి.

క్రియ :- కలగతో నన్యభానే చ. పరస్మై, లట్, ప్రథమ

కలయతి - కలయతః - కలయన్తి

నిపీతేతి :- అపిచ = మరియు, యేన = ఏ అగస్త్యునిచేత, అన్తా = సముద్రము, నిపీతే = త్రాగివేయడగా, వైమితగురుభిః = వాని బలవెక్కిన, పక్షపట్యైః = రెక్కలతో, ప్రయత్నాత్ = అతిప్రయత్నమువల్ల, ఉద్దీయ = కొంచెము ఎగిరి ప్రతిపదమ్ = వెనువెంటనే, అసవ్యస్త పతితాః = తోర్లబడినపై నేక వెల్లడిల బడినపై (ఎగురు నలవాటు తప్పి), అశరణ్యాః = దిక్కులేనివగు, శిఖరిణః = రెక్కల పర్వతములు, కాలీరమ్ = పీతకన్నము(ల)ను, విశంతః = రక్షణము ప్రవేశించుచున్నపై (ఇంద్రుడుచూచి రెక్కలు నరుకునేమో అని భయము) క్షణమ్ = క్షణకాలము, దృష్టాః = చనబడినవి, తన్య = అటువంటి అగస్త్యుని యొక్క, స్తుతిషు = స్తుతులయందు, గిరామ్ = నా వాక్కులకు, సాహసరసః = సాహసము చేయు ప్రీతి, న = లేదు, అట్టి సాహసము చేయననుట, (శిఖరిణి)

తాత్పర్యము :- ఈ అగస్త్యుడు సముద్రమును త్రాగివేయగా రెక్కల పర్వతములు బయటపడి ఎగురనుంకించి తోర్లపడి, ఇంద్రుని భయపడి, పీతకన్నము లలో దూరుచు క్షణము కన్పించినవి, అట్టి అగస్త్యుని స్తుతిండుటకు నా వాక్కులు సాహసింపవు.

అన్యతో దర్శయన్ —

శుక్తికాగర్భ సంబంధ స్తంభితాస్తోయబిందవః ।

భ్రమన్తి సుభ్రువామలరాదంకమస్యాః ప్రసూతయః ॥

91

రములను జూచి ఎవరో వచ్చుచున్నారని అభిప్రాయము అగుగదిగునను శంకించు చున్నారు. ఇవి యన్నియుగల ఆ మార్గములు ఆ స్త్రీల అవినయమును పెల్లగించు చున్నవి.

సమాసములు :- ఉదేయ్యంత్యానో స్త్రీయశ్చాత్మకీశ్చ - ద్యుతేః దుచి రదాః - కడైః అర్హాః. మనా దసో చరతలాన్ ద - లావయాః ముఖాదాః.

సంధులు :- పంథానః + పన-ఉత్తాదేశవిసర్గః. చకోర్హైః + ఉర్హైః + ఉడితి - రేపాదేశవిసర్గః.

క్రియ :- వృల్ సంధిర్హై (క్వా) అత్కనే. లబ్. ప్రథమ. | చి |
వివృణోతే - పృణోతే - పృణోతే

శుక్తి రేతి :- అన్యతః = మరియొక పై వానను. దర్శయన్ = చూపుచు, శుక్తికా = ముత్యము చిప్పయొక్క. గర్భ = గర్భరోశమయొక్క. సంబంధ = సంబంధముచేత. స్తంభితాః = మనీషవిందినవగు. తోయబిందవః = తోలబరివాన చినుకులు (ముత్యములై అనుట). అస్యాః = ఈ తామ్రపర్ణీనదీకి. ప్రసూతయః = పుట్టలై. సుభ్రువామ్ = అందగ తైలయొక్క. అలరాదంకమ్ = ఒడిమంటి ఒడికి. భ్రమన్తి = సంచరించుచున్నవి. [అనుష్టుప్].

తాత్పర్యము :- ముత్యము చిప్పలలో పెడిన నీటిమందువులు మనీషవింది ముత్యములై నవి. అవి ఈ తామ్రపర్ణీకి ముద్దుబిడ్డలు. అందగ తైలు ఒడిదింపరి ఈ ముత్యము బిడ్డలను ఆదరించుచున్నారు.

సమాసములు :- శుక్తికాయా గర్భః - గృహ్యత్య సంబంధః - సంబంధేన స్తంభితాః. తోయస్య బిందవః.

క్రియ :- భ్రముణలనే. పరస్మై. లబ్. ప్రథమ
భ్రమతి - భ్రమతః - భ్రమన్తి

అపిచ —

యువతీనాం తోగకర్మకరున్యూతైః శుక్తి సంపుటదృతాని ।

దధతీహ తామ్రపర్ణ్యాః స్థిరతరకాభావమంధాంసి ॥

92

సీతా :- ఆర్యపుత్ర. శ్యేష్ఠీ తి దాక్షిణ్యమాత్రకేణ భగవతః సాగరస్య భాగీ
రదీపక్షపాతః. ప్రేమసర్వస్వనిష్కందః పునః సహజ నర్వాంగ
మోక్తికాధరణ రమణీయాయస్తామ్రపర్ణ్యా లక్ష్యతే. [అజ్ఞాతత,
దేవదత్త చిత్తమైతిహ భవదో సాగరస్య భాతరహీపక్షపాదో.

యువతీతి :- అపిచ = మరియు - ఇహ = ఇట. తామ్రపర్ణ్యాః =
తామ్రపర్ణ నదీ మొదలై. అంధాంసి = అలములు. ఉన్యూతైః = పూర్వజన్మ కృతము
లైన, యువతీ శుభతోగకర్మభిః = తరుణీమణుల కుచముల నలంకరించుట యను
నున్మితవిశేషములచే. శుక్తి సంపుటదృతాని = ముత్తైపు చిప్పలయందు ధరింపబడినవై.
స్థిరతరకాభావమ్ = గట్టి పడగల రూపమును. దధతీ = వహించుచున్నవి. [వర్షోప
లస్తు తరీకా - అనుచి].

తామ్రపర్ణము :- ఈ తామ్రపర్ణిలో జలములు ముత్తైపు చిప్పలలోపడి
కుసీధించుచున్నవి. పూర్వజన్మలో ఇవి యే యువతుల కుచములనో అలంకరించి
యుండును. ఆ నున్మిత విశేషమున నిస్సృజివి మరల ముత్తైము లగుచున్నవి.

సమాసములు :- యువతీనాం కుదాః - కుచేషు తోగకర్మాణి - తైః -
కర్మభిః, శుక్తీనాం సంపుటాని - సంపుటైః [సంపుటేషు] దృతాని, స్థిరంప తత్కర
కాభావం చ.

క్రియ :- కుదాజ్ కుదాజవిశేషయోః, పరస్మై. లట్, ప్రథమ
దధతి - దత్తః - దధతి.

ఆర్యపుత్రేతి :- ఆర్యపుత్ర = నాథ. భగవతః = మహాత్ముడైన.
సాగరస్య = సముద్రునికి. భాగీరదీపక్షపాతః = గంగపై అభిమానము. శ్యేష్ఠా
ఇతి = పెద్దభార్య అని [అరిచిన్న]. దాక్షిణ్యమాత్రకేణ = దయామాత్రముచేతనే -
తన దక్షిణ నాయకత్వమును నిరూపించు కొనుటకు మాత్రమే సాగరుడు భాగీరథిని

పేమ్మనవ్వస్సణ్ణీసందో డిణనహజనవ్వంగమోత్తిఅహరణ రమణీ
ఆవీ తమ్మపణ్ణీవీ లక్ష్మీఅది.)

రామః :- (విహస్యాన్యతో దర్శయన్)

రమయతి మలయాచలోఽయ మస్మాదుపనమతా పవనేన మానిసీనామ్ ।

దయిత వినయకూటసాక్షిణీభిః న ఖలు సఖీభిరదుష్కరః ప్రబోధః ॥ 93

మన్నించుచున్నాడనుట, పునః = కానీ, ప్రేమ సర్వవ్య నిష్కంధః = సాగరుని అను
రాగ ప్రవాహము మాత్రము, సర్వాంగ = సర్వావయవములందును కన్పట్టు, మౌక్తికా
భరణ = ముత్యాల హారములతో, రమణీయాయాః = రమణీయముగానున్న, తామ
పర్యాః = తామపర్ణి కే, లక్ష్మితే = భాసిండుచున్నది.

రమయతీతి :- [విహస్య = నవ్వి, అన్యతః దర్శయన్ = మరొక
పై పునకు చూచుచు] అయమ్ = ఈ, మలయాచలః = మలయపర్వతము, రమయతి =
ఆనందింపజేయుచున్నది. దయిత = నాయకునియొక్క, వినయ = సత్ప్రవర్తనకు,
కూటసాక్షిణీభిః = దొంగసాక్షులైన, సఖీభిః = చెలికత్తెలచేత, అస్మాత్ = ఈ మలయ
పర్వతమునుండి, ఉపనమతా = వెల్వడుచున్న, పవనేన = వాయువుతో, మానిసీనామ్ =
కోపనలైన నాయకలయొక్క, సః = ఆ, ప్రబోధః = కోపాననోదనము, అదుష్కరః
ఖలు = తేలికయగుచున్నది నుమా । [పుష్పితాగ్రము].

తాత్పర్యము :- ఈ మలయాద్రి ఆనందదాయకముగా నున్నది. అరిగిన
నాయకను ఊరడించుటకు చెలికత్తెలు ప్రయత్నించుచున్నారు, నాయకుని సత్ప్రవర్త
నకు కూటసాక్షులై పల్కుచున్నారు, వారికి ఈ మలయవనమును సహకరించుటతో
నాయకల కోపము తేలికగా తొలగిపోవుచున్నది.

సంధులు :- అదలః + అయమ్ - ఉత్పాదేశవిసర్గ - అదలో +
అయమ్ - పూర్వరూప, సః + ఖలు - తదేతద్విసర్గలోప, సఖీభిః + అదుష్కరః -
రేఫాదేశవిసర్గ.

[క్రియ :- రముజ్ఞ క్రిడాయాం [ణిచ్] పరస్మై, లట్, ప్రథమ
రమయతి - రమయతః - రమయన్తి.

లక్ష్మణః - (అగ్రే దర్శయన్)

స్వపాణిప్రాగ్భరప్రబల వితతోత్తానసలిల

స్వయందృష్ట క్రిడ త్తిమినివహలగ్నామివ ఘృణామ్ ।

దధానస్యాపీతోఽట్టిత జలనిధేరేతదపరం

పురో లోపాముద్రా సహచరమునేరాశ్రమపదమ్ ॥

94

స్వపాణితి :- [అగ్రే = ముందుభాగమున దర్శయన్ = చూపుచు] స్వపాణి = తన చేతులయొక్క, ప్రాగ్భర = విస్తృతయందు, ప్రబల = మిక్కిలి, వితత = విస్తృతమై, ఉత్తాన = లోతుతగ్గిన, సలిల = సముద్రజలమునందు, స్వయందృష్ట = తమంతలాము కనబడి, క్రిడత్ = క్రిడించుచున్న, తిమినివహ = తిమింగల సమూహమునందు [జలప్రాణులు], లగ్నామ్ = సంలగ్నమైన, ఘృణామ్ = దయను, దధానస్య = వహించువాడును .. అందుచే - అపీత = త్రాగివేయబడియు, ఉట్టిత = పడివబడిన, జలనిధిః = సముద్రము కలవాడును అయిన, లోపాముద్రా సహచరమునేః = అగన్త్యుని యొక్క, ఏతత్ = ఇది, అపరమ్ = మరియొక, ఆశ్రమపదమ్ = ఆశ్రమస్థానము, పురః = ఎట్టయెదుట = కనిపించుచున్నదనుట.

తాత్పర్యము :- తన వికారమైన పుడిసిలియందు లోతు తగ్గిన సముద్ర జలములలో క్రిడించుచు తమకుతాముగా కన్పించుచున్న తిమితిమింగలాదులయందు దయగలిగి, త్రాగిన నీటిని మరల విడిచిపెట్టిన అగన్త్యులవారి ఆశ్రమము మరియొకటి అదిగో.

సమాసములు :- స్వపాణ్యోః ప్రాగ్భరః - ప్రాగ్భరేణ ప్రబలం చ తద్వితతం చ - వితతేనోత్తానం చ తత్సలిలం చ - సలిలే స్వయందృష్టాశ్చతే క్రిడత్తశ్చ తిమినివహః - నివహేషు, లగ్నా - తామ్, అపీతశ్చాన్ ఉట్టితశ్చ - ఉట్టితః జలనిధిః యేన సః - తస్య, లోపాముద్రాయాస్సహచరః - సహచరశ్చాసౌ, మునిశ్చ - తస్య, ఆశ్రమస్య పదమ్.

సంధులు:- నిధేః + ఏతత్, మునేః = ఆశ్రమ - రేఫాదేశవిసర్గ, పురః + లోపాముద్రా - ఉత్వాదేశవిసర్గ, వితత + ఉత్తానః అపీత + ఉట్టిత - గుణసంధి, దధానస్య + అపీత - నవర్ణదీర్ఘ.

అపిచాస్మిన్ —

చతురర్థిపాసచేష్టాదృష్టపిపాసే మునాపుదయమానే ।

పాయయతుమివాత్మాసం వికుద్య సర్వభవన్త్యహమ్ ॥

95

దుగ్రీవః :- (సస్మితమ్)

ద్రువమిహ చతురంభోసిధిరచితాపోశానకర్మణి మునీంద్రే ।

చతురర్థీతి :- ఆపిచ = మరియు, అస్మిన్ = ఈ అగస్త్యుడు, చతురర్థి = చతుస్పముద్రములను, పాస = త్రాగుట యనునట్టి, చేష్టా = పనితో, దృష్ట = తెలియవచ్చిన పిపాసే = దాహము కలవాడగు, మునా = ఈ (మంసి) అగస్త్యుడు, ఉపయమానే = ఉపయించుచుండగా - అగస్త్యునక్షిత్రోదయము కాగా, అహమ్ = నరీ తటాకోదరిముఖ, అత్మానమ్ = తమను తాము, వికుద్య = తేజస్వితుని (కలతదేరి), పాయయతుమ్ ఇవ = త్రాగించుటకోసమన్నట్లు - తమను తాము సమర్పించుకొనుటకు, సర్వభవన్తి = సన్నతమగుచున్నవి. [అర్థ]

తాత్పర్యము :- నాలుగు సముద్రముల నీటిని త్రాగివేయుటతో అగస్త్యుని పిపాస తెలియవచ్చినది. అందుచే నాతడు పయించునది నరీనదితటాకోదరిముఖమైయు కలతదేరి తమను తాము దాహముగా సమర్పించుటకు సన్నతమగుచున్నవి.

సమాసములు :- చతుర్థామస్తీనాం సమాహారః - చతుర్థః పానచేష్టా - చేష్టయా దృష్టా - దృష్టా పిపాసా యన్య - తస్మిన్.

సంధులు :- మునా + ఉపయమానే - అయవాదేశ . ఇవ + అత్మానమ్ - సవర్ణదీర్ఘ, భవన్తి + అహమ్ - యవాదేశ.

క్రియ :- ధా సత్తాయాం, పరిస్మై, లట్, ప్రథమ భవతి - భవతః - భవన్తి.

దుగ్రీవమితి :- [సస్మితమ్ = రిరునవ్యుతో] ఇహ = ఇచ్చట, మునీంద్రే = అగస్త్యుడు, చతురంభోసిధి = చతుస్పముద్రములచేత, రచిత = నెరవేర్చబడిన, అపోశానకర్మణి = అపోశనము కలవాడగుచుండగా [అమృతోపప్తరదానిమును ముగించి బోజనమునకు ప్రారంభించుట ఆచారము], సప్తభువనాని = ఏడు లోకము

తస్యైవమన్యసి శీమపి చకంపిరే న ప్రభువనాని ॥

96

(సర్వలోకవలోక్య సహార్షాద్భుతమ్) అహో చిరేణాద్య చతుర్దశ
లోక్తైః పరిపరితే ధర్మాసనాదికారిణి రామదేవే దండకారణ్య గృహ
మేధినాం తపోవనానామృద్ధయః ।

రామః :- (సలబ్ధస్మితం విమానవేగనాటిత కేనాదోలవలోక్య) కథం హిరణ్య
హారిణవిహారిరాంలాంకారస్థితీనాముపరి ప్రతిష్ఠామహే.

అను, భక్త్యంశుశక్యమనాని = తమకుతాము అగస్త్యునికి భక్త్యములుగా భావించుకొ
నుచు, శీమపి = శీమ : ద్రుపదు = నిశ్చయముగా, చకంపిరే = వణకిపోయినవి.
[అర్చ్య].

తాత్పర్యము :- చతుస్సముద్రములను అగస్త్యుడు కేశవాయ స్వాహగా
స్వీకరించినప్పుడు ఏమి లోకములను తమకు తాము తదుపరి భక్త్యములుగా ఊహించి
కొని భజముతో వణకిపోయినవి.

సమాసములు :- చతుర్థాచంభోనిధీనాం సమాహారః - చతురంభోనిధినా
రచితసాహితీశాసనశక్య యుక్త - తస్మిన్, ముసీనామండ్రః - తస్మిన్, భక్త్యమాత్మానం
మన్యతే ఇతి - భక్త్యం మన్యః [అత్మమానే భక్త్య] సప్త చ తాని భువనాని చ.

క్రియ :- కపిల్ చలనే, లిట్, అత్మనే, ప్రథమ

చకంపి - చకంపితే - చకంపిరే.

అహోభితి :- [సర్వతః = అన్నిపై పులకును, అపలోక్య = చూచి,
సహార్షాద్భుతమ్ = అనంతాశ్చర్యములతో] చతుర్దశలోక = పదునాలుగు లోకములకును
ఏది = అన్వితముడగు, పరిపరితే = శాసకుడుగా, రామదేవే = రామప్రభువు, ధర్మా
సనాదికారిణి = వింహాసనాదికారి అగుదండగా, చిరేణ = చాలకాలమునకు, అద్య =
ఇప్పుడు, దండకారణ్య గృహమేధినామ్ = దండకారణ్య గృహస్థుల యొక్క, తపో
వనానామ్ = అశ్రమముల యొక్క, ఋద్ధయః = అలిశయములు, అహో = ఆశ్చర్య
జనకములు : 1. అశ్రమములు ఎంత అందముగా విరాజిల్లుచున్నవనుట.

కథమితి :- [సలబ్ధస్మితమ్ = సిగ్గుతో చిరునవ్వుతో, విమానవేగ నాటిత
కేన = విమానవేగము నడినయించుటచే, అథః అపలోక్య = క్రిందికి చూచి] కథమ్ =

సుగ్రీవః :- (సోపహాసమ్) ఇయం సా మారీచశరీరోపహారరక్షితాత్మనో
దశకంతస్య కపటఖిఖివేషవిదంబనాదంబరై కమర్మణ్ణా పంచవటి.

(సాదరం చ)

విశ్వామిత్రమఖిద్విషే చ పపుషా చిత్రేణ పత్యుర్ముఖా

దప్యాకృష్టవిదేహరాజతనయా నేత్రారవిందాయ చ ।

మారీచాయ నమో నమః కమవరం యన్తై రులే రక్షసాం

ద్వౌ వారౌ విభునాపి దాశరథినా చత్రే తథిజ్యం ధనుః ॥

87

విష్ణుః : హరణ్యహారిణ = బంగారుశేడికి. విహార = విహారమైన. కాంతారస్థరీనామ్
ఉపరి = అటవికప్రదేశముల పైని. ప్రతిష్ఠామహే = ఎగురుచున్నామా ।

ఇయమితి :- [సోపహాసమ్ = వేళాకోళముగా] ఇయమ్ = ఇది. మారీచ =
మారీచునియొక్క. శరీర = శరీరమును. ఉపహార = బలిగా సమర్పించుటతో, రక్షిత +
అత్మనః = తనను కాపాడుకొన్నవాడగు, దశకంతస్య = రావణునియొక్క. కపట
ఖిఖివేష = మాయాఖిఖి రూపముచేసిన. విదంబనా = మోసముయొక్క. ఆదంబర =
అతిశయమునకు. ఏకమర్మణ్ణా = ఏకైక సాక్షియగు. సా = ఆ. పంచవటి = పంచ
వటి. మారీచ దాత్మనమర్పణతో రాముని కొనిపోతున్నచో రావణాగమన సమయము
నకు రాముడు పంచవటిలోనే ఉండి అప్పుడే సంహరించి యుండెడివాడనుట. [సాద
రం చ = ఆదరముతోను].

విశ్వామిత్రేతి :- విశ్వామిత్ర = విశ్వామిత్రుని యొక్క. మఖిద్విషే =
యజ్ఞవైరియు. చ = మరియు. చిత్రేణ = తన అందమైన. పపుషా = శరీరముతో.
పత్యుః = రామునియొక్క. ముఖాత్ అపి = ముఖమునుండియు. అకృష్ట = తన
పై పున కాతర్హింపబడిన. విదేహరాజతనయా నేత్రారవిందాయ - విదేహరాజతనయా =
సీతయొక్క. నేత్ర = కన్నులనుసట్టి అరవిందాయ = పద్మములు కలవాడును
అయిన, మారీచాయ = మారీచుని కొఱకు. నమోనమః = నమస్కారము. రక్ష
సామ్ = రాక్షసులయొక్క. కులే = సమూహమునందు. యన్తై = ఏ మారీచుని
కొఱకు. విభునా = పభునగు. దాశరథినా అపి = రామునిచే సేతము. ధనుః =

(సీత లబ్ధి)

రామ : - (ప్రప్రవణాచలం దర్శయన్ సీతామవవార్ధ్య) దేవి.

నత్తం రిత్తుమయూ ఖపాటలమితక్కాకోల కోలాపాల

త్రవ్యత్యోగీకమత్త కందరతమాః సోమయం గిరిః స్మర్యతే ।

ధనుస్సు, ద్వైవారో = తలదండర్యాలుములు, తరత్యమ్ = పక్కపట్టణగిరినదిగా,
వక్రే = కావించునదిగా ఆ మారీయిచ్చి, నమపరమ్ = ఇక చెప్పినది నమొప్పుది ।
[నమోనమః = నమస్కరిండుట తప్ప]. కావ్యాలము.

లాత్పర్యము :- మొత్తము రాక్షస సమాహారమునందు ఒక్క మారీయిచ్చి
సంపాదించుటకే రాముడు తలడుమారులు దినుస్సును పక్కపట్టణంపై వచ్చినది. ఏకా
మిత్ర యాగపక్షి సమయమున నొకసారి, మాయామృగ సమయమున నొకసారి.
అంతటి మారీయిచ్చి గురించి ఇది చెప్పినదేమొన్నది । నమోనమః అనుటతప్ప ।

[సీత = జానకి, లబ్ధి = పట్టణము]

నత్తమితి :- ప్రప్రవణాచలమ్ = ప్రప్రవణాద్రవి, దర్శయన్ =
చూపుచు, సీతమ్ అవవార్ధ్య = సీతను మాత్రమే పసిపించునట్లు దేవీ, నత్తమ్ =
రాత్రు సమయముందు, రిత్తుమయూః = రిత్తుకంటులచే, పాటల = నీగుడు లెగు
లోనికి మారినవియు, మిత = ఎటునుండియో వచ్చి చేరుచున్నవియనై న, కాకోలః
త్రోలకాకములయొక్క, కోలాపాల = అల్లరిచే, త్రవ్యత్ = తయవడుచున్న, గిరిః =
గుడ్లగూడలచేత, కుత్త = అనుభవంబు లడుచున్న, కందరతమాః = గుహలలోనికి
వీరటి కలదియగు, సోమయం గిరిః = అయీ ప్రప్రవణాద్రవి, స్మర్యతే = గుర్తుచెప్పు
చున్నదా : యిత్ర = ఏప్రప్రవణాద్రవియందు, అపృష్టగుదంతుకే = తొలగించిన సీ
పై అకలవాడనై న, మయ = నాయుండు ప్రసన్ను లాగివేసిన నాయుందిమట, దయా =
కోపముకో, వస్త్రోయ = తనవస్త్రముకోసమై, వక్రాటే = అటలము, చిద్వర్త్యః =
కోపకొనుచున్న, తే = నీవు, వనదేవతాః = వనదేవతాంగనలు, తమంతామ్ = పూరి

యత్రాకృష్టకుచాంకుతే మయి రుషా వస్త్రాయ పత్తాదీ తే

చిన్వన్త్యా వనదేవతాస్తరులతాముద్వైర్వ్యధాః కౌతుకాత్ ॥ 98

సీత :- (స్మయమానా కపోతహస్తం కృత్వా) భగవతోఽఽ జనస్థాన
దేవతాః, ఏషా వా పరిచారికా జానకీ ప్రణమతి. (దలపడిట
జణట్టాణ దేవదాట, ఏసా వో పరిచారికా జానకీ ప్రణమతి)

లతను, కౌతుకాత్ = కుతుకముతో, ఉద్వైర్వ్యధాః = ఎత్తుగా నెట్టిచేసిరి-అందకుంద
చేసిరనుట, కాహూలము, బ్రదోణకాకము కాకోలః, శ్వేతరత్నము పాటలః, కౌశికోలాక
పేవతాః - సర్వత్రామరః).

తాత్పర్యము :- సీతా : ఈ పర్వతముపై రాత్రిపూట రత్నకాంతులతో
జేగురురంగులలోనికి మారిన బ్రదోణకాకములు చేయు కోలాహలమునకు నెదిరిపోయి
గుడ్లగూబలు గుహలలోనికి పారిపోయెడివి - నీ స్తనాంకురమును నేను లాగివేయగా
నీవు అరిగి లతులుకోసి వస్త్రముగా ధరించుటకు యత్నించెడివి. అప్పుడు వనదేవతలు
కుతూహలపడి తరులతలను నీకు అందనంత ఎత్తునకు ఎగురగొట్టిరి - గుర్తున్నదా :

క్రియ :- స్మృ ఆధ్యానే చింతాయామ్ [కర్మణి] అత్కనే, లట్, ప్రథమ

స్మర్యతే - స్మర్యేతే - స్మర్యంతే

రుదాజ్ దారణపోషణయోః, లట్, పరస్మై, ప్రథమ [వి]

అధాత్ - అధారామ్ - అదుః [వ్యధాః]

భగవత్పత్తితి :- (స్మయమానా = నవ్వుచు, కపోతహస్తమ్ కృత్వా =
నమస్కరించి - పార్శ్వద్వయ సమాశ్లేషాత్కపోతస్పర్శశీర్షకే వినయోపగమే శీతే
భయే సంభాషణే గురోః వక్షఃస్థలగతో హ్యేష కర్చితస్తు కపోతపత్ - సంగీత సర్వ
స్వమ్) భగవత్యః = మహానుభావలారా, జనస్థానదేవతాః = జనస్థానమునందలి దేవత
లారా, ఏషా = ఇదే, వా = మీయొక్క, పరిచారికా = సేవకురాలు, జానకీ = సీత,
ప్రణమతి = నమస్కరించుచున్నది.

వీరస్వామి: పురిలోపకంఠ పరిసరమునోదరేషు ప్రజం
తృప్త్యా కంఠం కోర్కె రకరజప్రదా నహిష్టు సతే ।

పితృస్యా ఇతి :- పితృస్యా = ఈ గోదావరియొక్క, పురిన = ఇసుక
తన్నెలకు. ఉపకంత = చివరిమొనందున్న. పరిసేకుంజ = ప్రేయంగు లతానికుంజము
యొక్క. ఉదరేషు = ముప్పాదాగములందు, కింకుర కోరకైః = మోదుగుమొగ్గలతో
(నఖక్షితములవలెనుండును), క్రుణమ్ = చందను, పృత్యా = తయారుచేసి, అకరజక్రీడా
సహస్రజనే = నఖక్షితములనోర్చుకొనలేని నుదుమార స్తనములుగల, తే = నీయొక్క,
వక్షసి = వక్షస్థలమునందు, దిక్త్వా = ఉంచి, ప్రోధాపరాదే = అట్టి గొప్ప అపరాధము
చేసిన, మయ = నీను, ప్రహసతి (నతి) = కిలకీలా నవ్వుచుండగా, తదా = అపుడ.
కౌమారప్రత = (అనన్యవాసమున పాటించుటకు స్వీకరించిన) కన్యాప్రతముయొక్క,
భంగ = భంగముచే, రోషితమ్ = కోపించినదైన, తవ = నీయొక్క, ముఖమ్ = వదనము,
స్మేరమ్ అసీత్ = చిరునవ్వును పొదివెను. (కాట్టాలము) [కోయోత్థితం తత్పులినమ్.
ప్రేయంగుఃపరిసే పరి. పరాశే కింకురః పర్ణమ్. కరికాకోరకఃపుమాన్. ఉపకంతాంతి
కాద్యర్థాద్యగ్రా అప్యథోఽప్యయమ్ - అంతటను అమరము].

తాత్పర్యము :- ఈ గోదావరి తిన్నెలపై నున్న ప్రియంగులతా కుంజములలో నేను మోడుగుమొగ్గలు దండగ్రుచ్చి, నఖక్షితముల నోర్వలేని స్తనములుగల నీ పక్షిప్థులమున అలంకరించి కిలకిలా నవ్వితిని. ఇది గొప్ప అపరాధమైనది. అరణ్యవాసమున చీక్షగా స్వీకరించిన నీ కన్యాప్రతము భంగపడినది. (మోడుగుమొగ్గలు నఖక్షితములవలె నుండునుగావున), దీనికి నీవు కోపించియు కిలకిలా నవ్వితివి. (నిజముగా ప్రతము భంగముకాలేదు కనుక).

దత్త్వా వక్షసి తే మయి ప్రహసతి ప్రోదావగాదే తదా

కౌమారవ్రత భంగరోషితమపి న్మేగం తవాసీస్మృతమ్ ॥

99

(సీతా సలబ్ధస్మితం ముఖమవనమయత, నమతి చ గోదావరీమ్)

రామః :- (పరివృత్త్యావలోకితశేన సఖేదమ్) డేవి.

అస్మిన్మాత్యవత స్తతీ పరిసరే కావంతినీడంబరాః

స స్థూలంకరణో మదక్రతు పయసామాసీదవర్షస్సపి ।

సమాసములు :- పులిసశ్య ఉపకంఠః - ఉపకంఠే పలిసీకుంఠాః -
(ఫలిసీనాం కుంఠాః) - కుంఠానామదలేషు. కింకురిశ్య కోరికాః - క్రి. కరణానాం
క్రీడా - క్రీడాయాః సహిష్ణూ - కరణక్రీడా సహిష్ణూ న ఉపతః స్తనో యస్మిన్ వక్ష
సి - తస్మిన్. ప్రోదః అపరాదః యస్య సః - తస్మిన్ (గతినీ ఛేదమ్). కౌమారవ్రతస్య
భంగః - భంగాత్ (భంగేన వా) రోషితమ్.

సంధులు :- పులిస + ఉపకంఠః, కుంఠ + ఉపలేషు - కుంఠకంఠి.
కోరికైః + అకరణ - కేపాదేశవిసర్గ, తవ + అసీత్. ప్రోద + అపరాదే - నివృద్ధిర్.
అసీత్ + ముఖమ్ - అనునాసితాదేశ.

క్రియ :- అన డేవి. పరస్మై. లట్. ప్రథమ.

అసీత్ - అస్తామ్ - అసన్

(సీతా = జానకీ, సలబ్ధస్మితమ్ = సిగ్గు - చిరునవ్వుతో, ముఖమ్ అవనమయత = తల
దించుకొనును, గోదావరీమ్ = గోతమిని, నమతి చ = నమస్కరించును).

అస్మిన్నితి :- (పరివృత్త్యా + అవలోకితశేన = ప్రక్కకుచూడట నలి
నయించుటతో, సఖేదమ్ = బాధగా) డేవి = జానకీ । అస్మిన్ = ఈ, మాత్యవతః =
మాత్యవత్పర్వతముయొక్క, తతీపరిసరే = చెరియలయందు, సః = అ, కాదంతినీ
డంబరాః = మేఘమాలికా విజృంభణము, అవర్షన్ అపి = కురియనిదె నను, మత్ =
నాయొక్క, అక్రవయసామ్ = తన్నీటికి, స్థూలంకరణః = వృద్ధికారకము, అసీత్ =
అయ్యెను. నా విరహో రిని పెంచెననుట, తథా = అట్లున్న, మామ్ = నన్ను, దృష్ట్వా =
చూచి, ధారావలితైః = వర్షధారలలో దొప్పదోగినవియు, త్వత్పాలితైః = నీచే పెంచ

ఈ దశది ధైర్య వజ్రములం మే హితము. నరసి తువలేహి. ఏసా
అంతరీఅదు దండకారణ్య విచ్ఛోరీ.)

రామః :- (విమానవేగ నాటిత కేస సీతాంప్రతి) దేవి. ఇదమగ్రే మహారాష్ట్ర
మండలై కమండనం కుండినం నామ నగరమ్. ఇహ హి —
అనన్యశ్శిష్టశ్రీర్మలయవనజన్మామయమపిలే
నిపీయ స్వేదాంబు స్మరమకర సంభు త్తవిధమమ్ ।
విదర్బీణాం భూరిప్రియతమ పరీరంధరదస
ప్రసంగదంగాని ద్విగుణపులకన్రంజి తనుతే ॥

101

రాతిగుండియదానననుట). తథాపి = అయినప్పటికిని. త్వరశ్య = త్వరితము. ఏషా =
ఈ. దండకారణ్యపం క్తిః = దండకారణ్యశ్రేణి. అంతరీయతామ్ = అంతరీయము
గతః : - గడచిపోవుగాక :

ఇదమితి :- (విమానవేగ నాటిత కేస = విమానవేగము నభినయించుచు
సీతాంప్రతి = సీత నుద్దేశించి) దేవి = సీతా. ఇదమ్ = ఇది. అగ్రే = ఎట్టమొదట.
మహారాష్ట్ర మండలం = మహారాష్ట్ర మండలమునకు. ఏని = అన్వితమునగు. మంత
నమ్ = అలంకారమైన. కుండినమ్ నామనగరమ్ = కుండినమను కట్టణము. ఇహ హి =
ఇప్పుడేమో :

అనన్యేతి :- అనన్యశ్శిష్టశ్రీః = అన్యములకు లొంగుట లేక కలదియు
అనన్యసాధ్యమైన సౌందర్యము కలదియునుట. మలయవనజన్మా = మలయ పర్వతము
పై నున్న చందనారణ్యములందు జన్మించినదియునగు. అయమ్ = ఈ. అనిలః =
మలయానిలుడు. స్మరమకర సంభు త్తవిధమమ్. స్మర = మనస్సుతోచిహ్నములైన. మకర =
మకరికా పత్రములచే సంభు త్త = పిల్చివేయబడిన. విధిమ్ = ఆకళయముగల.
స్వేదాంబు = (కుచమండలమునందలి) స్వేదజలమును. నిపీయ = పూర్తిగా పిల్చివేసి.
విదర్బీణామ్ = ఈ విదర్బీష్ట్రులకు. భూరిప్రియతమ = మిక్కిలి ప్రయునియ్యె. పరీ
రంధ = కౌగిలింతకు చెందిన. రథన ప్రసంగాత్ = వేగప్రసక్తితో - ప్రయతముని
కౌగిలించుకొనుటయందలి వేగముతో. అంగాని = అవయవములను. ద్విగుణపులక
న్రంజి = రెట్టించిన పులకింతల మాలికలు కట్టినట్లుగా. తనుతే = విచ్చరయచున్నది.
(శిఖరిణి).

కిం చ —

విద్రుతం కైశీం వృత్తిం సౌరభోగ్గారిణీం గిరః ।

చూరాద్వానోఽపి కవయో యస్య రీతిముపాసతే ॥

102

వివేచనః :- (చక్షిణతో దర్శయన్) దేవ, ప్రణమ్యతామయమంద్రవిషయ

తాత్పర్యము :- అనన్యసాధారణ సౌందర్యముగల ఈ మలయానిలుడు విద్యుచ్ఛీల స్వేదాంబులను కల్పిచేసి ప్రియుని కౌగిలింతలో వారి అవయవములకు ఘరికింతలు రెట్టించు నేమిడున్నాడు.

క్రియ :- తనుజాః విస్తారే, లబ్, ఆత్మనే, ప్రథమ

తనుతే - తన్వాతే - తన్వతే

విద్రుతమితి :- కించ = మరియు - గిరః = వాక్కునకు : సౌరభోగ్గారిణీం = మిగిలము నావిష్కరించునట్టి, కైశీమ్ వృత్తిమ్ = కైశీ వృత్తిని, విద్రుతమ్ = విహించునదియు, యస్య = ఏ మహారాష్ట్ర మండలమునకు సంబంధించిన, రీతిమ్ = వైదిర్భీరిని, చూరాద్వానః = చూరదేశములకు చెందిన, కవయః అపి = కవులు కూడ, ఉపాసతే = ఆరాధించుచున్నారో ఆ విదర్శ మండలమిది (అనుష్టుప్)

తాత్పర్యము :- వాక్కులకు సౌరభమునుచ్చు కైశీవృత్తిని ఆశ్రయించినదియు, చూరదేశ కవులచే గూడ ఉపాసించబడునదియునగు వైదిర్భీరికి ఈ మహారాష్ట్ర మండలమే ఘట్టిలు.

వివేచములు :- "అస్పృష్టా దోషమాత్రాభిః సమగ్ర గుణ గుంభితా విసందీప్యత సౌభాగ్యా వైదిర్భీరిష్యతే". సుగుమార్థసందర్భా కైశీ తాసు కథ్యతే. సరస్వతీకంఠావరణమందు వైదిర్భీరికి, కైశీవృత్తికి లక్షణములు.

క్రియ :- అనన్ ఉపదేశనే, ఆత్మనే, లబ్, (అదాది) ప్రథమ (ఉప)

ఉపాస్తే - ఉపాసాతే = ఉపాసతే

దేవేతి :- (చక్షిణతః = కుడివైపునకు, దర్శయన్ = చూపుచు) దేవ = మహారాజా : ఆంద్రవిషయలక్ష్మ్యః = ఆంద్రదేశలక్ష్మికిని, సప్త గోదావర = ఏడు పాయలుగా కరిన గోదావరి అనునట్టి, హరకలాప = ఏడు షేటల హారమునకు, ఏక

లక్ష్యః సప్తగోదాపరహారకలాపై కనాయకో ధగవాప్తిమేశ్వరః
అయం హి —

తత్కాలారభణీ విజృంభణ పరిత్రాసాదిప ద్రవ్యతా
వామార్దేన తదేకశేషచరణం విద్రవ్యపురః పై రవమ్ ।

నాయకః = ఒకే ఒక నాయకుడును, నాయకమణియునై న, ధగవాన్ = మహాత్ముడు,
సీమేశ్వరః = సీమేశ్వరుడు, అయమ్ = ఇతడే, ప్రణమ్యతామ్ = నమస్కరింపబడుగాక,
అయమ్ హి = ఇతడు — — ।

తత్కాలేతి :- తత్కాల = నృత్యారంభ సమయమునందలి, అరణి =
సరంభముతో, జృంభణ = వృద్ధిపొందుటవలన, పరిత్రాసాత్ ఇవ ధయముతోపలె,
ద్రవ్యతా = జారిపోవుచున్న, వామార్దేన = ఎడమ పగ భాగముతో — వామభాగమైన
పార్వతి భయపడి జారిపోగా, ఏకశేషచరణమ్ = ఒంటరిగా మిగిలిన పాదముగల్గి, పైర
వమ్ = భీకరమైన, వపుః = నగము శరీరమును, విద్రవ్య = దరించుచున్నవాడును;
భోగింద్ర = వాసుకియొక్క, కంకాశక్తేః తుల్యమ్ = అష్టదిగంతో పాటు (వాసుకియు
భయపడి ప్రాణములు విడిచెననుట, కంకాశక్తిశ్చ శరీరస్య - అమరము), అస్థి =
(పుర్రెలతోను) ఎముకలతోను, దుఃఖంగ = సన్నములతోనునై న, తూషణమ్ = అలం
కారమును, విద్రాణః = పరించువాడనై, అసో = హి, కల్పంతకర్మాంతినిః = యుగాంత
మును కల్పించుట అను పనిని చేయువాడగు, పరమేశ్వరః = శివుడు, విజయతే = అతి
శయించుచున్నాడు. (కాదూలము)

తాత్పర్యము :- నృత్యారంభ సమయమున శివుడు అరణివృత్తి నాశ్ర
యింపగా ఆ వేగోద్ధతికి భయపడినదానినలె పార్వతీదేవి అర్చకరీతిమునుండి జారుకొన్నది.
ఏకపాదశేషముగా భీకరమైన శరీరపు సగభాగముతో శివుడట్లే తాంశవము గావించు
చున్నాడనుట. వాసుకి కంకాశములతోపాటు మరికొన్ని ఎముకలను పాములను అలంక
రించుకొను పరమేశ్వరుడు, ఈ నృప్తిని అయింపజేయువాడు, సర్వోత్కర్షణముగా విరాజిల్లు
చున్నాడు.

తుల్యం దాస్థ్యదుఃఖంగదూషణమసౌ భోగీంద్రకంకాలకై

ర్పిత్రాణః పరిమేశ్వరో విజయతే కల్పాంతకర్మాంతికః ॥ 103

రామః :- (కృతాంజలిః)

నృత్యారంభ పరిత్రసద్గిరినుతారిక్వార్త సంపూర్తయే

నిర్వ్యాధిత్రమి విత్రమాయ జగతామీకాయ తుభ్యం నమః ।

విశేషములు :- నాట్యమునందు ఆరభటీవృత్తిని గూర్చి సంగీత సర్వస్వము - నిర్వ్యాధ్యుద్ధి సంస్కృత విద్రవాదిభిరన్వితా విజ్ఞేయారభటీవృత్తి రుద్ధతైః పురుషైః కృతా విపటాన్యతదంభేషు వందనాన్కందయోస్తథా సముత్పలేంద్రజాలాదౌ సదా యోజ్యేయమార్కతైః.

క్రియ :- ఆ జయే (విపూర్వకాత్ ఆత్మనే) లభి, ప్రథమ విజయతే - విజయేతే - విజయన్తే

సృత్యేతి :- (కృతాంజలిః = నమస్కరించుచు) నృత్యారంభ = నాట్యారంభమున, పరిత్రసత్ = భయపడిన, గిరినుతా = పార్వతీదేవిదే, రిక్త = విరహితిమైన, అర్థ = సగము శరీరముమొక్క, సంపూర్తయే = పరిపూర్తికై, నిర్వ్యాధి = విరమింపబడిన, త్రమివిత్రమాయ = త్రమణవిలాసము కలవాడవును (నాట్యవిశేషముగా గిరగిర తిరుగుటను ఆపివేసినవాడనుట), జగతామ్ = నమస్తతోకములకును, ఈకాయ = ఆధిపతివగు, తుభ్యమ్ = నీ కొఱకు, నమః = నమస్కారము, తాదృక్ = అట్లు గిరగిర తిరుగుచున్నప్పుడు, త్రమస్తేః = అట్లే గిరగిర తిరుగుచున్న, దిశః = దిక్కులను, త్రమఘూర్ణమాసనయన్తేః - త్రమ = తిరుగుటతోపాటు, ఘూర్ణమాన = తిరుగుచున్న, నయన్తేః = నేత్రములతో, పశ్యద్భిః = తిరికించుచున్నవారగు, చూడాభుజగేశ్వరప్రభృతిః = వాసుకీ మున్నగువారిదే, కాంతః అపి = నృత్యమునాపివేసినవాడయ్యును, శుభ్రం, న శ్రద్ధతే = విశ్వసించబడలేదు, వారికింతను తిరుగుచున్న త్రాంతి తొలగలేదనుట. (కార్థులము)

యశ్చుడాభుజగేశ్వరప్రభృతిభిస్తాదృగ్భ్రమంతీర్తికః

పశ్యద్భిర్భ్రమఘూర్ణమాననయనైః శాంతోఽపి న శ్రద్ధధే || 104

అపి చ --

క్రీడానటస్య ప్రళయాంధకారైః కంఠే నిపితే తవ నీలకంఠ ।

తాత్పర్యము :- శివుడు నాట్యాంగముగా గిరిగిర తిరుగుటకు అరంభించెను. పార్వతి భయపడి జారిపోయెను. ఆ లోటును పూరించుకొనటకై శివుడు తన తాండవమునాటెను. అట్టి ఆ పరమేశ్వరునికి నమస్కారము. కానీ అప్పటివఱకు గిరిగిర తిరుగుచున్న నేత్రములతో గిరిగిర తిరుగుచున్న దిక్కులను చూచుచున్న వాసుకి ప్రభృతులకు మాత్రము శివుడు తాండవము నాపినట్లు నమ్మకము కుదురకున్నది. వారి కింకను కన్నులును దిక్కులును తిరుగుచున్నట్లే యున్నవినుట.

సమాసములు :- నృత్యస్యారంభః - అరంభే పరిత్రసన్తి చ సా గిరి సుతా చ - గిరిసుతాయాః రిక్తః అర్థః - రిక్తార్థస్య సంపూర్తిః - తస్మై-నిర్వ్యాధః భ్రమివిభ్రమః యేన సః - తస్మై. భ్రమేణ మూర్ఛమానాని చ తాని నయనాని-తైః.

సంధులు :- నృత్య + అరంభ. రిక్త + అర్థ - సవర్ణదీర్ఘ. వి + ఊఠ = వ్యాధ - యదాదేశ సంధి. యః + చూడా - శాదేశవిసర్గ. దుఃఖ + ఈశ్వర - గుణ. ప్రభృతిః + తాదృక్ - సాదేశవిసర్గ. భ్రమంతీః + డికః. పశ్యద్భిః + భ్రమ - రేఫాదేశ విసర్గ. శాంతః + అపి - ఉత్పాదేశవిసర్గ శాంతో + అపి - పూర్వరూప.

క్రీయ :- శ్రద ప్రయత్నై [?] ఆత్మనే. రిక్త. ప్రభమ
శ్రద్ధధే - శ్రద్ధధాతే - శ్రద్ధధిరే

క్రీడేతి :- అపిద = మరియు; క్రీడానటస్య = క్రీడాకొలుపు నటుడనైన, నీలకంఠ = ఓ నల్లని కంఠము కలవాడా; తవ = నీయొక్క, కంఠే = నల్లని. కంఠము. ప్రళయాంధకారైః = ప్రళయకాలపు దీకట్లతో, నిపితే = కప్పివేయుటగా కాశరాత్రిః = ఆ ప్రళయరాత్రి [భైరవి], నృత్యదృయాత్ = చిండులు త్రొక్కుచున్న భయమువలన, కబంధమ్ పృథక్ = శరీరము విడిగాను, ఉత్తమాంగమ్ పృథక్ =

వృథక్కంభం పృథగుత్తమాంగం నృత్యద్వయాదై క్షత కాశరాత్రిః 105

(నర్వే నమన్తి)

రామః :- (అన్యతో దర్శయన్) దేవి, ద్రవిడమండల మౌళిమండన
మణిస్తంభకమిదం కాంచీనామధేయ మాయతనం మీనకేతనస్య
(సీతామపవార్య) ఇహ హి —

శిరస్సు విడిగాను [ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమ్ - అమరము], ఐక్షత = దర్శించెను.
నృత్యత్ = నటించుచున్న, కంభం = మొందెమును, వృథక్ = విడిగాను, నృత్యత్ =
నటించుచున్న, ఉత్తమాంగమ్ = శిరస్సును, పృథక్ = విడిగాను, కాశరాత్రిః =
వైరివి, ధిమాత్ = సభయముగా, ఐక్షత = చూచెను - అనియు కొందరు అన్వ
యించిరి. [ఉపబాధి వృత్తము].

తాత్పర్యము :- ఓ నీలకంఠా ! ఓ క్రీడానటా ! యుగాంతవేళ నీవు
తాండవమాడుచుండగా ఆ గాథాంధకారముచే నీ నల్లని కంఠము కప్పివేయబడినది.
దానితో నీ శిరస్సు పేరుగను, నీ మొందెము పేరుగను తాండవమాడుచున్నట్లు కన్పించి
ఆ కాశరాత్రినే భయపెట్టినది. [శివునిది తెల్లని శరీరము, నల్లని కంఠము, తెల్లని
శిరస్సు లేదా రాగిజాట్టుతో ఎర్రని శిరస్సు].

సమాసములు :- క్రీడార్థం నటః - తస్య, ప్రళయే [ప్రళయస్య వా]
అంధకారః - వైః, నీలః కంఠో యస్య సః - తత్సంబుద్ధౌ, కాశశ్చ సా రాత్రిశ్చ.

క్రియ :- ఈక్షతో దర్శనే, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ

ఐక్షత - ఐక్షేతామ్ - ఐక్షన్త

[నర్వే = అందరును, నమన్తి = నమస్కరింతురు]

దేవీతి :- [అన్యతో దర్శయన్ = మరియొక వైపునకు చూపుచు] దేవి =
సీతా !, ద్రవిడమండల = ద్రావిడదేశమునకు, మౌళిమండన = శిరోభూషణమైన.
మాణిక్యమణి స్తంభకమ్ = మాణిక్యకడంబమైన, ఇదమ్ = ఈ, కాంచీనామధేయమ్ =
కాంచి అను పేరుగల్గినది, మీనకేతనస్య = మన్మథునికి, ఆయతనమ్ = నిలయము.
[సీతామ్ అపవార్య = సీతకు మాత్రమే వినిపించునట్లు] ఇహ హి = ఇప్పటిమో ! —

స్వేదజలపిచ్చిలాభిస్తనుభిర్యానాం చ శిథిలమాశ్లేషమ్ ।

విపులం పులకశలాశాపటలం యుడితి ప్రతికరోతి ॥

106

అపి చ —

అభిముఖపతయాకుభిర్లలాటశ్రమ సలితై రవధూత పత్త్రలేఖః ।

కథయతి పురుషాయితం వధూనాం మృదితహిమద్యుతి నిర్మలః

కపోలః ॥ 107

స్వేదేతి :- స్వేదజల = మర్మసరిలముచే పిచ్చిలాభి = ముద్దయై పోయిన, తనుభిః = శరీరములతో, యానామ్ = యువతి - యువలయొక్క, ఆశ్లేషమ్ = శౌగిలింత, శిథిలమ్ = అంతగా దిగియునిది [దిగియులేదనుట], కాపి-విపులమ్ = అధికముగా నేర్పడిన, పులకశలాశాపటలమ్ = పులకాంకురముల సమూహము, యుడితి = వెంటనే, ప్రతికరోతి = ప్రతిక్రియను చేయుచున్నది - శిథిలత్వమునకు వ్యతిరేకము చేయుచున్నదనుట - శౌగిలింతలు ద్విరదిగియుచున్నవని [అర్థ]

తాత్పర్యము :- : చెమట చిత్తడిచే యువతీయువకుల శౌగిలింతలు వదులు వదులుగా నున్నవి, కాపి పులకాంకురములు ఆ శౌగిలింతలను ద్విరదిగియుజేయుచున్నవి.

క్రియ :- దుక్కుఱః కరణే పరస్మై, లట్, ప్రతమ
కరోతి - కురుతః - కుర్వన్తి

అభిముఖేతి :- అపిచ = మరియు - అభిముఖపతయాకుః = ఎదురు జారుచున్న, లలాటశ్రమసలితైః = పొలభాగ స్వేదజలములచేత అవధూత = కడిగి వేయబడిన, పత్త్రలేఖః = మకరికా పత్రలేఖలు కలదియు, మృదిత = శుద్ధిగావింప బడిన, హిమద్యుతి నిర్మలః = చంద్రునివలె మలినరహితములైన, కపోలః = కపోలము, వధూనామ్ = కాంచీపురాంగనలయొక్క, పురుషాయితమ్ = పిరాయితమును, కథయతి = చెప్పుచున్నది.

తాత్పర్యము :- : ఎదురు కురియుచున్న స్వేదజలములతో కడిగివేయబడిన మకరికాపత్త్రములు కలదియు, చంద్రునింబమువలె స్వచ్ఛమైనదియునైన చెక్కిరి కాంచీపురస్త్రీల పురుషాయితమును చాటిచెప్పుచున్నది. [పుష్పకాగ్రావృత్తము]

సుగ్రీవః :- (వామతో దర్శయన్) ఇయమితః శృంగారదేవతా గర్భగృహ
మవన్తివిషయ సీమంతమౌక్తికముజ్జయినీనామ రాజధానీ ఇహ హి-
తమితరతస్యత్వరీణాః గౌరాంగీణామిహేందుగారీషు ।
ఉద్దయమానానామివ రజనిషు పరమీక్ష్యతే ఛాయా ॥ 108

సమాసములు :- ముఖం వ్రతి - అభిముఖం పతయాశవః - తైః,
లలాటస్య సలిలమ్-తైః, అవధూతాః పత్రలేఖాః యస్మిన్ సః, మృదితశ్చాసౌ హిమ
చ్యుతిశ్చ - హిమచ్యుతిరివ నిర్మలా.

క్రియ :- కథ వాక్యవ్రణంధే, లబ్, పరస్మై, ప్రథమ
కథయతి - కథయతః - కథయన్తి

ఇయమితి :- [వామతః = ఎడమవైపు, దర్శయన్=చూపుచు] ఇతః=
ఇటువైపున, ఇయమ్ = ఇదే, శృంగారదేవతా = మన్మథుని యొక్క, గర్భగృహమ్=
అంతఃపుర మనదగినదియొ, అవన్తివిషయ=అవన్తిదేశమునకు, సీమంతమౌక్తికమ్ =
సీమంతమందలి ముత్యము వెంటిదియనైన, ఉజ్జయినీనామ = ఉజ్జయిని అను పేరుగల
రాజధానీ = రాజధానీ నగరము, ఇహ హి = ఇచ్చట.

తమితరీతి :- ఇందుగారీషు = చంద్రస్వచ్ఛములైన, రజనిషు =
రాత్రులయందు, తమితః = కాముకునికి అభిసృత్వరీణామ్ = అభిసారికలై పోవు
చున్న, గౌరాంగీణామ్ = చంద్రకోశ్యాన్నంగనలయొక్క, ఛాయా పరమ్ = కేవలము
నీడమాత్రమే, ఉద్దయమానానామ్ = ఎగురుచున్న పక్షులయొక్క, ఛాయా ఇవ =
నీడవలె, ఈక్ష్యతే = కన్పడుచున్నది. [ఆర్య]

తాత్పర్యము :- ఈ పండువెన్నెలలో పోవుచున్న కోశ్యాన్నభిసారికల
అర్చకులు మాత్రము ఎగురుచున్న పక్షుల నీడలవలె కన్పించుచున్నవి. శరీరములు
కన్పించుటలేదు.

క్రియ :- ఈక్ష్యతే దర్శనే [కర్మణి] ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ
ఈక్ష్యతే - ఈక్ష్యతే - ఈక్ష్యన్తే

అపిచ —

అధస్తాత్సేధానామిహ హి చరతామిందుకిరణాన్
 ఘనోదంచచ్ఛంచూపుట నిహితనేత్రా యుపతయః ।
 చకోరాణాం జ్యోత్స్నారసకుతుప కౌతూహలకృతా
 ముదీక్ష నే నశ్యత్తిమిర విశదాభోగముదరమ్ ॥

109

అధస్తాదితి :- అపిచ = మరియు; సోదానామ్ = సౌధముల యొక్క, అధస్తాత్ = క్రిందిభాగమున, ఇందుకిరణాన్ = చంద్రకిరణములను, చరతామ్ = భుజించుచున్నవియు, జ్యోత్స్నారస = వెన్నెలయను ద్రవమునకు, కుతుప = తిత్తి యగుట యనునట్టి, కౌతూహలకృతామ్ = ఉత్సుకత కలవియునైన, చకోరాణామ్ = వెన్నెలపిట్టల యొక్క, నశ్యత్ = జ్యోత్స్నాపానముచే అంతరించుచున్న, తిమిర = చీకటితో, విశద = స్పష్టపడుచున్న, అభోగమ్ = మధ్యభాగము కల్గిన [గర్భాంతరాళము], ఉదరమ్ = పొట్ట[ల]ను, ఘన = మిక్కిలిగా, ఉదంచత్ = తెరుచుకొనుచున్న, చంచూపుట = ముక్కుపుటములయందు, నిహిత = ఉంచబడిన, నేత్రాః = దృష్టికలవారగు, యుపతయః = జవ్వనులు, ఉదీక్ష నే = [వింతగా] చూచుచున్నారు, [శిఖరిణీవృత్తము] కుతూః కృతైః స్నేహపాత్రం ప్రవాల్నా కుతుః పుమాన్ - అమరః.

తాత్పర్యము :- చకోరములు వెన్నెలను త్రాగుచున్నవి. ద్రవమును లోగొనుచున్న తిత్తులవలె నున్నవి. ఈ వెన్నెల ప్రవహించుటతో పొట్టలోని అంధ కారము నశించుచున్నది. మాటిమాటికిని విస్తారముగా తెరుచుకొనుచున్న చంచూపుట ములనుండి ఈ వింత దృశ్యము కనిపించుచున్నది. దీనిని అంతఃపురకాంతలు సౌదాగ్ర భాగములనుండి తిలకించుచున్నారు. (సౌధముల ఎత్తు వ్యంగ్యము).

సమాసములు :- ఇందోః కిరణాః - తాన్, ఘనముదంచన్ చంచోః పుటః - పుటే నిహితాని నేత్రాణి యాః తాః, జ్యోత్స్నారసస్య కుతుపః - కుతు పస్య కౌతూహల కృతః - తేషామ్, నశ్యచ్చ త త్తిమిరం చ - తిమిరేణ విశదమా భోగం యస్య తత్.

అపి చ —

ఇహ యువతివదనకాంతిభిరాప్యాయితతుందపరిమృజః శేతే ।

భుక్తాపభుక్త హిమరుచిమరీచిరంతఃపురచకోరః ॥

110

విభీషణః :- ఇహైవా యమలకాయాః శాఖానగరగౌరవభాటి త్రిపుర
దహనాదిష్టానప్రతిష్ఠో భగవాన్మహాకాలనాథః. అయంహి

క్రియ :- ఈక్షిత్ దర్శనే. ఆత్మనే, లబ్. ప్రథమ

ఈక్షితే - ఈక్షితే - ఈక్షిన్తే.

బ్రహ్మేతి :- అపిచ = మరియు, ఇహ = ఇప్పుడు, అంతఃపురచకోరః =
అంతఃపురమందలి వెన్నెలపిట్ట, భుక్త + అపభుక్త = భుజించి వెక్కసమై విడిచి
పెట్టిన, హిమరుచిమరీచః = వెన్నెలకలదై, యవః = అంతఃపురకాంతల యొక్క, వద
నకాంతిభిః = ముఖజ్యోత్స్నలతో, ఆప్యాయిత = సంత్పప్తి చెందినదియు, తుంద
పరిమృజః = బొట్ట నిమరుకొనుచున్నదియునై, శేతే = పడుకొన్నది. [ఆర్య]

తాత్పర్యము :- తనగలిగినంత వెన్నెలను తిని, వెక్కసమై తక్కినది
విడిచిపెట్టిన అంతఃపురచకోరము. కాంతాముఖచంద్రజ్యోత్స్నలతో మరింతభుక్తాయా
సము ననుభవించుచు బొట్ట నిమరుకొనుచు పడుకొన్నది.

సమాసములు :- వదనస్య కాంతిః - యువతీనాం వదనకాంతిభిః.
ఆప్యాయితశ్చసౌ తుందపరిమృజశ్చ, భుక్తశ్చాపభుక్తశ్చ - హిమరుచేః మరీచయః -
భుక్తాపభుక్తాః హిమరుచిమరీచయః యేన సః, అంతఃపురస్య చకోరః.

క్రియ :- శివ స్వప్నే. ఆత్మనే, లబ్. ప్రథమ

శేతే .. శయాతే - శేంతే

బ్రహ్మేతి :- అలకాయాః = అలకాపట్టణమునకు, శాఖానగర గౌరవభాటి =
శాఖానగరమును గౌరవమును పొందినదగు, ఇహ ఏవ = ఈ ఉజ్జయినియందే, త్రిపుర
దహన = శివునికి, ఆధిష్ఠాన = నివాసమగుటతో, ప్రతిష్ఠః = కీర్తికలవాడును, భగ
వాన్ = భగవంతుడునై న, మహాకాలనాథః = మహాకాలనాథుడను పేరుగల శివుడు
ఉన్నాడనుట. అయమ్ హి = ఇతడేమో —

ఉద్దామభ్రమివేగ విస్తృతజటావల్లిప్రణాళీపత

త్స్వర్గంగాజలదండికావలయితం నిర్మాయ తత్పంజరమ్ ।

సంభ్రామ్యద్భుజదండపక్షపటల ద్వంద్వేన హంసాయిత

త్తైరోక్యవ్యయనాటికానయనటః స్వామీ జగత్త్రియతామ్ ॥1॥

ఉద్దామేతి :- ఉదామ = భీషణమైన, భ్రమి = నాట్యప్రణయము నందలి
వేగ = వేగముతో, విస్తృత = వ్యాప్తిచేరినది, జటావల్లి = జటావల్లికలు అనునట్టి
ప్రణాళీ = గొట్టములనుండి ప్రసరినవి. పతత్ = తరుచుచున్న, స్వర్గంగాజల =
దివ్యగంగాజలము అనునట్టి, దండికా = ఉచలతో, వలయితమ్ = చుట్టబడినదగు,
తత్పంజరమ్ = ఒకకొత్త పంజరమును, నిర్మాయ = తయారుచేసికొని, సంభ్రామ్యత్ =
కదలుచున్న, భుజదండ = భాహుదండములనునట్టి, పక్షపటలద్వంద్వేన = రెక్కల
జంటతో, హంసాయితః = హంసయైనవాడును, తైరోక్యవ్యయ = ముల్లోకము
లను వినాశము గావించుట యనునట్టి, నాటికా = నాటికయొక్క, నయ = అభినయ
మునందు, నటః = నటుడునైన, స్వామీ = శివుడు, జగత్ = ప్రపంచమును,
త్రాయతామ్ = రక్షించుగాక । [కార్పూరము]

తాత్పర్యము :- తాండవములో భాగముగా శివుడు గిరిగిరి తరుగుచున్న
ప్పుడు జడలు పొడవులై విస్తరిల్లినవి. వానినుండి గంగాజలములు దారలు గట్టుచున్నవి.
అవి ఉచలవలె అదియొక ప్రజపంజరమైనది. కదలాడుచున్న భాహువులై రెక్కలుగా
శివుడు ఆ పంజరమునందు హంసయైనాడు. ప్రళయనాటక మహానటుడు ఈ లోకమును
కాపాడుగాక ।

సమాసములు :- ఉద్దామశ్చాసౌ భ్రమివేగశ్చ, వేగేన విస్తృతా చ సాజ
టావల్లి చ, సైవ ప్రణాళీ - ప్రణాళీః పతచ్ఛ తత్ స్వర్గంగా జలం చ - స్వర్గంగాయా
జలమ్ - జలమేవ దండికా - దండికాభిః వలయితమ్, సంభ్రామ్యస్తా చ తా భుజ
దండౌ చ - దండావేవ పక్షపటల ద్వంద్వమ్ - తేన, హంస ఇవాచరతీతి, తైరో
క్యస్య వ్యయః - వ్యయస్య నాటికా - నాటికాయాః నయే నటః.

క్రియ :- తైరో పాలనే, అత్మనే, లోటే, ప్రథమ
త్రాయతామ్ - త్రాయేతామ్ - త్రాయస్తామ్

కామే తు సమ్మోహన శక్తహస్తే
స్వాహామనుద్యాయ చిరం జహోఽభూత్ ||

113

(సర్వే నమస్తే)

మూడు). నయనాత్ = కంటినుండి. కృశానః = అగ్ని. పేగత్ = అతిపేగముగా, అగాత్ = వెల్వడి మన్నకుని చెంతకు వెదలెను. కీన్త = కాసి. కాసి = ఆ మన్నకుడు. సమ్మోహన శక్తహస్తే = సమ్మోహన నామశక్తమును సంధించినవాడు కాగాః [సః = ఆ అగ్ని], స్వాహామ్ = తన పదివగు స్వాహాదేవిని. [స్వాహా తు హుతకు క్రియా - అమరః], అనుద్యాయ = ద్యానించి. చిరమ్ = చాలసేపు. జహః = చైతన్యరహితుడు. అభూత్ = అయ్యెను. [ఇంద్రప్రభావృత్తము].

తాత్పర్యము :- ఓ ముక్కండి! నీ మూడవ కంటినుండి అగ్ని అతి పేగముగా వెల్వడి మన్నకుని నమిపించెను. కాసి అతడు సమ్మోహనాస్త్రధరుడై యుండుటచే అగ్ని తన భార్య స్వాహాదేవిని ద్యానించుట కొంత తడవు జడత్వమును వహించెను సుమా :

సమాసములు :- శ్రీణి నేత్రాణి యశ్య సః - తర్పణార్హే, యుగ్మాత్ ఇతరమ్ - తస్మై, సమ్మోహనం నామ శక్తం హస్తే యశ్య సః - తస్మిన్నితి సతి సప్తమి.

సంధులు :- ఇతరస్మాక్ + నయనాత్ - అమనాపికారే. జహః + అభూత్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ. జహో + అభూత్ - ఘోషబాస.

క్రియ :- ఇత్ గతో, పరస్మై, యక్. ప్రథమ [ఇత్ గో గా ఇటీ]

అగాత్ - అగాతామ్ - అగుః

భూసత్తాయామ్, ఇటీ, పరస్మై, ప్రథమ

అభూత్ - అభూతామ్ - అభూవన్.

[సర్వే = అందరును. నమస్తే = నమస్కరింతురు]

సీత :- (విహస్య) అహో తత్రభవతః శశధరశేఖరస్య కబళితచతుర్దశ
మనసస్యాపి న పలాయితా అక్షిణ్ణుభుజౌ యేన భగవాన్మదనోఽపి
వికారికగ్రాసీకృతః. (అహో తత్రభవతో ననహరనేహరస్స కవలిద
చక్షుర్మమనస్స వి ణ పలాదిదా అక్షిణ్ణుభుక్తౌ జేణ భవవం మఅణో
పి వికారికగ్రాసీకృతో)

(నర్త్య హసంతి)

రామః :- (సవిమర్శమ్) అస్య హి భగవతః

బాణీభూత పురాణపూరుషధృతి ప్రత్యాశయా దావితే
విద్రాతి స్ఫురదాశుశుక్షణేన క్లాంతే శకుంతేశ్వరే ।

అహో ఇతి :- [విహస్య=నవ్వి] అహో = అశ్చర్యము । కబళిత=
భోజనముగా స్వీకరింపబడిన, చతుర్దశభువనస్య అపి = పదునాల్గు లోకములు కలవా
డైనను, తత్రభవతః = పూజ్యుడగు శశధర శేఖరస్య = శివునియొక్క, అక్షి
ణ్ణుభుజౌ = నీటి అనలి, న పలాయితా = తొలగలేదు - తీరలేదనుట - ఏలయనగా,
భగవాన్ = భగవంతుడగు మదనః అపి = మన్మథుడుకూడ, వికారికగ్రాసీకృతః =
అకాలమునందలి భోజనము (ఉపాహారము) గావింపబడినాడు.

[నర్త్య = అందరును, హసంతి = నవ్వుదురు]

బాణీభూతేతి :- బాణీభూత = త్రిపురసంహార సమయమున శివధనుస్సు
నకు బాణముగా మారిన, పురాణపూరుష = విష్ణుమూర్తియొక్క, ధృతి = ధారణము
నందలి, ప్రత్యాశయా = కోరికతో - వీపున మోయవలెనను కోరికతో, దావితే =
శివుని సమీపించినవాడును, స్ఫురత్ = మండచున్న, ఆశు శుక్షణే = ముక్కంటి
అగ్నియొక్క [వహ్నిః శిఖావా నాశుశుక్షణే - ఆమరః], కణ = కణములచే,
క్లాంతే = మరీచించినవారై, శకుంతేశ్వరే = గరుత్మంతుడు, విద్రాతి = దూరము
జరిగినవాడును కాగా, నక్రమ = గరుత్మంతుడు సమీపించినపుడు భయముతో వంగి,
ఉన్నక్రమ = అతడు దూరము జరిగినప్పుడు ధైర్యముతో నిలిచిన, భుజంగపుంగవ =
వాసుకి రూపమగు, గుణ = వింటినారితే, వ్యాకృష్ట = ఎక్కు పెట్టబడిన, బాణాసన =

నమ్రోన్నమధుజంగపుంగవగుణవ్యాకృష్టబాణాసన

క్షిప్తాత్మస్య పురద్రుహో విజయతే సందానసీమాశ్రమః ॥ 114

(అన్యతో దర్శయన్) ఇయం చ కలదురికుల నరేంద్ర సాధర
తాగ్రమహిషీ మాహిష్మతీ నాను దీపిమండలముండమాలానగరీ
ఇహ హి —

ధనుస్సునుండి, క్షిప్త = జారిపోవుచున్న, అత్మస్య = బాణములు కలవాడగు, పుర
ద్రుహః = త్రిపురసంహారకుడగు శివునియొక్క, సందానసీమాశ్రమః = సందాన =
బాణమును సంధించుటయే, సీమా = అవధిగాగల, శ్రమః = ప్రయాణము, విజయతే =
జయించునుగాక : [శార్దూలము]

తాత్పర్యము :- త్రిపురసంహార సమయమున విష్ణుమూర్తి శివధనుస్సు
నకు బాణమైనాడు. వానికి వింటినారి యైనాడు. బాణరూపమున నున్న విష్ణుమూర్తిని
పహించుటకు గరుడుడు సమీపించుచు శివనేత్రాగ్నికి తాళలేక దూరము జరుగుచు
నుండగా వానికి భయపడి వంగుట [గరుత్మంతుడు సమీపించినపుడు] ప్రైర్యముగా
నిలుచుట [అతడు దూరము జరిగినపుడు] చేయుచున్నాడు. దీనితో శివుడు సందింప
వలసిన బాణములు జారిపోవుచున్నవి, ఇట్లు బాణసందానమునకు అనాదు శివుడు పదిన
శ్రమకు జయమగుగాక :

సంధులు :- ప్రతి + అశయా, వి + అకృష్ట - యదాదేశ, శశుంత +
ఈశ్వరే, నమ్ర + ఉన్నమ - గుణసంధులు, ఉత్ + నమ్ర - అనునాపికాదేశ,
క్షిప్త + అత్మస్య - సవర్ణదీర్ఘ, పురద్రుహః + విజయతే - ఉత్త్యదేశవిసర్గ.

క్రియ :- జిజయే, లట్ [విపూర్యకాత్] అత్మనే, ప్రథమ
విజయతే - విజయేతే - విజయన్తే.

ఇయమితి :- [అన్యతః = మరొకవైపునకు, దర్శయన్ = చూపుడు],
ఇయమ్ = ఇదే, కలదురికుల = కార్తవీర్యార్జున వంశమునకు చెందిన, నరేంద్ర =
రాజులకు, సాధరణ = సాధారణమైన, అగ్రమహిషీ = వట్టుమహిషియు, మాహిష్మతీ

అశ్లేషచుంబన రతోత్సవ కౌతుకాది
 క్రీడాదురోదరపణ ప్రతిభూరనంగః ।
 భోగస్తు యద్యపి జయే చ పరాజయే చ
 యూనోర్మనస్తదపి వాంఛతి జేతుమేవ ॥

115

నామ = మాహిష్మతి అను పేరుగలదియు, చేదిమండల = చేదిసామ్రాజ్యమునకు
 ముండమాలా = కిరోభూషణము వంటిదియునగు, నగరీ = పట్టణము, ఇహ హి =
 ఇచ్చపేమో —

అశ్లేషేతి :- అశ్లేష = కొగిరింత, చుంబన = ముద్దు, రతోత్సవకౌతు
 కాది = సంభోగశుభము మున్నగునట్టి, క్రీడాదురోదర = క్రీడాద్యూతమునందలి,
 పణ = పందెములకు, ప్రతిభూః = మధ్యవర్తి, అనంగః = మన్మథుడే - క్రీడాదురో
 దరమునందు ఓడిన వ్యక్తులచే ఆయాపందెములను ఇప్పించువాడనుట, యద్యపి =
 నిజమునకు, జయే = జయమునందును, పరాజయే = ఓటమియందును, భోగః = [ఉభ
 యులకు] ఆనందమే, తదపి = అయినప్పటిని, యూనోః = కోడెకాండ్రయొక్క,
 మనః = మనస్సు, జేతుమే ఏవ = జయించుటకే, వాంఛతి = కోరుకొనుచున్నది.
 [భోగస్తు యద్యపి జయేఽపరాజయే చ తుల్యః - అని పాఠాంతరము], జయే = జయము
 నందును, అపరాజయే చ = ఓటమియందును, భోగః = అనుభవము, తుల్యః = [వధూ
 వసులకు] సమానము. (వసంతతిలక)

తాత్పర్యము :- ఈ మాహిష్మతీ పట్టణమునందు యువదంపతులు అశ్లేష
 చుంబనరతాదులను పందెములుగావెట్టి క్రీడాద్యూతము ఆడుచుండిరి, ఆ పందెములకు
 మధ్యవర్తి మన్మథుడే, ఓడినను గెలిచినను ఆనందమే, అయినను యువవరులు
 గెలుపునే కోరుచున్నారు.

సంధులు :- రత + ఉత్సవ - గుణనంది, ప్రతిభూః + అనంగః,
 యూనోః + మనః - రేఫాదేశవిస్సర్గ, భోగః + తు, మనః + తత్ - సాదేశవిస్సర్గ,
 యది + అపి - యడాదేశ.

క్రియ :- వాచి ఇద్వాయామ్, లట్, పరస్మై, ప్రథమ
 వాంఛతి - వాంఛతః - వాంఛన్తి.

(విమానవేగం రూపయత్వా) దేవి.

దేవ్యా భూమేర్మృగమదమషీమండనం సిద్ధసింధోః
 సద్రీచీయం జయతి యమునా యా శక్తైకాగ్రవృత్తీన్ ।
 ప్రేమోత్కర్షాదివ పితృపతే ద్రౌతరాద్భిద్య హస్తా
 దస్తాదాధం గమయతి పితృర్మండలం చండదానోః ॥

116

దేవ్యేతి :- విమానవేగమ్ = విమానవేగమును. రూపయత్వా = నటించుచు. దేవి = సీతా. భూమేః దేవ్యాః = భూదేవికి. మృగమదమషీ మండనమ్ = మృగమద = కస్తూరియనునట్టి మృగవాత్సల్యమిచ్చి మదః - అమరః. మషీ = నల్లని కాటుకతో చేసిన, మండనమ్ = అలంకారమును. సిద్ధసింధోః = గంగానదికి. సద్రీః = సహదరియు అయిన. జయమ్ = ఈ యమునా = యమునానది. జయతి = జయించు గార. (విరాజిల్లుననుట). తటః = తన గట్టులమీద (నటించి తీర్థములందనుట). ఏకాగ్ర వృత్తీన్ = ఏకాగ్రతతో (తపస్సమాధితో ననుట) వర్తించుజనులను. ప్రేమోత్కర్షాత్ ఇవ = అనురాగాఢశయముతోపలె. ద్రౌతః = తన సోదరుడైన. పితృపతేః = యమునియొక్క. హస్తాత్ = చేతినుండి. అద్భిద్య = లాగివేసి - యమహాశయమునుండి తప్పించియనుట. అస్తాదాధమ్ = నిర్విఘ్నముగా (సుఖముగా - అస్తా అదాధా యస్మిన్ తాదృశమ్). పితుః = తన తండ్రియైన. చండదానోః = సూర్యునియొక్క. మండలమ్ = బింబమును, యా = ఏ యమునానది. గమయతి = పొందించుచున్నదో. సా = ఆ యమున, జయతి అని అన్వయము. (పితృపతేః సమవర్తి పరేతరాత్ - అమరః) (మందాక్రాంతము).

తాత్పర్యము :- ఈ యమునానది భూదేవినినట కస్తూరిలేఖవలెనున్నది. ఈమె గంగానదికి సైదోడు. కావుననే తన తటములందలి తపస్వులను యమలోకము నకు పోనీర సూర్యలోకమునకు పంపుచున్నది. యమునయు, యముడును సూర్య సంతానమని పురాణగాథ.

సమాసములు :- మృగమద ఏవ మషీ - మష్యాత్పతం మండనమ్ ఏకాగ్ర వృత్తిర్యేషామ్ - తదే విద్యమానాః ఏకాగ్రవృత్తయః - తాన్. ప్రేమోత్కర్షాత్. అస్తా అదాధా (పీడా) యత్ర తాదృశమ్. చందాః తానవః యన్య - తన్య.

అశ్మిణః :- (చూరమంగుళ్యా దర్శయన్)

త్రిపురపార కిరీటక్రీడితైః క్రీడయద్వి

ద్యుపసమమృతధానోర్బాలమిత్తైః పయోభిః ।

సగరసుతచితాయాః పావనీ తోయరాశే

రియమియ మమమగ్రే జాహ్నువీ నిహ్నుతే నః ॥

117

సంధులు :- ఊషేః + మృగ, పతేః + భ్రాతః + ఆచ్ఛిద్య, పితః + మండలమ్ - రేఖాదీశవిసర్గ, ప్రేమ + ఉత్కర్షాత్ - గుణసంది.

క్రీడియై :- కిరీటయే, పరస్మై, ప్రథమ.

జయతి - జయతః - జయన్తి

గమయతి (జీదే) పరస్మై, లట్, ప్రథమ.

గమయతి - గమయతః - గమయన్తి

త్రిపురేతి :- (చూరమ్ = సుచూరము, అంగుళ్యా = ప్రేలితో-గంగను, దర్శయన్ = చూపుచు), త్రిపురపార = త్రిపునియొక్క, కిరీట = శిరోఽగ్రభాగమే, క్రీడితైః = అటవట్టుగా కలపియి, ధువనమ్ = ప్రపంచమును, క్రీడయద్వి = అనందింప చేయుచున్నదియు, అమృతధానోః = చంద్రునికి, బాలమిత్తైః = చిననాటి నెచ్చెలులు నైన, పయోభిః = ఉచిములతో, సగరసుతచితాయాః = సగరసుతుల చితరాశియగు, తోయరాశేః = సముద్రునికి, పావనీ = పవిత్రకారకమునైన, జాహ్నువీ = గంగానది (జహ్నుతనయ), జయమ్ జయమ్ = ఇదే ఇదే, అగ్రే = ఎట్టఎదుట, నః = మనయొక్క, అమమ్ = పాపమును (కలుషం పృటిన్తే నోఽమమ్ - అనుర), నిహ్నుతే = తొలగించుచున్నది - మటుమాయము చేయుచున్నది. (మాలిని)

తాత్పర్యము :- శివ జటాజూటమున నివసించునదియు కాపుననే విశ్వము నానందింపజేయునదియు జటాశశి నాల్కమిత్రమునైన గంగానది సగరపుత్రుల చితరాశివంటిదైన సముద్రమును పవిత్రీకరించునదై ఇదే మన పాపములను తొలగించుచున్నది.

రామః :- (సహర్షమ్)

గౌరీవిభజ్యమానార్థ సంక్రీర్ణహరమూర్ధని ।

అంబ : ద్విగుణగంధీరే : భాగీరథి : నమోఽస్తు తే ॥

118

(సీతాంప్రతి) దేవి, వందస్య.

దేవస్యాంబుజసంభవస్య భవనాదంభోధి మాగాముకా

నేయం మౌళివిభూషణం భగవతో భర్గస్య భాగీరథీ ।

సమాసములు :- త్రిపురహరస్య కిరీటమేవ క్రిడితం యేషాం తాని -
తైః. ఐలా ఏవ మిత్తాణి. ఐల్యాత్ మిత్తాణి - ఇతి భావప్రదానో నిర్దేశః - తైః.
సగరసుతానాం చితా (చితా చిత్యా చితః ప్రియామ్-అమరః) తోయానాం రాజితస్య.

క్రియ :- హ్నుజ్ అవనయనే, లబ్. అత్మనే (అదాచి) ప్రథమ (ని)

హ్నుతే - హ్నువాతే - హ్నువతే

గౌరీతి :- (సహర్షమ్ = ఆనందముతో) గౌరీ=పార్వతిదే. విభజ్యమాన=
పాలుపంచుకొనబడిన, అర్థ = సగభాగము కలుటచే-సగభాగమును గౌరీ స్వీకరించుటచే
నని. సంక్రీర్ణ = సన్నబడిన (వెడల్పు తగ్గిన), హరమూర్ధని = శివుని శిరస్సునందు.
ద్విగుణ = రెట్టింపైన, గంధీరే = లోతుగలదానా. - వెడల్పు సగము తగ్గుటతో
లోతు రెట్టింపు పెరిగినదనుట, అంబ = తల్లి : భాగీరథీ = గంగా : తే = నీతై ఇదే.
నమఃఽస్తు = నమస్కారము. (పథ్యావర్తము).

దేవస్యేతి :- (సీతాంప్రతి = సీతనుద్దేశించి) దేవి=తానకీ : వందస్య =
నమస్కరింపుము. దేవస్య = భగవానుడగు. అంబుజ సంభవస్య = బ్రహ్మయొక్క,
భవనాత్ = నివాసమునుండి (బ్రహ్మ కమండలువునుండి) అంభోధిమ్ = సముద్రమును,
అగాముకా = చేరవచ్చుచున్నదై, భగవతః = భగవంతుడగు, భర్గస్య = శివునికి, మౌళి
విభూషణమ్ = శిరోభూషణమైనది, ఇయమ్ = ఈ, సా = సుప్రసిద్ధురాలగు,
భాగీరథీ = గంగమ్మ. ఇహ = ఇప్పుట, విగ్రహమ్ = శరీరమును, అపహాయ =
విడిచి, ఉద్యాతాన్ = పైకిపోవుచున్నవారును, ప్రోతఃప్రతిపాన్ = ప్రవాహమునకు
వదులీడుచున్నవారునైన, జనాన్ = జనులను, ప్రోత స్త్రవతర త్వరా = ప్రవాహము

ఉద్యాతానవహాయ విగ్రహమిహ ప్రోతఃప్రతీపానపి

ప్రోతస్తప్రతరత్వరా గమయతి ద్రాగ్బహ్మలోకం జనాన్ ॥ 119

సీత :- (వృతాంబలిః) ఏషా నిత ప్రోతః శృంఖలా సందానితత్రిభువనా.

హేమందాకిని వంద్యనే. (ఏషా ణిత ప్రోతసింఖలా సందాణిత తిపూతవా. మందాణితే. వంద్యసి.)

(సర్వే నమన్తి)

లక్ష్మణః :- (అన్యతో దర్శయన్)

కన్న అదిక తీవ్రమైన వేగముగల ఈ గంగమ్మ. ద్రాక్ = ఉదకాలములో. (ద్రాక్ యుటిత్యంబసాహస్రాయ - అమరః). బ్రహ్మలోకమ్ = బ్రహ్మలోకమును. గమయతి = పొందించుచున్నది. గంగ అచోగమిని. నీవాత్మలు ఉర్వ్యగాములు-ఇది విరోధాభాసము- ముక్తిప్రదయినుట. (శార్దూల విక్రీడితము)

తాత్పర్యము :- బ్రహ్మలోకమునుండి క్రిందికి దిగుచున్న ఈ భాగీరథి నట్టనదుమ శివబాహుఃపాదమైనది. ఇట్ట దేహమును విడిచి ఉర్వ్యలోకములకు పోవు వారిని ఈ గంగ తన ప్రవాహమునకు ఎదురీచి బ్రహ్మలోకమును చేర్చుచున్నది. గంగతీరమున చనిపోయినవారికి పునర్జన్మరహితమగు బ్రహ్మలోకవాసము లభించునని

క్రియ :- గమ్యతో (జీత్) పరస్మై. లట్. ప్రథమ

గమయతి - గమయతః - గమయన్తి

ఏషేతి :- (వృతాంబలిః = నమస్కరించినదై) ఏషా = గంగనది, నిత = తనయొక్క. ప్రోతః = ప్రవాహమునునట్టి. శృంఖలా = గొలుసుతో. సందానిత = దండ గుచ్చబడిన. త్రిభువనా = ముల్లోకములు కలది. హేమందాకిని = గంగనదీ : వంద్యనే = నమస్కరింపబడుచున్నావు. (బద్ధే సందానితం మూతమ్ - అమరః).

[సర్వే = అందరూను, నమన్తి = నమస్కరింతురు.]

ధనేతి :- (అన్యతః దర్శయన్ = మరొకవైపునకు చూపుచు) ధనాది నాథ = కుజేయిని యందలి. ప్రణయ = ప్రేమచేనైన, అనురోధాత్ = అనురోధము

ధనాధినాథప్రణయానురోధా దభగ్నై తైలాస నిశేతనస్య ।

దేవస్య కల్పాంత కపాల పాదే ర్వారాణసీ నామ పురీ పురస్తాత్ ॥ 120

రామః :- (సహర్షమవలోక్య)

ప్లవమానై రపారోఽయం జనైః సంసారసాగరః ।

ద్వీపే వారాణసీనామ్ని విశ్రాంతై రిహ తీర్థతే ॥

121

వలన (ప్రణయః ప్రేమ, విశ్వాసే యాంతావిశ్రంభయోః పి) - కుదేరునిపై మన్న ప్రేమకారణముగాననుట. అభిగ్నై తైలాసనిశేతనస్య - అభిగ్న = విడిచిపెట్టిన, తైలా = తైలాసమే, నిశేతనస్య = గృహముగా కలవాడును - తైలాసనివాసమును విడువనివాడనుట, కల్పాంత = కల్పాంతమునందు, కపాలపాదేః = పుట్టి చేతబట్టి తిలకము చేయువాడును, ప్రణయకాలమునందు శివుడు కపాలపాదేయై సంగరించుననుట - అయిన, దేవస్య = శివునియొక్క, పురీ = పట్టణము, వారాణసీనామ = వారణాసి అను పేరుగలది, పురస్తాత్ = అల్లదే ఎదుట కన్పించుచున్నది. [ఉపభాష]

తాత్పర్యము :- కుదేరునిపై అనురాగముతో తైలాసమును వీడకున్నను, కపాలపాదేకి సొంతదియై వారణాసి అదిగో.

సమాసములు :- ధనాధినాథస్య ప్రణయః - ప్రణయస్య (ప్రణయేన) అనురోధః - తస్మాత్. అభగ్నం తైలాసనిశేతనం యేన - తస్య కపాలం పాదో యస్య సః.

ప్లవమానై రితి :- (సహర్షమవలోక్య = సానందముగాచూచి) ప్లవమానైః = ఎగురుచున్నవారైన - దాటుటకు ప్రయత్నించుచున్నవారనుట, జనైః = జనులచేత, అపారః = దాట శక్యముకాసిదైన, అయమ్ = యి, సంసారసాగరః = సంసారసముద్రము (భవసాగరము), వారాణసీనామ్ని = వారణాసి అనుపేరుగల, ద్వీపే = ద్వీపమునందు, ఇహ = ఇచ్చట, విశ్రాంతైః = విశ్రమించినవారితే, తీర్థతే = సులభముగా దాటబడుచున్నది. (వత్సావత్కృము).

తాత్పర్యము :- ఎన్నో జన్మలుగా ఎంత ప్రయత్నించినను సంసార సాగరమును దాటలేనివారు వారణాసి ద్వీపమున కష్టాంత విశ్రాంతులై సులభముగా తరించుచున్నారు. అపున్వనముగా ముక్తి పొందుచున్నారు. (ద్వీపోఽప్రియామంత రీపం యదంతర్వారిణస్తటమ్ - అమరః).

అపిచై నాం నిత్యమధ్యాస్తే భగవాన్

కంతచ్ఛాయానిపీతపన్నగ ఫణారత్నామూత్రస్థితా
హారే నిర్భయపార్వతీ భుజలతా బంధోల్ల సత్కంధరః ।
నిర్భయార్థంగ విరామవామనితమైరేవ స్వరైః సామగం
విభ్రద్బ్రహ్మకరః శివాయ జగతామేదాంతచూడామణిః ॥

122

సంధులు :- ప్లవహస్తైః + అపారః, విశ్రాంతైః + ఇహ - రేఫాదేశ
విసర్గ, అపారః + అయమ్ - ఉత్తరేశవిసర్గ - అపారో + అయమ్ - పూర్వరూప.

క్రియ :- తత్త్వా ప్లవహస్తంబయోః (ఋణి) ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ
తీర్థతే - తీర్థతే - తీర్థస్తే

కంఠతీతి :- అపిచ = మరియు, ఎనామ్ = ఈ శబ్దమును, భగవాన్ =
శివుడు, నిత్యమ్ = ఎల్లప్పుడును, అధ్యాస్తే = అధివసించును, కంతచ్ఛాయ = గళనీలిమ
రేత, నిపీత = విప్పిపేయబడిన, పన్నగ = వాసుకియొక్క, ఫణా = పడగయందలి.
రత్న + ఉపమాత్రస్థితా = మణిసముహ రూపమాత్రస్థితి కల, హారే = సర్పహారము
నందు - నిర్భయహారము కంతచ్ఛాయలో మునిగిపోయినదనుట - కావున పార్వతి నిర్భయ
యైనది, నిర్భయ = భయహీతయైన, పార్వతీ = గౌరియొక్క, భుజలతాబంధ =
కొగిలింతతో, ఉల్లసత్కంధరః = అనందించుచున్న కంతభాగము కలవాడును - శివుని
కంతమును పార్వతి స్పృశముగా కొగిలించినదనుట, తత్ = ప్రసిద్ధమైన, సర్వాంగ =
సమస్త శరీరముయొక్క, విరామ = వియోగముతో (తక్కిన శరీరమునుండి విడిపోయిన
శివుని), వామనితమైః = మిక్కిలి నీరినవడిన, స్వరైః ఏవ = స్వరములతోనే, సామ
గమ్ = సామవేదము పఠించుచున్న, బ్రహ్మకరః = బ్రహ్మకరస్సును, విభ్రత్ = ధరించు
చున్నవాడును అయిన, ఏదాంతచూడామణిః = చంద్రశేఖరుడు, జగతామ్ = ప్రపంచము
లకు, శివాయ = కుదిముకొలుగు - అగుగల అని అన్వయము, (భాయా సూర్యప్రియా
కాంతః ప్రతిబింబమనాతపః - నానార్థనిమంతువు) శార్దూలము.

తాత్పర్యము :- శివుని కంతమునందలి నాగహారము పార్వతిని భయ
పెట్టుచున్నది, కానీ అది ఇప్పుడు శివుని కంతరీతియలో మునిగిపోయినది, పడగమీద
మణిలక్కడే కనిపించుచున్నది, పార్వతికి భయము పోయినది, శివుని కొగిలించినది.

(అన్యతో దర్శయన్, సీతాంప్రతి) దేవి. దృశ్యతామితః

నవోన్మీలన్మోర్వీ కీణనికరకార్కశ్యసదయ

ప్రవృత్తస్వత్పాణౌ కిమపి నిబిడం పీడయతి మే ।

కృతార్థోఽయం యస్యాం సమజని కరః సైవ పురతః

పురీ పూర్వేషాం తే నయన మియమాలానయతి నః ॥

123

అట్లు అనందించుచున్న శివుడు శుభప్రదుడగుగాక : ఒకప్పుడు శివుడు బ్రహ్మశిరస్సు నొకదానిని త్రుంచివేసెనని పురాణకథ. ఆ శిరస్సు శరీరరహితమయ్యు హీనస్వరమున సామలు గానము చేయుచున్నది. అట్టి బ్రహ్మశిరస్సును ధరించిన శశాంకమాడుడు జగత్కల్యాణకరుడగుగాక ।

నవేతి :- (అన్యతః దర్శయన్ = మరొకపై పు చూపుచు, సీతాంప్రతి = సీతనుద్దేశించి) దేవి = జానకీ : ఇతః = ఇటు. దృశ్యతామ్ = చూడబడుగాక - ఇటు చూడుమనుట. నవ = క్రొత్తగా. ఉన్మీలత్ = బయల్పడుచున్న. మోర్వీకీణనికర = మోర్వీ = వింటినారియొక్క దెబ్బలచేనేర్పడిన, కీణ నికర = కాయల సహవాహము వల్లనైన, కార్కశ్య = కాఠిన్యముతో - శివధనుర్బంగమువలన నేర్పడిన కాయలనుట; సదయప్రవృత్తః = సుతమెత్తగా ప్రవర్తించినదైన, అయమ్ = ఐ. మే = నాయొక్క. కరః = చేయి, త్వత్పాణౌ = నీ హస్తము. కిమపి = ఏదో అనురాగ విశేషము వలన, నిబిడమ్ = గాఢముగా. పీడయతి = పీడించుచుండగా - సీతయే రాముని చేతిని గట్టిగా పట్టుకొన్నదనుట - పాణిపీడనమనగా వివాహము (తదా పరీణయోద్వాహోపయామాః పాణిపీడనమ్ - అనురః); యస్యామ్ = ఏ పట్టణమునందు (మిథిల) కృతార్థః సమజని = కృతార్థమైనదో, సా = అదే, తే = నీయొక్క. పూర్వేషామ్ = పూర్వీకులయొక్క, పురీ = పట్టణము. ఇయమ్ = ఇదే మిథిల. నః = మాయొక్క. నయనమ్ = చూపును, ఆలానయతి = బందించుచున్నది - అకట్టకొనుచున్నదనుట (శిఖరిణీవృత్తము).

తాత్పర్యము :- ఓ మైథిలీ : మన పాణిగ్రహణ సమయమున కిర్కశ మైన నా చేయి మృదువుగా ప్రవర్తించినను నీ చేయిమాత్రము ఏదో అనురాగ విశేషముతో గాఢముగా ప్రవర్తించి నా చేతిని కఠినముగా పట్టుకొన్నది. అట్లు ఐ నా హస్తము

సీత :- (సస్మితానురాగం సాదీకృతాఽ రామం పశ్యంతీ పురీంప్రతి) అంబ
మిథిలే. వంద్యనే. గురుజనైఃపి వందనం మే విజ్ఞాపయిష్యసి.

(అంబ. మిథిలే. వంద్యసి, గురుఅదే వి వందనం మే విజ్ఞాపేసి)

రామ :- (సుగ్రీవవిభీషణౌ ప్రతి) వయస్యా. ఇయం సా జానకీం
ప్రజాయమానాయా భగవత్యా భూమేరరిష్టమందిరం మిథిలా.

సుగ్రీవ :- విభీషణౌ (సకౌతుకస్మితమ్) యత్ర భగవతః పార్వతీజీవితేశ్వ

పి పట్టణమున పృథ్విమైనదో ఆ పట్టణము మిథిల - నీ పూర్వీకుల నగరము - ఇదే -
చూడుము - నా చూపులను అరట్టుకొనుచున్నది.

క్రియ :- జనీతో ప్రాచుర్యవే లుక్. ఆత్మనే. ప్రథమ
అజని/అజనిష్ట - అజనిషాతామ్ - అజనిశత
అలాన (క్యుక్) లక్ పరస్మై. ప్రథమ
అలానయతి - అలానయతః - అలానయన్తి

అంటేలి :- (సస్మితానురాగమ్ = చిరునవ్వుతో. అనురాగముతో. సాదీ
కృతాఽ = వక్రీకృతనేత్రయై త్రిర్యగర్థే సాచి తిరః - అమరః). రామమ్ = రాముని.
పశ్యంతీ = చూచుచున్నది. పురీంప్రతి = మిథిల నుద్దేశించి). అంబ = అమ్మా :
మిథిలే = ఓ. మిథిలానగరమా. వంద్యనే = నమస్కరింపబడుచున్నావు. గురుజనే
అపి = నా గురుజనులపట్లను, మే = నాయొక్క. వందనమ్ = నమస్కారమును.
విజ్ఞాపయిష్యసి = దయచేసి విన్నవించువుగాక.

వయస్యావితి :- (సుగ్రీవ విభీషణుల నుద్దేశించి) వయస్యా = మిత్రు
లారా. ఇయమ్ = ఈ. సా = ప్రసిద్ధమైన, మిథిలా = మిథిలానగరి, జానకీమ్ =
సీతను. ప్రజాయమానాయాః = ప్రసవించుచున్న. భగవత్యాః = భగవతియగు. భూమేః =
భూదేవికి. అరిష్టమందిరమ్ = ప్రసవమందిరము - (అరిష్టం సూతికాగృహమ్ -
అమరః) పురిటి గది.

యత్రేతి :- (సకౌతుకస్మితమ్ = కౌతుకముతో చిరునవ్వుతో) భగవతః =
భగవంతుడైన, పార్వతీజీవితేశ్వరస్య = పునియొక్క. ధనుః + ధనురంతేవాసినౌ =

రస్య దనుర్దనురంతేవాసిరావజగవవార్గవో భంజతో భవతిః సహపాంశు
 క్రీడాదీర్ష సభీయం పీరలక్ష్మిః .

రామః :- (సలల్లస్మితమన్యతో దర్శయన్ సీతాం ప్రతి) దేవ. పుస్తంతోఽపి
 పురస్తాచ్చంపా నామ గౌడానాం వినయమధురశృంగారవిభ్రమ
 రమణీయా మరంతేతనకుమారప్రతచర్యాభివేషనమిష రాజరాసి.

(అపవర్య చ) ఇహ హి —

రోమాంచోచ్చస్థిసంధిసంధివిదితై రాలింగై ర్యామిసం

శేషీకృత్య వివృణ్వతే నిజరహశ్చాతుర్యమేదీదృశః ।

దనుస్సు దనుర్విద్యాశిష్యుడునగు అజగవవార్గవో = అజగవవంశు (దేవదనుస్సునకు
 పేరు) వార్గవరాముని. భంజతః = వంచిన, భవతిః = నీకు. సహపాంశుక్రీడాదీర్ష
 సభీ = సహపాంశుక్రీడా = దుమ్ములో ఆడుకొనుట మొదలుకొని, పీర సభీ = దిర
 కాలమునుండి నెచ్చెలియైన - కాల్యమునుండియు ప్రయోజనమునుట. పీరలక్ష్మిః =
 పీరలక్ష్మి. ఇయమ్ = యః సీత.

దేవేతి :- (సలల్లస్మితమ్ = సగ్గుతో చిరునవ్వుతో, అన్యతో దర్శయన్ =
 మరొకవైపునకు చూపుచు, సీతాంప్రతి = సీత నుద్దేశించి) దేవీ । తతః అపి పుర
 స్తాత్ = మిథిలకంటె మరికొంతముందు. ఇయమ్ పునః = ఇదేమో, వినయ = విన
 యముతో, మధుర = అందమైనదియు, శృంగారవిభ్రమ = శృంగార విలాసముతో,
 రమణీయా = మనోహరమైనదియు, మరంతేతన = మన్మథునియుద్దేశము. కుమార
 ప్రతచర్యా = బ్రహ్మచర్యదీక్షకు, తపోవనమ్ ఇవ = తపోవనమునందలి సున్నదియు,
 గౌడానామ్ = గోడులకు, రాజరాసి = ముఖ్యపట్టణము - రాజధానియైన, చంపా
 నామ = చంప అను పేరుగల నగరము - చూడుమనుట, (అపవర్య = తక్కిన
 వారికి పరిహరించి సీతతో) ఇహ హి = ఇప్పుడుకదా । —

రోమాంచేతి :- రోమాంచ = పులింతలతో, ఉచ్చస్థితీ = విద్యు
 కొనుచున్న, అంగసంధి = అవయవములతో, నిదితైః = సాంప్రదములైన - గాథము
 లైన అనుట, అలింగనైః = కౌగిలింతలతో, యామిసమ్ = రాఢి, శేషీకృత్య =
 అల్పవశిష్టమొనర్చి - చివరిజాము వరకును అలింగనముతో కాలముగడిపి యునుట;

యస్మిన్ దీపః ప్రదీపమునాం చగ్ధ్య దళాం మల్లికా

తైలైః ప్రబలైః స్పృహతోతి వసతీర్యన్నాభిదమ్నం తమః ॥ 124

అశ్మణః :- (అగ్రే దర్శయన్) ఏతే భగవత్య ధూమిదేవానాంమూలాయతన
మంతర్వేదిం షూర్యేణ కృష్ణాగురుమలయజమయమంగరాగమివ
అన్యోన్యన్య కుర్వాణే కళిందకన్యామందాకీన్యో సంగచ్ఛేతే

యస్మిన్ = దీపః ప్రదీపమునాం చగ్ధ్య (దీపములు పెట్టుటకు వీలుగా ఇండ్లలోనుండు నగిషి
ప్రదీపములిచ్చి). ప్రదీపమునాం = దీపకళిక (మొగ్గవంటి దీపము). దళామ్ = వత్తిని
ద్యువ = షూర్తిగా చహించివేసి, మల్లికాతైలే = ప్రమిదలో మిగిలియున్న మల్లికా
తైలమునందు. ప్రబలైః = కొనడిపిరితో మందుచుండగా, వసతీః = పడకగదు
లను. (వసతీ రాత్రాపీఠ్యనోః - అమరా) నాభిదమ్నమ్ = బొడ్డులోతు(గా). తమః =
నీటిది. స్పృహతోతి = వ్యాపించుచుండగా - దీపము మిణుకు మిణుకు మనుటతో కాంతలు
పైకివచ్చి ప్రదీపిణి వ్యాపించుచుండగా గదిలో మొలలోతు చీకటి నిండినదనుట. ఏణీ
ర్యః = ఈ చిహ్నానగనిమూలది హరిదేక్షణలు (చంచలనేత్రలనుట). నిజ = తమ
మొద్ది. ఉపాశ్చతుర్యమ్ = చహితీ (నురత) వైయాత్యమును. సపది = వెంటనే.
విప్యేతే = ప్రకటించుచున్నారు. (శబ్దాలము)

తాత్పర్యము :- పడకగదిలో దీపముకాంతలు నింపుచున్నది. సిగ్గుపడిన
కాంతలు అలింగనముతో కాలము గడిపిరి. దీపములో వత్తి కాలిపోయి తైలము
పెలుగుచున్నదిక విచ్చినది. రాత్రు చిహ్నము మిగిలినది. గదిలో మొలలోతు చీకట్లు
నిండినవి దీపప్రభాలు మొలవిత్తుచున్నట్లు అంతే - వెంటనే ఆ కాంతలు విజృంభించి
తమ తహాశ్రీతా తాకుర్యమును ప్రకటించిరి.

ఏతే ఇతి :- (అగ్రే దర్శయన్ = ముందునకు చూపుచు). ధూమి దేవా
నామ్ = బ్రాహ్మణులకు. మూలాయతనమ్ = మొట్టమొదటి నివాసస్థలమైన, అంతర్వే
దిమ్ = అంతర్వేదిక[ని]. షూర్యేణ = తూర్పుదిక్కున. ఏతే = ఇవే. భగవత్య =
దేవతాదేవతాపిణులైన, కళిందకన్యా మందాకీన్యో = యమునయు గంగయు, కృష్ణా
గురు = నల్లని అగురు. మలయజమయమ్ = మంచిగంధముతో చేసిన, అంగరాగమ్ =
మైఘాతను. అన్యోన్యన్య = ఒకరి కొకరు. కుర్వాణే ఇవ = పులుముకొనుచున్నా

హిమాలయోత్పంగ సదాదివాసతో
జాతేవ పాండుః ప్రతిభాతి జాహ్నువీ ।
నిదామథానోః పితురంకలాలనాత్
కృతేవ కాళీ యమునా చ దృశ్యతే ॥

125

(విభావ్య చ)

బలిద్విషః పాదనభాంశురాణిభిః
స్మరారిమౌళీందు మరీచి వీచిభిః ।
హిమాద్రి నిఃష్యందరన్తైః పదే పదే
వివర్తతే వైబుధన్తైః సందహి రుచిః ॥

126

రన్నట్లు. సంగచ్ఛేతే = ఒకదానితో ఒకటి కలిసియున్నవి. నల్లని యమునానది
గంగకు తృప్తిగాగురుభేషమును పులుముచున్నట్లుండగా, తెల్లని గంగ యమునకు గంధపు
పూత పెట్టుచున్నట్లున్నదనుట.

హిమాలయేతి :- హిమాలయ = హిమవంతునియొక్క . ఉత్పంగ =
ఒడిలో, సదా = ఎల్లప్పుడు, అదివాసతః = నివసించుచువలన, జాహ్నువీ = గంగానది,
పాండుః జాతా ఇవ = తెల్లగానైనట్లు, ప్రతిభాతి = తాపించుచున్నది, యమునా =
యమునానది, పితుః = తండ్రియైన, నిదామథానోః = గ్రీష్మసూర్యుని యొక్క,
అంకలాలనాత్ = ఒడియందలి లాలనమువలన, కాళీ కృతా ఇవ = నల్లగానైనట్లు,
దృశ్యతే = కనిపించుచున్నది.

తాత్పర్యము :- హిమాలయోత్పంగ లాలనమున గంగ తెల్లగాను,
గ్రీష్మసూర్యోత్పంగ లాలనమున యమున నల్లగాను అయినట్లున్నది.

బలీతి :- (విభావ్య చ = అలోచించి) బలిద్విషః = (వామన) విష్ణుమూర్తి
యొక్క, పాదనభాంశురాణిభిః = కాలిగోటికాంతి సమూహములచేతను, స్మరారి =
శివునియొక్క, మౌళీందు = చూడాదండ్రునియొక్క, మరీచి వీచిభిః = వీరణ తరంగ
ములచేతను, హిమాద్రి = హిమవంతునియొక్క, నిఃష్యందరన్తైః = ప్రస్రుతజలముల
తోను, పదేపదే = ఇట్లు ప్రతిస్థానమునందును, వైబుధన్తైః = గంగానదికి సరిసం
దించిన [విబుధ సింధు = దేవతలనది], రుచిః = కాంతి, వివర్తతే = అభివృద్ధి
చెందుచున్నది.

అపిచ —

ప్రయాగః సర్వశీర్షేభ్యస్తీర్థముచ్చైస్తరామయమ్ ।

సంసారాభ్యః పరం పారమిహస్తైరవలోక్యతే ॥

127

తాత్పర్యము :- గంగానది మొట్టమొదట విష్ణుపాదనకు కాంతులతో తెలు పెక్కినది. తొండవ మఠంలో శివుని జటా చంద్రుని వెలుగులతో మరింత తెలుపెక్కినది. మూడవ మఠంలో హిమవంతుని మంచునీటితో మూడింతలు తెలుపెక్కినది. ఇట్లు గంగమ్మ ప్రతిస్థానమునందును కాంతిపెంచుకొనినది.

క్రియ :- పృథివీర్ పృథ్వా, అత్మనే. లట్. ప్రథమ
వ్యతే - వ్యతే - వ్యతే.

ప్రయాగ ఇతి :- అపిచ = మరియు. అయమ్ = ఈ. ప్రయాగః = ప్రయాగ. సర్వశీర్షేభ్యః = అన్ని శీర్షములకు. ఉచ్చైస్తరామ్ = మిక్కిలి ఉత్తమమైన. తీర్థమ్ = తీర్థము. ఇహస్తైః = ఇప్పుట నున్నవారితో. సంసారాభ్యః = సంసార సముద్రములకు. పరమిహస్త్వైః = అవలి ఓడ్డు. అవలోక్యతే = చూడబడుచున్నది.

తాత్పర్యము :- సర్వశీర్షములందును ఉత్తమోత్తమము ఈ ప్రయాగ శీర్షము. ఇబటివారు సంసారసాగరముయొక్క అవలి తీరమును చూడగలరు. (పథ్యా వర్ణనము).

సమాసములు :- సర్వాణి చ తాని తీర్థాని చ - తేభ్యః, సంసార మేవ అట్టి - తస్య.

సంధులు :- తీర్థేభ్యః + తీర్థమ్ - సాదేశవిసర్గ, ఇహస్తైః + అవ లోక్యతే - సాదేశవిసర్గ సంసార + అట్టి - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- లోకృత్ దర్శనే [కర్మణి] అత్మనే. లట్. ప్రథమ [అవ]
లోక్యతే - లోక్యతే - లోక్యతే.

రామః :- (సాదరమ్) కిముచ్యతే.

సత్యమేవ ప్రయాగోఽయం మోక్షద్వారముదీర్యతే ।

దేవ్యా యస్యాభితో గంగాయమునే వహతః శ్రీయమ్ ॥ 128

(సీతాంప్రతి) దేవి, ప్రణమ్యతామితః —

శ్యామో నామ పటః సోఽయమేతస్యాద్భుతకర్మణః ।

సత్యమితి :- (సాదరమ్ = ఆదరముతో) కిముచ్యతే = ఏమిచెప్పబడును . ఇక చెప్పవలసినదేమున్నదనుట. ఆయమ్ = ఈ. ప్రయాగః = ప్రయాగ. సత్యమేవ = నిజముగనే. మోక్షద్వారమ్ = మోక్షద్వారముగ. ఉదీర్యతే = చెప్పబడుచున్నది. యస్య = ఏ ప్రయాగట, అభితః = ఇరువైపుల, దేవ్యా = దేవతలైన. గంగాయమునే = గంగాయమునలు, శ్రీయమ్ = శోభను . మోక్షలక్ష్మీశోభననుట, వహతః = వహించుచున్నవో ఆ యీ ప్రయాగ మోక్షద్వారమనుట సత్యమని అన్వయము. (పథ్యావ శ్రీయమ్)

తాత్పర్యము :- గంగాయమునలు ఇరువైపుల శోభను దూర్చుచుండగా ఈ ప్రయాగ నిజముగా మోక్షద్వారమే.

సంధులు :- ప్రయాగః + ఆయమ్ - ఉత్వాదేశవిసర్గ - ప్రయాగో + ఆయమ్ - పూర్వరూప. యస్య + అభితః - నవర్ణదీర్ఘ. అభితః + గంగా - ఉత్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- వహజ్ ప్రావణే, లట్. పరస్మై. ప్రథమ

వహతి - వహతః - వహన్తి

ఈర ఊపే గతౌ చ, (కర్మణి) ఆత్మనే. లట్. ప్రథమ

ఈర్యతే - ఈర్యేతే - ఈర్యంతే

శ్యామ ఇతి :- [సీతాంప్రతి = సీతనుద్దేశించి] దేవి = జాననీ . ఇతః = ఇటు, ప్రణమ్యతామ్ = నమస్కరింపబడుగాక . - ఇటువై పు నమస్కరించుచునుట. శ్యామః నామ = శ్యామము అను పేరుగల. పటః = పటవృక్షము. సః ఆయమ్ = ఇదే. అద్భుత కర్మణః = ఆశ్చర్యకరమగు, ఏతస్య = దీనియొక్క. దాయామ్ = నీడను. అధివాస్తవ్యైః అపి = అధివసించినవారిచే, పరంబోధితః = బ్రహ్మ, నిషేవ్యతే = పొందబడుచున్నది.

చాయామప్యదివాస్తవ్యైః పరం జ్యోతిర్నిషేవ్యతే ॥

129

(సర్వే ప్రణమన్తి)

రామః :- (విమానవేగనాటితకేన సహర్షమ్)

యూపాంకురప్రకరదంతురతీరలేఖా

సంఖ్యామనమనుసంతతినస్తతంతుః ।

తాత్పర్యము :- ఇది శ్యామనామక పటవృక్షము. దీని నీడను చేరినవారి, పరంజ్యోతి నిన్పించును. బ్రహ్మసాక్షాత్కార మగుననుట.

సంధులు :- శ్యామః + నామ - ఉత్పాదేశవిసర్గ. సః + అయమ్ - ఉత్పాదేశవిసర్గ - సః + అయమ్ - పూర్వరూప. ఏతస్య + అదృత-సవర్ణదీర్ఘ. అపి + అది - యవాశః. జ్యోతిః + నిషేవ్యతే - రేపాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- షేప్పల్ సేవనే [దగ్గఱ] ఆత్మనే, లట్. ప్రథమ [ని] సేవ్యతే - సేవ్యతే - సేవ్యస్తే

[సర్వే = అందరును. ప్రణమన్తి = నమస్కరింతురు]

యూపేతి :- [విమానవేగనాటితకేన = విమానవేగమును నటించుటతో. సహర్షమ్ = అనందిముగ్ధ]. యూప = యజ్ఞ [యూప] స్తంభములనునట్టి. అంకుర ప్రకర = ప్రరోహసమూహముతో. దంతుర = విత్తుపల్లములుగల, తీరలేఖా = తీర ప్రాంతములతో. సంఖ్యామన = పరిగణింపబడుచున్న. మనుసంతతి = మనువంశ రాజాలయొక్క. సస్తతంతుః = యజ్ఞములు కలదియు, భువః దేవ్యాః = భూదేవికి. ఇక్ష్వకు = ఇక్ష్వకు వంశము నందలి, రాజమహిషీపద = పట్టమహిషీపదమునకైన. పట్టలక్ష్మీః = పట్టపత్రపు శోభయును; భూదేవికిది పట్టమహిషులు ధరించు పట్ట పత్రమువలె భాసిండుచున్నదనుట. సః = మనయొక్క. భగవతీ = దేవత, సరయాః = సరయూనది. ఇయమ్ = ఇదే. [వనంతతిలక]

తాత్పర్యము :- సీతా! ఇదిగో మన సరయూనది. దీని గట్టులపై నున్న అసంఖ్యాక యూప స్తంభములు మనుసంతతి చేసిన యాగముల లెక్కకన్నఱున్నవి. ఈ నది భూదేవికి ఇక్ష్వకురాజమహిషుల పట్టశోభను కల్పించుచున్నది.

ఇష్వేకురాజమహిషీసదపట్టలక్ష్మి

దేవ్యా థువో భగవతీ సరయూరియం నః ॥

130

ఇయం చ భగవత్యయోధ్యా.

గగనగతాన్మదుదీక్షణకుతూహలోత్తానప్యథులనిష్పన్దైః ।

ఉన్నాశస్థలకువలయవనమివ జనలోచనైః క్రియతే ॥

131

సమాసములు : యూపానాం అంకురాః - అంకురాదాం ప్రకరాః - ప్రకరైః దంతరా చ సా తీరేభా చ - రేఖాభిః సంఖ్యాయమానాః - మనోస్పృంతతిః - మనుసంతతేః స స్తతంతవః .. సంఖ్యాయమానాః మనుసంతతిస స్తతంతవః యయా సా ఇష్వేకురాదాం రాజమహిషీ - మహిష్యాః పదమ్ - పదస్య పట్టమ్ - పట్టస్య లక్ష్మిః.

సంధులు :- యూప + అంకుర - సవర్ణదీర్ఘ, లక్ష్మిః + దేవ్యా - రేపా దేశవిసర్గ, దేవ్యాః + థువః - విసర్గలోప, థువః + భగవతీ - ఉత్తాదేశవిసర్గ, సరయూః + ఇయమ్ = రేపాదేశవిసర్గ.

గగనేతి :- ఇయంచ = ఇది, భగవతీ అయోధ్యా = పూజ్యురాలగు అయోధ్య, గగనగత = ఆకాశమునందున్న, అన్మత్ = మనలను, ఉదీక్షణ = చూచుట యందలి, కుతూహల = ఉత్సాహముతో, ఉత్తాన = విప్పారి, పృథుల = వికలములై నిష్పన్దైః = రెప్పపాటు లేక నిశ్చలములై న, జనలోచనైః = ప్రజల నేత్రములతో, ఉన్నాశ = కాదలులేనట్టి, స్థలకువలయవనమ్ ఇవ = మెట్టతామరల వనమువలె, క్రియతే = చేయబడుచున్నది. (ఆర్య)

తాత్పర్యము :- ఆకాశమునుండి దిగుచున్న మనలను చూచుటకై విప్పారి రెప్పవాలని ఈ ప్రజల నేత్రములతో అయోధ్య చూడుము పద్మవనమువలెనున్నది. కాగా ఈ పద్మములకు కాదలు లేవు.

సమాసములు :- గగనం గతానామస్యాశముదీక్షణమ్ - ఉదీక్షణే కుతూ హలః - కుతూహలేన ఉత్తానాని చ తాని పృథులాని చ తాని నిష్పందాని చ - తైః లోచనైః. ఉన్నాశాని చ తాని స్థలకువలయాని చ - కవలయానాం వనమ్, జనానాం లోచనాని - తైః.

(సర్వే సమన్యన్తి)

సుగ్రీవ పదీకావ్యం :- (సర్వార్థము)

వృంతై రివ క్రతుసహస్రభువాం పలానా
మాలోక్య యూపనికరై ర్మదురామయోధ్యామ్ ।
రాజ్ఞామిహ ప్రవసితాం చ విచింత్య సిద్ధిం
దేవః శచీసహచరోఽపి న రోచతే నః ॥

132

క్రియ :- దుష్టుః, కరిషే, లభ్యతే, లబ్, క్రతుః
క్రియతే - క్రియతే - క్రియన్తే

(సర్వే = అందరూను, సమన్యన్తి = సమస్కరింతురు)

వృంతై రితి :- (నిర్వర్త్య = చూచి) క్రతుసహస్రభువామ్ = వేలకొలది
యజ్ఞములవలన లభించిన, పలానామ్ = పలములయొక్క, వృంతైః = తొడిమల
(చీ) పరిమితి, యూపనికరైః = యజ్ఞ స్తంభములతో, మదురామ్ = మనోహరముగా
మన్న, అయోధ్యామ్ = అయోధ్యను, అలోక్య = చూచి, ఇహ = ఈ పట్టణమున,
ప్రవసితామ్ = నివసించువారగు, రాజ్ఞామ్ = ఇచ్చెడు రాజులయొక్క, సిద్ధిమ్ = యజ్ఞఫల
సిద్ధిని, విచింత్య చ = తుహించియు, నః = మాకు, దేవః = మహానుభావుడగు, శచీ
సహచరః = అపి = ఇంద్రుడుకూడ, న రోచతే = నచ్చుటలేదు (వనంతతిలక)

తాత్పర్యము :- యజ్ఞఫలములను కోపకొనగా మిగిలిన తొడిమలవలె
అయోధ్యా పరిసరములందు యూప స్తంభములు వేలసంఖ్యతో కన్పించుచున్నవి. ఇవి
చూచినపిదప, ఈ నగరమునేలు రాజుల సిద్ధిని తుహించినపిదప మాకు ఇక ఇంద్రుడును
నచ్చుటలేదు. (వచ్చి ప్రవేశముచేసినది భూమిక).

సమూసములు :- క్రతునాం సహస్రమ్ - క్రతుసహస్రాత్ భవన్తి -
తేషామ్, యూపానాం నికరాః - తైః, శద్యాః సహచరాః.

సంధులు :- వృంతైః + ఇవ, నికరైః + మదురామ్ - రేపాదేశవిసర్గ,
సహచరః + అపి - ఉత్పాదేశవిసర్గ - సహచరో + అపి - పూర్వరూప.

రామః :- (తౌప్రతి) వయస్యా :

ఈదృశః ప్రాగజాయంత రాజానో యదిహాన్వయే ।

తద్వసిష్ఠచరోరైంద్రాదార్హస్పత్యస్య పైథవమ్ ॥

133

(పురోఽవరోక్య సహర్షోల్లాసమ్) కథం స ఏవాయం భగవాన్ ప్రకల్పితా

క్రియ :- రుచిర్ దీపావభిప్రతా చ - అత్మనే, లబ్, ప్రథమ
రోచతే - రోచేతే - రోచంతే

ఈదృశాభితి :- (తౌప్రతి = ఆ ఇరువురినుద్దేశించి) వయస్యా = మిత్రు
లారా : ఇహ = ఈ, అన్వయే = ఇష్టకువంశమునందు, ఈదృశః = మీరింతకుముందు
వర్ణించినంతటి మహానుభావులు, ప్రాగ్ అజాయంత ఇతియత్ = పూర్వము జన్మించి
రన్నది, ఇంద్రాదార్హస్పత్యస్య = ఇంద్రుడును బృహస్పతియు దేవతలుగా గల యజ్ఞ
మునకు సంబంధించిన, వసిష్ఠచరోః = వసిష్ఠులమగు హవ్యపాఠియుఁబ్బ, పైథ
వమ్ = ప్రథమము, (హవ్యపాఠే చరుః పుమాన్ - అమరః) విద్యావత్ప్రమా.

తాత్పర్యము :- ఈ వంశమునందు అంతటి మహానుభావులు జన్మించి
రనగా అది కేవలము వసిష్ఠులవారు చేసిన యజ్ఞముల ఫలమే.

సమాసములు :- వసిష్ఠస్య చరుః - తస్య, ఇంద్రశ్చ బృహస్పతిశ్చ -
దేవతా ద్వంద్వే చ అనబ్ - ఇంద్రబృహస్పతి దేవతే యస్య యజ్ఞస్య - ఇంద్రా
దార్హస్పత్యమ్ - తస్య - దేవతాద్వంద్వచేతి ఉభయపదవృద్ధిః.

క్రియ :- జనీత్ ప్రాదుర్భావే, అత్మనే, లబ్, ప్రథమ
అజాయత - అజాయేతామ్ - అజాయంతే.

కథమితి :- [పురోఽవరోక్య = ముందునకు చూచి, సహర్షోల్లాసమ్ =
ఆనందోత్సాహములతో] కథమ్ = ఎట్లు, సః ఏవ = అతడే-అదే, అయమ్ = ఈ,
భగవాన్ = మహానుభావుడు, వసిష్ఠః = వసిష్ఠుడు, ప్రకల్పిత = సన్నద్ధముగావంశ

న్మదభిషేకసంధారో భరతశత్రుఘ్నాభ్యాం సహ వసిష్ఠో మాం ప్రతీక్షమాణ
స్తీష్ఠతి. (పుష్పకంప్రతి) విమానరాజ. సమవతీర్యతామస్యాం కకుత్స్థ
కులోపకారితాయామ్.

(సర్వే విమానావతరణం నాటయన్తి)

(తతఃప్రపిశతి వసిష్ఠో భరతశత్రుఘ్నౌ చ)

వసిష్ఠః :- చక్రే లంకేశ్వరం పరిభవచ్ఛేద నిష్ఠాతదోష్ఠా
యద్వత్సేన త్రిజగదదయం తన్న చిత్రీయతే నః ।

బగిన, అస్మత్ = నాకొరకైన, అభిషేకసంధారః = అభిషేకద్రవ్యములు కలవాడును,
భరత శత్రుఘ్నాభ్యామ్ సహ = భరతశత్రుఘ్నులతో కలిసి, మామ్ = నన్ను, ప్రతీక్ష
మాణః = ఎదురుచూచుచున్నవాడునునై, తీష్ఠతి = ఉన్నాడు, [పుష్పకంప్రతి = పుష్ప
కము సుర్వేశంధి] విమానరాజాః, అస్యామ్ = ఈ కన్పించుచున్న, కకుత్స్థకుల + ఉప
కారికాయామ్ = కకుత్స్థరాజుల నివాసస్థలమునందు [రాజసదనముపకారికోపకార్యా -
అమః], సమవతీర్యతామ్ = దిగుటయగుగాక : దిగుమనుట, [సర్వే = అందరును,
విమానావతరణమ్ = విమానము క్రిందికి దిగుటను, నాటయన్తి = ఆటనయింతురు.]

(తతః = అంతట, భరతశత్రుఘ్నౌ = భరతుడును శత్రుఘ్నుడును, వసిష్ఠశ్చ =
వసిష్ఠుడును, పటాగీషణ = పటాక్షేపముతో, ప్రవిశతి[న్తి] = ప్రవేశిం[తురు]చును.)

చక్రే ఇతి :- లంకేశ్వర = రావణాసురుని యొక్క, పరిభవ = ఓడిం
చుట, ఛేద = ఖండించుటలయందు, నిష్ఠాత = చతురములైన, దోష్ఠా = బాహువులు
కలవాడగు, వత్సేన = రామునిచే, త్రిజగత్ + అభయమ్ = ముల్లోకములకు ఆభ
యము, యత్ చక్రే = ఏది చేయబడినదో, తత్ = అది, నః = మమ్ము, న చిత్రీ
యతే = ఆశ్చర్య పరచుటలేదు, రాముడు రావణుని వధించుట గొప్ప మనకార్యము
కదనుట, నాటేన = ఈ నాటరామునిచేత, అవౌ = యుద్ధమునందు, జామదగ్న్యః =
జామదగ్ని సంతతియగు, నః = ఆ ప్రసిద్ధుడగు, మునిః = ముని - పరశురాముడు,
విగళితవతః = గట్టిగా పిండివేయబడిన, వీర్యనిర్యాసరాశేః = సారసమూహముగల

బాలేనాటా విగళితపతో వీర్యనిర్యాసరాశే

ర్యత్పితౄణ్యకః స మునిరమునా నిర్మితో జామదగ్న్యః ॥ 134

(రామమవలోక్య సహర్షమ్)

భల్లావలూన దశకంధర కంఠపీఠ

సీమాసమాప్తభుజవిక్రమకర్మకాండః ।

వస్తువుయొక్క, పితౄణ్యకః = పిప్పిగా - నూనె ఒడిసిన తెలరపిండిగా, యత్ నిర్మితః = చేయబడుట ఏదికలదో, తత్ = అదిమాత్రమే, సః = మమ్ము, చిత్రీయతే = ఆశ్చర్య పరచుచున్నది. [మందాకాంత]

తాత్పర్యము :- రాముడు రావణుని సంహరించుటలో ఆశ్చర్యము లేదు. పరశురాము దంతటివానిని ఈ బాలుడు పిండి పిప్పి చేయుటయే ఆశ్చర్యము.

సంధులు :- లంకా + ఈశ్వర - గుణసంధి, పరిభవ + చేద - తుగాగమ తత్ + స - అనునాపికాదేశ, బాలేన + అటా - నవర్ణదీర్ఘ, విగళితపతో + వీర్య - ఉత్సాదేశవిసర్గ, రాశే + యత్ - మునిః + అమునా, రేపాదేశవిసర్గ, సః + ముని - తదేతద్విసర్గలోప, నిర్మితః + జామదగ్న్యః - ఉత్సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- దుకృజ్ఞః + యజే, ఆత్మనే, లిట్, ప్రథమ

చక్రే - చక్రాతే - చక్రీరే.

చిత్ర - నమోవరివర్చితః + క్యచ్ - ఆత్మనే, లిట్, ప్రథమ

చిత్రీయతే - చిత్రీయేతే - చిత్రీయన్తే.

భల్లేతి :- (రామమ్ అవలోక్య = రాముని చూచి, సహర్షమ్ = ఆనందముగా) భల్ల = భల్లమను ఆయుధముతో [బాణముతో], అవలూన = ఖండింపబడిన దశకంధరకంఠపీఠ - దశకంధర = రావణునియొక్క, కంఠపీఠ = కంఠప్రదేశమును నట్టి, సీమా = అవధియందు, సమాప్త = ముగింపబడిన, భుజవిక్రమ కర్మకాండః - భుజవిక్రమ = బాహువరాక్రమముచేసిన, కర్మకాండః = కార్యసమూహము కలవాడగు - ఇక జయింపవలసిన శత్రువు లేకపోవుటతో పరాక్రమ సాధ్యములగు కార్యములు ముగిసినవనుట, రామచంద్రః = రామచంద్రుడు, సః అయమ్ = ఇతడే, దిష్ట్యా =

దిష్ట్యా జగద్విజయ మాంగళికై ర్యశోభి :

సోఽయం పునర్నయనవర్తని రామచంద్రః ॥

135

రామ :- (నసంభ్రముపన్యత్య వసిష్ఠపాదాపువగృహ్య చ)

రఘుబ్రహ్మక్రియాచార్యం పురాణబ్రహ్మవాదినమ్ ।

బ్రహ్మర్షిం బ్రహ్మజన్మాన మేష రామోఽభివాదయే ॥

136

అదృష్టనిశేషముచే - అనందము వల్లననికానీ - [దిష్ట్యా సముపజోషం చేతానందే - అమరః]. జగద్విజయమాంగళికైః - జగద్విజయ = విశ్వవిజయమునందు, మాంగళికైః = శుభప్రదములైన, యశోః = యశస్సులతో, పునః = మరల [ఇంతకాలమునకు] నయనవర్తని = వీక్షణమునందు, వర్తతే = భాసించుచున్నాడు - ఇంతకాలమునకు మరల కన్పించినాడనుట. [వసంతతీలకము]

తాత్పర్యము :- దశకంత సంహారముతో బాహుపరాక్రమకథకు స్వస్తి పర్కె. జగద్విజయకారణములైన యశస్సులు కలిగి నా రామచంద్రుడు అదృష్టవశమున మరల కన్పించినాడు.

రఘ్నితి :- [నసంభ్రమముగా సమీపించి, వసిష్ఠపాదౌ ఉపగృహ్య చ = వసిష్ఠుని పాదములను నమస్కరించి] రఘు = రఘువంశజుల యొక్క, బ్రహ్మక్రియా = వేదాధ్యయనమునకు, అచార్యమ్ = గురువైన వాడును, పురాణ = వృద్ధుడైన, బ్రహ్మవాదినమ్ = వేదాధ్యాపకుడును, బ్రహ్మర్షిమ్ = బ్రహ్మర్షియును, బ్రహ్మజన్మానమ్ = బ్రహ్మనుండి జన్మకలవాడును - వసిష్ఠుడు బ్రహ్మపుత్రుడు - అయిన వసిష్ఠ మహర్షిని, ఏషః = ఇతడే, రామః (అహమ్) = రాముడను, అభివాదయే = నమస్కరించుచున్నాను. (వేదస్తత్త్వం తపోబ్రహ్మ బ్రహ్మో విప్రః ప్రజాపతిః - అమరః) పథ్యావక్త్రము భందస్సు.

తాత్పర్యము :- ఇశ్వరులకు వేదగురువు, పయోవృద్ధుడైన వేదపండితుడు, బ్రహ్మర్షి, బ్రహ్మనుతుడైన వసిష్ఠునికి ఈ రాముడిదే నమస్కరించుచున్నాడు.

సమాసములు :- రఘుజాం బ్రహ్మక్రియా - క్రియాయాః అచార్యః - తమ్, పురాణశ్చరౌ - బ్రహ్మవాదీ చ - తమ్, బ్రహ్మ చాశౌ ఋషిశ్చ - తమ్, బ్రహ్మణః జన్మ యస్య - తమ్.

వసిష్ఠ :- (సాదరమాలింగ్య) వత్స రామభద్ర, కా తుభ్యమాశీః ।

అదాయప్రతిపక్షకీర్తినివహాన్ బ్రహ్మాండ మూషాంతరే

నిర్విఘ్నం ధమతా నితాంతముదితైః స్వైరేవ తేజోఽగ్నిభిః ।

తత్తాదృక్పుటపాకశోధితమివ ప్రాప్తం గుహోత్కర్షిణా

పిండస్థం చ మహత్తరం చ భవతా నిఃశ్చరతారం యశః ॥ 137

సంధులు :- క్రియా + అచార్యమ్ - సంపదీర్ష్య, బ్రహ్మ + ముషిమ్ -
గుణ, ఏషః + రామః - తదేతద్విస్మయకరం, రామః + అభి - ఉత్తరదేశవిస్మయ -
రామో + అభి - పూర్వరూప.

క్రియ :- వదన్తో సందేశవదనే (జీవ) అత్మనే, అభి, ఉత్తమ [అభి]
అభినాదయే - అభినాదయావహే - అభినాదయామహే.

అదాయేతి :- (సాదరమ్ = అదరముతో, అలింగ్య = కౌగిలించి)
వత్స = నాయనా : రామభద్రా : తుభ్యమ్ = నీకై, కా ఆశీః = ఏ ఆశీస్సు ఇవ్వగలను.
ప్రతిపక్ష = శత్రువులయొక్క, కీర్తినివహాన్ = యశస్సమూహములను, బ్రహ్మాండ =
బ్రహ్మాండమనునట్టి, మూషాంతరే = మూసలోనిది (వైజ్ఞానికమున మూషా - అమరం)
అదాయ = తెచ్చి, నితాంతమ్ = మిక్కిలి, ఉదితైః = ప్రజ్వలిల్లిన, స్వైః ఏవ =
స్వీయములే అయిన, తేజోఽగ్నిభిః = ప్రకాశాగ్నులతో, నిర్విఘ్నమ్ = విఘ్నరహితముగా -
నిరాటంకముగా, ధమతా = కాదుచున్న లేక కరిగించుచున్న, గుహోత్కర్షిణా =
గుణవిస్తారకుడైన, భవతా = నీచేత, తత్తాదృక్ = అటువంటి, పుటపాకశోధితమ్ ఇవ =
పుటపాకమువలన శుద్ధి గావించబడిన లోహాది ద్రవ్యమువలె, పిండస్థమ్ = ముద్దయైన
దియ - సాంద్రముగా మనీషించినదనుట, మహత్తరమ్ = విలువైనదియు, నిఃశ్చర
తారమ్ = నిర్దుష్టము నుత్కృష్టమునైనదియు, యశః = యశస్సు-ప్రతిష్ఠ, ప్రాప్తమ్ =
పొందబడినది - మరింత ఏమి ఆశీర్వాదింతుననుట, కాద్యూరము.

తాత్పర్యము :- రామా : శత్రువుల కీర్తులను వట్టితెచ్చి బ్రహ్మాండమను
మూసలో పోసి స్వప్రకాశాగ్నులతో కరిగించి పుటపాకముతో శుద్ధి చేసి నిర్దుష్టము
ఉత్కృష్టము మహత్తరమునైన యశస్సును ముద్దగా సంపాదించితివి.

అపిచ —

త్రిజగదంగణలంఘన జాంఘితై న్న వ యశోభిరతీవప విత్రితాః ।

ప్రథమపార్థివపుంగవశీర్తయో విబుధసింధుజలై రివ సింధవః ॥ 138

తథాపిచ మన్యుః,

జగదాలోకదోరేయో సూర్యాచంద్రమసావివ ।

త్రిజగదితి :- అపిచ = మరియు, త్రిజగత్ అంగణ = త్రిలోక ప్రాంగణములను, లంఘన = అత్రప్రమంజులయందు, జాంఘితైః = పిక్కబలము కలవియైన - సమర్థములైన అనుట. తవ = నీయొక్క, యశోభిః = యశస్సులచేత. ప్రథమపార్థివపుంగవశీర్తయః - ప్రథమ = పూర్వీకులగు, పార్థివపుంగవ = రాజశ్రేణులయొక్క. శీర్తయః = శీర్తులు. విబుధసింధుజలైః = గంగాజలములతో, సింధవః ఇవ = సముద్రములువలె (దేశీ నదవిశేషేఽర్థా సింధుర్నా సరితి త్రియామ్ - అమలః), అతీవ = మిక్కిలి, వవిత్రితాః = పావనము గావింపబడినవి. (ద్రుత విలంబితము).

తాత్పర్యము :- ఓ రామా ! నీ యశస్సులను గంగాజలములచే పురాతన రాజవర్ణుల శీర్తి సముద్రములు పావనములై నవి.

సమాసములు :- శ్రయాణాం జగతాం సమాహారః - త్రిజగదేవ అంగనమ్ - అంగనవ్య లంఘనమ్ - లంఘనే జాంఘికాః - తైః. ప్రథమే చ తే పార్థివాశ్చ - పార్థివపుంగవనాం శీర్తయః, విబుధానాం సింధుః - సింధోః జలాని-తైః.

సంధులు :- జాంఘితైః + తవ - సాదేశవిసర్గ. యశోభిః + అతీవ. జలైః + ఇవ - సాదేశవిసర్గ. శీర్తయః + విబుధ - ఉత్సాదేశవిసర్గ.

జగదితి :- తథాపి = అయినను, ఇదమ్ = ఇది, అస్తు = అగుగాక । సూర్యాచంద్రమసౌ ఇవ = సూర్యచంద్రులవలె జగత్ = ప్రపంచమునకు, ఆలోక = వెలుగునిచ్చుటయందు, దోరేయో = సమర్థులును, స్వభుజౌఇవ = నీ బాహువులవలె, గోత్రస్య = వంశమునకు, గోప్తారౌ = సంరక్షకులునగు, పుత్రౌ = ఇరువురు పుత్రులను, జనయ = పొందుము. ఉత్పాదింపుమనుట. (వధ్యావక్త్రము)

పుత్రో గోత్రస్య గోప్తారౌ జనయ స్వభూతివివ ॥

139

(సీతా మునిం వందతే)

వసిష్ఠ :- వత్సే. జనకవంశ సువాసిని. యువయోః సాధారణీమేవ రామస్య
వయమాశిషమవోచామ.

సీతా :- (సహార్షమాత్మగతమ్) అమ్మో. నిస్సాపత్న్యం మే ఆర్యపుత్రస్య
గృహిణీత్వం భవిష్యతి. (అమ్మో. నిస్సాపత్న అం మే అబ్జితత్వస్య
మరణీత్వం హువిస్సది)

తాత్పర్యము :- రామా ! నూచ్యచంద్రులవలె ప్రపంచమునకు వెలుగులు
పంపివారును. నీ భుజములవలె వంశరక్షకులునైన ఇరువురు పుత్రులను పొందుము.
(చూర్వహే దుర్యధౌరేయధరీణాః సుధుగంధరాః - అమృతః).

సమాసములు :- జగతామాలోకః - అలోకే భారేయో. నూచ్యశ్చ
చంద్రమాశ్చ - దేవతాద్వంద్వే చేత్యావత్.

సంధులు :- చంద్రమసౌ + ఇవ. దుర్య + ఇవ - అయవదేశనంది.

క్రియ :- జనీత్ ప్రాదుర్భావే (జీత్) లోక. పరిస్థితి. మధ్యమ.

జనయ/జనయితాత్ - జనయితమ్ - జనయత

(సీతా = సీతాదేవి, మునిమ్ = వసిష్ఠుని, వందతే = మ్రొక్కును)

వర్తేఇతి :- వత్సే=తనయా ! జనకవంశ సువాసిని=జనకవంశమునందు
జన్మించిన ముత్తైదువా ! (చిరంజీ తు సువాసిని - అమృతః). యువయోః = ఓ
దంపతులకిరువురికిని. సాధారణీమ్ = సమానముగా వర్తించుననైన. అబ్జమ్ నివ =
అశిస్సునే. వయమ్ = మేము. రామస్య = రామునికి. అవోచామ = వచితిమి.

అమ్మోఇతి :- (సహార్షమ్ = అనందముతో, ఆత్మగతమ్ = తనలో)
అమ్మో = హమ్మయ్యా ! ఆర్యపుత్రస్య = రామునికి చెందిన. మే = నాయొక్క.
గృహిణీత్వమ్ = భార్యత్వము - నా రామపత్నీత్వము ; నిస్సాపత్న్యమ్ = సపత్నీ
త్వము లేనిది. భవిష్యతి = అగుచున్నది. (రామునికి పుత్రులు కలుగుట నా వలననే
అనుట దృఢపడి సీత సంబరము).

లక్ష్మణ :- సగరగోత్రగురో । మైత్రావరుణే, సౌమిత్రరథివాదయతే.

వసిష్ఠ :- పత్య లక్ష్మణ, లళిషాం విషయమతిత్రమ్య వర్తనే.

పీఠమండరితం చిత్వా దిష్ట్యా వర్తయతో జగత్ ।

అథయే దక్షిణీయస్తే గీర్వాణగ్రామణీంపి

140

తథాపి యాయం సర్వేఽపి ద్వౌ ద్వౌ జనయతాత్మజౌ ।

సగరేతి :- సగరగోత్రగురో = సగర వంశ్యులకు కులగురువా । మైత్రావరుణే = పశ్య : సౌమిత్రః = సుమిత్రానందనుడు, అథివాదయతే = ఇదే నమస్కరించుచున్నాడు.

పీఠమండరితి :- పత్య = నాయనా । లక్ష్మణాః । లళిషామ్ విషయమ్ = అళిస్సుల స్థాయిని, అతిత్రమ్య = చాటి, వర్తనే = విరాజిల్లుచున్నావు - నిజమునకు నీకు ఓవరి అళిస్సులు అవసరము లేదనుట. పీఠమ్ = మహావీరుడగు, ఇంద్రజితమ్ = ఇంద్రజిత్తును, చిత్వా = జూచి, దిష్ట్యా = దాగ్యవశమున, జగత్ = ప్రపంచమును, వర్తయతః = వృద్ధిపొందింపనిచ్చిన, తే = నీకు, గీర్వాణగ్రామణీః అపి = దేవనాయకుడగు ఇంద్రుడుకూడ, అథయే = అథయవిషయమున, దక్షిణీయః = దక్షిణార్హుడు. (పథ్యావర్త్రము) (దక్షిణీయో దక్షిణార్హస్త్రత దక్షిణ్య ఇత్యపి - అమరః)

తాత్పర్యము :- లక్ష్మణాః । ఇంద్రజిత్తును చంపి ప్రపంచమునకు అథయ మిచ్చితివి. ఈ విషయమున దేవేంద్రుడు కూడా నీ అథయ దక్షిణకు అర్హుడే, అతనికి కూడ ఈ దక్షిణనిచ్చితి వనుట. (గ్రామణీర్నాపి తే పుంపి శ్రేష్ఠి గ్రామాధిపే త్రిపు-అమరః).

తథాపి ఇతి :- తథాపి = అయినను యాయమ్ = మీరు, సర్వేఽపి = అందరును ద్వౌ ద్వౌ ఆత్మజౌ = ఇద్దరిద్దరు పుత్రులను, జనయత = పొందుదురు గావ : యైః = ఏ పుత్రులతో, అదిరాజవంశః = మనువంశము, అయమ్ = ఇది, అష్టకాః = ఎనిమిది కావలు కలదిగా, ప్రరోహతి = వృద్ధిపొందునో ! అట్టి పుత్రులను జనయత = ఉత్పాదించుదుగాక అని అన్వయము. (పథ్యావర్త్రము)

మైరాదిరాజవంశోఽయమష్టకాఖః ప్రరోహతి ॥

141

రామః - (సహర్షం కృతాంజలిః) భగవన్ పరమసుగ్ధసీతమిశ్లేషకులమ్.
దరతః - (రామంప్రతి) ఆర్యశూన్యభవనప్రకోష్టకరంబదాతిర్భరతః
ప్రణమతి.

రామః - (సహర్షమారింగ్య) వత్స దరత.

ఆత్మాన మిందురరమేదుర చంద్రకాంత

స్తంభోజ్జ్వలం వితర మే హృది నిర్వృణోమి ।

తాత్పర్యము :- ఓ దాశరథీలారా! మీరందరు ఒక్కొక్క రిద్దరేసి ప్రేమలను బొందుచీ. ఈ మనువంశము అష్టకాఖలుగా వర్ణిల్లుగాది ।

సంధులు :- సర్వే + అపి - పూర్వయాప, జనయత + అత్మనా - సవర్ణీర్హుః. యైః + అపిరాజ - రేఫాదేశవిసర్గ. వంశః + అయమ్ - ఉత్పాదేశవిసర్గ - వంశో + అయమ్ - పూర్వయాప.

క్రియ :- జనీతో ప్రాదుర్భావే (జీతో) పరస్మై లోటే. మధ్యమ.

జనయ/జనయతాత్ - జనయతమ్ - జనయత

రుహా వీజజన్మని ప్రాదుర్భావే చ. లటే. పరస్మై. ప్రథమ (ప్ర)

ప్రరోహతి - రోహతః - రోహన్తి

భగవన్నితి :- (సహర్షమ్ = అనందముతో, కృతాంజలిః = మ్రోకుడు).
భగవన్ = మహాత్మా; ఇశ్వరు కులమ్ = ఈ ఇశ్వరువంశము. పరమ్ అనుగ్ధసీతమ్ = మిక్కిలి అనుగ్రహంపలికినది.

ఆర్యేతి :- (రామంప్రతి = రామనుద్దేశించి) ఆర్యః = అగ్రజా. శూన్యః = సింహాసనాది భవన = రాజభవనముయొక్క. ప్రకోష్టః = ముంగిలి. విధి = అద్వితీయుడగు, రక్షవదాతిః = రక్షకభటుడు. భరతః = ఈ భరతుడు. ప్రణమతి = నమస్కరించుచున్నాడు.

ఆత్మానమితి :- (సహర్షమ్ = అనందముతో, అరింగ్య = కౌగిలించుకొని) వత్స = తమ్ముడా! భరతా! ఇందుర = చంద్రకాంతములదే. మేదుర = స్పృగ్మయైన (ప్రవించిన) (సాంద్రస్పృగ్మస్తు మేదురః = అమరః). చంద్రకాంత స్తంభః = చంద్ర

న బ్రాత్మనంగ

వత్సో స్పృగ్మ

భరతః :- (సీతాం ప్ర

సీతా :- వత్స భరత.

కాంత శీలా స్తంభములది.

నాదొక్క. హృది = విడి

గేను ముఖించును. అష్టిః

నలగమ మహాసిరిహా -

యందలి యనునట్టి. మ

విడి అగుట కారణముగా.

బాధిని. ఉరః = పక్షిస్త

అంతరించుట. చంద్రకాంత

తాత్పర్యము

మతో నా గుండెలను రో

తన చంద్రలతమును చీ

కున్నది. సీత నమూద్రమ

క్రియ :-

దేవీతి :-

నమస్కరించుచున్నాను.

వత్సేతి :-

శరణ నికుంఠం = శరణ

న బ్రాత్యసంగమ సుఖాసితయా జహతి

విష్ణో నిర్మలమరశ్యపలాపి లక్ష్మి : ||

142

తరణ : :- (సీతా ప్రతి) దేవి, ప్రణమామి.

సీత : :- చచ్చి తరణ. ఉష్ణతర తరణనికరంబ చుంబిత కమల ఖండమివ

కాంత కలా స్తంభమువలె. ఉష్ణతరమ్ = భాసుర మైన. అత్యానమ్ = నిన్ను నీవు. మే = నామెల్ల. హృది = వక్షస్థలమునందు. వితర = అర్పించుము. నిర్వృణోమి = నేను సుఖించును. లక్ష్మి : = శ్రీదేవి. చవలా అపి = ఎంత చందలయైనను. బ్రాత్య సంగమ సుఖాసితయా - బ్రాత్య = సహోదరత్వై న కౌస్తుభమణితో, సంగమ = కలిపి యుండట యనునట్టి. సుఖ = సుఖమునను. అసితయా = నిలయమగుటచే - సుఖా పి అగుట కౌస్తుభముగా. విష్ణో : = విష్ణుమూర్తియొక్క, కౌస్తుభమ్ = కౌస్తుభముతో కూడిన. ఉప : = వక్షస్థలమును. న జహతి = విడువదు. సోదరసహ వాస సౌఖ్యము అంతటిదనుట. పరితరితర.

తాత్పర్యము :- ప్రవించుచున్న చంద్రకాంతకలా స్తంభమువంటి నీ దేహముతో నా గుండెలను కలిపించుకొనుము. సోదరసహవాస సుఖముగోరి లక్ష్మిదేవియు తన చందలత్వమును వదిలి కౌస్తుభమణితోనున్న విష్ణుమూర్తి వక్షస్థలమును విడువకున్నది. శీత సముద్రమునుండి పుట్టినవగుట లక్ష్మికౌస్తుభముల సోదరత్వము.

శ్రీయు :- త్వా ప్లవనతరణయోః, పరస్మై, లోట్, మధ్యమ (వి)

తర/తరణాత్ - తరతమ్ - తరత

వృజ్ పరదే (ఋ) పరస్మై, లట్, ఉత్తమ

వృణోమి - వృణువః/వృణ్వః - వృణుమః/వృణ్మాః

ఓహాత్ త్యాగే, లట్, పరస్మై, ప్రథమ

జహతి - జహీతః - జహతి

దేవీతి :- (సీతాప్రతి=సీతనుద్దేశించి) దేవి=మహారాజ్ఞీ : ప్రణమామి, నమస్కరించుచున్నాను.

వత్సేతి :- వత్స = నాయనా : భరణ : ఉష్ణతర = సూర్యునియొక్క. తరణ నికుంబ = తరణ సముదాయముచేత, చుంబిత = వికసింపజేయబడిన, కమల

చిరం మే నయనమానందయ. (వచ్చి భరిత. ఉల్లాసర కిరణ
జీడిరంబి చుంది అకమలబంధం వి చిరం మే అలలు అలన్తేహి)

(లక్ష్మణో భరితం వందతే)

ధర్మః :- వత్స లక్ష్మణ సోత్కంఠం చిరాత్పరిరథస్య మామ్ ।

శ్రద్ధాః త్రాకురంగాని చందనేష్యవ్యరోచకీ ॥

143

(పరిరథం పరిరథ్య) హస్త రఘువంశయశస్త్రాక యూపదంతేన

అంతమ్ ఇవ = పద్మవనమువలె. చిరమ్ = చాలసేపు. మే = నాయొక్క. నయనమ్ =
చూపును. ఆనందయ = ఆనందింపజేయుము. చిరాకాలము తీరింపుమనుట.

(లక్ష్మణః = సోమిత్ర. భరితమ్ వందతే = భరితుని మ్రొక్కును)

వత్సేతి :- వత్స = తమ్ముడా । లక్ష్మణ = సోమిత్ర । చిరాత్ = చాల
కాలమునుండి. సోత్కంఠమ్ = ఉత్కంఠతో కూడిన. మామ్ = నన్ను. పరిరథస్య =
కొరిగించుకొనుము. శ్రద్ధాః = సోదరునియొక్క. అంగాని = శరీరమును, శ్రద్ధాః =
సాక్షరముగా కొరిగించినవారు, చందనేష అపి = చందనాది ముగంధద్రవ్యములయందు
సూచ, అరోచకీ = అస్థ లేనివాడగును. అవియు నాతనికి రుచింపవనుట. చందనాదులన్న
సోదరాలింగనము ఆనందదాయకమనియు. (పర్యవర్తిము).

తాత్పర్యము :- చాలకాలమునుండి ఉత్కంఠతో ఎదురుచూచుచున్న
నన్ను గాఢముగా కొరిగించుకొనుము. లక్ష్మణాః సోదరాలింగనమున శ్రద్ధకలవానికి
చందనాదులు రుచింపవు సుమా!

సంధులు :- న + ఉత్కంఠ - గుణనంది. శ్రద్ధాః + శ్రద్ధాః +
అంగాని - రేపాదేశ విసర్గ. చందనేష + అపి + అరోచకీ - యదాదేశసంధులు.

క్రియ :- రథక్ రాథస్యే. అశ్మనే. లోట, మధ్యమ (వరి)

పరిరథస్య - రథేతామ్ - రథిభ్యమ్

హస్తేతి :- (నిర్భరమ్ = గాఢముగా. పరిరథ్య = కొరిగించుకొని)
హస్త = హస్తయ్య । రఘువంశ = రఘువంశము యొక్క. యశస్త్రాక = కీర్తి
సహస్రునందలి. యూపదంతేన = యూపస్తంభమువంటిదైన. లక్ష్మణవాహనా = సోమిత్ర

లక్ష్మణునిచేత విడిచివేయబడిన కిరీటంబునకు.

ఇందులో గణపాదమును చుట్టి ప్రసాదించినా.

సర్వములు భావనోదాయ నిరర్థకములగుటచే కృతా ||

144

శత్రుఘ్నః :- (రామంబ్రతి) అర్థః పాదుకాభ్యుత్థానుభ్యుత్థః శత్రుఘ్నః ప్రణమతి.

రామః :- (గౌరవార్థంబున) కథమప్యుత్తరం లక్ష్మణమనుభవామి . [అపవార్థం పితౄణాం దర్శయన్]

భావములేక, విడిచివేయబడిన కిరీటంబునకునున్నవాడనై, ఏలేణ=దారికాలమునకు, కిరీటంబునకు అప్పు = రామము కాలంబునవాడనై తిని . మనము చల్లబడిన దనుట.

ఇందులోనిది :- చుట్టి ప్రసాదించినా = ఇందుల వదులుగా ప్రసరించునట్టి, ఇందులో=చుట్టి ప్రసాదించినట్టి, గణపాదమును = గణాధిపతి ముతో, కృతా=చేయబడిన వగు, నిరర్థకములగుటచే=నిరర్థకములగుటచే, భావనోదాయ=సమస్త భావములను నిరర్థకములగుట . సమస్తములగుట.

కాభ్యుత్థము :- చుట్టి ప్రసాదించినవలె కాయాదు చేయబడినవో యన్నట్లు నిరర్థకములగుటచేత రామముల సమస్త భావములను విడిచివేయబడినాను.

అర్థేతి :- (రామంబ్రతి = రామమునగ్గింది) అర్థః : పాదుకాభ్యుత్థ = పాదుకా నేమిట్లు చేసి తిరిగివచ్చి. అనుభ్యుత్థః=భ్యుత్థుడైన, శత్రుఘ్నః=శత్రుఘ్నుడు, ప్రణమతి = సమస్కరించుచున్నాడు.

కథమితి :- (గౌరవార్థంబున = గట్టిగా కొగిరించుకొని) కథమ్=ఎట్టా : అప్యుత్తరం = మరొక్కసారి, లక్ష్మణమ్ = సోమిత్రి కొగిరింతను, అనుభవామి=అనుభూతి చెందుచున్నాను - శత్రుఘ్నుని కొగిరింత సోమిత్రి కొగిరింతవలెనున్నదనుట.

(అపవార్థం = అపవారింది, పితౄణాం=పితౄణాం, దర్శయన్=చూపుచు)

ఏతత్తదేవ ముఖమక్షతచంద్రదింబ
సంవావదూకమవలోకయ లక్ష్మణస్య ।
గీర్వాణవారణకర్కశకర్కశౌ మాం
తావేవ లక్ష్మణభుజౌ ను పరిష్వజేతే ॥

145

ఏతదితి :- ఏతత్ = ఈ, ముఖమ్ = శత్రుఘ్నుని ముఖము, లక్ష్మణస్య = సౌమిత్రియొక్క, తత్ ముఖమ్ ఏవ = ఆ ముఖమే, అక్షత చంద్రదింబ = పూర్ణదింబముతో, వావదూకమ్ = వాడులాడునట్టిది - నడిపోలునదనుట, [వావదూకోఽతి వక్తరి - అమరః] అవలోకయ = సీతా : చూడుము, గీర్వాణవారణ = బరావతము యొక్క, కర = తొండమువలె, అర్కశ = గడియవలె, కర్కశౌ = రిపినములైన, తౌ + ఏవ = అవే, లక్ష్మణభుజౌ = సౌమిత్రి ఓజములే, మామ్ = నన్ను, పరిష్వజేతే ను = కౌగిలించుకొనుచున్నవి సుమా : (వసంతతిలక).

తాత్పర్యము :- ఓ వైదేహీ : చూచితివా, ఈ శత్రుఘ్నుని ముఖము - పూర్ణచంద్రునితో వాడులాడు లక్ష్మణ ముఖమే. ఈతని బాహువులు బరావతము తొండమువలెను లోహార్గళమువలెను కర్కశములై లక్ష్మణ బాహువులనే స్పృశింప జేయుచు నన్ను కౌగిలించుకొనుచున్నవి. (రామ భరతులు ఒక పోలిక, లక్ష్మణ శత్రుఘ్నులు ఒక పోలిక యని వర్ణనలు. పైగా ఈ ఇరువురు నొక తల్లిబిడ్డలు)

సమాసములు :- అక్షతశ్చసౌ చంద్రదింబశ్చ - దింబేన సంవావదూకమ్. యజజసదశాం యజః అను సూత్రమునందు పదదాతువును చేర్చుకొని ఒక ప్రత్యయమును పొంది "వావదూక" చేసికొనవలెనని క్షీరస్వామి. యజజపి దశి పదామూరిః అని కలాప సర్వానందుడు - ఇది పంచితా వ్యాఖ్య. గీర్వాణానాం వారణః - వారణస్య కరః - కరశ్చ అర్గశ్చ - కర్కశౌ ఇవ కర్కశౌ. లక్ష్మణస్య భుజౌ.

క్రియ :- లోకృజ్ దర్శనే (జీచ్) పరస్మై, లోజ్, మద్యమ (అవ) అవలోకయ/అవలోకయతాత్-అవలోకయతమ్-అవలోకయత. ష్యజ్జాజ్ పరిష్వంగే, ఆత్మనే, లజ్, ప్రథమ (పరి) పరిష్వజతే - పరిష్వజేతే - పరిష్వజన్తే.

(శత్రుఘ్నః సీతాం ప్రణమతి)

సీతా :- త్రైలోక్యకల్యాణరణగౌరవిత్తైశ్చరితైర్లక్ష్మణసదృశో భవ.

పత్ని శత్రుఘ్న శ్వశ్రూణనః కుత్ర : (తేల్లోక్కసల్లద్ధరణ గౌర
విదేహిం చరిదేహిం లక్ష్మణ నిరిసో హోహి. వచ్చ సత్తుహణ
అజ్ఞానతో కహిం).

శత్రుఘ్నః :- కృతమంగళోపదాలో మధ్యమాంబాభవనే భవతీం ప్రతీక్షతే.

(ఉపనృత్య లక్ష్మణం ప్రణమతి)

లక్ష్మణః :- (సహర్షమాలింగ్య) వత్స. దిష్ట్యా దీర్ఘాయుషి త్వయి దీప్య
మానే న పయమేకాకినమార్యభరతం పరిత్యజ్య గతాః.

(శత్రుఘ్నః, సీతామ్ = సీతను, ప్రణమతి = నమస్కరించును).

త్రైలోక్యేతి :- త్రైలోక్యముల్లోకములకును, శల్య = శల్యమును
(కాచను), ఉద్ధరణ = తొలగించుటవలన, గౌరవిత్తైః = గౌరవింపబడిన, చరితైః =
పనులతో, లక్ష్మణసదృశః = సొమిత్రినదృశుడవు, భవ = కమ్ము, వత్స = నాయనా,
శత్రుఘ్నః శ్వశ్రూణనః కుత్ర = శ్వశ్రూణనము (అత్తగార్లు) ఎక్కడ? (తారికా
దిభ్య ఇతత్ - గౌరవికమ్).

కృతేతి :- కృత = అచరింపబడిన, మంగళోపచారః = మంగళోపచార
ములుకలదై, మధ్యమాంబాభవనే = సుమిత్రామందిరమునందు, భవతీమ్ = నిన్ను.
(శ్వశ్రూణనః = శ్వశ్రూణనము) ప్రతీక్షతే = ఎదురుచూచుచున్నది.

(ఉపనృత్య = నమిపించి, లక్ష్మణం ప్రణమతి = శత్రుఘ్నఁడు సొమిత్రిని మ్రొక్కును)

వత్సేతి :- వత్స = కమ్ముడా, దిష్ట్యా = అదృష్టవశమున, దీర్ఘాయుషి =
చిరంజీవివైన, త్వయి = నీవు, దీప్యమానే = విరాజిల్లుచుండగా - నీవు తోడుండుట
కారణముగా, పయమ్ = మేము (రామలక్ష్మణులు) అర్య భరతమ్ = అన్నగారగు
భరతుని, ఏకాకినమ్ = ఒంటరివానిగా, పరిత్యజ్య = విడిచి, గతాః = వెళ్ళినవారము,
న = కాకపోయితిమి, నీవు లేకున్నచో ఈ దోషము మాకు సంక్రమించెడి దనుట.

రామః :- (మునింప్రతి) భగవన్. ఏతా లంకాకిష్కింధయోరధిపతీ విభీ
షణ సుగ్రీవా భగవంతం ప్రణమాతః.

వసిష్ఠః :- వికర్తన పులస్త్యకుల కీర్తి తోరణమాలావలంబన స్తంభా
విమా చిరన్య భూయాస్తామ్.

రామః :- (భరతంప్రతి) వత్స, వందస్య మహాత్మానాపేతా పౌలస్త్య
సావిత్ర.

(భరతశత్రుఘ్నవిభీషణసుగ్రీవా మిథో యథోచితమారన్తి)

వసిష్ఠః :- (సహార్షమ్) దిష్ట్యా చతుర్దశభిః పరివత్సరైః పునస్సముదయ
మానం దశరథకుటుంబ మీషామహే. (సవిమర్శస్మితమ్)

భగవన్నితి :- (మునింప్రతి = వశిష్ఠునిద్వేషించి) భగవన్ = మహాత్మా;
ఏతా = వీరిరువురును, లంకాకిష్కింధయోః = లంకాకిష్కింధము, అధిపతీ = అధి
పతులు, విభీషణ సుగ్రీవా = విభీషణ సుగ్రీవులు, భవంతమ్ = నిన్ను. ప్రణమాతః =
నమస్కరించుచున్నారు.

వికర్తనేతి :- వికర్తన పులస్త్యకుల = సూర్యవంశ - పులస్త్యవంశ
ములయొక్క. కీర్తితోరణమాలా = యశస్సు అనునట్టి తోరణమాలను. అవలంబన =
వహించునట్టి. స్తంభా = స్తంభములవంటివారై. ఇమా = ఈ ఇరువురును, చిరన్య
భూయాస్తామ్ = చిరకాలము జీవింతురుగాక.

వత్సేతి :- (భరతంప్రతి = భరతునిద్వేషించి) వత్స = సోదరా. మహా
త్మానా = మహానుభావులగు. ఏతా = ఈ, పౌలస్త్యసావిత్ర = పులస్త్యవంశజుడగు
విభీషణుని, సవిత్సపుత్రుడగు సుగ్రీవుని - ఇరువురుని, వందస్య = నమస్కరింపుము.

(భరతశత్రుఘ్న విభీషణ సుగ్రీవులు. మిథః = పరస్పరము, యథోచితమ్ = యథో
చితముగా ఎవరెవరికి మ్రొక్కవలెనో ఆ రీతిగా, అవరన్తి = అచరింతురు).

దిష్ట్యేతి :- (సహార్షమ్ = అనందముతో) దిష్ట్యా = అదృష్టవశమున.
చతుర్దశభిః పరివత్సరైః = పదునాలుగు వత్సరములతో - ఇంతకాలము తరువాత అనుట.

తేతారం దశకంధరస్య జితవానేవార్జునం ధార్గవ

స్తం రామో యది కాకపక్షకధరస్తత్పూరితేయం కథా ।

ఊర్ధ్వం కల్పయతిస్తు బాలపరితాతప్రక్రియాగౌరవా

దన్యేయం కవితా తథాపి జగతస్తోషాయ వర్తిష్యతే ॥

146

పునః = మరల. సముదయమానమ్ = అభివృద్ధి చెందుచున్న - కళకళలాడుచున్న.
దశకంధరమిందమ్ = దశకంధరమిందమును. ఈశమహే = చూచుచున్నాము.

(సనిమిర్మసిత్వమ్ = ఆలోచనతో కూడిన చిరునవ్వుతో)

తేతారమ్ :- దశకంధరస్య = రావణునియొక్క తేతారమ్ = విజేతయగు.
అర్జునమ్ = కార్తవీర్యార్జునుని. ధార్గవః = పరిశురాముడు. జితవాన్ ఏవ = జయింపనే
జయించెను. తమ్ = ఆ ధార్గవరాముని, రామః = ఈ దశకంధరరాముడు. కాకపక్షకధరః =
కాకపక్షములాంటి శిఖరలైన వయస్సులోనే - బాల్యమునందే అనుట [వివాహ
సందర్భమున]. జితవాన్ = జయించెను. తత్ = అందుచే అప్పుడే, ఇయమ్ = ఈ,
కథా = ఇతివృత్తము. పూరితా = పూర్తియైపోయినది - ధార్గవుని జయించిననగా దశ
కంధరుని జయించినట్లే కావున వివాహముతో కథ పూర్తియైపోయినది. తు = కానీ,
బాలపరితాత్ = రాముని బాలరీతినుండి, ఊర్ధ్వమ్ = పై భాగమును - తదుపరికథ
ననుట. ప్రక్రియాగౌరవాత్ = కల్పనాగౌరవమువలన, కల్పయతః = కల్పించువాడైన
కవియొక్క. ఇయమ్ కవితా = ఈ అనంతరకథారూపమగు కవిత అంతయు. అన్యా =
వేరొకటి - రాముని గొప్పదనమును చెప్పుటకు ఇది అవసరము లేదనుట. తథాపి =
అయినను, జగతః = లోకముయొక్క. తోషాయ = ఆనందముకొఱకు, వర్తిష్యతే =
కాశ్వతమై నిలుచునుగాక. [కాదూరము]

తాత్పర్యము :- రావణుని కార్తవీర్యుడు జయించెను. ఆ కార్తవీర్యుని
ధార్గవుడు జయించెను. ఆ ధార్గవుని బాలరాముడు సీతాకల్యాణ సమనంతరము జయించె
ననగా రాముడు రావణుని జయించినట్లే. ఇంతటితో కథ పూర్తియైనది. సముద్ర
లంఘనాది ప్రతిరణముల కల్పనతో సాగిన అనంతరకథ కవి కల్పితమగు కవిత
మాత్రమే. అయినను లోకుల ఆనందమునకై అది కాశ్వతమగు స్థితిని పొందుగాక.
[బాలానాం తు శిఖా బ్రోతా కాకపక్షః శిఖండకః - అనురః]

(రామంప్రతి) వత్స. మాంగళికలగ్నమతిక్రామతి.

తదిదం రఘుసింహానాం సింహాసనమలంకురు ।

రాజన్వంతః ప్రతన్వన్తు ముదముత్తరకోశలాః ॥

147

(రామస్తథా కరోతి. వసిష్ఠ ఐంద్రేణ మహాభిషేకేణ మంత్రపూర్వక

క్రియ :- పృథుజిత్ వర్తనే. లృట్. ఆత్మనే, ప్రథమ
వర్తిష్యతే - వర్తిష్యేతే - వర్తిష్యన్తే

తదిదమితి :- [రామంప్రతి = రామునుద్దేశించి] వత్స = నాయనా ;
మాంగళికలగ్నమ్ = మంగళప్రదమగు అభిషేకముహూర్తము, అతిక్రామతి = అతిక్ర
మించుచున్నది. రఘుసింహానామ్ = రఘుశ్రేష్ఠులయొక్క [స్వరుత్తరపదే వ్యాఘ్ర
పుంగవర్షభకుంజరాః సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః - అమరా],
తదిదమ్ = సుప్రసిద్ధమైన ఈ, సింహాసనమ్ = స్వర్ణభద్రాసనమును [నృపాసనం
యత్తద్భద్రాసనం తు తత్ హైమమ్ - అమరా], అలంకురు = అలంకరించుము -
ఆసీనుడవుకమ్మనుట. ఉత్తరకోశలాః = ఈ ఉత్తర కోశలదేశములు, రాజన్వంతః =
ప్రశస్తరాజయుక్తములై, ముదమ్ = ఆనందమును, ప్రతన్వన్తు = పంచునుగాక ;
[పథ్యావక్రము]

తాత్పర్యము :- రామా ! రఘువీరులధిష్ఠించిన ఈ సింహాసనమును
అలంకరించుము. నీవు రాజుగా ఈ ఉత్తర కోశలదేశములు ఆనందించునుగాక . నీ
వలన ఇవి ప్రశస్త రాజయుక్తము లగుగాక .

క్రియ :- డుక్పఱుః కరణే. లోట్. పరస్మై. మధ్యమ
కురు/కురుతాత్ - కురుతమ్ - కురుత
తనుఱుః విస్తారే. లోట్. పరస్మై. ప్రథమ
తనోతు/తనుతాత్ - తనుతామ్ - తన్వన్తు

[రామః = రాముడు, తథాకరోతి = సింహాసనమధిష్ఠించును. వసిష్ఠః = వసిష్ఠుడు,
ఐంద్రేణ మహాభిషేకేణ = ఇంద్రాభిషేక సంబంధియగు అభిషేకముతో. మంత్ర
పూర్వకమ్ = సమంత్రకముగా, అభిషింఛతి = అభిషేకించును. అన్యే = తక్కినవారు

మధిషించతి. అన్యే యాచ్ఛాపచమధిషేకం నాటయిత్వా పంచాంగచుంభిత
భూమయః ప్రణమన్తి. నేపథ్యే మంగళగీతిర్నాందీ వాద్యాని చ)

పసిష్ఠః -: (సహర్షమ్) వత్స రామభద్ర. సంప్రతి —

ఉదయదుదయద్ధర్మస్కంధే దురం త్వయి నిత్రతి

త్వ సు పరిభవౌ దృష్టాదృష్టౌ ప్రజాః పరిచిన్వతే ।

అపి ఖలు యథా జీవాత్మానః ప్రభోః పరమాత్మనో

దిశి దిశి దిశామష్టౌ నాథా త్వనైవ విభీషికాః॥

148

ఉచ్ఛాపచమ్ = యథోచితరీతిని, అధిషేకం నాటయిత్వా = ఆధిషేకించుటను ఆధినయించి,
పంచాంగచుంభితభూమయః = నేలకు పంచాంగములు తాకునట్లు, ప్రణమన్తి = సాగిల
పడుచున్నారు, నేపథ్యే = తేరయిండ, మంగళగీతిః = మంగళగేయములు, నాందీవాద్యాని
చ = మంగళ తూర్వములును - మారుమోగుననుట].

ఉదయదితి -: [సహర్షమ్ = సానందముగా] వత్స = నాయనా । రామ
భద్రా । సంప్రతి = ఇప్పుడు - ఉదయదుదయద్ధర్మస్కంధే - ఉదయదుదయత్ = అత్యం
తము వృద్ధిపొందు - నిత్యమునెదుగునట్టి, ధర్మస్కంధే = ధర్మమే స్కంధముగా కల
వాడనైన, త్వయి = నీవు, దురమ్ = రాజ్యభారమును, నిత్రతి [సతి] = వహించు
చుండగా, దృష్టాదృష్టౌ = కనిపించునవియు [శత్రురాజకృతములు], కనిపించనివియు
[కరువుకాటకములు] నై, పరిభవౌ = కష్టములను, ప్రజాః = లోకులు, త్వను పరిచి
న్వతే = ఎట్లు ఎరుగుదురు । ధర్మపరుడవగు నీ ఏల్పడిలో అట్టి బాధలు ప్రజల అను
భవమునకు రావనుట, [అదృష్టం వహ్నితోయాది దృష్టం స్వపరచక్రజమ్ - అమరః].
అపిచ = మరియు, ప్రభోః = ప్రభువగు, పరమాత్మనః = పరమాత్మకు, జీవాత్మానః
యథా = జీవాత్మకెట్లో అట్లు, దిశిదిశి = అన్ని దిక్కులందును, అష్టౌ = ఎనిమిదిమంది
యగు, దిశామ్ నాథాః = దిక్పాలకులు, తవ = నీయొక్క, విభీషికాః ఏవ = మాయా
రూపములే, త్వనైవ విభూతయః అని పాఠాంతరము, నీయొక్క విభూతయః ఏవ =
అంశలే అని అర్థము. (హరిణీవృత్తము).

(రామో లజ్జితే)

విధీషణః :- (కృతాంజలిర్దానుధ్యాం ప్రణీపత్య) దేవ.

లంకా చ పుష్పకమిదం చ విమానమార్యా
 ద్యక్షేశ్వరాదపహృతం దశకంధరేణ ।
 ఏకాం భవానదిత మహ్యమథేదమన్య
 దాజ్ఞాపయ ద్రుతముపైతు పతిం నిధీనామ్॥

149

తాత్పర్యము :- ధర్మస్కంధుడవైన నీ పరివాలనలో ప్రజలకు కరువు
 కాటకములు గాని శత్రుపరిభవములు గాని ఉండవు. నీవు పరమాత్మవు కాగా అష్టదిక్పా
 లకులు జీవాత్మలవలె దిక్కులందు నీ అంగరై నిల్చురు.

క్రియ :- చిజ్ వయనే (శ్ను) లజ్. ఆత్మనే. ప్రథమ
 చినుతే - చిన్వాతే - చిన్వతే

(రామః = రాముడ, లజ్జితే = సిగ్గుపడును)

లంకేతి :- (కృతాంజలిః=అంజలి బంధముతో, దానుధ్యామ్ ప్రణీపత్య=
 మోకాకులపై నేలకు అని) దేవ = మహారాజా, ఆర్యాత్ = మాకు పెద్ద అన్నగారైన.
 ద్యక్షేశ్వరాత్ = కుబేరుని నుండి, దశకంధరేణ = రావణునిచే. లంకా = లంకా
 సామ్రాజ్యము, చ = మరియు, ఇదమ్ = ఈ, పుష్పకమ్ విమానమ్ = పుష్పక
 విమానమును, అపహృతమ్ = బలాత్కారముగా అపహరింపబడినది. ప్రీత్యేకా
 న్యయమ్) ఏకామ్=వీనిలోనొకటియగు లంకను, భవాన్ = నీవు, మహ్యమ్ = నా
 కొఱకు, అదిత = ఇచ్చితివి. అథ = ఇంకనిప్పుడు, ఇదమ్ = ఈ, అన్యత్=రెండవ
 దగు పుష్పకము, నిధీనామ్ పతిమ్ = నిధీశ్వరుడగు కుబేరుని, ద్రుతమ్ = వెంటనే,
 ఉపైతు = పొందుగాక అని ఆజ్ఞాపయ = ఆజ్ఞాపించుము. (వసంతతిలక)

తాత్పర్యము:- మహారాజా! లంకాపట్టణమొకటి ఈ పుష్పకమొకటి
 కుబేరునినుండి రావణుడు బలాత్కారముగా స్వీకరించినవి. వీనిలో లంకను నీవు నాకు
 ఛారవోసతివి. ఈ పుష్పకమిం కుబేరుని చేరుటకు ఆజ్ఞాపింపుము.

రామ :- (వసిష్ఠే నానుజ్ఞాతః పుష్పకంప్రతి) విమానరాజ, ప్రథమస్వామినం
ప్రథమ పౌలస్త్యముపతిష్ఠన్వ.

వసిష్ఠ :- (సహార్షప్రసాదమ్) రామభద్ర, కింతే భూయఃప్రియం కరోమి!

రామ :- భగవన్, కిమతః పరమపి ప్రియమస్తి. భగవత్ప్రసాదాత్ —

తాతాజ్ఞామరిమోఽహి మౌక్తికమణిం కృత్వా మహాపోత్రిణో
దంష్ట్రా వింధ్యవిలాస పత్త్రకబరీ దృష్టా భృశం మేదినీ ।

క్రియ :- ఇత్యగతౌ, లోకౌ, పరస్మై, ప్రథమ.

ఏకు/ఇతాత్—ఇతామ్—యస్తు

దుదాజ్ దానే, యజ్, ఆత్మనే, ప్రథమ

అదిత—అదిషాతామ్—అదిషత్

విమానేతి :- (వసిష్ఠేన = వసిష్ఠునిచేత, అనుజ్ఞాతః = అనుమతింప
బడినవాడ, పుష్పకంప్రతి = పుష్పకమునుద్దేశించి, విమానరాజ = ఓ విమానశ్రేష్ఠమా,
పుష్పకమా ప్రథమస్వామినమ్ = నీ తొట్టతొలి ప్రభువగు, ప్రథమసౌలస్త్యమ్ =
మొట్టమొదటి సౌలస్త్యుని, ఉపతిష్ఠన్వ = పొందుము (పులస్త్యునికి జ్యేష్ఠ సౌత్రుడు
కులేరుడు).

రామేతి :- (సహార్షప్రసాదమ్ = ఆనందముతో అనుగ్రహముతో)
రామ భద్రా, తే = నీకు, భూయః = ఇంతను, కిమ్ ప్రియమ్ = ఏ ప్రేయమును,
కరోమి = చేయునును ; ఇంతేమి ప్రేయము చేయువందువో కోరుకొనుమనుట.

భగవన్నితి :- భగవన్ = మహాత్మా ; అతః పరమ్ అపి = ఇంతకు
మించినదియు, ప్రియమ్ = ప్రేయము, కిమస్తి = ఎమున్నది, భగవత్ప్రసాదాత్ = భగ
వంతుని (నీయొక్క) అనుగ్రహము వలన —

తాతేతి :- తాత = తండ్రియొక్క, అజ్ఞామ్ = అనతిని, అదిమోఽహి =
మోఽహి, మౌక్తికమణిమ్ కృత్వా = ముక్తామణిని చేసి, కిరసావహించియనుట; మహా
పోత్రిణః = అదినరాహముయొక్క, దంష్ట్రా = కోరవంటిదైన, వింధ్య = వింధ్య
పర్వతమే, విలాసపత్త్ర = కర్ణాభరణమైన పత్త్రముగా ధరించిన, శబరీ = బోయెత

నేతుర్దక్షిణ పశ్చిమౌ జలనిధీ సీమంతయన్నర్పితః

కల్పాంతం చ కృతం చ విశ్వమదశగ్రీవోసర్గం జగత్ ॥ 150

తథాపీదమస్తు--

సమున్మీలత్సూక్తస్తబకమకందైః శ్రవణయో

రవిశ్రమ్యద్ధారా సవనముపచిన్వస్తు కవయః ।

(చెంచెత) అన్నట్లు, మేదిసీ = భూదేవి (రాజ్యలక్ష్మి) భృశమ్ = మిక్కిలి, దృష్టా = చూడబడినది. తండ్రి మాటపై బోయెతనువలె రాజ్యలక్ష్మిని ఉపేక్షించితినినుట. దక్షిణ పశ్చిమౌ = దక్షిణ పశ్చిమములగు, జలనిధీ = సముద్రములను, సీమంతయన్ = విభజించుచు, నేతుః = నేతువు, అర్పితః = దక్షిణ సముద్రమునకు సమర్పింపబడినది. విశ్వమ్ = సమస్తమైన, జగత్ = ప్రపంచము, కల్పాంతమ్ = కల్పాంతము వరకును. అదశగ్రీవోసర్గమ్ = దశగ్రీవుడనునట్టి వ్యాధి తొలగినదిగా, కృతమ్ = చేయబడినది. (కార్పూరి విక్రీడితము)

తాత్పర్యము :- తండ్రి అజ్ఞను శిరసావహించి రాజ్యమును చెంచెతవలె పరిత్యజించితిని. దక్షిణ సముద్రముపై నేతువు నిర్మించితిని. కల్పాంతమువరకును జగత్తునకు రావణరూపమగు వ్యాధి సోకకుండ తొలగించితిని.

సంధులు :- శాత + అజ్ఞామ్, కల్ప + అంతమ్ - సవర్ణదీర్ఘ. పోత్రిణః + దంష్ట్రా - ఉత్వాదేశవిసర్గ. నేతుః + దక్షిణ - రేఫాదేశవిసర్గ. సీమంతయన్ + అర్పితః - అనునాసికద్విత్య. గ్రీవ + ఉపసర్గమ్ - గుణసంధి

విశేషములు :- దేవతలతోగాని ఋషులతోగాని నాటకమును ముగించు వలెనని భరతుడు. దేవతాదర్శనాంతం తు కర్తవ్యం నాటకం బుధైః రాజ్యదర్శనాంతం వా తేఽపి దేవైస్సమాః స్మృతాః. కావున వసిష్ఠదర్శనము. ముగింపు వరప్రదానముతో జరుగవలెననియు భరతుని సూచన. వరప్రదానసంప్రాప్తిః కావ్యసంహార ఉచ్యతే. కావున వసిష్ఠుడు వరమడుగుమనుట.

సమున్మీలదితి :- తథాపి = అయినప్పటికిని, ఇదిమేఅస్తు = ఇదియగు గాక, సమున్మీలత్ = వికసించుచున్న, సూక్తస్తబక = చతురోక్తి గుచ్ఛములయొక్క (అలంకారిక వచస్సుమములయొక్క అనుట). మకరందైః = మకరందములతో.

న శబ్ద బ్రహ్మోత్థమ్ పరిమళమనామ్రూయ చ జనః
కవీనాం గంధీరే వచసి గుణదోషా రచయతు ॥

151

అపిచ —

దేవస్యోత్పత్తిః పరిమళమనామ్రూయ చ జనః
గంగాభోగవతీమయాని పునతే యావత్త్రిలోకీ మిమామ్ ।

శ్రవణయోః = లోకుల చెపులకు. కవయోః = కవులు. అపిశ్రమ్యత్ = ఎడతెరిపితేని.
దారా = దారలతో. జనమ్ = స్నానమును. ఉపచిన్వన్తు = కల్పింతురుగాక । చ =
మరియు, జనః = లోకము. శబ్దబ్రహ్మోత్థమ్ = శబ్దబ్రహ్మనుండి ఆవిర్భవించిన.
పరిమళమ్ = సుగంధమును. అనామ్రూయ = అస్వాదించక. శబ్దకాస్త్రమును పరింజక
యనుట. కవీనామ్ = కవులయొక్క. గంధీరే = గంధీరమైన. వచసి = వాక్కునందు.
కావ్యమునందనుట. గుణదోషా = గుణదోషములను. న రచయతు = కల్పింపరు
గాక । (శిఖరిచిహ్నార్థము)

తాత్పర్యము :- కవులు తమ వచస్సుముములనుండి స్రవించు మరంద
దారలతో జనుల చెపులను నిరంతరమభిషేకింతురుగాక । శబ్దబ్రహ్మము నుపాసించని
లోకులు కవుల రచనలలో గుణ దోషములను ఎందుటకు పూనుకొనకుండురుగాక ।

క్రియ :- చిజ్ చయనే (కు) లోక. పరస్మై. ప్రథమ
చినోతు/చినుతాత్ - చినుతామ్ - చిన్వన్తు
రచ ప్రతియత్నే, లోక. పరస్మై. ప్రథమ
రచయతు/రచయతాత్ - రచయతామ్ - రచయన్తు

దేవస్యోత్తి : అపిచ = మరియు; దేవస్య అత్మభువస్య = బ్రహ్మదేవుని
యొక్క. కమండలు జలస్రోతాంసి = కమండలూదక ప్రవాహములు. మందాకినీ గంగా
భోగవతీమయాని = స్వర్లోకమున మందాకిని, భూలోకమున గంగ, పాతాళమున భోగ
వతి అను పేర్లుకలవై, ఇమామ్ = ఈ, త్రిలోకీమ్ = లోకత్రయమును. యావత్
పునతే తావత్ = ఎంతకాలము పవిత్రీకరించునో అంత కాలమును. కవీనామ్ = కవుల
యొక్క. అయమ్ = ఈ; వీరయగోరసాయనమధున్యందః - వీరయశః = వీరయశస్సనునట్టి.

తావద్వీరయశోరసాయన మధుస్యన్దః కవినామయం
జాగర్తు శ్రుతికుష్కలీ వలయిత వ్యోమోవగాహీ గుణః ॥ 152

(ఇతి నిష్కాంతాన్సర్వే)

ఇతి నాయకానందో నామ సప్త మోఽఽంకః.

ఇతి మహాకవిశ్రీమురారివిరచితమనర్థ రాఘవం నామనాటకం సమాప్తమ్.

రసాయన=దౌషధము వల్లనైన, మధుస్యందః=మాదురీ నిష్యందము. శ్రుతికుష్కలీ = శ్రోత వివరములో. వలయిత = చుట్టలు చుట్టుకొనియున్న. వ్యోమ = ఆకాశమును, అవగాహీ = స్పృశించునట్టి, గుణః = స్వభావము, జాగర్తు = ప్రకాశించుగాకః (కార్థాలము)

తాత్పర్యము :- ముల్లోకములలో గంగానది ప్రవహించునంతకాలమును వీరయశోరసాయనములైన కవినాక్కులకు శ్రోతల చెవులలోని ఆకాశమును స్పృశించునట్టి గుణము ప్రకాశించుగాక ! శబ్దగుణక మాకాశమనుట.

క్రియ :- పూజో పవనే. ఆత్మనే. ంట్. ప్రథమ (ప్యాదీనాం హస్తః)

పునీతే - పునాతే - పునతే

జాగృ నిద్రాక్షయే లోట్. పరస్మై. ప్రథమ

జాగర్తు/జాగృతాత్ - జాగృతామ్ - జాగ్రతు.

(ఇతి = అని, సర్వే = అందరును, నిష్కాంతాః = నిష్క్రమింతురు.)

ఇతి = ఇది. నాయకానందః నామ = నాయకానందము అను పేరు గల సప్తమః అంకః = ఏడవ అంకము.

ఇతి = ఇది, మహాకవి=మహాకవియగు, శ్రీ మురారి విరచితమ్=శ్రీ మురారి విరచితము. అనర్థ రాఘవమ్ నామ = అనర్థ రాఘవ మనునట్టి, నాటకమ్ = నాటకము, సమాప్తమ్ = సమాప్తమైనది.

“చూడామణి” వ్యాఖ్యానము, నీడితమతులారః : చూచిరే కద ! యికనో నాడక తెల్పుడి - మఱి మా, రాడక సరిచేసికొందు - నయ్యయి దొనఁగుల్.

నాటక పరిభాష

స్వగతము :- అశ్రావ్యం ఖలు యద్యస్తు తదిహ స్వగతం మతమ్.

ప్రకాశము :- సిద్ధశ్రావ్యం ప్రకాశం స్యాత్.

అపవారితము :- తద్భవేదపవారితమ్.

రహస్యం తు యదన్యస్య పరావృత్యప్రకాశ్యతే ।

త్రిసతాకారేణాన్య నపవర్యాంతరా కథామ్ ॥

జనాంతికము :- అన్యోన్యమంత్రణం యత్స్యాజ్జనాంతే తజ్జనాంతికమ్.

నేపథ్యము :- సతానాం వేషపరిగ్రహస్థానమ్.

నాటకము :- పీఠశృంగారయోగేకః ప్రదానం యత్ర వర్ణ్యతే ।

ప్రభృతనాయకోపేతం నాటకం తదుదాహృతమ్ ॥

అంశము :- ప్రత్యక్షనేతృచరితో రసభావసముజ్జ్వలః ।

తవేదగూఢశబ్దార్థః ఉద్రచూర్ణకసంయుతః ॥

నానేకదిననిర్వృత్త్య కథయా సంప్రయోజితః ।

అవశ్యకానాం కార్యాణామవిరోధా ద్వినిర్మితః ।

ప్రత్యక్ష చిత్ర చరితైర్యుక్తో భావరసోద్భవైః ॥

అంతనిష్క్రాంతనిఖిలపాత్రోఽంశ ఇతి కీర్తితః ॥

నాంది :- ఆశీర్వాచనసంయుక్తా స్తుతిర్యస్మాత్ప్రయుజ్యతే ।

దేవద్విజనృపాదీనాం తస్మాన్నాందీతి సంజ్ఞితా ॥

మాంబగల్యశంఖ చంద్రాబ్జకోకకై రవశంసినీ ।

పద్మైర్యుక్తా ద్వాదశతిరష్టాతిర్వా పద్మై రుత ॥

సూత్రదారుడు :- నాట్యోపకరణాదీని సూత్రమిత్యభిప్రాయతే ।

సూత్రం దారయతే యస్తు సూత్రదారః న ఉచ్యతే ॥

ప్రస్తావన :- నటీ విదూషకో వాపి పారిషార్థ్యిక ఏవ వా ।

సూత్రదారేణ సహితాః సంలాపం యత్ర కర్వతే ॥

చిత్రైర్వాత్యైః స్వకార్యోత్తైః ప్రస్తుతాశీపిరిర్మయః ।

అముఖం తత్తు విజ్ఞేయం నామ్నా ప్రస్తావనాపి సా ॥

విష్కంభకము :- వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నివర్తకః ।

సంక్షిప్తార్థస్తు విష్కంభ అదావంకస్య చర్చితః ॥

ప్రవేశకము :- ప్రవేశకోఽనుదాత్తోక్త్యా నీచపాత్ర ప్రయోజితః ।

అంకద్వయాంతర్విజ్ఞేయః శేషం విష్కంభితే యతః ॥

నాయకుడు :- త్యాగీ కృతీ రుచీనః సుశ్రీకో దూపయోవవోత్సాహీ ।

దక్షోఽనురక్తలోకస్తేతో వై దన్యకీలవాన్నేతా ॥

ప్రస్తావనలు :- ఉద్భాత్యకః కథోద్భాతః ప్రయోగాతిశయస్తథా ।

ప్రవర్తకావలగితే పంచ ప్రస్తావనాభిదః ॥

బీజము :- అల్పసూత్రం సముద్దిష్టం బహుదా యద్విసర్పతి ।

ఫలస్య ప్రథమో హేతు ర్బీజమిత్యభిప్రాయతే ॥

బిందువు :- అవాంతరార్థవిచ్ఛేదే బిందురచ్ఛేదకారణమ్ ।

కార్యము :- అపేక్షితం తు యత్సాధ్యమారంభో యన్నిబంధనః ।

సమాపనం తు యత్సిద్ధ్యై తత్కార్యమితి సా మతమ్ ॥

సంది :- అంతర్లైకార్థసంబంధః సందిలేకాన్వయే సతి ।

పరిచయము :- ముఖం ప్రతిముఖం గర్భో విమర్శ ఉపసంహృతిః ।

ఇతి పరిచయస్య వేదాః స్మృతాః — — ॥

ముఖసంది :- యత్ర దీక్షాసముత్పత్తిర్నాన్తరసంభవా ।

ప్రారంభేణ సమాయుక్తా తస్మిన్ పరికీర్తితమ్ ॥

ప్రతిముఖసంది :- పరిప్రదానోపాయస్య ముఖసందినివేశినః ।

అన్యైరన్యై ఇవోద్భేదో యత్ర ప్రతిముఖం చ తత్ ॥

గర్భసంది :- పరిప్రదానోపాయస్య ప్రాగుద్భిన్నస్య కించనే ।

గర్భో యత్ర సముద్భేదో ప్రాసాన్వేషణవాన్మహుః ॥

విమర్శసంది :- యత్ర ముఖ్యపరోపాయ ఉద్భిన్నో గర్భతోఽధికః ।

కాపాద్యైః సాంతరాయశ్చ స విమర్శ ఇతి స్మృతః ॥

నిర్వహణసంది :- దీక్షాసంతో ముఖాద్యర్థా విప్రకీర్ణా యథాయథమ్ ।

ఏకార్థముపసీయన్తే యత్ర నిర్వహణం హి తత్ ॥

నిర్దేశపరిభాష

నాటకమునందు సంభాషణలలో పేరుపెట్టి పిలుచుటకు వీలులేని వ్యక్తులను సంబోధించుటకు ఒక సంప్రదాయమున్నది దానినే నిర్దేశ పరిభాష అందురు. అది ఆయా పాత్రల వయోగుణాదికమునుబట్టి మూడు విధములు. పూజ్య నిర్దేశము, సదృశ (సమాన) నిర్దేశము, కనిష్ఠ నిర్దేశము.

పూజ్యనిర్దేశము :- దేవతలు, మునులు యోగులు. (లింగినః) పండితులు. స్త్రీలుగాని పురుషులుగాని. "భగవత్" శబ్దముతో (భగవన్, భగవతి) పిలువ దగినవారు. వీరు పూజ్యులు.

ఆర్యేతి బ్రాహ్మణో వాచో వృద్ధ స్త్రాతేతి తాష్యతే;
ఉపాధ్యాయేతి చాచార్యో గణికా త్వజ్జుకాఖ్యయా ॥

బ్రాహ్మణుని ఆర్యుడా అని, వృద్ధుని తాత అని, గురువును ఉపాధ్యాయుడా అని, వేశ్యను అజ్ఞుకా అని పిలువవలెను.

మహారాజేతి భూపాలో విద్వాన్ భావ ఇతీర్యతే ।
చందతో నామభిర్వాచ్యా బ్రాహ్మణైస్తు నరాధిపాః ॥

భూపాలుని మహారాజా అని, విద్వాంసుని భావ అని పిలువవలెను. బ్రాహ్మణులు మాత్రము మహారాజులనుకూడ స్వేచ్ఛగా పేరు పెట్టి పిలువవచ్చును.

దేవేతి నృపతి ర్వాచో భృత్యైః ప్రకృతిభి స్తథా
సార్వభౌమః పరిజనై ర్భట్టభట్టారకేతి చ ।
వాచో రాజేతి మునిభి రపత్యప్రత్యయేన వా
విదూషకేణ తు ప్రాయః సఖే రాజన్నితీచ్ఛయా ।

రాజోద్యోగులుగాని ప్రజలుగాని మహారాజును దేవా అని పిలువవలెను. పరిజనులు సార్వభౌమా అని గాని, భట్ట అని కాని, భట్టారకా అనికాని పిలువవచ్చును.

మునులుమాత్రము రాజు అనికాని. అపత్యంత ప్రత్యయాంతముతోగాని పిలువవచ్చును. కొరవా. పొరవా. పొందవా. రాఫవా. దాళవడి. ఇత్యాదులు అపత్య ప్రత్యయాంతములు. రాజు అనికాని మాత్రము. నెర్పేరీ. సముదా. ఇత్యాదిగా గాని విదూషకుడు పిలువవచ్చును.

బ్రాహ్మణై న్నచిహ్ వాచోఽహ్యమాత్య నచిహ్తి చ
శ్చై రాత్య త్యథాయుష్యన్నితి సారథినా రథీ ॥

మంత్రుగారిని బ్రాహ్మణులు అమాత్యుడా అనికాని. నచివుడా అనికాని పిలువవచ్చును. తక్కినవాల్లో అత్య అనియే పిలువవలెను. ఇంక రథము నధిరోహించినవాడెంతటి మహానుభావుడైనను అతనిని సారథి "అయుష్యంతుడా" అనియే పిలువవలెను.

తపస్విసాధుశ్చైద్యాభ్యాం ప్రకాంతః పరిధాష్యతే
స్వామీతి యువరాజస్తు కుమారో భర్తృదారకః ॥

ప్రకాంతచిత్తులయిన మునులను ఋషులను తపస్వి. సాధు. స్వామి. అని పిలువవలెను. కుమారా. అనికాని. భర్తృదారకా. అనికాని యువరాజును పిలువవలెను.

అన్తర్వేది న్యమిర్భుక్తా స్యాలేతి పృతనావః—సోదరీభర్తను ఆవుతా. అనియ. నేనా భర్తను స్యాలా. అనియు పిలువవలెను.

భట్టినీ స్వామినీ దేవీ తథా భట్టారికేతి చ
పరిధారణనైర్వాచ్యా యోషితో రాజవల్లభః ॥

రాజుగారి భార్యలను భట్టినీ, స్వామినీ. దేవీ, భట్టారిక అని పరిజనులు పిలువవలెను.

రాజ్ఞా తు మహిషీ వాద్యా దేవీ త్యన్యాః ప్రియా ఇతి—రాజుగారు మాత్రము తన పట్టమహిషిని దేవీ. అని. తక్కిన భార్యలను ప్రియాలారా. అని పిలువవలెను.

నర్వేణ పత్నీ త్వార్యేతి పితృర్నామ్నా సుతస్య వా
తాతపాదా ఇతి పితా మాతాంబేతి సుతేన తు
త్యేష్టా స్త్వీర్యా ఇతి బ్రాత్రా తథా స్యు ర్మాతులాదయః

ఏ పాత్రయైనను తన భార్యను అర్చురాలా! అని పిలువవలెను. లేదా అమె తండ్రి పేరుతోగాని తనయుని పేరుతోగాని కలిపి పిలువవచ్చును. పరమశివుడు పార్వతీ దేవిని పిలువవలసినచో హిమగిరితనయా అనికాని, గిరిజాస్యజననీ! అనికాని పిలువవచ్చు ననుట. తనయుడు తన తండ్రిని తాతపాడుడా! అని తల్లిని అండా! అని పిలువవలెను. అట్లే తన అన్నగారిని అర్చుడా! అని సంబోధింపవలెను. మేనమామ మొదలగువారిని కూడ ఇట్లే ఆర్య! అని పిలువవలెను.

II. సదృశ నిర్దేశము :-

సదృశః సదృశా వాచో వయస్యే త్యాహ్వయేన వా
హలేతి సఖ్యా తు సఖీ కథనీయా సఖీతి వా

సమవయస్కులు పరస్పరము వయస్యా! అని కాని పేరుతోగాని పిలుచుకొన వలెను. స్నేహితురాండ్రయినచో హలా! - సఖీ! అని పిలుచుకొనవలెను.

III. కనిష్ఠ నిర్దేశము :-

సుతశిష్యకనీయాంసో వాచ్యా గురుజనేన హి
వత్స పుత్రక దీర్ఘాయు స్తాత జాతేతి సంజ్ఞయా॥
అన్యః కనీయా నార్యేణ జనేన పరిభాష్యతే
శిల్పాధికారనామధ్యాం భద్ర భద్రముఖేతి వా॥

సుతులను శిష్యులను చిన్నవారిని పలుకరించినప్పుడు పెద్దలు వత్స! పుత్రక! దీర్ఘాయుష్మంతుడా!, తాత!, జాత! అని సంబోధింపవలెను. స్థాయినిబట్టి తనకన్న తక్కువవారిని పిలుచునప్పుడు అతని ఉద్యోగము పేరుతోగాని (దొవారికా! వేతనహస్తా!) లేక భద్రుడా! భద్రముఖుడా! అనికాని వ్యవహరింపవలెను.

వాచ్యే నీచాతినీచే తు హందే హంజే ఇతి క్రమాత్ - నీచురాలిని సంబోధింపవలయుచో హందే అని, అతినీచురాలిని హంజే అని పిలువవలెను. ఇవి మైత్రియందుం గలవు. (వాచ్యే నీచాతినీచే - ప్ర.ద్వి.)

[illegible]

ಮಹಿಮಾಂವಲಿ ಯೋಗ್ಯ ಪಕ್ಷಿಯೊಳನಾ
ಲೊಳನಾಂವಲಿ ಪಕ್ಷಿಯಾ ಕಾಪ್ಯೊಳಿವೆ . ||

ఇటువంటి పద్ధతిలో నాటికమునందు చోటిపాదము కాస్త్రపాదము లేకుండు నంటి కనాటికి నులకాకమును పోగుచేయును.

(உதாரணமாக: சிவன் புகை: 314. 380 ரூபாய்)

నామపరిభాష

నాటకమునందరి ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతమైనచో ప్రధాన పాత్రలకు నాటక కర్త నామరీతము చేయవలసిన అవసరముండదు. ద్వారపాలకాదులను అవసరార్థము కల్పించును కావున ఆ పాత్రలకే పేర్లు పెట్టవలసివచ్చును. ఇక కథ ఉత్పాద్యమే అయినచో మొత్తము అన్ని పాత్రలకును పేర్లు నిర్ణీయించవలసినది. ఈ నామ కరణ మహోత్సవమునకు మార్గదర్శకముగా నేర్పరిచిన సూత్రములే నామపరిభాష. నాటకకథకు రసమునకు ఉపయోగించు విధముగా నృప్తమైన పేరును ప్రతిపాత్రకు ఉంచవలెను. ఇందు అనుసరింపబడు సంప్రదాయముల క్రిందికి వివరించుచున్నాము.

వినయంధర బ్రాశ్రవ్య జయంధర జయోదీశమ్

చార్యం కంచుకీనాం నామ ప్రాయో విశ్వానూచకమ్॥

వినయంధరుడు, బ్రాశ్రవ్యుడు, జయంధరుడు, జయ - విజయోదీశమములు విశ్వానూచకములై కంచుకీనీ తగియుండును. రాజాన కాతడు అంతఃపురానులందు విశ్వానూచకుడును వయోవృద్ధుడైన అంగరక్షకుడు గదా.

లతాలంకారపుష్పాదివస్త్రానాం లలితాత్మనామ్

నామథి ర్గుణసిద్ధైర్వా చేతీనాం నామ కల్పయేత్ ॥

లతలు పువ్వులు ఆభరణములు మొదలైన సుకుమార వస్త్రపుల పేర్లతో చేతీకలు వ్యవహరింపబడుట ఉచితము. లేదా వారి గుణములకు అనుగుణముగా నామరీతము చేయదగును. బుద్ధిమతిక (బ్రౌపదికీ చెలి), తరళిక, సువచిన (భాను మతికీ చెలిక చెలు) ఇవి వేటిలంకారమునందు చేతీకనామములు. ప్రయోగవచనసూ యలు కాకుంతలమునందు ఇట్టివి గుణసిద్ధములు.

కరంభః కలహంసశ్చేత్యాది నామానుజీవినామ్

కర్పూరచందకాంపిల్యాదికం నామ వందినామ్॥

రాజాగారికీ నమ్మినబంటులై నీడవలె అనుసరించు భృత్యులుండురు. రాజా కదలిన కదలుదురు అగిన అగుదురు. కూర్చున్నచో నిరుపంకల నిల్చుండురు. ఇట్టి పాత్రలకు కరంభ-కలహంసాది నామములు సుప్రసిద్ధములు. స్తుతిపాఠకులకు

(పందిరిగారులు) విచ్చారచంద — కాంపిల్యారినామములు సముచితము. బాల రామా యుగమున విచ్చారచందరుడు. ప్రతాపరుద్రీయమున (విద్యానాథుడు) కాంపిల్యుడు ప్రతాపరుద్రుడు.

సుబుద్ధివసుభూత్యాది మంత్రిజాం నామకల్పయేత్

దేవరాతః సోమరాత ఇతి నామ పురోధనః॥

శ్రీవత్సో గౌతమః కౌత్సో గార్గ్యో మౌద్గల్య ఇత్యపి

వనంతరః కాపిలేయ ఇత్యాభ్యయో విదూషకః ॥

సుబుద్ధి, వసుభూత మొదలగునవి మంత్రిలకు, దేవరాతుడు సోమరాతుడు ఇత్యాదులు పురోధాతలకు తగినవేర్లు. ఇంక విదూషకునికి శ్రీనత్పుడు, గౌతముడు, కౌత్సుడు, గార్గ్యుడు, మౌద్గల్యుడు, వనంతకుడు, కాపిలేయుడు మొదలగునవి తగిన వేర్లు.

ప్రతాపపీఠవిజయమానవిక్రమసాహస్రైః

వనంతకూషణోత్తంసశేఖరాంకపదోత్తరైః

ధీరోత్తరాణాం నేత్రాణాం నామ కుర్వీత కోవిదః ॥

ప్రతాప — పీఠ — విజయ — మాన — విక్రమ — సాహస పదములతో కూడిన పదము. వనంత — కూషణ — ఉత్తంస — శేఖర — అంక పదములు త్తర పదములుగా కలిపియున్నవి (పీఠవనంత, విజయకూషణ, విక్రమాంక) పేరులు ధీరోదాత్త నాయకులకు తగినవి.

చంద్రాపీఠః కామపాల ఇత్యాద్యం లలితాత్మనామ్

ఉగ్రవర్మా చందనేన ఇత్యా ద్యుద్ధతచేతసామ్॥

ధీరలలితునికి చంద్రాపీఠుడు కామపాలుడు మొదలగునవియు, ధీరోద్ధతునికి ఉగ్రవర్మ, చందనేనుడు ఇత్యాదులును అర్హములు.

దత్తసేనాంతనామాని పైశ్యానాం కల్పయే త్సుధీః, దత్త. సేన పదములు అంతమందుగల నామములు (చారుదత్తుడు-ప్రసేనుడు మొ॥వి) ఛీరలలితునికి (పైశ్యునికి) తగినవి.

కర్పూరమంజరీ చంద్రలేఖ రాగతరంగిరా
పద్మావతీతి ప్రాయేణ నామ్నా వాచ్యా నాయురా॥

కర్పూరమంజరీ, చంద్రలేఖ, రాగతరంగిణి. పద్మావతి ఇత్యాదినామములు సాధారణముగా నాయితకు తగును.

దేవ్యస్తు ధారిణీ లక్ష్మీ ర్వసుమత్యాదినామభిః
భోగవతీ కాంతిమతీ కమలా కమలవల్లరీ
ఇరావతీ హంసపదీత్యాదినామ్నా తు భోగినీ

పట్టమహిషిని ధారిణీదేవి, లక్ష్మీదేవి, వసుమతీదేవి - ఇత్యాదిగను భోగ
ప్రీతి (ఉంపుడుగత్తె) భోగవతి, కాంతిమతి, కమల, కమలవల్లరి, ఇరావతి, హంస
పది (క) మొదలైన పేర్లతోను వ్యవహరించుట చెల్లును.

విప్రక్షతవిశః శర్మవర్మదత్తాంతనామభిః—వరుసగా విప్రులు శర్మాంత
పదములతోను (నిగమశర్మాదులు), క్షత్రియులు వర్మాంతములతోను, (నాగవర్మ,
కృతవర్మేత్యాది). పైశ్యులు దత్తాంతపదములతోను (చారుదత్తాదులు) వ్యవహరింప
బడుదురు.

శిఖండాంగదచూడాంతనామ్నా విద్యాధరాధిపాః
యోగసుందరికా వంశప్రభా వికటముద్రికా ॥
శంఖకేయూరికేత్యాదినామ్నా కాపాలికప్రియః
కుండలానందఘంటాంతనామ్నా కాపాలికా జనాః ॥

శిఖండ - అంగద - చూడ పదములు అంతమున వచ్చునట్లు విద్యాధర
పాత్రలకు పేర్లుపెట్టవలెను. యోగసుందరిక - వంశప్రభ - వికటముద్రిక - శంఖ

శ్రేయూరిత - ఇత్యాది నామములతో కాపాలికాంగనలు వ్యవహరింపబడు టుచితము. కుండల - అనంది - మంట - పదములంతమందుగల పేర్లు కాపాలికులకు తగును.

అనందినీ సిద్ధిమతీ శ్రీమతీ సర్వమంగళా
యశోవతీ పుత్రవతీత్యాదినామ్నా సువాసిని ॥

అనందిని, సిద్ధిమతి, శ్రీమతి, సర్వమంగళ, యశోవతి, పుత్రవతి - ఇత్యాది నామధేయములు పుంస్త్రీలకు యోగ్యములు.

ఇత్యాది సర్వమాలోచ్య లక్షణం కృతబుద్ధినా
కవినా కల్పితం కావ్య మూచంద్రార్కం ప్రకాశతే ॥

ఈ పదపూర్ణ సంద్రాభాసము సుపలక్షించి, దౌచిత్యము నాలోచించి లోక రీతిని పరిశీలించి కవిచే నిర్మింపబడిన కావ్యము మూర్ఖచంద్రులున్నంతవరకు జీవించియుండును.

(రసాన్వితమనుదాకరణ, తృతీయవిలాసః, 314-347)

సంధి సూత్రానుసృమణిక

సరళహల్లులు :- వర్గలలోని చివరి మూడక్షరములు, య-ర-ల-వ-హలు పీనిని సరళహల్లులు అందురు. (SOFT CONSONANTS)

వరుషహల్లులు :- వర్గలలోని తొలి రెండక్షరములు, క-ష-సలు పీనిని వరుషహల్లులు అందురు. (క-ఖ, చ-ఛ, ట-ఠ, త-థ, ప-ఫ, శ, ష, స) (Hard-Consonants). తెనుగులో వరుష, సరళ సంబంధమును పీనికిని సంబంధము లేదు.

గుణము :- ఇ ఈలు - ఏగా, ఉ ఊలు - ఓగా, ఋ ఌలు - ఆర్గా ఇ ాలు ఆర్గా మారుట గుణము.

వృద్ధి :- అ ఆలు-అగా, ఇ ఈ ఏలు-ఇగా, ఉ ఊ ఓలు-ఓగా, ఋ ఌలు-ఆర్గా, ఇ ాలు-ఆర్గా మారుట - వృద్ధి.

ఏకాదేశము :- పూర్వ పరస్వరములు రెండును పోయి రెండుంటిని రలిపి ఒక్కటి అదేశమగుట (ఏకః పూర్వపరయోః)

స్వరసంధులు

ప్రకృతి భావ సంధి :- ద్విపదనములోనున్న పదము (నామ-క్రియా) చివరి ఈ-ఊ-ఏ లకు ఏయచ్చపరమైనను సంధి జరుగదు, సంధి జరుగక యథాతథముగ ఉండుటకే ప్రకృతి భావమని పేరు. తే గిరి + అరోహంతి = తే గిరి అరోహంతి. (వారు రెండు పర్వతములను ఎక్కుచున్నారు.)

గుణసంధి :- అ ఆలకు ఇ-ఉ-ఋ-ౌలు (ప్రాస్య, దీర్ఘములు) పరమగునప్పుడు వరుసగా ఏ-ఓ-అర్ - అర్లు ఏకాదేశమగును. రామస్య + ఇదిమై = రామస్యేదమై.

వృద్ధిసంధి :- అ ఆలకు ఏ ఐ లు పరమగునప్పుడు ఐకారమును, ఓ ఌలు పరమగునప్పుడు ఌకారమును ఏకాదేశమగును. కృష్ణస్య + ఔదార్యమ్ = కృష్ణ సౌదార్యమ్.

సవర్ణదీర్ఘసంధి :- అ-ఇ-ఉ-ఋ-ౌలకు (ప్రాస్య, దీర్ఘములు) వరుసగా నవియే పరమగునప్పుడు వాని దీర్ఘములు ఏకాదేశమగును. రామ + ఆదయః = రామాదయః.

యణాదేశసంధి :- ఇ-ఉ-ఋ-ౌలకు అసవర్ణమైన అచ్చుపరమగునప్పుడు వరుసగా య్-వ్-ల్-ల్ లు ఆదేశమగును. (ఇది పూర్వ స్వరమునకు ఆదేశమే తప్ప ఏకాదేశము కాదు.)

సు + అగతమ్ = స్వాగతమ్. (నః + అగతమ్. నః + అగతమ్).

పూర్వరూపసంధి :- పదాంతమందలి ఏ-ఓ లకు అత్తుపరమగునప్పుడు (ప్రాస్యమైన ఆకారము) పూర్వరూపమేకాదేశమగును. పూర్వమందున్న ఓత్వముకాని, ఓత్వముకాని ఏలిచి పరమందున్న అత్త్యము మాయమగుననుట.

సూర్యే + అస్తంగతే - సూర్యేఽస్తంగతే. ఇట్టిదోట్ల అవగ్రహము భేక ఆకార ప్రశ్నేషము (ఽ) ఉండను.

పరరూపసంధి :- పూర్వపరస్వరంబులకు పరస్వరంబేకాదేశ మగుట.

వేద + అండః = వేదిండః (ఏనుగు). విబ + అన్తి = విబన్తి. సపా + డి = సప్టః (మనస్ + ఈషా = మనీషాదులందు విశేషము).

అయవాదేశసంధి :- అచ్చుపరమగునప్పుడు శబ్దాంతమందలి (పదము, ప్రాతిపదిక, దాటపు) ఏ-ఓలు అయ్, అవ్లుగాను, ఐ, ఔలు ఆయ్-ఆవ్లుగాను మారును.

భూమౌ + అయమ్ = భూమావయమ్, నై + అకః = నాయకః, భో + అ + తి = భవ్ + అ + తి = భవతి. (పూర్వరూపసంధి జరుగని తావులందే ఈ సంధి జరుగునని గుర్తింపవలెను.)

యవలోపసంధి :- ఏ ఓ ఐ ఔలు అయవాదేశ సంధిని పొందిన పిమ్మట నేర్పడిన య్-వ్ లు పికల్పముగా లోపించును. ఇట్లు లోపించిన తరువాత అచ్చునకు అచ్చుపరమగా సున్నప్పటికిని మరింత స్వరసంధియు జరుగదు.

మన్యతే + అత్మానమ్ = మన్యతయ్ + అత్మానమ్ = మన్యతఆత్మానమ్, మన్యతయాత్మానమ్.

హల్పంధులు

చర్త్యసంధి (వరుషాదేశసంధి) :- పరుష హల్లు పరమగునపుడు పూర్వమందున్న సరళహల్లు (అనునాసికము తప్ప) తాను తన వర్గ ప్రథమాక్షరముగా మారును.

కకుభ్ + ప్రాంత = కకుప్రాంత. దృశద్ + పతతి = దృశత్పతతి.

జస్త్యసంది (సరళాదేశసంది) :- అచ్చగాని, సరళ హల్లుగాని పరమగు నప్పుడు (అనునాసికముతప్ప) పూర్వమందున్న పరుషహల్లు తాను తన వర్గ తృతీయాక్షరముగా మారును.

వాక్ + రశః = వాగీశః, నదత్ + గోదావరీ = నదద్గోదావరీ.

అనునాసికాదేశసంది :- అనునాసికము పరమగునప్పుడు శబ్దాంతమందలి వర్గ హల్లు తాను తనవర్గ వంచమాక్షరముగా మారును. ఇది పితృసంది. కావున నిది జరుగ నప్పుడు జస్త్యసంది ప్రవర్తించును. పరమైన అనునాసికము ప్రత్యయ సంబంధి అయినచో ఈ సంది నిత్యముగా జరుగును.

హసత్ + నారీ = హసన్నారీ, హసద్నారీ, హత్ + మయమ్ = వాఙ్మయమ్.

శ్చుత్వసంది :- శకార తవర్గీయాక్షరములు (శ్చు) పరమగునప్పుడు పూర్వమందున్న సకార తవర్గీయాక్షరములు (స్తు) తాము క్రమమున శకార తవర్గీయాక్షరములుగా (శ్చు) మారును.

మనస్ + శాంతిః = మనశ్శాంతిః, ఏతత్ + చిత్రమ్ = ఏతచ్చిత్రమ్, సత్ + జనః (సద్ + జనః - సరళాదేశ) = సజ్జనః. అరీన్ + జయతి = ఆరీజ్ఞయతి.

ష్టుత్వసంది :- షకార తవర్గీయాక్షరములు పరమగునప్పుడు (ష్టు) పూర్వమందలి సకార తవర్గీయాక్షరములు (స్తు) తాము క్రమమున షకార తవర్గీయాక్షరములుగా (ష్టు) మారును.

చతుస్ + షష్టిః = చతుష్షష్టిః, రటత్ + దమరుః = (రటద్ + దమరుః) = రటద్దమరుః.

లాదేశసంది :- లకారము పరమగునప్పుడు పూర్వమందలి తవర్గీయాక్షరము తాను లకారముగా మారును.

భగవత్ + లీలా = భగవల్లీలా.

నకారము అనునాసికలకారముగా - అస్మిన్ + లోకే = అస్మిన్లోకే - మారును.

అనునాసిక ద్విత్వసంధి (ఋముడాగమసంధి) :- హ్రస్వాచ్చ పూర్వ మందుగల అనునాసికము (ఋ-ణ-న=ఋమ్) అచ్చుపరమగునప్పుడు ద్విత్వమును పొందును.

పతన్ + అంబరాత్ = పతన్నంబరాత్.

హేగుణిన్ + ఏహి = హేగుణిన్నేహి. [ఋ, ణ, నలకే ఈ సంధి]

కుత్వసంధి :- పరుషహల్లు పరమగునప్పుడు పూర్వమందలి చకారము తకారముగా మారును.

ముచ్ + త = ముత్తః = విడువబడినవాడు.

తుగాగమసంధి :- అచ్చునకు పరమైన చకారము “చ్చ”కారముగా మారును అవగా తకారము [తుక్] ఆగమమై అది చకారముగా మారినదనుట.

వృక్ష + చాయా = వృక్ష + త్ + చాయా = వృక్షచ్ఛాయా, దీర్ఘాచ్చుపై ఈ మార్పు చరల్పము, లక్ష్మి + చాయా = లక్ష్మిచ్ఛాయా, లక్ష్మిచాయా. కానీ ఆ - మా లపై [అల్ ముల్ - ఇవి దీర్ఘ ములే అయినను] ఈ మార్పు నిత్యము.

ఆ + చాదితమ్ = ఆచ్ఛాదితమ్, : మా - చేత్తుమర్హసి = మాచ్ఛేత్తు మర్హసి.

తాంస్తాన్సంధి :- చఛ, తథ, [న, త]లు పరమగునప్పుడు పూర్వపదాంత మందలి సకారము అనుస్వార సకారములుగా మారును.

తాన్ + తాన్ = తాంస్తాన్, మక్షికాన్ + చాలయసి = మక్షికాంస్ + చాలయసి - శషసాదేశసంధి = మక్షికాంశ్చాలయసి. [ఈగలను తోలుకొనుచున్నావు]. సకారము శకారముగా మారుట శషసాదేశసంధివలన.

అనుస్వారసంధి :- శబ్దాంతమందలి మకారము హల్లు పరమగునప్పుడు అనుస్వార మగుచుండును. కొన్నిచోట్ల పరసవర్ణమునగును. గురమ్ + వందే = గురుం వందే. అచ్చు పరమగునప్పుడు దానితో కలిసిపోవును. వాక్యాంతమునందు మారదు.

గురమ్ + అభివంద్య = గురుమభివంద్య. వందే మాత్రమ్.

ధ్రువోపదీర్ఘసంది :- ధకారమునకు ధకారము పరమైనప్పుడును, రకారమునకు రకారము పరమైనప్పుడును మొదటి ధకార - రకారములు రోపించి వానికి ముందున్న అ.ఇ.ఉ లకు దీర్ఘము వచ్చును. లిప్ + ధః = రీధః.

స్వర్ + రాజ్యమ్ = స్వారాజ్యమ్. ధూర్జటిర్ + రక్షతి = ధూర్జటిరక్షతి.
 చక్షుర్ + రాజీవయగమ్ = చక్షురాజీవయగమ్. ధనుర్ + రాజః = ధనూరాజః.
 [ఇట రేఫాదేశ విసర్గసంది జరిగిన విదప ఈ సంది జరిగినది..]

ఛాదేశసంది :- శబ్దాంతమందలి వర్గహల్లునకు [అనునాసికము తప్ప] పరమైన శకారము ఛకారముగా మారును. ఇట్టియెడల ఈ శకారము అద్భుతోగాని, అనునాసికముతోగాని, యరవలతోగాని కలిసియుండవలెను.

విద్యుత్ + శక్తిః = విద్యుత్ + చక్తిః - ఇప్పుడు శ్చుత్వసందితో తకారము చకారమగును. విద్యుచ్ఛక్తిః. తత్ + శాంతిః = తచ్ఛాంతిః.

అంత్యోష్మసంది (ఝయాదేశసంది) :- వర్గహల్లునకు [అనునాసికముతప్ప] పరమైన హకారము అదే వర్గకు చెందిన చతుర్థాక్షరముగా మారును. ఇది వికల్పసంది.

వాక్ + హంసః - సరికాదేశసంది - వాగ్ + హంసః = వాగ్ + మంసః.
 వాగ్మంసః. వాగ్మంసః, కకుప్ + హస్తీ = కకుప్ + హస్తీ = కకుప్ + భస్తీ = కకుబ్ధస్తీ, కకుబ్ధస్తీ. [దిగ్గజము] శ ష స హ అను ఉష్మాక్షరము లలో చివరిదైన హకారమునకు జరుగుచున్నది కావున నిది అంత్యోష్మసంది.

విసర్గ సంధులు

[సకారము విసర్గమగుట, విసర్గము సకారమగుట సర్వసాధారణము. కావున ఈ ప్రకరణమున ఆ రెండింటికి అభేదము]

ఉత్త్వాదేశ విసర్గసంది :- ప్రహస్యమైన అకారము పూర్వమందుగల విసర్గము మరల ప్రహస్యమైన అకారమేగాని, సరళహల్లుగాని పరమగునప్పుడు తాను ఉత్త్వముగా మారి తనముందున్న అత్త్వముతో గుణసందిని పొందును.

వృక్షః + అయమ్ = వృక్ష + ఉ + అయమ్ = గుణసంది = వృక్షో + అయమ్ =
పూర్వరూపసంది - వృక్షోఽయమ్. శిరోఽగ్రమ్.

నృపః + జయతి = నృప + ఉ + జయతి = గుణసంది = నృపో + జయతి =
నృపోజయతి.

మనస్ + ధైర్యమ్ = మన + ఉ + ధైర్యమ్ = గుణసంది = మనోధైర్యమ్.

విసర్గలోపసంది :- 1] ప్రాస్యమైన అకారము పూర్వమందుగల విసర్గము
ప్రాస్యమైన అకారముకంటె భిన్నమైన [వేత్తైన] ఏ అచ్చు పరమగుచున్నను
లోపించును.

బుధః + ఇచ్ఛతి = బుధ ఇచ్ఛతి.

2] దీర్ఘమైన అకారము పూర్వమందుగల విసర్గము అచ్చుగాని, సరళ హల్లుగాని
పరమగునప్పుడు లోపించును.

వృక్షః + అత్ర = వృక్షే అత్ర.

భటాః + గర్జంతి = భటా గర్జంతి.

లేఘాదేశ విసర్గసంది :- అ అ ల కంటె భిన్నమైన అచ్చు పూర్వమందుగల
విసర్గము [సకారము] అచ్చుగాని. సరళ హల్లుగాని పరమగుచున్నప్పుడు లేఘముగా
మారును.

ధనుస్ + అగ్రమ్ = ధనురగ్రమ్: ఆశీః + వాదః = ఆశీర్వాదః శ్లోకైః +
దత్తః శ్లోకైర్దత్తః.

శషసాదేశసంది :- చ చ ల పరమగునపుడు శకారముగను, ట త ల
పరమగునపుడు షకారముగను, త థ ల పరమగునపుడు సకారముగను విసర్గము
మారును.

శిరః + చాలనమ్ = శిరశ్చాలనమ్: ధనుస్ + టంకారః = ధనుష్టంకారః; మనః +
తాపః = మనస్తాపః.

శ ష స లే పరమగునపుడు విసర్గము శ ష స లుగా మారుటో లేక విసర్గము
గానే ఉండుటో జరుగును.

మనః + శాంతిః = మనశ్శాంతిః, మనఃశాంతిః, సరస్ + షండః = సరస్వండః,
సరఃషండః, ఉరస్ + సంధిపః = ఉరస్సంధిపః, ఉరిః సంధిపః.

తదేతద్విసర్గసంది :- పాల్ల పరమగుణున్నప్పుడు వాఙ్మయమునందు సః ఏః
అనువాని విసర్గము లోపించును.

సః + పురుషః = స పురుషః, ఏషః + రాజా = ఏష రాజా. ఇట్లే సంబోధ
నార్థకమగు భోస్ అను దానియందును, భోస్ + భోస్ + యోధాః = భోభో
యోధాః :

నూచన :- ఇవి దిక్పర్యవర్తకములు, విస్తరము పొటినీయమువలన గ్రహించునది.

గ్లోరీ రా సంక్రమణిక

గ్లోరీము	పుట	అంకము	సంఖ్య
అ			
అక్షిమ కేతుదండే చ	598	6	60
అగస్త్యుఁడ సద్యః	564	6	32
అగ్రజం వా దశగ్రీవ	543	6	19
అంగిరాశ్చ పులస్త్యశ్చ	293	3	48
అణురా అరోమ	638	7	9
అద్య నైశాచరీమ్	198	2	66
అద్య ప్రదక్షిణ	244	3	11
అద్యాయం విజుధేంద్ర	691	7	57
అద్యోర్యతలమూల	714	7	78
అధస్తాత్పదానాం	750	7	109
అసన్యక్షణ్ణశ్రీ	742	7	191
అనామితై కేవ	237	3	5
అనుభవ పునరుత్తామ్	368	4	34
అనేన రంభోరు	717	7	81
అంధకారీకృణివ్యోమ	599	6	61
అపికథమసౌ	15	1	7
అప్రవృత్తి విషయం	373	4	38
అభిముఖపతయూశు	748	7	107
అభేదేనోపాస్తే	520	6	6
అమీ లే గంధీర	656	7	26
అయం మహాక్షత్రయ	292	3	47
అయం మృదుమృదాశినీ	317	4	4

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
అయమధిపతిర్పాసా	378	4	42
అయమనేన మహోదధి	658	7	28
అయమపి ఖరయోషిత్	175	2	45
అయమయమీదృశ	81	1	48
అరిషడ్వర్గ	526	6	9
అలంక్లిశిత్యా	188	2	57
అలమిష్ట్యా మఖాన్	192	2	61
అవనిమధికవింశా	374	4	39
అవిద్యాబీజవిధ్వంసా	164	2	34
అవినయభువామ్	331	4	12
అసౌ మనుష్యమాత్రేణ	530	6	10
అసౌ సీరధ్వజో	225	2	87
అస్త్రాణి ప్లవగాధిపేన	573	6	40
అస్మద్గోత్రమహత్తరం	34	1	18
అస్మద్గోర్మూలకూలం	504	5	50
అస్మద్భాషావన	580	6	46
అస్మిన్నామల్యవత	740	7	100
ఆ			
ఆకంఠదృష్ట	642	7	14
ఆజన్మబ్రహ్మచారీ	347	4	18
ఆత్మానమిందుకర	782	7	142
ఆదాయ ప్రతిపక్ష	778	7	187
ఆదేష్టా భగవాన్	362	4	29

శ్రీరము	పాట	అంకము	సంఖ్య
అధర్త దనుసూను	670	7	40
అనీతచోణ వైలెన	689	7	10
అఖిరధ్వరచర్యాధి:	166	2	37
అరణ్యే దయితముఖ	716	7	80
అర్హప్రసూతిరియం	146	2	21
అర్హిక్యతా	165	2	36
అర్యపుత్రార్యపుత్రేతి	445	5	8
అలవాలపలయేషు	150	2	25
అశ్లేషమింబన	757	7	115
అనన్నతపన	655	7	25

బ్ర

బ్రత: పౌరస్త్వయాం	316	4	3
బ్రతమేతన్మహాతీర్థ	141	2	16
బ్రదం పెయో మూర్తిరియం	263	3	24
బ్రదం పో యాజ్ఞానామ్	37	1	20
బ్రదుర్విద్యుదయాద్రి	204	2	71
బ్రదో: కళాకలాపేన	785	7	144
బ్రదోలేకకళాయా	710	7	74
బ్రమౌ తన్య విశాంపత్య	231	3	3
బ్రయమవిరళక్వాసా	461	5	22
బ్రయమాత్మగుణేనైవ	303	3	56
బ్రయమేధిరాలవాలై :	149	2	24

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
ఇహ మహిషవిషాణ	459	5	20
ఇహ యువతివదన	761	7	110
ఇహ వనేషు స	172	2	43
ఛ			
ఈదృశాః ప్రాగజాయంతే	774	7	133
ఉ			
ఉక్ష రథో భూషణ	120	2	7
ఉల్పాదయన్కమపి	275	3	33
ఉత్సవః సోఽయమ్	511	5	54
ఉదంచన్న్యంచత్	608	6	72
ఉదయతి కలమంద్రైః	707	7	71
ఉదయదుదయద్ధర్మ	791	7	148
ఉదేష్యత్ప్రియాష	729	7	90
ఉద్దామభ్రమివేగ	752	7	111
ఉద్దామద్యుమణి	158	2	30
ఉద్యమ్య డృష్టనిజ	634	7	6
ఉన్మీలన్తి మృణాళ	202	2	70
ఉన్ముక్తాభిర్ద్రివస	179	2	49
ఉన్ముద్రయతి హి	36	1	19
ఏ			
ఏకద్విప్రభృతిక్రమేణ	109	2	5
ఏకేనై వ నివాత	604	6	68
ఏకై కాని శిరాంసి	630	7	2

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
ఏతై తే నివసన్తి	693	7	58
ఏకో వేషపరిగ్రహః	492	5	39
ఏతత్తదేవ ముఖమక్షత	788	7	145
ఏతస్మై సమరాంగణ	54	1	80
ఏతస్య కళామేకా	701	7	65
ఏతస్యాం హి తుషార	665	7	36
ఏతస్యాః పురినోపకంత	739	7	99
ఏతాః పశ్య పలాద	552	6	24
ఏతాభి స్తవ	61	1	34
ఏతాసు పర్వతనితంబ	689	7	55
ఏనం కల్పితరూదృప్తైః	561	6	30
ఏష తై వృద్ధ్యమూత్ర	493	5	40
ఏష వై హారికం	169	2	40
ఏష స్త్రోణకపోల	318	4	19
ఏహి విష్ణురపాదార్చ	408	4	60
ఐ			
ఐశ్వర్యేణ పురాపి	436	5	5
క			
కచ్చిత్కంతారభాజాం	47	1	25
కటుభిరపి	136	2	13
కంఠచ్ఛాయ నిపీత	763	7	122
కన్యా కాచిదిహాపి	404	4	57

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
కన్యామయోనిజన్మానం	287	3	42
కమితురభిస్పత్వరీణాం	749	7	103
కర్ణోత్తంసయవాంకుర	699	7	63
కర్మణః శ్రూయమాణస్య	167	2	38
కల్పాంత కర్కశ	162	2	33
కల్పాంతక్రూరసూరోత్కర	562	6	31
కష్టా వేధవ్యథా	70	1	40
కన్తైచిత్కపటాయ	674	7	43
కాంచిద్భ్రతి	178	2	48
కాశ్మీరేణ దిహానమ్	205	2	72
కిం కుర్వాణపయోధి	632	7	4
కిం ను ధ్వాంతపయోధి	209	2	75
కిం యాజ్ఞవల్క్యో	249	3	15
కిమపి కవయః	568	6	36
కిమాచక్షే నేతుక్షితి	524	6	8
కిమేతదేవ భగవన్	288	3	42
కిరతి మిహిరే	92	1	54
కుముదవనవిశాయ	468	5	19
కుర్యుః శస్త్రకథామమీ	382	4	44
కులే వా శౌర్యే వా	451	5	13
కుశికసుత సపర్యా	585	6	50
కూర్మరాజ భుజగాధిప	69	1	39
కైలాసాద్రితటీషు	680	7	48

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
కోఁల ప్యేష వాల్మీకననయోః	419	4	68
కౌశికస్వీకృతస్యాపి	38	1	21
కౌశికకోఁల్థి	73	1	41
క్రమేణైవ సుతీజ్ఞాతీన్	433	5	4
క్రియాణాం రక్షయై	76	1	45
క్రీడానటస్య ప్రళయ	746	7	105
క్రోధాగ్నౌ పురుషాలాత	260	3	22
క్రోధేన జ్వలిత	593	6	56
క్రౌంచం విముచ్య	654	7	23
త్వచిదస్మద్వియోగార్తి	98	1	57
క్షుణ్ణే నిశాచరపతౌ	640	7	11
ఖ			
ఖరాదీనవచీద్రామో	517	6	5
గ			
గగనగతాస్మత్	772	7	131
గగనశిఖరముదయా	161	2	32
గాతైర్గిరాచ	227	3	1
గాయత్రీ దుర్బిదా దేవీ	409	4	62
గిరిః తైలానోఽయం	678	7	46
గిరీశేనారాధ	273	3	32
గుణవద్భిన్నహ	675	7	44
గుర్వాదేశాదేవ	190	2	59
గోత్రే సాక్షాదజని	718	7	82
గౌరీవిభజ్యమానార్ధ	760	7	118

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
ఘ			
ఘనతర తిమిర	184	2	58
చ			
చక్రే లంతేశ్వర	775	7	134
చతురబ్ధి పానచేష్టా	734	7	95
చంద్రలోకాదపి పరం	713	7	77
చర్వితపీనాహి	636	7	7
చలతి జగతీ ఖైత్రే	620	6	80
చిరమనయా తపసిత్వా	662	7	38
చిరాత్ జాత్రం తేజః	411	4	65
చిరాదక్షోరాద్యం	44	1	24
చిరాయ రాత్రించరవీర	498	5	45
చూడారత్నేః స్ఫురద్భిః	181	2	51
చేతః శుక్తికయా	11	1	5
ఛ			
ఛిత్వా మూర్ధ్నః కిమితి	594	6	57
జ			
జగతీభారభిన్నానాం	74	1	42
జగదాలోకధారేయా	779	7	139
జగద్విగమ ఘన	646	7	17
జగద్విలోభి	447	5	10
జటాం ధత్తేమూర్ధ్నా	359	4	27

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
జనస్వచ్ఛస్వాదు	151	2	26
జనయతి త్వయి	48	1	26
జయతి పరిమృషిత	684	7	51
జరయతు జగత్కల్పో	643	7	15
జవాదారాక్షం	59	1	33
జాతస్సోఽహం చినర	391	4	49
జాతాః పర్వపలాంశు	105	2	2
జాతిం మానయ మానుషీం	523	6	7
జానన్యేవ దశాననో	470	5	26
జానాన్యేవ యథా పితుః	398	4	54
జేతారం దశవంధరస్య	358	4	26
జేతారం దశవంధరస్య	789	7	146
జ్యేష్ఠామూపీయయాత్రా	725	7	86

ప్ర

అచ్చపమీశభుజ	400	4	55
అత్కాలారథటి	744	7	103
అత్తదృక్తృణ	138	2	14
అత్తదృక్పటిరాజ	671	7	41
అత్తదృగుజ్జ్వల	24	1	12
అత్తదృగ్దశకంఠ	449	5	12
అత్తదృశం కథముదేతి	320	4	7
అథాపిఽయూయం సర్వేఽపి	781	7	141
అథా పౌరస్త్వాయాం	212	2	78

శ్లోకము	పుట	అంకము	పరిచ్ఛేదము
తథా నేతుశ్రద్ధోత్కలిత	650	7	20
తథై తేనోద్భృత్య	574	6	41
తదాత్వప్రోస్మిలన్	239	3	7
తదిదం రఘుసింహానాఁ	790	7	147
తదేతదారోపయ	295	3	51
తదేవ స్థాణపీయం	267	3	27
తన్నే వరద్వయమ్	417	4	66
తపఃకృశతరై రంగైః	144	2	19
తమృషిం మనుష్య	20	1	10
తమిస్రామూర్ఖాల	629	7	1
తమోభిః పీయన్తే	103	2	1
తరుణ తమాల కోమల	213	2	79
తర్కుటంక లిఖితార్క	724	7	85
తర్హ్వివ్యలిలేతిహాన	533	6	13
తస్మై వీరాద్భుత	13	1	6
తస్యాజ్జయేవ	30	1	15
తస్యారిబలభీమస్య	601	6	65
తాతాజ్ఞామధిమౌళి	792	7	150
తాపనై రేవ తేజోభిః	177	2	47
తీర్త్వా భూతేశమౌళి	426	5	2
తేజోమయం తమో	180	2	50
తేనాంగుళీశత	291	3	46
తైః సర్వజ్ఞీభవద్	706	7	70

స్థానము	పేజీ	అంకము	సంఖ్య
తై త్తేదాటనసప్రతి	152	2	27
తై త్తే: సప్రతి	394	4	51
త్రయమితోక్కటి	230	3	2
త్రాసోక్కంప	58	1	32
త్రుణగదింగనంబున	779	7	138
త్రుపురపాద వీర	759	7	117
త్రుమవన తమోయలు	211	2	77
త్రుమవన విజయత్రయ	308	3	58
త్రేతాగ్ని సంహారం	183	2	55
తైత్తిర్యత్రయ తొలగ	372	4	37
తైత్తిర్యత్రయ	51	1	28
తైత్తిర్యమ: సంగ్రహ	606	6	70
త్వం గీర్వాణ గదాయ	702	7	66
త్వం చేర్చిపిం	77	1	46
త్వం తాస్తా: సత్వత	89	1	53
త్వం పేదవాసన	384	4	45
త్వద్దీయప్రవాక్	638	7	5
త్వద్దాగదీయమి	272	3	31
త్వయ్యర్థాననదా	53	1	29
ద			
దగ్ధా ప్రదీప్తసావక	513	6	1
దత్తేంద్రవయ	49	1	27

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
దర్శోఽయం భవతః	592	6	55
దశ వితతి భృతాం	210	2	76
దశిత కుముదకోశో	705	7	69
దవీయస్యో దూరాత్	254	3	19
దశముఖభుజదండ	679	7	47
దశముఖవధ నాట్య	582	6	48
దశముఖశరపీడితా	573	6	39
దశరథగృహే సంభూతం	193	2	62
దాత వ్యేయమవశ్య	289	3	44
దిక్కులంకషకీర్తి	197	2	65
దిక్పాలద్విపదర్ప	602	6	66
దిగ్దంతావళదంత	555	6	26
దిజ్మండలీ	106	2	3
దినకర కిరణోత్కర	26	1	13
దివ్యాన్త్రై ర్భూర్భువః	616	6	77
దీర్ఘం ప్రజాభిరతి	191	2	60
దుందుభిం నామ	467	5	25
దుర్లంఘ్యమీశ్వర	267	3	28
దృప్యత్పైలస్త్య	480	5	32
దృప్యద్దిక్పాల దంతావళ	571	6	38
దృశ్యస్తే మధుమత్త	441	5	6
దృష్టః సాక్షాదనుర	67	1	38
దృష్ట్వా రాఘవమేక రాక్షస	556	6	27
దేవః కౌస్తుభ కింజల్క	140	2	15

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
దేవః స త్వామసూత	496	5	48
దేవస్యాత్మభువః	794	7	152
దేవస్యాంబుజసంభవస్య	760	7	119
దేవీం వాచముపాసతే	25	1	18(అ)
దేవేంద్రోపనివేద్య	551	6	23
దేవ్యా భూమేర్మృగమద	758	7	116
దోః సందోహవశంపద	515	6	3
దోః స్తంభ ద్వయదర్ప	332	4	13
దోక్తిలా దళితేందు	305	3	57
ద్వే తాపక్కిరణే	636	7	8
ధ			
ధనాధినాథ	762	7	120
ధనుష్కంతౌ వత్స	421	4	69
ధాతుశ్చతుర్ముఖీ	22	1	11
ధ్యానమయ దృష్టిసాత	75	1	44
ధ్యాయత్యయం గాధి	611	6	74
ద్రువం పతితపం క్తికంధర	619	6	79
ద్రువమిహ చతురంభో	734	7	96
న			
న క్తం రత్నమయూఖ	737	7	98
న దూయే నః పూర్వం	596	6	58
నన్వేతదధిమౌర్వీకం	500	5	47
నమన్నృపతి మండలి	42	1	23

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
నమస్తుభ్యం దేవాసుర	753	7	121
నయో హి సాంగ్రామిక	501	5	48
నవోస్మిలన్మోర్వీ	764	7	123
నానావిధాని శస్త్రాణి	599	6	62
నారాచైః కృతపీర్య	363	4	30
నిజకిరణౌఘ	514	6	2
నిజాయ తస్మై గురవే	248	3	14
నిపీతే యేనాద్ధా	728	7	89
నిర్మజ్జచ్ఛ	186	2	54
నిర్మాయ కార్మణమృచా	250	3	16
నిర్ముక్తశేష	63	1	35
నిర్వృత్తో బహు తావత్	168	2	39
నిశాచరాణాం తమసాం	220	2	84
నిష్ప్రిత్యాహ ముపాస్మహే	1	1	1
నిహ్నుతోన్నతనత	657	7	27
నీతో దూరం కనక	444	5	7
నీయస్తే వనదేవతా	625	6	83
నీలలోహిత	660	7	31
నృత్యారంభపరి	745	7	104
నృపస్తే పాల్వోఽయమ్	380	4	43
నృపానప్రత్యజ్ఞాన్	396	4	53
నేత్రాణాం మధుపర్క	703	7	67
నై వాయం భగవాన్	207	2	74
న్యంచన్న్యంచత్	558	6	28

గోరక్షము	పుట	అంకము	సంఖ్య
ప			
పతితే వ్యసనే	453	5	15
పతంతి రామభద్రదేణ	598	6	59
పరిణమయతి జ్యోతిః	154	2	28
పరై రాహుతానాం	405	4	58
పశ్యేతే పశు	141	2	17
పాణిర్గృహీతో	419	4	67
పార్శ్వే త్రయాణామ్	278	8	35
పితరి నిజతుహిన	664	7	35
పితాయం రేతోదాత్తవ	482	5	33
పీయూషాశ్రవణం	720	7	88
పీత్వా భృశం	134	2	11
పుణ్య లక్ష్మీకయోః	277	3	34
పుత్రార్థే జగదేవ	256	3	20
పుత్రీయతా దశరథీన	425	5	1
పుంప్రపాలయ	659	7	29
పురమథన భను	377	4	41
పురా పురాం భేత్తుః	660	7	30
పురో జన్మా నాద్యప్రభృతి	385	4	46
పూరయితుమర్థికామాత్	75	1	43
పూరయిత్వేన	143	2	18
పూర్ణేఽపి కర్మణి	234	3	4
పూషా విసిష్టః	499	2	67

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
పౌరాణీభరనేక	309	3	59
పౌలస్త్య న్యస్తశక్తి	627	6	84
పౌలస్త్యస్య సురాసురేంద్ర	530	6	11
పౌలస్త్యావయవౌఘ	477	5	31
పౌలోమీకుచకుంభ	206	2	73
ప్రకృష్టకర్తృభిప్రాయ	222	2	86
ప్రకృష్టకాంతార	488	5	87
ప్రజ్ఞే పుముదధౌ	673	7	42
ప్రజ్ఞాతబ్రహ్మతత్త్వే	164	2	35
ప్రత్యక్షరస్మత	93	1	55
ప్రత్యగ్రజ్వలితైః	132	2	10
ప్రత్యాసన్న సురేంద్ర	111	2	6
ప్రతిపరిసరం భూయానర్హః	460	5	21
ప్రత్యాసన్న తుషార	199	2	68
ప్రభాతే పృచ్ఛంతీ	319	4	6
ప్రయాగః సర్వతీర్థేభ్యః	769	7	127
ప్రహస్తధూమ్రాక్ష	537	6	16
ప్రాగుచ్చైః శిరసమ్	387	4	47
ప్రాచీం వాసకసజ్జికా	314	4	2
ప్రాచీనాచలచుంది	708	7	72
ప్రాచీవిభ్రమ కర్ణి	107	2	4
ప్రాణాయామోపదేశ్టా	697	7	62
ప్రాణైస్సమం	508	5	53

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
ప్రియవసితేరిపయోంత్యో	318	4	5
ప్రియాకర్ముం త్వస్యైతి	125	2	8
ప్రియోపభోగ తుల్యేషుపి	704	7	68
ప్రీతిర్నామ	7	1	3
ప్రీతే పితృతరి పురా	323	4	9
ప్లవమానై రహారోఽయం	762	7	121
బు			
బలిద్విషః పాదనభాంశః	768	7	126
బాణీభూత	755	7	114
బాలస్వధావ సులభేన	364	4	31
బాలేన సంధావ్యమిదం	263	3	29
బాలేనాపి విలూన	587	6	51
బాలేయ తాదులవిలోప	145	2	20
బిద్రతీం కైశీం వృత్తిం	743	7	102
బృహత్పత్ర ప్రాప్త్యో	727	7	88
బ్రహ్మత్యోతి ర్విర్తన్య	84	1	50
బ్రహ్మకాప పరిగ్లప్త	507	5	51
భ			
భగ్నోఽయం కథమస్తి	455	5	17
భయద్రష్టప్రేయో	474	5	29
భల్లావలూన	776	7	135
భవతి న తథా భానోః	262	3	23
భవతు శరణదో వా	402	4	56

శ్లోకము	పుట	పదము	సంఖ్య
భస్మాంకురేతి	355	4	24
భుజనివహవిహంగికా	336	8	14
భుజవిటపమదేన	447	5	11
భుజార్గళిత నర్మదా	343	4	15
భూమాత్రం కియదేతిత్	389	4	35
భూమేః స్వర్ణతయా	690	7	56
భూయస్తరాణి	216	2	81
భూయిష్ఠాని సుఖాని	822	6	81
భృగుతిలక నమస్తే	375	4	40
భిన్నైరావణ గంధ	618	6	78
భోగీంద్రః ప్రమద	715	7	79
మృ			
మమోన స్తద్భోరం	286	3	40
మదయతి యదుత్పన్నో	220	2	85
మద్వర్గ్యా రసపాత	18	1	8
మధులై రుభదానశేత్ర	24	1	14
మధ్యేకృత్య దనం	65	1	37
మధ్యే వ్యోమక్రీడయిత్వా	160	2	31
మనోఽపి శంకమాన	238	3	6
మంత్రసంస్కార సంపన్న	176	2	46
మందోద్ధూతైః శిరోః	95	1	56
మన్యే దర్పమయాపద్యం	487	5	36
మరుత్వద్దంభోశి	559	6	29

గోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
మహానాథో యన్య	365	4	32
మానాద్వితీ సోదం	590	6	53
మాన్యైష్ట్యం కమతలద్ర	543	6	20
హారీచ మృగయా వ్యగ్రే	475	5	30
మాహాశ్వరో దశగ్రీవః	293	3	49
మహాలసతే శివ	189	2	58
మహారవి గురుః	334	4	14
మహావిహంగ	148	2	23
మహానాథో	242	3	9
మహా కలశానన్యో	645	7	16
మృగయాకరణ	709	7	73
మేరోత్పాదనయన్త	637	7	54
యం			
యం ప్రావృత్తికృత్	695	7	60
యం క్రతదేహం	40	1	22
యన్యైష్ట్యం కమతలద్ర	282	3	38
యన్యైష్ట్యం కమతలద్ర	248	3	13
యన్యైష్ట్యం కమతలద్ర	329	4	11
యన్యైష్ట్యం కమతలద్ర	588	6	52
యన్యైష్ట్యం కమతలద్ర	532	6	12
యన్యైష్ట్యం కమతలద్ర	217	2	82
యన్యైష్ట్యం కమతలద్ర	245	3	12

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
యథా దూరాపాతి	648	7	18
యథా యథా పరం	655	7	24
యదర్థమస్మాభిః	406	4	59
యది ష్టణ్ణం	19	1	9
యదిందోరన్వేతి	99	1	58
యద్గోత్రస్య ప్రథమ	264	3	25
యద్దైవతం క్షిపతి	613	6	75
యద్యత్కృతం దశముఖ	614	6	76
యద్యన్తి వీర్యమన్త్యేవ	546	6	21
యద్రావణో బహుభిరేషు	600	6	63
యద్విదన్నపి విదేహ	266	3	26
యన్నాట్యభ్రమి	683	7	50
యన్మాల్యగ్రథన	583	6	49
యశః స్తోమాన్	63	1	36
యస్మిన్నర్జునదోః	353	4	22
యస్మిన్నేకధనుష్కతో	299	3	53
యస్య స్మృతీః	409	4	61
యాతోఽన్తమేష	174	2	44
యాన్తి న్యాయ	9	1	4
యూపాంకురప్రకర	771	7	130
యువతి కుచభోగ	731	7	92
యువాభ్యామభినిర్వృత్త	170	2	41
యే చత్వారో దినకర	259	3	21

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
యేన వీరేణ గుప్తాయాం	495	5	41
యేన స్వాం వినిహత్య	395	4	52
యేనాచ్ఛిద్య సమస్త	499	5	46
యే మైత్రావరుణిం	86	1	51
యేషాం చాపసమర్పిత	270	3	30

ర

రక్షః స్వయంవర	566	6	34
రక్షాసీతి	554	6	25
రక్షోనిపిష్టకపి	569	6	37
రక్షోభిచారచరు	431	5	3
రక్షో విక్షోభవేగ	610	6	73
రఘుబ్రహ్మక్రియా	777	7	136
రజనిచరచమూః	194	2	63
రత్నాకరో జనయితా	100	1	59
రమయతి మలియాచరో	732	7	93
రమ్యమేత దరమ్యం వా	171	2	42
రాజన్యరుధిరాంధోధి	345	4	17
రాజన్యేభ్యో జన్మ	390	4	48
రుదిభిరభితప్తంకో	214	2	80
రుంధన్నప్త విధేః	300	3	54
రే కాకుత్స్థాః	356	4	25
రోదసీకూపమందూకః	741	7	75

శ్లోకము	పుట	అంతము	సంఖ్య
రోమంథప్రచస్తాప్త	700	7	64
రోమాంచోచ్ఛ్వాస	766	7	124
ల			
లక్ష్మీరస్య హి యాదాః	641	7	12
లక్ష్మ్యో వాలినిబర్హణ	511	5	55
లంకా చ పుష్పకమిదం	792	7	149
లుంపన్నదృష్టజామాతృ	243	3	10
వ			
వత్స లక్ష్మణ సోత్కంఠం	784	7	143
వధూటీ మిష్యోకోః	446	5	9
వందారు బృందారక	624	6	82
వందీకృత్య జగద్	497	5	44
వపురపి పవృణోతి	490	5	38
వరం తాదృక్కర్త	296	3	52
వసిష్ఠోక్తైర్మంత్రైః	88	1	62
వాయవ్యాస్తు	195	2	64
వారాంశ్రీనభిషుణ్వతే	155	2	29
వింధ్య గిరిరాజ	457	5	18
వింశత్యాపి భుజై రేషః	601	6	64
వింశత్యా యుగపత్	581	6	47
వికసిత సంకుచిత	135	2	12
విదధతి ముదమ్	472	5	27
విదేహకన్యాకుచకుంభ	603	6	67

గ్లోరీ కము	పుట	అంకము	సంఖ్య
విద్యాశ్చతుర్థశ చతుర్థ	516	8	4
విద్యానపాపృ తమిప	536	8	15
విదానమూసుశ్రవికం	187	2	56
వినయనిచుళితై :	371	4	36
వినేతా వర్ణానామ	465	5	24
విపదాం ప్రతికర్తారో	281	3	37
విరమతి మహారత్నే	3	1	2
వివిధమణిమయూఖ	591	6	54
విశిఖామ విగీర్ణ	578	6	44
విశ్వం దాక్షిణ్య మస్తమస్త	182	2	52
విశ్వామిత్ర మఖిద్విషే	736	7	97
విశ్వామిత్ర పశీకృతే	324	4	10
విష్యక్తబోధన	147	2	22
పీఠమింద్రణితం	781	7	140
వృథా సజ్జనసంబంధ	310	3	60
వృంతై రిప క్రతుసహస్ర	773	7	132
వేగాదగాదైవ	753	7	113
వై దేహీకరబంధ	301	3	55
వ్యావర్తద్వముపాధ్వ	540	6	18
వ్రతవిహితరీ	83	1	40
శ్ర			
శంభుర్యద్గుణవల్ల రీ	351	4	21
శంభోరాధారమచల	294	3	10

గ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
శస్త్రాశక్తి కథై వ కా	349	4	20
శస్త్రీకృత స్తరువరో	576	6	42
శస్త్రీకృతాన్కపి	565	6	33
శాంభవం చాపమ్	291	3	45
శివాస్తే పంథానో వ్రజ	410	4	63
శుక్తికాగర్భసంబంధ	730	7	91
శైలప్రవేశాత్	649	7	19
శ్యామో నామ వటుః	770	7	129
శ్రీకంఠస్య కపర్ద	686	7	53
శ్రుత్వా దాశరథీ	538	6	17
శ్రుత్వా దుఃశ్రవమ్	321	4	8
శ్వాసోర్మిప్రతిబంధ	579	6	45

స

సన్నద్ధేంద్రాయుధ	547	6	22
సంభోగానతిరిచ్య	666	7	37
సంవృత్తోఽయం యది	56	1	31
స కింవాచ్యో వారి	694	7	59
సత్యమేవ ప్రయాగోఽయం	770	7	128
సద్యః పీత్వా	652	7	22
సంతుష్టే తిస్సణాం	286	3	41
సంతో మనసి కృత్యైవ	486	5	35
సప్త తాలానయం భిత్త్వా	508	5	52
సమంతాదుత్తరైః	311	3	61
సమంతాదున్మీలద్	473	5	28

శ్లోకము	పుట	అంకము	సంఖ్య
సమస్యా వా సామ్నాం	253	3	18
సమున్మీలత్సూక్త	793	7	151
సంప్రదాతరి	663	7	34
సర్వరాజకదుర్ధర్షం	345	4	16
సవిధముపసరస్సమూల	361	4	28
సశ్రీకంత	696	7	61
సహచరపికాచ	685	7	52
సహజైర్యవశంవద	454	5	16
సహదశరథమద్యోత్కృత్య	392	4	50
సహస్రాలక్షై రంగైః	682	7	49
సహౌ ససుగ్రీవ	631	7	3
సాకం శక్తి ధరేణ	354	4	23
సాధారణో రఘూణాం	32	1	16
సారంభం సిరివచ్చ	712	7	76
సింహాశద్విపమంభోది	726	7	87
సిద్ధశ్రోత పరంపరా	452	5	14
సీతాస్తన స్తబక	605	6	69
సుగ్రీవే యది పక్షపాత	484	5	34
సుచరితమిద మైతిహాసికానాం	413	4	64
సున్దా సురేంద్ర సుత	279	3	36
సురాదీశక్రదా	79	1	47
సురాసురాణామసుభిః	496	5	42
సునివిహిత చంద్రహాస	607	6	71

శ్లోకము	పాదము	అక్షరము	సంఖ్య
నేతూపత్రమ సంక్రమా	721	7	84
నేతూద్యోగే నపది	651	7	21
సోఽయం కైలాస శైలః	677	7	45
స్తోకోన్నిద్రనిదామ	813	4	1
శ్రీమ ప్రవీరజననీ	367	4	38
స్తానేషు శిష్య	129	2	9
స్ఫురతి పురతో	201	2	69
స్మరన్తి లోకార్థమమీ	252	3	17
స్మరపరిథవ	661	7	32
స్మేరా దిశః కుముద	218	2	83
స్యాతాం నామ కపింద్ర	284	3	39
స్యాదేవతోయ మమృత	641	7	13
స్వచ్ఛందైకస్తన	668	7	38
స్వతనురుచిభిః	567	6	35
స్వపాణిపాగ్ధర	733	7	94
స్వర్విష్ణు ప్రసరేణ	502	5	49
స్వవపుషి నఖలక్షి	464	5	23
స్వేదజలపిచ్ఛిలా	718	7	106
స్వేదార్ద్రవామకుచ	669	7	39
స్వేషాత్కృత్యహతేషు	577	6	43
హస్తే కరిష్యతి	241	3	8
హిమాలయోత్సంగ	768	7	125
హుతమిష్టం చ తపం చ	33	1	17

